

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ:

TƏDQİQAT, ELMİ DİSKURS, BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏ.

YENİ DÖVRÜN AZƏRBAYCANI

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN
AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
101 illiyinə həsr olunmuş

XV BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI

2024

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ:

tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş
XV BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN MATERİALLARI

Büyük Önder Haydar Aliyev'in Doğumunun 101 Yılına İthafen Düzenlenen

AZERBAYCANŞÜNASLIĞIN GÜNCEL SORUNLARI:

araştırma, bilimsel söylem, uluslararasılaşma.

XV ULUSLARARASI KONFERANSIN BİLDİRİLERİ

MATERIALS OF XV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

CONTEMPORARY ISSUES OF AZERBAIJANI STUDIES:

research, scientific discourse, internationalization.

devoted to the 101st birth anniversary of the National leader Heydar Aliyev

МАТЕРИАЛЫ XV МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

посвящённой 101-летию годовщины со дня рождения

Общенационального лидера Гейдара Алиева

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ:

исследования, научный дискурс, интернационализация.

02-03 may / Bakı

20 may / Quba

2024

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş
AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ:
tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə XV Beynəlxalq elmi konfrans
Bakı Slavyan Universiteti rektorunun
2024-cü il 30 aprel tarixli, 48 nömrəli əmri əsasında keçirilmişdir.

REDAKSİYA HEYƏTİ

Əsgər Əhməd	professor
Pirahı Əliyev	professor
Nəsirəğa Məmmədov	professor
Okan Yeşilot	professor
Ali Kafkasyalı	professor
Danuta İvona Xmelevska	professor
İbrahim Quliyev	dosent
Nigar Babayeva	dosent

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ: tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş XV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: BSU, 2024. – 548 səh.

ISBN: 978-9952-39-191-6

Məqalənin məzmunu ilə bağlı məsuliyyət müəllifin üzərinə düşür.

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Anar Nağıyev (sədr)	Bakı Slavyan Universitetinin rektoru
Ənvər Abbasov Mahirə Hüseynova	Bakı Slavyan Universitetinin Tədris işləri üzrə prorektoru Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru
Nailə Xəndan	Bakı Slavyan Universitetinin Elm və İnnovasiya məsələləri üzrə prorektoru
Aytən Bayramova Fərid Məmmədov Gülnarə Əliyeva-Koşkun Ülviyyə Məmmədova Əzim Əliyev Kamran Hacıyev	Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi işlər üzrə prorektoru Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri Bakı Slavyan Universitetinin Yüksək təhsil mərkəzinin direktoru Bakı Slavyan Universitetinin Sosial elmlər fakültəsinin dekanı Bakı Slavyan Universitetinin Şərqi Avropa dilləri fakültəsinin dekanı
Nigar Babayeva	Bakı Slavyan Universitetinin Qərbi Avropa dilləri fakültəsinin dekanı
Sevinc Abışova Şərqiyyə Həsənova	Bakı Slavyan Universitetinin Filologiya fakültəsinin dekanı Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dil müəllimliyi fakültəsinin dekanı
Sadır Məmmədov	Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri
Habil Məmmədov	Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müdiri
Əsgər Əhməd	Bakı Slavyan Universitetinin Diplomatiya və xarici siyasət kafedrasının müdiri
Günay Babayeva İbrahim Quliyev	Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dillər kafedrasının müdiri Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan multikulturalizmi və ölkəşünaslıq kafedrasının müdiri
Pirali Əliyev	Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri
Yusif Aliyev	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialının direktoru
Lətafət Əliyeva	Bakı Slavyan Universitetinin Elmi nəşrlər üzrə proqram rəhbəri

MÜNDƏRİCAT

Anar Nağıyev

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ

VƏ YENİ DÖVR AZƏRBAYCANI 13

I BÖLMƏ

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TƏHSİL VƏ MAARİFÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

1. **Ülkər Abdurəhmanova**
İRƏVANDA QADIN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFI 18
2. **Təvəkgül Cavadova**
QƏRBİ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİK MÜHİTİNİN GÖRKƏMLİ MƏZUNU
EYNƏLİ BƏY SULTANOV 20
3. **Əzim Əliyev**
QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİN
PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 22
4. **Günəl Hümətova (Pəniyeva)**
QƏRBİ AZƏRBAYCAN ZİYALISI - HƏSƏN MİRZƏ 25
5. **Şəbnəm Məmmədli**
İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ MÜƏLLİM VƏ MƏZUNLARI 27
6. **Elza Mollayeva**
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TƏHSİL MÜHİTİNİN
SOSIAL-SİYASİ VƏ PEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ 30
7. **Afaq Nəsimova**
İRƏVAN MAARİF MÜHİTİNİN AZƏRBAYCAN TƏHSİL TARİXİNDƏ YERİ 33

II BÖLMƏ

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ

1. **Sevinc Axundova**
XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA İRƏVANIN İCTİMAİ HƏYATINDA
QADINLARIN ROLU.....36
2. **Xoşbəxt Əliyeva**
QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALI TARİXİ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ.....38
3. **Mahirə Hüseynova**
SİR//ŞİR//SİRAQ//ÇİRAQ//ZİRƏK KOMPONENTLİ TÜRKMƏNŞƏLİ
TOPONİMLƏRİN TARİXİ ETİMOLOJİ TƏHLİLİ 41
4. **Sahilə İbrahimova**
QƏRBİ AZƏRBAYCAN MOTİVLƏRİ MAHİRƏ NAĞIQIZI YARADICILIĞINDA.....42
5. **İradə Kərimova**
QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TÜRKMƏNŞƏLİ ETNOTOPONİMLƏRİ.....44
6. **Саида Пашаева**
ИДЕНТИФИКАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
В НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЯ 47
7. **Əfqan Vəliyev**
QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ 49

III BÖLMƏ

MULTİKULTURAL CƏMİYYƏTLƏR: AZƏRBAYCAN MODELİ

1. **İradə Arıxova**
TOLERANTLIĞIN AZƏRBAYCAN MODELİ 53
2. **Rəşad Əsgərov, Bağır Babayev, Sadiq Hüseynov**
AZƏRBAYCAN MULTİKULTURAL CƏMİYYƏT MODELİNDƏ UDİNLƏRİN YERİ VƏ ROLU.....55

3. Temür Burcu Fahri	
AZƏRBAYCAN'IN ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK POLİTİKASI	59
4. Polina Çernova	
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ОБРАЗ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА	62
5. Turan Ahmedli Maharrambay Nadir	
AZƏRBAYCAN ÇOKKÜLTÜRCÜLÜĞÜNÜN BASINDAKI YANSIMALARI	64
6. Fidan Ələsgərova	
HEYDƏR ƏLİYEVİN MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ	67
7. Yeganə Əliyeva	
MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ: NƏZƏRİ-METODOLOJİ TƏHLİL	70
8. Севи́ль Фа́рхадова	
МУЗЫКА КАК КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ЯДРО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНОГО МИРА АЗЕРБАЙДЖАНА...73	
9. Leyla Hacıyeva	
AZƏRBAYCANIN QLOBAL İQTİSADİYYATA İNTEQRASIYASI	75
10. Davud Həşimov	
QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....77	
11. Aygün İbrahimova	
TARAS ŞEVÇENKONUN“VƏSİYYƏTNAMƏ” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ.....79	
12. Nurəngiz Kərimova	
MİLLİ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİN QORUNMASI MULTİKULTURALİZMİN BAŞLICA ŞƏRTİDİR.....82	
13. Самая Керимова	
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «БЛАГОДАРНОСТЬ» В РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ.....85	
14. Əfqan Qasımzadə	
AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURALİZMİNİN QLOBALLAŞAN DÜNYADA YERİ VƏ ROLU.....87	
15. Asif Quliyev, Sevinc Quliyeva	
MULTİKULTURALİZM VƏ AMERİKA LİBERALLARI	90
16. Fəridə Quliyeva	
AZƏRBAYCANDA XALQ TƏTBİQİ SƏNƏTLƏRİNİN MULTİKULTURAL TƏMƏLİ	94
17. Наида Мамедханова	
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР Г.АЛИЕВ И КОНЦЕПЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНОЙ МОДЕЛИ..... 96	
18. Təciyəxanım Məmmədli	
MULTİKULTURAL CƏMİYYƏTLƏR: AZƏRBAYCAN MODELİ	99

IV BÖLMƏ YENİ DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI: GƏLƏCƏK ÜÇÜN KONTURLAR

1. Emil Ağayev	
AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA “ZƏFƏR” MOTİVLƏRİ.....102	
2. Светлана Амирбекова, Севи́ль Багирова	
О ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	103
3. Сабина Багирова, Чингиз Аббасов	
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ РКИ 106	
4. Hülya Cəbiyeva	
ALMAS İLDIRIM VƏ “İRQÇİLİK-TURANCILIQ” DAVASI	110
5. Zoya Cəbraylova	
YUSİF BALASAQUNLUNUN AİLƏ TƏRBİYYƏSİ İLƏ BAĞLI DÜŞÜNCƏLƏRİ	112
6. Инара Джафарова	
НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА - ГЛАВНЫЙ ИСТОЧНИК В ФОРМИРОВАНИИ ЧУВСТВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ У МОЛОДЕЖИ	116
7. Ülkər Çəndirli	
HEMERONİMLƏRLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	118
8. Aynurə Əhmədova	
MÜASİR DÖVRDƏ ÜNSİYYƏT MƏNƏVİ EHTİYAC KİMİ.....120	
9. Zeynəb Ələkbərova	
MÜƏLLİMLƏRİN MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ BACARIĞI.....122	

10. Səbinə Əliyeva ANNAN PLANINDAN SONRA KİPR PROBLEMİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ DANIŞIQLAR PROSESİ.....	124
11. Сабина Алиева ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОЙ ЭПОХИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ГОСУДАРСТВА.....	127
12. Nəzrin Əsədova EMOSİONAL İNTELLEKTİN SOSIAL PEŞƏLƏR ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİSİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ.....	130
13. Sədaqət Əsgərova MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN ÖTÜRÜLMƏSİNDƏ VALİDEYNLƏRİN ROLU (MAHİRƏ NAĞI QIZININ YARADICILIĞI ƏSASINDA).....	133
14. Rauf Hacı “TAT VƏ YƏHUDİLƏR; AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM”.....	136
15. Kamran Hacıyev UNİVERSİTETLƏRDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN TƏDRİS-MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZLƏRİNİN AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ.....	140
16. Samirə Həbibbəyli YENİ DÖVRÜN MÜASİR ÇAĞIRIŞLARA CAVAB VERƏN YOL XƏRİTƏSİ.....	143
17. Xanmağa İsmaylova HEYDƏR ƏLİYEVİN MƏNƏVİ İRSİ VƏ MÜASİR DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI.....	145
18. Светлана Гурбанова КОНТРАСТИВНЫЙ АНАЛИЗ ЧЕШСКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЛЕКСЕМАМИ РОДИЛЬНОЙ ТЕМАТИКИ КАК МАРКЕРОВ ТРАДИЦИЙ И МЕНТАЛИТЕТА НАРОДОВ	148
19. Ламия Магеррамова ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ – СОЗИДАТЕЛЬ ТРАДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	151
20. Fərqanə Məlikova NƏRİMAN NƏRİMANOVUN UŞAQ MƏTBUATI UĞRUNDƏ MÜBARİZƏSİ.....	154
21. Habil Məmmədov AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK KOMPLEKSİNDƏ: YENİ DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI VƏ KONTURLARI.....	157
22. Nurlan Məmmədov ƏLAVƏ TƏHSİLİN TƏŞKİLİ MODELƏRİNİN TƏSNİFATI.....	160
23. Rəvan Məmmədov AZƏRBAYCAN TÜRKİYƏ STRATEJİ MÜTTƏFİQLİYİ: MÖVCUD DURUMU VƏ PERSPEKTİVLƏRİ...164	
24. Vəfa Məmmədova СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ: СЕТЕРАТУРА.....	166
25. Марьям Мирзоева О РОЛИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО КУРСА РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО ДЛЯ ДИПЛОМАТОВ (ЛЕКСИЧЕСКИЙ АСПЕКТ).....	169
26. Şahnaz Rəhimova AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTANI BİRLƏŞDİRƏN YENİ LAYİHƏ –YAŞIL ENERJİ DƏHLİZİ.....	171
27. Севиндж Рзаева К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ГЕРМАНА ГЕССЕ....	172
28. Магеррамали Сафаров ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО.....	175
29. Рагима Талыблы ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	177
30. Fatimə Vəliyeva AFORİZMLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR.....	180
31. Məryəm Zeynalova KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏR ÜÇÜN RUS DİLİNİN MÜASİR TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA TƏDRİSİ	182
32. Павел Мартысюк ПРОТИВОРЕЧИВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ	185

33. Елена Сельченко	
ТОПОСЫ ГНОСТИЦИЗМА В ИДЕОЛОГИИ ГЕРМАНИИ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА.....	187
34. Светлана Снапковская	
ПРОБЛЕМА ГУМАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ТВОРЧЕСКОГО САМОРАЗВИТИЯ	
ПЕДАГОГА В ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ.....	190

V BÖLMƏ

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR: CƏNUBİ QAFQAZIN GƏLƏCƏYİ

1. Şirin Bünyadova	
ETNİK ƏRAZİ AMİLİ.....	194
2. Alpay Əhmədov	
AŞPA-NIN GÜNDƏMİNDƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİ:	
İKİLİ STANDARTLAR MƏSƏLƏSİ	198
3. Adil Əliyev	
AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA ERMƏNİ DÖVLƏTİ YARATMAQ PLANLARI:	
İSRAİL ORİ VƏ ONUN MOSKVA LAYİHƏSİ.....	201
4. Əsgər Əhməd	
SƏFƏVİLƏRİN ZAMANINDA ERMƏNİ KİLSƏ MƏRKƏZİ ÜÇ KİLSƏNİN ALBAN KİLSƏSİNİ	
ÖZÜNƏ TABE ETMƏK CƏHDLƏRİ.....	205
5. Шелале Гасанова	
ИСТОРИЧЕСКАЯ ХРОНИКА СИЦИАНСКОГО МАХАЛА ЗАНГЕЗУРСКОГО УЕЗДА	
В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ.....	210
6. Cəmilə Məhərrəmovə	
BABƏK RAYONUNU ANTROPONOMİK ORONİMLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI.....	213
7. Nizami Məmmədov	
ƏLƏKBƏR SALAHZADƏNİN “XOCALI XƏCİLLƏRİ” POEMASINDA ERMƏNİ	
VƏHŞİLİKLƏRİNİN POETİK TƏSVİRİ.....	215
8. Məryəm Oruçlu	
MÜNAQİŞƏLƏR - XALQIN FƏCİƏSİ.....	222
9. Ceyhun Səidov	
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İSRAİL DÖVLƏTİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN	
İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNƏ TƏSİRİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR.....	224

VI BÖLMƏ

COP29: İQLİM ÜZRƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

1. Günel Abdullayeva	
İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ VƏ SU EHTİYATLARI ARASINDA ƏLAQƏ.....	228
2. Aytəkin Axundova	
EKOLOGİYA VƏ ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI DAVAMLİ İNKİŞAF STRATEGİYASININ	
ƏSAS AMİLİ KİMİ.....	230
3. Rəhim Bilalov	
QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLƏRİ SƏBƏBDƏN BAŞ VERƏN XƏSTƏLİKLƏR.....	232
4. Səidə Dadaşova	
COP29: İQLİM ÜZRƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU.....	234
5. Pünhan Feyziyev	
YAŞIL DÜNYA HƏMRƏYLİK İLİ ÇƏRÇƏVƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU.....	237
6. Elgün İbrahimov	
COP29-A EV SAHİBLİYİNİN AZƏRBAYCANA HƏVALƏ EDİLMƏSİ ÖLKƏMİZİN NÜFUZUNUN	
GÖSTƏRİCİSİ KİMİ.....	239
7. Sayah İbrahimova	
COP29: İQLİM ÜZRƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU.....	242

8. Səbinə İsayeva	
MİLLİ EKOLOJİ SİYASƏTDƏ “YAŞIL İNKİŞAF”IN ROLU.....	244
9. Nihat İsmayilzadə	
QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN BU EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ	
TƏHDİDLƏ ARTAN MÜBARİZƏSİ.....	246
10. Şəhla Nuruzadə	
İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ MÜNAQİŞƏLƏR QLOBAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏHDİD MƏNBƏYİ KİMİ.....	248

VII BÖLMƏ

QLOBALLAŞAN DÜNYADA AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATI VƏ HÜQUQ SİSTEMİ

1. Nigar Abbaszadə	
MÜSTƏQİLLİYİN BƏRPASINDAN SONRA HEYDƏR ƏLİYEVİN	
HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞU SİYASƏTİ.....	251
2. Mehriban Babaxanova	
VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ HÜQUQ VƏ QANUNUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ ƏSASLANAN	
CƏMİYYƏTDİR.....	254
3. Namiq Əsədov	
XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-İN ŞƏRQİ AVROPANIN SOSIALİST	
ÖLKƏLƏRİ İLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ İXRAC POTENSİALI.....	256
4. Elxan İmranov	
DÖYÜŞ FƏALİYYƏTİNDƏN SONRA HƏRBİ QULLUQÇULARIN PSIXOLOJİ REABİLİTASIYASI....	259
5. Narmin Iskandarli	
ECONOMY AND LEGAL SYSTEM OF AZERBAIJAN IN THE GLOBALIZED WORLD.....	262
6. Kənan İsmayilzadə	
KÜRESELLEŞƏN DÜNYADA AZERBAYCAN EKONOMİSİ: FIRSATLAR VE ZORLUKLAR.....	264
7. Sadir Məmmədov	
AZƏRBAYCAN VƏ RESPUBLİKASI İLƏ TÜRKİYƏ RESPUBLİKALARI ARASINDA	
İMZALANMIŞ ŞUŞA BƏYANNAMƏSİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ.....	266
8. Qəhrəman Piriye	
QLOBAL İQTİSADI BOHRANLARIN İQTİSADİYYATA TƏSİRİ,	
ANTİBOHRAN TƏDBİRLƏRİ VƏ ONLARIN TƏHLİLİ.....	271
9. Müşfiq Ramazanov	
RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİ SƏNAYENİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏTİN İQTİSADI	
SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	273
10. Adil Rəcəbli	
BEYNƏLXALQ SANKSIYALAR: LİBERALİZM VƏ REALİZM NƏZƏRİYYƏLƏRİNDƏ.....	276
11. Əli Rəhmanov	
AZƏRBAYCAN HÜQUQ VƏ İQTİSADİYYAT SİSTEMİNİN MÜASİR DÜNYA NİZAMINDA YERİ....	279
12. Mətanət Şadliniskaya	
MÜASİR AZƏRBAYCANIN PUL-KREDİT SİYASƏTİ (NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏR).....	282
13. Naibə Şəmsiyeva	
NATO-AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞI: ÖLKƏMİZDƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATI KİMİ.....	285
14. Larisa Smolinchuk	
VIRTUAL INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION.....	287

VIII BÖLMƏ

MÜASİR DÖVRÜN FİLOLOJİ TƏMAYÜLLƏRİ

1. Gülvira Abbasova	
NAXÇIVAN VƏ İNGİLİS FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏN ƏLDƏ OLUNAN FRAZEOLJİ	
BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	289
2. Xalidə Abbasova	
DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA İNSAN VƏ TƏBİƏT MÖVZUSUNUN TƏKAMÜLÜ.....	291
3. Sevinc Abbasova	
ЭКОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ РКИ.....	294

4. Самира Абдуллаева ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦ С ГЛАГОЛАМИ ПОСТУПАТЕЛЬНОГО, ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОГО И ВРАЩАТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ПОЛЬСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	297
5. Gülqız Adilova BAYATILARDA İDARƏ ƏLAQƏLİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN POETİK İMKANLARI.....	300
6. İslam Ağakərimov TƏRCÜMƏ MƏTNİNİN UYGUNLUQ MƏSƏLƏSİ.....	302
7. Nigar Ağayeva CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ HEKAYƏLƏRİNDƏ YUXU MOTİVİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ.....	304
8. Yaşar Alxasov AZƏRBAYCAN DİLİ DÖVLƏT DİLİ KİMİ: STATUSU, İŞLƏNMƏSİ VƏ NORMATİV-HÜQUQİ BAZASI....	307
9. Заки Алибаев ВОСТОЧНЫЕ ЭПИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ БАШКИРСКИХ РОМАНАХ.....	310
10. Günel Allahverdiyeva “YANMAQ” LEKSİK VAHİDİNİN YARATDIĞI SEMANTİK SAHƏLƏR.....	315
11. Leyla Allahverdiyeva MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV VƏ AZƏRBAYCANŞÜNASLIQ.....	317
12. Малахат Аллахвердиева СОДЕРЖАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ЕЕ МЕСТО В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	319
13. Vəfa Allahverdiyeva KROSMƏDƏNİ ÜNSİYYƏT DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNİ FORMALAŞDIRAN VASİTƏ KİMİ....	322
14. Heyran Amanova ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN QARABAĞ HEKAYƏLƏRİNDƏ VƏTƏNƏ QAYIDIŞ.....	325
15. Ибрагимпаша Бабаев НЕНОРМА В СПЕЦИАЛЬНЫХ СЛОВАРЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	327
16. Nigar Babayeva İCTİMAİ-SİYASİ DİSKURSUN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	332
17. Tünzalə Baxşıyeva ŞUŞA İNZİBATİ-ƏRAZİ VAHİDİNİN TOPONİMLƏRİ.....	335
18. Nəsib Cəbrayilov L.N.TOLSTOYUN “ANNA KARENİNA” VƏ M.S.ORDUBADİNİN “DUMANLI TƏBRİZ” ROMANLARINDA PSİXOLOGİZM MƏSƏLƏLƏRİ.....	337
19. Чжан Сюнь НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР КАК НАУЧНАЯ КАТЕГОРИЯ: ДЕФИНИЦИЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА, МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ СПЕЦИФИКА.....	341
20. Тельман Джафаров К ПРОБЛЕМЕ ТЮРКСКОГО КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ТИПА В ИСТОРИИ МИРОВЫХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ.....	343
21. Aysel Əfəndiyeva MİRZƏ BALA MƏHƏMMƏDZADƏNİN “ON DƏFƏ ÖLDÜRÜLƏN” HEKAYƏSİNDƏ QIRMIZI TERRORUN İFŞASI.....	346
22. Suad Əfəndiyeva PEYZAJ VƏ ONUN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA FUNKSİYALARI.....	348
23. Şəhla Əhmədova, Sevinc Kərimova DİLÇİLİKDƏ YENİ BİR SAHƏ – EKOLİŇQVİSTİKA (TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ).....	351
24. Фидан Алиева СВЯЗНЫЙ ТЕКСТ И ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ.....	353
25. Lətafət Əliyeva AZƏRBAYCANDA RUS ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ (XX əsrin II yarısı – XXI əsrin əvvəli)	355
26. Sevinc Əliyeva MÜASİR ƏDƏBİYYATDA TƏBİƏT ARAŞDIRMALARI PROBLEMİ: EKO-ƏDƏBİYYATIN ÖYRƏNİLMƏSİ ASPEKTLƏRİ.....	357
27. Афер Ализаде МИР СКВОЗЬ ВОСПРИЯТИЕ ЭКСЦЕНТРИЧНОГО ХУДОЖНИКА В ПРОЗЕ РУССКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ XX ВЕКА.....	360

28. Günəl Əlizadə ATALAR SÖZLƏRİNDƏ ZAMAN ANLAYIŞININ NİTQ HİSSƏLƏRİ İLƏ İFADƏSİ.....	363
29. Fidan Əlizadə XVIII ƏSR LİRİKASINDA KLASSİK ŞEİR ŞƏKİLLƏRİNİN İŞLƏNMƏ TEZLİYİ	365
30. Fatma Əsədova AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YENİ (FƏAL) TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ.....	367
31. Şəhanə Əsgərova HƏSƏN MİRZƏNİN ŞEİRLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN İZLƏRİ VƏ ONLARIN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	370
32. Rəna Əyyubova SƏMƏD VURĞUNUN “İNSAN” PYESİNDƏ MÜHARİBƏ FƏLAKƏTLƏRİNİN FONUNDA MİLLİ XARAKTERLƏRİN TƏZAHÜRÜ.....	373
33. Эльхан Азимов СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ (ТИПОЛОГИЯ, ФУНКЦИИ).....	377
34. Kəmalə Əzizova FÜZYON MƏTBƏXİ.....	379
35. Samirə Naciyyəva İNGİLİS DİLİNDƏN ALINMA SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏ PRİNSİPLƏRİ.....	382
36. Наиля Хандан ЖАНР СКАЗКИ В ТВОРЧЕСТВЕ А.С.ПУШКИНА.....	385
37. Светлана Камышева ИНДЕКС УСТОЙЧИВОСТИ РУССКОГО ЯЗЫКА В СТРАНАХ ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА: РУССКИЙ ЯЗЫК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	387
38. Илаха Гасанова МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ КОНТАКТЫ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО.....	391
39. Шаргия Гасанова ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ НРАВСТВЕННО-ВОЛЕВЫЕ КАЧЕСТВА ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	394
40. Albina Hashimova RECOVERY OF THE ECONOMY IN THE TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION.....	396
41. Fatma Hüseynova EKO-TƏNQİD: MÜASİR ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN YENİ İSTİQAMƏTİ.....	399
42. Bəsti İbrahimova FRANSIZ DİLİNDƏ METAFORAVƏ METONİMİYANIN TƏDQIQINƏ FƏRQLİ YANAŞMALAR.....	401
43. Arzu Kərimova AZƏRBAYCANDA ÜMUMTÜRK TOPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI.....	404
44. Салима Гасымова РАЗДВОЕНИЕ СОЗНАНИЯ ГЕРОЯ В РОМАНЕ «ЕВРЕЙ ЗЮСС» Л.ФЕЙХТВАНГЕРА.....	406
45. Вусаля Гасымова МНОГОГРАННОСТЬ МОТИВОВ В РОМАНЕ М. А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА».....	409
46. Röya Qəhrəmanova QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN SONUNDA DODAQLANMA XİDMƏTİNİN YARANMASI VƏ İTMƏSİ, SAİTLƏR AHƏNGİNİN POZULMASINDA QALINLAŞMA MEYLİNİN AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜ	411
47. Ulduz Qəhrəmanova MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR VƏ KLASSİK İRS PROBLEMİ.....	413
48. İbrahim Quliyev FARS DİLLİ POEZİYADA AƏRBAYCAN ÜSLUBUNUN YARANMASI.....	416
49. İradə Quliyeva TƏRCÜMƏDƏ FORMAL VƏ DİNAMİK YÖNÜMLÜ EKVİVALENTLİK PROBLEMİ.....	420
50. Rəvanə Quliyeva FİLİN TƏDRSİ PROSESİNDƏ ÜSLUBİYYAT ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR.....	422
51. Aytəkin Qurbanova ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN BƏDİİ-FƏLSƏFİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRB DÜNYAGÖRÜŞÜ..	425
52. Gülnarə Qurbanova SAXTALAŞDIRILMIŞ TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR.....	428

53. Tamar Mebuke TRENDS OF HYPERTEXT FICTION.....	430
54. Губа Меджидова ПОИСК ИСТИННЫХ ЖИЗНЕННЫХ НАЧАЛ В СОВРЕМЕННОЙ ПРОЗЕ НА РУБЕЖЕ ВЕКОВ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА С.ШАРГУНОВА).....	433
55. Александр Морозов, Татьяна Морозова ЛИЧНОСТЬ В ПРОСТРАНСТВЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ: ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОВРЕМЕННОГО СПЕЦИАЛИСТА.....	436
56. Zeynəb Məmiyeva XX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YASINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN DERİVATOLOJİ PROBLEMLƏRİ (R.RZANIN YARADICILIĞI ÜZRƏ).....	439
57. Elxan Məmmədov HÜSEYN RAZİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR OBRAZLARI.....	442
58. Насирага Мамедов О СПОСОБАХ СВЯЗИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТЕКСТЕ.....	445
59. Razim Məmmədov HƏSƏN MİRZƏNİN DEYİŞMƏLƏRİNDƏ DƏRƏLƏYƏZ HƏSRƏTİ.....	447
60. Татьяна Мегрелишвили ТВОРЧЕСТВО НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ: РУССКОЯЗЫЧНАЯ ПОЭЗИЯ ГРУЗИИ.....	451
61. Самира Меджидова ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА.....	454
62. Sevinc Mirzəyeva NAĞİL MƏTNLƏRİNDƏ MEDİAL FORMULLARIN KOQNİTİV ŞƏRTLƏNDİRMƏSİ (SKRIPT VƏ XRONOTOP KORRELYASIYASI KONTEKSTİNDƏ).....	457
63. Aygül Mirzəyeva TÜRK VƏ QAQAUZ DİLLƏRİNDƏ GEYİMLƏ BAĞLI ETNOQRAFİZMLƏRİN LİNGVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	458
64. Арзу Мурадова ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ «СТИХОТВОРЕНИЙ В ПРОЗЕ» И.С.ТУРГЕНЕВА.....	461
65. Aynur Muradova QƏDİM İNGİLİS DİLİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANDAN İSTİFADƏNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	463
66. Bella Musayeva TƏBİƏTƏ MÜNƏSİBƏT İNSAN MƏNƏVİYYƏTİNİN ÖLÇÜSÜ KİMİ (MİR CƏLAL PAŞAYEV VƏ ÇİNGİZ AYTMATOVUN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA).....	466
67. Флора Наджиева ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПОРТРЕТ КАК ЖАНР В ТВОРЧЕСТВЕ МАРКА АЛДАНОВА.....	469
68. Günəl Nağıyeva METAFOR VƏ METONİMİYANIN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ.....	471
69. Мушгюназ Нагиева ТЮРКИЗМЫ-НЕОЛОГИЗМЫ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	473
70. Ləmiyə Nəsirova MUXTAR ŞAXANOVUN “ÇİNGİZ XANIN SİRRİ” MƏNZUM ROMANINDA BAŞ QƏHRƏMANIN MƏNƏVİ TƏLATÜMLƏRİNİN ƏKSİ.....	476
71. Рафиг Новрузов О ПЕРЕВОДЕ ПРИМЕЧАНИЙ К «КРЫМСКИМ СОНЕТАМ» АДАМА МИЦКЕВИЧА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК.....	479
72. Fidan Nuruyeva OMONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI İLƏ BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR.....	483
73. Fəidə Omarova QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ DERİVATİV TƏKAMÜLƏ TƏSİR EDƏN FAKTORLAR.....	486
74. Leyla Primova İSUNDARESANIN “TAC MAHAL” TRİLOGİYASINDA BABURLU İMPERİYASININ PAYTAXTLARININ BƏDİİ ƏKSİ.....	489
75. Lucie Rene Philip LITERARY LINKS BETWEEN FRANCE AND AZERBAIJAN: J.B.MOLIÈRE AND MIRZA FATALI AKHUNDOV.....	491
76. Зенфира Рустамова «НАША ЛИТЕРАТУРА И КУЛЬТУРА – НАЦИОНАЛЬНОЕ БОГАТСТВО» (Гейдар Алиев).....	494

77. Gülgəz Salmanova TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASININ TƏDRİSİNƏ DAİR BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR.....	497
78. Əsmər Səfərli ŞAH İSMAYIL XƏTAYİ DİLİNİN SAY KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİ.....	499
79. Джамиля Сафарова КАТЕГОРИЯ ПАДЕЖА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ.....	502
80. Selcan Akden OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ QADIN GEYİMLƏRİ ADLARININ LİŖQVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ.....	505
81. Xanım Sultanova ROMANTİK POEZİYADA VƏTƏN ANLAYIŞI, TƏBİƏT-İNSAN VƏ İNSAN-TƏBİƏT FAKTORU (A.SƏHHƏT YARADICILIĞI ƏSASINDA).....	507
82. Günay Süleymanova İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZONİMLƏRLƏ OLAN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	511
83. Tünzalə Süleymanova ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК	514
84. Таваккюль Шукюрбейли АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ СЛОВО МАНАТ В РУССКОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ.....	516
85. Татьяна Супранкова КОНЦЕПТ ФАУСТИАНЫ В МИФОЛОГИЧЕСКОМ И ФИЛОСОФСКОМ АСПЕКТАХ.....	520
86. Анастасия Сьянова СЮЖУЕНО-ОБРАЗНАЯ СПЕЦИФИКА ВОПЛОЩЕНИЯ ДИАЛОГА КУЛЬТУР В «ШЛЯХТИЧЕ ЗАВАЛЬНЕ» ЯНА БАРИЦЕВСКОГО	522
87. Məhrux Tağıyeva DOSTOYEVSKİNİN “ŞEYTANLAR” ROMANINDA “HOMER GÜLÜŞÜ” VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ İNTERPETASIYASI.....	524
88. Офелия Тагиева К ВОПРОСУ СЕМАНТИЗАЦИИ КОНТЕКСТУАЛЬНО-БЕЗЛИЧНЫХ ГЛАГОЛОВ В РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ СЛОВАРЕ.....	526
89. Vəfa Tağızadə ЗНАЧИМОСТЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВУЗА	529
90. Серик Тахан Шешенбайулы, Ботокоз Сиренова Ахметовна ЭЛЕМЕНТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО МИФА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МОДЕЛИ МИРА КАЗАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ О.БОКЕЕВА И М.МАГАУИНА).....	530
91. Gunay Tahmazova ABOUT SOME ASPECTS OF PHRASAL VERBS IN MODERN ENGLISH.....	533
92. Галина Удалых ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ В ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ОСТРОВНОГО ГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНА	536
93. Zəmfira Vəliyeva ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СИМВОЛИКА «НОВОЙ ПРОЗЫ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КОНЦА XX ВЕКА.....	539
94. Наталья Яковенко БЕЛОРУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ В КОНТЕКСТЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА.....	542
95. Maayra Cəfərquliyeva BUILDING INTERCULTURAL COMPETENCIES: NEW STRATEGIES AND APPROACHES IN EDUCATION	545

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ VƏ YENİ DÖVR AZƏRBAYCANI

Anar Nağıyev

Bakı Slavyan Universitetinin rektoru

Summary

THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV'S AZERBAIJANI IDEOLOGY AND THE NEW ERA AZERBAIJAN

The national ideology of the Great Leader Heydar Aliyev forms the basis of Azerbaijan's state strategy. The national ideology, which is based on national and spiritual values, reflecting historical, memory and traditions, and embracing the unique values of coexistence and multicultural society in Azerbaijan with its diverse ethnic and religious composition, has determined the creation of an independent Azerbaijan state, the country's development, and the path to victory. Under the leadership of President Ilham Aliyev, the restoration of Azerbaijan's territorial integrity and sovereignty, and the increasing global role of Azerbaijan are the result of the Azerbaijani principles being the mainline of state policy.

Key words: *Great Leader Heydar Aliyev, President Ilham Aliyev, Azerbaijani ideology, national ideology, national identity, Great Return, Western Azerbaijan.*

Резюме

ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА И АЗЕРБАЙДЖАН НОВОГО ВРЕМЕНИ

Идеология азербайджанства великого лидера Гейдара Алиева является основой государственной стратегии Азербайджана. Эта национальная идеология, построенная на национальных и духовных ценностях, отражающая историческую память и традиции, воплощающая уникальные ценности мультикультурного общества в Азербайджане с его широким многоконфессиональным и этническим составом, определила путь к созданию независимого Азербайджанского государства, развитию страны и победе. Восстановление территориальной целостности и суверенитета Азербайджана под руководством Президента Ильхама Алиева, растущая роль Азербайджана на глобальном уровне являются результатом того, что принципы азербайджанства составляют главную линию государственной политики.

Ключевые слова: *Великий Лидер Гейдар Алиев, Президент Ильхам Алиев, идеология азербайджанства, национальная идеология, национальная идентичность, Великое возвращение, Западный Азербайджан.*

2024-cü ilin 14 fevral tarixində Milli Məclisdə keçirilən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin and içməsi tədbirində Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir: “Azərbaycançılıq ideologiyası, Azərbaycançılıq prinsipləri Azərbaycanda çoxdan bərqərar olub. Ulu Öndər Heydər Əliyevin bizə qoyduğu dəyərli miraslardan biri də məhz azərbaycançılıq məfkurəsidir. Biz - onun davamçıları isə bu müsbət meyilləri öz tərəfimizdən daha da gücləndiririk” [1]. Ulu Öndər Heydər Əliyevin bütün fəaliyyəti məhz bu ideologiya üzərində qurulmuş, Azərbaycanın güclü və suveren dövlətə çevrilməsinə xidmət etmişdir; bu gün biz tarixinin ən güclü dönməni yaşayan müstəqil, suveren və qalib Azərbaycanın vətəndaşları olaraq qürur duyuruq.

Milli dövlətçilik ideologiyası, milli məfkurə, milli kimlik və milli-dövlətin yaranması kimi məsələlər sosial elmlər tədqiqatlarının predmetləri sırasındadır. Bu, siyasi elm prizmasından maraq kəsb etdiyi qədər, fəlsəfə, sosiologiya və tarix elmlərinin də öyrəndiyi problemlərdəndir. Siyasi və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrində bu məsələlər həm də qlobal hadisələr, beynəlxalq münasibətlərin dinamikası fonunda öyrənilməklə milli ideologiyaların dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərin aktorları olaraq davranışlarını, beləliklə dövlətlərarası və qlobal münasibətlər sisteminin mahiyyətinə təsirini də öyrənir [5, 2; 9, 135-141].

Milli ideologiyanın bu kontekstdə öyrənilməsi eyni zamanda beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin inkişafına və nəticə etibarilə realizm, liberalizm, behaviorializm və digər nəzəri düşüncələrə, bütövlükdə beynəlxalq münasibətlərin “debatlarına” öz təsirini göstərməmiş deyildir. 1980-ci illərdə Şərqi Avropa və Asiyada baş verən hadisələr böyük qlobal dəyişikliklərə səbəb olmaqla

növbəti dövrün dinamikasını müəyyən edirdi. Dünyanın gələcəyi haqqında debatlar növbəti on illiklər üçün milli dövlətlərin və beynəlxalq münasibətlər sisteminin gələcəyi haqqında diskursu da genişləndirirdi. 1980-1990-cı illərdə dünyanın gələcəyinin liberal dəyərlər üzərində qurulacağına yaranmış ümidlər qlobal sistemin (dünya düzəninə) də liberal mahiyyətinə xidmət etməli idi. Siyasi, beynəlxalq münasibətlər və fəlsəfə elmlərinin mütəmadi olaraq müraciət etdiyi “tarixi dövrlər” və “liberal dünya” konsepsiyaları da bu dövrdə yeni format alaraq “sonuncu irticanın” çöküşündən sonra dünyanın həm də liberal beynəlxalq münasibətlər sisteminin bir hissəsi olacağı anlamını formalaşdırmağa xidmət edirdi. Təbii ki, liberalizmə siyasi elm nəzəriyyəsi kimi deyil, qlobal münasibətlər sisteminin bir dayaq ideologiyası kimi baxdıqda isə, son on illiklər ərzində dünyada baş verən hadisələrin mahiyyətini daha aydın analiz etmək mümkün olur.

Təəssüf ki, Azərbaycan da “liberal dünya” sisteminə ikili standartlar, ədalətsizlik, qəsb, təcavüz və işğala məruz qaldı, dövlətin gələcəyinə təhdidlər yarandı. Sosial böhran, siyasi hərcimərçilik, ölkəni parçalamağa xidmət edən planlar bu təhdidlər halqasını genişləndirirdi. Azərbaycançılıq məfkurəsi və Ulu Öndərin siyasi strategiyası xalqı və dövləti 1980-ci illərin sonu 1990-cı illərin əvvəllərində yaranmış məğlub durumdan qalib duruma aparacaq milli kimliyin təsbitinə xidmət edirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısındakı xidmətləri misilsizdir, təkrarsızdır. Ulu Öndərin siyasi irsinin öyrənilməsi onun addım-addım güclü Azərbaycan naminə yorulmadan çalışdığını nümayiş etdirir. Hələ, 1970-80-ci illərdə Azərbaycanda sənayenin inkişafı, milli kadrların inkişafının təmin edilməsi ilə dövlət aparatının milliləşdirilməsi, təhsil, elm və digər sahələrdə sürətli inkişaf dövlətin gələcəyinə xidmət edəcək amillərdən idi. Ulu Öndərin hakimiyyəti illərində təhsilin inkişafında, o cümlədən təhsil müəssisələrinin yaradılmasının miqyasında görünməmiş vüsət yaşanmış, ali təhsil müəssisələrinin və ali təhsilli mütəxəssislərin sayı sürətlə artmışdır. Başqa sözlə, insan kapitalının inkişafı naminə əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonrakı dövr istər Cənubi Qafqazda, istərsə də qlobal çərçivədə gərgin illər idi. Belə bir şəraitdə ölkənin müstəqilliyini qorumaq, müasir milli-dövləti qurmaq dövlət rəhbəri olaraq Azərbaycançılıq dəyərlərini fəaliyyətinin və həyatının mərkəzi prinsipinə çevirmiş Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi missiyasının əsasını təşkil edirdi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin banisi olduğu müasir Azərbaycan dövlətinin qarşısında tarixi yaddaşa söykənən, müasir dünyada özünə yer tutacaq **müasir dövlətçiliyin** qurulması idi. Milli dəyərlərə və tarixi yaddaşa əsaslanan, bütün dünya azərbaycanlılarını bir araya gətirən azərbaycançılıq məfkurəsi bu dövlətin siyasi strategiyası olmaqla yanaşı, bizim coğrafiyanın milli identikliyi müəyyən edirdi.

Müasir siyasi elmlərdə **milli ideologiya** və **milli kimlik** məsələləri geniş tədqiqat obyektidir. Siyasi elm ədəbiyyatı istənilən milli-dövlətin iki mühüm komponentini vurğulayır: milli-dövlət sistemi və bu dövlətin ərazisində yaşayan insanların milli kimliyi [8, 1080]. Müasir dövlətlərə verilən izah onların bu dövlətlərin ərazisində yaşayan xalqların vahid identikliyi çərçivəsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, ədəbiyyatda vurğulandığı kimi, müasir milli dövlətlər üçün “coğrafiya məsələsi” və sərhədlər mühüm şərt olmaqla, verilən coğrafiyada yaşayan insanların vahid identikliyi formalaşdırır, onların tarixi yaddaşa və dəyərlərə olan bağlılığı isə gələcək davranışlarını müəyyən edən amillərdəndir [7]. Qeyd olunmalıdır ki, bir sıra ədəbiyyatlarda edilən cəhdlərə rəğmən, tarixi inkişaf, tarixi yaddaş və tarixi ərazilərin bu identikliyin formalaşmasındakı mühüm rolunu marginallaşdırıla bilməz. K.S.Larsen qeyd edir ki, “hazırda milli-dövlət insan identikliyi üçün ən əsas mənbəyidir, bununla yanaşı, dil, ərazi və din də identikliyin formalaşmasında yer ala bilər” [7, 166]. Təbii ki, “insanların sosial atributlarının üstünlüyü onların mədəni identikliyi formalaşması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [8, 1080].

Azərbaycançılıq ideologiyası milli yaşam tərzini olmaqla yanaşı, həm də milli-dövlətin **beynəlxalq statusuna** xidmət edir. Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan xalqının uzun illər formaşaldırdığı multikultural dəyərlər bu **milli ideologiyanın** mühüm komponentlərindən olmuşdur. Bu komponentlər sırasında digər milli dəyərlər, dövlətçilik ənənələri, dini və etnik rəngarənglik, maarifçilik və elm də xüsusi yer tuturdu. Müasir dövlətin formalaşması və onun qlobal arenada öz yerini tutması isə azərbaycançılıq ideologiyasının banisi olan Ulu Öndər Heydər Əliyevin milli və beynəlxalq siyasətinin,

bütövlükdə bu xalqın və dövlətin gələcəyinə baxışının mərkəzində durur, strateji inkişaf xəttini təşkil edirdi.

Dünyanın “iki uzun müddətli trend (müəll. hədəf nöqtələri) arasında” olduğunu iddia edən alimlər, “..tarixin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, bunun, ya gücdən (müəll. realizmin əsas postulatı) normativ sonluğa keçid, ya da Qərbin mövcud rolu və təsirini azaltmaq üçün tarixin qlobal güc mərkəzlərini yenidən nizamlaması” kimi anlamağı təklif edirlər [10]. Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə qlobal nizamın “nizamsızlığı”, son illər ətrafında daha geniş diskursu müşahidə etdiyimiz qlobal güc mərkəzlərinin “Atlantik okean hövzəsindən Sakit okean hövzəsinə coğrafi transformasiyası” [6] kimi tezlər və digər geosiyasi reallıqlar milli dövlətlərin qarşısında daha böyük çağırışlar formalaşdırır.

Azərbaycançılıq məfkurəsi milli dövlətçiliyin qurulması ilə yanaşı, *zəfərin qazanılması* və *gələcək üçün konturların* müəyyən edilməsində mühüm platformadır. Məhz bu ideologiya üzərində qurulan dövlət siyasətimiz ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa etmiş, inkişafa nail olmuş, yeni dövrdə ölkəmizin gələcəyini müəyyən etməkdədir. 2020-ci ildə 44 günlük vətən müharibəsində qazanılmış qələbə, 2023-cü ilin 19 sentyabrında həyata keçirilən anti-terror əməliyyatları ilə tam bərpa edilmiş suverenliyimiz Azərbaycanın yeni dövrünü xarakterizə edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tarixi nitqində [1] yeni dövrü səciyyələndirən mühüm hədəflər sırasında Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpa edilməsi, 2026-cı ilin sonunadək Böyük Qayıdış proqramının birinci mərhələsinin yekununda 140 min köçkünün öz dədə-baba torpqlarına geri qayıdacağı, bu müddət ərzində geniş inşaat quruculuq işlərinin aparılacağı tezisləri də yer almışdır [1].

Milli ideologiya çox şaxəlidir, xalqın və dövlətin inkişafı və yaranmış təcrübələrin alt-şüurunda formalaşmış dəyərlər sistemidir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin formalaşdırdığı azərbaycançılıq ideologiyası gələcək qalib xalqın milli identikliyinə formaşdıran mühüm dövlət ideologiyası rolunu oynamışdır. Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnik qruplar ölkəmizin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin bərpası uğrunda haqq savaşımızda iştirak etmiş, Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi “Azərbaycan xalqı yumruq kimi birləşmişdir” [1].

Ulu Öndər Heydər Əliyevin yaratdığı Azərbaycançılıq məfkurəsi eyni zamanda Azərbaycan xalqının əsrlər boyu formalaşdırdığı milli dəyərlər sistemi üzərində qurulmuş dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində öz yerini almasına, beləliklə siyasi elm nəzəriyyələrində də vurğulandığı kimi, milli ideologiya, eyni zamanda dövlətin beynəlxalq statusun formalaşmasına xidmət edir. Siyasi elmin diskursunda bir qədər kənarda qalmış, nüfuz və rəğbət ifadələri ilə sinonimlik təşkil edə bilən (müəll. tədqiqatın aparıldığı dil və siyasi tədqiqatın mahiyyətindən asılı olaraq) *dövlətin beynəlxalq statusu* anlayışına “böyük güclər klubu (müəll. sistemi) geniş anlamda beynəlxalq sistemin qəbul edilən əhəmiyyətli tərkibi olduğundan, bu klubun daxilində (müəll. bir dövlətin) statusun(un) axtarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [4, 2].

“Euronews” kanalına müsahibəsində müxbirin “ölkənin beynəlxalq səviyyədə strategiyası nədən ibarətdir?” sualına Prezident İlham Əliyevin cavabından aşağıdakı qeydi xüsusi olaraq vurğulamaq istədik: “Biz beynəlxalq səviyyədə *müstəqil siyasətimizi* davam etdirəcəyik. Artıq dördüncü ildir ki, BMT-dən sonra dünyanın ən böyük beynəlxalq institutu olan Qoşulmama Hərəkatına rəhbərlik edirik. Üzv ölkələrin, 120 üzv ölkənin, yekdil rəyinə əsasən Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatına yeni dinamika və ölçü gətirir” [2]. Prezident İlham Əliyev COVID pandemiyası zamanı Azərbaycanın uğurla icra etdiyi qlobal missiyası, BMT TŞ-a sədrlik, Avropa institutları və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq kimi toxunduğu bu və digər məsələlər [2] ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu, qlobal münasibətlər sistemindəki statusunun xarakterindən xəbər verir.

Bu siyasət ölkənin artan nüfuzu fonunda daha böyük qlobal xarakter almışdır. Almaniya kansleri Olaf Şözlə birgə birfinqi zamanı Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir: “COP 29 konfrantasiyalara meydan olmayacaqdır, Azərbaycan körpülər quracaq, Qərblə qlobal Cənub arasında körpülər yaradacaqdır” [3]. Göründüyü kimi, Azərbaycanın qlobal dialoqa və dünyanın gələcəyinə hesablanmış siyasəti xalqımızın milli dəyərlər sistemini özündə əks etdirən milli ideologiyası və milli kimliyinin tərkibinə çevrilmişdir.

Beləliklə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası özündə milli dəyərlər, tarixi yaddaş, dil və mədəniyyət, tarixi birgə yaşayışın nümunəsi fonunda çoxkonfessional və çoxmillətli pluralist cəmiyyətə xas bütün elementləri formalaşdırmaqla milli kimliyimizin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Bu ideologiyanın əsasında qurulan dövlət strategiyası və idarəetməsi isə parçalanma və dağılma təhlükəsinin kəndarında olan ölkənin xilas olmasına və müasir dövlətin qurulmasına, dağılmış iqtisadiyyatın dirçələrək dayanqlı və rəqabətə davamlı sistemə çevrilməsinə, işğal və talan altında olan torpqların azad edilməsinə, ərazilərin və suverenliyin bərpasına, dünyanın aparıcı gücləri sırasında global siyasətdə öz yerini almasına gətirmişdir.

Yeni dönmənin qarşımızda açdığı imkanlar isə yeni şəraitdə daha böyük nailiyyətlərin qazanılacağına şübhə doğurmur. Bu kontekstdə ali təhsil müəssisələri və tədqiqatçıların qarşısında dövlətimizin qazandığı uğur və nailiyyətləri öyrənməsi və tədqiqi sahəsində mühüm işlər durur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin azərbaycançılıq məfkurəsi, bu ideologiya üzərində qurulmuş milli dövlətçiliyimizin inkişaf mərhələləri, Azərbaycanda multikultural dəyərlərin və birgə yaşayışın unikal modelinin öyrənilməsi kimi məsələlər ənənəvi olaraq Bakı Slavyan Universitetinin elmi-praktik konfranslarının əsasını təşkil etmiş, bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan tarixinin yeni dönməndə Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi irsinin, azərbaycançılıq ideologiyasının və bütövlükdə gələcək inkişafımızın konturlarının müxtəlif platformalarda müzakirəsinin təşkili, sosial elmlərin nəzəri yanaşmalarının tətbiqi ilə daha böyük tədqiqat proseslərini formalaşdırması ali təhsil müəssisələrinin və ayrı-ayrı tədqiqatçıların qarşısında duran hədəflərdir. Növbəti illərdə konfransın aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədqiqatlarının aparılması və elmi diskursun təşkilini davam etdirməsinə hədəfləyirik:

1. Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi irsinin, Azərbaycançılıq məfkurəsi və Azərbaycanın unikal multikultural dəyərlər sisteminin qorunması və inkişafındakı rolunun öyrənilməsi, bu mövzuda elmi tədqiqat nəticələrinin beynəlxalq konfranslarda və nəşrlərdə geniş oxucu kütlələrinə təqdim edilməsi. Hazırkı konfransın plenar iclasında bu mövzu “Ulu Öndər Heydər Əliyev və zəfərə aparan yol” mövzusu üzərində qurulmuşdur;

2. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun düşmən tapdağından azad edilməsi və Azərbaycanın yaratdığı yeni geosiyasi reallıqları xarakterizə edən Böyük Zəfərin fonunda Cənubi Qafqaz və daha geniş regional müstəvidə münasibətlər sistemi və bu sistemdə Azərbaycanın yerinin öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlar növbəti konfransların hədəfini müəyyən edəcək mövzulardandır. 2024-cü il konfransında bu istiqamət “Yeni dövrün çağırışları” mövzusu ilə müəyyən edilmişdir;

3. Müasir Azərbaycan və azərbaycanlı milli kimliyinin mərkəzində öz qürurlu yerini almış “Böyük Qayıdış” prosesinin sosial, iqtisadi və beynəlxalq təsirləri, global münasibətlər sistemindəki yerinin öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatların aparılması. 2024-cü il konfransında bu istiqamət “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Böyük Qayıdış kontekstində” mövzusu ilə müəyyən edilmişdir;

4. Azərbaycanın global arenada artan rolu kontekstində mühüm beynəlxalq missiyalarının öyrənilməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin xarici siyasətinin global təsirlərinin öyrənilməsi, tədqiqat nəticələrinin beynəlxalq səviyyədə təqdim edilməsi əsas tədqiqat hədəflərindəndir. 2024-cü il konfransında bu istiqamət “COP 29: Azərbaycan global müzakirələrin mərkəzi platforması kimi” mövzusu ilə müəyyən edilmişdir;

5. Milli identikliyimizin və tarixi yaddaşımızın formalaşmasında ayrılmaz yeri olan, milli mənəvi dəyərlərimizin qorunması kontekstində mühüm tədqiqat platformasını təşkil edən Qərbi Azərbaycanda mədəni-tarixi və maarifçilik məsələlərinin tədqiqatın davam etdirilməsi və tədqiqat nəticələrinin beynəlxalq elmi-metrik bazalara daxil elmi dərgilərdə nəşri hədəflənir. 2024-cü il konfransında bu istiqamət “Qərbi Azərbaycan: tarix və maarifçilik” mövzusu ilə müəyyən edilmişdir;

Beləliklə, Bakı Slavyan Universitetində keçirilən “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri (tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmilləşmə) XV konfransı yeni dövrün yaratdığı reallıqlar kontekstində müvafiq məzmunun yaradılması baxımından da keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş konfransda (4-5 may, 2023-cü il) olduğu kimi, bu konfransda da dünyanın müxtəlif ölkələrindən, əsasən, Türkiyə, Özbəkistan, Gürcüstan, Moldova, Rusiya və Polşadan olan həmkarlarla birlikdə qarşıya qoyulmuş mühüm məsələləri müzakirə

edilməsi gözlənilir. Konfransın şüarının **“Yeni Dövrün Azərbaycanı”** seçilməsi, əslində konfransın keyfiyyətə yeni mərhələsinin məntiqi keçidini göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında yeni dövrün Azərbaycanının qazanacağı uğurların nəticələrinə dair elmi tədqiqatların aparılması, tədqiqat nəticələrinin çapı və beynəlxalq müzakirələrin təşkili növbəti konfransların da strateji hədəfini təşkil edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyevin andiçmə mərasimi keçirilib. 14 fevral 2024, 11:02. www.president.az
2. İlham Aliyev was interviewd by Euronews channel. 09.12.2023. www.president.az
3. President İlham Aliyev: COP 29 will not be an arena of confrontation. 26.04.2024. Azərtac. www.azertag.az
4. Benjamin de Carvalho and Iver B. Neumann. Small state and status seeking. Norway's quest for International standing). Routledge Taylor and Francis group. 2015.
5. Benjamin Martill. International ideologies: paradigms of ideological analysis and world politics. Journal of Political Ideologies. 22 (3). Pp.236-255. ISSN 1356-9317. 2017
6. John Agnew. Is US security policy “pivoting” from the Atlantic to Asia-Pacific? A critical geopolitical perspective. Dialogue of Globalization. September 2012. Friedrich-Elbert-Stiftung. Pp 12.
7. Knud S. Larsen, David H. Groberg, Krum Krumov, Ludmila Andrejeva, Nadia Kashlekeva, Zlatka Russionova, Gyorgy Csepeli and Reidar Ommundsen. Ideology and Identity: A national outlook. Journal of Peace Research. Vol 32, no , 1995. Pp. 165-179.
8. Qiang Liu and David Turner. Identity and national identity. Educational philosophy and theory. 2018. Vol 50. N 12. Pp. 1080-1088.
9. Peter Greis, Paton Pak Chuan Yam, Ideology and international relations. Current Opinion in Behavioral Sciences. Political Ideologies. Volume 34, August 2020, pp. 135-141.
10. Ramesh Thakur. Ethics, international affairs and western double standards. Asia and the Pacific Policy Studies. 2016.

I BÖLMƏ

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TƏHSİL VƏ MAARİFÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

İRƏVANDA QADIN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFI

Ülkər Abdurəhmanova
Bakı Qızlar Universiteti, baş müəllim
Azərbaycan
konulveli@list.ru

Summary

DEVELOPMENT OF WOMEN'S EDUCATION IN IRAVAN

The article talks about how, since the end of the 19th century, educational work has been carried out to eliminate illiteracy among the Muslim population in Irevan, which is an ancient center of science and culture, where work is especially carried out in the direction of women's education, and the activities of educational institutions are discussed. It is also emphasized that the education of women in our society is an important condition for raising future educated generations.

Key words: female education, illiteracy, science, development

Резюме

РАЗВИТИЕ ЖЕНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИРВАНЕ

В статье говорится как с конца XIX века ведется просветительская работа по ликвидации неграмотности среди мусульманского населения в Иреване, который является древним центром науки и культуры, где особенно проводится работа по направлении женского образования, и обсуждается деятельность образовательных учреждений. Также подчеркивается, что образование женщин в нашем обществе является важным условием воспитания будущих образованных поколений.

Ключевые слова: женское образование, неграмотность, наука, развитие

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi İrəvanda da müsəlman əhali arasında savadsızlığın aradan qaldırılması sahəsində maarifləndirmə işləri aparılır, yeni təhsil müəssisələri fəaliyyətə başlayırdı. Həmin dövrdə Qafqazda artıq İrəvan elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı ilə seçilirdi və burada maarifçilik yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Ümumilikdə müsəlman əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində müxtəlif addımlar atılsa da, böyük təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, XIX əsrin sonlarında qadın təhsili sahəsində Azərbaycan Rusiya və Avropa ölkələrindən geri qalmaqda idi. Həmin dövrdə burada qadınların təhsili tam formalaşmamış, pərakəndə xarakter daşımaqda idi. Lakin azərbaycanlı qızların təhsili məsələsi xalqımızın maarifpərvər oğullarını hər zaman narahat etmiş, onlar bu problemə daim öz elmi, ədəbi və publisistik yazılarında toxunmuşdular. Mütərəqqi ziyalılarımız çox gözəl anlayırdılar ki, H.Z.Tağıyevin də dediyi kimi “Anası savadsız olan xalq kordur”. Yəni, gələcəkdə savadlı nəsillərin yetişməsi üçün ilk öncə qızlarımıza təhsil vermək, onları oxutmaq lazımdır.

Qızların təhsili məsələsini hər zaman gündəmdə saxlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu məsələ ilə bağlı 1909-cu il tarixli 28-ci sayında yazırdı: “Biz müsəlmana fərzdır, nəinki, oğlan məktəbi, xeyir, bizlərə vacibdir qız məktəbi, çünki balalarımızın tərbiyəsi anaların əlindədir...” [5].

Hətta 1906-cı ilin 15 avqustunda başlanıb 30 avqust tarixinə kimi davam edən Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayında müzakirə olunan məsələlər sırasında qadınların təhsili məsələsi də dururdu.

“Müsəlman müəllimləri üçün pedaqoji kurslar açmaq, hər şəhərdə Rus-Azərbaycan qız məktəblərinin açılması və qadın təhsilinin inkişaf etdirilməsi” [6, 35-36] gündəlikdə daha çox müzakirə edilən və diqqət çəkən müddəalardan olmuşdur.

Azərbaycanda qadın təhsili sahəsində ilk əsaslı addım 1901-ci ildə azərbaycanlı xeyriyyəçi, “millətın atası” H.Z. Tağıyev tərəfindən “Müqəddəs Nina” müsəlman qız məktəbinin açılması olmuşdur. Tağıyevin bu addımı bir çoxlarına ilham vermiş, 1901-ci ildə İrəvanda da qızların təhsil alması üçün məktəb fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanlı qızlar üçün açılmış bu məktəbdə ilk ildə 12 nəfər, növbəti ildən isə 58 nəfər qız təhsil alırdı [6, 62]. 1918-ci ilə kimi fəaliyyətini davam etdirən bu məktəbə uzun illər İrəvanın ilk ziyalı qadınlarından biri olan Tərlan xanım Sultanova rəhbərlik etmişdir.

Xalqına, millətinə, mənəvi köklərinə bağlı bir qadın olan Tərlan xanım rəhbərlik etdiyi məktəbdə təhsil alan qızların təkcə təlim-təربiyəsi ilə deyil, həmçinin onların əmək dərslərində əl işi, toxuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olurdu. “Şagirdlərin hazırladıqları tikmələrdən ibarət hər kvartalda bir dəfə satış-sərgi düzəltmiş və əldə olunan maddi vəsaiti təhsil alan yetim və kasıb qızlara xərcləmişdir” [6, 62].

İrəvanda fəaliyyət göstərən rus-tatar oğlan məktəbinin təcrübəsi əsasında burada 1902-ci ildə Axund Məmmədbağır Qazızadənin evində azərbaycanlı qızlar üçün rus-müsəlman qız məktəbi açılmışdı [8]. İki sinifdən ibarət olan rus-müsəlman qız məktəbinin himayəçisi İrəvan quberniyasının vise-qubernatoru knyaz Aleksey Çaqodayevin həyat yoldaşı knyagina Yelena Çaqodayeva, müdiri isə Antonina Kalinina idi.

Dövrünün maarifpərvər ziyalılarından olan Məmmədqulu bəy Kəngərinski Kərim Sultaninin maddi və mənəvi dəstəyi ilə fəaliyyətə başlayan İrəvan ikisinifli qız məktəbində ana dili, şəriət, coğrafiya, tarix, rus dili və s. fənlər tədris olunurdu. Bu məktəbin fəaliyyəti haqqında deyilir: “Məmmədqulu bəy Kərim Sultani kimi maarifpərvər şəxslərin işıqlı niyyətləri yenidən şölələndi. Quberniyada, o cümlədən İrəvanda azərbaycanlı qızlar üçün yeni təhsil ocaqları yaradıldı. “Hacı Həsən palanı” deyilən küçədə açılmış İrəvan rus-müsəlman qız məktəbi yeni mərhələyə qədəm qoydu, ikisinifli qız məktəbinə çevrildi” [2, 27]. Sonradan bu məktəbin məzunları sırasında Kübra və Tacıxanım Bağırbəyovalar, Fatma Əlizadə, Leyla Fərəcova, Gövhər İsmayılova, Sona Qocayeva və bir çoxları kimi İrəvanda elmi və mədəni fəaliyyəti ilə seçilən təqqipərvər qadınlar vardı.

Azərbaycanlı qızların təhsilinin inkişafı üzrə İrəvan heç də paytaxt Bakıdan geri qalmırdı. “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təhsil və maarifçilik mühitinin inkişafı qızların ibtidai təhsillə yanaşı, həm də gimnaziya və ali təhsil almasına imkan vermişdi. 1911-ci ildə 1-ci və 2-ci Bakı qadın gimnaziyasında cəmi 17 nəfər azərbaycanlı qız təhsil alırdısa, İrəvan qadın gimnaziyasında 16 nəfər qız oxuyurdu. İrəvan qadın progimnaziyasında 4 nəfər azərbaycanlı qız oxuduğu halda, Balaxanı qadın progimnaziyasında oxuyan 76 nəfər qızın içərisində 1 nəfər də azərbaycanlı yox idi” [7, 66]. Bu göstəricilər bir daha sübut edir ki, sözügedən dövr üzrə İrəvanda qızların dünyəvi təhsil alması daha sürətlə inkişaf edirdi.

1921-ci ildə İrəvanın ziyalı qadınlarından biri olan Səcidə Elyasovanın rəhbərliyi altında Türk qadınları klubu fəaliyyətə başlamışdır. Dövrünün savadlı, maarifpərvər qadınlarının toplandığı bu klub rəsmi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi İrəvanda bu qəbildən olan ilk klub idi. Klubun 1921-ci ildən fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onun rəsmi açılış tarixi 1923-cü ilin 12 aprel tarixi kimi göstərilir [1, 64].

Fəaliyyət göstərməyə başladığı ilk gündən Fatma Əfəndiyeva, Bülbül Kəngərinski. Fatma Cəfərova, Ceyran Qaziyeva və b. kimi dövrünün ziyalı, maarifçi qadınlarını ətrafına toplayan klubun əsas fəaliyyət dairəsinə yerli müsəlman qadınlar arasında mədəni-maarif işləri aparmaqla bərabər, teatr, mətbuat sahəsində onların inkişafını təmin etmək idi.

İrəvan azərbaycanlı qadınlar klubu bir tərəfdən qadınlar arasında savadsızlığın aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparır, digər tərəfdən onlara hüquqlarını və haqlarını aşılamaqla gözlərini açmağa, kişilərlə bərabər onların da cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvləri olduqlarını aşılamağa çalışırdı. Burada hətta azyaşlı qızların erkən nigaha daxil olması, çoxarvadlılıq, məişət zorakılığı kimi məsələlərin də həlli istiqamətində işlər görülürdü. 1953-cü ilə kimi fəaliyyət göstərən bu klubun üzvlərinin əksəriyyəti sonralar İrəvanda maarifçiliyin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş, fədakarcasına çalışmışlar.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri İrəvanda qadınların təhsilə kütəvi cəlb edilməsi təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də sürətlə həyata keçirilir, bir sıra görkəmli peda-

qoqlar tədris etdikləri məktəblərə oğlanlarla yanaşı qızları da cəlb edir, gələcəkdə savadlı nəsillərin yetişdirilməsi üçün mütləq ki, qızların da təhsil almasının vacib olduğunu bütün cəmiyyətə sübut etməyə çalışdılar. Sonradan bu məktəblərin məzunu olan qızlarımız təkcə İrəvanda deyil, Azərbaycanda elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində öz sözünü demiş, ziyalı, maarifpərvər qadınlara çevrilmişlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, C., Allahverdiyev, C. İrəvanda milli maarifçilik mühiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 440 s.
2. Gəncəli, S. Hər sətirdə bir tarix. Bakı: Şur, 1994, 432 s.
3. Şükürov, S.C. Gəncə məktəblərinin tarixindən. Bakı, 1990, 208 s.
4. Məmmədov, S.S. Azərbaycanda qadın təhsili və Azərbaycanın tərəqqipərvər qadınlarının maarifçilik fəaliyyəti (XIX əsrin ikinci yarısı-1920-ci ilə qədər): Tar. elm. dok. dis. Bakı, 1996, 189 s.
5. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1909-cu il, № 28
6. Rüstəmov, F.A. Azərbaycan müəllimlərinin ilk qurultayı. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2006, № 6, s. 35-36.
7. Rüstəmov, F.A. İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları, Bakı: Elm və təhsil, 2022, 240 s.
8. https://iravan.preslib.az/elm_ve_tehsil.html

QƏRBİ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİK MÜHİTİNİN GÖRKƏMLİ MƏZUNU EYNƏLİ BƏY SULTANOV

Təvəkgül Cavadova

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan
reraro61@mail.ru

Summary

GRADUATE OF WEST AZERBAIJAN ENVIRONMENT OF EDUCATION EYNELI BEY SULTANOV

Western Azerbaijan has become very important not only for Azerbaijan, but also for the entire region in the educational environment, teaching staff and other specialist training.

At the end of the 19th century, 3 large educational institutions were established and operated in Western Azerbaijan, its largest city, Irevan. These institutions were Irevan Teacher's Seminary, Irevan Men's Gymnasium, Irevan Girls' Pro-gymnasium. These enterprises have prepared very valuable, competent personnel not only for Azerbaijan, but also for the entire Caucasus in the field of specialist personnel training. Many of those personnel were graduates from Nakhchivan, which is close to Irevan. The specialized personnel trained by the educational environment of West Azerbaijan played an important role in the development of Azerbaijan, including the development and progress of Nakhchivan.

Key words: West Azerbaijan, Nakhchivan, education, graduate, teacher

Резюме

ВЫПУСКНИК ЗАПАДНОГО ПРОСВЕЩЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА ЭЙНЕЛИ БЕЙ СУЛТАНОВ

Джавадова Тавакгуль Анвар кызы Западнй Азербайджан стал очень важным не только для Азербайджана, но и для всего региона в образовательной среде, преподавательском составе и подготовке других специалистов. В конце 19 века в Западном Азербайджане, его крупнейшем городе Иреване были созданы и действовали 3 крупных учебных заведения. Этими учреждениями были Иреванская учительская семинария, Иреванская мужская гимназия, Иреванская женская прогимназия.

Эти предприятия подготовили очень ценные, компетентные кадры не только для Азербайджана, но и для всего Кавказа в области подготовки специалистов. Многие из этих сотрудников были выпускниками Нахчывана, расположенного недалеко от Иревана. Специализированные кадры, подготовленные в образовательной среде Западного Азербайджана, сыграли важную роль в развитии Азербайджана, в том числе в развитии и прогрессе Нахчывана.

Ключевые слова: ападнй Азербайджан, Нахчыван, образование, выпускник, преподаватель

Qərbi Azərbaycan maarifçilik mühiti, bu mühitin görkəmli pedaqoqları, alimləri, ziyalıları ədəbi, pedaqoji, mədəni, siyasi, fəlsəfi fikir tariximizin bir hissəsidir. Onun öyrənilməsi, araşdırılması, tədqiq edilməsi, bizim doğma işimizdir. Möhtərəm Prezidentimizin çağırışı olaraq “Qərbi Azərbaycana qayıdış” xalqımızda böyük sevinc və ruh yüksəkliyi yaratmışdır. Qərbi Azərbaycana təhsili, maarifçilik mühiti geniş şəkildə öyrənilir, tədqiq edilir, bu problemlərə həsr edilmiş konfranslar keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev 2018-ci ilin 08 fevralında Yeni Azərbaycan Partiyasının VI qurultayındakı nitqində demişdir:

“Biz tarixi torpaqlarımızı da unutmamalıyıq və unutmuruq. Bu, gələcək fəaliyyətimiz üçün istiqamət olmalıdır, necə ki, biz bu gün də bu istiqamətdə iş görürük. Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Bunu gənc nəsil də, dünya da bilməlidir. Mən şadam ki, bu məsələ ilə bağlı – bizim əzəli torpaqlarımızın tarixi ilə bağlı indi sanballı elmi əsərlər yaradılır, filmlər çəkilir, sərgilər təşkil olunur. Biz növbəti illərdə bu istiqamətdə daha fəal olmalıyıq və dünyanın müxtəlif yerlərində sərgilər, təqdimatlar keçirilməlidir. Çünki İrəvan bizim tarixi torpağımızdır və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq. Bu, bizim siyasi və strateji hədəfimizdir və biz tədricən bu hədəfə yaxınlaşmalıyıq” [1]. Bəli, biz addım - addım bu hədəfə yaxınlaşırıq.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin 29 dekabr, 2021-ci ildə “İrəvan Müəllimlər Seminarı”nın 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 3094 nömrəli sərəncamında əvvəlki sərəncamın məntiqi davamı olaraq deyilir: “İrəvan şəhəri tarixən azərbaycanlıların köklü yaşadığı böyük elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmışdır. Şəhərdə Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə zəngin ədəbi-mədəni mühit formalaşmışdır” [2].

Qərbi Azərbaycanın maarif və mədəniyyəti, ziyalı təbəqəsi, görkəmli alimləri, mədəniyyət və incəsənət xadimləri Zaqafqazıyanın inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş və dünya mədəniyyətinə öz töhfələrini vermişdir.

Qərbi Azərbaycanda yaranmış təhsil ocaqlarından biri İrəvan Kişi Gimnaziyası olmuşdur. Bu Gimnaziya 1881-ci ildə İrəvan şəhərində yaranmış bu Gimnaziyanın direktoru V.İ. Brajnikov olmuş, Azərbaycan şöbəsinə rəhbərliyi isə İsmayıl bəy Şəfəbəyov olmuşdur. İsmayıl bəy Qori Müəllimlər Seminarı”nı 1887-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə bitirmiş və Cəlil Məmmədquluzadəni doğma Şuşaya qonaq aparmışdır. İrəvan Kişi Gimnaziyasında görkəmli pedaqog, maarifçi Firudin bəy Köçərli 10 il – 1885-1895-ci illərdə dərs demişdir.

İrəvan Kişi Gimnaziyasının görkəmli məzunlarından Əziz Əliyev, Əhməd Rəcəbli, Heydər Hüseynov, Mehdi Kazımov, Miryusif, Mirbabayev, Maqsud Məmmədov və başqa görkəmli məzunları olmuşdur. Bu məzunlar içərisində Gimnaziya təhsil almağa gedən Naxçıvandan xeyli gənclər olmuşdur. Onların hamısı haqqında danışmağın çox uzun olduğunu nəzərə alaraq yalnız biri haqqında – Eynəli bəy Sultanov haqqında yazmağı tərcih etdik.

İrəvan Kişi Gimnaziyasını 1886-cı ildə bitirən görkəmli Naxçıvanlı məzunlardan biri Eynəli bəy Sultanov olmuşdur. O Gimnaziyanı yüksək qiymətlərlə bitirdikdən sonra Naxçıvanda müəllimlik etmiş, maarif və mədəniyyət işləri ilə geniş məşğul olmuş, rus klassiklərinin əsərlərindən tərcümələr etmiş, folklor materialları toplamış, 1882-ci ildə Ziyalılar cəmiyyəti qurmuş, 1883-cü ildə Müsəlman incəsənət və dram cəmiyyəti yaratmış, yazdığı “Tatarka” adlı pyesini öz evində ilk teatr tamaşası kimi göstərmiş, Sənəm qadın surətini isə özü oynamışdır.

E.Sultanov bədii yaradıcılığında topladığı Naxçıvan folklor nümunələrindən geniş istifadə etmişdir. Onun “Dinsizin öhdəsindən imansız gələr” hekayəsində adını atalar sözündən götürməklə yanaşı etnopedaqoji, etnopsixoloji materiallardan, xalq deyimlərindən geniş istifadə edilmişdir.

E. Sultanovun “Arxı keç, sonra bərəkəllah deyərsən” - hekayəsi aydın göstərir ki, bu xalq yaradıcılığından götürülmüş bir mövzudur. Xalq lətifələrinin təsiri altında yazılmış bu dəyərli əsər yumor tərzində yazılaraq xalqın həyat tərzini, məişəti əks etdirilmişdir. Onun Həsən xan, Kürd qızı, Balaca Macəra, Novruz ağa, Təzə pir, Çadra kimi hekayələri xalq həyatından alınmış mövzulardır.

O mahir hekayə ustası kimi – 40-dan çox hekayə yazmışdır ki, burada xalq yaradıcılığı nümunələrindən məharətlə və geniş istifadə edilmişdir ki, bu bərdə akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, - ədibin hekayələrində də folklorla məxsus bir çox maraqlı dil-üslub xüsusiyyətlərini görmək olar. E.Sultanov

vun bir çox hekayələri, bədii əsərləri nağılvari təhkiyə ilə yazılmış, və bunlarda da macəra ünsürlərinə və motivlərinə yer vermişdir. Yazıcının qələmindən çıxan bütün nümunələrdə xalq-aşıq şeirindən alınmış misallara müraciət olunmuş, personajların nitqində tez-tez atalar sözü və məsəllər özünə geniş yer tutmuşdur. Onun əsərlərində xəlqilik yüksək səviyyədə öz həllini tapmışdır. səviyyəsini yüksəltdiyi kimi, xəlqilik keyfiyyətini də gücləndirmişdir” [3, 32]

E.Sultanov bir çox novellalar da yazmışdır ki, burada da incə yumor, nağıl və qaravəllilərdən ustalıqla istifadə edilmişdir.

Fikirlərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, Qərbi Azərbaycan maarifçilik mühiti öz fəaliyyəti dövründə Zaqafqaziyanın tərəqqisində, hərtərəfli irəliləməsində, mədəni – maarif mühitinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin Yeni Azərbaycan Partiyasının VI qurultayındakı nitqi. 08 Fevral, 2018-ci il. <https://president.az/az/articles/view/26998>
2. İlham Əliyev. “İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncam. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2021-ci il/<https://president.az/az/articles/view/55116>.
3. Həbibov İsa. Ə. Ədəbi yüksəliş. Bakı: Bilik, 1985. 64 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əzim Əliyev

Bakı Slavyan Universiteti, dosent
Azərbaycan
azimalioqlu@gmail.com

Summary

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FAMILY VALUES IN WEST AZERBAIJAN LITERATURE

The article shows that representatives of Western Azerbaijani literature have always kept family values in mind. In their creativity, they tried to form mutual relations in the family, preserve the tradition, and develop it. Poets and writers have created the heroes of their works on personalities that contain national qualities.

The study also states that the art of Ashig occupies one of the important places in the literature of Western Azerbaijan. The creativity of prominent representatives of Ashig art is examined in the research, and their role and place in maintaining family values and passing them on to future generations is undeniable. Respect for the elder, love for the young for the woman, mother, respect for the father are adopted in the family. Western Azerbaijani literature has a rich history to keep this tradition alive.

Key words: upbringing, family, literature, culture, generation, traditions

Резюме

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ЛИТЕРАТУРЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье показано, что представители литературы Западного Азербайджана всегда учитывали семейные ценности. В своем творчестве они пытались сформировать взаимоотношения в семье, сохранить эту традицию и развивать ее. Поэты и писатели создавали героев своих произведений как личностей, обладающих национальными качествами.

В исследовании также отмечается, что Ашугское искусство занимает одно из важных мест в литературе Западного Азербайджана. В статье также рассмотрено творчество видных представителей Ашугского искусства, их неоспоримая роль и место в сохранении семейных ценностей и передаче будущим поколениям. Уважение к старшему, любовь к младшему, к женщине, матери, уважение к отцу все это прививается в семье. Литература Западного Азербайджана имеет богатую историю, позволяющую сохранить эту традицию.

Ключевые слова: воспитание, семья, литература, культура, поколение, традиции

“Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarlarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar”.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi çox qədim və zəngindir, təbii ki, onu zənginləşdirən, inkişaf etdirən onun istedadlı insanlarıdır. Doğrudur, Sovet imperiyası dövründə bizlər yalnız Cənubi Azərbaycan və Şimali Azərbaycan anlıyışlarından istifadə edirdik. Bəzən Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın bir çox problemləri müəyyən müstəvidə müzakirə olunurdu, yəni mədəniyyət və dil sahəsində yaşanan represiyalar bizləri daha çox düşündürürdü. Amma Böyük Azərbaycanın qərbindəki əsil vandalizmi, soyqırımını dilə gətirə bilmirdik. Müəyyən mənada bu problemi yaradıcı insanlarımız gizlin də olsa unudulmağa qoymurdular.

Tarixən ailə xalqımızın yüksək mənəvi dəyərlərinin qoruyucusu, genofondumuzun daşıyıcısı kimi milli təfəkkürümüzün inkişafında mühüm rol oynamışdır. Şükürlər olsun ki, Azərbaycan cəmiyyətində ailə institutu özünün sosial təyinatını və milli-mənəvi missiyasını daha tam və dolğun şəkildə qoruyub saxlamaqdadır.

Ə. Ağayev yazır: *“Sosial vəzifə yerinə yetirməklə ailə öz mədəni, sosial və mənəvi səviyyəsinə uyğun şəxsiyyət formalaşdırır. Ailənin yaşayış şəraiti və tərz, gigiyenası, həyat xüsusiyyətləri və əyləncəsi - bir sözlə hər şeyi dövlətin sosial siyasətindən irəli gəlir”*[2, 153].

Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı milli adət-ənənələrimizin, milli dəyərlərimizin yaşayıb inkişaf etməsində müstəsna rola malikdir. Burada yaşamış yaradıcı insanlar öz əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan ailə institutumuzun formalaşmasına, onun nəsildən-nəsilə ötürülməsinə böyük əmək sərf etmişlər. Şair və yazıçılar, aşiq və xanəndələr ailə dəyərlərini hər zaman üstün tutmuşlar. Onlar öz əsərlərində, şeirlərində, iştirak etdikləri elmi-mədəni tədbirlərdə, xeyir-şər məclislərində ailə dəyərlərinə xüsusi yer vermişlər.

Qərbi Azərbaycan mədəniyyəti dedikdə aşiq yaradıcılığı önə gəlir. Aşiq sənəti milli təfəkkürün, milli yaradıcılığın mayasını formalaşdıran incəsənət faktıdır. Qeyd edə bilərik ki, öz tarixini Aşiq Qurbanidən götürən bu sənəti əbədiyaşar edən şəxsiyyətlər olmuşdur, onlardan Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər Aşiq Əsəd, Aşiq İslam və digərlərinin əməyi unudulmazdır. Aşiq xalqın sevimlisi, onun qəlbinə, ürəyinə daha yaxın sənət adamıdır. Onlar geniş xalq kütləsinin içərisində böyük hörmət və rəğbətlə qarşılanır, millətin xeyir və şərində birlikdə sevinib kədərlənirlər.

Azərbaycanın tanınmış mütəfəkkirlərindən olan Həsənbəy Zərdabi aşiq sənətinə böyük dəyər verib: *“Bir baxın bizim aşıqlar toylarda oxuyanda onlara qulaq asanlara! Bu zaman bu qulaq asanlar elə hala gəlirlər ki, bə istilahi-türk atın kəssən də xəbəri olmaz. Elə ki, sonra toy qurtardı, aşıqlar evlərinə getdi, beş-on gün uşaqlar gecə-gündüz küçələrdə gəzəndə aşıqdan eşitdiyi qafiyələri oxuya-oxuya gəzirlər və bir-birinin qəətlərini düzəldirlər”*[2, 3].

Qərbi Azərbaycanda Aşiq məclisləri həm yaşlı nəsil, həm də gənclər arasında maraqla qarşılanıb və mühim psixoloji-tərbiyəedici qüvvəyə malik olub. Bu məclislərdə söylənilən şifahi xalq ədəbiyyatının dastan, nağıl və başqa növləri milli-mədəni kontekstdə aparılıb, böyük təbliğat sahəsi olub. Məclislərdə ədəb-ərkana diqqət yetirilib, böyüyə hörmət, kiçiyə qayğı, qadına sevgi, anaya məhəbbət, ataya rəğbət aşılıb. Oturuşunu, duruşunu bilməyənlər tənqid olunub, düz yola dəvət edilib.

Bildiyimiz kimi aşiq yaradıcılığının başlıca mövzunu “məhəbbət” və “gözəllik” kateqoriyaları təşkil edir. Amma biz Qərbi Azərbaycan aşıqlarının təkcə gözəllik axtarışında olduqlarını deyə bilmərik, onların bir çoxlarının yaradıcılığında ailə dəyərlərinin təbliğinin şahidi oluruq.

Aşiq Ələsgər İrəvan xanlığının Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində dünyaya göz açmışdır. Onların ailəsi çox kasıbçılıqla yaşamışdır. Ailənin başçısı Aliməmməd kişinin uşaqları çox olub. Dolanı-şıqları, ailə güzəranları ağır şəraitdə yaşamağa məhkum edilib. Hələ yeniyetmə vaxtından ailəsindən

uzaq düşən Ələsgər nökrəçilik edərək ailəsinin yaşam mücadiləsinə fayda vermişdir. Ailəyə bağlılıq bu çətin günlərdən keçmiş və onun bütün yaradıcılığında uşaqılıq travması kimi iz buraxmışdır. Onun əksər şeirlərində valideyn-övlad qarşılıqlı münasibətlər kontekstində tərbiyənin, ədəb-ərkanın, böyük-kiçik yerinin gözlənilməsi xüsusi yer tutur. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında böyük hikmət, dərin mənə vardır. Davranış qaydaları, ağsaqqala, ağbirçəyə, qadına hörmət, ailə həyatına, nigaha münasibət sanki bir qayda olaraq özünü biruzə verir.

Aşıq Ələsgər ailəni müqəddəs və toxunulmaz varlıq sayıb: Qızlara gəlin köçdükdən sonra getdikləri ailənin bir parçası olmağa, həmin ailənin bütün qayda-qanunlarını mənimsəyib, özününküləşdirmək və ailə dəyərlərini zənginləşdirməyi tövsiyə edib.

Nurəli Çələbiyev yazır: *“Cəmiyyətin altsistemi kimi ailə daim cəmiyyətdə baş verən dəyişmələrin ciddi təsirinə məruz qalır. Sosial-iqtisadi və mədəni-ideoloji dəyişikliklər ailənin tələbatlarına, funksiyalarına, ənənə, norma, dəyərlərinə və həyat tərzinə pozitiv və ya neqativ təsir göstərir”* [1,105].

Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatından danışanda, araşdırma aparanda müasir Azərbaycan poeziyasının tanınmış simalarından professor Mahirə Nağıqızı yaradıcılığı yada düşür.

Mahirə Nağıqızı yaradıcılığının böyük hissəsi ailə dəyərlərinə həsr olunub. Onun şeirlərində valideyn-övlad münasibətləri hər kəsin anladığı dildə qələmə alınıb. Övlad öz anasını, ana öz övladını görür şairənin şeirlərində. Hər bir misrası gənc qızlara bir öyüd-nəsihət, həyat fəlsəfəsi sayılır. Şeirləri sanki dil açıb danışır. Ailəsinə, evini-eşiyini, övladını sevən qadının kim olduğu, onun qəlbində hansı hiss və emosiyaların yaşantısı görsənir misralarında. Mahirə xanımın ana obrazında Azərbaycan qadının müqəddəsliyi, Türk qadının dəyəri, ona bəslənən sevgi, məhəbbət hissi yüksək səviyyədə tərənnüm olunur. Təkcə oxucu üçün yazılmayıb bu şeirlər, bu şeirlər gənc qız və oğlanlarımıza ötürülən ən böyük ana nəsihətidir. Şairənin yaradıcılığında Yaradanın bəxş etdiyi şüküranlıq hissi yaşanır, oxucu öz anasının həzin səsinə, sığalına, nəvazişini duyur, ilıq meh kimi insanı düşünməyə, sakit, aram-aram həyatın bütün acısını, şirini uşaq olub yenidən yaşamasına vadar edir.

*Hər günə şükür etdin sabah ertələr,
Yaddan çıxarmadın oruc, namazı.
Bir nəfər görmədi, səni bir nəfər,
Həyatdan gileyli, bəxtdən gileyli.*

Sərdar Zeynalov Mahirə Nağıqızının şeirlərinə yüksək qiymət verir: *“Ana zəhmətinə, ana sevgisinə dəyər verməyi bacarmaq hər kəsə, hər övlada, hər şairə qismət olan qabiliyyət deyildir. Özü də analıq şərəfini daşıyan bir şəxsin-bir şairənin anaya verdiyi qiymət tamamilə başqa məsələdir”*[3].

Doğrudan da bu misraları oxuyan insan duyğular dənizinə dalaraq öz təfəkkür süzgəcindən keçirib, psixoloji rahatlıq tapır, özünün bütün hiss və emosiyalarını yaşayır.

*Ay ana, bilirəm bu kainatda,
Qiymətli nə varsa oyun-oyuncaq.
Hər şeyin qiyməti olur həyatda,
Sənin qiymətini tapmadım ancaq.*

Ailə kiçik bir dövlətdir, bu dövlətin özəyində ana dayanır, ailənin monolitliyi, müqəddəsliyi ananın çiynlərində daşınır. Mahirə xanım öz anasının simasında ailənin çətinliklərinə sinə gərən qadın obrazını ədəbiyyata bəxş edir, ana məhəbbətini, ana nəvazişini məharaətlə qələmə alır.

Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatında öz yeri və dəst-xətti olan professor Həsən Mirzəyevin bütöv yaradıcılığında, onun əsərlərində, şeirlərində Qərbi Azərbaycan mədəniyyəti təbliq olunub. Onun elə, obaya, yurda bağlılığı gənc nəsillə böyük örnək sayılır. Gəncləri mübariz olmağa, qədim dədə-baba torpaqlarına yenidən qovuşmağa səsləyir.

*Babamın o yerdə izi qalıbdır,
Nənəmin nəğməli sözü qalıbdır,
Türk-oğuz yurdunun gözü qalıbdır,
Töksən də aparmaz Nilə dərdimi.*

Həsən Mirzə öz şeirlərində, qoşmalarında, millətin dərini dilə gətirir, Bütöv Türk dünyasını bir ailə olaraq görür. Onun əsərlərində *“Türkün türkdən başqa dostu yoxdur”* kəlamının izahı tapılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə demişdi: *“Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpaqlarımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər”*[4].

Ədəbiyyat

1. Çələbiyev N.Z., Əfəndiyeva Ü.A. Bakı, 2021. Ailə və gender psixologiyası. 502 s.
2. Abbasov A.N., Məmmədzadə R.R. Bakı, 2020. Ailə pedaqogikas (müntəxabat). Mütərcim., 272 s.
3. www.serqqapisi.gov.az
4. www/president.az/az/articles/view/58330

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ZİYALISI - HƏSƏN MİRZƏ

Günel Hümətova (Pəniyeva)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
baş müəllim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan
gunelpeniyeva@mail.ru

Summary

WEST AZERBAIJAN INTELLECTUAL - HASSAN MIRZA

This article will focus on the outstanding linguist, honored scientist, professor, awarded the Order of Honour, Hasan Mirzayev, who wrote the book "Folklore of Daralayaz", where folklore samples of the Daralayaz region are collected and brought together

The book contains examples of various styles of folklore of the Daralayaz region, which has preserved its history in folklore, a word in history that played an important role in the creation of folklore atlases, as well as in compiling and determining the composition of the folklore fund. In addition, the publication of these books will help to study on a large scale the spread and the frequency of the genres of folk literature of Azerbaijan.

Key words: *West Azerbaijan, folklore, Hasan Mirza, genre, collect.*

Резюме

ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ - ХАСАН МИРЗА

В этой статье речь пойдет о выдающемся ученом-лингвисте, заслуженном деятеле науки, профессоре, награжденном «Орденом Почета», Гасане Мирзаеве, который написал книгу «Фольклор Даралаяз», в которой собраны и сведены воедино фольклорные образцы Даралаязского района

В книге приведены примеры различных стилей фольклора Даралаязского района, сохранившего свою историю в фольклоре, слово в истории, сыгравшее большую роль в создании фольклорных атласов, а также в составлении и определении состава фольклорного фонда. Кроме того, издание этих книг поможет изучить в широких масштабах распространение жанров устной народной литературы Азербайджана.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, фольклор, Гасан Мирза, жанр, сборник.*

Qərbi Azərbaycan folklorunu bir kitabda cəmləşdirən, Azərbaycan dilçiliyi sahəsində əvəzsiz rolunu oynayan, görkəmli dilşünas alim, Şöhrət ordenli, əməkdar elm xadimi, prof. Həsən Mirzəyevin bu sahədə apardığı tədqiqatlar Qərbi Azərbaycan elmi, tarixi, təhsili üçün əvəssiz xidmətlərindən biridir. Alimin “Dərələyəz folkloru” sərlovhəli kitabının hər bir sətrində Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti öz izini göstərir. Hər bir nümunənin toplanaraq bir araya gətirib kitab şəklində çap etdirilməsi həm tarixi əhəmiyyət təşkil edən o dəyərli nümunələrin itib-batmasının qarşısı alınır, həm də tarixi faktları, soykökün adət-ənənəsini özündə cəmləşdirən böyük salnamənin gələcəyə çatdırılmasını təmin edir. Həsən müəllim folklor nümunələrinin düzülüş sistemini folklor janrına məxsus arxaik və çağdaş janrlar sisteminə uyğun şəkildə vermişdir. Beləki, alim ilk öncə arxaik janrın nümunələri olan əmək nəğmələri, mərasim nəğmələri, holavarlar, sayaçı sözlər, ovsunlar və s. lirik janrın növlərini vermişdir.

Həsən müəllim “Dərələyəz folkloru” adlı kitabını folklor nümunələrindən birincisini şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunəsi olan “Holavarlar” la başlamışdır.

*“Majgal hodağın hanı ?
Daşın, torpağın hanı?
İşdiyif yorulufsan,
Balın, qaymağın hanı ?!*

**

*Majgal:
Majın qılıncı var,
Yaxşı iti ucu var.
Hodaxım ho de” [2].*

Bundan sonra “Ev heyvanlarının deyişməsi”, “Sayaçı sözlər”, “Qoyunların çütlənib yoxlanması”, “Eydirmələr”, “Ala dana” haqqında deyilmiş nəğmələr toplanmışdır.

Kitabda “Mövsüm və mərasim nəğmələri” başlığı altında Dərələyəz camaatının dilindən deyilmiş “Qodu-qodu”, “Kosa-kosa”, “Hamam hamam içində” nəğmələri, “Yel baba ” mərasimi , “Çillələrin bəhsi”, “Çillə”, “Boz ay” və 3 formada deyilmiş “Xıdır nəbi”, Novruz bayramında oxunanlar, Bənövşə kimi nəğmələrin ardıcılıqla verilməsi ilə yanaşı hər bir nəğməni söyləyən Dərələyəz sakininin kimliyi, neçə yaşında olması və bu söyləyənlərin hansı ildə söylədiyinə tarixi göstərilmişdir.

*“Səməni, saxla məni,
Hər il göyərdim səni.*

**

*Atlı-batlı,səməni,
Vedre-satıl, səməni*

**

*Əhvalımız çağ olsun,
Yediyimiz yağ olsun,
Azar-bezar çəkənlər,
Şəfa tapsın, sağ olsun.*

“Söyləyəni: Nağıyeva Nazlı İbrahim qızı. Dərələyəzin Qovuşuq kəndində boya-başa çatıb, söylədi Novxanı kəndində, 2006 -ci ilə”[2.27]

Bütün bunların bir kitab şəklində toplanması həm folklor nümunələrinin yığılıb qorunmasını, həm də müxtəlif bölgələrdən götürülmüş folklor mətnləri arasındakı, həm də həmin nümunələri söyləyən söyləyicilərin ləhcə, şivə və leksik müxtəlifliklərini üzə çıxardır. Məhz bütün bunlar da Azərbaycan folklorunun zənginliyinin və folklorda mətin fərqliliyinin, obrazların arxaik semantikasının və mənşə eyniliyinin öyrənilməsində böyük rol oynayır. Bir növ folklor nümunələri bir xalqın varlığının tarixi keçmişinin sübutudur. Məhz illərdi tarixi silinməyə cəhd edilmiş Dərələyəz mahalının folklorunun bir arada yığılaraq Azərbaycan ədəbiyyatına və folkloruna verdiyi bu folklor salnaməsi ilə Həsən müəllim Azərbaycanın gözəl güşələrindən olan Dərələyəz mahalına böyük töhvə verib. *“Həsən müəllimin Dərələyəzdə xüsusi hörməti olub. Həsən müəllimin Dərələyəz folkloru ilə bağlı gördüyü işlərin miqyası heyratamizdir: Dərələyəz əhalisinin qan yaddaşını təşkil edən 767 səhifəlik “Dərələyəz folkloru” adlı kitab bu fikri təsdiqləyə bilər.”[1]*

Azərbaycan folklorunun epik janrları arasında geniş yayılmış, xalqın uzunmüddətli illər boyu əldə etdiyi təcrübələrin yekunu olan atalar sözü, zərb məsələləri də öz Dərələyəz variantı ilə oxucularının nəzərinə çatdırılmışdır. Yığılan atalar sözü pərakəndə formada deyil də A-dan Z-yə kimi əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Böyük incəliklə yığılmış bu kitab hər səhifəsi ilə öz mükəmməliyinin və folklor yaradıcılığının ensiklopedik variantı kimi adlandırılmasının doğruluğunun sübutunu verir.

“A

*Ağzında bir tay çarığ beləsinə getdi
Ayağıma yer eliyim, gör sənə neyniyim
Allah qotur versin, dımax verməsin*

B

Bildirçinin bəyliyi darı sovuluncadı” [2.s.127]

Həmçinin kitabda

a) toy adətlərinə aid sözlər:

“Xonça gecəsi-gəlin oğlan evinə gedən axşamı yengənin gətirdiyi xonçanı açıb paylayırlar, hərə gptürdükcə yerinə pul və ya qiymətli əşyalar qoyur.” [2.220],

b) paltar adları;

“Büzmə-ipəkdən tikilmiş qolu büzməli qadın geyimi,

Çəpkan –qadın geyimi

Xəz çeşməy-qolsuz qadın geyimi, qalın ipək parçadan, xəz dəridən tikilən qadın paltarı ” [2.220]
və s. bu kimi arxaik və hələ də işlək olan əşya, hadisə adlarının izzahı yer tutur.

Kitabda bu kimi tarixi geyim və adətlərin geniş şərhilə yanaşı türkcə çarələr, şəfalı bitkilər və onlardan hazırlanma məhsulları, ovsunlar Dərələyəz folklorunun özünəməxsusluğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova, Mahirə. Professor Həsən Mirzəyevin yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tariximizin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir//. Bakı [elektron], 26 fevral 2021.

https://azertag.az/xeber/Professor_Hesen_Mirzeyevin_yer_adlari_ile_bagli_arasdirmalari_milli_tariximizin_oyrenilmesinde_xususi_ahemiyet_kesb_edir-2029727

2. Mirzəyev, Həsən. Dərələyəz folkloru / Həsən, Mirzəyev. Bakı, Elm, -2006. s.- 776

İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ MÜƏLLİM VƏ MƏZUNLARI

Şəbnəm Məmmədli

Oğuz rayonu Yaqublu kənd tam orta məktəb, müəllim

Azərbaycan

memmedli.shebnem@bk.ru

Summary

TEACHERS AND GRADUATES OF IRAVAN TEACHERS' SEMINARY

The article is dedicated to the graduates of the Irevan Teachers' Seminary, which operated in the ancient city of Azerbaijan. Prominent persons who worked at the seminary and studied at the same time played a great role in the education of Azerbaijan. The celebration of the 140th anniversary of the Irevan Teachers' Seminary in 2021 drew everyone's attention to the ancient educational institution. One of the two seminaries opened in the South Caucasus in the 19th century started its activity in Irevan, the ancient city of Azerbaijan. The article talks about the teachers working at the Irevan Teacher's Seminary and the students of the seminary. The life and activities of Firudin bey Kocharli, Mahammadbagir Gazizadeh, Hamid bey Shahtakhtinsky, Hashim bey Narimanbeyov, Ibadulla Mughanlinski, Jabbar Mammadzadeh are briefly described in the article.

Key words: *Firudin bey Kocherli, Muhammadbagir Gazizadeh, Hamid bey Shahtakhtinsky, Hashim bey Narimanbeyov, Ibadulla Mughanlinski, Jabbar Mammadzade*

Резюме

ПРЕПОДАВАТЕЛИ И ВЫПУСКНИКИ ИРЕВАНСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СЕМИНАРИИ

Статья посвящена выпускникам Иреванской учительской семинарии, действовавшей в древнем городе Азербайджана. В просвещении Азербайджана большую роль сыграли видные деятели, работавшие в семинарии и одновременно учившиеся. Празднование 140-летия Иреванской учительской семинарии в 2021 году привлекло всеобщее внимание к старинному учебному заведению. Одна из двух семинарий, открытых на Южном Кавказе в XIX веке, начала свою деятельность в Иреване, древнем городе Азербайджана. В статье говорится о преподавателях, работающих в Иреванской учительской семинарии, и об учениках семинарии. В статье кратко описаны жизнь и деятельность Фирудина бека Кочарли, Махаммадбагира Газизаде, Хамида бека Шахтахтинского, Хашиим бека Нариманбекова, Ибадуллы Муганлинского, Джаббара Мамедзаде.

Ключевые слова: *Фирудин бек Кочерли, Мухаммадбагир Газизаде, Хамид бек Шахтахтинский, Хашиим бек Нариманбеков, Ибадулла Муганлинский, Джаббар Мамедзаде.*

Xalqımız tarix boyu keşməkeşli yollardan keçib. Bu qədər zülmə məruz qalıb öz milli kimliyini, adət-ənənələrini, mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamağı ancaq köklərinə bağlı olan bir xalq bacara bilər. Bu günümüzü görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimizə-siyasi xadimlərimizə, ziyalılarıımıza borcluyuq. Onlar çətin zamanlarda insanlar arasında maarifçilik işləri aparmaqla xalqımızı cəhalət kimi bir bəlaqıdan çıxarmağı bacarmışlar.

XIX əsrdə tarixi Azərbaycan torpaqları ikiyə bölündükdən sonra Çar Rusiyasının tərkibinə qatılan Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiyanın müstəmləkəçi siyasətinin təsiri altına düşdü. Bu, xalqımızın istər siyasi, istərsə də mədəni həyatına təsirsiz ötüşmədi. Bu dövrə qədər Azərbaycanda təhsil verən müəssisələr mollaxana və mədrəsələr idi. Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dünyəvi məktəblər açıldı. Bu məktəblərin açılmasında rusların məqsədi heç də xoşməramlı deyildi. Bununla onlar özlərinə sədaqətlə xidmət edəcək vətəndaşlar yetişdirmək istəyirdilər. Eyni zamanda bu tip məktəblər daha çox qeyri-müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Dünyəvi məktəblər olan qəza məktəbləri XIX əsrin I yarısından açılmış, XIX əsrin II yarısından qəza məktəblərinin təşkili prosesi daha da sürətlənmişdi. Elmin əsaslarını yeni üsulla tədris edən dünyəvi Azərbaycan məktəbləri İrəvanda (1880), Uluxanlıda (1881), Böyük Vədidə (1883), İmanşalıda (1883), Üçmüədzin qəzasının Qurduqulu kəndində (1883) və başqa bölgələrdə açılaraq fəaliyyət göstərmişdir [1, 44]. Cənubi Qafqazda açılan qəza məktəblərində müəllim çatışmazlığı vardı. Bunun həlli üçün Çar Rusiyası bölgədə müəllim yetişdirəcək təhsil müəssisələri açmağı qərara aldı. İlk öncə 1876-cı ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyası, 1881-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyasının əsası qoyuldu.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası 1881-ci il 8 noyabrda qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanda 9 müəllim, 42 şagirdlə fəaliyyətə başladı [5]. İrəvan Müəllimlər Seminariyası nəinki Azərbaycanda, bütün Cənubi Qafqazda təhsilin inkişafına böyük töhfə verib. Çünki onun yetirmələri sonralar bölgədə maarifçilik işi aparıb, özləri də ziyalılar yetişdiriblər. Həmçinin Azərbaycan təhsilinin inkişafında da bu ziyalıların xidmətləri əvəzsizdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında müəllim olmuş Firudin bəy Köçərli 1863-cü ildə Şuşada anadan olub. İlk təhsilini də Şuşada Mirzə Kərim Münşizadənin mədrəsəsində alıb [8]. Dövrün tələbinə uyğun olaraq Firudin bəy Şuşadakı rus məktəbində təhsilini davam etdirib. Onun müəllim peşəsinə yiyələnməsində isə Aleksey Çernyayevskinin təsiri olub. Çernyayevskinin təbliği ilə Firudin bəy 1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almağa başlayıb. Qorini bitirdikdən sonra İrəvan Müəllimlər Seminariyasında müəllim kimi fəaliyyətə başlayıb. O, seminariyada ana dili, şəriət və hüsnxətdən dərs deyib. Müəllimlik etdiyi dövrdə özünün inkişafına böyük önəm verib, müxtəlif məktəblərin müəllimləri ilə qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi aparıb. İrəvanda işləyərkən buranın ədəbi mühiti ilə də yaxından tanış olub. Eyni zamanda müxtəlif əsərləri rus dilindən dilimizə tərcümə edib.

Molla Məhəmmədbağır Qazızadə İrəvan şəhərində doğulub. İlk təhsilini atasından alan M. Qazızadə dini təhsilini mədrəsədə davam etdirib. Regionda dövrün elm və bilik mərkəzi kimi şöhrət qazanmış Nəcəf şəhərində dini ali təhsil alıb. Məhəmməd Qazızadənin pedaqoji fəaliyyəti İrəvan Müəllimlər Seminariyası ilə bağlıdır. "Kavkazskiy kalendar" məcmuəsinin 1886-cı il nömrəsində onun seminariyada tatar dilini tədris etdiyi göstərilir.

Həmin məcmuənin 1911, 1912, 1913, 1915, 1916 və 1917-ci il nömrələrində Məhəmmədbağır Qazızadənin İrəvan Müəllimlər Seminariyasında müsəlman şöbəsinin müdiri olduğu qeyd olunub [2, 24]. Pedaqoqun müəllimlik fəaliyyəti seminariya ilə bitmir. Eyni zamanda mədrəsədə bir çox dini elmləri tədris edib. Onun fəaliyyəti digər mollaxanalardakı tədrisdən fərqli idi. Belə ki, mədrəsədə dini biliklərlə yanaşı Azərbaycan, fars, rus dilləri də tədris edilib, coğrafiya, hesab, tarixlə bağlı biliklər verilib. Həmin dövrdə bəzi ruhanilər rus dilinə qarşı çıxsalar da, o, rus dilini, Avropanın mədəni nailiyyətlərini öyrənməyi vacib hesab edib. M.Qazızadə ana dilində məktəblərin açılmasına, öz dilimizdə dərsliklərin yazılmasına da böyük önəm verib. Pedaqoq qızların maariflənməsini vacib hesab edib. Buna görə də İrəvanda ilk qızlar gimnaziyasının açılmasının da təşəbbüskarı olub.

Həmid bəy Şahtaxtinski 1880-ci il martın 12-də Naxçıvan qəzasının Şahtaxtı kəndində anadan olub. Əvvəlcə mollaxanada, sonra isə Naxçıvan 3-cü dərəcəli şəhər məktəbində təhsil alıb. O, İrəvan

Müəllimlər Seminariyasının məzununu, sonra isə müəllimi olub. Şəhər məktəbini bitirdikdən sonra İrəvan Müəllimlər Seminariyasına daxil olub. 1889-cu ildə seminariyanı uğurla bitirib. Həmid bəy seminariyada qalıb, rus dili və Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmiş. Həmçinin, müəllim kadrlarının hazırlanmasında böyük xidmətləri olub. Görkəmli ziyalı Həmid bəy Azərbaycanın ilk ali təhsil müəssisəsi olan Bakı Dövlət Universitetinin ilk müəllimlərindən olub. Azərbaycan müəllimlərinin III qurultayına rəhbərlik edib. Həyatını xalqın maariflənməsinə həsr edən H. Şahmurov repressiyaya məruz qalıb, 1944-cü ildə Arxangelskdə vəfat edib.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası xalqımıza bir çox görkəmli şəxslər bəxş edib. Bu şəxslərdən biri də Həşim bəy Nərimanbəyovdur. O, 1859-cu ildə Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Şuşada doğulub. Müasirləri kimi o da ilk təhsilini mollaxanada alıb. Sonra İrəvan şəhər gimnaziyasında təhsilini davam etdirib. Görkəmli şəxslər yetişdirən İrəvan Müəllimlər Seminariyasında müəllim peşəsinə yiyələnib. Pedaqoji fəaliyyəti dövründə xalqın maariflənməsinə çalışıb, avamlıq və cahilliyə qarşı mübarizə aparıb. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yetirmələrinin əsas xidmətlərindən biri də onların öz məktəblərini açması, uşaqları həmin məktəblərə cəlb etməsi olub. Elə Həşim bəy də İrəvanda Rus-Azərbaycan məktəbi açmış [2, 25]. Bu məktəb uzun müddət Həşim bəyin məktəbi kimi tanınıb. Öz məktəbinə rəhbərlik etdiyi vaxtda Ripsime gimnaziyasında Azərbaycan dilini tədris edib.

İbadulla bəy Muğanlinski seminariyanın daha bir görkəmli məzunudur. İ. Muğanlinskinin adına ilk dəfə görkəmli ədəbiyyatşünas -alim Əziz Şərifin “Keçmiş günlərdən” adlı əsərində təsadüf edilib. O yazır: “O zaman azərbaycanlı uşaqları gimnaziya hazırlamaq üçün iki pansionat var idi. Bunlardan birini İbadulla bəy Muğanlinski ilə Cabbar Məmmədov açmış” [2, 27]. Bu pansionat İrəvanda İ. Muğanlinski tərəfindən açılıb dostu C. Məmmədov isə orada müəllimlik edib. 1906-cı ildə pansionatda 19 nəfər qalıb. Bunlardan 8 nəfər Naxçıvandan, 11 nəfər İrəvandan olub. Akademik Mustafa bəy Topçubaşov, qardaşı Mehdi Topçubaşov, Əziz Şərif, İbrahim və Fərman Kəngərli, Mirməmməd Mirzəhüseynov həmin pansionatda qalıblar [2, 27]. Bu da həmin pansionatın Azərbaycan elminin inkişafında müsbət rol oynadığını göstərir. İrəvanda məşhurlaşan pansionata 1912-ci ilə kimi İ. Muğanlinski, sonralar isə dostu və qohumu C. Məmmədov rəhbərlik edib. 1912-ci ildə İrana köçən İ. Muğanlinski orada rus zabıtlərinə dərs deyib. O, 1948-ci ilin avqustunda İranda vəfat edib.

Cabbar Məmmədov İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunlarından biridir. O, 1882-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olub. 1902-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra dörd il ərzində Nəhrəm, Qəmərlilər və İmanşalıda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. İ. Muğanlinskinin açdığı pansionatda 1906-cı ildən müəllim kimi işə başlayıb. O, burada riyaziyyat və rus dilini tədris edib. 1907-ci ildən seminariyada türk dili fənninin tədrisinə başlayıb. Onun yetirmələri içərisində ictimai xadimlər- Əsəd Şeyxzadə, Məqsud Məmmədov, Əziz Əliyev, akademiklər- Mustafa bəy Topçubaşov, Heydər Hüseynov, professor Əziz Şərif və başqaları olub [2, 28].

C.Məmmədov 1920-ci ildə Bakıya köçüb, Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan dilindən mühazirələr deyib. Ona 1935-ci ildə dil və ədəbiyyat üzrə elmlər namizədi və professor adı verilib. 1937-ci ildə əvvəlcə pedaqoji elmlər doktoru adını alıb, həmin ilin oktyabrında güllələnib.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası haqqında araşdırarkən seminariyanın dövrü üçün əhəmiyyətli işlər gördüyünün şahidi oluruq. Seminariyada dərs deyən müəllimlər, onu bitirən məzunlar həyatlarını xalqın maariflənməsinə həsr etmişlər. Bu şəxslər haqqında yazılardan görünür ki, onların maarifçilik hərəkatı çətin mübarizə şəraitində baş tutub. Təəssüf ki, müstəmləkə şəraitində fəaliyyət göstərdikləri üçün lazımınca qiymətləndirilməyiblər. Onların bəziləri Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi repressiyanın qurbanı olub. Firudin bəy Köçərli öncə həbs olunmuş, sonra güllələnməsi haqqında qərar verilmişdi. Cabbar Məmmədov da repressiyaya məruz qalmış, güllələnmişdi. Həmid bəy Şahmurov isə sürgündə vəfat etmişdi. Bu gün müstəqil Azərbaycan vətəndaşı olaraq onların fəalliyətini araşdırmaq, öyrənmək və təbliğ etmək hər birimizin mənəvi borcudur.

Ədəbiyyat

1. Cəlil Allahverdiyev İrəvan Müəllimlər Seminariyası, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2022, 269 səh.
2. Əsgər Zeynalov İrəvan məktəbləri, Bakı, “Mütərcim”, 2011, 53 səh.

3. Fərrux Rüstəmov İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları, Bakı, "Elm və Təhsil", 2022, 239 səh.
4. "Həşim bəy Nərimanbəyov, Avam və cahillərlə mübarizədə" <https://xudaferin.eu/hsim-nrimanbyov-avam-v-cahillrl-mubarizd.htm>
5. "İrəvan Müəllimlər Seminariyası", Xalq qəzeti, 09 mart 2023
6. "Qərbi Azərbaycan maarifçilik mühitinin şanlı səhifəsi: İrəvan Müəllimlər Seminariyası", Azərbaycan Müəllimi qəzeti, 13 yanvar 2023
7. "Milli təhsil tariximizdə izi qalan tədris ocaqları", Azərbaycan müəllimi qəzeti, 14 yanvar 2017, səh: 12
8. "Tarixdə iz buraxanlar: Firudin bəy Köçərli", Bakı xəbər, 19 sentyabr 2018, səh: 15.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TƏHSİL MÜHİTİNİN SOSIAL-SİYASİ VƏ PEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elza Mollayeva

Bakı Dövlət Universiteti, pedaqogika elmlər doktoru, professor
Azərbaycan
elzamollayeva@rambler.ru

Summary

SOCIAL-POLITICAL AND PEDAGOGICAL ISSUES OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN WEST AZERBAIJAN IN THE EARLY 20TH CENTURY

Studying the history of the establishment of the Iravan Teachers' Seminary in the ancient city of Iravan, which is one of the glorious pages of our educational annals, and the directions of its activities, is considered an important problem of our history of pedagogical thought. The light of this old source of knowledge, which has a great role in the development of our national education, will spread the light of knowledge for many generations and centuries. As in Azerbaijan, until secular schools were opened in Iravan, only mollakhanas and madrasahs functioned as educational institutions near mosques. The mollakhanas and madrasahs, which have been operating for centuries, could not ensure the cultural progress of our people and slowed down its development process. The establishment of the Iravan Teachers' Seminary and Gymnasium gave impetus to the wider spread of enlightenment in the South Caucasus.

Key words: *Western Azerbaijan, enlightenment, Concept of return, Iravan Teachers' Seminary, women's education*

Резюме

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Изучение истории создания Иреванской учительской семинарии, ставшей одной из славных страниц нашей просветительской летописи, и направлений ее деятельности, действовавшей в древнем городе Иреван в Азербайджане, считается важной проблемой. Наше исследование педагогической мысли. Свет этого старинного источника знаний, сыгравшего огромную роль в развитии нашего национального образования, будет распространять свет знаний на многие поколения и столетия. Как и в Азербайджане, до открытия светских школ в Иреване в качестве учебных заведений при мечетях функционировали только моллаханы и медресе. Действующие веками моллаханы и медресе не смогли обеспечить культурный прогресс нашего народа и затормозили процесс его развития. Создание Иреванской учительской семинарии и гимназии дало толчок более широкому распространению просветительства на Южном Кавказе.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, просвещение, Концепция возвращения, Иреванская учительская семинария, женское образование*

Hər bir xalqın öz gələcəyinin prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirməsi üçün öz tarixini, dərin dövlət ənənələrini yaxşı bilməsi vacib şərtidir. Atalarımızın bu sözləri bütün dövrlər üçün kredodur: "Öz keçmişini unudanı gələcək topa tutar". Gələcəyimiz möhkəm tarixi köklər üzərində bərqərar olduğundan biz gələcəyimizə nikbinliklə, inamla baxırıq.

Müasir Azərbaycan vaxtilə özünün əzəli torpaqları olmuş, sonralar müəyyən tarixi-siyasi proseslərin ədalətsiz gedişi nəticəsində ondan zorla qoparılmış torpaqlarındakı mənəvi hüququnu hər zaman saxlamışdır. O torpaqlar zaman-zaman tarixi ədalətsizlik nəticəsində qonşu dövlətlərin ərazisinə qatılma

belə orada yaşayan türksoylu, türk ruhlu insanlar-azərbaycan etnosu öz milli - tarixi mövcudluğu uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Bunu “İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geriyyə qayıtmasının təmin edilməsi barədə konsepsiya – QAYIDIŞ KONSEPSİYASI”nda da görürük: “Azərbaycan xalqı ötən iki əsr ərzində silahlı münaqişələr, işğal, etnik təmizləmə, zorla köçürmə və soyqırımlarından böyük əziyyət çəkmişdir. Azərbaycanlıların vaxtilə mütləq əksəriyyət təşkil etdiyi indiki Ermənistan ərazisindən tamamilə qovulması 1991-ci ildə başa çatmışdır. Aparılmış etnik təmizləmə nəticəsində indi həmin ərazidə müstəsna olaraq ermənilər yaşayır” [6, 1]. Borçalı, Qərbi Azərbaycan bizim üçün Azərbaycan-dan uzaq düşsə belə, ürəyi onunla vuran doğma ata-baba yurd yerlərimizdi. Bu yerlərin mədəni irsini, təhsil tarixini öyrənməklə biz bir daha əmin oluruq ki, xalqımız təhsilə, məktəbə çox böyük önəm vermişdir. Biz həm də bizdən əvvəl yaşamış sələflərimizin bizə qoyub getdikləri mədəni irsə sahib çıxmalıyıq.

Bu baxımdan Azərbaycanın qədim İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərmiş İrəvan Müəllimlər Seminariyasının - təhsil salnaməmizin şəərəfli səhifələrindən birini təşkil edən bu maarif ocağının yaranma tarixinin, fəaliyyət istiqamətlərinin öyrənilməsi pedaqoji fikir tariximizin vacib problemi kimi qəbul edilir. Milli təhsilimizin inkişafında böyük rola malik bu qocaman maarif ocağının işığı hələ neçə qərinələrə və əsrlərə maarif işığı paylayacaq. Azərbaycanda olduğu kimi, İrəvanda da dünyəvi məktəblər açılana qədər təlim müəssisəsi kimi yalnız məscidlərin nəzdində mollaxanalar və mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Əsrlər boyu fəaliyyət göstərən mollaxana və mədrəsələr xalqımızın mədəni yüksəlişini təmin edə bilməmiş, onun inkişaf prosesini ləngitmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı istilasını cəmiyyətin müxtəlif sahələri kimi, təhsil və məktəb sahəsində də yeni meyillərin yaranması ilə şərtlənir. Qədim dövrdən XIX əsrdək təhsilin yükünü çiyinləri üzərində aparan mollaxana və mədrəsələr getdikcə tənəzzüllə uğrayır, öz yerini dünyəvi məktəblərə verməyə məcbur olurdu. Bu zamanın təhsil qarşısında qoyduğu tələblərdən irəli gəlirdi və dünyəvi təhsilin dini təhsili üstələməsi təkcə Cənubi Qafqaz üçün deyil, bütün xalqlar üçün yeni yanaşmaları zərurət kimi ortaya çıxarırdı.

Yeni məktəb sistemi İrəvanda XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. 1829-cu ildə qəbul edilmiş Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmiş xalqları itaətdə saxlamaq və ruslaşdırma siyasətini həyata keçirmək, çarizmin hökmranlığını möhkəmləndirmək məqsədini güdürdü. Məhz bu səbəblə nizamnamədə Cənubi Qafqazda 20 qəza məktəbinin açılması nəzərdə tutulurdu. İrəvan şəhərində ilk dünyəvi məktəb – ikisinfli qəza məktəbi 1832-ci ildə yaradıldı. Qəza məktəbi 1839-cu ildə üçsinfli qəza məktəbinə, 1869-cu ildə dördsinfli gimnaziyaya, 1881-ci ildə gimnaziyaya çevrildi. 8 noyabr 1881-ci ildə İrəvanda daha bir təhsil müəssisəsi - İrəvan Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı. Gimnaziyada müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə yanaşı, azərbaycanlılar da təhsil alırdı və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının və gimnaziyasının təşkil edilməsi Cənubi Qafqazda maarifçiliyin daha geniş yayılmasına təkan verdi. Seminariyada tatar dilini (Azərbaycan) Axund Məmməd Bağır Qazızadə tədris edirdi. O, həm də seminariyada Azərbaycan bölməsinə rəhbərlik edirdi və 1911-ci ildə İrəvan müəllimlər seminariyasının bir qrup əməkdaşları ilə Tiflisdə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş "Ana dili" dərsliyinin həmmüəlliflərindən biri idi. “İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirən məzunlar təkcə öz yaşadıkları bölgələrdə deyil, Cənubi Qafqazda milli maarifçilik ideyalarının inkişafında çox böyük rol oynamışlar. Onlar azərbaycanlılar yaşayan bölgələrdə azərbaycanlı balalarının maarifləndirilməsində, yeni tipli məktəblərin açılmasında, ümumilikdə savadsızlığın aradan qaldırılmasında fəal iştirak etmişlər. Maarif ziyası ilə cəmiyyəti işıqlandırmağa çalışan bu fədakar insanlar İrəvanda, Naxçıvanda, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində milli intibahın yenidən intişar tapmasında böyük işlər görmüşlər. Məmməd Axundov, İbadullah bəy Muğanlinski, Məmməd Vəli Qəmərlinski, Cəfər Kərimov və başqaları İrəvanda xalqın milli-mədəni yüksəlişində bütün səy və bacarıqlarını birləşdirmiş, həyatlarının qayəsinə çevirmişlər. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunlarından biri olan Cəfərbəy Cəfərbəyov İrəvanda eyni zamanda III dərəcəli xüsusi məktəb açmış və açdığı pansionata rəhbərlik etmişdir. O, 1897-ci ildə İrəvan Gimnaziyasının hazırlıq sinfini, 1901-ci ildə isə İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir” [5, 134].

İrəvan quberniyasında yaradılmış İrəvan Müəllimlər Seminariyası milli pedaqoji kadr hazırlığına mütərəqqi təsiri ilə bağlı, həm də bu bölgədə illərlə öz həllini gözləyən qadın təhsilində də müəyyən irəliləyişlərə güclü təkan verdi. Qadın təhsili XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinin mütərəqqi dünyagörüşlü ziyalıları narahat edir, bu problemin həlli ilə bağlı müəyyən addımların atılması zərurəti onları qadın məktəbləri uğrunda mübarizəyə sövq edirdi. Nəhayət, böyük xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev çətinliklərə baxmayaraq, 1901-ci il, oktyabrın 9-da Bakıda Aleksandriya rus-müsəlman qadın məktəbini açmağa nail oldu. İrəvan quberniyasında, Naxçıvanda qadın təhsilində atılan addımlar bu məsələlərin sonrakı həllində baza rolunu oynadı. "Müqəddəs Ripsime" qadın cəmiyyəti XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında qadın təhsilinin inkişafında fəal rol oynamışdır. 1850-ci ildə bu cəmiyyət İrəvanda qızlar üçün məktəb açmaqla bərabər, həm də xeyriyyə missiyasını həyata keçirirdi. Əvvəlcə cəmiyyətin 63 qadın üzvündən ancaq 7-si azərbaycanlı idi. Ancaq zaman keçdikcə buradakı azərbaycanlı qadınların sayı artaraq, 1865-ci ildə 42 nəfərə çatdı. Bunların hamısı, demək olar ki, şəhər aristokratlarının, dövlət məmurlarının, bəylərin həyat yoldaşları idi. Bu qadınların demək olar ki, hamısı zadəgan ailələrindən çıxmış təhsilli qadınlar idilər və onların əsas məqsədi müsəlman qadınlara yardım etmək və onları milli, Qərbi Avropa və rus mədəniyyətləri ilə yaxından tanış etmək idi. Bu məqsədlə onlar xeyriyyə hərəkətinə qoşulmuş, öz övladlarına Qərbi Avropada və Rusiyada ən yaxşı ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına, təhsilini başa vurduqdan sonra isə Vətənə dönüb məktəblər açması və xalqını maarifləndirmək işində dəstək olurdular. XX əsrin əvvəllərində İrəvanda ibtidai və orta təhsil verən müəssisələr, İrəvan müəllimlər seminariyası, fərdi məktəblərlə bərabər, mollaxanalar da fəaliyyət göstərirdi. 1902-ci ilə aid "İrəvan quberniyasının yaddaş kitabı" adlı mənbədə İrəvan kişi gimnaziyası ilə bərabər, İrəvan qız Gimnaziyası, 2 sinifli İrəvan qız məktəbinin də adı çəkilir [1, 78-82].

Qərbi Azərbaycanda qız məktəblərinin açılması və fəaliyyəti təhsildə yeni, mütərəqqi hadisə idi. Çünki oğlanların təhsilə cəlb edilməsindən fərqli olaraq, qızlar təhsildən kənarda qalırdılar. XX əsrin əvvəllərində İrəvanda azərbaycanlı qızların dünyəvi təhsil alması üçün münbit şərait yarandı və nəhayət, 1901-ci ildə burada azərbaycanlı qızlar üçün rus-tatar məktəbi açıldı. Bu məktəbin açılmasında təşəbbüskar Antonina Valentina Kalinina olmuşdur(2,99). Bu məktəb Qafqazda mövcud olan üç ibtidai müsəlman qız məktəblərindən biri idi və o, Bakıda açılmış analoji qız məktəbinə uyğun olaraq qurulmuşdur. Məktəbdə oxuyan qızlar Azərbaycan dili ilə yanaşı, həm də rus dilində təhsil alırdılar [3, 117]. İrəvanda qız məktəblərinin açılması sonrakı dövrlərdə də davam etdi və 1913-cü il, sentyabrın 15-də ikinci şəhər qız məktəbi açıldı. Onun təşəbbüskarı P.V.Miansarova quberniya məktəblər idarəsinə məktubunda yazırdı: "Sentyabrın 16-da məktəbin açıldığını elan etmişdik. Şagirdlərin gəlmədiyini nəzərə alaraq, ancaq sentyabrın 30-da məşğələlərə başlama bildik. Cəmi 8 şagirdimiz var idi. İndi 18 şagirdimiz var" [4]. Bu məktəbdə təhsil iki şöbədə həyata keçirilirdi: birinci şöbədə evdarlıq, davranış qaydaları, məişət məsələləri öyrənilirdi. Ancaq ikinci şöbədə isə proqram birinciyə nisbətən daha geniş idi. 1915-16-cı tədris ilində məktəbin birinci şöbəsində 19, ikinci şöbəsində isə 5 azərbaycanlı qız təhsil alırdı. Ucqar xalqlara qarşı "Parçala, hökm sür" siyasəti yürüdən çar Rusiyası qadın məktəblərinin yaranmasına süni əngəllər yaradır, qadın təhsilinin inkişafını ləngidirdi. 1911-ci il, sentyabrın 1-də İrəvanda açılacaq 7 sinifli realni məktəbin açılışında süni maneə yaradıldı və bu, sonralar onun yerinə ticarət məktəbinin yaradılması ilə nəticələndi. İrəvan quberniyasında maarifpərvər ziyalılar nə qədər mübarizə aparsalar belə, ibtidai təhsilin vəziyyəti azərbaycanlılar üçün qeyri-qənaətbəxş idi. Ümumilikdə, təhsil bütün azərbaycanlılar üçün əlçatan deyildi. Belə ki, 1916-cı il yanvarın 1-nə aid olan məlumatlara görə həmin il İrəvan quberniyasının ibtidai məktəblərində 7562 kişi, 1820 qadın cinsindən olan uşaqlar təhsil almışdır. Təhsil alan uşaqlar içərisində ermənilər 5629 oğlan, 1283 qızla təmsil olunduqları halda, bu rəqəm azərbaycanlılar üçün müvafiq olaraq belə idi: 1090 oğlan, və 96 qız [5, 310]. Yəni azərbaycanlılar ibtidai məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin 11,2%-ni təşkil edirdi. Bütün maneələrə baxmayaraq, sonrakı illərdə qızların təhsilalanlar içərisində sayı müəyyən qədər artırdı. Belə ki, 1914-cü il, yanvarın 20-nə olan statistik məlumatlara görə, İrəvan quberniyası ərazisində olan 15 rus tatar məktəbində 911 şagird təhsil almışdır ki, bunlardan da 60 nəfəri qız idi [6, 99]. XX əsrin əvvəllərində məktəblərdə oxuyan azərbaycanlı şagirdlərin sayı digər millətlərlə müqayisədə sonrakı illərdə o qədər də dəyişməmişdi. 1902-ci ilin statistikasına görə bu ildə İrəvan kişi gimnaziyasında

təhsil alan 376 şagirdin 61 nəfərini, yaxud 16,2 %-ni azərbaycanlı oğlanlar [6, 78], qadın gimnaziyasında təhsil alan 333 şagirdin 107 nəfərini, yaxud 1,2 %-ni azərbaycanlı qızlar təşkil edirdi [6, 79]. Azərbaycanlılar İrəvan quberniyasında əhəlinin dominant hissəsi olsa da, digər xalqlarla müqayisədə (erməni və rus) dünyəvi məktəblərə cəlb edilməsində maneələrin yaradılması bir sıra subyektiv amillərdən qaynaqlanır. Bu amillər içərisində qadın təhsilinə mane olan gender stereotipləri, patriarxal adət-ənənələri və mental düşüncə tərzini üstünlük təşkil edirdi. Doğrudur, təhsil alan qızların demək olar ki, hamısı varlı ailədən olsalar belə, İrəvan quberniyasında təhsilənlərin yalnız 5,2%-ni azərbaycanlı qızlar təşkil edirdi. Çarizmin milli uçqarlarda apardığı siyasətin sosial-siyasi və ictimai təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, o, özünün ruslaşdırma siyasəti ilə bərabər, təkcə İrəvan quberniyasında deyil, bütün Cənubi Qafqazda ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, eyni zamanda təhsildə mütərəqqi addımların qarşısını hər vəchlə alırdı.

Ədəbiyyat

1. Кавказский календарь на 1904 г. Типография А.В. Кутателадзе. Тифлис.1903.
2. Памятная книжка Эриванской губернии на 1902. Эриван.1902. отд 1.
3. İ.Məmmədov. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qərubsəyən üföqləri. Bakı, Adiloğlu, 2002.
4. Ermənistan MDA, F.117 iş 459, s.124-125. 5. Кавказский календарь на 1917 г. Типография канцелярия Е.И.В. Наместника на Кавказе. Казенный дом. Тифлис.1916.
5. Quliyeva K.Azərbaycanlı müəllim kadrları hazırlığında İrəvan Müəllimlər Seminariyasının rolu. İrəvan müəllimlər seminariyasının 140 illiyinə həsr olunmuş “İrəvan müəllimlər seminariyası: Tarixilik və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi konfransının MATERIALLARI. Bakı Dövlət Universiteti. 22-23 noyabr 2022-ci il.s.131-140.
6. <https://azertag.az/store/files/2023/YANVAR/26.01.23/QA%C4%B0-AZ.pdf>

İRƏVAN MAARİF MÜHİTİNİN AZƏRBAYCAN TƏHSİL TARİXİNDƏ YERİ

Afaq Nəsimova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan
afaqnesibova@mail.ru

Summary

THE PLACE OF IRAVAN EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN EDUCATION

The article talks about the educational environment of Iravan, its rich history and the fact that its students have a unique and important place in the educational history of Azerbaijan. The need for our people to take ownership of their ancestral roots, national-spiritual, historical values has pushed our researchers-scientists to investigate and restore historical justice to many issues that have been kept secret from us for centuries and covered up under the name of Soviet censorship for the sake of restoring historical truths. has brought about the need to rewrite it. Thus, in recent years, the steps taken at the initiative of the head of state in the field of the study of our educational history, the conducted investigations have been highly evaluated, the work done in this field and the conducted investigations have been analyzed.

Key words: *education, history of education, development.*

Резюме

МЕСТО ИРЭВАНСКОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье говорится об образовательной среде Иревана, его богатой истории и о том, что его выпускники занимают уникальное и важное место в истории образования Азербайджана. Необходимость того, чтобы наш народ взял на себя ответственность за свои исконные корни, национально-духовные, исторические ценности, подтолкнула наших исследователей-ученых к исследованию и восстановлению исторической справедливости по многим вопросам, веками хранившимся от нас в тайне и прикрытым под покровом тайны, название советской цензуры ради восстановления исторических истин вызвало необходимость ее переписать. Таким образом, за последние годы получили высокую оценку шаги, предпринятые по инициативе главы государства в области

изучения истории нашего образования, проведенные исследования, проанализированы проделанная работа в этой области и проведенные расследования.

Ключевые слова: образование, история образования, развитие.

Yer kürəsində cəmi 86,600 kv. km kimi çox da böyük olmayan bir ərazidə yerləşən, Qafqazın ən güclü ordusuna, yeraltı və yerüstü zənginliklərinə sahib olan Azərbaycan xalqı, eyni zamanda dərin tarixi köklərə malik olması ilə hər zaman iftixar və qürur hissi yaşamışdır. Bu gün siyasi arenada dünyanın bir çox ölkələrinə meydan oxuyan Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik tarixi çox qədim və zəngindir.

Əsrlər boyu dəfələrlə işğal və istilalara məruz qalmış Odlar yurdu - Azərbaycan öz təkrarolunmaz təbiət gözəllikləri, milli mənəvi dəyərləri, mədəniyyəti, elm və maarif xadimləri ilə hər zaman dünyanın diqqətini öz üzərinə çəkmişdir. Azərbaycanın təhsil tarixi də təqdir olacaq qədər zəngin və dəyərlidir. «Azərbaycanın təhsili, məktəbləri sona çatan XX əsrdə çox böyük nailiyyətlər əldə edib. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mütəfəkkir şəxsləri, maarifçiləri, ziyalıları, müəllimləri, xalqımızı savadsızlıqdan, ətalətdən çıxarmaq, maarifləndirmək, təhsili inkişaf etdirmək üçün çox işlər görmüşlər. Əgər Azərbaycan Respublikasının təhsil tarixi yazılsa (bu tarix yazılmalıdır), şübhəsiz ki, hər mərhələdə görülən işlər orada əksini tapacaq və öz qiymətini alacaqdır» [1, 18]. Müstəqil Azərbaycanın memarı, Ulu öndər Heydər Əliyevin zamanında səsləndirdiyi bu sözlər bir daha Azərbaycan təhsil tarixinin xalqımızın tarixi köklərinin tədqiqi və təhlili üçün nə dərəcədə önəmli olduğunu, bu sahədə tədqiqatların davam etdirilməsinin labüdlüyünü göstərir. Çünki cəmiyyət inkişaf etdikcə, elm və təhsil də onunla vəhdətdə inkişaf edir, dəyişikliklərə məruz qalır. Bu səbəbdən də həyatımızın hər bir mərhələsində təhsil tariximizin tədqiqi öz aktuallığını daim qoruyacaq və gündəmdə qalacaqdır.

Çox sevindirici haldır ki, son vaxtlar, xüsusilə də Azərbaycan xalqının 30 ilə yaxın bir müddətdə həsrətlə gözlədiyi və 44 günlük müharibədən sonra əldə etdiyi böyük qələbəsi xalqımızın yenidən dirçəlməsi, soy köklərinə, milli-mənəvi, tarixi dəyərlərinə sahib çıxması zərurətini meydana çıxardı. Bu da öz növbəsində tədqiqatçı-alimlərimizi əsrlərdir bizdən gizli saxlanılan, sovet senzurası adı altında ört-basdır edilən bir çox məsələləri tarixi həqiqətləri bərpa etmə naminə daha dərinləndirən araşdıraraq, tarixi ədalətin bərpasına sövq etmiş, bu şanlı tarixin yenidən işlənərək yazılması zərurətini meydana çıxarmışdır.

Uzun illərdir danışığ masalarında müzakirə olunan, lakin həllini tapmayan, nəhayət ki, 2020-ci ildə Ali baş Komandan İlham Əliyevin düzgün uzaqgörən siyasəti və igid oğullarımızın qanı-canı bahasına döyüş meydanında öz həllini tapan Qarabağ məsələsinə bu haqlı savaşda Azərbaycan xalqının layiqli, şanlı qələbəsi ilə son qoyuldu. 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycan torpaqlarının müstəqilliyi, onun tarixi sərhədlərinin bərpası, 1988-ci ildə məcburi olaraq boşaldılan Qərbi Azərbaycanda yerləşən ata-baba ocaqlarının öz həqiqi sahiblərinə qaytarılması kimi məsələlər gündəmə gəlməkdədir. Hətta bu məsələ ilə bağlı öz çıxışlarının birində ölkə Prezidenti haqlı olaraq "İrəvan Ermənistanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda, məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan insanların əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi. Ona görə, tarixi baxımdan da, bu bizim torpağımızdır"- deyər fikrini və bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir.

Başqa bir nitqində "Bu gün biz yaxşı bilirik ki, Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranıb, Zəngəzur, Göyçə mahalı, İrəvan bizim doğma torpağımızdır. Biz qayıdacağıq!" sözləri ilə son nöqtəni qoyan, Cənab prezidentin bu fikirləri gec və ya tez Qərbi Azərbaycan torpaqlarının da həqiqi sahiblərinə qaytarılacağı, erməni vandalları tərəfindən silinməyə çalışılan tariximizin, memarlıq və incəsənət abidələrimizin bərpa olunacağı, mədəniyyətimizin yenidən çiçəklənməyi müjdəsini verir.

İrəvan Azərbaycan tarixi yaddaşına təkcə milli-mədəni memarlığı, incəsənəti, mədəniyyəti ilə deyil, eyni zamanda elm və maarifi, təhsil müəssisələri ilə də həkk olunmuşdur. Əgər bu gün biz, maddi sərvətlərimizin, milli söy kökümüzün, bir sözlə tariximizin bərpasından, ona sahib çıxılmasından danışırıqsa, mütləq ki, burada uzun illər Azərbaycana xidmət edən, onu hüduqlarından kənarda tanıdan, xalqına bağlı olan, erməni təzyiqlərinə baxmayaraq kimliyini unutmayan fədakar elm

xadimlərimizi və maarifçilərimizi, onları yetişdirən maarif mühitini, təhsil ocaqlarınımızı da unutmamalıyıq.

Unutmaq olmaz ki, təhsil tariximizdə qədim və zəngin tarixi dəyərlərə, milli mədəniyyətə malik olan İrəvanda maarifçiliyimizin özünə xas ənənəsi olmuşdur. “İrəvan mühiti və bu mühitdəki təhsil Azərbaycan təhsilinin tarixində, eləcə də maarifçiliyin inkişafında bir hadisədir” fikrini C.Cəfərov və C.Allahverdiyev həmmüəllifi olduqları “İrəvanda milli maarifçilik mühiti” adlı kitabına yazdığı ön sözündə səsləndirən prof. B.Xəlilov da İrəvan maarif mühitinin təhsil tariximizdəki rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

1832-ci ilin yanvar ayının 14-də İrəvanda açılan ilk qəza məktəbi 1869-cu ildən əvvəlcə dörd, sonra isə beş sinifdən ibarət olan progimnaziya daha sonra isə 1881-ci ildə səkkiz sinifli İrəvan kişi gimnaziyasına çevrildi [1, 97]. “1979-cu ildə Ermənistan SSR-də xalq təhsilinin tarixi” adlı kitabında erməni tədqiqatçısı B.A.Baqdasaryanın da yazdığı kimi, ümumilikdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bir tək İrəvan şəhərinin özündə azərbaycanlılara məxsus 30-dan çox təhsil müəssisəsi vardı [1, 50]. Həmin dövr üçün olduqca yüksək olan bu göstəricilər İrəvan maarif mühitində azərbaycanlıların aparıcı qüvvə olduğunun bir daha sübutudur.

Qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərimizdən biri olan İrəvan şəhərində dünyaya göz açan, orada boya-başa çatıb, yetişən minlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət və bir çox sahələr üzrə öz sözünü demiş, təkcə Vətənimizdə deyil, onun hüdudlarından kənarda da tanınan görkəmli söz və qələm sahiblərimizin adları Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Bir məqalə çərçivəsində onlar haqqında danışmaq qeyri-mümkündür. Amma əminliklə deyə bilərik ki, İrəvan ziyahılarının, onun elm və mədəniyyət xadimlərinin, bir sözlə İrəvan maarif mühitinin yetirmələrinin yazıb-yaratdıqları, ərsəyə gətirdikləri elm və sənət nümunələri Azərbaycan elmin bütün sahələrində olduqca dəyərli və təqdirəlayiqdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, 574 s.
2. Məmmədov, İ.İrəvan dəftəri. Bakı: Adiloğlu, 2002, 210 s.
3. Rüstəmov, F. İrəvan müəllimlər seminariyası və onun məzunları. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 240 s.

II BÖLMƏ

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA İRƏVANIN İCTİMAİ HƏYATINDA QADINLARIN ROLU

Sevinc Axundova

Bakı Slavyan Universiteti, dosent
Azərbaycan
sevinc3006@gmail.com

Summary

IRAVAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY ROLE OF WOMEN IN PUBLIC LIFE

The article discusses the issues of education and enlightenment of women in Western Azerbaijan during the period of the late 19th - first half of the 20th century. Here is material about the first women's gymnasium in Iravan and the number of Muslim students who received an education in this educational institution. Material is presented about the first Muslim schools for educating girls. The article also contains material about the first Turkic women's club, which played a huge role in the social and cultural life of the Azerbaijani city of Iravan.

Key words: *women education, school, women club, culture revolution, culture.*

Резюме

ИРВАН В КОНЦЕ 19 ВЕКА И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20 ВЕКА РОЛЬ ЖЕНЩИН В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ

В статье исследуются вопросы образования и просвещения женщин Западного Азербайджана в период конца 19 - первой половине 20 века. Здесь представлен материал о первой женской гимназии на территории Иреване и количестве учащихся – мусульманок, получивших образование в данном учебном заведении. Изложен материал о первых мусульманских школах для обучения девочек. В статье также содержится материал о первом клубе женщин - тюрок, сыгравшем огромную роль в общественной, культурной жизни азербайджанского города Иревань.

Ключевые слова: *женское образование, школа, Женский клуб, культурная революция, просвещение, культура.*

*“ Bu gün biz yaxçı bilirik ki, Ermənistan dövləti tarixi
Azərbaycan torpaqlarında yaranıb, Zəngəzur, Göyçə mahalı,
İrəvan bizim doğma torpağımızdır. Biz qayıdacağıq.”*

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycanın mütərrəqi düşüncəli, maarifpərvər insanları qadınların cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rolunu dərk edərək, qadın azadlığı uğrunda əsrlər boyu mübarizələr aparmışdılar. Qabaqcıl ziyalıların ictimai, elmi-pedaqoji fəaliyyətində qadın azadlığı, qadınların savadlı, təhsilli olması problemi həmişə mühüm yer tutmuşdur.

Azərbaycanın qədim əzəli torpağı olan İrəvanda, Qərbi Azərbaycan dediyimiz ulu torpağımızda xalqımız zəngin təhsil ənənələrinə, maarif, mədəniyyətə sahib olmuşdur. Bu kiçik tədqiqatda İrəvanda qadın təhsili məsələləri və qədim şəhərin ictimai həyatında qadınların roluna dair araşdırma aparmışıq.

1881-ci ildə İrəvanda Qızlar Gimnaziyası açılmışdır. 1908-ci ildə gimnaziyada 5, 1910-cu ildə 15, 1916-ci ildə isə 13 nəfər, İrəvan ikinci Qızlar Gimnaziyasında 6 azərbaycanlı qız təhsil almışdı.

Daha bir qızlar progimaziyasında 1910-cu ildə üç azərbaycanlı qız təhsil alırdı. 1898-ci ildə İrəvanda açılmış Müqəddəs Nina qızlar məktəbində isə dörd nəfər azərbaycanlı qız təhsil alırdı [1, 33]. Rəqəmlərdən göründüyü kimi müsəlman qızların təhsil alması məsələsi acınacaqlı vəziyyətdə idi, çox az sayda azərbaycan qızları üçün təhsil əlçatan idi. Lakin, qadınları zülmətdən qurtarmaq, təhsilə, savada cəlb etmək məsələləri maarifpərvər qəlbləri əsrlər boyu düşündürmüşdür.

1901-ci ildə Azərbaycan xalqının görkəmli, mütərəqqipərvər oğlu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin öz vəsaiti hesabına Müsəlman Şərqində ilk Müsəlman qız məktəbi Bakıda açılmışdır və məktəbin şöləsi, səs-sorağı bütün Cənubi Qafqaza yayılmışdır. Həmin ildə də qızlar üçün eyni tipli məktəb İrəvanda açılmışdır. Bununla bağlı Əhməd bəy Ağayev “Müsəlmanlar arasında qadın təhsili” məqaləsində qeyd edirdi ki “... cənab Tağıyevin bu təşəbbüsü təqlid olunaraq artıq İrəvanda xüsusi rus-müsəlman qız məktəbi yaradılmış, Naxçıvanda isə bu cür məktəbin layihəsi işlənilib hazırlanmışdır və əldən-ələ gəzir...” [3].

İrəvanda açılan məktəbdə Azərbaycan ziyalıların qızları da təhsil alırdı. Bu dünyəvi məktəbdə ilk ildə on iki nəfər qız təhsil alırdı. Dərs ilinin ikinci ilində isə burada təhsil alan qızların sayı əlli səkkiz nəfərə çatmışdır. Qızlar məktəbi 1918-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məktəbə uzun müddət rəhbərlik etmiş Tərlan xanım Sultanova İrəvanın ilk maarifpərvər qadınlarından biri olmuşdur.

Maarifpərvər, ziyalı Məmmədqulu bəy Kəngərinski Kərim Sultani tərəfindən açılan məktəbdə şəriət, ana dili, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, əl işi, rus dili, təbiət və nəğmə dili dərsləri tədris olunurdu. [1,62.] Hacı Həsən Palanı deyilən küçədə açılmış rus - müsəlman qız məktəbi yeni mərhələyə qədəm qoydu, ikisinifli qız məktəbinə çevrildi.” [2]

Azərbaycanlı qızlar üçün digər tədris ocağı əhalinin köməyi ilə xanım Kalinovskayanın təsis etdiyi məktəb idi. 1903-cü ildə Kalinovskayanın məktəbində on yeddi azərbaycanlı qız təhsil alırdı. [4]

İrəvan rus-tatar məktəbinin və Qızlar Seminariyasının keçmiş məzunları Tacıxanım Bağırbəyova, Bülbül Kazımova, Fatma Əlizadə, Leyla Fərəcova, Nuşu Əlixanova, Firuzə Qaziyeva, Fərəh Axundova, Rübabə İbrahimova, Münnəvər Əlixanova, Gülrüh Qədimbəyova, Gövhər İsmayılova, Bülbül Kəngərinski, Sədiqə Abbasova, Sona Qocayeva və başqaları İrəvanın mədəni həyatında fəal iştirak etmiş, xalqı üçün böyük əzm və fədakarlıqla xidmət göstərmiş mütərəqqipərvər, maarifpərvər ziyalı qadınlar idi.

Bu qadınların çoxu 1918-ci ildə daşnakların terrorundan qaçaraq, Bakıya üz tutmuşdular. Bakıda öz həmkarları ilə birlikdə Mədəni İnqilab Cəbhəsində fəal iş aparıblar. 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra müxtəlif şəhərlərə üz tutan ziyalı qadınların bəziləri doğma İrəvana qayıdaraq Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında və inkişafında yaxından iştirak edirdilər.

İrəvan şəhər qız məktəbinin xələfi İrəvan azərbaycan qadınlar klubu idi. [1, 63] 1921-ci ilin sonlarında dövrün ziyalı, tərəqqipərvər qadınlardan olan Səcidə Elyasovanın rəhbərliyi ilə İrəvanda Türk qadınlar klubu yaradılmışdır. Lakin klubun binası olmadığına görə, fəaliyyəti qısamüddətli olmuşdu. 1922-ci ildən yeni təşkil olunmuş klub rəsmi fəaliyyətə 1923-cü ildən başlamışdı. Klubun yaradılmasının əsas qayəsi mədəni inqilab bayrağı altında qadın azadlığı, qadınların savadlanması, onların ölkənin ictimai həyatında aktiv iştiraka cəlb olunması kimi məsələlərinin təbliğatı idi. Klubun fəaliyyətinə xeyli ziyalı qadın qoşulmuşdur: Bülbül Kəngərinski, Fatma Əfəndiyeva, Lala Qaziyeva, Rübabə Bağirova, Rübabə Kərimova, Zinət İsayeva, Tovuz Tağıyeva, Fatma Cəfərova, Ceyran Qaziyeva, Fatma Yusifzadə, Zəhra Abbasova, Fatma Abbasova, Xadicə Sadiqova, Firəngiz Rzayeva kimi xanımlar idi. Həmin qadınlar İrəvanda çadrasını atmış ilk azərbaycanlı qadınlar idi [1, 65].

Klub müsəlman qadınları arasında savadsızlığı ləğv etmək məqsədilə kurslar təşkil etmişdir. Mənbələrə görə 1927-ci ildə İrəvan şəhərinin müxtəlif məhəllələrində 17 savad kursu fəaliyyətdə idi. Azərbaycanlı pedaqoji kadrlara ehtiyac duyulduğu halda klubda üç aylıq kurslar təşkil olunaraq, Azərbaycan məktəblərinə müəllimlər hazırlanmışdır. Eyni zamanda bağça müdirlərini hazırlayan kurslar da fəaliyyət göstərirdi. Həmin kurslarda 80-dən artıq bağça müdirləri hazırlanmışdır. [1, 72]. Klubda müxtəlif dərəcələr fəaliyyət göstərmişdi, məsələn toxuculuq arteli, tikiş məktəbi, gənc müxbirlər işi. Divar qəzetlərinin hazırlanması və nəşri işi bir çox qadın müxbirlərin yetişməsinə vəsile

olmuşdur. Bülbül Kazımova, Fatma Əfəndiyeva, Ənvar Rzayeva, Şaman Süleymanova, Mənzərə Axundova, Nəbat İbrahimova, Qeyis Münçiyeva, Siddiqə Babayeva və başqaları “Zəngi” qəzetinin ən fəal qadın müxbirləri idi. Ümumiyyətlə, bu fədakar xanımların yorulmaz fəaliyyəti İrəvanda Azərbaycan mətbuatının təbliğində və inkişafında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. “Zəngi” qəzeti qadınlar klubunun işini müntəzəm olaraq səhifələrində işıqlandırır.

Savadsızlığın aradan qaldırılması, qadınlarının bilik səviyyəsinin artırılması, dünyagörüşünün genişləndirilməsi məqsədi ilə klub elmi kitabxana fondu təşkil etmişdir. Fond ildən ilə zəngiləşərək, 1940-ci ildə 4548 nüsxədə kitab mövcud idi, istifadə edən oxucuların sayı isə 25263 nəfər olmuşdu.

Klubun çoxaspektli fəaliyyətində digər istiqamət - elmi, siyasi mövzularda mühazirələrin təşkili idi. İrəvanın tanınmış ziyalıları klubda mühazirələr oxuyurdu. Həmçinin klubda yaradıcılıq gecələri keçirilir, Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçıları ilə, ictimai xadimlərlə görüşlər təşkil olunurdu. Eyni zamanda klubda incəsənət sahəsi üzrə bir çox dərnəklər - rəqs, mahnı, xalq çalğı alətləri, teatr - mövcud idi.

1935-1936-ci tədris ilində klubun nəzdində yaşlılar üçün tam orta məktəb təşkil edilmişdir. Məktəbdə əlli nəfər qadın təhsil alırdı. Klubun növbəti təqdirəlayiq olan işlərindən biri azərbaycanlı qadın və qızlarının ali təhsilə cəlb olunması idi. 1932-1934-cü illərdə klub rəhbərliyinin vəsatəti ilə iyirmidən artıq azərbaycanlı qız keçmiş SSRİ-in müxtəlif sahələri üzrə ali təhsil müəssisələrində təhsil almışdılar.

İkinci Dünya müharibəsi illərində klub üzvləri yaralı döyüşçülərin müalicəsi işlərində iştirak edir, əsgərlərə tibbi yardım göstərirdilər.

Klubun illər boyu davam edən zəngin fəaliyyəti təkcə İrəvanın yox, bütün Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynamış, ölkəmiz üçün savadlı, ziyalı qadınlar zümresinin yetişməsində müstəsna rolu olmuşdur. Klubun yetirmələri arasında müəllimlər, həkimlər, elm və incəsənət xadimləri, alimlər, əmək qəhrəmanları, dövlət xadimləri çıxmışdır.

Qadınlar Klubunun əhəmiyyətli işlərin görülməsində, böyük uğurlara imza atmasında müxtəlif zamanlarda quruma rəhbərlik etmiş xanımların adı ilə bağlıdır. Bunlar Fatma Əfəndiyeva, Bülbül Kazımova, Zinyət İsayeva, Səidə Elyasova, Kövsar Məmmədova idi. Mədəniyyət ocağının fəaliyyəti 1953-cü ildə dayandırılmışdır. Tarixən azərbaycanlıların köklü yaşadığı elm, maarif və mədəniyyət ocağı olan İrəvanımızda erməni şovinizmi şəraitində fəaliyyət göstərən Qadınlar Klubu olduqca zəngin və şərəfli bir tarixi yol keçmişdir. Bu klubun İrəvanda mədəni inqilabının inkişafında müstəsna rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov C., Allahverdiyev C., İrəvanda milli maarifçilik mühiti, Bakı- 2017
2. Gəncəli S. Hər bir sətirdə bir tarix. Bakı, Şur, 1994.
3. Агаев А. Женское образование среди мусульман.//Каспи, от 5 октября 1901 г.
4. Кавказский Календарь на 1904 год, Тифлис, 1903, с. 455

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALI TARİXİ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ

Xoşbəxt Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan

xoshbaxt1965@gmail.com

Summary

DARELAYAZ DISTRICT OF WEST AZERBAIJAN IN THE HISTORICAL LITERARY-CULTURAL CONTEXT

Dereleyaz district of Western Azerbaijan (now Armenia) was one of the oldest human settlements in the world. It was possible to find signs of the oldest era in Darelaez district until the end of the 80s of the last century. As such ancient relics of this period, the ram mountains, cemeteries, Albanian temples, bridges, castles that existed in different villages

of Deraleaz have an ancient history. All these are relics of ancient times. Besides all these, Deraleaz district is also very famous as the land of ashig poetry, and this article deals with this literary and cultural context.

Key words: *Deraleaz district, historical past, Ashig poetry in the context of XIX-XX centuries*

Резюме

ДАРЕЛЯЗСКИЙ РАЙОН ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ИСТОРИЧЕСКОМ ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Дерелеазский район Западного Азербайджана (ныне Армения) был одним из древнейших населенных пунктов мира. Найти следы древнейшей эпохи в районе Дерелеаз можно было вплоть до конца 80-х годов прошлого века. В качестве таких древних реликвий этого периода древнюю историю имеют кладбища, албанские храмы, мосты, замки, существовавшие в разных деревнях Дерелеаза. Все это реликвии древних времен. Помимо всего этого, район Дерелеаз также очень известен как земля ашукской поэзии, и эта статья посвящена этому литературному и культурному контексту.

Ключевые слова: *Дерелеазский район, историческое прошлое, ашукская поэзия в контексте XIX-XX веков.*

Tarixdə məlumdur ki, Dərələyəz mahalında “ən qədim insanların müşahidə edilməsi e.ə.2-ci minilliyə təsadüf edir” [1,17]. İndi Ermənistan adlanan yer, o cümlədən Dərələyəz qədim türk- oğuz məskəni olmuş və burada türk tayfaları yaşamışlar. Tarix boyu bu yerlərdə türk dövlətləri (...Səlcuq, Elxani, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi və s.) hakim olmuşdur [2]. Təkbidilməz faktıdır ki, hələ bizim eradan çox-çox əvvəl bura, xüsusən Dərələyəz Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Bir sözlə bu yerlər qədim türk-oğuz məskənidir. “...ermənilər Qafqaza və Ön Asiyaya çox-çox sonralar gəlmişlər. Əslində onlar heç vaxt özlərini erməni adlandırmamış, milliyyətlərinə “hay”, vətənlərinə “hayrenik” demişlər. İndiki “Ermənistan” ərazisində isə vaxtilə “ərmən”adlı türk tayfaları yaşayıb və bu ərazilər həmin tayfaların adı ilə “Ərməniyyə” adlandırılıb. “Ərməni” etnoniminin sırf türk sözü olması da, deyilənləri təsdiq edir.Sonralar bu yerlərə köçüb gələn haylar tədricən yerli ərmən tayfalarının torpaqlarında özlərinə yer edərək həmin ərazilərin adı ilə “ərməni”, yəni “Ərməni”, “ərməniyyəli” adlanmağa başlayıblar [1,17; 3]. Hayların bu yerlərdəki etnik-siyasi nüfuzu o qədər zəif olub ki, sonralar bütün dünya onları öz adları ilə yox, məhz “ərməni, erməni” kimi tanıyıb. Bununla belə, son dərəcə hiyləgər olan haylar (ərmənilər) zaman-zaman öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmişlər. Belə ki, vaxtilə ancaq Azərbaycan türkləri yaşayan “Ermənistan” torpaqlarında bu gün ancaq haylar yaşayırlar [1, 7].

Vaxtı ilə filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, görkəmli ictimai-siyasi xadim Həsən Mirzəyev Dərələyəz mahalından olan aşiq və el sənətkarlarının əsərlərini toplamasaydı, bəlkə də bu gün əlimizdə araşdırma üçün zəngin ədəbi-mədəni faktlar ola bilməzdi. Soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Dərələyəz mahalında faciəli günlərinə start XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində rus və iran şovinistləri tərəfindən verilmişdir. Yaxın tarixi mənbələrdə də qeyd edildiyi kimi, “XIX yüzilliyin axırı və XX yüzillik Ermənistan azərbaycanlı-ların həyatında ən dəhşətli işgəncələr, qırğınlar, qaçqınlar, soyqırım, mənəvi genosid dövrü olmuş-dur” [4, 101].

Dərələyəz mahalı son iki əsrlik zaman kəsiyində aşiq və el şairlərinin əsərlərində vətən, yurd, didərginlik, nisgillik, qaçqınlıq, deportasiya kimi motivlərin tərənnüm obyektinə çevrilmişdir. 1850-ci ildə Dərələyəz mahalının Sallı kəndində anadan olmuş, məşhur “Cəlili” Dərələyəz mahalı aşiq havasının yaradıcısı olan Aşiq Cəlil 1905-1918-ci illər ermənilərin soydaşlarımıza qarşı törətdiyi faciələri əksər şeirlərində nifrət hissi ilə qamçılamışdır. Aşığın 7 bəndlik “Hardasan” qoşmasında erməni millətçiləri Yapon, Nijde, Andronik kimi faşistlər nifrətlə və eyni zamanda söz sənətinin gücü ilə qamçılanır:

Yapon bu yerlərdə meydan sulayır,
Nijde belimizdə ocaq qalayır,
Yurdunda, yuvamda bayquş ulayır,
Sönür odum-ocağım, gözüm, hardasan? [5, 514]

Aşiq Cəlil “Bilmərəm”, “Olar” rədifli qoşmalarında, “Üz da” cığalı tənqidində, “Gözə görünməz divanı” tənqidində elə mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunmuşdur ki, onlar bu gün də insanları düşündürür. Həyat həqiqətlərini ibrətamiz nümunələrlə çatdıran Aşiq Cəlil yaradıcılığı bu baxımdan söz sənətinin yüksək səviyyəsində durur və təəssüf ki, bu ustad sənətkarın yaradıcılığından çox az ədəbi-

bədii nümunə bugünümə çatmışdır. Belə güman etmək olar ki, onun küll halında yaradıcılığı mənfur qonşularımız tərəfindən 1920-ci ildə məhv edilmişdir.

Dərələyəz mahalının Hors kəndində doğulmuş (təvəllüd tarixi məlum deyil) Aşıq Qəhrəman 1918-ci il erməni-müsəlman davasında böyük şücaət göstərmişdir. Aşıq Qəhrəman məşhur “Qəhrəmani” havasının yaradıcısı olmuşdur. O, aşıqlıq sənətini ustadı və həmyerlisi Aşıq Cəlildən öyrənmişdir. Aşıq Qəhrəmanın 1905-1918-ci illər arasında zəngin yaradıcılıq irsi olmuşdur. Bu böyük söz sənətkarının da əsərləri ermənilər tərəfindən yandırıldığına görə, əlimizdə heç bir bədii nümunə qalmamışdır.

Dərələyəzin ustad aşıqlarından biri də Aşıq Fətulla olmuşdur. Novlar kəndində doğulub boya-başa çatmış bu söz sənətkarı mükəmməl dini təhsilə yiyələnmiş, ərəb və fars dillərini dərindən bilmişdir. Aşıq Fətulla 1918-ci ildə erməni faşistlərinin soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qətlamlarla bağlı olaraq Naxçıvanın Şıxmahmud kəndinə getmiş və ömrünün sonuna kimi orda yaşamışdır. Bu ustad aşığın “Haya etibar olmaz”, “Qana salma nahaqdan”, “Yetişmək olar” qoşmalarında erməni vəhşilikləri kəskin şəkildə pislənir, vəhşiliyin hiss, duyğu sindromunda dolğun təsəvvürü formalaşdırılır. Aşığın dəyərli söz sənəti nümunələri soydaşlarımızda Dərələyəzə, onun gözəl təbiətinə məhəbbət hissini inkişaf etdirir, obrazlar aləminin əlvanlığı, hadisələrin ibrətamizliyi, hiss və duyğuların emosionallığı, dinamikliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Bu aşıqlarla müqayisədə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Her-her kəndində anadan olmuş Aşıq Mehдинin yaradıcılıq irsi yaxşı mühafizə olunub saxlanılmışdır. Uşaq yaşlarından saz-söz sənətinə həvəs göstərən Aşıq Mehdi dayısı Aşıq Fətulladan və başqa aşıqlardan dərslər alaraq mahir bir sənətkar kimi yetişmişdir. 1949-1950-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsinin növbəti mərhələsində Aşıq Mehdi də həmvətənləri kimi doğma elindən didərgin salınmışdı.

Aşıq Mehдинin şeirləri “Kommunist”, “Azərbaycan gəncləri”, “Sovet kəndi”, “Azərbaycan müəllimi” qəzetlərində və başqa mətbuat orqanlarında çap olunmuşdur. Onun çoxlu gəraylı, qoşma, bayatı və həcrləri vardır ki, bunlar aşıqların, musiqiçilərin, oxucu kütləsinin dillər əzbəridir. 80 il ömür sürmüş Aşıq Mehdi 2003-cü il mayın 13-də Tərtər rayonunun Səhləbad kəndində dünyasını dəyişmişdir [5, 518]. Aşıq Mehдинin “Dığa”, “Neynəyim”, “Üçlü”, “Dağlar”, “Allah-Allah” kimi qoşma və təcnislərində erməni vəhşiliklərinə oxucuda güclü nifrət hissi oyadır. Onu erməni şovinisti Zori Balayana ünvanladığı “Dığa” qoşması bu baxımdan olduqca xarakterikdir:

İştahan itidir, Zori Balayan,
Cızdığı planlar, zay olar, dığa,
Sən bilmirsən, soyum qulaq kəsəndir,
Xalqınız səylərə tay olar, dığa.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalından olan aşıqların yaradıcılığında misli görünməmiş erməni qətlamları, vəhşilikləri kəskin şəkildə ifşa edilmiş və bunlar yalnız XIX əsrin sonlarından XX əsrin ortalarına kimi olan dövrü əhatə etmir, bütövlükdə iki əsrlik zaman kəsiyinin erməni vandallığının iç üzünü açıb göstərir. Bu poetik örnəklər təkcə erməni vəhşiliyini tərənnüm etmir, eyni zamanda bəşər və humanizm ideyalarını özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi xəritələri. “Azərbaycan Ensiklopediyası” nəşriyyatı, Poliqrafiya birliyi, Bakı, 1994.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
3. Ələkbərli Əziz. Qədim türk-oğuz yurdu. “Ermənistan”. Bakı, 1994.
4. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
5. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycan. Dərələyəz mahalı. Bakı, 2004.

SİR//ŞİR//SİRAQ//ÇİRAQ//ZİRƏK KOMPONENTLİ TÜRKMƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN TARİXİ ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Mahirə Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru
Azərbaycan

Summary

At the end of the 19th century, ethnotoponyms with phonetic composition, Sirak, Chirak, Zirak, were widespread in Western Azerbaijan (present-day Armenia). Ethnotoponyms with the components "Sir//Shir//Chirag//Zirak" have a wide distribution geography in the Caucasus area, in the Western region of Azerbaijan. As an example of these, it is possible to show paleotoponyms Siraq//Shirak//Chiragli//Zirak. During the last two centuries, Armenians made certain changes in the paleotoponyms with this phonetic composition and tried to Armenianize them, but they could not touch the words Sir//Shir, which are the basis of the word, and only carried out certain operations on the suffixal parts of the ethnonym, which is unforgivable. The Sir//Siraqs had a thick-tongued Sirag. The article talks about this date.

Key words: Sirak, current Armenia, Syria, contemporary period.

Резюме

В конце XIX века в Западном Азербайджане (современная Армения) были широко распространены этнотопонимы с фонетическим составом Сирак, Чирак, Зирек. Этнотопонимы с компонентами «Сир//Шир//Чираг//Зирак» имеют широкую географию распространения на Кавказе, в Западном регионе Азербайджана. В качестве примера можно привести палеотопонимы Сирак//Ширак//Чираглы//Зирак. Армяне в течение последних двух столетий вносили определенные изменения в палеотопонимы с этим фонетическим составом и пытались их арменизировать, но они не могли коснуться слов Сир//Шир, составляющих основу слова, а лишь производили определенные операции над суффиксальные части этнонима, что непростительно. У Сир//Сираков был Сираг с толстым языком. В статье говорится об этой дате.

Sirak paleotoponimi Azərbaycan coğrafi adlar sistemində ç-s-z qədim dialekt paralellərini qoruyub saxlayan yer adlarından biridir. Siraq-Sirak-Zirək-Zirək-Sirik müxtəlif fonetik variantlarda olsa da, eyni məna bildirən sözdür və həmin sözün yaranış forması “Siraq” şəklində olmuşdur və Siraq tayfası saqların içərisindən çıxmışdır. Eradan öncə IV-III yüzilliklərdə siraqlar saqların tərkibində yaşamış və sonrakı dövrlərdə onlardan ayrılaraq müstəqil tayfalar kimi formalaşmışlar. “Siraqlar ata baxan imiş. Onun ölkəsini Dara tutubmuş. Yurdsevər, igid, ata baxan siraqlar işğalçı Daradan intiqam almaq üçün hiyləyə əl atır və məqsədinə çatırlar. Özbəklər saqlara “Saqlar”, Siraqa isə “Siraq” demişlər və indi də həmin fonetik tərkibdə tələffüz edirlər. Bəllidir ki, türk dillərində ç-s-ş samitlərinin əvəzlənməsi qanunauyğun tarixi hadisələrdəndir” (2,38). Qədim “Sirak” sözünün paleotoponimlərə fonetik cəhətdən uyğunlaşma və yaxud da transformasiya istiqamətlərini fikrimizdə belə düşündükdə, sıralanma əsasında təyin etmək daha düzgün olardı: Siraq-Şiraq-Çiraq-Şirak-Şirik-Sirik-Zirək. T.Əhmədov bir sıra mənbələrə istinadən yazır: “Azərbaycan toponimlər sistemində ç-s-ş-z qədim dialekt paralellərini saxlayan coğrafi adlar çoxdur. Saxtakar ermənilər türkmənşəli bu paleotoponimi 1945-ci ildə dəyişdirərək “Ararat” adlandırmışlar (4,377). Ciraq//Zirək paleotoponimini mənavi soyqırma məruz qoyan vandal ermənilər unutmuşlar ki, qədim siraklar, şiraklar, sirlər cəngavər, igid, qoçaq türk tayfalarından olmuş və onlar atın çöldən, vəhşi təbiətdən tutularaq əhliləşdirilməsində ev heyvanına çevrilməsində, ondan döyüşdə istifadə olunmasında bu türk tayfalarının da böyük rolu olmuşdur. Sir//Siraq xalqı da dünyada qədimdən mövcud olan bir sıra dövlətlərin qurulmasında öz möhtəşəm izlərini qoymuşlar. Digər türkdilli xalqlar kimi sirlər//siraqlar da Şərqdə qüdrətli dövlətlər yaradıblar. Tarixi mənbələrdə Azərbaycanın qərb hissəsində ş//s//ç//z fonetik tərkibli paleotoponimlərə rast gəlmək olar və bunların hamısı qədim türkmənşəli “sirak” toponimini özündə əks etdirir. İ.Bayramov Sirak paleotoponimi haqqında göstərir ki, “Sirak-Axaryan çayının yuxarı və aşağı axarları arasında yerləşmişdir. Molses Xorenli “Ermənistan tarixi” əsərində Şirakı acgöz mənası verən “Şirakin” adı ilə bağlayır, lakin əslində Şirak eyni adlı türk tayfasının adı ilə bağlıdır” (4,24). Türkologiyada “Şirak” etnoniminin etimologiyasına müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır. Əksər tədqiqatçılar bu etnonimi “Sir” xalqının adı mənasında yazmışdır.Tarixi mənbələrdən

o da məlum olur ki, erkən orta yüzilliklərdə Sıraqlar gürcülərlə müttəfiqlik əlaqələrində olsalar da, burada ermənilərin adı çəkilmir və onlar haqqında heç bir məlumat verilmir. Çağdaş dövrdə Sıraqlar, Şıraqlar, Zirək fonetik variantlarında işlənən bu etnosun ən qədim adı “sir” olmuş, müəyyən dövrə qədər bu söz müəyyən bir türk qəbilə birləşməsinin adını bildirmişdir. Sonralar bu sözə -aq mifoloji göstəricisi artırılaraq “Sıraqlar” şəklini almışdır. Sır/Sir sözünün tarixi – etimoloji təhlilinə bir qədər geniş aspektdən yanaşan S.Əliyeva yazır: “*Sırdərya çayının adı ilk dəfə alman alimi İ.Murkvurt tərəfindən lokalizə edilmişdir. Bu lokalizə sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul edilmişdir. Həqiqətdə də, antik mənbələrdə Makedoniyalı İskəndərin eradan əvvəl IV əsrdə Orta Asiyaya yürüşü ilə əlaqədar hadisələrdə qədim yunanca yazılışda Yuxartes (Yuxsart hidronimindən və qədim yunan dilində -es adlıq şəkilçisindən ibarət) çay adı çəkilir*” (3). Türkmənşəli qala adlarında Sirak etnoniminə rast gəlmək olar. XIX əsrin ikinci yarısından sonrakı dövrlərdə ermənilərin Azərbaycan türkmənşəli etnotoponimlərinə mənəvi soyqırım siyasəti başlayır və bu qədim Azərbaycan torpaqlarına Suriyadan, Livandan, digər ölkələrdən terrorçu ermənilərin gətirilməsi işi intensivləşir.

Nəticə: Sıraqlar//Sirlər eradan əvvəlki dövrlərdə heç bir morfoloji göstərici qəbul etmədən sadəcə olaraq “sir” şəklində işlənmişdir. Şıraqlar//Sıraqlar//Cıraqlar//Zıraqların tanrı totemi “ışıq” olmuş və onlar işığa sitayiş etdiklərinə görə belə adlandırılmışlar. Genləri türkdilli saqlar olmuş sirlərin nə eradan əvvəlki, nə də ki sonrakı dövrlərdə hay-erməniləri ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olan “sir//şir” komponentli paleotoponimlərin hamısı türkmənşəyini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, “Yazıçı”, 1989.
2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, ADU nəşri, 1991.
3. Əliyeva S. Orxon-yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, “Elm”, 2003
4. Margaret L. Dil Chaonologil der altturkisenen İnsehristen. Leipsig. 1898, pp 5-6

QƏRBİ AZƏRBAYCAN MOTİVLƏRİ MAHİRƏ NAĞİQIZI YARADICILIĞINDA

Sahilə İbrahimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
baş müəllim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan
sahila.ibrahimova@yahoo.com

Summary

WESTERN AZERBAIJAN MOTIFS IN MAHIRA NAGIGIZI'S CREATIVE WORK

There is attachment to the motherland, the people, the nation, and statehood in Mahira Nagigizi's creative work. As you look through her creations, you can see all of them there. Her publicity, her prose, and her poetry are filled with love for the people, the land, and the homeland. For the first time, she investigated the linguistic and stylistic features of ashugs and poets' works of Daralayaz district of Western Azerbaijan, and obtained scientific and literary results. Mahira khanum Huseynova, our outstanding scholar's published works like, "Linguopoetics of onomastic units in Azerbaijani ashugs and poets' works of the 19th-20th centuries (on Daralayaz district)", "Modern Azerbaijani language: language and stylistic features in ashug and poets's works (on Daralayaz district)", "Modern Azerbaijani language: On the study of dialectisms in ashug and poets's works (on Daralayaz district)", "Linguistic etymological analysis of Western Azerbaijani paleotoponyms", attract attention with their contributions to our science. These works prove how wide and deep the subject of Western Azerbaijan occupies in the professor's scientific creativity.

Key words: *Western Azerbaijan, Mahira Nagigizi, motherland, Daralayaz, linguistic*

Резюме

МОТИВЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ТВОРЧЕСТВЕ МАХИРЫ НАГЫГЫЗЫ

В творчестве Махиры Надыгизы присутствует привязанность к Родине, народу, нации, государственности. Пролистывая её творения, вы сможете увидеть их все там. Её публицистика, её проза и её поэзия наполнены любовью к народу, земле и Родине. Она впервые исследовала лингвистические и стилистические особенности творчества поэтов Ашика и Эль Даралязского района Западного Азербайджана, получил научные и литературные результаты. Многие опубликованные работы Махиры ханум Гусейновой – нашей выдающейся учёной, в том числе

«Лингвопоэтика ономастических единиц в творчестве азербайджанских поэтов Ашика и Эла XIX-XX веков (по Даралезскому району)», «Современный Азербайджанский язык: языко-стилистические особенности в произведениях Ашика и Эль-поэты (по Даралезскому району)», «Современный Азербайджанский язык: К изучению диалектизмов в творчестве ашикских и эль-поэтов (по Даралезскому району)», «Лингво-этимологический анализ западно Азербайджанских палеотопонимов» внесли вклад в нашу науку. Эти работы доказывают, насколько широка и глубока тема Западного Азербайджана в научном творчестве профессора.

Ключевые слова: *Западного Азербайджана, Махире Нағиқызы, Родина, Даралез, лингвистик*

Mahirə Nağıqızı (Hüseynova) həm savadlı pedaqoq, həm istedadlı şairə, həm vətənpərvər ziyalı xanımdır. Müasir ədəbi prosədə öz imzası və qələmi ilə tanınmışdır. Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında vətənə, xalqa, millətə, dövlətçiliyə bağlılıq var. Onun yaradıcılığını vərəqlədikcə bunların hamısını orada görmək olur. İstər publisistikası, istər nəsr, istərsə də poeziyası xalq, torpaq, vətən sevgisi ilə yüklənib. Şairənin çox təsirli Vətən motivli şeirləri var. Ədəbiyyatın ən başlıca mövzularından birini təşkil edən Vətən mövzusu Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında da ən orijinal nümunələri ilə xüsusi yer tutur. Bu mövzu onun bütün yaradıcılığının fəvqündə durur.

O ilk dəfə olaraq Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmış, elmi-ədəbi nəticələr əldə etmişdir. Bütün dövrlərdə tarixi hadisələrin, yeniliklərin çağırışçısı olan Mahirə Nağıqızı öz yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan mövzusunə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Naxçıvanda doğulub boya-başa çatsa da, əslən qədim Azərbaycan torpağı Dərələyəz mahalından olan Mahirə xanımın aid olduğu nəsil milli ruhu ilə tarixə düşmüşdür. Bundan əlavə Mahirə xanımın həm bədii, həm də elmi yolunda Dərələyəz mahalının folkloru, dialektologiyası və toponimiyasının tədqiqatçısı olan elm xadimi Həsən Mirzəyevin də böyük rolu olmuşdur. Həsən Mirzəyev tədqiqatlarında böyük elmi əhəmiyyətli əsərlər yaradıb. “Dərələyəzin toponim və şivə sözləri”, “Dərələyəz folkloru”, “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı”, “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri” kimi möhtəşəm əsərlərində Dərələyəz mahalın haqqında araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Görkəmli alimimiz olan Mahirə xanım Hüseynova “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikası (Dərələyəz mahalı üzrə)”, “Müasir Azərbaycan dili: Aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında dil, üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)”, “Müasir Azərbaycan dili: Aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında dialektizmlərin öyrənilməsinə dair (Dərələyəz mahalı üzrə)”, “Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili” kimi çap olunmuş çoxsaylı əsərləri elmimizə qazandırdığı töhfələrlə diqqəti cəlb etməkdədir. Professorun elmi yaradıcılığında bu əsərləri ilə Qərbi Azərbaycan mövzusu nə qədər geniş və dərin yer tutduğunu sübut edir.

“Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili” adlı monoqrafiyasında Dərələyəz mahalının Ardaraz, Arpa, Cul, Ertiş, Əkərək, Artasat, Artız, Artuş, İrvan, Mincivan, Təngivan, və s. toponimləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Bundan əlavə “Qərbi Azərbaycanda rəng bildirən söz əsasında formalaşmış paleotoponimlərin tarixi-linqvistik təhlili” adlı fəslində Ağbud, Ağdaban, Ağveys, Ağbaba, Alavar, Alakilsə, Alapapx, Qarabulaq, Qaravəng, Qaradağ, Sarıoxuş, Sarıyel, Sarıtəpə, Sarıcalar və s. toponimlər linqvistik-etimoloji təhlil edilib.

Professor Mahirə Hüseynovanın elmi tədqiqatlarında alim dəqiqliyi hər zaman diqqəti ilə cəlb edib. O tədqiqatlarında dəqiq araşdırmalar apararaq, onlara öz münasibətini bildirib, orijinal elmi nəticələr ədə edib. Alimin Qərbi Azərbaycanla bağlı araşdırmalar, dil faktları əsasında təqdim etdiyi sübutlar saxtakar erməni millətçilərinin yalan məlumatlarına ən güclü zərbədir. Həmçinin qədim Azərbaycan torpaqlarından olan Dərələyəz mahalının folkloru dilçilik baxımından öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlər həmin ərazilərin tarixi, etnoqrafiyası və ədəbiyyatına dair araşdırmaların da vəzifəsini yerinə yetirir.

Dərələyəz, astanana
Qədəm basanların gəlib.
Tarixinə yana-yana,
Qulaq asanların gəlib.
* * *

Kəndin hoydu-hoyu üçün,
Dağların boyu üçün,
Çayların suyu üçün,
Susamışam, Dərələyəz,
Mən gəlmişəm, Dərələyəz!

Mahirə xanım – anadır. Ananın insan həyatı üçün nə demək olduğunu çox gözəl bilir. Mahirə Nağıqızı bu yaxınlarda itirdiyi Nazlı anaya həsr etdiyi şeirində də Dərələyəzlə bağlı yazıb və Nazlı ana özü də çox vətəninə, torpağına bağlı qadın olub. Vətənpərvər ananın övladları da hər zaman vətənpərvər olur.

Dərələyəz ağır eldi,
Qədrini bilənlər bildi.
Yol gedirsən neçə ildi,
Eldən-elə, Nazlı, Nazlı [1].

Mahirə xanımın Vətənə olan sevgisinin yalnız adı bir vətəndaş kimi deyil, insan, ana sevgisi ilə kifayətlənmədiyini görürük. Böyük arzularla yaşayan, uca Vətən sevgisi ilə ürəyi döyünən Mahirə Nağıqızı fikir və düşüncəsindəki Vətən anlayışı, onun həyat məsələsidir. O, Vətənə öz münasibətini bir ana olaraq, yangılı, alovlu sözlərlə ifadə edir.

Dərələyəz şənliyi, Göyçə, Ağbaba,
O, ağır ellərim boşaldı bir-bir.
Yetiş hayımıza Xan Heydər baba,
Sənsən loğmanımız, dərman səndədir [2].

Çətin, keçməməkeşli günləri geridə qoyan xalqımızın xilaskarı ətrafında topladı. Xalqımız inanırdı ki, mənfur düşməndən yalnız böyük qüdrət sabihi qurtara bilərdi. Ümummilli Liderin ətrafında sıx birləşərək azad bir ölkəyə çevrildi. “Dəmir yumruğu”un gücü – Qalib Komandanımız tarixi Zəfərimizi yazdı. Bu hadisələr hər biri ayrı-ayrılıqda Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında öz əksini tapıb. Vətəninə baş verən hər bir hadisə, daxilən keçirdiyi hissləri yaradıcılığı ilə dilə gətirirdi.

Ümumiyyətlə, professor Mahirə xanım Nağıqızı filologiyamızın inkişafında bir fədakar elm xadimi kimi yorulmadan fasiləsiz yazıb-yaradır. Mahirə xanım, özünün dili ilə desək “dərdilə bəxtəvər adam”, sözün yüksəkliyinə doğru gedən, vətən sevgisinin ən bariz nümunəsi olan söz adamıdır.

Ədəbiyyat

1. anl.az/down/meqale/iki_sahil/2022/noyabr/822745.htm
2. "Salam olsun" kitabına salam - İftixar | Edebiyyatqazeti.az

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ ETNOTOPONİMLƏRİ

İradə Kərimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
irade.kerimova.81@mail.ru

Summary

ETHNOTOPONYMS OF TURKISH ORIGIN OF WESTERN AZERBAIJAN

The article provides a lexical-semantic, etymological analysis of the toponyms Jul and Cherakli, which once existed in the territory of the ancient Oghuz-Turk homeland, our historical land, Western Azerbaijan. The Cherakli toponym recorded in Khinzirak district of Irevan province was created as a result of the settlement of the Cherakli tribe that lived in Afshar in the Middle Ages in the mentioned areas. One meaning of the word Çeraka is "textbook, alphabet book, poetry or lament book" for learning the Arabic alphabet in mullahkhanas in the past. However, these meanings have nothing to do with the name of the toponym. Jul oikonym registered in Pashali district of Daraleyz district of Western Azerbaijan is an ethnotoponym formed with the participation of Jul ethnonym.

Key words: areal, toponym, oikonym, oronym, ethnotoponym, archaic

Резюме

ЭТНОТОПОНИМЫ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье дан лексико-семантический, этимологический анализ топонимов Джул и Черакли, существовавших когда-то на территории древней огузско-тюркской родины, нашей исторической земли, Западного Азербайджана. Топоним Черакли, зафиксированный в Хынзиракском уезде Иреванской губернии, возник в результате расселения в упомянутых местностях племени Черакли, проживавшего в Афшар в средние века. Одно из значений слова Черака - «учебник, алфавитный сборник, сборник стихов или плачевный сборник» для изучения арабского алфавита муллаханами в прошлом. Однако эти значения не имеют никакого отношения к названию топонима. Ойконим Джул, зарегистрированный в Пашалинском районе Даралезского района Западного Азербайджана, представляет собой этнотопоним, образованный при участии этнонима Джул.

Ключевые слова: ареал, топоним, ойконим, ороним, этнотопоним, архаичный.

Azərbaycan toponimik sistemində türk mənşəli etnotoponimlər üstünlük təşkil edir. Toponimlərin bir qismi etnonimlər, bir qismi coğrafi nomenklatur sözlər, digər bir qismi isə apelyativlər əsasında formalaşmışdır. Türk mənşəli etnotoponimlər qədim oğuz yurdu Qərbi Azərbaycan ərazisində də kifayət qədər mövcud olmuşdur.

Çərəkli, Çərəktar – İrəvan əyalətinin Xınzırək nahiyyəsində qeydə alınmış kənd adlarıdır. Azərbaycan toponimiyasında “çərək” əsaslı yaşayış məntəqələri kifayət qədər geniş yayılmışdır. Çərəkə – Quba r-u ərazisində dağ, Göyçay r-u ərazisində kənd; Çərəktar – Kəlbəcər r-da kənd; Çərəkən – Füzuli r-da Arazın bir qolu olan çayın adı, Cəbrayıl r-da kənd; Çərəli – Qubadlı, Bərdə r-da və Cənubi Azərbaycanda kənd; Çərmədil – İsmayilli r-da kənd adları kimi qeydə alınmışdır.

Əsasında **çərək** sözü duran bu toponimlərin hamısının eyni kökdən olması şübhə doğurmur. Toponimlərdən bəziləri şəkilçi qəbul etmiş, bəzilərinin fonetik hadisələrin təsirindən dəyişməsi aydındır. Bu adlarda fonetik və qrammatik baxımdan fərqlər kifayət qədərdir, semantik cəhətdən isə fərq azdır. Bu adlar orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış **çərəkli** tayfasının adı çəkilən ərazilərdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Çərəkli Səlcuq oğuzlarının Avşar (Əfşar) tayfasının **çerikli** qolunun [8. 165] adının fonetik formasıdır.

Çərəkə sözünün bir mənası da, keçmişdə mollaxanalarda ərəb əlifbasını öyrənmək üçün “dərslük, əlifba kitabı, şeir yaxud mərsiyə dəftərcəsi” deməkdir. Lakin bu mənalara toponimin adı ilə bağlılığı yoxdur.

Cul – Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Paşalı nahiyyəsində qeydə alınmış oykonimdir. Azərbaycan xalqının dili və mənşəyinin formalaşmasında çullu tayfasının böyük rolu olmuşdur. Çullular Çol, Çul da adlanırlar. Çul etnoniminin iştirakı ilə formalaşmış coğrafi adlara təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazda və türk xalqlarının yaşadığı digər ərazilərdə də rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçılar Çul toponimi haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Q.Qeybullayev Çullu//Çul//Çol etnotoponimini türk mənşəli “çullu” etnoniminin əsasında yarandığını qeyd etmişdir. Müəllif bu haqda yazır: “Eranın ilk əsrlərində Albaniyanın şimal-şərqində Dərbənddən cənubda bir şəhər Çol//Çul adı ilə məlumdur. Bu toponimi Qafqazdillilə hesab edirlər. Lakin biz bu adın Albaniyada yaşamış türk mənşəli Çul tayfasının adını əks etdirdiyini və etnonimin indiyədək Çullu kəndlərinin adlarında saxladığını demişik” [5. 202].

N.A.Baskakov qeyd edir ki, Çol, Cul Xəzər xaqanlığının adıdır [9. 20]. V.Qukasyan da Çol, Çul oniminin Xəzər xaqanlığının adı olduğunu və bu sözün çuvaş dilində “dərə”, “qaya” mənalarda işləndiyini bildirmişdir [3. 20, 57].

Çol//Çul onimini etnonim kimi araşdıran H.Mirzəyev yazır ki, Çul Dərələyəzdə kənd adıdır. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, türk tayfasının adını daşıyan Cul da qədimdən azərbaycanlı kəndi olmuşdur [7, 190].

Çul//Çol toponimi haqqında toponimik araşdırma aparmış Ç.Kazımov yazır ki, Çul//Çol eramızın V əsridə yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır. V əsrin erməni tarixçiləri Egişe Fovstos Buzand və Aqofongel türk tayfalarının şimaldan Azərbaycana gəldiyini qeyd edərək, Çol//Çul mağarasının adını tez-tez çəkirlər. K.M.Treverə istinad edən müəllif yazır ki, maskutlar Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilində, Samurun mənbəyindən cənubda V əsrdə Çor, Çul adlanan ərazidə məskən salmışlar. Müəllif daha sonra

V.V.Bertolda istinad edərək bəzi ərəb mənbələrində rast gəlinən Sul oykonimini Çul kimi oxumağın düzgün olduğunu qeyd edir. Ç.Kazımov yazır ki, “sad” ərəb hərfi “ç” səsinin əvəzlənməsi kimidir.

Q.Məşədiyev V.Q.Yeqorova əsaslanaraq yazır ki, Çol-Çul türk mənşəli söz olub çuvaş dilində “daş”, “qaya”, “dərə” mənasında işlənir ki, bu da həmin oykonimin coğrafi landşaftına uyğundur. Bizcə, çul/çol sözü ilə əlaqədar olub, “çöllük” mənasını verir [6. 29-30].

R.Eyvazova Əfqanıstan ərazisində Çul/Çol toponiminin arealları haqqında məlumat verərkən yazır: “Çol- kənd- Pərvanda; Şor/Şur kənd – Qəndaharda. Biz Əfqanıstan ərazisindəki Çol, Çar, Sul, Sur coğrafi adlarını və “sal”, “sar” tərkibli toponimləri eyni semantik mənalı, müxtəlif fonetik variantlı türk mənşəli adlar sayırıq” [1. 77].

N.Məmmədov tədqiqatlarında respublikamızın ərazisində Çullu dağ, Çullu dərə və Çullu təpə oronimləri haqqında məlumat verərkən yazır ki, adları çəkilən oronimlər çullu etnoniminin adını daşıyır. Respublikamızın ərazisində eramızın ilk illərindən etibarən bir sıra Azərbaycandilli tayfaların (kəngər, tərər, qarqar, çıraq, gəncə) içərisində çul tayfası da olmuşdur. Keçən əsrdə Qafqazda çullu adlı beş toponim mövcud olmuşdur.

M.Hüseynova “çul” coğrafi adını ekstralingvistik baxımından termin səciyyəli sözdən törəndiyini, dilin ən qədim arxaik qatının paleotoponimik səciyyəsinə özündə ehtiva etdiyini vurğulamışdır [4.43].

N.Əsgərov Çol-Çul-Sul oniminin “su”, “çay” kimi izahının daha elmi olduğunu bildirmişdir [2. 311]. Çol/Çul/Çullu toponim və hidronimlərinin areallarına Gürcüstanda–Çullu k. Alının yeri, Çolman, Çolyan k., Sul dərə; Ermənistanda–Çulabad k., Çul k., Çullu k., Cul k.; Tataristanda–Çulım ideli, Çulman çayı, Çullu k.; Türkiyədə–Çullu k., Cənubi Azərbaycanda–Çölabad k.; Özbəkistanda–Çulobod k., Çulvotir dağı; Dağlıq Altayda–Çuluş çayı və Tuva ərazisində–Çulça çayı formalarında rast gəlinir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, qədim yurd yerimiz olmuş Qərbi Azərbaycanın aborigen sakinləri türkdilli etnoslar olmuşlar, buna görə də, bu regionda mövcud olan yer-yurd adları, əsasən türkmənşəli toponimlərdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995, 243 s.
2. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 485 s.
3. Кавказский календарь на 1848. Тифлис, В типографии канцелярий заместника Кавказа. 1847, 266 с.
4. Hüseynova M. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin lingvistik etimoloji təhlili. Bakı, 2023, ADPU nəşriyyatı, 256 s.
5. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248 s.
6. Məşədiyev Q. Etnonimlərdən düzələn toponimlər. AOP, II, 1998, s.112-113
7. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. I, Bakı, Elm, 2004, 854 s.
8. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s
9. Ворошил Г., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, ЭЛМ, 1986, 228 с.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЯ

Саида Пашаева

Сумгаитский Государственный Университет, преподаватель

Азербайджан

saida.74@list.ru

Xülasə

XX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİN İDENTİFİKASIYASI

Hər bir ölkənin müəttəqqi inkişafı milli potensialından asılıdır. Nə dərəcədə o sağlamdır, o dərəcədə də onun nailiyyətləri bütün sahələrdə - iqtisadiyyatda, siyasətdə, cəmiyyətdə, elmə və təhsildə yüksəkdir. Bir dövlət kimi Azərbaycanın inkişafı eyni ərazidə yaşayan bütün xalqları bir araya gətirmək məqsədi olan ideologiyasından asılıdır. Tarixi hadisələr göstərir ki, dövlət artıq bir neçə dəfə bu cür problemlər yaşayıb. Tezisdə “azərbaycançılıq” anlayışının tarixi əsasları araşdırılır.

Açar sözlər: multikulturalizm, milli kimlik, ideologiya, maarif, dövlətçilik

Summary

IDENTIFICATION OF AZERBAIJAN STATE IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The progressive development of any state depends on its national potential. As healthy as it is, so will its best achievements in the economy, in society, in science and education. The development of Azerbaijan as a state depends on the ideology that unites all those living in a single territory. Historical events show that the state has experienced identical problems more than once. The thesis examines the historical basis of the concept of “Azerbaijaniness”.

Key words: *multiculturalism, national identity, ideology, education, statehood*

Государственность, пути его сохранения и развития занимали внимание большой круг исследователей. С уверенностью можно утверждать, что эта проблема не является только современной. С древнейших времен проблема гармонизации отношений между народами в рамках единого государства была в числе наиважнейших. XXI век в некотором смысле в этом вопросе продолжает традицию предыдущих веков и тысячелетий, и пытается внести новые коррективы в данный процесс.

Человечество всю свою историю пытается ответить на главный вопрос о толерантности, спотыкаясь и падая, вставая и идя дальше. Но это не значит, что попытки проникнуть в суть явления, что-то предвидеть, предугадать вообще не приносят никакого положительного результата.

Речь идет и о жизни экономической, и о жизни политической, и о жизни социальной, и о жизни нормативно-правовой. Период реформ всегда сопровождается глобальными переменами, которые затрагивают все сферы, в особенности сферу образования. Но при этом необходимо помнить, что все эти сферы находятся в тесной взаимосвязи.

Стремительная модернизация стран мира, в том числе и Азербайджана, выводит страны в разряд лидеров промышленного производства. Это, в свою очередь, привлекает внимание людей, стремящихся к лучшей жизни. В связи с этим государство оказывается в центре потока рабочей силы, что и наблюдалось в Азербайджане в начале XX века.

Рост нефтяного промысла стал причиной того, что наблюдался нарастающий поток трудовых мигрантов и просто беженцев. Как результат, межэтнические столкновения и эксцессы, гражданские войны и разногласия. Поскольку поток разных этносов приносят с собой не только свои рабочие руки, но и свои - нередко очень своеобразные или даже контрастные - культурные и религиозные нормы, обычаи, привычки, образ жизни, этические и правовые представления. Тем самым возникает проблема терпимости и толерантного отношения к представителям различных народностей. Стремление развить и сохранить национальную идентичность стала важнейшей тенденцией в идеях просветительства конца XIX – начала XX века Азербайджана.

Следует отметить, что развитие этого понятия в начале XX столетия связано с потребностью национального единения, основанного не на различиях наций, а на основе объединения идеологии всех этнических групп и национальностей, что по сути своей стало в центре внимания идеологической борьбы просветительского движения данного периода.

Стремление приблизить Азербайджан к мировой системе сильно повлияло на проникновение все больше зарубежных, чуждых для народов данного региона взглядов. Принося много положительного, способствуя развитию экономики, науки и образования, реформация несла в себе и отрицательные стороны. Новые идеи населением или вообще отрицались, или тяжело воспринимались. Поэтому стремление развить и сохранить национальную идентичность стала важнейшей тенденцией в идеях просветительства конца XIX – начала XX века.

В начале XX века понятие «азербайджанство» носило не этнический характер, а скорее всего это своего рода национальное самосознание. Главная ее цель - это защищать независимость, демократизм и гражданственность государства. Национальный лидер Гейдар Алиев отмечал: «Каждый гражданин, живущий в Азербайджане, вне зависимости от национальности, религии, политической принадлежности, достоин единого для всех одного права. Если мы все это сумеем предотвратить в реальность, то сумеем объединить все народы, все нации, живущие в Азербайджанской Республике» [2]. В словах этих выражена вся суть идеологии азербайджанства.

Подчеркнем, что проблема взаимоотношений представителей разных народов носила всегда актуальный характер. Необходимо понимать, что судьба государственности и ее сохранения, и судьба всего мира, как показывает история, и сегодня во многом зависят от разработки концепций устойчивой неконфликтной интеграции таких сообществ в едином правовом поле и в единых государственных организациях.

В истории Азербайджана уже были примеры попытки создания таких концепций, которые способствовали бы совместному проживанию различных народов. Берущее свое начало еще с мифологии, нашедшее свое дальнейшее развитие в период просветительства, реализма и романтизма конца XIX – начала XX века, идеология азербайджанства с 1918-го года стала основной идеологией в первом демократическом государстве на Востоке. Именно эта идеология стала опорой и силой для сопротивления в длительный советский период тоталитаризма.

На современном этапе развития государственности разработка и углубление идеологии имеет еще более актуальное значение. Для использования культурного многообразия на благо развития общества Азербайджанскому государству необходимо, с одной стороны, переосмыслить свой исторический опыт регулирования межнациональных отношений, и, с другой, повысить мультикультурную компетентность управленческих кадров, обеспечивающих реализацию национальной, культурной и социальной политики.

Литература

1. Джабраилов Р.К. Г.Алиев и идеология азербайджанства. Баку, 2011 (на азербайджанском языке).
2. Из выступления Президента Азербайджана Гейдара Алиева на I съезде азербайджанцев мира, 9 ноября 2001
3. Мехтиев Р.Э. Азербайджан: историческое наследие и философия независимости. Баку, 2001 (на азербайджанском языке)
4. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. \ Под редакцией В. С. Малахова и В. А. Тишкова. М., 2002

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ

Əfqan Vəliyev

Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri,
Qərbi Azərbaycan Ziyalılar Şurasının üzvü
Azərbaycan
afgan.valiyev@stm.az; afqanveli@gmail.com

Summary

CULTURAL MONUMENTS OF WESTERN AZERBAIJAN

Material-cultural monuments and toponyms are the most consistent document that shows the formation of a specific ethnos in a specific geographical location. Therefore, as Armenians clear the territories from Azerbaijanis, they first of all change the names of places. It can be said that in the last period, material and cultural monuments were consciously and plannedly destroyed by Armenians, appropriated, and all toponyms were Armenianized. This is aimed at the complete loss of traces of Azerbaijanis in those lands.

This process took a global shape in the 20th century and reached the point that the fact that not a single Muslim monument was registered in the last census and passporting process in Western Azerbaijan, the historical land of Azerbaijan where Armenia is located today, supports the thesis of the struggle for erasing the Azerbaijani traces in these historical lands. Because the historical memory of the historical lands lives in architectural monuments that have been preserved for centuries and reflects the spirituality of the people and the nation. As the centuries pass, the cultural heritage created by the people and passed down to generations looks even more magnificent and magnificent. He fills the existence of the heirs of this culture with a sense of pride, as a historical memory of the past power and greatness of the people.

Key words: *Western Azerbaijan, destroyed, mastered, material and cultural heritage, historical monuments of Azerbaijan*

Резюме

ПАМЯТНИКИ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Материально-культурные памятники и топонимы являются наиболее последовательным документом, показывающим формирование конкретного этноса в конкретном географическом месте. Поэтому, очищая территории от азербайджанцев, армяне в первую очередь меняют названия мест. Можно сказать, что в последний период материальные и культурные памятники сознательно и целенаправленно уничтожались армянами, присваивались, а все топонимы были арменизированы. Это направлено на полную утрату следов азербайджанцев на этих землях.

Этот процесс принял глобальную форму в XX веке и дошёл до того, что в пользу тезиса говорит тот факт, что ни один мусульманский памятник не был зарегистрирован в ходе последней переписи и паспортизации в Западном Азербайджане, исторической земле Азербайджана, где сегодня расположена Армения. Борьбы за стирание азербайджанских следов на этих исторических землях. Потому что историческая память об исторических землях живет в архитектурных памятниках, которые сохраняются веками и отражают духовность народа и нации. С течением веков культурное наследие, созданное народом и передаваемое из поколения в поколение, выглядит еще величественнее и величественнее. Он наполняет существование наследников этой культуры чувством гордости, как исторической памяти о былом могуществе и величии народа.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, уничтожен, освоен, материальное и культурное наследие, исторические памятники Азербайджана*

“Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır. Bunu bir çox tarixi sənədlər, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var”.

(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqindən, 24 dekabr 2022-ci il).

Giriş: Ölkə rəhbərinin səsləndirdiyi bu çağırış xüsusi önəm kəsb edir. Prezidentin vurğuladığı, xüsusi diqqət ayırdığı, çağırış etdiyi bu məsələ İrəvan, Göyçə, Zəngəzur kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə məcbur edilmiş, hazırda Azərbaycanın indiki ərazisində yaşayan azərbaycanlıların tarixi və mədəni irsidir. Azərbaycan dövlətçiliyinin varislərindən olan İrəvan

xanlığı çox da uzaq tarix deyil. Buna görə də, hazırda taleyi və tarixi elmi dövriyyədən kənarda saxlanmadan Qərbi Azərbaycan məsələsinin tədqiq və təbliğ edilməsi zərurəti yaranıb. Milli, mədəni, elmi və tarixi baxımdan bu tarixi məsələnin tədqiq və təbliğ edilməsi soykökünə bağlılıq, milli özünüdərk, milli tarixi şüur habelə milli kimlik və milli mədəni irs məsələləri ilə bağlı tarixşünaslığımızda çoxdan bəri kök salmış böyük bir boşluğu doldurmağa, həmçinin bir çox cavabı dəqiq olmayan müzakirəli məsələləri aradan qaldırmağa təsir göstərə bilər. Bu baxımdan Vətən müharibəsində əldə edilən tarixi qələbə xalqımızın müqəddəratının yeni mərhələsi zəminində geniş üfüqlər açdı. 44 günlük tarixi savaşa qazanılan qələbə və nailiyyətlər soykökünə bağlılıq və milli özünüdərk, habelə milli dirçəliş və milli intibah tarixşünaslığımızda çoxdan kök salmış böyük bir boşluğu aradan qaldırmağa ciddi təkan verdi. Tarixi qələbə müqəddəratımızın təyini haqda yeni strategiyalar və hədəflər müəyyən etməklə yanaşı, həm də keçmişimizə həssas münasibət, onu yenidən qiymətləndirmə fürsətləri və çoxəsrlik tarixi maddi-mədəni-mənəvi irsimizi yenidən və daha dərinləndirən tədqiq etmək öhdəliyini qoydu.

Qərbi Azərbaycanın qısa tarixi

Azərbaycan dövlətçiliyinin varislərindən olan İrəvan xanlığı çox da uzaq tarix deyil. Buna görə də, hazırda taleyi və tarixi elmi dövriyyədən kənarda saxlanmadan Qərbi Azərbaycan məsələsinin tədqiq və təbliğ edilməsi zərurəti yaranıb.

Azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II yüzillikdən yaşamağa başlayıblar. Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qərbi Azərbaycanın ərazisi e.ə. IV əsrə qədər qədim Azərbaycan dövləti Albaniyanın tərkib hissəsi olub. Albaniyanın hakimiyyəti dövründə ərazidə məbədlər, qalalar, saraylar və müxtəlif mənşəli maddi-mədəni irs nümunəsi inşa edilib. VIII-IX əsrlərdə Ərəb xilafəti dövründə Qərbi Azərbaycanda məscidlər tikilib, İslam dini və mədəniyyəti yayılıb. Bu əhalinin ədət-ənənə və həyat şəraitinə də təsir edib. XI-XIII əsrlərdə Səlcuqlu dövləti dövründə bölgə siyasi və strateji mərkəz kimi daha çox əhəmiyyət qazanıb. XIII-XIV əsrlərdə Böyük Monqol İmperiyasının dövründə ərazi daha çox dağıntılar və istilaya məruz qalıb. Qərbi Azərbaycan 1410-1468-ci illərdə Qaraqoyunlu, 1468-1501-ci illərdə Ağqoyunlu, 1501-1736-cı illərdə Səfəvilər dövlətinin tərkib hissəsi olduğu dövrdə inkişaf edib. Saraylar, məscidlər, karvansaralar, körpülər tikilib [1].

Qərbi Azərbaycan uzun yüz illər boyu azərbaycanlıların yaşadığı qədim yurd olub. Bütün tarixi dövrlərdə azərbaycanlılar İrəvan əhalisinin etnik tərkibində əsas abarogen millət kimi yer tutub.

Lakin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində regionda siyasi maraqları olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında imzalanan Kürəkçay (1805) müqaviləsi, Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan Gülistan (1813), Türkmənçay (1828) müqaviləsi daha sonra isə Türkiyə və İran arasında bağlanan Ədirnə (1829) sülh müqavilələrindən sonra Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçürülməsi siyasəti həyata keçirilib. Bölgənin erməniləşdirilməsi siyasətini həyata keçirmək məqsədilə İrəvan, Göyçə, Zəngəzur və Zəngibasar bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarından deportasiyasına və soyqırımına start verilib. İran və Türkiyədən isə ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi ilə əhalinin etnik tərkibi dəyişdi. 1918-ci il mayın 28-də daşnaklar tərəfindən qədim Azərbaycan ərazisi olan keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində yaradılıb. 1923-cü il iyulun 7-də isə vaxtilə İrandan və Osmanlı imperiyası ərazisindən Qarabağ xanlığının ərazisinə köçürülən ermənilərə süni surətdə muxtariyyət hüququ verilməklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılıb. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistanla verilməklə Naxçıvan torpağı Azərbaycandan, Türkiyə isə türk dünyasından ayrı salınıb [2]. Böyük dövlətlərin dəstəyi ilə əcdadlarımızın Oğuz yurdu Qərbi Azərbaycanı qəsb edən gəlmə ermənilər azərbaycanlılara məxsus ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra onlara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini məhv etməklə, izlərini silməyə çalışmış, bu, mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinin “qədim ermənilərə” aid olmaları barədə saxta tarix yazaraq dünya ictimaiyyətini aldatmağa başlamışlar.

Bütün bunlarla yanaşı, 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1959-1979, 1987-1991-ci illərdə “monoetnik Ermənistan” dövləti yaratmaq məqsədi ilə həmin ərazilərdən azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi siyasəti həyata keçirilib. 1947-ci il dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan

SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 №-li qərar qəbul etdi. Bu qərarla 1948–1953-cü illərdə 144 654 nəfər azərbaycanlı Ermənistandan Azərbaycan ərazilərinə zorla köçürüldü [3]. “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərara 1989-cu ildə münasibət bildirən SSRİ hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də, 1948–1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil etmədi [4].

1987-1991-ci illərdə baş verən son deportasiya zamanı 22 rayondan (172 sırf azərbaycanlı, 89 ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqələrindən 40.928 ailə) 300.000-dən çox azərbaycanlı ata-baba yurdlarından zorla çıxarılıb. 1987-1991-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistanda əsrlər boyu yaşadıkları 8 min kv.km əhatə edən yaşayış məntəqəsindən azərbaycanlının qovulduğu və 216 nəfər azərbaycanlının (o cümlədən, 57 qadın və 23 uşaq) qətlə yetirildiyi göstərilir. İşgəncələrə məruz qalaraq öldürülmüş 203 nəfərin işi ilə bağlı SSRİ prokurorluğuna və Azərbaycan istintaq orqanlarına göndərilmiş materiallardan məlum olur ki, onlardan 14 nəfəri odlu silahla, 45 nəfəri döyülərək, 13 nəfəri yandırılaraq, 131 nəfəri isə müxtəlif işgəncələrlə məruz qalaraq öldürülüb [5].

Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi nəticəsində bölgədə əhalinin etnik tərkibi dəyişib, Qafqaz regionu iğtişaş və münafişə mənbəyinə çevrilib. Soyqırımı, deportasiya, eyni zamanda soydaşlarımıza məxsus yaşayış məskənlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, azərbaycanlılara aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixi adlarının dəyişdirilməsi, erməniləşdirməyə məruz qoyaraq, bölgədəki azərbaycanlı izlərinin silinməsi cəhdləri, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət abidələrinin ya məhv edilməsi, ya da “qədim ermənilərə məxsusluğu” barədə saxta sənədlərin hazırlanması kimi hallar onların mənfur siyasətinin tərkib hissəsi idi.

Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan xalqına məxsus maddi-mədəni irs

Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar orada yaşadığı dövrdə ərazinin qədim və əzəli sakini kimi tarixin bütün dövrlərini əhatə edən, onun orada fiziki varlığını göstərən zəngin milli maddi-mədəni və miras irs yaradıb. Azərbaycanlıların yaratdığı zəngin mədəniyyət əsrlərdən bəri qorunub saxlanmış müxtəlif mənşəli abidələrdə yaşayıb, xalqın, millətin milli mədəniyyətini özündə əks etdirir. Maddi-mədəniyyət, memarlıq abidələri, toponimlər bir millətin müəyyən coğrafi məkanda formalaşmasını təsdiqləyən ən tutarlı və mühüm tarixi dəyəri olan sənədlərdir. Ona görə də zaman keçdikcə bu mədəni miras zəngin xəzinəyə çevrilir.

Qərbi Azərbaycanın qədim tarixinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi XIX əsrin 70-ci illərinə qədər sistemsiz şəkildə aparılmışdır. 70-ci illərdən etibarən Qafqazın, o cümlədən Qərbi Azərbaycanın arxeoloji cəhətdən öyrənilməsində yeni mühüm addım atıldı. 1871-ci ilin oktyabrında Tiflis şəhərində Qafqaz Arxeoloji Komitəsi təsis edildi. 1872-ci ildə qurum Qafqaz Arxeologiya Həvəskarları Cəmiyyəti adlandırıldı [6].

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinə və mədəniyyət tarixinə arxeoloqların marağı daha da artdı. 1896-1899-cu illərdə Moskva Arxeoloji Cəmiyyətinin tapşırığı ilə cəmiyyətin üzvü A.A.İvanovski Göyçə gölü kənarındakı ərazilərdə arxeoloji qazıntı işləri aparıb, Oğuz qəbirləri aşkar etdilər, Oradan üzə çıxarılan çox qiymətli maddi mədəniyyət abidələri Moskva Dövlət Tarix Muzeyinə göndərildi. Bu nümunələri ilk dəfə elmi cəhətdən tədqiq edən A.A.İvanovski əldə etdiyi nəticələri “Qafqaz arxeologiyasının materialları” toplusunda çap etdirdiyi “Zaqafqaziya haqqında” hesabatında ümumiləşdirdi. Lakin hesabatda tədqiq edilən abidələrin, aşkara çıxarılan qəbirlərin xəritələri haqqında məlumat verilməyib və xəritə məxfi saxlanılıb. Daha sonrakı dövrlərdə xəritəni əldə edən erməni arxeoloqlar o xəritə əsasında Göyçə gölü ətrafı ərazilərində və orada yerləşən qalalarda qazıntı işləri aparıb, oradan çıxardılan əşyaları İrəvan dövlət muzeyi və Moskva dövlət muzeyinə göndərirlər.

1987-1991-ci illərdəki sonuncu kütləvi deportasiyadan sonra azərbaycanlılara aid yaşayış məskənləri ilə birlikdə tarixi Azərbaycan torpaqlarındakı müqəddəs sakral inanış məkanı Hacı Baba piri, Bəzirgan piri, Qaradaş ziyarətgahı, Qarabulaq ziyarətgahı, Qızıldağ ocağı, Məhbub ocağı, Ocaqlı piri, Seyid Məmiş piri, Süd daşı piri, Toparlı piri, Üç qardaş piri, Sərdar məscidi, Təpəbaşı məscidi,

Ağadədə məscidi, Loru qala məscidi, Gümrü məscidi, Xoca Bazar kənd məscidi, Qaraçanta məscidi, Püsək kənd məscidi, Şirvanlı məscidi, Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani məscidi, Masdərə kənd qəbirüstü abidələri, Çıxıvəng məbədi, Ataxan qalası, Aşağı Zağalı qalası, Buğdayitəpə qalası, Əliqırx qalası, Ərqüş qalası, Koroğlu qalası, Qalaça dağında qala, Qızıldağ qalası, Qız qalası, Səngər qalası, Çırpılı karvansarası, Qurduqulu karvansarası, Nüvədi kənd karvansarası, Mığrı karvansarası, Uşi kəndində karvansara, Mir Həmzə Nigari türbəsi, Göy Məmməd günbəzi, Qoşabulaq kəndində qəbirüstü arxeoloji-etnoqrafik abidələr, Qızıl Qoç kəndində qəbirüstü heykəl, Aşağı Zağalı kəndində kurqan qəbirlər, Salah kəndində daş körpü, Babacan kəndində daşüstü kitabələr, Basarkeçər rayonunda Müsəlman din məktəbi, Dilican şəhərində Tatar (azərbaycanlı) məhəlləsi, Çamırlı kəndində mədrəsə, Abdalağalı kənd qayaüstü təsvirləri, Adıyaman kəndində orta yüzilliyə aid evlər, Ağparax kəndində istehkam divarları, Bazarçay vadisində qədim mağaralar yüzrlə alban-türk tarixi-memarlıq abidələri, saraylar, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, məqbərələr, alban türk-oğuz qəbiristanlıqları, qəbirüstü abidələr, ziyarətgahlar erməni işğalı altına düşdü. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları etnik təmizləmə və tarixi abidələrə qarşı həyata keçirilən vandallıq aktları nəticəsində azərbaycanlıların varlığını özündə əks etdirən tarixi-memarlıq abidələrinin çoxu yer üzündən silinib, qalanları isə erməni yazı və elementləri əlavə edilərək erməniləşdirilib

XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyası ərazisində 310 məscid qeydə alınsa da, 1915-ci ildə İrəvan və Zəngəzur quberniyasının ərazisində məscidlərin sayı artaraq 391 olub. Bunlardan 382-si şiə, 9-u isə sünni məscidi kimi fəaliyyət göstərib. 1918-ci ildən başlayaraq bu məscidlərin hamısı ermənilər tərəfindən dağıdılaraq, məhv edilib [7].

1918–1991-ci illərdən başlayaraq Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların tərk etmək məcburiyyətində qaldıqları ərazilərdə 234 məktəb, 214 kitabxana, 268 mədəniyyət müəssisəsi, 235 səhiyyə ocağı, 112 uşaq bağçası, 152 məişət evi ermənilər tərəfindən zəbt edilib. 223 qəbiristanlıq, 600 alban məbədi, 400 məscid, 150 pir/ocaq/ziyaretgah, 1500 qəbirüstü abidə və minlərlə tarixi-memarlıq abidəsi tədricən vandalizmə məruz qalıb. Ümumilikdə, 5000-dən çox tarixi, dini və maddi-mədəniyyət abidəsi ermənilər tərəfindən şüurlu, planlı şəkildə məhv edilib, mənimlənilib. Hazırda Ermənistan ərazisində – İrəvanda yalnız Göy məscid, bölgələrdə isə bir neçə məscid qismən salamat qalıb ki, onlar da konstruktiv dəyişikliklərdən sonra fars (İran) məscidi kimi təqdim edilir Həyata keçirilən bu dağıdıcı fəaliyyətin kökündə irqçilik və nifrət dayanır

Ədəbiyyat

1. Dünya Azərbaycanlıları: Tarix və Müasirlik. Bakı, 2009, s.146.
2. İbrahim Bayramov, Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı, 2012, s. 8-70.
3. Sərdarov Z. “Ən böyük tarixi ədalətsizlik” məqaləsi. “Xalq qəzeti”, 26 dekabr 1997-ci il.
4. Sərdarov Z., “Ən böyük tarixi ədalətsizlik” məqaləsi, “Xalq qəzeti”, 26 dekabr 1997-ci il.
5. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu. Vəqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, "Qartal" nəşriyyatı, 1998. səh. 112–113.
6. İradə Avşarova, Qənirə Pirquluyeva, Qafqaz Arxeologiyası, Bakı, 2010, s 21-22.
7. Vefa Guluyeva, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/2 2015 s. 814-821, Türkiye (8, s. 172-212; 1, s. 46-64, 89-143, 173- 213, 257-270).

III BÖLMƏ

MULTİKULTURAL CƏMİYYƏTLƏR: AZƏRBAYCAN MODELİ

TOLERANTLIĞIN AZƏRBAYCAN MODELİ

İradə Arixova

Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı
f.ü.f.d, baş müəllim
Azərbaycan
leyla.eyyubova@inbox.ru

Summary

AZERBAIJAN MODEL OF TOLERANCE

Many groups with ethnic, religious and linguistic differences live in every country. Historically, people were forced to live together as a result of migrating from one place to another, or leaving their homes voluntarily or under compulsion. As a result of all this, national minorities have emerged.

The protection of the rights of national minorities is carried out as a result of the internal policy of each state. For this purpose, the model presented by Azerbaijan to the countries of the world is the most perfect model that ensures peoples live in friendly and friendly conditions.

Key words: *Azerbaijan, tolerant, national minorities, ethnic-cultural diversity*

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ ТОЛЕРАНТНОСТИ

В каждой стране проживает множество групп с этническими, религиозными и языковыми различиями. Исторически сложилось так, что люди были вынуждены жить вместе в результате миграции из одного места в другое или добровольного или принудительного покидания своих домов. В результате всего этого возникли национальные меньшинства.

Защита прав национальных меньшинств осуществляется как результат внутренней политики каждого государства. С этой целью модель, представленная Азербайджаном странам мира, является самой совершенной моделью, обеспечивающей жизнь народов в дружественных и дружественных условиях. В каждой стране проживает множество групп с этническими, религиозными и языковыми различиями. Исторически сложилось так, что люди были вынуждены жить вместе в результате миграции из одного места в другое или добровольного или принудительного покидания своих домов. В результате всего этого возникли национальные меньшинства.

Защита прав национальных меньшинств осуществляется как результат внутренней политики каждого государства. С этой целью модель, представленная Азербайджаном странам мира, является самой совершенной моделью, обеспечивающей жизнь народов в дружественных и дружественных условиях.

Ключевые слова: *Азербайджан, толерантность, национальные меньшинства, этнокультурное разнообразие.*

Dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, onun əhalisinin hamısı eyni millətə və eyni dinə mənsub olsun. Hər bir ölkədə etnik, din, dil bənzərsizlikləri olan bir və ya bir neçə qrup yaşamaqdadır. Əslində bu hər bir ölkənin rəngarəngliyindən xəbər verir. Məlumdur ki, tarixin müəyyən dövrlərində insanlar bir yerdən başqa yerlərə köç etmiş, yaxud hansısa şərait nəticəsində öz yurd-yuvalarını tərk edərək başqa ölkələrdə məskunlaşmışlar. Nəticədə millətlər bir-birinin ərazisində yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Çoxluq və ya azlıq təşkil edən əhali arasında harmonik inkişafı təmin etmək dünyanın etnik-mədəni müxtəlifliyinin inkişafı üçün ən zəruri şərtlərdən biridir. Milli azlıqlar hər bir ölkə,

htır bir çoxluq təşkil edən millət üçün bir növ sınaqdır. Belə ki, həmin etnik qrupa münasibət, onların hüquqlarına hörmət həmin xalqın yüksək inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. [1, 2]

Milli azlıqlara qarşı hər hansı zorakılıq, onların öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirməyə yönələn hər bir maneçilik yol verilməzdir. Bu hərəkətlər əslində bəşəriyyətə qarşı çıxmaq, insanlar arasında ayrı seçkilik salmaqla milli zəmində nifrət hissi yaratmaqdır.

İslam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimin 49-cu surəsinin 13-cü ayəsində deyilir.

“Ey iman gətirənlər! Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm və Həvvadan) yaratdıq, sonra sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq ki, bir-birinizi tanıyasınız.,,

Bu müddəə onu göstərir ki, insanın dili, dini etiqadı müxtəlif olsa da hamı bəşər övlədidir, ona qarşı hamının eyni davranması vacibdir.

Təəssüflər olsun ki, hələ bir çox yerlərdə milli zülm, etnik ayrı-seçkilik, bütün xalqların diskriminasiyası prosesi davam etdirilir. Lap bu yaxınlarda, keçmiş Yuqoslaviya Federasiyası parçalanarkən albanlara qarşı aparılan etnik təmizləmə və bu genosit siyasəti bütün dünyada ciddi etirazlarla qarşılandı və dünya birliyinin köməyi ilə NATO qoşunları tərəfindən qarşısı alındı.

Milli azlıqlara qarşı aparılan hər hansı yanlış siyasət daim bəşəriyyəti narahat edən problemlərdən biri olaraq qalır. Bunun nəticəsi olaraq milli azlıqların hüquqlarının qorunması məqsədilə bir çox beynəlxalq sənədlər imzalanmışdır. Bu sənədlərə 1992-ci ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş “Etnik din və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları üzrə 1996-cı ildə Haaqa tövsiyəsi və etnik azlıqların linqvistik hüquqları üzrə 1998-ci ildə Oslo tövsiyəsi daxildir.

Azərbaycan Respublikası bu sənədlərin hamısını ratifikasiya etməklə həmin razılaşmalara qoşulduğunu elan etmişdir. Azərbaycan əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşduğu məkanda yerləşməklə dinlər və sivilizasiyalararası anlaşmada aparıcı rol oynayıb. Bu gün dünya üçün multikultural dəyərlər nə qədər yeni olsa da, Azərbaycan bu dəyərlər sisteminə eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasəti ilə min illərdir ki, bəşəriyyətə nümunə göstərir. Azərbaycanın dünya ölkələrinə təqdim etdiyi model xalqların dostluq və mehriban şəraitdə birgə yaşamasını təmin edən modeldir. Bundan başqa, ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların hüquqlarının qorunması, onların dillərini və mədəniyyətlərini inkişaf etdirə bilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasında bir çox xalqların nümayəndəsi yaşayır. Əhalinin 90,6 faizini azərbaycanlılar, qalan 9,4 faizini isə ləzgilər, ruslar, ukraynalılar, talışlar, udinlər, yəhudilər, tatarlar və başqa millətlərin nümayəndələri təşkil edir. Milli rəngarənglik Azərbaycanın Quba-Xaçmaz, Lənkəran və Şəki-Zaqatala coğrafi rayonlarında özünü daha çox büruzə verir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsini qayğısına qalmaq tövsiyə edərək demişdir: “Çoxmillətlik Azərbaycanın sərvətlərindən biridir və bu xalqların azərbaycanlılarla birgə yaşaması, normal şəkildə öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirməsi bizim ən böyük nailiyyətlərimizdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik ənənələrinin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili siyasəti nəticəsində Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş azərbaycançılıq ideyası ölkədə yaşayan bütün etnik qrupların vahid ideyasına çevrildi.

Milli azlıqların hüquqlarının qorunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunması məqsədilə 2016-cı ili “Multikulturalizm ili” elan etmişdir. [2, 1] Bu fərmanla milli azlıqların mədəni inkişafı və hüquqlarının qorunması istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, dövlət orqanlarına konkret göstərişlər verilmişdir.

Ölkəmizin və xalqımızın sahib olduğu multikultural dəyərlərin tolerantlıq ənənələrinin beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edilməsində Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri də böyükdür.

O, Azərbaycanda multikultural layihələr həyata keçirir. Bu layihələr Azərbaycan multikulturalizminin birölkəçərçivəsində qapalı inkişafı deyil, dünyada dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri şəraitində fəaliyyət göstərməsini reallaşdırır.

Tolerantlıq anlayışı bəşəri məhfuflardan biridir. Başqalarının fikrinə, etiqadına dözümlü münas

sibət, kamillik əlamətidir. Yalnız o adamlar başqalarının fikrinə qarşı dözümsüzlük göstərir ki, onların dünyagörüşü məhduddur və eqoizmdən yaxa qurtara bilmirlər. Ən pis xüsusiyyətlərdən biri milli eqoizmdir. Bütün dünyaya səpələnib başqa xalqlara sığınan, lakin öz ərazisi daxilində başqa millətlərin yaşamasına imkan verməyən ermənilərdə milli eqoizmin təzahürü regionumuz da daim təhlükə olaraq qalmaqda davam edir. Artıq Ermənistan milli eqoizm və dözümsüzlüyün nəticələri ilə üz-üzə qalmış, monoloji dövlətə çevrilmişdir.

Biz insanlarda dözümlü münasibəti daim alqışlayırıq. Lakin elə hallar var ki, bu zaman dözümsüzlük göstərmək insana köləlik və fəlakət gətirə bilər. Məsələn, ermənilərin torpaqlarımız işğal etməsi faktına və təcavüzə qarşı dözümlülük artıq bir millət kimi bizim təhqir olunmağımız demək olar. Yaxud, şərəf və ləyaqətinin təhqir olunmasına dözən bir insana qarşı bizdə ikrah hissi oyanır. Bu o deməkdir ki, tolerantlıq başqalarının hüquqlarına hörmət, etiqadına və fikrinə sayğılı münasibət olub, vacib insan ikeyfiyyətdir, insanın özünün və millətinin ləyaqətinə oxunan hər hansı hərəkətə dözməyin isə tolerantlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Ədəbiyyat

1. H.Əliyev siyasəti: Tolerantlıq: çıxışlar nitqlər görüşlər, təbriklər Bakı: Elm və təhsil 2015 [səh 2]
2. İnternet resursları: [az.https:// president.az](https://president.az) “artikles” viem[səh 1]
3. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Ədəbiyyat . Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. “Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir” Bakı 2016[səh 5]
4. Gündüz İsmayılov “Tolerantlıq bildiklərimiz və bilmədiklərimiz” Bakı, 2014, səh 12

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURAL CƏMİYYƏT MODELİNDƏ UDİNLƏRİN YERİ VƏ ROLU

Rəşad Əsgərov

AMEA Fəlsəfə və sosiologiya İnstitutu, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan

asgarov_rashad@mail.ru

Bağır Babayev

Naxçıvan Dövlət Universiteti, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan

baqirbabayev59@mail.ru

Sadiq Hüseynov

Naxçıvan Dövlət Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

huseynovsadiq289@gmail.com

Summary

THE PLACE AND ROLE OF UDINS IN THE AZERBAIJANI MODEL OF MULTICULTURAL SOCIETY

In the Azerbaijani model of multicultural society, our traditions of tolerance are successfully preserved and developed. In modern Azerbaijani society, national minorities with an ancient history preserve their centuries-old literature, culture, language, religion and traditions. The Udins, historically considered the oldest descendants of the Azerbaijani people, the Caucasian Albanians, currently live compactly in the village of Nij in the Gabala district. They are represented by the Albanian-Udi Christian Community, which is an integral part of the Albanian Church of Azerbaijan. This is the restoration of historical justice, as well as attention to national minorities, a high manifestation of tolerance in the multicultural model of Azerbaijani society. Because the Udins, the oldest descendants of our people, are an example for the world in the Azerbaijani model of a multicultural society.

Key words: *Republic of Azerbaijan, model of multicultural society, tolerance and multiculturalism, Udine, national ceremonies and holidays*

Резюме
МЕСТО И РОЛЬ УДИНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОДЕЛИ
МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕСТВА

В азербайджанской модели мультикультурного общества наши традиции толерантности успешно сохраняются и развиваются. В современном азербайджанском обществе национальные меньшинства, имеющие древнюю историю, сохраняют свою многовековую литературу, культуру, язык, религию и традиции. Удины, исторически считающиеся древнейшими потомками азербайджанского народа-Кавказских албанцев, в настоящее время компактно проживают в селе Нидж Габалинского района. Их представляет Албано-Удинская христианская община, являющаяся неотъемлемой частью Албанской Церкви Азербайджана. Это восстановление исторической справедливости, а также внимание к национальным меньшинствам, высокое проявление толерантности в мультикультурной модели азербайджанского общества. Потому что удины, древнейшие потомки нашего народа, являются примером для мира в азербайджанской модели мультикультурного общества.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, модель мультикультурного общества, толерантность и мультикультурализм, удины, национальные церемонии и праздники*

Bu gün çoxəsrlik tolerantlıq ənənələrini uğurla qoruyan, multikultural cəmiyyət modeli dünyaya örnək olan Azərbaycan Respublikası Qafqazın cənub-şərqində geniş ərazini əhatə edir. Azərbaycan sosial-iqtisadi uğurlarına, hərbi-siyasi potensialına görə regionda lider dövlətdir. Əlverişli təbii-coğrafi və iqtisadi-strateji məkanda yerləşən Azərbaycanda “maddi mədəniyyətin təşəkkül tapması, inkişafı və yayılması üçün hər cür imkan və mövcud şərait olmuşdur. Xalqımız bu zənginliklərdən bəhrələnərək minilliklər boyu özünün çoxşaxəli və dərin məzmunlu maddi-mənəvi mədəniyyətini yaratmış və inkişaf etdirmişdir” [1, 3]

Sülhsevər, çoxmillətli Azərbaycan Respublikasının mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoqa böyük önəm verməsinin əsas amillərindən biri onun Şərq və Qərb dünyası arasında mühüm körpü olmasıdır. Haqlı olaraq fəxr edirik ki, “Azərbaycan Respublikası cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi sahəsində örnək dövlətlərdən biridir. Bu sahədə Azərbaycan böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bunun əsas göstəricisi ölkəmizdə etnik, dini və irqi zəmində heç bir qarşıdurmanın, münaqişənin olmamasıdır” [2, 9].

Müstəqilliyimizin bərpasından sonra ölkəmizdə dini tolerantlıq və bütövlükdə multikultural mühit Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin formalaşdırdığı siyasətə uyğun olaraq daha da möhkəmləndirilmişdir.

Azərbaycanın “köklü əhali təsnifatına daxil olan, azsaylı xalqlardan biri alban soylarından olan udilərdir. Qafqaz dillərinin Nax-Dağıstan dil qrupuna aid olan udilər haqqında e.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan müəllifi Herodot “Tarix” əsərində məlumat vermişdir” [2, 77]. Udilər Qafqazın- Azərbaycan xalqının ən qədim yerli etnik qruplarından biridir, onlar qədim mənbələrdən, Musa Kalankatlinin “Alban tarixi”, erkən orta əsr Roma müəlliflərinin, habelə ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərindən məlumdur.

Udilərin dilinə, mədəniyyətinə, dininə və etnoqrafiyasına maraq son zamanlarda dil, dini və etnik mənşəyinə dair elmi müzakirələr sayəsində yenidən canlanmağa başlamışdır [4, 122]. Udilər haqqında maraqlı məlumatı XIX əsrin ortalarında Azərbaycana səyahət edən məşhur Fransa yazıçısı Aleksandr Düma özünün “Qafqaz səfəri”ndə göstərmişdir [2, 77].

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Oğuz şəhərində, həmçinin Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində yaşayan udilərin sayı 4000 nəfərə yaxındır və dilləri iki dialektə- Nic və Vartaşen dialektinə bölünür. Azərbaycanın tarixi yaddaşının daşıyıcıları olan udilər ölkə tarixinin mədəni təbəqələr təkamülü prosesinin bütün mərhələlərini yaşamış, politeist dinlərdən keçərək, erkən orta əsrlərdə xristianlıq dinini qəbul etmiş, Qafqazda, eləcə də bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdən olan Alban Apostol Avtokefal kilsəsinə itaət etmişlər [2, 78].

Ümumilikdə, Azərbaycanımızda “titullu etnosla yanaşı, 20-dən çox milli azlıq yaşayır. Onların hamısı Azərbaycanın vahid çoxmillətli xalqını təşkil edir. Yerli azlıqlar arasında mənşəyi və tarixi təxminən iki əsrdir elmi dünyanın diqqətini cəlb edən udilərdir. Qafqazın ən qədim yerli etnoslarından biri, Azərbaycanda avtoxton olan udilər Alban dövlətini yaradan 26 alban tayfasından biridir və müasir Azərbaycan xalqının əcdadlarıdır [2, 530].

Bu günə qədər Udilərin qeyri-maddi və mənəvi mədəniyyəti qorunub saxlanılır. Onların doğma udi dilidir, rus dili tədris dili kimi, Azərbaycan dili isə dövlət dili kimidir. Şərqi xristian ənənəsi əsrlər boyu bütün Udilər üçün bir növ dominant və birləşdirici forma təşkil etmişdir [6, 166]. Onlar hələ də belə qalırlar. Bununla birlikdə, udilərin xristianlığı və onların kilsəsinin daşıyıcıları olmadan ağlasığmazdır [5, 22].

Udilər ən qədim dövrlərdən bəri Böyük Qafqazın cənub–şərq ətəklərinin dağətəyi və qismən dağ silsiləsində (Azərbaycanın düzənlik zolağı və Dağıstan Respublikasının cənub hissəsi daxil olmaqla) məskunlaşmış tayfalar arasında yaşamışdılar [9, 44].

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Cənubi Qafqazdakı müstəmləkə siyasəti ilə udilərin tarixi məskunlaşma ərazisinin Rusiya imperiyasına daxil edilməsinə səbəb oldu. Şərq konfessiyasının xristian əhalisinin Eçmiədzin vasitəsilə erməni–Qriqorian kilsəsinin hakimiyyətinə konfessional təbəçiliyi başlandı [8, 236].

Ancaq bütün bu tarixi kataklizmlərə baxmayaraq, udilər bu gün öz dilini, adətlərini [5, 17-35], ənənələrini və Qafqaz Albaniyasının xristianlığına sədaqətini qoruyub saxlamışdır. Udi Kilsəsi bu gün Alban kilsəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və udilər bu irsin yeganə xristian varisləridir.

Demokratik dəyişikliklər çərçivəsində Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etdiyi andan ölkədə Alban kilsəsinin statusunun yenidən qurulmasının yeni dövrü başlayır. Kommunist rejiminin dağılması Azərbaycanda Udi kilsələrinin və dini məbədlərin bərpası prosesinə təkan oldu. Alban-Udi Kilsəsinin və bütövlükdə Udi etnosunun bütün dini həyatının bərpası başladı. Udi dini icmalarının müstəqilliyinə təcili ehtiyac yarandı [6, 165-172; 7, 45].

Bu məsələnin həllində tarixi vətənlərində udinlər və MDB ölkələrində avtokefaliya tərəfdarı olan Udi diasporu (icması) mühüm rol oynadı, yəni Alban kilsəsinin qorunub saxlanılan xristian ənənələri, mədəniyyəti və zəngin konfessional irsi əsasında müstəqilliyi qorundu [8, 235].

Müasir Azərbaycan ərazisindəki tarixən güclü etno-mədəni və konfessional irsə malik olan udinlər xalqımızın ayrılmaz hissəsidir. Udinlər bu gün Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsi ərazisində kompakt halda yaşayırlar. Onları Azərbaycanın Alban-Udi xristian icması təmsil edir. Udi kilsəsi Alban kilsəsinin ayrılmaz hissəsidir. Bu, həm tarixi ədalətin bərpası, həm də ölkə rəhbərliyinin milli azlıqların problemlərinə, Azərbaycan xalqının yüksək tolerantlıq modelinə diqqət yetirməsinin inandırıcı təzahürüdür. Çünki udilər Azərbaycan xalqının-Qafqaz albanlarının ən qədim nəsilərindən biridir və multikulturalizmin Azərbaycan modelinin örnəyidir.

Udi ziyalılarının nümayəndələri dilçi alimlər və ilahiyyatçılarla birlikdə bir çox kilsə mətnlərini və əsas fəsiləri İncildən Udi dilinə tərcümə etdilər. Qafqaz Albaniyasının mədəniyyət abidələri və üç kilsə bərpa edildi [7, 35].

Udi dili orta məktəblərin ibtidai siniflərində, ibadətdə tətbiq edilir. XIX əsrin ikinci yarısında Alban kilsəsinin yepiskopluğu və metropoliyası tamamilə ləğv edildiyindən, praktik olaraq udilər məbədləri, ibadət, təyinat və kilsə qanunlarını sıfırdan bərpa etməli oldular.

Bu gün udilər Azərbaycanda (Nic, Oğuz) dini-linqvistik və nisbətən təcrid olunmuş kompakt yaşayış mühitində etnosun qorunub saxlanması, onun dirçəldilməsi üçün ilkin stimül kimi və bütövlükdə, bütün udinlərin Milli özünüdərkinə çalışırlar. Uzun müddət udilərin ana dilində yazısına dair heç bir dəlil yox idi. Sinayda liturgik yazıları olan Alban palimpsestinin son tapıntısı, protoudin dilinə əsaslanan albanların yazılarının olduğunu sübut etdi. Bu, udinlərin artıq IV əsrdə olduğu iddiası üçün möhkəm bir zəmin yaratdı. Udilərin öz əlifbası və teoloji ədəbiyyatı olmuşdur.

Udinlər yaşadığı yerlərdəki mərasimlərdə qonşuluğundakı müsəlmanları hörmətlə qarşılayır və müşayiət edir, ziyafətə hörmət əlaməti olaraq donuz əti və alkoqollu içkilər verilmir, hətta bəzi ailələrdə yalnız qonaq olduqda istifadə olunan xüsusi mətbəx əşyaları saxlanılmaqdadır. Udi toy mərasimlərində və digər xüsusi tədbirlərdə müsəlmanlar xüsusi hörmətlə qarşılanır. Memarlıq baxımından udin xristian evləri təbii olaraq müsəlmanların evləri ilə iç-içədir.

Udilərin və qonşuların genetik portretləri çox fərqlidir və bir çox cəhətdən udinin özlərinin xeyrinədirlər. Udilər sual verirlər ki, XXI əsr üçün əsas məsələlərdən biri- etnoslar öz keyfiyyətlərini itirməmək üçün hansı taktika və modeli seçmələridir. Udi fenomeninin unikallığı, qloballaşma və

inteqrasiyanın müasir çağında fırtınalı tarixi hadisələrin mənfi təsirlərindən necə qaçınmaq yollarını aramasındadır.

Son onilliklərdə udi etnosu, milli özünüdərkini artırması və etnosun konsolidasiyası ilə xarakterizə olunan başqa bir intibah zirvəsini yaşayır. Xristianlıq tarixindəki Udi fenomeni, bir etnosun qorunması modeli olaraq, hərəkətləri ilə dini tolerantlığın doğrulmasını və mövcudluğunu şərtləndirən tarixi köklərə malikdir. “Bu baxımdan Azərbaycan Albanşünaslığının (Qafqaz) tarixi inkişaf yolunu, əsas mərhələləri və müasir vəziyyətinin öyrənilməsi aktual vəzifə kimi qarşıda durur” [13, 4].

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq müharibəsi sayəsində tarixi avtoxton Alban xristian kilsəsi işğaldan qurtuldu [12], nəticədə Azərbaycanın maddi-mədəni irsi, Azərbaycan Respublikasının varisi olduğu qədim Qafqaz Albaniyasının xristian təbəqəsinin orijinal vahidlərindən biri olan Xudavənk monastırı azad edildi. [17],

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cild. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 384 səh
2. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Elmi redaktorlar: Kamal Abdulla, Etibar Nəcəfov. Bakı: BBMM, 2017. 421 səh.
3. Cavadov Q. C., Hüseynov R.A. Udinlər. Tarixi- etnoqrafik tədqiqatlar. Bakı, Elm, 1999, 256 səh.
4. Duma Aleksandr. Qafqaza səyahət / Fransız dilindən tərcümə. H. Paşayeva və Q. Abbasova/. “Udinlər,,” fəsl. Bakı: Elm, 1985, s.122-123.
5. Кечаари Г.А. Танец вокруг костра /Образцы удинского фольклора/ на азерб. языке. Гянджа: изд-во «Агах», 2001, 78 с. (на азерб. языке).
6. Мобили Р. Албано-удинская христианская община- основа возрождения Албанской (Кавказской) церкви в Азербайджане. Труды Международной конференции «Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа». Баку, 2012, с.165-172.
7. Мобили Р. Удины: язык, религия и этнография». Баку: «Леман», 2011, 80 с.
8. Мобили Р.Б. Место и роль удин в Албанской (Кавказской) Церкви //«European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches» (Европейские прикладные науки: современные подходы в научных исследованиях). г. Штутгарт (Германия). 18-19 февраля 2013, с.234-236.
9. Мобили Р.Б. Научная и общественная деятельность. Баку: Изд-во «Адилъоглы», 2008, 216 с.
10. Мобили Р.Б. Этнография удин. ИРС («Наследие»). Международный журнал, №3 (33), М., 2008, с.26-29.
11. Мобили Роберт. Возрождение Албанской (Кавказской) апостольской церкви в Азербайджане. Материалы I Международного Форума Кавказоведов. Баку, 17-18 апреля 2017, В двух томах.. том II с. 530-536.
12. Мобили Роберта. Удины и Албанская церковь: исторические реалии и пути ее возрождения. <http://multikulturalizm.gov.az> 19 Kas 2020
13. Şükürov Kərim. Azərbaycan Albanşünaslığının (Qafqaz) tarixinə dair. (Dünya üzrə tədqiqatlar kontekstində xronoloji biblioqrafiya ilə). – Bakı:, 2023, 387 s.
14. Verdiyeva Həcər. Xudavəng monastırı-qədim Qafqaz Albaniyasının incisidir. <https://1news.az> > news > h... 5 dekabr 2020

AZƏRBAYCAN’IN ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK POLİTİKASI

Temür Burcu Fahri

Khazar universiteti, doktora öğrencisi

Azərbaycan

burcu.temur@khazar.org

Xülasə

AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURAL SİYASƏTİ

Müasirliklə yaranan millət dövlətləri indi öz ərazilərində fərqli millətləri qəbul edir. Azərbaycan torpaqları əsrlər boyu müxtəlif etnik və dini qruplardan olan insanlara ev sahibliyi edib. Bu gün multikultural cəmiyyət olan Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla yanaşı talışlar, ləzgilər, ruslar və ukraynalılar da çoxluq təşkil etsə də, türklər, tatlar, gürcülər, yəhudilər kimi daha kiçik qruplar da var. Bu qruplara qarşı tolerantlıq təkcə sosial səviyyədə qalmayıb; dövlət multikulturalizmi siyasət kimi qəbul etmiş və bununla bağlı bəzi tənzimləmələr etmişdir. Bu kontekstdə bu məqalə multikulturalizm məsələsinə və Azərbaycan ərazisində yaşayan müxtəlif etnik qruplara diqqət yetirir və Azərbaycanın multikulturalizm siyasətinin hüquqi bazasını təhlil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, multikulturalizm, konstitusiya, etnik qruplar.

Summary

MULTICULTURAL POLICY OF AZERBAIJAN

Nation states that emerged with modernity are now hosting distinct nations in their territories. Azerbaijani lands have hosted people from different ethnic and religious groups for centuries. Today, in the territory of Azerbaijan, which is a multicultural society, in addition to Azerbaijanis, Talyshs, Lezgins, Russians and Ukrainians constitute the majority, but there are also smaller groups such as Turks, Tats, Georgians and Jews. Tolerance towards these groups did not remain only at the social level; the state adopted multiculturalism as a policy and made some regulations in this regard. In this context, this article focuses on the issue of multiculturalism and the different ethnic groups living on Azerbaijani territory and analyzes the legal framework of Azerbaijani’s multiculturalism policy.

Key words: Azerbaijan, multiculturalism, constitution, ethnic groups.

Çokkültürcülük

Modern ulus devletlerin ortaya çıkışı Fransız devrimiyle beraber mümkün olmuştur. 18. yy’dan bu yana oluşturulan devletler her ne kadar homojen yapılarını koruma girişimlerinde bulunmuş olsalar da değişen ve dönüşen dünyada bu çeşitli sebeplerle mümkün olmamıştır. Dünya üzerinde hemen hemen bütün devletler, bünyesinde farklı kimliklere sahip halkları kucaklamaktadırlar. Farklı grupların bir arada yaşaması, devletlerin bünyesindeki bütün topluluklara karşı hoşgörülü davranmalarını ve çoğunluk halkla eşit haklara sahip olmalarını sağlamalarını gerektirmektedir.

Modern ulus devlet bünyesinde bulunan etnik çeşitliliğin varlığının tanınması, çoğulculukla birlikte çokkültürcülük, etnisite gibi kavramların artan popüleritesini apaçık bir şekilde gösterdi [1, 203-204]. Özellikle küreselleşmeyle beraber ulus devletlerin yapısında da çeşitli değişim ve dönüşümler gözlemlenmeye başlanmıştır ve farklı kültürlerin birbirleri ile karşılaşmaları, ortak değerler etrafında birleşip bir arada yaşamaları küreselleşmenin getirileri arasında yer almıştır.

Toplum, bireyler tarafından oluşturulan toplumsal grupların etkileşimi dolayısıyla oluşmakta ve bu toplumsal gruplar kültürel yapılarından ötürü farklılaşmaktadır [2, 2]. Kültürel çeşitliliğin kaynaklarından biri belirli bir devlette tarihi bir topluluk anlamına gelen az ya da çok kurumsal olarak tamamlanmış, belirli bir bölgeyi veya vatani kaplayan, farklı bir dili ve kültürü paylaşan birden çok milletin bir arada var olmasıdır [3, 11]. Çokkültürcülük terimi tanımlı bir toprak ve hukuk kuralları dahilinde bir arada bulunan çeşitli kültürler arasında saygı ve eşit değerleri koruyup sağlama hususunda yönetim iradesinin var olduğu çok etnikli toplumların birleşimi şeklinde açıklanmaktadır [4, 33-34]. Bir başka toplum ya da ulus içinde bulunan gruplar, sahip oldukları bu özelliklerle varlıklarını sürdürmek isteyeceklerdir. Bu hususta bulundukları toplum ya da ulus içinde farklı kültürlerin var olmasına katkı sağlamış olacaklardır.

Azərbaycan’da Etnik Çeşitlilik

Azərbaycan, Asya ilə Avropa’yı birbirine bağlayan və Asya’dan Avropa’ya göç edən millətlərin tarix boyunca durağı olma özelliğine haiz topraklardır. Sadəcə etnik baxımdan deyil eyni zamanda inanç baxımından da bir çox inanca ev sahipliği yapmış bir coğrafiyada bulunmaktadır.

Alban kilisesinin ortaya çıkması, Hristiyanlığın bu topraklarda varlık göstermeye başlamasına sebep olmuştur [5, 63]. İslamiyet'in bu bölgede varlık göstermeye başlaması, VII. yy'den itibaren Arapların bu bölgeyi işgali ile başlamıştır. Böylece bölgede Hristiyanlığın yanı sıra İslam inancı da yayılmaya başlamıştır. Azerbaycan'da farklı etnik gruptan birçok insan yaşamaktadır. Özellikle nüfus yoğunluğu bakımından 2019 sayımlarında en yoğun etnik grup Azerbaycanlılar olurken, onu Lezgiler, Talişlar, Ruslar ve Ukraynalılar takip etmiştir.

Azerbaycanlılar

Azerbaycan'da etnik bakımdan Azerbaycanlılar sayıca çoğunluğu oluşturmaktadırlar.

Azerbaycan etnik kökenli kişilerin sayısı 2019 yılındaki nüfus sayımında 9.436,100 (%94,8) olarak tespit edilmiştir [6, 21].

Lezgiler

Lezgiler'in birçoğu Azerbaycan'da Gusar bölgesinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Guba, Khachmaz, Ismailli ve Gabala'da da Lezgi köyleri bulunmaktadır [7]. 2019 nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 167.600 (%1,7) Lezgi yaşamaktadır. [6, 21]. Azerbaycan hükümeti, Lezgiler'in dilini ve kültürünü ilerletmek için devlet desteğiyle Lezgi dilinde gazete ve radyo programları yapmak gibi girişimlerde bulunmaktadır. [8, 18].

Talişlar

Talişlar yoğun olarak ülkenin güneydoğusundaki Lenkeran, Astara ve Lerik bölgelerinde yaşarken, önemli bir kısım da başkent Bakü'de yaşamaktadırlar [9]. 2019'daki nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 87.600 (%0,9) Taliş yaşamaktadır [6, 21]. Taliş dilinde kitap ve gazeteler basılmakta, radyo programları yapılmaktadır. Taliş nüfusunun yoğun olduğu yerlerde ana dilleri ve edebiyatları öğretilmektedir [10].

Ruslar

2019 nüfus sayımında 71.000 (% 0,7) Rus, Azerbaycan'da yaşamaktadır [6, 21]. Günümüzde yerli Rusların büyük çoğunluğu başkent Bakü olmak üzere Gence, Sumgayıt, Mingeçevir ve diğer şehirlerde yaşamaktadırlar [11, 178]. Azerbaycan vatandaşı olan Ruslar diğer vatandaşlar gibi anayasal haklarını kullanmakta, kültürel kimliklerini korumakta ve yaşatmaktadırlar. Okullarda ve üniversitelerde Rusça eğitim veren bölümler bulunmaktadır. Ayrıca Bakü'de Rus Dram Tiyatrosu bulunmaktadır [12, 1038].

Ukraynalılar

Azerbaycan'da yaşayan Ukraynalıların sayısı 2019'daki nüfus sayımında 13.900 (% 0,1)'dir [6, 21].

Bunun yanı sıra çok çeşitli etnik kökenden insanların bu topraklarda yaşadığı yapılan nüfus sayımlarıyla ortaya çıkmaktadır.

Avarlar, Türkler, Tatlar, Sahurlar, Gürcüler, Tatarlar, Yahudiler, Udinler de 2019 sayımlarında kayıt altına alınan topluluklardır [6, 21]. Görüldüğü gibi Azerbaycan birçok topluluğa ev sahipliği yapmaktadır ve bu etnik gruplar bir uyum içinde Azerbaycan topraklarında uzun yıllardır varlık göstermekte ve haklarını Azerbaycan topraklarında rahatlıkla kullanabilmektedirler.

Azerbaycan'da Çok kültürlülük Politikasının Yasal Çerçevesi

Azerbaycan anayasası 1995 yılında hazırlanmıştır. Azerbaycan anayasasına bakıldığında 12. madde ile devletin en yüce amacı açıklanmış ve bu hususta "insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerinin temin edilmesi devletin en yüce amacı" olarak belirtilmiştir [13].

Anayasanın ikinci kısmının üçüncü faslında temel haklar, özgürlükler ve ödevler hususunda maddeler yer almaktadır. Özellikle 25. maddenin üçüncü bendinde "devlet, ırkına, milliyetine, dinine, diline, cinsine, kökenine, mal varlığına, görevine, görüşüne, siyasi parti, sendika ve diğer toplumsal birliklerdeki üyeliğine bakılmaksızın herkesin, hak ve özgürlüklerinin eşitliğini güvence altına alır" denilmektedir [13]. Görüldüğü gibi bütün insanlar kanun önünde eşittir ve eşit haklara sahiptirler ve bu durum anayasa ile güvence altına alınmıştır. Ayrıca madde 44'ün birinci bendinde de milli mensubiyet hakkından bahsedilmiş ve "herkesin milli mensubiyetini koruyup muhafaza etme hakkı vardır" denilmiştir [13]. Madde 45 yine azınlık haklarını korumaya yöneliktir. Birinci bendinde anadilini kullanma hakkına değinilmiş ve "herkesin ana dilini kullanma hakkı vardır. Herkesin istediği dilde

eğitim ve öğrenim görme, yaratıcılıkla uğraşma hakkı vardır [13] ve ikinci bendinde “hiç kimse ana dilini kullanma hakkından yoksun bırakılamaz” [13] denilmiştir. Ayrıca 47. madde dini inanç hususuna değinmiş, ikinci bendinde inanç hususunda da yine zorlamanın söz konusu olmadığına vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda “hiç kimse kendi düşünce ve inancını açıklamaya veya düşünce ve inancından dönmeye zorlanamaz” [13] denilmiştir. Kısacası Azerbaycan Cumhuriyeti kendi topraklarında yaşayan, farklı etnik, dini kökene sahip, farklı dili konuşan insanların haklarını da devletin en önemli belgesi, kimliği, niteliğinde olan anayasa ile güvence altına alıp yasal çerçevesini çizmiştir.

Sonuç

18. yy’de modern ulus devletlerin ortaya çıkması ve bu devletlerin kendi homojen yapılarını korumaya çalışmaları günümüz küreselleşen dünyasında beyhude bir çaba olarak görülmektedir. Birçok devlet sınırları içerisinde farklı grupları barındırmaktadır. Bu devletlerden biri de Azerbaycan’dır. Azerbaycan, bünyesinde farklı kültürleri, etnik grupları, inançları barındıran oldukça eski bir tarihe sahip bir ülkedir. Bulunduğu konum itibarıyla da doğu ve batıyı birleştiren ve Orta Asya’nın Avrupa’ya açılan kapısı konumunda olan bir bölgededir. Azerbaycan, topraklarında yaşayan farklı inanç, kültür ve etnik gruptan insanları kucaklamış ve çokkültürlülüğün bir zenginlik olduğu bilincinde hareket eden ve bunu bir politika haline getirip, resmi yollarla yürütmeye çalışan bir ülkedir.

Kaynakça

1. A. Momin, B. B. Okutan ve A. Çoşkun, “Çoğulculuk ve çokkültürcülük: İslami bir bakış açısı,” *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 38, ss. 203-230, Mart 2010. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162769>
- [2] A. O. Gündoğan, “Çoğulculuk ve Değer Bunalımı”, *İLKE*, sy. 8, Aralık 2002. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217180>
- [3] W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
- [4] A. Akto, *Çokkültürlülük Yaklaşımı ve Sorunsalları*, Türkiye: İKSAD, 2018. <https://iksadyayinevi.com/wp-content/uploads/2020/02/%C3%87OK-K%C3%9CLT%C3%9CRL%C3%9CL%C3%9CK-YAKLA%C5%9EIMI-VE-SORUNSALLARI.pdf>
- [5] Ü.S. Aydın, *Azerbaycan Çokkültürlülüğünün Jeopolitiği*, Ankara: Astana Yayınları, 2023.
- [6] Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, “Azərbaycanın Əhalisi” Bakı, 2023. <https://www.stat.gov.az/source/demography/ap/?lang=en>
- [7] “Ethnic Diversity,” Azerbaijani Multiculturalism, [Çevrimiçi]. Mevcut: https://multiculturalism.preslib.az/en_a3.html. [Erişim: 13 Ocak 2024].
- [8] A. Matveeva, “Minorities in the South Caucasus,” içinde *Minority Rights: Cultural Diversity and Development in Central Asia Sub-Regional Seminar*, United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, Bışkek, Ekim 2004, s.1-24.
- [9] E. Mamedov, “Azerbaijan: Baku Keeps Lid on Ethnic Minorities,” Eurasianet, [Çevrimiçi]. Mevcut: <https://eurasianet.org/azerbaijan-baku-keeps-lid-on-ethnic-minorities>. [Erişim: 7 Mart 2024].
- [10] “Talışlar,” Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, [Çevrimiçi]. Mevcut: <http://multikulturalizm.gov.az/az/post/1141/talislar.html>. [Erişim: 30 Mart 2024].
- [11] R. Musabeyov, “Azerbaycan’daki Etnik Azınlıklar,” [Çevrimiçi]. Mevcut: <https://www.21yyte.org/assets/uploads/files/177-196%20rasim.PDF>. [Erişim: 30 Mart 2024].
- [12] E. Ağayev, “Azerbaycan’ın Etnik Yapısı,” *Yeni Türkiye*, sy. 53, ss. 1030-1048. Temmuz-Ağustos 2013. Mevcut: https://www.academia.edu/9385750/Elnur_A%C4%B1n_Etnik_Yap%C4%B1s%C4%B1.
- [13] A. Aleskerli, “Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası,” Türk Anayasa Hukuku Sitesi, [Çevrimiçi]. Mevcut: <https://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm>. [Erişim: 01.Nisan]

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ОБРАЗ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Polina Çernova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

polacernova@gmail.com

Xülasə

MULTİKULTURALİZM AZƏRBAYCAN XALQININ HƏYAT TƏRZİ KİMİ

Məqalədə qeyd olunur ki, multikulturalizm bu gün Azərbaycanla baş verən demokratik proseslərin ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin multikulturalizmin və tolerantlığın inkişafı, möhkəmləndirilməsi və təşviqi ilə bağlı xüsusi diqqət və qayğısı nəticəsində ölkəmizdə mədəniyyətlərarası münasibətlər ən yüksək səviyyədədir. Azərbaycanda müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələri qarşılıqlı hörmət və anlaşma şəraitində birlikdə yaşayır, ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edirlər.

Açar sözlər: multikulturalizm, Azərbaycan, dövlət, xalq, din.

Summary

MULTICULTURALISM AS A WAY OF LIFE OF THE AZERBAIJANI PEOPLE

The article notes that multiculturalism is an integral part of the democratic processes taking place in Azerbaijan today. As a result of the special attention and care of Azerbaijani President Ilham Aliyev for the development, strengthening and promotion of multiculturalism and tolerance, intercultural relations in our country are at the highest level. In Azerbaijan, representatives of different peoples and followers of different religions live together in conditions of mutual respect and understanding, and actively participate in the socio-political life of the country.

Key words: multiculturalism, Azerbaijan, state, people, religion.

Отношения между народами и религиями в Азербайджане, отличающиеся своим этнокультурным разнообразием, и исторические принципы сосуществования, которые мы сегодня называем толерантностью, основаны на многовековых традициях, взаимном уважении, доверии и сотрудничестве. Как постоянно подчеркивает Президент Азербайджана Ильхам Алиев, «Мультикультурализм – это образ жизни азербайджанского народа». Эта цитата ярко и полно отражает глубокий смысл, отшлифованные и усовершенствованные историческим опытом азербайджанского общества принципы этнокультурных отношений, сложившуюся веками традиционную и неповторимую модель сосуществования народов и религий.

Здесь термин «азербайджанский народ» означает равноправие, свободу вероисповедания, единство, нерушимый союз и братские отношения всех граждан, независимо от их этнической, религиозной и социальной принадлежности, как это установлено в Основном Законе нашего государства - Конституция Азербайджанской Республики. Эти положения воплощаются не только в законах, но и в повседневной жизни. Также известно, что в Азербайджане расселились исторически разные народы и религиозные общины, которые сыграли важную роль в общественно-политической и культурной жизни нашей страны, и в то же время сохранили свои этнокультурные особенности, верования, образ жизни и традиции благодаря целенаправленной политике азербайджанского государства.

Даже в результате взаимного культурного обмена они внесли большой вклад в культуру Азербайджана. Основу этих принципов в свое время заложил общенациональный лидер Гейдар Алиев. Как отмечает известный российский философ и политолог XX века Г.С.Померанц: «Диалог – это разговор, в котором дух целого возникает и прокладывает себе дорогу сквозь различия реалий. В идеале в таком диалоге все собеседники внимательно прислушиваются к правде целого, и гегемония принадлежит тому, кто горит желанием утвердить своё сложившееся вероисповедание и истину, кто держит ворота религиозной истины открытыми» [1, 61].

Эта истина еще раз подтвердилась в ходе 44-дневной войны, закончившейся славной победой азербайджанского народа. Азербайджанская армия под руководством Президента Ильхама Алиева, архитектора нашей исторической победы, победоносного Главнокомандующего, на

протяжении почти тридцати лет освобождала наши оккупированные земли от врага. Поэтому широкомасштабная контрнаступательная операция, проведенная нашими вооруженными силами под условным названием «Железный кулак», также символична с точки зрения этнического и религиозного многообразия Азербайджана, идеологии азербайджанства, единства народа Азербайджана, для общего блага и успешной политики мультикультурализма.

Одним из главных факторов, вдохновивших их на победу являлось огромное доверие нашей армии к совому Главнокомандующему, Президенту Азербайджанской Республики. Как и в начале конфликта, в ходе 44-дневных боевых действий сотни и тысячи представителей различных народов, проживающих в нашей стране, солдаты и офицеры служили в рядах Национальной Армии Азербайджана и встали на защиту Родины. Каждый из них своим беспримерным мужеством доказал, что готов умереть во имя восстановления территориальной целостности нашей страны. Среди сотен шехидов, павших за территориальную целостность Азербайджана, есть дети разных народов - наши отважные воины Агаруновы, Яковлевы, Половинко, Сенюшкины и другие. Азербайджанский народ навсегда сохранит светлую память о них.

Религиозная и национальная толерантность, толерантность и поликультурные ценности стоят за всеми шагами, предпринятыми в направлении установления стабильности и развития нашей страны». Уникальная политика мультикультурализма, проводимая под руководством Президента Ильхама Алиева, придала мощный импульс ускорению этнокультурных интеграционных процессов в нашей стране. Что касается его видения на международном уровне, то он оказал значительное влияние на формирование взаимовыгодного и равноправного диалога между цивилизациями и культурами, между различными конфессиями, на укрепление позиций Азербайджана как правового, демократического и светского государства.

Р.О.Рзаевапишет: «Политическими и экономическими успехами развивающийся Азербайджан обязан талантливой личности Гейдара Алиева. Сегодня с полной уверенностью можем сказать, что национальные государственные традиции в полном смысле слова нашли своё воплощение в деятельности великого лидера Гейдара Алиева...

Сближение религий, – далее подчёркивает учёный, – означает установление мира во всём мире. Всем должно быть известно, что мы терпимы к иным религиям. Но вместе с тем мы не должны забывать и свои национальные ценности. Мы не должны забывать и то, что одним из основных качеств, определяющих личность Гейдара Алиева, является его верность своим убеждениям, его нерушимая, прочная связь со своим народом, с его обычаями, моральными и нравственными ценностями. Сегодня глобальной задачей, волнующей всех, является укрепление межрегиональных отношений, снятие существующих противоречий между христианской и исламской цивилизациями» [2, 4].

Сегодня мы можем с полной уверенностью сказать, что за успешными шагами, предпринятыми в направлении развития Азербайджанской Республики и укрепления ее стабильности, стоят идеология азербайджанства и мультикультурные ценности. Не секрет, что Азербайджан признан самой стабильной и ведущей страной в регионе благодаря сохранению и развитию этих ценностей. Последовательная политика, проводимая главой государства, не только повысила авторитет нашей страны в мировом сообществе, но и сделала ее гарантом стабильности и безопасности на Южном Кавказе.

Подчеркнем также, что вопреки провалу мультикультурализма в ряде стран мира, особенно западных, модель мультикультурализма Азербайджана не только развивалась, но и пропагандировала богатый опыт, накопленный в этой области, расширила опыт межнационального и межрелигиозного диалога. Основная причина устойчивого развития азербайджанской модели мультикультурализма заключается в том, что она основана на историческом опыте, и эта политика за короткий промежуток времени стала образом жизни.

Это еще раз показывает, что, в отличие от Азербайджана, западные политики и эксперты, исходя из сиюминутных политических интересов, подходили к понятию «мультикультурализм» не как к механизму этнокультурной интеграции, а как к формальному методу управления

обществом, средству этнорелигиозной ассимиляции, изоляции и дискриминации. Азербайджанская модель поддержала возрождение, защиту и развитие различных этнических культур для обеспечения этнокультурного разнообразия на социокультурном и правовом уровне, создала благоприятные условия для активной интеграции религиозно-этнических общин в азербайджанское общество, и смогла поднять культурный плюрализм на новую ступень.

Это международно признанная реальность, что Азербайджан, расположенный в географическом пространстве, где встречаются различные религии и этнические культуры, имеет богатое культурное и духовное наследие и традиции мультикультурализма и толерантности. Следует отметить, что мультикультурализм в целом представляет собой политику, направленную на защиту и развитие культурного разнообразия людей, принадлежащих к разным этносам и религиям, интеграцию этнических меньшинств и малочисленных народов. Нынешняя среда национально-культурного разнообразия и этноконфессиональной толерантности превратила его в уникальную площадку для обсуждения и обмена опытом, отличающуюся своим этнокультурным разнообразием.

Все это еще раз показывает, что мультикультурализм является неотъемлемой частью демократических процессов, происходящих сегодня в Азербайджане. В результате особого внимания и заботы Президента Азербайджана Ильхама Алиева о развитии, укреплении и поощрении мультикультурализма и толерантности межкультурные отношения в нашей стране находятся на самом высоком уровне. В Азербайджане представители разных народов и последователи разных религий живут вместе в условиях взаимного уважения и понимания, активно участвуют в общественно-политической жизни страны. Это закономерный результат сформировавшихся в Азербайджане гражданской солидарности и здоровых этноконфессиональных отношений.

Литература

1. Померанц Г.С. Диалог и молчание // Человек, 1996, № 3, с. 60-63.
2. Рзаева Р.О. Меняющиеся ценности и мультикультурализм. Доклад на Бакинском Международном гуманитарном форуме. Сентябрь-октябрь 2011 года, 6 с.

AZERBAYCAN ÇOKKÜLTÜRCÜLÜĞÜNÜN BASINDAKİ YANSIMALARI

Turan Ahmedli Maharrambay Nadir

Artvin Çoruh Üniversitesi, Ph.D

Türkiye, Artvin

Xülasə

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİNİN MƏTBUATDA ƏSASLARI

Azərbaycanda multikulturalizm ümumiyyətlə mətbuatda müsbət əksini tapır. Ölkədə müxtəlif etnik qruplar, dillər və mədəniyyətlər yaşayır və bu müxtəliflik çox vaxt milli sərvət hesab olunur. Mətbuat bu multikultural quruluşun verdiyi imkanları və zənginliyi vurğulayır. Azərbaycan mətbuatında etnik qruplar arasında tolerantlığı və əməkdaşlığı təbliğ edən xəbərlər, məqalələr və müsahibələr dərc olunur. Etnik və mədəni müxtəlifliyin ölkənin sosial və mədəni quruluşuna töhfə verdiyi tez-tez vurğulanır.

Lakin bəzən etnik və mədəni fərqliliklərdən doğan gərginlik və ya münaqişələr də xəbərlərdə öz əksini tapır. Belə hallar çox vaxt ictimai sülhün və harmoniyanın vacibliyini vurğulayan xəbərlərlə müşayiət olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, multikulturalizm, etnik qruplar, mədəni müxtəliflik, sosial birlik

Summary

REFLECTIONS OF AZERBAIJANI MULTICULTURALISM IN THE PRESS

Multiculturalism in Azerbaijan is generally reflected positively in the press. The country is home to different ethnic groups, languages and cultures, and this diversity is often considered a national wealth. The press emphasizes the opportunities and riches provided by this multicultural structure. The Azerbaijani press publishes news, articles and interviews that promote tolerance and cooperation between ethnic groups. It is frequently emphasized that ethnic and cultural diversity contributes to the social and cultural fabric of the country.

However, sometimes tensions or conflicts arising from ethnic and cultural differences are also reflected in the news. Such situations are often accompanied by news that emphasizes the importance of social peace and harmony.

Key words: Azerbaijan, multiculturalism, ethnic groups, cultural diversity, social unity

19. Yüzyıl'ın sonu 20. Yüzyıl'ın başlarında Azərbaycan gazeteciliğinde aydınlanma hərəkatıyla birlikdə, çoxkültürcülük, fərqli mədəniyyətlərin sintezi müsəma kimi konular yer almaktaydı. Özellikle “Ekinci”, “Şərgi-Rus”, “Hayat”, “Fiyuzat” və bu kimi milli basın kuruluşlarında mütemadiyen yazılar yazan din adamları, aydınlar birçok güncel soruna ışık tutmuşlardır. Dönəmin Şeyhülislamı-Ahmet Hüseynzadə Selyani, Abdüləlam Ahuntzadə,

Mövlazadə Şəkevi, Zakafkasya müftüsü Hüseyn Gayıbov, digər din adamlarından Ebu Turab Ahuntzadə, Molla Ruhulla, Ahund Yusuf Talıbzadə, Mir Muhammed Kerim el- Bakuvi, dünyevi aydınlardan Mirza Kazımbey, Mirzə Fəteli Ahuntzadə, Həsən Bey Zerdabi, Muhammed Ağa Şahtatlı, Seyit Azim Şirvani, Hüseyn Cavit, Üzeyir Hacıbəyli, Muhammed Hadi, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseynzadə, Ceyhun Hacıbəyli, Celil Memmedguluzadə kimi düşünerlər dönəmin ən önəmli sorunları olan mezhepçilik, dünyevi bilim düşmanlığı, kadın eşitliyi, eğitimi və hukukları kimi çoxkültürcülüğün birçok altbaşlığını oluşturan konular hakkında yazdıkları cesur yazılarla milletin üstünə çöken cəhəlet perdesini parçalamaya çalışmışlardır [1]. Özellikle, Şeyhülislam Selyani M. F. Ahundov'un alfəbe təşarısını dəstəkləyərək “Ekinci” deki məkələlərində “ilmi-edyan”la (dini bilgiləri) birlikdə “ilmi-ebdan” dünyevi bilgilərin də okullarda öğretilməsinin önəmini vurğulamışdır [2].

Zakafkasya müftüsü H. Gayıbov “Işık” gazetesində yazdığı məkəlesində kadınların erəkərlə eşit bir şəkildə eğitim alması gerektiğini savunmuş, bu konuda hədislərə atıfta bulunmuş və Hristiyanlarla Müslümanların birlikdə yaşamalarının olanaklı olduğu vurğulamışdır [3]. 20. Yüzyıl'ın başında iki millet arasında yaşanan tatsızlıklardan yola çıxarak Şeyhülislam A. Ahuntzadə, Ermeni-Müslüman çatışmasının çözümlənməsində hər iki din mənsubunun ruhanilərinə böyük sorumluluk düşüğünü savunmuşdur [4] 1906 yılında Ermeni - Müslüman çatışmasının çözümündə etkili olan Bakü'də toplanmış olan kurulda A. Topçubaşov, A. Hüseynzadə və A. Ağaoğlu'yla birlikdə çalışarak mezhepsel və dinsel yaklaşmalarda önəmli pay sahibi olmuş din adamlarından biri də M. Bakuvi'dir. O aynı zamanda Azərbaycan Türkçesinde Kuran'ın ilk tefsir eseri “ Keşfül-Həgaig” eserinin də yazarıdır. Dönəmin bir başka oryentalist aydını M. Kazımbey yayınlarda doğu fəlsəfəsi, doğu edebiyatı, dini özgürlük kimi konuları ele almışdır. O'nun “Kafkaskiy Vestnik” dergisinde yayımlanan “Şeyh Sədi Müslühiddin Şirazi'nin “Gülüstən”ı, “Severnoe Obozrenie” dergisinde yayımlanan “Firdovsi'ye görə Fars mifolojişi”, “Russkoe Slovo” dergisinde çıkan “Müritizm və Şamil”, “İslam, Muhammed”, “Bab və Babiler” və benzeri yazılarında da fərkliliklərə sayğı və onların hakları konusunda önəmli fikirlər mevcuttur [4]. M. Kazımbey kendisi öncədən dindar Müslüman bir ailedən gəlir, daha sonra Hristiyanlığı qəbul etmişdir. Yazılarında da hər iki dinin ruhen yəqın olduğunu bildirərək mezhepçiliyi eleştirmişdir. Kazımbey aynı zamanda sufi tarikatlarının İslam dahilindəki ən reformist dini hərəkat olduğunu savunmuş və dönəmin bir digər reformist hərəkatı olan Babilikdən, onun aydınlanma yanlısı olmasından, fanatizmə qarşı mücəddəlesində 19. Yüzyıl Azərbaycanlı bəbi şairə Zerrintaç Tahirə hanımın şahsında kadın özgürlüğüne verdiği önəmdən bəhsetmişdir. Kazımbey, həm Doğü həm də Batı edebiyatını dərinədən öğrenmişdir. Şöylə ki, onun Homer və Firdovsi'nin miraslarını karşılaştırdığı dəğərli çalışmaları mevcuttur [5]. M. F. Ahundov dramaturg, yazar kimliğinin yanı sıra aynı zamanda dönəmin aydınlanma hərəkatının da ən bilindik isimlərindən olmuştur. O, kələmə aldığı “Kemalüdüvlə mektupları” eserində İslam dini için reformların önəmindən bəhs etmiş və fanatizmə qarşı savaşa, Batı kültürünün örnek alınması gerektiğini savunmuşdur. “Ekinci” gazetesində yayımlanan və H. B. Zerdabi'ye yazdığı mektuplarında Müslümanların gelişmemesinin sebebini mezhepsel çatışmalara bağlamış, çözüm yolu olarak da, dünyevi eğitimin, yabancı dilin öğrenilmesinin zaruretindən bəhsetmişdir. O bu yolla gelişen Batı dünyasının Müslüman coğrafyasına örnek olması gerektiğini savunmuşdur. Ahundov bu eserinde və “Babilik egidələri” məkəlesində dönəmin reformist dini cərayanı olan Babilğin insanları birliğe çağırıldığını, kadın savaşı Tahirə hanımın kadın hakları konusundaki fikirlərinin çoxkültürcülük perspektifindən okumasının yapmışdır. Digər basın kuruluşlarından olan 19. Yüzyıl'ın sonlarında Ünsizadə kərdəşlər tərəfindən basılan “Ziya”, “Ziyayi- Kafkasiye”, “Keşkül” kimi basın kuruluşlarında ilginç və önəmli yazılara rastlamak mümkündür. Şöylə ki, Celal Ünsizadə “Keşkül” gazetesindəki “Mukaddime” məkəlesində Kafkasya'da

yaşayan Hristiyan milletlerin dünyevi eğitime dayanan eğitiminlen gelişebildiklerini, Müslümanların da onları örnek alması gerektiğini savunmuştur. Diğer bir din alimi olan Ahmet bey "Kafkas" gazetesinde "Oryantalistlerin Konferansında" makalesinde eski Fars, Hint medeniyetlerinin İslama etkisini tartışmıştır. "Kaspi" gazetesinde yazdığı "Müslüman halkların durumu" isimli çalışmasında da Müslüman halkların birliği düşüncesini savunmuştur [6]. 19. Yüzyıl'ın sonu- 20. Yüzyıl'ın başlarında Azərbaycan halkının komşu halklarla ilişkisi, dönemin basınında da yer almaktaydı. Örneğin, 19.Yüzyıl'ın ikinci yarısından başlayarak Ermenice yayımlanan "Mşak" (Çalışkan), "Murc" (Çekiç), "Nordar" (Yeni Asır) gibi gazetelerde Azərbaycan edebiyat camiası hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir [4]. Aynı dönemde yaşamış olan Ermeni yazar Aleksandr Şirvanzade, "Mşak" gazetesinde "Ekinci" gazetesinin yayıma başlamasını desteklemiştir. "Ekinci" gazetesinin redaktörü H. B. Zerdabi de "Mşak" gazetesinin redaktörü Arzunî'ye mektubunda teşekkür ederek karşılıklı medeni ilişkilerin daha üst düzeye gelmesini dilediğini belirtmiştir [5]. 19. Yüzyıl'ın sonu-20. Yüzyıl'ın başlarında Gürcistan - Azərbaycan ilişkileri de çokkültürlülük açısından araştırılması gereken konulardandır. Gürcüce 20. Yüzyıl'ın başlarında çıkan "Saxalxo" gazetesinde ve "Teatri da Sxovreba" (Tiyatro ve Hayat) dergisinde Azərbaycan'ın en meşhur bestecisi Ü. Hacıbəyli'nin sahnelenen operetleri hakkında bilgiler yayınlanmıştır. Gürcü ve Azərbaycanca edebiyat eserlerinin karşılıklı çevirilerinin önemini vurgulayan edebiyatçı Abdullah Tefvik Sur'un "Hayat" gazetesinde yayımlanan "Kafkasyadaki komşularımızdan Gürcülerin eğitim ve edebiyatına bir bakış" isimli makalesinde, meşhur Gürcü şairi Şota Rustaveli ve yazar İlya Çavçavadze hakkında Azərbaycanlı okurlara detaylı bilgiler verilmiştir. Aynı zamanda İlya Çavçavadze de "İveriya" gazetesinde "Azərbaycanlıların sakin, sevecen, geniş kalpli ve gururlu insanlar" olduğunu yazmıştır. Sovyetler döneminde de S.Vurgun ve S. Rüstəm gibi edebiyatçılar tarafından Azərbaycan-Gürcistan ilişkileri daha da geliştirilmiştir [7].

19. Yüzyıl'ın başlarında Azərbaycan basınında sadece Ermeni ve Gürcü yazarların yazıları yayımlanmakla kalmamış, aynı zamanda Rusya'nın tanınmış meşhur yazar ve şairlerinin de yazılarına yer verilmiştir. Özellikle, 20.Yüzyıl'ın başlarında H. Vezirov'un "İttifak" gazetesinde L. N. Tolstoy, N. V. Gogol, A. Gribayedov, N. Nekrasov'un yazıları, seri şekilde basılmıştır. "Füyuzat", "Şergi-Rus" gazetelerindeyse Tolstoy'un eserleri çevirilerek yayımlanmıştır [4,3].

"Keşkül" matbaasında Lermantov'un "Hava Gemisi", A. Çernyayevski ve S. Velibeyov'un "Vatan Dili", "Kelile ve Dimne" kitapları basılmıştır. Rus edebiyatçılarının yazdıklarının tanıtılması Azərbaycan'da Sovyet döneminde de devam etmiştir.

Sonuç olarak, Azərbaycan basını, ülkenin çokkültürlü yapısının basında olumlu bir şekilde yansıtılmasına önem verirken, etnik ve kültürel farklılıklardan kaynaklanan sorunları da dikkate almaktadır.

Kaynakça

1. Abdulla, K., Nəcəfov, E., Məmmədov, A., İmanov, K., Nağısoylu, M., Məmmədzadə, İ. və başqaları. "Azərbaycan Multikulturalizmi" Bakı: BBMM nəşriyatı 2017, 325s
2. Hacıbəyli, C. Seçilmiş əsərləri (mühacirət dövrü). Bakı: Elm nəşriyatı 2006, 412 s
3. Nəcəfov E. Müxtəlif ölkələrdə multikulturalizm siyasətinin müqayisəli təhlili// Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər (MNP). Bakı, Beynəlxalq Humanitar Forumu. Elektron mənbə: <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>
4. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, 2018. – 372 səh
5. Qarayev, Ə. Azərbaycanda multikulturalizm: biblioqrafiya /layih. rəhb. Ə.Qarayev; elmi red. K.Abdullayev; ixt. red. və burax. məsul K.Tahirov; rəy.: E.Nəcəfov, A.Məmmədov; red. G.Səfərləyeva.-Bakı, 2016.- S.504
6. Mehdiyev, R. Azərbaycançılıq - milli ideologiyanın kamil nümunəsi ,Multikulturalizm: ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal.-2016.-№1.-S. 20-27
7. Əliyev İ.H. Bakıda keçirilən İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin xarici işlər nazirləri şurasının 33-cü sessiyasında nitqi Bakı Dövlət və din 2006 cı il №11 səh 24-25

HEYDƏR ƏLİYEVİN MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

Fidan Ələsgərova

Azərbaycan Dillər Universiteti, müəllim

Azərbaycan

fidanalasgarova@mail.ru

Summary

POLICY OF MULTICULTURALISM OF HAYDER ALIYEV

As a result of Haydar Aliyev's successful multicultural policy, the policy of the Republic of Azerbaijan regarding ethnic minorities and religion has become a role model to be referred to in a good sense worldwide. President İlham Aliyev, achieved greater success in the “44-day war” and proved that he is worthy successor of Haydar Aliyev. Haydar Aliyev neutralized the forces that sowed the seeds of religious separatism by means of new laws, ensured the correct religious education about islam, and formed a healthy and strong multicultural society in Azerbaijan, which is considered a very important part of the world.

Key words: leader, ethnic minority, religious politics, Hajj pilgrimage, multicultural society.

Резюме

ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА ГАЙДЕРА АЛИЕВА

В результате успешной мультикультурной политики Гейдара Алиева политика Азербайджанской Республики в отношении этнических меньшинств и религии стала образцом для подражания, на который в хорошем смысле можно сослаться во всем мире. Президент Ильхам Алиев, добился больших успехов в «44-дневной» войне и доказал, что является достойным преемником Гейдара Алиева в военной, экономической, культурной, политической и других областях. Гейдар Алиев посредством новых законов нейтрализовал силы, посеявшие семена религиозного сепаратизма, обеспечил правильное религиозное воспитание молодежи в области ислама, поддерживал религиозные паломничества населения и сформировал в Азербайджане здоровое и сильное мультикультурное общество, которое считается очень важная часть мира.

Ключевые слова: лидер, этническое меньшинство, религиозная политика, хадж, мультикультурное общество.

Cəmiyyətin multikultural olması üçün həmin cəmiyyətdəki etnik azlıqların konstitutsiyada vətəndaşlara şamil olunan bütün iqtisadi, siyasi, mədəni və digər hüquq və azadlıqlara maneəsiz sahib olmaları vacib faktorlardandır. Bundan savayı tarixən və bu gün dünyanı təhdid edən dini və irqi ayrışmışlıq siyasətinin alovlanaraq dövlətlər, millətlər və icmalar arasında nifaq toxumu salmasını önəyə bilən liderlər sağlam multikultural cəmiyyətə sahib olduqlarını sübut etmişdirlər. Bu gün pandemiyalar, iqlim dəyişikliyi kimi sağlamlığımızı hədə altında qoyan, hətta düşmən ölkələri belə eyni masa ətrafında müzakirələrə məcbur edən ciddi problemlərin olduğu bir dövrdə sağlam multikultural cəmiyyət yaratmağa, vicdan azadlığı mühitinə nail olan liderlər dünyamıza ən gözəl töhfəni bəxş etmişdir. Qarşısında baş əyilməli olan belə liderlərdən biri də Ümummilli Lider Heydər Əliyev olmuşdur.

Azərbaycanda ləzgilər, talışlar, avarlar, dağlılar kimi bir çox etnik azlıqlar, Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərindən indiyədək sülh və əminəmənləşmə içində yaşamaqdadırlar. Azərbaycandakı etnik azlıqlara mənsub vətəndaşlar mütəmadi olaraq istər elm sahəsində, istərsə də iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyət kimi digər sahələrdə aktiv şəkildə iştirak edir, öz töhvələrini verirlər. Azərbaycan Respublikasındakı uğurlu multikulturalizm siyasətini qısqanlıqla qarşılayan və sosial-şəbəkələrdə əhali arasında çəşqinliq yaratmaq istəyən qüvvələr və onların havadarlarına isə ən böyük zərbə “44 günlük” müharibədə prezident İlham Əliyevin “Dəmir yumruq” siyasəti nəticəsində milli birlik və iradəmizin tək yumruq vasitəsilə düşmənin hər mənada əzmini qırması nəticəsində nöqtəsini qoymuşdur. Belə ki, Azərbaycandakı etnik azlıqları qızıqdıraraq müharibənin gedişatını Azərbaycanın əleyhinə çevirməyə çalışanların pis niyyətləri hansı region və etnik azlıqlara, hətta cinsə mənsub olmalarından asılı olmayaraq Heydər Əliyevin uğurlu “azərbaycançılıq” ideologiyası nəticəsində həyata keçə bilmədi. II Qarabağ müharibəsi iştirakçıları olan qəhrəman oğullarımız özlərini “ləzgi”, “talış”, “avar” yox “azərbaycanlı” və “Azərbaycan əsgəri” olaraq adlandırır və vətənimiz uğrunda gözlərini qayırmadan canlarından keçərək şəhid statusu qazanmağa hazır olduqlarını sübut edirdilər. Beləliklə, 1990-cı illərdən düşmən qüvvələr vasitəsilə subliminal mesajlarla əhəlinin zəif təbəqəsinin beyninə yeridilməyə çalışılan “Azərbaycanda etnik azlıqlara qarşı ayrışmışlıq siyasəti yürüdü-

lür!” ideyası Heydər Əliyevin uğurlu multikulturalizm və prezident İlham Əliyevin “dəmir yumruq” siyasətlərinin bir-birini tamamlaması ilə bir daha qabardılmamaq üzrə fiyaskoya uğramışdır. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyev və layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən yürüdülmən uğurlu siyasət nəticəsində Çeçenistanda, Orta Asiyada baş qaldıran dini münaqişələr Azərbaycanda baş tutmadı. 44 günlük müharibədə də erməni diasporunun müharibəyə “dini don geyindirməyə çalışması” faydasız oldu.

Azərbaycan çoxkonfessiyalı multikultural ənənələrə sahib ölkələrdən biridir. Ölkəmizdə mövcud olan müxtəlif dinlərin təmsilçiləri əsrlərdir ki, dinc və yanaşı yaşamaqdadırlar. Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan ərazisində qurulmuş dövlətlər tərəfindən bu ərazidə yaşayan dini nümayəndələrin adət-ənənələri, ritualları təqib olunmamış, onların azad fəaliyyətinə şərait yaradılmışdır. Vətəndaşların istədikləri dinə sitayiş etmək və ya heç bir dini qəbul etməmək və dinlər haqqında sərbəst şəkildə fikirlərini ifadə etmək hüququnun mövcudluğu Azərbaycan ərazisində vicdan azadlığının olduğuna sübutdur.

Ölkəmizdə vicdan azadlığı olduğuna görə Qubadakı dağ yəhudiləri, Qəbələ ərazisində xristian dininə sitayiş edən udlar və digər dini mənsubiyyəti olanlar öz dinlərini rahat yaşayırlar. Təbii ki, ümummilli liderimiz H.Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə vicdan azadlığının görülməsi istiqamətində böyük işlər görmüş, ilk öncə vicdan azadlığının hüquqi konstitutsion müdafiəsi özünü 1995-ci il Konstitutsiyasında tapmışdır. Vicdan azadlığı ilə bağlı bu maddəyə əsasən hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır. Eyni zamanda heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə və etdirməyə, dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilməz [4].

Heydər Əliyevin dini siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də gənclərin dini təhsil ilə, islam dini bağlı məktəb və universitetlərdə düzgün şəkildə mariflənməsi və təhsilə yiyələnmələri olmuşdur. O kadr hazırlığı, ədəbiyyatla təminat və bu barədə digər lazımi məsələlərin həllini Azərbaycan Təhsil Nazirliyinə həvalə etmişdir. Heydər Əliyevin dinə münasibəti elmi-nəzəri baxımdan ifadə olunurdu. Heydər Əliyev həm ölkə daxilində dini siyasətə aid olan sahələri doldurmağı, həm də islam ölkələri ilə əlaqələrini inkişaf etdirməyi qarşısına hədəf qoymuşdur. Bunu biz onun iştirak etdiyi Kasablanka zirvə toplantısı kimi digər görüşlərindəki çıxışlarından daha yaxşı başa düşürük [2].

Heydər Əliyevin bir çox siyasi liderlərdən ən böyük fərqlərindən biri də onun sadə vətəndaşlarla çox səmimi şəkildə rəftarı, özünün dini mənsubiyyətini gizlətməməyi və sadəcə islam dininə sitayiş edənlərin deyil, ölkədəki qeyri-müsəlmanların, digər dini mənsubiyyətləri olanların dini ehkamları və dini adətlərinə hörmətlə yanaşmağı olmuşdur. Azərbaycanın uzun illər SSRİ-nin əsarəti altında olduğu illərdə Heydər Əliyev Azərbaycan ərazisindəki müsəlmanların vicdan azadlığının boğulduğunu, quran kitabları və onun nüsxələrinin yandırıldığı, 1930-cu ildə bolşeviklər tərəfindən Bibiheybət məscidinin yandırıldığı, insanların dini ibadətlərini yerinə yetirə bilmədiklərinin şahidi olmuşdur [6]. Belə ki, əhalinin qorxudularaq, təzyiq üsulu ilə dini inancları ilə bağlı hissənin məhv edilməsinə şərait yaradıldığı belə üsul-idarədə insanlar öz dini etiqadlarını gizlədirdilər. Məscidlərin, sinaqoqların və kilsələrin əsaslandırılmadan bağlanması və dağıdılması, din xadimlərinin edamı, din adamlarının təqib edilməsi kimi qəddarlıqlar onların üzə “azalmasına”, yəni vətəndaşların böyük hissəsinin öz dini hissələrini aşkar göstərməmələrinə səbəb olurdu. Bu səbəbdən o xalqın istəyiylə hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən Azərbaycan Respublikasının firavan və xoşbəxt gələcəyi üçün kompleks şəkildə yürütdüyü siyasi istiqamətlərdən biri də vicdan azadlığının və əhalinin dini ehkamlarını yerinə yetirmələrinin təmin olunması olmuşdur. Belə ki, SSRİ dövründə “Allah yoxdur, din mövhumat və xürafatdan başqa bir şey deyildir, axirət inancı yanlış inanandır” kimi fikirləri zorla əhalinin beyninə yeritməyə çalışsalar da, Heydər Əliyev əsl inanlı müsəlman kimi bu mifi öz əməlləriylə məhv etmişdir. Xüsusilə SSRİ müsəlmanları üçün əlçatmaz olan həcc ziyarətini Heydər Əliyev 1994-cü ildə reallaşdırmış və bununla da nümunəvi siyasi lider olaraq tarixdə iz buraxmışdır. Ümummilli liderin

hakimiyyəti illərində qaçqın və məcburi köçkünlərin dini inanclarını həyata keçirmələrinə dövlət dəstəyini hiss etdirmək məqsədiylə Həcc ziyarəti etmək niyyətində olanları iqtisadi vəziyyətin o qədər də ürəkaçan olmadığı dövrdə dövlət büdcəsi hesabına Həccə göndərmişdir. O dəfələrlə Həcc ziyarətinə gedən zəvvar qrupları ilə görüşüb onlara yaxşı yol arzulamışdır [1].

Ümummilli öndər Heydər Əliyev bəzi missioner dini qurum və təşkilatların ölkəmizdəki zəif iqtisadi-sosial vəziyyətdən, müharibə şəraitinin doğurduğu çətinliklərdən faydalanaraq Gəncə və Sumqayıtda, İsmayıllı, Zaqatala, Qax, Balakən, Quba və Qusarda geniş dini təbliğat apararaq buradakı əhalini öz təsir dairələrinə salmağa çalışmaları kimi qanunsuz əməllərini sərt şəkildə qınamış və buna qarşı uğurlu siyasət yürütmüşdür. Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində 1992-ci il «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilən dəyişikliklərdən sonra, müvafiq dövlət qurumları dini təbliğat aparan və missionerlik fəaliyyəti göstərən humanitar təşkilatların qanunazidd əməllərinin qarşısı alındı və onların fəaliyyəti xeyriyyəçiliklə məhdudlaşdırıldı [5].

Hazırda ölkədə 925 dini icma qeydiyyatdan keçmişdir, onlardan 892-si İslam, 33-ü qeyri-islam icmalarıdır. Sonunculardan 22-si xristian, 8-i yəhudi, 2-si bəhai, 1-i Krişna şüuru dini icmasıdır. Ölkə ərazisində 748 pir və ziyarətgah fəaliyyət göstərir. Bu faktlar ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsinə, bütün dinlərin sərbəst fəaliyyət göstərməsinə xüsusi diqqət yetirildiyini göstərir [3]. Heydər Əliyev vicdan azadlığının təmini istiqamətində müxtəlif dini qrupların ziyarətgah və dini abidələrini bərpa etdirmiş və yenilərinin tikilməsini təmin etmişdir. Heydər Əliyev yəhudi, xristiyan və müsəlman din xadimləri, dini icma rəhbərləri ilə bir-başa görüşlər təşkil edir, onları müqəddəs bayramları münasibətiylə təbrik edir, onlara prezident administrasiyasında ziyafətlər verir və dövlətin birbaşa dəstəyini ifadə edirdi.

2003-cü ilin mart ayında Azərbaycan Hökumətinin diqqəti sayəsində Bakıda yeni yəhudi sinaqoqu istifadəyə verilmişdir. 2003-cü ilin sentyabr ayında Bakıda «Or-Avner» Xabad Lyubaviç Beynəlxalq Fondunun maliyyələşdirdiyi ilk yəhudi orta ümumtəhsil məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda yəhudi icmaları ilə bərabər, xristianlığın pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq qollarını təmsil edən dini icmalar da fəaliyyət göstərir. IV-V əsrlərə aid Şəkinin Kiş kəndində inşa edilən Alban kilsə-muzeyinin kilsə olaraq 2003-cü ildə əsaslı şəkildə bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir [7]. Ölkəmizdə yaşayan qədim xalqlardan biri yəhudilərdir. Məskunlaşdıqları bölgələrdə işgəncə və təzyiqlərə məruz qalan yəhudilər ölkəmizə pənah gətirərək əsrlərdir bu bölgədə sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayırlar. Onlar ölkəmizdə heç vaxt dini dözümsüzlüyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamış, əksinə, daim yerli əhalinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşlar. Ölkəmizdə yəhudilərin ümumi sayı 16 000 təşkil edir. Quba rayonundakı Qırmızı qəsəbə postsovet məkanında dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı yeganə məkandır. Ölkəmizə XIX əsrdə pənah gətirən Əşkinazi yəhudilər daha çox Bakı və Sumqayıtda məskunlaşmışlar [7].

Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dövlət-din siyasəti bu gün onun siyasi varisi Prezident İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə, böyük uzaqgörənliklə və uğurla davam etdirilir, ölkədə yaşayan müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələrinə xüsusi diqqət göstərilir. Onun bilavasitə diqqət və qayğısı ilə ölkədə yüzlərlə məscid, sinaqoq inşa edilmiş, əsaslı bərpa olunmuş, müqəddəs ziyarətgahlar yenidən qurulmuş, yeni dini təhsil ocaqları yaradılmışdır. Təzəpir, Bibiheybət, Əjdərbəy, Şamaxı Cümə məscidlərində geniş tikinti və yenidənqurma işlərinin aparılması, Gəncədəki İmamzadə kompleksinin Prezident İlham Əliyevin müvafiq tapşırıq və sərəncamları ilə yenidən qurulması, Qafqazın ən böyük məscidi hesab edilən və ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan Heydər məscidinin, Cocuq Mərcanlıda Şuşa məscidinin oxşarının inşası və dini qurumlara dövlət büdcəsindən mütəmadi olaraq maliyyə vəsaitinin ayrılması xalqımızın ən yeni tarixinin şanlı səhifələrindəndir.

Hazırda Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan vicdan azadlığının təmin İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. İşğal altından azad olmuş ərazilərdə ermənilər tərəfindən müxtəlif dini icmaların müqəddəs abidələri təhqir olunmuş dini abidələrimizin bərpası istiqamətində prezident İlham Əliyevin komandanlığı altında əsgər və hərbiçilərimizin səyləri nəticəsində azad edilmiş ərazilərdə dağıdılmış dini abidələrimizin bərpası istiqamətində çoxsaylı işlər görülmüşdür. Bunlara misal olaraq Şuşada Yuxarı Gövhərağa, Aşağı Gövhərağa məscidi, Ağdam cümə məscidinin, Zəngilan şəhər

məscidinin təmiri, Kəlbəcər rayonu ərazisində erməniləşdirilmiş alban kilsələrinin yenidən öz sahibləri udin icmasına qaytarılması nümunələrdəndir.

Heydər Əliyevin yürütdüyü uğurlu multikultural siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikasının etnik-azlıqlar və din ilə bağlı siyasəti dünyamiqyasında yaxşı mənada istinad ediləcək rol-modelə çevrilmişdir. Onun bu uğurlu siyasətini davam etdirən prezident İlham Əliyev daha böyük uğura “44 günlük” müharibədə imza ataraq hərbi, iqtisadi, mədəni, siyasi və digər bütün sahələrdə Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olduğunu sübut etmişdir. Heydər Əliyev dini separatizm toxumlarını səpən qüvvələri yeni qanunlar vasitəsiylə zərərsizləşdirmiş, gənclərin islam dini ilə bağlı doğru dini maariflənməsini təmin etmiş, əhalinin dini ziyarətlərini dəstəkləyərək dünyanın çox vacib hissəsi hesab olunan Azərbaycanda sağlam və güclü multikultural cəmiyyət formalaşdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin Həcc ziyarətinə gedən zəvvarların bir qrupunu qəbul edərkən söhbətindən, Prezident sarayı, 20 mart 1999-cu il. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/8325749.html>
2. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Kasablanka zirvə toplantısı başa çatdıqdan sonra mətbuat üçün bəyənəti 15 dekabr 1004-cü il <https://lib.aliyevheritage.org/az/7760182.html>
3. Ceyhun Məmmədov, Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: Tarix və müasirlik. Bakı 2018, Tuna yayınları, s.124
4. Dini etiqad azadlığı haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU <https://e-qanun.az/framework/7649>
5. Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU <https://e-qanun.az/framework/4173>
6. Həbibə Abdulla, Yeni Müsavat.- 2009.- 22 iyul.- S. 13. https://www.anl.az/down/meqale/yeni_musavat/yeni_musavat_iyul2009/86768.htm
7. “Tolerantlıq Azərbaycanın dünya xalqlarına nümunə göstəriləcək milli-mənəvi sərvətidir” <https://sesqazeti.az/news/politics/827161.html>

MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ: NƏZƏRİ-METODOLOJİ TƏHLİL

Yeganə Əliyeva

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
eqana-aliyeva@yandex.ru

Summary

AZERBAIJAN MODEL OF MULTICULTURALISM: THEORETICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS

The author of this article conducts a theoretical and methodological analysis of the Azerbaijani model of multiculturalism, which allows us to highlight the essence and main content of this paradigm of coexistence and a tolerant attitude towards other cultures in general. The importance of scientific and methodological material, which is actively popularized abroad, is noted. The author explores the mechanism of formation of the Azerbaijani multicultural worldview at the present stage of historical development. Namely, he gives specific practical examples that create effective platforms for interaction between Azerbaijani scientists, teachers and students with representatives of other countries. Today, Azerbaijan popularizes the ideas of multiculturalism through scientific and student exchange, as well as using the capabilities of the Internet and social networks as a means of communication and dialogue in modern times.

Key words: Azerbaijan, multiculturalism, tolerance, culture, dialogue.

Резюме

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Автор данной статьи проводит теоретико-методологический анализ азербайджанской модели мультикультурализма, позволяющий выделить сущность и основное содержание данной парадигмы сосуществования, толерантного отношения к другим культурам в целом. Отмечается значимость научно-методологического материала, который активно популяризуется за рубежом. Автор исследует механизм формирования азербайджанского мультикультурального мировоззрения на современном этапе исторического развития. А именно приводит конкретные практические примеры, которые создают эффективные платформы взаимодействия азербайджанских ученых, педагогов и студентов с представителями других стран. Сегодня Азербайджан популяризует идеи мультикультурализма путем научного и студенческого обмена, а также используя возможности Интернета, социальных сетей, как средства общения и диалога в современности.

Ключевые слова: *Азербайджан, мультикультурализм, толерантность, культура, диалог.*

Bu gün Azərbaycan dövlət səviyyəsində multikulturalizm siyasətini reallaşdıran ölkə kimi digər ölkələr arasında xüsusi yer tutur. Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti dayanaqlı inkişafın başlıca amili hesab olunur. Azərbaycanın siyasi və ictimai xadimləri, cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan intellektuallar, həmçinin də bütün əhali aydın şəkildə dərk edir ki, müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı interqasiya proseslərinin məcrasında baş tutur.

Qloballaşan dünyada çoxsaylı mədəniyyətlərin yaxınlaşması şəraitində ilk növbədə cəmiyyətdə münaqişəsiz təmasları təmin etmək lazımdır. İnsan dialoqa, qarşılıqlı anlaşmaya, digərlərinin mədəni identikliyinə və mədəni müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşmağa hazır olmalıdır. Burada bəşəriyyət iki ifrat münasibətlə qarşılaşır. Birinci halda, digərlərinin mədəni dəyərlərinə sayqısız yanaşma intolерantlıq, diskriminasiya və aqressiyaya səbəb ola biləcək, ikinci halda isə, unifikasiyaya hədsiz meyillilik bənzərliyə və monotonluğa gətirib çıxararaq mədəniyyətin süqutuna səbəb olacaqdır.

Məlum olduğu kimi, müxtəliflikdə təzahür tapan mədəniyyətin dinamikası onun həyat qabiliyyətinin göstəricisidir. Buna görə də, multikultural cəmiyyət ideyası Azərbaycan xalqının mentallığından irəli gəlir. Azərbaycan əsrlər boyu tolerantlıq və mehriban qonşuluq ənənələrini qoruya bilib. Müxtəlif din nümayəndələrinin sülh şəraitində yaşaması, çoxkonfessiyalılıq, mədəni və etnik müxtəliflik multikulturalizmin Azərbaycan modelinin fərqliliyini müəyyən edən cəhətlərdir.

Məlumdur ki, multikulturalizm ideyası miqrantların böyük göstərici sayı olan iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dünya dövlətləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müasir Avropada multikulturalizm dedikdə “üçüncü dünya” ölkələrindən olan miqrantları qəbul edən ölkənin mədəni həyatına cəlb edilməsi nəzərdə tutulur. Elmi və publisistik ədəbiyyatda multikulturalizmi tənqid edən yanaşmalar yetərli qədər çoxdur. Tənqidi yanaşmalara görə, multikulturalizm ideologiya olaraq eklektik ortalamalara gətirib çıxarır və ya da tamamilə özünü doğrulda bilmir.

Belə bir mənzərə fonunda, demokratik inkişaf yolunu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasına istiqamət götürən Azərbaycan milli mədəniyyətlərin harmonik birgəyaşam mühitində mövcudluğunun perspektivlərini dərk edərək multikulturalizmi cəmiyyətdə siyasi, dini, irqi, mədəni müxtəliflik zəminində yaranan ziddiyyətlərin aradan götürülməsinin effektiv modeli kimi prioritet müəyyən etmişdir.

Qeyd edək ki, tolerantlığın və multikulturalizmin Azərbaycan modeli bütün dünya tərəfindən qəbul edilir. Hal-hazırda Azərbaycan bütün dünyaya sadəcə neft ölkəsi kimi deyil, həmçinin də humanizm prinsiplərini təşviq edən, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqa açıq olan ölkə kimi tanınır.

15 may 2014-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (ABMM) yaradılması barədə sərəncam vermişdir. Bu hadisə dünya ictimaiyyəti tərəfindən Azərbaycanın multikulturalizm mərkəzi kimi tanınmasını şərtləndirmişdir. Azərbaycan Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin filialları dünyanın müxtəlif ölkələrində açılmışdır. ABMM-də və onun filiallarında tolerantlığın qorunması və təşviqi sahəsində iş aparılır. Bundan başqa mədəni, lingvistik, dini müxtəlifliyin nəzəri-metodoloji əsasları işlənir, multikulturalizmin Azərbaycan modelinin digər multikultural birgəyaşam modellərilə müqayisəli və tənqidi təhlili aparılır. ABMM-də aşağıdakı fundamental tədqiqatlar ərsəyə gətirilmişdir: “Multikulturalizmin ədəbi-

bədii mənbələri" [4], "Azərbaycan multikulturalizmi" [1] və s. ABMM-nin rəsmi saytında multikulturalizm sahəsində son illərdə hazırlanan elmi ədəbiyyatla tanış olmaq mümkündür [2].

Azərbaycanın təşviq etdiyi multikulturalizm modeli bütün dünyada tanınır. 2020-ci tədris ilin məlumatına görə, ABMM-nin elmi-metodiki dəstəylə "Azərbaycan multikulturalizmi" ölkənin 39 və dünyanın 24 ali məktəbində tədris olunub. Məsələn, 2017-ci ildə Yaponiyanın 5 nüfuzlu ali məktəblərindən biri Xokkaydo Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Slavyan-Avroasiya Mərkəzində Azərbaycan multikulturalizm modelinin özəlliyini sərgiləyən fənn tədris olunur. "Azərbaycan multikulturalizmi" fənni yapon tələbələrini gələcək elmi-tədqiqat fəaliyyətlərini Azərbaycanla bağlamaqla yanaşı burada şəxsi biznesin açılmasına sövq etmişdir [3].

Azərbaycan multikulturalizminin populyarlaşdırılması mexanizmlərinin və ya tədbirlərinin səmərəliliyini təsdiq edən faktlardan biri də odur ki, etnik və dini qrupların tolerant birgəyaşamının Bakı təcrübəsi BMT-nin Baş Assambleyasının diqqətini cəlb etmişdir. 2022-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasının 77-ci sessiyasında müasir multikulturalizmin dünyada mövqeyi və vəziyyəti məsələsi müzakirə olunmuş və bu ideoloji yanaşmanın gələcəyi proqnozlaşdırılmışdır. Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlarının hüquqlarına dair Deklarasiyanın 30-illiyinə həsr olunan tədbirin iştirakçıları sivilizasiya müxtəliflik məsələsini strateji əhəmiyyətli məsələlər səviyyəsinə qaldırılmışdır. Mədəni plüralizm ideyalarını həyata keçirən müxtəlif dövlətlərin bu sahədə təcrübə və modelləri arasında Azərbaycan multikulturalizmi diqqəti xüsusilə cəlb etmişdir. BMT-nin Baş Assambleyasının sessiyasında ABMM-nin İcraçı direktoru Rəvan Həsənovun Azərbaycanda müxtəlif etnik və dini qrupların sülh və harmonik birgəyaşamın təmin edilməsi sahəsində əldə olunan təcrübənin icmalına həsr olunan məruzəsi maraqla dinlənilmişdir [6].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan cəmiyyətinin çoxmillətliyini və çoxkonfessiyalılığını Azərbaycan cəmiyyətinin ən başlıca sərvəti hesab edirdi. Onun siyasi davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevirib. Mədəni müxtəlifliyin qorunması və inkişafı siyasəti ictimai münasibətlərdə çox kövrək əsaslara malikdir. Bu sahə spekulativ şəkildə millətlərarası və dinlərarası münaqişələrin qızışdırılması cəhdlərinin qarşısını almaq üçün daimi diqqət və fəaliyyətin düzgün məcrada istiqamətləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycan multikulturalizm modelinin nəzəri-metodoloji cəhətdən əsaslandırılmasının nümunəsi kimi 40 yaxın ölkələrdən alim, siyasi və din xadimlərini ətrafında birləşdirən "Dinlərin sühməramlı prosesdə rolu" beynəlxalq forumunun təşəbbüskarı Briqam Yanq Universitetinin (ABŞ, Yuta ştatı) 2023-cü ildə etibarən Din və hüquq fakültəsində azərbaycan dilinin və "Azərbaycan multikulturalizmi" fənninin tədrisinin təşkili qərarının verilməsini gətirmək olar [5].

Qeyd edək ki, Azərbaycan elmi-metodoloji materialının xaricdə yayılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kimi əməli tədbirlər Azərbaycan alim, pedaqoq və tələbələrinin digər ölkələrin nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqələri üçün effektiv təmas məkanı yaradır. Azərbaycan multikulturalizm modeli ideyalarının elmi və tələbə mübadiləsi yolu ilə populyarlaşdırılması (Multikulturalizm Mərkəzinin Qış və yay məktəbləri), İnternet məkandan, sosial şəbəkə, ünsiyyət və dialoq vasitəsi olan onlayn diskussiya forumlarından səmərəli istifadə azərbaycan xalqının həqiqi obrazını, dini tolerantlığını və mədəni müxtəlifliyinin özəlliyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Азербайджанский мультикультурализм: [Elektron resurs] / URL: <http://multikulturalizm.gov.az/ru/post/1627/azerbaydzhanskiy->
2. Бакинский международный центр мультикультурализма [Elektron resurs] / URL: <http://multikulturalizm.gov.az/ru>
3. Предмет «азербайджанский мультикультурализм» продолжают успешно преподавать в Японии: [Elektron resurs] / URL: <http://multikulturalizm.gov.az/ru/post/1680/predmet-azerbaydzhanskiy>
4. Литературно-художественные истоки мультикультурализма: [Elektron resurs] / URL: <http://multikulturalizm.gov.az/ru/post/1116>

5. На повестке - азербайджанский мультикультурализм: [Elektron resurs] / URL: <http://multikulturalizm.gov.az/ru/post/2182/na-povestkel>

6. На 77-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН приветствована атмосфера мультикультурализма в Азербайджане [Elektron resurs] / URL: https://azertag.az/ru/xeber/Na_77_i_sessii_Generalnoi_Assamblei_OON_privetstvovana_atmosfera_multikulturalizma_v_Azerbaidzhane-2302754

МУЗЫКА КАК КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ЯДРО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНОГО МИРА АЗЕРБАЙДЖАНА

Севи́ль Фархадова

НАНА Институт архитектуры и искусства, доктор искусствоведения, профессор
Азербайджан
sevil.farhadova@gmail.com

Xülasə

MUSİQİ AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURAL DÜNYASININ KONSEPTUAL NÜVƏSİ KİMİ

Təqdim edilən məlumat daxili - intuitiv və zahiri - diskret duyuma istinad edən ümummədəni inkişaf prosesi - təşəkküllə bağlı “multikulturalizm” sözünün mahiyyətli tərəfinin işıqlandırılması məqsədini qarşıya qoyur. Tədqiqatın gedişatında işlənmiş mövqeyin qanunauyğunluğu multikultural inkişafın əvvəllər dərk edilə bilinməyən faktorlarına aydınlıq gətirən, zamanla uyğunlaşan yeni sualların qoyuluşunun mümkünlüyü ilə təsdiqlənir, Təqdim edilən rəqərdə humanitar və dəqiq elmlərin qovuşağında elmin kompleksli inkişafının perspektivləri proqnozlaşdırılır.

Açar sözlər: ahəngdarlıq, konseptuallıq, idrak-nurlanma prosesi.

Summary

MUSIC AS THE CONCEPTUAL CORE OF THE MULTICULTURAL WORLD AZERBAIJAN

The message presented to your attention aims to highlight the essential significance of the word “multiculturalism”, associated with the universal cultural process of development - formation, based on the interaction of internal - intuitive and external discrete perception. The legitimacy of the position developed during the study is confirmed by the possibility of a new, time-consistent formulation of questions that shed light on factors of multicultural development that were previously inaccessible to understanding. From the proposed perspective, the prospects for the comprehensive development of scientific thought at the intersection of the humanities and exact sciences are predicted.

Key words: harmony, conceptuality, process of cognition – exaltation.

Словосочетание «мультикультуральный мир» в настоящем сообщении обозначает взаимодействие культур. В этом смысле, в отличие от философского и идейно – политического толкования слова «мультикультурализм», оно не является чем то новым, а старо как мир. Любое культурное развитие подразумевает взаимодействие. Само взаимодействие сторон – показатель высокого уровня культуры формирующей сознание народа. Это именно то, что отличает многовековую культуру Азербайджана. Данное традиционно наследуемое качество ярко проявляло себя и в XX веке, в период советизации и декларируемых ею нравственных ценностей, таких как «равенство и братство народов», «интернационализм» и пр. На фоне провоцирующих к сближению лозунгов осуществлялось культурное взаимодействие развитие и обновление. Не случайно со временем в рассуждениях о достижениях культуры, в частности азербайджанской музыкальной культуры того времени, часто фигурирует слово «впервые». Причем слово «впервые» не ограничивается рамками национальной культуры, оно, по сути, имеет отношение к культуре в целом. Впервые синтез двух типов профессиональных культур - устно-профессиональной (восточная классика) и композиторской (европейская классика) дает всходы в виде новых жанров таких как мугам-опера, мугам-симфония, мугам-кантата, мугам-балет, романсы-газели, мугам-джаз и пр. Впервые закладывается основа взаимодействия культур в области вокального исполнительства. Знаменательно и то, что эти и многие другие не имеющие аналогов «впервые» получили реализацию именно в азербайджанской музыкальной культуре, отличающейся

системностью развития, хранящей в потенциале глубокие духовные импульсы составившие основу всеобщего культурного развития.

Задавшись вопросом изначальной концептуальности музыки как явления, прежде сосредоточимся на смысле издавна известных слов - «muqam-məqam», «makam» «daur», «aduvar», «lad» – обозначающих различные названия системы звуков стянутых к центру и образующих круг. Вначале проясним чем вызвана к жизни сама универсальная циклическая система, звеньями которой являются ритмо-тоновые круги? Известно, что музыка изначально является языком духовности. Духовность же это гармония, красота – основа этического и эстетического воспитания. Этические и эстетические предпочтения, однако, в зависимости от эпохи и этнических вкусов могут быть разными. В чем же тогда уникальность и универсальность музыки и ее структурного ядра круга? Универсальность – тема философской мысли, стало быть, и решение данного вопроса предполагает концептуальный подход.

Прежде внесем необходимую корректировку в утвердившееся за многие годы представление об универсальности языка музыки. Универсальность языка музыки заключается не во всеобщей доступности конкретного звукового материала (в чем она, как раз, специфична), а в феноменальной возможности перевода на разные языки (этнические, научные – гуманитарные и технические) её концептуально содержательного текста, выражаемого динамикой ритма и пластикой волнового движения. В свете отмеченного представляется правомерной позиция создателя концепции стохастической музыки архитектора-композитора Яниса Ксенакиса полагающего, что «...настоящая действительность – эстетическая и пластическая – гораздо богаче, это многоэтажная пирамида, которая заканчивается очень высоко, на территории ядерной физики». [3] Творческая установка композитора-авангардиста в чем-то созвучна позиции восточных мыслителей, усматривающих в музыке «источник всякого рода знаний». [4,242] Констатация этого факта порождает вопрос: чем обусловлено совпадение взглядов на сущностную сторону музыки, у представителей исторически и мировоззренчески не сопоставимых друг с другом культур? Тем не менее такое совпадение можно считать правомерным, поскольку в каждом высказывании о музыке подразумевается сам принцип рождения мысли - Идеи. Следовательно ответом на вопрос может рассматриваться сама природа мыслительного процесса, протекающего по двум руслам - интуитивному внутреннему (полюс волнового сверхчувственного восприятия) и внешнему (полюс дискретного чувственного восприятия). Универсальность музыки, стало быть, обусловлена, прежде всего, концептуальностью сознания креативно мыслящей части человечества.

Постижение мирового Смысла происходит данностью культуры. Культура как процессуальность мышления имеет знаковую природу, втягивающую сознание человека (человечества) в созидание мирового процесса, осуществляемого внутренним и внешним напряжением. Любые культурные проявления, являющиеся плодами духовного поиска представляют собой закодированную в содержании текста систему символов – кодов, распознаваемых генетической памятью. Живой, а потому наиболее оптимальной практикой проявления «сверхмощного генезиса» многовековой культуры является музыка, чей язык не имеет эквивалента ни в одной области человеческой деятельности, чей материал – пластика звуковой волны, процессуальность, организованное время конгруэнтен действительному становящемуся миру, чье содержание непонятно и никакой редукции не подлежит. Примечателен факт, невосполнимости всех звеньев в цепи преобразований ранних, генетически вынашиваемых кодовых слов таких как «мугам», «музыка» - не укладывающихся по смысловому диапазону в слова понятия, имеющих свой геометрический эквивалент. Предпринимаемые в этом направлении действия не давали ожидаемых результатов, так как ухваченная смысловая нить неизменно обрывалась при попытке притянуть ее к отдельной области знания, к той или иной эпохе в развитии культур или даже религиозной философской системе, например, христианской или мусульманской. И происходило это потому, что феноменальность рассматриваемых явлений, прежде всего в их самоценности, всеобъятности, непрерывности, в совокупности составляющих суть самой жизни, как нескончаемого процесса, очерчивающего

своими кругами вечное движение – рождение - преобразование. Не случайно жизнь устами поэта - суфия Хафиза и в недалеком прошлом немецкого композитора-философа Карлхайнца Штокхаузе-на приравнивается к музыке.[3] Ритм проявления творческой энергии в движении породил сакральную геометрию, имеющую свои числовые эквиваленты. Не исключено, что сакральная геометрия и число приобретя в дальнейшем в точных науках статус рациональной мысли, не теряют своей провоцирующей к духовному поиску – росту силы. Думается, что не только, даже, возможно, не столько рациональной логике, а именно тому чем отмечен талант – ощущению живых токов интуитивного, иррационального ассоциативного восприятия содержания этих знаков, втягивающих сознание в гравитационное поле единого мыслительного процесса обязана наука своими величайшими достижениями. Аналогичную роль они выполняли и выполняют в творческом процессе, связанном с рождением художественных шедевров, прежде всего шедевров музыки, которая и в новом значении – значении искусства, сохраняет свой интегрирующий творческий потенциал духовный «статус кво». Мысль о связи логического и художественного начал развивалась и в прошлом столетии. Так, в свое время, академик - композитор Б.Асафьев погружаясь в научные теории, досадовал на то, что авторы не чувствительны к музыке как источнику научных открытий, так как в музыке предугадано то, что волнует современную научную мысль. По убеждению мыслителя - «не только музыкальному мышлению следует обращаться к научным достижениям физики, математики, естествознания, но и ученым, разрабатывающим современные концепции естествознания, следует быть чутким к звуковому миру музыки, которая способна пролить свет на отдельные стороны науки как микрокосм на макрокосм». [1,352] Существенная разница изложенной позиции в отношении ценности музыки в сравнении с самыми ранними представлениями о ней, прежде всего, усматривается в изначальном целостном восприятии мира, вынесенном мудрецами из акта познания – озарения. Драматургия творческого познания – озарения как духовного событийного акта, пройдя через века, шлифуясь поколениями мыслителей-мастеров (уставов) от-кристаллизовалась в подлинный шедевр духовной мысли – азербайджанский мугам – дастгях.

Литература

1. Коломиец Г.Г. Ценность музыки: философский аспект. Оренбург, 2006
2. Теория современной композиции. «Сонорика» М.2005
3. Фархадова С.М. Метафизика творческого процесса как точка схождения иррационального и рационального полюсов познания. Мədəniyyət: Post qeyri klassika və postmodernizm. 2005
4. Хазрат Инайят Хан Мистицизм звука. Москва, «Сфера», 1998

AZƏRBAYCANIN QLOBAL İQTİSADİYYATA İNTEQRASIYASI

Leyla Hacıyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

leila.haciyeva@mail.ru

Summary

INTEGRATION OF AZERBAIJAN INTO THE GLOBAL ECONOMY

All integration processes lead to economic development. Thanks to this, some countries create more favorable conditions for trade, capital and labor movement.

The new quality of the world economy is the integration resulting from the quantitative intermingling of the economic and political relations of a number of countries. The development of integration processes is an important characteristic of the modern world economy, which affects many aspects of international life. Azerbaijan's participation in international economic integration processes is developing more and more. All this is a necessary condition for the acceleration of market transformation and more efficient development of the national economy. The article examines the process of Azerbaijan's integration into the world economy.

Key words: integration, global, economy, concept, strategy.

Резюме

ИНТЕГРАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ГЛОБАЛЬНУ ЭКОНОМИКУ

Все интеграционные процессы ведут к экономическому развитию. Благодаря этому некоторые страны создают более благоприятные условия для торговли, движения капитала и рабочей силы.

Новое качество мировой экономики — интеграция, возникающая в результате количественного смешения экономических и политических отношений ряда стран. Развитие интеграционных процессов является важной характеристикой современной мировой экономики, которая влияет на многие стороны международной жизни. Участие Азербайджана в международных экономических интеграционных процессах все более развивается. Все это является необходимым условием ускорения рыночных преобразований и более эффективного развития национальной экономики. В статье рассматривается процесс интеграции Азербайджана в мировую экономику.

Ключевые слова: интеграция, глобальная экономика, концепция, стратегия.

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin konsepsiyasının formalaşması təsadüfən baş vermədi. İnkişaf etmiş ölkələrin və postsosialist dövlətlərinin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və təhlili əsasında bu konsepsiyaya ən mühüm yanaşmalar həm dövlət qurumları, həm də ayrı-ayrı alimlər tərəfindən yaradılmışdır. Bu, Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyinin formalaşması şəraitində xarici iqtisadi siyasət probleminin və onun konseptuallığının lazımi əhəmiyyət kəsb etməyə başladığını göstərir.

Dünya iqtisadiyyatının obyektiv iqtisadi qanunlarının tələblərinin nəzərə alınması Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin nəinki xammal yönümlülüyünü aradan qaldırmağı, həm də müasir yüksək texnologiyalara və müqayisəli amil üstünlüklərindən istifadəyə əsaslanan belə mütərəqqi strukturun yaradılmasını nəzərdə tutur [1]. Azərbaycanın iqtisadi sistemi milli və xarici kapitaldan (investisiyalardan) maksimum istifadə etməklə hazır son məhsul istehsalının yüksək səviyyədə bazarlıq qabiliyyəti, rəqabət qabiliyyəti, rentabellik və səmərəliliyi ilə səciyyələnəcəkdir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi iki yanaşmanı birləşdirən xarici ticarət siyasətidir: əmtəə mübadiləsi sferasına dövlət müdaxiləsinin dərəcəsindən asılı olaraq azad ticarət və proteksionizm. Əgər Azərbaycanın müstəqil inkişafının ilkin dövründə azad ticarət prinsipləri üstünlük təşkil edirdisə, indi bazar transformasiyasının konkret mərhələlərinin məqsədlərindən asılı olaraq müsbət cəhətlərindən istifadə etməklə xarici ticarətə hər iki yanaşmanın optimal birləşməsinə üstünlük verilməlidir.

Azərbaycanın investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsində Qərb və Şərqi inkişaf etmiş ölkələrinin güclü şirkətləri və global maliyyə təşkilatları ilə iri neft hasilatı müqavilələri bağlamaqla yanaşı, MDB-yə üzv ölkələrin imkanlarından da, xüsusən də ikitərəfli əsasda istifadə edilməlidir. İnvestisiya prosesində kompleks yanaşma aparılmalıdır. Çünki müəyyən edilmiş daxili investisiyalar olmadan xarici kapitalı cəlb etmək mümkün deyil. Bu kontekstdə Azərbaycanın dövlət sektorunda orta müddətli proqramların hazırlanması təcrübəsi maraqlıdır. Fikrimizcə, uzunmüddətli perspektivdə olduğu kimi qeyri-dövlət sektoruna da yayılması arzuolunan olardı.

Odur ki, hazırkı xarici iqtisadi siyasətdə ölkənin dünya təsərrüfat sisteminə daxil edilməsinə, mövcud ictimai əmək bölgüsünə, ixtisaslaşmaya, istehsal sferasında kooperasiyaya əsaslanaraq yüksək texnoloji səviyyədə həyata keçirilməsinə diqqət yetirilməlidir. Bu işdə təxirəsalınmaz vəzifə istehsal strukturunun transformasiyası, xammal yönümlü ixracdan hazır (yekun) məhsulların ixracına keçidin təmin edilməsi, həm yaxın, həm də uzaq xarici ölkələri əhatə edən beynəlxalq birliklərdə iştirakın genişləndirilməsi üçün imkanların yaradılmasıdır.

İnvestisiya əməkdaşlığı milli və dünya iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı təsirində əsas rol oynayır. Ona görə də xarici iqtisadi siyasət mütləq olaraq investisiya böhranından çıxmaq və həm milli, həm də xarici kapitalı cəlb etmək üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması vəzifəsini özündə ehtiva edir. Bu məqsədlə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Qanunun təkmilləşdirilməsi, dövlət investisiya bankının açılması və investisiya sahəsində bir sıra digər dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zəruridir [2].

Qərbi, Şərqi və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının ən iri şirkətləri ilə neftin işlənməsi müqavilələrinin bağlanması ilə yanaşı, MDB ölkələrinin investisiya imkanlarından, xüsusən də ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər formasında daha geniş istifadə etmək lazımdır. Xarici borcun formalaşması və idarə edilməsi həm Azərbaycanın, həm də keçid iqtisadiyyatlı digər ölkələrin xarici iqtisadi strategi-

yasında mühüm yer tutur. Çünki bu, dövlətə daxili resursların çatışmazlığı şəraitində ölkədə istehsal olunandan daha çox istehlak etməyə imkan verir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyası ixracın artırılması əsasında xarici ticarət dövriyyəsinin yüksəldilməsi və tədiyə balansın cari balansının aktivləşdirilməsindən ibarətdir [3]. Eyni zamanda, ticarət balansının aktivləşdirilməsində məqsəd Azərbaycanın borclu ölkələr kateqoriyasından daha sabit və perspektivli kreditör ölkələr mövqeyinə keçməsidir. Azərbaycan üçün ən aktual olan idarəetmə problemlərini həll edə bilən modellərin hazırlanmasıdır. Müasir mərhələdə Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının həyata keçirilməsi vasitəsi ixrac sektoruna birbaşa xarici investisiyaların geniş şəkildə cəlb edilməsi olduğundan, ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyətinin modelləşdirilməsində əsas məqsəddir.

Ədəbiyyat

1. <http://anl.az/el/Kitab/250393.pdf>
2. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/yanvar/104829.htm>
3. <https://old.xalqqazeti.com/az/news/economy/41038>

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Davud Həşimov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
davud_418@mail.ru

Summary

KEY CHARACTERISTICS OF ECONOMIC SECURITY IN AN AGE OF GLOBALIZATION

Ensuring economic security in the context of globalization is also of great importance. Globalization is one of the important processes of international integration and means a collection of ideas, meetings, and various aspects of culture in the world. At the present stage, there is a developed transport and telecommunications infrastructure, the Internet, etc. is one of the main factors of globalization. In a globalized world, preserving identity, ensuring state sovereignty, maintaining stability and integrity are important conditions. Economic security is the state of people who independently determine the forms and paths of their economic development without any pressure or outside interference. Economic globalization raises the question of the independence of the national economy. In economic globalization, international trade, prices, taxes, economic integration between countries, etc. occupy one of the main places. In modern times, Azerbaijan is developing and occupies a special place in the international political and economic system.

Key words: *globalization, economy, security, state, politics.*

Резюме

КЛЮЧЕВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Обеспечение экономической безопасности в условиях глобализации также имеет большое значение. Глобализация является одним из важных процессов международной интеграции и означает совокупность идей, встреч, различных аспектов культуры в мире. На современном этапе развитая транспортная и телекоммуникационная инфраструктура, интернет и т.д. является одним из главных факторов глобализации. В глобализированном мире сохранение самобытности, обеспечение государственного суверенитета, сохранение стабильности и целостности являются важным условием. Экономическая безопасность – это состояние народа, самостоятельно определяющих формы и пути своего экономического развития без какого-либо давления и вмешательства извне. Экономическая глобализация порождает вопрос независимости национальной экономики. В экономической глобализации международная торговля, цены, налоги, экономическая интеграция между странами и т. д. занимают одно из главных мест. В современное время Азербайджан развивается и занимает особое место в международной политической и экономической системе.

Ключевые слова: *глобализация, экономика, безопасность, государство, политика.*

Qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi təhlükəsizlik nədir? İqtisadi təhlükəsizlik xalqın müstəqil olaraq xaricdən heç bir təzyiq

və müdaxilə olmadan öz iqtisadi inkişafının forma və yollarının müəyyən edilməsi vəziyyətidir. İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin iqtisadiyyatının müstəqil inkişafına və əhalinin rifah halını yüksəldilməsinə şəraitin yaradılması, ölkənin sosial-iqtisadi xarakterli daxili və xarici təhlükələrdən qorunması deməkdir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, istehsal, əmək, intellektual potensial, onun effektiv funksiyalaşmasına təminat verən istehsalın təşkili sistemi başa düşülür. [5, 27] İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin iqtisadi-sosial inkişafı ilə bağlıdır. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının realizə edilməsi milli təhlükəsizliyin ümumi məqsədlərinə nail olmaq üçün maddi şərtlərin təmin edilməsini zəruri edir. Onun strategiyası, meyarları müəyyən zaman şəraitində ölkənin və beynəlxalq aləmin sosial-siyasi vəziyyətinin xarakteri ilə müəyyən olunur. İqtisadi təhlükəsizlik, həm də əhalinin yüksək rifahı, milli, demoqrafik və s. xüsusiyyətlərlə əsaslanmış sosial gərginlik ocaqlarının istisnalığı deməkdir.

Milli iqtisadi təhlükəsizliyin aşağıdakı əsasları var : [4, 29]

1. Daxili maddi əsas;

2. Daxili sosial-siyasi əsas.

1. Daxili maddi əsas istehsal qüvvələrinin inkişafının kifayət qədər yüksək səviyyəsini bildirir;

2. Daxili sosial-siyasi əsas isə xalqın əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənən, dövlət siyasəti tərəfindən müdafiə olunan, sosial və iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanmasını və qəbulunu zəruri edən uzunmüddətli milli məqsədlər münasibətində ictimai razılığın kifayət qədər yüksək səviyyəsi təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet İttifaqında, o cümlədən sovet sistemli ölkələrdə dar çərçivələrdə qapalı, dünya iqtisadi əlaqələr sistemindən kənarda iqtisadi münasibətlərin yaradılması cəhdləri, iqtisadi strukturların qeyri – rasionallığı, ideologiyalaşdırılması, insanları öz əməyinin bəhrəsindən məhrum edilməsi və s. nəinki iqtisadi təhlükəsizliyə, hətta iqtisadiyyata sağalmaz yaralar vurdu.

Bu mənada, iqtisadi münasibətlər ideoloji ifadələr, ehkamlar üzərində olmayıb, cəmiyyətin obyektiv tələbatları üzərində qurulmalıdır. Bu isə fundamental səviyyənin faktorudur. Həmin faktorun realizə edilməməsindən kənarda digərləri – xammal resurslarının mövcudluğu, infrastrukturun inkişafı, işçi qüvvələrinin ixtisaslaşması, texnologiya və elmin inkişaf səviyyəsi və s. fəaliyyət göstərmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizliyin əsasını iqtisadi dirçəliş və inkişaf təşkil edir. Professor D.Vəliyev və İ.Aslanova qloballaşma şəraitində ölkələrin inkişaf təcrübəsini nəzərə alaraq iqtisadiyyatda dövlətin idarəçilik funksiyasının aşağıdakı əsas istiqamətlərini müəyyən edirlər: [3, 26]

1. İnkişafın strateji istiqamətlərinin və onun prinsiplərinin müəyyən edilməsi;

2. Bütün iyerarxiya mərhələlərində iqtisadi maraqların uzlaşdırılması;

3. İctimai təkrar istehsalı prosesinin struktur cəhətdən yenidənqurulması yolu ilə tarazlı inkişafın təmin olunması;

4. Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakının təmin olunması;

5. Ölkənin istehsal aparatının inkişafı: keyfiyyət, həcm, inkişaf sürəti, resurslardan istifadə səviyyəsi;

6. Bazarın idarə olunması: məhsulun keyfiyyəti, istehsal xərclərinin səviyyəsi, qiymətlər, rəqabət üzərində pul-kredit, fiskal siyasəti və inzibati vasitələrlə nəzarət;

7. İnformasiya və innovasiya

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, qloballaşan dünyada beynəlxalq aləmdə baş verən proseslər, hadisələr də dövlətin milli təhlükəsizlik sisteminə bu və ya digər mənada təsir edir.

İqtisadi təhlükəsizlik məsələləri- iqtisadi cinayətkarlıqla mübarizə, strateji obyektlərin mühafizəsinin səviyyəsi, ölkəyə sərmayə qoyan xarici şirkətlərin və vətəndaşların normal fəaliyyəti və təhlükəsizliyi, xarici investisiya qoyuluşuna şərait yaradılması və s. məsələlər də diqqət mərkəzindədir və siyasi təhlükəsizliyin möhkəmliyinin meyarlarından sayılır.

Azərbaycan böyük təbii resurslara malik və Cənubi Qafqazın daha əlverişli bölgəsində yerləşən bir dövlət kimi həm Asiya, həm də Avropanın geniş diqqət mərkəzindədir. Qərb ölkələri, o cümlədən avroatlantik məkanla əlaqələrin dərinləşdirilməsi, dünyanın bir sıra dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi Azərbaycanın milli iqtisadi siyasətinin əsası olaraq qalmaqdadır.

Qloballaşma əsasən iqtisadi faktorlarla ölçülür. Bu proses daha çox iqtisadi meyarlarla hesablanır. Bu baxımdan Azərbaycanın iqtisadi qloballaşma şəraitində beynəlxalq əməkdaşlıq səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan özünü iqtisadi cəhətdən beynəlxalq sərmayəçilər və şirkətlər üçün açıq bir dövlət olduğunu bəyan etmişdir.

Alimlərin araşdırmasına görə, qloballaşma şəraitində dövlətin milliliyinin qorunması və suverenliyinin təmin edilməsi, həmçinin beynəlxalq səviyyədə mövqeyinin güclənməsinin ən başlıca amili dövlətin milli maraqlarının qorunması sayılır. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları – Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusudur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, XXI əsr-YNE, 2005, 215 s.
2. Piriyeu A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı: BDU, 2002, 534 s.
3. Vəliyev D., Aslanova İ. Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın müasir paradıqmaları. // Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə və Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin 93 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 4-5 may 2011-ci il.
4. Политология. Энциклопедический словарь. М.: МКУ, 1993.
5. Экономическая безопасность и инновационная политика (страна, регион, фирма), Вып. II, М.: 1993.

TARAS ŞEVÇENKONUN “VƏSİYYƏTNAMƏ” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ

Aygün İbrahimova

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Azərbaycan

Aygün42ib@gmail.com

Summary

ANALYSIS OF TARAS SHEVCHENKO'S WORK "THE TESTAMENT"

Taras Shevchenko is a Ukrainian writer, poet and artist. Taras Grigoryevich Shevchenko was born in the winter of 1814 in the village of Morintsy, Kiev province. Taras Shevchenko's poem "Testament" has left its mark on Ukrainian literature with its deep meaning. He wrote his "will" on December 25, 1845, during a serious illness in the city of Pereyaslav. I had a sad thought that this might be the last hours of his life. Thus, the impetus for writing a poetic "testament" was. It was Shevchenko who suffered a serious illness.. T. Shevchenko's poetry awakens in a person a sense of pride and patriotism for his past. Having started writing poetry with personal motives, the poet gradually begins to talk about the fate of Ukraine, which greatly worried him in his own life. In addition, although the writer returns to the motives of the opening lines, his thoughts are focused on social events. Taras Shevchenko believes that the people will rise up and break the shackles. Mentally, he is transported to the future, to a new society where there will be no tyrants. He sees a tomorrow that will bring happiness to Ukraine. It is clear how deep his love for the Motherland is. "Zapovit", that is, "the most famous poem by Taras Grigoryevich Shevchenko. The future, the testament and ideals of Taras Shevchenko, will have a positive impact on the new generation and instill in them values such as nationality, humanity and patriotism. The poet's poems are still read, analyzed and inspired to create various works of art.

Key words: artistic prose, language, Ukrainian literature, recommendations, analysis of poetry.

Резюме

АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО «ЗАВЕТ»

Тарас Шевченко-украинский писатель, поэт, художник. Тарас Григорьевич Шевченко родился зимой 1814 года в селе Моринцы Киевской губернии. Поэма Тараса Шевченко "завещание" своим глубоким смыслом наложила отпечаток на украинскую литературу. Написал свое "завещание" 25 декабря 1845 года во время тяжелой болезни в городе

Переяславе. Пришла печальная мысль, что это могут быть последние часы его жизни. Таким образом, толчком к написанию стихотворения "Завещание" послужило то, что Шевченко перенес тяжелую болезнь.. Т.Поезия Шевченко пробуждает в человеке чувство гордости и патриотизма за свое прошлое. Начав поэзию с личных мотивов, поэт постепенно начинает рассказывать о судьбе Украины, которая очень беспокоила его в собственной жизни. Кроме того, хотя писатель возвращается к мотивам вводных строк, его мысли сосредоточены на социальных событиях. Тарас Шевченко верит, что народ встанет и сломает оковы. Мысленно он переносится в будущее, в новое общество, где не будет тиранов. Он видит завтрашний день, который принесет счастье Украине. Видно, насколько глубока его любовь к Родине. "Заповіт", то есть "самое известное стихотворение Тараса Григорьевича Шевченко. Будущее, завещание и идеалы Тараса Шевченко, положительно повлияют на новое поколение и привьют им такие ценности, как национальная принадлежность, человечность и патриотизм. Стихи поэта до сих пор читаются, анализируются и вдохновляют на создание различных художественных произведений.

Ключевые слова: художественная проза, язык, украинская литература, рекомендации, анализ поэзии.

Ukrayna ədəbiyyatı zəngin və çox şaxəlidir. O, mənşəyi və böyüməsini Ukrayna xalqının yaradıcı qüvvələrinin inkişafına borcludur [2,13]. Əsasəndə Taras Şevçenko bədii yaradıcılığı. Taras Şevçenko ukraynalı yazıçı, şair, rəssamdır. Taras Qrihoreviç Şevçenko 1814-cü ilin qışında Kiyev quberniyasının Morints kəndində anadan olub. 1840-cı ildə Sankt-Peterburqda Şevçenkonun "Kobzar" adlı ilk Ukrayna şeirlər toplusu nəşr olundu. İlk əsərlər balladalar, şeirlər və "fikirlər" janrında yazılmışdır. Bu dövrün mühüm əsərləri "Katerina" (1838), "Haydamaki" (1841) poemalarıdır.

Taras Şevçenkonun "Vəsiyyətnamə" Şeiri dərin mənası ilə Ukrayna ədəbiyyatına iz qoymuşdur. Buna görə də təsadüfi deyil ki, yazıçı yaradıcılığının ilk dövründə tarixi mövzulara çox diqqət yetirirdi. Şevçenko həmçinin keçmiş, azad günləridə həsrətlə xatırlayır. O özünün məşhur "Vəsiyyətnamə"sini 1845-ci il dekabrın 25-də Pereyaslav şəhərində ağır xəstəlik zamanı yazıb. 1845-ci ilin dekabrında Şevçenko dekabrist torpaq sahibi S.N. Samoilovla birlikdə Pereyaslav bölgəsinə səfər etdi. Burada soyuqladı və nəticədə xəstələndi.

Dekabrın 24-də onun vəziyyəti kəskin pisləşib – pnevmoniya xəstəliyinə gətirib çıxardı. Samoilovlar bundan da qorxaraq şairi Pereyaslava Kozaçkovskiyə göndərirlər. Yoldada vəziyyəti yaxşı deyildi ancaq çatanda dahada ağırlaşdı.

Kədərli fikir gəldi ki, bu, ömrünün son saatları ola bilər. Beləliklə "Vəsiyyətnamə" poeziyasını yazmağa təkan T.Şevçenkonun ağır xəstəliyə düçar olması idi. Fövqəlbəşər səyləri ilə xəstəliyə qalib gələrək, birtəhər ayağa qalxdı və zəifləmiş əlləri ilə bir şam yandırdı. Və kağıza ilk belə dəhşətli sözlər düşdü:

Mən öləndə, mənə basdırarsınız...[1,138]

Sanki əziz xalqına bir vəsiyyətnamə qoymaq istəyirdi. Şairin zəhmətkeş xalqa, doğma torpağa alovlu məhəbbətini, məzlumların ayağa qalxacağına, buxovlarını qıracağına, yeni, ədalətli cəmiyyət quracağına inamını ifadə etdiyi şeir şairin xalqa müraciəti ilə başlayır. Şeir Taras Şevçenko vətəni Ukraynanın geniş çöllərində bir məzarda dəfn olunması arzusunı bildirməsi ilə başlayır:

Yüksək bir təpədə, bir da başında.

Elə bir yerdə ki, görünsün yalnız

O gözəl Ukrayna... Onun daşında,

Onun tarlasında, geniş çölündə,

Mən öləndən sonra, görüm nələr var! [1,139]

Həmçinin "Vəsiyyətnamə"də Dnepr gücü simvollaşdırır. Şevçenkonun poeziyası çox emosional və səmimidir. Yazıçı doğma torpağa olan məhəbbətini gizlətmir. Şeirlərdəki mənzərələrə heyran qalmamaq mümkün deyil, çünki Ukrayna ədəbiyyatında təbiəti Şevçenkodan yaxşı təsvir edən yoxdur. Şair təbiətdəki rənglərə, qoxulara, səslərə diqqət yetirir. Yazıçı Ukraynaya olan dərin sevgisini göstərmək üçün mənzərədən istifadə edir.

Şevçenkonun şeirləri təbii olduğu üçün əzbər öyrənmək asandır. Müəllif əmin-amanlıq və xoşbəxtlik bəxş edən əbədi, çürüməz yer üzünü təsvir edir. O, fəvqəltəbii gücə malikdir. Bu hiperbolizasiya folklordan qaynaqlanır. Təbii ki, T.Şevçenkonun şeiri insanda öz keçmişi ilə fəxr və vətənpərvərlik hissləri oyadır. İnsanları cəlb edir və oxucunu üsyan ideyasını dərk etməyə hazırlayır, onun çağırışı təbiət təsvirindən dərhal sonra səslənəcəkdir. Şeirə şəxsi motivlərlə başlayan şair

tədrisən onu öz həyatından çox narahat edən Ukraynanın taleyi haqqında söz açmağa başlayır. Bundan əlavə, yazıçı giriş sətirlərinin motivlərinə qayıtsa da, düşüncələri ictimai hadisələrə yönəlib. Ölüm haqqında yalnız bir sözlə (“dəfn”) sözü ilə açılır, sonra üsyana çağırış eşidilir:

Məni basdırınız, üsyan ediniz,
Qırıb yox ediniz o qandalları.
Düşmənin qanını axıtmaqla siz
Azad olarsınız, biliniz bari.[1,138]

Taras Şevçenko inanır ki, xalq ayağa qalxacaq və buxovları qıracaq. O, zehni olaraq gələcəyə, zalımların olmayacağı yeni cəmiyyətə daşınır. Ukraynaya xoşbəxtlik gətirəcək sabahı görür.

Əslində şeirin yaranmasının bir səbəbi də ictimai-siyasi problemlər olub.19-cu əsrin 30-40-cı illərində ölkənin həyatı dərin inqilabi məzmunla dolu idi. [3.34]

Şair 1843-1845-ci illərdə ilk dəfə eşitdiyi, sonra isə öz gözləri ilə gördüyü ictimai şəri ifşa edir.

O, həm ağa saraylarını, həm də kəndli daxmalarını gəzdi, gördü ki, bəylər özlərinə cənnət, kəndlilər üçün cəhənnəm tikiblər. O, hər şeyi gördü, hamını dinlədi və yekunlaşdırdı:

Qırıb yox ediniz o qandalları....

Amma bu sadəlikdə düşüncə və obrazın dərinliyi var. Bir neçə sadə söz bütün mənzərəni yaradır. Şair özü ilə bərabər, poetik sözün qüdrəti ilə oxucularını elə bir zirvəyə ucaltmışdır ki, onlar Ukraynaya başdan-başa baxırlar, özlərini bu gözəlliyin, bu əzəmətin ağaları kimi hiss edirlər və ictimai məsuliyyəti dərk edirlər. Yəni doğma Vətəninin taleyi. Landşaft təfərrüatları simvolikdir: gürultulu Dnepr, geniş çöl, geniş tarlalar, çünki onlar "kazak şöhrətinin" şahidləridir.

“Qəbirdə” dəfn olunmaq, kazak kurqanında son sığınacaq tapmaq və doğma torpağın müdafiəçilərinin iştirakını bölüşmək deməkdir. Ona görə də poeziyanın başlanğıcı Ukraynadan olan şairin simasının ayrılmazlığına dəlalət edir.

Sonrakı iki cüt misrada şair artıq özünü, ölümünü yox, doğma xalqının taleyini, gələcəyini düşünür. Müəllifin həyəcanı hiss olunur: buradakı sətirələr daha enerjili, cəld, danışılmamış mənalara doludur. Hətta aşağıdakı misralarda o yad qanın Dneperdən getməsinə və xalqının azad olacağı gündə Tanrıya dua edib iman gətirəcəyindən söz açır. Xalqını azad görmək onun Allahdan istədiyi, ən böyük arzusu idi.

Mənim Ukraynamdan yuyub aparsa
Dnepr yad qanını mavi dənizə,
Onda mən sözümü deyərəm qısa,
Unudub tarlanı, dağı... nə isə,
Son verib fəğana, son verib aha,
Dua eyləyəyəm onda Allaha.

Bu, onun uğrunda cəsarətlə mübarizə apardığı həyat proqramıdır. Ölməkdə (özünün fikirləşdiyi kimi) və xalqını azad görməyə vaxtı olmadığından arzusunun heç olmasa ölümdən sonra gerçəkləşməsinə istəyir. “Şair-Tribuna” xalqa birbaşa deyir ki, əsarət (ictimai və milli zülmün simvolu) buxovlarını qırmaq ancaq qan töküləcək silahlı mübarizə ilə mümkündür.

Amma bu, ədalətli müharibə olacaq: “Düşmənin qanını axıtmaqla siz” epitetləri birbaşa göstərir ki, biz tiran padşahlardan, təhkimli ağalardan və zəhmətkeş xalqın digər zülmkarlarından danışırıq. Əks halda, bəylər heç vaxt güclərindən əl çəkməyəcəklər.

Ədəbiyyat

1. історія української літератури. У 8-ми т. Київ, 1967, т. II, с 56-66
2. Історія України / Керівник авт. Ю.Зайцев. Вид. 2-ге зі змінами. // - Львів: Світ, 1998, с. 207-212
3. Taras Shevchenko- Museum , Andrew Gregorovich, 2014, KANADA , с 67-98

MİLLİ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİN QORUNMASI MULTİKULTURALİZMİN BAŞLICA ŞƏRTİDİR

Nurəngiz Kərimova
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim
Azərbaycan
nurangiz.kerimli@mail.ru

Summary

PROTECTION OF NATIONAL CUSTOMS IT IS THE MAIN CONDITION OF MULTICULTURALISM

In the article the multicultural model that has been formed in Azerbaijan is spoken about. It is also indicated, that representatives of different peoples had coexisted peacefully in Azerbaijan since most ancient times. From this point of view, the policy of multiculturalism and tolerance carried out by the government of the Republic of Azerbaijan deserves special attention and represents a unique model of a multicultural society, which is recognized throughout the world. Besides, in the article interesting samples of national holidays that are celebrated by representatives of small number peoples living on the territory of Azerbaijan are represented, the essence of various ancient customs and traditions of different peoples are revealed. In the article it is also emphasized that representatives of all nationalities, living in Azerbaijan have equal rights.

Key words: multiculturalism, tolerance, synthesis of cultures, holiday, ceremony.

Резюме

ЗАЩИТА НАЦИОНАЛЬНЫХ ТАМОЖЕНЕЙ ЭТО ГЛАВНОЕ УСЛОВИЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

В статье говорится о мультикультуральной модели, сформировавшейся в Азербайджане, и указывается, что в Азербайджане с самых древних времен мирно сосуществовали представители самых разных народов. С этой точки зрения политика мультикультурализма и толерантности, проводимая правительством Азербайджанской Республики заслуживает особого внимания и представляет собой уникальную модель мультикультурального общества, признанную во всем мире. В качестве примера в статье приводятся примеры национальных праздников, которые отмечаются представителями малочисленных народов, проживающих на территории Азербайджана, раскрывается суть различных обычаев и традиций разных народов, подчеркивается, что представители всех национальностей в Азербайджане имеют равные права.

Ключевые слова: мультикультурность, толерантность, синтез культур, праздник, церемония.

Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan bəri bir çox xalqlar yanaşı yaşayıblar. Burada çoxlu kiçik xalqların nümayəndələri - ləzgilər, talışlar, avarlar, udinlər, ingiloylar və digər xalqlar yaşayıb və azərbaycanlılarla eyni, tam bərabər hüquqlara malik olub. Azərbaycan bütün dövrlərdə Şərqlə Qərb arasında əlaqələrin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayan birləşdirici “körpü” olub. Azərbaycanın təqdim etdiyi multikultural model müxtəlif xalqların və dini konfessiyaların qonşuluq və dostluq şəraitində birgə yaşaması və birgə fəaliyyətinin modelidir. Müasir dövrdə multikulturalizm bəşəriyyəti siyasi gərginlikdən xilas edə biləcək mühüm və alternativsiz vasitədir. Multikulturalizm sülh, azadlıq, bərabərlik, dostluq kimi yüksək dəyərlərə əsaslanan, qarşılıqlı hörməti, mərhəməti və humanizmi təsdiq edən, tolerantlıqla üzvi şəkildə bağlanan bir tarixi hadisədir.

Multikulturalizm inteqrasiya üçün münbit zəmin yaradır və bununla yanaşı assimilyasiyanı qəti surətdə inkar edir. Bu məntiqi yanaşmadır, çünki assimilyasiya arzuolunmaz münasibətlərə, bir çox hallarda müxtəlif xalqların və xalqların nümayəndələri arasında ciddi münaqişələrə səbəb olur, halbuki multikultural cəmiyyətdə müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi və inkişafı, müxtəlif mədəniyyətlərin formalaşması cəmiyyətin əsas hədəfi kimi qəbul olunur [5, 23].

Bu baxımdan multikulturalizmin müasir dövrün reallığı kimi, xüsusən də multikulturalizm prinsiplərinin cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etdiyi Azərbaycan modelinin alim və tədqiqatçıları tərəfindən hərtərəfli öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan xalqı daim başqa xalqlara böyük hörmətlə yanaşıb. Azərbaycan ərazisində, onun paytaxtı Bakıda möhtəşəm məscidlərlə yanaşı pravoslav və katolik kilsələr, yahudi sinaqoqları sərbəst fəaliyyət göstərir. Bütün xalqların nümayəndələri öz milli adət-ənənələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının milli bayramlarında da həvəslə iştirak edirlər [6, 127].

Bu baxımdan Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlarının öz adət-ənənələrinə uyğun olaraq milli

bayramlarını, xüsusən də Bahar bayramının necə keçirilməsi xüsusən maraqlıdır. Məlumdur ki, Baharın, yazın gəlişini, təbiətin oyanmasını bütün xalqlar səbirsizliklə gözləyir və böyük, çox sevilən bayram kimi qeyd edirlər. Azərbaycanda Novruz bayramı çox vaxt “əziz gün” adlanır, bu da təsadüfi deyil. Bu əziz gündə insanlar dünyadan köçənləri yad edir, evində şirniyyat bişirib, qonum-qonşu ilə bölüşür, ağsaqqallara, ağbırçəklərə baş çəkir, küsənlər barışır. Tonqalla bağlı xüsusi mərasim mövcuddur- alovun üstündən atlanmaq. Bu adət oda, alovla sitayişlə bağlıdır və inanclara görə, həmin alov insanda olan bütün ağırlığı, mənfi enerjini məhv edir. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlarda həmçinin baharın gəlişini və təbiətin oyanışını səbirsizliklə gözləyib, həmin günü xüsusi təntənə ilə qeyd ediblər. Burada bir mühüm cəhət vurğulanmalıdır- Azərbaycanda bahar bayramını təkcə müsəlmanlar deyil, digər dinlərə sitayiş edən xalqlar da qeyd edirlər. Məsələn, pravoslav ruslar “Maslenitsa” adlı bayramını qeyd edirlər və “blinçik” adlanan xəmir xörəyini bişirirlər. Girdə blinçik günəşlə assosiasiya edilir və Rusiyanın sərt, soyuq iqlimində isti və ruzi-bərəkətlə əlaqələndirilir.

Yəhudi xalqının həmçinin özünə məxsus adət-ənənələri var. Yəhudilər yazda “Pesax” bayramını qeyd edirlər və Pesax yəhudi xalqının ziyarət xarakterli üç bayramından biridir. Əslində, Pesax yəhudilərin Misiri tərk etməsi tarixi ilə bağlıdır, yəni ilkin mərhələdə bu bayram dini xarakter daşıyıb, lakin müasir dövrdə Pesax baharın gəlməsi, həyatın təzələnməsi rəmzi kimi İsrail dövlətində yeddi gün, İsraildən kənarda yaşayan yəhudilər tərəfindən səkkiz gün ərzində qeyd edilir [2, 41].

Avar xalqı həmçinin ənənəvi bahar və əmək ritual bayramı olan “İlk şırım” OTSBAİ-ni keçirir. Avar dilində OTSBAİ - “öküzləri arabaya qoşmaq” deməkdir. Bu bayram həmçinin dərin simvolik mənə daşıyır. Məlumdur ki, inək, öküz bir çox xalqların folklorunda ruzi-bərəkət rəmzi olub. Bahar gələndə avar xalqının adətinə uyğun olaraq öküzü arabaya qoşub ilk şırım açıblar. Bu adət torpağa yeni toxumlar atıb, bol məhsul götürmək arzusunun ifadəsidir. Yəni, təbiət oyandıqca, torpaq öz ruzisini insanlara bəxş edir və insanları halal zəhmətə çağırır [2, 71].

Azərbaycanın Alban-udin icması özünün “Mayıfka” bahar bayramını həmçinin baharın gəlməsi ilə əlaqələndirilir. “Mayıfka” may ayında qeyd edilir və udin xalqının bahar bayramının özünəməxsus cəhəti var- bu bayramda həm xristianlar həm müsəlmanlar bərabər iştirak edirlər. Nic qəsəbəsi Alban-udin kilsəsinin bərpa edilməsi və udinlərin burada öz müqəddəs bayramlarını layiqincə qeyd etməsi tolerantlığın parlaq təzahürüdür [2, 59].

Hər bir xalqın tarixində onun öz milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirən mühüm mərasimlər vardır. Azərbaycanlıların böyük təntənə və xüsusi mərasimlərlə qeyd etdiyi Novruz bayramı ləzgi xalqı üçün də əziz bayramdır. Novruz bayramı adı ləzgi dilində “Yaran suvar” adlanır. “Yar” ləzgilərin qədim əkinçilik təqviminə əsasən, yazın, mart ayının 21-dən aprelin 4-dək davam edən dövrə deyilir. Ləzgi dilində “yar” sözünün bir çox mənaları var. Bu söz “ilkin” mənasında da işlənir. Qədimdə xalq arasında *yar* sözü çox zaman «qırmızı Günəşi» də ifadə edirdi. Odur ki, ləzgilərin bayram süfrəsində qırmızı rəng xüsusi yer tutur. Ləzgilər də Azərbaycanlılar kimi baharın gəlişini müşayiət edən çərşənbələri xüsusi qeyd edirlər. Məsələn, Qusar rayonunda Su çərşənbəsində həyat-baca təmizlənir, sulanır, qızlar, qadınlar bulaq başına gedirlər. Adətə görə, səhənglə bulaqdan su götürən qadınlar suyu küçə boyu qapıların ağzına, hasarların dibinə tökürlər. Su çərşənbəsində su mənbələri təzələnilir, arxlar qaydaya salınır, su ilə bağlı müxtəlif şənliklər keçirilir. Gün doğmamış hamı bulaq başına gedir, əl-üzünü yuyur, bir-birinin üzərinə su çiləyir, su üstündən atlanır. Xalq inamına görə, Su çərşənbəsi günü “təzə sudan” keçənlər azarını-bezarını ona verər, il boyu xəstəlikdən uzaq olar. Martın 21-də gecə ilə gündüzün bərabərləşəcəyi zamanı böyük təntənə ilə bayram edən ləzgilər toylarını da məhz mart ayının 21-dən aprelin 4-dək etməyə çalışırdılar. Bu zaman bəyə “*yaran çəm*” (*bahar bəyi*), gəlinə isə “*yaran svas*” (*bahar gəlini*) deyirdilər. Bu ayların həm bərəkətli aylar olduğuna görə evlənen gənclərin daha sağlam nəsil dünyaya gətirəcəyinə inanırlar. Xalq arasında belə bir inanc var ki, ailənin illik güzəranı bayram süfrəsindən asılıdır. Ona görə də hər ailə başçısı çalışır ki, süfrəsi zəngin olsun. Bayram süfrəsinə əyləşməzdən əvvəl bayram payı ilə küsülülərin evinə gedər, plov qazanından çəkilməmiş ilk nimçəni qonşuluqda xəstə yatanlara, kimsəsizlərə göndərirlər. Əvvəllər *Yaran suvar* kəndlərdə xüsusi təntənə ilə keçirilər, hər bir ailə üzvünün adına şam yandırılırdı. Bayram günü ləzgilər ocağı həyətdə deyil, təpələrin başında qalayardı. Ləzgilər arasında bahar ərəfəsində Ayı və

Günəşi çağırma ayinləri icra edilərdi. Bu xalq mərasimi *Vatsrakar* adlanırdı. Bu mərasim zamanı qızlar, oğlanlar Aya və Günəşə həsr olunmuş mahnılar oxuya-oxuya məhəllələrdən keçərdilər. Ləzgi-lərin bahar bayramı ərəfəsində keçirilən qədim adətlərindən biri də könüllü iməcilik mənasını verən “*mel*” mərasimidir. “Mel” adətinə görə, ev-eşikdə bahar təmizliyi aparılır, yorğan-döşək günə verilir, xalça-palaz çırpılır, evlərin divarları ağardılır, bağ-bağat çör-çöpdən təmizləndirdi [2, 20].

Talış xalqının da Bahar bayramı ilə bağlı çox maraqlı adət və ayinləri mövcuddur [4, 76].

Bu bölgədə İlaxır çərşənbə daha böyük təntənə ilə qeyd olunur. Buna görə də çərşənbəyə burada xüsusi hazırlıq görürlər. Bölgənin özünəməxsus bir çox adət-ənənələri vardır ki, onlara digər regionlarda az rast gəlinir. Həm də bu adətlər bir sıra maraqlı tərəfləri ilə də diqqəti cəlb edir. Bu maraqlı adətlərdən biri də “bayramda ağzı qızıl üzüklü balıq hədiyyəsi aparmaq” adətidir.

Balıqlar içərisində özünəməxsus dadı və gözəlliyi olan ziyad balığının ağzına bir qızıl üzük qoyulur və balıq bişirilmir. Elə çiy halda götürüb axır çərşənbə günü nişanlı qızın evinə hədiyyə aparırlar. Bununla yanaşı bayram şirniyyatları və səməni də aparılır. Yəni, oğlan tərəfi bəlkə də bununla demək istəyir ki, həm çox faydalı və həm də bayramın əsas öndə olan bir təamını sizə hədiyyə etməklə sizin bizim üçün nə qədər dəyərli olduğunuzu bir daha xatırladıyıq. Ümumiyyətlə, bu bölgədə həm axır çərşənbədə, həm də Novruz bayramında süfrədə balığın olmasına çox önəm verirlər. Özü də gərək bu balıq Ziyad (Kütüm) balığı ola ki, onu həm yaxşı ləvəngi etmək olur, həm də çox dadlı olur. Yəni, Novruz süfrəsi balıq ləvəngisi olmadan açılmaz, balıq bolluq rəmzi sayılır, balıq süfrədə olarsa ilimiz bolluqla keçər deyə hesab edirlər. Süfrədə balıq ləvəngisindən başqa qoz küküsü, “patə”, “ovşilə”, “şəlgəm”, toyuq ləvəngisi və s. yemək və desertlərin olması çox vacibdir.

Talışların özünəməxsus adətləri ilk növbədə onların dili və geyim tərzində nəzərə çarpır. Novruzda qadınlar, qızlar başına, belinə gözəl saçaqlı örpəklərini bağlayıb axar sulara üz tutur və uşaqdan tutmuş böyüyə qədər hər kəs yol boyu şeirlər, bayatılar oxuyaraq bulaq başına gedib, su ilə əl-üzlərini yuyub, mənfi ruhlardan azad olmaq üçün oradan su götürüb evlərinə qayıdırlar. Həmin su aydınlığın, xeyirin simvoludur. Xəstə adamların üzünə çilənən, evlərin hər küncünə səpilən bayram suyu həyatın yenilənməsinin rəmzidir. Bayram günlərində hər evdə “**Bıştə**”, **zeyrən çörəyi bişir, qohumlara, qonşulara sovqatlar verilir**. Kənd sakinləri tonqal ətrafına yığılanda özləri ilə “bıştə”lər götürür. “Bıştə” talış dilində yayda becərilən mərci, boranı tumu, noxud və s. kimi çərəzlərə deyilir. Talışların adətinə görə tonqaldan sonra onun közündə həmin bitkilər qovrularaq qonaqlara təqdim edilir. Daha sonra zümzümə ilə başlayan musiqi xorla ifa olunur. Böyükklər oxuyur, uşaqlar musiqi sədaları altında sanki bir-birləri ilə yarışaraq yeddi hündür tonqalın üstündən tullanırlar. Tonqala yaxınlaşan hər kəs bu sözləri təkrar edir: *Ağrıların getsin 7 dağ, 7 dənizdən o taya. Çərşənbələrin təntənə ilə qeyd edilməsi saflaşma, insan ruhunun yenilənməsi, mənfilikdən qurtulmaq deməkdir*. İlaxır çərşənbənin isə xüsusi önəmi ondan ibarətdir ki, həmin gündə insanlar artıq bütün mənfiliklərdən, ağır nəfəsdən təmizlənərək yeni ili qarşılamağa tam hazır olduğunu bildirir [4, 41].

Azərbaycan ərazisində, Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamaclarında yaşayan İngiloyların da çox maraqlı adət-ənənələri mövcuddur. İngiloylar Qafqaz Albaniyasında yaşamış və qədim yunan tarixçisi Strabonun “Coğrafiya” əsərində qeyd olunan 26 qədim Alban tayfasından biri olan gellərdir, “gel” sözü də “ingiloy” sözünün ikinci hecasında “gil” kimi öz əksini tapıb [4, 26].

İngiloyların “Qorqot” bayramı xüsusən maraqlıdır. Bu bayram, əslində ingiloylarda Novruz kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki bu bayram da həmçinin Baharın gəlişi ilə əlaqədardır və mart ayının 20-21-dən başlayaraq, aprelin sonuna qədər, yəni qırx gün davam edir. Baharın ilk elçisi olan durnanı da ingiloylar “qorqot” adlandırırlar və Bahar bayramının qeyd edilməsi durnaların gəldiyi vaxta düşür. Novruzda çərşənbələr olsa da, “Qorqot” bayramında bu yoxdur. Ancaq bu bayram da əkinçiliklə bağlıdır, qışın sərt sınağından çıxmağı bayram edirlər. Novruzda Azərbaycanlılar səməni hazırlayırlar, ingiloylar isə buğdadan “Qorqot” adlı yemək hazırlayıb hər kəsə paylayırlar. Bu bayramda da tonqal qalanır, müxtəlif xalq oyunları icra olunur. Burada da Novruz bayramının elementləri yetərincədir, ancaq “Qorqot” bayramını qonşu etnosların heç biri qeyd etmir, bu yalnız ingiloylara məxsusdur. İngiloylar bütün mərasimlərini su mənbələrinə yaxın olan yerdə keçirirlər. Çəmənə xalçalar salınır, tonqallar qalanır, dadlı yeməklər bişirilir, süfrələrə milli yeməklər- mahara, sülhüllü, qırs, xəngəl, çilov, uzurum- düzülür [5, 371].

Göründüyü kimi, Azərbaycanda bütün xalqların nümayəndələri üçün öz milli adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq və ayinləri keçirmək, milli mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün hər cür şərait yaranıb. Vətənimizdə azsaylı xalqların milli ləyaqəti heç bir şəkildə pozulmur və onların öz milli adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq üçün hər cür şərait yaranıb. Araşdırmamız Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların - qrupların hamısının tarixi və etnoqrafiyasını əhatə etməsə də, onlar haqqında ümumi təsəvvür yarada bildiyimi düşünürəm. Azərbaycan bizim hamımızın - azlığından və ya çoxluğundan asılı olmayaraq, burada yaşayan bütün xalqların - ümumi Evidir. Onu sevə-sevə qorumaq, qoruyaraq sevmək hər bir kəsin başlıca qayəsi olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azsaylı xalqların folkloru. (IV cild). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2019, 222 s.
2. Bayrami A. Azərbaycan tolışon ədəbiyyot (I cild). Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2013, 284 s.
3. Əliyev Ş.H. “Şimali-Qərbi Azərbaycan: ingiloylar” Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2007, 280 s.
4. Məlikova İ. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların əfsanə, rəvayət və nağılları. Bakı, 2018, 196 s.
5. Multikulturalizmə giriş. (Dərs vəsaiti) . Bakı, Mütərcim, 2018. 370 s.
6. Литературные силуэты Азербайджана. Баку. «Мутарджим», 2020, 192 с.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «БЛАГОДАРНОСТЬ» В РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Самая Керимова

Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии, доцент
Азербайджан
samaya_kerimova@mail.ru

Xülasə

RUS DİLİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ “MƏNNƏTDARLIQ” KONSEPSİYASININ TƏMSİLİ

Məqalə dünyanın rus lingvistik mənzərəsinin tərkib hissələrindən birinin təcəssümü kimi minnətdarlıq anlayışının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Minnətdarlıq nitq etiketinin mühüm hissəsi və sosial-mədəni fenomen kimi dünyanın rus lingvistik mənzərəsində müxtəlif cür təcəssüm olunduğundan tədqiqatçıların əhəmiyyətli dərəcədə marağına səbəb olur.

Məqələdə nitq aktlarının mövcud təsnifatları təhlil edilir. Bu təhlilin nəticələri rus lingvistik mədəniyyətində minnətdarlıq ifadə edən nitq aktlarının özünəməxsus milli xüsusiyyətlər toplusunu onların illokutiv istiqaməti, funksiyaları, ifadə formaları və kommunikantların statusu baxımından müəyyən etməyə imkan verir.

Açar sözlər: nitq aktı, illokutiv istiqamət, pragmatik funksiyalar, lingvistik nəzakət, minnətdarlığın birbaşa/dolaylı ifadə şəkli.

Summary

REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF “GRATITUDE” IN RUSSIAN LINGUOCULTURE

The article explores the concept of gratitude as a key element of the Russian linguistic worldview.

Being a crucial aspect of speech etiquette and a socio-cultural phenomenon, gratitude manifests itself in various ways within the Russian linguistic worldview, attracting considerable attention of researchers.

The analysis delves into existing classifications of speech acts. Thanks to this examination, it is possible to determine a distinct set of nationally specific features of speech acts related to the expression of gratitude in Russian linguistic culture. These features include illocutionary orientation, functions, modes of expression, and the status of communicants.

Key words: speech act, illocutionary orientation, pragmatic functions, linguistic politeness, direct/indirect mode of expressing gratitude.

Благодарность как социально-культурное явление, в котором отражается национальный менталитет, запечатлевается национально-культурная специфика, по праву входит в поле научного исследования как концепт (Ю.С. Степанов, В.П. Нерознак, И.А. Романова, А.А. Залевская, С.Г. Воркачев, Ю.Е. Прохоров и др.). Он исследуется с точки зрения когнитивной лингвистики,

лингвокультурологии, коммуникативной лингвистики. Актуальность этой темы определяется, с одной стороны, возрастающим интересом к национально специфическим картинам мира в прагмалингвистическом аспекте и, с другой стороны, фрагментарностью исследования благодарности как концепта. Благодарность может быть рассмотрена как концепт в силу ее значительной нагруженности социальным и культурным компонентом и ее важной роли в коммуникативных взаимодействиях людей. Благодарность является одной из базовых ценностей русской лингвокультуры на уровне норм коммуникативного поведения.

Благодарность (от слова «благодарить») – это чувство признательности за оказанную услугу, за поддержку, за своевременный совет, за проявленную эмоциональную реакцию (сострадание, доверие, любовь, сочувствие, расположение). Адресатом благодарности могут быть не только конкретные люди, но и общности людей (например, предки) и неперсонифицированные сущности: мир, Бог. Н.И.Формановская относит благодарность «к речевым ситуациям и действиям, в которых особенно ярко проявляется доброжелательность, уважение к адресату, оказавшему услугу» [1, 229]. Благодарность служит для поддержания и укрепления контактов в социальном взаимодействии. Прагматическое значение концептов «благодарность» состоит в вербальном и невербальном воплощении этических норм в человеческом общении, в том числе в речевых актах благодарности.

В концептуальное поле благодарности входят следующие компоненты: благо, добро, дар, дарить, благодарность, благодарить, благодарный, признательность, признательный; вежливость, уважение, воспитанность, приличие, благожелание, долг и др.

Самым употребительным способом выражения благодарности в русской коммуникативной культуре является нейтральная, автоматизированная и десемантизированная форма «спасибо»: его внутренняя форма содержит не собственно выражение благодарности, но пожелание добра как спасения Богом. Слово «спасибо» стало широкоупотребительным только в XX веке. В прежние времена вместо него чаще использовались такие его синонимы, как «благодарю», «благодарствуйте» и другие.

В русской культуре языковое содержание концепта «благодарность» восходит к православному вероучению и таким базовым национальным ценностям, связанным с ним, как добро (доброта) и соборность (в данном случае понимаемая как искренняя жертва, приносимая в пользу другого человека или общего дела) [3, 171].

Многие слова благодарности уже стали стереотипными, они хранятся в сознании носителей русского языка и воспроизводятся в стандартных ситуациях. Соответственно, выбор таких средств диктуется этикетными правилами. Формулы благодарности, являясь обязательным элементом в общественном взаимодействии русских, занимают важное место в коммуникации и в зависимости от обстоятельств способны выполнять этикетную (направленную на гармоничное общение) или эмоциональную функцию (направленную на высокую оценку коммуниканта). Таким образом, ту или иную функцию благодарности определяет экстралингвистический контекст.

Речевой акт благодарности может комбинироваться с другими речевыми актами (совет, пожелание, извинение, похвала, приветствие, прощание и др.), что связано с его функционированием, например, благодарность может сопровождаться благопожеланиями.

Вербальное выражение благодарности может сопровождаться такими жестами, как рукопожатие, хлопанье по плечу, слезы (признательности), поклон, кивок головы и др.

Речевой акт благодарности может быть прямым и косвенным. В прямом речевом акте благодарности должно содержаться указание на иллокутивную цель (то есть коммуникативное намерение говорящего) – выражение благодарности.

В противном случае речевой акт является косвенным, при этом он может выражать общую оценку совершенного действия прагматическим субъектом как выгодного, а также эмоциональное состояние, вызванное сложившимся положением вещей [2, 65]. Прямые речевые акты передаются средствами, языковая семантика которых соответствует иллокутивной силе рече-

вого акта, а косвенные – языковыми формами, иллюкутивная сила которых не является частью их семантики. Она выводится логическим путем из буквального значения формы с учетом ситуации произнесения.

При реализации речевого акта благодарности важным условием успешности является условие искренности, вербализирующее интуицию, что адресант только тогда должен благодарить адресата, когда он находится в определенном эмоциональном состоянии, а именно в состоянии благодарности [2, с. 63].

Искренняя благодарность направлена, прежде всего, на выражение ярких положительных эмоций, положительной оценки за оказанную помощь и моральную поддержку в трудной ситуации, например, для людей, выполняющих профессиональный долг (врачи, пожарные).

Благодарность также может носить неискренний, ироничный характер – сарказм. Благодарность может быть исполнением ритуала (вне чувств и эмоций), и даже маскировкой, манипулятивным поведением (при возможных отрицательных чувствах и эмоциях)

Благодарность в русской культуре представляет собой норму поведения и чувство, возникающее при реакции на события или действия другого человека вследствие нравственных установок на жертвенность, взаимопомощь, любовь.

Литература

- 1.Формановская Н. И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. 4-е изд. М.: URSS: ЛКИ, 2008. 156 с.
2. Трофимова Н. А. Штрихи к портретам социативных речевых актов // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2007. №34.С.61–74.
3. Фасмер М., Трубачев О.Н., Ларин Б.А. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. М.: Прогресс, 1986. Т. 2. 576 с.

AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURALİZMİNİN QLOBALLAŞAN DÜNYADA YERİ VƏ ROLU

Əfqan Qasımzadə

DİN-in Polis Akademiyası

baş müəllim, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, polis polkovnik-leytenantı

Azərbaycan

efqan.qasimov@mail.ru

Summary

THE PLACE AND ROLE OF MULTICULTURALISM OF AZERBAIJAN IN THE GLOBALIZED WORLD

The roots of Azerbaijan's traditions of multiculturalism and tolerance are multifaceted. Starting from our folklore examples, the works of our prominent intellectuals and writers, including the history of our socio-political and scientific-philosophical ideas, have a wide place in multicultural values.

National leader Heydar Aliyev's return to power for the second time laid the foundation for a new development stage in the development of tolerance and multicultural values in our country. Azerbaijan, flourishing under the leadership of Ilham Aliyev, a worthy follower of the Great Leader, has already presented the Azerbaijani model of multiculturalism to the world. In this regard, organizational work has been done in our country, and calls have been made to the world based on intercultural dialogue, human rights and freedoms, and tolerance. International level conferences and forums held in Baku in this direction are of particular importance.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijan, tolerance, multiculturalism.

Резюме

МЕСТО И РОЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНА В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Корни азербайджанских традиций мультикультурализма и толерантности многогранны. Начиная с фольклорных образов, произведений наших выдающихся интеллектуалов и писателей, а также в общественно-

политической и научно-философской истории уделялось широкое место мультикультуральным ценностям. Возвращение общенационального лидера Гейдара Алиева к власти во второй раз заложило основу нового этапа в развитии толерантности и мультикультурных ценностей в нашей стране. Азербайджан, процветающий под руководством Ильхама Алиева, достойного последователя Великого лидера, уже представил миру азербайджанскую модель мультикультурализма. В связи с этим в нашей стране были проведены организационные работы, прозвучены призывы к миру, основанные на межкультурном диалоге, правах и свободах человека, а также толерантности. В этом направлении особое значение имеют проводимые в Баку конференции и форумы международного уровня.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, толерантность, мультикультурализм.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı ölkəmizdə toleranlığın və multikultural dəyərlərin inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuş oldu. Ulu Öndərin layiqli davamçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə çiçəklənən Azərbaycan artıq dünyaya multikulturalizmin Azərbaycan modelini təqdim etmişdir. Bununla bağlı ölkəmizdə həm təşkilati işlər görülmüş, həm də dünyaya mədəniyyətlərarası dialoqa, insan hüquq və azadlıqlarına, toleranlığa söykənən çağırışlar edilmişdir. Bu istiqamətdə Bakıda keçirilən beynəlxalq səviyyəli konfranslar, forumlar xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qədim dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycanın multikulturalizm və toleranlıq ənənələrinin çoxşaxəli olmaqla qədim tarixi kökləri vardır. Bu dəyərlər uzun tarixi dövr ərzində xalqımızın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində formalaşaraq inkişaf etmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycan ərazisini işğal etmək niyyətində olan müxtəlif dövlət və imperiyaların həyata keçirdikləri işğalçı müharibələr və müstəmləkəçilik siyasəti özündə böyük tarixi keçmişi və milli-mənəvi dəyərləri ehtiva edən Azərbaycan xalqının milli əzmini qıra bilməmişdir. Görkəmli Azərbaycan ədibləri, ziyalıları, maarifçiləri multikultural dəyərlərin zəruriliyini dərk edir və onun cəmiyyətin gələcək inkişafında mühüm rola malik olacağını dərinlən dərk edirdilər.

Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində müxtəlif millətlərin nümayəndələri yaşamış və hal-hazırda da yaşamaqdadır. Müxtəlif cəmiyyətlər arasında fərqli inkişaf tendensiyalarının müşahidə edilməsinə baxmayaraq artıq xalqları, dinləri bir-birinə bağlayan orta qədim mənəvi dəyərlərin zəruriliyi, insanları əsarətdən qurtararaq onlara tək dini nöqtəyi-nəzərdən deyil, eyni zamanda bir insan olaraq dəyərlərinə görə qiymət verilməsi və buna yaranmış ehtiyac toleranlığı və multikultural dəyərləri özündə ehtiva edirdi [2, 113].

Azərbaycan multikulturalizminin köklərinə nəzər saldıqda görürük ki, folklor nümunələrimizdə, müxtəlif dini təlimlərdə, Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai-fəlsəfi fikir nümayəndələrinin yaradıcılığında, publisistikamızda marifçilik ideyaları ilə yanaşı multikultural dəyərlər və toleranlıq ənənələri də geniş yer almışdır. Uzun müddət Çar Rusiyasının əsarəti altında olan Azərbaycan 1918-ci ildə müstəqillik əldə etdi. Belə ki, şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması böyük tarixi hadisə olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın multikultural və toleranlıq ənənələrinin tarixində yeni bir səhifə idi. Daxili siyasət sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər Cümhuriyyət dövründə dövlət səviyyəsində toleranlığa nə dərəcədə önəm verildiyini göstərir.

Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra 1991-1993-cü illərdə ölkədə səbətsiz rəhbərlərin tarixi ənənələrimizə etinasız yanaşması göz qabağında idi. Lakin, Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqın istəyi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra digər sahələrlə yanaşı, Azərbaycan multikulturalizminin və toleranlıq ənənələrinin inkişafında yeni bir epoxa başlanmış oldu. Hansı ki, bu dövr müasir çiçəklənən və dünyanın diqqət mərkəzində olan güclü Azərbaycanın yenidən qurulması və tərəqqisi yolunda böyük bir siyasi məktəb rolunu oynadı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə əsas ideologiya olan azərbaycançılıq məfkurəsi də çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu [2, 45].

Azərbaycanın multikultural və toleranlıq ənənələrinə dövlət tərəfindən təminat verilməsinin bariz nümunəsi Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Bütün millətlərin nümayəndələrinə bərabər hüquqların verilməsi Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarına verilmiş qiymətin bariz təzahürüdür. Bir azərbaycanlı olaraq digər millətlərin dini etiqad azadlıqlarına hörmətlə yanaşılmaqla yanaşı, eyni zamanda dövlət tərəfindən də onlara daim diqqət və

qayğı göstərilmişdir. Bu sahədə Ulu Öndər tərəfindən əsas qoyulmuş siyasət bu gün də uğurla davam etdirilir.

Bu bir daha onu deməyə əsas verir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasında multikulturalizmi və toleratlılığı dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin vacib bir elementi hesab edərək, ölkəmizdə multikulturalizm siyasətinin əsasını qoymuşdur. Akademik Kamal Abdulla Ümummilli liderin ölkəmizdə çoxmədəniyyətlilik ənənəsinin inkişafına verdiyi misilsiz töhfəni tarixi faktlarla tədqiq edərək, haqlı olaraq Heydər Əliyevi Azərbaycan multikulturaliminin siyasi banisi hesab edir [1].

Ulu Öndərin layiqli davamçısı İlham Əliyevin ölkə prezidenti seçilməsindən sonra tolerantlıq və multikultural ənənələrin inkişafında yeni bir mərhələ başlanmış oldu. Multikulturalizm və tolerantlıq İlham Əliyevin siyasətinin əsas aparıcı istiqamətlərdən birini təşkil etməklə daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Dövlət başçısı tərəfindən bu sahədə mühüm addımlar atılmaqla müvafiq fərman və sərəncamlar verilmişdir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri xidmətinin, Bilik Fondunun, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması, hətta 2016-cı ilin ölkəmizdə multikulturalizm ili elan edilməsi, Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoqla bağlı Forumların, Dünya Dini Liderlərinin Sammitlərinin, Humanitar Forumların keçirilməsidünyanın aparıcı və inkişaf etmiş dövlətlərinə belə nümunə olacaq işlər olmaqla ölkəmizdə dövlət səviyyəsində tolerantlığa və multikultural dəyərlərə göstərilən diqqətin bariz nümunəsidir [2, 49; 52-54].

Torpaqlarımızı 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında saxlamış, sırf azərbaycanlı olmağımıza görə xalqımıza qarşı soyqırım törətmiş, tarix, mədəniyyət və dini abidlərimizi məhv etmiş, Ermənistandan fərqli olaraq, ölkəmizdə müxtəlif dinlərə məxsus dini ibadətqahların fəaliyyətinə və onların təmirinə, qorunmasına dövlət səviyyəsində diqqət və qayğı göstərilmişdir. Lakin, ermənilər nəinki, məscidlərimizi məhv etmiş, hətta orada donuz belə saxlamışlar. Bu barədə Azərbaycanın dəfələrlə dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara faktlara əsaslanaraq çağırış etməsinə baxmayaraq, Ermənistanı himayə edən, sözdə özünü multikultural, tolerant, demokratik dəyərlərə sadıq olduğunu vurğulayan qərb buna heç bir reaksiya verməmişdir.

Hansı ki, Azərbaycan dünya ölkələri sırasında yeni çağırışların əsas təşəbbüskarı olmaqla dünyada multikultural və tolerantlıq ənənələrinin, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının, mədəniyyətlərarası dialoqun son dərəcə zəruri olduğunu bütün dünyaya bəyan etmişdir. Xüsusilə, Vətən müharibəsində qələbədən və 2023-cü ilin 19-20 setyabr tarixlərində keçirilmiş lokal antiterror əməliyyatları ilə Azərbaycanın suverenliyinin bərpa olunmasından sonra Ermənistan və ona havadarlıq edən dövlətlərin, xüsusilə Fransanın beynəlxalq hüquqa zidd olaraq Ermənistana dəstək göstərərək onu yeni təxribatlara sürükləmələri ikili standartlarının bariz nümunəsidir.

Halbuki, Fransa özü Afrikada uzunmüddətli müstəmləkəçilik siyasəti həyata keçirərək xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüquqlarını kobud surətdə pozmuş, nəinki mədəniyyətlərarası dialoqa şərait yaradılması, əksinə onun məhv edilməsinin birbaşa təşəbbüskarı olmuşdur.

Bu gün regionun aparıcı dövləti olan Azərbaycan multikulturalizmin, tolerantlığın və mədəniyyətlərarası dialoqun tərəqqisi üçün yeni mütərəqqi çağırışlar etməkdədir. Xatırladaq ki, 6 iyul 2023-cü il tarixdə Azərbaycanın sədrliyi ilə Bakıda keçirilmiş “Müstəmləkəçiliyin tamamilə aradan qaldırılmasına doğru” adlı konfransın iştirakçıları tərəfindən Bakı Təşəbbüs Qrupunun əsas qoyulmuşdur. Elə həmin il oktyabr ayının 20-də Bakıda “Neokolonializm: İnsan Hüquqlarının Pozulması və Ədalətsizlik” adlı mühüm əhəmiyyətə malik olan növbəti bir konfrans keçirildi. Konfransın keçirilməsi Azərbaycanın Fransa əsarətindən əziyyət çəkən Afrikanın sözügedən dövlətlərinə böyük töhfəsi idi. Bu konfransda müxtəlif bəyənətlər səsləndirilməklə, dünyada tolerantlığa və multikultural dəyərlərə zərbə vuran Fransanın keçmiş müstəmləkələrinin daxil işlərinə müdaxiləsi, dekolonizasiya ilə bağlı geniş müzakirələr aparılmışdır [3]. Azərbaycanda belə bir konfransın təşkili təkcə Fransa müstəmləkəçiliyindən əziyyət çəkən, hüquqları tapdalanan və mədəniyyətləri məhv edilən keçmiş

müstəmləkə dövlətləri üçün deyil, eyni zamanda mədəniyyətlərarası dialoqun zərurliyinin, tolerantlıq və birgə yaşayış ənənələrinin inkişafının zəruriliyinin bütün dünyaya bəyan edilməsidir.

Artıq Azərbaycan Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə suverenliyini və ərazi bütövlüyünü tam bərpa etmiş, eyni zamanda dünyaya multikulturalizmin və tolerantlığın bir Azərbaycan modelini təqdim etmişdir. Hansı ki, bu model bütün dünyada sülhə, həmrəyliyə, qarşılıqlı dialoqa verilən böyük bir töhfədir.

Ədəbiyyat

1.Abdullayev, Kamal. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi // Azərbaycan.–2015.–1 may.–№ 92.–s.3.

2.Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik / K.Abdulla [və b.].–Bakı:BBMM,–2017.–416 s.

3.<https://qafqazinfo.az/news/detail/bakida-fransanın-mustemlekecilik-siyaseti-ile-bagli-beynelxalq-konfrans-kecirilecek-415819>.

MULTİKULTURALİZM VƏ AMERİKA LİBERALLARI

Asif Quliyev

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

asif.quliyev.1960@mail.ru

Sevinc Quliyeva

AMEA, elmi işçi

Azərbaycan

Summary

MULTICULTURALISM AND AMERICAN LIBERALS

In the article has been made an analysis of American liberal social scientists and publicists M.Walzer, M. Lind, R. Bernstein and A. Schlesinger-jr.'s views on multiculturalism.

Arthur M. Schlesinger, Jr., is uniquely positioned to wave the caution flag in the race to a politics of identity. Michael Lind provides a comprehensive revisionist view of the American past and offers a concrete proposal for nation-building reforms to strengthen the American future. He shows that the forces of nationalism and the ideal of a trans-racial melting pot need not be in conflict with each other, and he provides a practical agenda for a liberal nationalist revolution that would combine a new color-blind liberalism in civil rights with practical measures for reducing class-based barriers to racial integration. A stimulating critique of every kind of orthodox opinion as well as a vision of a new "Trans-American" majority.

Multiculturalism - along with its synonym "diversity" - has radically different meanings for two large segments of the American people. The conflict between these groups is now the source of bitter and widespread controversy and confrontation.

Key words: assimilation, multiculturalism, state-nation, american liberals, cultural diversity

Резюме

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И АМЕРИКАНСКИЕ ЛИБЕРАЛЫ

В статье рассматривается, политика мультикультурализма как концепция, характерная для США, порождающая, напряженность в современном обществе. Анализируются, различные точки зрения американских либеральных исследователей М.Уолцера, М.Линда, Р.Бернштейна и А.Шлезинджера-младшего на проблемы, и перспективы, мультикультурализма в США. В целом спектр мнений либеральных сторонников мультикультурализма в США достаточно широк: от признания культурных различий в американском обществе базовыми и структурообразующими до призывов выстраивать политику мультикультурализма лишь во имя разрешения психологических проблем индивидов, "оторванных от корней" современной цивилизацией. Однако никто из либеральных сторонников мультикультурализма не видит в нем тех издержек и той опасности, о которой в один голос говорят его либеральные противники - историк Артур Шлезинджер-младший, видные публицисты Ричард Бернштейн и Майкл Линд. Именно они обнаружили в мультикультурализме не просто отражение специфики современной

эпохи, переживаемой Западом, а прежде всего опасность для будущего западной цивилизации и ее фундамента в целом.

Ключевые слова: *ассимиляция, мультикультурализм, государство-нация, американские либералы, культурное разнообразие*

XX əsrin 60-70-ci illərində multikulturalizm Avropada və Şimali Amerikada çağdaş etnik-siyasi münasibətlərin bir tələbi kimi adi termin çərçivəsindən çıxaraq əsl fəlsəfi-siyasi konsepsiyaya çevrilməyə başladı. Kanadadan sonra ABŞ-da multikulturalizm doktrinası və praktikasının qəbulu tədricən bütün Qərb dünyasında multikulturalizmin ən azı ideologiya səviyyəsində qəbul edilməsinə gətirib çıxardı.

Amerika multikulturalizminin problemi ondadır ki, fərdi və qrup hüquqları arasındakı nisbət xeyli mürəkkəb olmaqla amerikan mentalitetinin əsasında dayanan ənənəvi protestant əxlaqi icmaya hörmətlə yanaşmanı da özündə ifadə edir. ABŞ və Kanadanın siyasi praktikasında multikulturalizm adı altında “müxtəliflik hüququ” və “mədəni bərabərlik” başa düşülürdü. Görkəmli amerikan etno-siyasətçisi Qleyzer göstərir ki, multikulturalizm öz gedişində vahid milli mədəniyyətə qarşı dayanmış bir çox mədəniyyətləri aşkar edən müxtəlif inkişaf proseslərinin kompleksidir. [1, s.103]

ABŞ-da mədəni müxtəlifliklər haqqında elmi müzakirələrdə mahiyyətə söhbət bir sıra tarixi səbəblər nəticəsində yenidən öz mədəni identikliyi problemini həll etməyə və öz dəyərlər sistemini təsdiq etməyə məcbur olan amerikan millətinin sivilizasiya əsası haqqında gedir. Multikulturalizm probleminə münasibət ABŞ-da liberal-mühafizəkar konsensusun möhkəmliyinin ciddi sınağına çevrilmişdir. Multikulturalizmin tənqidində mühafizəkarlar şübhəsiz ki, liderlik edirlər. Amerikan mühafizəkar publisistikası bütövlükdə oxucuda belə təəssürat yaradır ki, multikulturalizmin əsas ideoloqları öz submədəniyyətini əsas mədəniyyətə qarşı qoyan etno-irqi və digər azlıq nümayəndələri və fərdin hüquqlarına nisbətdə qrupun hüquqlarının ilkin olduğuna iddialı olan liberallardır. Liberallar iki düşərgəyə multikulturalizmin tərəfdarlarına və əleyhidarlarına bölünmüşlər. Birincilərə ilk növbədə Kanada filosofu Çarlz Teyloru və multikultural ideologiyayı nəzəri əsaslarla təmin edən Frankfurt məktəbinin nümayəndəsi Yurgen Haberması aid etmək olar. Məhz onların elmi əsərlərində qrup və fərd hüquqları haqqında danışılır. Amma bu alimlərin düşüncələri daha çox nəzəri xarakter daşıyır və nəticələri birbaşa amerikan həqiqətlərinə aid edilə bilməz.

Məşhur amerikan liberal-filosofu Maykl Uoltser Qərb cəmiyyətlərində mədəni müxtəlifliyin üstünlüyü tərəfdarlarının baxışlarını bölüşür. ABŞ-a millətlərin milləti kimi baxan Uoltser mədəni plyuralizmin banisi Qores Kollenin konsepsiyasını əsas götürür. Kollenin ardınca Uoltser göstərir ki, Amerikada hansısa milli substraktın yaranması baş vermədi, hər halda bu təbii yolla baş vermədi. Ona görə də o, amerikanların şəxsində siyasi birlik və toleranlıq əsasında birləşmiş immiqrant qrupların nəsillərini görür.

Multikulturalizm və tanınma siyasəti haqqında söhbət siyasi separatizm düşüncələri müstəvisinə keçdikdə Uoltser Teylorun multikulturalist nəzəriyyəsini dəstəkləyir. Daha sonralar öz nöqtəy-nəzərini bir qədər təsis edərək ilk növbədə insan hüquqlarının prioritet olmasını düşünənlərin mövqeyində dayanır və daha sonra dağıdıcılığa meyilli olmayanların qrup hüquqlarının da vacibliyini göstərir. Amerikan liberallarından olan Uoltserdə multikultural ritorika getdikcə sosial-demokratiya ilə əvəzlənir.

ABŞ-da multikulturalizmin liberal tərəfdarlarının fikirləri geniş spektrə malik olsa da onların heç biri Artur kiçik-Şlezinger, Riçard Bernsteyn və Maykl Lind kimi multikulturalizmin təhlükəli olduğunu düşünməmişlər. Adları çəkilən liberallar multikulturalizmdə sadəcə müasir dövrün Qərbdə yaşanan ifadəsini deyil, hər şeydən əvvəl Qərb sivilizasiyasının gələcəyi və bütövlükdə bünövrəsi üçün təhlükənin olduğunu düşünürlər. Onlar radikal multikulturalizmin liberal-demokratiyaya meydan oxuduğunu iddia edirlər.

Liberal millətçi Maykl Lind özünün “Gələcək amerikan milləti. Yeni millətçilik və dördüncü amerikan inqilabı.” kitabında Amerika üçün klassik olan bir suala, amerikanlar millətdirmi sualına özünəməxsus tərzdə cavab tapmağa çalışır. O, öz opponentlərinin düşüncələrinin təhlilindən başlayır. O, göstərir ki, multikulturalizm və demokratik universalizm amerikan millətinin mövcudluğu sualına

neqativ cavab verir. O, yazır: “Onlar deyillər ki, ABŞ millət-dövlət deyil. Hər şeydən öncə bu millətlərin və ya mədəniyyətlərin federasiyası və hökumətindən başqa ümumi heç bir şeyi olmayan, BMT formasında millətlər millətidir.” [3, s.1]

Lind multikulturalist ideoloqların fikirlərində ziddiyyətlər ildugunu qeyd edir. Onlar tərəfindən mədəniyyətin müəyyən edilməsindəki ziddiyyətin daha çox nəzərə çarpdığını göstərir. O, göstərir ki, sol yönümlü multikulturalistlər ABŞ mədəniyyətini ağ, qara və ya afro-amerikan, ispan, asiya-sakit okean və amerikan-hindu irqləri ilə müəyyən edirlər. Kollen kimi köhnə stilli bəlağətli mədəni plyuralistlər Amerika mədəniyyətini ingilis, irland, fransız, italyan, alman, çex, polyak və s. avropa etnik qrupları ilə müəyyən edərək oxşar yanaşmanı təqdim edirlər. Təqdim etdikləri mədəniyyətlərin miqdarında fərqlənən multikulturalistlər və mədəni plyuralistlər belə bir fikirdə həmrəydirlər ki, ABŞ-ı digərləri ilə müqayisə edərək görürük ki, o, İngiltərə, Fransa, Polşa, Çin və ya Braziliya tipində millət-dövlət olmayıb, Kanada, İsveçrə, köhnə SSRİ və ya Yuqoslaviya tipində multimilli federasiyadır. Lind sol multikulturalist Uoltserin sözlərini misal göstərir: “Amerikanın haçansa millət-dövlət olması ağlasığmazdır, çox şey birliyə doğru gedir, amma burada və bu saat yox, bu onun taleyi deyil.” [3, s.2]

Uoltser göstərir ki, demokratik universalistlərə görə ABŞ millət-dövlət olmayıb mücərrədləşdirdikdə liberal-demokratiya fəlsəfəsinə əsaslanan millətsiz dövlət, yəni ideya-dövlətdir. Deməli amerikan milləti varmı sualına demokratik universalistlər də yoxdur cavabı verir.

Beləliklə Lind yekunlaşdıraraq göstərir ki, multikulturalistlər və demokratik universalistlər kimi iki fikir məktəbi belə bir fikrə həmrəydirlər ki, ABŞ heç vaxt dövlət-millət olmamışdır və onların hər biri ABŞ-ın fərqli millətsiz dövlət formasını təqdim edir. Lind hər iki məktəbin səhv etdiyini göstərərək deyir ki, ABŞ nə indi nə də heç vaxt multimədəni demokratiya və ya millətsiz demokratiya olmamışdır. ABŞ liberal-demokratik dövlət-millət olmuşdur, indi də belə dövlətdir və belədə olacaqdır. Lind göstərir ki, millət olmanın ümumi meyarlarına görə ağ, qara, ispan, asiyalı, hindu adlandırılan amerikanların əksəriyyəti vahid milli cəmiyyətin amerikan millətinin üzvləridir və bu millət bir cinsli olmayıb submədəniyyətlərdən ibarətdir, onlardan biri olan qara amerikan mədəniyyəti az və ya çox dərəcədə irqi hesab ediləbildiyi halda, digərləri, məsələn, ispan, asiyalı kimi submədəniyyətlər etniklikdən daha çox dərəcədə bürokratik kateqoriyalar hesab edilə bilər. Nəhayət Lind hesab edir ki, xalqın milləti yaratması üçün bircinsli olması şərt deyil. Məsələn, italyanlar, braziliyalılar və meksikanlar bütün regional fərqlərinə və irqi müxtəlifliklərinə baxmayaraq ümumi milli irsə və identikliyə malikdirlər.

Lində görə amerikan liberal millətçilik cərəyanı belə hesab edir ki, əsl millət yalnız vətəndaşlıqdan ibarət deyil, əsl millət hər şeydən öncə ümumi dil, ümumi folklor və ümumi mədəniyyətlə müəyyən edilən tarixi birlikdir və bu gün amerikan milləti məhz bu formada mövcuddur.

Lində məxsus olduğu liberal millətçilər arasında millətin müəyyən edilməsi məsələsindən eytivist və liberal millətçilik nöqtəyi-nəzərləri mövcuddur. Neytivistlər amerikan milli cəmiyyətinə üzvlüyü irqi və dini cizgilərlə əlaqələndirirlər. Onların düşüncəsinə görə amerikanlı olmaq ağ olmaq və ya yəhudi-xristian ənənələrinin nümayəndəsi olmaq, başqa sözlə xristian olmaq deməkdir.

Liberal millətçiliyin mövqeyini ifadə edən Lind isə göstərir ki, millət irq və ya dinlə deyil, dil və mədəniyyətlə müəyyən edilir. Mədəni bağlarla birləşən amerikan milləti Amerikaya gəlmə zamanından asılı olmayaraq müxtəlif irq və etnoslardan ibarət amerikanları öz tərkibinə daxil edir.

Lində görə Multimədəni Amerikada mövcud olan amerikan mədəniyyəti o qədər güclüdür ki, ən güclü immiqrant mədəniyyətini əridə bilər və buna mədəniyyətlərarası izdivaclar da imkan yaradacaq. O, göstərir ki, amerikan cəmiyyətinə real təhlükə etnik və irqi zəmində parçalanma deyil, cəmiyyətin siniflərə bölünməsidir. Ona görə də orta təbəqənin inkişafı üçün imkanlar artırılmalıdır.

Liberal publisist Riçard Bernsteyn özünün “Xeyirxahların diktaturası. Multikulturalizm və Amerikanın gələcəyi uğrunda mübarizə” adlı kitabında multikulturalizmin mahiyyətini açmaq üçün ABŞ-ın təhsil sisteminin təhlilinə müraciət edir. Amerikan məktəbləri və universitetlərində multikultural təhsil sahəsində olan məmurların Amerikanın multikultural reallıqlara malik olmasında təkid etməsi adi bir haldır. Multikulturalizm ən azı nəzəriyyədə geniş mədəni müxtəlifliyə amerikan həya-

tında həmişə açıq olmuş, lakin hakim avropa mədəniyyəti tərəfindən sıxışdırılmışdır. Bundan nəticə çıxarmaq olar ki, ağların qadınları və rəngli amerikalıları sıxışdırın hökmranlığına son qoymaq lazımdır ki, burada hamı öz identikliyi ilə fəxr edə bilsin. Bernsteyn deyir: “Başqa sözlə, multikulturalizm fəhlə sinfi üçün istismarın sonu və iqtisadi ədalət olduğu kimi, həm də azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq deməkdir.” [2, s.5]

Bernsteyn multikulturalizmin təzadlı cəhətini onun formalaşmış hakim mədəniyyətə qarşı dayanmasında görür. Mədəniyyətə dərin bağlılıq insanların bir-birini başa düşməsinə mane olur.

Liberal tarixçi kimi kiçik-Artur Şlezingerin multikulturalizmin tədqiqində verdiyi töhfə Amerikanın həm liberal həm də mühafizəkar yönümlü mütəfəkkirləri tərəfindən etiraf edilir. Ənənəvi mühafizəkar ideoloqların əksəriyyəti ona istinad etmişdir. O, “Amerikanın parçalanması. Multikultural cəmiyyət haqqında düşüncə” kitabında amerikalı olmaq nə deməkdir sualına cavab tapmağa çalışır. Onun fikrinə görə Amerikanın taleyi bu sualın cavabından asılıdır. Şlezinger hesab edir ki, “soyuq müharibə” və ideoloji münaqişələri etnik və irqi münaqişələr əvəz etdi. O, göstərir ki, kütləvi miqrasiyalar sosial ziddiyyətlər yaradır. Müasir etnik münaqişələri təhlil edən Şlezinger ABŞ-ın multi-mədəni ölkə olduğu halda etnik qırğınlardan necə yan keçə bilməsi sualını verir və cavabı “Amerikan fermerinin məktubları” kitabının müəllifi olan Sent-Con de Krevkerdə tapır. Krevker bir amerikan ailəsində ingilis, şotland, irland, fransız, danimarkalı, alman, isveç qarışığının olduğunu misal göstərərək başqa bir ölkədə buna çətin rast gələ biləcəyini bildirir. Krevker amerikalı nədir sualına, bu yeni bir insandır cavabını verir. Şlezinger qeyd edir: “Amerikalı o adamdır ki, bütün keçmiş əqidələrini atmış və yeni həyat tərzindən yenilərini qazanmışdır. Amerikalı yeni prinsiplərlə fəaliyyət göstərən yeni insandır.” [4, s.10] Millətlərarası izdivaclara əsaslanan Şlezinger amerikalıların əksəriyyətinin amerikalı olaraq qaldığını bildirən nikbin nəticəyə gəlir.

Beləliklə görmək olur ki, amerikan liberalları da multikulturalizmə yanaşmada tam vahid mövqedən çıxış edə bilmirlər. Onların bir hissəsi belə bir fikrə gəlir ki, mədəni müxtəliflik Amerikanın taleyi deyil və onu aşıb keçmək lazımdır. Liberal baza konsepsiyasının tərəfdarları olan digər hissə isə iddia edir ki, Amerika dövlət-ideyadır və Amerika mədəniyyəti birmənalı birliyə malik deyil.

Liberalların yanaşmalarının ziddiyyətli olmasından istifadə edən mühafizəkarlar isə onları Amerikanın ənənəvi dəyər əsaslarını sarsıdan “multikultural ordu” adlandırırlar. Polemikaların gedişindən elə görünürdü ki, 1980-1990-cı illərdə ABŞ-da multikulturalizmlə bağlı baş qaldıran “mədəni müharibələr” liberallar və mühafizəkarlar arasındakı siyasi konsensusu pozacaqdır. Amma multikulturalizmə münasibətdə onların arasında kəşimə nöqtəsi yarandı. Hər iki tərəfin qeyri radikal nümayəndələrinin gəldiyi qənaətə görə ən azı yaxın dövrdə ABŞ üçün multikulturalizm problemi həll olunmamış qalacaqdır. Belə bir vəziyyətdə onlar ABŞ üçün ciddi sosial sarsıntılar yarada biləcək mədəni münasibətlərin siyasiləşdirilməsindən qaçmağa üstünlük verirlər.

Ədəbiyyat

1. Глейзер Н. Мультиэтнические общества: Проблемы демографического, религиозного и культурного многообразия // Этнографическое обозрение. 1998. №6.
2. Bernstein R. Dictatorship of virtue. Multiculturalism and the battle of America's future. New York, 1994.
3. Lind M. The Next American Nation. The New Nationalism and the Forth American Revolution. New York, 1995.
4. Schlesinger A.M. jr. The Disuniting of America Reflections on a Multicultural Society. New York; London, 1992.

AZƏRBAYCANDA XALQ TƏTBİQİ SƏNƏTLƏRİNİN MULTİKULTURAL TƏMƏLİ

Fəridə Quliyeva

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, aparıcı elmi işçi, s.ü.f.d., dosent
Azərbaycan
feridequliyeva.66@mail.ru

Summary

MULTICULTURAL BASIS OF FOLK APPLIED ARTS IN AZERBAIJAN

The present article comes to the conclusion that in general, any ethnographic group of the Turkic-speaking Azerbaijani ethnos shows a quite different sub-culture within our general culture due to its lifestyle, economic method and living environment, but an ethnic group that is considered a part of our nation but speaks a completely different local language despite the language difference, they usually represent a single culture with their Turkish-speaking neighbors living in the same area.

Key words: ornament, traditional, national, ethnic group, ethnographic, ethnos.

Резюме

МУЛЬТИКУЛЬТУРНАЯ БАЗА НАРОДНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В настоящей статье делается вывод о том, что в целом любая этнографическая группа тюркоязычного азербайджанского этноса представляет собой достаточно отличную субкультуру внутри общенациональной культуры в силу своего образа жизни, хозяйственного уклада и среды проживания, а этническая группа, считающаяся частью нашей нации, но говорит на совершенно другом местном языке, несмотря на языковую разницу, они представляют единую культуру со своими тюркоговорящими соседями, живущими в том же районе.

Ключевые слова: орнамент, традиционный, национальный, этнос, этнографический, этнос.

Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri zəngin çeşidli sənət örnəkləri ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda müxtəlif etnik qrupların xalq sənəti nümunələri üzvi şəkildə bir-biri ilə qaynayıb qarışaraq vahid milli mədəniyyətimizi təmsil edir; hələ bundan savayı müxtəlif türkdilli etnoqrafik qrupların rəngarəng incəsənət və folklorları da milli mədəniyyət mozaikasını bəzəyib zənginləşdirir. Azərbaycan milli mentaliteti və məhəlli psixologiyası, ənənəvi dünyagörüşü və bəlli coğrafi-geoloji şərait üçün səciyyəviləşən məntiq — xalq sənət nümunələrinin tərtibində, dekorlarında, o cümlədən ornamentlərdə təzahür edərək *xeyrin şəər üzərindəki qələbəsinə* tapır.

Təbiətin, eləcə də cəmiyyətin əzəli quruluşunda, istisnasız olaraq bütün qanunauyğunluqların mayasında riyaziyyatın müstəsna rolunu nəzərə alıb belə bir nəticəyə gəlməliyik ki, ornamentin təşəkkülü prosesində onu təşkil edən simvolları qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən və ornamentə daxilən strukturlaşdırıcı mürəkkəb riyazi düsturun aşkarlanması elmi maraq kəsb edir.

Burada istər kor-təbii (intuitiv), istərsə də məqsədyönlü (intellektual) şəkildə istifadə edilmiş məntiqi qəliblərin xarakterik səciyyəsi, yəni - şüurun ya da təhtə-l-şüurun təsiri altında formalaşmasından asılı olmayaraq - ornamentin yaranması hadisəsində işləyən əqli-təbii məntiqin hansı fəlsəfi köklərə və dünyagörüşü nəzəriyyəsinə dayanmasını, milli ornamentimizin nə kimi etnopsixoloji və digər spesifik amillərdən törəməsinə aydınlaşdırmaq mümkün və arzuolunandır.

Simvol və onun təməli üzərində/zəminində/ yetişən ornamental kombinasiya və ansamblarda müşahidə edilən semiotik əlaqələndirmələri sezməklə yeni cəzbedici həqiqətləri kəşf etmək milli-ənənəvi ornamentin mürəkkəb kimliyini daha yaxşı tanıdan nailiyyətimizdən ola bilər.

Mövzumuz “milli”lik istilahına toxunarkən, bu terminin miqyası barədə bəzi mülahizələr söyləməyimizə lüzum görünür.

Bunun üçün misal olaraq tarixdə özünə möhkəm və əzəmətli iz qoymuş “romalılar” termini (etnonim-politonimi) barədə araşdırma apararaq deyə bilərik ki, “romalılar” anlayışı qədim dünya dövrünə təsadüf edən milli “özünüdərkətmə”nin ən bariz nümunələrindəndir.

“Romalılar” istilahının məzmununu işıqlandırmağa çalışsaq, qeyd etməliyik ki, bu Roma imperiyasının latın dilində danışan çoxmillətli əhalisinin ümumiləşdirilmiş adıdır. Sözsüz ki, az qala qitə böyüklüyündə imperiya əhalisinin hamısı sırf Roma şəhərindən yayılmış latınlardan ibarət ola bilər.

məzdi. Bir etnos tarixin qısa dönməində bu qədər çoxlu sayda törəyə bilməzdi. Amma buna baxmayaraq Roma imperiyasının sakinləri vahid dövlətin içində özlərini artıq “romalı” kimi tanımağa başladılar. Onlar Latin dilini öyrənib bu dildə danışaraq, əksər hallarda ikinci doğma dillərini də paralel surətdə yaşadaraq, özlərini böyük bir millətin mənsubları kimi dərk edir, nəhəng dövlətin təbəələri qismində görür, bütövləşmiş Roma mədəniyyətini formalaşdırırdılar. Roma şəhərindən uzaqlara qədər yayılmış bu mədəniyyətin də xarakterik təsviri yaradıcılığı, özünə xas inkişaf qanunları, və təbii ki, bunun daxilində ənənəvi ornamentləri tədricən təşəkkülə gəlir, təkmilləşir, sonunda ənənəviləşirdi.

Bəzən iki müxtəlif etno-lingvistik element (etnik qrup) təqribən (hərdən isə tamamilə, heç seçilmədən) eyni mədəniyyətə malikdir. Məsələn, respublikamızın (Yardımlı, Lerik, Masallı, Lənkəran, Astara kimi) cənub-şərq nahiyyələrində yaşayan əhali arasında türk dilli kəndlər də az deyil, talış mənşəli kəndlər də əksərən dominant çoxluq təşkil edir (əlavə edək ki, talış etnosunun daxilində də müxtəlif etnoqrafik qruplar mövcuddur). Lakin bunların maddi mədəniyyətində (həmçinin dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində) cüzi fərq görmək mümkündür. Bu ərazilərdə aşkar edilmiş qəbir daşları üzərindəki dekorları biz Azərbaycana məxsus müxtəlif dekorativ sənət nümunələri üzərində də izləyə bilərik.

Danılmaz həqiqətdir ki, biz Azərbaycanın şimal-şərq hissəsinin (Qonaqkənd, İsmayılı, Abşeron, Xızı-Siyəzən-Şabran rayonlarında) bir çox məntəqələrində tat dilinin də Azərbaycan türkcəsi ilə paralel şəkildə işlənməsinin şahidi ola bilərik (keçmişdə isə eyni mənşərə ilə Zəngəzur, Ordubad, Qarabağ diyarlarında da rast gəlməyin mümkünlüyü barədə xəbər verilir). Belə bir etno-mədəni mühit içərisində Azərbaycan incəsənətinin şahəsərləri sayıla biləcək “Çiçi”, “Pirəbədil”, “Suraxanı”, xalçaları meydana gəlmişdir.

İsmayılı (Hacı Hətəmli, Molla İshaqlı) və Quba (Haput) rayonlarında, həmçinin Şirvan və Şəki mahallarının bir sıra başqa (Haputlu/Hapıtlı və ya qeyri adlı – Məlikli, Ovçulu, Sileyli, İbrahimhaput, Şıxhaput, ...) kəndlərində yaşayan xalq lingvistik elmi tərəfindən Qafqaz dillər ailəsinin Şahdağ qrupuna aid edilən qədim bir dildə danışır yaxud bu dili tədricən unutmaqda olsa da öz etnik köklərini unutmur. [3]

Mənbələrin verdiyi məlumata əsasən XIX əsrin ortalarında Göyçayda (indiki Ağsu, Zərdab, Ağdaş və başqa rayonlarda) 736 nəfər haputlu ailəsinin məskunlaşdığı Haputlu Məlikli, Haputlu Mollaqaşanlı, Haputlu Gidəyli, Haputlu Nətəs Qacar, Haputlu Hacı Qətəsi, Haputlu İmamli, Haputlu Kürd kəndləri var idi. [1,223.]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Quba mahalının Cek, Qırız, Əlik kəndlərində də bu dilə çox yaxın olan (elmi ədəbiyyatda “qırız dili” kimi tanınan) dildə danışirlər. Bu kəndlərin mədəniyyət abidələrinə nəzər saldıqda Azərbaycan mədəniyyətinə xas ümumi cəhətlər ilə yanaşı özünəməxsus dəst xətt müşahidə olunmaqdadır. Quba rayonunun Buduq adlanan bir başqa kəndində də tarixi Qafqaz Albaniyasından miras qalmış qədim orijinal bir dil yaşamaqdadır (Şahdağ dillər qrupunun buduq dili).

Dünya dilçilik və coğrafiya elmində özünə şöhrət qazanmış, həmçinin turizm həvəskarlarının marağına səbəb olmuş 2200 m yüksəklikdə yerləşən qədim Xınalıq kəndi də öz avtohton dili ilə məşhurdur. Burada da gözəl mədəniyyət nümunələri və xüsusən petroqlifik və digər abidələrdəki ornament nümunələri ilə tanış ola bilərik ki, bunlardan hər birinin rəngarəng Azərbaycan mədəniyyətinə aid olmasından savayı heç bir başqa kimliyi yoxdur.

Adı çəkilən məntəqələrdə yüzillərlə yaşamaqda olan əhalinin daxili özünüdərk etmə şüurunda isə bu insanların hər biri fərd olaraq “azərbaycançılıq” milli mənsubiyyətini seçməkdədir.

Tarixi vətənimizin qərb hissəsində (əsasən Zəngəzur, Cavanşir mahallarında) kürd dilində danışan əhali bugün də mövcuddur, bir sıra kəndlərdə isə bu dildə var olmuş gündəlik ünsiyyət yaxın və ya uzaq keçmişdə qalmışdır. Məlumat üçün bildirək ki, hal-hazırda respublikamızdakı çoxsaylı kəndlərdən sadəcə adında “Kürd” kəlməsi olan onlarla yaşayış məntəqəsi qeydə alınıb; bundan əlavə hələ daha artıq sayda tarixləri sənədli şəkildə bilinən kürd-mənşəli kəndlər var – lakin qəribəlik ondadır ki, bu çoxsaylı əhalinin bədii yaradıcılığında ümumilikdə Azərbaycan mədəniyyətinə xas olan ənənəvi üslubdan başqa bir çalar görmək qeyri-mümkündür. Misal olaraq Ağdam, Ağcabədi,

Füzuli, Cəbrayıl, Cəlilabad rayonlarındakı Kürdlər adlı, həmçinin Kürd-Maşı, Kürd-şaban, Kürd-Eldarbəyli, Kürd-Mahrızlı, Kürd-Hacı, Kürd-Qaradağlı, Kürd-Qarabağlar, Kürd-Abazlı, Kürd-Boraki, Kürd-Əfəndilər, Kürd-Çapıq, Kürd-Əli, Səfi-Kürd və digər adlarda olan kəndləri sadalamaq mümkündür. Təəssüf ki, 30 ilədək uzanmış işğal müddəti ərzində respublikamızın cənub-qərb torpaqlarında bir çox təsviri sənət izləri və xüsusən xalq tətbiqi sənətlərinə aid nümunələr məhv edilmişdir. Bu qəbildən örnək kimi Dünya şöhrətli “Qasımuşağı” (Laçın rayonu), “Kürd” (Cəbrayıl rayonu) xalıları bu xalq yaradıcılığın gözəl nümunələrindəndir. [4;5].

Bunlardan əlavə Şirvan mahalının bir sıra yerində qonşu ərəbmənşəli kəndlər də var ki, 150 il bundan əvvələ kimi oradakı yaşlı nəsil ərəbcə danışdı. Lakin bütün bunlara rəğmən mədəniyyət etibarını ilə bu mahalda kənd icmalarının hamısı orta hesabla biri-birindən seçilmirlər [2, 221; 3].

Azərbaycanlı müsəlman əhali ilə müqayisəli təhlil zamanı həmin mədəniyyət oxşarlığına (dini müxtəlifliyi nəzərə almaqla) Cənubi Qafqazdakı xristian xalqlarında da rast gəlmək olar.

Maraqlı həqiqət budur ki, müşahidələrdən görüldüyü kimi ümumilikdə türkdilli Azərbaycan etnosunun istənilən etnoqrafik qrupu (ayrım, qarapapağ, padar, şahsevən) özünün həyat tərz, təsərrüfat üsulu və yaşadığı mühitlə əlaqədar ümumi mədəniyyətimizin içində qabartılı sub-mədəniyyət nümayiş etdirirsə də, amma millətimizin tərkib hissəsi sayılan lakin ümummillə türkcədən fərqli olan məhəlli dildə danışan bir etnik qrup isə dil fərqi rəğmən onlarla eyni ərazidə yaşayan türkdilli qonşuları ilə vahid mədəniyyəti təmsil edirlər.

Yəni bu gün ölkəmiz üçün ənənəvi olan ornamentin təşəkkülə gəlmə prosesinin mürəkkəb yol keçməsinə baxmayaraq vətənimizin bu və ya digər məntəqədə hazırlanmış kuzə, səhəng, yəhər, nehrə, beşik, corab və ya xalının üzərindəki ornamentini görürkən onun kimə - yəni hansı xalqa ya onun müəyyən qrupuna məxsus olması haqda qərar çıxarmaq bilici üçün çətinlik kəsb etməyən sadə bir işdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti, II cild, I cild. Bakı: Şərq-qərb-2007. 304 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti, II cild. Bakı: Şərq-qərb-2007. 304 s.
3. Məmmədli Əliağa. Şahdağ xalqlarının müasir etno-mədəni proseslərinə dair. // Azərbaycan xalqları. Cild 9, № 31, 2019. S. 112-125. (4)
4. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2017_2713.htm (5)
5. <https://azlogos.eu/az%C9%99rbaycan-kurdl%C9%99ri/> (6)

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР Г.АЛИЕВ И КОНЦЕПЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНОЙ МОДЕЛИ

Наида Мамедханова

Бакинский славянский университет, доктор филологических наук, профессор

Азербайджан

nanasaf@gmail.com

Xülasə

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN MULTİKULTURAL MODELİNİN KONSEPSİYASI

Məqalə Azərbaycan Respublikasında mədəni müxtəliflik və multikulturalizm ənənələrinin formalaşması və qorunmasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin çoxşəxli xidmətlərinin tədqiqatına həsr olunub. Azərbaycanda mövcud olan hüquqi baza Azərbaycan multikultural modelinin təkmilləşdirilməsi, dünya miqyasında tanınması, ölkəmizdə yaşayan xalqların mədəniyyətlərinin müxtəlifliyinin təmin olunması üçün real şərait yaradır.

Açar sözlər: Azərbaycan, multikulturalizm, Heydər Əliyev, mədəni müxtəliflik, Ulu Öndər.

Summary

NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND THE CONCEPT OF THE AZERBAIJANI MULTICULTURAL MODEL

The article is devoted to the study of the multifaceted services of great leader Heydar Aliyev in the formation and protection of cultural diversity and multikulturalism traditions in the Republic of Azerbaijan. The legal framework existing

in Azerbaijan creates real conditions for improving the multicultural model of Azerbaijan, its recognition on a global scale, ensuring the diversity of cultures of the peoples living in our country.

Keywords: Azerbaijan, multiculturalism, Heydar Aliyev, Cultural Diversity, great leader.

Концепция мультикультурализма в Азербайджане к нынешнему времени сложилась и в известных пределах устоялась, ико второму десятилетию XXI века достаточно ясно определелись культурологические признаки в трудах многих отечественных учёных [1; 2; 3]. Основателем политики мультикультурализма, несомненно, является общенациональный лидер Гейдар Алиев, а достойным продолжателем его дела – Президент Азербайджана Ильхам Алиев. Исследование этой темы важна и актуальна. Ибо в век глобализации, когда во всем мире происходит нивелирование национальных ценностей, Азербайджан одна из редких стран, где сохранились все условия для развития национальных культур, языков и традиций. И этот феномен заслуживает всестороннего изучения.

Исторически Азербайджан всегда являлся мостом между Востоком и Западом. Аккумулируя в себе духовные искания разных культур, народов, лучшие представители Азербайджана создавали произведения, которые в свою очередь во многом оказывали воздействие и предопределяли развитие культуры сопредельных стран. С другой стороны, Азербайджан является уникальной страной, в которой сложились свои традиции и особая модель толерантности и гармоничных национально-этнических отношений. Расположенный на стыке Востока и Запада, различных цивилизаций, Азербайджан является своеобразным геополитическим регионом, который имеет богатое культурное и историческое наследие. В разные этапы истории наша страна становилась родиной для представителей разных народов, религиозных конфессий, культур. И сегодня культурное многообразие, толерантность, открытость к восприятию иной культуры, мультикультурализм – это не только национальное отличие азербайджанского народа, но, что важно – политика азербайджанского государства. Общенациональный лидер Гейдар Алиев развил традицию многокультурности в Азербайджане и вывел ее в качественно новую плоскость – политическую. Хотя это было не просто, учитывая распад Советского Союза, бывших союзных республик, армянскую агрессию, унесшую жизнь тысячи азербайджанцев, более миллиона беженцев, захват 20% территорий Азербайджана, геноцид в Ходжалах. Это стало настоящим экзаменом для традиции толерантности в Азербайджане и могло явиться существенным фактором, способным подорвать ее основы. Однако это не произошло, благодаря тому, что Азербайджан получил новый позитивный импульс с приходом к власти Гейдара Алиева, его мудрой государственной политике.

Политика мультикультурализма, основа которой была заложена общенациональным лидером, на современном этапе успешно развивается Президентом Ильхамом Алиевым.

Хотя сегодняшнее время оказалось самым сложным, поскольку по всему миру идут катастрофические и трагические процессы, которые в первую очередь отражаются на межнациональных, межкультурных и межконфессиональных отношениях. И благодаря продуманной и дальновидной политике президента Ильхама Алиева в Азербайджане удалось не только сберечь эти традиции, но и в эпоху глобальных потрясений превратить культурное многообразие, мультикультурализм в одно из приоритетных направлений государственной политики.

Культурное своеобразие рассматривается в качестве богатства и достояния Азербайджана – общего дома для всех населяющих его граждан вне зависимости от этнической, религиозной или какой-либо другой принадлежности. Азербайджан является уникальным местом, где органично и гармонично соединяются многие культурные разнообразия. Именно здесь пересекаются Европа и Азия, а также стыкуются цивилизации, Восток и Запад. И это соединение разнообразий высшая миссия, которая предписана самой историей для судьбы Азербайджана. И эта миссия требует, чтобы Азербайджан стал местом встречи, диалога и соединения Востока и Запада. И внесенный, на современном этапе, Азербайджаном большой вклад в межкультурный диалог и интеграцию доказывает, что наша страна достойно выполняет эту миссию.

Азербайджанская Республика – полиэтническое государство, где компактно проживают представители многих этносов, каждый из которых является носителем уникальных особенностей, сохраняет собственную материальную и духовную культуру, язык и самоидентификацию, историческую память и менталитет, этническое самосознание.

Впервые весь прогрессивный мир узнал об этом подлинном феномене, который по сути подтвердил свою терминологическую природу на практике государственного управления и в нормах общественной жизни – общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдара Алиева. Он не только чётко обозначил эти черты, но и обоснованно объявил мультикультурализм государственной стратегией. Настоящую политику он считал составной и неотъемлемой частью национальной идеи – «идеи азербайджанства». По убеждению общенационального лидера Г.А.Алиева, теория мультикультурализма посредством воплощения в жизнь данной идеи, во-первых, ставит республику на «демократические рельсы». Во-вторых, содействует охране прав и свобод. В-третьих, защищает те этнокультурные ценности национальных меньшинств, которые проживают на территории Азербайджана. Общенациональный лидер Гейдар Алиев в своих многочисленных публичных выступлениях неоднократно подчёркивал, что демократический путь развития обеспечивает равноправие всех граждан республики без исключения [4].

Как сказал сам Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев: «Мультикультурализм – образ жизни в Азербайджане. Правда, это относительно новый термин. Но на протяжении столетий в Азербайджане существовали мультикультуральные общества. Наглядным свидетельством этого является дружба и солидарность между народами» [5].

Мультикультуральный образ жизни был свойствен нашему обществу изначально. Поэтому Президент Азербайджанской Республики И.Алиев указывает, что «традиции мультикультурализма в течение веков всегда существовали в Азербайджане. Просто назывались они по-разному, но суть не менялась» [5].

Мультикультурализм и сохранение национальной идентичности является важной и актуальной в современную эпоху. И достижение современного Азербайджана в этой области – умение сохранить баланс на всех уровнях- является уникальным опытом, достойным всестороннего изучения. Здесь уместно вспомнить слова известного французского востоковеда Анкетиль Дюперрона, который писал: «Мы напрасно ищем родину античной культуры, литературы и просвещения у греков и римлян. Их следует искать в древней Мидии, Атропатене». Эту мысль, пожалуй, можно дополнить. В Азербайджане нужно искать ключи от грядущей глобальной цивилизации, которая сумеет сохранить разноцветную культурную палитру нашей Земли.

Литература

1. Абдулла К. Азербайджанский мультикультурализм сегодня: от Португалии до Индонезии. -АЗЕРТАДЖ:
URL:<http://news.day.az/politics1735013.html>.
2. Гасанов Ф., Зейналова Г. Ошибка Европы и азербайджанская модель. Vzglyad. az.URL:
<https://vzglyad.az/news/54832/news.html>
3. Мамедханова Н.Дж., Кулиева Б.Б., Мирбагирзаде С.А., Мамедова А.И. Современный Азербайджан в контексте Востока и Запада и мультикультурализм. – Баку: Фонд развития науки, 2018, –168 с.
4. Наследие Гейдара Алиева. – Бакинский международный центр мультикультурализма.
<https://heydaraliyevfoundation.org/ru>. Архив. Связка 5,ед.хр. 44, –с. 52
- 5.Президент Азербайджанской Республики И.Алиев. Из выступления на открытом IV международном гуманитарном форуме – Баку, 2 октября, 2014 г.

MULTİKULTURAL CƏMİYYƏTLƏR: AZƏRBAYCAN MODELİ

Taciyəxanım Məmmədli

İmişli rayon Namiq Şirinov adına 5 saylı məktəb-lisey, psixoloq

Azərbaycan

taciyememmedli1@gmail.com

Summary

MULTICULTURAL SOCIETIES: THE AZERBAIJAN MODEL

Regardless of whether there are many or few of us, Azerbaijan is a common home for all small nationalities living here. It is considered a sacred duty of each of us to protect, cherish and love our homeland with all our soul. In the name of a universal goal, there is nothing better than to live together, work shoulder to shoulder and create, to be part of an independent and strong state. It is this thesis that is put forward in the foreground of this article. The universally recognized ideology of national unity is dissemination of universal principles among small nations.

The events taking place in Azerbaijan at the present time, achievements in the field of art, economics, culture and education can be considered an irrefutable fact. Azerbaijan has provided the same conditions for all its citizens including representatives of small nations. Warm and friendly attitude, respect for religion, customs and traditions indicate that Azerbaijan is faithful to its principles and successfully develops healthy interethnic relations in the state.

Key words: Azerbaijan, tolerance, multiculturalism, multicultural values, national unity.

Резюме

МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЕ ОБЩЕСТВА: АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ

Независимо от того, много нас или мало, Азербайджан является общим домом для всех проживающих здесь малых народностей. Святым долгом каждого из нас считается защищать, беречь и любить всей душой свою родину. Во имя всеобщей цели нет ничего лучше, как сплочённо, плечам к плечу жить, работать и творить, быть частью единого независимого, сильного государства. Именно этот тезис выдвинут на первый план данной статьи. Общепризнанной идеологией национального единства является распространение среди малых народностей всеобщих принципов. Неопровержимым фактом можно считать события, происходящие в Азербайджане в настоящее время, достижения в области искусства, экономики, культуры, образования. Азербайджан предоставил одинаковые условия для всех своих граждан, в том числе и для представителей малых народов. Тёплое дружеское отношение, уважение к религии, обычаям и традициям говорит о том, что Азербайджан верен своим принципам и успешно развивает здоровые межнациональные отношения в государстве.

Ключевые слова: Азербайджан, толерантность, мультикультурализм, мультикультурные ценности, национальное единство.

"Biz, Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikamızın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar."

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Dünyada öz milli köklərindən kənarda mədəniyyət mümkün deyil. Eyni zamanda milli mədəniyyətlərin inkişafını da ümumdünya proseslərindən təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan son vaxtlar milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri, mədəniyyətlərarası dialoq, milli və ümumbəşəri dəyərlərin əlaqəsi, mədəniyyət və sivilizasiya, multikulturalizm problemlərinin geniş diskussiya predmetinə çevrilməsi təsadüfi deyil. [1,4] Multikulturalizm ingilis dilindən tərcümədə "çoxlu mədəniyyətlər" deməkdir. Multikulturalizm-ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması və inkişafı, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Multikulturalizm modeli dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni tərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. [6, 4,5,11]

Birgəyaşayış Azərbaycan üçün yeni mövzu deyil. Azərbaycan Respublikası bu ölkəni özünün doğma evi hesab edən xalqların təhlükəsiz yaşamaları və adət-ənənələrini qorumaları üçün dövlət səviyyəsində bütün imkanlarını səfərbər etmişdir. Beynəlxalq təcrübədə monoetnik dövlət tapmaq

çətindir. Dünyanın əksər dövlətləri çoxmillətlidir. Azərbaycan da müxtəlif etnik və dini qrupların ənənəvi dözümlülük və harmonik birgəyaşayışı üzərində qurulmuş və milli siyasətin aparıldığı ölkədir. [3,12] Bu gün dünya üçün multikulturalist dəyərlər nə qədər yeni olsa da, Azərbaycan bu dəyərlər sisteminə-yəni, eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların mədəni hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasəti ilə min illərdir bəşəriyyətə nümunə göstərməkdədir. Azərbaycanda multikulturalizm, tolerantlıq və dini dözümlülüyn dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və bu ənənələrin inkişafı təşkil edir. Azərbaycanlıların ən qədim yazılı abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bu günə qədər çoxmədəniyyətliliyə, ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə rast gəlinir. Belə ki, dastanda göstərilir ki, Oğuz dövlətinin başlıca amalı cəmiyyətdə insanlar və bütün xalqlar arasındakı münasibətlərdə birlik və həmrəylik yaratmaqdan, bəşər övladına dinclik, əmin-amanlıq verməkdən, insanların xoşbəxtliyə və səadətə qovuşdurmaqdan ibarət idi. Oğuz tayfaları İç Oğuz və Dış oğuz olmaqla iki yerə ayrılmasına baxmayaraq, hər iki tayfanın insanların əmin-amanlıq içərisində yaşamasının təminatçısı olan hər iki tayfanın və ümumilikdə elin ağsaqqalı Dədə Qorqud var idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qonşu xalqlarla münasibətlər ən sivil formada tənzimlənir. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görürük ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmişdir. “Millətlərin, qövmələrin, heyətlərin, siniflərin və şəxslərin hüquq və ixtiyaratda azad və bərabər olmalarını”, hər növ təcavüzdən qorunmalarını müdafiə edən Məmməd Əmin Rəsulzadə “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!” şüarını irəli sürürdü. Bütün millətlərin bir arada sülh şəraitində yaşaya bilməsinə inanən Rəsulzadə yazırdı: «Məntiq deyir ki, bir ölkənin, bir əyalətin tərəqqi və təməddünü bağlıdır o əyalətdə olan müxtəliflüclərin millətlərin təvafüq qədəm ilə tərəqqi etmələrinə». Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə azlıqda qalan millətlərin dillərinə xüsusi diqqət göstərilməsi məqsədilə 1918-ci ilin 7 sentyabrında “Milli azlıqlardan olan xalqların öz ana dilində təhsil alması haqqında” Qanun imzalanmışdı. Qanunda göstəriləyinə görə, hər hansı muxtar vilayətdə yerli əhali əksəriyyət təşkil etdiyindən orta təhsil də o dildə aparılmalı idi. Bundan əlavə, xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, əgər, bir məktəbdə azlıqda qalan xalqlardan olan tələbələr 40-a qədər olsa, təhsil onların dilində aparılmalıdır. Hətta, ayrı-ayrı şəxslərə öz hesabına xüsusi məktəblər açmaq imkanı yaradılmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ifrat və şovinist millətçilik mövqeyində deyil, məhz, mütərəqqi azərbaycançılıq mövqeyində durduğunu sübut edən başqa bir nüans da o idi ki, ilk parlamentimizin tərkibində digər millətlərin nümayəndələri də fəal iştirak edirlər. [2, 63-64]

1993-cü ildə Azərbaycan dövlətini parçalanmadan qurtarmış Ümummilli lider Heydər Əliyevin uğurlarının kökündə məhz azərbaycançılıq ideyası dayanırdı. Həmin dövrdə respublikada milli-etnik ixtilaf, bölücülük tendensiyası ayrı-ayrı bölgələrdə özünü daha qabarıq göstərirdi. Belə bir zamanda xalq dinindən, etiqadından və etnik bölgüsündən asılı olmayaraq Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşdi və ölkəni parçalamaq istəyən qüvvələr zərərsizləşdirildi. Xalqın istəyi ilə hakimiyyətə gələn Ulu Öndər respublikamızda dini etiqad azadlığının təminatçısı, milli-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu oldu. Azərbaycan müxtəlif etnik və dini qrupların ənənəvi dözümlülük və ahəngdar birgəyaşayışı üzərində qurulmuş və həyata keçirilən milli siyasətin aparıldığı çoxmillətli və çoxdini ölkədir. 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mənşəyindən, irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörməti təmin edir. Azərbaycan Respublikasının suverenliyi haqqında Konstitusiya aktı ölkənin bütün vətəndaşlarının Qanun qarşısında bərabər olduğunu təsdiq edir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dövlət səviyyəsində təməlini qoyduğu multikultural və tolerantlıq ənənələrini bu gün Prezident İlham Əliyev layiqincə davam etdirir. İlham Əliyev ölkə başçısı seçildiyi gündən etibarən bir sıra tədbirlər ənənəvi səciyyə daşımağa başlamışdır. Bunlara müxtəlif dini bayramların qeyd edilməsi, təbriklər ünvanlanması, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dindarlarla görüşlərin təşkil edilməsi, bu istiqamətdə beynəlxalq konfransların keçirilməsini misal göstərə bilərik. [4, 6] Prezident İlham Əliyev tərəfindən elan olunmuş “Multikulturalizm ili”

çərçivəsində 2016-cı ilin yanvar ayının 15-də Bakıdakı Heydər məscidində “Vəhdət namazı” şüarı ilə şiə və sünni müsəlmanlar bir yerdə cümə namazı qılmışlar. Bu tarixdən etibarən Heydər Məscidində cümə namazlarının bir yerdə qılınması adət halını almışdır. Bu hadisə isə Azərbaycanın dünyaya göstərdiyi multikulturalizm və tolerantlıq nümunəsidir. Azərbaycanda 2017-ci il “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilmişdir. Bu addım “Multikulturalizm İli” elan olunmuş 2016-cı ildə həyata keçirilən fəaliyyətin məntiqi davamıdır. 12-22 may 2017-ci il tarixlərində Bakı şəhərində IV İslam Həmrəyliyi Oyunları keçirilmişdir. İlk Avropa Oyunlarında olduğu kimi, bu dəfə də Azərbaycan bu mötəbər idman yarışlarına layiqincə ev sahibliyi etdi. Belə möhtəşəm bir tədbirin ölkəmizdə keçirilməsi bir daha Azərbaycanın mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların, dinlərin dialoq məkanına çevrildiyini göstərir. Bu gün Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı Heydər Əliyev Fondu olduqca əhəmiyyətli, möhtəşəm layihələr həyata keçirir. Fondun düşünülmüş, sistemli fəaliyyətində multikulturalizmin mühüm aspektlərindən biri olan mədəniyyətlərarası əlaqələrin möhkəmlənməsi istiqaməti xüsusi yer tutur. Fondun prezidenti, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə keçirilən “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi”, “Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin rolu”, “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşama”, “Azərbaycan - tolerantlıq məkanı” layihələrini xüsusi qeyd etmək olar. Sonda onu da xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim ki, ulu öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu çoxmədəniyyətlik siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən varislik xətti ilə novatorcasına davam etdirilməsi kursu dünyanın üzləşdiyi potensial və real risklərin, o cümlədən ksenofobiya, irqçilik, islamofobiya və multikulturalizmin alternativini olan digər təhdidlərin aradan qaldırılması mənafeyinə xidmət göstərən orijinal həll yollarının irəli sürülməsi baxımından da unikaldır: “Siz qonşunuzdan milliyyətini, kilsədə, sinaqoqda və ya məsciddə ibadət etməsini soruşmadan onunla yanaşı yaşamalısınız. Yalnız bu halda potensial riskləri azalda bilərik.”

Ədəbiyyat

1. Niftiyev, A. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm /N.M.Niftiyev; ön söz E.Nəsirov; elmi red. İ.Abbasov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi].- 2015.- 407s.[63,64] s.
2. Əhədova, S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər: [monoqrafiya] /S.A.Əhədova; elmi məsl. A.Mustafayeva; elmi red. İ. Hüseynova (önsöz). - Bakı: Elm, 2014.- 347, [4] s.
3. Niftiyev, A. Mətbuatda multikulturalizm (Azərbaycan və dünya təcrübəsi) Bakı, 2017. 248 səh., [8,12] s
4. Azərbaycanda multikulturalizm: biblioqrafiya /layih. rəhb. Ə.Qarayev; elmi red. K.Abdullayev; ixt.red. və burax. məsul K.Tahirov; rəy.: E.Nəcəfov, A.Məmmədov; red. G.Səfəraliyeva.-Bakı, 2016.- 504 s.[6] s
5. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir: metodik tövsiyələr /tərt. ed.: M.Hacıyeva, N.Alısova; red. və burax. məsul K.Tahirov; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2016.- 59 s.[4,5,11] s
6. Nəbiyev, V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə multikulturalizm siyasəti /V.Nəbiyev // Zaman.- 2015.

IV BÖLMƏ

YENİ DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI: GƏLƏCƏK ÜÇÜN KONTURLAR

AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA “ZƏFƏR” MOTİVLƏRİ

Emil Ağayev

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci, müəllim
Azərbaycan
Emilaghayev93@mail.ru

Summary

"VICTORY" MOTIVES IN THE CREATIVITY OF AZERBAIJAN PAINTERS

One of the most important themes in the history of modern Azerbaijani fine art is the image of "Victory". For 44 days, the world saw the power of the Azerbaijani army and the Supreme Commander. On November 8, 2020, the Azerbaijani army won a glorious victory. All these historical successes caused an echo in Azerbaijani art. In each of their works, our artists portrayed the long-awaited image of Zafar. In this article, the works of Ravan Sadigov "Shusha", Nizar Mammadov "Shusha", Muhammad Ismayilov "Tulips of Karabakh", Elnara Khanlarova "Lachin", Fatima Aliyeva "The Spirit of History", Vugar Ali "44" were analyzed in the context of art studies.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, fine art, Victory

Резюме

«ПОБЕДНЫЕ» МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ХУДОЖНИКОВ

Одной из важнейших тем в истории современного азербайджанского изобразительного искусства является образ «Победы». 44 дня мир увидел мощь азербайджанской армии и Верховного главнокомандующего. 8 ноября 2020 года азербайджанская армия одержала славную победу. Все эти исторические успехи нашли отклик в азербайджанском искусстве. В каждой своей работе наши художники отобразили долгожданный образ Зафара. В данной статье проанализированы произведения Равана Садыгова «Шуша», Низара Мамедова «Шуша», Мухаммада Исмаилова «Тюльпаны Карабаха», Эльнары Ханларовой «Лачин», Фатимы Алиевой «Дух истории», Вугар Али «44». контекст искусствоведения.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Шуша, изобразительное искусство, Победа

Tarixin bütün mərhələlərində dünya xalqları bir-biri ilə mübarizə aparıb, yeni ərazilər uğrunda saysız-hesabsız müharibələr, göstərilən qəhrəmanlıqlar isə yaddaşlarda qalmışdır. Azərbaycan ərazisinin zənginliyi ilə daima xarici işğallara məruz qalmışdır. 90-cı illərdə yenidən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkəmiz ermənistan tərəfindən dilbər guşəmiz Qarabağın işğalı kimi böyük təhlükə ilə üz-üzə qaldı. 30 ildən çox bir zamanda ermənistanın təcavüzkar siyasəti, məscidlərimizi dağıtması, dünyanın gözü qarşısında etdiyi ədalətsizlik isə heç bir zaman susdurulmurdu. 2020-ci il 27 sentyabrda Ermənistanın növbəti dəfə hücumu nəticəsində Azərbaycan ordusu ərazilərinin bütövlüyü uğrunda mübarizəyə qalxdı. 44 gün ərzində dünya Azərbaycan ordusu və Ali Baş Komandanın gücünü gördü. 2020-ci il 8 noyabrda Azərbaycan ordusu şanlı Zəfər qazandı. Bütün bu baş verən tarixi uğurlar Azərbaycan incəsənətində əks-səda doğurdu. Rəssamlarımız hər bir əsərində çoxdan gözlədikləri bir “Zəfər” obrazını canlandırıdılar.

Rəvan Sadiqov “Şuşa” etüdünü kətan üzərində, yağlı boya texnikasıyla yerinə yetirmişdir. Əsərdə tarixi Gövhər Ağa məscidinin minarələri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Təbiətin rəng uyğunluğu, etüdün işlənmə məqamı, vətənin dilbər guşəsinin canlandırılması rəssamın arzularının gerçəkləşməsidir.

İLL 1. Rəvan Sadiqov “Şuşa” etüd. (2023) (kətan, yağlı boya, 40x30 sm)

Şuşa mövzusunun təsviri sənətimizdə əksi Azərbaycan rəssamlarımızın ilham mənbəyidir. Nizar Məmmədov müəllifi olduğu əsərdə təbiətin gözəl qızını, dumanlı dağlarını, al-əlvən çiçəklərini əsas təsvir obyektinə çevirmişdir. Rənglərin axıcılığı, quşların uçuşu, sanki azad Şuşaya lay-lay və qələbə himnidir.

İLL 2. Nizar Məmmədov “Şuşa” (kətan, yağlı boya, 50x70 sm)

Məhəmməd İsmayilov “Qarabağ lalələri” əsərində füsunkar Qarabağ təbiəti önündə çiçək açan qırmızı lalələr insan ürəyini hiddətləndirir. Günəşin azadlığa çıxan təbiəti salamlaması, rəng və obrazın qarşılıqlı vəhdəti kimi səsləşir.

İLL 3. Məhəmməd İsmayilov “Qarabağın lalələri” (2023) (kətan, yağlı boya, 120x45 sm)

Elnarə Xanlarova “Laçın” əsərində füsunkar təbiəti canlandırmışdı. Geniş yollar, kiçik evlər yenidən qurulan şəhərin simvollarıdır. Axıcı rənglər isə sanki rəssamın mövzuya münasibətində daha dolğundur.

İLL 4. Elnarə Xanlarova “Laçın” (2023) (kətan, yağlı boya)

“Tarixin ruhu” əsərində Fatimə Əliyeva Azərbaycan xalqının keçmişini özündə birləşdirən Şuşadakı Gövhərağa məscidini tamaşaçılara təqdim edir. Əzəmətli dini memarlıq abidəsi illərdə erməni təcavüzünə məruz qalmış, dağıdılmışdır. Bu əsərdə tarixinin bütün mərhələlərinin qəhrəmanlıq ruhu özündə əks olunmuşdur.

İLL 5. Fatimə Əliyeva “Tarixin ruhu”(2023) (kətan, yağlı boya, 120x85 sm)

Vüqar Əli “44” əsərini kətan üzərində, akril texnikası ilə yerinə yetirmişdi. 44 gün ərzində mübarizə aparan igidlərin obrazı rəngli parçalardan ibarət abstrakt tərzdə işlənilmişdi. Xarıbülbul, günəş və ümumilikdə müxtəlif obrazlar Zəfər tariximizi əks etdirir.

İLL 6. Vüqar Əli “44” (2023) (kətan, akril, 90x90 sm)

Müasir Azərbaycan təsviri sənət tarixində yeni mərhələ təşkil edən “Zəfər” mövzusu bu gün də rəssamlarımız tərəfindən davam etdirilir....

Ədəbiyyat

1. Ağayev E “Theme of Victory in the fine arts and decorative-applied arts of Azerbaijan”. “Axtarışlar” №2(42).AMEA Naxçıvan bölməsinin incəsənət, dil və ədəbiyyat institutu 2022. s 272-275.
2. Ağayev E “Rapsody of Victory in the creation of Azerbaijan artists”. “6th International “Baskent” congress on physical, social and health sciences”. August 27-28 2022. Turkey Ankara. p 831-836
3. Əliyev Z. “Qarabağ savaşı qaliblərinin tərənnümü”. “Mədəniyyət” qəzeti. 20 noyabr 2020. s 7
4. “Qarabağın rəngləri” kataloqu. Bakı 2024.

**О ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА
КАК ИНОСТРАННОГО**

Светлана Амирбекова

Бакинский славянский университет, доцент

Азербайджан

sabunittaamirbayova@gmail.com

Севи́ль Багирова

Бакинский славянский университет, доцент

Азербайджан

sevil.bagirova60@mail.ru

Xülasə

Məqalədə vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyətindən, onun rus dili dərslərində həyata keçirilə biləcəyi müxtəlif üsul və üsullardan bəhs edilir. Vurğulanır ki, vətənpərvərlik həqiqətən də çoxşaxəli məfhumdur ki, burada təkcə Vətənə məhəbbət deyil, həm də öz xalqına, mədəniyyətinə, ideallarına və dəyərlərinə sədaqət, ona xidmət etmək və onu müdafiə etmək istəyi daxildir.

Bu keyfiyyətlərə malik olan insan adətən öz vətəninin rifahı üçün qayğı göstərir, sosial mühitin yaxşılaşdırılmasına çalışır, həmvətənlərinin hüquq və ləyaqətinə hörmətlə yanaşır. Bu dəyərlər təhsil, ailə, sosial institutlar və mədəni ənənələr vasitəsilə ötürülür, insanın öz vətənə dərin dərk və bağlılığının formalaşmasına kömək edir.

Açar sözlər: *Rus dili xarici dil kimi, vətənpərvərlik tərbiyəsi, gənc nəsil, vətənpərvərlik məzmunu, nitq fəaliyyəti.*

Summary

ABOUT PATRIOTIC EDUCATION IN CLASSES OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

The article talks about the essence of patriotic education, about various methods and techniques through which it can be implemented in Russian language classes. It is emphasized that patriotism is truly a multi-faceted and multi-layered concept, which includes not only love for the Motherland, but also devotion to one's people, culture, ideals and values, as well as a willingness to serve and defend them.

A person possessing these qualities usually shows concern for the welfare of his homeland, strives to improve the social environment and respects the rights and dignity of his compatriots. These values are transmitted through education, family, social institutions and cultural traditions, helping to develop a deep understanding and attachment to one's homeland.

Key words: *Russian as a foreign language, patriotic education, the younger generation, patriotic content, speech activity.*

Различные изменения в обществе вызывают изменения и в социальном заказе общества к образованию. Образовательные системы стремятся адаптироваться к этим изменениям, внедряя новые методики обучения, акцентируя внимание на развитии критического мышления и способностей к самостоятельному обучению, а также создавая условия для обучения и развития всех обучающихся, независимо от их индивидуальных потребностей и способностей.

Воспитательная функция занятия играет ключевую роль в формировании личности студента и его отношения к окружающему миру. Этот аспект занятия не менее важен, чем его образовательная функция. Ключевыми аспектами воспитательной функции занятия являются: *формирование ценностных ориентаций; развитие социальных навыков; формирование культуры общения и этикета; развитие самооценки и уверенности; формирование гражданской идентичности и ответственности; стимулирование критического мышления* и т.д.

В целом, воспитательная функция занятия важна для формирования гармоничной личности, способной к самореализации и адаптации в обществе.

Одной из важных проблем современного общества является проблема патриотического воспитания. Патриотическое воспитание молодежи всегда было важным аспектом воспитательного процесса во многих обществах. Патриотизм помогает формировать чувство принадлежности к своей стране, уважение к ее истории, культуре и ценностям. Это также способствует развитию гражданской ответственности и активного участия в общественной жизни.

Рассмотрим, как определяется патриотизм в научно-педагогической литературе. В толковом словаре С.И.Ожегова [3, 735] дается следующее определение понятия «патриотизм»: «Преданность и любовь к своему отечеству, к своему народу». В толковом словаре В.И.Даля [2, 507] определение патриотизма отдельно не выделяется, а входит в словарную статью «патриот»: «Патриот – любитель отечества, ревнитель о благе его, отчизнолюб, отечественник или отчизник. А патриотизм определяется как любовь к отчизне». В словаре профессионально-педагогических понятий приводится данное определение: «Воспитание патриотическое – культивирование высших идей, связанных с общественными ценностями, с существованием и защитой Родины. Его результатом является воспитание патриотизма» [4, 455].

Патриотическое воспитание может осуществляться через различные средства, такие как образовательные программы, культурные мероприятия, исторические экскурсии, медиа и многие другие. Важно, чтобы это воспитание было сбалансированным и не вело к искажению фактов или к манипуляциям сознанием молодежи. Разнообразие точек зрения и критическое мышление также играют важную роль в формировании здорового патриотического чувства.

Основная цель обучения русскому языку состоит в том, чтобы обеспечить языковое развитие обучающихся, помочь им овладеть речевой деятельностью на иностранном языке: сформировать умения и навыки грамотного письма, рационального чтения, полноценного восприятия звучащей речи, научить их свободно говорить и писать на иностранном языке, пользоваться им

в жизни как средством общения. Теория приближена к практике. Она вводится для того, чтобы помочь учащимся осознать свою речь, опереться на речеведческие знания как на систему ориентиров в процессе речевой деятельности, овладеть навыками самоконтроля [5].

Патриотическое воспитание на уроках русского языка играет важную роль в формировании гражданской идентичности, уважения к своей стране, её культурному наследию и истории. Это может быть осуществлено методами: изучения литературных произведений азербайджанских классиков на русском языке; анализа текстов на тему истории и культуры; обсуждения актуальных социально-политических тем; использования национальных символов и традиций; работы с текстами, отражающими патриотические ценности и т.д. В учебниках и других материалах могут присутствовать тексты, которые призывают к любви к Родине, уважению к истории и культуре страны. Эти методы позволяют не только углубить знания обучающихся о своей стране, но и формировать у них патриотические чувства и ценности. Однако важно, чтобы подобные занятия не превращались в пропаганду или манипуляцию, а стимулировали критическое мышление и осознанное отношение к представленной информации.

Использование текстов патриотического характера на уроках русского языка имеет несколько целей и может быть эффективным средством обучения и воспитания. Эти тексты отражают глубокое чувство привязанности к Родине, уважение к её истории, культуре и героям, которые служили ей. Они могут быть использованы как в учебных целях, так и для поддержки патриотического воспитания. Приведем несколько примеров текстов патриотического содержания: «Родина», «Моя родина – Азербайджан», «Герои Отечества», «Защитники Родины» и т.д.

Как же использовать такие тексты? Приведем несколько приемов работ с текстами: *Развитие навыков чтения и анализа текста*: Студенты могут читать тексты на патриотическую тему и анализировать их содержание, выделяя ключевые идеи, темы и образы; *Разговор о культурном наследии*: Тексты патриотического характера часто отражают исторические и культурные аспекты страны. Обсуждение этих текстов поможет учащимся лучше понять и оценить свое культурное наследие; *Формирование словарного запаса*: В текстах на патриотическую тему часто встречаются специфические термины и выражения, которые могут обогатить словарный запас учеников; *Развитие навыков письма*: Студенты могут анализировать тексты и выражать свое мнение о них в письменной форме, пишущие сочинения, эссе или рецензии на эти тексты; *Формирование ценностных ориентаций*: Тексты патриотического характера могут помочь студентам понять и ценить свою страну, ее историю, культуру и достижения; *Развитие критического мышления*: Студенты могут обсуждать тексты и выражать свое собственное мнение о них, что способствует развитию критического мышления и аналитических способностей.

Использование текстов патриотического характера на уроках русского языка позволяет не только обогатить учебный процесс, но и способствует формированию у учеников глубокого уважения к своей стране и культуре.

Тексты патриотического содержания можно использовать на уроках развития речи и при написании изложений и сочинений. Данные виды работ по развитию связной письменной речи издавна практикуются на уроках русского языка. Изложение – вид работы, в основе которого лежат высказывания, создания текста на основе данного. Изложение занимает большое место в учебной деятельности, являясь для учащихся средством усвоения, а для учителя – одним из средств проверки усвоения учебного материала. Изложение служит развитию памяти, мышления и речи учащихся [5].

В современной программе сочинения на темы из жизни занимают в практике работы учителя-словесника большое место, что объясняется их широкими воспитательно-образовательными возможностями [5]. Темы для сочинений должны быть близкими студентам, затрагивать их интересы и стремления, опираться на жизненный опыт ребят («Мой родной город», «Моя улица», «История моего города», «Архитектурные памятники моего города» и т.п.).

Таким образом, педагог-словесник, обладающий краеведческим материалом, может внести значительный вклад в формирование патриотических чувств у обучающихся на уроках

русского языка. Используя литературные произведения, стихи, песни, афоризмы и другие тексты, отражающие историю, культуру, традиции и достижения родного края или страны, педагог может подчеркнуть важность любви к Родине и уважения к ее историческому наследию. Такой подход к обучению русскому языку не только развивает языковые навыки, но и стимулирует интерес обучающихся к изучению своей культурной и исторической среды, что является важным аспектом их образования и воспитания, что способствует формированию патриотического чувства.

Литература

1. Вопросы воспитания на уроках русского языка /Под ред. Т.З.Трапезниковой. – М.: Просвещение, 1965. – 179 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: избр. ст. / В.И.Даль; совмещ. ред. изд. В.И.Даля и И.А.Бодуэна де Куртенэ. – Москва: Олма-Пресс: Крас. пролетарий, 2004. – 700 с.
3. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 100000 слов, терминов и выражений: [новое издание] / Сергей Иванович Ожегов; под общ. ред. Л.И.Скворцова. – 28-е изд., перераб. – Москва: Мир и образование, 2015. – 1375 с.
4. Профессиональные педагогические понятия: словарь / Г.М.Романцев, В.А.Федоров [и др.] – Екатеринбург: Издательство Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2005. – 455 с.
5. Райцева Е.В. Формирование патриотизма на уроках русского языка / Е.В.Райцева. – Текст: непосредственный // Педагогическое мастерство: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). – Москва: Буки-Веди, 2012. – С. 172-174.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ РКИ

Сабина Багирова

Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии
Азербайджан

Чингиз Аббасов

Бакинский славянский университет, преподаватель
Азербайджан
a-yashar@rambler.ru

Xülasə

RCT TƏDRİSİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARIN TƏŞKİLİ ÜÇÜN DİL ƏSASLARI

Məqalədə rus dili dərslərində didaktik oyunlardan istifadə məsələsi nəzərdən keçirilir, müəlliflər çox inandırıcı nəticələr əldə edirlər. Qeyd olunur ki, oyun zamanı şagirdlərin rus nitqinin inkişafı bütövlükdə dil sistemini təşkil edən fonetik, leksik və qrammatik vasitələrin mənimsənilməsi əsasında aparılmalı, eləcə də rus və Azərbaycan dilləri faktlarının müqayisəsi azərbaycanlı şagirdlərə rus dilinin tədrisinin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə, qeyri-doğma dil təliminin ilkin mərhələsində dilə dair çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: didaktik oyunlar, rus dili, rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi, fonetik, leksik və qrammatik bacarıqlar

Summary

LINGUISTIC FOUNDATIONS OF THE ORGANIZATION OF DIDACTIC GAMES IN TEACHING RCT

The article discusses the use of didactic games in Russian language lessons, the author draws very convincing conclusions. It is noted that in a game situation, the development of Russian speech of students should be carried out on the basis of mastering phonetic, lexical and grammatical means that make up the language system in their entirety. Russian and Azerbaijani language facts will help to achieve the set goals and objectives of teaching Russian to students of Azerbaijani schools, overcoming language difficulties at the initial stage of teaching a non-native language.

Key words: Russian Russian, didactic games, comparison of Russian and Azerbaijani languages, phonetic, lexical and grammatical skills

В поиске новых путей повышения качества педагогического процесса исследователи уделяют особое внимание тем средствам обучения, с помощью которых достигается большая активизация учебной работы. Активность учеников на уроках зависит от многих факторов. Одним из них на начальном этапе обучения немецкому языку в азербайджанской школе является игра.

Использование на уроках игровых элементов играет немаловажную роль умственном развитии учащихся. Но это не означает, что весь урок следует превращать в игру. Использование различных игр необходимо потому, что они снижают усталость, напряжение, помогают учащимся легче усваивать пройденный материал, выработать необходимые умения и навыки.

С этой точки зрения особо важное значение имеет проведение дидактических игр. Дидактическая игра, будучи необходимым на начальном этапе способом и формой обучения, сообщения элементарных знаний, выработки определённых умений и навыков, с одной стороны, помогает формированию у школьников внимания, наблюдательности, памяти, развитию мышления, проявлению самостоятельности, инициативности – с другой, решая дидактические задачи: изучение нового материала, повторение и закрепление пройденного, использование знаний на практике [1, 62].

До школы игра занимала главное место в жизни детей. В школе она постепенно сочетается с учебной деятельностью. Ещё Р.Ю. Барсуку советует включать элементы занимательности, игровые моменты в серьёзный учебный труд учащихся для того, чтобы процесс познания был более продуктивным [5].

Придавая большое значение играм в учебном процессе, Ш.А. Амонашвили отмечает, что ребёнок во время игры накапливает значительный опыт: «Из своего игрового опыта ребёнок черпает представления, которые он связывает словом. Игра и труд являются сильнейшими стимулами для проявления детской самостоятельности в области языка: они должны быть, в первую очередь, использованы в интересах развития речи детей» [1, 76].

Наблюдения показывают, что играющий ребёнок всё время говорит, даже когда играет один. Учитель должен учитывать эти возможности игры и направлять ее в нужное русло.

Проведение дидактических игр на уроках русского языка помогает формированию навыков устной речи и обеспечивает коммуникативную направленность обучения. Во время игры учащиеся незаметно для себя осваивают слова и словосочетания, конструкции неродного языка.

Мы, как и многие исследователи, считаем, что систематическое использование игр в учебной работе даст возможность постепенно свести к минимуму использование переводного метода в процессе обучения учащихся иноязычной речи.

Изучение русского языка в азербайджанской школе отличается тем, что русская речь с самого начала школьного образования в определённой степени может выступить для учащихся средством общения.

В современных условиях азербайджанской школы мы редко сталкиваемся с исходным двуязычием, которое является одновременным усвоением двух языков. В этом случае у билингва образуются две отдельные системы ассоциаций, не имеющие между собой непосредственного контакта. В большинстве случаев учитель имеет дело с так называемым «поздним билингвизмом», создающимся в ходе изучения РКИ. В этих условиях две системы ассоциаций контактируют друг с другом. Второй, изучаемый язык «надстраивается» над фундаментом первой и развивается вместе с нею.

При организации дидактических игр следует учитывать следующие лингводидактические положения:

- а) учёт системности языка;
- б) ориентация на преимущество синтаксиса над морфологией.

Известно, что язык – это система, в которой все части взаимосвязаны и взаимообусловлены. По этому поводу проф. А.А. Реформатский пишет: «В пределах каждого круга или яруса

языковой структуры (фонетического, лексического, синтаксического) имеется своя система. Системы отдельных ярусов языковой структуры, взаимодействуя друг с другом, образуют общую систему данного языка» [2, 24].

Следовательно, с самого начала обучения русский язык должен изучаться как система.

В игровой ситуации развитие немецкой речи учащихся осуществляется на базе овладения фонетическими, лексическими и грамматическими средствами, составляющими в своей совокупности систему языка. В соответствии с ограничением понятий язык и речь, языковой материал в каждой проводимой игре должен быть конкретизирован (ограничен) соответственно дидактической задаче и условиям, в которых протекает игра, то есть каждая игра должна иметь свой «микроязык», необходимый и достаточный для элементарно обучения в рамках этой игры. Трудности, с которыми сталкиваются учащиеся азербайджанской школы при изучении программного материала по иностранному языку, предопределяют лингвистическое содержание исследуемой методики. При обучении неродному языку немаловажную роль играет опора на родной язык. При обучении необходимо также учитывать явления «интерференции» двух языков.

Поскольку азербайджанский и русский языки относятся к категории разносистемных, неблизкородственных, то преодоление отклонений от правильной речи на начальных этапах овладения РКИ приобретает особо важное значение.

В начальный период формирования неродной речи ее основой неизбежно выступает родной язык. Здесь влияние родного языка на неродную речь неизбежно. Несомненную помощь на этой стадии оказывает, в частности, употребление однокоренных и однозначных слов в родном и иностранном языках. Предложенный Л.В. Щербой «путь сознательного отталкивания от родного языка» имеет отношение прежде всего к начальной стадии обучения неродной речи. Анализ, осуществленный многими исследователями с целью выявления сходств и различий в азербайджанском и русском языках, позволяет реализовать в начальном обучении русской речи это требование «сознательного отталкивания от родного языка» [4]. Сопоставление фактов русского и азербайджанского языков поможет осуществлению поставленных целей и задач обучения русскому языку. Как известно, звуковой состав обоих языков расходится. Аффрикаты русского языка полностью отсутствуют в звуковом составе азербайджанского языка. А в азербайджанском языке имеются специфические звуки, которых нет в русском языке. Учитель должен учитывать эти явления и с самого начала обучения обратить внимание на произношение звуков, не имеющих в звуковом составе родного языка. В русском языке строго соблюдается закон палатализации, который отсутствует в азербайджанском языке, и поэтому является помехой на пути овладения русской речью. При обучении русскому языку учащихся-азербайджанцев необходимо обратить внимание на произношение гласных в ударном и безударном положениях, добиваясь разницы в их произношении.

Как известно, в русском языке ударение является разноместным, может падать на любой слог. Нет особых правил о месте ударения, поэтому учащиеся при изучении русского языка встречаются с трудностями в произношении слов.

В отличие от русского ударения в азербайджанском языке ударение является стабильным (неподвижным) и падает, в основном, на последний слог.

Требуют преодоления также трудности, связанные с ассимиляцией и диссимиляцией согласных, чередованием звуков, произношением долгих согласных. Значительную трудность для учащихся-азербайджанцев представляет употребление русских предлогов, особенно предложно-глагольных конструкций, так как в азербайджанском языке вопросы не дифференцируются в зависимости от значения глагола, а в русском языке-строго дифференцируются.

Сопоставление морфологии обоих языков обнаруживает также необходимость учета расхождений в аффиксальных их системах. И азербайджанскому, и русскому языкам присуще образование новых слов с помощью суффиксов. Однако, если в азербайджанском языке распространён постфиксальный способ словообразования, то в русском языке имеет место как

префиксальный, так и суффиксальный способы словообразования.

Отсутствие категории рода в азербайджанском языке тоже создаёт трудности для учащихся. Ошибки, связанные с согласованием в роде, устойчивы, поэтому работа по их профилактике требует дополнительных методических средств.

Преодоление трудностей, обозначенных нами, требует от педагогов повышенного внимания к учебному процессу, использование разных методических средств и приёмов. Среди них особое значение имеет проводимые на уроках дидактические игры. Значение игр, как первого из дидактических приёмов обучения в условиях билингвизма, целиком проистекает из природы и сущности игры как специального явления в жизни детей.

Рассматривая игру с современных позиций, нельзя не видеть её сущности в моделировании и укреплении социальных форм поведения. Чрезвычайно важным является то обстоятельство, что мотивом игры может служить любая деятельность, какой бы трудной она ни была. Трудности преодолеваются во многих играх, но нужно, чтобы это не делалось ради преодоления самих трудностей. Цели игры необязательно полностью раскрывать перед учащимися.

Игровая ситуация требует от каждого её участника определённые способности к коммуникации. Если ребёнок не в состоянии выразить себя «словесно» в ходе игры, если он не может понимать словесные инструкции своих товарищей по игре, то ему будут помогать сверстники. Необходимость языкового «самовыражения» стимулирует развитие речи [1]. Речевое развитие же, как известно, идёт вместе с интеллектуальным, и одно предопределяет другое.

Обобщая написанное о лингвистических основах организации и проведения дидактических игр, можно сделать следующие выводы:

- в игровой ситуации развитие русской речи учащихся младшего школьного возраста осуществляется на базе овладения фонетическими, лексическими и грамматическими средствами, составляющими в своей совокупности систему языка;
- сопоставление фактов русского и азербайджанского языков поможет осуществлению поставленных целей и задач обучения РКИ;
- для преодоления языковых трудностей на начальной стадии обучения неродному языку среди использованных методических средств и приёмов особое значение имеют проводимые на уроках РКИ дидактические игры.

Литература

1. Амонашвили Ш.А. Развитие познавательной активности учащихся в начальной школе // Вопросы психологии, 1984, № 5. – С. 39-46.
2. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1976. – 670 с.
3. Тагиев М.Т. Лингвистические проблемы порождения речи и речевого поведения на неродном языке // Лингвистические основы изучения русского языка как неродного: Тезисы докладов. – Баку, 1989. – С. 59-61
4. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 462 с.
5. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. – Bakı: Maarif, 1967. – 115 s.

ALMAS İLDIRIM VƏ “İRQÇİLİK-TURANCILIQ” DAVASI

Hülya Cəbiyeva

AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, kiçik elmi işçi
Azərbaycan
hulyajabiyeva1@gmail.com

Резюме

АЛМАС ИЛЬДЫРЫМ И СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ПО ДЕЛУ “РАСИЗМ ТУРАНИЗМ”

Статья посвящена исследованию причин, приведших к судебному разбирательству по делу “Расизм-туранизм”, которое состоялось 3 Мая 1944 года и вызвало широкий резонанс в общественно-политической жизни Турции, описанию данного процесса, а также изучению степени причастности поэта – эмигранта Алмаса Ильдырыма к этому делу. Известно, что во время этих событий поэт, наряду с остальными подозреваемыми, был доставлен в Стамбульское Командование Военного Положения и допрошен. Автор статьи приходит к выводу, что получившие в творчестве поэта значительное место многочисленные образцы пропагандирующие идеологию тюркизма, идеалы туранизма, а также тесное сотрудничество с целым рядом националистических журналов того периода, сделало его косвенным участником упомянутого судебного процесса.

Ключевые слова: Алмас Ильдырым, тюркизм, дело расизма-туранизма, власть, журналы тюркизма.

Summary

ALMAS ILDIRIM AND “RACISM-TURANISM” CASE

In the article, the causes that brought about the Case of “Racism-Turanism” on May 3, 1944, which had a great reflection on the socio-political life of Türkiye and the course of these occurrences are revealed, at the same time examines the emigrant poet Almas Ildirim’s engagement with the above-mentioned matters. The poet, as one of the many a suspect was inquired at Istanbul Absolute Martial Courts. Research resulted in the Poet’s possession of enough poetic examples in this poetry promoting Turkism and Turanism ideologies in a fierce way and his cooperation with the turkic magazines which made him a participant of the so-called Case.

Key words: Almas Ildirim, turkism, Racism-Turanism case, government, turkic magazines.

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk hakimiyyətdə olduğu müddətdə (1923-1938) türkçülük anlayışını yenidən mənalandırmış, türkçülük xəttini dövlətin əsas ideologiyası halına gətirmişdir. Mühacir şairimiz Almas İldırım da Atatürkün idarəçiliyi ərzində Türkiyədə belə bir siyasi şəraitdə yaşamış, müdafiə etdiyi türkçülük, türk milliyyətçiliyi haqqında fikirlərini yarıdıcılığında müstəqil bir şəkildə davam etdirmişdir. Sonrakı iqtidar dönəmində isə türkçülük fikri və onun tərəfdarları dövlət üçün təhlükə mənbəyi hesab edilmiş, bu yanlış yanaşma İsmət İnönü hökumətinin təkə daxili deyil, həmçinin xarici siyasətində də özünü aydın biruzə vermişdir. Dönəmin türk milliyyətçiləri, türkçü gəncləri vətənə xəyanətdə ittiham edilərək həbsə atılmış, iş-gəncələrə məruz qalmışdır. Belə bir ictimai-siyasi, burulğanlı şəraitdə qayəsi türklük uğrunda çalışmaq olan A.İldırım da bir çox məsləkdaşları ilə bərabər 1944-cü ildə İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tərəfindən saxlanılmışdır. Məhz bu olayla bağlı olaraq 3 May 1944-cü il Türkiyə tarixində “İrqçilik-Turançılıq” davası kimi bilinməkdədir. Sözügedən davada irqçi-turançı fəaliyyətləri səbəbiylə saxlanılan şəxslərin siyahısı mövzu ilə bağlı bir sıra araşdırmalarda əksini tapır ki, həmin siyahıda A.İldırımın da adı yer almaqdadır [4, 266; 7, 303; 8, 49].

1944-cü ildə başlayıb 1947-ci ildə sonlandırılmış davada hökumətin qərarına əsasən, çox sayda insan göz altına alınaraq sorğuya tutulmuşdur. Bu hadisələrin zəminini təşkil edən əsas məsələ isə Atsızın dövrün Baş naziri Şükrü Saracoğluna ünvanladığı, “Orhun” dərgisində yayımlanan 2 açıq məktub olmuşdur. İlk məktubda Atsız S.Saracoğlunun Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki 5 avqust 1942-ci il tarixli nitqində türkçülüklə bağlı söylədiyi “Biz türküz, türkçüyüz və daima türkçü qalacağız. Bizim üçün türkçülük bir qan məsələsi olduğu qədər və lâakal (*burada: ondan az olmayan – H.C.*) o qədər bir vicdan və kültür məsələsidir” [1, 1] şəklindəki fikirlərinə istinad edərək onu təqdir etməklə yanaşı, bütün bunların yalnız sözdə qalıb, əməldə öz əksini tapmadığını vurğulamış və səbəbini öyrənmək istəmişdir. Atsız ikinci məktubda isə maarif sahəsində özlərinə yer etmiş vətən düşmənləri adlandırdığı kommunistlərin, xüsusilə Səbahəddin Əlinin Maarif Vəkili Həsən Əli Yücəl tərəfindən vəzifədə tutulanlardan biri olduğunu deməklə onun bu məqamdan azad edilməsini istəyir

[2, 1]. Bütün bunlardan təşvişə düşən H.Ə.Yücəl dostu dostu F.R.Atayla birgə S.Əliyi təhrik edərək Atsız əleyhinə bir həqarət davası açdırmışlar [6, 51-52]. Bunun nəticəsində Atsız məhkəmə tərəfindən 4 aylıq həbs cəzası verilsə də, icrası təxirə salınmışdır.

3 May 1944-cü ildə 2-ci məhkəmə iclası zamanı isə Ankara Ədliyyə Sarayı qarşısında türkçü-milliyətçi gənclər Atsızın tərəfində çıxış etməklə geniş izdiham yaratmışdır ki, həmin tarix də hazırda Türkiyə Cümhuriyyətində hər il qeyri-rəsmi olaraq Türkçülük Günü kimi coşquyla qeyd olunmaqdadır. Məhkəmə prosesi zamanı gənclər kommunizm əleyhinə şüarlar səsləndirmiş, izdiham daha da geniş hal alaraq küçələrə doğru irəliləmişdir. Lakin milliyətçi gənclərin izdihamlı yürüşü və o sırada baş vermiş olaylar hökumət tərəfindən belə bir tədbir görülməsinə gətirib çıxartdı: İrçiliyi təbliğ etmək üçün gizli təşkilatlar qurmağı və dövlət çevrilişi yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirməyi hədəflədikləri əsas gətirilərək bir qrup gənc şübhəli şəxs qismində saxlanılmış, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına gətirilmişdi. Həmin şəxslərdən biri də A.İldırım idi. 1944-cü ildə mühacir şairin Elazığda yaşaması faktı hökumətin sadəcə İstanbulda deyil, Türkiyənin müxtəlif bölgələrində sadaladığımız səbəblərə görə şübhəli saydığı türkçüləri bura gətirdiklərini göstərir. Hakimiyyətin bu məsələdə mövqeyi və rəsmi münasibəti öz əksini ən açıq şəkildə İ.İnönünün 19 May 1944-cü ildə Gənclik və Spor Bayramı münasibətilə etdiyi çıxışında tapır [5]. 3 May hadisələrini qızışdıran əsas amillərdən ən başlıcası da onun bu nitqi olmuşdur. Lakin gerçəkdə isə məsələ tamamilə fərqli idi. Belə ki, milliyətçi mövqedə duranlar sadəcə ideoloji bir hərəkət başlatmış, öz mübarizələrini daha çox mətbuat səhifələrində davam etdirməklə təbliğat aparmış, bu ideologiyayı şüurlara yeritməyə çalışmışdılar. Sonucda isə “İrçilik-Turançılıq” davası ilə bağlı məhkəmə heç bir ittihamı sübuta yetirə bilməmiş, çirkin bir iftira ilə üzləşmiş türkçülər haqqında 31 mart 1947-ci ildə son qərar çıxarılmış və türkçü gənclər tərəfindən edilən yürüşlərə “...milli bir ideologinin milli olmayan bir ideologiyə qarşı ifadəsindən ibarətdir” [6, 220] hökmü ilə bəraət verilmişdir. Burada “milli olmayan bir ideoloji” dedikdə kommunizm ideologiyası nəzərdə tutulmuşdur.

A.İldırımın bu hadisələrdə adının keçməsi təsadüfi deyildir. Çünki şairin bir çox şeirləri türkçülük məfkurəsini, türk xalqlarının bağımsızlığını, Turan idealını qızgın tərənnüm etməsi ilə diqqəti çəkir. Eyni zamanda deməliyik ki, Türkiyədə yaşadığı müddət ərzində o, bir sıra milliyətçi dərgilərlə əməkdaşlıq etmiş, burada qeyd edilən səpkidə müxtəlif şeirləri dərc olunmuşdur. Şairin şeirləri yayımlanan həmin nəşrlərə nümunə kimi “Orhun” (“Orkun”), “Ötükən”, “Bozqurt”, “Göy-Börü”, “Çınaraltı”, “Özləyiş”, “Kopuz”, “Toprak”, “Kommunizmə qarşı mücadilə”ni və s. göstərə bilərik. Adlarını sadaladığımız və qeyd etmədiyimiz bu səpkidə fəaliyyət göstərən daha bir çox dərginin siyasi yönü həmin dövr üçün keçərli olan dövlət siyasəti ilə üst-üstə düşmədiyindən hökumət tərəfindən fəaliyyətlərinə son qoyulmuş, bəzilərinin yayımı isə məhdudlaşdırılmışdır.

A.İldırım isə “İrçilik-Turançılıq” olayları zəminində böyük ehtimalla digər şəxslər kimi sorğuya çəkilmiş, bundan sonra sərbəst buraxılmış və yenidən Elazığa qayıtmışdır. Hazırda əlimizdə olan mənbələrdə, təəssüf ki, bu barədə məlumat yoxdur. Şairin yaradıcılığında da sözügedən hadisələri bilavasitə əks etdirən bir əsərə rast gəlməmişik. Yalnız 1951-ci ildə “Demokrat Malatya” qəzetində dərc edilmiş silsilə publisistik yazılarından olan “Türk milliyətçilərini bəkləyən vəzifələr” [3] məqaləsində A.İldırım Demokrat Partiyasının iqtidara gəlməsilə türk milliyətçilərinə geniş fəaliyyət sahəsinin sağlanmasından bəhs edərkən həmin olaylara da müxtəsər münasibət bildirmişdir: “CXP diktatorluğunun sürdüyü müddətcə zaman-zaman ağır dərbəzlərə məruz qalan və 1944-də “məşhur 19 Mayıs qara nitqini” hərzələyən “Milli şef”in sol qolu bulunan Həsən Əli və həmpalarının tabutluqlara tıxaraq öldü sandıqları həqiqi türk milliyətçiliyi ancaq 14 Mayıs inqilabından bu yana DP iqtidarının iş başına gəlməsilə geniş nəfəs alaraq kəndinə əmin bir çalışma səhnəsi bulmuşdur” [3, 1]. Müəllif daha sonra “milliyətçiliyin irqçi-turançı və sərgüzəştçi kimi damğalarla millətin gözündən düşürülməyə çalışılmasına” baxmayaraq, bu siyasətin əks effekt verdiyini, “türk gəncliyinin milliyətçi hisslərini daha da şahlandırdığını” vurğulamışdır. [3, 1]. Yuxarıda da görüldüyü kimi, A.İldırımın irqçilik-turançılıq olaylarındakı tutumu onun əqidəsinə sadıq istiqlal mücahidi olduğunu bir daha təsdiq etməklə, şairin savaşı ruhunu da ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Atsız. Başvekil Saracoğlu Şükrü'ye açık mektup // İstanbul: Orhun, – mart 1944. Sayı 15, – s.1.
2. Atsız. Başvekil Saracoğlu Şükrü'ye ikinci açık mektup // İstanbul: Orhun dergisi, – nisan 1944. Sayı 16, – s.1.
3. E.Y. Türk milliyetçilerini bekleyen vazifeler I // – Demokrat Malatya, 1951, 23 ekim. – s.1.
4. Goloğlu, M. Milli Şef dönemi. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2021. – 478 s.
5. Milli Şefin tarihî nutku // Cumhuriyet gazetesi. – 1944, 20 mayıs. – s.1-2.
6. Müftüoğlu, M. Millî Şef döneminde Çankaya'da kâbus (1944 Turancılık Davası). – İstanbul: Başak Yayınları, – 2005. – 336 s.
7. Özdoğan, G.G. Turandan Bozkurta. Tekparti döneminde türkçülük (1931-1946). – İstanbul: İletişim Yayıncılık, – 2021. – 352 s.
8. Sefercioğlu, N. 3 Mayıs ve Türkçülük davası. – Ankara: Boyut.Tan. Matbaacılık, – 2009. – 53 s.

YUSİF BALASAQUNLUNUN AİLƏ TƏRBİYƏSİ İLƏ BAĞLI DÜŞÜNCƏLƏRİ

Zoya Cəbraylova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllimi
Azərbaycan
c.zoya64@mail.ru

Резюме

МЫСЛИ ЮСИФА БАЛАСАГУНЛУ О СЕМЕЙНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассмотрен вопрос «семейного воспитания», являющийся одной из составных частей воспитания личности в произведении Юсифа Баласагуна «Кутагду-Билик». Указывается, что семья, опирающаяся на свои нормы и правила, имеющая собственный бюджет и систему управления, являются основой общества, его ячейкой. Чем прочнее фундамент и здоровее, крепче основа, тем сильнее само общество!

Разбор, представленный в статье позволяет прийти к выводу, что семейное воспитание является первостепенным, важнейшим фактором в правильном формировании человека, его нравственном совершенствовании, становлении личности как полезного члена общества. Крепкая, здоровая личность, получившая правильное семейное воспитание имеет огромное значение и для последующих поколений, и для всей страны и всего народа. Семейное воспитание крепко связанное с национальными традициями и нравственными ценностями способствует духовному очищению народа, его нравственности, и в конечном итоге - укреплению государственности.

Ключевые слова: семейное воспитание, обычаи и традиции, честное имя, назидание, тюркский мир.

Summary

YUSIF BALASAQUNLU'S THOUGHTS ON FAMILY EDUCATION

In the article the issue of “family education”, which is one of the main components of personality education in the work of Yusif Balasagunlu “Kutagdu-Bilik” is studied. It is pointed out, that the family, based on its own norms and rules, having its own budget and management system, is the basis of society, its unit. The strong and the healthy family foundation means the stronger the society itself!

The analysis presented in the article allows us to come to the conclusion that family education is the primary, most important factor in the correct forming of a person, in his moral improvement, and in his development as useful member of society. A strong, healthy person who has received the right family upbringing is of great importance for subsequent generations, and for the entire country and the entire nation. Family education, strongly connected with national traditions and moral values, contributes to the spiritual purification of the people, their morality, and ultimately, the strengthening of statehood.

Key words: family upbringing, customs and traditions, honorable name, edification, Turkic world.

Türk dünyasının mənəviyyat ensiklopediyası hesab olunan Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsəri sayəsində biz XI əsr türk pedaqoji fikrini təsəvvürümüzdə canlandırmaq bilirik. Yusif Xas Hacibin bu poeması başdan-başa pedaqoji fikirlərlə yüklənmiş bir əsərdir. Onun elə bir beytini tapmaq olmaz ki, həmin beyt özündə tərbiyəvi məsələləri ehtiva etməsin. “Qutadğu bilig” tərbiyəvi, nəsihətamiz, pedaqoji fikirlərlə cəmlənmiş bir mənbə, bəşər övladı üçün xoşbəxtlik yolunu göstərən bir mayakdır.

Dahi mütfəkkir ailə tərbiyəsinə dair düşüncələrində xalq müdrikliyinə əsaslanır, fikirlərinin təsdiqi üçün xalq müdriklik xəzinəsindən nümunələr - atalar sözləri, məsəllər, şair sözü, bəy sözü, anlaqlı ixtiyar sözü, təcrübəli kişi sözü, şeir parçalarını və s. misal gətirir. Məsələn:

110. Belə bir söz var ki, məsəldə gəlir:

Atanın yeri və adı oğula qalır.

111. Atanın yeri onun adı ilə birlikdə sənə qaldı,

Qoy bunlara mini də əlavə olunsun [1, 23].

Deməli, Yusif Balasaqunlu nümunə üçün gətirdiyi məsəlin ardınca öz fikrini bildirir və ailə tərbiyəsində vacib məsələ hesab edilən “ata-oğul” münasibətlərinə aydınlıq gətirir. Belə ki, müəllif bu nümunələrlə ikiistiqamətli tərbiyəvi tövsiyə verir. Birincisi, ata öz uşaqları üçün nümunə olmalı və nəslinin namus və şərəfini qürurla daşmalıdır. İkincisi, ata ötürücü həlqə rolunu oynamalı, nənə-babadan aldığı yaxşı nə varsa, onları gələcək nəslinə, yəni övladları vasitəsilə nəvələrinə, nəticələrinə ötürməlidir. Yəni, ata elə şərəflə yaşamalı və yaxşı ad qazanmalıdır ki, onu oğluna ən yaxşı miras kimi qoya bilsin. Nahaq yerə deməyiblər ki, atanın oğula qoyduğu ən qiymətli miras təhsil və tərbiyədir. Düzdür, atadan oğula var-dövlət də qala bilər, amma o tükənə bilər. Ağıllı, yaxşı tərbiyə və təhsil görmüş oğul həmin var-dövləti artırıb, beytdə deyildiyi kimi “bunlara minini də əlavə edər”, fərsiz övlad isə həmin var-dövləti qısa bir zamanda məhv edər. Oğullar həmçinin atalarından aldıkları adı və soyadı da şərəflə daşmalı və həmin soyada layiq olmağa çalışmalıdırlar.

Yuxarıdakı məsəldə qeyd olunan “Atanın yeri və adı oğula qalır” cümləsindəki “ad” sözünün mənə yükü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, “ad” hər iki tərəfin (atanın və oğulun) istəyindən asılı olmayaraq nəsildən-nəslə ötürülür və nəticə etibarilə oğulun və bütövlükdə nəslin gələcək taleyini həll edir. Məhz buna görə insanlar öz adlarının qiymətini bilir, onu qoruyur, uşaqlar isə onlara irsən gələn valideynlərinin ad və soyadlarını “göz bəbəyi kimi” qoruyub əzizləyirlər. Bu ad şərəfli və şöhrətli olduqda uşaqlar anadangəlmə yüzqat artıq qazanırlar. Çünki hər bir oğul üçün, yəni hər bir övlad üçün ata-ananın şöhrətli və şərəfli adının özü elə xoşbəxtlik deməkdir, xəzinə deməkdir, mənəvi sərvət deməkdir. Bu fikirlərin təsdiqini “Qutadğu bilig”dən gətirdiyimiz aşağıdakı beytlərdə bir daha görmək olur.

182. Bax insan doğulur, ölür, sözü isə qalır,

Bax insanın özü gedir, adı isə qalır.

187. Ey oğul, bu sözləri mən sənə söylədim,

Ey oğul, sənə özüm nəsihət verdim.

188. Məndən sənə gümüş və altın qalsa,

Sən onları bu sözə bərabər tutma.

189. Gümüşü xərcləsən, axır qurtarar,

Sözümü xərcləsən, gümüş qazandırar [1, 29].

Bu beytlərdə şair tərbiyəvi sözün çəkisinin qızılın, gümüşün çəkisindən çox ağır olduğuna eyham vurur. Şair demək istəyir ki, sözlə düzgün davransan, sözün qədrini bilsən, onu vaxtında və məqamında işlətsən, o sənə hörmət və sərvət qazandırar, başını uca edər.

Beləliklə, şair ailədə atanın oğula etdiyi bütün nəsihətləri qızıldan, gümüşdən üstün tutur, sözün dəyərini bilməyi, ona qulaq asmağı, ondan nəticə çıxarmağı sanki bütün bəşər övladlarına bir ata nəsihəti kimi ünvanlayır. Bu, Yusif Balasaqunlunun bütün türk dünyasına, eləcə də bütün bəşəriyyətə, bütün gəncliyə olan nəsihəti, həm də ulu vəsiyyətidir. L.Qasımova haqlı olaraq qeyd edir: “*Ailə tərbiyəsinin məqsədi uşaqlarda elə şəxsi keyfiyyətləri və xasiyyətləri formalaşdırmaqdır ki, onlar həyat yolunda rast gəldikləri çətinlikləri və maneələri layiqincə aradan qaldırsınlar. Axi, həyat gözlənilməz hadisələrlə doludur. Uşaqların intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətləri, dərk etmə vərdişləri və ilk əmək fəaliyyəti təcrübəsi, mənəvi və estetik zövqlər, emosional mədəniyyət və fiziki sağlamlıq – bütün bunlar ailədən, valideynlərdən asılıdır. Bunlar ailə tərbiyəsinin başlıca məqsədidir*” [2, 477].

Yusif Balasaqunlunun ailə tərbiyəsi ilə bağlı düşüncələrində ata-oğul münasibətlərinin kulminasiya nöqtəsinin təsvirini vəzir Aydoldunun oğlu Öydülmüşə yazdığı, söylədiyi vəsiyyəsində aydın

görmək olur. Bu vəsiyyətnamədə ailə tərbiyəsi çərçivəsində ata-oğul münasibətlərinin düsturu verilmişdir. Bu, şairin ata-oğul münasibətlərində tərbiyə kodeksidir. O, bu vəsiyyəti vasitəsilə bir atanın öz ciyərparəsi, gözünün nuru olan oğluna deyə biləcəyi, demək istədiyi bütün dəyərli fikirləri, nəsihətləri deyə bilmişdir. Məhz bu vəsiyyətnamədə biz Yusif Balasaqunlunun ailə tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərini, görüşlərini aydın görə bilirik. Həmin düşüncələrdən bəzilərinə nəzər salaq. Ayddoldu ölüm yatağında oğlu Öydülmüşə deyir:

1282. *Doğrucul ol, doğru yoldan sapma,
Könlünü, dilini kiçik tut, böyük söz danışma* [1, 110].

1254. *Bu dünya üçün özünü oda atma,
Başqasının malını alma, zülm etmə.*

1296. *Həmişə yaxşılıq et, pisləkdən uzaq ol,
İstər otur, istər qalx, bundan ancaq sənə xeyir gələr.*

1297. *Pis yoldaşa yaxınlaşma, sənə zərər gətirər,
Pislik ilandır, çalış səni vürmasın* [1, 111].

Əsərdən gətirdiyimiz nümunələrə nəzər saldıqda bu qənaətə gəlmək olur ki, sanki şairin hər kəlməsi, hər sözü, hər bir sətri “Qurani-Kərim”in ayələridir. İnsanın uşaqlıq dövründən tutmuş ahıl yaşına kimi atacağı hər bir addımı, görəcəyi hər bir işi əvvəlcədən müəyyənləşdirmək, planlaşdırmaq üçün bir proqramdır. İnsanın düzgün, dürüst həyat tərzini üçün nəzərdə tutulmuş bir həyat dərslidir, həyat fəlsəfəsidir, pedaqoji fikir mənbəyidir. “Qutadğu bilig” əsəri insanın bütün yaş dövrləri üçün örnək və gərəklə biləcək bir nəsihətnamədir.

Doğrudan da, beytlərdən aydın görünür ki, Ayddoldu öz oğluna – Öydülmüşə insan üçün gərəklə olan bir sıra mənəvi keyfiyyətləri tövsiyə edir. Məsələn, insanlarla münasibətdə doğru, dürüst olmağı, təvazökar olmağı, lovgalıqdan uzaq durmağı, gözü-könlü tox olmağı, heç kimin malına göz dikməməyi, insanlara zülm etməməyi, yaxşılığı özünə adət etməyi, pisləkdən uzaq olmağı, öz xeyri üçün nə vaxt oturub dincəlmək, nə vaxt isə qalxıb işləmək lazım olduğunun yerini bilməyi, pis insanlarla, pis yoldaşlarla oturub durmamağı, əksinə onlardan “İlan vuran ala çatıdan qorxar” məsəlindən nəticə çıxarıb uzaq olmağı, bir sözlə, pisləyi ilan bilib ondan dərhal uzaqlaşmağı məsləhət görür. Bax budur, Yusif Balasaqunlunun ailə tərbiyəsi ilə bağlı görüşləri! Həm də bu görüşləri müəllif vəzirin oğlu Öydülmüşün təmsalında bütün bəşəriyyətə ünvanlamışdır!

Müəllif Öydülmüşə verilmiş digər nəsihətlərdə həyatın bütün sahələri ilə bağlı məsələlərə toxunmuş və lazımı tövsiyələr vermişdir. Məsələn, insan təcrübəli adamdan möhkəm yapışmalı, ondan min feyz almalı, hər sözü dinləməli, amma dərhal inanmamalı, dostluqdan əvvəl adamı sınaqmalı, xoş əxlaqlı olmalı, həyasız adamdan uzaq qaçmalı, səbirli olmalı, heç bir işdə tələsməməli, az yeməli, amma halal yeməli, insanlara zərər verməməli, görəcəyi işin sonunu düşünməli, ölümü, özünü və əslini unutmamalı, ehtiyatla danışmalı, başqalarının evində gözünü qorumalı, qənaətcil olmalı, yalnız gəlirə görə xərc etməli, yalan sözün adamı ucuzlaşdırdığını bilərək ağzından yalan söz çıxarmamalı, qohum-qardaşa yaxınlıq göstərməli, kiçiyə-böyüyə şəfqətlə yanaşmalı, başqasının eybini açmamalı, əksinə üstünü örtməli, duz-çörəyi bol edib başqalarına yedirtməli, günahdan uzaq olmalı, Tanrıya tapınmalı, dünyaya, dövlətə, həyata, həmçinin səadətə bel bağlamamalı, çünki bunlar gəlib-gedən, quş tək uçub yox olan anlayışlardır, insanlardan ibrət almalı, şərəbdən, əxlaqsızlıqdan, hiyləgərlikdən, fitnə-fəsaddan uzaq olmalı, həyatı boş keçirməməli, var-dövlətə sahib olanda qudurmamalı, əksinə yaxşılıq etməli, pisləkdən uzaq olaraq özünü qorumalıdır. Bütün bu qeyd olunanlar Yusif Balasaqunlunun vəzir Ayddoldunun oğlu Öydülmüşə söylədikləri nəsihətləri vasitəsilə realizə etdiyi pedaqoji görüşləri, tərbiyəvi tövsiyələri, bir sözlə, ustad müəllim, şair və filosof kimi düşüncələri idi.

Yusif Balasaqunlu ailə tərbiyəsi ilə bağlı düşüncələrində ailədə qadının roluna çox əhəmiyyət verir və bu məsələdə qadın faktoruna xüsusi diqqət yetirir. Müəllifin düşüncəsinə görə qadın ağıllı, xeyirxah, ailəsinə, ərinə, yəni həyat yoldaşına sadıq olmalıdır. Bu cür qadınları o, gözəl qadın adlandırır. Şairə görə məhz əxlaqı, mənəviyyəti təmiz olan qadın gözəldir! Xeyirxah qadın gözəldir! Qadına belə ehtiramlı yanaşma Yusif Balasaqunludan sonrakı Orta əsr mütəfəkkirlərinin əsərlərində

də davam etdirilmişdir. Məsələn, təkcə Nizami Gəncəvinin poemaları bu fikri tam təsdiq edir. Belə ki, Nüşabə, Məhinbanu, Şirin və b. obrazlar bizə bunu deməyə imkan verir.

Yusif Balasaqunlu ailə tərbiyəsi məsələsində qadın probleminin bəzi başqa məqamlarına da toxunur. Məsələn, ailə, sevgi, qadın, kişi münasibətləri və başqa məsələlər bu qəbildəndir. Şair Öydülmüşlə Odqurmuşun söhbət-dialoqlarında bir çox məsələlərə toxunmuşdur. Həmin söhbət-dialoqların ikisi ailə tərbiyəsi məsələsində mühüm yer tutur. Məsələn, hansı qadını seçib, hansı qadına üstünlük verib evlənmək lazımdır? Uşaqları necə tərbiyə etmək lazımdır? suallarına müəllif özünəməxsus müdrikliklə cavab vermişdir:

4475. *Əgər evlənmək istəsən,*

Yaxşı qız axtar, gözünü iti tut.

4476. *Kökü, ailəsi, nəsəbi yaxşı olsun,*

İffətli, namuslu, təmiz olsun.

4479. *Özündən aşağı dərəcə ilə evlən,*

Yuxarı dərəcədən evlənsən, əsir olarsan [1, 332].

4481. *Arvadın özündən aşağı dərəcədən olsun,*

Onda ömrün şad – xürrəm keçər.

4483. *Ey imanlı adam, evlənmə,*

Evlənsən, öz babınla evlən [1, 333].

Daha sonra müəllif qadınların dörd qism olduğunu göstərir və hər bir qismi xarakterizə edir. Bildirir ki, evlənmək istəyənlər bu dörd növ qadınla evlənilər. Biri varlı qadın, biri gözəl qadın, biri əsilli – nəcabətli qadın, biri də namuslu qadın! Müəllif tövsiyə edir ki, “*varlı qızla evlənib ona əsir olma, çünki o, malına güvənərək dilini uzadar, çox şey istər, sən nə edərsən? Gözəl qız da arama, gözəllik də axtarma, gülünc hala düşərsən, çünki qadının gözəlliyini hamı istər, ancaq onu Tanrının fəzli qoruyar! Əsilli- nəcabətli qız da arasan, bu zaman da nəcabət içində kiçik mövqeyə düşərsən, çünki nəcabətlilər yüksəkdən danışarlar. Sən qadın əsiri olma!*” [1, 333-334].

4497. *Ey qadının namuslu olmasını istəyən bəyzadə,*

Beləsini tapsan, bu dörd şeyi birlikdə taparsan.

4498. *Yaxşı və namuslu bir qadın tapsan,*

Dərhal evlən, ey gözəl insan [1, 334].

Müəllif göstərir ki, məhz namuslu qadın ailənin dirəyi ola bilər. Məsələn, qənaət edərək ailəni varlandırırsan, gözəl əxlaqı və hərəkəti ilə gözəllik yaradarsan, gözəl görünərsən, namusu ilə nəcabətli olarsan. Deməli, namuslu qadın özündə dörd keyfiyyəti birləşdirir: var-dövləti, gözəlliyi, əsil-nəcabəti və namusu, yəni dürüstlüyü, əxlaqi təmizliyi.

Beləliklə, Yusif Balasaqunlu ailə tərbiyəsində qadına xas keyfiyyətlərin içərisində namusluluğu, əxlaqlı olmağı digər üç keyfiyyətdən üstün tutmuşdur. Bütün igidlərə, bütün ərələrə də belə namuslu qadınla ailə həyatı qurmağı tövsiyə edən müəllifin yanaşması bu gün də olduqca əhəmiyyətlidir. Şair namuslu qadına olan bu cür ehtiramlı münasibətin ardınca uşaqların necə tərbiyə edilməsi barədə öz düşüncələrini Öydülmüşün dili ilə bəyan edir. O bu düşüncələrini çox yığcam və poetik formada vermişdir. Müəllifin uşaqların, yəni gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı düşüncələri qədim Şərq pedaqogikasının prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Bu prinsiplər hal-hazırda gənc nəslin tərbiyəsində etibarlı vasitə, etibarlı özlük kimi çıxış edir, çünki onların doğru olduğu, düzgün tərbiyə metodu, prinsipi olması barədə müəllifin fikirləri əsrlərin sınağından çıxmış və bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Həmin fikirlərdən bəzilərinə nəzərdən keçirək:

4504. *Sənin ay üzlü oğlun – qızın doğulsa,*

Evində tərbiyə ver, başqa adama tapşırma.

4506. *Oğul – qıza bilik və ədəb öyrət,*

Hər iki dünyada onlara xeyri dəyər.

4508. *Oğula bütün ərdəmləri öyrət,*

Gələcəkdə bu ərdəmlər sayəsində varlı olsun.

4509. *Oğulu avara gəzməyə qoyma,*

Avara hər yana gedər, yazıq olar və s. [1, 334].

Beləliklə, Yusif Balasaqunlu uşaqların tərbiyəsində əsas diqqəti düzgün tərbiyəyə, elmə, biliyə, mədəniyyətə yiyələnməkdə və tələbkər olmaqda görür. Deməli, Orta əsrin dahi mütəfəkkiri Yusif Balasaqunlu ailədə uşaqların təlim-tərbiyəsini ailə tərbiyəsinin əsas məsələlərdən biri hesab edir.

Ədəbiyyat

1. Balasaqunlu, Y. Qutadğu bilik – xoşbəxtliyə aparan elm / Y.Balasaqunlu. – Bakı: Azərnəşr, - 1994. - 492 s.
2. Qasımova, L.N. Pedaqogika / L.N.Qasımova, R.M.Mahmudova. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2003. - 535 s.

НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА - ГЛАВНЫЙ ИСТОЧНИК В ФОРМИРОВАНИИ ЧУВСТВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ У МОЛОДЕЖИ

Инара Джафарова

Азербайджанский государственный педагогический колледж, преподаватель

Азербайджан

inara-asadova@mail.ru

Xülasə

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ GƏNCLƏRDƏ MİLLİ QÜRÜR HİSSƏSİNİN TƏKLİMƏSİNDƏ ƏSAS MƏNBƏDİR

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin parlaq fikirlərinə, tövsiyə və göstərişlərinə istinad edərək, milli qürur hissinin formalaşdırılması imkanları müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, təhsil prosesində dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin vətənpərvərlik tərbiyəsini nəzərə alsaq, gənclərdə patriotizm, yüksək vətəndaşlıq hissi, eləcə də öz ölkəsinin atributları, milli sərvət və mədəniyyəti, ana dili, adət və ənənələrini nümayiş etdirmək üçün əvəzsiz imkanlar yaradılır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev irsi, vətənpərvərlik tərbiyəsi, milli-qürur hissi, vətəndaş, gənc nəsil

Summary

HEYDAR ALIEV'S LEGACY IS THE MAIN SOURCE IN THE FORMATION OF A SENSE OF NATIONAL PRIDE IN THE YOUTH

The article reveals the possibilities of forming a feeling of national pride, referring to the brilliant thoughts, advice, and instructions of the wise teacher and great leader Heydar Aliyev. It was found that if the patriotic education of Heydar Aliyev is taken into account in the process of education, then irreplaceable opportunities are created for young people to manifest patriotism, a sense of high citizenship, as well as a sense of pride and greatness in their country, its attributes, national wealth and culture, native language, customs and traditions.

Key words: Heydar Aliyev's heritage, patriotic education, national pride, citizen, young generation

Личность Гейдара Алиева, обладающего всеми качествами, свойственными гениям и ставящего идеологию страны превыше всего, вдохновляет молодых людей глубиной мышления, идеальной ясностью, творческой активностью, интересом к самосовершенствованию, деловой хваткой и ответственностью. Эта мощная личность, открывшая яркие страницы истории Азербайджана и имеющая сердце, полное любви к своему народу, является гордостью и честью молодежи. Гейдара Алиева можно считать учителем молодого поколения. Его учение является нравственной школой для молодежи. Изучая жизненный путь этой великой личности, молодые люди получают духовное воспитание, исходя из личных качеств ценного лидера Азербайджана, любви к Родине, народу и нации, а также героизма, мудрости, глубокого ума азербайджанского лидера. На примере жизни и деятельности Гейдара Алиева современная молодежь воспитывается в духе верности и любви к Родине, любви и превознесения нации, превращения Азербайджана в одно из самых развитых демократических государств мира, верности принципы независимости республики, приобретение способности иметь широкое мировоззрение и постоянно развивать его. Красноречие, дипломатическое мастерство, ясная и беглая речь Гейдара Алиева играют важную роль в становлении современной молодежи как лич-

ности с новым мышлением: «Каждый молодой человек должен быть патриотом. Патриотизм – это большое понятие. Быть верным Родине, любить Родину, быть привязанным к земле – это патриотизм. Воспитание патриотической молодежи не заканчивается только работой образовательных учреждений. Первоначально эта воспитательная работа, начинающаяся с семьи, продолжается в образовательных учреждениях, она зреет положительными примерами действий всего общества, каждого из его членов. [1, 14]

Великий лидер, как мудрый педагог, дал правильное направление теории образования и указал ясный путь в деле строительства национального образования в нашей стране. В его докладах и выступлениях большое значение играет забота о вопросах образования в Азербайджане, азербайджанском языке, педагогическом труде, личности учителя, патриотическом воспитании молодежи, подготовке школьников как настоящих граждан, формировании у них национальной гордости. Место и роль военного патриотизма в боях и военном строительстве, Гейдар Алиев привнес новое содержание в концепцию национального патриотизма, дал направления научно-педагогическим исследованиям. Таким образом, Гейдар Алиев к компонентам нравственного воспитания, возвышающим и обогащающим человека, добавил: национальный азербайджанский патриотизм, национальное достоинство, военно-патриотизм, национальную гордость, национальную решимость и совесть, ненависть к врагу, глубокое знание обычаев и традиции нашего народа, родного языка, национальные и обеспечивающие единство общечеловеческих моральных ценностей, уважение к старшим и т.д. Гейдар Алиев в своем выступлении впервые употребил словосочетание «национальный азербайджанский патриотизм» и разъяснил его суть и содержание. Он сказал, что национальный патриотизм – это оценка нашей истории. Это защита наших земель. Азербайджан – много этническое, демократическое государство. Независимо от национальности, Азербайджан является Родиной для каждого гражданина. Слово «гражданин» означает, что каждый гражданин должен быть верен своей Родине, беречь ее как зеницу ока и защищать своих мать и отца ради Родины, ради своей земли он должен быть готов стать мучеником на своем пути. [2, 112] Азербайджанский патриотизм служит защите независимости Азербайджана. Как известно, Гейдар Алиев в напряженных условиях проводил очень успешную внешнюю политику. Благодаря этой политике Азербайджан открыл окно в Европу, пересек Великую Китайскую стену и отправился в Америку. Эта политика создала высокую моральную уверенность и моральный дух в нашем народе. Гейдар Алиев дает новый импульс пониманию и мышлению молодежи. Этот энтузиазм зовет их в счастливое и светлое будущее как последователей мудрого лидера и влиятельного политического лидера. Гейдар Алиев своей содержательной жизнью прививает молодым людям воинственные качества и воспитывает их как патриотических детей независимого Азербайджана.

Гейдар Алиев, общенациональный лидер нашего народа, никогда не будет забыт, и его будут помнить с гордостью и любовью. Молодое поколение будет защищать и сохранять верность созданному им наследию государственности. Имя Гейдара Алиева всегда будет жить в сердцах молодежи как символ мудрости и борьбы.

Литература

1. Гейдар Алиев. Образование – будущее нации. Баку: Образование, 2002.
2. Исмаилов И.З. Азербайджанский патриотизм в XX веке. Баку, 2003.
3. Махмудов Я. Спаситель азербайджанской государственности. Баку, 1998 г.

HEMERONİMLƏRLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ülkər Çəndirli

Sumqayıt şəhəri, 3 saylı orta məktəb, müdir
Azərbaycan
ulkervaleh@gmail.com

Резюме

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕМЕРОНИМА

Названия средств массовой информации можно объединить в отдельную категорию ономастического словаря - гемеронимы, поскольку они характеризуются способностью индивидуальной номинации. Гемеронимы или медианазвания входят в состав ономастического словаря, являясь одним из видов идеонимов. Необходимость изучения гемеронимов определяется тем, что в последние десятилетия наблюдается рост различного рода публикаций в средствах массовой информации, при этом область гемеронимии является малоизученной. Это требует анализа системы гемеронимов как в общем, так и в региональном аспекте. Кроме того, гемеронимы являются частью ономастических реалий, наполняющих речь и духовную культуру народа.

Ключевые слова: ономалогия, ономастические единицы, идеонимы, гемеронимы, названия газет.

Summary

STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF HEMERONYM

The names of mass media can be combined into a separate category of the onomastic dictionary - hemeronyms, since they are characterized by the ability of individual nomination. Hemeronyms or media names are part of the onomastic dictionary, being one of the types of ideonyms. The need to study hemeronyms is determined by the fact that in recent decades there has been an increase in various types of publications in the media, while the area of hemeronymy is poorly studied. This requires an analysis of the system of hemeronyms both in general and in regional aspects. In addition, hemeronyms are part of the onomastic realities that fill the speech and spiritual culture of the people.

Key words: onomalogy, onomastic units, ideonyms, hemeronyms, newspaper names.

Xüsusi adların periferik kateqoriyaları - praqmatonimlər, erqonimlər, ideonimlər və s. dildə baş verən nominativ proseslərin tədqiqatçıların diqqətini artırmaqdadır. Antroponimlərdən və toponimlərdən fərqli olaraq, “bu nominal vahidlər tarixən öz tematik kateqoriyalarını sonradan formalaşdırır, özlərinə məxsus, konkret struktur və qrammatik göstəriciləri inkişaf etdirməyə az meyillidir. [1, 113]. Hemeronimlərin öyrənilməsi zərurəti onunla müəyyən edilir ki, son onilliklərdə müxtəlif növ media nəşrlərində artım müşahidə olunur, hemeronimiya sahəsi isə az öyrənilmiş sahədir. Bu da hemeronimlər sisteminin həm ümumi, həm də regional aspektlərdə təhlilini tələb edir. Bundan əlavə, hemeronimlər xalqın nitqindən və mənəvi mədəniyyətindən xəbər verən onomastik reallıqların bir hissəsidir.

Şəxsi adlar dairəsindəki ideonimlər nisbətən muxtar məkan təşkil edir və “insan fəaliyyətinin zehni, ideya-bədii sferasında obyektlərin nominasiyasını” təmsil edir [3, 61]. İdeonimimlər bir neçə kateqoriyanın xüsusi adlarını ehtiva edir: hemeronimlər, artiononimlər, geortonimlər, bibliionimlər və s.

İdeonimlər də digər ononim alt sistemlər kimi ümumi dil qanuna uyğunluqlarına tabedir. İdeonimik məkanın ən mühüm hissəsi hemeronim alt sistemdir. Tədqiqatçılar ideonimlərin tərkibinə hemeronim fraqmentidə daxil edirlər [2:6], hemeronimlərin reklamadları kimi təyin olunduğu başqa bir nöqteyi-nəzər olsa da [1], buna görə də hemeronimləri dili nonomastikalt sisteminin periferik zonasının sinkretik kateqoriyası kimi xarakterizə etmək olar. Dar yanaşma ilə onomastikada hemeronim termini dövrü mətbuatın xüsusi adı kimi başa düşülür.

Təkcə dövrü nəşrlərin deyil, həm də elektron, onlayn media, televiziya, radio və kinoxronika proqramlarının xüsusi adlarını istinad edirik.

Elmi ədəbiyyatda hemeronimlərin onomastik lüğətə təsnif edilməsinə imkan verən və periferik mövqeyini təyin edən xassələri işıqlandırılmışdır; hemeronimlərin lingvistik statusunu və dilin onomastik altsistemində müxtəlif media adlarının yerini müəyyən etməyə cəhd edilmişdir [2]; hemeronimlərin növləri, sinifləri, formaları üzrə strukturlaşdırılmasının və sistemləşdirilməsinin əsasları haqqında sual qaldırılmış və bu qrup xüsusi adların təsnifatı və tipoloji tədqiqi aparılmışdır [3]; hemeronimlərin struktur-qrammatik, semantik və funksional-praqmatik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir [1];

Bu gün, Azərbaycan onomastikasında hemeronimlərin linqvistik statusunu müəyyən etmək, onların nominasiya prinsiplərini, təsnifatını, müxtəlif media növlərində fəaliyyət xüsusiyyətlərini müəyyən edən hərtərəfli əsərlər yoxdur; Hemeronimlərin yaranma şəraiti və yolları, onların anonimləşdirilməsi və transonimləşdirilməsi üsulları tədqiq edilməmişdir [3, 101]. Onomastik tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan hemeronimləri nominativ, semantik, üslubi və linqvokulturoloji xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün hərtərəfli təhlil tələb edir. Azərbaycanda nəşr olunmuş qəzetlər əsasən aşağıdakı prinsiplərə görə təsnif edilir:

1) Gündəlik: (cəmi 11 adda qəzet) – “Azərbaycan”, “Bakı Xəbər”, “Respublika”, “Səs” və s.
2) Həftəlik: (cəmi 16 adda qəzet) “Bütöv Azərbaycan”, “Ədalət”, “Həftə içi”, “Olaylar”, “Kaspi” və s.
3) Mütəxəssis və ya mövzulu: (cəmi 25 adda) “Azərbaycan müəllimi”, “Cəmiyyət və din”, “Ədəbiyyat”, “İqtisadiyyat” və s.
4) Regional: (cəmi 61 adda qəzet) “Abşeron”, “Dərələyəz”, “Sumqayıt”, “Şərq qapısı” və s.

Azərbaycanın müxtəlif hemeronimlərinin struktur və qrammatik aspektdə öyrənilməsi onların struktur və nominativ müxtəlifliyi haqqında danışmağa əsas verir.

Komponent tərkibi baxımından media başlıqlarında bir sözdən ibarət nominasiyalar üstünlük təşkil edir. Öyrəndiyimiz materialda 100-ə yaxın bir sözdən ibarət adı qeyd etdik: məsələn, “Əkinçi”, “Təbib”, “İqtisad”, “Ədliyyə” və s. Bir sözdən ibarət hemeronimlərin əsas ifadə üsulu isimdir, çünki “şəxsi adlar kateqoriyasının əsas xassəsi kimi subyektivlik ona aid olan sözlərdən substantivlik tələb edir. Buna görə də, müxtəlif nitq hissələrinin xüsusi adlar olması üçün geniş imkanları nəzərə alsaq, xüsusi adlar üçün ən yaxşı “namizədlər” isimlərdir. İsim olmayanlar (sözlər və hətta ifadələr) isə substantivliyə meyillidirlər”. Süni nominasiyalardakı sözlərin digər qrammatik sinifləri arasında tək leksemlər ononimləşdirilirdi: (“Paralel”, “Unikal”, “Həftə içi”, “Şərq” və s.) Deməli, media nominasiyaları ilk növbədə obyektiv dünyanı əks etdirir.

Struktur növlərində kompozitnominasiyalar məhsuldardır:

- beynəlxalq elementlərlə, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrinə (televiziya, radio, kino, yayım, məlumat) aidiyyəti olan: “AzerNews”, “De-fakto”, “Le Carrefour”, “Lenins Weg”, “Nəş qolos”, “Zerkalo” və s. (4)

- sözbirləşməsi ilə adlanan: “Yenifikir”, “Müəllimsözü”, “Qarabağa aparan yol”, “Həqiqət yolu”, “Azərbaycan müəllimi” və s. (4)

- tərkibində qəzet sözü ilə yaranan birləşmələr: “Xalq qəzeti” və s. (4)

- xarici dil elementləri olan, transliterasiya ilə, orijinal tərtibatda və kreolizasiya elementləri olan başlıqlar, xüsusən də televiziya və radioproqramlarının (“Breyn-rinq”, “PrimeTime”, “Qərbi Azərbaycan press”, “Bisnessaatı”) (5) nominasiyaları arasında geniş yayılmışdır.

Hemeronimlərin ayrıca struktur qrup uprepozisiya hal formaları (sintaksemalar) vasitəsilə əmələ gəlir. Motivasiya baxımından bəzi nominasiyalar təklif olunan media məzmununun tematik məqsədini və ya əsas məzmununu əks etdirir, digərləri isə emosional əhval-ruhiyyə yaradır. Belə adlar ilk növbədə televiziya və radioproqramları üçün xarakterikdir. Funksional baxımdan bunlar lokal sintaqmlardır: “Qanun keşiyində”, “Xəzərin sahilində”.

Media adlar ikimi kəmiyyətə iki və çox komponentli sözlərin birləşmələri üstünlük təşkil edir. Məsələn, “Nəzər nöqtəsi”, “Ən yeni tarix” və s. (5)

Bəzi hemeronimlər cümlə strukturunda yaranmışdır: məsələn, “Səni axtarıram”, “Sabaha qalmasın”, “Mən Azərbaycanlıyam”, “Kim milyoner olmaq istəyir” və s.

Nominativ praktikada müxtəlif rəqəmsal parametrləri ifadə edən numerativ komponentləri olan hemeronimlər kifayət qədər geniş yayılmışdır. Forma baxımından bunlar kəmiyyət və isim ifadələridir: məsələn, “525-ci qəzet” (qəzet) “103-F” (radio), “7 canlı” (televeriliş), “61” (televeriliş), “Milyonların şousu” (televeriliş), “7 gün” (televeriliş) (6) və s.

Hemeronim üçün əsas kimi istifadə edilən söz birləşmələrinin başqa bir növü koordinasiya əlaqəsinə əsaslanan birləşmələrdir. Bu, ənənəvi nominasiya növüdür, onun fərqləndirici xüsusiyyəti, həyatın çox yönlülüyünü, insane varlığının müxtəlif sahələrində ümumiliyi və ya fərqliliyi media da aktuallaşdırmaq imkanındır: “Cəmiyyət və din” (qəzet), “Moda və biz” (televeriliş) və s.

Media nominasiyaların struktur növü, adətən, televiziya və radio proqramlarının başlıqların da istifadə olunan predikativ vahidlərdir. Hemeronimlər bütün semantic imkanları ilə eyni zamanda nitq səylərini sıxışdırmağa çalışırlar ki, bu da bir və iki sözdən ibarət xüsusi adların fəaliyyətini, nominatorların sabitliyə müraciətin izahıdır.

Ədəbiyyat

1. Федосова, О.И. Лингвистический статус гемеронима (на материале российских и британских названий СМИ) / О.И. Федосова // Известия Волгоград. гос. пед. ун-та. – 2010. – №5. – С. 76–80.
2. Крюкова, И.В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентности: монография / И. В. Крюкова. – Волгоград : Перемена, 2004. – 286 с.
3. Мухамедзянова, Лилия. Гемеронимы ономастического медиaprостранства Республики Татарстан (структурно-грамматическая и функционально-прагматическая характеристика) / Лилия Мухамедзянова // Филология и культура. Philology and Culture. – Казань, 2018. – №1(51). – С. 107–111.
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Kateqoriya:Az%C9%99rbaycan_q%C9%99zetl%C9%99ri
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Kateqoriya:%C6%8Flifba_s%C4%B1ras%C4%B1na_g%C3%B6r%C9%99_televisiya_verili%C5%9Fl%C9%99ri

MÜASİR DÖVRDƏ ÜNSİYYƏT MƏNƏVİ EHTİYAC KİMİ

Aynurə Əhmədova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

a_akhmedova@mail.ru

Summary

COMMUNICATION AS A SPIRITUAL NEED IN THE MODERN PERIOD

The article mentions that the study and research of communication theory is one of the main issues in modern times. From human history until today, it has been noted that communication is a spiritual need of man. The types of communication are also mentioned here.

The article talks about the concept of global communication. The impact of global communication on cultures is noted.

The influence of virtual reality, which is the inevitable reality of the modern era, on the relationships between people and society is determined. Finally, the change of social reality due to the influence of virtual reality is discussed.

Key word: *Communication, society, identity, global communication, information society*

Резюме

ОБЩЕНИЕ КАК ДУХОВНАЯ ПОТРЕБНОСТЬ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

В статье упоминается, что изучение и исследование теории коммуникации является одним из основных вопросов современности. Из истории человечества и до сегодняшнего дня замечено, что общение является духовной потребностью человека. Здесь также упоминаются виды связи.

В статье говорится о понятии глобальной коммуникации. Отмечается влияние глобальной коммуникации на культуры.

Определяется влияние виртуальной реальности, которая является неизбежной реальностью современной эпохи, на отношения между людьми и обществом. Наконец, обсуждается изменение социальной реальности под влиянием виртуальной реальности.

Ключевые слова: *Коммуникация, общество, идентичность, глобальная коммуникация, информационное общество*

Ünsiyyət bir ehtiyacdır. Ünsiyyətə olan tələbatını ödəməyən insan sosial keyfiyyətlərini itirə bilər. Belə ki, ünsiyyət insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz edir.

Ünsiyyət problemi müxtəlif elmlər tərəfindən araşdırılır. Məs., psixologiya, pedaqogika, sosiologiya, etika və s. İctimai elmlər tərəfindən ünsiyyət probleminə marağın artması ünsiyyət anlayışının fəlsəfi başa düşülməsinə ehtiyac yaratdı. “Çünki ünsiyyət ictimai həyatın bir sıra ümumbəşəri hadisələrinə aiddir və onun dilçilikdən tutmuş əxlaqi-siyasi aspektlərə qədər bir çox aspektlərini

əhatə edir”. Yeni ünsiyyət nəzəriyyəsinin yaranmasına ehtiyac var idi. Bu elmlərdən fərqli olaraq fəlsəfə ünsiyyət probleminə ən ümumi şəkildə yanaşır. Fəlsəfəyə görə ünsiyyət həm təfəkkürün formalarını, həm də insanların niyyətlərini, subyekt-subyekt münasibətini cəmləşdirir. Fəlsəfə ünsiyyəti onun bütün komponentlərinin birliyi, qarşılıqlı əlaqəsi şəklində öyrənir. Bununla da onu öyrənən elmlər üçün metodoloji əsas rolunu oynayır.

İnformasiya kommunikasiya dövründə ünsiyyət probleminin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edən problemlərdəndir. Çünki müasir cəmiyyət iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni sferaların inkişafının labüdlüyünü tələb etdiyi kimi şəxsiyyətlərarası münasibətlər, insanların bir-birini anlaması, ünsiyyət və davranış mədəniyyətinin tərbiyə edilməsi, şəxsiyyətlərarası davranış bacarıqlarına yiyələnmə kimi problemlərin öyrənilməsini vacib hesab edir. Ünsiyyət qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir prosesidir. İctimai varlıq olan şəxsiyyətin inkişafının əsas şərtlərindən biri olan ünsiyyət dövrün tələblərindən asılı olaraq müxtəlif formalarda (şifahi, yazılı, virtual) özünü göstərir. Bu prosesdə iştirakçıların fikir, düşüncə, ideya, informasiya, hiss, bacarıq və vərdislərinin mübadiləsi baş verir. Ekzistensializmin nümayəndələrindən biri, alman filosofu K.Yaspers insanın mövcudluğunun əsasında ünsiyyətin durduğunu qeyd edirdi. *“Yaspers ünsiyyəti bəşəriyyətin mövcudluq amili hesab edirdi. Onun fikrincə insan ünsiyyət prosesində mövcuddur”* [1,169].

Bəşər tarixi dövründə insanlar arasında müxtəlif növ əlaqələr yaranmışdır. Ünsiyyətin iki növü vardır: şifahi və qeyri-verbal. Şifahi ünsiyyət dil vasitəsilə baş tutur. Şifahi olmayan ünsiyyət nitqi nəzərdə tutmur. Jest və mimika, duyğu orqanları vasitəsilə informasiyanın alınmasıdır.

İnformasiya dövründə ünsiyyətin daha intensivləşməsi özünü göstərir. Kütləvi informasiya vasitələri, sosial şəbəkələr ünsiyyət prosesinin intensivliyinin əsas səbəblərindəndir. Hazırda əlçatmaz olan insanın əhvalını öyrənmək, ən yeni hadisələrdən xəbərdar olmaq zəhmət və vaxt tələb edən məsələ deyildir.

Müasir dünyada ünsiyyət qlobal səviyyəyə çatmışdır. Qlobal ünsiyyət anlayışını maneəsiz və məsafəsiz ünsiyyət qurma mənasında işlətmək olar. Qlobal ünsiyyət cəmiyyətlərə mühüm təsir göstərir. Nisbətən son dövrlərə qədər mədəniyyətlər və cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə çox vaxt aparırdı və ya texniki cəhətdən məhdud idi. Bu əlaqələri yaradanlar əsasən tacirlər, əsgərlər və missionerlər yavaş və bahalı şəkildə yerdən yerə səyahət edirdilər. Bu o demək idi ki, mədəniyyətlər çox yavaş dəyişirdi və əhəmiyyətli dəyişikliklərin əksəriyyəti böyük bir dövrü əhatə edirdi.

XIX əsrdən başlayaraq bəşər tarixində görünməmiş proseslər mədəniyyətlərin xarakterini dəyişməyə başladı. Bu gün “informasiya cəmiyyəti” anlayışının yaranmasını müşahidə edirik. Burada informasiya prosesləri o qədər sürətlidir ki, mədəniyyətin ənənəvi elementlərinə, ilk növbədə ənənəvi ünsiyyətə təsir göstərir. Ünsiyyət mədəni dialoqdan irəli gələn müstəqil qüvvədir. Burada mədəniyyətlər bir-birinə daxil olur. *“Müasir dövrdə kommunikasiya mədəniyyətləri öz dilində danışmağa məcbur etməklə ünsiyyətin qaydalarını və üsullarını yaradır.”* [2].

Cəmiyyətin sosial təşkilinin qabaqcıl texnologiyalarla müəyyən edildiyi kimi, bu texnologiyalardan istifadənin xarakteri də həmçinin cəmiyyətin inkişafının istiqamətini müəyyən edir. Virtual reallıq həqiqi həyatı “yaşamağa” imkan vermədiyi kimi onun ünsiyyətin şəklini dəyişdirdi. Belə ki, insanlar artıq başqaları ilə qısamüddətli ünsiyyətə girirlər.

Sosial şəbəkələr insanların real həyatlarının bir hissəsi çevrilib və bu da həqiqi qarşılıqlı münasibəti istisna edir. Müasir insan sosial həyatın funksiyalarına mənfi təsir göstərir. Bu isə sosial həyatın norma və dəyərlərinin, funksiyalarının dəyişməsinə və ya məhvinə səbəb ola bilər. Bu, yeni fəlsəfi ideyaların yaranmasının, ümumiyyətlə yeni fəlsəfənin doğulmasının işarəsi ola bilər.

Ədəbiyyat

1. K. Yaspers. Tarixin mənası və təyinatı. Tərcümə. Bakı, 2008. 759s.
2. Mironov V.V. Modern communication, culture and philosophy. Philosophy Now a magazine of ideas. Moscow, 2006.
3. Сластенко Е. Ф. Общение как важный фактор существования и развития человека и общества // Вестн. Нац. авиац. ун-та. Сер. Философия. Культурология. 2012. № 1. С. 17-21.

MÜƏLLİMLƏRİN MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ BACARIĞI

Zeynəb Ələkbərova
Gəncə Dövlət Universiteti, müəllim
Azərbaycan
zeyneb.alekberova02@gmail.com

Summary

TEACHERS' ABILITY TO USE MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

The development of training technologies and the application of modern pedagogical practices play a critical role in increasing the effectiveness of teachers in the educational process. Teachers now have the opportunity to deeply influence their students' learning by incorporating technology into their teaching methods and practices. This is achieved by combining modern learning methods with technology, such as interactive experiences, group work and self-assessment processes. At a time when learning technologies are the basis of modern education, the deep use of these technologies by teachers helps them achieve greater achievement and effectiveness in the learning process.

Key words: *Training, pedagogy, student, technology, teacher.*

Резюме

СПОСОБНОСТЬ ПЕДАГОГА ИСПОЛЬЗОВАТЬ СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Развитие технологий обучения и применение современных педагогических практик играют важнейшую роль в повышении эффективности педагогического процесса. Теперь у учителей есть возможность глубоко влиять на обучение своих учеников, внедряя технологии в свои методы и практику обучения. Это достигается за счет сочетания современных методов обучения с технологиями, такими как интерактивный опыт, групповая работа и процессы самооценки. В то время, когда технологии обучения являются основой современного образования, глубокое использование этих технологий учителями помогает им достичь большей успеваемости и эффективности в процессе обучения.

Ключевые слова: *Обучение, педагогика, студент, технология, преподаватель.*

Pedaqogikada texnoloji təlim prosesinə yeni baxış, ənənəvi təlimdən fərqli olaraq idarə olunan prosesin əsasını təşkil edir. Təlim texnologiyasının tarixi XX əsrin ikinci yarısında, biliklərin yoxlanması üçün texniki qurğuların inkişafı ilə başlayır. Bir müddət əvvəl, təlim texnologiyası sadəcə texniki vasitələrdən istifadə olaraq düşünülürdü, lakin sonra texnologiya təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində texnikanın təlim prosesinə daxil edilməsi fikri gücləndi [6]. XX əsrin 50-ci illərindən etibarən, alimlərin araşdırmaları yeni bir istiqamətə yönəldi. Bu, təlim texnikası və texnologizasiyanın anlayışının elmi dövriyyəyə daxil olduğu və proqramlaşdırılmış təlimin, daha sonra informatika, kibernetika və sistemli yanaşmanın bir əsas kimi qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Təlim prosesi geniş bir sistem kimi nəzərə alınmağa başlandı, məqsədlərdən başlayaraq, nəticələrə qədər hər şey daxil oldu [1,s.10]. Əsas fikir öyrədici texnologiyaları tətbiq etmək idi. Çünki bu texnologiya və metodların müasir dövrdə bir çox üstünlükləri var. Elmi məzmunun dərinədən öyrənilməsi interaktiv təlim metodları, yeni təlim texnologiyaları şagirdlərə dərinədən öyrətmək imkanı yaradır [1,14].

Praktik mənada pedaqoji texnologiya, bilik, bacarıq, vərdiş və münasibətlərin formalaşdırılması və nəzarəti üçün tətbiq olunan bir əməliyyatlar kompleksidir. Pedaqoji texnologiyada müəllimin fəaliyyəti aşağıdakı funksional komponentlərə bölünə bilər:

1. Bilikləri toplamaq üçün əməliyyatlar
2. Təlimin və təhsil-tərbiyənin məqsədlərini layihələşdirmək üçün əməliyyatlar
3. Təlim və təhsil-tərbiyə prosesini təşkil etmək üçün əməliyyatlar
4. Bilikləri şagirdlərə öyrətmək üçün əməliyyatlar

Bu komponentlər, yəni qnostik (idraki) komponenti, təlim məzmunu, şagirdləri öyrətmək, təlim prinsipləri və texnologiyalarını öyrənmək və öyrədici və tərbiyəedici məşğələlər keçirmək kimi işlərə daxildir. Layihələşdirici komponent, uzaq məqsədləri (perspektivləri), əməliyyatları və vasitələri özündə birləşdirir. Konstruktiv komponent, növbəti məşğələyə hazırlıq üçün tələb olunan əməliyyatları təyin edir [2,83]. Təşkilatçılıq komponenti, məşğələlərin hazırlanması və keçirilməsi

üçün tələb olunan əməliyyatları nəzərdə tutur. Kommunikativ (ünsiyyət) komponenti, şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyət prosesi zamanı tələb olunan əməliyyatları özündə birləşdirir. Texnologiyaların müxtəlif növləri var, lakin ən önəmli olanları pedaqoji və psixoloji texnologiyalardır [3].

Pedaqoji texnologiyalar müxtəlif formaları ola bilər, ən yaygın olanları isə bunlardır: təlim texnologiyası, tərbiyə texnologiyası, inkişaf texnologiyası, diaqnostika texnologiyası.

Bu texnologiyalar fərqli məqsədlərə xidmət edir, məsələn, təlim texnologiyası bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq üçün istifadə olunur, əks halda, tərbiyə texnologiyası münasibətlərin formalaşdırılması üçün tətbiq olunur. Pedaqoji texnologiyaların təhlili məktəb müəllimlərinə və psixoloqlarına kömək etməlidir. Təlim prosesində ən səmərəli yol bu və ya digər situasiya üçün əlverişli olan pedaqoji texnologiyanı tətbiq etməkdir. Aşağıda pedaqoji texnologiyalardan birinin təhlili verilir [5,102].

"Fikirlərin hücumu" texnologiyasının məqsədləri:

1. Şagirdlərin yaradıcı fikirlərini birləşdirərək elmi və ya təlim problemlərini həll etmək və "kollektiv beyin" yaratmaq.

2. Əməkdaşlıq bacarıqlarını və qanuna tabe olma bacarığını tərbiyə etmək.

3. Şagirdlərin yaradıcılığını inkişaf etdirmək.

Bu texnologiya məktəbdə sorğu zamanı yeni materialın öyrənilməsi, keçilmiş materialın təkrarlanması, problemlərin həll edilməsi, sinif planlarının tərtib edilməsi və s. kimi hallarda tətbiq edilir. Bütün fənlərin tədrisində istifadə edilmək üçün əlverişlidir [1,3]. Onun addımları belədir:

I. Şagirdlərə mövzu və məqsəd bildirilir və maraqlarının cəlb olunması üçün çətinliklər yaradılır.

II. Əməkdaşlığın ümumi qaydaları izah edilir.

III. Qiymətləndirmə kriteriyaları göstərilir.

IV. Elmi aspektlər və katiblər təyin edilir.

V. Müəllim və ya digər lider bir təlimat verir və şagirdlərə öz fikirlərini paylaşmaq üçün çağırır. Şagirdlər istədikləri fikirləri səsləndirirlər və katiblər hər bir fikri yazı taxtasında qeyd edir. Müəllim və ya lider tənqidə yol vermədən əmin olmalıdır.

VI. Şagirdlərə başlanğıc informasiya təqdim olunur və əgər lazım gələrsə, məlumatların aydınlaşdırılması üçün suallar verilir.

VII. Əlavə məlumatlar verilir və əgər lazımsa, nəticələri özündən bir daha vurğulayır.

VIII. Fikirlərin hücumu başlayır. Hər bir şagird qısa təkliflərlə sərbəst şəkildə çıxış edir. Hər təklif yazı taxtasında qeyd olunur və ekspertlər tərəfindən müdafiə olunur. Dinləyicilər təkliflərinə heç bir reaksiya verməz, heç kim də qiymət vermir, sadəcə yazılı olaraq qeyd edilir. Hücumun müddəti maksimum 45 dəqiqədir.

IX. Şagirdlərin fəallığı azalır, təkliflər yavaş-yavaş bitir.

X. Ekspertlər təklifləri təhlil edir və növbəti mərhələdə nəticələri açıqlayırlar.

XI. Müəllim və ya lider nəticələri yekunlaşdırır və ümumiləşdirilmiş qiymətləndirmələr aparır [1,24].

Müəllimlər təlim texnologiyalardan faydalanaraq, öyrənmə prosesini daha interaktiv və effektiv edə bilirlər. Bu, interaktiv təcrübələrin, qrup işlərinin və özünü qiymətləndirmə proseslərinin təlim texnologiyaları ilə birləşdirilməsi ilə əldə olunur. Ən vacib nəticələrdən biri də müəllimlərin təlim texnologiyalarından dərinlən istifadə edərək öyrənmə prosesini daha effektiv və nailiyyətli hala gətirə bilmələridir. Bu məqalə, təlim texnologiyalarının təhsil prosesində özəlliklərini və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, təlim metodlarının inkişafında bir keyfiyyət sıçrayışını irəli sürür.

Ədəbiyyat

1.Akif Nəzərov MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI DƏRS VƏSAİTİ Bakı – 2012

2.Əskərov Ağaisa Bayraməli oğlu - Təlim prosesində müasir təlim üsulları ilə tədqiqatların təşkili SDU – “ELMİ XƏBƏRLƏR”– Sosial və humanitar elmlər bölməsi Cild 14 № 3 2018

3.Xalidə CƏFƏROVA, Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi. <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2012/50/45.htm>

4. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
5. William J. Rothwell, Marilyn N. Butler - The Handbook of Training Technologies – 2010
6. Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi məsələləri. Bakı, 2014.

ANNAN PLANINDAN SONRA KİPR PROBLEMİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ DANIŞIQLAR PROSESİ

Səbinə Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllimi
Azərbaycan
aliyevasabina23@ymail.com

Summary

THE NEGOTIATION PROCESS TOWARDS THE SETTLEMENT OF THE CYPRUS PROBLEM AFTER THE ANNAN PLAN

After the referendum held in 2004 in Cyprus, the process of negotiations to resolve the Cyprus problem resumed after a certain period of time. However, due to the position of the Greek Cypriots, the problem has not been solved to this day. The opinion of the international community about Cyprus has changed since the referendum. The international community already agrees with the fact that there are two separate States on the island. On the background of problems in the Middle East, the strategic importance of Cyprus has increased even more. The adoption by the Greek Cypriots the Annan Plan, which provides the creation of a United Cyprus Republic consisting of two autonomous parts, will solve the problem, restore peace and inter-communal relations on the island.

Key words: Cyprus problem, UN, Annan Plan, Turkey, Greece

Резюме

ПЕРЕГОВОРНЫЙ ПРОЦЕСС ПО УРЕГУЛИРОВАНИЮ КИПРСКОЙ ПРОБЛЕМЫ П ОСЛЕ ПЛАНА АННАНА

После референдума, проведенного в 2004 году на Кипре, процесс переговоров по решению кипрской проблемы возобновился через определенный промежуток времени. Однако из-за позиции греков-киприотов проблема не решена и по сей день. Мнение международного сообщества о Кипре изменилось после референдума. Международное сообщество уже соглашается с фактом существования на острове двух отдельных государств. На фоне проблем на Ближнем Востоке стратегическое значение Кипра еще больше возросло, а также отношения с Турцией приобрели важность. Принятие руководством греков-киприотов Плана Аннана, который предусматривает создание Объединённой Кипрской Республики, состоящей из двух автономных частей, позволит решить проблему и восстановить мир и межобщинные отношения на острове.

Ключевые слова: кипрская проблема, ООН, план Аннана, Турция, Греция.

XX əsrin II yarısından etibarən Kipr problemi beynəlxalq ictimaiyyətin gündəmindədir. Kiprin Şərqi Aralıq dənizi regionunda dəniz hakimiyyətini təmin edən strateji liman və hərbi baza kimi istifadə olunmağa imkan verən mövqeyi onu qlobal güclərin hədəfinə çevirmişdir. Son illərdə Kipri əhatələyən dənizlərdə təbii qaz yataqlarının kəşf edilməsi adaya olan marağı daha da artırmışdır. Kipr problemi Türkiyə və Yunanıstanın xarici siyasətinin ən əhəmiyyətli məsələlərindən biridir. Problemin icmalararası münaqişədən çıxıb beynəlxalq məsələyə çevrilməsi Yunanıstanın 1954-cü ildə BMT-yə müraciət etməsi ilə gerçəkləşmişdir [6]. 1968-cı ildən bəri BMT-nin himayəsi altında başlayan icmalararası danışıqlar daha sonra zamanətçi dövlətlərin iştirakı ilə beş tərəfli müstəvidə davam etmişdir. Bu müddət ərzində BMT baş katibləri (K.Valdheim, P.Kuelyar, B.Gali və b.) tərəfindən bir çox təklif və planlar hazırlanmış və tərəflərin müzakirəsinə verilmişdir. BMT-nin himayəsi ilə təklif edilmiş ən son həll planı keçmiş baş katib Kofi Annan tərəfindən irəli sürülən və problemin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən təsdiqlənmiş həll parametrlərini özündə cəmləşdirən Kipr Probleminin hərtərəfli həll Planıdır [2]. Annan planı olaraq da bilinən bu planın yekun variantı 31 mart 2004-cü ildə tərəflərin müzakirəsinə təqdim edilmiş və aprelin 24-ündə Kiprin yunan və türk icmalarının mövqelərini müəyyən etmək üçün adanın hər iki tərəfində referendumla çıxarılmışdır. Planın əsas məqsədi iki qurucu dövlətdən - Kipr yunan dövlətindən və Kipr türk dövlətindən ibarət iki

kəsimli federativ dövlət quruluşuna malik Kipr Birləşmiş Respublikası adı altında adanın birləşdirilməsi idi. Plan kiprli türklərin 64,91%-i tərəfindən dəstəklənsə də, Kipr yunanlarının 75,83%-i planın əleyhinə səs verdi [6]. Kiprli yunanların böyük səs çoxluğu ilə planın əleyhinə səs verməsinə yunan icmasının lideri Talos Papadopoulosun 7 aprel 2004-cü ildə xalqa müraciətinin əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Belə ki, yunan lider öz müraciətində planın yetərli balanslaşdırılmaması, kiprli türklərin tələblərinin daha çox təmin edilməsi, kiprli yunanların isə vacib maraqlarının nəzərə alınmaması və bu mənada uğursuz olması, həmçinin plana daxil edilən kompromisslərin tərəflərlə əvvəlcədən razılaşdırılmaması və s. kimi əsassız iradları önə çəkərək öz icmasını referendumda planın əleyhinə səs verməyə çağırırdı [8]. Nəticədə beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəklədiyi hərtərəfli həll planı bir çox güzəştləri qəbul edən türk icmasının dəstəyinə baxmayaraq, yunan icmasının destruktiv mövqeyi üzündən gerçəkləşdirilmədi. Buna baxmayaraq, bu gün də Annan Planı Kipr problemi ilə bağlı danışıqlar prosesində təməl olaraq qalmaqdadır.

26 apreldə Aİ-nin Ümumi işlər və Beynəlxalq Münasibətlər Şurası Kiprlə bağlı qəbul etdiyi qərarla kiprli türk icmasının təcrid olunmasına son qoymaq əzmini ifadə etmiş, bu məqsədlə Avropa Komissiyasını hərtərəfli tədbirlər görməyə çağırmış, eyni zamanda kiprli türklərin məhsullarının Aİ bazarına çıxarılmasına və 259 milyon avro həcmində yardımın ayrılmasına qərar vermişdir [7]. Lakin bu qərarlar əsasında hazırlanmış 2 qətnamə Kiprin yunan rəhbərliyinin mane olması səbəbilə o dövrdə qəbul edilmədi [6].

Kiprli türklərin Annan Planını dəstəkləməsi, yunan icmasının isə planın əleyhinə səs verməsi rəsmi Ankarada Kipr probleminin tezliklə həlli, Aİ-yə üzvlük prosesində irəliləyişlərin baş verəcəyi, artıq Kipr məsələsinin Türkiyənin Aİ-yə üzv qəbul olunmasına maneə olaraq göstərilməyəcəyi, həmçinin adadakı türklərə qarşı tətbiq olunan təcridolunmaların da aradan qaldırılacağı fikrini formalaşdırdı. Lakin bunun əksinə, 1 may 2004-cü il tarixində Kipr Respublikası adı altında adanın faktiki yunan kəsiminin Aİ-yə üzv qəbul edilməsi Türkiyənin gözləntilərini yox etdi, üstəlik Aİ-yə üzvlük məsələsində yeni əngəl yaratmış oldu. Məsələ ilə bağlı Türkiyə hökuməti açıqlamasında Aİ-yə üzv qəbul ediləcək kiprli yunanların onlarla bərabər statusa malik kiprli türkləri və bütün Kipri təmsil etmək səlahiyyəti və suverenliyinə malik olmadığını bildirmiş, öz konstitusyon nizam və sərhədləri çərçivəsində təşkilatlanmış kiprli yunan rəhbərliyini bütün Kipri təmsil edən qanuni hökumət olaraq qəbul etməyəcəklərini bəyan etmişdir [6].

Referendum adada yeni situasiyanın yaranmasına gətirib çıxardı. Belə ki, Aİ problemin həlli üçün Kiprin yunan rəhbərliyinə təzyiq göstərmək əvəzinə Kipr problemini Türkiyəyə qarşı istifadə etmək siyasətinə yönəldi. 17 dekabr 2004-cü il Aİ Şurasının Brüssel Sammitində Türkiyə ilə üzvlük müzakirələrinin başlamasından əvvəl Ankara Sazişinin – Türkiyə ilə AİB arasında 1963-cü ildə imzalanmış tərəfdaşlıq sazişinin [1] Aİ-nin 10 yeni üzvünü də əhatələyəcək şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb etdi. Türkiyənin məsələyə razılığını bildirməsi Sammitin yekun bəyannaməsinin 19-cu maddəsi ilə təsdiqini tapdı. Həmçinin Brüssel bəyannaməsinin 23-cü maddəsinə görə, ittifaqa üzvlüklə bağlı müzakirələrin başlaması üçün üzv dövlətlərin razılığı mütləqdir. Bu vəziyyət kiprli yunanlara və Yunanıstana əhəmiyyətli üstünlük verdi [10].

Türkiyə qeyd edilən şərtə müvafiq olaraq Ankara Sazişinin 10 yeni Aİ üzvünü də əhatə etməsi haqqında Əlavə protokolu təsdiq etdi. Buna baxmayaraq, Türkiyə əlavə Kipr Bəyannaməsinə qəbul etdi. Bəyannaməyə görə, Türkiyənin Əlavə Protokolu təsdiq etməsi Cənubi Kiprdə yunan rəhbərliyini tanıması anlamına gəlməməli, hazırki Kipr Respublikasının 1960-cı ildə qurulan dövlət olmadığı və yerli türkləri təmsil etmədiyi bilinməlidir. Türkiyə bəyanatda 1960-cı il Zəmanət, İttifaq və Quruluş sazişlərindən irəli gələn hüquq və mənfəətlərində heç bir dəyişiklik olmadığını, əlavə protokolun imzalamasının ŞKTR ilə əlaqələrini dəyişdirməyəcəyini vurğuladı. Türkiyə xarici işlər nazirliyinin mətbuat açıqlamasında da Kipr Respublikası adı ilə tanınan yunan rəhbərliyinin sadəcə Yaşıl Xəttin cənubunda hakim olduğu bildirilmişdir [9]. Bəyannaməyə cavab olaraq Aİ Türkiyədən Kipr Respublikasını tanımasını, liman və hava limanlarını Kiprin yunan tərəfinin nəqliyyat vasitələrinə açmasını istəmiş, əks halda bunun müzakirə prosesinə təsir edəcəyi ilə hədələmiş, bu yolla Türkiyənin Aİ-yə üzvlüyü yönündə yeni maneə yaratmışdır [5, 67].

2006-cı ilin yanvarında Türkiyə problemin həllinə yönəlmiş 11 maddədən ibarət yeni fəaliyyət planı irəli sürdü. Planda Türkiyə limanlarının AB-Türkiyə Gömrük İttifaqı çərçivəsində ticarət üçün Kiprin yunan tərəfinin gəmilərinə açılması, Türkiyənin hava məkanı və limanlarını müvafiq beynəlxalq qayda və üsullar çərçivəsində Kiprin yunan hava nəqliyyat vasitələrinə uçuşlar üçün icazə verilməsi, Şimali Kiprdəki limanların Kiprin türk rəhbərliyi altında beynəlxalq dövriyyəyə açılması, Ərcan hava limanının birbaşa uçuşlara açılması, Şimali Kiprin iqtisadi subyekt kimi Aİ Gömrük İttifaqına daxil edilməsi məqsədi ilə xüsusi qaydaların qəbul edilməsi, adada tərəflər arasında və onlarla digər dövlətlər arasında maneəsiz ticarətin təmin edilməsi və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdır [3]. Bu plan Kipr probleminin BMT baş katibinin xeyrixah xidmətlər missiyası və hərtərəfli həlli planı çərçivəsində perspektivdə adada real əməkdaşlıq və qarşılıqlı inam mühiti yaratmağı hədəfləyirdi. Lakin bu təkliflər planı da Cənubi Kipr yunan rəhbərliyi və Yunanıstan tərəfindən qəbul edilmədi.

Türkiyə dekabr ayında bir liman və hava limanını Kiprin yunan tərəfinin mülki nəqliyyat vasitələrinə 1 illik müddətə açmağı nəzərdə tutan yeni təklif təqdim etdi. Qarşılığında Aİ-dən BMT-nin vasitəsilə problemin həllinə dəstək olmasını və Aİ Komissiyasının hazırladığı Birbaşa Ticarət Nizamnaməsi çərçivəsində Maqosa limanının ticarətə və Ərcan hava limanının ŞKTR-nin rəhbərliyi altında 1 illik birbaşa beynəlxalq uçuşlara açılmasını, eyni zamanda kiprli türklərin təcridolunmasının aradan qaldırılmasını istədi. Təklif Aİ Komissiyası tərəfindən müsbət dəyərləndirilsə də, o dövrün sədri Finlandiya təklifin danışıqların başlaması üçün kifayət etmədiyini bəyan etdi. Kiprin yunan rəhbərliyi də Ərcan hava limanının açılmasının ŞKTR-ni tanımaq mənasına gələcəyini bildirərək təklifə etiraz etdi [5, 67-68].

8 iyulda Kiprdə BMT baş katibinin nümayəndəsi İ.Gambarinin səyi nəticəsində tərəflərin liderləri M.Ə.Talat və T.Papadopoulosun iştirakı ilə Nikosiyada danışıqlar prosesinin yeni mərhələsi başladı. Görüşdə “İki liderin qərarı” və “Prinsiplər toplusu” adlı 2 mühüm sənəd imzalandı. “Prinsiplər toplusu” özündə ehtiva edirdi: Kiprin birləşdirilməsini nəzərdə tutan iki zonalı, iki icmalı federasiya və siyasi bərabərliyin təmin edilməsi, status-kvonun qəbul edilməz olduğu və onun uzadılmasının Türkiyə və Yunanıstan üçün mənfi nəticələr doğuracağı, icmalararası danışıqlar proseslərin dərhal başlaması haqqında razılığın əldə edilməsi, bu prosesin uğurlu olması üçün əlverişli mühitin yaradılması, qarşılıqlı ittihamlara son qoyulması, qarşılıqlı etimadın təmin edilməsi və s. [4]. Bu razılaşmadan sonra ilk iki icmalı texniki komitə təsis edildi.

Beləliklə, 2004-cü ildə keçirilmiş referendumdan sonra Kipr probleminin həll edilməsi istiqamətində danışıqlar prosesi müəyyən dövrdən sonra bərpa olunsada və beynəlxalq ictimaiyyətin təsdiq etdiyi parametrlər çərçivəsində tərəflər mühüm razılaşmalara nail olsalar da, kiprli yunanların mövqeyi üzündən bu razılaşmalar gerçəkləşə bilməmiş, problem öz həllini bu günədək tapmamışdır. Beynəlxalq ictimaiyyətin referendumdan sonra Kipr məsələsinə baxışı dəyişmişdir. Belə ki, adada 2 ayrı dövlətin mövcudluğu faktı getdikcə qəbul edilməkdədir. Orta şərqdəki məsələlər fonunda Kiprin strateji əhəmiyyəti daha da artmış, Türkiyə ilə əlaqələr də əhəmiyyət qazanmışdır. ŞKTR də getdikcə beynəlxalq arenaya çıxma yönündə və iqtisadi sahədə inkişaf etməkdədir. Türkiyə üçün bu vəziyyət sadəcə Aİ-yə üzvlük prosesində problem yaratması səbəbilə müzakirələrə səbəb olur. Annan Planına müvafiq iki kəsimli və iki icmalı federativ quruluşun Kiprin yunan rəhbərliyinin qəbul etməsi isə problemin həllinə, adada sülhün və icmalararası münasibətlərin bərpa olmasına imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ankara Anlaşması, 12 eylül 1963. URL: https://www.ab.gov.tr/_117.html
2. Annan Planı. URL: http://www.hri.org/docs/annan/Annan_Plan_April2004.pdf
3. Dışişleri bakanı ve başbakan yardımcısı sayın Abdullah Gül'ün Kıbrıs konusundaki yeni öneri paketinin kamuoyuna duyurulması amacıyla yaptıkları açıklama, 24 ocak 2006. URL https://www.mfa.gov.tr/kibris-konusunda-turkiye_nin-yeni-acilimi-.tr.mfa
4. İki Liderin Üzerinde Mutabakata Varmış Olduğu Karar ve İlkeler Dizisi, 8 Temmuz 2006. URL: https://libguides.cydialogue.org/ld.php?content_id=33475928

5. Kamer Kasım. Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Kıbrıs Sorunu // Akademik Bakış. Cilt 1, Sayı 1, Kış 2007. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/74040>
6. Kıbrıs meselesinin tarihçesi, BM müzakerelerinin başlangıcı. URL: https://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa
7. Kıbrısta referendümların ardından derleme. URL: <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=35170>
8. The Annan Plan and the Greek Cypriot “NO”: False Reasons and Claims. URL: https://www.mfa.gov.tr/the-annan-plan-and-the-greek-cypriot-_no_-false-reasons-and-claims.en.mfa
9. Türkiyə'nin Kıbrıs'la İlgili Deklarasyonu, 29 Temmuz 2005. URL: https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-kibris_la-ilgili-deklarasyonu_-29-temmuz-2005.tr.mfa
10. 16-17 Aralık 2004 Avrupa Birliği Konseyi Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirgesi. URL: https://www.ab.gov.tr/files/_files/Zirve_Bildirileri/PresConc_17122004.pdf

ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОЙ ЭПОХИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ГОСУДАРСТВА

Сабина Алиева

Бакинский славянский университет
старший преподаватель, доктор философии по политическим наукам
Азербайджан
asabina75@mail.ru

Xülasə

MÜASİR DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI VƏ DÖVLƏTİN PERSPEKTİVLƏRİ

Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli və etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi, qanunçuluq və ictimai həmrəylik üzərində qurulmuş vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması həmişə dövlət siyasətinin prioriteti hesab edilib. Eyni zamanda, müstəqil dövlətçilik ideyasının və azərbaycançılıq ideologiyasının möhkəmlənməsi xalqımızın öz ətrafında birləşməsi, dövlətimizin hərbi qüdrətinin artırılması əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi istiqamətində mühüm nailiyyətlərdir.

Açar sözlər: dövlət, müasir, Azərbaycan, dövr, perspektivlər.

Summary

CHALLENGES OF THE MODERN ERA AND PROSPECTS OF THE STATE

The article notes that strengthening the state independence of Azerbaijan, building a democratic, legal, secular state, ensuring comprehensive and reliable protection of the rights and freedoms of citizens, the formation of a civil society based on legality and public solidarity has always been considered a priority of state policy. At the same time, strengthening the idea of independent statehood and the ideology of Azerbaijanism, uniting our people around ourselves, building up the military power of our state are important achievements in the direction of improving the social welfare of the population.

Key words: state, modernity, Azerbaijan, epoch, prospects.

Глобализация является объективным процессом мирового развития ввиду объективности научно-технического прогресса, а соответственно, – роста коммуникационных возможностей человечества (обмена знаниями, технологиями, культурными достижениями). Изолированное существование в третьем тысячелетии уже невозможно. Однако под видом объективных глобальных процессов межстрановой коммуникации в современном мире осуществляется процесс системной экспансии западной общности и утверждение модели однополярного мира.

Для успешного развития современных мировых цивилизаций Азербайджан предлагает миру свой планетарный проект. Этот проект состоит в том, что сила каждой цивилизации заключается в опоре на ее традиционные духовно-нравственные ценности. Сохранение и развитие традиционных ценностей всех цивилизаций (эти ценности во многом совпадают, но есть и присущие только определенной цивилизации) позволит сохранить уникальность каждой из

них и объединит их в противоборстве с антиценностями глобализма. Только с опорой на традиционные ценности могут сохраниться существующие цивилизации.

Как отмечает И.Гусейнова: «Для молодого Азербайджана, освободившегося от имперской и социалистической системы и вступившего на путь независимости, однако столкнувшегося с несовпадающими, пересекающимися интересами региональных и мировых сил, искавшего свое место в глобализирующемся мире, стремившегося защитить свои интересы, учение о государственности Гейдара Алиева являлось настоящей стратегией деятельности. Практическая деятельность и идейно-политические взгляды Гейдара Алиева сыграли огромную роль в возвращении азербайджанского народа, который на протяжении многих лет был лишен государственности и национально-духовных корней, национальные и государственные интересы которого были попорчены, к своим истокам, его самоутверждению» [1, 75].

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев во все периоды своей деятельности придавал большое значение фактору политических наук, фактору интеллигенции в развитии страны как основополагающим положениям государственной политики, привлекал внимание общества к развитию этого направления. Великий лидер Гейдар Алиев был видным государственным деятелем, доведшим развитие науки в Азербайджане до уровня государственной политики и последовательно решительно проводившим эту политику. Именно на этой почве в семидесятые-восемидесятые годы XX века и на начальном этапе периода государственной независимости азербайджанское общество сумело преодолеть созданные временем препятствия, существенно развилось впереди перешагнуло сложные процессы.

Как отмечает Б.Н.Кашников: «Политическая наука всегда развивалась в свете великих вызовов эпохи, времени, шла впереди движения общества, человечества в будущее. Хотя это происходило во все времена на протяжении всей истории, с двадцатого века более важным фактором стал вопрос развития политологии как науки и научно-технической мысли. Поэтому положения о политической науке в стратегии развития государств за последнее столетие были выдвинуты на первый план, а страны, развивающиеся в этом направлении все больше, стали главными в мировом масштабе» [2, 87].

Выдающиеся представители азербайджанской интеллигенции, в том числе именитые поколения научной интеллигенции, выросли и сформировались в эпоху Гейдара Алиева, стали известны в нашей стране и мире. Азербайджан также достиг своего наивысшего уровня развития в XX веке во время руководства Азербайджанской Республикой видным государственным деятелем Гейдаром Алиевым.

В период независимости в Азербайджанской Республике, как и во всех сферах общественной жизни, была творчески продолжена государственная политика в области науки. Определение и реализация новых целей в соответствии с вызовами времени сформировали современный этап развития науки в нашей стране в целом. Целенаправленная научная политика, проводимая Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, обеспечивает сохранение существующих научных школ, традиций и творческое развитие на основе современности.

По мнению главы государства, в обеспечении устойчивого развития и диверсифицированной экономики в нашей стране свое слово должны сказать и ученые. Как видно, стратегия Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева по более активному, фундаментальному развитию науки в общественном строительстве, динамичному развитию нашей страны продолжает расширяться и углубляться.

Эта позиция президента Азербайджана стала одной из концептуальных основ научной политики нашей страны.

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев не раз высказывал мысль о том, что азербайджанские ученые играли более активную роль во всестороннем развитии нашей страны. Потому что будущее нашей страны напрямую зависит от уровня научного потенциала. Сегодня век новых технологий. Те страны, которые владеют этими технологиями, конечно, они могут в большей степени защищать свои интересы во всем мире. Азербайджан также должен быть в числе

этих стран. Сегодня Азербайджан работает над тем, чтобы самые современные технологии в различных сферах нашей жизни были внедрены в Азербайджан, и наши ученые могли более эффективно строить свою работу на основе этих технологий в будущем.

В наше время государство всячески помогает выходу научной политики нашей страны на более выгодное положение в развитии в свете новых вызовов в построении общества. Требование активного участия, как государственных органов, так и ученых в разработке новой модели экономики привлекает внимание к необходимости научных основ современного развития. Основное требование главы государства состоит в том, что продуманные научные основы должны обеспечивать высокие темпы развития экономики развивающейся страны, раскрывать возможности максимального использования внутренних ресурсов, создавать условия для долголетия экономики. Это ставит ответственные задачи перед гуманитарными и общественными науками Азербайджана, отраслями науки, занимающимися социально-экономической политикой.

Мы уже хорошо понимаем, что академическая наука, помимо фундаментальных подходов к служению построению общества на указанном уровне, также должна уделять внимание практико-прогнозным методам, уметь смотреть вперед, не следя за процессами, а являясь ответственным участником развития. Выдвигаемые требования к новым вызовам в градостроительстве, новым целям в индустриализации с точки зрения модернизации, научным подходам в аграрном секторе, применению современных технологий позволяют представить широту охвата принципа “построения работы на научных основах” в нашей стране.

По словам А.Г.Дугина: «В современном социогуманитарном обществе усиливается исследовательский интерес к проблемам обеспечения социальной, национальной, энергетической, информационной, и т.д. безопасности и адекватным структурным и морально-ценностным формам и способам ее выражения. Исследования соответствующего профиля сегодня все теснее переплетаются с ростом внимания к моделированию структур и форм сознания, поддержания и развития благосостояния в современной социальной и политической реальности и противоречивому его становлению в контексте Позднего Модерна. Интердисциплинарный поход сегодня становится оптимальным методологическим инструментом для аналитического изучения и оценки, как универсальных императивов глобализации, так и национальных интересов современных обществ и местных сообществ» [3, 176].

Укрепление государственной независимости Азербайджана, построение демократического, правового, светского государства, создание стабильной и социально ориентированной экономики, обеспечение всесторонней и надежной защиты прав и свобод граждан, формирование гражданского общества, построенного на законности и общественной солидарности всегда считалось приоритетом государственной политики. Одновременно, укрепление идеи независимой государственности и идеологии азербайджанства объединение нашего народа вокруг себя, наращивание военной мощи нашего государства является важными достижениями в направлении повышения социального благосостояния населения.

Литература

1. Гусейнова И. Гейдар Алиев и национально-духовные ценности азербайджанского народа // *Dirçəliş-XXI əsr*, 2009, №128-129, с. 73-90.
2. Дугин А. Г. Проект «Евразия». М.: Эксмо, Яуза, 2004. 512 с.
3. Кашников Б.Н. Благосостояние и безопасность в XXI веке: политизация «социального контракта». Клайпеда: Клайпедский университет. 2017.

EMOSİONAL İNTELLEKTİN SOSIAL PEŞƏLƏR ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİSİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Nəzrin Əsədova

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası, dissertant

Azərbaycan

asadova.nazrin94@gmail.com

Summary

THE EFFECT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A SPECIALIST ON SOCIAL PROFESSIONS

Professional social work requires a specialist to have high professional competence and strong internal resources. In this regard, emotional intelligence is considered one of the personal resources. It should also be noted that understanding emotions, empathy and their true content, and choosing emotional-regulatory strategies that are adequate for the situation, facilitates the effective functioning of a person and his inner well-being. This is because emotions reflect the inner world of an individual, his behaviour and interaction with reality. Only when each level has highly developed skills can one speak of an adequate emotional response and the ability to make personally meaningful decisions.

Therefore, in this article, we have developed a structural-functional model of emotional intelligence that shows the functional levels, functional characteristics, emotional competence and characteristics of emotional intelligence.

Key words: *emotion, emotional intelligence, professional activity, cognitive, behavior*

Резюме

ВЛИЯНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СПЕЦИАЛИСТА СОЦИАЛЬНЫХ ПРОФЕССИЙ

Профессиональная социальная работа требует от специалиста высокой профессиональной компетентности и сильных внутренних ресурсов. В связи с этим эмоциональный интеллект считается одним из ресурсов личности. Следует также отметить, что понимание эмоций, эмпатии и их истинного содержания, выбор адекватных ситуаций эмоционально-регуляторных стратегий способствует эффективному функционированию человека и его внутреннему благополучию. Это связано с тем, что эмоции отражают внутренний мир человека, его поведение и взаимодействие с реальностью. Только при наличии на каждом уровне высокоразвитых навыков можно говорить об адекватном эмоциональном реагировании и способности принимать личностно значимые решения.

Поэтому в данной статье мы разработали структурно-функциональную модель эмоционального интеллекта, которая показывает функциональные уровни, функциональные характеристики, эмоциональную компетентность и характеристики эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: *эмоция, эмоциональный интеллект, профессиональная деятельность, когнитивная деятельность, поведение.*

Sosial peşələr üzrə mütəxəssislərin peşəkar inkişafı müasir dövrümüzün aktual problemlərindəndir. Məlumdur ki, sosial peşələr üzrə mütəxəssislərin fəaliyyət dairəsi müxtəlif sosial institutlara təsir göstərməklə, cəmiyyətin inkişafındakı dəyişiklikləri idarə etməklə bağlı olub intensiv şəxsiyyətlərarası münasibətlər, peşə fəaliyyətində yüksək stress və məsuliyyətlə xarakterizə olunur. Bu səbəbdən də fəaliyyətin bu xarakteri mütəxəssisin şəxsiyyətində müxtəlif iz buraxmaqla yanaşı ondan güclü daxili resurslar tələb edir. Bu, xüsusilə, sosial peşə növləri üzrə mütəxəssislərin daxili və xarici rifahının qorunmasına kömək edən psixoloji konstruksiyaların öyrənilməsinə zəruri edir.

Hazırda psixologiyada belə konstruksiyalardan biri praktiki baxımdan həyatın müxtəlif sahələrində insanın müvəffəqiyyətinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olan emosional intellekt (EI) fenomenidir.

Psixologiyada emosional intellektin ilk və ən məşhur modeli 1990-cı ildə Peter Salovey və Con Mayer tərəfindən hazırlanmışdır [1]. Bu müəlliflər emosional intellektin fərdin mühüm psixoloji resursu hesab oluna biləcəyinə dair nəzəri bir mövqeyə çıxış edirdilər. Çünki onun inkişafı, bir tərəfdən, insanın optimal fəaliyyətinə, konstruktiv və qarşılıqlı məhsuldar şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulmasına kömək edir, digər tərəfdən isə müxtəlif formalarda şəxsi məhvetmə və sosial dezaptasiya riskini azaldır.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, məqalənin məqsədi sosial peşələr üzrə mütəxəssislərin peşəkar inkişafında şəxsi resurs kimi emosional intellektin rolunu təhlil etməkdən ibarətdir.

Məlumdur ki, hər bir şəxsin peşəkar inkişafının göstəricisi onun peşəkarlığındadır. Bu peşəkarlıq isə funksional vəzifələri səriştəli şəkildə yerinə yetirməyə hazır olmaqla ölçülür ki, işin mürəkkəbliyi

dərəcəsinə uyğun peşə fəaliyyətində ustalıq səviyyəsi təlim və praktik fəaliyyət prosesində formalaşır. Bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticəsi onu göstərir ki, işçinin peşəkarlıq səviyyəsi ilə onun əmək məhsuldarlığı arasında müsbət əlaqə mövcuddur. Yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə yiyələnmək mütəxəssisə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün rəşional üsullardan istifadə əsasında ən aşağı fiziki və əqli zəhmətlərlə əhəmiyyətli keyfiyyət və kəmiyyət əmək nəticələrinə nail olmaq imkanı verir. Bu istiqamətdə tədqiqat aparan İ.Zyazyun öz tədqiqatında qeyd edir ki, istənilən peşədə peşəkarlığın komponentləri səriştə və bacarıqlar sistemi ilə təchiz olunmaqdır [7].

Peşəkar inkişaf və peşə fəaliyyətini həyata keçirmə prosesində fərdin əldə etdiyi peşə bilikləri, vərđişləri və bacarıqları sistemi zəruri peşə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün şəxsi məna kəsb edir. Çünki, peşəkar inkişaf təkcə bir peşəyə daxil olmaq və mənimsəmə prosesi deyil, eyni zamanda şəxsi və peşəkar özünü inkişaf etdirmə prosesidir. Məhz bu səbəbdən mütəxəssis şəxsiyyəti çox vaxt həm peşə fəaliyyətinin obyektı, həm də subyektı kimi çıxış edir. Bu münasibət də ən çox sosial peşələrin nümayəndələri arasında özünü göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sosial peşələr üzrə peşəkar fəaliyyətin “insan-insan” sisteminin özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri vardır. Onlar fəaliyyətin məqsədi və bu fəaliyyətə nail olmaq üsulları, həmçinin bu proses zamanı yaranan təcrübələr, emosiyalar və əhval-ruhiyyə ilə müəyyən edilir. Bu sistemdə bir mütəxəssisin işinin standart şərtləri nevropsik stress vəziyyətləri, bir fəaliyyət növündən digərinə keçmək ehtiyacı, öz emosional təzahürlərini idarə etmək bacarığı və işləməli olduđu insanların daxili vəziyyətini başa düşmək qabiliyyətidir. O.Sannikova öz tədqiqatında qeyd edir ki, “müəyyən tipli peşələrdə aydın məqsədlər olsa belə, digər peşələrlə müqayisədə fəaliyyət prosesi (əməliyyat tərəfi) və onun nəticəsi yüksək dərəcə qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunur [3; 6]. Belə qeyri-müəyyənlik mütəxəssisin səriştəsinə və onun xüsusiyyətlərinə olan tələbləri artırır”. Peşəkar vəzifələri uğurla yerinə yetirmək üçün belə şəraitdə mütəxəssis öz resurslarından, ilk növbədə şəxsi resurslardan istifadə etməyə məcbur olur.

Müasir psixologiyada “resurslar” anlayışının məzmunu olduqca müxtəlifdir və psixoloji stress nəzəriyyəsinin inkişafının bir hissəsi kimi hazırlanır. K.Muzdybaev resursları yaşayış vasitələri, insanlar və cəmiyyət üçün zəruri imkanlar, insanın ətraf mühitin tələblərini ödəmək üçün istifadə etdiyi və mənfi həyat hadisələrinin öhdəsindən gəlmək üçün real potensial təşkil edən həyat dəyərləri kimi qeyd edirdi. Öz növbəsində, O.Slyadneva isə şəxsi resursu çətin vəziyyətlərdə subyektin xüsusi həyat tərzini müəyyən edən fərdi tipoloji xüsusiyyətlərin məcmusu kimi müəyyən edir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar aparan N.Aminov, V.Korzun, İ.Yusupov və digər mütəxəssislərin əsərlərinin ümumiləşdirilməsi isə onu göstərdi ki, sosial peşələr üzrə mütəxəssislərin peşəkar əhəmiyyətli şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin strukturuna aşağıdakı xüsusiyyətlər daxil olmalıdır [8]:

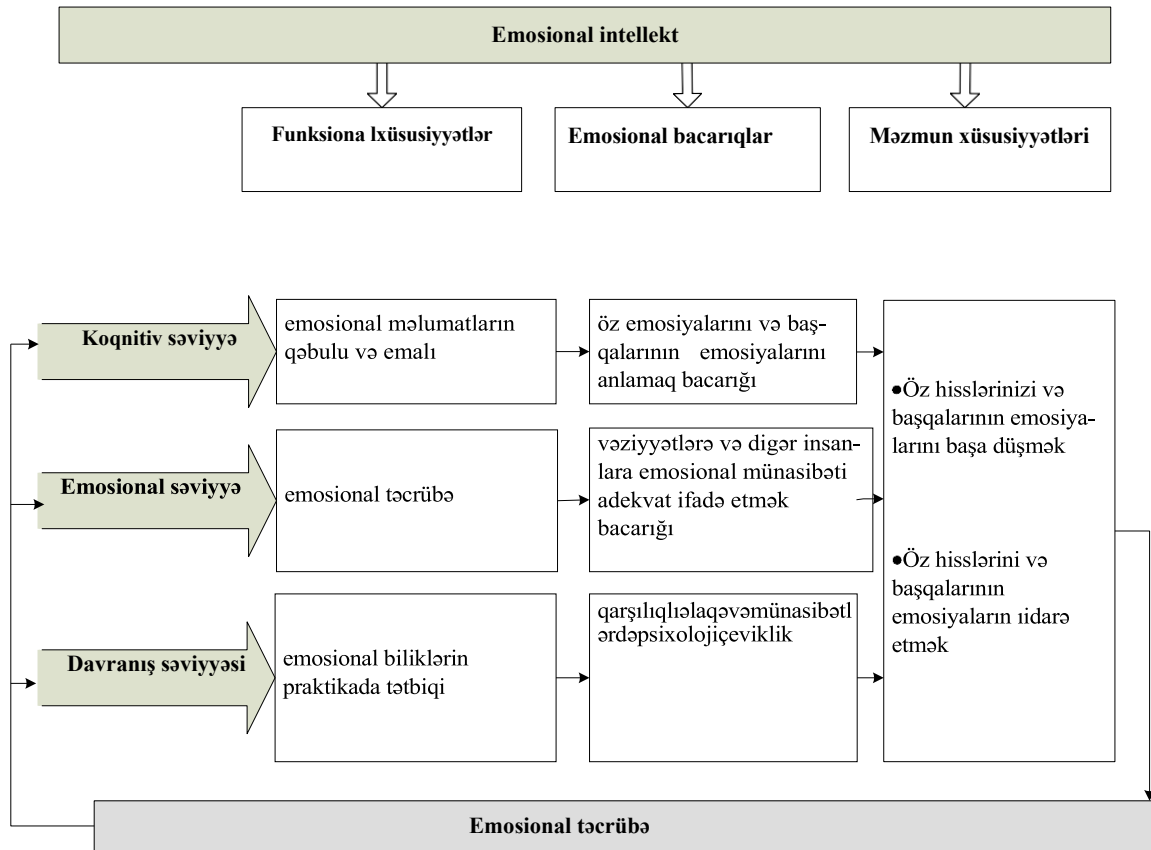
- insanı düzgün qəbul etmək;
- peşəkar funksiyaların yerinə yetirilməsi prosesində qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq;
- insanların davranışlarını və onların emosional vəziyyətini və ehtiyaclarını anlamaq;
- emosional dəstək göstərmək;
- başqalarının tənqidinə emosional adekvat cavab vermək;
- münaqişə vəziyyətlərində tarazlığı qorumaq, yəni effektiv ünsiyyət qurmağa və emosional olaraq ağıllı davranmağa hazır olmaq.

Buna görə də, “insan-insan” sferasında əksər peşələrin professioqrammalarına emosional sabitlik, emosional tarazlıq, empatiya və s. kimi mühüm keyfiyyət və xüsusiyyətlər daxildir. Peşəkar fəaliyyətin emosional xarakterini nəzərə almaq, sosial sahədə ən çox tələb olunan qabiliyyətlər insana emosional və iradi tənzimləməni həyata keçirməyə, başqalarının emosional vəziyyətini tanımağa, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə bacarıqlı olmağa və öz psixoloji rifahını qorumağa imkan verir. Bu anlayışların məcmusu da emosional intellekt fenomeninin məzmununda öz əksini tapmışdır.

Bu kontekstdə emosiyalar anlayışlarını və emosional reaksiya prosesini aydın şəkildə müəyyən etmək vacibdir. Emosiyaları şüurun funksiyası hesab edən Lazarusun idrak konsepsiyasına əsaslanaraq, emosiyaların idrak təyininin mərkəzi ideyası vurğulanır və iki əsas müddəa müəyyən edilir (Lazarus, 1984):

- 1) hər bir emosional reaksiya xüsusi bir idrak və ya qiymətləndirmənin funksiyasıdır;
- 2) emosional reaksiya bir növ sindromdur, onun komponentlərinin hər biri ümumi reaksiyada bəzi vacib məqamları əks etdirir. Bu komponentlər arasında da subyektiv təcrübələr, fizioloji dəyişikliklər və motor reaksiyaları böyük rol oynayır. Əslində bu komponentlər emosiyaları əks etdirir.

Emosiyaların axını prosesi funksional olaraq emosional intellektin fəaliyyət alqoritmını əks etdirir ki, bu da emosiyaların qavranılması və dərk edilməsi, onların təcrübəsi və davranış reaksiyaları olmaqla üç mərhələlərdən ibarətdir (Vasiliyev, 2007). Buna əsaslanaraq, EI fəaliyyətinin üç səviyyəsi mövcuddur: koqnitiv, emosional və davranış.

Şəkil 1. Emosional intellektin struktur-funksional modeli

EI fəaliyyətinin koqnitiv səviyyəsi emosional məlumatların işlənməsi və sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Emosional bir məlumat olaraq, I.M.Andreyevaya görə biz fərdi emosiyaların mənalarnı, onların birləşməsini, ardıcılığını, habelə əks etdirdikləri əlaqələrin qiymətləndirilməsini başa düşürük. Şüurun xarakterik xüsusiyyəti, qəbul edilmiş siqnalların fərdin sosial olaraq istehsal etdiyi və daxili mənalara sisteminə uyğun olaraq nizamlanmış və təşkil edilmiş məlumat sisteminə (özü haqqında, dünya haqqında, emosiyalar haqqında) daxil edilməsidir [4].

EI fəaliyyətinin emosional səviyyəsi insanın emosional təcrübəsinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. İnsanın emosional məlumatı təhlil etməsi ilə yanaşı, digər özəlliyi də ondan ibarətdir ki, təfəkkürdən fərqli olaraq emosiyalar nəinki tanınır və dərk edilir, həm də orqanizmin müəyyən reaksiyasına səbəb olur.

Məlumdur ki, emosiyalar insan davranışının müəyyən ediciləridir və onun təşkil yollarının formalaşmasına təsir göstərir. Buna görə də, təcrübədə əldə edilmiş bilikləri təmsil edən EI-nin növ-bəti funksional səviyyəsi davranış səviyyəsidir. Emosional təcrübələr xəbərdarlığa əsaslanaraq, insanın davranışının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Üstəlik, fərqli emosiyalar davranışa da fərqli təsir

göstərir. Emosiyalarla fəaliyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə onların həqiqətən yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Lazarus, R.S., & Folkman, S. (2010). Stress, appraisal and coping. New York: Springer.
2. Андреева И.Н. (2006). Эмоциональный интеллект: исследования феномена. Вопросы психологии. №3, с.78-86.
3. Виноградова Л.В. (2004). Интеллектуальный контроль как способ интерпретации эмоционально-трудных жизненных ситуаций. *Психологический журнал*. № 6, с.21- 28.
4. Водопьянова Н.Е. (2009). Психодиагностика стресса. СПб.: Питер.
5. Сляднева О.В., Татаренко О.В. (2008). Основные направления и формы работы психолога со специалистами, осуществляющими деятельность в ситуациях повышенного риска: (на примере сотрудников ОВД). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 19. Вип. 9, с.178-180.
6. Линн А. Сила эмоционального интеллекта. Как его развивать для работы и жизни/ М.: Манн, Иванов и Фербер. 2019. 320 с.
7. Пархоменко С. Волшебство эмоций. Эмоциональный интеллект для детей / СПб: ООО «Банда умников». 2020. 48 с.
8. Сергиенко Е.А., Хлевная Е.А., Киселева Т.С. Эмоциональный интеллект ребенка и здоровый смысл его родителей, 2021. 255 с.

MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN ÖTÜRÜLMƏSİNDƏ VALİDEYNLƏRİN ROLU (MAHİRƏ NAĞI QIZININ YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Sədaqət Əsgərova

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
sadaqataskerova@mail.ru

Summary

THE ROLE OF PARENTS IN THE TRANSMISSION OF CULTURAL VALUES (BASED ON THE CREATIVITY OF MAHIR NAGI'S DAUGHTER)

In this article, the role of parents, especially the image of the mother as the primary teacher in the transmission of cultural values, is examined based on the work of Mahira Nagygizi.

An Azerbaijani woman is not only a mother, but also a path leading to the eternal beginning, the attribute of the Motherland, the bearer of national spiritual and cultural moral qualities, a citizen with social rights and activity, a lover, a teacher, a bearer of the great complex, etc.

The literature of the 20th-21st centuries is based on our traditions of attitude towards the mother, but also exhibits a new aesthetic view of the mother.

Key words: mother, personality, father, teacher, Homeland

Резюме

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В ПЕРЕДАЧЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА ДОЧЕРИ МАХИРА НАГИ)

В данной статье исследуется роль родителей в передаче культурных ценностей, особенно образа матери как первичного мастера, на основе творчества Махиры Наги гызы. Художественно-творческая привлекательность женских образов матери и мастера символизируется в нескольких направлениях

Азербайджанская женщина-это не только мать, но и путь к вечному началу, атрибут дочери Отечества, носительница ноционально-культурных и культурно-нравственных качеств, гражданка с социальными правами и активностью, возлюбленная, мастер, носительница великого материнского комплекса и т.д. Литература XX-XXI веков не только опирается на традиционное отношение к матери, но и демонстрирует новый эстетический взгляд на нее.

Ключевые слова: мать, личность, отец, учитель, Родина

Hər bir xalqın milli-mənəvi mədəni irsini, mental-əxlaqi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanı yerinə yetirmək tarix boyu müstəsna rol oynamış fenomenal şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Genetik yaddaş valideynlərlə bağlı olmuşdursa, genetik yaddaşdan kodlaşdırılan ali dəyərlərin qorunaraq möhkəm mənəvi təməl üzərində gənc nəsillə, gələcəyə ötürülməsi ustadların çiyinləri üzərinə böyük məsuliyyət qoymuşdur.

İnsan şəxsiyyətinə mənəvi və mədəni dəyərlər ilk olaraq ailədə valideyn tərəfindən aşılандığı üçün insanın ilk ustadı anadır. Ananın vəsfi ədəbiyyatımızın ən qədim ənənələrindəndir. İstər ədəbi abidələrimizin, istər klassik ədəbiyyatımızın, istər folklorumuzun, istər ustadnamələrimizin bədii axtarışlarında, poetik fiqurlarında ananın rolu böyükdür.

XX-XXI əsr ədəbiyyatı anaya münasibətdə ənənələrimizə söykənməklə yanaşı həm də anaya yeni baxış, yeni estetik münasibəti ilə əlamətdardır. Bu baxımdan, eyni zamanda da milli tərbiyə konsepsiyasına əsaslandığı üçün Mahirə Nağı qızının yaradıcılığı tədqiqat obyektimizə çevrilə bilər. “Mənim anam”(2006), “Su at dalımca ana”(2006), “Ana sevgisindən doğan nəğmələr”(2008), “Yaşadacaq anam məni”(2009), “Analı dünyam” (2015) və s. poeziya nümunələrində Ana fenomeni müəllifi bütün yaradıcılığı boyu izləyir.

2017-ci ildə qələmə aldığı poeziya nümunəsində

Atama qardaş olubsan,

Ocağına daş olubsan

Qız , gəlində baş olubsan

Düşüb dilə, Nazlı, Nazlı! [2,72].

deyir. Burada biz həssas lirik duyumdan təsirlənərək, şeirin ilk misrasında qadının ana olması ilə yanaşı həyat yoldaşına arxa, dayaq durmasının, mətin xarakterli, iradəli olmasını görürüksə, “Ocağına daş olubsan” ikinci misrasında bir neçə poetik fiqurun şahidi oluruq. İlk olaraq daş simvollaşmış mənada götürülə bilər. Nəzərə alsaq ki, əvvəllər kibrit olmamışdır, daşı daşa sürtərək ocaq yandırılmışdır, şair Nazlı ananı ocağı yandıran çırağa bənzətməmişdir. Şərq qadını öz ağır təbiətli xüsusiyyəti ilə də hər zaman seçilmişdir. Ağır təbiətliliyin özündə belə bir Azərbaycan xanımının amiranəliyi sərgilənmişdir. Ocağı yandıran çıraqla olduğu üçün ətrafına müəllifin özünün dediyi kimi “Qız , gəlinə baş ola” bilibdir.

... Yenə Mahirəni dara çəkirsən.

Hardan gətiribsən, hara çəkirsən?

Bilirəm qəlbində qala tikirsən,

Atılmış bir daşam, hör daşa, qalım (6, 54).

Azərbaycan poeziyasında “daş”da obraz kimi çox işlənən, toxunulan, müraciət edilən elementlərdəndir. Bu silsilədən olan şeirlər öz mövzusu, əks etdirdiyi məna baxımından bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Poeziyamızda “daş”ın şərhini Ə.Kərim, Ə.Kürçaylı, M.Araz, M.Yaqub, R.Rövşən və s. şairlərimiz vermişdir. Mahirə Nağı qızının poeziyasındakı “daş” isə öz fəlsəfi və poetik mənası ilə tamamilə fərqlənir. Burada müəllif çox dərin fəlsəfi qata enərək, insanın sonda da daşlaşaraq xatirəyə çevrilməsini sanki vurğulayır. Maraqlı odur ki, onun poeziya nümunələrindəki daş insanın qəlbinin daşlaşmasına deyil, kökdən gələn ali dəyərləri gələcək nəsillərə layiqli ötürmək üçün “hör daşa məni” deyərək sanki bir daş kitabəyə çevrilmək üçündür. Həyat, insan, mənalı ömür, vaxt və ümid... Budur Mahirə Nağı qızının poeziyasındakı daşlaşmış qəlbləri belə dindirən daşlar.

2020-ci ildə Mahirə Nağı qızının “Onun daş nağılı” adlı şeirlər kitabı dərc olunmuşdur və bu kitabda biz ana ilə bağlı müəllifin üç şeirini görə bilirik. Digər tərəfdən ana qadın obrazı olaraq ailə daxilindən başlayaraq ulu ana kompleksinin ifadəçisi kimi simvollaşa bilər. Biz burada ananı yaxşı mənada daşlaşmış yəni abidələşmiş, heykəlləşmiş şəkildə təzahürünü görə bilirik.

Ümumiyyətlə, Mahirə Nağı qızının poeziya nümunələrində şifahi xalq ədəbiyyatından gələn ənənələrlə səsleşməni biz təbiətlə canlı insanın vəhdətində görürük.

Ay ana, o bağlar hardadır dedim,

Dinmədin göstərdin çox uzaqları

Sonra biləcəyik elmimiz imiş,
Çatmalı sehirli alma bağları.
Halına yandığım Məlikməmmədin,
Dərdiyi almalar ağılıma düşdü [5, 14].

Müəllif Məlikməmmədin halına yanmağı ilə şifahi xalq ədəbiyyatımızdan gələn incə detalları oxucuya çatdırmaqla bərabər, ananın yalnız ana kimi deyil, ustad ana kimi rolunda vurğulaya bilər. Ustad aşıqlar ustad olduqları üçün gələcəkdən xəbərdarlığı bəlli edirdilər. Mahirə Nağı qızının qeyd etdiyimiz poeziya nümunəsinin 3 və 4-cü misralarında müəllifin ürək yangısı ilə çox mükəmməl-cəsinə fikirlərinin oxucusuna izah etməsinin şahidi oluruq. Vaxtı ilə ustad ananın “dinməyib çox uzaqları göstərdiyi” barlı alma bağı elə məhz ustad anadan dərs alaraq ustadlaşmış şairin öz şəxsiyyətidir. Müəllif digər bir poeziya nümunəsində qeyd edir ki,

Ər, öyüdünnən topladım,
Qəmi düyünnən topladım.
Ana südünnən topladım,
Nə yığdım halal yığıram [6].

Ustad ana ilə birgə, ustad ata rolu da danılmazdır. Ər deyərkən ərən mənasında Azərbaycan kişisinin, Azərbaycan atasının valideyn kimi rolu da insan şəxsiyyətinin formalaşmasında danılmazdır. Müəllifin qeyd edilən 4 misralıq bu şerində isə mədəni dəyərlərin ötürülməsində hər iki valideynin rolunun danılmazlığı sübutdur. Buna görə də Mahirə Nağı qızının hər hansı bir mövzuya müraciət etməsinə baxmayaraq, zaman və xalq arasında məsuliyyət, vətəndaşlıq hissi onun lirik qəhrəmanını fərqləndirən, oxucusunun diqqətini cəlb edən xüsusiyyətlərdəndir.

Bir nəfər görmədi, səni bir nəfər,
Həyatdan gileyli, bəxtdən narazı [2, 271].

deyən Mahirə Nağı qızının Nazlı ananı poeziyasında belə tərənnüm etməsi təkcə bir ustad ananın deyil, bütünlükdə bir Azərbaycan qadınının milli-əxlaqi keyfiyyətlərinin daşıyıcısı və qoruyucusu kimi xanıma, gözələ məxsus ləyaqət, ar, həya, dəyanət, dözümlü, səbir kimi yüksək insani keyfiyyətləri sərgiləməklə bərabər, eyni zamanda bir müəllim, ustad vəsiyyəti sərgiləyir.

Ümumiyyətlə, Mahirə Nağı qızının şeirlərində mövzu rəngarəngliyi, obraz müxtəlifliyi, dil sədəliyi, fəlsəfi məna öz axarında inkişaf edir. Yaradıcılığı boyu ənənələrə sadıq qalaraq sanki yolunu davam etdirdiyi

“Ağam getdi, lal elədi dilləri,
Həsən Mirzə yetim qoydu elləri [2, 73].
və yaxud da anasına həsr etdiyi
Həsən Mirzə yadigarı,
Durma elə Nazlı, Nazlı [2, 73].

poeziya nümunəsində görkəmli dilçi alim Həsən Mirzənin ustadlığını vurğulayır. Ustadı olmayanın gözü əllərdə qalar deyib atalarımız, Mahirə Nağı qızı isə öz yaradıcılığında əks etdirir ki, bizim gözüümüz əllərdə deyil, yollarda qaldı.

Süsləyim güllə Novruzu,
Obayla, ellə Novruzu.
Oxşayım Nazlı yoxdusa,
Mən hansı dillə Novruzu?

Bu poeziya nümunəsi insan qəlbinin dərinliklərində sanki bir dərin izzirab və həsrət nişanəsi qoymaqla yanaşı, bütövlükdə poeziya nümunələrində bir ustad ana obrazı kimi ədəbiyyatda həyatı və ilahi məzmun qazanmış qadının çoxçalarlı funksiyasını da vurğulayır.

Ümumiyyətlə, Mahirə Nağı qızının poeziya nümunələrində ustad ananı araşdırarkən bir qadın obrazı kimi həmin obraza bədii-yaradıcı müraciəti bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

- a) Qadın ulu ana kompleksinin ifadəçisi kimi
- b) Qadın əbədi başlanğıca aparan məşuq kimi
- c) Qadın Vətən qızı atributu kimi

- d) Qadın milli-əxlaqi keyfiyyətlərinin daşıyıcısı və qoruyucusu kimi
- e) Qadın arxa, ana, həmdəm, bacı, insana xas olan xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi
- f) Qadın sevgili kimi
- g) Qadın sosial hüquqi və fəallığı olan vətəndaş kimi.

Müəllifin ustad ana obrazı istiqamətində poeziya nümunələrini izlədikcə bu qənaətə gəlirik ki, prototürk və türk epik düşüncəsində qadın yaradanla əlaqəni təmin edən, ilahi başlanğıcı yer üzünə gətirən müqəddəs varlıq kimi qəbul olunur. O, nəslin davam etdirilməsində və qorunmasında üstün funksiyaya malikdir.

Nəzərə alsaq ki, ustad ana obrazı bizi bəsləyən və böyüdən, vətəni simvolizə edən poetik məzmunlu ənənəvi bir obrazdır, mədəni dəyərlərin, ali keyfiyyətlərin valideyn kimi ötürücüsüdür bu baxımdan 44 günlük müharibədə qələbə qazanmış multikultural bir xalq olaraq Azərbaycanın müqəddəs ustad ana obrazları mədəni dəyərlərin ötürülməsində bir valideyn kimi gələcək cəmiyyətimiz üçün ədəbi prosesdə daha geniş ampulada tədqiqatlara cəlb olunmalıdır ki, haqqında bəhs etdiyimiz müəllifin yaratdığı ustad Ana obrazıda bu tədqiqatlardan kənarda qalmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. Mahirə Nağıqızının söz dünyasına bir baxış. Azərbaycan müəllimi. 2023, 6 oktyabr. 9 s.
2. Mahirə Nağıqızı. Onun daş nağılı. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2020, 419 s.
3. Mahirə Nağıqızı. Salam olsun. Bakı, 2020.
4. Əsgərova S. Qadın tənqidi realizm güzgüsündə. Bakı, Mütərcim, 2018. 168 s.
5. Novruzov T. Dünyaya fərqli poetik baxış. 525 qəzet. 2019. 14 s.
6. www.yazarlar.az. Mahirə Nağıqızının şeirləri. 2022. 27 avqust

“TAT VƏ YƏHUDİLƏR; AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM”

Rauf Hacı

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan
haci.rauf2@mail.ru

Summary

Since the Tat-Jewish ethnos lived on the territory of Azerbaijan from ancient times, they are considered the descendants of the Khazar Kaganate. Historically, the Tat ethnic groups, closely related to the modern Jews of Central Asia, Iran and Transcaucasia, were an indigenous people in Azerbaijan, but, according to historical sources, they were Turkified in the 19th and 20th centuries during the tsarist rule. Russia and the USSR. Since their language was banned, they migrated from their historical territories due to economic difficulties. Today, the numerous Tat-Jewish people in Azerbaijan have lived compactly since 1731 in the village of “Krasnaya Sloboda” in Guba, as representatives of the Jewish people. After gaining independence in 1991, the Republic of Azerbaijan, with its 1995 constitution, supports public associations, language and cultural development of Tats and Jews. The rights of the Tats, especially Mountain Jews, are protected by the state in terms of culture and language. Currently, the Tat language is in the “Red Book” because it is under the threat of extinction.

Key words: Azerbaijan, multiculturalism, Tat Jews, religion, ethnic peoples.

Резюме

Поскольку татско-еврейский этнос издревле проживал на территории Азербайджана, они считаются потомками Хазарского каганата. Исторически татские этносы, тесно связанные с современными евреями Средней Азии, Ирана и Закавказья, были коренным народом в Азербайджане, но, согласно историческим источникам, они были тюркизированы в XIX и XX веках во времена царской власти. Россия и СССР. Поскольку их язык был запрещен, они мигрировали со своих исторических территорий из-за экономических трудностей. Сегодня многочисленный тат-еврейский народ в Азербайджане компактно проживает с 1731 года в поселке «Красная слобода» Губы, как представители еврейского народа. После обретения независимости в 1991 году, Азербайджанская Республика конституцией 1995 года поддерживает общественные объединения, язык и культурное развитие

татов и евреев. Права татов, особенно горских евреев, защищены государством в плане культуры и языка. В настоящее время татский язык занесен в «Красную книгу», поскольку находится под угрозой исчезновения.

Ключевые слова: *Азербайджан, мультикультурализм, татские евреи, религия, этнические народы.*

Tarixən Orta Asiya, İran və Ön Qafqaz bölgəsində müasir yəhudilərlə kök bağlılığı olan “tat” adı etnik qruplar yaşayır. VIII əsrə aid Orxon Yenisey kitabələrində, Danimarkalı linqvist Vilhelm Tomsen, Mahmud Kaşğarlı XI əsrə aid etimoloji lüğətində və.d. müəlliflər tat adı ilə bağlı müxtəlif məlumatlar vermişlər. Tatların Azərbaycan torpaqlarında yaşaması ilə bağlı iki fikir mövcud olmaqla Qiyasəddin Qeybullayevə görə onların aborigen və Qafqaz Albaniyasının Lpin vilayətində yaşayan lpinlərlə bağlı olması, ikinci fikrə görə sasanilərin tatları Xəzər bölgəsində keçidlərdə məskunlaşdırmasıdır. Bu fikri Lahıc və Xızı adları da təsdiqləyir (8, 97; 9,227). Ərəb coğrafiyaçıların fikrini IX-XII əsrdə Şirvan dövlətində, müasir Xızıda Xizan əmirliyinin olmasını mövcud qala divarları təsdiqləyir. İlk dəfə Xizan əmirliyi barədə IX əsr ərəb coğrafiyaşünası Bəlazuri məlumat vermir (6,105). Orta əsrlərdə tatların yaşadığı ən böyük mədəni, iqtisadi mərkəzkirdən biri də Lahıc idi. Şirvanşahlar dövlətində tatlar əhalinin üçdə birini təşkil etməklə tatlar 800 il öz mədəniyyət və dillərini qoruma imkanı əldə etdilər. Azərbaycanda tatların tarixən məskunlaşdığı ərazilərdən biri də Abşeron, Bakı olmaqla çar Rusiyası dövrünə qədər əhalisi tatlardan ibarət idi. Bakı ilə bağlı ilk statistik məlumatlar 1800-cü illərin əvvəllərinə aid olmaqla Bakıdakı 8 min əhalinin böyük hissəsi tat idi. Tatlar təkcə Abşeron deyil, Şimal Şərqi Azərbaycanda çoxluğu təşkil etmələri A.A.Bakıxanovun “Gülistani İrəm” əsərində qeyd edilir: “Şamaxıdan Qubaya qədər bütün şəhərlərdə Quba uyezdində yaşayan əhali tat dilində danışır”(7,15).

XX əsrin əvvəlində tatların Abşeronda ən böyük kəndləri e.ə. VI yüzillikdə salınmış Biləcəri, Maştağa, Balaxanı, Suraxanı, Qala, Zirə, Hövsan və Türəkanda 55000-dən artıq əhali yaşayırdı. O dövrdə tat uşaqların xüsusi vurğu ilə danışması onların hansı kənddən olduğunu göstərirdi. Mərdəkan kəndi artıq sovetlərin ilk illərindən türkləşmişdi. Pirsəğidə 1915-ci ilə qədər tat dili istifadə edilirdi. Nardaran və Bilgəhdə 1920-ci ildə tat dilində danışan bir neçə ailə qalmaqla bu dil daha çox Suraxanıda isifadə olunurdu. Burada tat dilində danışır, cənazə mərasimləri tat və türk dilində keçirilirdi (6,23). Abşeron və Xızı rayonunun tatları arasındakı əlaqə olduqca sıx idi. Bakının dağlılar məhəlləsinin adı elə XX əsrin əvvəllərində ora köçən 2000-ə yaxın Xızı tatinin adından yaranmışdır. Xızılılar “dağlı adını Bakıya gətirməklə digər tatlar da özlərini belə adlandırdı. Tat dilinin Abşeronda türk dili tərəfindən sıxışdırılması təbii və qeyri-təbii səbəblər üzərindən baş verdi. Məsələn, XX əsrin əvvəlində Türkiyədən gələrək Balaxanıda dərş deyən Əhməd Kamal uşaqlara tat dilində deyil, türk dilində danışmağı tələb edirdi. Onun fəaliyyəti ilə Nardaran və Buzovna kəndində tat dili az vaxtda unuduldu, kəndlər türkləşdi. Sovet hakimiyyəti illərində türkləşmə daha da sürətləndi. XX əsrin 20-ci illərində Xızıda əhalinin əksəriyyəti tat olmaqla az bir qismi türk idi. Xızı İcraiyyə Komitəsinin 1926-cı il məlumatlarına görə regionun 36 kəndində 13064 tat, 5910 türk əhalinin yaşayırdı. Xızıda o dövrdə araşdırma aparın linqvist Miller Fituni “Xızıda 65 kəndi mövcuddur və onların demək olar ki, hamısı tat dilində danışır” deyər qeyd edirdi. 1926-cı il siyahıyaalma məlumatlarına əsasən keçmiş Quba uyezdində 47 tat kəndi qeyd edilməklə 4 dairə üzrə tat dilində danışan 14 kənd qeyd olunur. Azərbaycan tatları Gəncə və Cavad qəzalarında da yaşamaqla “Qafqaz təqvimi”nin 1856-cı il məlumatına görə Cavad qəzasının 12 kəndində müsəlman tatları olmaqla, 1926-cı il siyahıyaalmasına görə Gəncə qəzasında 2077 tat yaşayırdı (14, 9). Qafqaz tatları və yaxud dağ yəhudiləri Azərbaycanda və Dağıstanın bəzi yerlərində yaşayan kiçik xalqlar idi. Hazırda isə tat yəhudiləri Qırmızı Qəsəbədə, çox az sayda Qusar, Xaçmaz, Şamaxı, Oğuz və başqa rayonlarda yaşayır (2,19).

Dağ yəhudilərini adı linqvistik olaraq tat kimi istifadə edilsə də, onlar özlərini “chuur” və ya “chiur”, “cühud” adlandırır. Cühud ifadəsi müsəlman Şərqində yəhudilərin təyin edilməsi üçün istifadə olunan və “yəhudi” ifadəsinin dəyişmiş bir forması olaraq dağ yəhudilərinin dili tat dilinin ayrıca bir ləhcəsi olmaqla tat dilinin xüsusi bir hissəsi kimi qəbul edilir. Yəhudilərin ən çox yaşadığı şəhərlər Xızı, Quba və Dərbənd idi. Sovetlərin ilk illərində müharibələr və iqtisadi çətinlik səbəbindən 1920-ci illərdə 3500-dək yəhudi Qubadan Bakıya köçdü. Yəhudi tatların yaşadığı ən böyük kəndlərdən biri də Vartaşen (Oğuz) idi. 1920-ci illərdə orada 232 evdə 1000 nəfərə yaxın yəhudi tati

yaşayırdı. 1926-cı il siyahıyaalmasına görə, Azərbaycanda 10270 dağ yəhudisi yaşamaqla SSRİ- dəki dağ yəhudilərinin 40%-ni təşkil edirdi. 1920-ci illərdə dağ yəhudiləri Bakıya köç etsədə mədəni sahədə çalışan yəhudi tatlar Dərbəndə köçməklə savad cəhətdən Quba və Bakını geri qoyurdu. Buna səbəbdən tatların ilk Zəhmətkeş qəzeti orada çap edilsədə, yəhudi tatların ilk dərs vəsaiti 1921-ci ildə Bakıda hazırlandı. Bundan başqa Azərbaycanda-Qubada türk-yəhudi, rus-yəhudi, Vartaşendə rus-yəhudi məktəbi açıldı. Yəhudi tatların digər tatlardan fərqi öz dilində əlifbasının olmasında idi. Yəhudi tatların dili iki dialektə: şimal (Şimali Qafqaz) və cənub (Quba-Dərbənd). Mücü, Mücü-Həftəran və Vartaşen kəndlərinin ləhcəsi də Quba yəhudiləri ilə eyni idi. Bu gün dağ yəhudi lərinin kompakt yaşadığı yeganə ərazi, əsası Hüseynəli və oğlu Fətəli xan tərəfindən 1731-ci ildə qoyulmuş Qubada Qırmızı qəsəbədir. O dövrdə siyasi təzyiq səbəbindən Kulqatdan köçən dağ yəhudiləri Qubada kompakt yerləşməklə ilkin adı olan Kulqat indi də Qırmızı Qəsəbə məhəllələrindən birinin adını daşıyır. Qəsəbə yeddi məhəllədən: Kulqat, Qusar, Qarçoq, Giləki, Ağacani, Çapqəni və Mizrahidən ibarət olmaqla əraziyə köçən yəhudi tatların gəldiyi ərazini və mənsub olduğu soyu göstərir. Tatların dini mənsubiyyətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixi proseslərlə bağlı Zərdüştlikdən başlayaraq səmavi dinlərin hər birinə sitayiş etmiş, İslamı orta əsrlərdə qəbul etmiş, bölgənin əksər xalqları Qafqaz Albaniyası dövründən xristian idi. Xristian tatlar XIX əsrdən demək olar ki, Qriqoryan kilsəsinə mənsub idi. Bunu, regionda çoxsaylı qriqoryan qəbiristanlığının olması, müsəlman tatlar vaxtilə Qriqoryan kilsəsinə mənsubluğunu göstərir.

Azərbaycan tatlarının xristian keçmişinə dair ən əsas faktlar Kilvar və Mədrəsə kəndinin varlığı, 1918-ci ilə qədər Qubada Xaçmaz adında xristian tatlar yaşayan kənd mövcud idi. Məşhurdəqiqatçı Fituniyə görə “1918-ci ildə regionda baş verən etnik qarşıdurmalar nəticəsində kənd əhalisi ilə birgə məhv edildi” (14,11). Xristian tatların izlərini təkcə Şabran-Quba, Dağlıq Şirvan regionunda deyil, eyni zamanda Abşeron yarımadasında da görmək olar. Məsələn, Abşeronda, Türkan və Qala kəndləri arasında Qaysidun adında erməni tat şəhəri mövcud idi. Maraqlı doğuran başqa bir nümunə isə XX əsrdə Balaxanı tatlarının Sabunçu ərazisinə Örməndi (tat dilində “erməni kənd”) deməsidir. Çox güman ki, Şamaxının Mədrəsə kəndində yaşayan erməni tatları Sabunçudan ora köç etmişdi. Buna səbəb Balaxanıda danışılan tat ləhcəsi ilə Mədrəsə ləhcəsinin çox yaxın olmasıdır. Tat xalqının sayı ilə bağlı materiallar XIX əsrin ikinci yarısında nəşr olunmuşdur. Alman etnoqraf Nikolay Zeydlits 1859 və 1864-cü il materiallarına əsasən, Bakıda 74040 və 84126 nəfər, Yelizavetpolda 3123 və 4726 nəfər olmaqla 88852 nəfər tatın yaşadığını qeyd edilməklə 1892- 1893-cü illərdə ümumi say 124 683 nəfərə çatmış, 1897-ci il siyahıyaalınmasından sonra Bakıda 102 913 müsəlman tat yaşayırdı. Yəhudi tatların sayı haqqında ilk məlumat İvan Çerniyn əsərində qeyd edilməklə o, Qafqazda 2780 dağ yəhudi ailəsinin (ümumilikdə 13 900) yaşadığını bildirir. Əslən dağ yəhudisi olan İlya Anisimov 1886-cı ildə apardığı müşahidələr nəticəsində dağ yəhudilərinin sayının 26 000 nəfər olduğunu göstərirdi.

Alman etnoqraf Boris Millerin 1928-ci il araşdırmasına görə, Azərbaycanda ümumi 100 min tat yaşayırdı. 1901-ci ildə bu say 135 000, 1897-ci il siyahıyaalınmasında 120 000 olmaqla tatlar türkləşdirildi. Tatlar haqqında SSRİ siyahıyaalınmasında cüzi məlumat verilməklə Azərbaycanda 1926-cı ildə 61 578 nəfər müsəlman tat, 8469 nəfər dağ yəhudisi qeydə alınmışdı (2, 22). Lakin 1937 və 1939-cu il siyahıya almalarında tatlar qeyd edilməmiş, 1959-cu ildə 11483 tatın yaşaması, 1970-ci ildə 17109, 1989-cu ildə isə 30669 nəfərədək artdığı qeyd edilir. 1920-ci illərdə Qafqaz xalqların dillərini latın əlifbasına çevirmək barədə kampaniya aparılmaqla (5,123-127), 1926-cı ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı. Latınlaşma tərəfdarı olan yazıçı Zakoy Xudaynatov Qroznıda “Tat-yəhudi yazısının latınlaşması üçün təşəbbüs komitəsi” yaratdı. 5 sentyabr 1928-ci ildə Bakıda Kommunist Gəncləri Günü və həmin ilin 7 noyabrında Oktyabr adlı tat qəzeti nəşr edilsədə bircə dəfə nəşr olunmaqla yayımları dayandırıldı. 25 aprel 1929-cu ildə Bakıda Şimali Qafqaz və Azərbaycan dağ yəhudilərinin xahişi ilə İvrit şriftinin latın ilə əvəz edilməsi müzakirələrdə Bakı, Vartaşen (Oğuz), Quba, Dərbənd, Maxaçqala, Qroznı, Kızlyar, Nalçik və d. yerdən mədəniyyət xadimləri iştirak edirdi (10,368). Sovet dövründə tat dili ilə bağlı müzakirələrdə əsasən yəhudi tatların iştirakı təsadüfi deyildi. Sovet dövlətinin vahid tat xalqı yaratmaq istəyi müsəlman tatlar arasında istənilən dəstəyi

almadı. Əslən dağ yəhudisi və şair, tat əlifbasının yaradıcılarından biri Yakov Aqarunov “Məşhur azərbaycanlı dramaturq, müsəlman tat C.Cabbarlıdan tat əlifbasına fikrini soruşduq da o, “bu işə başlamağa ehtiyac yoxdur, çünki gələcəyi yoxdur” demişdi (5,131). Digər məşhur tat şair Mikayıl Müşfiq əsərlərinin böyük əksəriyyətini türk dilində yazmaqla şeirlərində tat dilindəki sözlərdən istifadə edirdi (1,41). 1930-cu illərin ortalarından etibarən SSRİ-də milli azlıqları ruslaşdırma siyasəti latınlaşmanın ləğvi və kiril qrafikasına keçid idi. 1927-ci il Konstitusiyasında qeyd olunur: Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına məhkəmələrdə, dövlət idarələrində və ictimai həyatda ana dilindən sərbəst istifadə etmək hüququ təmin edir. Milli azlıqlara məktəblərdə ana dilində dərs vermək hüququ təmin edilir. 1937-ci il Azərbaycan konstitusiyasında ikinci bənd çıxarılır və yalnız “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının məktəb ərdə ana dilini öyrənmək hüququ vardır” ifadəsi saxlanılır. Nəticədə 1935-1937-ci illərdə tat dilin də 80 nömrəsi nəşr edilən Kommunist qəzeti 1938-ci ilin əvvəlində dayandırıldı və bu siyasət SSRİ dağılana qədər dəyişməz qaldı.

Hazırda Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra etnik azlıqların haqqı tanındı və 1995-ci il konstitusiyada əks etdirildi. Bu siyasət dil məsələsi ilə yanaşı qəzet, ictimai və mədəni birliklərdə özünü göstərir. Lakin 2009-cu ildən etibarən statisti kada etnik azlıqların sayı göstərilmir. 2009-cu il siyahıyaalınmasına əsasən ölkədə 25 200 tat yaşayır. Statistika görə 2009-cu ildə Xızıda 5, Şamaxıda 6 nəfər tat yaşayıb. Əsrin əvvəllərində İsmayılının yarısından çoxusunu təşkil edən tatlar bu statistika görə hazırda bu rayonda və Bakıda yoxdur. Bu gün müstəqil Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində tat dilində ibtidai təhsil sistemi və əlifbası yaradılmaqla tat uşaqları öz ana dillərində təhsil alırlar. Tatların, xüsusilə dağ yəhudilərinin mədəni və dil məsələsində mövcud haqları dövlət tərəfindən qorunmaqla bunu daha çox İsrail amilinə bağlamaq olar. Sovet dövründə tat xalqına qarşı həyata keçirilən siyasət nəticəsində hazırda respublika ərazisində tat dili yox olma təhlükəsinə çəqsədli olaraq məruz qaldığı üçün “Qırmızı kitab” a salınıb.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova G. Tat dilinin leksikası: Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında. Bakı, Elm və təhsil”, 2013. 160 səh.
2. Əliyev M. Azərbaycan tatları. Bakı, Elm, 2006. 197 səh.
3. Minahan, James B (2014) Ethnic Groups of North, East, and Central Asia: An Encyclopedia
4. Minahan James B (2016), Encyclopedia of Stateless Nations Ethnic and National Groups around the World.
5. Агарунов Я. Большая судьба маленького народа: воспоминания. Москва., “Чоро”, 1995. 153 с
6. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов. Баку. Элм, 1983. 341 с.
7. Бакиханов, Аббас-Кули-Ага (1991), Гюлистан-и Ирам Баку. Элм, 1991. ISBN: 5-8066-0236-2. 304 с.
8. Гейбуллаев Г.А. *Топонимия Азербайджана: историко-этнографическое исследование*. Азербайджан, Элм, 1986. 196.с.
9. Гейбуллаев Г.А. *К этногенезу азербайджанцев: (историко-этнографическое исследование)*. Том 1. Азербайджан, Элм, 1991. 551 с.
10. Дымшиц В. Горские евреи: история, этнография, культура. М., Знание, 1999. 287.с.
11. Семенов И. Кавказские таты и горские евреи: некоторые сведения о них и проблемы происхождения. Казань, Тан, 1992. 30 с.
12. Люшкевич Ф. Д. Термин «тат» как этноним в средней Азии, Иране и Закавказье, Советская этнография. 1971. №3 (май - июнь).
13. Масанов Н. Э. Языковые права татов. Алматы, Арыс, 2001. 531 с
14. Миллер Fituni (1929), Таты и их расселение и говоры: (материалы и вопросы). Баку, Азербайджана, 1929, 43 с.

UNİVERSİTETLƏRDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN TƏDRİS-MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZLƏRİNİN AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Kamran Hacıyev

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
gadjiyev@inbox.ru

Summary

THE IMPACT OF EDUCATIONAL AND CULTURAL CENTERS OPERATING IN UNIVERSITIES ON THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN AZERBAIJAN

The article explores the functions and objectives of cultural and educational centers within universities, emphasizing their impact on higher education in Azerbaijan. It highlights their pivotal role in fostering partnerships between universities, facilitating effective contacts for integration into the global educational arena. The article also underscores the substantial contribution of these centers to cultural exchanges among specialists and leading researchers across diverse fields, positioning Azerbaijani universities as active participants in the international educational landscape.

Key words: Educational-cultural center, development, higher school, economy, innovations, exchange, science, teaching.

Резюме

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ, ДЕЙСТВУЮЩИХ ПРИ УНИВЕРСИТЕТАХ, НА РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье рассматриваются особенности и цели функционирования культурно-образовательных центров в университетах. Особое внимание уделено их роли в развитии высшего образования в Азербайджане. Также выделено участие центров в развитии партнерских отношений ВУЗов, установлении эффективных контактов, способствующих интеграции в международное образовательное пространство. Кроме того, обозначено значимое участие культурно-образовательных центров в интенсификации культурных обменов специалистами и ведущими исследователями в различных областях науки и техники, что позволит Азербайджанским вузам стать активным участником международного образовательного процесса.

Ключевые слова: Культурно-образовательный центр, развитие, ВУЗ, экономика, инновации, обмен, наука, образование.

Sosial həyatın və dünya tarixinin indiki mərhələsində təhsil nəinki ən mühüm sosial sahəyə, həm də sözün əsl mənasında əsas iqtisadi sahələrdən birinə çevrilir. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, müasir dövrdə iqtisadi inkişafın əsas mənbəyi bilikdir [Симонова, 2019, 503]. Bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə insan kapitalının toplanması və inkişafında ali təhsil getdikcə daha mühüm rol oynayır. Yüksək texnologiyaların yaranması və ən son yeniliklər fonunda baş verən rəqabətin yüksələn xətt üzrə artması dövlətlərin davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və onların global mühitdə rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinin artırılması ilə bağlı “bilik” amilinə müstəsna əhəmiyyət verilir.

Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması, Avropa ali təhsil və tədqiqat məkanına inteqrasiyası, ölkənin aparıcı universitetlərinin elm və texnologiya sahəsində müasir dövrün tələblərinə uyğun innovativ transformasiyaların, qabaqcıl ideyaların mərkəzi hesab olunan “Magna Charta Universitatum”a daxil olması, ölkədə yeni təhsil modellərinin yaradılması məsələlərini aktuallaşdırdı. Heç şübhəsiz ki, bu model postindustrial cəmiyyətin reallıqlarına, həyatın bütün sahələrində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və dünyada gedən sürətli inteqrasiya proseslərinin yaratdığı global dəyişikliklərə uyğun olmalıdır.

Dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, təhsilin yeni modelinin həyata keçirməsinə və onun gələcəkdə uğurla reallaşmasına xidmət edəcək institusional vahidlərdən biri də hazırda bir çox ali təhsil müəssisələrində, o cümlədən, Bakı Slavyan Universitetində (BSU) də fəaliyyət göstərən regionun, dövlətin və bütövlükdə dünya mədəniyyətinin, iqtisadiyyatının, siyasi proseslərinin öyrənilməsində müəyyən rolunu oynayan, globalaşmaya təsir göstərə bilən, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yardımçı kimi çıxış edən dil və mədəniyyət mərkəzləri olmalıdır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, hazırda BSU-da Türkiyə Araşdırmaları tədris-mədəniyyət Mərkəzi, Belarus tədris-mədəniyyət Mərkəzi, Moskva tədris-mədəniyyət Mərkəzi, Sankt-Peterburq tədris-mədəniyyət Mərkəzi, Çex tədris-mədəniyyət Mərkəzi, Bolqar tədris-mədəniyyət Mərkəzi, Ukrayna tədris-

mədəniyyət Mərkəzi, Müasir Yunan dili tədris-mədəniyyət Mərkəzi, Polşa tədris-mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycanda biliklər və sərişələr üzərində qurulmuş iqtisadiyyatın formalaşmasının müasir mərhələsində tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin, yerli ali təhsil müəssisələrinin inkişafında rolunun öyrənilməsi, onların vasitəsilə mədəni irsin zənginləşdirilməsi və ötürülməsi, həmçinin onların elmi tədqiqat mərkəzləri kimi status əldə edə bilmələri ilə bağlı müvafiq elmi-praktik vəzifələrin həlli vacib amilə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif elm sahələrini təmsil edən bir sıra alimlər ali təhsilin fəaliyyət xüsusiyyətlərini cəmiyyətin mədəni, intellektual və innovativ ehtiyacları ilə təmin etmək prizmasından öyrənirlər. Bu istiqamtdə fundamental tədqiqatlar aparan alimlərdən M.Qrinea, Q.Ball, S.Qonçarenko, A. Mokronosov, İ. Qnibidenko və digərlərixeyli sayda elmi tədqiqatlarını mədəni diplomatiyanın inkişafına, milli mədəni dəyərlərin təbliğinə, xalqın müsbət imicinin formalaşmasında iştirak edən tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin yaradılmasına və fəaliyyətinə həsr etmişlər.

Tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin ölkədə təhsil sisteminin inkişafına təsirinin müxtəlif aspektləri, ali təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında bu mərkəzlərin potensialından istifadənin optimallaşdırılması və bununla bağlı digər məsələlərə hazırda Bakı Slavyan Universitetində də böyük diqqət yetirilir və adı çəkilən mərkəzlərin müasir dövrün tələblərinə uyğun formalaşdırılması istiqamətində fundamental işlər aparılır.

Beləliklə, tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyəti ilə bağlı problemlərə həsr olunmuş tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, adı çəkilən mərkəzlər həm yerli, həm də xarici mütəxəssislərin tədqiqat obyektinə çevrilməlidir və bu məsələnin üzərində daha ətraflı dayanmaq məqsədəuyğun olardı. Çünki, müasir iqtisadi reallıqlar kontekstində Azərbaycanın ali təhsil sisteminin inkişafında tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin təşviqi və iştirakı kimi aspekt vacib bir komponentə çevrilməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq, tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin bu günki funksional məqsədləri və onların Azərbaycanda ali təhsilin inkişafındakı rolunu nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Məlumdur ki, ali təhsil geniş məqsədlərə nail olmağa yönəlib. Bunlardan başlıcası, tələbələri fəal vətəndaşlıq mövqeyinin həyata keçirilməsinə hazırlamaq və gələcək karyera qurmaq (məsələn, onların məşğulluq imkanlarının inkişafına töhfə vermək), onlarda müstəqil şəxsiyyət kimi hərtərəfli, geniş və innovativ bilik bazası yaratmaq, həmçinin, elmi tədqiqatların stimullaşdırılması ilə gələcək mütəxəssislərin inkişafına dəstək olmaqdan ibarətdir.

Bu gün qloballaşma şəraitində ölkənin təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına sürətlə inteqrasiyası müşahidə olunur. Bu da öz növbəsində ali təhsil müəssisələri qarşısında real sosial-iqtisadi tərəqqinin və qarşılıqlı faydalı inteqrasiya və tərəfdaşlıq əsasında təhsil və iqtisadiyyat arasında əlaqənin düzgün, balanslaşdırılmış şəkildə qurulması prosesinin tələblərinə cavab verməli olan və həllini gözləyən yeni məsələlər qoyur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu məqsədlərə çatmaqda tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin rolu böyükdür. Onlar təkcə mədəni və humanitar istiqamətlərdə qarşılıqlı fəaliyyətin genişləndirilməsində deyil, həm də bir çox digər sahələrdə universitetlərarası və, ehtiyac yarandıqda, dövlətlərarası əməkdaşlıq üçün möhkəm zəmin yaradılması yolunda qarşıya çıxan məsələlərin geniş şəkildə həllinə qadir olmalıdırlar.

Tədris-mədəniyyət mərkəzləri təhsil istiqamətində görülən işlərin həyata keçirilməsində xüsusi fəaliyyət göstərməlidir. Bu fəaliyyət nəticəsində mədəniyyət və təhsil sahəsində qazanılan uğurlardan həm tərəfdaş universitetlər bəhrələnməlidir, həm də bütövlükdə ölkənin adı çəkilən sahələr üzrə xarici siyasət məqsədlərini reallaşdırmaq üçün önəmli vasitə kimi istifadə olunması ilə bağlı yeni imkanları arayanmalıdır [Maxmytova E., 2022]. Bu mərkəzlər həm də məlumat, koordinasiya və təhsil xidmətləri göstərməlidirlər (məsələn, dil öyrənmək, təmsil etdikləri ölkənin tarixi ilə bağlı kurslar, seminarlar, təlimlər təşkil etmək).

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən tədris-mədəniyyət mərkəzləri arasında əməkdaşlıq təhsil müəssisələri üçün mümkün tərəfdaşların fəal axtarışını asanlaşdıracaq, mərkəzlər həmçinin universitetlərə lazımi informasiya yardımı göstərə, onların fəaliyyət istiqamətləri və xüsusiyyətləri ilə bağlı məsləhətlər verə bilər. Tərəfdaş ölkələrin təhsil

ictimaiyyətinin nümayəndələrinə yerli qanunvericiliyin xüsusiyyətləri barədə məlumat verə, təhsil və elmi layihələrin təqdimatlarının birgə təşkilində iştirak edə bilirlər.

Azərbaycanda ali təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin inkişafı üçün tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin koordinasiya olunmuş qaydada fəaliyyət göstərmələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun sayəsində universitetlər öz tərəfdaşlarının şəbəkələrini genişləndirə, xaricdəki mədəniyyət və təhsil müəssisələri ilə fəal qarşılıqlı əlaqədə ola, elm, texnologiya, innovasiya və tədqiqat sahəsində nailiyyətlərin təqdimatına və təbliğinə töhfə verəcək forum və sərgilərdə iştirak etmək imkanı əldə edə biləcəklər.

Yuxarıda qeyd olunan funksiyaların kompleks şəkildə həyata keçirilməsi bilik və bacarıq yönümlü iqtisadiyyatın inkişafı kontekstində Azərbaycan təhsilinin qarşısında duran məqsədlərin daha səmərəli həyata keçirməyə imkan yaradacaq, çünki davamlı olaraq yeni əlaqələrin yaranmasına töhfə verəcək, yerli təhsil sisteminin nailiyyətlərinin auditoriyasının və istifadəçilərinin genişlənməsini təmin edəcəkdir. Azərbaycanda universitetlərin inkişafında tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin mühüm rolu elmin müxtəlif sahələri üzrə mütəxəssislər və aparıcı tədqiqatçılar arasında mədəni mübadilənin intensivləşdirilməsi imkanlarından da ibarət olmalıdır. Bu, Azərbaycana beynəlxalq texnologiya transferinin fəal iştirakçısına çevrilməyə imkan verəcək. Bu halda söhbət transmilli elmi-texnoloji mübadilədən, yaxud texnologiya transferindən, habelə qabaqcıl intellektual və texnoloji nailiyyətlərin istehsalata tətbiqindən gedə bilər. Bu istiqamət üzrə elmi-texniki nailiyyətlərin mübadiləsi formalarından biri sayıla bilən beynəlxalq tədqiqat proqramlarında Azərbaycan universitetlərinin iştirakının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada texnologiya transferi demək olar ki, bütün dünya ölkələri tərəfindən tətbiq olunan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müstəqil formasına çevrilmişdir və beynəlxalq texnologiya transferinin vəzifəsi təkcə texnoloji innovasiyalar bankını zənginləşdirmək deyil, ölkənin elmi-texniki potensialını daha da inkişaf etdirməyə yönəlmişdir [bax: Ostapenko, Zubov, 2019]. Məlum olduğu kimi, mədəniyyət və informasiya mərkəzləri təkcə mədəniyyət nümayəndələri deyil, onlar həm də sosial ideyaları, baxışları, dövlət ideologiyasını da təmsil edir. Bu funksiya xüsusilə Azərbaycanda əcnəbi tələbələr hazırlayan universitetlər üçün çox faydalı ola bilər, çünki mərkəzlərin fəaliyyəti sayəsində xaricdən gələn tələbələr Azərbaycanın mədəni irsi və müasir incəsənəti haqqında məlumat əldə edə, millisənət fəaliyyətləri haqqında bilgilər əldə edə, ədəbiyyat, memarlıq abidələri və turizm sənayesi, infrastrukturunu ilə tanış olmaq, bədii tədbirlərdə, Azərbaycanın tanınmış simaları ilə görüşlərdə iştirak etmək imkanı qazana bilirlər.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələrini yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, universitetlərdə digər struktur bölmələri ilə yanaşı fəaliyyət göstərən tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin də səmərəli fəaliyyəti ölkəmizdəki təhsil və elmin yüksək statusunu daha da inkişaf etdirməyə kömək edəcək; onların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və müasir dünya standartlarına cavab verməsini təmin edəcək.

Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyət göstərməsi və onların digər ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığı ölkənin elm və təhsil məkanının inkişafı üçün mühüm və perspektivli istiqamət olmaqla yanaşı, onun beynəlxalq integrasiya proseslərinə daxil edilməsi üçün səmərəli vasitədir. Qloballaşmanın aktiv prosesləri ilə əlaqəli olan, təkcə iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, təhsilin yeni strukturunu deyil, həm də yüksək beynəlmilləşməni təmin edən bilik yönümlü iqtisadiyyatın formalaşması üçün vacib şərtlərdən biridir. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin inkişafında tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin rolu və yeri ictimai, iqtisadi, mədəni və elmi-texniki istiqamətində üzə çıxan komponentlərdə özünü göstərir. Bu səmərəli əməkdaşlıq üsullarından istifadə Azərbaycan universitetlərinin təhsil və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərinin beynəlxalq aləmdə yayılmasına, beynəlxalq təhsil məkanında təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə və artırılmasına, ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni imicinin formalaşdırılmasına töhfə verəcək.

Ədəbiyyat

1. Остапенко В.С., Зубов И.В. Социальное взаимодействие в культурно-образовательной среде вуза: мировоззренческий аспект // Современное педагогическое образование. 2019. №7. С. 20-23.

2. Стародубцев М.П. Анализ научно-методических подходов к решению проблемы формирования общекультурных компетенций студентов в культурно-образовательном пространстве вуза // Наука и образование: новое время. 2018. №6(29). С. 552-560.

3. Симонова И.Ф. Центр социально-культурного проектирования СПбГИК: новый опыт взаимодействия теории и практики // Педагогический журнал. 2019. Т. 9. №1-1. С. 501-507.

4. Махмутова Е.Б. Китайская «мягкая сила» в центральной Азии: Перспективы и ограничения. 2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/kitayskaya-myagkaya-sila-v-tsentralnoy-azii-perspektivy-i-ogranichiteli/viewer>

YENİ DÖVRÜN MÜASİR ÇAĞIRIŞLARA CAVAB VERƏN YOL XƏRİTƏSİ

Samirə Həbibbəyli

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan

samira.habibbayli@gmail.com

Summary

A NEW ERA ROADMAP THAT RESPONDS TO MODERN CHALLENGES

During his inauguration ceremony as the re-elected President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev declared the beginning of a new era and outlined his new vision under several key headings. He defined the roadmap for the state and its people to respond to new challenges, drawing a roadmap for the future.

The successful future of Azerbaijan in this new era, as outlined by President Ilham Aliyev, depends on the application of technological advancements across all fields, addressing modern challenges, and the establishment of a citizenry rooted in national and spiritual values.

Key words: Republic of Azerbaijan, president, inauguration ceremony, beginning of a new era, invitations

Резюме

ДОРОЖНАЯ КАРТА НОВОЙ ЭРЫ, ОТВЕЧАЮЩАЯ СОВРЕМЕННЫМ ВЫЗОВАМ

В своем выступлении на инаугурационной церемонии, на которой был вновь избран Президентом Азербайджанской Республики, Ильхам Алиев объявил о начале новой эпохи и представил свою новую концепцию в нескольких основных направлениях, определив карту пути, которую государство и народ Азербайджана будут следовать в ответ на вызовы будущего, нарисовав карту пути для будущего.

Успешное будущее Азербайджана, открывающее новую эпоху с помощью карты пути, нарисованной Президентом Ильхамом Алиевым, зависит от применения технического прогресса во всех областях, отвечающего современным вызовам, и от создания гражданского общества, основанного на национальных и духовных ценностях.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, президент, церемония инаугурации, начало новой эры, приглашения.

Məlum olduğu kimi, 2020-ci ildə tarixə qızıl hərflərlə yazılan şanlı zəfərlə birlikdə Azərbaycan dövləti və dövlətçiliyi qarşısında dayanan əsas missiya yerinə yetirildi. 2023-cü il sentyabrında cəmi bir sutkaya yaxın davam edən antiterror əməliyyatlarının keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində suverenliyin tam bərpa olması ilə bu şərəfli missiya tamamlandı. Təməli 2016-cı il aprel döyüşləri ilə qoyulan, suverenliyin tam bərpası ilə tamamlanan bu zəfər yürüşünün müəllifi və baş qəhrəmanı Ali Baş komandan, Prezident İlham Əliyevdir. 2024-cü ilin fevralında keçirilən prezident seçkilərində onun qazandığı inamlı qələbə qalib baş komandana minnətdarlıq duyğularının təəcəssümü kimi ortaya çıxdı.

Seçkilərdən sonra keçirilmiş andiçmə mərasimindəki çıxışında Prezident İlham Əliyev yeni dövrün başladığını elan etdi və bir neçə əsas başlıq şəklində yeni konsepsiyasını ortaya qoydu, bu dövrdə Azərbaycan dövlətinin, xalqının izləyəcəyi yeni çağırışlara cavab verən yol xəritəsini müəyyənləşdirdi, gələcək üçün konturları çizdi. Dövlət başçısı bu yol xəritəsini bir neçə ana başlıq altında təqdim etdi. Bunlar aşağıdakılar idi:

- ordu quruculuğunun daha da gücləndirilməsi;
- hərbi sənaye kompleksinin inkişafı;

- milli-mənəvi dəyərlərə malik müasir gənc nəslin yetişdirilməsi;
- vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması üçün fəaliyyətin genişləndirilməsi;
- xalqın birliyinin qorunub saxlanılması;
- Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yenidən qurulması;
- iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi;
- texnoloji inkişafa nail olunması;
- bərpa edilən enerji layihələrinin həyata keçirilməsi;
- nəqliyyat mərkəzi kimi möhkəmlənmək üçün nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsi;
- Türk dünyası ilə əlaqələrin genişləndirilməsi;
- xarici siyasət istiqamətində yeni üfqlərin açılması.

Dövlət başçısının çıxışı təhlil edildikdə bu nəticəyə gəlmək olar ki, müasir çağırışlara cavab verəcək yeni dövrün qarşısında duran əsas vəzifələrin həlli məhz texnoloji inkişafdan asılıdır. İstər sənaye inkişafı sahəsində, istər hərbi sənaye kompleksi sahəsində texnoloji inkişaf və üstünlük böyük əhəmiyyət daşıyır. İkinci Qarabağ müharibəsi və antiterror əməliyyatları zamanı texniki vasitələrin oynadığı əhəmiyyətli rol məlumdur. Texniki vasitələrin tətbiqi Azərbaycanın ikinci Qarabağ müharibəsindən minimum itkilərlə çıxmasına səbəb olan əsas amildir.

Qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də yüksək texnoloji biliklərə malik mütəxəssislərin yetişdirilməsidir. Prezident çıxışında texnoloji inkişaf məsələsinin üzərində xüsusi dayanmış, bu məsələdə dövlət siyasətinin yetməyəcəyini, kadr hazırlığı olmadan heç bir texnoloji yenilik kifayət etməyəcəyini qeyd etmiş, rəqəmsallaşma, kibertəhlükəsizlik, süni intellektin tətbiq edilməsinin gündəlik həyatın əlamətlərinə çevrilməsi, dövlət qurumları, özəl sektor və cəmiyyətin bütün digər seqmentlərinin buna hazır olması gərəkdiyi vurğulamışdır. İlham Əliyev demişdir:

“Biz, - İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı və antiterror əməliyyatı zamanı mən bunu artıq demişdim, - sarsılmaz hesab olunan elə bir daşları tərpətdik ki, bunu bizə bağışlamayacaqlar, biz bunu bilməliyik. Əgər kimsə hesab edir ki, bizdən əl çəkəcəklər, səhv edir. Biz hazır olmalıyıq, səfərbər olmalıyıq... bütün qurumlar və eyni zamanda, cəmiyyət bunu da vəzifə kimi bilməlidir və görməlidir”. [1]

Dövlət başçısının bəyan etdiyi yol xəritəsinin növbəti koordinatları bərpa olunan enerji ilə bağlı idi. Prezident İlham Əliyev bu sahədə Azərbaycanın ön sıralarda olduğunu, 2030-cu ilin sonuna qədər 5 min meqavata yaxın bərpaolunan enerji növləri, yeni enerji növlərinin - əsasən günəş, külək və hidro – su elektrik stansiyalarının qurulacağını, bu, artıq imzalanmış kontraktların əsasında təşkil ediləcəyini, razılaşdırılmış niyyət protokolları sayəsində isə gələcəkdə 10 min meqavata qədər bərpaolunan enerji istehsal ediləcəyini, Dünya Bankının qolu olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının təkcə dənizdə külək potensialını 157 min meqavat səviyyəsində təsbit etdiyini ifadə etmişdir. Bununla da daxili qənaət hesabına daha böyük həcmdə təbii qaz ixrac edilə biləcək, həm də iqlim dəyişikliyi məsələlərinə töhfə veriləcək. İqlim məsələləri Azərbaycan dövlətinin həssaslıqla yanaşdığı problemlərdəndir. 2024-cü ildə Azərbaycanın COP29-un ev sahibi olaraq seçilməsi dövlətin beynəlxalq nüfuzunun təcəssümüdür.

Məlum olduğu kimi əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan, prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən uğurlu və tarazlaşdırılmış xarici siyasət hesabına Azərbaycan nəqliyyat qovşaqlarından birinə çevrilmişdir. Dünyadakı geosiyasi vəziyyət səbəbindən ölkənin tranzit əhəmiyyəti daha da artmışdır. Dövlət başçısı çıxışında bu məsələnin də üzərində dayanmış, bu məqsədlə dəmir yollarında modernləşdirmə işləri aparılması gərəkdiyini vurğulamışdır.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq məsələlərinə də toxunan Prezident ilk növbədə, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində söylərin davam etdiriləcəyini, bu istiqamətin Azərbaycan üçün prioritet olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Prezident demişdir:

“Bu, bizim üçün əsas beynəlxalq təşkilatdır, çünki bu, bizim ailəmizdir. Bizim başqa ailəmiz yoxdur. Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır.” [1]

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin cızdığı yol xəritəsi ilə yeni dövrə qədəm qoyan Azərbaycanın uğurlu gələcəyi bütün sahələrdə texniki inkişafın tətbiq olunmasına, müasir çağırışlara cavab verən, milli-mənəvi dəyərlərə bağlı vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyevin andıçmə mərasimi keçirilib / 14.03.2024. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi internet səhifəsi URL: <https://president.az/az/articles/view/63979>

HEYDƏR ƏLİYEVİN MƏNƏVİ İRSİ VƏ MÜASİR DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI

Xanımağa İsmayılova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, elmi işçisi

Azərbaycan

muradbalam@hotmail.com

Summary

HEYDAR ALIYEV'S SPIRITUAL HERITAGE AND THE CHALLENGES OF THE MODERN TIME

The article presents a philosophical analysis of the nature of the national leader Heydar Aliyev's spiritual heritage, its components and connections with the challenges of our time. The role of Heydar Aliyev's spiritual heritage in the social life of contemporary Azerbaijan, its modernization and development has been clarified, as well as the role of national-moral and cultural values, especially in the life and development of youth, which is the future of our nation, has been studied in detail. The author concluded that the spiritual heritage of Heydar Aliyev representing the unity of nationality and universality, instills patriotism, love for the Motherland, the people and the nation.

Key words: *Heydar Aliyev, modern era, challenges, public life, consciousness of statehood.*

Резюме

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОСТИ

В статье представлен философский анализ природы духовного наследия общенационального лидера Гейдара Алиева, его составляющих и связи с вызовами современности. Выявлена роль духовного наследия Гейдара Алиева в общественной жизни современного Азербайджана, его модернизации и развитии, а также детально изучена роль национально-правственных и культурных ценностей, особенно в жизни и развитии молодёжи, которая является будущим нашей нации. Автор пришёл к заключению, что духовное наследие Гейдара Алиева, представляющее собой единство национальности и универсальности, прививает патриотизм, любовь к Родине, народу и нации.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, современная эпоха, вызовы, общественная жизнь, государственное сознание.*

Ulu Öndər Heydər Əliyevin mənəvi irsi əbədiyaşardır. Bu irs keçmişin, indinin və gələcəyin vəhdətidir. Heydər Əliyevin mənəvi irsində “vətən amalı”, “vətənə xidmət”, “vətəni sevmək, vətənpərvərlik” əsas yer tutur.

Heydər Əliyevin mənəvi irsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1) *“Xalqa inam və xalqınınamını qazanmaq prinsipi;*
- 2) *Millətlərarası etimad, ehtiram prinsipi;*
- 3) *Sosial ədalət və sosial bərabərlik prinsipi” [7, 91-94].*

H. Əliyevin fəlsəfi dünyagörüşündə, varisliyə əsaslanan mənəvi irsində “vətən” kateqoriyası əsas yer tutur. *“Hər bir xalqın yaşadığı torpaq onun ruhi beşiyidir, çünki vətən hissi, millətin mənəvi-əxlaqi dəyərləri məhz bu etnik məkanda formalaşır. Əbəs yerə deyildir insanların yaddaşında vətən diyarı, doğma torpaq, əcdadlarımızın beşiyi kimi müqəddəs anlayış olaraq daim yaşamaqdadır. Bu ülvü sözlərdə diyarın təbii landşaftı, xalqın sosial-iqtisadi və mənəvi dəyərləri haqqında təsəvvürləri, onun təfəkkürünün mental xüsusiyyətləri dərin ifadəsini tapmışdır. Heydər Əliyevin çıxış və nitqləri ilə dərinədən tanışlıq belə bir güclü əqidəyə əminlik yaradır ki, insanların öz doğma etnik beşiyinə ülvü məhəbbəti, öz doğma diyarına bağlılığı, xalqın ənənələrinə və adətlərinə dərin ehtiram dönməz sosial fenomen kimi hazırda müstəqil Azərbaycanın vətəndaşlarının yeni mental keyfiyyətlərinə çevrilməkdədir”.* [4,113]

Heydər Əliyevin vətən amalı təliminin strukturunda vətənin taleyi üçün məsuliyyət, vətənə sdaqət hissləri əsas yer tutur. Ulu Öndər gənclərin vətənpərvər vətəndaşlar kimi yetişməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Məhz bu gün gənclərimiz vətənə sevgi və məhəbbət sayəsində işğal olunmuş ərazilərimizi düşməndən azad etdi, ərazi bütövlüyümüzü və suverenliyimizi təmin etdi.

Gənclərin vətənpərvərlik şüuru saflaşdırıldı, düşməyə nifrət gücləndirildi. Vətənpərvərlik “vətən”, “millət” anlayışları ilə sıx bağlıdır. Hegel vətənpərvərlik haqqında yazırdı: *“Vətənpərvərlik sözü altında çox zaman yalnız fəvqəladə qurban verməyi və davranışları başa düşürlər. Amma əslində, o, elə bir ovqatdır ki, adi vəziyyətdə və adi həyat şəraitində dövləti substansional əsas və məqsəd kimi başa düşür... Bu ovqat, ümumiyyətlə, etimaddır, mənim substansional və xüsusi marağımın başqasında, yəni dövlətdə yerləşdiyini başa düşməkdir”*. [10,282]

Heydər Əliyevin vətənpərvərlik konsepsiyası gənclərin ərazi bütövlüyümüzün təmin olunmasında müstəsna rol oynadı.

Heydər Əliyevin mənəvi irsi milli-mənəvi dəyərləri, xalqın milli kimliyini dirçəltdi. *“Milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında, kənar və yabançı təsirlərdən xilas olmasında, saflaşmasında Azərbaycan xalqının dəyərli sərvəti kimi mühüm amilə çevrilməsində böyük öndərimizin uzaqgörən siyasəti, əməli fəaliyyəti, verdiyi fərman və sərəncamlar, beynəlxalq kürsülərdən söylədiyi tarixi nitqlər, gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi üçün istiqamətləndirdiyi tədbirlər, özünün şəxsi nümunəsi əvəzsiz rol oynamışdır”*. [5,483] Deməli, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin dirçəldilməsi və qorunmasında H.Əliyevin fəaliyyəti ilə yanaşı mənəvi irsi, şəxsiyyəti də mühüm amillərdəndir. Gənclərin milli ruhda tərbiyələnməsi onun əsas amallarından biri idi. Gənclərin vətənpərvər vətəndaş kimi yetişməsində milli mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi əsas rol oynayır.

Heydər Əliyevin milli mənəvi irsi yüksək dəyərləndirirdi. *“Hesab edirdi ki, əsrlərdən bizə miras qalmış milli mənəvi dəyərlər təkcə müasir milli mövcudluğumuzun deyil, həm də siyasi mövcudluğumuzun, dövlətçiliyimizin təminatçısına çevrilməlidir və əksinə, milli-mənəvi varlığımızın qorunub saxlanması da dövlətin ən əsas funksiyalarından biri olmalıdır”*. [5,489]

Heydər Əliyevin milli-mənəvi irsi ümumbəşəriyyətin və milliliyin vəhdətindən ibarət olub milli həmrəyliyin təminatçısıdır. Bu irs *“siyasi mənsubiyyətindən və dini əqidəsindən asılı olmayaraq bütün etnik qrupların, milli azlıqların prioritet əsasda təsbit etdiyindən milli həmrəylik mənbəyinə çevrildi”* [3,13]. Deməli, bu müqəddəs mənəvi irs çoxdinin, çoxdilli Azərbaycan Respublikasında həmrəylik, inteqrasiya və qarşılıqlı anlaşma vasitəsinə çevrildi.

Heydər Əliyevin mənəvi irsi millətlərarası dialoqu, çoxmədəniyyətliliyə dərin ehtiramı özündə ehtiva edir. Bu irs Azərbaycanda özünəməxsus “etnik intibahı” əks etdirir. Bu irs ölkədə həmfikirlik, ədalətlik tolerantlıq, həqiqilik, bərabərlik, əməkdaşlıq mühiti yaratmaqla Azərbaycan vətəndaşlarının şüurunda üç komponentin vəhdətinin kök salmasına səbəb olmuşdur: *“Bunlar öz etnosuna mənsubluq haqqında (istər azərbaycanlı, tatar, talış, istərsə də rus olsun), milli ənənələrinə və xalqının tarixinə hörmət və məhəbbət hissindən, milli dilin və mədəniyyətin öyrənilməsi meyllərindən ibarətdir”*. [2]

Yüksək dəyərli H.Əliyev irsi *“çoxmilyonlu Azərbaycan cəmiyyəti daxilində müxtəlif millətlərin, etnik qrupların bir ailə daxilində olduğu kimi qarşılıqlı hörmət, inam, etibar hisslərinin qorunub inkişaf etdirilməsi şəraitində yaşamasında rol oynayan, planlı strategiya ilə bağlı həyata keçirilən geniş miqyaslı”* [8,263] fenomenidir.

Heydər Əliyevin mənəvi irsi milli tarixi, tarixi özündə əks etdirir. Heydər Əliyevin xalqın ümidini doğruldan lider idi. Azərbaycan xalqı həmin lideri seçmişdir ki, xalqın etimadını qazanan, onu inkişafa yönəldən, idarəçilik qabiliyyətinə malik olan bir rəhbər hakimiyyətə gəldi. *“Heydər Əliyev xalqın etimadını doğrultdu. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hər bir xalqın öz inkişaf yolundan ibarət olan həqiqi strategiyaya və fəlsəfəyə malik idi. O, bilirdi ki, onu konkret zaman və məkan şəraitində necə tətbiq edə bilər... Demək olar ki, Heydər Əliyevin həyatı və siyasi təcrübəsi, onun bilik və intellekti, regionda və dünyada geosiyasi şəraiti incəliklə görə bilməsi vətəndaşları bir çox siyasi vədlərin həlli üçün birləşdirdi”* [11,131]. Heydər Əliyev Azərbaycanın spesifikasiyasını, mədəniyyətini, ənənələrini və imkanlarını nəzərə alaraq təkamülü demokratik inkişaf yolu seçdi.

H. Əliyevin mənəvi irsi ölkənin yeni mədəni inkişafı üçün də möhkəm baza rolu oynadı. Təsədüfi deyildir ki, 1993-2003-cü illər Azərbaycan tarixinə Heydər Əliyev dövrü kimi daxil oldu. Bu dövr Heydər Əliyevin mənəvi irsinin, milli ideyaların gerçəkləşməsi dövrü oldu. Azərbaycanın siyasi, sosial-mədəni həyatı köklü surətdə dəyişdi. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor İ.Məmmədzadə yazır: *“Bizim fikrimizcə,*

xalq müasir şəraitdə millətin inkişaf strategiyasına və fəlsəfəsinə malik liderə etimad göstərdi. Onun konkret əməlləri, qəbul etdiyi qərarlar, onun xarizması, qabağı görməsi, iradəsi, təcrübəsi vətəndaşların müasir milli dəyərləri qəbul etməsində mühüm rol oynadı., millət, dövlətçilik, inkişaf edən iqtisadiyyat, mədəniyyət, dirçəliş və dəyişikliklər-məhz bu anlayışlar müstəqil Azərbaycanın dəyər konsepsiyasının mahiyyətini göstərir. Bu dəyər konseptinin əsasında azərbaycançılıq milli ideologiyası durur”.[11,133] Məhz bu ideologiya əsasında ölkədə kreativ şüura malik elita formalaşdı.

Heydər Əliyevin inkişaf etdirdiyi azərbaycançılıq ideologiyası müasir çağırışların, indinin və gələcəyin mənəvi, mədəni, siyasi, ideoloji dərkinin və qavranılmasının əsasını təşkil edir. Bu ideologiya özündə müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin, ənənələrinin, dinlərinin vəhdətini, mədəni müxtəlifliyi, multikulturalizmi özündə əks etdirir.

Heydər Əliyevin mənəvi irsi Azərbaycanın müasir güclü, hüquqi dövlətinin, demokratik cəmiyyətinin mədəni həyatında əsas yer tutur, öz xalqının unikal ənənələrinə əsaslanan, eyni zamanda müasir tarixinin və gələcəyinin daha dərinlən anlaşılmasına ciddi təsir edir.

Başqa sözlə, Heydər Əliyevin mənəvi irsində milli və vətənpərvərlik ideyası əsas yer tutur. Məhz bu ideyalar bütün alqın şüuruna yeridilməklə özünüdərk, milli kimliyin inkişafında mühüm amilə çevrildi.

Bir sözlə, ölkə əhalisini Heydər Əliyevin mənəvi irsi əsasında tərbiyə edilməsi *“dövlət quruculuğunda real nəticəyə nail olmağın ən optimal və səmərəli yoludur”*. [6,206]

Fəlsəfə elmləri doktoru, Ziba Ağayeva özünün *“Mənəvi dəyərlər və sosial-siyasi gerçəklik”* əsərində H. Əliyevin mənəvi irsinin azərbaycançılıq ideologiyasının və milli-mənəvi dəyərlər sisteminin, vətənpərvərlik, vətənpərvərlik ideyalarının Azərbaycanın modernləşməsi və gələcək inkişafında oynadığı rolu göstərmişdir: *“Milli maraqlar üzərində həyata keçirilən siyasət və mənəvi mühitin təşəkkül tapması XX əsrdə Heydər Əliyevin xalqımıza bəxş etdiyi ən böyük sərvətlərdən biridir. Hazırda Ulu Öndərin nəzəri (eyni zamanda mənəvi –X.İ.) irsi, milli dövlətçilik konsepsiyası, liderlik fəaliyyəti, ziyalılarımız, alimlərimiz tərəfindən təhlil edilir, bu da böyük nəzəri və praktiki irsin mahiyyətinin dərk edilməsi sahəsində tədqiqatlar aparılır və gələcək inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilir”*. [1,19] Müəllif haqlı olaraq Heydər Əliyevin mənəvi irsin müasir dövrün çağırışları ilə bağlı olduğunu, onun praktiki müstəvidə İ.Əliyev tərəfindən həyata keçirildiyini göstərir.

Bir sözlə, Heydər Əliyevin mənəvi irsi Azərbaycan dövlətçiliyinin həm mənəvi, həm də siyasi mövcudluğunun qarantıdır.

E.Mədətli və A.Qafarov *“Dövlətçilik, milli özümüdərk, mənəvi dəyərlər”* əsərində Heydər Əliyevin mənəvi irsi konsepsiyası hərtərəfli araşdırılmışdır. Müəlliflər əsərdə Heydər Əliyevin mənəvi irsinin əsas komponentləri – dövlətçilik şüuru, milli mənsubiyyət, özünüdərk, özünəqayıdış, azərbaycançılıq təlimi, xalq mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərə münasibət, ədəbi və mədəni irsin qorunması, multikulturalizmi ətraflı tədqiq etmişlər.

Heydər Əliyevin mənəvi irsində aşağıdakılar əsas yer tutur:

“- Şəxsi maraqları və həyatı ictimai proseslərlə əlaqələndirmək;

- Milli və siyasi müstəvidə özümü dərk etmək;

- Vətənpərvərlik hissini mənimsəmək;

- Milli mənafeyi şəxsi mənafedən üstün tutmaq;

- Milli-tarixi yaddaşı qorumaq;

- Dövlət dilini qorumaq;

- Dövlətin maddi-mənəvi irsinə sahib çıxmaq;

- Milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq;

- Elm, təhsil və təlim-tərbiyəyə əhəmiyyət vermək;

- Hüquqi, siyasi, ideoloji və mənəvi təhlükəsizliyin təmin olunmasına dəstək olmaq, ədalətə riayət etmək”. [9,19]

Bununla müəlliflər Heydər Əliyevin mənəvi irsinin əsasında dövlətçilik şüurunun determinantlarının da durduğunu göstərirlər.

Beləliklə, müasir dövrün çağırışları zamanı Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafında Heydər Əliyevin mənəvi irsi əsas yer tutur. Onun öyrənilməsi zərurəti önə çıxır. Məhz bu irsi müasir dövrün çağırışları zəminində dəyərləndirmək getdikcə daha çox aktualıq kəsb edir. Heydər Əliyevin mənəvi irsi öz bəhrəsini bu gün də verməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva Z. Mənəvi dəyərlər və sosial-siyasi gerçəklik. -Bakı: Elm, 2014, -186 s.
2. Azsayılı xalqların mədəniyyəti onların folklor nümunələrində də yaşadırlar.//<http://icwra.qov.az/vnews/5363>
3. Babaoğlu H. Heydər Əliyev siyasi irsinin politoloji aspektləri. Bakı: MJA, 2013, -456 s.
4. Əliyev Q.C. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. Bakı: Qismət, 2003,-248 s.
5. Hacıyev İ.M., Axundova N.R. Milli mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsi və qorunması// Azərbaycan Respublikasının Tarixi (1991-2003) 2 cildə, 1-ci cild. Heydər Əliyev dövrü. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, -s.481-489
6. Xəlilov C. Milli təhlükəsizlik mənlilik şüuru kontekstində. -Bakı: Vətən, 2006, -220 s.
7. Qaraov Z. İdeologiya və mənəviyyat. -Bakı: "Hüquq nəşriyyatı", 2013, -484 s.
8. Quliyeva X. Heydər Əliyev siyasəti: milli dövlət, milli lider, vətəndaşlıq, mənəviyyat.-Bakı: Elm, 2019,- 416 s.
9. Mədətli E., Qafarov A. Heydər Əliyev: dövlətçilik, milli özünüdərk, mənəvi dəyərlər. -Bakı: Ocaq Nəşriyyat Poliqrafiya MMC, -252 s.
10. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Пер. с нем. Д.А.Керимов. -Москва: Мысль, 1990, - 524 с.
11. Мамедзаде И. Философия о современности, истории и культуре (о контурах историко-культурной эпистемологии). -Баку: Elm və Təhsil, 2020, -224с

КОНТРАСТИВНЫЙ АНАЛИЗ ЧЕШСКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЛЕКЕМАМИ РОДИЛЬНОЙ ТЕМАТИКИ КАК МАРКЕРОВ ТРАДИЦИЙ И МЕНТАЛИТЕТА НАРОДОВ

Светлана Гурбанова
Бакинский славянский университет,
старший преподаватель
Азербайджан
svetlanagurbanova@mail.ru

Xülasə

ANA MÖVZUSUNUN LEKSEMLƏRİ İLƏ ÇEX VƏ AZƏRBAYCAN FRAZEOLÖJİ BİRLİKLƏRİNİN TƏQRİSLİ TƏHLİLİ XALQLARIN ƏNƏNƏLƏRİNİN VƏ MENTALİTETİNİN MARKALARI KİMİ

Bu tədqiqatda çex və Azərbaycan dillərində sistemli şəkildə təşkil olunmuş frazeoloji vahidlərin "doğum/ doğulmaq" mövzusunu bildirən leksemlərin kontrastiv təhlili aparılmışdır. Biz iki dildə təyin olunmuş vahidlər qrupunun həm tam, həm də qismən ekvivalentlərini, eləcə də milli və mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş qeyri-ekvivalent frazeoloji vahidlərini müəyyən etdik. Mövcud uyğunsuzluqlar xalqların dünyaya fərqli baxışlarını, obrazlı assosiasiyalarını, mentalitetini, həyat tərzini, dəyərlərini, etiqad etdikləri dinləri göstərir.

Açar sözlər: kontrastiv təhlil, Azərbaycan dili, çex dili, frazeoloji vahid, müqayisəli ifadə

Summary

CONTRASTIVE ANALYSIS OF CZECH AND AZERBAIJANI PHRASEOLOGICAL UNITS WITH LEXEMES OF MATERNITY THEME AS MARKERS OF TRADITIONS AND MENTALITY OF PEOPLES

In this study, a contrastive analysis of systematically organized Czech and Azerbaijani phraseological units with lexemes of maternity themes was carried out. We have identified both full and partial equivalents, as well as nationally and culturally determined non-equivalent phraseological units of the designated group of units in two languages. The

existing discrepancies indicate different visions of the world, figurative associations, mentality, lifestyle, values, and professed religion of peoples.

Key words: *contrastive analysis, Azerbaijani language, Czech language, phraseological unit, comparative phrase.*

Начало дипломатических отношений между независимым Азербайджаном и Чешской Республикой датируется 1993 годом. Тремя годами позже в БСУ началось изучение славянских языков и славянского регионоведения, стали проводиться и разноуровневые научные исследования. Речь о не имеющих прямых исторических контактов и территориально отдаленных от Азербайджана регионах, и чешском, польском, украинском, болгарском языках, принадлежащих к разным в отличие от азербайджанского, языковым группам (славянской и тюркской). К настоящему сравнительному исследованию привлечен материал из области богемистики как междисциплинарной гуманитарной дисциплины, изучающей чешский язык и чешскую культуру.

Предметом настоящего анализа стали единицы чешской и азербайджанской обрядовой фразеологии с тематикой родильной обрядности, которая наряду со свадебной, календарной, похоронной, крестильной и др. представляет собой системно организованную языковую целостность, отражающую историю, культуру, мышление, психологию, религию, менталитет того или иного этноса.

Исследование научной литературы в области общей, сопоставительной и контрастивной фразеологии позволило увидеть интерес ученых к семантике лексических и фразеологических единиц определенной тематической группы и утверждать, что «сопоставление дает представление о национальном своеобразии, о глубине и широте межнациональных связей» фразеологических систем или микросистем привлеченных к анализу языков» [1, 82]. Среди советских и русских фразеологов назовем труды В.В.Виноградова, Н.М.Шанского, А.В.Кунина, В.Н.Телия и др.; среди азербайджанских – М.Т.Тагиева Ф.Гусейнова, А.Мамедли, З.Ализаде, Б.Таирбекова, И.Гамидова и др.; в богемистике – Ф.Чермака, М.Докулила, В.Лапаровой, Й.Заоралека, Я.Мигала и др. К сожалению, в азербайджанской богемистике мало работ контрастивного порядка по фразеологии неродственных языков: впервые в кандидатской диссертации Р.Шафиевой изучена система сравнительных оборотов азербайджанского и чешского языков и диапазон их экспрессии [2].

Из системно организованной группы фразеологических единиц с лексемами родильной тематики выделена группа единиц с компонентом «рождение». Ключевыми лексемами этой тематической группы стали чешские и азербайджанские единицы со значениями «родиться», «колыбель», «мать», «зародыш» «пеленки», «ребенок», «младенец», «дети»; «появиться на свет», «дать жизнь» и т.п. Безусловно, для синхронной типологии особый интерес вызывает факт наличия во фразеологии исследуемых языков системно организованных сходств и различий. Ниже будут даны примеры единиц, изъятых из Русско-азербайджанского фразеологического словаря М.Т.Тагиева [3] и Сборника пословиц, поговорок, идиом чешского ученого Й.Заоралека [4].

В мы приведены примеры ряда чешских фразеологических единиц с тематикой «рождение». В первый столбец нижеприведённой таблицы помещены чешские примеры, против которых во втором столбце даются их соответствия и/или дословный перевод на азербайджанский язык. В качестве языка-посредника выбран русский язык, поэтому в третьем столбце можно видеть дословный перевод и/или русский эквивалент чешских и азербайджанских фразеологических единиц.

<i>Чешский</i>	<i>Азербайджанский</i>	<i>Русский</i>
Přivádět/přivést na svět.	Dünyaya qətirmək.	Произвести на свет.
Být v kolébce/ zárodku.	Uşaq/körpə olmaq.	Быть в зародыше/колыбели. Быть ребёнком/младенцем.
Znát koho od kolébky peřinky/malička.	Uşaqlıqdan/beşikdən.Qundaqdan tanımaq. Bir ömür tanımaq.	Знать кого-л. с детства/с колыбели.
Od kolébky až do hrobu.	Beşikdən məzara. Bir ömür.	С колыбели – до гроба
Od malička kolébky.	Qundaqda ikən/olanda.	С мала/колыбели
Být v kolébce. Stát u kolébky <i>čeho</i> .	Başında olmaq/durmaq.	Быть/стоять у колыбели <i>чего-л.</i>
Děti jako kvítí.	Uşaqlar çiçək kimidir.	Дети как цветы.
Děti jako smetí.	Uşaqlar çöp kimidir.	Семеро по лавкам (о многодетной семье)
Být ještě v plínkách.	Hələ də uşaq bezlərində.	Быть еще в пелёнках
Znát koho od kolébky/ peřinky.	Uşaqlıqdan tanımaq.	Знать от одеяла/с пелёнок
Přinést levobočka.	Bic döğmaq.	Принести в подоле. Родить внебрачного ребёнка.
Umět se narodit.	Namaz üstündə doğulmaq.	Уметь родиться. Родиться в рубашке.
V rouše Adamově. Nahá jako Eva.	Anadan doğulduğu kimi.	В костюме Евы. В чём/как мать родила.
Jak koho pánbůh stvořil	Sanki Allah yaradıb.	Будто господь Бог сотворил
Být celá matka.	Anasına bənzəmək.	Уродиться/выдаться в мать.
Jako by se dnes narodil/byl včerejší	Sankibugün/dünən doğulub.	Будто сегодня родился. Будто вчера было.
Přicházet přijít na svět.Spatřit světlo světa.	Dünyaya qəlmək. İşıq üzü görmək.	Явиться на свет.
Darovat/dát život <i>komu</i>	Kiməsə həyat vermək Həyatı bəxş etmək	Дать/подарить жизнь <i>кому-л.</i>
Vyrůstat z plenek/ dětských střevíčků	Uşaq ayaqqabısından/bezindən çıxmaq	Вырасти из пеленок/ детских башмачков.
Narodit se na šťastné planetě	Dünyanın xoşbəxtşanslı adamı olmaq.	Родиться под счастливой звездой. Иметь везение

Таблица демонстрирует наличие фразеологических единиц с компонентом *jako* в чешском и *kimi*, *sanki* в азербайджанском языках в значении «словно, будто, как». Речь о таких компаративах, как: *Děti jako kvítí* – *Uşaqlar çiçək kimidir*; *Jako by se dnes narodil* – *Sanki bugün doğulub*; *Jak koho pánbůh stvořil* – *Sanki Allah yaradıb*; *Být jako dítě ve větru* в знач. «Быть наивным как дитя» и т.п. Интересно и то, что с лексемой *děti* в чешском языке есть два компаратива, один из которых с ярко выраженной негативной коннотацией. Так, дети сравниваются и с полевыми цветами *Děti jako kvítí*, и с мусором *Děti jako smetí* (о многодетной семье). (Ср. рус.: Семеро по лавкам у кого). В разговорной азербайджанской речи можно встретить выражение *Bir sürü uşağı var* в знач. «Иметь много детей». И если прямое значение азербайджанской лексемы *sürü* «отара, стадо, стая», то в связанных сочетаниях с числительным *bir* оборот принимает просторечное (не грубое!) значение «орава – многочисленное и беспорядочное скопление людей», например: *Bir sürü uşaq/oğlan* (досл. Целая **орава** детей/мальчиков). Очевидно, что и

в азербайджанском, и в русском языках негативная коннотация во фразеологических единицах со значением «много детей» отсутствует.

В данной тематической группе единиц самой многочисленным стал компонент *dítě-uşaq*: *Uşaq evin yaraşığıdır* или его вариант *Qonaq süfrənin yaraşığıdır*, *uşaq - evin*; *Ağıllı uşaq özünü bələkdə göstərər*; *Uşaqlar həyatın çiçəkləridir*; *Atasız uşaq tavanaş ev kimidir*; *Uşaq ağlaya-ağlaya böyüyər uşaq adamı qanlı qarısına aparar* и т.п. Приведем примеры и из чешского языка: *Každé dítě má jinou chuvi* (досл. У каждого ребенка своя няня) в знач. «К каждому человеку нужен свой подход»; *Nosit dítě pod srdcem* «Носить ребенка под сердцем»; *Být jako dítě ve větru* (досл. Быть как ребенок на ветру) в знач. «Быть очень недоверчивым или наивным» и т.п. А вот к чешской фразеологической единице *Po dětech se pozná, kdo jsou rodiče* (досл. По детям видно, кто их родители) мы обнаружили азербайджанский эквивалент, но с обратным советом судить о дочери, глядя на мать, *Anasına bax, qızını al, Qırağına bax, bezini al*.

В картотеке есть и группа чешских единиц с метафорическим употреблением значения без лексем родильной тематики, например: *Přiletěl ke komu čáp* (досл. Прилетел к кому-то аист) в знач. «Прибавление в семействе у кого-л.»; *Přicházet přijít na svět* в знач. «Явиться на свет; родиться»; *Darovat/dávat život* (досл. Подарить/дать жизнь); *Rodné hnízdo* в знач. «Место, где кто-л. родился и вырос, где жили предки»; *Požehnaný stav* (досл. Благословенное положение) о беременности и т.п.

Литература

1. Сологуб Ю.П. Русские фразеологические обороты со значением качественной оценки лица и структурой глагольного словосочетания как объект сопоставительного структурно-типологического исследования/ Системные отношения в лексике и фразеологии М., МГПИ, 1982, с 81-97
2. Шафиева Р. Сопоставительный анализ сравнительных оборотов чешского и азербайджанского языков. Дис. на соиск. уч. ст. доктора философии по филологическим наукам. Баку, 2012, 29 с.
3. Tağıyev M.T. Rusca-azərbaycanca frazeologiya lüğəti B., 2006, 350 s.
4. Zaorálek J. Lidová rčení, Praha, 1963, 217 s.

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ – СОЗИДАТЕЛЬ ТРАДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Ламия Магеррамова

Бакинский Славянский Университет, müəllim

Azərbaycan

Konstitusiyaya2017@mail.ru

Summary

NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV – CREATOR OF THE TRADITION OF STATE

A number of political-ideological peculiarities of the Azerbaijani states have been analyzed in the aspect of statehood tradition. As a result of the conducted research, the values that have a special place in the tradition of statehood - Justice, Peace, and the provision of order - have been emphasized separately.

The scientific goal of the article is to provide a political-theoretical analysis of the Azerbaijan model of statehood.

As a methodology, dialectical methodology was used, which allows for a systematic analysis of the tradition of statehood based on an integrative approach.

Analysis, synthesis, comparative analysis and theoretical generalization were used as methods.

The scientific novelty of the article is to study the main transformational features of the Azerbaijan statehood tradition from a single angle.

Key words: tradition of statehood, state of Azerbaijan, justice, peace, transformation.

Xülasə

ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV – DÖVLƏT ƏNƏNƏSİNİN YARADICISI

Azərbaycan dövlətinin dövlətçilik ənənəsi aspektində bir sıra siyasi-ideoloji özəllikləri təhlil edilmişdir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində dövlətçilik ənənəsində xüsusi yeri olan dəyərlər – Ədalət, Sülh, Nizam-intizamın təmini kimi ayrıca vurğulanmışdır.

Məqalənin elmi məqsədi Azərbaycan dövlətçilik modelinin siyasi-nəzəri analizini verməkdən ibarətdir.

Metodologiya kimi integrativ yanaşma əsasında dövlətçilik ənənəsini sistemli analiz etməyə imkan verən dialektik metodologiyadan istifadə edilmişdir.

Metod olaraq analiz, sintez, müqayisəli təhlil və nəzəri ümumiləşdirmədən yararlanılmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin başlıca transformasiya özəlliklərini vahid bucaq altında tədqiq etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: dövlətçilik ənənəsi, Azərbaycan dövləti, ədalət, sülh, transformasiya

18 октября 1991 года был принят Конституционный Акт «О государственной независимости Азербайджанской Республики». Это был второй шаг, сделанный азербайджанским народом в направлении создания независимого государства в прошлом веке. Однако, как и в начале XX века, в 90-е годы того же столетия глобальное геополитическое состояние было крайне сложным и противоречивым, поэтому построить независимое государство на новом этапе оказалось непросто. Здесь процесс становления демократическо-правового государства должен был осуществляться гармонично с обеспечением безопасности. Препятствия этому процессу существовали с двух сторон. Во-первых, при серьезной поддержке своих покровителей Армения нарушила территориальную целостность Азербайджана и не останавливалась. При поддержке ряда иностранных кругов Армения изо всех сил старалась оккупировать еще больше Азербайджанских земель. Во-вторых, у власти в Азербайджане находились некомпетентные политические силы. В 1991-1993 годах они поставили государство и общество в очень тяжелое положение. Было ясно, что существуют большие угрозы для уничтожения государственности. В такой ситуации нужен был лидер-спаситель. Гейдар Алиев с большим успехом справился с этой задачей. Принимая во внимание все эти моменты, исследователи делят период развития независимого Азербайджана на 3 этапа - «первый этап охватывает 1991-1993 годы, второй этап 1993-1995 годы и третий этап охватывает годы после 1995 года» [1, 4]. На первом этапе можно сказать, что независимое государственное строительство практически не осуществлялось. В стране происходили произвол, анархия, хаос, острые политические конфликты, процессы развала экономики и института управления. В таких обстоятельствах можно было увидеть, что традиция государственности оказалась перед серьезной угрозой. В частности, внешняя агрессия и активация ряда сепаратистских сил внутри страны поставили вопрос о том, существует Азербайджан или нет. Политические эксперты всегда подчеркивают эту сторону дела. Конечно, такой процесс может привести к развалу государства в целом. Однако азербайджанский народ с древней традицией государственности смог призвать своего спасителя в самой критической ситуации. Гейдар Алиев был приведен к власти по приглашению всего народа. С этого начался новый этап в жизни независимого Азербайджана – период, охватывающий 1993-1995 годы. "На данном этапе, прежде всего, был ликвидирован вакуум власти, предотвращена угроза гражданской войны, стали ликвидироваться вооруженные формирования, обслуживающие отдельных лиц и политические группы, а также были ликвидированы криминальные круги, изолированы от общества и наказаны нападавшие на государственность Азербайджана, его независимость и территориальную целостность» [1, 4].

На самом деле все это представляло собой серьезный перелом в вопросе государственности. Потому что Гейдар Алиев в полной мере осуществил вышеупомянутые работы в рамках укрепления государственности. В каждом решении, политико-дипломатическом и практическом шаге Великий Вождь учитывал главную цель – защиту государственности и вывод ее на уровень успешного развития. Неслучайно Гейдар Алиев неоднократно высказывал тезис о том, что «сознание государственного управления очень важно». В результате этого курса в 1995 году в Азербайджане была восстановлена внутренняя стабильность. Все государственные учреждения работали исправно. Агрессия Армении была остановлена, и было подписано соглашение о прекращении огня. Азербайджан подписал «Контракт века» в сфере энергетики со многими

крупными компаниями мира. Это соглашение фактически вывело азербайджанскую государственность на новый уровень развития – демократическое, стабильное, устойчивое и независимое государственное образование.

В то же время на втором этапе Азербайджан начал достойно позиционировать себя как независимое государство в международном масштабе. В политическом аспекте второй этап можно охарактеризовать как подготовку основ новой модели независимого государственного строительства. Гейдар Алиев предпринял последовательные, систематические, принципиальные и многообещающие шаги в этом направлении во внутренней и внешней политике. На 49-й сессии ООН (1994 г.) и торжественном мероприятии, посвященном 50-летию создания ООН, великий лидер объявил миру миссию, цель и устройство Азербайджана как независимого государства [23]. В этих выступлениях Гейдар Алиев в полной мере выразил, что независимый Азербайджан является демократическим, правовым, полностью соответствующим международному праву, миролюбивым, предпочитающим верховенство закона, основанным на мультикультурных ценностях. Здесь нам хотелось бы подчеркнуть очень важный с политической точки зрения момент. Личность Гейдара Алиева, основоположника модели независимого государственного строительства на новом этапе в Азербайджане, сыграла решающую роль в продолжении традиции государственности. В политических теориях эту особенность в целом можно объяснить особенностями и функциями лидерства на современном этапе. В этом плане интересен анализ академика Исы Габиббейли. В контексте статуса национального лидера академик пишет: «Благодаря многолетней политической и государственной деятельности великого лидера Гейдара Алиева государственное руководство Азербайджана обрело статус национального лидера».

Гейдар Алиев – первый общенациональный лидер в многовековой истории Азербайджана. Общенациональное лидерство является важным результатом последовательной и целенаправленной деятельности национального государственного таланта Гейдара Алиева» [4]. Азербайджанский учёный продолжает свои мысли и выражает содержание деятельностного аспекта национального лидерства. И. Габиббейли в этой связи подчеркивает: «Прежде всего следует отметить, что одним из наиболее необходимых условий национального лидерства является то, чтобы национальные идеалы взяли на себя ведущую роль и заняли особое место в борьбе политической личности» [4].

Это свидетельствует о том, что И. Габиббейли рассматривает национальное лидерство как результат многогранной политической деятельности, но считает более адекватным понимать его в контексте государственного руководства. Фактически речь идет о таком руководстве, которое по цели деятельности стоит выше интересов народа, обладает особым талантом по личным качествам, обеспечивает соблюдение национальных идеалов и является лидером по содержанию деятельности.

Вышеуказанные идеи характеризуют особый момент традиции государственности Азербайджана на современном этапе. Если говорить конкретно, то речь идет о способности азербайджанского народа воспитать лидера-спасителя и основателя даже в самых сложных, противоречивых и рискованных ситуациях истории. В 90-е годы 20 века это реализовалось в лице Гейдара Алиева. Обладая высокими лидерскими качествами, Гейдар Алиев развил традицию государственности и фактически придал ей новое содержание. В этом контексте, наряду с основными принципами традиции государственности (Справедливость, Мир, Порядок), серьезное место занимают принятые в мире принципы современного демократического государственного строительства. Верховенство закона, прав человека и полное соблюдение международных правовых норм нашли свое место в этой модели. Объяснение этого содержания в политических рамках требует обширных теоретических исследований. Конечно, в одной статье этого добиться невозможно. Однако нет никаких сомнений в том, что период Гейдара Алиева в традиции азербайджанской государственности еще долгие годы будет глубоко и всесторонне исследоваться. Здесь подчеркнем, что Президент Ильхам Алиев поднимает государственность Азербайджана на новый уровень, строго следуя принципу политической преемственности. В XXI веке Азербайджан

стал одним из самых достойных и демократических государств мира. Победа во Второй Карабахской войне стала новым импульсом в этом направлении. Благодаря этой победе Азербайджан еще раз доказал, что является лидером Южного Кавказа. В то же время он продемонстрировал всему миру, что модель независимого государственного строительства Гейдара Алиева имеет высокие перспективы и большой потенциал развития.

Литература

1. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. B.: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 280 s.
2. Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar. May, 1994 - dekabr, 1994. İkinci kitab/H.Ə.Əliyev; Buraxılışa məsul: R. Mehdiyev, H.Orucov. B.: Azərənəşr, 1997, 604 s.
3. Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. İyun, 1995 - noyabr, 1995. Dördüncü kitab /H.Ə.Əliyev; Buraxılışa məsul: Ramiz Mehdiyev.B.: Azərənəşr, 1998, 528 s.
4. İsa Həbibbəyli.Ümummilli liderlik: miqyası və missiyası /"Azərbaycan" qəzeti, 12 dekabr 2019-cu il//URL:<http://imbb.az/az/news/431>. Müraciət tarixi 31.08.2021.

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN UŞAQ MƏTBUATI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Fərqanə Məlikova

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim
Azərbaycan
melikova8689@gmail.com

Summary

NARIMAN NARIMANOV FIGHTING FOR CHILDREN'S PRESS

At the beginning of the 20th century, a favorable condition for creating a children's press was formed in Azerbaijan - a front of public opinion.

The article mentions the special activity of well-known intellectuals and teachers Nariman Narimanov, Sultan Majid Ganizadeh, Alisgander Jafarzadeh, Habib Bey Mahmudbeyov and others for the education and training of children during this period.

Among our intellectuals, especially N.Narimanov made intensive and large-scale attempts to create children's press. The article talks about the names and idea-content directions of successive children's magazines that N.Narimanov wants to publish with all his strength and ability. Information is given about N. Narimanov's participation in the very first issue of "Maktab" magazine and his column consisting of scientific articles called "Dear Puppies".

Key words: children's press, rubric, education, article, transliteration

Резюме

НАРИМАН НАРИМАНОВ БОРЬБА ЗА ДЕТСКУЮ ПРЕССУ

Начале XX века в Азербайджане сложились благоприятные условия для создания детской прессы - фронта общественного мнения.

В статье отмечается особая деятельность известных интеллектуалов и педагогов Наримана Нариманова, Султана Меджида Ганизаде, Алисгандера Джафарзаде, Хабиб бея Махмудбекова и других по воспитанию и обучению детей в этот период.

Среди нашей интеллигенции, особенно Н.Нариманов, предпринимались интенсивные и широкомасштабные попытки создания детской прессы. В статье говорится о названиях и идейно-содержательных направлениях очередных детских журналов, которые Н.Нариманов хочет издавать изо всех сил и способностей. Приводятся сведения об участии Н. Нариманова в самом первом номере журнала «Мактаб» и его рубрике, состоящей из научных статей, под названием «Дорогие щенки».

Ключевые слова: детская пресса, рубрика, образование, статья, транслитерация.

XIX əsrin ortalarından başlanan milli maarifçilik hərəkatının tərkib hissəsinə daxil olan məsələlərin həlli üçün yeni tipli məktəblərin proqram və məramnamələrinə uyğun dərsliklərlə yanaşı, maarifpərvər ziyalıları uşaq mətbu orqanlarının nəşri məsələsi də düşündürürdü. Ancaq bu işin həyata

keçirilməsi üçün XIX əsrin son illərində dəfələrlə cəhd olunsada, Azərbaycan uşaq mətbuatını nəşr etmək təşəbbüsləri baş tutmamışdı. Çarizmin müstəmləkəçilik və şovinizm siyasətinin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan ziyalılarının milli dildə mətbuat orqanı nəşr etmək barədəki ərizələri müxtəlif bəhanələrlə rədd edilmişdir. Ancaq bütün bunlar Azərbaycanın tərəqqipərvər maarif və mədəniyyət xadimlərinin əllərini nəinki işdən soyudur, əksinə, onların təşəbbüslərinin daha intensiv və genişmiqyaslı olmasını da səngitmir. Belə ki, XIX əsrin 90-cı illərində həm də uşaq mətbuat orqanlarının nəşri ilə bağlı verilən ərizələr ardıcıl şəkildə çar Rusiyası idarələrinin rahatlığını pozmaqda davam edirdi. Açıqfikirli vətənpərvər ziyalıların ən böyük arzularından biri də məktəb və maarif məsələlərinin inkişafına daha səviyyəli şəkildə nail olmaq üçün uşaq mətbuat orqanları nəşr etmək idi. Bu sahədə dövrünün tanınmış ziyalı ədib və müəllimlərindən Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə, Əlisgəndər Cəfərzadə, Həbib bəy Mahmudbəyov və başqaları xüsusi fəallıq göstərirdilər. Böyüməkdə olan nəslin tərəqqisi üçün uşaq mətbuatı yaratmaq uğrunda mübarizəyə qoşulan ziyalımız Nəriman Nərimanov bu yolda bütün qüvvəsi ilə çalışır: *“Bütün qüvvə və bacarığını xalqının oyanmasına, maariflənməsi və ümumi tərəqqisi işinə sərf edən N.Nərimanov Bakıya köçdükdən sonra ictimai fəaliyyətini daha da genişləndirir, müəllimliyi ilə yanaşı, roman və pyeslər yazır, milli kitabxana yaradır, ana dilində mətbuat orqanı olmadığından Bakıda “Kaspi”, Baxçasarayda “Tərcüman” qəzetlərinə, Kəlküttədə “Həblül-mətin” jurnalına günün vacib məsələləri haqqında məqalələr yazır. Nəhayət, özü də jurnal və ya qəzet nəşr etmək və bu yolla da xalqının maariflənməsi, tərəqqisi işinə xidmət etmək fikrinə düşür. O, 1896-cı ilin mart ayında müəllim dostu S.M.Qənizadə ilə birlikdə “Sovqat” adında uşaq jurnalı nəşr etməkdən ötrü icazə istəyir”* [6, 246].

“Sovqat” jurnalının hansı formada, yəni şəkili, şəkilsiz və s. olması, dövriliyi və əqibəti haqda elmi ədəbiyyatda oxuyuruq: *“Azərbaycan məktəbliləri üçün nəşri nəzərdə tutulan “Sovqat” jurnalı ayda bir dəfə, şəkili çıxarılmalı idi. N.Nərimanov və S.M.Qənizadənin söylərinə baxmayaraq, “Sovqat”ın nəşrinə icazə verilmədi”* [6, 246].

N.Nərimanovun uşaq mətbuatını yaratmaq uğrunda mübarizəsi səbəbsiz deyildi. O, Azərbaycan türkcəsinin təbliği uğrunda yorulmadan çalışırdı, xüsusən də məktəblərdə ana dilinin tədrisini çox vacib bir məsələ hesab edirdi. N.Nərimanov milli ədəbiyyatın inkişafını və milli mətbuatın formalaşmasını xalqın tərəqqisinin mühüm atributları kimi yüksək qiymətləndirirdi. Buna görə də N.Nərimanov ruhdan düşməyib başqa mətbuat orqanlarının, o cümlədən “Məktəb” adlı jurnalın nəşri üçün *“...1900-cü ilin dekabr ayının 4-də Peterburqa, Mətbuat işləri üzrə Baş idarəyə yeni müraciətnamə göndərir, “Məktəb” adlı elmi-pedaqoji məzmunlu aylıq jurnal dərc etmək niyyətində olduğunu bildirir. N.Nərimanov pedaqoji aləmdə baş verən ciddi çətinlikləri nəzərə alaraq belə bir jurnalın nəşrinə ictimaiyyətin haqlı tələbi kimi baxırdı”* [6,103].

Burada N.Nərimanov milli uşaq mətbuatının, o cümlədən “Məktəb” adlı jurnalın nəşri uğrunda söylərinin məqsəd və mahiyyətini vurğulamışdı.

“Məktəb” jurnalının nəşr edilməsi planı haqda professor Ağarəfi Zeynalzadə yazırdı: *“Jurnal Bakıda, Bakı quberniya idarəsinin mətbəəsində çap ediləcəkdə. Yazışmalar, xahişlər heç bir səmərə vermədi. Xoş niyyətlə nəşri planlaşdırılmış “Məktəb” jurnalı da oxucu üzünə gəlmədi”* [6, 248].

Professor Teymur Əhmədov “Nəriman Nərimanov (Həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı)” adlı kitabında N.Nərimanovun məhz uşaq mətbuatı nəşr etmək barədə məqsədini belə izah edir: *“N.Nərimanov tərəqqipərvər gənc ziyalıları “Məktəb” jurnalı ətrafında toplamaq, onları qabaqcıl pedaqoji təlim-tərbiyə üsulu, bilik və təcrübəsi ilə silahlandırmaq istəyirdi. O bilirdi ki, ancaq bu yolla dini məktəb və mədrəsələrin avam kütlələrə böyük təsirini azaltmaq mümkündür. Nə qədər ki, fanatik dindarlar rus-tatar məktəbinə düşmən münasibət bəsləyirlər, azərbaycanlı uşaqların əksəriyyəti təhsildən kənarda qalacaqdılar. Lakin “Məktəb” jurnalını nəşr etmək arzusu da həyata keçmədi”* [1,103].

Görünür, elə həm də bu nostalji hisslərin təsiri ilə N.Nərimanov “Dəbistan” jurnalı kimi, “Məktəb”in nəşri xəbərini eşidən kimi onun redaksiyası ilə əlaqə saxlayıb jurnalın birinci nömrəsi üçün oxucularına “Əziz balalara” başlıqlı müraciət ünvanlamağı lazım bilmişdi. “Məktəb” jurnalında “doktor Nəriman bəy” imzası ilə N.Nərimanovun “Əziz balalar” başlığı altında uşaqlara müraciətlə başlanan rubrikasında müxtəlif elmi məlumatlar verilirdi. Elə jurnalın ilk nömrəsində, məramnaməsinin ardında N.Nərimanov

uşaqlara “Əziz balalar” deyə çağırış edərək onları elmə, maarifə səsləyirdi:

“Əziz balalar! Nə yaxşı vaxtda siz dünyaya gəlmişsiniz! Sizin bizdən xoşbəxt olmağınıza heç şəkk yoxdur. Biz atadan təvəllüd tapıb da bu mərtəbəyə yerləş etməkdə böyük zəhmətlərə, ağır məşəqqətlərə mübtəla olduq. Dərin uçurum dərələri keçib, uca dağları aşarkən həyatımız hər gün, hər saat və hər dəqiqə təhlükədə bulunub məqsudimizə çatmamış həlak olmağımızı düşünürdük” [3, 1911, №1, 2].

“Əziz balalar” rubrikasında isə uşaqların gigiyena qaydaları, sağlamlıq, bədənə qulluq haqqında bəhs edir: *“Elm və fənlərin təhsilinə diqqət etdiyiniz kimi bədənimizin salamat olmağına da diqqət etməyiniz gərəkdir! Hər bir vaxt, hər bir işdə, ələlxüsus elm təhsilində bədən gərəkdir ki, salamat olsun. Qədim filosoflar demişlər: sağlam ruh sağlam bədəndə olar. Həqiqətdə böylədir* [4, 1911, №2, 21].

Digər iki rubrikada isə havada, suda olan mikroblar, onlar haqqında geniş elmi məlumat və onlardan qorunmaq üsullarından ətraflı şəkildə bəhs etmişdir: *“Əziz balalar! Mikrob barəsində etdiyim söhbətdən məqsudum bədəninizin salamatlığına dair bir neçə məlumat vermək idi. Bunları bilib bundan sonra yediyiniz xörəyə, içdiyiniz suya və ciyərlərinizə çəkdiyiniz havaya artıq diqqət etməlisiniz”* [5, 1912, №5, 70].

Digər üç məqalədən fərqli olaraq birinci məqalədə N.Nərimanov öz uşaqlıq illərində təhsil almağın çətinliklərini, valideynlərinin təhsilsiz olmalarını bildirir, yeni nəsli isə daha şanslı hesab edirdi. O, yeni üsulda məktəblərin açılmasını, “Məktəb” jurnalının nəşrini uşaqların uğuru sayırdı. N.Nərimanovun bu yazısında uşaqlara artıq dövrün oxuyub öyrənmək dövrü olduğunu, onların həyatında təhsilin nə qədər vacib olduğunu sadə dillə başa salmışdır. Bu müraciətdə N.Nərimanov valideynlərin dəstəyi ilə uşaqların təlim-tərbiyə məsələlərinin həllinə nail olacağı inamını ifadə edirdi. N.Nərimanov bu mövzuda yazdığı məqalələrdə gənc nəslin düzgün tərbiyə edilməsini, zamanın tələbinə uyğun təhsil almasını çox vacib sayırdı. Müəllimlərə müraciətində onları uşaqların təlim-tədris məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməyə, gəncləri əsl vətəndaş kimi yetişdirməyə çağırırdı. O hesab edirdi ki, ölkənin xoşbəxt gələcəyi üçün bu amillər olduqca zəruridir.

Bu üç məqalədə isə qeyd etdiyimiz kimi, uşaqların gigiyena qaydaları, mikroblar, onların növləri, onlardan qorunmaq üsulları kimi məsələlərdən ətraflı şəkildə bəhs etmişdir.

Beləliklə, uşaq mətbuatı yaratmağa səy göstərənlərdən biri olan N.Nərimanovun milli mətbuatın yaradılması uğrunda apardığı inadlı mübarizə, xalqın maariflənməsi üçün gördüyü işlər, bir tərəfdən, onun vətənpərvərliyindən, xalqın tərəqqi və inkişafında yeni üsullu təhsil ocaqları, proqram və dərsliklərlə yanaşı, mətbuat orqanlarının da elmi-metodiki və pedaqoji, əxlaqi-didaktik əhəmiyyətini dərinədən dərk etməyindən, digər tərəfdən, soydaşlarının tərəqqisinə, elm nuru və maarif ziyası ilə işıqlanmasına xidmət göstərmək amalından irəli gəlirdi.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, T. Nəriman Nərimanov (Həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı) / T.Əhmədov. – Bakı: “Nurlar” NPM, – 2016. – 552 s.
2. Nərimanov, N. Əziz balalar // Məktəb, – 1911. №1, – s.2-3
3. Nərimanov, N. Əziz balalar // Məktəb, – 1911, №2, s.21-23
4. Nərimanov, N. Əziz balalar // Məktəb, – 1912, №4, s.50-52
5. Nərimanov, N. Əziz balalara // Məktəb, – 1912, №5, s.68-70
6. Zeynalzadə, A. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850–1905) / A. Zeynalzadə. – Bakı: Elm, – 2006. – 328 s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK KOMPLEKSİNDƏ: YENİ DÖVRÜN ÇAĞRIŞLARI VƏ KONTURLARI

Habil Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor

Azərbaycan

habildos@mail.ru

Summary

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE REGIONAL SECURITY COMPLEX: CHALLENGES AND CONTOURS OF THE NEW ERA

The purpose of the study is to analyze the growing role of the Republic of Azerbaijan in the South Caucasus regional security complex in the context of the connotations and contours of the new era. This article evaluates the South Caucasus regional system from the perspective of the Regional Security Complex Theory (RSC).

According to the approach of B. Buzan and O. Vayever and the Copenhagen school represented by them, regional security problems should be considered in a complex, extending from the environment to the economy and society, military and interstate relations.

During the research, it is determined whether the South Caucasus sub-system has left the conflict level and turned into a region with the characteristics of a "security community".

It is emphasized here that the Great Victory of the Republic of Azerbaijan as a result of the 44-day war and the establishment of state sovereignty over the entire territory of the country after the 2023 Anti-terrorist operation opened a new era in the regional security complex of the South Caucasus. Based on the research, it is concluded that the expected changes in the South Caucasus regional security complex, where regional powers such as Russia, Turkey and Iran, and non-regional powers such as the USA and the EU come together, will serve peace, cooperation and prosperity in the region.

Key words: *Republic of Azerbaijan, Armenia, Georgia, Republic of Turkey, Russia, Iran, regional security complex*

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА В КОМПЛЕКСЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ВЫЗОВЫ И КОНТУРЫ НОВОЙ ЭРЫ

Цель исследования – проанализировать растущую роль Азербайджанской Республики в комплексе региональной безопасности Южного Кавказа в контексте коннотаций и контуров новой эпохи. В данной статье региональная система Южного Кавказа оценивается с точки зрения теории комплекса региональной безопасности (РКБ).

Согласно подходу Б. Бьюзана и О. Вайевера и представляемой ими копенгагенской школы, проблемы региональной безопасности должны рассматриваться в комплексе, простирающемся от окружающей среды до экономики и общества, военных и межгосударственных отношений.

В ходе исследования определяется, вышла ли подсистема Южного Кавказа из конфликтного уровня и превратилась в регион с характеристиками «сообщества безопасности». Здесь подчеркивается, что Великая Победа Азербайджанской Республики в результате 44-дневной войны и установление государственного суверенитета на всей территории страны после Антитеррористической операции 2023 года открыли новую эпоху в региональной безопасности. Комплекс Южного Кавказа. На основе исследования делается вывод, что ожидаемые изменения в комплексе региональной безопасности Южного Кавказа, где объединяются региональные державы, такие как Россия, Турция и Иран, и нерегionalные державы, такие как США и ЕС, будут служить миру. Сотрудничество и процветание в регионе.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Армения, Грузия, Турецкая Республика, Россия, Иран, региональный комплекс безопасности*

*“Bu gün biz 2024-cü ilə suverenliyini tam bərpa etmiş ölkə kimi, xalq kimi
başlayırıq. Hesab edirəm ki, müasir tariximizin yeni dövrü məhz
sentyabrın 20-dən sonra başlayır”*

İlham Əliyev

Kopenhagen araşdırmaları məktəbinin nümayəndələri olan B. Buzan və O. Vayever tərəfindən hazırlanmış və “Regionlar və fövqəldövlətlər: beynəlxalq təhlükəsizliyin strukturu” adlı monoqrafiyasında [1] tam şəkildə təqdim edilmiş Regional təhlükəsizlik kompleksləri (RTK) nəzəriyyəsi dünyanın coğrafi regionlarında təhlükəsizliyin necə inkişaf etməsi məsələlərini əhatə edir. RTK nəzəriyyəsində təhlükəsizlik problemləri regionlardan aralıda deyil, əksinə, müəyyən bir bölgənin özündə

nəzərdən keçirilir. Bölgədəki hər bir aktorun təhlükəsizliyi digər aktorlardan sıx və qarşılıqlı surətdə asılıdır. Regionlar güc balansı, qütblük, müstəqillik, sistemlərin ittifaqı və s. kimi beynəlxalq münasibətlərin bütün digər nəzəriyyələrinin öz yerini tapa biləcəyi mini sistemlər hesab edilməlidir.

Kopenhagen məktəbinin diqqət yetirdiyi tədqiqatın əsas forması olaraq təhlükəsizlik məsələləri “sektorlar” vasitəsilə konseptuallaşdırılır. Sektorların məqsədi tamın müəyyən hissələrini seçmək və bu sahədə yaranan təhlükəsizliyə dair qarşılıqlı təsirləri və problemləri araşdırmaqdır. Kopenhagen məktəbi təhlükəsizliyi beş sektor vasitəsilə araşdırır: hərbi, siyasi, sosial, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizlik.

Qeyd etmək lazımdır ki, regional təhlükəsizlik kompleksində mövcud olmaq üçün vacib olan strukturlar aşağıdakılardır: a) coğrafi yaxınlıq; b) regional dövlətlərin bir-biri ilə əlaqəli təhlükəsizlik siyasəti; c) region ölkələri arasında geostrateji maraqların üst-üstə düşməsi; d) ölkələr arasında dost-düşmən, qonşu və s. kimi sosial amillərin olması.

1990-cı illərin əvvəllərində keçmiş SSRİ-də yeni regional siyasi sistemin formalaşması prosesi başladı. Məkanın iyerarxik şəkildə təşkil edilmiş strukturu burada formalaşmış yeni müstəqil dövlətlərin (MDB) təhlükəsizlik üzrə qarşılıqlı asılılığının əsas vektorlarını qoruyub saxlayaraq anarxik quruluşa çevrildi [8].

Yarandığı dövrdə onun strukturu Rusiyadan və dörd yarımkompleksdən (Latviya, Litva, Estoniya; Belarusiya, Moldova, Ukrayna; Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan; Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan) ibarət idi. Regional təhlükəsizlik kompleksi (RTK) modeli coğrafi olaraq müəyyən edilmiş dövlətlər qrupu daxilində əsas milli təhlükəsizlik maraqlarının qarşılıqlı asılılığına əsaslanır.

RTK-nın Qafqaz segmentini qiymətləndirərkən belə bir sual yaranır: bütün Qafqazı RTK hesab etmək lazımdır, yoxsa yalnız üç müstəqil dövlətin - Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın məkanı ilə məhdudlaşmalıdır?

Postsovet dövründə bir sıra müəlliflər RTK-nı Qafqaza tətbiq etməyə çalışmış, bəziləri isə təhlükəsizlik regionunun məkan və siyasi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə çox geniş yanaşmışlar. B. Kopiters Qafqaz RTK-nın məkan konturlarını belə xarakterizə edir: “Həm Cənubi Qafqaz, həm də Şimali Qafqaz Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan və Rusiyanın bir hissəsi daxil olmaqla daha böyük təhlükəsizlik kompleksinin hissələri kimi qəbul edilə bilər. Şimali Qafqaz Cənubi Qafqazın və bütövlükdə Qafqazın təhlükəsizlik kompleksinin gələcəyi üçün həlledici rol oynamaqda davam edir” [2,194]. S.Kornel bu konturları daha da genişləndirir: “Qafqaz bir regiondur, lakin ilk növbədə təhlükəsizlik kompleksidir: Qafqaz dövlətlərinin heç birinin milli təhlükəsizliyinə həqiqətən də digər iki dövlətin milli təhlükəsizliyindən təcrid olunmuş şəkildə baxmaq olmaz. Regional güclərə - Rusiya, Türkiyə və İrana gəlinə, Qafqazın təhlükəsizliyi onların milli təhlükəsizliyinə birbaşa təsir edir ki, bu da onların təhlükəsizlik kompleksinə daxil olmasından xəbər verir” [3,168]. Və doğrudan da adıçəkilən güclərin regionda müəyyən təhlükəsizlik maraqları, daha doğrusu, Qafqaz dövlətləri ilə qarşılıqlı asılılığı var - qarşılıqlı asılılıq, bəzi hallarda bu üç güc mərkəzi, həyatı təhlükəsizlik maraqlarını regionla əlaqələndirir. Odur ki, əgər RTK dövlətlərinin təhlükəsizliyinin “xarici” aktorlarla qarşılıqlı asılılığı ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan faktları qəbul etsək, o zaman RTK-yə təkcə Rusiyanı deyil, Türkiyəni, eləcə də İranı daxil etməliyik.

Yenə də RTKN-yə əsaslanaraq, bu aktyorları RTK-nin müvafiq regional subkomplekslərinə daxil etmək mümkün deyil. RTKN “ikiqat iştirak”ı istisna edir: eyni aktyor birdən çox RTK-nin iştirakçısı ola bilməz. Türkiyə və İranın Yaxın Şərq RTK-nin elementləri olduğunu qəbul etsək, onda onların RTK-nin Qafqaz altkompleksinə paralel daxil edilməsi nəzəri cəhətdən mümkün deyil. Müxtəlif komplekslərin qarşılıqlı təsirində müvafiq səlahiyyətlərin faktiki iştirakı bu nəzəriyyədə “üst-üstə düşmə” və “nüfuz etmə” mexanizmləri ilə izah olunur.

Bu, RTK-nin mövcud strukturunun qeyri-sabitliyindən danışmağa, onu postsovet makro-regionunda təhlükəsizlik sisteminin inkişafında bir növ keçid mərhələsi kimi nəzərdən keçirmək imkanlarını genişləndirməyə imkan verir [8]. Bu kontekstdə Cənubi Qafqazda yer alan Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycan dövlətləri ilə bu regiona təsir gücünə malik Rusiya Federasiyası və

Amerika Birləşmiş Ştatları və Aİ arasında münasibətlər regional təhlükəsizlik kompleksi nəzərə alınıb uyğunlaşdırıla bilər.

Hal-hazırda müasir dünya düzəninə mühüm strateji alt sistemləri arasında əhəmiyyətli yer alan Cənubi Qafqaz regional təhlükəsizlik kompleksi yeni dövrə qədəm qoymuşdur. Belə ki, 30 ilə yaxın müddət ərzində işğal altında qalmış torpaqlarımızın hərbi-siyasi əsarətdən xilas edilməsi, ölkəmizin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və konstitusiya quruluşunun bərpası nəticəsində yeni reallıqlar yaranıb, qalib və qüdrətli Azərbaycanın qarşısında yeni perspektivlər açılib. Dünya işğal olunmuş torpaqlarda erməni vandalizminin şahidi oldu; beynəlxalq münasibətlərdə ilk münaqişə idi ki, böyük güclər bitərəf qalmış, BMT TŞ-nin ermənipərəst layihəsinə veto qoyulmuş, ilk dəfə idi ki, BMT-nin 4 qətnaməsini işğala məruz qalmış Azərbaycan dövləti özü həyata keçirdi: bu, gücün diplomatiyası ilə diplomatiyanın gücünü uzlaşdıran Azərbaycan xarici siyasətinin tənətinə idi; ilk dəfə idi ki, informasiya müharibəsində qeyd-şərtsiz qalib olduq. Azərbaycan Prezidenti dünyanın ən nüfuzlu və hətta içərisində qatı ermənipərəst jurnalistlərin politoloqların olduğu təxminən 30-dan çox media və tele-kanallarına yüksək hazırlıqla müsahibə verdi, qətiyyətlə və cəsarətlə informasiya blokadasını dağıtdı. Ən qatı ermənipərəst mediya, siyasi qüvvələr və s. ən azından neytral qaldılar; Azərbaycan regionda yeni geosiyasi format yaratdı [6,110].

Beləliklə, Cənubi Qafqaz regional təhlükəsizlik kompleksində yeni konturların cızıldığı geosiyasi reallıqlar yaranıb. Prezident İ.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, *“Təbii ki, yeni dövrün yeni hədəfləri olmalıdır. Biz yeni dövrə köhnə hədəflərlə gedə bilmərik, çünki o hədəflər artıq əldə edildi. ... biz dünya miqyasında çox böyük layları tərptədik. Bəlkə də təhlilçilər görürlər ki, bizim Zəfərimizin bəzi ölkələr üçün fəsadları onlara çox baha başa gəlib. Böyük layları tərptədik biz. Elə bir Zəfər çaldıq ki, bu, lokal əhəmiyyətli məsələ deyil. Bu, bir növ beynəlxalq gündəliyin əsas məsələlərinin birinə çevrilidir”* [4].

Beləliklə, yeni konturları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) Azərbaycan Cənubi Qafqazda iqtisadi güc faktorundan aparıcı geosiyasi güc faktoruna çevrildi; b) Cənubi Qafqaz “qlobal yolayrıcı” statusunu gücləndirmək üçün potensialını artırdı; c) Türkiyə-Cənubi Qafqaz-Mərkəzi Asiya üçün iştirakı ilə yeni geosiyasi güc mərkəzinin yaranması üçün şərtlər formalaşdı; d) Azərbaycan Avrasiya nəzarət üçün açar ölkələrdən birinə, aparıcı söz sahibinə çevrildi; e) Türk dövlətləri ilə inteqrasiyanın çox mühüm bir mərhələsi başlandı; Prezident İ.Əliyevin vurğuladığı kimi, *“...Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır...bizim siyasətimiz Türk Dövlətləri Təşkilatını gücləndirməkdir. Bu, böyük coğrafiyadır, böyük ərazidir, böyük hərbi gücdür, böyük iqtisadiyyatdır, təbii sərvətlərdir, nəqliyyat yollarıdır, gənc əhalidir, artan əhalidir və bir soydan, kökdən olan xalqlardır. Bundan güclü birlik ola bilərmi? Əlbəttə ki, yox. Biz müştərək səylərlə elə etməliyik ki, Türk Dövlətləri Təşkilatı qlobal arenada önəmli aktora və güc mərkəzinə çevrilsin. Buna biz ancaq birlikdə nail ola bilərik* [5]; ə) Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin qlobal əhəmiyyəti artaraq Avrasiya üçün prioritetə çevrildi; j) Zəngəzur kimi strateji əhəmiyyəti coğrafiya ətrafında Azərbaycanın siyasəti dünyanın aparıcı güclərinin maraqları ilə uzlaşdıraraq təqdim olundu və legitimliyini qazanmaqdadır və s. Bundan başqa, regiona təsir gücünə malik olan Amerika Birləşmiş Ştatları və Rusiya Federasiyası kimi güclərin təsiri və Türkiyə kimi bir dövlətin həm regional dövlət olması, həm də Azərbaycanla sıx əməkdaşlıq imici də regional təhlükəsizlik komplekslərində gözlənilən dəyişikliklərə cavab verir. Azərbaycanla Türkiyə arasında imzalanan Şuşa Bəyannaməsi ilə Türkiyə Cənubi Qafqazda başlayan yeni prosesə cəlb olundu. Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizinin Qarsa qədər uzadılması regionun bütün dövlətləri üçün tarixi bir fürsətin müjdəsidir. İlk dəfədir ki, regionun dövlətləri qarşısında sülhə nail ola biləcək, ortaq institutları inkişaf etdirə və birlikdə qalib gələ biləcək bir fürsət yaranıb.

İndiki geosiyasi durumda “Zəngəzur dəhlizi” Şəxəy Əməkdaşlıq Təşkilatı və Avropa İttifaqı üçün “Həyat yolu”dur. Prezident İlham Əliyevin apardığı regional siyasət başqa qonşular üçün “təhlükəsizlik dilemması” yaratmır. Yəni, Azərbaycanın təhlükəsizlik potensialının gücləndirilməsi başqa qonşuların təhlükəsizliyi üçün təhdid mənbəyi deyil.

Beləliklə, Azərbaycanın Böyük Zəfəri qonşular və region üçün də yeni iqtisadi və siyasi perspektivlər açır. Prezident İ.Əliyevin Zəfərdən sonra apardığı regional siyasət belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın qələbəsi qonşular da iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirməklə öz payını götürür.

Prezident İ.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Təbii ki, yeni dövrə qədəm qoyarkən böyük ümidlərlə yaşayırıq. Əminəm ki, bütün Azərbaycan xalqı böyük ümidlərlə yaşayır və biz, əlbəttə, elə işləməliyik, elə addımlar atmalıyıq ki, bu ümidlər çin olsun" [5].

Beləliklə, regional təhlükəsizlik kompleksi daxilində yer alan dövlətlərin təhlükəsizlik məsələləri bir-birindən asılı olaraq bir-biri ilə əlaqəli sahələrdən ibarətdir.

Dünya nizamı və qlobal siyasət koronavirus pandemiyası ilə əvvəlki dövrdən tamamilə fərqli bir dövrə qədəm qoydu. Proqnozlaşdırmanı çətinləşdirən dövr başlayıb. Beynəlxalq sistemdə sosial fəaliyyətlər və texnoloji inkişaf yeni təhlükəsizlik məsələləri və sahələri ortaya çıxartmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Buzan B., *Waver Regions and Powers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 592 pp.
2. Coppieters Bruno. *Conclusions: The Caucasus as a Security Complex*. In: *Contested Borders in the Caucasus*. Bruno Coppieters (Ed.). Brussels: Vubpress, 1996, pp. 193-204.
3. Cornell Svante E. *Small Nations and Great Powers. A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Surrey: Curzon Press, 2001, 480 pp.
4. İlham Əliyev yerli televiziya kanallarına müsahibə verib- 10 yanvar 2024 // <https://president.az/az/articles/view/63017>
5. İlham Əliyevin andıçmə mərasimi keçirilib 14 fevral 2024 // <https://president.az/az/articles/view/63979>
6. Məmmədov H.N. 44 günlük Vətən müharibəsi yeni siyasi reallıqlar prizmasından (BSU) // *Azərbaycan Respublikası 1991-2021: Dövlət müstəqilliyinin bərpası, iqtisadi və sosial- mədəni inkişafı* Respublika Elmi Konfrans (14-15 oktyabr 2021). SDU Konfrans materialları, Bakı, 2021, s.109-111//https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/az/publications_21
7. Məmmədov N.M., Bərxudarov M.İ. *İqtisadi təhlükəsizlik*. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: İqtisad Univesiteti, 2006, 452 s.
8. Эйвазов Дж. Некоторые вопросы применения теории региональных комплексов безопасности к изучению политической системы постсоветского пространства - *ЖУРНАЛЦентральная Азия и Кавказ* 2011, т.14, вып.2 // <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-voprosy-primeneniya-teorii-regionalnyh-kompleksov-bezopasnosti-k-izucheniyu-politicheskoy-sistemy-postsovetskogo>

ƏLAVƏ TƏHSİLİN TƏŞKİLİ MODELƏRİNİN TƏSNİFATI

Nurlan Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Azərbaycan

nurlan.mammadov.r@bsu-uni.edu.az

Summary

CLASSIFICATION OF ADDITIONAL EDUCATION ORGANIZATION MODELS

Most of the constituent models of the organization of additional education, which are the main components of continuing education, consist of scientific and methodological and scientific and practical activities. The preparation of these events begins with the definition of the goal. Although the relevant legislation defines the directions of additional education in the Republic of Azerbaijan, the models of the organization of additional education are in the process of formation. We believe that models of additional education include trainings, short-term courses, long-term courses, trainings, seminars, master classes, conferences, associations, forums and symposiums. In addition, we have included coaching and mentoring among other models of organizing additional education.

Key words: *additional education, trainings, short-term courses, seminars, master classes.*

Резюме

КЛАССИФИКАЦИЯ МОДЕЛЕЙ ОРГАНИЗАЦИИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Большинство составляющих моделей организации дополнительного образования, являющихся основными компонентами непрерывного образования, состоят из научно-методических и научно-практических мероприятий. Подготовка этих мероприятий начинается с определения поставленной цели. Хотя в Азербайджанской Республике соответствующим законодательством определены направления дополнительного образования, модели организации дополнительного образования находятся в процессе формирования. Мы считаем, что модели дополнительного образования включают тренинги, краткосрочные курсы, долгосрочные курсы, тренинги, семинары, мастер-классы, конференции, Ассоциации, форумы и симпозиумы. Кроме того, в число других моделей организации дополнительного образования мы включили коучинг и наставничество.

Ключевые слова: *дополнительное образование, тренинги, краткосрочные курсы, семинары, мастер-классы.*

Zaman keçdikcə təhsildə dəyişən paradigmalara uyğun olaraq sosial sifarişin və əmək bazarının tələbləri bu sahədə yeni islahatlara ehtiyac yaradır. Dünyada gedən qloballaşma prosesləri çərçivəsində cəmiyyətin informasiyalaşması təhsil modellərini yenidən formalaşdırır. Bu modellərin ən dinamik komponentləri əlavə təhsil sistemində mövcuddur ki, bunun da kökündə rəqabətqabiliyyətli təhsil mühiti, texnoloji innovasiyalar və rəqəmsal inkişaf dayanır. İnkişaf etmiş dövlətlərdə klassik təhsil və təhsiləlmə formaları yeni təhsil modellərinə birləşir və nəticədə vahid təhsil məkanını yaratmış olur. Vahid təhsil məkanını, adətən, müxtəlif təhsil modelləri təşkil edir. Təhsil modelləri öz növbəsində pedaqoji modellər əsasında formalaşır, pedaqoji modellər isə müxtəlif təlim modellərinin komponentlərindən meydana gəlir. Məsələn, Yaponiya təhsil modeli müxtəlif təhsil müəssisələrinin təlim modellərinin məcmusunu təşkil edən lokal pedaqoji modellər əsasında formalaşa bilər. Sillabusdan yaxud tədris proqramından asılı olaraq öyrənənlərin təhsili psixopedaqoji, koqnitiv-affektiv, şəxsiyyətyönümlü, idrakyönümlü və s. modellər əsasında qurula bilər. Buna misal kimi, Yevgeni Lodatkonun təhsil sistemlərinin modelləşdirilməsi ilə bağlı araşdırmalarına nəzər yetirmək maraqlıdır. Y.A. Lodatko təhsil sistemlərinin qurulmasına konseptual yanaşmaları təhsil modelləri kimi xarakterizə edir. Yeri gəlmişkən, təhsil sistemlərinin daxili və xarici istiqamətlərini, avtoritar və ya demokratik cəmiyyət dəyərlərinə istiqamətlənməklə fərqləndirən Y.A.Lodatko təhsil sistemlərinin modellərini totalitar, pragmatik, rəşional və açıq olmaqla dörd tipə bölür. [3, 2]

Fikrimizcə, model sözü kontekstdən asılı olaraq dəyişdiyi üçün onun birmənalı təsnifatını qurmaq mümkün deyil. Buna görə də hesab edirik ki, pedaqoji kontekstdə model dedikdə təhsilin məzmunu özündə əks etdirən sənədlərin, xüsusilə təhsil proqramının əsas və əlavə komponentlərinin və onların arasında əlaqələrin qarşılıqlı mövqeyi başa düşülməlidir. Əsas komponentlər hər hansı bir təhsil prosesinin qurulduğu hər hansı pedaqoji nəticələri özündə əks etdirən sistem ola bilər. Bununla belə “təhsil modeli” ilə “pedaqoji model” və “təlim modeli” anlayışlarını birləşdirən ümumi cəhətlər olsa da, onların fərqli xüsusiyyətləri də mövcuddur. Viktor Ştoffun təbircə desək, *pedaqoji model - tədqiqatçı tərəfindən yaradılmış yaxud seçilmiş elə bir sistemdir ki, idraki məqsədə nail olmaq üçün öyrənilən obyektin xüsusiyyətlərini (tərkib hissələri, elementləri, xassələri, parametrləri) yenidən yaratmaq qabiliyyətinə malik olur. Bu sistem öyrənilən obyektə elə bir əvəzetmə və oxşarlıq nisbətində olur ki, onun tədqiqi öyrənilən obyekt haqqında dolayısı yolla bilik əldə etmə üsulu olmaqla, həmin obyekt haqqında birmənalı informasiya mənbəyinə çevirilən və eksperiment yolu ilə yoxlanılması mümkün ola bilən məlumatla təmin edir* [5, 48]

Professor Qalina Kocaspırova isə qeyd edir ki, təhsil modeli *təhsilin ümumi məqsəd və məzmununu, tədris planlarının və proqramlarının layihələşdirilməsini, təlimlərin fəaliyyətinə rəhbərlik etməyin xüsusi məqsədlərini, şagirdlərin qruplaşdırılması modellərini, nəzarət metodlarını və hesabatlarını, tədris prosesinin qiymətləndirilməsi üsullarını özündə ehtiva edən təhsil sistemidir* [2, 94].

Beləliklə, pedaqogikada istənilən model – gerçək predmeti əks etdirən kamil sistemdir. Bu sistemin məzmununda aparılan istənilən yenilik və dəyişiklik ona gətirib çıxarır ki, bu yeniliklərin, yaxud dəyişikliklərin nəticəsində əvvəlkindən fərqli yeni bir sistem meydana gəlmiş olsun. Buna görə də nəzəri cəhətdən təlim modelləri saysız-hesabsız ola bilər. Onlardan bəziləri bir-birindən cüzi surətdə fərqlənə bilər, digərləri isə prinsipial fərqliliklərə malik ola bilər (məsələn, inklüziv təhsil modeli).

Praktiki olaraq isə belədir: tədris prosesinin təşkilinin bu və ya digər xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən çoxsaylı modellər mövcuddur və daimi olaraq yeni modellər də meydana çıxır. Bu modellərin əksəriyyəti lokal əhəmiyyət daşıyır və geniş pedaqoji kütləyə məlum deyil. Başqa sözlə ifadə etsək, tədqiqatçı müəllim elmi fərziyyəsinin yoxlanılması məqsədilə tədris prosesini modelləşdirə bilər.

Bunun üçün müəllimin eksperimental xarakter daşıyan modeli onun uğurlu tətbiqindən sonra kütləvi təcrübədə istifadə olunmaya bilər. Lakin müəyyən elmi yanaşma, konsepsiya, prinsip, metod və ya təlim vasitələri üzərində qurulmuş tədris prosesinin daha ümumi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən modellər mövcuddur. Onların hər biri təhsil prosesində uğurla sınaqdan çıxmış, təcrübədə kifayət qədər geniş yayılmış, elmi-pedaqoji və metodiki ədəbiyyatda barələrində geniş şərh verilmişdir ki, onların sırasına aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- inkişafetdirici təlim modeli;
- problemlə təlim modeli;
- evristik təlim modeli;
- oyun əsaslı modeli;
- kibernetik təlim modeli;
- androqogenik təlim modeli;
- şəxsiyyətyönümlü təlim modeli;
- passiv, aktiv və interaktiv təlim modeli və s.

Modelləşdirmə prosesində aşağıdakı təlim vasitələrindən istifadə edilir:

- öyrədici əyani vəsaitlər (şəkilli, sxematik, simvolik);
- virtual reallıq (eynək və işıq proyeksiyaları vasitəsilə);
- verbal (təhsil ədəbiyyatı, tədris-metodiki ədəbiyyat, lüğətlər, didaktik material (tapşırıq kartları);

- texniki (audio tədris və məlumat materialları, video və audio tədris və məlumat materialları, elektron dərsliklər, elektron məlumat bazaları, kompüter təlim proqramları).

Qeyd etmək vacibdir ki, pedaqoji nəzəriyyə və təcrübədə istifadə olunan model konkret funksiyalara (illüstrativ, evristik, məntiqi, təhliləddici, sintezəddici, bərpəəddici, izahəddici, proqnozlaşdırıcı, koqnitiv, tənqidi, kommunikativ, texnoloji və s.) istiqamətlənməlidir.

Tədris metodları və vasitələri təlim prosesinin təşkili formalarında, təhsil fəaliyyətinin əsas növlərində üzə çıxarılır. Ali məktəblərdə gələcək gələcək sosial-pedaqoji kadrların hazırlanması üçün təlim prosesinin təşkilinin aşağıdakı formalarından istifadə olunur: mühazirələr, seminarlar və praktik məşğələlər, laborator praktikumlar, kollokviumlar, tələbənin tədqiqat işi, tələbənin sərbəst işi, müxtəlif növ təcrübələr üzrə (tədris, istehsalat, peşə və s.) nəzəri və praktiki hazırlıq, habelə tələbələrə bilik, bacarıq və vərdişlərinə yönəlik digər nəzarət alətləri.

Bəzən pedaqoji ədəbiyyatda təlimin metodları ilə təlim modellərinin ümumi cəhətlərini əsas götürərək modelləri metod kimi, yaxud əksinə təqdim edirlər. Sözsüz ki, biz bu təlim modellərinə şərh versək, mövzudan yayınmış oluruq. Lakin onu qeyd edək ki, təlim modellərinin özünəməxsus metodları ola bilər.

Qeyd edilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, təhsilin, təlimin və tərbiyənin modelləri olduğu üçün onları modelləşdirmək və beləliklə modelləşdirməni obyektiv və universal qneseoloji prosedur kimi pedaqogikada tətbiq etmək mümkündür. Bunun üçün modelləşdirmənin pedaqogikada tətbiqi təcrübəsini məhz modellərin köməyi ilə, nəzəri və praktiki məsələlərin həlli vasitəsi kimi təhlil etmək vacibdir. Tədris prosesinin pedaqoji modelləşdirilməsi tədris-pedaqoji qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına, tədris-idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasının yeni üsullarının və tədrisin təşkilinə fəal yanaşmanın həyata keçirilməsi vasitələrinin tapılmasına kömək edir.

Əlavə təhsilin təşkili prosesində isə modelləşdirməni tətbiq etmək ona görə vacib, eyni zamanda çətin və mürəkkəbdir ki, burada həm təhsilin məzmununu, həm də təlimin təşkili formaları ali təhsilin bütün səviyyələrini əhatə edir və didaktik müxtəlifliyə malikdir. Tədqiqatçıların fikrincə, *əlavə təhsil üçün perspektiv malik "ənənəvi və distant tədris formalarının integrasiyası" olaraq meydana çıxan qarışıq (hibrid) təlim modelidir* [1, 35]. T.Ş. Şıxnabiyeva isə öz növbəsində distant təhsil forması

üçün informasiyasının semantik şəbəkə əsaslı ötürülməsi modelindən istifadə edir. Onun fikrincə, bu model *tədris informasiyasının məntiqi strukturuna əyanilik qatmağa və eyni zamanda kifayət qədər ciddi xarakter verməyə, semantik şəbəkələr isə model kimi obyektin xassələrini və xüsusiyyətlərini özündə birləşdirməyə imkan verir* [4, 90].

Azərbaycan Respublikasının Avropanın və dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil məkanına inteqrasiyası fasiləsiz pedaqoji əlavə təhsil sistemində də köklü islahatların aparılmasının zəruriliyini ortaya qoymuşdur. Aydın ki, bütövlükdə təhsil sistemində aparılan islahatların keyfiyyəti və səmərəliliyi ilk növbədə pedaqoji kadr hazırlığı sferasında aparılan islahatlarla bağlıdır. Çünki son nəticədə bütün təhsil sisteminin və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı və səmərəliliyi pedaqoji kadrların fəaliyyətindən asılı olur.

06 sentyabr 2010-cu il tarixində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin **“Əlavə təhsilin məzmunu, təşkili və əlavə təhsilin hər hansı istiqaməti üzrə təhsil almış şəxslərə müvafiq sənədin verilməsi Qaydası”**nın təsdiq etməsi ilə Azərbaycanda əlavə təhsilin müəyyən istiqamətləri üzrə təşkili modellərinin konturlarını çəksə də, daha dəqiq cizgilərini müəyyən edə bilməmişdir və nəticədə əlavə təhsilinin bir çox təşkili modelləri diqqətdən kənarda qalmışdır. Əlavə təhsilin həmin modellərinə aşağıdakılar daxildir:

- treninqlər;
- qısa müddətli kurslar;
- uzunmüddətli kurslar;
- təlimlər;
- seminarlar;
- ustad dərsləri;
- konfranslar;
- dərnəklər;
- forumlar və simpoziumlar.

Sözsüz ki, müasir dövrün tələbi, bazar iqtisadiyyatının diktəsi, rəqabətli əmək bazarı və sosial sifariş mütəxəssislərdən yeni bilik, bacarıq və vərdişlər tələb edir. Bunun üçün yenidən təhsil müəssisəsinə qəbul olmaq və hər hansı bir kompetensiyaya yiyələnmək prosesi həm vaxt, həm də iqtisadi baxımdan nə sosial-pedaqoji kadrlara, nə də müəssisələrə sərf edir. Ən çevik və optimal çıxış yolu isə əlavə təhsilin diplomdansonrakı müvafiq təşkili modellərinə müraciət etməkdir.

Ümumiyyətlə, fasiləsiz təhsilin əsas tərkib hissəsi olan əlavə təhsilin təşkili modellərinin əksər komponentləri elmi metodik və elmi praktik tədbirlərdən ibarətdir. Bu tədbirlərin hazırlanması qarşıya qoyulan məqsədi müəyyən etməklə başlayır. “Biz bu tədbiri təşkil etməklə nəyə nail olmaq istəyirik?”, “Hansı nəticə əldə olunacaq?”, “Müəllimlərin fəaliyyətində nə dəyişəcək?”. Əgər məqsəd realdırsa, o, sosial-pedaqoji kadrları fəaliyyətə sövq edir, onlarda aktivlik yaradır. Bu gün əsas məqsəd sosial-pedaqoji kadrlarla iş üsullarının təkmilləşdirilməsidir, çünki hər bir sosial işçinin, sosial pedaqoqun, müəllimin, tərbiyəçinin spesifik pedaqoji ustalığı səviyyəsi vardır ki, bu da pedaqoji təcrübə ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat

1. Захарова О.А., Рыльщикова Л.П., Атрошина Э.Б. и др. Методологические основы применения информационно-коммуникационных технологий для развития интеллектуальных особенностей обучающихся. Ростов н/Д : Издательский центр ДГТУ, 2010. 151 с. С.35
2. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь. - М., Издательство: Академия, 2005, 176 с. С. 94
3. Лодатко Е.А. Моделирование образовательных систем в контексте ценностной ориентации социокультурного пространства // Научно-культурологический журнал. 2008. № 1 (164). С. 2
4. Шихнабиева Т.Ш. Модели процесса обучения сельских школьников // Педагогическая информатика. 2006. № 4. С. 90
5. Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания. – М.: Высшая школа, 1978. – 271 с. С.48

AZƏRBAYCAN TÜRKİYƏ STRATEJİ MÜTTƏFİQLİYİ: MÖVCUD DURUMU VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Rəvan Məmmədov
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim
Azərbaycan
centrexamadra@mail.ru

Summary

STRATEGIC ALLY BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKEY: CURRENT SITUATION AND PROSPECTS

The article talks about the strategic partnership formed between Azerbaijan and Turkey during a long historical period and the future development prospects of this partnership. The article proves with concrete facts that there are dynamic relations between the brother republics in all areas. The tireless activity of the heads of state was noted for the beneficial development of these relations in the future. In this regard, mutual official visits of the country's officials, discussions, signed contracts and their future development prospects were examined. The day-by-day development of the strategic cooperation between our countries was noted due to great political will and power. In the article, the speeches of the heads of the country, as well as the works of various authors, were used as the main source.

Key words. *Ilham Aliyev, R.T. Erdogan, Selcuk Bayraktar, strategic alliance, Republic of Turkey, relations, Shusha declaration*

Резюме

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ СОЮЗНИЧЕСТВО МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ТУРЦИЕЙ: СОВРЕМЕННАЯ СИТУАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье говорится о стратегическом партнерстве, сложившемся между Азербайджаном и Турцией в течение длительного исторического периода, и перспективах дальнейшего развития этого партнерства. В статье на конкретных фактах доказано, что между братскими республиками существуют динамичные отношения во всех сферах. Была отмечена неустанная деятельность глав государств для благотворного развития этих отношений в дальнейшем. В этой связи были рассмотрены взаимные официальные визиты официальных лиц страны, обсуждения, подписанные контракты и перспективы их дальнейшего развития. Отмечалось ежедневное развитие стратегического сотрудничества между нашими странами благодаря большой политической воле и силе. В статье в качестве основного источника использованы выступления глав страны, а также труды различных авторов.

Ключевые слова. *Ильхам Алиев, Р.Т. Эрдоган, Сельджуку Байрактар, стратегический альянс, Турецкая Республика, отношения, Шушинская декларация*

Tarixin qədim dövrlərindən Balkanlardan Çin dənizinə qədər yayılaraq geniş bir ərazidə mədəniyyət quran və çox sayda dövlətlər formalaşdıran böyük Türk toplumunun formalaşmasında Anadolu və Azərbaycan türklərinin çox böyük rolu olmuşdur. Böyük Səlcuqlu dönəmində Azərbaycan və Anadolu türkləri ortaq bir toplum şəklində bu dövlətin tərkibində böyük tarixi mərhələdən keçmişlər. Sonrakı dövrlərdə həm Azərbaycan, həm də Anadolu Türkləri bu coğrafiyada yeni dövlətlər formalaşdırmışlar.

İki ölkə arasında münasibətləri araşdırarkən son yüz ildə bu münasibətlərin yüksələn xətlə inkişaf etdiyini görürük. Eyni zamanda, iki dövlət arasında olan əlaqələr digər dövlətlərə, xalqlara örnək olacaq səviyyədə təşkil olunmaqdadır. Ümumilikdə, Türkiyə-Azərbaycan strateji müttəfiqliyi haqda çoxlu yazılar, araşdırmalar mövcuddur. Bu müttəfiqliyin iki əsas səbəbi vardır. Bunlardan birincisi etnik, tarixi, mədəni, dini bağlılıq digəri isə iki ölkə arasındakı ortaq maraqlardır.

Son zamanlarda iki ölkə arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz münasibətlərin inkişafı sonda strateji müttəfiqliyə gətirib çıxarmışdır. “Strateji əlaqələr” və ya “strateji ortaqlıq” kimi işlənən bu ifadələr tam mənasıyla iki ölkə arasındakı münasibətlərdə öz əksini tapmaqdadır. Strateji müttəfiqlik anlayışı iki ölkə arasındakı əlaqələrdən öz anlamı ilə fərqlənməkdədir. Belə ki, “strateji müttəfiqlik” anlayışı iki ölkə arasındakı sadəcə hər hansı münasibətləri özündə ehtiva etmir, bu iki ölkə arasında ortaq dəyərlər və ortaq maraqlar üzərində inşa edilmiş ortaq yarar

deməkdir. Belə bir müttəfiqlik eyni zamanda regionda və ya beynəlxalq aləmdə də iki ölkənin maraqlarının bir olması anlamına gəlir. Bu beynəlxalq sistemdə iki ölkənin maraqlarının, hədəflərinin eyni olmasını göstərir. Ümumilikdə əgər ölkələr arasındakı münasibətlər uzunmüddətli və etibarlıdırsa və baş vermiş hər hansı böhranlar bu münasibətləri zədələmirsə artıq bunu strateji müttəfiqlik adlandırmaq olar. Biz bunu iki ölkənin dövlət və hökumət başçılarının ifadələrində, eyni zamanda beynəlxalq sistemdə atılan addımlarda dəfələrlə görmüşük. Prezident İlham Əliyevin Avropa İttifaqının “Şərq tərəfdaşlığı” Proqramının sammitindəki çıxışı zamanı “Bu masa arxasında Türkiyə nümayəndələri yoxdur. Ancaq mən buradayam” deməsi, dünyanın əksər ölkələrinin planetimizin ən böyük ədalətsizliklərindən birinə - erməni işğalına reaksiya vermədiyi dövrlərdə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “Qarabağ Azərbaycan qədər bizim də məsələmizdir” bəyanatı, Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində Milli Məclisdə söylədiyi nitqində “...Bu gün də Azərbaycanın yanındaıq və bütün dünya bilsin ki, daim Azərbaycanın yanında olacağıq. Necə ki, Çanaqqalada azərbaycanlı gənclər Anadolu gəncləri ilə birlikdə şəhadətə yürüyüb qələbə qazanmışdırlarsa, necə ki, Nuru Paşanın aslanları 1918-ci ildə Azərbaycanın köməyinə gəlmişdilsə, biz də bu gün və gələcəkdə bərabər olacağıq...” deməklə konkret mövqe ortaya qoyması Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin sarsılmazlığının bariz nümunələrindəndir [4].

Ümumiyyətlə iki ölkə arasında strateji müttəfiqliyin olması tarixi və mədəni birliyin, xalqların eyni kökə bağlı olması ilə birbaşa bağlıdır. Çünki təkcə siyasi hakimiyyət deyil, eyni zamanda toplum, xalq birliyi də bu müttəfiqlikdə önəmli məsələdir. Türkiyə və Azərbaycan arasında bu baxımdan əlaqələr istər xarici siyasətdə, istər daxili siyasətdə ortaq strateji hədəflərin müəyyənləşdirilmiş olduğunu artıq sübut etmişdir. Bu eyni zamanda müdafiə-hərbi sistemdə də ortaq hədəflərin və maraqların olduğunu göstərməkdədir. İki ölkə arasında qabaqcıl texnoloji transfer, azad ticarət müqavilələri, ictimai birlik, eyni zamanda regionda baş verən proseslərə oxşar yanaşmanın mövcudluğu bu müttəfiqliyi günü gündən möhkəmləndirməkdədir. Yuxarıda sadaladığım xüsusiyyətlər, əsasən də texnoloji transfer məsələsi iki ölkə arasında gələcək perspektiv əlaqələr baxımından çox vacibdir. 2010-cu ildə iki ölkə arasında imzalanan “Strateji ortaqlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” anlaşma bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətliyə. (Dr.Cavid Vəliyev. Azərbaycan-Türkiyə strateji ortaqlıq).

Ölkələr arasında strateji müttəfiqliyin əsas sübutlarından biri 44 günlük müharibə dövründə qardaş Türkiyənin daim yanımızda olması idi. İki ölkə arasında bağlanmış Şuşa Bəyannaməsində Azərbaycan və Türkiyənin gələcək inkişaf perspektivləri öz əksini tapmışdır. Bu sənəd iki qardaş ölkə arasında münasibətlərin perspektivləri üçün yol xəritəsi kimi qiymətləndirilməkdədir. Strateji müttəfiqliyə çevrilmiş bu əlaqələr gələcəkdə də beynəlxalq sistemdə fəaliyyətlərin uyğunlaşması, siyasi, iqtisadi, humanitar, mədəni istiqamətləri daha da inkişaf etdirəcək. Bəyannamədə öz əksini tapan gələcəkdə həllini gözləyən məsələlərdən biri Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsidir. Dəhlizin açılması ölkələrimiz arasında quru yolla nəqliyyatın bərpası, vətəndaşların quru yolla rahat şəkildə gedib gəlməsi, Azərbaycanın yüklərin daşınması sahəsində tranzit ölkəyə çevrilməsi baxımından çox vacib amildir. Gələcək inkişaf istiqamətlərindən biri məhz ölkə rəsmilərinin də dediyi kimi Zəngəzur dəhlizinin açılmasıdır [5].

Gələcək perspektivlərdən biri ölkələr arasında müdafiə sənayesinin inkişafı, qarşılıqlı hərbi yardımlar, mübadilə proqramları və bu sahələrdə əməkdaşlığın gücləndirilməsidir. Təsədüfi deyil ki, Baykar Texnologinin sahibi Selçuk Bayraktar 3 aprel 2023-cü ildə Bakıya səfər etmiş, İlham Əliyevlə görüşmüş, gələcəkdə görülmək istənilən işlərdən danışmışdır. Bu məqsədlə də “Baykar Texnoloji” şirkəti aprelin 28-də Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi ilə Pilotsuz uçuş aparatlarının hazırlanması ilə bağlı ikitərəfli müqavilə imzalamışdır. Bu o deməkdir ki, iki ölkə gələcəkdə də daima bir-birlərinə dəstək olacaq, təhlükəsizliyin təmin olunmasında daim birgə fəaliyyət göstərəcəklər.

İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin yaxın gələcəkdə 15 milyard dollara qaldırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bununla bağlı 44 günlük müharibədən sonra iki ölkənin dövlət rəsmiləri arasında iqtisadi sahədə çoxsaylı müqavilələr imzalanmış bir sıra forumlar keçirilmişdir. Strateji enerji

sahəsində ilk belə forum 21-22 noyabr 2021-ci ildə Bakıda, ikinci forum isə 5-6 oktyabr 2022-ci ildə İstanbulda keçirilmişdir.

Bu gün qeyd etdiyimiz kimi iki ölkə arasındakı münasibətlər bütün istiqamətlər üzrə dərinləşmiş, bu istiqamətlərin bir çoxunun təbii olaraq gələcəkdə də inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ümumilikdə qardaş respublika ilə bağlı gələcək inkişaf perspektivləri demək olar ki, bütün sahələrdə aparılmalıdır. Çünki günümüzdə də, iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni, ictimai münasibətlər ən yüksək səviyyədə inkişaf etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, M. Azərbaycan-Türkiyə: Strateji əməkdaşlıq möhkəm təmələ əsaslanır //Azərbaycan.-1999.-30
2. Salmanlı Z.(2007) 1991 sonrası Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri. Gazi universitesi, Ankara
3. Dr.Cavid veliyev. Azərbaycan-Türkiyə strateji ortaqlıq 2020
4. Əzəli və əbədi Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı sarsılmazdır (genprosecutor.gov.az).
5. www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2021/iyun/748329.htm).

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ: СЕТЕРАТУРА

Vəfa Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim
Azərbaycan
nara6818@mail.ru

Xülasə

RFL TƏDRİS METODLARINDA MÜASİR MEYİLLƏR: SETERATURE

Dil təhsilinin müasir reallıqları texnoloji və proqram təminatının köməyi ilə təlim prosesinin optimallığını və rasionallığını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş RXD tədris metodologiyasına innovativ, sistemli və inteqrasiya edən yanaşma tələb edir. Bu baxımdan məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi təcrübəsində ən son multimedia texnologiyalarından istifadə təcrübəsi təhlil edilir. RXD-nin tədrisində onlayn ədəbiyyatın xüsusi rolu qeyd olunur, onlayn ədəbiyyatın əsas, ən populyar məzmunu, onların funksional xüsusiyyətləri və onlardan istifadənin praktiki üsullarının qısa təsviri verilir. Məqalədə həmçinin onlayn ədəbiyyatın RXD-nin tədrisinin effektivliyinə və ondan tələbələrin müstəqil işlərində istifadə etmək qabiliyyətinə təsiri də araşdırılır.

Açar sözlər: *onlayn ədəbiyyat, elektron dərslik, multimedia texnologiyası, təhsil portalı, hipermətn.*

Summary

MODERN TRENDS IN RFL TEACHING METHODS: SETERATURE

The modern realities of language education require an innovative, systematic and integrating approach to the RFL teaching methodology, which is designed to guarantee the optimality and rationality of the learning process with the help of technological and software. In this regard, the article analyzes the experience of using the latest multimedia technologies in the practice of teaching Russian as a foreign language. The special role of online literature in teaching RFL is noted, a brief description of the main, most popular contents of online literature, their functional features and practical methods of using them is given. The article also examines the influence of online literature on the effectiveness of teaching RFL and its ability to be used for independent work by student

Key words: *online literature, electronic textbook, multimedia technology, educational portal, hypertext.*

В последнее десятилетие в методике преподавания русского языка как иностранного (РКИ) наметились новые тенденции: инновационные технологии в разных своих проявлениях, начиная от программных обеспечений вплоть до мобильных приложений и мультимедийных средств приобретают всё большую актуальность. И это не случайно, так как в последнее время существенно повысился общий научно-практический уровень развития технологических средств и обеспечений и потому в связи с этим к самой методике преподавания РКИ исследователи, которые всегда находятся в поисках оптимальных и рациональных методов и подходов

в области усвоения РКИ, начали подходить с новых, более прогрессивных позиций, с внедрением инновационных технологий в процесс обучения. И потому в настоящее время внедрение эффективных инновационных технологий в процесс обучения, в частности в методику преподавания РКИ стало приоритетной, а отчасти и обязательной клаузулой повышения результативности, эффективности, прагматичности языкового образования.

В настоящее время в методике преподавания РКИ, наряду с новейшими аудиовизуальными средствами обучения, особую актуальность приобрела *технология мультимедиа* (в широком смысле), под которым обычно понимают интерактивные компьютерные, аудиовизуальные, анимационные и другие инновационные программные обеспечения и технологии, с помощью которых проводится занятия по усвоению языковых навыков и умений. Проще говоря, мультимедийные средства обучения призваны эффективно и координированно с учетом целей и задач языкового образования интегрировать инновационные компьютерно-технологические виды учебной информации в процесс обучения с помощью гипертекста, слайдов, звукозаписей, электронных учебников, видеоэффектов, анимации, 3D и 4D презентаций, пространственной виртуализации и т.п.

Не вникая в подробности классификации мультимедийных средств и технологий в связи с объемом статьи (об этом есть достаточное количество исследований), рассмотрим один из элементов мультимедийного контента, называемым сетевой литературой или сетературой. Сегодня существует различные толкования данного понятия (различные определения сетературы дается в работе К.Н. Урбан и О.В. Токарь [3, 95-98]), однако в настоящей работе мы придерживаемся определения А.И. Басовой: «**Сетература** – сетевая литература, создающая интерактивную творческую среду. Обычная литература, перенесенная в сеть, не может являться сетературой в принятом смысле этого термина. Под сетературой понимают только такие произведения, которые не могут быть перенесены на бумагу либо значительно обесцениваются при данном процессе [2, 133-134]. Заметим, что в широком смысле под сетературой понимают все виды учебных и художественных текстов, публикуемых в электронном виде, в Интернет-ресурсах вне зависимости от формы (гипертекст или медиа-текст) и целей (учебные – для самостоятельного изучения иностранных языков или художественные – для свободного чтения). А в узком смысле, под сетературой понимают учебные платформы с текстами, которые появились и функционируют благодаря исключительно Интернету [1, 57-58]

Что же касается отличий сетевой литературы от традиционной, то «это публикация в интернете и использование его особенностей (например, оперативность, гиперссылки, доступность мультимедиа контента) ..., ориентация на целевую аудиторию, которую обычно не интересует традиционная литература..., появление новых, характерных только для сетевой литературы жанров и переосмысление старых [3, 95-96]». Отметим, что именно последнее положение делает сетературы совсем иным электронным произведением, что дает возможность под сетературой объединить все учебные пособия по изучению иностранных языков. Стало быть, сетература, хотя и является результатом творчества какого-то автора или каких-то авторов, однако она не предназначена для широкого круга читателей, т.е. не ориентирована на широкие массы как традиционные художественные произведения.

Учебная сетература по методике преподавания и изучения РКИ бывают двух видов:

а) *порталы, образовательные Интернет-каналы, виртуальные пространства и официальные сайты* (это, например, такие Интернет-ресурсы, как «Elearning на отлично», O-rossii.ru («О России по-русски»), «Опыт Тичера», Gramota.ru, DesireToLearn, «Академия цифрового учителя», Pushkininstitute.ru («Образование на русском»), Canvas, Moodle, «Веб-дидактика.РФ», «Russian for Beginners», «Текстометр» (веб-приложение Государственного института русского языка имени А.С. Пушкина) и др.); здесь представлены учебные языковые материалы, словари, пособия, тесты, различные ситуативные тексты, видеозаписи и пр.

б) *мобильные приложения и специальные программы* для самостоятельного обучения РКИ (например, WordWall, Liveworksheets, «Фраза. Обучающая программа-тренажер по русскому

языку», EasyQuizzzy, LearningApps, Wizer и др.), в которых дается тренировочные упражнения, ситуативные диалоги в аудио-форматах и т.п.

В настоящее время в Институте русского языка и культуры МГУ имени М.В. Ломоносова Е.Г. Суворкиной, А.В. Петраковой, М.Н. Беляковой и др. разработаны и разрабатываются мультимедийные контенты для изучения РКИ. Среди них есть учебные электронные ресурсы по самостоятельному усвоению курса РКИ от А1 до С2, а также электронные каталоги для учителей по методике преподавания РКИ. Весь перечень каталога сетературы для изучения РКИ невозможно здесь перечислить, рассмотрим некоторые, более популярные ресурсы с сетевой учебной литературой для усвоения курса РКИ (различные по уровню от А1 до С2);

- «*Russian: From Intermediate to Advanced*» – это сетевой учебник по РКИ, предназначенный для обучающихся на уровнях В1-В2. Он состоит из 10 тематических глав и тестовых заданий к каждому из них. Есть в учебнике возможность просмотреть и послушать видео- и аудиоматериалы на различные темы и ситуации, таблицы с лексико-грамматическими правилами, которых можно скачать как PDF-файлы;

- «*Глаголы (А1)*» – это электронный курс лаборатории РЯ РУДН, предназначенный для уровня А1 с 6 конкретными темами по изучению и усвоению глагольных форм и видов. Здесь имеются аудио записи с объяснительными записками, учебные тренажеры, иллюстрации, тестовые упражнения, презентации по теме уроков, краткий грамматический справочник. Основным преимуществом данной сетературы является то, что она предназначена как для самостоятельной работы, так и для работы с преподавателем и имеет вариант установки на мобильном телефоне;

- «*Школа русского языка имени Бабы-Яги*» – это сетевое учебное пособие по лексике и грамматике (12 тематических глав по 3-5 уроков в каждой главе), предназначенный для обучающихся на уровне А2. В нем есть лексико-грамматические задания, упражнения для усвоения навыков чтения и аудирования, мини-диалоги на различные ситуации, анимационные материалы, лингвострановедческий материал, тексты в виде сказок и комиксов с забавными заданиями и тестами;

- «*УРЯ! Учим русский язык!*» – это социальный учебный портал для преподавателей, который состоит из так называемого «банка учебных материалов», в котором есть языковые игры, наглядные пособия, грамматические материалы с возможностью распечатки, презентационные материалы для детей. В основном предназначен для уровня А1;

- «*Сетевая медиатека учебных текстов*» – это коллективный электронный труд ИРЯиК МГУ, предназначенный для обучающихся РКИ на уровнях от А1 до В2 и для преподавателей с гипертекстами и видеоматериалами различной сложности и грамматической текстуры. В медиатеке 3 уровневых (элементарный, базовый и сертификационный-1) глав и один общий раздел («Материалы прессы»), в каждой из которых 25-30 текстов различной тематики. Основное преимущество данной сетературы состоит в том, что обучающиеся могут сразу проверить ответы на тестовые упражнения.

Данный список сетевой литературы очень длинный, и потому учитывая объем работы мы охарактеризовали наиболее известные из них. Эти сетевые ресурсы сделаны с одной целью – помочь обучающимся в изучении РКИ, поддержать интерес иностранных граждан к русскому языку и русской культуре (так как в некоторых из них есть и страноведческие материалы), помочь преподавателям в выборе тематических материалов, учебных и тестовых заданий по различным грамматическим темам и т.п.

В итоге заметим, возможности сетературы очень широки, так как они дают возможность быстро и оперативно распространить учебный материал на основе желаний и потребностей обучающихся и преподавателей; рассчитана на широкую аудиторию с одновременным использованием нескольких обучающихся; есть возможность в онлайн режиме менять учебные тексты и задания и т.п. Однако, «сетевая литература имеет не только плюсы, но и минусы, связанные, в основном, с особым нестабильным состоянием интернет-пространства» [3, 99].

Литература

1. Бычкова О. И. Сетевая литература: вопросы формы и стиля // Наследие веков. – 2015. – № 2. – С. 55-59.
2. Теория и практика преподавания русского языка как иностранного (с электронным приложением): учеб. пособие / А.И. Басова [и др.]; под ред. Н.Н. Скворцовой. – Минск: БГУ, 2017. – 327 с.
3. Урбан К.Н., Токарь О.В. Особенности сетевой литературы, отличия и сходства с традиционной литературой // Труды БГТУ. – Серия 4. – № 2. – 2019. – С. 95-100.

О РОЛИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО КУРСА РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО ДЛЯ ДИПЛОМАТОВ (ЛЕКСИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Марьям Мирзоева

Бакинский славянский университет, старший преподаватель
Азербайджан
mirzoyevamara@mail.ru

Xülasə

PEŞƏKAR YAYIMLI ROLU HAQQINDA DİPLOMATLAR ÜÇÜN XARİC DİL KİMİ RUS DİLİ KURSU (LEKSİK ASPEKT)

Hazırda rus dilinin xarici dil kimi tədrisinə peşə yönümlü yanaşma xüsusi aktualıq kəsb edir ki, bu da tələbələrə peşənin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq konkret peşə, biznes, elmi sahələrdə və situasiyalarda ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasını təmin edir. Rus dilinin xarici dil kimi peşə yönümlü tədrisi sistemində tələbələrin ümumi dil biliyi və biliyi, ilk növbədə, seçilmiş ixtisas üzrə işgüzar istiqamətli kommunikativ fəaliyyətə uyğun olan leksik materialdan ibarətdir.

Xarici dil kimi rus dilinin peşə istiqamətli leksik tərkibini dörd qrupa bölmək olar. Bu qruplarda terminlər xüsusi yer tutur. Bu lüğət qatı maarifləndirici mətnlərə cəlb edilməlidir. Şagirdlərə dialoqlarda etiket formulları təqdim edilə bilər.

Açar sözlər: *rus dili xarici dil kimi, ixtisas yönümlü, peşə fəaliyyəti, leksik material, diplomatiya terminlər sistemi.*

Summary

ABOUT THE ROLE OF PROFESSIONALLY ORIENTED COURSE OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE FOR DIPLOMATS (LEXICAL ASPEKT)

Of particular relevance at present is a professionally oriented approach to teaching Russian as a foreign language, which provides students with the formation of communication abilities in specific professional, business, scientific fields and situations, taking into account the characteristics of the profession. The linguistic competence of students in the system of professionally oriented teaching of Russian as a foreign language consists of general language proficiency and proficiency, first, in lexical material relevant for professionally oriented communicative activities in the chosen specialty.

The lexical material of a professionally oriented course of Russian as a foreign language can be divided into four groups. Terms occupy a special place in these groups. This layer of vocabulary should be involved in educational texts. Etiquette formulas can be presented to students in dialogues.

Key words: *Russian as a foreign language, professionally oriented, professional activity, lexical items, diplomat terminology system.*

Общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев в 2020 году во время беседы с группой наших соотечественников, проживающих в Эстонии, говоря о студентах, которые по его распоряжению были отправлены на учёбу в вузы других республик, сказал: «Для чего я это делал? Хотел, чтобы азербайджанцы немного отдалялись от Азербайджана. Поскольку, если человек все время будет находиться в своем доме, не видеть мира, он не сможет развиваться. Надо, чтобы человек немного выходил за пределы своего дома, села, города, страны. Тогда кругозор человека еще более расширяется, обогащается» [5]. Так дальновидный политик готовил для республики кадры молодых специалистов. Они, конечно, учились на русском языке, овладевали тонкостями будущей профессии, приобщались к культуре русского народа. **Статья**

45 Конституции Азербайджанской Республики гласит: «Каждый имеет право пользования родным языком. Каждый имеет право получить воспитание и образование, творить на любом языке по своему желанию» [6, 11].

В настоящее время студенты наших вузов имеют возможность выучить русский язык как иностранный, а в дальнейшем уже в профессионально ориентированном курсе совершенствовать этот язык и использовать его в будущей профессиональной деятельности.

Русский язык является одним из богатейших языков мира. В то же время он представляет для его изучающих большую трудность, так как в этом языке, например, сложная система ударений, предложно-падежная система, отличные от родного языка синтаксические конструкции и т.д. Актуальным является именно профессионально ориентированный подход к обучению русскому языку как иностранному. Данный курс русского языка должен быть направлен на возможность использования студентами этого языка в самостоятельной профессиональной деятельности и «...предусматривает формирование у студентов способности коммуникации в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях с учетом особенностей профессии» [4, 45-46].

Формирование у студентов различных видов компетенций (языковой, лингвистической, коммуникативной, профессиональной) служит цели их подготовки к двуязычной межкультурной коммуникации на уровне профессионального общения.

Если в курсе русского языка как иностранного студент приобретет лексические, грамматические, произносительные и орфографические навыки владения русским языком, то в профессионально ориентированном курсе он эти навыки сможет применить и в профессиональной деятельности. Однако лексико-грамматический материал, конечно же, должен соответствовать целевой установке изучаемого курса с формированием навыков эффективного речевого поведения в ситуациях профессионального общения, с правильным употреблением формул дипломатического этикета [3, 7].

Лексический материал профессионально ориентированного курса русского языка как иностранного можно разделить на четыре группы: 1. Общеупотребительные слова (*общество, выступать*); 2. Общеупотребительные слова, которые в то же время являются терминами (*грамота, протокол*); 3. Термины, которые употребляются не только в дипломатической сфере, но и в международном праве (*саммит, агрессия*); 4. Термины, которые употребляются только в дипломатии (*нотификация, демарш*).

Важным является то, что некоторые термины в русском и азербайджанском языках могут совпадать в произношении, а некоторые не требуют перевода на азербайджанский язык, что намного облегчает усвоение и использование студентами дипломатической лексики. Это, конечно же, номинативные единицы. Например, термины *агредман, консул, брифинг, вализа, доктрина, шанс* в обоих языках произносятся одинаково. Следующие лексические единицы понимаются студентами без перевода: *багаж, риск, ранг, статус-кво, иммунитет, персонал*. Особо следует отметить, что в дипломатической терминосистеме больше словосочетаний, чем просто однословных терминов. Объясняется это тем, что значение понятия наиболее четко выявляется именно в словосочетании [2, 5]. Например: *нота – вербальная нота (verbal nota), вручить ноту (notanı təqdim etmək), дипломатическая нота (diplomatik nota), личная нота (şəxsi nota), обмены нотами (notalar mübadiləsi), вручить ноту (notanı təqdim etmək)* и т.д.

Как известно, в каждой стране есть общепринятые речевые выражения приветствия и прощания, извинения и благодарности, а также готовые языковые средства – предложения, которые являются и этикетными формулами. Они служат для выражения своего отношения, говорящего к происходящим событиям и людям. В дипломатической практике, вступая в контакт с партнёром, должны учитываться его статус: пол, титул, должность и т.д. Например,: «*Господин посол*», «*Ваше превосходительство*»; «*Здравствуйте, доктор Зальц*», «*Позвольте предложить Вам...*» [1,141-142]. Этикетные формулы могут быть представлены студентам на занятиях в различных диалогах.

Профессионально ориентированный курс русского языка как иностранного является неотъемлемой частью подготовки будущих дипломатов для успешного осуществления профессиональной деятельности.

Литература

1. Егоров В.П. Дипломатический протокол и этикет. М., 2013.
2. Криворот В.В. О некоторых особенностях дипломатической терминологии в английском языке. <https://elb.bsu.by>
3. Русский язык как иностранный. Профессионально ориентированное владение Модуль гуманитарных дисциплин. Белорусский государственный университет, 2017.
4. Усанова О.Г. Профессионально-ориентированный подход в методике преподавания русского языка как иностранного. *Linguamobilis* № 1 (54), 2016.
5. <https://lib.aliyev-heritage.org>
6. <https://wipolex-res.wipo.int>

AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTANI BİRLƏŞDİRƏN YENİ LAYİHƏ – YAŞIL ENERJİ DƏHLİZİ

Şahnaz Rəhimova

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, elmi işçisi
Azərbaycan
sahnaz-30@mail.ru

Summary

NEW PROJECT CONNECTING AZERBAIJAN AND GEORGIA – GREEN ENERGY CORRIDOR

The article presented discusses the collaboration relations, new objectives, and projects between Azerbaijan and Georgia. Today, relations between Azerbaijan and Georgia are characterized by friendship and amicable neighborliness, with Georgia being Azerbaijan's closest ally in the South Caucasus region.

The prospects of bilateral relations and the realization of mutually beneficial projects are of significant importance for both countries.

The implementation of joint projects in response to new challenges also contributes to the strengthening of existing friendship and cooperation relations.

Key words: *Azerbaijan, Georgia, cooperation, project, corridor.*

Резюме

НОВЫЙ ПРОЕКТ, СВЯЗЫВАЮЩИЙ АЗЕРБАЙДЖАН И ГРУЗИЮ – КОРИДОР ЗЕЛеной ЭНЕРГИИ

В данной статье представлены отношения сотрудничества между Азербайджаном и Грузией, новые цели и проекты. Сегодня отношения между Азербайджаном и Грузией являются дружественными и добрососедскими. Грузия является ближайшим союзником Азербайджана в регионе Южного Кавказа.

Перспективы двусторонних отношений и создание проектов, представляющих взаимный интерес, имеют большое значение для обеих стран. Реализация совместных проектов, отвечающих новым вызовам, также служит укреплению существующих отношений дружбы и сотрудничества.

Ключевые слова: *Азербайджан, Грузия, сотрудничество, проект, коридор.*

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il noyabrın 18-də qurulmuşdur. Həmin gün Azərbaycanın və Gürcüstanın xarici işlər nazirləri tərəfindən Bakıda iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaradılması və xarici işlər nazirliklərinin əməkdaşlığı haqqında protokollar imzalanmışdır [1].

Prezident İlham Əliyev öz çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki, Azərbaycan və Gürcüstan birgə səylərlə hazırda nəinki öz iqtisadi inkişafını təmin edir, eyni zamanda, region üçün və geniş mənada Avrasiya üçün də önəmli ölkələrə çevriliblər. İki ölkənin birgə həyata keçirdiyi infrastruktur layihələri, xüsusilə də enerji və nəqliyyat layihələri bir çox ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Prezident məhz nəqliyyat sahəsində yaradılacaq yeni infrastrukturun bir çox ölkələr üçün əvəzolunmaz imkanlar açacağını bildirmişdir.

Gürcüstan ilə Azərbaycanı Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, TRASEKA, Bakı-Tbilisi-Qars və Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri kimi global enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələri birləşdirir. Habelə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun genişləndirilmiş formada fəaliyyətə başlaması gözlənilir. Dəmir yolunun ötürmə qabiliyyətinin 1 milyon tondan 5 milyon tona çatdırılması təkcə Azərbaycan və Gürcüstan üçün deyil, bir çox ölkələr üçün əhəmiyyətli hadisədir [3]. Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlıq əlaqələri Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinə böyük töhfələr verməkdədir.

İki dövlət arasında münasibətlər müxtəlif sahələr üzrə uğurla inkişaf etdirilir. 2024-cü ilin mart ayının 16-da Prezident İlham Əliyevin dəvəti ilə Gürcüstanın yeni seçilmiş Baş naziri İrakli Kobaxidzenin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı ölkələr arasında əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə töhfə verəcək məsələlər barəsində razılığa gəlinmişdir. Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında yeni dövrün çağırışlarına cavab verən müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bu layihələrdən ən əhəmiyyətlisi “Yaşıl enerji dəhlizi” layihəsidir. Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan “yaşıl enerji platforması”nın yaradılması Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərində “Azərbaycan, Gürcüstan, Macarıstan və Rumıniya arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş”in icrası ilə bağlı nazirlərin beşinci iclasında müzakirə olunmuşdur. “Yaşıl enerji dəhlizi”, enerji kabeli inşa edilərək həm Azərbaycanın, həm Gürcüstanın, həm də tərəfdaş ölkələrin enerji təhlükəsizliyini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Bərpaolunan enerjini Avropaya çatdırmaq üçün Qara dənizin dibi ilə elektrik kabeli aparılacaqdır [2].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri, <https://files.preslib.az/projects/azergeo/a1.pdf>
2. Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan “yaşıl enerji platforması” yaradacaq, 21.11.2023, https://azertag.az/xeber/azerbaycan_gurcistan_ruminiya_ve_macaristan_yasil_enerji_platformasi_yaradacaq-2829887
3. Azərbaycan qəzeti, 19.03.2024 <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/yaxin-qonsusinanmis-dost-etibarli-terefdas-1710796625>

К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ГЕРМАНА ГЕССЕ

Севиндж Рзаева

Бакинский Славянский Университет, доктор филологических наук, профессор

Азербайджан

sevinc_rzayeva@yahoo.de

Xülasə

HERMAN HESSENİN BƏZİ SOSIAL VƏ FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNƏ SUAL ÜZRƏ

Təqdim olunan məqalədə məşhur alman yazıçısı Herman Hessenin yaradıcılığından bəhs edilir. “Peter Kamenzind”, “Şüşə muncuq oyunu”, “Demian” və s. əsərlərində müəllifin sosial-fəlsəfi düşüncələri araşdırılır. Bu, onun fikrincə, “kişilik” anlayışını da ortaya qoyur. Ölkənin ehtiyacı var, çünki onların sosial problemlərini həll etmək üçün G. Hesse əslində kişiliyi və azadlığı eyniləşdirirdi. Lakin ictimai azadlığı şəxsi azadlıqla qarışdırmaq olmaz, alman cəmiyyətinin “liderləri” Herman Hessenin fikrincə, məhz bu cür kişiliyə malik olmalıdır. Sonda görülməli işlərlə bağlı nəticələr göstərilir.

Açar sözlər: sosial motivlər, şəxsi özünütəkmilləşdirmə, tarixi konsepsiya, nizam-intizam, kişilik.

Summary

ON THE QUESTION OF SOME SOCIAL AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF HERMANN HESSE

The presented article deals with the work of the famous German writer Hermann Hesse. The socio-philosophical thoughts of the author are examined in his works such as “Peter Camenzind”, “The Glass Bead Game”, “Demian”, etc. It also reveals his concept of “masculinity”, which, in his opinion, his country needs, for in order to solve their social

problems. In this vein, H. Hesse actually equated masculinity and freedom. But public freedom should not be confused with personal freedom. It is precisely this kind of masculinity that, according to Hermann Hesse, the “leaders” of German society should possess. At the end, conclusions about the work done are shown.

Key words: *social motives, personal self-improvement, historical concept, discipline, masculinity.*

Герман Гессе – выдающийся немецкий писатель XX столетия. «Петер Каменцинд», «Игра в бисер», «Демиян», «Гертруда», «Письма по кругу», «По следам сна» и т.д. За всеми этими популярными художественными произведениями сегодня прочно стоит один человек – Лауреат Нобелевской премии, классик с мировым именем. В названных и некоторых других произведениях можно отметить подлинное мастерство создать интригующий сюжет, герои нередко окружены таинственной, магической или мистической атмосферой. Наконец, глубокое проникновение в психику человека – всё это в третьем десятилетии XXI века делает художника слова популярным как на Западе, так и на Востоке.

Прошло более полстолетия после его смерти, но многие его рассказы, повести и романы до сих пор являются популярными в мировой литературе. Однако сюжеты, композиция, идейное содержание его произведений в целом достаточно основательно изучены в критико-монографической литературе. Вместе с тем явное внимание привлекает повествовательный пласт, связанный с социально-философскими воззрениями писателя, который, как выясняется, ещё требует новых исследований. Этому аспекту и будет посвящена настоящая статья.

Социально-философские взгляды писателя не были рождены на голом месте, а имеют свою предысторию. Они складывались в его сознании годами и находили своё художественное отражение в целом ряде теоретических рассуждений. Причём, выглядит весьма интригующе, что эти взгляды порою гармонично воссоединялись с выражением индивидуальной исторической концепции (отсюда даже негласная перекличка с писателем-историком Лионом Фейхтвангером) и даже психологическими и педагогическими воззрениями на личность. Этот своеобразный «перекрёстный огонь» сохраняет свою силу и актуальность во многих его сочинениях вплоть до наших дней. Например, Гессе явился проводником «наследственной теории», которая оказалась весьма плодотворной в начале XX столетия. Первоначально её активно пропагандировали видные в те годы писатели и критики А. Вейсман и Э. Кей. Суть этой теории заключалась в признании наследственных психических и физиологических качеств личности, переходящих из поколения в поколение вне зависимости от его личного волеизъявления. Э. Кей, к примеру, считала, что «наследственность способна реально видоизменяться только с изменениями в окружающей среде» [4,131].

Отдельные положения теории Э. Кей были положены Гессе в основу романа «Петер Каменцинд». В нём, в частности утверждается, что в любых природных явлениях всегда присутствует «нечто от божественного». По этой причине, как полагал писатель, человек должен научиться слышать «могучий, нежный, и чарующе-страшный голос природы», где бы он ни находился и как бы себя не вёл. Примечательно, что писатель воспекает природу отнюдь не с метафизической точки зрения, а в связи с реальными деяниями человека и борениями страстей. На протяжении творческого пути он стоически отстаивал мысль, что только духовно развитый и свободный человек может оценить её красоту. В то же время Гессе представлял себе «голос природы» как нечто недостижимое для человека. «Окончательно расслышать, понять и верно оценить его он не в состоянии» [1,78].

Парадокс? Нет, реализация на практике художественного мастерства известного философского закона единства и борьбы противоположностей. Гессе, выступая с социально-философских позиций, никоим образом не принижает значения Человека. Он считает его венцом божьего творения, ничуть не менее значимым феноменом, как это нередко любил повторять Горький. Надо полагать, что вслед за этим высказыванием Гессе вполне мог бы ратовать за гордое звание Человека с большой буквы. Он писал: «Человек – это «неповторимо-бесценный природный эксперимент, явление примечательное, абсолютно достойное особо серьёзного внимания» [2,190].

Один из критиков и современников немецкого писателя Гурлитт в отношении социально-философских взглядов Гессе оставил некоторые любопытные, с нашей точки зрения, суждения. Так, идеал, по мнению Г. Гурлитта, это то, «в необходимости чего человек прежде всего убеждён». Стремясь к достижению идеала, человек «несёт не жертву, а выполняет свое жизненное призвание, находя в этом некоторое внутреннее удовлетворение». Причём, философия здесь такова: ответственный гражданин своей республики через государственно и общественно обусловленную потребность пытается выстроить свой идеал и находит его, как и Гессе, в мужественности (кстати, интерпретация немецкого слова «Mannhaftigkeit»). Подтверждением этому является, например, мысль Л. Гурлитта о том, что «Германия в интересах собственной безопасности нуждается прежде всего в правильной постановке воспитания, которое давало бы ей мужественных людей» [7,64].

Как нам представляется, критику и единомышленнику Г. Гессе – Г. Гурлитту удалось точно схватить одну из важных составляющих психологической «гендерной политики» писателя. В этом ключе Г. Гессе фактически ставил знак равенства между мужественностью и свободой. Но свободу общественную нельзя путать с личной. Последнее легко может привести к вседозволенности, что совершенно недопустимо. А противовесом стоит человек именно со стойкими убеждениями, в первую очередь, по Гессе, проявляемые в мужественности. Это бесстрашное деяние людей свободно мыслящих, самостоятельно действующих и отважно проводящих в жизнь свою правоту или, иначе говоря, жизнь согласно собственной натуре. Любопытно, что с подобными социально-философскими взглядами немецкий писатель словно вступал в незримую полемику с Бальзаком. Б.Г. Реизов фиксирует: «В настойчивых поисках социальной справедливости, проявляя, казалось бы, чудеса силы и мужества, Бальзак, к сожалению, видел проявление эгоизма, погони за наслаждениями... Всякое проявление какой-либо (личной или же общественной) свободы он рассматривал как катастрофу» [5,80]. Полярные мнения двух гениев.

Именно такой мужественностью должны обладать, по мнению Германа Гессе, «руководители» немецкого общества. Однако найденный писателем идеал не мог быть воплощен в современном ему обществе. Это обуславливается тем, что мужественный человек, как он понимается Гессе, не подчиняется никакой власти, если не признаёт справедливым ее требования. Это условие сразу же вычленило из разряда идеала подавляющую часть немецкого общества, которую писатель пренебрежительно называл «штемпелеванными людьми», «роботами-машинами», «винтиками», которые, словно осужденные, находятся, под полицейским надзором.

Все эти мысли социально-философского содержания органично включены в повести и романы Гессе. Порою создаётся необычное ощущение, что писатель намеренно смешивает в художественных произведениях разные функциональные стили, что в целом нечасто встречается в европейской и – шире – мировой литературе. Так, очевидно, что в «Демияне» художественный стиль нередко переходит в книжный или научный, в котором имеются философские сентенции. В этом романе истинное призвание человека автор видит в том, чтобы «найти самого себя», «обрести своё подлинное «Я». В «Игре в бисер» взгляды Гессе от собственно социально-философских и отчасти историко-педагогических решительно эволюционируют в сторону психологии личности. Цель жизни, по мнению Гессе, заключается в том, чтобы «трудиться, развивая, совершенствуя, углубляя себя и своё искусство, независимо от той должности, которую ты занимаешь» [3, 223].

Нетрудно прийти к выводу, что воззрения Г. Гессе имели широкий спектр своего действия. Они включали в себя, как представляем, проблемы не только социальные и собственно философские, но также нравственного, этического, гендерного и физического характера. В ряде случаев художник слова стыкуется с суждениями своих современников – писателей, критиков, историков, педагогов. Но в известном смысле слова имеют место быть и отступления от них. Это свидетельствует об индивидуальной исторической и социально-философской концепции.

Литература

1. Гессе Г. Гертруда: Романы: М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 428 с.
2. Гессе Г. Собрание сочинений: в 4-х т. Т. 1: Повести, сказки, легенды, притчи. СПб.: Северо-Запад, 1994, 607 с.
3. Гессе Г. Собрание сочинений: в 4-х т. Т. 4: Игра в бисер: Роман. СПб.: Северо-Запад, 1994, 543 с.
4. Кей Э. Век дитяти. М.: Издательство Сытина, 1906, 262 с.
5. Реизов Б.Г. Французский роман XIX века. М.: Высшая школа, 1969, 310 с.
6. Сенэс Ж., Сенэс М. Герман Гессе или Жизнь Мага. М.: Молодая гвардия, 2004, 277 с.
7. Яковенко В. Воспитание мужественности по Людвигу Гурлитту // Вестник воспитания. М., 1907, № 6, с. 48-75.
8. Scheler M. Die Formendes Wissens und die Bildung. Bonn, 1925, 246 S.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО

Магеррамали Сафаров

Бакинский славянский университет, старший преподаватель
Азербайджан
maharramali57@gmail.com

Summary

POLITICAL MODERNIZATION AND MODERN SOCIETY

This article reflects the steps taken for the successful implementation of political modernization for the development of society.

The theory of political modernization in political science began to form in the second half of the twentieth century. According to this theory, political modernization has given impetus to the process of democratization of the country's political life and improvement of state power. This article analyzes the main development directions of political modernization in Azerbaijani society and examines the development methods. In addition, liberalization and the development of civil society are the main foundations of political modernization in Azerbaijan. The basis of this development is based on the economic base, and the formation of this base is associated with the name of the national leader Heydar Aliyev. The main goal of the president of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, who is a worthy successor of this policy, is to see Azerbaijan among the developed states.

Key words: *political modernization, democracy, political system, legal state.*

Xülasə

SİYASİ MÜASİRLƏŞMƏ VƏ MÜASİR CƏMİYYƏT

Bu məqalədə cəmiyyətin inkişaf etməsi üçün siyasi modernləşmənin uğurla həyata keçməsi üçün atılan addımlar öz əksini tapmışdır.

Siyasi elmdə siyasi modernləşmə nəzəriyyəsi XX əsrin ikinci yarısında formalaşmağa başlamışdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən siyasi modernləşmə ölkənin siyasi həyatının demokratikləşməsi və dövlət hakimiyyətinin təkmilləşdirilməsi prosesinə təkan vermişdir. Bu məqalədə Azərbaycan cəmiyyətində siyasi modernləşmənin əsas inkişaf istiqamətləri təhlil edilir və inkişaf yolları araşdırılır. Bundan başqa, Azərbaycanda siyasi modernləşmənin əsas fundamenti kimi liberallaşma və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı göstərilir. Bu inkişafın əsası isə iqtisadi bazaya əsaslanır və bu bazanın formalaşması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu siyasətin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin əsas məqsədi Azərbaycanı inkişaf etmiş dövlətlər sırasında görməkdir.

Açar sözlər: *siyasi modernləşmə, demokratiya, siyasi sistem, hüquqi dövlət.*

В политической науке теория модернизации начала формироваться во второй половине XX в.

Авторы этой теории опирались на работы исследователей конца XIX – начала XX века, в основном работы М.Вебера где выдвигается идея развития европейской цивилизации от традиционного общества к современному. Кроме М.Вебера в этом направлении очень интересными являются работы Ф.Теккиса и Э.Дюркгейма, И.Валлерстайна которые предложили концепцию эволюции. Основу этой концепции составляли развитие общества с «механической солидарностью» к обществам с «органической солидарностью» на основе разделения труда [1, 76].

Модернизация — это процесс развития в направлении от традиционного общества к современному, т.е. как считают авторы теории модернизации в основе общественного развития лежит прогресс в экономике и технологии, которая ведет к повышению жизненного уровня и решению социальных проблем. Какие же особенности Азербайджанской политической модернизации.

Во-первых, в Азербайджанской Республике после восстановления государственной независимости были сделаны уверенные шаги в направлении построения гражданского общества и правового государства.

Во вторых, были приняты новые законы, которые регулировали эволюционную систему общества и эффективное функционирование механизмов государственного управления.

В-третьих, характерной особенностью такой модернизации является создание различных государственных институтов и организаций.

Основными чертами модернизации в политической сфере можно считать:

1. Построение правового государства
2. Развитие основных направлений в области национальной государственности
3. Развитие экономической сферы.
4. Защита национальных ценностей и традиций [3, 34].

Опыт показывает, что политическая модернизация требует политической воли, которая способна мобилизовать каждого для достижения конкретной цели.

Для достижения этой цели важную роль играет политическая власть, которая развивает идею социального обновления и поддерживает разные группы людей.

Исходя из вышесказанного можно прийти к выводу что, политическая модернизация проявляется по-разному в каждой стране, так как политическая модернизация опирается на традиционную национальную культуру и этнические нормы. Современный Азербайджан, который восстановил свою государственную независимость в последнем десятилетии XX века уверенно движется по пути современного развития и выступает автором новых достижений.

Современный Азербайджан встал на путь коренных изменений в социально-экономической, политической, культурной сферах, проведения перспективной государственной политики, которая определяет новые контуры общества.

Основной целью политической модернизации в современном Азербайджане является повышение благосостояния общества, справедливое распределение материальных благ, обеспечения надежной и устойчивой социальной защиты населения.

Основным фундаментом политики модернизации в Азербайджане можно считать развитие либерализации и строительство гражданского общества которая развивается на протяжении последних десятилетий. Коренная реконструкция политических, экономических и социальных институтов составляют основу социально-экономического прогресса независимого Азербайджана. Кроме институциональных реформ, очень важно разработать и реализовать стратегию экономического развития, которая определяет приоритетные направления развития страны и экономики [5, 2].

Процессы политического развития и политической модернизации в Азербайджане определяются историко-политическими особенностями и национально-нравственными основами. Для того чтобы демократизация и политика модернизация были успешно реализована, они должны основываться на надежные экономические ресурсы. Можно твердо сказать что демократия и модернизация должна быть построена на прочном экономическом фундаменте, которые являются неразделимыми понятиями.

Развитие демократии в развитых странах определяется ростом экономического процветания наряду с политической системой.

Крепкая экономическая база служит развитию демократизации и политической модернизации в нашей стране, такая экономическая база была создана после возвращения к власти общенационального лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева.

Идеи и взгляды Гейдара Алиева на посту президента независимого Азербайджана, осуществленные ими политика в экономно-политической и социально-духовной сферах определяет основные направления национального развития, переход к демократическим основам общества и нормам общественной жизни.

Основное внимание должно уделяться защите внутренней общественно-политической стабильности, формированию гражданской солидарности, удовлетворения социально-экономических и политических потребностей населения.

Президент Азербайджана Ильхам Алиев успешно продолжает политику, определенной общенациональным лидером.

Одной из главных целей этой политики состоит в том, чтобы сделать Азербайджан одним из современных и развитых государств мира. В этом направлении развиваются экономические, политические, социальные и культурные сферы общества. Формируется нацио-нальная экономика на основе либеральных, динамичных инновационных технологий.

Главными задачами модернизации в Азербайджане являются:

1. Построение современного демократического общества.
2. Создание современной инфраструктуры для народа.
3. Определение стратегии будущего.
4. Развитие политической и экономической модернизации.

Основная путь политической модернизации стереотипах, создание новых поведенческих и правовых норм и т.д. Итак политическая модернизация предполагает изменение политической системы при сохранении ее основ характерной для Азербайджана, которая стремиться к демократическому развитию.

Литература

1. Елизаров В. От авторитаризма к демократии. М. 1998.
2. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. М., 1999.
3. Мелешкина Е. политический процесс: основные аспекты и способы анализа. М., 2016.
4. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, 2011.
5. Xəlilov S. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu fəlsəfəsi // Azərbaycan qəzeti, 2008, 9 aprel.
6. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti // Azərbaycan qəzeti, 2008, 16 yanvar.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Рагима Талыблы

Бакинский славянский университет, старший преподаватель

Азербайджан

trehime88@gmail.com

Xülasə

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN TƏKMİL EDİLMƏSİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Qloballaşma dövrünün çağırışları dövlətləri bir çox sahələrdə yürütdükləri siyasətləri təkmilləşdirməyə yönəldir. Yeniliklərə uyğunlaşmaq, eyni zamanda əsrlər boyu formalaşmış dəyərləri qorumaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan hazırkı şəraitdə Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin təkmilləşdirilməsi perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi aktualdır. Məqalədə məhz bu məsələ tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı siyasətşünaslığın ən müxtəlif metodlarından, o cümlədən kontent analiz və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, İlham Əliyev, gənclər, siyasət, qloballaşma

Summary

PROSPECTS FOR IMPROVING YOUTH POLICY IN AZERBAIJAN UNDER GLOBALIZATION

The challenges of the globalization era lead states to improve their policies in many areas. It is important to adapt to innovations and at the same time preserve the values formed over the centuries. From this point of view, in the current conditions, it is important to determine the prospects of improving the youth policy in the Republic of Azerbaijan. This issue is studied in the article. Various methods of political science, including content analysis and forecasting methods, were used during the research.

Key words: Azerbaijan, İlhamAliyev, youth, politics, globalization

Развитие новых технологий и стремительная глобализация мира привели к фундаментальным качественным и количественным изменениям в содержании и сущности государств, а также обществ. По мере того как межгосударственные коммуникации становятся более плотными и быстрыми, межобщественное и межличностное общение также становится более плотным и глобализованным по содержанию. Такая ситуация меняет и содержание молодежной политики. Это вынуждает государства и их правящие правительства пересмотреть содержание молодежной политики и механизмы ее реализации. Реальные потребности молодежи меняются. Отношение к молодежи как к ресурсу, который обеспечит будущее развитие общества, как к объекту пассивной деятельности приводит к серьезным осложнениям. Совершенствование и оптимизация механизмов реализации государственной молодежной политики в Азербайджанской Республике необходимы также потому, что этот фактор будет определять основные направления эволюции и развития государства.

Одним из важнейших мероприятий, на котором были заявлены приоритеты молодежной политики Азербайджанского государства в новых условиях, созданных после Отечественной войны, стал Молодежный форум, посвященный 25-летию Дня молодежи Азербайджана, состоявшийся 2 февраля 2022 года. Выступая на форуме, глава государства Ильхам Алиев донес до молодёжи истины об истории становления государственной молодёжной политики в Азербайджане, обратил внимание на то, что значительная часть молодёжи Азербайджана – это молодежь периода независимости. В своем выступлении на форуме глава государства сравнил государственную молодежную политику 90-х годов XX века с современными условиями[1]. Контент-анализ выступления главы государства, ответившего на вопросы молодежи на форуме, позволяет четко понять ряд направлений, связанных с приоритетами молодежной политики на предстоящий период. Приоритеты:

- Пропаганда, признание и защита национальных ценностей среди молодежи;
- Формирование молодого поколения, считающего своим долгом защиту национальной идеологии, независимости, национального колорита;
- Воспитание молодого поколения, готового к глобализации и вызовам новой эпохи;
- Добиться освоения молодежью Азербайджана инноваций, связанных с Четвертой промышленной революцией;
- Обеспечение возвращения молодежи на освобожденные от оккупации территории и создание им благоприятных условий для работы;
- Поддержка молодежных стартапов и предпринимательских проектов;
- Предотвращение утечки мозгов молодежи из страны, регулирование процесса обратной утечки мозгов в соответствии с интересами национальной безопасности и т.д. [1].

В целом анализ проделанной работы по молодежной политике в стране, принятых и реализованных документов доказывает, что независимая Азербайджанская Республика предприняла большие шаги в этом направлении. Однако эта политика требует постоянного совершенствования и развития. Прежде всего, это не только подготовка законодательных документов, связанных с молодежной политикой, формирование молодежной политики, но и выделение категории молодежи из общей массы населения при ее реализации, но и применение индивидуального подхода к индивидуальному возрасту групп внутри категории молодежи, будет способствовать реализации более эффективной политики. С этой точки зрения можно предложить разделить молодежь на три возрастные группы: 14-19-летние, 20-24-летние и 25-летние - до предельного возраста молодежи.

Социально-психологический анализ поведения молодежи первой группы показывает, что представители этой категории являются наиболее социально нестабильной возрастной группой. Они являются носителями психофизических особенностей молодости. Биологически исследователи связывают это с периодом завершения физической зрелости. Анализы показывают, что в этом возрасте начинается процесс социализации - происходит практически полное приобретение гражданских прав и одновременно расширяется круг социальных и политических ролей и связанных с ними интересов и обязанностей.

Молодежь в возрасте от 20 до 24 лет, вошедшая во вторую группу, – это молодые люди, уже начавшие выполнять социальные и профессиональные роли в обществе. Эта возрастная группа состоит в основном из студентов и молодых людей, получивших первое профессиональное образование, начавших производственную деятельность и создавших собственные семьи.

Верхняя возрастная граница третьей группы молодежи может быть определена до 29, а в некоторых случаях и до 35 лет. Эта группа молодежи выступает источником объективных изменений в обществе, носителями ценностей и моделей поведения, которые передаются из поколения в поколение[5, s. 37].

Поскольку каждая из этих групп, входящих в категорию молодежи, имеет разные характеристики, реализация государственной политики в отношении них также требует разных подходов. В связи с этим в предстоящий период необходимо применять индивидуальный подход.

Мы считаем, что в целях дальнейшего совершенствования процесса определения и реализации молодежной политики Азербайджанской Республики могут быть использованы возможности ряда международных организаций и предлагаемые ими механизмы совершенствования. Например, одним из приемлемых вариантов является использование определенных стандартов качества, связанных с реализацией молодежной политики. Хотя идея стандартов качества разработки и реализации молодежной политики относительно нова в мире.

Принятие целей Всемирной программы действий для молодежи ЦУР, принятой Организацией Объединенных Наций в качестве стандарта, и учет приоритетных направлений, предусмотренных в программе, также позволит добиться значительных результатов. Всемирная программа действий для молодежи охватывает 15 приоритетных направлений в сфере молодежи. К этим направлениям относятся образование, занятость, голод и бедность, здравоохранение, окружающая среда, наркомания, ювенальная юстиция, эффективная организация досуга, полноценное эффективное участие девушек и молодых женщин в жизни общества, а также включение молодежи в жизнь общества и в принятии решений, борьбе с ВИЧ/СПИДом, вооруженных конфликтах, проблемах поколений и т.д. [4].

Также можно воспользоваться опытом Международного совета по национальной молодежной политике. Следует отметить, что Международный совет по национальной молодежной политике занимается продвижением концепций и процессов национальной молодежной политики. Он работает со всеми заинтересованными сторонами, чтобы помочь в разработке и реализации качественной молодежной политики, включая молодых мужчин и женщин, НГО, особенно молодежные НГО, правительства, парламенты, межправительственные организации и систему Организации Объединенных Наций[3].

Важным направлением повышения эффективности государственной молодежной политики является совершенствование законодательной базы. В целях укрепления правовых основ данной сферы следует уделить внимание оптимизации правового регулирования различных общественных отношений с участием молодежи, разработать механизмы реализации молодежной политики.

В послевоенный период правовое регулирование проблем, связанных с молодежью, которая будет проживать в регионах страны, в том числе на освобожденных территориях, требует адекватного совершенствования законодательства в этом направлении. При этом следует совершенствовать принимаемые законодательные акты и другие правовые механизмы, связанные с молодежью, чтобы нововведения обеспечивали участие молодежи, которая была

участниками процесса принятия решений. Это касается и молодежи, которая поселится в освобожденных регионах. Вовлечение молодежи этой категории в процесс подготовки и реализации своих решений и программ государственными институтами, ответственными за реализацию государственной молодежной политики, может создать благоприятные условия для создания более эффективных механизмов [2, с. 112].

Литература

1. İlham Əliyev Azərbaycan Gəncləri Gününün 25 illiyinə həsr olunmuş Gənclər Forumunda iştirak edib: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin saytı, -2022, 02 fevral. URL: <https://president.az/az/articles/view/55348>
2. Talıblı, R.Ə. Azərbaycanda dövlət gənclər siyasətinin siyasi-hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi perspektivləri / “Cənubi Qafqazda reallıqlar” Respublika elmi konfransının tezisləri. -2022, 3 noyabr. –Bakı, -s. 111-112.
3. Mechanisms for the elaboration of youth policies: [Electron resource / Youthpolicy, -2022. URL: www.youthpolicy.org/mappings/international_youthsector/directory/mechanisms/
4. World Programme of Action for Youth: [Electronic resource] / The official site of UN, -2022. URL: www.un.org/development/desa/youth/world-programme-of-action-for-youth.html
5. Ростовская, Т.К. Молодежная политика в современной России: учебное пособие для вузов / Т.К. Ростовская, Е.А. Князькова. – Москва : Издательство Юрайт, 2020. – 155 с.

AFORİZMLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Fatimə Vəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
veliyeva.veliyeva2018@mail.ru

Summary

CHALLENGES OCCURRED IN TRANSLATION PROCESS

Translating aphorisms presents a multifaceted challenge for translators, as these concise expressions of truth or wisdom are deeply rooted in cultural nuances, idiomatic expressions, wordplay, and stylistic elements. This article explores the labyrinth of difficulties encountered in the translation of aphorisms, emphasizing the need for translators to navigate the complexities of preserving cultural specificity, conveying double meanings, and maintaining the tone and style of the original aphorism. Drawing on insights from translation studies and examples from various languages, the article underscores the delicate balance required to faithfully convey the essence of aphorisms across language barriers.

Key words: *aphorism, translation, difficulty, wise saying, idiomatic expression*

Резюме

ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКШИЕ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

Перевод афоризмов представляет собой многогранную задачу для переводчиков, поскольку эти краткие выражения истины или мудрости глубоко укоренены в культурных нюансах, идиоматических выражениях, игре слов и стилистических элементах. В данной статье исследуется лабиринт трудностей, возникающих при переводе афоризмов, подчеркивая необходимость переводчиков ориентироваться в сложностях сохранения культурной специфики, передачи двойного смысла и поддержания тона и стиля оригинального афоризма. Опираясь на выводы исследований перевода и примеры с разных языков, статья подчеркивает хрупкий баланс, необходимый для точной передачи сути афоризмов, преодолевая языковые барьеры.

Ключевые слова: *афоризм, перевод, трудность, мудрое изречение, идиоматическое выражение.*

Həqiqətin və ya müdrikliyin qısa, eyni zamanda hazır cavab ifadələri olan aforizmlər ədəbiyyatda və mədəniyyətlərarası diskursda özünəməxsus yer tutur. Konfutsinin müdrik kəlamlarından tutmuş Oskar Uayldın kəskin zəkasına qədər aforizmlərin mürəkkəb fikirləri bir neçə sözlə əhatə etmə üsulu var. Bununla belə, bu hikmət incilərini bir dildən digərinə tərcümə etməyə gəldikdə, tərcüməçilər çox vaxt labirintvari çətinliklərlə üzləşirlər.

Aforizmlərin tərcüməsi tərcüməçilərdən ciddi diqqət və elmi fikir tələb edən dil, mədəni və üslub mürəkkəbliklərini əhatə edən saysız-hesabsız çətinliklər gətirir. Dilçi-alim Bassnett (1) tərcümənin müxtəlif aspektlərini, idiomatik ifadələrin tərcüməsi ilə bağlı çətinlikləri, o cümlədən mədəni tərcüməni geniş şəkildə araşdırmışdır. Bundan əlavə, Tymoczko (2) tərcüməçilərin üzləşdiyi mədəni və linqvistik maneələri araşdırmış, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının idiomatik ifadələrin və mədəni istinadların tərcüməsi ilə bağlı çətinliklərlə bağlı dəyərli fikirlər təqdim etmiş, aforizmlər kimi mədəni xarakterli ifadələrin tərcüməsi ilə bağlı çətinliklərə toxunmuşdur.

Aforizmlər yarandığı mədəni və tarixi kontekstdə dərin köklərə malikdir. Beləliklə, onları tərcümə etmək sözləri bir dildən digərinə çevirməkdən daha çox şey tələb edir, o, aforizmə daxil olan mədəni nüansların və istinadların başa düşülməsini tələb edir. Məsələn, “Yüz ölç, bir biç” kimi Azərbaycan atalar sözünün ingilis dilində dəqiq qarşılığı olmaya bilər. Tərcüməçilər orijinal aforizmin mahiyyətini qorumaq və onu hədəf auditoriyaya çatdırmaq arasında tarazlıq tapmağa çalışmalıdırlar.

Aforizmlər çox vaxt müəyyən bir dilə xas olan idiomatik ifadələrə əsaslanır. Bu ifadələr tərcüməçilər üçün, bədii dillə desək, qorxulu yuxu kimi görünə bilər, çünki onları birbaşa sözbəsöz tərcümə etmək mənasız və ya qaba ifadələrlə nəticələnə bilər. Almanların “Alle Wege führen nach Rom” deyiminə nəzər salaq, sözün əsl mənasında “Bütün yollar Romaya aparır” kimi tərcümə olunur. Bu alman dilində mükəmməl məna kəsb etsə də, birbaşa ingilis dilinə tərcümə edildikdə öz idiomatik cazibəsini itirir. Buna görə də tərcüməçilər linqvistik zərifliyi itirmədən nəzərdə tutulan mənası effektiv şəkildə çatdırmaq üçün hər iki dili dərinləndirən başa düşməlidirlər.

Bir çox aforizmlər ifadə etdikləri mənalarnı çatdırmaq üçün söz oyunu və ya ikiqat mənalardan istifadə edirlər. Belə linqvistik akrobatikaları tərcümə etmək incəlik və yaradıcılıq tələb edir. Məsələn, götürək fransız aforizmi “Chassez le naturel, il revient au galop” sözün hərfi mənasında “təbii olanı qov, o, çaparaq geri qayıdır”. Bu aforizm insanın əsl təbiətini boğmağın çətin olduğu və qaçılmaz olaraq yenidən üzə çıxacağı fikrini çatdırmaq üçün “naturel” (təbiət) və “galop” (gallop) ilə söz oyununa əsaslanır. Bu cür söz oyunlarını öz mahiyyətini saxlayaraq tərcümə etmək tərcüməçilər üçün xeyli çətinlik yaradır.

Universal cəlbəediciliyinə baxmayaraq, aforizmlər çox vaxt dillər arasında problemsiz tərcümə oluna bilməyən xüsusi mədəni və ya tarixi kontekstlərə istinadlar ehtiva edir. Məsələn, hərfi mənada “Təmiz suda balıq olmaz” mənasını verən “水至清则无鱼” (shuǐ zhì qīng zé wú yú) Çin aforizmi Çin fəlsəfəsində dərin köklərə malikdir və Çin mədəniyyəti ilə tanış olmayan insanlar üçün bu deyim rezonans doğurmaya bilər. Tərcüməçilər bu mədəni istinadları saxlamaq və ya aforizmi hədəf auditoriya üçün daha əlçatan etmək üçün ciddi şəkildə uyğunlaşdırma aparmalıdırlar, çünki bu prosesdə tərcümə olunan aforizmin öz orijinallığını itirmək təhlükəsi var.

Aforizmlər tez-tez öz təsirlərini əlaqələndirən fərqli bir ton və üslub daşıyır. İstər şair və yazıçıların oynaq ağı, istərsə də ata-babaların təntənəli müdrikliyi olsun, tərcüməçilər orijinal aforizmin tonunu və üslubunu qorumaq üçün səylə çalışmalıdırlar. Bu, yalnız düzgün sözləri seçmək deyil, həm də orijinal dilin ritmini və ahəngini tutmağı özündə ehtiva edir. Tərcüməçinin buna əməl etməməsi tərcümənin düzgün hiss edilməməsi və orijinal aforizmin təsirsiz olması ilə nəticələnə bilər.

Nəticə olaraq, aforizmləri tərcümə etmək asan bir iş deyil. Bu, linqvistik təcrübə, mədəni həssaslıq və yaradıcı qabiliyyət arasında incə balans tələb edir. Tərcüməçilər mədəni nüanslar, idiomatik ifadələr, söz oyunu və üslub elementlərinin labirintində düzgün istiqamətlənməlidirlər ki, bu cür qısa müdriklik incilərinin mahiyyətini dil maneələrinə baxmayaraq daha dürüst şəkildə çatdırsınlar. Aforizmləri tərcümə edərkən çətinliklər insanın gözüni qorxutsa da, nəticələr son dərəcə səmərəlidir, çünki uğurlu tərcümələr bu əbədi aforizmlərin məğzi çatdırmağa və bütün dünyadakı insan kütləsində təsir yaratmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Bassnett, Susan. "Translation Studies." Routledge, 2014. This comprehensive textbook covers various aspects of translation, including cultural translation and the challenges of translating idiomatic expressions.

2. Tymoczko, Maria. "Enlarging Translation, Empowering Translators." St. Jerome Publishing, 2007. Tymoczko discusses the cultural and linguistic challenges faced by translators, including the complexities of translating proverbs and aphorisms.

3. Venuti, Lawrence. "The Translator's Invisibility: A History of Translation." Routledge, 1995. Venuti explores the role of translation in shaping cultural identities and the challenges of translating literary works, including aphorisms.

4. Hervey, Sándor, et al. "Thinking Spanish Translation: A Course in Translation Method: Spanish to English." Routledge, 2009. While focusing on Spanish to English translation, this book provides valuable insights into the challenges of translating idiomatic expressions and cultural references.

5. Munday, Jeremy. "Introducing Translation Studies: Theories and Applications." Routledge, 2016. Munday offers a comprehensive overview of translation theory and practice, touching upon the challenges of translating cultural-specific expressions like aphorisms.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏR ÜÇÜN RUS DİLİNİN MÜASİR TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA TƏDRİSİ

Məryəm Zeynalova

Bakı şəhər 46 sayılı orta məktəb, müəllim
Azərbaycan
zeynalova.mrm@gmail.com

Summary

TEACHING OF THE RUSSIAN LANGUAGE BASED ON MODERN TECHNOLOGIES FOR YOUNG SCHOOLCHILDREN

The education system is focused on improving existing learning technologies within the framework of the possibility of using ICT to work with information, conduct research, and study analytical methods. In elementary school, the use of a computer allows you to make the learning process mobile, differentiated and individualized. The quality of the curriculum can increase if Internet technologies, especially ICT services, are compatible with their organic communications and traditional teaching methods and methods. The author emphasizes, in particular, that ICT services are an effective tool for increasing the cognitive interest of students and creating conditions for the formation of individual educational trajectories by schoolchildren.

Key words: *development of intellectual potential in younger schoolchildren, development of pronunciation, internet technologies, Russian language*

Резюме

ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Система образования ориентирована на совершенствование существующих технологий обучения в рамках возможности использования ИКТ для работы с информацией, проведения исследований, изучения аналитических методов. В начальной школе использование компьютера позволяет сделать процесс обучения мобильным, дифференцированным и индивидуализированным. Качество учебной программы может возрасти, если интернет-технологии, особенно сервисы ИКТ, совместимы с их органическими коммуникациями и традиционными методами и методами обучения. Автор подчеркивает, в частности, что сервисы ИКТ являются эффективным инструментом повышения познавательного интереса учащихся и создания условий для формирования школьниками индивидуальных образовательных траекторий.

Ключевые слова: *развитие интеллектуального потенциала младших школьников, развитие произношения, интернет-технологии, русский язык.*

Bu gün orta ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan bölməsi üçün rus dili fənninin tədrisi zamanı ortaya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün respublika üzrə rus dili fənn müəllimlərinin təcrübə mübadiləsinin aparılması, bununla əlaqədar ustad dərslərinin, elmi-praktik konfransların təşkili, ölkənin böyük məsafəli şəhərləri arasında vebinarların təşkil olunması bu gün xüsusi aktualıq kəsb edir. Hesab edirik ki, hətta beynəlxalq formatda bu kimi elm və təhsil məzmunu daşıyan tədbirlərin keçirilməsinə dövlət dəstəyinin və ixtisaslaşmış ali təhsil müəssisələrinin (məsələn, Bakı Slavyan

Universitetinin) praktik köməkliyinin göstərilməsi, xarici rusdilli ali təhsil müəssisələri və xarici orta ümumtəhsil müəssisələrində çalışan həmkarları ilə təcrübə mübadiləsinin intensivləşdirilməsi bu sahədə nəzərə çarpan problemlərin aradan qaldırılmasına öz töhfəsini verə bilər. Çünki müasir dövrdə xarici dillərin tədrisi kommunikativ ünsiyyətə xidmət edir. Kommunikativ ünsiyyət üçün qarşılıqlı anlaşılma ilə yanaşı, danışma da olduqca vacib şərtidir. Amma biz təcrübədə görürük ki, tələffüzün tədrisinin statusu həm kommunikativ yaşmada, həm də inkişaf etmiş yeni təlim texnologiyalarında qismən öz əksini tapmış, bir çox hallarda bu məsələ köklü şəkildə araşdırılmamışdır. Bu isə rus dilinin xarici dil kimi tədrisinin ən zəif nöqtəsinə çevrilmişdir. Halbuki, diksiya ilə danışmaq, fonemləri düzgün tələffüz edərək cümlə qurub danışmaq düzgün yazmaq öyrənmək qədər vacibdir.

Informasiya texnologiyalarının təşəkkülü məcburi, zamanın diktə etdiyi, dinamik bir prosesdir. Bu yaxınlara qədər məktəbdə ən son informasiya texnologiyalarının geniş miqyasda istifadəsini yalnız xəyal edə bilərdik. İndi demək olar ki, hər bir məktəblinin belə imkanı var. Bu gün internet xidmətləri artıq tədris prosesində zəruri tələbata çevrilmişdir. Onların sayəsində öyrənmə prosesinin özü sadəcə uşaqlar üçün maraqlı deyil, həm də onun inkişafının daha yüksək mərhələsinə yüksəlməyə imkan yaradır.

Bundan başqa, bu proses həm də müəllimlərdə peşəkarlığı artırır. Müəllimlik peşəsi həm fənnin tədrisində, həm də təlimin metodologiyasının, formalarının, texnologiyalarının mənimsənilməsində daim təkmilləşməyi nəzərdə tutur. İbtidai siniflərdə tədrisin metodikası və metodologiyasının əsasları müəllimlərdən rus dilinin müxtəlif üsullarla uşaqlara öyrətməyi tələb edir. Beləliklə, müəllim özünü inkişaf etdirməklə təcrübəsini daha da zənginləşir və bununla da peşəkar uğura yol açır.

Bu gün orta ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan bölməsi üçün rus dili fənninin tədrisi zamanı ortaya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması şagirdlərin rus dilində mətnlərin oxu sürəti tələffüz orqanlarının düzgün və sərbəst vərdişlər qazanmasından birbaşa asılıdır. Bunun üçün ən optimal həll variantı kimi imlaların və ifadələrdən geniş tətbiq edilməsidir. Xüsusilə nitqin daha çevik formalaşması üçün rus dilinin öyrənilməsi prosesində audio vəsaitlərdən istifadə etmək daha effektiv nəticələr göstərməyə başlayacaqdır.

Eyni zamanda şagirdlərin rus dilində mətnlərin oxu sürəti tələffüz orqanlarının düzgün və sərbəst işindən asılıdır. Təcrübələrdən məlum olur ki, ibtidai siniflərdə sürətli oxuya alışan şagirdlər yuxarı siniflərdə daha yaxşı oxuyurlar. İbtidai siniflərdə şagirdlər bir dəqiqə ərzində 120-150 söz oxumağı bacarmalıdırlar [1,48]. Müəllim oxu sürətini təmin etmək üçün mətni təkrar oxuda bilər və ya dildönmələrdən, yanılmaclardan, yaxud da dialoji, cütlərlə oxulardan istifadə edə bilərlər. Mətnin hissələrlə oxunması da oxu sürətini artırmağa kömək edir. Saniyəölçənlə oxu sürətini ölçməklə şagirdləri tədricən sürətli oxu vərdişlərinə də alışdırmaq lazımdır. Çox oxuyan şagirdlər daha sürətli oxuyurlar.

Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblərdə rus dilinin öyrənilməsi Respublikamızın milli siyasəti prinsiplərinə əsaslanır və bir təlim fənni kimi məktəblərdə, universitetlərdə keçilir. Rus dilində təhsil alan şagird və tələbələr bu dilin köməyi ilə xalqımızın mədəniyyət tarixi, ədəbiyyat və incəsənəti ilə yanaşı ümumbəşəri dəyərlərlə də yaxından tanış olurlar. Digər tərəfdən, onlar həmin dil vasitəsilə fikirlərini xarici vətəndaşlara anladır, dostluq və qardaşlıq əlaqələrini daha da möhkəmləndirirlər. Respublikamızda yaşayan xalqların Azərbaycan dili ilə yanaşı rus dilində də danışa bilmələri və bunun üçün həmin dili öyrənmələri çox əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə alaraq dövlətimiz rus dilinin tədrisi üçün nisbətən dərş proqramları hazırlamış, həmin fənnə aid orijinal dərşliklər və bəzi metodik vəsaitlər nəşr etdirmişdir.

Buna görə, kiçikyaşlı məktəblilərin fəaliyyətini təşkil edərkən onların yaradıcı inkişafını nəzərə almaq zəruridir. Eyni zamanda, müasir texnologiyalardan və analoji xidmətlərdən istifadəyə mühüm yer verilir [2,132].

İnternet texnologiyalarının tədris prosesində istifadə edilməsi ibtidai sinif şagirdlərində rus dilinin tədrisinə maraqlarının daha da artmasına səbəb olur və öyrənmə motivasiyasını artırır. Belə ki, onların istifadəsi rəng, animasiya, musiqi, sağlam nitq, bilik mənbəyi ilə "dialoq" kombinasiyasında yeni məlumatlara çıxış imkanı yaradır, təhsil məlumatlarının təqdim edilməsi imkanlarını genişləndirir. İbtidai siniflərdə rus dili dərşlərində "Web 2.0" xidmətlərindən istifadə edilməsi kiçik

yaşlı şagirdin intellektual və yaradıcı potensialının inkişafına da təkan verir. Web 2.0 — istifadəçilərə veb-səhifədə informasiya resurslarını yaratmağa və istifadə etməyə imkan verən ikinci nəsil İnternet şəbəkəsi xidmətləridir. Web 2.0 xidmətlərinin tədris prosesində kompetensiyalı istifadə üçün müəllim özü daim özünü təkmilləşdirməli, təkcə tədris prosesini təşkil etməyi bacarmamalı, eyni zamanda işində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmalıdır [4, 89].

Bu xidmətlər qrupu onların qarşılıqlı əlaqəsini dəstəkləyən şəbəkə proqramlarıdır. Bundan başqa, başa düşmək lazımdır ki, xidmətlərdən istifadə özlüyündə son deyil, öyrənmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tələbələrin idrak marağının inkişaf etdirilməsi üçün bir vasitədir [3,109].

Bu texnologiyayı özündə birləşdirən xidməti proqram təminatı, kompüterlər bir İnternet şəbəkəsinə birləşdirilərək insanları şəbəkə icmalarına bağlayan virtual platforma meydana gətirir [4,109]. Təlimin prinsiplərindən biri olan fərdi və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınması zamanı tədris olunan rus dil mühitinin təşkil olunmasının zərurilidir. Əgər şagird ona tədris olunan rus dilində yalnız dərslər zamanı danışarsa, təbii ki, bu onun həmin dildə danışması üçün kifayət etməyəcəkdir. Buna görə dərsdənkənar və sinifdən xaric zamanlarda danışmaq klublarının və maraq kurslarının yaradılmasına ehtiyac vardır. WEB 2.0 alətlərindən, o cümlədən multimedia və audiovizual vasitələrdən istifadə etməklə dil səviyyəsini artırmaq mümkündür. Bundan başqa, internetdə ixtisaslaşmış rus dil öyrədən tədris saytlarının istifadəsi də bunun üçün əlavə imkanlar açır.

Rus dilində hər səviyyəyə uyğun bədii ədəbiyyatın müəllimə tövsiyə olunur. Xüsusilə Azərbaycan xalq pedaqogikasının və folklor nümunələrimizin rus dilinə tərcümə edilmiş variantlarını məqsəduyğun hesab edirik. Çünki bu vasitə şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşməsi ilə yanaşı həm də onlara xəlqilik ideyasının mənbələri olan ana dili, vətənpərvərlik və milli-mənəvi dəyərlər də aşılacaqdır. Eyni zamanda, şagirdlərin maraqlarını düzgün inkişaf etdirmək üçün “Youtube” videohostinqində nümayiş olunan altyazılı qısa filmləri və animasiyaları izləyib, mahnı sözlərini karaoke formasında səsləndirib, mənasını başa düşmədiyi sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə edərək öyrənmək və anlamaq mümkündür. “Youtube”-dan əlavə daha bir neçə texnologiyanın ibtidai sinif şagirdlərinin tədrisi prosesində tətbiqini əlverişli hesab edirik. Bunlar aşağıdakılardır:

Google Docs - təhsil materiallarının mənbəyi olan xidmətdir. Bu kitabda siz tələbələrin portfel, hesabat, virtual sərgi, layihə kimi yaradıcı əsərlərini dərc edə və saxlaya, habelə şərh edə və təqdimatları, digər materialları müzakirə edə bilərsiniz. Bu xidmətlə işləmək prosesində şagirdlər bilik əldə etmək marağını artırırırlar. Bu xidmət ibtidai siniflərdə hər hansı bir dərslər üçün tətbiq olunur.

Picasaweb - Müştərək foto albomlar yaratmağa, işarələnmiş məkanları xəritədəki yerlərdə saxlamağa və fotolar əsasında slaydlar nümayiş etməyə imkan verən xidmətdir. Bir layihə üzərində işləyərkən bu xidmət bir qrup tələbəyə albomu redaktə etməyə imkan verir: dəyişikliklərini edin, şəkilləri dəyişdirin, şərh edin. Qrupdakı bu cür birgə iş tədris prosesini rəngarəng edəcək, canlı və maraqlı edəcək. Bu xidmətlə işləyən kursda şagirdlər yaradıcılığa maraq göstərir, öz maraqlı foto və kollajlarını yaradırlar. Bu xidmət kompüter elmləri və vizual incəsənət dərslərində istifadə oluna bilər.

WikiWall - bir qrup istifadəçiyə xüsusi Wiki səhifə ərsəyə gətirərək burada mətn, şəkil və videolar yerləşdirmək və bu məzmunu sonradan inkişaf etdirmək imkanı verən divar qəzetidir.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirib belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, xarici dillərin, əsasən rus dilinin tədrisində frazeoloji vahidlərin, idiomların, frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi daha çox aktualdır. Buna görə də, müasir təlim texnologiyalarından, xüsusilə İKT və internet texnologiyalarından, bacarıqla istifadə edən rus dili fənnini tədris edən müəllimlər ibtidai sinif şagirdləri üçün dövlət təhsil standartının tələblərinə cavab verən unikal informasiya və təhsil mühiti yaratmağa, təhsil prosesini və məktəbdənkənar tədbirləri təşkil qadirdir. Belə ki, onlar şagirdlər arasında həm mövzu, həm də meta-mövzunun nəticələrini formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Ümumiyyətlə, bu, müasir məktəblilərin özlərini sosial cəhətdən reallaşdırmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulub.

Ədəbiyyat

1. Арябкина И.В. Интерактивные педагогические методы и технологии как часть педагогических методов и технологий / Арябкина И.В., Якшамкина А.С. // в сборнике: наука,

образование и инновации сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции: в 3 частях. 2017. С. 132.

2. Знакомимся с русской фразеологией: учебное пособие: [сборник текстов для чтения] /авт.-сост. Т. П. Чепкова ; рец. Л. С. Крючкова, Е. И. Сергеева

3. Təlimi qeyri-Azərbaycan dilində olan ümumtəhsil məktəblərin rus bölməsi üçün Azərbaycan dilindən imla və ifadə mətnləri: metodik tövsiyə /T. Ə. Muradova, A. N. Quliyeva, S. H. Rəsulova

4. Заславская О.Ю. Возможности сервисов Google для организации учебно-познавательной деятельности школьников и студентов. // Научно-методический журнал. / Информатика и образование.— М., 2012, №1 (230).

ПРОТИВОРЕЧИВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

Павел Мартысюк

Санкт-Петербургский университет МВД

доктор философских наук, профессор

Россия, Санкт-Петербург

Pr_martis@yahoo.com

Резюме

В статье раскрываются противоречивые тенденции развития современной социально-культурной сферы. Одним из путей их разрешения выступает конструктивный диалог. Его творческая направленность в сфере культурной, образовательной и экономической политики приводит не только к совместной выработке нового знания, но и продуманных компромиссных решений. Философское осмысление современной ситуации открывает перспективу самосозидания мыслящего субъекта, выступающего активным участником преобразовательных социально-культурных процессов.

Ключевые слова: деятельность, диалог, культура, социально-культурная сфера, творчество.

Summary

CONFLICTING TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY: PHILOSOPHICAL ASPECT

The article reveals contradictory trends in the development of the modern socio-cultural sphere. One of the ways to resolve them is a constructive dialogue. His creative direction in the field of cultural, educational and economic policy leads not only to the joint development of new knowledge, but also to thoughtful compromise solutions. Philosophical understanding of the current situation opens up the prospect of self-creation of a thinking subject, acting as an active participant in the transformative socio-cultural processes.

Key words: activity, dialogue, culture, socio-cultural sphere, creativity.

Содержание философского знания не исчерпывается созданными ею же самой абстракциями, а во многом демонстрирует свои возможности относительно природной, культурной и социальной действительности. Это находит выражение в самой философской методологии, в частности, в семантике одного из её ведущих методов «восхождения от абстрактного к конкретному». Философское представление об ограниченных возможностях познания в отношении внешнего мира связано с потребностью рассудочного мышления в систематизации внешнего материала, в свою очередь неизменно выходящего за заданные пределы знания о искомом предмете. При всём этом диапазон философской мысли невероятно широк. Он распространяется практически на все сферы жизнедеятельности человека. Различные философские теории и концепции стремятся выработать принцип постижения мира в его всеобщности связей и явлений. При этом по большей части они пытаются это сделать, препарирова отдельные стороны объективной реальности.

Имея богатый исторический опыт, философия рефлексировала и по поводу различного рода новообразований, возникающих в обществе и культуре. К таковым, например, можно отнести цифровую экономику.

Философский аспект цифровой экономики раскрывается в её осмыслении как объективной реальности, чьё появление на свет объясняется объективными закономерностями, присущими развитию социума и культуры. Философия задаётся целью рассмотреть цифровую экономику не только как объективный феномен, подчинённый собственным законам и правилам развития, но и как одно из приоритетных направлений функционирования современного общества.

Особое место в цифровизации экономики, подверженной влиянию глобализационных процессов, отводится искусственному интеллекту. Искусственный интеллект в силу своей обученности стремится заместить собой человека в решении производственных, экономических, научных, социальных и др. задач. В нём заложены отдельные параметры творческой деятельности, исконно выступающие прерогативой мыслящего человека. Творческая направленность искусственного интеллекта, в отличие от человеческого, нередко приводящего к спонтанному появлению интеллектуального продукта, имеет строго выраженный направленный и предсказуемый характер. Её характер определяется самим создателем-разработчиком. Как пример, в основе цифровой экономики, фундированной искусственным интеллектом, лежит определённый алгоритм действий.

В сфере торговли искусственный интеллект отличает быстрое принятие решений, по скорости и масштабу значительно превосходящих мыслительные способности человека. При этом характерная для цифровой экономики демонстрация нового зачастую реализуется вне сознания воспринимающего субъекта, а по сему демонстрирует в отношении него заведомо отчуждённые формы. В этой ситуации активизируется философская рефлексия, в основе которой сокрыт принцип гуманизма. «Гуманизм своим происхождением во многом обязан установке на любовь, которая в системе философских координат формирует философскую позицию, – по мнению Гильдебрандта, – сориентированную на ее многочисленные точки соприкосновения с установкой на живой экзистенциальный контакт, а также философскую близость к объекту, предполагающую предварительный экзистенциальный контакт с ним» [1, 308].

С точки зрения философии творческий процесс, как порождение нового, непосредственно затрагивает глубины самосознания, продуцирующего в отношении его, т.е. меняющегося внешнего мира, возможные смыслы. Благодаря этому вещественно-предметный мир идентифицируется как истинный и достоверный. В этой связи философия призвана установить фундаментальные значения реальности на все времена, выявить возможный для человека максимум её значения. Таким перманентно реальным оказывается лишь самосознание, как предельное состояние субъективности.

Сотворение нового культурного продукта есть всегда непрерывная эстафета, в которой нарождающееся "новое" стремится вобрать в себя прошлый позитивный опыт. «Так, культура в процессе эволюции, продвигаясь от примитивной непосредственности к более сложным формам выражения, приводится обратно к своей внутренней основе как нераспознанной истине. Это внутреннее основание и есть то, из чего происходит первое, изначально явленное в непосредственном примитивном виде» [2,18]. Создание "нового" является переосмыслением, а затем продолжением развития уже существующего, отстоявшегося.

На основании сказанного мы можем высказать суждение по поводу важности гуманизации, как возможного пути устранения противоречивых тенденций в современном обществе. Устанавливая в своем знании подлинный статус сущего, философия делает человеческой данностью самое бытие. В своём творческом поиске она обращается к потенциальным возможностям внешнего мира в человеческом ценностно-смысловом измерении.

Благодаря философскому творчеству, человек способен пережить отчуждение в современном трансформирующемся обществе, а также сохранить свою подлинную сущность на фоне безличностных форм существования. При этом в процессе творчества зачастую происходит самоусовершенствование и, следовательно, последующее обретения себя уже на новом уровне.

В философской деятельности проявляется глубинное стремление человека к непрерывному поиску новых путей решения существующих проблем и к самоутверждению в мире. Философия содержит в себе попытки прорыва к нормальному функционированию субъекта в постоянно усложняющемся мире.

Общественная жизнь с точки зрения философии только тогда наделяется духовным содержанием, когда объективная реальность перестаёт носить внешний отчуждённый характер, противостоящий нам и нашему внутреннему миру, а предстаёт в форме трансцендентной реальности присутствующей в нас самих, изнутри с нами срачивается и через нас раскрывается.

С позиции философского осмысления меняющейся общественной реальности, формирование субъектом себя как творческой личности – единственно возможный путь к сохранению и самоутверждению в условиях современного научно-технического прогресса, инновационного развития социально-культурной сферы общества.

Литература

1. Гильдебрандт. Что такое философия? Санкт-Петербург : «Алетейя», 1997. – 373 с.
2. Мартысюк, П. Г. Феномен начала как источник динамики культуры / П. Г. Мартысюк // Человек. Культура. Образование. – 2019. – № 2 (32), с. 18.

ТОПОСЫ ГНОСТИЦИЗМА В ИДЕОЛОГИИ ГЕРМАНИИ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА

Елена Сельченко

Белорусский государственный университет, старший преподаватель

Республика Беларусь

elena.selchenok@gmail.com

Резюме

В статье рассматривается актуализация топосов гностицизма в идеологии Третьего рейха. В результате авторских обработок гностические топосы стали основанием культурного кода эпохи, в которой под влиянием конкретных политических и социальных обстоятельств была сформирована политическая программа, принявшая вид распространенного учения для легализации своих устремлений в сознании современников.

Ключевые слова: *гнозис, гностицизм, топос, Третий рейх.*

Summary

TOPOS OF Gnosticism in Ideology Germany Third Reich

The article deals with the actualization of the topos of Gnosticism in the ideology of the Third Reich. As a result of the author's treatments, Gnostic topos became the basis of the cultural code of the epoch, in which, under the influence of specific political and social circumstances, a political program was formed, which took the form of a widespread doctrine to legalize its aspirations in the minds of contemporaries.

Key word: *gnosis, gnosticism, topos, Third Reich.*

Гностический топос – это культурная константа, оформившаяся на основе мировоззрения исторического гностицизма, которая несет в себе культурно-генетический код и способна выработывать новые значения в ходе усвоения творческим сознанием в рамках мировоззренческой концепции конкретной культурной эпохи. Можно выделить следующие гностические топосы: поиск и обретение тайного знания о Боге и мире (гнозиса) через возвращение ему утраченной полноты; многомирие как иерархическое разворачивание сложной системы отдельных зонон (духовных сущностей, жизненных сфер, циклов творения и т.д.); неразрешимый, извечный конфликт как результат напряженной, дуалистически заостренной нетождественности верхних и нижних ступеней иерархии многомирия; драматически переживаемый разрыв с Единым и последующая попытка восстановления связи с Ним через одухотворение материального (софийный миф); стратификация человечества сообразно причастности к духу; социальная организация как последовательное проецирование на общину избранных структуры

зона, в рамках которого возглавляющий их мироправитель, архонт стремится к синтезу духовной и светской власти; эсхатологическая мотивация индивидуальной активности (подробнее о топосах см. [5])

Своеобразным мостом между прошлым Германии, ее духовной и политической историей и национал-социализмом стала Консервативная Революция. Понятие Консервативная Революция подразумевает совокупность идеологий и организаций немецкой правой идеологии, которая не просто хотела сохранить национальное величие. Но поставила перед собой цель возродить при помощи революции наиболее важные национальные мифы, которые они считали утраченными в современной им действительности. В результате была сформирована своеобразная цельная правовая и политическая культура, в которой культивировался ряд мифов Консервативной революции.

Образ Нового царства и Третьего рейха оформлялся не только в поэзии Стефана Георге, но и политической публицистике: книге Артура Мёллера ван ден Брука «Третий Рейх» (1923) и двух исторических эссе с одинаковыми названиями «Тайная Германия» Вальтера Тритча (1930) и Эрнста Канторовича (1933). Мёллер ван ден Брук превратил утопию в политический миф. Согласно ему Третий рейх – это не просто кульминация, конечная цель «консервативной революции» и идеальное немецкое государство, но «царство всеобщей красоты и гармонии, с сакральным центром мира и храмом для обожествленной нации» [4, 176]. «Мы были народом гениев...», — провозглашает Мёллер ван ден Брук, постулируя народ как группу избранных по рождению [2, 127]. Он открыто признает мистическую суть немецкой национальной идеи [2, 134]. По мысли Мёллера ван ден Брука реформация проходит в два этапа: первый предполагает разрушение, второй – единение в форме «Третьего рейха».

Идеи Мёллера ван ден Брука сильнейшим образом была дискредитирована А. Гитлером. 1 сентября 1933 года Гитлер официально объявил, что его царство является «Третьим рейхом», что совпало с взлетом популярности идей Мёллера ван ден Брука. По мере расхождения реальности с идеалами Консервативной Революции усиливалась ее критика, что привело к отмежеванию от личности Мёллера ван ден Брука, потому в 1939 г. в прессе понятие «Третьей рейх» было заменено на «Великогерманский рейх».

Связь идеологов Консервативной Революции с одной стороны и оккультных учений эпохи с другой стороны с идеологией нацизма на первый взгляд очевидна, поскольку они составляли культурный код эпохи, в которой формировалась идеология национал-социализма и, в частности, А. Гитлера. Гитлер сформировался в Вене (городе ариософов) и Мюнхене, где было популярно эзотерическое знание и вагнерианство. Кроме этого, он испытал сильное влияние Дитриха Эккарта [1, 176].

В качестве гнозиса Гитлер определил для себя то, что знал – гордый эзотерический дух и расологию. В варианте Гитлера, который не исповедовал никакой религии и не принадлежал ни к одной христианской конфессии, а наоборот нападал на них, многомирие предстает в виде шаржированного идеализма (почти не употребляет слова Бог, в основном – безликое Провидение). Свою систему (устройство рейха) Гитлер видит, как совокупность множества миров, в каждом из которых свои боги, а в центре – фюрер. Топос III воплощается в идее противостояния одухотворенных арийцев и неодухотворенных неарийцев. Это в принципе характерная для тоталитарных идеологий – оппозиция абсолютного добра и inferнального зла – «мы» и «они», «белые» и «красные». Люди делятся на сверхлюдей и недочеловеков, *Übermensch* и *Untermensch*. Гитлер считал, что те рейхи, которые были до него (общество, нация, этнос) во все исторические эпохи расколоты, подпорчены в результате отрыва от подлинного знания. Соответственно, в том же положении он видел и веймарскую Республику (как падение Софии-Ахатот). Чтобы восстановить утраченное всеединство, вернуться к подлинной духовности (национал-социалистической идеологии) нужна борьба светоносных арийцев с inferнальными неарийцами (по сути «Сынов света» с «Сынами тьмы»). Восстановление утраченного единства подразумевало также и воссоединение всех частиц света – поскольку гнозисом стала

расология, это восстановление предстает в виде установки собрать драгоценные капли германской крови. На основании этой установки в других нациях находили по расовым критериям детей, приближенных к эталону, отправляли их в Германию, давали немецкие имена и пристраивали в немецкие семьи, чтобы все «частички света» были собраны в нации (репатриация 23 детей из села Лидице).

На общину избранных проецируется структура эона (TVI). Община 1 – арийская раса, очищаемая с помощью селекции, Община 2 – немецкий народ, Община 3 – партия, Община 4 – СС, Община 5 – генералитет у Гиммлера. Цель – собрать пневматиков (арийцев, немцев, членов партии, СС и т.д.) в общине, закрытой для непосвященных, открыть им гнозис, после чего так же соборно, а не индивидуально восстановить утраченное единство (в гностицизме – воссоединиться с плеромой). Поскольку дух подменяется расой, стратификация человечества сообразно причастности духу превращается в этом случае в расовый отбор. Но расовый критерий выступает как только оформление идеи касты пневматиков, избранных, поскольку, по сути, строго биологически расовый критерий причастных партии не выдерживался, а статус «избранного», «истинного» получали по иным причинам.

Нацисты верили, что превосходство и неполноценность врожденны и неискоренимы не могут исправиться воспитанием или социальной средой. Это превосходство отражается в духе нации (гегелевский *Volksgeist*), а также выражается в социальном устройстве и в культуре. Избранные должны создать особую высшую цивилизацию – «Тысячелетний рейх», «Третий рейх» (по аналогии в трех царствах И. Флорского и Ф. Шеллинга) – соотносимую с духовным Царством. И способность к созданию такого духовного общества и такой цивилизации в свою очередь является свидетельством этого превосходства. По сути, не расовый критерий оказывается первичным, а способность в специфическому духовному социальному творчеству.

Увлечение фёлькише-адептов эзотерикой, а также влияние разных групп и тайных обществ на становление идеологии национал-социализма не определяет наполнение этой идеологии, которая представляет собой вульгаризированную, искаженную реализацию того, что формировалось в самых недрах германской культуры от начала ее христианизации. В результате авторских обработок гностические топосы стали основанием культурного кода эпохи, в которой под влиянием конкретных политических и социальных обстоятельств была сформирована политическая программа, принявшая вид распространенного учения для легализации своих устремлений в сознании современников. По замечанию О. Ю. Пленкова «национал-социализм был силой без действительного исторического прошлого, спонтанным движением, порожденным уникальными социально-экономическими факторами» [3, 469]. Если для Ф. Гёльдерлина, С. Георге и его последователей, для Мёллера ван ден Брука и др. «Новое Царство» было жизнью, то для идеологов национал-социализма – инструментом для достижения вполне конкретных, рациональных земных целей, для чего и использовался символический язык эпохи.

Литература

1. Мазер, В. Адольф Гитлер / В. Мазер. – Минск : Попурри, 2000. – 496 с.
2. Мёллер ван ден Брук, А. Третий рейх / А. Мёллер ван ден Брук // Полис. – 2003. – №5 – С.11–134.
3. Пленков, О. Ю. Мифы нации против мифов демократии: немецкая политическая традиция и нацизм / О. Ю. Пленков. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1997. – 576 с.
4. Пчелина, О. В. Д. Мережковский и А. Мёллер ван ден Брук: путь к Третьему царству / О. В. Пчелина // Философия. – 2011. – №3. – С. 173–181.
5. Сельченко, Е. К. Трансформация идей гностицизма в европейской культуре / Е. К. Сельченко // Актуальные проблемы современного образования : сб. науч. ст. по материалам V Международной научно-практической конференции (Минск, БГУ, 18–19 октября 2018 г.). – Минск : Изд. центр БГУ, 2018. – С. 474–484.

6. Strohm, H. Die Gnosis und der Nationalsozialismus. Eine religionpsychologische Studie / H. Strohm. – [Aschaffenburg] : Alibri, 2005 – 278 p.

ПРОБЛЕМА ГУМАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ТВОРЧЕСКОГО САМОРАЗВИТИЯ ПЕДАГОГА В ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ

Светлана Снапковская

Белорусский государственный университет
доктор исторических наук, доктор педагогических наук, профессор
Республика Беларусь
ssvet88@inbox.ru

Резюме

Проблема творческого саморазвития педагога рассматривается в контексте процесса гуманизации образования на протяжении нескольких исторических эпох. Автором выявлены основные условия, повлиявшие на динамику данного процесса в контексте внешних и внутренних (образовательных) факторов в рамках просвещения. Автор пришла к выводу, что наиболее перспективный путь гуманизации педагогического процесса – это создание образовательного пространства, пригодного для рефлексии и опыта творческого осмысления и интерпретаций теоретических положений гуманистической парадигмы педагогики и осмысления исторического опыта.

Ключевые слова: гуманизация, ценности, технология, образовательное пространство.

Summary

THE PROBLEM OF HUMANIZATION OF EDUCATION AND CREATIVE SELF-DEVELOPMENT OF TEACHERS IN THE HISTORY OF ENLIGHTENMENT

The problem of a creative self-development teacher is considered in the context of the process of humanization of education over several historical epochs. The author identifies the main conditions that influenced the dynamics of this process in the context of external and internal (educational) factors within the framework of education. The author came to the conclusion that the most promising way to humanize the pedagogical process is to create an educational space suitable for reflection and experience of creative comprehension and interpretation of theoretical provisions of the humanistic paradigm of pedagogy and comprehension of historical experience.

Key words: humanization, values, technology, educational environment.

Утверждение новой цивилизационной концепции – от общества доминирования до общества партнерства – привело к изменениям основных ориентиров образовательного процесса. Наибольшую актуальность приобретает создание гуманного педагогического пространства, что натуральным образом связано с принятием, сохранением и включением общечеловеческих и национальных традиций и ценностей в сферу образования и воспитания. Национальные ценности образования, как и общечеловеческие, находятся в перманентном развитии и под влиянием определенной общественной формы, социально-экономических и культурных условий и факторов развития страны. Веские достижения духовной культуры, литературы и искусства, науки и техники, материальной производственности народа путем отображения их содержания в школьном и вузовском образовании преобразуют значительность образовательных национальных ценностей и активно влияют на формирование гражданственности и патриотизма подрастающих поколений. Одним из основных условий этого функционирования национальных ценностей образования необходимо признать безусловную гуманистическую направленность и демократическую сущность, с одной стороны, и полное разграничение с любыми проявлениями национализма, с другой.

Специфическим качеством национальных образовательных ценностей является то, что в своих лучших узорах они представляют общечеловеческие ценности образования (например, основы классно-урочной системы, которые заложены в братских школах Западной Беларуси и Украины в XVI в., нашли свое научное обоснование и развитие в «Большой дидактике» Я.А.Каменского и стали достижением всемирной теории и практики учения). В качестве характерных особенностей национальных ценностей в образовании можно обозначить: наличие

исторических корней в белорусской народной педагогике; взаимообусловленная связь с духовными и материальными национальными ценностями; способность к обновлению в процессе исторического развития, при сохранении преемственности на основании традиционности [1, 23].

Анализ отечественных национальных ценностей позволяет определить следующую классификацию.

1. Исторически обусловленные традиции белорусского народа в отрасли образования и воспитания, что выдержали проверку временем и теперь составляют источник актуальной педагогической теории и практики.

2. Национально-культурные ценности (в широком смысле), изучение которых предусмотрено учебными планами и программами средней и высшей школ.

3. Памятники славянской старины.

4. Педагогическое наследие белорусских просветителей, мыслителей и педагогов, их теории и концепции, что получили отображение в трудах научного, учебного публицистического жанра и влияют на развитие педагогической мысли (К.Туровский, С.Будный, Ф.Скарина, К.Лышчинский, Цётка, С.Палуян, М.Богданович, В.Ластовский).

5. Креативно-инновационные всемирный педагогический опыт, учебно-воспитательная система, что сложилась в отдельных учебных учреждениях или в индивидуальной деятельности педагогов-практиков (школа Сакрата, Вальфдорская школа, Павлышская школа В.А.Сухомлинского, школа-камуна П.М.Лепяшинского, «педагогика сотрудничества», современная этношкола и др.).

6. Творческий потенциал инновационной деятельности педагога, его профессионально-ценностные качества (ширина общекультурного и исторического кругозора, глубина эрудиции, гуманистический и демократический стиль отношений с учениками, родителями, высокий уровень профессионально-педагогической подготовки, искренность, доброта, принципиальность, справедливость, уважение личности и т.д.).

Механизм реализации общечеловеческих и национальных традиций и ценностей в сфере образования и воспитания сохраняется в педагогической осмысленности конкретного педагога, где аккумуляционный жизненный и профессиональный опыт. Реформирование педагогического осмысления по гуманистическому пути требует времени, знания гуманистических традиций белорусского наставничества, опоры на потребность педагога в преобразовании личного опыта, бережливого подхода к личности, позитивных тенденций, методов, приемов личностно-ориентированной педагогики [2, 11].

Одной из основных причин обозначенной проблемы является противоречивость между декларируемой гуманистической педагогической идеологией и жестко операционно-технологическим характером массовой практики обучения. Стереотипные, клишированные способы действия в традиционно неизменных педагогических ситуациях рождаются ментальной инерцией учителей, многие из которых родом из официальной педагогики советского времени.

Другой причиной можно считать возникшую в 70-е годы тенденцию «преобразования педагогики в конкретную науку», которая заставила многих исследователей отойти от специфики предмета гуманитарной науки в стремлении технологизовать педагогический процесс и способствовала тому, что системный, кибернетический, информационный и другие подходы довольно часто стали рассматриваться как универсальная «методология практики». Взяв под внимание методику этих подходов, принципиально связанную с упрощением, систематизацией и формализацией, легко объяснить ригидность многих систем педагогических технологий, рожденных на почве этих подходов, и их заманчивость для массового наставничества из-за простоты их усвоения и реализации [4, 48].

Гуманизация образования как основная цель последней реформы школы положительно воспринимается большинством педагогов страны. Однако в системе координат гуманистической парадигмы педагогики многие остаются на позициях отчисления, имея только внешние

приметы этого явления: «потепление» атмосферы в школе, сглаживание конфликтов и т.д. – как какая-то «корнегизация» образования, увеличение числа гуманитарных предметов в учебном плане, это зн. фактическая подмена понятия «гуманизация» понятием «гуманитаризация». «Воспитание», «обучение», «развитие», «образование», «демократизация и гуманизация педагогического процесса» разумеются его участниками по-разному. Такое разночтение не содействует выработки педагогической (антропологической) концепции в каждой конкретной школе. Важнейшей задачей субъектов образования сегодня является договориться об этих понятиях (на уровне «смысла»).

Сохранению разрыва между гуманистическими лозунгами и практикой образования содействуют процессы стандартизации образования и аттестации педагогических кадров, которые заставляют в определенное время продемонстрировать достижения учениками конкретно фиксированного итога, а также психологическая инерция учителя. Психологический компонент традиционного представления о профессиональной компетентности педагога включает в себя в качестве личностных предпосылок или «приобретений» педагогической деятельности в числе многих такие характеристики, как убежденность, целостность, непримиримость к проявлениям моральной редукции. Эти качества необходимо гармонизировать как профессионально-значимые психологические характеристики педагога-гуманиста.

Даже первоначальный анализ причин существующего несоответствия между гуманистической технологией педагогической риторики и характером массовой образовательной практики позволяет прийти к выводу о излишне замедленном протекании процесса интериаризации национальных ценностей, педагогической культуры в значительной части наставничества. Трудности в процессе рождения новых гуманистических принципов практической педагогической деятельности связаны с личностью конкретного педагога. Преодоление их складывается из глубинного переосмысления учителям своей профессиональной траектории, ее «идеологии», выявления возможностей новых взглядов на традиционные ситуации, самоанализа – другими словами, актуализации жизненного и профессионального опыта педагога, его установки на самореализацию нации и личности в качестве субъекта культуры.

Воспитание педагога нового типа, способного создавать гуманное педагогическое пространство, требует соответствующих условий. Основное – это обновление содержания образования. Не столько в смысле включения тех или иных проблем в соответствии с требованиями времени, сколько в преобразовании структуры и логики этого содержания. Оно должно быть не «дополнено», а «насыщено», «проникнутый» знанием культуры, а также философскими и социологическими знаниями. Содержание должно быть диалогическим, пробуждать совесть, стимулировать к поиску ответа, к самоопределению в пространстве полифонии позиций. При этом важно давать не ответ на вопрос, а инструмент его поиска. Любая информация о подходах, теориях, технологиях должна быть «контекстной», это значит. раскрываться в контексте времени цивилизации, научно-педагогической парадигмы.

Важным компонентом подготовки должен стать субъективный опыт педагогов, переживания, смыслотворчество. Помочь актуализовать и генерировать проблемы, сформулировать их на стратегическом уровне призвана обновленная методика взаимодействия субъектов образовательного процесса. Методика обучения должна обеспечить условия, когда педагог попадает в необходимость критически осмыслить свой опыт, «дискредитовать» свою личную деятельность, чтоб потом, «собирая» свое педагогическое кредо, добыть опыт самостоятельного конструирования педагогической ситуации и технологии на новом ценностном гуманистическом фундаменте.

Гуманизация образовательного процесса, включение в его национальных ценностей находятся в перенимании связи с наследием всемирной и отечественной педагогики. Дальнейшая разработка идей и методов развития новых педагогических технологий с гуманистической ориентацией невозможно без творческого осмысления позитивных уроков и достижений прошлого. Возникновение таких технологий в значительной степени определяется

общественными условиями и тенденциями развития педагогического менталитета, характерного для конкретно-исторического контекста времени. В прошлом педагогической науки и практики можно обозначить три этапа наиболее активного и результативного осуществления гуманистических идей в образовании: начало 20-х, конец 50-х гг., вторая половина 80-х г. [3, 218-229]. В это время изменения в общественной жизни страны закономерно вызвали за собою и преобразование в педагогической парадигме. Гуманистическая ориентация обозначенных периодов выступала как ведущая тенденция в развитии альтернативного направления научно-исследовательской педагогической мысли того времени. Национальные цели и педагогическое творчество энтузиастов-новаторов совпадали в своих стремлениях. Несмотря на то, что тенденции к гуманизации педагогической сфере имели далеко не всегда адекватные соотношения идеологическими установками определенных хронологических периодов, они стали соответствующим стимулом прогрессивных школьных инноваций. Ведущая гуманистическая тенденция педагогики отмеченного времени, централизованная на субъекте, сохраняет свою значимость и для разработок стратегического характера. Она найдет свое дальнейшее развитие в новых педагогических моделях, которые позволят личности ученика не спеша и активно самоактуализоваться и саморегулироваться в условиях современного общества.

Таким образом, наиболее перспективный путь гуманизации педагогического процесса – создание образовательного пространства, пригодного для рефлексии и опыта творческого осмысления и интерпретаций теоретических положений гуманистической парадигмы педагогики и осмысления исторического опыта, где будут выкристаллизовываться соответствующие ориентиры, ценности, смыслы, в свою очередь преобразовываясь в личностные регулятивы педагогической деятельности, источники самосовершенствования.

Литература

1. Снапковская С.В. Развитие образования и педагогической мысли в Беларуси: вторая половина XX – начало XXI вв. - М: УРАО ИТИ, 2011.- 316с.
2. Снапкоўская С. В. Рэфармаванне сярэдняй школы ў Беларусі ў канцы 50-х – пач. 60-х гг. XX ст.: вопыт і вынікі. - Мн.: НІА, 1997. – 19 с.
3. Снапкоўская С.В. Пераемнасць і наватарства ў святле адукацыі і культуры / С.В.Снапкоўская. - Мінск: БДУ, 2020. - 290 с.
4. О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сб. документов и материалов. – М.: Просвещение, 1984.

V BÖLMƏ

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR: CƏNUBİ QAFQAZIN GƏLƏCƏYİ

ETNİK ƏRAZİ AMİLİ

Şirin Bünyadova

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
aparıcı elmi işçi, tarix elmləri doktoru, professor
Azərbaycan
Shirin_bunad@mail.ru

Резюме

ЭТНИЧЕСКИЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ ФАКТОР

Каждый этнос старается жить, поселившись на определенной территории. Это важнейший вопрос для его формирования как объединения. Территория является одновременно и убежищем, и очагом. Азербайджанцы говорят, что, люди собираются вокруг очага. Существование очага направлено на объединение людей. Покинуть территорию – болезненный процесс, а возвращение назад к родным местам – радостное событие.

Этническая территория является непрерывным и устойчивым существованием этноса, проживающего в данном пространственном поселении. Этническая территория означает территорию, населенную какой-либо этнической общностью, преимущественно место, где она компактно формирует и распространяет свою культуру, и в то же время — единые территории, на которых она смешивается с другими народами.

Ключевые слова: Этническая принадлежность, территория, фактор, родина, народ.

Summary

THE ETHNIC TERRITORIAL FACTOR

Each ethnic group tries to live by settling in a certain territory. This is the most important issue for its formation as an association. The territory is both a shelter and a hearth. The Azerbaijanis say that people are gathering around the fireplace. The existence of the hearth is aimed at uniting people. Leaving a territory is a painful process, but returning back to one's native place is a joyful event. Ethnic territory is the continuous and stable existence of an ethnic group living in a given spatial settlement. Ethnic territory means a territory inhabited by an ethnic community. There is a predominant place where it compactly forms and spreads its culture. At the same time, ethnic territory is a common territory on which it mixes with other peoples.

Key words: ethnic, territory, factor, native land, nation.

Təqdim olunan məqalədə etnik ərazi amili və onun xalqların həyatındakı əhəmiyyətli yeri məsələsi haqqında elmi tədqiqat aparılır. Elmə məlumdur ki, hər bir etnosun birlik məzmununun təməlinə ilk növbədə etnik ərazi amili dayanır. Bu məsələ bilavasitə coğrafi məkanla sıx surətdə bağlıdır. Lakin bununla yanaşı, böyük bir proses nəticəsində və müəyyən zaman kəsimindən sonra etniklik əraziyə şamil oluna bilər. Çünki məskunlaşmış hər bir ərazi etnik ərazi deyildir. Hələ ibtidai insanlar adlandırılan sürü təbiətlə təmasda mənimsəmə təsərrüfatı ilə, ovçuluq, yığıcılıq və balıqçılıqla məşğul olurdusa, onu qane edən əsas məsələ qida məhsullarının əldə olunması idi. Miqrasiya onun yaşamaq əzminin, varlıq uğrunda mücadiləsinin qayəsi yoluna çevrilirdi. Heyvanların arxasınca yönəlməklə ibtidai insanlar müəyyən ərazilərdə, təbii mağaralarda yerləşməyə çalışırdılar.

Ümumiyyətlə, insanlar tərəfindən məskunlaşdırılmış ərazi oykumen adlanır. Müəyyən ərazidə toplu şəkildə yaşamaqla özünəməxsus məişət və mədəniyyət yaratmağa çalışan etnos həyat tərzini və eyni zamanda həyat səviyyəsini formalaşdırmağa çalışır. O, ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin

yananması ilə birliyə nail olur. Nəsillər, qəbilə və tayfalar birləşərək ittifaq qururlar və nəticədə müəyyən sərhədlər daxilində dövlət yaranır. Bu birlik vahid adət və ənənələrə söykənən qəbilə və tayfa ittifaqının vəhdətini zəruriləşdirir. Bu təməl amal üzərində xalqın əraziyə bağlılığı yaranır. Onu özününkü saymaq əraziyə etniklik qazandırır.

Təbii mağaralara sığınmaqla ilkin insanlar eyni zamanda əraziyə sahib olmalarını gerçəkləşdirməyə çalışmışlar. Əraziyə sahib olmaq insanlar üçün bir növ birliyə nail olmaq, bərabərliyi davam etdirmək məzmunu kəsb etmişdir. Atalar sözlərində deyildiyi kimi güc birlikdədir. Əlaqələrin davamlılığının təmin olunması həyati vacib məsələ hesab olunurdu. Ümumiyyətlə, ərazi sığınacaq yeri olduğundan o, insanların oturaqlaşması üçün zəmin yaradır. Xalq bir yerdə yurd yeri salır, davamlı yaşadığı ərazini vətən torpağı adlandıraraq onun keşiyində durmağı, düşməndən qorumağı ali borc hesab edir. Tarix boyu istənilən etnosun yaranması bilavasitə ərazi amili ilə sıx surətdə bağlıdır. Deməli, insanın formalaşması - antropogenez prosesində, həmçinin xalqın etnogenezində məskunlaşmanın əhəmiyyətli yeri vardır.

Ayrıca ərazi öz-özlüyündə heç nəyi ifadə etmir. O, məskunlaşdıqca müəyyən dəyər kəsb edir. İnsanlar da o zaman ərazini vətən qılır ki, həyat tərzini qura bilsin. Bunun üçün əlverişli təbii-coğrafi şəraitin olması, təsərrüfatın xüsusilə əkinçilik və maldarlıq sahələri üçün yararlılığı gərəkdir. Vahid bir ərazidə bir xalq əkinçilik mədəniyyətini və bununla bağlı müəyyən sistem yarada bilirsə, bu sahədə kənd təsərrüfatı alətləri düzəldirsə, o etnik ərazini qoyub gedə bilməz, çünki o torpağa bağlanır və məhsulun yetişməsində maraqlıdır. Çünki gündəlik həyat şəraiti bilavasitə təsərrüfatdan, məhsul bolluğundan asılıdır və bunun davamlı olması üçün insanlar əmək sərf edir. Bu iqtisadi amil xalqın həyatında başlıca stimula çevrilir. Eyni zamanda yanaşı olaraq maldarlıqla da məşğul olursa, xalqın bu coğrafi məkan daxilində yayılma arealı genişlənir, onun bir məişət və mədəniyyəti formalaşır. Bu isə onu etnoforma, yəni xalq mədəniyyətinin daşıyıcısına çevirir. Mədəniyyətin bu cür ötürücülüüyü gələcək nəsillər üçün qəti qərarlaşmış sabit əlamətdir.

Əraziyə etniklik verən burada yaşayan xalqın məişət və mədəniyyətini mühafizə etmək istəyi ilə bağlıdır. Qarşılıqlı yardımlaşmanın, ağsaqqallar şurasının, qazanılan təcrübənin varlığı sayəsində dəyərlər sistemini qorumaq, sabitliyi hifz etmək və bu xüsusiyyətləri əsrlərə daşımaq xalqın əsas qayəsini təşkil etmişdir. Bunları vahid ərazidə minilliklər boyu davam etdirməklə xalqın qoruyuculuq və ötürücülük missiyasını öhdəsinə götürməsi etnikliyin əraziyə də şamil edilməsini şərtləndirir. Bir əraziyə müxtəlif ərazilərdən zamanla köç edib məskunlaşan xalqlar da olur. Onlar ya etnik xalqın içərisində seyrək və ya kompakt şəkildə yaşayır. Belə yerləşmədə çox vaxt məcburi köçürmə siyasətinin izləri sezilir. Bəzən isə təbii şəraitdən doğan problemlər də (quraqlıq, zəlzələ, epidemiya və s.) köçə yol açır, etnik qrupları yerdəyişməyə məcbur edir.

İnsanların bioloji varlıq olmaqdan əlavə sosial varlığa da çevrilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Məhz bu prosesin nəticəsində özünü müəyyən toplum kimi dərk edən insanların birliyinin formalaşması və yaşadıkları ərazini sahiblənmə duyğusu gerçəkləşir. Bu real vəziyyət ərazinin etnikləşməsi yolunda əsas amilə çevrilir. Ərazi müəyyən dəyər qazanır. Psixoloji cəhətdən emosional yanaşma özünü bariz şəkildə bəyan edir. Vətən torpağı uğrunda mübarizə, onu heç kimsə ilə bölüşə bilməmək, gücə malik olmağa çalışmaq, gələcək nəsillərə problem yaratmamaq əzmi həyati vacib məsələyə çevrilir. Ulu babalardan qalan mirasa xilaf çıxırmamaq, əjdadların ruhuna hörmət, qəbir yerlərinin qorunması kimi dəyərlər torpağa möhkəm bağlılıq yaradır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycan ərazisində dairəvi ev tikintisinin aşkar edilməsi ailənin yaranmasının tarixini müəyyən etmək üçün dəlil hesab olunur. Alimlərimiz bəzən bu tikilini neolit, bəzən isə eneolit dövrünə aid edirlər. Hər halda belə maddi mədəniyyət elementləri ərazidə insanların oturaqlaşmasının və yaşamın davam etməsinin göstəricisidir. Həyat davam edirsə, deməli, ərazinin etnikləşməsi zərurəti də yaranır.

Coğrafi mühitin xarakterik xüsusiyyətləri mənəvi mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə və etnosun psixiki tərzinə müəyyən təsir göstərir. Bundan əlavə coğrafi mühitin etnik özünüdərkə təsiri olduğu alimlər tərəfindən qeyd edilir [3, 40]. L.N.Qumilyov etnosu landşaftla bağlı, ona adaptasiya olunmuş coğrafi varlıq hesab etməyi irəli sürür. Bundan əlavə orta əsrlərdə konsepsiya kimi insanların sosial-

mədəni təyini ideyasının yarandığını qeyd edir [7, 17]. Əslində coğrafi məkanın kəsb etdiyi vətən anlayışı insanların oranı tərk etmək istəməməsindən, torpağın əhəmiyyətindən doğan bir məsələdir. Coğrafi məkandan ziyadə qurulu həyat tərzini, yaşamı və yaratdığı çoxşaxəli mədəniyyəti tərk etməyin ağırlığı azərbaycanlılarda təsadüfi deyildir ki, qəribçilik duyğusunun formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Yurdsevərlik və torpağa bağlılıq azərbaycanlıların qanında, canındadır. Atalar sözlərində deyildiyi kimi “vətənin bir qışı qürbətə yüz baharından yaxşıdır” və ya, “el içində - öl içində” [8, 13].

Ərazinin etnikliklə bağlılığı ilə əlaqədar olaraq elmi ədəbiyyatda yerli sakin mənasını verən aborigen və avtohton kimi kəlmələr işlənir. Bu sözlər bəzən müstəmləkə siyasəti nəticəsində rezervasiyalarda yaşamağa məhkum edilən xalqlara şamil edilir. Lakin burada etnik ərazilər (məhz onlara mənsub olan) gəlmə xalqların çoxluğu tərəfindən zamanla tamamilə işğala məruz qalır. Yerli və gəlmə xalqların birgəyaşayışı tarixin gedişatı ilə bağlıdır. Ona görə də, zənnimizcə, belə əraziləri sonradan gələnlərin etnik ərazisi hesab etmək olmaz. İbtidai yaşam tərzini davam etdirən belə xalqların müasir dövrdə sayı xeyli azalmış, öz ənənəvi mədəniyyətlərini dəyişmədikləri və modernizasiya prosesinə qoşulmadıqları üçün əlahiddə ərazilərə sıxışdırılmış və cüzi dövlət müavinatına «layiq» görülmüşlər.

Etnik ərazinin itirilməsi qorxusu buradakı məskun xalqın yaşam mücadiləsinin başlıca qayəsini təşkil etmişdir. Çeboksarovlar haqlı olaraq göstərirlər ki, etnik ərazilər müharibələr, epidemiyalar, yaşanan ağır əmək şəraiti nəticəsində azalırdı [1, 13]. Bunu elə Azərbaycanın təmsalında da görmək mümkündür. İşğallara məruz qalma nəticəsində itirilmiş ərazilərimiz indi də müxtəlif siyasi təsirlərə məruz qalır. Lakin yenə də etnik ərazi olmaqdan kənarlaşmır. Belə ki, yenə də Dağıstan, İran, Gürcüstan ərazisində ənənəvi məskunlaşdıqları torpaqlarda məhz azərbaycanlılar yaşamaqda davam edirlər. Deməli, bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, vahid dövlət sərhəddindən çıxsa da, ərazi etnikliyini itirmir. Bir coğrafi məkanda tarix boyu müxtəlif dövlət qurumları yaranır və zamanla tarix səhnəsindən silinib gedə bilər. Lakin bu o demək deyildir ki, etnik ərazi də yox olur. Ərazini etnikləşdirən məhz, xalqın oradakı davamlı və fasiləsiz varlığıdır.

Hakim dairələrdə kimin oturmasından asılı olmayaraq etnik ərazidə yerli sakinlər həyat tərzini sürdürür. Məsələn, sasanilərin, ərəblərin, səlcuqların, monqolların və s. Azərbaycan torpaqlarına gəlişi və köçürmə siyasəti yürütməsi yerli sakinlərin dəyişməsi anlamı vermir. Yerli sakinlər səlcuqlar gəlincə türkləşə bilməzdi. Çünki bu məsələdə dövriyyəyə dil daxil olur. Dil isə birdən-birə var olmur, onu tezliklə aradan qaldırmaq mümkün deyil və o, daim inkişafdadır. Etnodil prosesi uzunmüddətli sabit qalma özəlliyinə malikdir. Məsələn, müasir dilimiz xeyli təsirlərə məruz qalsa da, orta əsrlər dövrünün dilindən belə fərqlənir. Təbii olaraq orta əsr dilimiz də əvvəlki dövrlərin dilindən seçilmiş olur. Etnodil prosesi bütün xalqlarda gedir. Qloballaşma prosesi sayəsində müasir dillərdə istifadə olunan ortaq sözlərə rast gəlinir. Etnologiya elmi sahəsində də belə sözlər var. Dil mədəniyyətin elə ünsürüdür ki, o sabit, stabil qalma xüsusiyyətinə malikdir, mühafizə olunur. Onun köklü dəyişməsi üçün minilliklər, uzun əsrlər lazımdır.

Etnik ərazi anlayışını dəqiqləşdirmək üçün ilk növbədə etniklik məvhumunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, etniklik müəyyən ərazidə tarixən qərarlaşan mədəniyyətin ümumi, nisbi stabil xüsusiyyətlərinə malik (həmçinin dil) insanların cəmi kimi qəbul edilir. Eyni zamanda psixika və öz birliyinin və başqalarından fərqliliyin dərk olunması, yəni özünüdərk göz önündə dayanır. Belə birlik müştərək insan nəsillərinin tarixi təcrübəsi kimi, bu birliyin maddi və mənəvi atributlarının təcrübəsi, onun nümayəndələrinin şüurunda həkk olunan təcrübəsi kimi qarşımızda canlanır. Bunun üçün etnikos kəlməsi irəli sürülüb. Etnikos xalqa məxsus olan deməkdir. Bununla hətta insan qruplarının yeni əraziyə köçdükdə belə mühafizə etdiyi etnik əlamətlərin kompleksi nəzərdə tutulur. Etnikoslar real həyatda onları təşkil edən ictimai strukturlardan kənar mövcud olurlar. Etnos və sosial birliklər - ailədən dövlətə - simbiozda mövcuddurlar [3, 32]. Simbioz müştərək həyat, birgəyaşayış anlamı kəsb edir. O, ətraf mühitlə qarşılıqlı təmasda yaşayan qrupların birgə fəaliyyətinin uyğunluq dərəcəsi kimi ölçülür.

Etnik ərazi zamanla yerli xalqın ona verdiyi adlarla fərqlilik qazanır. Ərazi amilinin əhəmiyyəti özünü toponimlərdə göstərir. Toponimlər yəni ərazilərə verilən yer adları etnosun dili, tarixi keçmişi, mədəniyyəti haqda müəyyən mənbə təşkil etməklə həmin etnik ərazidə məskunlaşmış xalqlar haqda

təsəvvür yaradır. Etnonim isə xalqlara verilən ad deməkdir. Bu da etnik ərazi daxilində baş verir. Bəzən adlar yerlərə şamil edilir, bəzən də ərazi adlarını xalqlar daşıyır. Ona görə də itirilmiş torpaqlarda dövlət siyasəti olaraq ilk növbədə xalqların oradakı yer adları dəyişdirilir. Bundan əlavə etnik ərazi dövlətin yaranması yolunda əsaslı amilə çevrilir. Dövlət o yerdə yaranır ki, oradakı məskun xalq öz idarəetməsini, hüquq sistemini qurmağa çalışır. Dövlətin müəyyən ərazi çərçivəsində sərhədləri müəyyənləşir. Vahid ərazi çərçivəsində, eyni dövlət daxilində müxtəlif etnik qruplar da yaşaya bilər. Lakin aparıcı qüvvə hər zaman çoxluğun təmsil etdiyi xalqdır. Filosof H.Quliyev yazır ki, «həyatın əmin-amanlığı əsasən məkan duyğusunun kəsərindən - məkanda istiqamət götürməyin səmərəliliyindən asılı idi» [2, 304]. Doğrudan da, məkan və orada qalma həyatı davam etdirmək üçün zəruridir. Sovetlər birliyi zamanı sürgün olunanlar sonrakı dövrlərdə bəraət qazandıqları zaman öz doğma yurdlarına geri qayıdırdılar. Deməli, yurd yeri onların mənsubiyyətilə bağlıdır, qohumluq, birlik əlaqələrinin təməl daşıdır, emosional gücdür.

Dünya üzrə miqrasiyaların, yerdəyişmələrin özü ərazi vahidi ilə sıx surətdə bağlıdır. İnsanların köçməsinə səbəb təbiətdə baş verən quraqlıq, zəlzələ, sel basması, kütləvi xəstəliyin yayılması ola bilər. Bundan əlavə siyasi baxımdan işğala məruz qalma nəticəsində (məsələn, səlcuq türklərində olduğu kimi) ərazini tərk etmə tarixən mövcud olan vəziyyətdir. Miqrasiyaların ərazi vahidinə müəyyən təsiri vardır. Bu şübhə doğurmayan fakt xalqların həyatında müəyyən izlər buraxır. Onların qarşılıqlı münasibətlər qurmasına təkan verir. Mədəniyyət məhz belə münasibətlər sayəsində çulğalaşır.

Tarixdən məlumdur ki, özünə dayaq yaratmaq məqsədilə etnik ərazidə köçürmə siyasəti yürüdülmüşdür. Bu əsasən işğallar nəticəsində baş verirdi. Digər etnoslardan istifadə üçün bilavasitə tayfaların tamamilə köçürülməsi prosesi sonralar onların bu və ya digər şəkildə yerli xalqın təsirinə məruz qalması ilə nəticələnirdi. Bu da məişət və mədəniyyət ümumiliyinə gətirib çıxarırdı. Gəlmələr istər-istəməz, orada özlərindən əvvəlki etnik qrupun təcrübəsindən yararlanır. Çünki coğrafi məkana uyğun olaraq təsərrüfatın idarə olunmasında onların bilik və təcrübələri daha çox olur. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan ərazilərinə köç edənlər burada çox gec və könüllü şəkildə assimilyasiya prosesinə qoşulmuşlar. V.V.Pokşışevskiy göstərir ki, «əhalinin etnik rəngarəngliliyi onun vacib xüsusiyyəti kimi o qədər aydındır ki, hər hansı ölkənin, rayonun və ayrıca şəhərin əsaslı coğrafi xarakteristikasında nəzərə alınır» [9, 181].

Arxeoloji məlumatlar etniklik barədə bizə o qədər də yardım edə bilmir. V.İ.Kozlov qeyd edir ki, «arxeoloji və paleoantropoloji materiallar çox nadir hallarda qədim əhalinin təxmini də olsa, doğum və ölüm səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir» [5, 10]. Müəllif fikrində haqlıdır. Məsələn, Azərbaycanda ən qədim ibtidai insan izlərini özündə əks etdirən Azıx adamıdır. Azərbaycan ərazisində digər paleolit düşərgələri olsa da, hər halda biz qədim insanların demoqrafik göstəriciləri haqqında kifayət edəcək fikirlər söyləyə bilmirik.

A.N.Moçalov öz məqaləsində dövlət ərazisinin təşkilində etnik amilin əks etdirilməsinin problemli məsələlərindən bəhs edir, burada etnik mənsubiyyətin, etnik icmaların, habelə onların kollektiv hüquqi subyektinin mahiyyətinin dərk edilməsinə müasir yanaşmalar təhlil edilir, etnik icmaların ərazi ilə əlaqəsi araşdırılır. Etnik mənsubiyyətə dair konstruktivist baxışlara sadıq qalaraq və onu hər bir insanın fərdi seçiminin nəticəsi kimi dərk edərək müəllif, dövlətin siyasi və ərazi quruluşu ilə bağlı prosesləri təhlil etmək üçün “etnik qrup” kateqoriyasından istifadə etməyi məqbul hesab edir [4, 33].

Ərazidə mövcud etniklərarası münasibətlərin belə bölgüsü təqdim olunur: «Polietnik ərazidə etnik təmasların dörd variantı mümkündür: yanaşı yaşama, assimilyasiya, metisləşmə, qaynayıb qarışma» [6, 125]. Əslində iki əsas seçim vardır: miqrasiya nəticəsində gələn xalqların etnik ərazini vətən bilib uğrunda mübarizə etməsi və əksinə, başqa dövlətin daxilinə qoşulmaq arzusu. Burada əsas məsələ etnoslararası əlaqələrdəki seçimdən ibarətdir. İnsanlar müəyyən ərazidə yaşayaraq münasibətlər qururlar. Belə münasibətlər müxtəlif şəkildə davam edə bilər. Bəziləri gəldiklərini dərk edərək həyat tərzini davam etdirir və heç bir ərazi iddiasına düşmür, nadir xalqlar var ki, ermənilər kimi əraziyə gəlmə olduqlarını bildikləri halda oranı özlərininki hesab edirlər. Ona görə yersiz iddia labüd olaraq konflikti doğurur.

Deməli, hər bir etnos müəyyən ərazidə məskunlaşaraq yaşamağa çalışır. Bu onun birlik kimi formalaşması üçün ən vacib məsələdir. Ərazi bir sığınacaq yeri olmaqla bərabər, bir ocaqdır.

Azərbaycanlılar el ocaq başına yığışar deyirlər. Onun varlığı insanları bir yerə toplama məqsədi daşıyır. Ərazinin tərk edilməsi ağırlı prosesdir, doğma yurda qayıdış isə sevinc gətirir. Etnik ərazi həmin məskunlaşma məkanında yaşayan etnosun fasiləsiz və davamlı varlığıdır. Etnik ərazi, istənilən etnik birliyin məskun olduğu ərazi, əsasən onun formalaşma və kompakt şəkildə mədəniyyətini yaydığı məkanı, eyni zamanda digər xalqlarla qaynaq-qarışdığı vahid ərazilər deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. Москва, Наука, 1985, 271 с
2. Quliyev N. Arxetipik azərilər: mentalitetin simaları. Bakı, Qanun, 2010, 344 s
3. Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество – это народы. Москва, Мысль, 1990, 391 с
4. Мочалов А.Н. Территория, этничность и феномен «многонациональных» государств // Науч. ежегодник Ин-та философии и права Урал. отд-ния Рос. акад. наук, 2017. Т. 17, вып. 4. с 33–52.
5. Козлов В.И. Особенности воспроизводства населения в доклассовом и раннеклассовом обществе. В книге Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе (под ред. Ю.В.Бромлей, Л.Е.Куббель, А.И.Першиц). Москва, Наука, 1982, с 9-32.
6. Əfəndiyev V., Nağıyev S. Əhali coğrafiyası (dərslük). Bakı, Bakı Universiteti, 2006, 338 s
7. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Ленинград, Наука, 1990, 279 с
8. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). Bakı, Yazıcı, 1981, 336 s
9. Покшишевский В.В. Население и география (теоретические очерки). Москва, Мысль, 1978, 315 с.

AŞPA-NIN GÜNDƏMİNDƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİ: İKİLİ STANDARTLAR MƏSƏLƏSİ

Alpay Əhmədov

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan

alpayahmad@gmail.com

Summary

ARMENIA-AZERBAIJAN CONFLICT ON THE PACE AGENDA: THE ISSUE OF DOUBLE STANDARDS

The article "Armenian-Azerbaijan conflict in the PACE agenda: issue of double standards" is devoted to the attitude of PACE's position on Armenian-Azerbaijan conflict. The author analyses the principal differences between the documents adopted by PACE during the period of Armenian occupation and after the liberation of Azerbaijani lands. The main conclusion of the article is that, the documents adopted in 2023-24 years are distinguished through their biasedness, firstly due to their ultimative character against Azerbaijan.

Key words: PACE, Armenian-Azerbaijan conflict, territorial integrity etc.

Резюме

АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КОНФЛИКТ ПО ПОВЕСТКЕ ПАСЕ: ПРОБЛЕМА ДВОЙНЫХ СТАНДАРТОВ

Статья «Армяно-азербайджанский конфликт в повестке дня ПАСЕ: вопрос двойных стандартов» посвящена позиции ПАСЕ к армяно-азербайджанскому конфликту. Автор анализирует принципиальные различия между документами, принятыми во время оккупации азербайджанских земель и после их освобождения. Основным итогом статьи заключается в том, что документы, принятые в 2023-24 годах отличаются предвзятостью, прежде всего их ультимативным характером, адресованным Азербайджану.

Ключевые слова: ПАСЕ, армяно-азербайджанский конфликт, территориальная целостность и др.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan müstəqillik qazanandan etibarən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, ən əsası, bunun beynəlxalq hüquq baxımından əsaslandırılmasına prioritet məsələ kimi yanaşmışdır. Xüsusilə, "milli özmüqəddəratını təyinetmə" prinsipinə qarşı

“ərazi bütövlüyü” prinsipinə üstünlük verilməsi Azərbaycanın beynəlxalq gündəmdə daima vurğuladığı məsələ olmuşdur ki, 2020-23-cü illər ərzində öz ərazi bütövlüyünü bərpa edərkən, beynəlxalq hüquq baxımından öz alibisini əldə edə bilmişdi.[2].

Azərbaycan diplomatiyasının ən böyük uğur məhz “ərazi bütövlüyü” prinsipinin “milli özünümükəddəratı təyin etmə” üzərində üstünlük təşkil etməsi olmuş, hərçənd, ikinci tam olaraq beynəlxalq gündəmdən çıxarılmamışdır.

Bəllidir ki, Azərbaycanın 2000-ci ildən üzv olduğu Avropa Şurasının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə olan diqqəti həm də insən haqlarına önəm verməsi ilə bağlı olub. Həmin dövrdə Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında azərbaycalı deputatların Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞPA) formatında aktiv fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, bu qurumun 2005-ci ilin yanvarında qəbul etdiyi 1690 sayılı qətnamədə Azərbaycan torpaqlarının işğal olunması faktı ilk dəfə Qərb institutu tərəfindən tanındı.[7;8]

Məhz bunun nəticəsi idi ki, AŞPA-nın Qarabağ üzrə məruzəçisi Devid Ətkinson 2005-ci ilin yanvarında belə bir bəyanatla çıxış etmişdi: “Dağlıq Qarabağın da daxil olduğu Azərbaycan ərazisinin sərhədləri 1991-ci il müstəqil dövlət olduğu ərazilərlə beynəlxalq səviyyədə tanınıb. Azərbaycanda yaşayan yerli ermənilərdən başqa Ermənistan erməniləri də Dağlıq Qarabağ uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişlər. Bu gün Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda Ermənistanın əsgərləri var, bu ölkənin pasportunu daşıyan adamlar var...”. [1]

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan deputatları Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı AŞPA-da xüsusi nümayəndə vəzifəsinin təyin edilməsinə nail olanda, Ermənistan diplomatiyası aktiv fəaliyyətə keçmişdi. Azərbaycan Respublikasının AŞ-dakı daimi nümayəndəsi olmuş Aqşin Mehdiyevin bildirdiyinə görə, məruzənin yayılmasından dərhal sonra, 2004-cü ilin sentyabrında Ermənistanın xarici işlər naziri Vardan Oskanyan Strasburqa təcili səfər etmiş, Avropa Şurası çərçivəsində hər hansı müzakirələrin ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinə və eləcə də münaqişənin həlli prosesinə xələl yetirəcəyini əsas gətirərək, məruzənin müzakirəsinin qarşısını almaq məqsədi ilə təşkilatın rəhbərliyinə ciddi təzyiqlər göstərmişdi. [1] Həmin sessiya zamanı qondarma Dağlıq Qarabağdan olan rəsmilərin iclasda iştirakına icazə verilməməsi də Azərbaycan diplomatiyasının uğuru sayılırdı.

2005-ci və 2016-cı ildə qəbul edilən 1416 sayılı qətnamə (2005, 25 yanvar), 1690 sayılı tövsiyə (2005, 25 yanvar), 2085 sayılı qətnamənin (26 yanvar, 2016) müsbət cəhətləri aşağıdakılar idi: [7; 8]

1. Dağlıq Qarabağın o bölgədə yaşayan erməniləri təmsil edən dırnaqarası DQR qüvvələri tərəfindən deyil, məhz Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması faktını özündə əks etdirirdi.

2. Ermənistan silahlı qüvvələrinin dərhal regiondan çıxarılması tələb edilirdi.

3. Ermənistan münaqişəsinin əsas tərəfi, işğalçı tərəf kimi göstərilirdi.

4. Azərbaycanlıların “etnik təmizlənmə” siyasətinə məruz qalması faktı öz əksini tapmışdı.

5. Azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına qayıtmasının vacibliyi vurğulanmışdı.

AŞPA-nın 44 günlük müharibə (2020, sentyabr-noyabr) və 1 günlük (2023, sentyabr) anti-terror əməliyyatından sonra qəbul etdiyi sənədlərə nəzər saldıqda, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olur:

1. Sənədlərin tarixlərindən görünür ki, onlar qısa müddət ərzində qəbul edildi, halbuki, işğal olunmuş Azərbaycan torpaqları ilə bağlı müvafiq ilk qətnamə Azərbaycan və Ermənistan AŞ üzvü olandan 4 il sonra qəbul edilmişdi.

2. 2005 və 2016-cı ildə Azərbaycanın maraqlarını ifadə edən qətnamələrdən fərqli olaraq, 2023-24-cü ildə qəbul edilən sənədlər Azərbaycana qarşı ultimativ ritorikası ilə seçilir. [9;10]

3. Ermənilərin maraqlarına uyğun olaraq, ermənilərin Dağlıq Qarabağa qayıtması ilə bağlı monitorinq qrupunun yaradılması 2260 sayılı tövsiyədə [9](12 oktyabr 2023) öz əksini tapdı, halbuki, AŞPA-nın Azərbaycanın maraqlarını ehtiva edən sənədlərdə azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmasını şərt olaraq bu səviyyədə ortaya qoyulmamışdı.

4. Nəhayət, Azərbaycan qarşısında qoyulan bu tələblərin yerinə yetirilmədiyi təqdirdə, ölkə nümayəndə heyəti üzvlərinin etimadnamələrinin qəbul edilməməsi 15899 sayılı sənəddə (23 yanvar

2024)[10]öz əksini tapdı, halbuki, Azərbaycan torpaqlarının işğalı dövründə belə bir tələb Ermənistan qarşısında şərt kimi qoyulmamışdı.

Bəlli olduğu kimi, 2024-cü il yanvarın 23-də Azərbaycan nümayəndə heyəti AŞPA-da öz fəaliyyətinə dayandırmaq qərarına gəldi. [5] Bu qərar AŞPA Monitoring Komitəsinin Azərbaycan nümayəndə heyəti üzvlərinin etimadnamələrinin qəbul edilməməsi barədə avropalı deputatların çağırışlarından sonra verilmişdi. Belə ki, AŞPA deputatları yuxarıda göstərilən tarixdəki müzakirələrdə Azərbaycanın qurumdakı nümayəndə heyətinin etimadnaməsini təsdiq etməmişdi. Həmin sənəddə siyasi və insan haqları üzrə Azərbaycanın öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməməsi ilə yanaşı, Monitoring Komitəsi Laçın dəhlizinin blokada altına alınmasını qınayan 2508 sayılı qətnaməni, eləcə də Azərbaycan ordusunun ötən ilin sentyabrında həyata keçirdiyi və Dağlıq Qarabağın bütün erməni əhalisinin ərazini tərk etməsi ilə nəticələnən hərbi əməliyyatı pisləyən 2517 sayılı qətnaməni nəzərə çatdırırdı ki, bu, qurumun Azərbaycana qarşı qərəzli mövqeyinin təzahürü idi.

Ədəbiyyat

1. AŞPA-NIN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİ ÜZRƏ MƏRUZƏSİ AZƏRBAYCANIN UZUNMÜDDƏTLİ VƏ MƏQSƏDYÖNLÜ SİYASƏTİNİN KONKRET BƏHRƏSİDİR 26.01.2005

https://azertag.az/xeber/aspa_nin_dagliq_qarabag_munaqisesi_uzre_meruzesi_azerbaycanin_uzunmuddetli_ve_meqsedyonlu_siyasetinin_konkret_behresidir-325045

2. Tofiq F. Musayev From territorial claims to belligerent occupation: legal appraisalDiplomatiya aləmi № 18-19, 2008

3. Azərbaycan AŞPA ilə əməkdaşlığı dayandırmağa qərar verib Fərid Həsənov

BBC Azərbaycanca 22 Yanvar 2024 Yeniləndi 24 Yanvar 2024
<https://www.bbc.com/azeri/articles/cprx5w8q43po>

4. İlham Əliyev Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasında çıxış etmişdir 24 iyun 2014, 21:00 <https://president.az/az/articles/view/12149>

5. Azərbaycan AŞPA ilə əməkdaşlığı dayandırmağa qərar verib.22 Yanvar 2024

Yeniləndi 24 Yanvar 2024 <https://www.bbc.com/azeri/articles/c06m4m2pykko>

6. Recommendation 1690 (2005)¹ The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference Parliamentary Assembly The Parliamentary Assembly refers to its Resolution 1416 (2005)

7. Resolution 2085 (2016)¹ Inhabitants of frontier regions of Azerbaijan are deliberately deprived of water

8. Report of the Political Affairs Committee of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Document 10364, 29 November 2004. Explanatory Memorandum by the Rapporteur, part III, para. 5.

9. Humanitarian situation in Nagorno-Karabakh Report. Doc. 15840 October 2023(in pdf format)

10. Challenge, on substantive grounds, of the still unratified credentials of the parliamentary delegation of Azerbaijan Doc. 1589923 January 2024 (in pdf format)

AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA ERMƏNİ DÖVLƏTİ YARATMAQ PLANLARI: İSRAİL ORİ VƏ ONUN MOSKVA LAYİHƏSİ

Adil Əliyev

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan

adil-metbuat@mail.ru

Summary

PLANS TO CREATE AN ARMENIAN STATE ON THE LAND OF AZERBAIJAN: ISRAEL ORI AND HIS MOSCOW PROJECT

In the article it's noted that the plans of the Armenians to create their own state on the lands of Azerbaijan corresponded essentially to the Eastern (Oriental) policy carried out by Russian Tsar Peter I. In 25 July, 1701 Israel Ori, the son of Kafan Melik, submitted to Tsar Peter I the Moscow plan, which was compromised of 18 items and programmed the foreign intervention in Safavid State territories- Azerbaijan, Georgia, Iran. According the mentioned plan, the cities Shemakha, Lori, Kafan, Nakhichevan, Ordubad, Irevan, Tabriz, Gilan had to be invaded. The plans of mentioned cities invasion are studied basing on source material.

Key words: *State, church, Israel Ori, embassy, project.*

Резюме

ПЛАНЫ СОЗДАНИЯ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА НА ЗЕМЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНА: ИЗРАИЛЬ ОРИ И ЕГО МОСКОВСКИЙ ПРОЕКТ

В статье отмечается, что планы армян по созданию собственного государства на землях Азербайджана по своей сути соответствовали восточной политике, проводимой российским царем Петром I. В Московском проекте, представленном царю Петру I 25 июля 1701 года Израилем Ори, сыном Кафанского Мелика, и состоявшим из 18 пунктов, был изложен план иностранной военной интервенции на земли государства Сефевидов - Азербайджан, Грузию и Иран.

Согласно указанному плану, предусматривался захват таких городов как Шамаха, Лори, Кафан, Нахичеван, Ордубад, Иреван, Табриз и Гилан. Планы по захвату названных городов изучены на основе первоисточников.

Ключевые слова: *Государство, церковь, Израиль Ори, посольство, проект.*

Bütün istiqamətlərdə ərazilərini genişləndirməkdə əhəmiyyətli uğurlar əldə etmiş Rusiya, XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən, isti dənizlərə doğru hədəflərini də gerçəkləşdirməyə başlamışdır. Qafqaz, xüsusilə də Qara və Xəzərsahili vilayətlər Rusiyanın cənuba sərbəst çıxışını təmin edəcək mühüm bölgə kimi strateji aktualıq kəsb etməkdə idi. Yaranmış beynəlxalq şəraitdən faydalanmağa çalışan Üçkilə/Eçmiədzin qriqoryan kilsəsi Avropada qondarma “erməni məsələsi”nin qaldırılması, eləcə də böyük dövlətlərin əli ilə Şərqi Anadolu və Qərbi Azərbaycan torpaqlarında (Çuxursəd vilayəti, Gəncə-Qarabağ və s.) “erməni dövlətinin yaradılması” planını reallaşdırmaq məqsədilə ciddi işlər görməyə başlamışdır. Bu məqsədlə hələ XVI əsrin ortalarında - 1547, 1562 və 1567-ci illərdə Üçkilədə keçirilən gizli yığıncaqlarda “*Səfəvi dövləti ərazisində ermənilərə dövlət qurmaq*” qərara alınmış, bu məqsədlə Papaya müraciət olunmuş, Romaya nümayəndə heyəti göndərilmiş, xeyli danışıqlar aparılmışdır [2, 743; 5, 10-11]. XVII əsrin ikinci yarısında, IV Həkopun (1655-1680) katolikosluğu dövründən etibarən, erməni qriqoryan kilsəsinin bu istiqamətdə “nəzərəcarpacaq uğurları” İsrail Orinin (1658-1711) adı ilə bağlıdır.

Orinin atası Qafan məliyi İsrailin də qatıldığı Üçkilədə təşkil olunmuş məxfi müşavirədə (1678-ci il) üsyana qalxmış gürcü çarı XI Georgi və Kaxeti çarı Arçili dəstəkləmək, kömək üçün Roma papasına, Avropa dövlətlərinə və Moskva çarına müraciət etmək, habelə başda erməni katolikosu olmaqla üç din xadimi və üç mülki şəxsdən ibarət 7 nəfərlik heyətin Avropaya göndərilməsi qərara alınmışdır [9, 1-21; 3, XV]. Üç mülki şəxsdən biri kimi (atasının yerinə) İsrail Orinin daxil olduğu 7 nəfərdən ibarət heyət Tiflisdə gürcü çarı ilə görüşəndən sonra [4, 431, 242], Avropa yolunu tutaraq dəniz yolu ilə 1680-ci ildə İstanbula çatdı. Lakin heyətin başçısı katolikos IV Həkopun vəfat etməsi, eləcə də gürcülərin məğlub olması səbəbindən nümayəndə heyəti geri qayıtmaq məcburiyyətində qalır. İsrail Ori təkbaşına missiyanı yerinə yetirmək qərarına gəlir və erməni tacirlərinə qoşularaq Venesiya, Paris və

Vyananı ziyarət edir. O, XIV Lüdovikin ordusuna qoşularaq 12 il ərzində Fransa siyasi dairələri ilə təmasda olur, daim ermənilərin “azad edilməsi” məsələsini qaldırır.

1695-ci ildə Ori Düsseldorfə gedərək 4 il Pfals kürfürstü Yohan Vilhelimin təchizat işləri üzrə şəhər komissarı vəzifəsində çalışır [9, XX]. Kürfürstün məsləhəti ilə Ori “erməni məsələsi”nin Avropada müzakirə predmetinə çevrilməsi üçün, müvafiq sübütədiçi sənədlər əldə etmək məqsədilə 1699-cu ilin yazında Zəngəzura qayıtmalı olur [2, 743]. İsrail Ori Avropada ermənilərlə bağlı saxta və şişirtmə məlumatlar yaydığı kimi, eyni qaydada Üçkilsə və Gəncəsər yığıncaqlarında Avropa monarxlarının himayəsi və dəstəyi ilə bağlı yalan məlumatlar verməkdən çəkinmir, Pfals kürfürstünü Avropanın ən qüdrətli monarxı kimi təqdim edirdi [9, XXII]. Kürfürstün Qarabağ məliklərinə və gürcü çarına ünvanladığı “ümidverici məktub”ları [2, 743; 8, 24] ilə silahlanmış Orinin, bu missiyası nə Üçkilsədə ermənilərin toplantısında, nə də sonra Alban katolikosluğunun yerləşdiyi Gəncəsər monastırında 5 yepiskopun iştirakı ilə keçirilmiş yığıncaqda [9, XXI-XXII] baş tutmadı.

Düşdüüyü vəziyyətdən ermənisayağı çıxış yolu tapan İ.Ori 1699-cu il aprelin 6-da məlik Safrazın Əngəlyurd ədalanan mülkündə 10 nəfər Qafan məliyinə sonradan istədiyi mətni yazacağı ağ vərəqlərə imza atdırmış və möhürlətməmişdi. Bu imzalı ağ vərəqlər vasitəsilə İsrail Ori, artıq Avropa hökmdarlarına erməni məlikləri adından istədiyi şəkildə saxta müraciətlər göndərə bilirdi. Məliklərin adından ilk öncə Pfals kürfürstünə latın dilində ünvanladığı məktubda məliklərin “*Orini özlərinin başçısı, vardapet Minası isə ona köməkçi təyin etdiklərini*” bildirir, kürfürstü yeni qurulacaq dövlətin başçısı olaraq görmək istədiklərini vurğulayırdı [9, 9-17; 3, 193]. İsrail Ori məliklərin adından erməni dilində hazırladığı digər məktubu I Pyotra ünvanlayır [6, 238-239]. Saxta müraciətdə ermənilərin “acınacaqlı vəziyyəti”, I Pyotrun erməniləri himayəyə götürməsi və rus qoşunlarını səbirsizliklə gözlədikləri qeyd olunurdu.

1699-cu ildə yenidən Avropaya qayıdan İsrail Ori “Şərqi Ərməniyyə”də erməni dövləti yaratmaqla bağlı təbliğatını davam etdirmiş, 36 bənddən ibarət Pfals layihəsini hazırlayaraq kürfürstə təqdim etmişdir. 1699-cu il 22 sentyabr tarixili latın dilində tərtib olunmuş layihədə Azərbaycan ərazisinə Səlib yürüşü nəzərdə tutulurdu [1, 45-46]: “*hökmdarların da qatılacağı bir sıra səlibçi təşkilatların yaradılması; Avropa səlibçi ordusunun Rusiyadan keçib Xəzər dənizi sahillərinə gəlməsi; Bakı və Şamaxını işğal etməsi; ermənilərin də üsyan qaldıraraq Avropanın səlibçi ordusu ilə birləşməsi; savaşın bütün məsrəflərini ermənilərin təmin etməsi; Naxçıvan, İrəvan, Təbrizin alınıb kürfürstün ixtiyarına verməsi*” və s. Layihədə Azərbaycan torpaqları və şəhərləri erməniləşdirilərək təqdim edilir, bölgədə yaşayan ermənilərin sayı və hərbi gücü fantastik şəkildə şişirdilir, inanılmaz vədlər verilirdi. Pfals layihəsində Rusiyanın rolu yalnız ərazisindən səlibçilərin keçməsinə razılıq verilməsindən ibarət idi.

Osmanlı ilə əlverişli 1699-cu il Karlovça sülhünün şərtlərini pozmaq istəməyən Avropa monarxlarının “*Moskva çarının iştirakı olmadan bu işin müvəffəqiyyətlə başa çatmasının mümkünsüzlüyü*” barədə tövsiyələri üzrə [9, XXIV], İsrail Ori və köməkçisi vardapet Minas Pfals kürfürstünün 13 oktyabr 1700-cü il və imperator Liapoldun 9 fevral 1701-ci il tarixli zamanət məktubları ilə Moskvaya yola düşürlər [3, 194-196]. İsrail Ori 1701-ci ilin iyunun 30-da I Pyotrun qəbulunda olmuş, iyul ayında isə bir neçə dəfə yazılı müraciət etmişdi.

Pfals layihəsindən xeyli fərqli, İsrail Orinin 18 bənddən ibarət Moskva layihəsi 1701-ci il 25 iyul tarixli hesabatında təqdim olunmuş və boyar Qolovin vasitəsilə I Pyotra çatdırılmışdı. Moskva layihəsinin müddəalarına əsasən:

I bənddə çarın yürüş üçün 25 minlik qoşun (15 min süvari, 10 min piyada) ayırması; yürüşün məxfi qalması üçün qoşunun əsasən sərhəd bölgələrindən – yerli Həştərxan kazaklarından və çərkəzlərdən toplanması, 6 səhra topu, 100 bomba, barıt, mərmi və s. hərbi sursatın götürülməsi nəzərdə tutulurdu.

II bənddə, toplanan qoşunun iki hissəyə bölünməsi – 5 mini atlı, 5 mini piyada olmaqla 10 minlik hissənin gəmilərlə Nizova (Niyazabad) dəniz dayanacağına gəlməsi və oradan quru yolla 20 mil və ya 3 günlük məsafədə yerləşən Şamaxıya irəliləməsi nəzərdə tutulurdu. Şamaxı şəhərində daş divar və qalaların olmadığı, xana məxsus 150 nəfərlik hərbcinin olduğu şəhəri 2 saata tutmağın mümkün olacağı qeyd olunurdu [9, 86-87].

III bənddə Şamaxının tutulması *“erməni torpaqlarına giriş açarı”* kimi dəyərləndirilir, digər 15 minlik qoşunun quru yolla Terek və Dərbəndi keçərək *“erməni torpağı”*na girməsi vurğulanırdı. Su yolu ilə Şamaxıya gələn 10 min nəfərlik qoşun isə burada 4 alaya bölünərək hər biri: *“birinci hissə Gəncəyə gedəcək, orada bir xan yüz nəfərlə yaşayır, qalanların hamısı ermənidir, ikinci hissə bəyin 20 nəfərlə yaşadığı Loriyə, üçüncü hissə yenə bəyin 20 nəfərlə olduğu Qafana, dördüncü hissə xanın yaşadığı Naxçıvana gedəcək, orada isə onunla birlikdə 200 nəfər və bəzi erməni yüzbaşılari da yaşayır”* [9, 87].

IV bənddə Naxçıvan yaxınlığında Araz çayının *“erməni torpağı”* ilə İran arasında sərhəd təşkil etdiyi, çay üzərində keçidlərin ələ keçirilməsinin qoşunun ərzaq təminatı üçün çox faydalı olacağı vurğulanırdı. Həmçinin qoşunu yedizdirmək və atları yemlə təmin etmək üçün bütün hərbi hissələrin Naxçıvanda toplanması nəzərdə tutulurdu.

V bənddə Naxçıvandan 15 mil məsafədə yerləşən və varlı insanların yaşadığı Ordubad şəhərində silah, ərzaq və 100 min süvarini geyindirə biləcək parçalar olduğu qeyd olunurdu [9, 87-88; 3, 212].

VI və VII bəndlərdə Naxçıvandan sonra 5 min nəfərlik qoşunun 20 mil məsafədə yerləşən, daş qalası, 30 səhra topu və 200 xidmətçisi olan Rəvan (İrəvan) şəhərinə gedəcəyi, sürətli və gözlənilməz hücumla şəhəri döyüzsüz tuta biləcəyi qeyd olunmuşdu. Qalada barıt anbarı və digər hərbi sursatın ermənilərin əlində olduğu, sikkə kəsənlər daxil 3 yüzdən çox erməninin şəhərdə yaşadığı, şəhər darvazaları, gözətçi məntəqələri və digər strateji obyektlər haqqında kəşfiyyat məlumatları verilmiş, eləcə də qaladakı ermənilərin xəyanət edərək qapıları açma biləcəklərindən bəhs edilirdi [9, 88; 3, 212-213].

VIII bənddə İrəvan şəhərini belə hiylə ilə almaq mümkün olmazsa, bölgədəki yeganə güclü və məşhur qalanın mühasirəyə hazır olmaması, şəhərdə və ətraf üç böyük qəzada xristianların çox olması, şəhər ətrafındakı çoxlu qəbirlərin arasında böyük silahları yerləşdirmək və qalanı vurmaq imkanlarından türklər kimi yararlanmaqla şəhəri ala biləcəklərindən bəhs olunurdu [9, 88-89].

IX bənddə quru yolla hərəkət edən və Bezderdən (?) keçərək Gürcü torpaqlarına çıxacaq 15 minlik qoşuna paytaxt Tiflisdə oturan müsəlman gürcü xanının və onun bütün xristian gürcü ordusunun heç bir çətinlik çəkmədən təslim olacağı qeyd olunurdu [9, 89].

X bənddə Naxçıvandan 30 mil məsafədə yerləşən, varlı və böyük şəhər olan Təbrizin zəbt olunmasından bəhs edilir. Əhalisinin əksəriyyətinin müsəlman, xristianların isə çox az olduğu bu şəhərdə *“80 topa və çoxlu hərbi sursata malik xan yaşayır”*. Lakin burada xüsusi ordu və möhkəm qalalar yoxdur. *“Eni və uzunluğu 2 saatlıq piyada”* yolu olan bu şəhəri ələ keçirməklə çoxlu mənfəət götürmək olar, çünki bu şəhər *“100 min döyüşçünü geyindirir və yedizdirir bilər”* [9, 89; 3, 213-214].

XI və XII bəndlərdə Təbriz şəhəri alındıqdan sonra ətrafdakı varlı kəndləri soyub-talamaq üçün qoşunun dörd bir tərəfə göndərilməsi, vaxtilə Stenka Razinin 3 min kazakla qızılbaşların Gilan şəhərini qarət etməsi nümunəsində, yenidən Həştərxandan göndəriləcək kazak qoşununun Gilanı asanlıqla ələ keçirə biləcəyi göstərilirdi [9, 89-90; 3, 214].

XIII bənddə Təbriz və Gilan şəhərinin alınmasından sonra qoşunların çoxlu kəndlər hesabına hər cür ləvazimatla təmin olunmaqla, eləcə də ətraf yerləri qarət etməklə qışı keçirə biləcəyinə işarə verilirdi [9, 90].

XIV bənddə komandanlığın effektiv olacağı təqdirdə, bu hərbi kampaniyanın qəfil və gözlənilməz olmaqla 15 gün ərzində, şahın dəxi hazırlaşma bilməyəcəyi qısa müddətdə tamamlanacağı, buna görə də təchizat və yük daşımalarına ehtiyac qalmayacağı qeyd olunurdu [9, 90].

XV bənddə *“uzunluğu 150 mil, eni 120 mil ərazini əhatə edən və 17 əyalətdən ibarət erməni torpaqlarından”* bir həftəyə əksəriyyəti süvari olmaqla 116 min nəfərlik erməni qoşununun toplanacağı, 30 minlik gürcü qoşunu ilə yanaşı, Türkiyədəki 60 min erməni tacirinin də ermənilərin köməyinə gələcəyi barədə şişirtmə rəqəmlər göstərilirdi [9, 90-91].

XVI və XVII bəndlərdə şah məxsus qüvvələrin mümkün qədər azaldılmaqla sayı göstərilirdi. Burada cəmi *“38 min süvaridən ibarət şah qoşunlarının”* isti yerlərdə qışladığından bir dəfəyə *“5 mindən çoxunu”* toplamaq mümkün olmadığı, erməni və gürcü qoşunlarından mərhum olacaq şahın *“20 mindən az qoşunu”* qalacağı, Buxarada aramsız döyüşlər davam etdiyindən oradakı qoşunlardan faydalana bilməyəcəyi qeyd olunurdu [9, 91].

Sonuncu XVIII bənddə isə İrana qarşı savaşımaq üçün münasib vaxtın olduğu, onların müharibə hazırlıqlarının olmadığı, ölkədəki bütün xristianların üsyana qalxdığı və hərbi kampaniyanın baş tutacağı təqdirdə asan və tezliklə başa çatacağı vəd olunurdu [9, 91].

Sənəddən də göründüyü kimi, Rusiyanı “xilaskarlıq missiyası” bəhanəsi ilə Cənubi Qafqaza hücumu təhrik edən ermənilər rus məmurlarına müxtəlif şirnikləşdirici vədlər verərək bu hücumu tezləşdirmək istəyirdilər. Lahiyəni təqdim edəndən bir müddət sonra, 1703-cü il noyabrın 22-də İsrail Ori “erməni dövlətinin” uydurulmuş xəritəsini də hazırlayıb I Pyotra təqdim etmişdir.

I Pyotrun İsrail Orinin təqdim etdiyi layihə ilə maraqlanmış və öz erməni məmurlarından birini xüsusi nümayəndə kimi ermənilərin vəziyyətini öyrənmək üçün Qafqaza göndərmiş, İsrail Orini isə Avropa səfirliyinin rəhbəri kimi İrana göndərilməsini təşkil etmişdi” [8, 25]. 1706-cı ildə İsrail Oriyə çarın fərmanı ilə polkovnik rütbəsi və səfir səlahiyyəti (01 fevral 1707-ci il) verilmiş, müxtəlif dövlətlərdən olan 50 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinin başçısı kimi 1707-cü ildə İsfahana göndərilmişdir. Şamaxıda iki il şah tərəfindən qəbul edilməsini gözləyən İsrail Ori, 1709-cu ildə İsfahanda Şah Sultan Hüseynin qəbulunda olmuşdu. Rusiya ilə münasibəti pozmamalı xatirinə elçini dinləyən və I Pyotra cavab məktubu göndərən şah İsrail Orini saraydan uzaqlaşdırmaq üçün mümkün olan hər şeyi etdi. Beləliklə də elçilik missiyasını bitirmiş İsrail Ori 1711-ci ildə Rusiyaya geri qayıdarkən müəmmalı şəkildə Həştərxanda ölmüşdür.

Nəticə olaraq, İsrail Orinin hazırladığı lahiyələr və verdiyi kəşfiyyat məlumatları “*bütövlükdə gələcəkdə I Pyotrun Şərq siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi*” [7, 718]. Bəzi məlumatlara görə, bəhs olunan dövrdə başı İsveçlə ağır müharibəyə qarışmış I Pyotr Şimal müharibəsinin bitməsindən həmin sonra Xəzərsahili vilayətlərə yürüş təşkil edəcəyi ilə bağlı İsrail Oriyə söz də vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Nəcəfli G.C. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri / G.C.Nəcəfli. – Bakı, “Nurlan”. – 2007. – 246 s.
2. Uras E. Tarihə Ermeniler ve Ermeni Meselesi. (Genişletilmiş II Baskı). / E.Uras. – İstanbul: “Belge yayınları”, –1987. – 798 s.
3. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. (Сб. документов. Под редакцией Ашота Иоаннисяна), т. II, ч. I, / – Ереван: «Изд-во АН Арм. ССР», – 1964. – 396 с.
4. История армянского народа ч. I. (под. ред. П.Н.Аракеяна и А.Р. Иоаннисяна). / – Ереван: «Изд-во АН Арм. ССР», – 1951. – 291 с.
5. Нерсисян М.Г. Из истории армяно-русских отношений. Кн. I, документы. / М.Г.Нерсисян. – Ереван: «Изд-во Академии Наук Армянской ССР», –1956. – 405 с.
6. Представленное Израелем Орием письмо христианских меликов на имя царя Петра Алексеевича (29 апреля 1699 г.) // АВПРИ, фонд. №100 “СРА” оп.3, 1701-1703 гг. дело 1.
7. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. (сост., и вступ. ст. С.С. Дмитриева; Комм. С.С. Дмитриева и Л.П. Дойниковой; ил. В.В. Лукашова). / – Москва, Изд-во «Правда», – 1989. – 768 с.
8. Шахид. А. Значение “армянского вопроса” в наступательном движении России на Кавказ в XVIII столетии. // – Москва: Журн. «Северный Кавказ». №55-56, – 1933. – с. 23-34.
9. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народам. (Документы). / Г.А.Эзов. Санкт-Петербург: «Типография Императорской Академии Наук», – 1898. – 512 с.

SƏFƏVİLƏRİN ZAMANINDA ERMƏNİ KİLSƏ MƏRKƏZİ ÜÇ KİLSƏNİN ALBAN KİLSƏSİNİ ÖZÜNƏ TABE ETMƏK CƏHDLƏRİ

Əsgər Əhməd

Bakı Slavyan Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor

Azərbaycan

asker57@gmail.com

Summary

THERE IS THE ATTEMPTS BY THE ARMENIAN ECCLESIASTICAL CENTER OF THE TRIAD OF CHURCHES TO SUBJUGATE THE ALBANIAN CHURCH DURING THE SAFAVID ERA

This article is devoted to the study of issues related to the attempts of the Armenian ecclesiastical center to monopolize the Albanian Church with aUchkilise (Etchmiadzin) during the Safavid era. The church of the Uchkilise began to play the role of the ecclesiastical center after the transfer of the Armenian Catholic Church to the Uchkilisain 1441. It began to make serious efforts to influence all the churches of the Gregorian sect, including the Albanian Church. In carrying out this work, the Armenian ecclesiastical center of the Uchkilise took considerable advantage of the historical, religious, political, economic and other advantages available to it. However, the Albanian church center of Ganzasar and the Church of the Three Youths of the late XVII century were able to maintain their relative independence, despite all the pressure and factors directed against them.

Key words: *Christian Albanians, Karabakh, Ganzasar, Uchkilsa, apostolic church.*

Резюме

ПОПЫТКИ АРМЯНСКОГО ЦЕРКОВНОГО ЦЕНТРА ТРИАДЫ ЦЕРКВЕЙ ПОДЧИНИТЬ СЕБЕ АЛБАНСКУЮ ЦЕРКОВЬ В ЭПОХУ СЕФЕВИДОВ

Статья посвящена исследованию вопросов, связанных с попытками армянского церковного центра монополизировать Албанскую церковь Учкилисей (Эчмиадзин) во времена Сефевидов. После перевода Армянской католической церкви в состав Учкилисев 1441 году, играющая роль центра, церковь Учкилисе стала предпринимать серьезные усилия по влиянию на все церкви григорианской секты, в том числе и на Албанскую церковь. При осуществлении этой работы Армянский церковный центр Учкилисе в значительной степени воспользовался имеющимися в его арсенале историческими, религиозными, политическими, экономическими и другими преимуществами. Так, в разное время указами сефевидских шахов предпринимались попытки подчинить Албанскую церковь армянскому церковному центру в Учкилисе. В оборот были включены религиозная, историческая и другая значимость триады Церквей. Однако, несмотря на всё давление и факторы, направленные против них, албанский церковный центр Гянджасар и церковь «Трое подростков» конца XVII века смогли сохранить свою относительную независимость.

Ключевые слова: *Албанцы-христиане, Карабах, Qanzasar, Uchkilsa, апостольская церковь.*

Azərbaycan ərazisində yaşayan ən qədim xristian icmalarından biri də Alban xristianları idi. Səfəvilərin zamanında Alban kilsəsinin mərkəzi iqamətgahı Qarabağın Vəngli kəndi ərazisində yerləşən Gəncəsər (Qanzasar) monastırı idi. Xatırladaq ki, xristian albanlar olan, Xaçın məliklərinə bağlı nəslin nümayəndələri (Həsən Calalın rəhbərliyində) XII-XIII əsrdə Qarabağda Xaçın çarlığı kimi bir siyasi təsisat yarada bilmiş və Alban apostol kilsəsi avtokefallığını bərpa edə bilmişdilər. Belə ki, alban katolikosluğunun mərkəzi 1240-cı ildən etibarən Həmsivəng monastırından Xaçın knyazı Həsən Calalyan tərəfindən tikilmiş Gəncəsər monastrına köçürülmüşdü. Bu dövrdən etibarən Alban Katolikosluğu həm də Gəncəsər Katolikosluğu kimi tanınmağa başlamışdı [1, 555-556]. Bəri başdan qeyd edək ki, bəhs etdiyimiz zaman kəsiyində bütün çətinliklərə baxmayaraq Alban kilsəsi öz mövcudluğunu və nisbi müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilmişdi. Erməni araşdırıcı P.T.Arutunyan Simeon Yerevantsinin "Djambr" əsərinin rusca nəşrinə yazdığı ön sözdə bu faktı təsdiqləyərək yazır: "XIII əsrin 40-cı illərindən XVIII əsrin sonlarına kimi Xaçın feodalları olan Həsən-Calalyanların əlində olan Gəncəsər taxtı, XVII əsrin 30-cu illərində Eçmiədzində Sünik səhrasından olanların taxta keçməsinə kimi Eçmiədzindən asılı olmayan, müstəqil siyasət yürüdürdü" [2, 11]. Öz növbəsində XIX əsr erməni yazıçısı Raffi (Hakop Melik-Hakopyan) də "Xəmsə məliklikləri" adlı əsərində Alban katolikosluğunun 15 əsrdən çox ömür sürdüyünü və son dövrlər Gəncəsər monastrının Alban katolikosluğunun mərkəzi kilsəsi olduğunu vurğulayaraq yazır: "Məlumdur ki, Aqvank katolikosluğu Qriqorisin (Müqəddəs Nurlandırıcı Qriqorun nəvəsi) dövründən başlayaraq on beş əsrədək, yəni 1828-ci ilə qədər mövcud

olmuşdur. Ağvank ölkəsindəki müxtəlif monastırlar katolikosların iqamətgahı olmuş, son zamanlarda isə Qarabağın Xaçın vilayətindəki Gəncəsər monastırı iqamətgah kimi xidmət göstərmişdir” [3, 38].

Erməni katolikosluğunun Erməni kilsə mərkəzlərindən biri olan Klikiyadan (Sisdən) 1441-ci ildə Üçkilsəyə (Eçmiədzinə) köçməsi ilə Alban kilsəsinə təzyiqlər artmış və davamlı olaraq Üçkilsə onu öz təsir dairəsinə daxil etməyə çalışmışdı. Qeyd edək ki, Alban kilsəsinin öz mövqelərini qorumaq cəhdlərinə baxmayaraq, Üçkilsənin üstünlüyünü saxlayan və onun mövqelərini güclü edən bir sıra dini-teoloji, siyasi, iqtisadi və s. kimi amillər də mövcud idi. Bu amillər əsasən aşağıdakılardır:

Birincisi, bu Üçkilsənin kilsə mərkəzi kimi xristian qriqoryan məzhəbinin daşıyıcıları arasında daha üstün mövqeyə və böyük nüfuza malik olması ilə bağlı idi. Belə ki, qriqoryan məzhəbli dindarlara görə Üçkilsə İsa Məsihin nişan verdiyi yerdə ucaldılıb və Əziz Qriqorun ilk məqamı olub. Başqa sözlə Üçkilsə, qriqoryan xristianlığının və kilsəsinin ilkin məkanlarından biri hesab edilirdi. Eyni zamanda müqəddəs Qriqoriyə məxsus əşyaların (müqəddəs əl və s.) burada saxlanması onu bütün qriqoryan məzhəbinin daşıyıcılarının nəzərində uca edirdi.

İkincisi, bu Üçkilsənin bütün qriqoryan inanlı insanları təmsil etməsi iddiası ilə bağlı idi.

Üçüncüsü, bu onun dini imkanlar, siyasi, iqtisadi və s. baxımından daha güclü olması ilə bağlı idi.

Dördüncüsü, alban kilsəsinin moizə dilinin, eləcə də yerli albanların yazı və danışq dillərinin ermənicə olması amilini də Üçkilsənin xeyrinə olan amil kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu amil o dövrlərdə kənar xalqların və mövcud siyasi elitanın alban xristianlarını erməni kimi qəbul etməsinə imkan yaradırdı. Nümunə üçün Ağqoyunlu hökmdarı Yaqub padşahın 1487-ci ildə Alban Gəncəsər katolikosu Şmavonun patriarx kimi hüquqlarının təsdiqi ilə bağlı verdiyi fərmanda əksini tapmış *“erməni ruhaniləri”*, eləcə də Bəyim xanımın (Ağqoyunlu hökmdarı Cahanşahın xanımı) 1462-ci ildə verdiyi fərmanda *“Bu vilayətin erməniləri Alban katolikosuna tabedirlər”* və s. kimi ifadələrini işlətməsini qeyd edə bilərik. Ümumiyyətlə orta əsrlərdə və sonralar ermənilər bu cür faktlardan yararlanmaqla qriqorian dininin daşıyıcıları olan xalqların (erməni-qıpçaqlar, aysorlar, udinlər, tatlar, kürdlər, qaraçılar və s.) nümayəndələrini özününküləşdirərək, erməni-hay etnosunun nümayəndələri kimi təqdim edirdilər [193, 171-172]. Bu amil, həmçinin albanların assimlə olunması prosesini də asanlaşdırırdı.

Beşincisi, Səfəvi şahlarının Üçkilsəyə verdikləri dəstək və onu müdafiə siyasətini də bu prosesə təsir edən amillərdən biri kimi qiymətləndirmək olar. Məhz Səfəvi şahlarının müxtəlif zamanlarda verdiyi fərmanlarla Alban kilsəsi (müvəqqəti olsa da) Üçkilsəyə tabe etdirilirdi. Belə ki, 1557-ci ildə I Şah Təhmasibin fərmanı ilə Gəncə, Bərdə, Ağstafa, Lori, Zəyəm, Naxçıvan, Xoy, Səlməs xristianları Üçkilsəyə tabe etdirilir. Lakin Gəncə və Gəncəsər, Xaçın xristianları tabe olmaqdan imtina edirlər. 1650-ci ildə Şah Səfi onları xüsusi fərmanla yenidən Üçkilsəyə tabe etdirir. II Şah Abbas zamanında isə, Şamaxı və Dərbənd xristianları da Üçkilsəyə tabe etdirilir. Beləliklə, Azərbaycanda olan Alban, suriyani və yunan xristianları Üçkilsəyə tabe etdirilərək sonradan onların erməniləşməsi üçün şərait yaradılır.

Altıncısı, XVII əsrin 30-cu illərindən etibarən Üçkilsə kilsə mərkəzinin rəhbərliyinə, yəni katolikosluq məqamına Sünikdən (qədimlərdən alban ərazisi olan) olanların keçməsi də Alban kilsəsinin mövqelərinə təsir edir. Təsədüfi deyil ki, məhz bu hadisədən sonra, yəni 1634-cü ildən etibarən Alban katolikosları əlqoyma məsələsində öz rollarını saxlamaqla [1, 555] Üçkilsənin ilkinliyini tanıyırlar. Tanınmış tarixçi K. Şükürov da Gəncəsər taxtının məhz Süniksövməsinin üstünlüyə nail olmasından sonra Eçmiədzinin ilkinliyini tanımasını bu amillə izah edir [5].

Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra yeni yaradılmış inzibati ərazi bölgüsünə uyğun olaraq Xaçın mülkiyyəti Qarabağ bəylərbəyliyiyyəsinin tərkibinə ayrıca inzibati ərazi vahidi kimi daxil oldu. 1511-ci ildə I Şah İsmayıl (1494-1524) Gəncəsər monastırının fəaliyyətini davam etdirməsi ilə bağlı xüsusi fərman imzalayır [6, 76-77]. I Şah Təhmasib (1524-1576) 1570-ci ildə verdiyi fərmanla Gəncəsər katolikosu Qriqorun patriarx hüquqlarını təsdiq edir və yerlərdə hökumət məmurlarının əhalini müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlərlə sıxışdırmamağı tapşırır [7, 186-187]. 1606-cı ildə Səfəvi şahı I Abbas xüsusi fərmanla Gəncəsər katolikosu İoannesin patriarx hüquqlarını təsdiq edir [8, 315-316]. 31 dekabr 1634-cü il I Şah Səfinin (1629-1642) fərmanı ilə II Qriqorun (Qriqor Həsəln Calalyan) Gəncəsərin yeni

katolikosu (patriarxı) kimi hüquqları təsdiq olunur. Bununla bağlı imzalanan fərmanda deyilirdi ki, *“Sözügedən icmalar katolikos Qriqoru öz başçıları kimi qəbul etsinlər və bu məsələ ilə bağlı bütün işləri ona həvalə etsinlər, ona itaət etsinlər və onu eşitsinlər, sözündən çıxmasınlar, ona hörmət və ehtiram göstərməyi zəruri hesab etsinlər. Qoy bunu ciddi bir əmr kimi qəbul etsinlər və özlərini borclu olduqlarını hiss etsinlər ...”* [9, 340]. A. Papzyan “Matenadaranın fars dilli sənədləri” (MFS) adlı sənədlər toplusunun II hissəsinə yazdığı ön sözdə bildirir ki, Gəncəsər monastırı 1630-cu ilə qədər Üçkilə katolikosluğunda hökm sürən hərc-mərclikdən faydalanaraq öz təsir dairəsini genişləndirə və öz dini hökmranlığını əvvəllər Üçkiləyə tabe olan yeparxiyalara da şamil edə bilmişdi [10, 276]. Gəncəsər katolikosluğunun təsir dairəsinə daxil olan Gəncə, Qarabağ, Şirvan, Şamaxı, Zəruzbil və s. kimi vilayətlər I Şah Səfinin yuxarıda bəhs etdiyimiz (31 dekabr 1634-cü il şah fərmanı, sənəd 23) fərmanla da təsdiqlənmişdi. Xatırladım ki, 1606-cı ildə I Şah Abbas tərəfindən Gəncəsər katolikosunun təsdiqi ilə bağlı verilən fərmanda (sənəd 5) Gəncəsər katolikosluğuna, ancaq Xaçın və Gəncə bölgələri daxil edilmişdi. Lakin 1617-ci ildə Ecməzdin katolikosu Məliksət tərəfindən şahdan Gəncə yeparxiyasının da Üçkiləyə tabe olunması ilə bağlı fərman (sənəd 12) əldə olunmuşdu [11, 324].

Qeyd edək ki, bu dövrlərdən etibarən Üçkilə kilsəsi ilə Gəncəsər kilsəsi arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsində həm də Kaşdağ və Şamaxı yeparxiyalarının hansı kilsə mərkəzinə aidiyyəti məsələsi mühüm rol oynamışdı. Ənənəvi olaraq Üçkilə kilsəsinə tabe olan bu iki yeparxiyanın Gəncəsər monastırına tabe etdirilməsi, əlbəttə Üçkilə kilsə mərkəzi tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdı. Digər tərəfdən adlarını çəkdiyimiz hər iki yeparxiyanın xristian əhalisi də bu tabeliyə etirazını bildirirdi. Bunu I şah Səfinin 1634-cü ildə verdiyi fərmana (sənəd 22) əsasən öyrənirik. Fərmanda deyilir ki, *“Qədim zamanlardan etibarən Arrandakı Quştasifin xristian icmasının rəiyyətləri əvvəllərdən yaxşı şərtlərlə Üçkilə katolikosuna vergi ödəyirdilər və indi ödəməkdə davam edirlər, digər ermənilərin katolikoslarının isə bu sahədə heç bir hüququ yoxdur. Hazırda bəzi yerlərin erməni yepiskopları və xüsusilə də Arran Xaçın xristianlarının katolikosları Quştasif ermənilərini sıxışdırır və dindarlardan zorla vergi tələb edirlər. ... Quştasif erməniləri qədim zamanlardan Üçkiləmonastırına aid dindarlar olub və onların katolikoslarına vergi ödəyiblər, o zaman qoy (Ona görə də biz əmr edirik ki,) başqa yerlərin ermənilərinin katolikosları və xüsusilə də Xaçın katolikosları bu məsələ ilə bağlı həmin yerin ermənilərini yersiz narahat etməsinlər”* [12, 339-340]. Fərmanın sonunda göstərilir ki, *“Bu, ciddi bir əmr kimi qəbul edilsin və heç kim tərəfindən diqqətdən kənarda qalmasın. Adı çəkilən ölkənin hakimi bu işdə lazımı köməklik göstərsin, bunu öz vəzifəsi hesab etsin və hər il yeni fərman tələb etməsin”* [12, 339-340]. Xatırladım ki, fərman müsəlman tarixi ilə 1044-cü ilin məhərrəm ayında (27 iyun — 26 iyul 1634-cu il) verilmişdi. Göründüyü kimi Kaşdağ xristianları şah Səfidən Üçkiləyə aid olmaları barədə fərman əldə edə bilirlər. Ancaq 1650-ci ildə bu məsələ ilə bağlı yenidən Səfəvi şahına müraciət olunması onu göstərir ki, problem özünün tam həllini tapmamışdır. Bununla bağlı 1650-ci ilin aprelində II Şah Abbasın verdiyi fərmanda deyilirdi: *“Şamaxı və Şirvan erməniləri qədim zamanlardan onların katolikoslarının Üçkilə katolikosu (Hərfi mənada “Üçkilə icmasından idi”) olduğu haqqında məlumat verərək bildirdilər ki, indi bu yerlərdən olan bəzi [şəxslər] erməni katolikosluğunun işlərinə qanunsuz müdaxilə edirlər. Belə qərara alındı ki, əgər doğrudan da adı çəkilən erməni katolikosluğu qədim zamanlardan Üçkiləyə məxsusdursa, qoy heç kim, xüsusən də Qandzasar katolikosu adı çəkilən ermənilərin işlərinə qeyri-qanuni və bu fərmanın ziddinə olaraq müdaxilə etməsin və köhnə qayda ilə hərəkət etməsinlər. Və heç kim qanuna zidd hərəkət etməsin və imkan versinlər ki, Üçkilədən olan adamlar əvvəlki onların katolikosları olsun. [Həmin] yerin bəylərbəyi və kələntəri lazımı yardımı göstərməyə və yuxarıda bildirilənlərin məzmununa heç kimin qarşı çıxmasına imkan verməməyə borcludurlar. Bununla bağlı şikayətlər olarsa, məsuliyyətə cəlb olunacaqlar”* [13, 376]. Erməni müəllif A. Papzyan MFS-in ikinci buraxılışına yazdığı ön sözdə bildirir ki, Gəncə, Kaşdağ və xüsusilə Şamaxı ermənilərinin Üçkiləyə tabe olmaqla bağlı ehtiraslı istəkləri Üçkilənin ümummilli əhəmiyyəti ilə bağlı idi və erməni kilsə və dünyəvi hakimiyyətinin vahid ümummilli mərkəzin yaradılması ideyasından irəli gəlirdi. Bu ideya erməni xalqının müxtəlif təbəqələri arasında geniş yayılmışdı, onun əsas təbliğatçıları həm Şamaxıda, həm də Yeni Culfada, Aqlisdə və başqa ticarət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən erməni ticarət sinifinin nümayəndələri idi [10, 277]. Göründüyü kimi Papazyan burada, yəni XVII

əsrin 30-cu illərindən başlayaraq yuxarıda adı çəkilən bölgələrdən olan xristian əhalinin Üçkilə mərkəz kilsəsi ətrafında birləşmək istəklərini erməni kilsə və dünyəvi hakimiyyətinin vahid milli mərkəzinin yaradılması ideyası ilə bağlayır. Əvəllə, A. Papazyanın söylədiyi kimi hansı erməni kilsə və dünyəvi hakimiyyətinin vahid ümummilli mərkəzinin yaradılması ideyasından söhbət gedə bilərdi ki, bəhs olunan zaman kəsiyində erməni kilsə mərkəzləri, o cümlədən Üçkilə ilə digər kilsə mərkəzləri arasında kəskin ixtilafların və nüfuz mübarizəsinin getdiyinin şahidi oluruq. Digər tərəfdən Üçkilə kilsə mərkəzində katolikos başda olmaqla hakim ruhani təbəqənin, nə dərəcədə deqradasiyaya uğradığını dövrün mənbələrinə əsasən müşahidə edə bilirik. Bunun sübutu kimi yetər ki, bu cür tarixi faktların yer aldığı və hadisələrin müasiri olmuş Arakel Təbrizlinin “Tarix” əsərini vərəqləyəsən. O yazırdı: “*Və deyilənə görə, təkcə kənd kahinləri və rahibləri boş, ədalətsiz həyat sürmüşdülər, həmçinin katolikoslar, çünki bir yox, üç və dörd katolikos var idi, onlar şöhrətpərəstlik və tamah üzündən fidyə almaq və vergi öhdəliklərini öz üzərlərinə götürürdülər. Fars padşahından Üçkilədə katolikos və müqəddəs taxt-tac hakimiyyətini aldılar, eləcə də xalq arasında padşah nöqərlərinin və əcnəbi əsgərlərin müşayiəti ilə görünür və İlyasın oğulları kimi kilsə vergilərini xalqdan tamamilə və amansız zorakılıqla toplayırdılar...*” [14, 289-290]. Cənab Papazyan ermənilərin hansı vahid ümummilli mərkəzinin yaradılması ideyasından danışır ki, katolikos Məliksetin zamanında katolik ermənilərin köməyi ilə frank əsilli katolik keşiş Üçkilə monastırından müqəddəs Qriqorinin qalıqlarını, incil və xaçı oğurlamağa müyəssər olmuşdu. Məhz Şah Abbasın işə qarşısından sonra sadalanan əşyalar tapılımışdı. Bununla bağlı 1610-cu ildə I Şah Abbasın ayrıca bir fərmanı da olmuşdu [15, 321]. A. Təbrizli iddia edirdi ki, Məlikset rüşvət müqabilində katoliklərə müqəddəs əşyaların oğramalarında yardım etmişdir [14, 186-187] İkincisi, Papazyanın adlarını çəkdiyi ticarət mərkəzlərində ermənilərin müəyyən bir qismi məzhəblərindən uzaqlaşaraq könüllü olaraq katolikliyi və müsəlmanlığı qəbul edərək, öz inancsal gələcəklərini başqa məzhəb və dinlərə bağlamışdı. Karmelit ordeni nümayəndələrinin hesabatlarına əsasən vurğulaya bilərəm ki, XVII əsrin ikinci yarısında təkcə Yeni Culfada ermənilərin təxminən üçdə biri (təxminən 30-35 min erməni əsilli əhalinin üçdə birindən söhbət gedir – Ə.Ə.) katolikliyi qəbul etmişdi [16, 101]. Məhz, Papazyanın bizlərə sıırmaq istədiyi “vahid ümummilli mərkəz ideyası”nın formalaşması dövründə daha çox erməni öz məzhəb və dinlərini tərk etmişdi. Üçüncüsü, bizcə adları çəkilən bölgələrin Üçkilsiyə tabe olmaq istəkləri həm də Üçkilsənin dini statusu və iqtisadi imkanlarının yüksək olması amili ilə bağlı idi. Qeyd edək ki, Üçkilsənin tarixi və dini statusundan irəli bir sıra öncelikləri (Ecmiəzdin İsa Məsihin nişan verdiyi yerdə ucaldılıb və Əziz Qriqor ilk ayinlərini burada icra edib və ilk kilsəni təsis edib, müqəddəs Qriqor Lusavoriçə aid əşyalar burada saxlanılır və s.) var idi. Belə ki, təkcə erməni etnosu yox, qriqoryanlıq məzhəbini qəbul edən digər xalqlara məxsus kilsələrin də bir xeylisi yuxarıda saydığımız önceliklər üzündən Üçkilsənin ilkinliyini qəbul edirdi. Dördüncüsü, Səfəvi şahlarının Üçkilsəyə verdikləri dəstək və onu müdafiə siyasəti də bu prosesə təsir edən amillərdən biri kimi qiymətləndirmək olar. Çünki bu amil Üçkilsənin nüfuzunun yüksəlməsinə və təsir imkanlarının artmasına ciddi təsir göstərirdi. Beşincisi, Kaşdağ və Şamaxı xristianlarının Üçkilsəyə tabe olmaq istəklərinin həm də onların daha erkən erməniləşməsi prosesi ilə bağlamaq olar. Məlumdur ki, Sünik vilayətində yaşayan mənşəcə albanlar daha əvvəldən deetnizasiya prosesinə məruz qalaraq erməniləşmişdilər, Şamaxı isə bəylərbəyilik və iri sənətkarlıq-ticarət mərkəzi olduğundan bura müxtəlif bölgələrdən də ermənilərin gəlməsi ehtimalı böyük idi. Bu faktor buradakı alban əsillilərin assimlə olunaraq daha erkən vaxtlardan erməniləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Nəhayət bu yanaşmada maraqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, Kaştaq və Şamaxıda yaşayan xristian əhalidən fərqli olaraq Qarabağda yaşayan xristianlar Üçkilsənin tabeliyinə keçmək barədə müraciət etmirlər və öz mərkəzi kilsələri ətrafında sıx birləşirlər. Onların təmsilçisi olan Gəncəsər Alban kilsə mərkəzi də təzyiqlərə baxmayaraq öz nisbi müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Bu faktor həm də başda A. Papazyan olmaqla hər fürsətdə Qarabağda yaşayan xristian əhalini erməni kimi təqdim etmək istəyənlərə də tutarlı bir cavabdır.

1652-ci ildə II Şah Abbasın (1642–1666) fərmanı ilə II Qriqor Gəncəsər (öz müraciəti əsasında) katolikosu kimi yenidən təsdiq edilir. Eləcə də sonrakı Səfəvi şahlarının müvafiq fərmanları (1675 və 1700-ci illərdə) ilə Gəncəsər katolikoslarının hüquqları təsdiq olunmuş və müstəqillikləri qorunub

saxlanılmışdır. Xatırladım ki, Şah Süleyman və Şah Hüseynin zamanlarında da Gəncə-Qarabağ və Şirvan-Şamaxıda yerləşən yeparxiyalar şah fərmanları ilə Qandzasar katolikosluğuna bağlı qalmışdı.

Müasir dövrdə bir sıra erməni araşdırıcıları Qarabağda ermənilərin qədimliyini sübut etmək üçün çox vaxt “məliklik” arqumetindən faydalanmağa çalışırlar. Qeyd edək ki, gəlmələri çıxmaq şərtilə, Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan xristianlar alban əsilli olub və Alban çarlığı zamanından burada yaşayırdılar. XII əsrdə Qarabağda Xaçın çarlığının yaranması, XV əsrdə burada yaşayan Həsən-Cəlalın nəslinə məlik titulunun verilməsi, Gəncəşərin Alban kilsə mərkəzinin ayrıca katolikosluq mərkəzi kimi nisbi müstəqilliyini qoruyub saxlaması və 1836-cı ilə qədər Alban kilsəsinin burada rəsmi olaraq mövcudluğu və s. kimi bir çox faktlar bunu sübut edir.

Orta əsr erməni salnaməçisi Arakel Təbrizli *“Aqvənq ölkəsindən gedən”* bir çox adlı-sanlı məlik və xristian ruhaninin, eləcə də Dizax (4 kənd) və Daşlıdan xeyli xristian əhalinin öz istəkləri ilə İsfahana köç etmələrindən və onların şah tərəfindən hörmətlə qarşılanmasından bəhs edərək yazır: *“Şah Abbas onları tərifləyərək, səxavətlə hədiyyələr və bəxşişlər verərək, hər gün yanına dəvət edərək onların niyyətləri ilə bağlı söhbət aparırdı”* [14, 46-47]. N. Adons bildirirdi ki, *“Arsaxın kantonları Albaniyaya məxsusdur”* [17, 223]. İ.P. Petruşevski də *“Qarabağ kəndlilərinin xristianlığa qədərki, inancları”* adlı əsərində qeyd edir ki, Arsax *“... heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzlərinə mənsub olmamışdır. Erməni kilsəsi heç olmazsa Sünikdə (Zəngəzurda) Orbeli knyazları dövründə və ondan sonra göstərdiyi təsiri Albaniya xalqlarının ermənilərməmiş nəsiləri arasında göstərə bilməmişdir”* [18, 13]. Əslən Gülistan məlikləri Məlik-Bəylərovlar nəslindən olan görkəmli kilsə xadimi və filosof Pavel Florenski isə yazırdı: *“Qarabağ erməniləri xüsusi bir tayfa olub əslində erməni deyil, qədim zamanlarda onları albanlar, ermənilər isə axavanlar adlandırırdılar... və onlar (Qarabağ albanları-Ə.Ə.) xüsusi ləhcə və adət-ənənələrini qoruyub saxlamışdılar”* [19, 376].

Əlbəttə, hər iki dini icmanın qriqoryan məzhəbli xristian olması və Alban kilsəsinin yazı və ibadət dilinin əsasən ermənicə olması, eləcə də 1634-cü ildən etibarən Alban kilsəsinin Üçkilsə kilsə mərkəzinin ilkinliyini qəbul etməsi və 1836-cı ildə Rusiya senatı tərəfindən tamamilə ləğv edilərək, erməni qriqoryan kilsəsinin tərkibinə qatılması səbəbindən Alban kilsəsi erməni qriqoryan kilsəsi tərəfindən assimlə olunaraq tarixi səhnədən çıxarıldı.

Ədəbiyyat

1. Мамедова Ф. Дж. Кавказская Албания и албаны. Баку, Центр Исследований Кавказской Албании, 2005, 798 с.
2. Арутюнян, П.Т. «Предисловие» к переводу «Джамбр» (Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств Святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей Симеона Ереванци). Москва: Изд. восточной литературы. 1958.
3. Раффи. Меликства Хамсы (1600–1827). Перевод с армянского Л.М.Казаряна. Ереван, «Наири», 1991, 240 с.
4. Папка 2а, документ № 8, копия, размер 141х 32 см, письмо шикастэ-дивани // А.Д.Папазян. Персидские документы Матенадарана, I. Указы. Выпуск первый (XV-XVI вв.). Ереван. АН АрмССР. 1956, стр. 171-172.
5. Kərim Şükürov, Alban (Qafqaz) kilsəsinin ləğvi – 1836: Bu necə olmuşdu? <https://1905.az/alban-qafqaz-kils%C9%99sinin-l%C9%99gvi-1836-bu-nec%C9%99-olmusdu/>
6. Магальян А.В. Армянский княжеский род Асан-Джалалянов в XVII–XIX веках // Кавказский сборник. Москва: АспектПресс, 2017. – с. 74-90.
7. Папка 2а, документ № 20а, копия, размер 100 х 33 см, письмо шикастэ-дивани // А.Д.Папазян. Персидские документы Матенадарана, I. Указы. Выпуск первый (XV-XVI вв.). Ереван. АН Арм ССР. 1956, 314 стр. Док.18
8. Папка 2а, документ № 25а, копия, размер 89 х 33 см, письмо шикастэ // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док. 5

9. Папка 2а, документ № 34а, копия, размер 88 х 33,5 см, письмо шиксетэ // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док.23
10. А. Папазян. Предисловие. Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с.
11. Папка 1а, документ № 39, копия, размер 44 х 33 см, письмо шикастэ // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док.12.
12. Папка 1а, документ № 57, оригинал, размер 41 х 15 см, письмо шикастэ // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док.22.
13. Папка 1а, документ № 88, оригинал, размер 72,5 х 27 см, письмо шикастэ. // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док.42.
14. Даврижеци Аракел. Книга историй. Текст воспроизведен по изданию: Ханларян Л.Д. Москва: Наука, 1973, 610 с.
15. Папка 1а, документ № 34, оригинал, размер 22 х 11,5 см, письмо шикастэ // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док.10.
16. Л.А. Семенова. Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран (по материалам "Хроники кармелитов") // Ближний и Средний Восток. Сборник статей. - Москва: Наука, - 1962. - с.94-109.
17. Адонц, Н. Армения в эпоху Юстиниана: Политическое состояние на основе нахарарского строя /Н.Агаева, - Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, - 1908. - XIV, 526 с.
18. Петрушевский, И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха /И.П.Петрушевский, - Баку: Изд-во АзГНИИ, - 1930. - 43 с.
19. П.Флоренский. Детям моим. Воспоминания прошлых дней. Генеалогические исследования. Из Соловецких писем. Завещание. Москва, 1992, 560 с.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ХРОНИКА СИСИАНСКОГО МАХАЛА ЗАНГЕЗУРСКОГО УЕЗДА В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Шелале Гасанова

Бакинский славянский университет
доктор философии по филологии, профессор
Азербайджан
shelalearif@gmail.com

Summary

HISTORICAL CHRONICLE OF SISIAN MAHAL OF ZANGEZUR DISTRICT IN ARCHIVE DOCUMENTS

The article presents unique data on the historical Azerbaijani region of Zangezur, obtained as a result of the study of previously unexplored archival documents stored in the national historical archives of Russia, Azerbaijan and Armenia. The historical chronicle of Sisian is shown, indicating the number of families, rural toponyms, natural and climatic conditions, and terrain features. The reasons for the exodus of the population from Nakhchivan to Sisian are considered.

Sources indicate that the Armenians were not autochthons in the territory of modern Armenia, in particular, in Zangezur, and were resettled to these native Turkic lands by the authorities of the Ottoman Empire and Tsarist Russia.

Key words: *Azerbaijan, Zangezur, Sisian, armenian resettlement, archival documents*

Xülasə

ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ ZƏNGƏZUR QƏZASININ SİSİAN MAHALININ TARİXİ XRONİKASI

Məqalədə tarixi Azərbaycan diyarı Zəngəzur haqqında Rusiya, Azərbaycan və Ermənistanın milli-tarixi arxivlərində saxlanılan və əvvəllər araşdırılmamış arxiv sənədlərinin tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş unikal məlumatlar əksini tapıb. Sisianın tarixi salnaməsi, ailələrin sayı, kəndlərinin adları, iqlim şəraiti və relyefin xüsusiyyətləri göstərilir. Əhalinin Naxçıvandan Sisiana köçməsinin səbəbləri araşdırılır.

Arxiv sənədləri göstərir ki, ermənilər müasir Ermənistan ərazisində, xüsusən Zəngəzurda avtoxton deyildilər, Osmanlı İmperiyası və Çar Rusiyası tərəfindən bu əzəli Türk torpaqlarına köçürüldülər.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Zəngəzur, Sisian, ermənilərin köçü, arxiv sənədlər*

Исконно азербайджанский край Зангезур впервые упоминается в составленном османскими чиновниками в 1593 году документе, который хранится в Анкаре в Османском архиве при президенте Турции. Это «Обзорная книга Урудских и Искандаргалинских лив» (прим.Ш.Г. – «лива» в османских документах означает махал или область) под кадастровым названием «Тапу и КадастроКуюм-и Кадиме аршиви» за № 911. В данном источнике впервые описана Зангезурская административно-территориальная единица. Указано, что в Урудскойливе кроме состоящих из 36 сел Урудского, 12 сел Кыгынского и 44 сел, мазров и джемаатов (прим.Ш.Г. – общин) Муганджыгского участков, был также Зенгезурский участок, где было 19 сел и джемааты Ханджанлы, Джаванширли, Исхаглы, Говамилалы и Гасанходжалы.

Таким образом, Зенгезур упоминается как сформировавшаяся административная единица уже в конце 16века, что позволяет констатировать, что данный топоним появился значительно раньше.

Согласно «Обзорной тетради провинций Кирманшах и Луристан 1727 года», которая хранится в том же османском архиве под № 912, в Керманшахе зарегистрирован махал Зан-Гуван, название которого этимологически восходит к названию племени занги.

Коренное население Зенгезура испокон веков составляли азербайджанцы. Его территория охватывала земли от реки Араз до гор Мыхтёкян. Источники свидетельствуют, что армяне не были автохтонами на территории современной Армении, в частности, в Зангезуре, и были переселены на эти исконно тюркские земли властями Османской империи и Царской России. Это доказывают камеральные описания, а также впервые изученные нами уникальные земельные межевые документы, указы, списки переселенных армянских семей, хранящиеся в Национально-историческом архиве Армении, Историческом архиве Российской Федерации, Национально-историческом архиве Азербайджана. Это проливает свет на то, что сотни армянских семей из Османской империи и Персии вследствие агрессивной переселенческой политики обосновались на землях, где титульным этносом испокон веков были предки современных азербайджанцев.

Османы, оккупировав в 1578-1590 годах часть территорий Сефевидов, в том числе Карабах, существенно изменили административно-территориальные единицы. Нахчыванская провинция вместе с входившим в ее состав Сисианским махалом была передана Чухурсаадскому беглер-бегству. иисключена из состава Азербайджанской области Персии.

В составленной в 1595 году «Обзорной тетради Иреванской провинции» Сисианский и Базарчайский участки указаны в составе этой провинции.

Шах Аббас Великий в начале 17 века отвоевал у османов ранее потерянные территории Сефевидов, отменил все введенные ими административно-территориальные изменения, вернул в состав Азербайджанской области Нахчыванскую, Гапанатскую и Бергюшатскую провинции. Базарчайский участок, который находился на территории современного Губадлинского района. был присоединен к Сисианскомумахалу.

Согласно составленной в 1727 году османами «Обзорной тетради Нахчыванского санджака» Сисианский участок находился в составе этого санджака и включал села Сисиан, Забазадур, Алхасус, Шейлер (Шихлар), Тулус (Дулус), Кызылча, Шеки, Белек, Эрикли, Базарчайи, которые указаны в камеральном описании того периода и существуют до сих пор.

После образования Карабахского ханства его основатель Панах-Али хан включил территории Зангезура в состав ханства. А.Бакиханов писал, что Панах-Али хан присоединил Мегри и Юг Гарадагской области, Татев и Сисиан Нахчывана, Тертер-Колан Эривани, Зангезур и Кафан Тебриза, таким образом сведя в единое целое 10 исторических Зангезуров.

В 1822 году было упразднено Карабахское ханство и создана Карабахская провинция. Новая административная единица вместе с другими провинциями была объединена в военный мусульманский округ. Нижеследующие административно-территориальные единицы, ранее входившие в Зангезурский махал, были включены в состав Карабахской провинции как махалы. Это Сисиан, Баргюшад, Багабурдж, Татив, Пюсян, Гарачорлу и Аджанан -Тюрк.

После 1828-го года Зангезурский махал был разделен на 9 минбашинств, одним из которых было Сисианско еминбашинство, включавшее 12 сел и общин. В селе Гаракилисажили 31, Пирнаут-62, Ахлатиян-24, Агуди-25, Кюрдлар -3, Уруд- 6, Сисиан -17, Шыхлар-16, Дулус-19, Шеки -20, Вагуди-19, Иремис-8 семей.

Согласно Камеральному описанию Зангезурского махала 1832 года, подавляющее большинство населения 136 сел этих минбашинств составляли мусульмане.

В 1868 году, в связи с созданием Елизаветопольской губернии, в одной из частей Шушинского уезда был образован Зангезурский уезд, который был разделен на четыре махала – Мегри, Кафан, Зангезур и Сисиан.

Сисианский махал располагался в северо-западной части Зангезурского уезда. Граничил с Джаванширским, Шарур-Даралаязским и Нахчыванским уездами. В северо-восточной части его территории находились плоскогорья Зангезурского уезда, а на юго-западе располагались населенные пункты. Махал был полностью лишен лесного покрова, но не был таким каменистым и скалистым, как другие. По сравнению с другими махалами здесь было больше пахотных земель и развито зерноводство.

Согласно Камеральному описанию 1823 г. когда-то в Сисианском махале проживало 2.000 семей. В документе указано, что кроме села Пирнаут, состоявшего из 66 семей, все население сел Сисианского махала, как Ахлатин, Шыхлар, Арафса, Сисиан, Уз, Уруд, Кюрдлар и Дастагирд, было переселено из Нахчыванской провинции. К сожалению, в документе не указана та часть Нахчывана, из которой состоялся этот исход.

Причины исхода населения из Нахчывана в Сисиан связаны с несколькими факторами. Первый восходит к тому, что до 1750 года Сисианский участок входил в состав Нахчыванского санджака, и эта территория не была чужой для нахчыванцев. Второй фактор, вероятно, объясняется плодородностью земель Сисианского махала. Третий фактор связан с 6-летними налоговыми каникулами.

В Камеральном описании о селе Сисиан сообщается, что в селе наряду с прочими семьями жили 13 семей племени Джомардушагы, которые недавно переселились из Нахчывана, и вместе с ними 5 семей саркаров. Таким образом, в 1823 г. в селе Сисиан насчитывалось 37 семей, 13 из них относились к племени Джомардушагы. В 1832 году они проживали в отдельной общине, которая называлась Валадан-и Джомард, или Джомардушагы.

Впервые изученные нами архивные документы воссоздают историческую хронику Сисиана, доказывают, что Зангезурский край испокон веков был населен предками азербайджанцев и все селения были подвластны азербайджанским бекам.

Литература

1. Дело №49 Камеральное описание казенных крестьян сел Карабахской провинции (1832-1833 гг.)
2. Дело №50 Камеральное описание казенных крестьян сел Карабахской провинции (1832-1833 гг.)
3. Дело №51 Камеральное описание крестьян ханской фамилии сел Карабахской провинции (1832-1833 гг.)

4. Дело №72 Камеральное описание казенных крестьян сел Шушинского уезда Мегринского участка Ч.1 (1842 г.)
5. Дело №73 Камеральное описание казенных крестьян сел Мегринского участка Карабахского уезда (1842 г.)
6. Дело №74 Камеральное описание сел Зангезурского участка Шушинского уезда Ч.1 (1842 г.)
7. Дело №75 Камеральное описание сел Зангезурского участка Шушинского уезда Ч.2 (1842 г.)
8. Дело №98 Камеральное описание казенных крестьян сел Зангезурского участка Шушинского уезда ч.1 (1849 г.)
9. Дело №99 Камеральное описание казенных крестьян сел Зангезурского участка Шушинского уезда ч.2 (1849 г.)
10. Дело №159 Камеральное описание сел Зангезурского участка Шушинского уезда Ч.1 (1863 г.)
11. Дело №160 Камеральное описание сел Зангезурского участка Шушинского уезда Ч.2 (1863 г.)
12. Дело №161 Камеральное описание сел Зангезурского участка Шушинского уезда Ч.3 (1863 г.)
13. Дело №162 Камеральное описание сел Зангезурского участка Шушинского уезда Ч.4 (1863 г.)
14. Камеральное описание Карабахской провинции за 1832-1833 гг. НАА, Ф.93, оп.1, дд. 49-51.
15. Описание Карабахской провинции за 1823 г. Тифлис, 1866.
16. Ширакуни Н. Зангезурский уезд Елисаветпольской губернии. //СМОМПК, Тифлис, 1904, вып.34.

BABƏK RAYONUNU ANTROPONOMİK ORONİMLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI

Cəmilə Məhərrəmovə

AMEA Naxçıvan Bölməsi, kiçik elmi işçi

Azərbaycan

CemileNihatMeherremova@gmail.com

Summary

ETYMOLOGY OF THE ANTHROPONOMIC NAMES OF BABAK DISTRICT

The article deals with the route, title and personal names inonyms existing in Babek district. Oronyms were created on the basis of groups of words existing in our language and formed in different ways on the basis of meaning. Most of the oronyms are language facts that relate to our distant past, and some to recent times. When naming geographical objects, certain signs and features of objects have been taken into account. The naming is often formed on the basis of the names of any person, rout and title. Oronyms such as Garadjalar, Gasim mountain, Garmachatag, Djangulu mountain, Hajigyr mountain, Khan yurdu, Chobanchukhuru mountain belonging to Babek region.

Key words: *ronym, anthroponym, Karajalar, Chobanchukhuru, Gasim, Garmachatag.*

Резюме

ЭТИМОЛОГИЯ АНТРОПОНОМИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ БАБАКСКОГО РАЙОНА

В статье рассматриваются маршрут, титул и личные имена в оронимах, существующих в Бабекском районе. Оронимы были созданы на основе групп слов, существующих в нашем языке и образовавшихся по-разному на основе значения. Большинство оронимов представляют собой языковые факты, относящиеся к нашему далекому прошлому, а некоторые – к недавнему времени. При наименовании географических объектов учитывались определенные признаки и особенности объектов. Нередко нейминг формируется на основе имени какого-либо человека, маршрута и титула. Такие оронимы, как Гараджалар, гора Гасим, Гармачатаг, гора Джангулу, гора Хаджигыр, Хан-Юрду, гора Чобанчухуру, принадлежащие Бабекскому району.

Ключевые слова: *ороним, антропоним, Караджалар, Чобанчухуру, Гасим, Гармачатаг.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki oronimlər kəmiyyətinə, funksiyasına, linqvistik xüsusiyyətlərinə görə çox zəngin və maraqlı lay təşkil edir. Oronim -yunanca *oros* -“dağ” və *onim* - “ad” sözlərinin birləşməsindən yaranmış və yer səthinin relyef quruluşu ilə bağlı bir-birindən fərqlənən

dağ, daş, dərə, təpə, qaya, düz, dik, aşırım, gədik və s. kimi coğrafi obyektlərin adlarını bildirir. Respublika ərazisinin relyefini müxtəlif quruluşlu *zirvə, dağ, daş, dərə, təpə, eniş, yoxuş, gədik, aşırım, düzənlik, çökəklik, çuxur, yarğan, vadi, burun, meşə, çəmən, sahə, yaylaq, biçənək* və s. təşkil edir ki, bunların da hər birinin öz adı və yaranma qanunauyğunluqları vardır.

Oronimlər dilimizdə mövcud olan söz və söz qrupları əsasında yaranmış, mənə əsasına görə müxtəlif yollarla formalaşmışdır. Oronimlərin bir çox hissəsi uzaq tarixi keçmişlə, bir qismi isə son dövrlərə aid olan dil faktlarıdır. Coğrafi obyektlərə ad verərkən obyektlərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Oronimlərin bir qrupu da vardır ki, onların yaranmasında şəxs adları üstünlük təşkil edir. Babək rayonu ərazisində bu qəbildən olan oronimlər çoxluq təşkil edir. Ərazidə, Qasım dağı, Gərməçataq, Canqulu təpə dağı, Bəhram xan təpəsi, Süleyman ağılı, Cahangir ağılı, Heydər dərəsi, Əbülhəsən diki, Məcid dərəsi, Hacı Fərzalı təpəsi, Molla Əli düzü, Leyli bəndi və s. kimi antroponim səciyyəli oronimlər mövcuddur. Bunların bəziləri oykooronim hesab olunur, çünki onlar həm kənd adı, həm də dağ, dərə, təpə adlarını bildirirlər.

Antrooronim. Oronimlərin bir qrupu da vardır ki, onların yaranmasında şəxs adları üstünlük təşkil edir. Babək rayonu ərazisində bu qəbildən olan oronimlər çoxluq təşkil edir. Ərazidə Qaracalar, Qasım dağı, Gərməçataq, Canqulu təpə dağı, Bəhram xan təpəsi, Süleyman ağılı, Cahangir ağılı, Heydər dərəsi, Əbülhəsən diki, Məcid dərəsi, Hacı Fərzalı təpəsi, Molla Əli düzü, Leyli bəndi, Nənə xəndəyi, Hacıqır dağı, Çobançuxuru və s. kimi antroponim səciyyəli oronimlər mövcuddur. Bunların bəziləri oykooronim hesab olunur, çünki onlar həm kənd adı, həm də dağ, dərə, təpə adlarının bildirirlər.

Canqulu təpə dağı. Babək rayonu ərazisində dağ adıdır. Ad *Canqulu* şəxs adına *təpə* topoformanın artırılması yolu ilə yaranmışdır. Vaxtilə ərazi Canqulu adlı şəxsə mənsub olduğu üçün dağa bu ad verilmişdir. Bu səbəbdən də ad antroponim mənşəli hesab olunur.

Çobançuxuru dağı. Babək rayonu ərazisində dağ adıdır. Bir çox tədqiqatçılar adı monqol mənşəli çobanlar tayfasının adı ilə bağlayırlar [5, s. 41]. Fikrimizcə, çoban komponentli adların hamısını monqol mənşəli hesab etmək düzgün deyil. S.Babayev dağ adını “Dədə Qorquq” kitabının qəhrəmanlarından Qaraca çobanın adı əsasında yarandığını yazır [3, 82]. Fikrimizcə, bu dağ adı heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı sənət, peşə adından yaranmışdır.

Qaracalar. Eyniadlı məntəqə adına 1727-ci il arxiv sənədlərində Naxçıvanın Qışlağat nahiyyəsində rast gəlinir [8, 30]. Bu ada sonrakı tarixi qaynaqlarda rast gəlinmir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün müxtəlif variantlarına rast gəlmək olur. Qaraca sözü bütövlükdə morfoloji cəhətdən sifət kimi “*qara rəngli, qaramtıl, dəyərsiz qiymətsiz*”, isim kimi isə “*dəni qara toz halına salan taxıl xəstəliyi*” mənalarında göstərilmişdir. Lakin “*qara*” sözünün ayrılıqda leksik mənasının nəzərə alsaq “*böyük, güclü, əzəmətli, nəhəng, hündür*” və s. bu kimi izahlar məntəqənin etimoloji izahına uyğun gəlmir [4, 68-69]. “*Qaraca*” şəxs adıdır. Ad iki komponentdən (qara+ ca) ibarətdir. Burada birinci komponent olan “qara” sözü böyük, iri və s. kimi mənaları ifadə edir. İkinci komponent olan –ca isə Sifətin çöxəltmə dərəcəsinin şəkilçisidir. Bu səbəbdən də adın mənası bütövlükdə “*əzəmətli, nəhəng, güclü*” anlamlarını ifadə edir. Bu səbəbdən də məntəqə adı antroponim səciyyəli hesab olunur.

Qasım dağı. Babək rayonunun Sirab kəndi ərazisində dağ adıdır. Nə vaxtsa Qasım adlı şəxs dağ ətrafında məskunlaşdığı üçün dağa onun adı verilmişdir. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir.

Gərməçataq dağı. Eyni adlı məntəqə adına 1590 və 1727-ci illərə aid mənbələrdə Kərməçataq və Kərmə çatağı şəklində Mülki-Arslan nahiyyəsində rast gəlinir [6, 166; 8, 28]. XIX əsrdən sonrakı dövrlərə qədər bu ad Kərməçataq, Kərim çatax, Gərməçataq variantlarında işlənmişdir. Xatırladaq ki, indiki Ermənistan ərazisindən başlayaraq Şahbuz və Naxçıvan rayonları ərazisindən axan eyni adlı çay da mövcuddur [2, 284]. Babək rayonunun Gərməçataq kəndi ərazisində eyniadlı dağ mövcuddur.

Toponim mürəkkəb quruluşlu olub *gərmə* və *çataq* sözlərindən ibarətdir. Bəzi tədqiqatçılar *gərmə* sözünü *girmə* (çayın keçid yeri) sözünün fonetik variantı hesab edirlər [2, 284]. Digər bir fikrə görə, adın tərkibindəki *gərmə* sözü *kərmə* - “qoyun yatağı, qışlaq” sözünün fonetik variantıdır [5, 50]. Lakin sözün daha öncəki variantına əsaslanıb ehtimal etmək olar ki, adın birinci tərəfi *Kərmə* (və ya *Kərim*) şəxs adları ilə bağlıdır. *Çataq* türk dillərində “iki dağın birləşdiyi yer” mənasında işlədilir [7, 608]. *Kərmə* (yaxud *Kərim*) və *çataq* tərkib hissələrindən ibarət olan bu ad “iki dağın birləşdiyi yerdə Kərmə

(yaxud Kərimə) məxsus yer məkan” mənasında işlənmişdir” [5, 50, 51]. Müasir dövrdə rəsmi şəkildə Gərməçataq variantında işlənir. Bütövlükdə “iki dağın birləşdiyi yerdə Kərəmə (Kərimə) məxsus yer” mənasını daşıyır. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Məntəqə adı müasir dövrdə işlənən variantı ilə səs və hərf tərkibindəki dəyişməyə görə passiv fonda keçmiş hesab olunur

Hacıqır dağları. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Babək rayonunun Nəzərabad kəndi ərazində, Naxçıvan- Şahbuz avtomobil yolunun sol hissəsində təpəlikdən ibarət olan sahədir. Məntəqə adı iki komponentdən (hacı və qır) ibarətdir. Birinci tərkib hissəsi olan “hacı” şəxs adını bildirir, ikinci hissəsi olan “qır” isə “düzən, çöl” mənasında işlənir [1, 137]. Adın mənasını Hacıya məxsus təpəlik yer, düzən, çöl kimi izah etmək olar.

Bəzi oronimlər də vardır ki, onlar antroponim səciyyəli oronimlərin daxilində rütbə, titul, vəzifə və s. ilə bağlı yaranırlar. Buna Xan yurdunu, Xanlıq arxının altı, Bəhmən xan təpəsi, Ağalıq bağı, və s. kimi oronimləri nümunə göstərmək olar. Bu oronimlərdən bir neçəsini tədqiqata cəlb etmişik. Bunların bəziləri oykooronim hesab olunur, çünki onlar həm kənd adı, həm də dağ, dərə, təpə adlarının bildirirlər.

Xan yurdu. Bu adın mənşəyini S.Babayev Kitabı-Dədə Qorqud dastanının qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə bağlı izah edir[3,131]. Dağ Babək rayonu ərazisində yerləşir. Xan yurdu Naxçıvan xanlarına məxsus yaylaq yeridir. Bu səbəbdən də S.Babayevin fikiri ilə razılaşıırıq.

Məqalədə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. Bir qrup adlara rast gəldik ki, onlar həmin ərazilərdə yaşayıb kök salmış dəyərli şəxslərin adı ilə bağlı olmuşdur.
2. “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri olan Qaraca Çobanın adı ilə də bağlı oronimlərə də rast gəlinmişdir.
3. Qədimdən günümüzədək formalaşan və formalaşmağa da davam edən bəzi təxəllüslər, ləqəblər, rütbə və vəzifələr də vardır ki, onlar da advermə ənənəsində iştirak etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 672 səh.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 səh.
3. Babayev S.Y. Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 səh.
4. Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri, Bakı: Nurlan, 2008, 333 səh.
5. Bağirov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında), Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 səh.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 səh.
7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984, 653 с.
8. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 səh.

ƏLƏKBƏR SALAHZADƏNİN “XOCALI XƏCİLLƏRİ” POEMASINDA ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİNİN POETİK TƏSVİRİ

Nizami Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan
nizami.mamedov@mail.ru

Summary

THE POETIC DESCRIPTION OF ARMENIAN BARBADOS IN THE POEM "KHOJALI KHAJILYRI" BY ALAKBAR SALAHZADE

In this material, for the first time in Azerbaijani literary criticism, Alekper Salahzadeh's original poem “Khojaly Hadjillari” is brought into research, in which the author, in his favorite manner, depicts the main events in the poem:

unprecedented Armenian atrocities aimed at exterminating the Azerbaijani people, the chronology of the genocide of our people, comparison of individual pages of the poem Khojaly with the tragedies of Hiroshima, Khatyn, Lidice and other black pages of the history of fascism.

In addition, the main character in the work is Chingiz Mustafayev, a television journalist and reporter who filmed the Khojaly tragedy from the scene of events. Throughout the poem, the author stigmatizes the Armenian executioners, their henchmen - the 366th Russian motorized rifle company, which took part in the genocide, and European politicians who played along with the Armenian executioners. At the same time, the author focuses on the images of some local officials who, taking advantage of this unseemly opportunity for their people, think about filling their pockets and strive for personal enrichment. The poem is interesting in many ways. Bearing in mind the originality of this sample, we intended to express our thoughts regarding its originality.

Key words: *Alekper Salakhzade, poem, Khojaly, genocide, Armenian atrocities, unworthy world politicians, heroic image*

Резюме

ПОЭТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ АРМЯНСКОГО БАРБАДОСА В ПОЭМЕ АЛАКБАРА САЛАХЗАДЕ "ХОДЖАЛИ ХАДЖИЛИРИ"

В данном материале впервые в азербайджанском литературоведении к исследованию привлекается оригинальная поэма Алекпера Салахзаде «Ходжалы хаджиллари», в которой автором в излюбленной манере изображаются основные события поэме: невиданные армянские зверства, направленные на истребление азербайджанского народа, хронология геноцида нашего народа, сравнение отдельных страниц поэмы Ходжалы с трагедиями Хиросимы, Хатынь, Лидице и др. черными страницами истории фашизма.

Помимо этого главным героем в произведении выступает Чингиз Мустафаев тележурналист и репортёр, снявший Ходжалинскую трагедию с места событий. По всей ткани поэмы автор клеймит позором армянских палачей, их приспешников – 366-ую Российскую мотострелковую роту, принявшую участие в геноциде, европейских политиков, подыгрывающих армянским палачам. В то же время в центре внимания автора и образы некоторых местных чиновников, которые, пользуясь этой неблагоприятной возможностью для своего народа, думают о наполнении своих карманов и стремятся к личному обогащению. Поэма интересна во многих отношениях. Имея ввиду оригинальность этого образца, мы намеревались высказывать свои соображения относительно его своеобразия.

Ключевые слова: *Алекпер Салахзаде, поэма, Ходжалы, геноцид, армянские зверства, недостойные мировые политики, героический образ*

Ələkbər Salahzadənin yaradıcılığına vətənpərvərlik müstəvisində nəzər saldıqda onun vətənlə bağlı yazdıqlarının birinci və ikinci kateqoriyalara bölgüsünü aparmaqda da biz çətinliklərlə üzləşməli oluruq. Çünki Salahzadənin özü də, yaradıcılığı da təpədən-dırnağa bu ruha köklənmişdir. Hansını deyəsən, hansından danışasan, birdirmi-beşdirmi?! Bu tipli əsərlərindən bir neçəsinin adlarını çəkək: “Vətən”, “O tay, bu tay mahnısı”, “Torpaq”, “İçərişəhər”, “Qız qalası”, “Qəbələ”, “Beşbarmaq dağı”, “Xəzər”, “Qavaldaş”, “Şuşa” və digər çoxsaylı nümunələrinin mayasının Vətən və vətənpərvərlikdən rişələndiyini görməmək mümkün deyildir. Burada biz onların hamısından söz açmaq fikrində deyilik. Şairin vətənpərvərlik ovqatı ilə süslənmiş bir əsəri – “Xocalı xəilləri” poeması haqqında bir az ətraflı danışmağı zəruri hesab edirik. “Xocalı xəilləri” poeması birinci Qarabağ müharibəsində erməni separatçıları və qatilləri tərəfindən şəhid edilmiş tanınmış telereportyor və jurnalist Çingiz Mustafayevə həsr edilmişdir. Bu poemada müəllif öz qəhrəmanının əksər vətənpərvərlik cizgilərini ortaya qoymağa müvəffəq olmuşdur. Bəri başdan deyək ki, Ələkbərin yazdıqlarının hamısı üstün, orijinal poetik nümunələrdir. Amma “Xocalı xəilləri”ndə isə bu məharətin, bu ustalığın özünün ən yüksək nöqtəsinə çatdığını müşahidə edirik. Biz dünyanın ən qorxunc və insanı dəhşətə gətirən, nitqini kilidləşdirən səhnələri özündə əks etdirən çoxsaylı əsərlər oxumuşuq. Məsələn, ölüm düşərgələri kimi nəzərdə tutulan Helemno, Treblinka, Beljets, Sobibor, Maydanek, Osvensim, Yasenovats, Xatın, Malı Trosanets (Belarus), Yanovski (Ukrayna), Ozariçi, və s. Adları çəkilən konsentrasiya düşərgələrində orada olanlar üzərində bütün vəhşiliyi tətbiq etməklə onları məhv etmək üçün qaz kameralarına doldururdular. Treblinka, Helemno, Beljets, Sobibor kimi düşərgələrdə sağ qalanlar yalnız meyitləri qaz kameralarından yığıb yandıranlar, ölümlərin şey-şüylərini saf-çürük edənlər müəyyən müddət ərzində salamat saxlanılırdılar. Nasist düşərgələrindəki ölümlərlə bağlı informasiya həmin dövrlərdə (İkinci Dünya Müharibəsində) Qərb siyasətçiləri üçün heç də gizlin deyildi. Lakin həmin vaxtlarda yəhudi və qaraçıların başlarına gətirilən bəlalər bu böyük güc ölkələrinin rəhbərlərini o qədər nə maraqlandırmır, nə də narahat etmirdi. Bütün bunlarla bağlı çoxsaylı yazılı mənbələr mövcuddur. Onların sırasında B.Qorbatovun “Maydanekdə düşərgə” [4].

“Müharibə illərinin publisistikası və oçerkləri” [7].

S.V.Aristovun “Ravensbryuk nasist qadın konslageri” [1].

yenə də bu müəllifin “Nasist konslagerlərinin gündəlik həyatı” [2].

“Canlı tarix: Bəşəriyyətin gündəlik həyatı”(3), Михман Д. “Avropa yəhudilərinin faciəsi” (5), R.Otto və R.Keller “Sovet hərbi əsirləri Almanıyanın konsentrasiya düşürgələri sistemində” [6]. və başqa bu kimi mənbələrin adlarını çəkmək olar.

Kimsə etiraz edə bilər ki, adları çəkilən bu mənbələrlə Ə.Salahzadənin “Xocalı xəcilləri” arasında nə əlaqə?! Və bəlkə də onlar haqlı olurlar. Lakin “Xocalı xəcilləri” poeməsindəki təsvirlərlə adlarını çəkdiyimiz bu konslagerlərdə gedən vəhşiliklər arasında xeyli oxşarlıqlar tapmaq mümkündür. Bununla belə, “Xocalı xəcilləri”nin elə səhifələri mövcuddur ki, (kitab mətnindən biz yeri düşdükcə fraqmentlər təqdim edəcəyik) onlar öz qəddarlığı və vəhşiliyi ilə adlarını çəkdiyimiz faşist düşürgələrində olanlardan da tükürpədicə, yəni son dərəcə qorxunc və antibəşəridir. 1992-ci ilin fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni qəsbkarlarının qeyri-qanuni bandit dəstələri Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının köməyi və yaxından iştirakı ilə Xocalı şəhərini 10 tank, 16 bronemaşın və piyadaların 9 hərbi maşını ilə Azərbaycanımızın bu tarixi qədim dövrlərdən soraq verən şəhərinə basqın edərək buranı tərk edə bilməmiş 2500 sakinə qarşı terror törədərək onun 513 dinc vətəndaşını – onlardan 63-ü uşaq, 106-sı qadın və 70-i qoca olmaqla qətlə yetirmiş, 8 ailəni tamamilə məhv etmiş, 25 uşaq tamamilə yetim qalmış, 130 nəfər uşaq valideynlərindən birini itirmiş, 487 insan yaralanmış, 1275 insan isə əsir götürülmüşdür. Elə buradaca qeyd edək ki, 150 insanın, o cümlədən onlardan 68-i qadın və 26-sı uşaq olmaqla taleləri ilə bağlı bu gün də heç nə məlum deyildir. Ümumi ölənlərin içindən 56 nəfəri xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş – onlar diri-diri yandırılmış, gözləri oyulmuş, başları kəsilmiş, qulaqları, qıçları doğranılmışdır. Həmin gəlinlərin və qadınların əksəriyyətinin qarınıdakı uşağı milliyyətçə azərbaycanlı və türk olduqlarına görə ana bətnində doğramışlar və i. a. və s. Dünyanın aparıcı dövlətləri Xocalı soyqırımının bəşəriyyət və Azərbaycan tarixində ən qanlı səhifə olduğunu görməməyə, qulaqardına vurmağa çalışmışlar. Oudur ki, Xocalı soyqırımı öz qorxuncluğu və antibəşəriyyəti ilə Xolokost, Xatın, Liditse, Oradur-sür-qlane, Sonqmi, Ruanda və Srebrenitse dəhşətləri kimi Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşından heç vaxt silinməyəcəkdir [8].

Əlbəttə, Qara Yanvar, Xocalı, Mart qırğınları, ermənilərin azərbaycanlılara və türklərə qarşı törətdikləri digər çoxsaylı dəhşətlərlə bağlı nəinki Azərbaycan, rus, fransız, erməni, gürcü, türk, amerikan, litva, moldovan, özbək, qazax və digər xalqların nümayəndələri – jurnalistləri, telereportyorları, publisistləri, yazıçıları saysız-hesabsız bədi, publisistik və elmi əsərlər qələmə almışlar. Biz burada onlar haqqında danışmayacağıq. Çox ağır və üzücüdür. Oudur ki, yalnız Ələkbər Salahzadənin “Xocalı xəcilləri” poemasının bəzi tərəflərindən oxuculara məlumat verəcəyik. Poemanın hər bir sətrindən dəhşət saçır. Bizə belə gəlir ki, şair onu yazarkən tamamilə qorxunc bir dünyanın içindən keçib, dəfələrlə nitqi kilidləşib, özündən gedib. Bunlara baxmayaraq, həmin qorxunc hadisələrin qeyri-adi faciəvi mənzərəsini bütün tərəfləri ilə yaradıb. Poema Milli Qəhrəman, cəsur jurnalist və telereportyor Çingiz Mustafayevin xatirəsinə ithaf olunsa da, onun mətni və məzmunu bundan qat-qat əzəmətli və təəssüf yaradan, xalqımızın başına gətirilən oyunların nəzmdə nadir təsviri üstələyən nümunəsini ortaya qoyur. Poema “XX əsrin xronikası”, XXVI bir-birindən fərqli parçadan, başlıqdan və “XXI əsrin “X” ilinin xronikası”ndan ibarətdir. Başlanğıc gözlərimiz qarşısında tarixin və gedişatın dəhşətlərini yaradır. İstədik ki, bu hissədən yalnız kiçik bir parçanı fraqmentar şəkildə oxucuların diqqətinə çatdırırıq. Lakin edə bilmədik. Bildiyimiz kimi, Ələkbər Salahzadənin yazdığı istər kiçik həcmli, istərsə də iri həcmli nümunə olsun, onun mətnlərində sintaqmatik bölgü aparmaq çətin olur, çünki söz-sözün, ifadə-ifadənin içində elə şəkildə yerləşdirilmişdir ki, onlardan birini digərinin içindən ayrıca şəkil də təqdim etmək şairinin deyiminin müəyyən dərəcədə zədələnməsinə gətirib çıxara bilər. Oudur ki, buyurun, həmin hissəni sizlərə də təqdim edirəm. Onun qeyri-adi ardıcılığına siz də baxın:

“X” ilində,

“X” ayında,

“X” günündə,

“X” elində

Xocalı adında yer
Xəbis, xudbin,
Xain yağı əllə
Xarabalığa döndü.
Xunxar xoxanlardan qorxan uşaqlar
Xıncım-xıncım oldu
Xallı-xoralı
Xaki geyimli
Xaçlıların tankları altda
Xürrəm xanlar
Xorna çəkib
Xorul-xorul yatanda-
Xalis Xəbis
Xroniki torpaq xəstələri
Xaki geyimli,
Xrom çəkmənilərlə
Xışladı xəcil-xəcil
Xışmaladı Xocalını.
Xatın kölgədə qaldı
Xocalı da
Xirosimanı
Xatırlatdı – hətta
Xam xəyallara, xülyalara qapılan
Xain,xoflu, xaçlı xəcillər
Xaki geyimli
Xrom çəkmənilərlə
Xosunlaşa-xosunlaşa
Xainə xas
Xətt-hərəkətlə
Xəlvət, xəfə gecədə
Xəritələrdən xəbərsiz
Xətt çəkdiilər güya Xocalı üstədən
Xır-xır xırıldadı, susdu o gecənin səhəri
Xar oldu, xəlayiq
Xor baxanda
Xocalı xarabalıqlarına-
Xatın – Xocalıya
Xirosima-Xocalıya...” [8, 3-4].

Ə.Salahzadə bu poemanın araya-ərsəyə gəlməsinə sanki canını-qanını qoyaraq başın daş üstə, daşın baş üstə, lentin bir yanda, saçın bir yanda olmasından danışa-danışa, körpə dodağında döş üstə donub qalan süddən, boz sərçələrin məzarlıq sükutunu pozmasından, qarğaların qarılıdaysa-qarılıdaysa qan gölünü pərdə-pərdə örtməsindən, göy altında közərən qanlı bir günün mənzərəsindən, dünyanın qaralmış, kor olmuş çox pəncərəsindən, tabut kimi gözləri örtülmüş susanların bu qanlı mənzərəyə diqqət etməməsindən, Avropanın, Asiyanın, Amerikanın, Afrikanın bütün dünyanın bu soyqırımını “susmaq” qarşılamasından yana-yana bəhs etməklə bu qansız-imansız və insafsız-mürvətsiz dünyaya həqarətini bütün poema boyu azaltmış, rəngləri faciənin mahiyyətinə uyğun olaraq qatılaşıdır.

Poemanın bu yerindən başlayaraq, Çingiz sanki kinofilmlərdə olduğu kimi bu vahiməli mənzərələri:

Ağ-qırmızı kəfən üstə
donanları görə-görə,

gördüyünü, çəkdiyini
Çingiz hönkürə-hönkürə...
Qucağında
oda düşmüş,
yanıb-sönmüş körpə Çingiz,
ağı deyib qan ağlayır
tükü ürpə-ürpə Çingiz
... Bu nə gündür, bu nə yerdi,
hamı ölü, bir diri yox.
Uşaq belə kor doğulmur,
gözlərinin heç biri yox... [8, 6-7].
– deyə-deyə hıçqırığını saxlaya bilmir.

Müəllif bütün poema boyu Xocalını Xirosima, Xatın, Liditse, Sonqmi ilə müqayisə edib, onun külünü göyə sovuranları lənətləyir. Bütün bu mənzərələri yarada-yarada şair həm də bu faciənin keçmişinə, yəni əvvəlinə, xronologiyasına ekskurs edir. 1989-cu ildən doğma tarixi Azərbaycan torpaqları Vedibasarda, Göyçədə başlanan köçhaköçə, öldürülənlərin öldüyündən, qarlı yolda donanlardan bəhs açır, "İnsafdan qıt qat-qat qəddar düşmən" in etdiklərini, onun "qat-qat qəddar, qatıdan qatı qəddar, qatıldən də qat-qat, qat-qat qəddar düşmən" (s. 14) olan "keyfiyyətlərini" sifətin çoxaltma dərəcəsində düşmənin mahiyyətinin dərinədən açılması üçün bədii-poetik priyom kimi istifadə edir:

Şər toxumlu
oğru mini,
əyri mini
zaman-zaman

dümsükləyib qoymur ölə Əhriməni... (s.15) – deməklə erməninin südünün, öyüdünün qarışıqlığından, qısırlığından danışır, onların havadarlarının antibəşəri obrazlarını böyük ustalıqla yaradır.

Eyni zamanda bütün bu qorxunc təsvirlər Çingizin kamerasında səhnələşir. Lakin Ə.Salahzadə həm də fevralın bir ay olaraq kəsikliyi də poemanın infrastrukturuna uğurla daxil edir:

Gün sarıdan yarımayan
fevral ən gödək aydı.
O ilin iliyində
bir günü göynək aydı...[8, 18].

– deyir və nəzərdə məhz həmin mənfur ayın 25-dən-26-na keçən günü – gecəni nəzərdə tutur:

26 fevral
366-cı motoatıcı alay
topla,tankla
haylarına hay verdi, hay.
Yerdən hürkdü
göyə uçdu nalə, haray
"366"

bir ilin 366 gününü
o günün içindəcə
tankların altda saldı... [8, 19].

Ə.Salahzadə Xocalı qətliamını dominantə olaraq təsvir predmetinə çevirsə də, müəllif yenə də buna qədər olan digər illərdə xalqımızın başına gətirilənləri göstərməkdən, oxucunun diqqətini, yaddaşını dirçəltməkdən, oymağa qatdan usanmır və içindən keçən "mənzərələri" daha geniş planda göstərməklə:

...1905-də
buynuzları qından çıxdı,
çıxdı, həm də qandan çıxdı!
1918-də
Bakıda mart qırğınları.

Qarabağda, Qubada, Şamaxıda...

kim tökmüşdü o qanları? (8, 20) – deyə sual edir. Və yenidən digər qanlı hadisələrin xronologiyasını gözlərimiz önündə canlandırır:

20 noyabr Qarakənddə göydə vuruldu,

20 yanvar Bakıda qaraldı,

26 fevral Xocalıda xar oldu,

11 sentyabr Nyu-Yorkda göyə sovruldu [8, 21].

– deyərək insanlığa qarşı törədilən bu faciələri nəinki təkcə Azərbaycanın, həm də bütün dünyanın böyük bəlaları olaraq pisləyərək təsvirlərinin təsir gücünü bir an belə öləzitmirdi.

Ə.Salahzadənin poetik şərhində və məzmununda ermənilərin yaxın “bacısı” baronessa Koksda öz payını gərəyincə alır:

Köksündə erməni ahı

baronessa Koks

ha gəlib-gedir Xankəndiyə-

fokus çıxarır, fokus.

Hansı dumanlıqdasa

terroristi torsuz, tələsiz çıxarır:

yazıq quzu, baxtsiz-tələsiz çıxarır.

Qan içəni qan içindən

ləkəsiz, suçsuz çıxarır.

Bazara çeynəməmiş saqqız çıxarır.

Haqsız haqlı

haqlını haqsız çıxarır... [8, 22].

Xocalı soyqırımına ermənilərin havadarları olan dövlətlərdə münasibət birmənalı olmasa da, 27 fevral 1992-ci ildə “Vaşinqton post” qəzetinin müxbiri Tomas Qolts yazırdı: “6 min əhalisi olan Xocalıdan qaçmağa müvəffəq olan qaçqınlar məlumat verirdilər ki, ermənilərin hücumu zamanı 500-dən artıq insan, qadınlar və uşaqlar da daxil olmaqla öldürülmüşdülər... Dağlıq Qarabağ qaçqınları arasında Ağdama gəlib çatanlar sırasında iki türkmən əsgəri də vardır ki, onlar SSRİ Daxili Qoşunlarında xidmət etmişdilər. Onlar Stepanakertdən qaçarkən ermənilərdən olan serjantlar onları ona görə döyürdülər ki, müsəlmandırlar”.

3 mart 1992-ci ildə Hərbi Hava Qüvvələrinin səhər xəbərlərində isə .reportyor canlı efirdə bildirirdi ki, o, ermənilər tərəfindən doğranmış və dağlardan tapılıb yığılmış 100 kişi, qadın və uşaq meyitini gözləri ilə görmüşdür. Onların hamısı bir metrlik məsafədən başa atəş açılmaqla qətlə yetirilmişdir”. “Ermənilərin “başını ucaldan”, “qəhrəmanlıqlarını təbliğ edən” bu tipli yüzlərlə, minlərlə materiallar, sənədlər həmin acı illərin yaddaşından yüzilliklər ərzində pozulmayacaqdır. Bütün bunlarla bağlı danışmaq çox qorxuncdur. Odur ki, onlardan birinin də yazdığını oxuculara çatdırıb, yenə də Ələkbər Salahzadənin “Xocalı xəcilləri” poemasının üstünə qayıtmağı zəruri hesab edirik. 27 fevral 1992-ci ildə Moskvada nəşr olunan “Kommersant” qəzeti oxucularına belə bir məlumat çatdırmışdı: “1992-ci ilin fevralın 25-dən – 26-na keçən gecə azərbaycanlılar yaşayan Qarabağ şəhəri olan Xocalı ermənilər tərəfindən güclü hücumla məruz qalmışdır. 366-cı Rusiya Motoatıcı Alayı hücumda iştirak etmişdir. Nəticədə 613 nəfər öldürülmüş, 487 nəfər yaralanmış, 1275 nəfər əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür” [9].

Ələkbər Salahzadə “Xocalı xəcilləri”ndə ATƏT və Minsk qrupuna daxil olanların da iç üzünü bizə olduqca parlaq aynada göstərməklə, onların xarakterik cizgilərini uğurla vurğulayır:

Üç həmsədr, həmdəm sədr,

hər üçü də

həm çox ayıq, həm dəm sədr.

Üçü də bir gəlib-gedir

ağlamaz ki, gülüb gedir!

...Birdən hərdən yada düşür

bədnam Bermud üçbucağı,
bəlli dayı- üç ayının
“yumru” armud üçbucağı.... [8, 26].

Müəllif poemada daim erməni işğalını təbliğ və tərənnüm edən Moskvadakı erməniyönümlü “Vest-ti” proqramını da öz yaradıcılıq obyektivinə gətirir, orada çalışan tendensioz jurnalistlərin (jurnalistlərin yox) Dağlıq Qarabağa, Azərbaycana və türk dünyasına düşmənçilik baxışlarını ortaya qoyur:

Bir “Vesti” vardı bir vaxt, bir “Vesti”,
ordan bura arası min verstdi.
Oxunu atıb yayını gizlədərdi,
Çaqqalın arxasında ayını gizlədərdi. [8, 28].

Ə.Salahzadə eyni zamanda Qarabağda baş verən bu hadisələrdəki “barmaqlar”dan, “burmaqlar”dan, “buyurmaqlar”dan, “zərin, zorun, torun alət barmağı”ndan, barmaqlardan barınanlardan, “şeytanlığın barmağı”ndan, “izi itən baş Barmağın barmaq-barmaq qarmağı”ndan, “Külə dönmüş” (Xocalıdan) şəhərdən, “Yerin qan içində” yanmasından, “Yerdən bir yerin silin”məsindən, “səfirin sınıq şəhadət barmağından”, körpələrin həmin günü nə çəkdiqlərindən, “imdad dilədiyi”ndən, onların öz harayları, fəryadları və qışqırıqları ilə Yaradanı soraqlamasından, o bağrıqan uşaqların göz yaşlarının daşları aritməsindən yana-yana bəhs edirdi.

Ələkbər Salahzadə poemaboyu Xocalıda baş vermişləri sanki gözü ilə gördüyündən bu şəhərin son dərəcə tükürpədicə mənzərəsini oxucunun ömürlük olaraq yaddaşına ötürür. Bununla belə, poemanın episentrində əsas etibarını ilə Çingiz Mustafayevin özü dayanır. O, bir ilğım kimi görünür, şairin nəzmə çəkdiqlərinin, təsvirlərinin gücləndirilməsi üçün bütün nə varsa, hamısı onun yaddaşına yardımçı olur.

Ələkbər Salahzadə Milli Qəhrəman Çingiz Mustafayevə özünün “Xocalı xəcilləri” poeması ilə yenilməz bir ədəbi poetik rekviyem qoyub getmişdir.

Ə.Salahzadə “Xocalı xəcilləri” Çingiz Mustafayevi və Xocalı soyqırımını kifayətgədər obyektiv sənədli-poetik bir janrda işıqlandırmış əsər olaraq xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinin, eyni zamanda erməni faşistlərinin və onların havadarlarının iç üzünün açılmasında orijinal bədii, poetik və epik mənbə kimi uzun illər boyunca yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Аристов С.В. Нацистский женский концентрационный лагерь Равенсбрюк (1939-1945): Стратегии выживания узниц. Курск, 2010, 220 с.
2. Аристов С.В. Повседневная жизнь нацистских концентрационных лагерей. М., Молодая гвардия, 2017, 320 с.
3. Canlı tarix: Bəşəriyyətin gündəlik həyatı – İSBN 978-5-235-02936-0
4. Горбатов Б.Л. «Лагерь на Майданеке // От Советского Информбюро...1941-1995
5. Михман Д. Катастрофа европейского еврейства. 1 Тель-Авив. Открытый университет Израиля 2001, Т. 3 - İSBN 965-06-0233-X)
6. Отто Р., Келлер Р. Советские военнопленные в системе концлагере Германии (пер. с нем. Л.В.Ланника и Н.А. Власова). М., Аспект Пресс, 2020, 399 с.
7. Публицистика и очерки военных лет. В двух томах Т. 2/ Сост. С.Красильщик. М., Агентство печати. «Новости», 1982, 1943-1945, 420 с.
8. Salahzadə Ə. Xocalı xəcilləri. Bakı, Şirvan nəşr, 2006, 48 s.
9. Ходжалинский геноцид – чудовищное преступление против человечество<https://www.yeniazərbaycan.com>.

MÜNAQİŞƏLƏR - XALQIN FƏCİƏSİ

Məryəm Oruclu

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent
Azərbaycan
oruclu.meryem@gmail.com

Summary

CONFLICTS-THE TRAGEDY OF NATIONS

In the article, it is mentioned that the conflicts that occurred historically for various reasons mostly caused the thragedy of innocent people. At the same time, the issue of genoside, which is considered the peak of crimes against humanity, is widely analyzed. The article also systematizes and analyzes the main factors that distinguish the genoside from other mass killings.

Key words: *conflicts, genoside, massacre, barbarism, vandalism*

Резюме

КОНФЛИКТЫ-ТРАГЕДИЯ НАРОДОВ

В статье отмечается, что конфликты, возникавшие исторически по разным причинам, чаще всего проводили к трагедиям невинных людей. При этом широко анализируется проблема геноцида, который считается преступлений против человечности. В том числе систематизированы и проанализированы основные факторы, отличающие геноцид от других массовых убийств.

Ключевые слова: *конфликты, геноцид, резня, варварство, вандализм.*

Bəşər tarixinə nəzər salsaq aydın olar ki, bəşəriyyət yarandığı vaxtdan etibarən daima saysız-hesabsız insan ölümləri ilə nəticələnən qanlı müharibələrə və münaqişələrə məruz qalıb. Belə ki, zorakılığa, şiddətə və günahsız insanların ölümünə səbəb olan müharibələrin tarixi bəşəriyyətin tarixi ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Müşahidələr göstərir ki, müharibələr ərazi və resurslar uğrunda aparılmış, əsasən dini, mədəni, ideoloji, etnik və digər ziddiyyətlərdən meydana gəlmişdir. Məsələn, XVI-XVII əsrin əvvəllərində dünyada əsas ziddiyyətlərin başlıca mənbəyini dini sferada yaranmış münaqişələr təşkil edir. XVII əsrin sonu və XVIII əsrdə rast gəlinən münaqişələr əsasən sülalə hakimiyyətlərində yaranan ziddiyyətlərdən meydana gəlmişdir. XIX əsr münaqişələri daha çox dövlətlərin milli mənafeələrinin toqquşmasından yaranmışdır. XX əsrdə isə "soyuq müharibə" adını almış və ABŞ başda olmaqla Qərbin, SSRİ başda olmaqla Şərqi(kommunist rejimlərinin) ideoloji ziddiyyətlərindən yaranan münaqişələr üstünlük təşkil edir.

Qarşıqlıqlı olaraq bir-birini "şər imperiyası" kimi xarakterizə edən iki supergücün birinin - SSRİ-nin süqutu SSRİ və ABŞ arasında uzun illər davam edən qarşıdurmanı iflasa uğrattı. Bu proses milyonlarla insanların ölümünə səbəb olan regional münaqişələrin tezliklə nizamlanması, planetimizdə münaqişəsiz dövrün başlanması ilə bağlı optimist fikirlərin yaranmasına səbəb oldu. Lakin çox təəssüf ki, bu optimist ehtimallar özünü doğrultmadı. Belə ki, müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, ikiqütblü dünya düzəninə dağılması davakar millətçiliyin və separatizmin növbəti dalğasını alovlandırdı. Belə ki, köhnə münaqişələrlə bərabər, dünyanın müxtəlif regionlarında yeni münaqişə ocaqları (Yugoslaviya, postsovet ölkələri) yaranmağa başladı. ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi K. Raysın bəyanatına görə, "XXI əsrdə öldürücü təhdidlər kiçik müharibələrdən və etnik münaqişələrdən irəli gəlir." [5,19]. XXI əsrin münaqişələri sərhəd, ərazi, düşmən rejim və resurs uğrunda aparılan klassik dövlətlərarası münaqişələrdən xeyli fərqlənir. Belə ki, müasir silahlı qarşıdurmalar əvvəlki münaqişələrdən hərbi zorakılığın daha çox nizami ordu tərəfindən deyil, yarıhərbi silahlı cinayətkar birliklər və kriminal qruplar tərəfindən həyata keçirilməsi, terror metodunun və partizan müharibələrinin geniş yayılmasına görə fərqlənir. Məhz bu keyfiyyət xarakteristikasına görə, müasir silahlı münaqişələrin qurbanları dövlət qoşunlarının hərbi qulluqçuları ilə bərabər, həm də daha çox günahsız dinc əhali olur. Məsələn, təkcə 1990-1999-cu illərdə baş verən silahlı münaqişə qurbanlarının sayı 6 mln nəfər olmuşdur [2, 32].

Tarix boyu müxtəlif səbəblərdən yaranan münaqişələrdə günahsız insanların müxtəlif yollarla məhv edilməsi və insanlığa qarşı edilən bu cinayətlərin pik nöqtəsi sayılan soyqımlar məsələsi böyük narahatlıq doğurur. Müasir dövrdə daha çox işlədiyimiz soyqırım, genosid anlayışları bir ad olaraq yeni ola bilər.

Lakin araşdırmalar göstərir ki, bəşər tarixi eradan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq müntəzəm olaraq müxtəlif ifadələrlə adlandırılan zorakılıqlar və soyqırımlarla üz-üzə qalıb və soyqırım siyasəti kimi bir həqiqətin reallığına şahid olub. Qeyd edək ki, müasir dövrdə alimlər arasında soyqırımın mahiyyəti ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Soyqırımı digər kütləvi qırğınlardan və zorakılıqlardan fərqləndirən əsas amil bu aktların məqsədli və sistemli olaraq həyata keçirilməsidir. Yəni bir qanlı hadisənin soyqırım kimi qəbul edilməsi üçün birinci növbədə "planlı, məqsədli və düzənli olaraq yoxetmə" şərti əsasdır. Qətləmin özünü müdafiə gücü olmayan insanların amansızcasına öldürülməsi kimi xarakterizə olunur. Burada soyun, irqin tamamilə yoxetmə düşüncəsi yoxdur. Soyqırım isə bir irqin, qrupun üzvlərinin tamamilə və ya bir qisminin yox edilməsi deməkdir. Məsələn, 1492 -ci ildə Şimali Amerikada 12 milyonluq yerli əhali məqsədli və planlı şəkildə qırılaraq 1892-ci ildə 500 minə qədər azaldılmışdır.

Soyqırıma təkan verən digər amil insanların "bizlər və onlar" siniflərinə bölünməsi, bir qrupun üzvlərinin digərlərinə insan kimi baxmaması düşüncəsindən qaynaqlanır. "Tarix boyu insanların başqa qrupları yad kimi görmə xüsusiyyətləri olub" [4, s.36]. Eyni zamanda "tarixən və antropoloji cəhətdən insanların özləri üçün həmişə bir adları olub. Əksər hallarda bu ad "xalq" olub və hər hansı yolla özlərindən daha keyfiyyətsiz hesab etdikləri başqa adamlara qarşı bu ad üzərində sahibliklərini yaradıblar. "Xalq" və bəzi başqa cəmiyyətlər arasındakı fərqlər din, dil, adətlər və s. ilə əlaqədar olaraq böyük olduğundan digərləri adi insana nisbətə daha az qiymətləndirilir. Onları kafirlər, barbarlar və ya hətta heyvanlar adlandırırlar" [4, 28].

Çox az xalq başqa bir qrupla daha rahat yaşaya bilər, Çünki yadlar insandan daha aşağı qiymətləndirilir və buradan belə bir qısa arqument əldə edirlər ki, bizim yaşaya bilməmiş üçün onlar və ya biz məhv edilməliyik.

Soyqırımda digər amillərdən biri "niyyət" amilidir. Bu amil təbii olaraq mübahisə doğura bilər. Belə ki, hər hansı soyqırımın həyata keçirilməsini təsdiq edən sənəd olmaya bilər. Burada əsas məsələ soyqırımı şüurlu şəkildə həyata keçirmək niyyətidir. Məsələn, Nasist Almaniyasının minlərcə arxiv sənədlərinin heç birində II Dünya Müharibəsində yəhudilərin öldürülməsi ilə əlaqədar konkret göstəriş və planlar mövcud deyildir. Yəni burada niyyətin müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilməsi əsas götürülür.

Soyqırımda digər amil "nifrət" amilidir. Əgər müharibələr ilə soyqırımı müqayisə etsək görərik ki, müharibədə iştirak edən ordu nifrət hissi olmadan da silahlandırılır, döyüş təlimləri alır və döyüşlərdə iştirak edirlər. Müharibə edən dövlətlər hərbi əməliyyatları xarici düşmənlərin təhlükəsinə qarşı və millətin daxili düşmənlərdən müdafiə olunması zəruriliyinə haqq qazandırmaq üçün yalnız kiçik bir əlavə addım kimi qəbul edirlər [3, 202]. Soyqırımı törədənlər isə guya dünyanı çirkinliklərdən təmizlədiklərinə görə çox rahatca hər cür vəhşiliyi edə bilirlər.

İnsanlığ əleyhinə cinayətlərə hüquqi qiymət vermək cəhdi hələ I Dünya Müharibəsindən sonra yaradılmış Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən edilmişdir. Bu dövrdə irqi, etnik nifrət zəminində baş verən cinayətin fərqləndirilməsi təşəbbüsləri meydana gəlir və Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi yaradılır. Lakin bu orqan genosid siyasətinə hüquqi qiymət verilməsi istiqamətində ciddi mütərəqqi addımlar ata bilmədi və genosid cinayəti yalnız dövlətlərin daxili yurisdiksiyası çərçivəsində qaldı.

Dövlətlər yalnız II Dünya Müharibəsindən sonra ayrı-ayrı millətlərə hansı formada davranış prinsipinə görə beynəlxalq hesabat verməyə məcbur edilməyə başladılar. Nasist Almaniyası tərəfindən öz mülki şəxsləri olan yəhudilərə qarşı törətdiyi vəhşilik beynəlxalq aləmdə millətlərin müdafiə hüququnu yaratdı. Bununla da genosid cinayəti müəyyən şəkildə düşməyə və formalaşmağa başlayır. Beləliklə, beynəlxalq aləmdə siyasətçilər, hüquqşünaslar sonradan genosid adlandırılan cinayəti digər cinayətlərdən fərqləndirməyə başladılar. Belə ki, faşistlərin törətdikləri saysız-hesabsız vəhşiliklər Böyük Britaniyanın baş naziri V.Çörçili elə hiddətləndirmişdi ki, o, bu vəhşilikləri "adsız cinayət" adlandırmışdı. Bu "adsız cinayət" isə gələcəkdə "genosid cinayəti" anlayışının başlanğıcını qoyacaqdı. [8]

Hələ 1943-cü ildə yəhudi əsilli polşalı hüquqşünas Rafael Lemkin Madriddə Cinayət hüququnun təsnifatı üçün beynəlxalq konfrans keçirilməsini təklif edir. O, irqi, etnik, dini qrupların məhv edilməsini ehtiva edən "barbarizm" və "vandalizm" cinayətləri ilə əlaqəli təklif verir. O, "barbarizm" dedikdə milli, irqi, etnik, dini, sosial kollektivlərin məhv edilməsini, "vandalizm" dedikdə isə

incəsəsət və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin sonradan Lemkin qəddarlıq, adam öldürmə, qətl, uşaq qatilliyi kimi cinayətlər üzərində işləyib onları ümumiləşdirərək genosid terminini formalaşdırır. R.Lemkin faşistlər tərəfindən Avropa yəhudilərinin kütləvi məhv etmə siyasətini məhz genosid adlandırır. Genosid termini beynəlxalq hüquqda " qəsdən və sistemli şəkildə dövlətin milli, irqi, dini, siyasi və etnik qrupu tam və qismən məhv etməsi" kimi işlədilməyə başladı. Lemkin bu anlayışı elmə gətirməklə, soyqırımın müəyyən insan qruplarının mövcudluğuna, onun vacib əsaslarının məhvində doğru yönəlmiş və çox müxtəlif cinayətkar hərəkətlərin kordinasiya olunmuş, əlaqəli, planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu.[1,3]. 1948-ci ildə BMT tərəfindən qəbul edilmiş "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiyaya görə, soyqırım-etnik, irqi, dini və ya milli qrupun düşünülmüş və sistemli olaraq tam və ya qismən məhv edilməsidir. Bəzi sosioloqların fikrincə, bura həm də siyasi qruplar və ya soyqırım törədən tərəfindən müəyyən olunan hər hansı qrup da daxil edilməlidir. Bəzi tənqidçilərin fikrincə, siyasi qrupların bu tərifdə nəzərdə tutulmaması İ.Stalinin təsiri ilə olub.

1932-1933- cü illərdə Stalinin 7 milyon ukraynalını ideoloji fərqə görə qətlə yetirməsi, 1938-1945-ci illərdə avropalı yəhudilərin faşistlər tərəfindən məhv edilməsi, 1975-79 cu illərdə "qolodomor" tətbiq edilməsi ilə Khmer Ruqun iki milyon kambocalını ölkənin kənd təsərrüfatı sistemini daha da təkmilləşdirmək adı altında qətlə yetirməsi, 1994-cü ildə Ruandada 100 gün ərzində 800 min insanın qətli, 1992-1995 ci illərdə 200 min bosniyalı müsəlmanların serblər tərəfindən qətli, 1992-ci ildə ermənilər tərəfindən törədilən Xocalı faciəsi və digər bu kimi genosid aktları müxtəlif vaxt, yer, sosial-iqtisadi şəraitdə baş verib. Lakin onları birləşdirən bir ümumi cəhət var. Belə ki, bu aktlar müəyyən bir qrupun üzvlərinin məhz həmin qrupun üzvü olduğu üçün heç bir şeyə məhəl qoymadan məhv edilməsidir.[8].

Son dövrlər münaqişələrin yaratdığı fəsadlar nəticəsində öz yaşayış yerlərini tərk etməyə və kütləvi şəkildə zorakı miqrasiyaya məruz qalan milyonlarla mülki insanların acınacaqlı vəziyyəti çox böyük narahatlıq doğurur. Beləliklə, yeni dünya nizamının formalaşması fonunda yeridilən böyük siyasətlər və müxtəlif bəhanələrlə törədilən münaqişələr günahsız insanların məhv edilməsini şərtləndirən əsas amil rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Soyqırım cinayəti. Beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciət və şəhrlər toplusu. Bakı, 2010, 47s.
2. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент; Учеб. пособие. М, Дело, 2005, 480с.
3. Зайцев А.К. Социальный конфликт. М, 2001, 456с.
4. Adam Jones. Genocide. A Comprehensive Introduction, 2nd Edition, Routledge, 2011, 610p.
5. Barkawi, Tarak. On the pedagogy of small wars: International Affairs, Vol.80, №1 Yan 04, 19-37.
8. Genosidin cinayət kimi tanınması və anlayışı-<https://www.injuria.az/news/> Nəsir Məmmədov, 11.03 2021.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İSRAİL DÖVLƏTİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNƏ TƏSİRİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Ceyhun Səidov

Dövlət Sərhəd Xidməti, idarə rəisi

Azərbaycan

ceyhun.k-n@mail.ru

Summary

THE RELATIONS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH THE STATE OF ISRAEL TO THE SECOND KARABAKH WAR IMPACT AND FUTURE PROSPECTS

In the foreign policy of the Azerbaijan Republic, the establishment of equal relations with the countries of the world based on mutual beliefs is important for the national interests of the country. In this context, Azerbaijan is expanding its relations with the State of Israel, a friendly and cooperative country. In this regard, Azerbaijan is developing relations on the expansion of different directions with its friendly and partner country, Israel. Earlier, cooperation, which focused more on

the economy, especially the oil and gas sector, gradually began to cover many areas, including security, the defense industry, and high-tech technical cooperation. The Second Karabakh War was a serious test for this strategic cooperation, but it also outlined the contours of the prospects for future relations.

Key words: Azerbaijan Republic, Israel, strategic partnership, South Caucasus, UAVs, high technology.

Резюме

ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С ГОСУДАРСТВОМ ИЗРАИЛЬ ВО ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ И БУДУЩИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

С точки зрения национальных интересов внешней политики Азербайджанской Республики с другими странами мира, считается важным установление равноправных отношений, основанных на взаимном доверии. В этой связи Азербайджан развивает свои отношения в различных направлениях с Государством Израиль, которое является дружественной и партнерской страной. Ранее это сотрудничество в основном развивалось в области экономики, в частности в сфере нефтегазового сектора. В сегодняшние дни оно начало охватывать многие другие области сотрудничества, такие как безопасность, оборонная промышленность и высокие технологии. Вторая Карабахская Война стала серьезным испытанием для стратегического сотрудничества, а также обрисовала контуры перспективных отношений.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Израиль, стратегическое партнерство, Южный Кавказ, БПЛА, высокие технологии.

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasındakı münasibətlərin yaranması və müstəqillikdən sonra 30 il ərzində inkişaf edərək günümüzdəki strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsində azərbaycanlı və yəhudi icmalarının tarixin sınaqlarından çıxmış qarşılıqlı hörmət, uzun müddət sülh, dini tolerant mühitdə birlikdə yaşayışının əvəzolunmaz rolunun olması danılmazdır.

Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövləti ilə münasibətlərinin İkinci Qarabağ müharibəsinə təsirini 3 xronoloji dövr ərzində təhlil etmək olar.

İkinci Qarabağ müharibəsinədək olan dövr

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra onun müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biri İsrail dövləti olmuş və 1992-ci ildə rəsmi Bakı ilə Tel-Əviv arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. İlk dövrlərdə bu əlaqələrin xarakteri əsasən iqtisadi amillərlə şərtlənmişdir. Məlumdur ki, uzun illərdir İsrail dövləti İtaliyadan sonra Azərbaycan neftinin ən böyük idxalçısıdır və təqribən ölkəyə idxal olunan neftin yarısı Azərbaycandan alınır [10]. Ermənistanla davam edən münaqişə qərbi dövlətlərinin Azərbaycana silah, yeni texnologiya satışına məhdudiyyət qoyulmasına səbəb olmuş, belə bir dövrdə Rusiyadan olan asılılığı aradan qaldırmaq, yeni silah və müdafiə sistemlərinə, həmçinin yüksək texnologiyalara çıxış əldə etmək üçün Azərbaycan Respublikası İsrail Dövlətinə müraciət edərək onunla müdafiə sahəsindəki əməkdaşlığını genişləndirmişdir. Bu sahədə əməkdaşlığın artması 2019-cu ildə Azərbaycanı Hindistandan sonra İsrail silahlarının ikinci ən böyük idxalçısına (ümumi hərbi idxaqlın 17%-i) çevirilməsinə səbəb olmuşdur [1].

İsrail dövləti razılaşmalar əsasında Azərbaycan silahlı qüvvələrinin döyüş qabiliyyətini bütün istiqamətlərdə havada, dənizdə və quruda artırmaq üçün mövcud silah parklarının modernləşdirilməsi və yenilənməsini həyata keçirmiş, həmçinin təhlükəsizlik qüvvələrinə təlimlərin təkmilləşdirilməsində fəal iştirak etmişdir. Bundan əlavə İsrail şirkətləri Azərbaycanda xüsusi təyinatlıların təlim prosesinə, strateji və şəxsi mühafizə üzrə böyük rütbəli zabitlərin hazırlanmasına, hava limanlarında təhlükəsizlik sistemlərinin quraşdırılmasına, sovet dövründən qalma demək olar bütün hərbi texnika və aviasiya vasitələrinin modernləşdirilməsinə cəlb olunmaqla silahlı qüvvələrin döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsində yaxından iştirak etmişdir. Müdafiə sahəsində əməkdaşlıqda növbəti vacib addım İsrail dövlətinin baş naziri B.Netanyahunun 2016-cı ilin dekabr ayında Bakıya rəsmi səfəri zamanı atılmışdır, prezident İ.Əliyev o zaman iki ölkə arasında təqribən 5 milyard dollar dəyərində yeni silah anlaşması imzaladıqlarını qeyd etmişdir.

İsrail-Azərbaycan əməkdaşlığının ən vacib müsbət tərəflərindən biri də Azərbaycanın özünün milli müdafiə sənayesinin yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. Bu əməkdaşlıq sayəsində Azərbaycanın Azad Sistem şirkəti İsrail Aərokosmik Sənayesi (İAİ) ilə birlikdə yerli PUA-ların istehsalına başlamışdır.

İkinci Qarabağ müharibəsinin davam etdiyi dövr

Azərbaycanın döyüş meydanında uğur qazanmasının arxasında duran vacib faktorlardan biri də

İsrail və Türkiyə istehsalı olan silah sistemlərinin bir birinə uğurla integrasiya edilməsi idi. PUA-ları kəşfiyyat toplamaq, raket buraxmaq kimi tək, fərdi missiyalara cəlb etmək sadə, bilinən bir taktiki addımdır. Azərbaycan silahlı qüvvələri PUA-lardan bir çox missiyanı eyni vaxtda yerinə yetirmək üçün istifadə etməklə daha mürəkkəb döyüş planları qurmaqla müharibədə uğur əldə etdi.

2020-ci ildə baş verən müharibə Cənubi Qafqaz ölkələrinin faktiki hərbi güc balansına işıq salmış oldu. İkinci Qarabağ müharibəsində İran Ermənistanı dəstəkləmiş, Azərbaycan qoşunlarının hərəkətləri barədə malik olduğu kəşfiyyat məlumatlarını Ermənistanla paylaşmış, öz ərazisindən Rusiya istehsalı silahların Ermənistanla keçməsinə icazə vermişdi. Rusiya Ermənistanı silah, sursat və lazımı əmlaklarla təmin etmişdi. Bundan əlavə Ermənistanın hava məkanı və hava hücumundan müdafiə sisteminin müqaviləyə əsasən Rusiya nəzarətində olduğu nəzərə alınarsa, erməni silahlı birləşmələrinin ballistik raketlərlə Azərbaycan ərazisində dinc əhali yaşayan şəhər və kəndləri, o cümlədən Bakını atəşə tutulmasına icazə verilməsində dolayı yolla Rusiyanın da rolu olduğu aydın olmuşdu.

Müharibənin gedişatında Azərbaycana olduğu kimi onun müttəfiqləri olan Türkiyə və İsrailə də müxtəlif güclər tərəfindən təzyiqlər edilirdi. Buna Kanadanın Türkiyənin Baykar şirkətinə qarşı tətbiq etdiyi embarqonu və ya Çikaqodakı Hudzon universitetinin aparıcı mütəxəssisi doktor M.Doran qeydlərini nümunə göstərmək olar [13].

2020-ci ildə baş verən Azərbaycan-Ermənistan müharibəsində İsrail-Azərbaycan əməkdaşlığının siyasi nəticələrini aşağıdakı əsas başlıqlar kimi dəyərləndirmək olar:

- Azərbaycan cəmiyyəti o cümlədən, İranda olan etnik azərbaycanlıların arasında İsrail dövlətinə ictimai dəstəyin artması;
- İsrail dövləti və Türkiyə Respublikası arasında konstruktiv əlaqələrin yenidən bərpası üçün şəraitin yaradılması;
- İsrail və Türkiyə istehsalı olan PUA-ların, yeni nəsil hərbi texnologiyaların Rusiya istehsalı silahlar və müdafiə sənayesi məhsullarından üstün olmasının əyani nümayişi;
- İsrail dövlətində Azərbaycan Respublikasının səfirliyinin açılması üçün zəruri şəraitin yaranması;
- İslam dünyasına aid müsəlman bir dövlətin İsrail dövləti ilə strateji əməkdaşlığının etibarlılığı və bu tərəfdaşlıq sayəsində Qərbin dəstəklədiyi dövlətlə müharibədə uğur qazanmasının mümkünlüyü.

Müharibədən sonra Azərbaycan Respublikasının İsrail dövləti ilə əməkdaşlığının perspektivləri

Bəzən silahların satışı yalnız iqtisadi maraqlara uyğun “neft əvəzinə silah” kimi dəyərləndirilsə də Azərbaycan Respublikası – İsrail dövləti münasibətlərində belə yanaşma düzgün deyil. Beləki, İsrail dövləti heç bir üçüncü dövlətə satmadığı silah və müdafiə sistemlərini yalnız Azərbaycana satmışdır. İsrail dövləti ilə Azərbaycan Respublikasının münasibətləri gələcək perspektivləri aşağıdakılar kimi qeyd edilə bilər:

- Müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi;
- İşğaldan azad olunan ərazilərdə yenidənqurma işlərində İsrail şirkətlərinin iştirakı. Yeni texnologiyaların kənd təsərrüfatında tətbiqi və İsrailin ərzaq məhsulları ilə təminatında iştirak;
- İqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar Azərbaycanın da içməli suya olan tələbatında qıtlıq yaranmasının labüdlüyü və bunu nəzərə alaraq Azərbaycanda dəniz suyunun şirənləşdirilməsi və su təsərrüfatının idarə olunmasında İsrail şirkətlərinin iştirakı;
- İranın Azərbaycana qarşı yönələn qeyri-dost münasibətinin neytrallaşdırılması istiqamətində birgə fəaliyyətlərin davam etdirilməsi;
- İqtisadiyyat, turizm, səhiyyə, təhsil sahəsində əməkdaşlığın və təcrübə mübadiləsinin təşkili, İsrail dövlətinin malik olduğu yüksək texnologiyaların Azərbaycan Respublikasına verilməsi.

Nəticə

İkinci Qarabağ müharibəsi daha geniş dəyərləndirildikdə bunun bir tərəfdə Rusiya silahları, sovet hərbi doktrinası, digər tərəfdə ABŞ və onun müttəfiqləri Türkiyə, İsrail onların istehsalı olan silahlar və NATO standartlarında döyüş taktikasının mübarizə apardığı müharibə olduğu meydana çıxır. Beynəlxalq aləm “Azərbaycan Respublikası-İsrail dövləti” münasibətlərinin nə qədər güclü olduğunu şahidi

oldu və müsəlman dövlətlərinin bu strateji əməkdaşlıqdan təsirlənərək İsrail dövləti ilə normal əlaqələr yaratmağa çalışması üçün bir yol açıldı.

Qeyd olunanlar ümumiləşdirildikdə Azərbaycanın İsrail dövləti ilə strateji münasibətləri gələcəkdə də davam etdirəcəyi, öz təhlükəsizliyinin təmin olunması, İrandan gələn təhdidlərin neytrallaşdırılması, həmçinin yerli cəmiyyət tərəfindən ciddi dəstəyi olan Türkiyə-Azərbaycan-İsrail təhlükəsizlik alyansının yaradılmasına çalışacağı aydın olur.

Ədəbiyyat

1. Anna Ahronheim, "Israel's arms exports over past four years at highest ever," The Jerusalem Post, March 11, 2020, <https://www.jpost.com/israel-news/israels-arms-exports-over-past-four-years-at-highest-ever-620561>.
2. "Azerbaijan's Israeli Weapons: A Lot For Armenia, But A Little For Iran, Too?" Eurasianet, April 12, 2012, <https://eurasianet.org/azerbaijans-israeli-weapons-a-lot-for-armenia-but-a-little-for-iran-too>.
3. "Azerbaijan buys Israeli weapons, but is very cautious," News.am, March 29, 2019, <https://news.am/eng/news/504144.html>.
4. "Азербайджан покупает у Израиля новые боевые корабли?" (Azerbaijan buys new warships from Israel) Haqqin.az, November 15, 2019, <https://haqqin.az/news/163049>.
5. Brenda Shaffer, Israel's Role in the Second Armenia-Azerbaijan War and Its Implications for the Future. September 9, 2022 © 2022 Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Joint Center American Foreign Policy Council / Institute for Security & Development Policy
6. "Baku", The Electronic Jewish Encyclopedia, Vol. 1, No. 2, 15 April 2005; (<http://www.eleven.co.il/?mo de=article&id=10381>).
7. "Canada blocks arms exports to Turkey," Hurriyyet Daily News, April 12, 2021, <https://www.hurriyetdailynews.com/turkey-urges-canada-to-review-defense-embargo-163895>.
8. "Israel signed a large-scale arms deal with Azerbaijan. Haaretz, February 26, 2012. (<https://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1651037>)
9. Kotil, E. (2020). Türkiyə'de doğrudan yabancı yatırımlar ve dış ticaret arasındaki ilişki. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25(4), 417- 426.
10. Lachin Sultanova, "Israel is Azerbaijan's Second Big Partner in Business Field", APA, 29 April 2009; (<http://en.apa.az/news.php?id=101380>).
11. Li, X. &Liu, X. (2005). Foreign direct investment and economic growth: an increasingly endogenous relationship. World Development, 33(3), 393-407
12. Mushvig Mehdiyev, "Armenia Used Iskander Missiles Against Azerbaijan in Karabakh War, Says Armenian Expert," Caspian News, September 23, 2021, <https://caspiannews.com/news-detail/armenia-used-iskandermissiles-against-azerbaijan-in-karabakh-war-says-armenian-expert-2021-9-23-0/>.
13. Michael Doran, "Azerbaijan in the Struggle for Eurasia," Baku Dialogues, January 27, 2022. (<https://bakudialogues.ada.edu.az/articles/azerbaijan-in-the-strugglefor-eurasia-27-01-2022>)
14. Yossi Melman, "Israel and Azerbaijan Close Multi-million Dollar Arms Deal", Haaretz, 26 September 2008.
15. U.S. Department of State Report on Global Anti-Semitism (July 1, 2003 – December 15, 2004), January 5, 2005, <https://2001-2009.state.gov/g/drl/rls/40258.htm>.

VI BÖLMƏ

COP29: İQLİM ÜZRƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ VƏ SU EHTİYATLARI ARASINDA ƏLAQƏ

Günel Abdullayeva

Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı, müəllim
Azərbaycan
gunelaliyeva1990@gmail.com

Summary

CLIMATE CHANGE AND WATER RESOURCES RELATIONSHIP BETWEEN

Water resources and the hydrological cycle are closely related to climate changes. The impact of climate change on water resources is seen in the impact of climate factors (changes in precipitation and temperature) on water and water quality. Climate change will change the hydrological cycle currently existing around the world. It will also affect evaporation, river flow, soil moisture, etc. Fragmentation and change in water resources will profoundly change human society and ecology.

Azerbaijan is one of the countries that contributes to measures against climate change and protection of water resources. The Paris Agreement (the increase in temperature should not exceed 2°C compared to the pre-industrial period, but efforts should be made so that this increase does not exceed 1.5°C) was signed in April 2016.

Key words: COP29, climate, water cycle, circulation

Резюме

ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА И ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ

Водные ресурсы и гидрологический цикл тесно связаны с изменениями климата. Влияние изменения климата на водные ресурсы проявляется во влиянии климатических факторов (изменения количества осадков и температуры) на воду и ее качество. Изменение климата изменит гидрологический цикл, существующий в настоящее время во всем мире. Это также повлияет на испарение, речной сток, влажность почвы и т. д. Фрагментация и изменение водных ресурсов глубоко изменят человеческое общество и экологию.

Азербайджан является одной из стран, которая вносит свой вклад в меры против изменения климата и защиты водных ресурсов. Парижское соглашение (повышение температуры не должно превышать 2°C по сравнению с доиндустриальным периодом, но следует приложить усилия, чтобы это повышение не превышало 1.5°C) было подписано в апреле 2016 года.

Ключевые слова: COP29, климат, круговорот воды, циркуляция.

Azərbaycan iqlim dəyişmələrinə qarşı tədbirlərin görülməsinə və onun fonunda su ehtiyatlarının qorunmasına öz töhvəsini verən ölkələrdəndir. Belə ki, qlobal iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması təşəbbüslərinə töhfə olaraq 1990-cı baza ili ilə müqayisədə 2030-cu ilə istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının səviyyəsində 35% azalmanı hədəf kimi götürmüşdür. Paris Sazişi (temperaturun artması sənayeləşmədən əvvəlki dövrlə müqayisədə 2⁰-dən çox olmamalı, lakin bu artımın 1.5⁰ -dən çox olmaması üçün çalışılmalı) 2016-cı ilin aprelində imzalanmış və 2016-cı il oktyabrın 28-də Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur. Son olaraq COP 29 beynəlxalq əhəmiyyətli konfransına ev sahibliyi etməyimiz ölkəmizin bu sahədə söylərinin daha da genişlənməsinə səbəb olacaq. Məqalədə iqlim dəyişmələri və su ehtiyatları arasında əlaqə təhlil olunmuşdur.

Su resursları və hidroloji dövrən iqlim dəyişmələri ilə sıx bağlıdır. İqlim dəyişməsinin su ehtiyatlarına təsiri iqlim faktorlarının (yağıntı və temperaturda baş verən dəyişikliklər) su və suyun keyfiyyətinə təsirində görünür. İqlim dəyişmələri hal-hazırda dünyada mövcud hidroloji dövrəni dəyişəcək. Bu həmçinin buxarlanmaya, çay axımına, torpaq rütubətliyi və s. təsir edəcək. Su ehtiyatlarında bölünmə və dəyişiklik insan cəmiyyətini və ekologiyani geniş mənada dəyişəcək.

İqlim dəyişikliyinə su dövrəninə reaksiya mexanizmi - Su dövrəni iqlim dəyişikliyinə su ehtiyatlarına təsirinin öyrənilməsinin nəzəri əsasını təşkil edir. İqlim sisteminin mühüm hissəsi kimi hidroloji dövrən iqlimlə məhdudlaşdırılır və onu da qidalandırır. İqlim dəyişikliyi su dövrəninə dəyişməsinə səbəb olacaq, su hövzəsinin su dövrəni isə böyük dərəcədə yerli iqlim şəraiti ilə müəyyən olunacaq. İqlim faktorlarının hidroloji dövrəyə təsiri mürəkkəb və çoxqatlıdır. İqlim sistemi birbaşa və dolaylı yolla, yağıntı vasitəsilə suyun sirkulyasiyasına, temperatura, küləyə, rütubətlik və başqa faktorlara təsir edir. İqlim sisteminin nəticəsi olaraq yağıntının su dövrəsinə birbaşa təsirdir. Su dövrəni üzərində təbii və süni olmaqla iki formada təsir faktoru vardır. Su dövrəni sistemi isə “təbii su dövrəni sistemi”, “ikili su dövrəni sistemi” olmaqla bölünür.

Təbii su dövrəni sistemi – Günəş radiasiyasından və yerin cazibəsindən asılı olaraq yer üzərindəki su hərəkət edir və təbii su dövrəni yaradır.

İkili su dövrəni sistemi – İqlim dəyişikliyi birbaşa yağıntılara və buxarlanmaya səbəb olur və axın prosesi su dövrəni ilə əlaqədardır. İqlim dəyişikliyi su dövrəninə əsas aparıcı faktorudur. İnsan cəmiyyətinin daim dəyişməsi, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin getdikcə daha da ağırlaşması, insan fəaliyyətinin bu pozucu amilləri getdikcə su ehtiyatlarının su dövrəsinə güclənir. İnsanın su dövrəsinə müdaxiləsi, ilkin təbii su dövrəni sisteminin qaydalarını və tarazlığını pozdu, təbiətin tək idarə etdiyi ilkin su dövrəni sistemini, təbii və insan gücünün idarə etdiyi yeni sistemə çevirdi. Bu təbii-süni “ikili” su dövrəni sistemi adlanır.

İqlim dəyişikliyinə su ehtiyatlarına təsirinin tədqiqat üsulları

İqlim dəyişikliyinə hidrologiya və su ehtiyatları üzərindəki təsirinin araşdırılması başlıca olaraq iqlim dəyişikliyinə səbəb olduğu hövzə temperaturu, yağıntı və buxarlanma yoluyla hövzənin su mənbəyinin artmasına və azalmasına səbəb olan amilləri təxmin etməkdir. Hövzədə hidrologiya və su ehtiyatlarına iqlim dəyişikliyinə təsirini tapmaq üçün “what-if-then” modelindən istifadə zamanı “iqlim dəyişikliyi səhnəsinin yaradılması texnologiyası” və “hidroloji simulyasiya texnologiyası” təsirin qiymətləndirilməsinin açarıdır. “What-if-then” modeli aşağıdakı addımlardan ibarətdir: İqlim dəyişiklikləri ssenarilərini müəyyənləşdirmək; Hidroloji modelin müəyyənləşdirilməsi və yoxlanılması; İqlim dəyişikliyinə hidroloji modelə daxil etmək və su sirkulyasiyasında prosesin dəyişilməsini simulyasiya etmək; İqlim dəyişikliyinə hidrologiya və su ehtiyatları üzərində təsirini qiymətləndirmək üçün simulyasiya nəticələrini istifadə etmək.

İqlim dəyişikliyi səhnəsinin yaradılması texnologiyası – Regional iqlim dəyişikliyinə mürəkkəbliyi və qeyri-müəyyənliyi səbəbindən iqlimşünaslar regional iqlim dəyişikliyinə proqnozlaşdırmaqda çətinlik çəkir. Bu səbəbdən iqlim dəyişikliyi tədqiqatlarında mütəxəssislər gələcək iqlim dəyişikliyinə təsvir etmək üçün “ssenari” sözündən istifadə edir. Ssenari ifadəsi baş verəcək gələcək hadisələri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur, hansı ki, iqlim şəraitinin necə olacağı səhnəsinə seçir və gələcəkdəki dəyişiklikləri müəyyən edən amilləri analiz edir və qeyri-müəyyənliyin nəticələrini qiymətləndirir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Q., Xəlilov M. -2005, Ekologiya və Ətraf Mühitin Mühafizəsi.
2. Schmirgalski H., 2021, World Ocean Review 5
3. F.Ə. İmanov, A.B. Ələkbərov, Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi
4. Schmirgalski H., 2017, World Ocean Review 2, The Future of Fish-The Fisheries of the Future
5. Petra Doll and Hannes Muller Schmied, How is the impact of climate change on river flow regimes related to the impact on mean annual runoff?

EKOLOGIYA VƏ ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYASININ ƏSAS AMİLİ KİMİ

Aytəkin Axundova

Bakı Slavyan Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
aysel_islamova_2015@mail.ru

Summary

ECOLOGY AND ENVIRONMENTAL PROTECTION AS THE MAIN FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY

As human appropriation of land increases, the interaction and dependence of society and nature becomes stronger. Therefore, protecting the environment is an important necessity for the future of humanity. In modern conditions, the state of the socio-ecological environment is more alarming than in previous times. Concern for environmental protection has become one of the most important political and social issues and has become global. Now the environmental crisis, together with other global problems, has a significant impact on international life and seriously threatens the future existence of humanity. The article also talks about the activities of the sustainable development strategy aimed at preventing this problem.

Key words: *environmental policy, international conventions, environmental protection*

Резюме

ЭКОЛОГИЯ И ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

По мере увеличения присвоения человеком земли, взаимодействие и зависимость общества и природы становятся сильнее. Поэтому, защита окружающей среды является важной необходимостью для будущего человечества. В современных условиях состояние социально-экологической среды вызывает большую тревогу, чем в прежние времена. Забота об охране окружающей среды стала одной из важнейших политических и социальных проблем и приобрела глобальный характер. Сейчас экологический кризис вместе с другими глобальными проблемами оказывает существенное влияние на международную жизнь и серьезно угрожает будущему существованию человечества. В статье отмечаются мероприятия, стратегии устойчивого развития, направленных на предотвращение данной проблемы.

Ключевые слова: *экологическая политика, международные конвенции, охрана окружающей среды.*

20-ci əsrin sonlarından etibarən cəmiyyətin artan ehtiyacları ilə bizi əhatə edən təbiətin mövcud vəziyyəti arasındakı ziddiyyətlər Yer üzərində insanların gələcək yaşamlarının təhlükə altında olduğunu üzə çıxardı. Texnika və texnologiyaların sürətli inkişaf tempri, iqtisadi inkişaf, təbii resurların kortəbii istismarı, ekoloji qaynaqların məqsəduyğun istifadə edilməməsi, müharibələr və kimyəvi silahların istifadəsi, bütün bunlar ətraf mühitə və ekologiyaya bərpası mümkün olmayan zərərlər vurmuşdur ki, bu da öz növbəsində insanlığın sonunu gətirməklə, onu fəlakətə sürükləyə və bəşəriyyət üçün ciddi təhlükələrə səbəb ola bilər.

Bütün bunların əsasında da dünya üzərində “dağıtmadan inkişaf”a keçməyin vacibliyinə yönəlmiş davamlı inkişaf konsepsiyası formalaşmağa başladı. Bu səbəbdən insanlığın davam etməsi, bəşəriyyətin gələcək mövcudluğunun təmin edilməsi məqsədilə mövcud vəziyyətin təhlilindən və dəyərləndirilməsindən sonra müxtəlif beynəlxalq qurumlar tərəfindən bir sıra təkliflər irəli sürülməyə və tədbirlər görülməyə başlandı.

Mövcud ekoloji problemlərin həlli sahəsində beynəlxalq aləmdə atılan addımların sırasında 1977-ci ildə BMT-nin təşkilatçılığı altında UNESCO və UNEP-in birlikdə Tiflisdə ekoloji təhsil məsələləri ilə bağlı keçirdikləri Birinci Dövlətlərarası Konfransın keçirilməsi oldu [2]. Bu konfransda ekoloji təhsilin milli səviyyədə inkişaf strategiyası qəbul edilmiş, Tiflis deklarasiyası ilə bütün dünyada insanlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi konsepsiyasının müddəalarının həyata keçirilməsinə başlanılmışdı.

XX əsrin 80-ci illərindən istifadə olunmağa başlayan “davamlı inkişaf” termini ilk dəfə Ətraf mühit və inkişaf üzrə Beynəlxalq komissiya (Brutland komissiyası) tərəfindən irəli sürülmüş, müasir dövrdə

insanların tələbatlarının gələcək nəsillərin də öz tələbatlarını ödəməsinə hər-hansı bir maneə törətmədən ödənilməsinə nəzərdə tutur.

XX əsrin sonlarına doğru geniş vüsət almağa başlayan ekoloji siyasətin məqsədlərinə əsasən dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ekoloji dəyərlərin təbliği və ekoloji problemlərin gündəmə gətirilməsi məsələləri geniş vüsət almağa başladı.

Hal-hazırda davamlı inkişaf elmin bir çox sahələrini: ekologiya, tibb, iqtisadiyyat, siyasət, sosiologiya, coğrafiya və s. əhatə edir. Çünki davamlı inkişafa keçid prosesində iqtisadi, sosial və ekoloji məsələlər inteqral şəkildə həll olunur [1, 172]. Bu da ondan irəli gəlir ki, ətraf mühit, ekologiya, iqtisadiyyat və cəmiyyət təbii inkişaf prosesində vəhdət təşkil edir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ilkin variantda bu konsepsiya BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Dünya Konfransında sırf dünyada baş verən ekoloji böhran, ekoloji vəziyyətin təhlilinə köklənmiş olaraq yaradılsa da, iqtisadi və sosial problemlərin həlli ilə bağlı məsələlər buraya sonradan əlavə olunmuşdur.

"Bəşəriyyətin davamlı inkişafının təmin edilməsi dünya ictimaiyyətinin üzləşdiyi ən böyük problemdir" 1987-ci ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən bu bəyanat hələ də öz aktuallığını itirməmişdir. Hətta, 1992-ci ilin iyununda Rio de Janeyroda şəhərində BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf üzrə konfransında (UNCED) bu fikirlərin təsdiqi olaraq davamlı inkişaf konsepsiyası qəbul edilmişdir. 179 ölkənin dövlət başçılarını iştirakı ilə qəbul edilmiş davamlı inkişaf konsepsiyası 3 sahənin qovşağında yaranmışdır:

1) İqtisadi sahə. Belə ki, "iqtisadi səmərəlilik" konsepsiyası tamamilə fərqli bir baxımdan nəzərdən keçirilir. Təbii ki, təbiət qanunlarını nəzərə alan uzunmüddətli iqtisadi layihələr ekoloji nəticələri nəzərə alınmayan layihələrə nisbətən daha təsirli olur;

2) Ekoloji sahə. Ekologiya sahəsində davamlı inkişafın əsas məqsədi fiziki və ekoloji sistemlərin sabitliyidir. Ekoloji ehtiyacların nəzərə alınmaması ətraf mühitin dağılmasına və bütün bəşəriyyətin varlığının təhlükə altına alınmasına gətirib çıxara bilər;

3) Sosial sahə. Bu konsepsiya mədəni və sosial sabitliyin qorunmasına səbəb olan münaqişələrin sayının azaldılmasına yönəldilmiş ictimai problemlərin həllində mühüm rol oynaya bilər [3].

Bu konfrans gələcəkdə baş verə biləcək və bütün bəşəriyyətin və canlıların məhvinə səbəb ola biləcək qlobal fəlakətlərin qarşısının alınmasının optimal yollarının təyin edilməsi üzərində qurulmuşdur.

Bundan başqa "Davamlı inkişaf konsepsiyası mahiyyətə əvvəllər diqqətdən yayınan və ya müəhüm hesab edilməyən, iqtisadiyyat elmi sahəsinə aid hesab olunmayan problemlərə yeni yanaşma oldu" [1, 178].

Davamlı inkişaf konsepsiyasının üçüncü davamlılıq prinsipi "təbiətdən ən ehtiyatlı istifadə yolu ilə, resursları tükətmədən, biomüxtəlifliyi pozmadan, təbiətin bərpa qabiliyyətinə müdaxilə etməməyi özündə ehtiva edir" [1, 179]. Bu o deməkdir ki, insanların həyat keyfiyyətinə təsir göstərən əsas amil iqtisadi inkişaf deyil, ətraf mühitin çirklənməsidir. Bu məsələ ilə bağlı 1992-ci ildə Rio de Janeyro Sammitində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının qəbul edilməsi məsələsi gündəmə gəlsə də, o, 1994-cü il martın 21-də qəbul edilmişdir.

Rio de Janeyro Sammitində qəbul edilmiş qərarların əsas qayəsi əslində atmosfərə buraxılan zərərli qazların konsentrasiyasını azaltmaqla planetimizdə baş verən ekoloji böhran və iqlim dəyişikliyi sonlandırmaq idi. Konsepsiyaya qoşulan dövlətlər qarşısında zərərli qazların miqdarının azaldılması, iqlimin yaxşılaşmasına dəstək olacaq texnologiyaların inkişaf və istifadə edilməsi və s. kimi öhdəliklər qoyuldu. Bundan başqa hər bir dövlət öz ərazisində təbiətə buraxdığı zərərli qazların miqdarı haqqında illik hesabat verməli idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan da öz növbəsində baza ili (1990) ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının 35 faiz, 2050-ci ilə qədər isə 40 faiz azaldılmasını hədəf kimi götürmüşdür [4].

Hazırda bir çox Avropa ölkələrində ekologiya davamlı inkişaf ideyalarına istiqamətləndirilmiş, onun yenidən qurulması ilə bağlı zəngin təcrübə toplamaqdadır. Sözsüz ki, müasir dövrdə digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də ekologiya sahəsində davamlı inkişafın həyata keçirilməsi

istiqamətində də məqsədyönlü addımlar atılmaqdadır. Bu sahədə dövlət başçısı İlham Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Ötən il dekabrın 25-də ölkə başçısı İlham Əliyevin 2024-cü ili Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan etməsi haqqında Sərəncamı imzalaması onun mövcud məsələyə yanaşmasının bariz bir nümunəsidir.

Sərəncamda bildirilir ki, “Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır” [4].

2023-cü ildə Azərbaycanın topraqlarının işğaldan tam azad edilməsi və suverenliyinin bərpasından sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası da yaşıl enerji zonasına daxil edilmişdir. Bu istiqamətdə azad edilmiş torpaqlarda həyata keçirilən yenidənqurma və rekonstruksiya işlərinin gedişatında da ətraf mühitin qorunması əsas prioritet məsələlərdən biri kimi qəbul edilmişdir. Bu məqsədlə də sözügedən ərazilərdə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” adı altında təbii qaynaqlarımızın qorunması və “yaşıl enerji” qismində günəş və külək enerjisindən istifadə əsasında ekosistem yenidən bərpa olunmaqdadır.

Hər il dünyanın müxtəlif ölkəndə təşkil olunan BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP 29-un bu il noyabrın 11-dən 24-dək Bakıda keçirilməsinin qərarlaşdırılması heç də təsadüf deyildir. Bu Azərbaycana beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən göstərilən böyük etimad və hörmətin, ölkəmizin regional və global səviyyədə ekologiya və ətraf mühitini qorunması ilə bağlı həyata keçirdiyi milli strategiyanın və ölkə başçımızın dünya siyasi arenasında düzgün həyata keçirdiyi siyasətin bir göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri.(2019), (kollektiv monoqrafiya). Bakı, "Elm və təhsil", 312 səh.
2. Топор, А.В., Иванченко, О.В. (2013). Зарубежный опыт и мировые тенденции в организации экологического образования. Молодой ученый, № 10, стр. 539-542.
3. Устойчивое развитие: концепция, принципы, цели//csrjournal. com/ ustojchivoe- razvitie-konceptsiyaprincipy-celi
4. <https://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=20615>

QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLƏRİ SƏBƏBDƏN BAŞ VERƏN XƏSTƏLİKLƏR

Rəhim Bilalov

LDU-nun “Baytarlıq və zoomühəndislik elmləri” kafedrası
baytarlıq. e. ü. f. doktoru, dosent
Azərbaycan
rahim19511951@mail.ru

Резюме

ЗАБОЛЕВАНИЯ, ВЫЗВАННЫЕ ГЛОБАЛЬНЫМ ИЗМЕНЕНИЕМ КЛИМАТА

Экологический кризис, вызванный антропогенной деятельностью, приводит к возобновлению различных классических заболеваний и возникновению других пандемий, таких как новый птичий грипп, вирус Короны, которые ранее были неизвестны науке. Профилактика этих заболеваний, а также производство экологически чистых, чистых и полезных пищевых продуктов животного происхождения и, в конечном итоге, здоровье людей и животных во многом зависят от деятельности ветеринарной медицины. Решение этой проблемы возможно, прежде всего, благодаря подготовке высококвалифицированного кадрового потенциала.

Ключевые слова: Экология, климат, болезни, человек, животное.

Summary

DISEASES CAUSED BY GLOBAL CLIMATE CHANGE

The ecological crisis caused by anthropogenic activity leads to the renewal of various classic diseases and the emergence of other pandemics, such as the new Bird flu, the Corona virus, which were previously unknown to science. Prevention of those diseases, as well as the production of ecologically clean, pure and healthy food products of animal origin, and ultimately the health of people and animals, depend very much on the activity of veterinary medicine. Solving this problem is possible, first of all, thanks to the training of highly qualified staff potential.

Key words: *Ecology, climate, disease, human, animal*

Planetimizdə neqativ antropogen fəaliyyət nəticəsində günbəgün kəskinləşən ekoloji böhran və kataklizmlər nəticəsində yaranan qlobal istiləşmə və iqlim anamaliyaları və fəsadlarının nəticəsi kimi, dünyada əvvəllər elmə məlum olmayan yeni quş, donuz və balıq qrip, koronavirus, MDM, QİSC, atipik pnevmaniya, talasemiya, immun çatışmamazlığı, metabolik sindrom-sürətlə kökəlmə və s. xəstəliklərin baş verməsi və arealının genişlənməsinin, həmçinin digər taun, qarayara, quduzluq, vərəm, brusellyoz, malyariya, dezinteriya, helmintozlar və s. klassik yoluxucu xəstəliklərin yeniləşməsinin əsas səbəbi məhz həmin ekoloji kataklizmlər və təbii fəlakətlərdir [2;3]. Çünki həmin ekoloji böhranlar və təbii fəlakətlər qlobal istiləşmə, ozon ekranı, leysan yağışları, sel və daşqınlar, qasırğalar, sunamilər, tronadalar, torpaq sürüşmələri, meşə yanqınları, zəlzələ və vulkan püskürməsi və s. ekoloji tarazlığı pozur, müxtəlif patogen agentləri-virus, bakteriya, göbələk, parazit, helmint və s. modifikasiyaya uğradır və yeni daha təhlükəli xəstəliklər törədir [2;3]. Narahatlıq və həyəcan yaradan məqamlardan biri də odur ki, qeyd olunan həmin yeni infeksiya agentlər əvvəlkilərdən fərqli olaraq dəyişərək yüksək patogenliyə və virulentliyə malik olmaqla yanaşı, həm də mövcud dərman preparatlarının və dezinfeksiya maddələrinin təsirinə də həddən artıq davamlılıq göstərilir. Əksinə, qeyd olunan ekoloji problemlər nəticəsində insanların və heyvanların xəstəliklərə davamlılığı azalır, həssaslığı isə artır.

Ona görə də ən dəhşətli müharibə və fəlakətlərdən belə daha qorxulu olan epizootiyalarla və epidemiyalarla mübarizəyə hazır olmalıyıq, eləcə dəbəşəri və planetar əhəmiyyətli yeni daha mütərəqqi elm sahələrinin yaranmasına və həmin xəstəliklərin müalicəsini müasir dərmanların mümkün olmadığıda, onların genetik aspektdə molekulyar-xromosom, gen, RNT, DRNT səviyyəsində və biotexnologiya sahəsində [2;3] qarşısının alınmasına nail olmaq üçün müvafiq fundamental elmi axtarışlar aparılmalıdır.

İnsanların sağlamlığının başlıca prioriteti, ekoloji cəhətdən təmiz, saf heyvan və bitki mənşəli yeyinti məhsulları sayılır. Həm kifayət miqdarda, həm də sağlam təmiz və keyfiyyətli heyvandarlıq və quşçuluq məhsulları olan ət, süd, yumurta, balıq, bal və onların müxtəlif çeşidlərinin insanlar üçün zərərsiz olması isə bilavasitə baytarlıq təbabəti həkimlərinin səlahiyyətinə daxildir. Xəstə heyvanlar, quşlar həmçinin, onların məhsulları insanlarda 200-ə qədər müxtəlif yoluxucu xəstəlik, toksikoinfeksiya və zəhərlənmələr, hətta kütləvi ölüm də törədə bilər.

Baytarlıq təbabəti bəşəri əhəmiyyətli və olduqca geniş diapozonlu həmçinin, insan və heyvanların sağlamlığı keşiyində duran ən mütərəqqi, mürəkkəb və çox şaxəli bir sahə olub, kənd təsərrüfatı heyvanlarının genetik populyasiyasının saxlanması, onların baş sayının və məhsuldarlığının artırılmasına xidmət edir.

Tibbi həkimlərinin pasienti materiyanın ali varlığı-insan olduğu halda baytarlıq təbabəti həkimlərinin pasienti isə dərini ifadə edə bilməyən, lal heyvanlar, quşlar, balıqlar, arılar və s. canlılardır. Bu isə baytarlıq təbabəti həkimlərinin fəaliyyətinin daha çətin və mürəkkəb olduğunu bir daha sübut edir. Təsədüfi deyildir ki, Ümumilli lider Heydər Əliyev “Baytarlıq çətin peşədir, bu peşənin sahibi həmişə ayıq-sayıq olmalıdır” kəlamı ilə baytarlıq təbabəti həkimlərinin xidmətini layiqli qiymətləndirmişdir. Bu Dünya təbabətinin klassikləri olan İbn Sina və İvan Pavlovun olduqca məntiqli və dəyərli “Tibb həkimləri yalnız insanların sağlamlığı keşiyində durduğu halda, baytar həkimləri isə bütün bəşəriyyətin sağlamlığı keşiyində durur” kəlamı ilə üst-üstə düşür.

Baytarlıq (lat “veterinarius”) heyvanı müalicə edən olsada onun vəzifəsi bununla bitməyib, eyni zamanda heyvanlar, quşlar, balıqlar və onların məhsullarından insanlara keçən xəstəliklərlə mübarizə edən, həmçinin sanitar cəhətdən təmiz, zərərsiz və təhlükəsiz heyvan mənşəli yeyinti, xəz-dəri, yem və s. heyvandarlıq məhsulları istehsalı və ətraf mühitin mühafizəsinin qlobal problemlərinin həlli yolları öyrənmə, planetar əhəmiyyətli bir elm sahəsidir [2;3].

XXI əsrin başlanğıcında meydana çıxan, əvvəlcə Quş qripi (2003-2006 cı illərdə) sonra isə koronavirus(2019-2021) pandemiyalarının insanlara quşlardan və heyvanlardan keçməsi, yuxarıda qeyd olunan korifeylərin məntiqi fikirlərini bir daha praktiki olaraq sübut etdi ki, əgər quşlarda, donuzlarda və.s heyvanlarda quş qripi və koronavirus xəstəlikləri olmasaydı, insanlarda da bu xəstəliklər olmazdı. Ona görə də insanlar arasında heç bir sərhəd bilməyən pandemiya fəlakətlərinin olması üçün ilk növbədə heyvanlar və quşlar sağlam olmalıdır. Bu problemin həll olunması isə ilk növbədə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində mümkündür. Ona görə də, baytarlıq xidmətinin qeyd olunan əhəmiyyətini nəzərə alaraq LDU-nun rəhbərliyi tərəfindən ölkəmizdə ilk dəfə olaraq baytarlıq sahəsində dünyada özünəməxsus xüsusi yeri olan, qardaş Türkiyənin Kafkas Universiteti ilə sıx əməkdaşlıq yaradılmış, həmin Universitetin professor və müəllimləri hər il Universitetimizdə baytarlıq ixtisası üzrə mühazirələr və praktiki dərslər həyata keçirirlər. Eyni zamanda bizim məzunlarımıza ikili diplom verilməsi üçün də hər iki universitet arasında razılığa gəlinmişdir. Bu ölkəmizdə baytarlıq təbabəti sahəsində yüksək ixtisaslı yerli kadr potensialının hazırlanmasına pozitiv təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov L.D. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı 2011.
2. Eldar Quliyev. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. "kooperasiya" nəşriyyatı, Bakı-2018.
3. Mustafayev F, Hüseynov E, Salmanov M. "Baytarlıq təbabəti genetikası" Bakı "Elm" 2013.
4. FAO and eight millennium goalsreport, 2010.

COP29: İQLİM ÜZRƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

Səidə Dadaşova

Kürdəmir rayonu M.Əzimov adına Atakişili kənd tam orta məktəb, müəllim

Azərbaycan

saida.dadashova.91@mail.ru

Summary

COP29: AZERBAIJAN'S GROWING ROLE IN INTERNATIONAL CLIMATE COOPERATION

The holding of the COP-29 international event in Azerbaijan is a clear example of the growing influence of our country in the international arena. Implementation of purposeful priority steps in solving climate changes and global environmental problems is the main environmental policy of the countries of the world in the 21st century. Supporting the candidacy of our country, which is known as an oil and gas exporter in the world, to host this event is a clear example of the confidence in it.

Key words: COP29, climate, green energy, environmental policy, cooperation

Резюме

COP29: РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНОМ КЛИМАТИЧЕСКОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ РАСТЕТ

Проведение международного мероприятия COP-29 в Азербайджане является ярким примером растущего влияния нашей страны на международной арене. Реализация целенаправленных приоритетных шагов в решении проблем изменения климата и глобальных экологических проблем является основной экологической политикой стран мира в XXI веке. Поддержка кандидатуры нашей страны, известной в мире как экспортер нефти и газа, на проведение этого мероприятия является ярким примером доверия к ней.

Ключевые слова: COP29, климат, зеленая энергетика, экологическая политика, сотрудничество.

*"Bir nəsil nə ağac əkərsə, başqa nəsil onun
kölgəsində əyləşər" - Çin atalar sözü*

Ölkələrin inkişaf xəttinə, qlobal iqtisadiyyatın təkamülünə, habelə adi insanların həyat tərzinə iqlim dəyişmələri çox ciddi şəkildə təsir edir. XX əsrin ortalarından etibarən sənayenin inkişafı atmosferdə CO₂ və digər istixana qazlarının sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində günəş istiliyinin atmosferdə daha çox miqdarda saxlanması gətirib çıxarır. İqtisadiyyatı güclü olan ölkələrdə qlobal istiləşmənin fəsadlarına qarşı mübarizə aparmaq təbii olaraq yoxsul ölkələrlə müqayisədə daha asan başa gəlir. Atmosferdə sərhəd olmadığından isə bu ölkələrin ekologiyaya müdaxiləsi özünü zəif inkişaf etmiş ölkələrdə bürüzə verə və orada həm maddi, həm də insan həyatının itirilməsi ilə nəticələnmə bilən fəsadlar törədə bilər. Sevindirici haldır ki, iqlim dəyişmələri problemi indi təkcə elmi cəmiyyəti deyil, adi insanları, hökumət nümayəndələrini və siyasətçilərin də narahatlığına səbəb olur. Nəticə olaraq müxtəlif istiqamətlərdən ciddi addımlar atılmağa başlanmışdır. BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası bu qlobal problemə insanın iqlim sisteminə təhlükəli müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədilə 1992-ci ilin iyununda Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş Yer Sammitində imzalanmış sənəddir. Tərəflər Konfransı İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının icrasına nəzarət edən ali qərarverici orqandır. Burada tərəflər - Konvensiyaya üzv olan 198 ölkədir və tərəflərin fərqli qərarı olmazsa, COP hər il keçirilir. COP-un ilk tədbiri 1995-ci ilin martında Berlində baş tutdu və katibliyi Bonn şəhərində yerləşir. BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası, yəni COP29 bu il Azərbaycanda keçiriləcəkdir. Bununla bağlı qərar COP28-in 2023-cü il dekabrın 11-də Dubayda keçirilmiş plenar iclasında qəbul olunub. Azərbaycanın bir çox beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edərək onların öhdəsindən layiqincə gəlməsi, həmçinin siyasi sabitliyi və beynəlxalq dialoqlarda fəal iştirakı dünya ictimaiyyətində onun imicini daha da zənginləşdirib. Belə ki, bu tədbir Azərbaycana beynəlxalq iqlim əməkdaşlığında əsas oyunçu kimi yeni status verəcək, eyni zamanda ölkə realiyalarının dünya ictimaiyyətinə birbaşa və asan çatdırılmasına böyük təkan verəcək. Bu tarixi hadisə ölkənin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə qətiyyətini vurğulamaqla yanaşı, onun davamlı inkişaf üçün qlobal strategiyaların formalaşdırılmasında iştirakı istiqamətində yeni imkanlar açacaq. COP29-un Azərbaycanda təşkili həm də ölkənin Qafqaz və Xəzər dənizi regionunda iqlim məsələlərinin müzakirəsi və əlaqələndirilməsi mərkəzinə çevrilmək potensialını əks etdirir.

İqlimin ekoloji xəritəsinin dəyişməsi yeni əsrin ən ciddi qlobal problemidir. Qlobal istiləşmə və istilik effekti XX əsrdə texniki tərəqqinin atmosferdə yaratdığı ən faciəli, dəhşətli hadisə kimi dəyərləndirməlidir. Əvvəlki yüzilliyə nisbətən son 100 ildə havanın istiləşmə sürəti üç dəfə çox olub. Qlobal istiləşmə planetin biomüxtəlifliyi üçün ciddi təhlükə hesab edilir. Dünya alimləri iqlim dəyişikliklərinin ətraf mühitə vurduğu zərəri və antropogen təsiri minimuma endirmək üçün müxtəlif yollar axtarırlar. BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının da məqsədi iqlim dəyişmələrinin müəyyən çərçivəyə salınmasını nəzərdə tutur ki, onun işlək mexanizmi kimi Kioto protokolu qüvvədədir. [4, 68-69] Paris Sazişi isə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı hüquqi cəhətdən məcburi beynəlxalq müqavilədir.

COP-a sədrlik rotasiya əsasında BMT-nin 5 regionunun - Afrika, Asiya, Latın Amerikas, Karib Hövzəsi və Avropa (Mərkəzi, Şərqi, Qərbi və digər) ölkələrinə keçir. Həmçinin bu regionlardakı qrup ölkələri arasında da sədrliklə bağlı növbələşmə mövcuddur. Azərbaycanın təşkilatə sədrliyinə dair qərarın Şərqi Avropa Qrupu ölkələrinin yekdil rəyi əsasında verilməsi Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə hazırkı uğurunun əsas göstəricilərindəndir. COP28 konfransında iştirak edən 195-dən çox ölkənin yekdilliklə səsverməsi nəticəsində 2024-cü ilin 11-24 noyabr tarixlərində Bakı şəhərində keçiriləcək olan konfrans (COP29) çərçivəsində dünyanın təxminən 190-dan çox ölkəsini təmsil edən 80-100 min nəfərə qədər nümayəndə heyətinin qəbul edilməsi gözlənilir. COP29 ölkə tarixində keçiriləcək olan ən böyük tədbir hesab olunur. Azərbaycanın belə bir mötəbər tədbirə ev sahibliyi etməsi ölkəyə yerli, regional və beynəlxalq miqyasda çox böyük dividendlər qazandıracaqdır.

Konvensiyanın ali məqsədi iqlim sisteminə insanlar tərəfindən edilən və təhlükəli hesab oluna bilən bütün müdaxilələrin qarşısını almaqdır. Ölkəmiz 1990-cı illə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istixana qazlarının miqdarının 35 faiz azaldılmasını, 2050-ci ilə qədər isə 40 faiz azaldılmasını hədəfləyib. COP29 konfransına ev sahibliyini Azərbaycan üçün 2024-cü ilin ən mühüm hadisəsi və ölkənin yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyasının məntiqi davamı kimi qiymətləndirmək olar. Bu missiyaya uyğun

olaraq „Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2024-cü il Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilib.[1, 5]

Ötən ilin dekabrın 15-də COP29-un ölkəmizdə keçirilməsi ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən müşavirədə dövlət başçısı Azərbaycanın neft-qaz ölkəsi olmasına baxmayaraq yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqlinin enerji siyasətimizin əsas prioriteti olduğunu qeyd etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ilin 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” əsasında ölkədə bərpaolunan enerji istehsalı siyasətinin strateji təməli qoyulub. Sənəddə qeyd olunmuş 5 Milli Prioritetdən biri “təmiz ətraf mühit” və “yaşıl artım”la bağlıdır ki, burada yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit, yaşıl enerji məkanı kimi alt məqsədlərini özündə ehtiva edir. Bu isə yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı qarşıya yeni hədəflər qoyur. Məhz bu prioritetlərə söykənən “2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” hazırlanıb. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkəmizin işğaldan azad edilmiş torpaqlarını “Yaşıl enerji” zonası elan edib və 2022-2026-cı illər üzrə tədbirlər planı təsdiqlənib. Bu ərazilərin 2050-ci ilədək “Netto sıfır emissiya” zonasına çevrilməsi nəzərdə tutulur.[2]

Azərbaycan regionda yaşıl enerjinin inkişafına ən çox investisiya edən ölkə kimi bu tədbirin əhəmiyyətinə, keçirilmə məqsədinə daha çox xidmət etməkdə maraqlıdır. Azərbaycanın bütün bölgələrində, eləcə də işğaldan azad edilmiş Kəlbəcər və Ağdərə rayonlarında geotermal və Günəş enerjisi ehtiyatları, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında hidroenerji mənbələri, Şuşa, Xocavənd və Cəbrayıl rayonlarında külək enerjisi, Tərtər, Ağdam, Xocalı rayonlarında bioenerji ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində ölkəmizin ümumilikdə “Yaşıl enerji” istehsalçısına və istehlakçısına çevrilə bilər. Artıq Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda hidroenerji potensialından fəal şəkildə istifadə edilir. Qarabağ iqtisadi zonasında olan çay və çay yataqları işğal dövründə ekoloji terrorun qurbanı olub, suyu qurudularaq, məcraları dəyişdirilib. Azərbaycan su resursları az olan ölkələrdən olduğu üçün Sərsəng, Suqovuşan, Xaçınçay kimi iritutulmuş anbarlarının nəzarətimizə keçməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Dövlətimizin məqsədyönlü ekoloji siyasətinin əsas prioriteti regionda təbiətə dəymiş ziyanın təsirlərinin aradan qaldırılmasına, bu istiqamətdə gördüyü işlərlə regionda rifahə nail olmaqdır. [3, 6]

İtaliyanın iqlim dəyişikliyi üzrə xüsusi elçisi, professor Françesko Korvaro müsahibələrində COP29-un yüksək dərəcədə inklüzivliklə, vətəndaş cəmiyyətinin fəal iştirakı ilə, azlıqların fikirlərinə diqqət yetirilməklə və gənclərin təşəbbüslərinin stimullaşdırılması ilə fərqlənən tədbir olacağına inandığını bildirərək, Bakıda keçiriləcək konfransın iddialı məqsədlərin uğurla həyata keçirilməsinə ümidlər yaratdığını qeyd etmişdir.

Dayanıqlı gələcəyə yalnız hazırkı dövrdə ekoloji, sosial və iqtisadi baxımdan davamlılığın təmin olunması yolu ilə nail olmaq olar. Ekoloji siyasətin davamlı olmasını təmin etmək üçün iqtisadi fəaliyyət zamanı meydana çıxan ciddi ekoloji problemləri aradan qaldırmaq, onların ətraf mühitə mənfi təsirinin minimuma endirilməsi tələbinə riayət olunması əsasdır. [5, 5]

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti 2024-cü il 23 yanvar
2. AZƏRTAC 2024, 8 yanvar
3. 525-ci qəzet. - 2024. - 17 yanvar. - № 8. B.İskəndərov.
4. T.A.Xəlilov, M.Ə.Zeynalova Qlobal ekoloji problemləri . Bakı, “MBM”, 2013
5. Z.Nəbibəyli. Ekologiya və fəvqəladə hallar. Bakı 2012

YAŞIL DÜNYA HƏMRƏYLİK İLİ ÇƏRÇƏVƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

Pünhan Feyziyev

Hacettepe Universiteti, magistrant

Türkiyə, Ankara

punhan.feyhzi@mail.ru

Summary

WITHIN THE FRAMEWORK OF THE YEAR OF GREEN WORLD SOLIDARITY THE GROWING ROLE OF AZERBAIJAN

For the first time in the Caucasus region, the Republic of Azerbaijan will host the 29th session of the Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change on November 11-12, 2024 within the framework of the Year of Green World Solidarity. In the modern world, the share of the green economy in the energy sector is also in the attention of Azerbaijan. The work done by the country in this field, the interest in strengthening alternative fields to the oil field, has increased its image in the international reputation. In this era of rapid depletion of global resources, the green economy is a universal field and contributes to the world market. International powers are acting together for a green future in order to achieve sustainable development in this area. That is why Azerbaijan mentioned 2024 as the "Green World Solidarity Year".

Key words: Azerbaijan, green energy, COP29, climate

Резюме

В РАМКАХ ГОДА ЗЕЛЕННОЙ МИРОВОЙ СОЛИДАРНОСТИ ВОЗРАСТАЮЩАЯ РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА

Впервые в Кавказском регионе 11-12 ноября 2024 года в рамках Года солидарности зеленого мира в республике пройдет 29-я сессия Конференции Сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата. В современном мире доля зеленой экономики в энергетическом секторе также находится в центре внимания Азербайджана. Прделанная страной работа в этой области, заинтересованность в укреплении альтернативных нефтяных месторождений повысили ее имидж в международной репутации. В эту эпоху быстрого истощения мировых ресурсов зеленая экономика является универсальной сферой и вносит свой вклад в мировой рынок. Международные державы работают вместе ради зеленого будущего, чтобы добиться устойчивого развития в этой области. Именно поэтому Азербайджан назвал 2024 год «Годом солидарности зеленого мира».

Ключевые слова: Азербайджан, зеленая энергетика, COP29, климат

BMT iqlim sistemində antropogen müdaxilələrin qarşısını almaq üçün 1992-ci ildə Rio-De-Janeyroda tərəflərlə birgə İqlim Dəyişikliyi Konvensiyasını qəbul edib. Tərəflər Konfransı və ya COP (Conferences of Parties) Konvensiyanın ali qərar qəbul edən orqanıdır. Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlər bu orqanda təmsil olunur, qəbul edilən qərarların hüquqi sənədləşməsinə həyata keçirir və institusional razılaşmaların səmərəli həyata keçirilməsini təşviq etmək üçün zəruri qərarlar qəbul edirlər. Konvensiya 1994-cü il 21 mart tarixində iqlim sistemini qorumaq məqsədi ilə qüvvəyə minib və bu günə qədər 198 ölkə bu sənədi ratifikasiya edib. Konvensiyaya əlavə olaraq 1997-ci ildə global istiləşmə ilə mübarizə məqsədilə Kyoto Protokolu qəbul edilib və Azərbaycan bu müqaviləni 2000-ci ildə ratifikasiya edib. Bundan əlavə olaraq, istixana qazlarının emissiyalarının azaldılması (xüsusən CO₂) məqsədi ilə hüquqi universal sənəd olan Paris Sazişi Konvensiyaya əlavədir. 2016-cı ildə sənədi ratifikasiya edən Azərbaycan 1990-cı il ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər emissiyanı 35% azaltmaq məqsədi daşıyır [1].

Bir sıra araşdırmalar sübut edib ki, atmosferdə CO₂ qazlarının miqdarı rekord həddə çatıb. Müəyyən tədbirlərin görülməməsi orta temperaturun həddən artıq qalxmasına səbəb ola bilər. Buna görə də COP çərçəvəsində dövlətlər daha məsuliyyətli davranmalıdır.

COP hər il keçirilir və sədrlik rotasiyası BMT-nin 5 regionu arasında dəyişir. Azərbaycan Şərqi Avropa ölkələrinin birgə rəyi əsasında bu il konfransa ev sahibliyi edəcəkdir. Diqqətə çatdırılmalıdır ki, Azərbaycanla yanaşı namizədliyini irəli sürən Ermənistan konfransda səsi ölkəmiz lehinə olub.

Baxmayaraq ki, ölkəmiz qalıq yanacaqlar olan neft və qaz ilə zəngin olsa da, son illərdə yaşıl iqtisadiyyata keçid etməklə xeyli yol qət edib. Müasir dövrdə yaşıl iqtisadiyyatı dəstəkləyən bir ölkənin beynəlxalq bir konfransa ev sahibliyi etməsi heç də təsadüf deyil. Paris Müqaviləsinin imzalanmasından günümüze Azərbaycan BMTnin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri kateqoriyasında iqlim dəyişikliyi ilə

mübarizə öhdəliklərini yerinə yetirir. Əlavə olaraq, müqavilənin imzalanmasından sonra 2030-cu ilə qədər CO₂ qazlarını 35%-dək, 2050-ci ilə qədər isə %40% azaltmağı hədəfləyir [2].

Azərbaycanın enerji sektorunda bərpa olunan (alternativ) enerji yaşıllarının bir hissəsinə çevrilib və 2030-cu ilə qədər elektrik istehsalının 30%-nu təşkil edəcəyini gözlənilir. Alternativ enerji mənbələri-külək, günəş, geotermal, hidroelektrik üçün ölkəmizdə potensial ərazilər mövcuddur. Azərbaycan yaşıllar sənayenin ölkə enerji sektoruna töhfə verməsi məqsədi ilə bir sıra beynəlxalq layihələrə imza atıb.

Yaşıl iqtisadiyyatın gücləndirilməsi məqsədi ilə bir sıra qlobal enerji şirkətləri- ACWA, Masdar, TEPSCO, China Gezhouba Group vs. şirkətlərlə qarşılıqlı müqavilələr imzalayıb[3]. Xüsusilə, işğaldan azad olunmuş torpaqlarda enerji məhsuldarlığı səviyyəsi ölçülüb və yüksək potensial bölgələr olaraq qiymətləndirilib. Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın yaşıllar inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevrilib. Bu ərazilərin 2050-ci ilədək "Netto sıfır emissiya" bölgəsinə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindən əldə edəcəyi enerji ölkəni Cənubi Qafqazdan Avropaya uzanan yaşıllar enerji mərkəzinə çevirəcək [4].

2023-cü ildə silsilə tədbirlərin keçirilməsi, SOCAR-ın Neft və Qazın Karbonsuzlaşdırılması Xartiyasını imzalaması və 2023-cü ildə Dubayda keçirilən COP28 konfransı çərçivəsində metan emissiyalarının azaldılması bağlı öhdəlikləri Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzunu artırır. Sessiyada növbəti konfransın Şərqi Avropa dövlətlərinin yekdil qərarı əsasında Azərbaycanda keçirilməsi qərarı ölkəmizin ətraf mühitin qorunması və iqlimlə mübarizədəki işinə töhfəsi təqdirinin bariz nümunəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 dekabr 2023-cü il Sərəncamına əsasən 2024-cü il " Yaşıl Dünya Həmrəylik İli" elan edilib [5]. Bu addım, müasir iqtisadiyyatda yaşıllar enerjinin inkişafının təşviqi və iqlimlə mübarizədə həmrəyliyi gücləndirmək məqsədi daşıyır. Həmçinin bu platforma Paris müqaviləsinin öhdəliklərini yerinə yetirmək və iqlimlə mübarizədə qlobal çağırışları dəstəkləmək adına vacibliyi əks etdirməkdir.

Qeyd edək ki, bu sammit Azərbaycanın indiyə qədər təşkil etdiyi ən böyük tədbir olmaqla yanaşı, digər sahələr üçün də yaşıllar işıq keçidi verir. COP29 infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə, həmçinin turizm indeksinin artmasına, rəqəmsal texnologiyanın təmin edilməsinə töhfə verəcək.

Ötən il, COP29 barədə ilk müşavirədə " COP29 dünyada ən mötəbər tədbirlərdən biridir. Ölkələrin təmsilçiliyi nöqteyi-nəzərdən BMT Baş Assambleyasından geri qalmır. Bütün işlərə start verilməlidir" Prezident İlham Əliyev qeyd edib. Bundan əlavə tədbirin planlaşdırılması və uğurla təşkili məqsədilə 7 yanvar 2024-cü il Prezident İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Naziri Muxtar Babayev COP29 Təşkilat Komitəsinin Prezidenti təyin edildi [6].

COP 29 Bakı Sammiti qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə töhfə verməklə yanaşı, yaşıllar enerjinin transformasiyası üçün də mühim olacaq. Eyni zamanda Cənubi Qafqazda sülhün sabitliyini dəstəkləyə bilər. Ermənistanın Azərbaycan tərəfi lehinə səs verməsi əlavə stimulaşdırıcı olaraq qiymətləndirilib. Bu platforma iki ölkə arasında regionda dayanıqlı inkişaf və yeni iqtisadi inteqrasiya yolları açır.

Nəhayət, COP29 Azərbaycan üçün bərpa olunan enerjiden istifadə xəttini imkanlarını genişləndirmək və yaşıllar iqtisadiyyata keçid üçün mühüm fürsətlər verə bilər. Bu platforma Azərbaycanın yaşıllar enerjinin prioritet sahə kimi görülməsini bütün dünyaya sübut etməklə yanaşı, beynəlxalq nüfuzunu gücləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. <https://aircenter.az/en/single/azerbaijan-speeds-up-the-green-transition-by-hosting-the-cop29-un-climate-change-conference-1393-Azerbaijan speeds up the green transition by hosting the COP29 UN Climate Change Conference>
2. https://azertag.az/xeber/cop29_azerbaycana_ne_ved_edir___arasdirma-2894968
3. https://president.az/az/articles/view/62562-COP29-un_galen_il_olkemizde_kecirilmesi_il_alaqedar_Prezident_Ilham_Aliyevin_sadrliyi_il_mushavire_kecirilib
4. <https://report.az/cop29/azerbaycanda-cop29-un-kecirilmesi-ucun-her-cur-serait-var/>
5. <https://www.bbc.com/azeri/articles/crgxjgd4nr4o>
6. <https://www.idfc.org/events/event/cop29-baku-azerbaijan/- COP 29 - Azerbaijan>

COP29-A EV SAHİBLİYİNİN AZƏRBAYCANA HƏVALƏ EDİLMƏSİ ÖLKƏMİZİN NÜFUZUNUN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Elgün İbrahimov

“Azərbaycan 24 MEDİA”, direktor

Azərbaycan

epoct2022@gmail.com

Summary

AZERBAIJAN HOSTING COP29 AS AN INDICATOR OF OUR COUNTRY'S INFLUENCE

Entrusting the hosting of COP29 to Azerbaijan should be considered an indicator of our country's reputation and commitment to climate change obligations. Our country meets the conditions and standards of hosting this event on all criteria. Azerbaijan's presidency of international organizations and experience of hosting world-level events are some of the main factors. The personal reputation of President Ilham Aliyev, the environmental policy implemented in our country, the restoration of the liberated territories according to the highest ecological standards, and the strategy related to "green energy" are among the factors that should be specially mentioned.

Key words: COP29, Azerbaijan, ecology, green energy, Ilham Aliyev.

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАН ПРИНИМАЕТ COP29 КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ВЛИЯНИЯ НАШЕЙ СТРАНЫ

Поручение проведения COP29 Азербайджану следует рассматривать как показатель репутации нашей страны и приверженности обязательствам по борьбе с изменением климата. Наша страна соответствует условиям и стандартам проведения этого мероприятия по всем критериям. Председательство Азербайджана в международных организациях и опыт проведения мероприятий мирового уровня являются одними из основных факторов. Среди факторов, которые следует особо отметить, личная репутация Президента Ильхама Алиева, проводимая в нашей стране экологическая политика, восстановление освобожденных территорий в соответствии с самыми высокими экологическими стандартами, стратегия, связанная с «зеленой энергетикой».

Ключевые слова: COP29, Азербайджан, экология, зеленая энергетика, Ильхам Алиев.

Məlum olduğu kimi, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası - COP29 bu il Azərbaycanda keçiriləcək. Prezident İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, bu, ölkəmizin ən çox qonaq qəbul edəcəyi ən böyük beynəlxalq tədbir olacaq.

Əvvəlcə qeyd edək ki, sözügedən beynəlxalq tədbir dünyada iqlim dəyişikliklərinin nəzarətdə saxlanması və müəyyən edilmiş hədəflərə nail olunması istiqamətində effektiv fəaliyyət mexanizminə malik nüfuzlu bir platformadır. Noyabrın 11-24-ü tarixlərində Bakıda keçiriləcək bu böyük tədbirin gündəliyi hələ elan edilməsə də, digər ev sahibi ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq ölkəmizin paytaxtına BMT-nin müvafiq konvensiyası və Paris sazişini imzalamış təxminən 200-dək ölkənin nümayəndələrinin təşrif buyuracağı və iqlim dəyişikliklərinə dair mühüm müzakirə, qərar və yeni hədəflərin olacağı şübhəsizdir.

İndi isə bir neçə suala cavab axtaraq və ölkəmizin bu tədbirə ev sahibliyi etmək istəməsinin, həmçinin bu məsuliyyətli işin Azərbaycana həvalə edilməsinin səbəblərini aydınlaşdıraraq.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə qazandığı nüfuz və etibar bu seçimdə əsas faktorlardan biridir. Prezident İlham Əliyevin apardığı pragmatik və uzaqgörən xarici siyasət xətti nəticəsində dünyada bizə dost və tərəfdaş ölkələrin sayı da artmaqdadır. Rəsmi Bakının BMT TŞ-na qeyri-daimi üzv seçilməsi ilə başlayan beynəlxalq fəaliyyətin yeni mərhələsi ard-arda daha böyük miqyas və missiyalarla yadda qalmaqdadır. BMT-dən sonra iştirakçı ölkələrin sayına görə, ikinci yerdə olan Qoşulmama Hərəkatına sədrliyin bir neçə il Azərbaycana etibar edilməsi də rəsmi Bakının digər dövlətlərin gözündə daşdığı önəm və nüfuzun əyani göstəricisi sayılmalıdır. Həmçinin COVID pandemiyasının kəskin dövrlərində Azərbaycanın imkanları aşağı olan ölkələrə həm maddi, həm də tibbi dəstəyi dövlətimizə yeni tərəfdaşlar qazandırmışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, COP29-a ev sahibliyi məsələsində hətta ölkəmizlə dayanıqlı münasibətlərə malik olmayan Ermənistan da namizədliyini geri götürmüş, digər iddiaçı Bolqarıstan isə sırf dövlətimizlə yaxın əlaqələr kontekstində eyni addımı ataraq tədbirin 2024-cü ildə ev sahibliyinin Azərbaycana yolunu açmışdır. Paralel olaraq

qeyd edilməlidir ki, ölkəmizlə yanaşı, Azərbaycan liderinin şəxsi nüfuzu da bu qərarın verilməsində az rol oynamayıb.

Bolqarıstan və hətta Ermənistanın COP29-a namizədliyini Azərbaycanın xeyrinə geri götürməsi Prezident İlham Əliyevin daha bir parlaq diplomatik uğuru sayılmalıdır.

Bundan başqa digər bir mühüm amil ölkəmizin beynəlxalq tədbirlərin təşkilində böyük təcrübəyə malik olması hesab edilə bilər. Artıq illərdir ki, Azərbaycan müxtəlif profilli beynəlxalq tədbirlərə uğurla ev sahibliyi etmiş və bu sahədə geniş təcrübə toplamışdır. “Eurovision” mahnı müsabiqəsi, Avropa Oyunları, İslam Həmrəyliyi Oyunları, “Formula” yarışları, Beynəlxalq Astronavtika Konqresinin 50 ildən sonra ikinci dəfə yenidən ölkəmizdə keçirilməsi, eləcə də digər onlarla konfranslar, idman oyunları, mədəniyyət tədbirləri Bakının şahidlik etdiyi geniş siyahının çox az bir qismidir. Bütün bunlar beynəlxalq tədbirlərin Azərbaycana tərəddüdsüz etibar edilməsi üçün təkzibedilməz əsas rolunu oynayır.

Növbəti bir və çox önəmli amil Azərbaycan dövlətinin iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı beynəlxalq çağırış və öhdəliklərə sadiqliyi məsələsidir. Ölkə prezidentinin hakimiyyətdə olduğu son 20 il ərzində Azərbaycanda həm yaşıllaşdırma, həm çirklənmiş ərazilərin təmizlənməsi, yeni çirklənmə mənbələrinin nəzarətə götürülməsi, korlanmış ekoloji mühit və bioresursların bərpasına dair kifayət qədər işlər görülmüşdür. Neft sənayesi ilə əlaqədar paytaxt Bakı və Abşeron yarımadasında çirklənmiş ərazilərin təmizlənməsi, şoran və bataqlıqların abad ərazilərə çevrilməsi, tullantıların təkrar emalına dair mexanizm və müəssisələrin yaradılması bu sahədə ciddi dönüş yaratmışdır. Vaxtilə neftlə çirklənmiş ərazilər sayılan yerlərin hazırda Bakı bulvarı və “Ağ şəhər” kimi elit istirahət və yaşayış kompleksinə çevrilməsi ölkəmizin ekoloji sahədə həyata keçirdiyi böyük fəaliyyətin məntiqi nəticələridir. Həmçinin, ölkəmizin digər ərazilərində milli park və qoruqların sayı artırılmış, nəslə kəsilməmiş və ya kəsilməkdə olan heyvan növlərinin başqa ölkələrdən alınaraq və ya çoxaldılaraq təbiətə qaytarılması istiqamətində uğurlu nəticələr əldə edilmişdir.

Çox vacib faktorlardan digəri isə ölkəmizin işğalda olan ərazilərinin azad edilməsi və sonrasındakı dövlət rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən ekoloji fəaliyyət proqramıdır. Ölkəmizin təxminən 20% ərazisi 30 ilə yaxın yalnız hərbi deyil, həm də ekoloji təcavüzə məruz qalmışdır. İşğalçı ünsürlər yalnız həmin ərazilərdə ekoloji balans pozmaqla kifayətlənməmiş, həm də bölgəni və ətraf yerləri tam miqyasda bir ekosidə (ekoloji genosid) məruz qoymuşdular. Bunlara təbii sərvətlərin vəhşicəsinə və qeyri-proporsional istismarı, minalarla çirklənmə, təhlükəli maddələr və ağır metallar, kimyəvi tullantılarla nəinki quru səthi, su hövzələrinin də çirkləndirilməsi, ərazinin təbii relyefinin dəyişdirilməsi və meşə ehtiyatlarının məhv edilməsi kimi cinayətlər də daxildir. Bu baxımdan Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həmin ərazilərin azad edilməsi həm də bir ekoloji azadlıq hərəkatı kimi də qeyd edilməlidir. Qısa müddət ərzində sözügedən ərazilərdə aparılan genişmiqyaslı minatəmizləmə işləri, təbii mühitin bərpası istiqamətində addımlar, zərərli mənbə və müəssisələrin ləğvi, yeni yaşayış massivlərinin tam ekoloji standartlara uyğun salınması və s. təkcə ölkəmiz üçün deyil, beynəlxalq ekoloji hərəkat üçün çox vacib fəaliyyət hesab edilməlidir.

Daha bir mühüm məqam isə ‘yaşıl enerji’yi siyasəti sayıla bilər. Azərbaycan bərpaolunan enerji mənbələri üzrə yüksək potensiala malik ölkələrdən biridir. Hesablamalara görə, ölkəmizin bərpaolunan enerji mənbələrinin texniki potensialı quruda 135, dənizdə 157 gıqavatdır. Bərpaolunan enerji mənbələrinin iqtisadi potensialı 27 gıqavat, o cümlədən külək enerjisi üzrə 3 min meqavat, günəş enerjisi üzrə 23 min meqavat, bioenerji üzrə 380 meqavatdır. Dağ çaylarının potensialı isə 520 meqavat həcmində qiymətləndirilir. [1]

Prezident İlham Əliyevin tapşırığı və qəbul edilən milli fəaliyyət proqramı ilə azad edilən ərazilər “yaşıl enerji” zonası elan edilib. Həmçinin reallaşdırılmaqda olan “Zəngəzur dəhlizi” vasitəsilə azad edilmiş ərazilərin ‘yaşıl enerji’ imkanlarının Naxçıvan MR-nin müvafiq resursları ilə əlaqələndirilməsi və ölkəmizin yeni bir gəlir mənbəsinin – “yaşıl enerji ixracı”nın - yaradılması istiqamətində intensiv işlər aparılmaqdadır. Prezident İlham Əliyev bu sahədə də innovativ və uzaqgörən siyasəti ilə ölkəmiz üçün “yaşıl enerji” erasının təməllərini atmaqdadır. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən “yaşıl enerji” potensialının reallaşdırılması infrastrukturalarının yaradılmasına paralel olaraq artıq həmin enerjinin

yönəlcəyi bazarlar, potensial idxalçılar və ixrac marşrutları da müəyyən edilməkdədir. Hələ 2022-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin iştirakı ilə Buxarestdə “Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan Hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş”in imzalanması buna bariz misaldır. Həmin tədbirdə Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın “yaşıl enerji” ilə bağlı hədəflərini açıqlayaq bildirmişdi ki, “Bu gün biz Avropaya digər enerji körpüsünü salmağa başlayırıq. Ölkəmiz Avropanın mühüm elektrik enerjisi, əsasən, yaşıl enerji təchizatçısına çevrilməyi planlaşdırır.

Növbəti faktor isə dövlətin ekoloji gündəliyə sadıqlıyidir. Ölkə prezidentinin sərəncamı ilə 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi təbiət, iqlim və digər ekoloji məsələlərin daim prioritet olduğunu təsdiqləyir. Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpa və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Azərbaycan baza ili (1990) ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının 35 faiz, 2050-ci ilə qədər isə 40 faiz azaldılmasını hədəf kimi götürüb. [3]

COP29-un təşkili ilə bağlı beynəlxalq birliyin Azərbaycana münasibəti və dəstəyi məsələsi də qeyd olunmalı vacib nüanslardandır. 2023-cü ildə COP28-ə ev sahibliyi etmiş BƏƏ-nin ölkəmizdəki səfiri müsahibəsində bildirib ki, Azərbaycanın bu tədbiri uğurla keçirəcəyinə inanır: “Azərbaycan nümayəndə heyətini və Prezident İlham Əliyevi COP-28də qəbul etmək bizim üçün böyük şərəf idi. Eyni zamanda Azərbaycanın da COP29-a uğurla ev sahibliyi edəcəyini bildirmək istəyirəm. BƏƏ olaraq, Azərbaycanla təcrübəmizi bölüşməyə hazırıq” [4].

Böyük Britaniyanın Baş naziri Rişi Sunak da ölkəmizin bu nüfuzlu tədbirə yüksək səviyyədə ev sahibliyi edəcəyinə əminliyini bildirib. Baş Nazirin məktubunda qeyd edilir ki, Azərbaycan BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29) öhdəsindən layiqincə gələcək və tədbir çox yaxşı səviyyədə keçiriləcək.

O vurğulayıb ki, ölkəsi COP26 təcrübəsini Azərbaycanla bölüşməyə hazırdır: “Britaniya COP29-da Azərbaycanın yanında olacaq”. [5]

Nəhayət, ölkənin maliyyə imkanları, təhlükəsiz və sabit məkan kimi status qazanması, turizm infrastrukturunu, illərdir aparılan təbliğat və tanıtım işləri də Azərbaycanın belə nəhəng bir tədbirə ev sahibliyi üçün əlverişli zəmin formalaşdırıb.

Bütün sadalanan arqumentlər, təhlil və faktlar onu göstərir ki, COP29-a ev sahibliyi etmək üçün ölkəmiz bütün tələb olunan şərt və standartlarla tam cavab verir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hər zaman yalnız standarta çatmaq deyil, yeni standartlar müəyyən etməklə dünyada böyük nüfuz qazanmış ölkəmiz bu beynəlxalq tədbiri də yüksək səviyyədə keçirəcək və növbəti illərdə həmin tədbirə ev sahibliyi edən ölkələr üçün meyar məhz Azərbaycan standartı olacaqdır!

Ədəbiyyat

1. https://azertag.az/xeber/cop29_iqlim_deyisikliyi_ile_mubarizede_azerbaycan_modeli-2896156
2. <https://president.az/az/articles/view/62737>
3. <https://report.az/amp/cop29/bee-sefiri-azerbaycan-cop29-a-ugurla-ev-sahibliyi-edecek/>
4. <https://report.az/amp/xarici-siyaset/britaniyanin-bas-naziri-azerbaycan-cop29-un-ohdesinden-layiqince-gelecek/>

COP29: İQLİM ÜZRƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

Sayalı İbrahimova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

ibrahimovasayali@gmail.com

Summary

COP29: AZERBAIJAN'S GROWING ROLE IN INTERNATIONAL CLIMATE COOPERATION

This article discusses the growing role of Azerbaijan in the fight against climate change and its commitments in international platforms such as COP29. Azerbaijan attracts attention with its energy wealth and the potential of sustainable energy resources. The country has made significant strides in climate action in recent years by investing in sustainable energy projects and regional cooperation initiatives. The article highlights Azerbaijan's commitment to transition to renewable energy, reducing carbon emissions and international cooperation, and emphasizes the importance of the country's increased role in COP29. However, it is stated that Azerbaijan should make more efforts in the fight against climate change and international cooperation should support these efforts.

Key words: Azerbaijan, climate, international, global, country.

Резюме

COP29: РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНОМ КЛИМАТИЧЕСКОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ РАСТЕТ

В этой статье рассматривается растущая роль Азербайджана в борьбе с изменением климата и принятые им обязательства на международных платформах, таких как COP29. Азербайджан привлекает к себе внимание своим энергетическим богатством и потенциалом устойчивых энергетических ресурсов. За последние годы страна, инвестируя в длительные энергетические проекты и инициативы регионального сотрудничества, добилась значительных успехов в борьбе с изменением климата. В статье подчеркивается приверженность Азербайджана переходу на возобновляемые источники энергии, сокращению выбросов углекислого газа и международному сотрудничеству, а также подчеркивается важность возросшей роли страны в COP29. Вместе с тем, констатируется, что Азербайджан должен приложить больше усилий в борьбе с изменением климата, и международное сотрудничество должно поддерживать эти усилия.

Ключевые слова: Азербайджан, климат, международный, глобальный, страна.

COP29-un bir sıra iqlim dəyişikliyi məsələlərini müzakirə etmək və danışıqlar aparmaq üçün dünya liderlərini, hökumət rəsmilərini, alimləri, QHT-ləri və digər maraqlı tərəfləri bir araya gətirən böyük tədbir olacağı gözlənilir. COP tədbirlərində adətən gündəlik müəyyən edilir və tədbir zamanı müzakirələrdən sonra yekun sənəd qəbul edilir. Azərbaycanda keçiriləcək COP29-un gündəliyi hələ məlum deyil və çox güman ki, 2024-cü ilin mayında Almaniya da keçiriləcək Petersberq İqlim Dialoqu zamanı müəyyən ediləcək. İndiyə kimi belə ənənə formalaşmış ki, illik COP tədbiri keçirilməzdən əvvəl dünyanın fərqli ölkələrinin iqlim icmasından olan tanınmış şəxslər və nazirlər Berlində yığılaraq bu tədbirin də gündəliyini müəyyən edir. Burada nazirlər və diplomatlar növbəti COP tədbiri - əsas iqlim konfransı üçün prioritetləri müəyyənləşdirirlər. [3]

Ölkəni dünya birliyi üçün cəlbəedici edən cəhətlərdən ən önəmlisi onun beynəlxalq imicidir. Bu kontekstdən çıxış edən beynəlxalq təşkilatlar öz tədbirlərini keçirərkən ölkənin imkanları və resursları ilə yanaşı, global miqyasda mövqelərini də nəzərə alırlar. Bu vaxtadək Azərbaycanda beynəlxalq təşkilatların çoxlu sayda siyasi, iqtisadi və humanitar mövzularda tədbirləri keçirilib. Onlara beynəlxalq idman yarışlarını, müxtəlif mövzularda forumları, konfransları, müsabiqələri də aid etmək olar. Bunları nəzərə alsaq əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi unikal məkandır. Çoxsaylı tədbirlərin ən mötəbər ünvanına çevrilən respublikamız bunların hamısına layiqincə ev sahibliyi edib. Bu il isə Azərbaycan ən böyük beynəlxalq tədbiri - BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasına (COP29) ev sahibliyi edəcək.

COP29 iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm dönüş nöqtəsi ola bilər və Azərbaycanın artan rolu bu kontekstdə qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan enerji və iqlim siyasətində mühüm oyunçuya çevrilib. Ölkə davamlı enerji mənbələrinə sərmayə qoymaq üçün böyük potensial təklif edən enerji zənginliyi ilə tanınır.

Azərbaycan son illərdə təmiz enerji istehsalı və davamlılıq söylərinə diqqət yetirərək beynəlxalq miqyasda fəal rol oynayır. Xüsusilə, Bakıdakı Enerji Şəhəri və Neft Kəməri Layihələri kimi ölkənin təşəbbüslərini davamlı enerji istiqamətində mühüm addımlar hesab etmək olar. Bundan əlavə, Azərbaycanın Cənub Qaz Dəhlizi kimi irimiqyaslı layihələr enerji təchizatının şaxələndirilməsini və karbon emissiyalarının azaldılmasını təşviq etməklə regional və global səviyyədə iqlim söylərinə töhfə verə bilər. [4]

COP29-da Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə əldə etdiyi nailiyyətlər və öhdəlikləri vurğulana bilər. Ölkənin dayanıqlı enerjiyə keçid strategiyaları və bu sahəyə yatırdığı investisiyalar digər ölkələr üçün nümunə ola bilər. Eyni zamanda, Azərbaycanın regional əməkdaşlıq və beynəlxalq tərəfdaşlıq vasitəsilə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə söylərini də qeyd etmək olar.

Lakin hər bir ölkə kimi Azərbaycanın da iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə daha çox səy göstərməsinə ehtiyac var. Daha çox bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayə qoymaq, enerji səmərəliliyini artırmaq və istixana qazları emissiyalarını azaltmaq üçün daha əhatəli siyasətlər qəbul etmək vacibdir. COP29 Azərbaycanın bu istiqamətdə atdığı addımları dəstəkləməli və ölkəyə iqlimlə bağlı məqsədlərinə çatmağa kömək edəcək beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etməlidir. [3]

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaş kimi tanınan Azərbaycan Cənubi Qafqazın lider dövləti olmaqla yanaşı, bölgənin iqtisadi, siyasi və humanitar mərkəzi kimi çıxış edir. Ölkəmizin artıq beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin keçirilməsində kifayət qədər təcrübəsi var. Buna misal olaraq Formula 1 Azərbaycan Qran-Prisini, “Eurovision” mahnı müsabiqəsini, I Avropa və IV İslam Həmrəyliyi oyunlarını, Bakı Beynəlxalq Humanitar, Mədəniyyətlərarası Dialoq, Qlobal Bakı və Qlobal Media forumlarını, Dini Liderlərin Zirvə toplantısını, Qoşulmama Hərəkatının nazirlər görüşünü və sairələrini misal göstərmək olar. Belə mühüm beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyinin öhdəsindən layiqincə gələn Azərbaycan COP29-un, Kioto Protokolunun Tərəflər Görüşünün 19-cu və Paris Sazişinin Tərəflər Görüşünün 6-cı sessiyalarının təşkilini də ən yüksək səviyyədə həyata keçirəcək. İki həftə ərzində dünyanın nəbzı Bakıda döyünəcək və şəhər təqribən 70-80 min xarici qonağı qarşılayacaq. Bu tədbir Azərbaycanın beynəlxalq imicinin daha da artmasına mühüm töhfə verməklə bərabər, sivil dünyanın ayrılmaz hissəsi kimi ölkəmizin bəşəri dəyərlərə malik olduğunu bir daha nümayiş etdirəcək. [2]

Azərbaycanın öz üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirəcəyi və COP29-u ən yüksək səviyyədə keçirəcəyi heç kimdə şübhə doğurmur. Hazırlıq işlərinin layiqincə həyata keçirilməsi üçün komanda formalaşdırılıb, bütün qurumlar səfərbər olunub. Azərbaycanın Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə COP29-un, Kioto Protokolunun Tərəflər Görüşünün 19-cu və Paris Sazişinin Tərəflər Görüşünün 6-cı sessiyalarının 2024-cü ildə Bakı şəhərində təşkili və keçirilməsinin təmini məqsədilə Təşkilat Komitəsi yaradılıb.

Azərbaycanın COP29-a ev sahibliyini 2024-cü ilin ən mühüm hadisəsi və ölkənin yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyasının məntiqi davamı kimi qiymətləndirmək olar. Azərbaycan Prezidentinin Sərəncamı ilə 2024-cü ilin ölkəmizdə “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi bu missiyaya verilən dəyərin təsdiqidir. Bu təşəbbüs sadəcə rəmzi mənə daşımır, həmçinin Azərbaycanın müsbət ekoloji dəyişikliklər yaratmaq məqsədi daşıyan ölkələr üçün model olmaq istəyidir, eyni zamanda, gələcək nəsillər üçün daha yaşıl və sağlam gələcəyin qurulması istiqamətində dəyərli öhdəliyini, strateji məqsədlərini və fəal tədbirlərini əks etdirən addımdır. Görülən işlərə və qarşıya qoyulan məqsədlərə nəzər saldıqda sadəcə vəd verməklə kifayətlənməyən, strateji ekoloji qərarlarla konkret nəticələr əldə edən bir ölkə görürük. Bu ölkə yaşıl enerji iqtisadiyyatına verdiyi önəmi əməli fəaliyyətlərlə də sübut edir. Belə ki, Azərbaycan 1990-cı illə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istixana qazlarının miqdarının 35 faiz, 2050-ci ilə qədər isə 40 faiz azaldılmasını hədəfləyib. [1]

İqlim dəyişikliyi artıq bütün dövlətlər qarşısında danılmaz reallıq kimi dayanır. Mineral yanacaq növlərindən istifadənin geniş yayılması və bunun nəticəsində atmosfərə atılan istixana qazlarının həcmnin artması dünyada temperaturun yüksəlməsinə səbəb olub. Temperaturun global səviyyədə artması səbəbindən hava şəraiti dəyişib - ekstremal hava hadisələri və təbii fəlakətlər daha tez-tez baş verir. Meşə yanğınları, sel, tufan, torpaq sürüşmələri, quraqlıq kimi hadisələr çoxalıb. Sürətlə dəyişən iqlim insanlar üçün sağlamlıq problemləri və bir çox heyvan növlərinin nəslinin kəsilməsi təhlükəsi yaradıb. Bu səbəblərə görə deyə bilərik ki, dünyada ən irimiqyaslı tədbir olan COP-un keçirilməsi birtərəfli məsələ deyil. İqlim dəyişikliyi məsələsində beynəlxalq ictimaiyyət, dünya ölkələrinin üzərinə böyük iş və məsuliyyət düşür. [5]

Ölkəmizin ev sahibliyi edəcəyi COP29 iqlim dəyişikliyi ilə bağlı yeni yanaşmaların yaranmasına və müxtəlif maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığa imkan verəcək. Azərbaycan kimi digər bütün ölkələr də bu problemin həllinə töhfə verməlidirlər. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə maliyyənin əhəmiyyəti ilbəil artır. Demək olar ki, uzunmüddətli danışıqlar zamanı ölkələr iqlimin təsirlərinin azaldılması, uyğunlaşma və iqlimin möhkəmləndirilməsi kimi müxtəlif sahələrdə maliyyə dəstəyi tələb edirlər. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr bu problemin həlli üçün 100 milyard dollarlıq fond yaradacaqlarını bildirirlər. Lakin bu məsələ söhbət olaraq qalır. COP29 inkişaf etmiş ölkələri sözügedən maliyyə dəstəyi ilə bağlı vədlərini yerinə yetirməyə sövq edilə bilər. [2]

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi
2. International Energy Agency - IEA
3. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)
4. azertag.az/xeber/cop29_iqlim_deyisikliyi_ile_mubarizede_azerbaycan_modeli-2896156
5. <https://www.bbc.com/azeri/articles/cpr3vgv5r95o>

MİLLİ EKOLOJİ SİYASƏTDƏ “YAŞIL İNKİŞAF”IN ROLU

Səbinə İsayeva

Sumqayıt şəhər, T.İsmayilov adına 29 nömrəli tam orta məktəb, müəllim
Azərbaycan
sabina.isayeva369@gmail.com

Summary

THE ROLE OF "GREEN DEVELOPMENT" IN THE NATIONAL ENVIRONMENTAL POLICY

In our globalized world, the intensification of the ecological crisis and the occurrence of climate changes are becoming widespread due to the violation of the relationship with nature. COP29 is of great importance for the implementation of green projects in Karabakh and Eastern Zangezur economic regions, as well as for increasing the volume of investments and opening wide opportunities by attracting foreign investors. The creation of green energy types and the transportation of this energy to the world market are among the priority directions of the energy policy of our republic. Holding a prestigious event like COP29 in Azerbaijan will give impetus to the rise of our prosperous republic towards a greener and more competitive economy.

Key words: COP29, environment, smart city, green energy, priority

Резюме

РОЛЬ «ЗЕЛЕНОГО РАЗВИТИЯ» В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ

Изменение климата, продолжительное ухудшение отношения к природе, увеличивает масштабы экологического кризиса в глобальном мире. Велико значение COP29 в привлечении иностранных инвесторов и увеличении количества инвестиций в осуществлении применения зелёных технологий в Карабахском и Зангезурском экономических районах. Производство и транспортировка зелёной энергии на мировые рынки является приоритетным направлением энергетической политики нашей республики. Проведение такого важного мероприятия как COP29 в Азербайджане способствует расцвету республики и устойчивому конкурентоспособному развитию её экономики.

Ключевые слова: COP29, окружающая среда, умный город, зеленая энергетика, приоритет.

*Mən azad olunmuş Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru
“Yaşıl enerji zonası” elan etmişəm.*

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Müasir dövrdə qloballaşan dünyada global və lokal ekoloji problemlərin fonunda baş vermiş iqlim dəyişmələrinin insan sağlamlığına təsirini azaltmaq üçün dayanıqlı inkişafa nail olmaq və onu müasir

dünyamıza uyğun inkişaf etdirmək üçün “yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafına ehtiyac duyulur. Yaşıl iqtisadiyyat təbii ehtiyatların azlığını və ekoloji risk amilini əsas götürməklə ölkə əhalisinin iqtisadi inkişaf səviyyəsini və maddi rifahını, sosial bərabərliyi təhiz edən iqtisadiyyatdır. [3, 337-338].

Ekoloji vəziyyətin ağırlaşması, ətraf mühitə təsir edən antropogen amillərin miqyasının genişlənməsi həyəcan signalının verilməsini labüd edir. Təbii ki, bu təsir Azərbaycan da yan keçməmişdir. Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin təsir göstərdiyi sahələrə içməli su ilə təminat, kənd təsərrüfatı sahələri və insan sağlamlığı aid edilə bilər. Problemin kompleks həlli yolu kimi cənab prezident İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in 5-ci bəndi “Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi” adlanır. Sənəddə dünyada mövcud global iqlim dəyişikliyinə aktuallığı əsas götürülərək ölkəmizdə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, təmiz enerji mənbələrindən istifadənin səmərəliliyi, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpa, yaşıllıq ərazilərin genişləndirilməsi, eləcə də, su və dayanıqlı enerji mənbələrindən düzgün istifadənin diqqətdə saxlanması məsələləri nəzərdə tutulmuşdur. [4]

“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda da ekoloji cəhətdən təmiz və iqtisadi səmərəliliyi yüksək olan bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi ilə “yaşıl enerji zonası”nın yaradılması qeyd edilmişdir. Bu tədbirlər planı sayəsində 2050-ci ilədək işğaldan azad edilmiş ərazilərin “netto sıfır emissiya” zonasına çevriləcəyi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Milli ekoloji siyasətin qəbul edilmiş beynəlxalq təcrübələrlə uyğunlaşdırılması, müasir texnoloji mübadilə və innovasiyaların tətbiqi, eləcə də rəqabətə davamlı insan kapitalı sahələrində irəliləyişlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində həyata keçirdiyi bir sıra tədbirlər onun beynəlxalq reytinglərdəki mövqeyinin də artmasına müsbət təsir göstərir. Məlumdur ki, bu il respublikamızda BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP 29 (COP (Conference of Parties) abreviaturası ingiliscədən tərcümə edildikdə Tərəflər Konfransı kimi başa düşülür) keçiriləcək. Beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmış belə bir tədbirin Şərqi Avropa Qrupu ölkələri arasından yekdil qərarla Azərbaycanda keçirilməsi ölkəmizin rəqabətə-davamlı iqtisadiyyata malik olmaqla yanaşı, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınmasında, global və lokal miqyasda ətraf mühitin qorunmasında Azərbaycanın irəli sürdüyü təkliflərin təhlilində ölkəmizə göstərilmiş etimadın göstəricisi kimi qiymətləndirmək olar.

44 gün davam edən və müzəffər ordumuzun şanlı qələbəsi ilə işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda da iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün yeni imkanlar açılmış, beynəlxalq aləmdə nüfuzumuz artmışdır. COP29 nəinki ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində irəli sürülmüş layihələr, eləcə də işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda mümkün yaşıl iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyimiz üçün geniş imkanlar açacaq. Belə ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının potensialından maksimum istifadə Azərbaycanı iqtisadi artıma, əhalinin sosial rifah halının yüksəlməsinə təkan verəcək, regionda nüfuzunu bir qədər də artırmaqla geosiyasi və geoiqtisadi rolunun dinamikasını yüksəldəcəkdir. [2;143]

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yaşıl layihələrin icrasında yeni texnologiyanın tətbiqi, eləcə də xarici investorların cəlb edilməsi ilə yatırılan investisiyaların həcmi artması, geniş imkanların açılması üçün COP29-un əhəmiyyəti böyükdür. Həmin ərazilərdə həyata keçirilən yenidən-qurma və bərpa işlərinin tətbiqi ətraf mühitin qorunmasına yönəlik qoyulmuş prioritetlərdən hesab edilir. Dövlətimiz bu gün konkret addımlar ataraq işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda planlı şəkildə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd”, “yaşıl enerji” layihələri həyata keçirir, ekosistemin bərpasını reallaşdırır. Artıq Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində “ağıllı kənd”, Füzuli rayonunun Dövlətyarlı kəndində “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin icrası yerinə yetirilir. Yaşıl inkişafa yönəlik görülmüş işlərin nəticəsi ölkəmizdə turizmin inkişafına da öz töhfəsini verəcək, ekoloji turizmə marağı artıracaqdır. Azərbaycanın Xəzər dənizi sahilində yerləşməsinə və dağlıq ölkə olduğunu nəzərə alsaq, burada gursulu çayların, soyuq bulaqların, əsrarəngiz şlalələrin, eləcə də müalicə əhəmiyyətli qumlu dənizsahili çimərliklərin, balneoloji iqlimin olması əcnəbi turistlər üçün cəlbedici turizm məkanına çevirə bilər. [2;157]

Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və bu enerjinin dünya bazarına nəqli də respublikamızın enerji siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Ekoloji cəhətdən təmiz və bərpa olunan enerji mənbələrindən

və ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsi ətraf mühitin mühafizəsində böyük əhəmiyyət kəsb edəcək, iqlim dəyişikliklərinə mənfi təsir gücü azalacaqdır. İşgaldan azad olunmuş Kəlbəcər və Laçın rayonlarının relyef amili burada külək turbinlərinin qurulması ilə külək enejisindən potensial istifadənin mümkünlüyünə imkan verir. Bu bölgələr 2000 MVt-a yaxın külək enerjisi potensialına malikdir. Qarabağ bölgəsində yüz metr yüksəkliklərdə orta hesabla küləyin sürəti 7-8 m/san, Kəlbəcər və Laçın rayonları ərazilərində isə 10 m/san olması bu ərazilərdə bərpa olunan mənbələrdən enerji istehsal etmək potensialını artıracaq. Bu isə, “Yaşıl Enerji Dəhlizi” vasitəsilə Avropaya elektrik enerjisinin ixrac potensialını artıracaq.^[1;10]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında” müvafiq Sərəncamında da məhz “yaşıl dünya” şüarı özündə sağlam gələcəyi tərənnüm etməkdədir.

Göründüyü kimi, son illər Azərbaycanın dünya dövlətləri arasında nüfuzunun artması ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin apardığı daxili və xarici siyasətin parlaq nümunəsidir. Azərbaycanın COP29 kimi mötəbər tədbirə ev sahibliyi etməyi isə çiçəklənən respublikamızın daha yaşıl və rəqabətə davamlı iqtisadiyyata doğru yüksəlməsinə təkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abdurahmanov, F. (2023). "Building A Sustainable Future With Wind Energy: Azerbaijan's Ambitious Plans For Karabakh." Səh 10
2. Vüsal Qasımlı, Ramil Hüseyn, Rəşad Hüseynov, Rəşad Həsənov, Coşqun Cəfərov, Aminə Bayramova “Yaşıl iqtisadiyyat” Bakı-2022
3. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/az/11.pdf> Səh 337-338
4. <https://president.az/az/articles/view/50474>

QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN BU EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏHDİDLƏ ARTAN MÜBARİZƏSİ

Nihat İsmayılzadə

Bakı Slavyan Universiteti, aparıcı mütəxəssis

Azərbaycan

i.nihat@bsu-uni.edu.az

Summary

GLOBAL CLIMATE CHANGE AND AZERBAIJAN'S GROWING STRUGGLE WITH THIS ENVIRONMENTAL SECURITY THREAT

Climate changes have become a great threat to our world in recent decades. In addition to the acceleration of global climate changes, international measures to combat this problem have also increased. The Republic of Azerbaijan supported international efforts in the fight against climate change, signed key documents and took many measures in this field. As a result of this struggle, it can be considered as a logical continuation that the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change - COP29 will be held in Azerbaijan.

Key words: Climate change, environmental problems, environmental security, "green" energy, COP-29

Резюме

ГЛОБАЛЬНОЕ ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА И УСИЛЕНИЕ БОРЬБЫ АЗЕРБАЙДЖАНА С ЭТОЙ УГРОЗОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В последние десятилетия изменения климата стали большой угрозой для нашего мира. Помимо ускорения глобальных изменений климата, усилились и международные меры по борьбе с этой проблемой. Азербайджанская Республика поддержала международные усилия в борьбе с изменением климата, подписала ключевые документы и приняла множество мер в этой области. В результате успешной политики проведение 29-й сессии Конференции сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата – COP29 в Азербайджане можно рассматривать как логическое продолжение проделанной работы в этом направлении.

Ключевые слова: Изменение климата, экологические проблемы, экологическая безопасность, «зеленая» энергетика, COP-29

Planetimiz bir əsrdən çoxdur ki, sürətli iqlim dəyişikliyinə məruz qalmış və onun təsirləri artıq hiss olunmağa başlamışdır. Qlobal ekoloji problemlər, xüsusilə qlobal iqlim dəyişikliyi son onilliklərdə antropogen təsirlərin nəticəsində artaraq dünyamızın gələcək təhlükəsizliyinə təhdid formalaşdırmışdır. İqlim dəyişikliyi “atmosferin uzunmüddətli vəziyyətində bir neçə onilliklər və ya daha uzun müddət ərzində sistematik dəyişiklikdir” [2, 5]. Müasir dünyada iqlim dəyişikliklərinin səbəbləri getdikcə daha yaxşı başa düşülür və bu istiqamətdə ötən əsrin sonlarından başlayaraq dünya dövlətləri iqlim dəyişikliklərinin mümkün təsirlərinin qarşısının alınması və planetimizin gələcəyi üçün səylərini birləşdirərək qlobal təhdidə qarşı beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri formalaşdırmışlar.

Qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirinin azaldılması üçün dünya dövlətləri həm beynəlxalq, həm də regional səviyyədə əməkdaşlıqlarını gücləndirirlər. Dünyanın iqlim sisteminə mənfi təsirini azaltmaq məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəhbərliyi ilə həyata keçirilən səylər nəticəsində 1992-ci ildə BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC), həmçinin qlobal istiləşməyə töhfə verən qazların emissiyasını azaltmaq məqsədi daşıyan Kioto Protokolunun (1997) və temperatur artımını sənayedən əvvəlki səviyyədə 1,5 °C-ə qədər məhdudlaşdırmaq səylərini özündə birləşdirən Paris Sazişinin (2015) imzalanması bu mübarizənin əsas istiqamətləri sırasındadır. Azərbaycan Respublikası Ermənistanın ekoloji terrorundan zərər çəkmiş bir dövlət kimi qlobal ekoloji təhdidlərin nəticələrini nəzərə alaraq iqlim dəyişikliklərinə qarşı beynəlxalq mübarizədə fəal iştirak edir və bu istiqamətdə BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına 1995-ci ildə qoşulmuş və Konvensiyanın Kioto Protokolunu 2000-ci ildə təsdiq edilmiş, iqlim dəyişikliyinə dair Paris Sazişini 2016-cı ilin aprelində imzalamışdır. Aparılan uğurlu mübarizənin nəticəsi olaraq BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının - COP29-un Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının Azərbaycanda keçirilməsini bu istiqamətdə görülən işlərin məntiqi davamı kimi qiymətləndirmək olar.

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə Azərbaycan Respublikası həm milli, həm regional təşkilatlar çərçivəsində, həm də beynəlxalq səviyyədə addımlar atır. Azərbaycanın qlobal emissiyalarda payının cəmi 0,15% olduğuna baxmayaraq [4], İstixana Effekti Yaradan Qaz Emissiyalarının (İEYQ) azalması ilə bağlı bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər yerinə yetirilmişdir ki, bunlara az karbonlu, enerji səmərəlilikli, bərpa olunan enerji və tullantıların effektiv idarə edilməsi texnologiyalarının tətbiq olunması, həmçinin meşə sahələrinin genişləndirilməsi və meşə sahələrin mühafizəsi üzrə atılan addımlar daxildir. Azərbaycan BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına özünün Nəzərdə Tutulan Milli səviyyədə müəyyən edilmiş Təhfələrində qlobal iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması təşəbbüslərinə töhfə olaraq 1990-cı baza ili ilə müqayisədə 2030-cu ilə istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının səviyyəsində 35% azalmanı hədəf kimi götürmüşdür [3].

Qlobal iqlim dəyişikliklərinin qarşısının alınmasında beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi ilə yanaşı ölkədə həyata keçirilən tədbirlər iqlim dəyişmələri ilə mübarizənin əhəmiyyətini göstərir. 2021-ci ilin fevralında qəbul edilən “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetlərində” beş Milli Prioritetdən biri olan “təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi” prioriteti Azərbaycanın ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində qarşıya yeni hədəflər qoyur. Qlobal iqlim dəyişikliklərinin genişlənmə miqyasını nəzərə alaraq, ölkədə keyfiyyətli və təmiz ekoloji mühit qorunması və resurslardan səmərəli istifadəni əsas tutaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verir, təmiz enerji mənbələrindən istifadəni, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasını təşviq edir [1]. Həmçinin, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə də xüsusi diqqət ayrılır ki, ölkədə enerjiden səmərəli istifadə edilməsi və yeni dayanıqlı enerji mənbələrinə üstünlük verilməsi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, həmçinin Naxçıvan rayonlarının “yaşıl enerji zonası” elan edilməsi Azərbaycanda iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizənin əhəmiyyətini göstərməklə yanaşı, ölkəmizin dünyanın enerji bazarında əhəmiyyətli rolunun daha da yüksəlməsini şərtləndirir.

Enerji balansında "yaşıl enerji"nin payının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, gələcəkdə isə zərərli mənbələrin tamamilə bərpaolunan enerji mənbələri ilə əvəz edilməsi bütün dünyanın maraqlarını əks etdirən məsələdir. Respublikamızda bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilməsi, bərpaolunan enerji potensialının gücləndirilməsi 2030-cu ilədək elektrik enerjisi qoyuluş gücündə bərpaolunan enerji mənbələrinin

payının 30 faizə çatdırılmasını hədəfləyir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin "yaşıl enerji zonası"na çevrilməsi ölkəmizin enerji siyasətində xüsusi yer tutur [5]. Eyni zamanda, işğaldan azad olunmuş ərazilərin dayanıqlı kənd təsərrüfatı, ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat, "ağıllı" şəhərlər, "ağıllı" kəndlər kimi innovativ yanaşmalara əsaslanmaqla və minlərlə hektar sahədə meşələri bərpa etməklə 2050-ci ilədək "Netto sıfır emissiya" zonasına çevrilməsi nəzərdə tutulub [6].

2024-cü ildə Azərbaycanın COP29-a evsahibliyi hüququ qazanması ilə yanaşı cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən 2024-cü ilin ölkəmizdə "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi haqqında Sərəncamın imzalanması Azərbaycanın regionda və bütün dünyada ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında və planetimizin ekoloji balansının qorunmasında artan rolunun göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər <https://president.az/az/articles/view/50474>
 2. G Luber & J Lemery (Eds.), Global Climate Change and Human Health 2015, San Francisco, CA: Jossey-Bass.
 3. İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ <https://eco.gov.az/az/hidrometeorologiya/iqlim-deyismeleri>
 4. İqlim dəyişikliyi və həlli yolları <https://respublika-news.az/news/iqlim-deyisikliyi-ve-helli-yollari>
 5. Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" <https://respublika-news.az/news/temiz-etraf-muhit-ve-yasil-artim>
- "Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi" milli prioritetdir <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/156252-temiz-etraf-muhit-yasil-artim>

İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ MÜNAQİŞƏLƏR QLOBAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏHDİD MƏNBƏYİ KİMİ

Şəhla Nuruzadə

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
sh_nuruzade@yahoo.com

Summary

CLIMATE CHANGE AND CONFLICT AS A SOURCE OF GLOBAL SECURITY THREAT

The article examines the economic and social problems caused by climate change in the world. One of the global problems of modern times is climate change. The causes and consequences of climate change are a threat to global security. Therefore, the international community and States must take the necessary measures to prevent or mitigate the consequences of this global crisis. Timely implementation of appropriate measures can prevent the emergence of conflicts due to climate change. The article discusses the situation related to climate change in the Republic of Azerbaijan and the measures taken by the state to eliminate this problem.

Key words: climate change, global security, conflict, United Nations, Republic of Azerbaijan.

Резюме

ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА И КОНФЛИКТ КАК ИСТОЧНИК УГРОЗ ГЛОБАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье рассматриваются экономические и социальные проблемы, вызванные изменением климата в мире. Одной из глобальных проблем современности является изменение климата. Причины и последствия изменения климата представляют собой угрозу глобальной безопасности. Поэтому международное сообщество и государства должны принять необходимые меры для предотвращения или смягчения последствий этого глобального кризиса. Своевременное осуществление соответствующих мер может предотвратить возникновение конфликтов из-за изменения климата. В статье рассматривается ситуация, связанная с изменением климата в Азербайджанской Республике, и меры, принимаемые государством для устранения этой проблемы.

Ключевые слова: изменение климата, глобальная безопасность, конфликт, Организация Объединенных Наций, Азербайджанская Республика.

Müasir dövrdə dünyada ən çox müzakirə olunan qlobal problemlərdən biri iqlim dəyişikliyidir. İqlim dəyişikliyi temperaturun uzunmüddətli dəyişməsinə və hava şəraitinin dəyişməsinə aiddir. Bu

dəyişikliklər təbii ola bilər, günəş aktivliyindəki dəyişikliklər və ya böyük vulkan püskürmələri nəticəsində yaranır. Lakin sənayenin, elm və texnikanın inkişafı iqlim dəyişikliyinə global təhlükəsizliyə təhdid səviyyəsinə gətirib çıxarıb.

İqlim dəyişikliyinə əsas səbəbləri nədir? İlk növbədə qalıq yanacaqlar - kömür, neft və qaz. Onlar global istixana qazı emissiyalarının 75 %-dən çoxunu və bütün karbon qazının emissiyalarının təxminən 90 %-ni təşkil edir [4]. İqlim dəyişikliyinə səbəb olan əsas istixana qazları karbon dioksidi və metandır. Onlar, məsələn, avtomobillərdə benzin və ya binaların istiləşməsi üçün kömür istifadə edildikdə yaranır. İstixana qazları emissiyaları Yer kürəsini əhatə etdiyi üçün günəşdən gələn istiliyin qarşısını alır. Torpağın və meşələrin təmizlənməsi də karbon qazını buraxa bilər. Metan emissiyalarının əsas mənbələri kənd təsərrüfatı və neft-qaz sənayesidir [7].

Beləliklə, iqlim dəyişikliyinə səbəbləri aşağıdakılar hesab olunur: enerji istehsalı; malların istehsalı; meşələrin məhv edilməsi; nəqliyyatdan istifadə; qida istehsalı; binaların enerji təchizatı; həddindən artıq istehlak.

Bütün bunlar öz növbəsində global istiləşməyə və iqlim dəyişikliyinə gətirib çıxarır. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə hazırda yer kürəsində istiləşmə bəşər tarixinin digər mərhələlərinə nisbətən yüksək sürətlə baş verir. Sürətlə artan istiləşmə hava şəraitini dəyişir və təbiətin normal tarazlığını pozur. Bu, insanlar və digər canlılar üçün çoxlu risklər yaradır.

Bəs, insanlar global istiləşməyə görə hansı məsuliyyəti daşıyır? Sözsüz ki, elm və texnikanın inkişafı insanlar tərəfindən həyata keçirilir və dünyada baş verən bütün problemlərdə, istər iqlim dəyişikliyinə, istərsə də müasir dövrdə sürətlə artan münaqişələrdə insanlar, əsasən də, güc dövlətləri günahkardır və bəşəriyyət qarşısında cavabdehlik daşıyırlar. İstixanaları, silahları, nəqliyyat vasitələrini və s. insanlar, xüsusilə də alimlər kəşf edirlər.

Hesablamalara görə 2011-2020-ci illər arasında Yer səthinin orta temperaturu XIX əsrin sonlarında (sənaye inqilabından əvvəl) orta temperaturdan 1,1°C (2°F) və son 100.000 ilin istənilən vaxtından daha isti olmuşdur [5]. Kopernik İqlim Dəyişikliyi Xidmətinin hesablamalarına (C3S) görə, 2024-cü ilin fevralında qeyri-adi dərəcədə yüksək temperatur yaşandı və bu, onu dünyada qeydə alınmış ən isti fevral etdi. Ümumilikdə, 2024-cü ilin fevral ayına qədər olan on iki ayda temperatur üçün rekord həddinə çatdı. Bu dövrdə temperatur 1991–2020-ci illərin orta göstəricisini 0,68°C, sənayedən əvvəlki orta göstəricini isə 1,56°C üstələmişdir [6]. İstiləşmə tendensiyası eyni deyil. Hesablamalara görə, 2024-cü ilin fevral ayında Avropada havada istiləşmə dərəcəsi 1991-2020-ci illərin orta göstəricisindən 3,30°C yuxarı oldu. Mərkəzi və Şərqi Avropada daha da yüksək temperatur müşahidə olunub [6].

Bu nəticələr iqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməsinin vacibliyini vurğulayır. Hər keçən ay yeni istilik rekordları müəyyən olduqca, istixana qazı emissiyalarını azaltmaq və dəyişən şərtlərə uyğunlaşma ehtiyacı artır.

BMT tərkibində olan dövlətlər yekdilliklə mədən yanacaqsız iqtisadiyyata keçid çağırışı edirlər. Beləliklə, iqlim dəyişikliyi təkcə iqtisadi rifahın deyil, həm də davamlı inkişafın əsaslarına təhiddir.

2015-ci ilin dekabr ayında BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC) Tərəflər Konfransının 21-ci Sessiyasında (COP21) qəbul edilmiş Paris Sazişi iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərini azaltmaq üçün birgə səylərə çağırış etdi. Azərbaycan Respublikası da BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına 1995-ci ildə qoşulmuş və Konvensiyanın Kioto Protokolunu 2000-ci ildə təsdiq edilmişdir [1]. Paris Sazişi BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına uyğun olaraq 2020-ci ildən atmosfərə karbon qazı emissiyalarının azaldılması üzrə tədbirlər nəzərdə tutulur. Saziş 2015-ci il dekabrın 12-də konsensusla qəbul edilmiş və 22 aprel 2016-cı ildə imzalanmış Kioto Protokolunu əvəz etmək üçün Paris İqlim Konfransı zamanı hazırlanmışdır. Bunun üçün karbon bazarları üçün “qaydalar toplusu”nu razılaşdırmaq və bir sıra digər məsələləri həll etmək lazım idi. 2019-cu ilin dekabr ayında Madriddə toplanan demək olar ki, 27000 nümayəndənin iştirak etməsinə baxmayaraq, bu problem həll edilməyib [2]. 2050-ci ilə qədər global istixana qazları emissiyalarının xalis sıfır səviyyəsinə nail olmaq enerji xərclərinin global ÜDM-də payının 2035-ci ilə qədər 8%-dən 25%-ə qədər artırılmasını tələb edir [2].

Paris sazişinin irəli sürdüyü fəaliyyət planı müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrdə fərqli

nəticəni verə bilər. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə digər tərəfdən yeni münaqişələrə səbəb ola bilər. Bir qayda olaraq, iqtisadi artım prosesində kimsə udur, kimsə uduzur. Əgər itkilər əhəmiyyətli olarsa, hüquq pozuntuları, həssaslığın artması və marjinallaşma ilə yanaşı münaqişəli vəziyyətlər arta bilər.

Beynəlxalq sülhməramlı QHT olan International Alert iqlim dəyişikliyinə, o cümlədən su qıtlığının, əkin sahələrinin itirilməsinin, ekstremal hava hadisələrinin, mövsümlərin müddətinin azalması-nın və buzlaqların əriməsinin təsirlərinin iqtisadi, sosial və siyasi qüvvələrlə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yüksək “zorakı münaqişə riski” yarada biləcəyi 46 ölkənin adını çəkir [3].

İlk növbədə, iqlim dəyişikliyi insanların təhlükəsizliyinə təhdiddir, çoxsaylı həssaslıqlar yaradır və sosial gərginliyin mövcud təzahürlərini gücləndirir. İqlim dəyişikliyi yeni marjinallaşma formaları yaradır ki, bu da resursdan asılı icmaların sabitliyini pozur, onların müqaviməti yeni münaqişə formalarının qarşısını almaq üçün kifayət deyil. İqlim dəyişikliyi qarşısında onun miqyasına, sürətinə və tempinə uyğun gələn məqsədyönlü təcili fəaliyyət olmalıdır.

Bəs Azərbaycanda iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar vəziyyət necədir? Azərbaycan Kioto Protokolu çərçivəsində istixana qazı emissiyalarının azaldılması ilə bağlı kəmiyyət öhdəlikləri götürməsə də, bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlər çərçivəsində aşağı karbonlu, enerjiyə qənaət edən, bərpa olunan enerji və tullantıların səmərəli idarə olunması texnologiyalarının tətbiqi; meşə sahələrinin genişləndirilməsi və meşə sahələrinin mühafizəsi üzrə atılan addımlar nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müvafiq iqlim dəyişikliyi siyasəti və strategiyası həyata keçirir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: “*Ölkənin iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin azaldılması (mitiqasiya) və bu təsirlərə uyğunlaşma (adaptasiya) strategiyaları aşağıdakı uzunmüddətli Dövlət Proqramlarında öz əksini tapır: Alternativ və Bərpa olunan Enerji mənbələrindən İstifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı (2004); Azərbaycan-2020-Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası; 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Əhalinin Ərzaq Məhsulları ilə Etibarlı Təminatına dair Dövlət Proqramı (2008-2015); Regionların Sosial-iqtisadi İnkişafına dair Dövlət Proqramı (2004, 2009, 2014); 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı (2008-2015); Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair strateji yol xəritəsi*” (2016); *Davamlı İnkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün Respublika Prezidentinin 6 oktyabr 2016 –cı il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının (NCCSD)*” yaradılması [1].

Beləliklə, iqlim dəyişikliyi global problemdir və onun mənfi nəticələrinin münaqişələrə səbəb olmaması üçün dövlətlər və eləcə də, dünya birliyi tərəfindən müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. İqlim dəyişmələri. <https://eco.gov.az/az/hidrometeorologiya/iqlim-deyismeleri>
2. Analysis: Which countries have sent the most delegates to COP25? <https://www.carbonbrief.org/analysis-which-countries-have-sent-the-most-delegates-to-cop25/>
3. Building peace together. <https://www.international-alert.org/>
4. Causes and Effects of Climate Change. <https://www.un.org/en/climatechange/science/causes-effects-climate-change>
5. Climate Change 2021: Summary for All. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/outreach/IPCC_AR6_WGI_SummaryForAll.pdf
6. February 2024: The Warmest February on Record According to Copernicus Climate Change Service. March 2024. https://defence-industry-space.ec.europa.eu/february-2024-warmest-february-record-according-copernicus-climate-change-service-2024-03-07_en#:~:text=The%20warming%20trend%20wasn't,taking%20action%20against%20climate%20change
7. Меры по борьбе с изменением климата. <https://www.un.org/ru/climatechange/what-is-climate-change>

VII BÖLMƏ

QLOBALLAŞAN DÜNYADA AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATI VƏ HÜQUQ SİSTEMİ

MÜSTƏQİLLİYİN BƏRPASINDAN SONRA HEYDƏR ƏLİYEVİN HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞU SİYASƏTİ

Nigar Abbaszadə

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim, t.ü.f.d
Azərbaycan
abbaszadə1988@gmail.com

Summary

HAYDER ALIYEV'S LEGAL STATE-BUILDING POLICY AFTER THE RESTORATION OF INDEPENDENCE

In the article, one of the rare historical figures who occupies a special place in the national history of Azerbaijan, Heydar Aliyev's unparalleled services in the struggle for independent state building in Azerbaijan, are briefly reviewed.

At the same time, the issues of state building, great achievements in the implementation of legal and democratic reforms, and an exciting period of progress were mentioned as a result of Heydar Aliyev's far-sighted and decisive policy.

The article also paid special attention to the fact that Heydar Aliyev was the founder of today's state of Azerbaijan, but also the founder of the modern parliament of Azerbaijan, taking practical steps towards the development of parliamentarism tradition

Key words: independence, statehood, parliament, legislation, constitution.

Резюме

ПРАВОВАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДЕРА АЛИЕВА ПОСЛЕ ВОССТАНОВЛЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье кратко рассмотрены беспримерные заслуги Гейдара Алиева в борьбе за независимое государственное строительство в Азербайджане, одной из редких исторических личностей, занимающих особое место в национальной истории Азербайджана.

В то же время были отмечены вопросы государственного строительства, большие достижения в осуществлении правовых и демократических реформ, захватывающий период прогресса, ставший результатом дальновидной и решительной политики Гейдара Алиева. В статье также уделено особое внимание тому факту, что Гейдар Алиев был основателем сегодняшнего Азербайджанского государства, а также основателем современного парламента Азербайджана, предпринимая практические шаги в направлении развития традиции парламентаризма.

Ключевые слова: независимость, государственность, парламент, законодательство, конституция.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycanın keçdiyi yolun hər bir mərhələsinin əsasında 1993-cü ilin iyunun 15-də əvvəllərində tarixi missiya ilə yenidən hakimiyyətə qayıtmış Ümummilli Liderin uzaqgörənliklə hazırladığı, daxili siyasi sabitlik, həm də beynəlxalq sistemin qanunauyğunluqlarını nəzərə alan milli dövlətçilik strategiyası dayanır.

Politoloji nöqteyi-nəzərdən dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi xalqların azadlığı yolunda dönüş nöqtəsi hesab olunsa da, Ulu Öndərin dəfələrlə vurğuladığı kimi “həqiqi müstəqilliyi qoruyub saxlamaq onu əldə etməkdən qat-qat çətindir”. Heydər Əliyev dühası doğma Vətəni dağılmaq təhlükəsindən xilas etməklə kifayətlənmədi, o, daha böyük amal - Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardı, bütün bilik və bacarığını, imkanlarını səfərbər edərək bu müstəqilliyi əbədi və dönməz etdi.

Müstəqilliyin ilk illərində buraxılan səhvlər mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitdə və qeyri-müəyyən geosiyasi mühitdə Azərbaycanı ciddi təhdid və çağırışlarla üz-üzə qoymuş, ölkəni uçurumun astanasına sürükləmişdi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, mərkəzi hakimiyyətin cinayətkar səriştəsizliyi, xarici amillərin təsiri altında mərkəzdənqaçma meyillərinin güclənməsi, daxili silahlı qarşıdurmanın tədricən vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi ölkəmizin üzləşdiyi problemlərin böyük miqyasından xəbər verirdi.

XX əsrin sonlarında ölkənin ən ağır vaxtlarında o, öz xalqını tək qoymarayaq Naxçıvana gəldi və milli dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə başladı. 1990-cı il noyabrın 17-də Muxtar Respublikanın Ali Qanunvericilik orqanında məhz onun təşəbbüsü ilə Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını qaldırdı. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən həmin tarixi sessiyada Muxtar Respublikanın rəsmi adından “Sovet Sosialist” sözləri çıxarıldı, qanunvericilik hakimiyyəti orqanının adı dəyişdirilərək “Ali Məclis” adlandırıldı. Bunun ardınca 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan parlamenti də respublikanın adının dəyişməsi və dövlət bayrağı haqqında qərar qəbul etdi. Bu dövrdə sözün həqiqi mənasında Naxçıvan parlamenti Azərbaycanın ali qanunverici orqanı üçün nümunə idi.

1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi və yenilməz iradəsi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Heydər Əliyevin ölkənin Ali Qanunvericilik orqanına sədr seçilməsi respublika həyatında çox mühüm bir hadisə oldu. Bu siyasi qayıdış, sözün həqiqi mənasında Azərbaycanı azərbaycanlılara, milləti özünə qaytardı. Hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, 15 iyun Azərbaycanın müstəqillik tarixində yeni siyasi eranın başlanğıcı oldu!

Heydər Əliyevin 1993-cü il iyunun 15-dən oktyabrın 3-dək Ali Sovetə rəhbərlik etdiyi dövrdə parlamentarizm ənənələri yeni nəfəs, yeni qüvvə aldı. Ordu quruculuğu sahəsində mühüm qərarlar qəbul edildi.

“Şəhidadının əbədləşdirilməsi və şəhid ailəsinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olundu. Konstitusiyada və müxtəlif hüquqi sənədlərdə dəyişikliklər edildi (12 dekabr 1995-ci il).

Cəmi 4 ay Ali Sovetin sədri vəzifəsində çalışsa da, Heydər Əliyev bu qısa müddətdə parlamentin ruhunu kökündən dəyişdi, Milli Məclisə siyasi mədəniyyət gətirdi. Onun iclası aparmaq tərz, fikirlərini dəqiq əsaslandırması, çıxışların məğzini tutmaq bacarığı, qiymətli fikirləri ümumiləşdirmək qabiliyyəti özlüyündə parlamentin üzvləri üçün yeni bir örnək, əsl parlamentarizm məktəbi idi.

Onu da qeyd etmək olar ki, Heydər Əliyevin Ali Sovetin sədri vəzifəsində çalışdığı qısa zaman kəsiyində Azərbaycanın demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi gələcək inkişafının təməli qoyuldu.

Heydər Əliyev milli qanunvericiliyimizin daha da təkmilləşdirilməsi, ölkəmizin Avro-atlantik məkana integrasiyasını daha da sürətləndirmək məqsədi ilə 2002-ci il iyunun 22-də fərmanı ilə Konstitusiyada dəyişikliklər edilməsi haqqında referendum aktının layihəsini ümumxalq səsverməsinə çıxardı. Bu, Heydər Əliyevin dərin fəlsəfi düşüncələrinin məntiqi nəticəsi kimi ilk növbədə dövlətçiliyimizin, demokratik norma və prinsiplərin daha da möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir.

Bu dövrdə artıq parlament Avropa məkanına integrasiya sahəsində çox vacib qanunlar qəbul etmişdir. Bunların arasında “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında”, “Nazirlər kabinetinə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən etimad məsələsinin həll edilməsi hüququnun əlavə təminatları haqqında” Konstitusiya qanunları kimi çox mühüm sənədlər var idi [2; 3].

2002-ci il avqustun 24-də əhalinin böyük əksəriyyəti referendum aktına səs verərək Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə aparılan hüquqi islahatları dəstəklədiyini bildirdi. Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklərə əsasən vətəndaşlara Ombudsmana (İnsan hüquqları üzrə müvəkkilə), Konstitusiya məhkəməsinə müraciət etmək hüququ verildi. Milli Məclisin səlahiyyətləri dəqiqləşdirilərək ona Ombudsmanın seçilməsi, Apellyasiya Məhkəməsinə hakimlərin təyin olunması hüququ verildi. Bu dəyişikliklərin bir qrupu məhkəmə hakimiyyətinin rolunun artırılması, Prokurorluğa qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun verilməsi ilə bağlı idi [1].

Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyasında parlamentin beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı da mühüm yer tuturdu. Bu siyasətin məntiqi nəticəsi kimi bu gün Milli Məclis respublikanın iştirak etdiyi bir sıra nüfuzlu beynəlxalq qurumların parlament məclislərinin, o cümlədən ,Türk Dövlətləri Parlament Assambleyasının, ATƏT-in Parlament Assambleyasının, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı Parlament Assambleyasının, MDB-nin Parlamentlərarası Assambleyasının, İslam Konfransı Təşkilatı Parlament Məclisinin tam hüquqlu üzvüdür, Avropa Parlamenti və Şimali Atlantika Parlament Assambleyası ilə yaxından əməkdaşlıq edir.

Milli Məclisdə dünyanın 60-dan çox ölkəsinin parlamenti ilə əlaqələr üzrə işçi qrupları yaradılmışdır. Hazırda parlament nümayəndə heyətləri tez-tez xarici ölkələrdə səfərlərdə olur, Milli Məclisdə xarici ölkələrin siyasi və dövlət xadimləri, parlament üzvləri ilə görüşlər təşkil edilir. Bütün bunlar qanun yaradıcılığı sahəsində təcrübə və informasiya mübadiləsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan parlamenti ölkənin beynəlxalq əlaqələrinin inkişafına öz layiqli töhfəsini verməkdədir.

Heydər Əliyev parlamentarizm ənənələrinin inkişafına müstəqilliyimizin qorunub saxlanması, daha da möhkəmlənməsi prizmasından yanaşır, bu sahəni dövlətçilik məfkurəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edirdi. O, dəfələrlə qeyd edirdi ki, müstəqil Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Hakimiyyətin mühüm qollarından biri kimi bugünkü Milli Məclis də varislik prinsipinə sadıq qalaraq parlamentarizm ənənələrini inkişaf etdirməkdədir.

Bugünkü Milli Məclis Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin varisi kimi Azərbaycan dövlətçiliyini əbədi etmək üçün Heydər Əliyev ideyalarından bəhrələnir. Zəngin idarəçilik təcrübəsinə və yenilməz iradəyə malik belə bir tarixi şəxsiyyətin ölkədə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini, siyasi varlığını məhv olmaq təhlükəsindən xilas etməklə yanaşı həm də Azərbaycan parlamentarizm tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu.

Heydər Əliyevin ideyalarından bəhrələnən Azərbaycan bu gün uğurları ilə dünyanı heyrləndirir. Bu nailiyyətlərin qazanılmasına ölkə parlamenti də öz layiqli töhfəsini verməkdədir. Azərbaycan Parlamentində qəbul olunmuş qərarlar ölkəmizi möhkəmləndirmək, gücləndirmək, Azərbaycan xalqının rifah halını yaxşılaşdırmaq, güclü, zəngin dövlət yaratmağına xidmət edir.

Azadlığı, müstəqilliyi uğrunda bütün çətinliklərə mərdliklə sinə gərmiş mübariz Azərbaycan xalqı bu gün Heydər Əliyev siyasi məktəbinin ən layiqli yetirməsi, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə öz şanlı tarixinin yeni parlaq səhifəsini yazmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi məqsədi ilə 24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş ümumxalq səsverməsinin (referendumun) yekunları haqqında Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının Qərarı, 29 avqust 2002-ci il № 99/372

2. Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu, Bakı şəhəri, 28 dekabr 2001-ci il № 246-IIKQ

3. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu Bakı şəhəri, 24 dekabr 2002-ci il № 404-IIKQ

4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

5. Azərbaycan Respublikasının Tarixi (1991-2021) 2 cildə, Bakı-BDU-2021
owards the development of parliamentarism tradition.

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ HÜQUQ VƏ QANUNUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ ƏSASLANAN CƏMİYYƏTDİR

Mehriban Babaxanova

Azərbaycan Dillər Universiteti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
mbabakhan@yahoo.com

Summary

CIVIL SOCIETY IS A SOCIETY BASED ON THE INTERACTION OF LAW AND LAW

The issue of interaction between law and law has been known to political and legal thought since ancient times. True, although legal science does not yet know in what centuries and historical periods law was created, the interaction of both phenomena has historically existed. The situation has led to the fact that in most cases law is understood as law, and law is understood as law. For this reason, their interaction has always been the focus of attention of world jurisprudence. Discussions on this issue are still ongoing in world jurisprudence today; the diversity of opinions inevitably makes researchers think.

Key words: civil society, state, legal, society, act

Резюме

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО – ЭТО ОБЩЕСТВО, ОСНОВАННОЕ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ПРАВА И ПРАВА

Вопрос взаимодействия права и закона известен политико-правовой мысли с древнейших времен. Правда, хотя юридическая наука еще не знает, в какие века и исторические периоды было создано право, взаимодействие обоих явлений исторически существовало. Ситуация привела к тому, что в большинстве случаев право понимается как закон, а закон понимается как право. По этой причине их взаимодействие всегда было в центре внимания мировой юриспруденции. Дискуссии по этому поводу в мировой юриспруденции ведутся и сегодня, разнообразие мнений неизбежно заставляет исследователей задуматься.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, право, общество, акт.

Hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsi haqqında məsələ siyasi-hüquqi fikrə ən gədim dövrdən məlumdur. Doğrudur, hüququn konkret olaraq hansı əsr və tarixi dövrlərdə yaranması hələ hüquqşünaslıq elminə dürüst məlum olmasa da, hər iki fenomenin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi tarixən mövcud olmuşdur. Vəziyyət elə gətirmişdir ki, əksər hallarda hüquq dedikdə qanun, qanun dedikdə isə hüquq anlaşılmışdır. Elə bu səbəbdən də onların qarşılıqlı əlaqəsi həmişə dünya yurisprudensiyasının daim diqqəti mərkəzində olmuşdur. Bu barədə dünya hüquqşünaslığında bu gün də diskussiyalara aparılır, fikirlərin müxtəlifliyi tədqiqatçıları istər-istəməz düşündürməyə vadar edir.

Vətəndaş cəmiyyətində hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsi, hər şeydən əvvəl, hüquqi dövlətin fəaliyyəti prinsiplərindən irəli gəlir. Hüquqi dövlət hüququn və qanunun aliliyini son dərəcə yaxından tanıyan qurumdur. Onun bu

xüsusiyyəti, şübhəsiz ki, vətəndaş cəmiyyətinə sirayət etməyə bilməz. Belə qarşılıqlı əlaqənin özünəməxsus bir sıra səciyyəvi cəhətləri vardır. Ona görə ki, hüquq və qanun bir-birini tamamlamaya bilməz. Hər iki fenomen dövlət və cəmiyyət üçün eyni dərəcədə xüsusi çəkisi olan fenomenlərdir. Hər hansı cəmiyyəti, o cümlədən vətəndaş cəmiyyətinin sosial və siyasi institutlarsız, hakimiyyətsiz, eləcə də hüquq və qanunlar olmadan yaşaması, yaxud mövcud olması qeyri-mümkündür. Vətəndaş cəmiyyətində fəaliyyət göstərən sabit xarakterli sosial, siyasi təsislər bu cəmiyyət üçün sosial və ya siyasi funksiyaları yerinə yetirir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, yalnız hüquqi dövlətdə hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsi bütün dolğunluğu ilə təzahür, özünü nümayiş etdirmə forması əldə etməklə qarşılıqlı münasibəti təcəssüm edir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, nə quldarlıq, nə feodalizm formasında və nə də burjuva quruluşunun folmalaşdığı ilk vaxtlarda hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsi hiss olunmamışdır. Belə qarşılıqlı əlaqə burjuva münasibətlərinin inkişafı, daha dəqiq desək, hüquqi dövlətin bərqərar olmasından sonra meydana gəlmişdir. [6,259-260]

Bu mülahizə ilə biz də razılaşıırıq və əlavə etmək istəyirik ki, hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsi hər iki fenomenin bir -birinə olan qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

Fikrimizcə, qanuna leqitimliyi başlıca olaraq hüquq verir, yəni qanun məhz hüququn sayəsində hüquqi qanunvericilik aktı olmaq qabiliyyətini malik olur. Ona görə də tədqiqat işlərində adətən, “qanuni hüquq” deyil, “hüquqi qanun” ifadəsindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Əgər ifadə edilərsə ki, bu “qanuni hüquq”dur, o halda istər-istəməz belə bir fikir meydana çıxa bilər ki, deməli, “qeyri-qanuni hüquq” da ola bilər. Bu isə kökündən yanlışlıqdır. Beləliklə hüququn qanuniliyindən deyil, qanunun hüquqiliyindən danışmaq lazımdır.

Vətəndaş cəmiyyəti qanuna hörmətlə yanaşanların, hüququn aliliyini danışıqsız qəbul edənlərin və nəhayət, hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsini tanıyanların birliyidir. Bu birlik hüquqa ən ali mədəni fenomen kimi yanaşır, onu bəşəri münasibətlərin tənzimlənməsində ən birinci tənzimləyici qismində dəyərləndirir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində belə bir mülahizə yürüdüldür ki, hüquq mürəkkəbləşmiş, daxildən ziddiyyətləri olan cəmiyyətin obyektiv tələbatının nəticəsi kimi yaranır. O özünün tənzimləyici təsiri ilə cəmiyyətdə mütəşəkkilliyi, sabitliyi və hüquq qaydasını təmin edir. [2,241] Mülahizə ilə razılaşmaq mümkündür, lakin belə bir cəhəti nəzərdən qaçırmaz ki, hüququn yaranması təkcə yuxarıdakılarla bitmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquq insan birliyinin mütəşəkkil qurumu olan cəmiyyətin intellektual əməyinin (zehni əməyin) bəhrəsidir. Onun formalaşması bir sıra inkişaf pillələrindən keçir. İlk növbədə hüququn ilkin hüceyrəsi kimi “hüquq norması” yaranır. Müəyyən dövr (hətta əsr) ərzində üst-üstə qalaqlanmış hüquq normaları öz potensialı sayəsində “hüququn müəyyən bir sahəsinə çevrilir. İntellektual zəhmətin məhsulu olan hüquq təşəkkül tapdıqdan sonra cəmiyyətlə birlikdə fəal surətdə fəaliyyətə başlayır. Belə qarşılıqlı fəaliyyət qarşılıqlı təsirsiz ötürmədiyinə görə şübhəsiz ki, aparıcı rol cəmiyyətə məxsus olur. Məsələn, vətəndaş cəmiyyəti hüququn məzmununu determinə edir, onun inkişafına həlledici təsir göstərir. Buna görə də vətəndaş cəmiyyətində hüququn (o cümlədən qanunun) aliliyi cəmiyyətin nail olduğu iqtisadi və mənəvi səviyyə ilə müəyyənləşdirilir.

Hüquq və qanun eyniləşdirməyə göstərilən cəhdlər müəyyən əsasla malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda hüququn çərçivəsi ciddi formalaşdırılır, yalnız “hüquq” kimi tanınır. Bu isə o deməkdir ki, qanundan kənarda hüquq yoxdur və ola da bilməz. Bununla əlaqədar tədqiqatçı - alimlər xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, “əgər hüquq dedikdə ancaq hüquq norması başa düşülürsə, deməli, hüquq və qanunun eyniliyi haqqında nəticə qəçılmazdır” [5,89], “hüququn mənbələri xaricində, həmin mənbələrdən kənarda hüquq normaları mövcud deyil”. [3,24] “Lakin hüququ ancaq normalara münəcər etmək olmaz. O, normalardan başqa özündə sosial-hüquqi iddialar və subyektiv hüquqları da ehtiva edir.”[4,63]

Yuxarıdakı mülahizələrdən aydın olur ki, hüquq normalarının təyinatı sosial-hüquqi iddiaları subyektiv hüquqlara transformasiya etməkdən ibarətdir. Beləliklə də, hüquq ancaq vacib olan (normativ və fərdi göstərişlər, qərarlar) sferanı deyil, həm də mövcud olan) hüquqi imkanlardan real istifadə etmə, vəzifələrin real surətdə icrası) sahəni əhatə edir.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, hüquq həm tənzimləyici, həm də ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi nəticəsində tənzimləməyə hüquqi forma verən, cəmiyyətin varlığından ibarət olan” hadisədir. [1,70-71].

Hüququn belə geniş mənada dərk edilməsi aşkardır, belə ki, o, cəmiyyət tərəfindən yaradılır, onun məzmunu da cəmiyyət tərəfindən zənginləşdirilir, hüququn məzmununa yalnız normativ forma verilir, yəni o, özünün “qanunda ifadəsi”ni tapır.

Beləliklə, belə bir gənaətə gəlmək olar ki, hüquq və qanun bir-birindən fərqlənənən hadisələrdir. İkincisi, “hüquq cəmiyyətin intellektual əməyinin bəhrəsidir, qanun isə qanunverici orqan tərəfindən yaradılır” formulu hüququn qanunla eyni deyil, oxşar anlayış olduğunu əks etdirir və hüququn fərqləndiyini daha dəqiq ifadə edir.

Üçüncüsü, hüquqi məzmunla hüquqi forma arasında birliyin olması və onların arasındakı ziddiyyət haqqındakı məsələni də unutmaq olmaz. Qanunda ifadə edilməyən hüquqi məzmun realizə olunma təminatına malik deyil, deməli, o, bu sözün əsl mənasında və bütün dəqiqliyi ilə hüquq ola bilməz.

Dördüncüsü, əgər qanunun məzmunu dövlət hakimiyyətinin özbaşınalığına imkan verirsə, həmin qanunu legitim (hüquqi) qanun kimi qiymətləndirmək olmaz. Belə qanunları formal hüquq və qanunun

fərqləndirilməsi böyük humanist məna daşıyır. Çünki belə fərqləndirmə prosesində hüquqa qanunun keyfiyyət meyarı qismində baxılır. Bundan başqa, qanun insan hüquqlarını, onun mənafe və tələbatlarını tanıyır və bunlara təminat verir.

Ədəbiyyat

1. Бойко Л.М. Совершенствование законодательной техники в условиях ускорения социально-экономического развития общества. Ташкент, 2002
2. Жеругов Р.Т. Теория государства и права. Нальчик, 2005
3. Кулапов В.Л. Рекомендательные нормы права. Саратов, 2007
4. Рыбушкин Н.Н. Запрещающие нормы права. Казань, 2000
5. Халфина Р.О. Право как средство социального управления. М., 2008
6. Черанцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. М., 1999

XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-İN ŞƏRQİ AVROPANIN SOSIALİST ÖLKƏLƏRİ İLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ İXRAC POTENSİALI

Namiq Əsədov

Azərbaycan Dillər Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
namiq.asadov78@mail.ru

Summary

EXPORT POTENTIAL OF THE AZERBAIJAN SSR IN TRADE RELATIONS WITH THE SOCIALIST COUNTRIES OF EASTERN EUROPE IN THE 1960s-1980s

During the years of Soviet Union rule Azerbaijan could not maintain direct economic and political relations with foreign countries because it didn't have any independent foreign policy. Only from the beginning of 60s of the XX century the center allowed Azerbaijan to maintain economic relations with foreign countries. The oil factor was the main factor in economic relations of Azerbaijan with foreign countries. The oil factor was the main factor in economic relations of Azerbaijan with foreign countries. Despite of this different kinds of industrial products were exported. As a result of the collapse of the Soviet Union after declaring its independence Azerbaijan got an independent foreign policy course and accordingly a system of economic cooperation was established directly with these countries.

Key words: Azerbaijan, Europe, trade, oil, export.

Резюме

ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ СО СОЦИАЛИСТИЧЕСКИМИ СТРАНАМИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В 1960-1980-Е ГГ.

Из-за отсутствия независимой внешней политики в годы советской власти Азербайджан не мог поддерживать экономические и политические связи с зарубежными странами напрямую. Только в 60-е годы XX века центр позволил Азербайджану наладить экономические отношения с зарубежными странами. Нефтяной фактор был важным фактором экономических отношений Азербайджана с зарубежными государствами. Несмотря на это, также экспортировались другие промышленные товары в результате распада Советского Союза Азербайджан добился независимости и получил независимый внешнеполитический курс, установил напрямую систему Экономического сотрудничества с этими странами.

Ключевые слова: Азербайджан, Европа, торговля, нефть, экспорт.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan müstəqil xarici siyasətə malik olmadığı üçün xarici dövlətlərlə birbaşa iqtisadi və siyasi əlaqələr saxlaya bilmirdi. Mərkəz tərəfindən əsasən mədəni əlaqələrin saxlanılmasına icazə verilir. Siyasi əlaqələr isə xarici ölkələrin sosialist partiyaları ilə saxlanılırdı. Yalnız XX əsrin 60-cı illərindən mərkəz tərəfindən Azərbaycanın xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqələr saxlamasına icazə verildi. Azərbaycanın xarici ölkələrlə olan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin əsasını ölkənin zəngin təbii sərvətləri, coğrafi mövqeyi təşkil edirdi. Bu münasibətlər Azərbaycanda təsərrüfat sahəsinin inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərirdi. Azərbaycanın xarici dövlətlərlə olan

iqtisadi münasibətlərində neft amili önəmli faktor idi. Azərbaycan bu dövrdə öz neft məhsullarını müstəqil şəkildə dünya bazarına çıxara bilmirdi. 60-cı illərin sonlarından Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələri bir qədər genişləndi. 70-80-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrinin əsasını xarici ticarət təşkil edirdi. Bu illərdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri saxladığı dövlətlərin sayı artmışdı, lakin əməkdaşlıq ediləcək dövlətlərin siyahısını Moskva müəyyənləşdirirdi. Azərbaycan xarici ölkələrə neft və neft məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları, müxtəlif elektronika məhsulları ixrac edirdi. Azərbaycanın xarici ticarət dövryyəsinin əksəriyyətini Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri ilə əlaqələr təşkil edirdi. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələr Çexoslovakiya, Macarıstan, Polşa, Bolqarıstan, Yuqoslaviyaya məhsullar ixrac edirdi.

Azərbaycan SSR QİYŞ daxilində Şərqi Avropanın sosialist ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrə malik idi. 1949-cu ildə QİYŞ-in yaranması ilə bu təşkilat çərçivəsində Şərqi Avropanın sosialist ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələr saxlanılmışdır. Müvafiq olaraq SSRİ-nin bu ölkələrlə əməkdaşlığında Azərbaycan SSR də iştirak etmişdir.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrində sərgi və yarmarkalar xüsusi yer tuturdu. Bu, ölkənin imkanlarını nümayiş etdirmək üçün səmərəli bir vasitə idi. Azərbaycan Plovdiv, Praqa, Poznan, Zaqreb, Leypsiq şəhərlərində keçirilən sərgi və yarmarkalarda iştirak edirdi. Eyni zamanda 70-80-ci illərdə Bakı şəhərində keçirilmiş sərgilərdə Azərbaycan elektronika, neft maşınqayırması, yüngül və yeyinti sənaye məhsullarını nümayiş etdirirdi [1].

1970-ci illərdə keçirilən beynəlxalq Leypsiq sərgisində, beynəlxalq Plovdiv yarmarkasında Azərbaycan SSR-in barama sortları və ipəyi nümayiş olunurdu [6, 140].

1971-ci ildə Plovdiv şəhərində keçirilən beynəlxalq sərgidə Azərbaycan SSR Sovet İttifaqını təmsil edirdi və bir sıra sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları, yüngül sənaye məhsulları sərgidə nümayiş olunmuşdur [10, 18].

1982-1986-cı illərdə Çexoslovakiyada keçirilmiş sərgilərdə Azərbaycan çayı nümayiş olunurdu. “Azərbaycan bukəti” 1982-ci ildə ADR-in Leypsiq şəhərində, 1986-cı ildə Bolqarıstanda keçirilmiş sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir [6, 144]. Azərbaycan SSR 1981-1985-ci illərdə altı beynəlxalq yarmarkada iştirak etmişdir. Bu sərgilərdə Azərbaycanın 1000-ə qədər müxtəlif növ məhsulları nümayiş olunmuşdur. [9, 99].

Budapeşt şəhərində 1985-ci ildə beynəlxalq yarmarka keçirilən zaman Azərbaycan sovet povilyonu tərkibində burada iştirak etmişdir [7, 117].

Neft məhsulları ixracı. XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan SSR dünyanın müxtəlif ölkələrinə 350 növ sənaye məhsulu ixrac edirdi. Azərbaycan SSR-in 300 adda məhsulu QİYŞ üzvü olan dövlətlərə ixrac edilirdi. Təbii ki, Azərbaycanın xarici ölkələrə ixrac potensialında neft və neft məhsulları əsas yer tuturdu. XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan SSR-dən Bolqarıstana fantan armaturları, quraşdırma kranlar, nasos ştanqları, “URB-2A” markalı qazma aqreqatları, “LM-145” markalı maqnitlər ixrac olunurdu. XX əsrin 60-70-ci illərində L.Şmidt adına Bakı maşınqayırma zavodundan Bolqarıstana 573,9 min manatlıq fantan armaturları ixrac olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bu illər ərzində zavoddan Bolqarıstana 632,8 min manatlıq məhsul ixrac olunmuşdur. 1960-cı illərdə Bolqarıstan tərəfindən Bakı cihazqayırma zavoduna çoxsaylı sifarişlər edilirdi. Məsələn, “SM-66” markalı maşın, “B-10” markalı süzgəc, “RDV-5” markalı reproduktor bu sifarişlərin sırasında yer alırdı [10, 12-14]. Azərbaycan SSR-də istehsal olunan 5 və 25 tonluq kranlar, dəzgahlar Bolqarıstan, Macarıstan kimi sosialist ölkələrdə istifadə olunurdu. Bundan başqa 1970-ci illərdə BXR-də neft yağlarının istehsalını həyata keçirən müəssisənin yaradılmasında Azərbaycan yaxından iştirak etmişdir [10, 13].

1970-1975-ci illər ərzində M.Qasımov adına, B.Sərdarov adına müəssisələrdən, Keşlə və Bakı maşınqayırma zavodlarından Bolqarıstana dəyəri 23148,6 min manatlıq “URB” markalı qazma aqreqatları ixrac olunmuşdur [10, 15]. Azərbaycan SSR-in S.Kirov adına maşınqayırma zavodunun məhsulları dünyanın bir sıra sosialist ölkələrinə ixrac olunurdu. Onların arasında ADR, Bolqarıstanı göstərmək olar. Təkcə Bolqarıstana 1970-ci ilin birinci kvartalında 8340 manatlıq, ikinci kvartalında 60149 manatlıq məhsul ixrac olunmuşdur [10, 16].

XX əsrin 70-ci illərində Macarıstan Azərbaycan SSR-dən neft və neft məhsulları, mahlıç, kondisioner idxal edirdi. [5, 120].

Digər sahələrdə ixrac potensialı. Bu illərdə Sumqayıt boru-prokat zavodundan Macarıstana borular ixrac olunurdu. Eyni zamanda Mingəçevir kənd təsərrüfatı təmiri zavodundan Bolqarıstana məhsullar göndərilirdi. Bakı mayesiz transformator zavodunun məhsulları isə Macarıstana ixrac olunurdu. Tədqiqat illərində Rumıniya, Bolqarıstan, Çexoslovakiya kimi sosialist ölkələrdən Bakı şin zavodu, Sumqayıt alüminium zavodu, Kirovabad (ind. Gəncə) cihazqayırma zavoduna sifarişlər olunurdu. Bu illərdə Azərbaycan SSR-dən sosialist ölkələrə ixrac olunan məhsulları bu şəkildə göstərmək olar:

- Rumıniyaya Bakı tibb cihazları zavodu tərəfindən dərmanlar, Kirovabad yağ-piy kombinatı tərəfindən yuyucu maddələr, sabunlar, Maşağa konserv zavodu tərəfindən konservləşdirilmiş zeytun;

- Polşaya, ADR-ə, Macarıstana, Çexoslovakiyaya Əli Bayramlı və Yevlax pambıq təmizləmə zavodu tərəfindən mahlıç;

- Yuqoslaviya və Macarıstana Bakı çaydoldurma fabriki tərəfindən Azərbaycan çayı; -ADR və Çexoslovakiyaya Sumqayıt kimya zavodu tərəfindən duru xlor və s. [4, 4- 5].

Tədqiqat dövründə Sumqayıt Azərbaycan SSR-in ən böyük sənaye şəhəri hesab olunurdu. Sumqayıt zavodu ölkənin bir sıra neft rayonları ilə yanaşı xarici ölkələrin bəzi şəhərlərini də tikişsiz prokat borularla təchiz edirdi. Bundan əlavə Polşanın, Rumıniyanın, Bolqarıstanın və ADR-in neft mədənlərində Sumqayıt boru-prokat zavodunun məhsulu olan borulara rast gəlmək olardı [3, 19].

Sumqayıtdakı boru-prokat zavodunda azərbaycanlı metallurqların macar-sovet dostluq cəmiyyətinin nümayəndə heyəti ilə görüşü olmuşdur. Sumqayıt macar dostlarına öz doğma şəhərlərini xatırladırdı. Həmin illərdə, həmçinin başqa ölkələrin nümayəndə heyətləri Sumqayıtda səfərdə olmuşdur. Onların sırasında Çexoslovakiya, ADR, Polşa, Rumıniya, Yuqoslaviyanın nümayəndələri olmuşdur [3, 112-113].

1970-ci illərdə Sumqayıt alüminium zavodunun məhsulları Bolqarıstana ixrac olunurdu. 1971-ci ildə bu zavoddan BXR-ə 2,6 ton alüminium məftili, 500 ton alüminium məhsulu ixrac olunmuşdur. 1975-ci ildə isə 250 min ədəd buxarlandırıcı göndərilmişdir [10, 17].

80-ci illərdə Macarıstanın “1 May” adlı fabriki tərəfindən Bakıda Volodarski tikiş fabrikinin yenidən qurulması üçün texniki sənədlər hazırlanmışdır. Öz növbəsində Bakı Kondisioner zavodu Macarıstana ildə 2,5-3 min məişət kondisioneri tədarük etməyi öhdəliyinə götürmüşdür.

1980-1985-ci illərdə Azərbaycan SSR-dən sosialist ölkələrinə 331060 ton pambıq ixrac olunmuşdur. Bu illərdə Polşa, Bolqarıstan, və digər sosialist ölkələrə 110 min dekalitr konyak, 32600 min manatlıq şampan çaxırı ixrac olunmuşdur. [9, 102-103].

Macarıstan Azərbaycanda ildə 12 min və 16 min ton ət istehsal etmək qabiliyyətinə malik iki böyük quşçuluq fabrikinin tikintisinə yardım göstərmişdir. Həmçinin Şəki süd-pendir zavodunda Macar avadanlıqları quraşdırılmışdır [2, 83-84]. 1980-ci illərin ikinci yarısında etibarən dünya sosializm sistemi öz zəifliyini biruzə verməyə başlamışdır. Artıq sosialist ölkələrdə kommunist partiyalarının hakimiyyətinə son qoyulurdu. Şərqi Avropa ölkələrində çoxpartiyalı sistem yaranırdı. Macarıstan, Çexoslovakiya, Bolqarıstan, Rumıniya, Polşa kimi sosialist ölkələrdə yeni cəmiyyətlər qurulurdu. Bu dövrdə artıq QİYŞ də əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. 1991-ci ildə Macarıstanın Budapeşt şəhərində müşavirə keçirilən zaman QİYŞ-in buraxılması barədə qərar qəbul olunmuşdur [8, 81].

XX əsrin sonlarında sosializm sisteminin zəifləməsi, QİYŞ-in dağılması, eyni zamanda Şərqi Avropa dövlətlərində baş verən proseslər ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlığın zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra müstəqil xarici siyasət kursunu qazanmış və müvafiq olaraq bu ölkələrlə birbaşa olaraq iqtisadi əməkdaşlıq sistemi qurulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev M.İ. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr. II hissə 1946-1999-cu illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 450 s.

2. Гаджизаде А. Экономические связи со странами СЭВ // Коммунист Азербайджана, 1987, № 12, с.82-85
3. Дулаева З.А. Сумгаит - индустриальный гигант Азербайджана. Баку, 1962, 127 с.
4. Насиёв Н.А. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlığı. Bakı: Elm, 1970, 35 s.
5. Məmmədov H.N. Azərbaycan-Macaristan münasibətlərinin inkişaf tarixindən // Pedaqoji Universitet xəbərləri-humanitar elmlər seriyası, 2015, №2, s.120-124
6. Nəbiyev B.E. Heydər Əliyev və Azərbaycan SSR-in iqtisadi inkişafı (1969-1982-ci illər): Tarix.elm.nam.....dis. Bakı, 2007, 183 s.
7. Nuriyeva Z. Azərbaycan Sovet Respublikası və Macarıstan Xalq Respublikası arasında XX əsrin 80-ci illərində mövcud əlaqələrə baxış // Tarix və onun problemləri, 2014, №4, s.115-119
8. Ruintən S. Yeni dünya düzəninə formalaşması və Azərbaycanın xarici siyasətinin yeni hədəfləri // Tarix və onun problemləri, 2012, №3, s.81-88
9. Sayadov S.A. XX əsr: Azərbaycan və dünya: beynəlxalq integrasiya sistemində: SSRİ, Avropa, Asiya, Afrika, Amerika: 1945-1990-cı illər. Bakı: Elm, 2006, 186 s.
10. Sərdarov Z.H. Səmərəli əməkdaşlıq: Sovet İttifaqının Bolqarıstanla əməkdaşlığında Azərbaycanın iştirakı. Bakı, 1979, 82 s.

DÖYÜŞ FƏALİYYƏTİNDƏN SONRA HƏRBİ QULLUQÇULARIN PSIXOLOJİ REABİLİTASIYASI

Elxan İmranov

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, silsilə rəisi, polkovnik-leytenant

Azərbaycan

riad.imranov@mail.ru

Summary

PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY SERVANTS AFTER COMBAT ACTIVITY

The article is devoted to the investigation of psychological traumas suffered by military personnel after military operations and ways of their elimination. Post-traumatic stress disorder, depression, anxiety disorder, psychosomatic problems observed in military personnel after combat activity were analyzed in the article, and the main issues of psycho-social and psycho-physiological rehabilitation implemented in order to re-adapt to normal life of military personnel who suffered deep shocks after the war were touched upon. The article also clarifies the points related to the comprehensive measures implemented in our country after the Second Karabakh War in relation to the war participants at the state level.

Key words: war, psychological disorder, post-traumatic stress disorder, psychological rehabilitation, Karabakh War II

Резюме

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ПОСЛЕ БОЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья посвящена исследованию психологических травм, полученных военнослужащими после боевых действий, и путям их устранения. В статье проанализированы посттравматическое стрессовое расстройство, депрессия, тревожное расстройство, психосоматические проблемы, наблюдающиеся у военнослужащих после боевой деятельности, а также основные вопросы психосоциальной и психофизиологической реабилитации, реализуемой в целях реадaptации к нормальной жизни военнослужащих. были затронуты военнослужащие, пережившие глубокие потрясения после войны. В статье также уточняются моменты, связанные с комплексными мерами, реализованными в нашей стране после Второй Карабахской войны в отношении участников войны на государственном уровне.

Ключевые слова: война, психологическое расстройство, посттравматическое стрессовое расстройство, психологическая реабилитация, Вторая Карабахская война

Müharibələr bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyən ən böyük sosial problemlərdəndir. Müharibə başa çatdıqdan sonra həm qalib, həm məğlub dövlətə bir sıra ağır fəsadlar bəxş edir. Hərbi tarixi sübut edir ki, hərbi əməliyyatlar zamanı ordu fiziki itkilərlə yanaşı, eyni zamanda çox ciddi maddi-mənəvi itkilərə məruz qalır. Belə ki, döyüş əməliyyatları bitdikdən sonra həm fizioloji və həm də psixoloji travmalar alan bəzi hərbi qulluqçularda psixofizioloji pozuntular müşahidə edilməyə başlayır. Məhz bu baxımdan

da hərbi əməliyyatlardan sonra müharibə iştirakçıları ilə psixoloji reabilitasiya işlərinin təşkil edilməsi olduqca aktual məsələ kimi çıxış edir.

Müharibə travmaları, müharibənin psixoloji aspektləri, hərbi psixologiya, hərbiçilərin psixoloji xüsusiyyətləri məsələləri bu gün həm dünya psixologiyasında və həmçinin də ölkəmizdə böyük aktuallıq kəsb edir və hərtərəfli şəkildə araşdırılır.

Elmi ədəbiyyatda bu mövzu hələ də qədim dövrlərdən araşdırma predmeti təşkil etmişdir. Müharibə şoku ("Shell shock") döyüş psixi travması hadisəsi ilk dəfə Kanadada, ABŞ-da və əksər Avropa ölkələrində Birinci Dünya Müharibəsi zamanı xüsusi müharibə hadisəsi kimi tanınmışdır. Vyetnam müharibəsindən sonra isə müharibənin insan psixologiyasına təsiri və döyüşçülərin psixoloji vəziyyəti haqqında daha geniş tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. İlk dəfə "Vyetnam sindromu" ifadəsi istifadə edilməyə başlanmışdır. [2, 11]

Döyüş fəaliyyətindən sonra hərbi qulluqçularda müşahidə olunan psixoloji problemlər

Müharibə zamanı hərbi əməliyyatlarda iştirak edən hərbi qulluqçular travmaya səbəb olan ağır səhnələrin şahidi olurlar. Ümumiyyətlə müharibənin psixoloji təsiri dərin və uzunmüddətlidir. Müharibə zamanı istifadə edilən döyüş sursatlarının səsləri müharibədən sonra belə müharibə iştirakçılarına pis təsir etməyə davam edir. Bu səslərə bənzəyən sığınacaq səs, hansısa əşyanın sınıması, qapının çırpılması və s. kimi səslər onlarda daima gərginliyə səbəb olur.

Müharibə vəziyyəti bütün tələbat və ehtiyacların məhdudlaşmasına səbəb olur. Belə ki, hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlərin əsas tələbatlar sistemi pozulur (yemək, içmək, cinsi, təhlükəsizlik, sevgi və s.). Təbii ki, bu tələbatlar sisteminin pozulması, müharibə zamanı yaşanan hadisələr ilə əlaqədar olaraq psixi gərginliyin artmasına səbəb ola bilər. Bu gərginlik stressə və bir sıra psixoloji pozuntulara zəmin yaradır. Müharibə travması bir çox psixoloji problemlərin təzahür etməsinə, cəmiyyətdə və ayrı-ayrı şəxslərdə şiddət və aqressiyanın artmasına hətta şəxsiyyətin deqradasiyası kimi daha ağır halların ortaya çıxmasına da səbəb ola bilər. Müharibədən sonra hərbi qulluqçularda ən çox **post-travmatik stress pozuntusu, depressiya, təşviş pozuntusu, psixosomatik problemlər, aqressivlik, amneziya, intihar halları, alkoqol və maddə asılılığı** kimi əlamətlərin təzahür etməsi də müşahidə olunur. Uzunmüddətli stressə və onun yaratdığı problemlərə **post-travmatik stress pozuntusu** deyilir. [1, 260]

Hərbi qulluqçuların psixofizioloji və psixososial reabilitasiyası məsələləri

Müharibə bitəndən sonra hərbi qulluqçuların normal həyata adaptasiyası çətin və ağırlı olur. Müharibə travmalarını aradan qaldırmaq üçün mütəxəssis dəstəyi alınması hərbi qulluqçuların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və adaptasiyası üçün zəruridir. Müharibə travmaları olan hərbi qulluqçular ilə multidisipliner iş aparılması mütləqdir. Psixoloq, sosial işçilər və həkimlər birlikdə komanda şəklində çalışmalı və müharibə travmalarının aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər görməlidirlər.

Reabilitasiya xəstəliklər, travmalar və ya fiziki, kimyəvi və sosial amillər nəticəsində pozulmuş sağlamlığın, funksional vəziyyətinin və əmək qabiliyyətinin bərpasıdır.

Hərbi qulluqçunun fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onların reabilitasiya potensialını ən səmərəli şəkildə reallaşdırmaq üçün fərdi psixoloji reabilitasiya proqramı tərtib edilir. Müharibədən xəsarət almış hərbi qulluqçuların fizioloji və psixoloji problemlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq psixofizioloji və psixososial reabilitasiya müxtəlif müddətlərdə həyata keçirilir (qısamüddətli, uzunmüddətli). Hər hansısa psixoloji problemi aradan qaldırmaq üçün 10-15 seans lazım olursa, müharibə iştirakçıları arasında bu seanslar daha çox ola bilər (25-30). [5, 29]

Psixoloji reabilitasiyanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır: - səmərəlilik; - ardıcılıq; - çeviklik; - coxpilləlilik. [6]

Psixoloji reabilitasiya psixi travma almış insanların pozulmuş psixoloji funksiyalarını, şəxsi və sosial vəziyyətini bərpa etməyə və ya kompensasiya etməyə yönəlmiş psixoloji, sosial-psixoloji tədbirlər sistemidir. Psixoloji reabilitasiyanın məqsədi hərbi qulluqçuya peşə fəaliyyətini davam etdirmək üçün optimal psixi sağlamlığının bərpasına kömək etməkdir.

Ölkəmizdə II Qarabağ müharibəsinin iştirakçıları ilə aparılan psixofizioloji və psixososial reabilitasiya işlərində həkimlər, psixoloqlar və sosial işçilər birlikdə çalışırlar. Müharibə iştirakçılarına

göstərilən ilk psixoloji yardım görülməsinə stress əlamətlərinin aradan qaldırılmasına, gərginliyin azaldılmasına istiqamətlənmişdir.

Sosial Xidmətlər Agentliyinin psixoloqu E.Mirzəyeva qeyd edirdi ki, II Qarabağ müharibəsində iştirak edən hərbi qulluqçularda ən çox təzahür edən **altı** müharibə travması olmuşdur - **nitqin itirilməsi, kontuziya, fobiya, OKP, stress və PTSP**. O həmçinin qeyd edir ki, qazilər ilə aparılan psixofizioloji və psixososial reabilitasiya işləri zamanı onların müxtəlif travmaları olduğu görülsə də ortaq xüsusiyyət olaraq hər birində günahkarlıq hissi, vicdan əzabı özünü göstərmiş olur. Onlar öz sağ qalmaqlarını, döyüş yoldaşlarının itirilməsini qəbul edə bilmirlər. Bu hal da onları ümitsizlik hissləri ilə depressiyaya sürükləyir. [3, 333]

Müharibə iştirakçıları ilə psixoloji reabilitasiya işlərinin aparılması üçün ölkəmizə yerli psixoloqlar ilə yanaşı qardaş Türkiyə Respublikasından da mütəxəssis psixoloqlar dəvət edilmişdir. Onlara birlikdə komanda şəklində (həkim, psixoloq, sosial işçi) hərbi qulluqçulara psixofizioloji və psixososial reabilitasiya işləri uzun müddət davam etdirilmişdir. [4, 44]

Hazırda ölkəmizdə hərbi xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alan hərbi qulluqçuların psixofizioloji reabilitasiyası sisteminin təkmilləşdirilməsinə diqqət daha da artmışdır. Bu məsələdə qardaş Türkiyə ilə yanaşı, həm də digər ölkələrin (məs, İsrail) qabaqcıl təcrübəsindən istifadə olunur. Müharibə iştirakçıları arasında reabilitasiyası isə təkcə ölkəmizdə xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə deyil, həmçinin digər ölkələrdə aparılır. Əminəm ki, bu proses gələcəkdə sadəcə öz milli potensialımız hesabına inkişaf edərək mühüm göstəricilərə malik olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Cavadov R., Tağıyeva G., (2010) Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 260 s
2. Mustafayev İ., Gözəlov S., (2017) Hərbi fəaliyyətin ekstremal situasiyalarında əsəbi-psixi davamsızlıq əlamətlərinin məyyən edilməsinin metodiki aspektləri. // Psixologiya jurnalı. №1. Bakı, 11-26 s.
3. Mütəllibzadə A., (2021) Vətən müharibəsində kiber müharibənin psixoloji aspektləri. // İkinci Qarabağ müharibəsi: Yeni nəsil müharibə kimi. (44 günlük vətən müharibəsində qazanılan qələbənin ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). Bakı, 2022, s. 333-335
4. Posttravmatik stress pozuntusunun diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. (2013) Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. Bakı, 44 s.
5. Авдиенко Г., (2018) Психологическая коррекция и реабилитация участников боевых действий. Москва, с.29-36
6. Марцинкевич Е., (2008) Здоровье и физическая реабилитация военнослужащих. Санкт-Петербург, 2008

ECONOMY AND LEGAL SYSTEM OF AZERBAIJAN IN THE GLOBALIZED WORLD

Narmin Iskandarli

Senior Specialist at Baku Slavic University Higher Education Center

narmin.isgandarli@gmail.com

ECONOMY OF AZERBAIJAN AND INTERNATIONAL TRADE AGREEMENTS AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI VƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏT MÜQAVİLƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə ticarət əlaqələri və beynəlxalq müqavilələr çərçivəsində Azərbaycanın iqtisadi irəliləyişlərinin gələcəyinə hazırkı perspektivinə mütəşəkkil baxışı təqdim etmək məqsədi daşıyır. Məqalədə Azərbaycanın keçmişinə, bu gününə və gələcəyinə baxış keçirilir. Məqalədə Azərbaycanın yüksək gözləntiləri, eləcə də üzərinə götürdüyü investisiyalar təhlil edilir. Məqalə tədqiq edildikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycanın qlobal ticarət əlaqələrində gələcəyi onun yaxın tarixdəki güclü kökləri ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *qlobal iqtisadiyyat, COP29, cənub qaz dəhlizi, davamlılıq, qlobal ticarət*

Резюме

ЭКОНОМИКА АЗЕРБАЙДЖАНА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ТОРГОВЫЕ СОГЛАШЕНИЯ

Данная статья предназначена для того, чтобы представить организованный взгляд на текущий обзор экономических достижений Азербайджана в рамках торговых отношений и международных соглашений. В статье рассматриваются все три временные линии: прошлое, настоящее и будущее - то есть история, через которую прошел Азербайджан. В статье анализируются большие ожидания, а также инвестиции, которые Азербайджан возлагает на себя. Из статьи можно сделать вывод, что будущее Азербайджана в рамках глобальных торговых отношений связано с его прочными корнями в недалекой истории.

Ключевые слова: *глобальная экономика, КОП-29, южный газовый коридор, стабильность, глобальная торговля.*

Introduction

Azerbaijan is a key actor in globalization within and outside of CIS, handling commercial connections and international accords within its economic framework. Azerbaijan's strategic location and enormous natural resources, notably oil and natural gas, give it a unique place in the global economy. These bilateral and multinational accords affect commerce, investment, and economic growth. At the crossroads of Europe and Asia, Azerbaijan's engagement in international accords goes beyond economic cooperation to ensure regional stability [1] and worldwide economic integration. Thus, to comprehend Azerbaijan's commercial ties and the economic consequences of its international accords, one must examine the legislative framework. Within this article, Azerbaijan's current Strategic Position, Heydar Aliyev's legacy & Prospects of the future will be reviewed.

Azerbaijan's Strategic Position

Azerbaijan's foreign agreements include a wide range of areas, showing its diversified economic involvement with the world. Since 1997, Azerbaijan has been an observer in the World Trade Organization (WTO) and actively negotiating membership since 1996[9]. The accession process has required major legal and economic changes in Azerbaijan and highlighted the country's commitment to international trade norms. Azerbaijan gained market access, trade transparency, and trading predictability upon admission, boosting its global economic competitiveness[10].

Azerbaijan's strategic position has also enabled its participation in regional trade efforts, such as the CIS and EAEU. As a founding member of the CIS, Azerbaijan has promoted economic cooperation with neighboring nations in energy, transportation, and agriculture. Despite not being a full member, Azerbaijan's EAEU observer position shows its strategic ambition in exploiting Eurasian economic potential. These regional agreements allow Azerbaijan to take advantage of synergies, market possibilities, and trade diversification, strengthening its resistance to global economic swings[3]. Besides regional activities, Azerbaijan has sought bilateral trade agreements with important trading partners to strengthen economic connections and produce mutual benefits[2]. Azerbaijan has bilateral agreements with Turkey, Georgia, and Iran to promote commerce, investment, and collaboration in many industries. These agreements, frequently customized to mutual interests, boost economic growth, job creation, and

technology transfer, supporting Azerbaijan's development goals [4]. The globalized economy continues to challenge Azerbaijan, but its strategic partnerships and adherence to international accords remain vital to its economic success [10].

Heydar Aliyev's Legacy

Heydar Aliyev, a national leader whose actions put the current economic force of his nation into the pathway that it is pushing towards today, shaped Azerbaijan's worldwide commerce. His leadership was a symphony of vision, strategy, and execution that made Azerbaijan a global commercial power. His insight and perseverance led to the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline, one of his numerous achievements [5]. Since 2006, this technical wonder has connected Azerbaijan's riches to the globe with a capacity of 1 million barrels per day. Heydar Aliyev's BTC pipeline is more than steel and concrete—it's a bridge of opportunity that lifted Azerbaijan into the global economy [6].

Heydar Aliyev's impact goes beyond pipelines to strategic relationships and trade deals that drive Azerbaijan's economy. His diplomatic skills and regional vision created TRACECA, which made Azerbaijan a commerce hub between Europe, Asia, and the Middle East. This is about avenues to wealth, where Azerbaijan becomes a conduit of business, benefitting its coffers and people. In addition, Heydar Aliyev's devotion to fairness and openness shaped international contract law [6]. The Azerbaijan International Operating Company (AIOC) shows his ability to negotiate fair bargains. Heydar Aliyev's legacy of trust and wealth led Azerbaijan to limitless potential and shared success [6].

Prospects of Azerbaijan's Economy

In my humble opinion, it is crucial to underscore the importance of a good economic foundation. Azerbaijan was one of the first post-USSR countries to rebuild itself – given its abundance of resources as well as good leadership, this was a realistic task. At the same time, being on the pathway between Asia and Europe, during history was both a cruse and a blessing at the same time. Azerbaijan is making significant strides towards long-term progress and prosperity, thanks to the visionary policies of President Ilham Aliyev and other bold initiatives. To strengthen Azerbaijan's economic dominance in the area and assure its global competitiveness, the government has devised a comprehensive plan to boost economic development in energy, technology, and infrastructure [9]. President Ilham Aliyev's Southern Gas Corridor (SGC) and other forward-thinking efforts are boosting Azerbaijan's energy market dominance. By expediting Caspian-to-Europe natural gas transmission in 2026, the SGC will transform the energy business [10]. This innovative initiative will boost energy independence and local peace and stability. Azerbaijan is growing its economy and becoming a global energy partner with this move.

The ambitious renewable energy initiatives in Azerbaijan, led by President Ilham Aliyev, aim to increase renewable energy capacity to 30% of total energy consumption by 2030 [5]. This enhances the country's Paris Agreement obligations. Azerbaijan is leading global warming mitigation and sustainable development by investing in renewable energy sources including solar, wind, and hydropower. Considering the general benefit, it brings with itself, the world eagerly awaits Azerbaijan's progress towards a promising future, with high hopes that President Ilham Aliyev's economic policies and environmental protections will bring about a transformative impact [7].

Conclusion

In conclusion, distribution of economical trade routes, tangible directive actions as well as smart investments propel Azerbaijan toward a bright future as a worldwide economic powerhouse. Alongside the "Vision 2040" policy guides the country toward sustainable development and economic diversification – which is a great addition to a conservatively oil & petrol reliant country, making it a regional superpower of its own class. The Southern Gas Corridor's revolutionary potential will strengthen Azerbaijan's global energy partnership and economic stability. Azerbaijan's ambitious renewable energy plans demonstrate its commitment to a sustainable future. As Azerbaijan harnesses to lead to global wealth and growth, the economic and ecological prospects serve as crucial motivators along the way. Through all of the literature as well as proof available, it is clear that Azerbaijan has several financial and sustainability goals that it summons upon itself, while making all the needed steps as a well regulated and thought through plan. Thus, having a well-managed plan, alongside the new possibilities

within technology, energy, and investment sectors, makes case of Azerbaijan sealed with expected success.

Reference

1. Asgarova, Z. (2015). The ideology of Azerbaijanism in the context of globalization. *Гілея: науковий вісник*, (94), 426-429.
2. Guliyeva, K. (2023). The Era of Heydar Aliyev, the Great Leader of the Azerbaijani People. *Philosophy*, 13(8), 359-368.
3. Heyat, F. (2006). Globalization and changing gender norms in Azerbaijan. *International Feminist Journal of Politics*, 8(3), 394-412.
4. Mammadov, E., & Ahmadova, E. (2020). Impact of innovations on the economic advancement of Azerbaijan. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 4, 680-687.
5. Melikova, L., & Aliyev, S. (2023). The strategic role of the contract of the century in the economic development of Azerbaijan. *Scientific Collection «InterConf»*, (174), 28-35.
6. Najafova, K. (2023). Heydar Aliyev-100. *Scientific Collection «InterConf»*, (152), 254-256.
7. Rzayeva, S. R. Q. (2014). What Can The Local Tell Us About Globalization? Land, Petroleum, And Moral Transformation In Post-Soviet Azerbaijan.
8. Zeynalli, L., Huseynli, G., & Huseynli, M. (2022). The impact of the innovation on the economy: an empirical analysis for Azerbaijan. *SocioEconomic Challenges*, 6(4), 21-33.
9. Guliyev, M. (2020, July). Accelerating economic diversification in Azerbaijan: Challenges, shaping prospects. In *56th International Scientific Conference on Economic and Social Development–Aveiro*.
10. Zeynalova, G., Mammadov, A., & Nadirov, O. (2022). THE CHALLENGES AND CONSTRAINTS TO ECONOMIC GROWTH IN THE POST-WAR PERIOD AZERBAIJAN. *TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi*, 14, 502-510.

KÜRESELLEŞEN DÜNYADA AZERBAIJAN EKONOMİSİ: FIRSATLAR VE ZORLUKLAR

Kənan İsmayilzadə
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Türkiye
knnismayilzada@gmail.com

Xülasə QLOBALLAŞAN DÜNYADA AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI: İMKANLAR VƏ ÇƏTİNLİKLƏR

Azərbaycan Şərqi Avropa və Qərbi Asiyaın kəsişməsində yerləşən ölkə kimi qloballaşma proseslərinə fəal reaksiya verir. Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq, ölkənin təbii sərvətlərindən, xüsusilə də enerji resurslarından milli maraqların və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün səmərəli istifadə olunur. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” və ondan sonra hazırlanmış milli neft strategiyası Azərbaycanın öz iqtisadiyyatını şaxələndirmək və global enerji bazarında mühüm oyunçu kimi yer tutmaq söylərinin əsasını təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadi bazasını genişləndirərək beynəlxalq ticarət və investisiyalarda fəal rol oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, Heydər Əliyev, Əsrin müqaviləsi, neft strategiyası, qloballaşma

Summary ECONOMY OF AZERBAIJAN IN A GLOBALIZING WORLD: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Azerbaijan, located at the crossroads of Eastern Europe and Western Asia, is actively responding to globalization processes. Following the economic policy of Haydar Aliyev, the country's natural resources, especially energy resources, are efficiently utilized to support national interests and security. The "Contract of the Century" signed in 1994 and the subsequent national oil strategy have laid the foundation for Azerbaijan's efforts to diversify its economy and its significant role in the global energy market. The country is expanding its economic base and actively participating in international trade and investment.

Key words: Azerbaijan's economy, Haydar Aliyev, the Contract of the Century, oil strategy, globalization

Doğu Avrupa ile Batı Asya'nın kavşağında yer alan bir ülke olan Azərbaycan, son yıllarda dünya ekonomisini yeniden şekillendiren küreselleşme güçlerine aktif olarak yanıt veriyor. Küresel ekonomik manzara gelişmeye devam ederken, Azərbaycan ekonomisi, uluslar arasında artan birbirine bağlılığın ve karşılıklı bağımlılığın getirdiği zorlukları ele alırken fırsatlardan yararlanan bir yolda ilerlemektedir.

Ulu Önder Haydar Aliyev'in iktisat politikası Azərbaycan'ın doğal kaynaklarından, özellikle de enerji taşıyıcılarından ülkenin milli menfaatlerinin, dahili ve harici güvenliğinin sağlanmasına yönelik etkili bir şekilde kullanmasını aynı zamanda, enerji kaynaklarından müspet şartlarla dünya pazarı yoluyla elde edilen gelirlerin, petrol dışı alanlara, özellikle de beşeri sermayenin gelişmesine yönlendirilmesini öngörüyordu. Ulu Önder Haydar Aliyev'in enerji stratejisi temel ilkeleri petrolden, etkin, doğru ve ülkenin tüm insanların refahı için kullanılmasıydı. Aynı zamanda, ülke ekonomisinin petrole bağımlılığının azaltılması da belirtilen stratejinin önemli prensiplerindendi. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin gelecekte enerji güvenliğinin sağlanması birincil vazife olarak belirlenmiştir.

Söz konusu ilkelere uygun olarak enerji kaynaklarının dünya piyasasına çıkarılması yönünde yoğun diplomatik çalışmalara başlanmıştır. Bu çalışmaların sonucu olarak, 20 Eylül 1994 tarihinde Bakü'de “Asrın Anlaşması” imzalanmıştır. 8 ülkenin 13 petrol şirketinin katılımı ile imzalanan bu anlaşma, bağımsız Azərbaycan'ın enerji güvenliğinin sağlanmasında önemli bir adımdır. Ulu Önder Haydar Aliyev döneminde yapılan bu anlaşmanın sonucu olarak Batılı devletler ve şirketler ülkeye davet edilerek tüm enerji kaynaklarının araştırılması, çıkarılması ve müşterek işlenmesi ile ilgili anlaşmalar imzalanmış, bugünkü zengin iktisadi seviyenin ilk temelleri atılmıştır.

15 Ekim 2003 yılında Azərbaycan'ın yeni Cumhurbaşkanı seçilen İlham Aliyev, Ulu Önder Haydar Aliyev'in belirlediği ve 1993-2003 yıllarında gerçekleştirdiği milli gelişim ve enerji politikasının bir alternatifi olmadığını, bu stratejiye bundan sonra da devam edileceğini etmiştir. İlham Aliyev bu siyaseti başarı ile devam ettirmiş, bölgede ve dünyada yeni enerji ihracat hatlarının, özellikle de doğal gaz satış pazarının arayışı, enerji ihracatının genişlenmesi yönünde faaliyetlere başlamış, Şah Deniz, TAP, TANAP gibi önemli başarılarla imza atmıştır.

Ulusal petrol stratejisinin başarılarının neticesi olarak Azərbaycan bölgenin lider devleti, aynı zamanda bölgesel ve küresel iktisadi projelerin önde gelen katılımcılarından biri haline gelmiştir. Bugün Azərbaycan'da elde edilen tüm ekonomik başarıların başında ulusal petrol stratejisi, bu stratejinin ilk şanlı sayfasını ve temel taşı ise “Asrın Anlaşması” oluşturuyor.

Petrol ve Gaz: İki Tarafı Keskin Kılıç

Azerbaycan ekonomisinin kalbinde önemli petrol ve gaz rezervleri bulunmaktadır. Bu doğal kaynaklar tarihsel olarak Azərbaycan'ın ekonomik büyümesinin ve yabancı yatırım çekme yeteneğinin temel taşı olmuştur. Özellikle Hazar Denizi bölgesindeki petrol ve gaz rezervlerinin işletilmesi, ülkenin ekonomik kalkınmasını hızlandırmış ve ülkeyi küresel enerji pazarında önemli bir oyuncu olarak konumlandırmıştır. Ancak petrol ve doğalgaz sektörüne olan yoğun bağımlılık, Azərbaycan'ı küresel enerji fiyatlarındaki dalgalanmalara da maruz bırakıyor ve ekonomisini uluslararası pazardaki dalgalanmalara karşı duyarlı hale getiriyor.

Çeşitlendirme Çabaları

Petrol ve doğalgaza aşırı bağımlılığın getirdiği risklerin bilincinde olan Azərbaycan, ekonomisini çeşitlendirmek için aktif olarak çalışıyor. Tarım, turizm, bilgi ve iletişim teknolojileri ve ulaştırma gibi petrol dışı sektörleri teşvik etme çabaları ülkenin ekonomik stratejisinin merkezinde yer alıyor. Azərbaycan ekonomik tabanını çeşitlendirerek dış şoklara karşı kırılganlığını azaltmayı, daha dengeli ve sürdürülebilir bir büyüme modeli yaratmayı hedefliyor.

Ticaret ve Yatırım Fırsatları

Küreselleşme Azərbaycan'a ticaret ve yatırım açısından yeni ufuklar açmıştır. Ülke, uluslararası ticaret anlaşmalarına aktif olarak katılıyor ve dünya çapındaki ülkelerle ekonomik ortaklıklarını genişletmeye çalışıyor. Alat deniz limanında Serbest Ticaret Bölgesinin kurulması ve Kuzey-Güney ulaşım koridoru gibi girişimler, Azərbaycan'ın önemli bir geçiş merkezi olarak konumunu güçlendirerek küresel pazarlar ve ticaret yollarıyla bağlantısını güçlendirdi.

Üstelik Azərbaycan, yurtdışından sermaye çekmek için stratejik konumundan, bol doğal

kaynaklarından ve devam eden ekonomik reformlardan yararlanarak doğrudan yabancı yatırımı aktif olarak teşvik ediyor. Hükümetin iş ortamını iyileştirme ve yatırımcı dostu politikalar uygulamaya yönelik çabaları bu arayışta etkili oldu.

Küreselleşen Dünyada Zorluklar

Küreselleşme çok sayıda fırsatı beraberinde getirirken aynı zamanda Azerbaycan ekonomisi için zorluklar da ortaya çıkardı. Küresel pazarlarda artan rekabet, uluslararası standartlara ve düzenlemelere uyum ihtiyacı ve küresel ekonomik eğilimlerin yerli endüstriler üzerindeki etkisi, ülke için zorluklar yarattı. Ayrıca jeopolitik dinamikler ve bölgesel çatışmalar, Azerbaycan'ın küresel arenadaki ekonomik etkileşimlerine karmaşıklık katmanları kattı.

Altyapı Geliştirme ve Bağlantı

Azerbaycan'ın küresel ekonomiyle bağlantısını geliştirme konusundaki kararlılığı, altyapı projelerine yapılan önemli yatırımlarda açıkça görülüyor. Avrupa ile Asya arasında doğrudan bağlantı sağlayan Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun inşası ve Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı'nın geliştirilmesi, Azerbaycan'ın bölgede önemli bir ulaşım ve lojistik merkezi olarak konumunun güçlendirilmesinde önemli rol oynadı.

Sonuç olarak, Azerbaycan ekonomisi, küreselleşmenin faydalarından yararlanırken aynı zamanda ilgili riskleri de azaltma arayışında olduğu için kritik bir dönemeçte bulunmaktadır. Ülkenin ekonomisini çeşitlendirmeye, uluslararası ticaret ve yatırım ağlarını genişletmeye ve altyapı geliştirme yoluyla küresel ekonomiyle bağlantısını geliştirmeye yönelik proaktif çabaları, küreselleşen dünyanın sunduğu zorluklara ve fırsatlara karşı stratejik tepkisinin bir örneğini oluşturuyor.

Azerbaycan küreselleşme çerçevesinde gelişmeye devam ederken, uyum sağlama, yenilik yapma ve sürdürülebilir ekonomik ortaklıklar oluşturma yeteneği, ekonomisini yeni boyutlara taşımak, küresel ekonomik dalgalanmalar karşısında dayanıklılık sağlamak ve ülkenin uzun vadeli kalkınmasına katkıda bulunmak için hayati önem taşıyacaktır.

Kaynakça

1. Abdullayev, Akif, "Haydar Aliyev Dönemi ve Azerbaycan", Eylül 2013.
2. Hasanov, Ali, Xezer-Qara Deniz Hövzesi ve Cənubi Qafqazın Geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın Enerji Siyasəti, Bakı, "Zerdabi LTD" MMC, 2016.
3. Neft və qaz layihələri » AZƏRBAYCAN » Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi. (n.d.).<https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/contract>
4. Şahmar Mövsümov, Şahmar, "Milli Neft Strategiyası Xalqın Rifahına Xidmət Edir", Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu, 19 Eylül 2008

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKiYƏ ARASINDA İMZALANMIŞ ŞUŞA BƏYANNAMƏSİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Sadir Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
etll@bsu-uni.edu.az

Резюме

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ШУШИНСКОЙ ДЕКЛАРАЦИИ, ПОДПИСАННОЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

И статья раскрывается историко-политическое значение Шушинской декларации, подписанной между Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым и Президентом Турецкой Республики Тайбом Ардоганом. Проводится анализ различных направлений внешней и внутренней политики двух дружественных и братских стран в контексте международных отношений и международного права, выражается авторская позиция к содержанию данного уникального исторического документа.

Ключевые слова: Шушинская декларация, Гарабаг, Азербайджанская Республика, Турецкая Республика, Зангезурский коридор.

Summary

**HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE SHUSHA DECLARATION,
SIGNED BETWEEN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE REPUBLIC OF TURKEY**

The article reveals the historical and political significance of the Shusha Declaration, signed between the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev and the President of the Turkish Republic Taib Erdogan. An analysis of various directions of foreign and domestic policies of the two friendly relations and international law is carried out, and the author's position on the content of this unique historical document is expressed.

Key words: Shusha Declaration, Garabakh, Republic of Azerbaijan, Republic of Turkey, Zangezur Corridor.

Hər bir millətin, xalqın ən böyük sərvəti onun dövlətçiliyidir. Dövlətçilik milli, mənəvi dəyərləri – dil, mədəniyyət, tarix, eləcə də ərazi, təbii resurslar və onların bir sosial məkanda idarə olunmasını özündə ehtiva edən tarixi – siyasi bir məhfumdur. Son illər doğma Azərbaycanımızın dövlətçilik tarixində misli görünməmiş hadisələr baş verir.

2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın milli mədəniyyətimizin beşiyi olan Şuşa şəhərində möhtəşəm bir görüşü baş tutdu. Bu tarixi görüşdə türk xalqının dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi “Şuşa bəyannaməsi” adı altında qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur.

Vaxtilə Azərbaycanla və Türkiyə arasında 1921-ci il 13 oktyabr tarixli Qars müqaviləsi imzalanmışdır.

Daha sonra 1994-cü il fevralın 9-da “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əmək-dəşliyin inkişafı barədə Müqavilə” və Protokol”, eləcə də 2010-cu il avqustun 16-da “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə” imzalanmışdır ki, buda iki ölkə və onun xalqları arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətlərin keyfiyyətə yeni, strateji müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılmasını sübuta yetirən ən vacib göstəricidir.

Məlumdur ki, milli maraqların qorunmasında hər iki ölkənin siyasi, iqtisadi, müdafiə, mədəni, humanitar, səhiyyə, təhsil, sosial, gənclər və idman sahələrindəki imkan və potensiallarının birləşdirilməsi mühüm əhəmiyyəti kəsb edir.

Belə ki, hər iki dövlət – Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını, o cümlədən də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsini rəhbər tutaraq global və regional sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsində birgə səylərin davam etdirilməsinin vacibliyini nəzərə almaqla, regional və beynəlxalq strateji məsələlərdə fəaliyyətlərin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsinin vacibliyini meyar kimi qəbul edirlər.

Beynəlxalq münasibətlərin əsas vektorlarını özündə əks etdirən bu fikirlər iki dövlətin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı kimi milli maraqlara söykənən məsələlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli formatlarda həmrəylik və qarşılıqlı yardım prinsiplərini məharətlə qoruyub saxlamaqla Türk dünyasının davamlı inkişafına yönəlmiş qarşılıqlı fəaliyyətlərin regional və beynəlxalq müstəvilərdə irəli aparılmasında səyləri birləşdirən kimi mühüm siyasi hədəfləri kimi “Şuşa bəyannaməsinin preambulasında xüsusi olaraq vurğulanır”.

Siyasi, hərbi, iqtisadi bütövlükdə iki dövlətin xarici və daxili fəaliyyətinin bütün vektorlarını əhatə edən bu tarixi sənədin təhlili göstərdi ki, iki dost və qardaş ölkə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün və Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dahianə “*Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir*” və “*Bir millət, iki dövlət*” ifadələri doğrudanda xalqlarımızın milli-mənəvi sərvətidir.

Bu unikal sənəddə deyilir ki, Şuşa bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyətini vurğulayan əsas amil müasirlik və tarixilik prinsiplərinin harmoniyası, vəhdətidir.

Bu tarixi sənəddə iki dost və qardaş ölkə arasında strateji səviyyədə inkişaf edən münasibətlərin durumundan məmnunluq ifadə edilir, siyasi dialoqun bütün səviyyələrdə davam etdirilməsinin və qarşılıqlı yüksək səviyyəli səfərlərin əhəmiyyəti xüsusi olaraq vurğulanır.

Sənəddə fəxarət hissi ilə bildirilir ki, Azərbaycan ordusu Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı altında 44 günlük Vətən müharibəsi ərzində qələbə qazanaraq Ermənistanın 30 ildən bəri davam edən təcavüzkar siyasətinə son qoydu, tarixi türk torpaqlarını işğaldan azad etdi, tarixi ədalətin və beynəlxalq hüququn bərpa olunmasını yüksək şəkildə təmin etdi.

Azərbaycan xalqı Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyə Respublikasının mənəvi-siyasi dəstəyini yüksək qiymətləndirir. Eyni zamanda xüsusi olaraq vurğulanır ki, iki dost və qardaş ölkənin Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində söylərinin davam etdiriləcək və bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi coğrafi vəziyyəti və siyasi statusu daim diqqət mərkəzində saxlanacaqdır.

Şuşa bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyətini şərtləndirən amillərdən biridə odur ki, xarici siyasət sahəsində əlaqələndirmənin və müntəzəm ikitərəfli siyasi məsləhətləşmələrin aparılmasının vacibliyi və bu istiqamətdə Azərbaycanla Türkiyə arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində fəaliyyətlərin əhəmiyyəti vurğulanır.

Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında imzalanmış bu tarixi sənəddə qeyd olunur ki, hər iki dost və qardaş ölkə regional və beynəlxalq miqyasda sabitlik və rifah vasitəsilə sülh, dostluq və mehriban qonşuluğa əsaslanan beynəlxalq münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, həmçinin münaqişələrin regional və global təhlükəsizlik, sabitlik məsələlərinin həlli istiqamətində birgə söylər göstərəcəklər.

Eyni zamanda Azərbaycan və Türkiyə müasir dövrdə qarşılıqlı maraq doğuran beynəlxalq məsələlərə dair həmrəylik və qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirərək yaxın və ya üst-üstə düşən mövqedən çıxış etməklə ikitərəfli əməkdaşlığı dərinləşdirilməyi və BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı daxil olmaqla beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində bir-birinə qarşılıqlı dəstək göstərmələri strateji hədəf kimi qarşıya qoymuşlar.

Sənəddə qeyd olunur ki, əgər “tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər” [1, 63].

Bu təmənnasız yardımın məzmunu və forması müzakirələr yolu ilə müəyyən edilir birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar verilir və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunur. Hərbi-siyasi və iqtisadi əminlik yaradan bu sənəd iki ölkə arasında Təhlükəsizlik Şularının milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müntəzəm olaraq birgə iclasları keçirilməsini və bu icaslarda milli mənafə, dövlətlərimizin maraqlarına toxunan regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirəsini həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

Bu isə öz növbəsində ki qardaş ölkənin silahlı qüvvələrinin müasir tələblərə uyğun olaraq yenidən formalaşdırılması və modernləşdirilməsi istiqamətində davamlı olaraq birgə söylərin göstərməsi deməkdir.

Ölkələrimiz uzun illər ərzində təhlükəsizlik sahəsində minalanmış torpaqlarımızın təmizlənməsini əsas götürməklə, Ermənistanın işğalından azad edilmiş rayonlarda həyatın normallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətləri dəstəkləyəcəklər və həmin ərazilərin bərpasına üçün öz fəaliyyətlərini gücləndiriləcəklər.

“Şuşa bəyannaməsinin ana xəttini” Azərbaycan və Türkiyənin müdafiə qabiliyyətlərinin və hərbi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönələn şəxsi heyət mübadiləsi, birgə təhsil və təlimlərin keçirilməsi, iki ölkənin silahlı qüvvələrinin birlikdə fəaliyyət qabiliyyətinin artırılması, müasir texnologiyalara əsaslanan silah və sursatların idarə olunmasında sıx əməkdaşlıq və bu məqsədlə

səlahiyyətli struktur və qurumların əlaqəli fəaliyyətinin təmin edilməsi, eləcə də digər dost dövlətlərin orduları ilə birlikdə hərbi təlimlərin keçirilməsi milli və beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaqla dəniz, hava və kosmos sahələrində qarşılıqlı texnologiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi təşkil edir. Eyni zamanda vurğulanır ki, hər iki ölkə müdafiə sənayesi qurumlarının texnologiyalar, hərbi təyinatlı məhsullar və xidmətlər sahəsində daxili və beynəlxalq bazarlarda əməkdaşlığa xüsusi önəm verirlər. Bununla kibertəhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinin vacibliyi və bu sahədə birgə elmi-tədqiqat işləri, mütəxəssis hazırlığı həyata keçirəcək, qarşılıqlı texniki əməkdaşlığı daha da gücləndirəcəklər.

“Şuşa bəyannaməsi”nin əsas bəndlərindən biri də “tərəflərin ticarət-iqtisadi münasibətlərdə milli iqtisadiyyatlarının və ixracın şaxələndirilməsi, eləcə də perspektiv sahələrdə birgə istehsalın qurulması, investisiya əməkdaşlığının qarşılıqlı faydalı inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin inkişaf etdirilməsi istiqamətində səylərin artıracağını qarşıya məqsəd kimi qoyulmasıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan və Türkiyə mallarının sərbəst hərəkətinin təşkili mexanizmlərinin yaradılması istiqamətində tədbirlər görəcəklər. Tərəflər regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən, təbii qaz mənbə və marşrut saxələndirilməsini təmin edən strateji Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın qabaqcıl rolunu vurğulayırlar.

Sənəddə qeyd olunur ki, tərəflər Cənub Qaz Dəhlizinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdirəcəklər. Tərəflər, həmçinin global enerji sektorundakı prosesləri nəzərə alaraq regionun enerji təchizatı təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün elektrik sahəsində də regional əməkdaşlığa töhfə verəcək səylərini artıraraq davam etdirilməsi üzrə niyyətlərini ifadə edirlər, hər iki ölkənin ərazisindən keçən Şərq-Qərb-Orta beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə qarşılıqlı əməkdaşlığı möhkəmləndirəcəklər. Azərbaycan və Türkiyə intellektual nəqliyyat sistemləri texnologiyalarından istifadə etməklə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin Azərbaycan-Türkiyə hissələrində tranzit-nəqliyyat potensialını daha da inkişaf etdirəcəklər” [1].

Bu münaqişəyə birdəfəlik son qoymaq üçün Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dəhlizin (Zəngəzur dəhlizi) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisinin iki ölkə arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yaradılması zərurət kəsb edir.

Məlumdur ki, əsirlər boyu Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi hərbi təxribatlar xalqımızı düşməyə qarşı daha tələbkər olmağa məcbur edir və bizi təxribat yolu ilə döyüşməyə, azğınlaşmış düşməyə layiqli cavab verməyə, onları daimə nəzarətdə saxlamağa sövq edir.

İki qardaş ölkə rəhbərləri qeyd edirlər ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin mövcud səviyyəsinin ümumi regional və beynəlxalq sülh və rifaha töhfə verdiyini, əlaqələrin, sadəcə, iki ölkəyə deyil, eyni zamanda, regiona sülh və rifah gətirərək başda region ölkələri olmaqla beynəlxalq birliyin sabitlik, sülh və maraqlarına xidmət edəcəyini vurğulayaraq öz əminliklərini təsdiqləyirlər. Artıq dünyaya bəyan edilmiş Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hər iki ölkə regional və beynəlxalq sabitliyə, təhlükəsizliyə mənfi təsir edən müxtəlif təhdid və çağırışlara, xüsusilə terrorçuluğa, onun bütün forma və təzahürlərinə, maliyyələşdirilməsinə, həmçinin kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına, mütəşəkkil cinayətkarlığa, çirkli pulların yuyulmasına, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə, insan alverinə, qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə sahəsində birgə səylərini və əməkdaşlıqlarını genişləndirəcək və dərinləşdirəcəklər.

Azərbaycan xalqı Türkiyə Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərinin toxunulmazlığına, sabitliyinə və təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş bütün fəaliyyətləri, o cümlədən terrorçuluğu pisləyir və Türkiyə Respublikasının terrorçuluğa qarşı apardığı mübarizəni qətiyyətlə dəstəkləyir.

Yuxarıda qeyd olunanların uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müxtəlif ölkələrdə yaşayan Azərbaycan və türk diasporları arasında əməkdaşlığın daha sıx inkişaf etdirilməsi, onların məruz qaldıqları ümumi problemlər qarşısında birlikdə addımlar atılması və ardıcıl həmrəylik

göstərilməsi məqsədə müvafiqdir. Bu sahədə tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması ölkələrimizin diasporal fəaliyyətlərini əlaqələndirmək və birgə fəaliyyət göstərməyə sövq etmək lazımdır.

Məlumdur ki, bir əsrdən artıq bir dövrü əhatə edən Ermənistanın Türkiyəyə qarşı əsassız iddialarının, tarixi faktların təhrif olunmaqla siyasiləşdirilməsi cəhdlərinin regionda sülhə və sabitliyə ziyan vurduğunu nəzərə alaraq bu kontekstdə 1915-ci il hadisələri ilə bağlı olaraq öz arxivlərini açan Türkiyənin Ermənistandakı və digər ölkələrdəki arxivlərin açılması və bu mövzuda tarixçilər tərəfindən araşdırmaların aparılmasını qətiyyətlə təmin etmək üçün konkret tədbirlərin görülməsi çox vacib məsələdir. Bunun üçün iki qardaş ölkə birgə çalışmalıdır [2].

Bunun üçün 10 dekabr 2020-ci il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında media sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”na uyğun olaraq Azərbaycan-Türkiyə Media Platformasının imkanları nəzərə alınmaqla, iki ölkənin aidiyyəti qurumları arasında informasiya, kommunikasiya və ictimai diplomatiya sahələrində əməkdaşlığı daha da gücləndirmək və bu çərçivədə aidiyyətli və səlahiyyətli qurumlar arasında davamlı olaraq informasiya üzrə sıx məsləhətləşmələr və mübadilələr həyata keçirilməlidir. Mütəmadi olaraq parlamentlərarası əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsini, bu istiqamətdə qarşılıqlı fəaliyyətin artırılması, hər iki xalqın müştərək dəyərlərinin ümdə təzahürlərinə lazımi ictimai dəstəyin göstərilməsi, tarixi və mədəni irslərinin qorunması üçün birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi zəruridir [4].

Qeyd olunanların beynəlxalq səviyyədə təbliğ və təşviq edilməsi sahəsində Azərbaycan və Türkiyə birgə əməkdaşlığı gücləndirməli və davamlı şəkildə öz fəaliyyətlərini birləşdirməlidirlər.

Həmrəyliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, TÜRKSOY və Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərə” [1, 64] güclü təkan verəcəkdir.

Bu gün xalqlarımız - vətəndaşlarının digər tərəfin ərazisinə şəxsiyyət vəsiqəsi ilə səyahət etmələri haqqında əldə edilmiş razılaşmadan məmnunluq ifadə edirlər və həmin razılaşmanın xalqlarımız arasında yaxınlıq və insanlar arasında əlaqələr baxımından müstəsna əhəmiyyətini qeyd edərək, bir tərəfin vətəndaşlarının digər tərəfin ərazisində yaşamaq hüququ əldə etmələrini qarşılıqlı prinsipinə uyğun olaraq həyata keçirirlər. Bu cür səmimi münasibətlər ölkələrimizin daha fəal fəaliyyətinə müsbət güc gətirir.

Şuşa bəyannaməsinin mövcudluğu dövlət dəstəyini təmin edərək xalqları arasında müştərək dəyərlərə söykənən sıx əlaqələri humanitar, sosial müdafiə, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, gənclər və idman sahələrində daha da inkişaf etdirəcək və dərinləşdirəcəklər [3]. Bu məqsədlə iki ölkənin aidiyyəti qurumları tərəfindən birgə davamlı fəaliyyətlər həyata keçirilməkdədir.

“Şuşa bəyannaməsi”nin hazırkı beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq kontekstində təhlili göstərdi ki, iki dost və qardaş türk dövlətləri Azərbaycan Respublikası və Türk Respublikası öz tarixi, dini, maddi və mənəvi sərvətlərinə hörmət və sədaqəti əks etdirən bir sənəd imzalamaqla bütün dünya ölkələrinə bir daha sarsılmaz türk birliyini münayiş etdirdilər. Sənədin imzalanmasından ötən üç il ərzində bütün xalqımız və türk dünyası bu tarixi sənəddə yazılan müddəaların əksəriyyətinin gerçəkləşdiyinin şahidi oldular.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müstəqillik münasibətləri haqqında Şuşa bəyannaməsi 15 iyun 20210-ci il. //Azərbaycan və Türkiyə arasında qardaşlığın rəmzi. – Bakı, 2022. – s.150.
2. Məmmədov S., Məmmədov T. Qarabağ: mif və həqiqət. Dərs vəsaiti. – Bakı: Təhsil. s.479
3. Nağı Akif. Qarabağ münaqişəsi. Qısa tarix.- Bakı, 2014. s.123
4. Şuşa Azərbaycanın tarix və mədəniyyət incisidir. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda” IV elmi konfransın materialları. - Bakı. 7 may 2004-cü il. s.51

QLOBAL İQTİSADI BOHRANLARIN İQTİSADIYYATA TƏSİRİ, ANTİBÖHRAN TƏDBİRLƏRİ VƏ ONLARINTƏHLİLİ

Qəhrəman Piriyev

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

Azərbaycan

qpiriye95@gmail.com

Summary

IMPACT OF GLOBAL ECONOMIC CRISES ON THE ECONOMY, ANTI-CRISIS MEASURES AND THEIR ANALYSIS

An economic crisis is a situation in which the economy in the countries of the world is sharply weakened and gradually loses its previous strength. This means a real economic crisis in the economy. In general, the main reason for the crises that occurred in the countries of the world is known as the financial crisis. During a crisis, countries' GDP falls, liquidity decreases, and in turn, property values and stock values lose their value. This situation leads the country's economy to economic recession. Economic recession also causes a sharp decrease in the country's GDP and, at the same time, a very serious decrease in its growth rate. During the economic recession, the investments of various companies decrease, the unemployment rate increases, the borrowing process decreases, and property and stock values also decrease. Economic crisis In cases where the rate reaches a destructive level for the country, it already becomes a depression. In any case, people's well-being decreases and economic recession is inevitable due to the increase in the unemployment rate.

Key words: *economy, crisis, recession, finance, depression*

Резюме

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КРИЗИСОВ НА ЭКОНОМИКУ, АНТИКРИЗИСНЫЕ МЕРЫ И ИХ АНАЛИЗ

Экономический кризис – это ситуация, при которой экономика в странах мира резко ослаблена и постепенно теряет прежнюю силу. Это означает настоящий экономический кризис в экономике. Вообще основная причина кризисов, произошедших в странах мира, известна как финансовый кризис. Во время кризиса ВВП стран падает, ликвидность снижается, а, в свою очередь, стоимость недвижимости и стоимость акций теряют свою ценность. Такая ситуация приводит экономику страны к экономическому спаду. Экономический спад также вызывает резкое снижение ВВП страны и в то же время весьма серьезное снижение темпов его роста. Стоимость недвижимости и акций также снижается. Экономический кризис. В тех случаях, когда этот показатель достигает губительного для страны уровня, это уже становится депрессией. В любом случае благосостояние народа снижается и экономический спад неизбежен из-за роста уровня безработицы.

Ключевые слова: *экономика, кризис, рецессия, финансы, депрессия*

Dünya tarix boyu müxtəlif vaxtlarda fərqli təsir dağıdıcı təsir sahələri olan bir çox epidemik xəstəliklərlə üzləşərək mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu xəstəliklər Qara ölümdən tutmuş İspan qripinə qədər və eləcə də günümüzə Covid-19 adı altında çox dağıdıcı təsirə malik, çox asanlıqla yoluxula bilən və çox geniş bir ərazini əhatə edən, müxtəlif zaman kəsiklərində qarşılaşdığımız ağır reallıqlardır. Əlbəttəki dünyanın ən önəmli və vacib problemlərindən biri epidemik xəstəliklərdir ki, onların qarşısı alınmaz nəticələri vardır. İllər öncə baş qaldıran epidemiyaları da gözdən keçirsək anlamaq bilərik ki, bəşər tarixinin gözdən keçirdiyi bütün epidemiyaların bəzi faktları bu xəstəliklərdir. Dünyada bir çox təbii hallarla əlaqədar olaraq insanların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində (ticarət, müharibə, miqrasiya) bu tip xəstəliklər daha geniş yayılaraq böyük bir ərazini əhatə edir və fərqli epidemik xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur [1].

Pandemiya qədim yunancadan “pan”-hamı və “demos”-insan mənasını verən sözlərin birləşməsidir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının pandemiya verdiyi tərifə əsasən, bu hal 3 fərqli vəziyyətin eyni anda bir araya gəlməsi zamanı ortaya çıxır ki, bunlar aşağıdakılardır:

- a) heç bir zaman aşkar edilməmiş yeni bir xəstəliyin meydana çıxması
- b) meydana çıxmış bu xəstəliyin çox təhlükəli nəticələr verməsi ilə yanaşı, qısa zaman ərzində yoluxuculuq qabiliyyətinin yüksək olması
- c) davamlı olaraq insandan-insana çox rahatlıqla yoluxması və artması

Tarixə nəzər yetirərkən ilk vəba epidemiyalarından biri kimi bilinən və eramızdan əvvəl 165-180-ci illər ərzində baş vermiş “Antonin (Galen)” epidemiyasını qeyd edə bilərik. Həmin vaxt bu yoluxucu

xəstəliyin təsirində gün ərzində 2000-dən çox insan həyatını itirirdi. Uçan həşəratlardan keçən “Yustinian taunu” adı altında yayılan xəstəlik elə bir epidemiyaya çevrilmişdi ki, Konstantinopolda yaşayan əhəlinin təqribən 40 faizinin itkisinə səbəb oldu.

Orta əsrlərdə dünya tarixinin ən böyük qırğınlarından olan və 1347-ci ildə Avropa bölgəsindən baş qaldıran “qara ölüm” və ya “qara vəba” xəstəlik insandan-insana yoluxaraq, yoluxduğu zaman dilimində Avropa əhalisinin yarısından çoxunun həyatlarını itirməsinə səbəb olmuşdur. Həmin vaxtda epidemiyanın baş verməsinin ilkin səbəblərini araşdırdığımızda onun kənd əhalisinin çox uşaq sahibi olmaq istəklərindən qaynaqlandığını müşahidə edirik. Artıq əhali ətraf mühitin qorunmasında, təmizliyə riayət edilməsində çox da maraqlı deyildilər [2].

Avropada əhəlinin sayı artıqca sözsüz ki, onların təbii ehtiyacları da artırdı və onlar artıq meşə sahələrini özləri üçün əkinçilik ərazilərinə çevirməyə, bataqlıqları qurutmağa və hətta sıldırım dağ yamaclarını aşaraq yeni əkinçilik obyektləri yaratmağa və əkin sahələrini şumlamağa başlamışdılar. Ətraf mühitdə baş verən belə ani dəyişikliklərin nəticəsi olaraq da təbiət öz mənfi reaksiyasını göstərməyə bilməzdi. Odur ki, 1300-cü ildə bu epidemiyanın təməli qoyuldu. Əkin sahələrində məhsuldarlığın azalması və şaxtaların düşməsi hiss olunmağa başladı. Həmçinin, Avropa əhalisinin də ətraf mühitin təmizliyinə önəm verməməsi bu xəstəliyin yoluxuculuğunu daha da artırdı.

1330-cu ildə Monqollar baş verən iqlim dəyişikliklərindən aralanmaq üçün öz yerləşdikləri ərazidən çıxaraq fərqli sahələr keçid etdilər. Elə bundan sonra da virus artıq Asiya və Avropa ölkələrinə gəlib çıxmağa fürsət tapdı. Bu xəstəliyin daşıyıcısı olan birələr ilkin olaraq 1331-ci ildə Çini, daha sonra isə müxtəlif yollarla Avropa ölkələrinə yayılmağa başladı. 1347-ci illərdə isə artıq virus İngiltərəni, Fransanı əhatə etmişdi.

Qara Vəba epidemiyasının sosial və iqtisadi həyata göstərdiyi təsirləri ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə bir çox kəndlər tamamilə boş qalmışdı, bütün şəhər və şəhər ətrafı ərazilər vəhşi, yabanı heyvanların məskəninə çevrilməklə yanaşı, ev heyvanları nəzarətsiz, kənd təsərrüfatı heyvanları və o cümlədən bütün əkin sahələri baxımsız qalmışdı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının alınmaması da öz növbəsində aralıq dənizində hərəkət edən gəmilərin boş hərəkətliyinə səbəb olmuşdu. Xəstəlik səbəbi ilə ölənlər dəfn etmək üçün insan tapılmadığı dövrdə onlardan xilas olmaq üçün kütləvi məzarlıqlar qazılaraq basdırılırdı.

Avropada feodalizmin hökmranlığı dövründə hakimiyyət tərəfində bu epidemiyanın təsirlərini azaltmaq, insanların həyatını qorumaq yönündə güclü və stratejik bir hərəkət olmamışdır. O dövrdə hakimiyyətdə olan və idarə edən insanların əksəriyyəti imkanlı şəxslər və xüsusilə də tacirlər olduğuna görə tədbiq oluna biləcək istənilən növ qadağalara qarşı çıxırdılar ki, əks təqdirdə bu onların ticari fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərə bilərdi. Odur ki, öz ticarətlərinin məhv olmaması üçün qarşısı alınmaz hallar üçün görüləcək bütün tədbirlərə qarşı idilər.

Ümumi olaraq, bu epidemiyanın dağıdıcı təsirlərini qiymətləndirən zaman görürük ki, düzgün qidalana bilmədikləri üçün bu epidemiyadan sarsılan əhəlinin böyük hissəsi kasıb və yoxsul təbəqənin insanları olmuşlar. Yuxarı təbəqə isə epidemiyadan az zərər gördüklərinə görə hər hansı bir qabaqlayıcı tədbirlərə ehtiyac duymadılar. Odur ki, ölümlə üz-üzə qalan təbəqə də məhz onlar idi və bu virusa qalib gələcək iqtisadi bir gücə malik olmadıqlarına görə müavimət göstərə bilmirdilər.

Artıq uzun müddət davam edən epidemiyanın sarsıdıcı təsirlərinin azalmamasından sonra Avropada bir sıra dəyişikliklər edilməsi və insanların fəaliyyətlərinin dəyişdirilməsi yönündə bir sıra addımlar atılmağa başlandı ki, bunlardan ən önəmlisi gigiyenik qaydalara riayət olunmasının vacibliyini anlamaq olmuşdur. Artıq digər tərəfdən də karantin qaydalarının tətbiqinin vacibliyi dərk edilmişdi. Odur ki, 1350-ci illərdə Fransada Paris şəhərinin mərkəzində donuzların hərəkətinə qadağa qoyulmuş, zibil-lərin şəhərdən kənara və ya şəhər ətrafına atılması, kanalizasiya sistemlərinin yaradılmasına başlanılmışdı. [3].

Cədvəl 1: Vəba epidemiyası səbəbi ilə Avropa şəhərlərində qeydə alınan ölüm sayı

Şəhərlər	İllər	Şəhər əhalisi	Vəbadan ölənlər	Ölüm faizi
Lyon	1628	100.000	50.000	50%
Milan	1630	130.000	60.000	46%
Verona	1630	53.000	30.000	57%
Venesiya	1631	141.000	46.000	30%
Barselona	1651	44.000	20.000	45%
Napoli	1656	300.000	150.000	50%
Cenevrə	1657	100.000	60.000	60%

Mənbə: Panzac[1997]

Dünya İqtisadçılarının fikirlərinə diqqət yetirsək, aydın bir nəticəyə gələ bilərik ki, istənilən iqtisadi tənəzzül dövrü biznes sahələrinin keçdiyi normal bir mərhələ və ya dövrdür ki, əgər düzgün idarəetmə metodundan və vasitələrindən istifadə edərək və öncədən düzgün risk planlaması həyata keçirilibsə, şirkət olaraq bu tənəzzülün daha ağır nəticələnməməsinə, yəni depressiyaya və ya böhrana çevrilməməsinə nail olmaq mümkündür[3; 48-439].

Ədəbiyyat

1. “İqtisadi böhran: Azərbaycan və dünya”, məqalə, Bakı, 2010.
2. Qlobal maliyyə böhranı: “İqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2010.
3. Zeynalov V.Z., “Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə”, Bakı, 2012.
4. www.wikipedia.org

RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİ SƏNAYENİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Müşfiq Ramazanov

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası
 iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
 Azərbaycan
akademiya2009@gmail.com

Summary

THE MAIN DIRECTIONS OF THE STATE'S ECONOMIC POLICY IN THE FORMATION OF A COMPETITIVE INDUSTRY

The article analyzes and evaluates the main aspects of the economic policy implemented by the state in the direction of the creation and development of competitive industrial enterprises. The essence of the economic reforms implemented in the country, its role in increasing the competitiveness of the economy and ensuring the national interests of the state are considered. At the same time, the current situation of the complex economic and institutional reforms implemented in Azerbaijan in recent years and the important macroeconomic results obtained are analyzed.

Key words: industry, competitiveness, state, economic policy, national interest, reform.

Резюме

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В ФОРМИРОВАНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ ОТРАСЛИ

В статье анализируются и оцениваются основные аспекты экономической политики, реализуемой государством в направлении создания и развития конкурентоспособных промышленных предприятий. Рассмотрена сущность проводимых в стране экономических реформ, их роль в повышении конкурентоспособности экономики и обеспечении национальных интересов государства. В то же время анализируется текущая ситуация с комплексными экономическими и институциональными реформами, реализованными в Азербайджане в последние годы, и полученные важные макроэкономические результаты.

Ключевые слова: промышленность, конкурентоспособность, государство, экономическая политика, национальный интерес, реформа.

Böyük dövlətçilik tarixinə, zəngin təbii-iqtisadi resurslara, əlverişli geostrateji mövqeyə malik olan ölkəmiz 20-əsrin 90-cı illərində tarixi dövlət müstəqilliyini əldə edərək özünün strateji inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Strateji inkişaf istiqamətləri sırasında ən əsasını ölkənin iqtisadiyyatını azad bazar prinsipləri əsasında davamlı inkişaf etdirmək, qloballaşan dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiya olunmaq təşkil edirdi. Bu baxımdan hər bir ölkə üçün dünya iqtisadiyyatına sürətli və səmərəli inteqrasiya iqtisadi sistemdə yeni keyfiyyət dəyişikliklərini zərurətə çevirir. Eyni zamanda demokratik və insani dəyərlərə söykənən bəşəriyyət iqtisadiyyatda, o cümlədən müxtəlif sənaye sahələrində dünya bazarına inteqrasiyanı şərtləndirən amillərin formalaşmasını qarşıya qoyur. Bu istiqamətdə rəqabət qabiliyyətlilik müasir iqtisadi sistemlərdə əhəmiyyətli amil olmaqla bərabər, iqtisadi sistemin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına imkan verən, ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin edən vacib amildir. Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, müasir dünyada ölkənin gücü, qüdrəti və böyüklüyü yalnız onun ərazisinin böyüklüyü, təbii resurslarının zənginliyi, ordusunun gücü ilə deyil, dünya iqtisadi sistemində tutduğu yer, həm də istehsal etdiyi məhsul və göstərdiyi xidmətin rəqabət qabiliyyətliliyi ilə müəyyən edilir. [1]

Bu baxımdan Azərbaycanda iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliyini yüksəltmək dövlətin qarşısında duran ən strateji hədəflərdən biridir. Qeyd olunan hədəfə çatmaq üçün dövlət iqtisadi sahədə institusional və struktur islahatları həyata keçirməklə yanaşı, rəqabət və investisiya mühitinin daha əlverişli olması istiqamətində zəruri iqtisadi və hüquqi başa formalaşdırır. Bu istiqamətdə əsas məsələlərdən biri də iqtisadiyyatın bütün sahələrinin balanslı inkişaf etdirilməsidir. Məlumdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının hərtərəfli struktur inkişafı sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin struktur inkişaf nisbətlərinə uyğun deyil. Belə ki, ölkəmizdə 2022-ci ildə sənayenin sahə strukturunda mədənçıxarma (hasilat) sənayesinin payı 67,4 %, emal sənayesinin payı isə 27,1 % təşkil etmişdir.[3] Müqayisə üçün qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sənayenin strukturunda hasilat sənayesinin payı 8%, emal sənayesinin payı isə 92% təşkil edir. [6] Qeyd olunan statistik məlumatlar hazırda sənayedəki bu vəziyyətin sahənin yüksək rəqabət qabiliyyətli inkişafı baxımından əlverişsiz olduğunu göstərir. Ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən sənayedə uzun illər formalaşan bu qeyri-mütənasibliyi tənzimləmək istiqamətində dövlət tərəfindən kompleks tədbirlər, o cümlədən çevik sənaye siyasəti yürüdülmür. Belə ki, ölkəmizdə innovativ, rəqəmsal, rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması və davamlı inkişafı təmin etmək üçün Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər sənədi qəbul edilmişdir. Milli Prioritetlər sənədində strateji hədəf kimi qarşıya qoyulan 5 istiqamətdən birincisi dayanıqlı artan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan rəqabət qabiliyyətli sənayenin formalaşdırılması dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu siyasətin əsas məqsədi iqtisadiyyatın sənaye sahəsinin ölkənin gələcək inkişafının mərkəzinə çevirməkdir.

Son illər dövlət rəqabətə davamlı sənaye sahələrinin formalaşdırılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirməkdədir. Belə ki, dövlət tərəfindən əsas siyasət sənədləri kimi icra edilən Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramları, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncam, “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncam və s. hüquqi sənədlər çərçivəsində qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli

Prioritetlər sənədində gələcək on ildə iqtisadiyyatın neft-qaz gəlirlərindən asılılığını aradan qaldırmaq və davamlı iqtisadi artımı qeyri-neft sənaye sahələri hesabına təmin etmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Milli Prioritetlər sənədində sənayenin innovasiyalar, özəl biznesin iştirakı və investisiyası əsasında inkişafının dayanıqlığının təmin edilməsi prioritet təşkil edir. Son illər ölkədə yeni texnoparkların yaradılmasının əsas məqsədi mövcud və yeni biliklərin, ixtiraların texnologiyalara çevrilməsi, texnologiyaların isə kommersiya məhsuluna çevrilməsi prosesini yerli biznes subyektləri hesabına təmin etmək və elmi-texniki tədqiqatlara çəkilən xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Buraya kiçik və orta müəssisələr vasitəsilə texnologiyaların sənaye sferasına ötürülməsi, sənayenin struktur yenidən qurulması, regional qeyri-bərabər inkişaf səviyyəsinin azaldılması, məşğulluq probleminin həll edilməsi və s. məsələlər daxildir. Yeni yaradılan sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti tamamilə innovasiya sahibkarlığı prinsipləri üzərində qurulur. Yürüdülməyi innovasiya siyasəti rəqabət qabiliyyətli sənaye məhsullarının yaradılması və onların beynəlxalq bazarlara çıxarılması üçün real şərait yaradır.

Ölkəmizdə aparılan sənaye siyasətinə uyğun olaraq, innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafına yeni təkan vermək, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu təmin etmək məqsədi ilə sənaye və texnologiya parklarının yaradılmasına başlanılmışdır. Respublikamızda Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Neftçala Sənaye Məhəlləsi və Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması yuxarıda qeyd olunan məqsədləri həyata keçirmək üçün yaradılmışdır və hazırda yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalını, dünya bazarına məhsul satışını uğurla davam etdirirlər. Ölkədə yeni yaradılan sənaye parklarının uzunmüddətli perspektiv inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə dövlət vergi və gömrük sahəsində əhəmiyyətli güzəştlər tətbiq etmişdir. Belə ki, yaradılmış sənaye və texnologiya parklarında sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslər on il müddətinə gəlir vergisindən azad edilmişdir. Parkların idarəedici təşkilatının və operatorunun mənfəətinin parkın infrastrukturunun tikintisinə və saxlanılmasına yönəldilən hissəsinin müddət qoyulmadan, sənaye və texnologiya parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlər on il müddətinə mənfəət vergisindən, eyni zamanda sənaye və texnologiya parklarının infrastrukturunun və istehsal sahələrinin yaradılması məqsədilə idxal olunan texnoloji avadanlıq və qurğular ƏDV-dən, fiziki və hüquqi şəxslər əmlak və torpaq vergisindən azad edilmişdir. Fikrimizcə, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olaraq vergi tətbiqi sahəsində sənaye parkları ilə əlaqədar edilmiş güzəştlər iqtisadiyyatın inkişafına stimulaşdırmaq, bu sahəyə potensial investorların cəlb olunmasına, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalına və onun həcmində ilbəil artmasına, məşğulluğun təmin olunmasına daha geniş imkan verəcəkdir. Həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq 2023-cü ildə qeyri-neft sənayesi istehsalının həcmi 17 741,7 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu göstərici 2022-ci ilə nisbətən 8,0% artmışdır. Qeyri-neft emal sənayesi isə 2022-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2023-cü ildə 11,2% artmışdır. 2023-cü ildə 2022-ci ilə nisbətən qeyri-neft-qaz ixracı 9,8% artaraq 3,3 milyard ABŞ dolları olmuşdur. [3]

Qeyd etdiyimiz kimi ölkəmizdə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqaməti resurs iqtisadiyyatından asılılığı azaltmaq, neft-qaz gəlirlərini iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəltmək, rəqabət qabiliyyətli ixrac məhsulları istehsal edən, innovativ prinsiplərə əsaslanan sənayenin formalaşdırılması və onu ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının əsasına çevirməkdir.

Fikrimizcə, ölkəmizdə davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək və bütövlükdə yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə köklü tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- iqtisadiyyatda daha azad, sağlam rəqabətə əsaslanan təşəbbüskarlıq mühiti və münasibətlər sistemi formalaşdırmaq;

- kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmək;
- xarici investisiyanın sənaye sahələrinə cəlb edilməsini təmin etmək;
- inhisarçılıq fəaliyyətinə qarşı cəza tədbirlərini daha da sərtləşdirmək;
- bank kreditlərinə əlçatanlığı təmin etmək;
- maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi;

- kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatda rolunu artırmaq;
- yerli xammala və biliyə əsaslanan biznes subyektlərinə dövlət dəstəyini tətbiq etmək və s.

Ədəbiyyat

1. Портер М.Е. Конкурентное преимущество. Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость/ Пер.с англ.--- М.,2005, с.67-69.
2. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/3>.
3. <https://economy.gov.az/storage/files/files/6287/qGBwjvM7XWstYF9PdAnyzDCFxBfmBEKxhpXuMnvp.pdf>
4. https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/Qeyri-neft_2019.pdf
5. AR İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun İllik Hesabatı, 2022, s.23
6. Романова О.А. “Конкурентоспособность и государственная промышленная политика” Вестник УГТУ–УПИ. Серия экономика и управление. 2008, № 1. С. 32-40.
7. Дедков С.М., Щербин В.И. Инновационные стратегии государства и приоритетные направления научных исследований // Белорусская экономика: анализ, прогноз, регулирование. – 2004. – № 7. – С. 39–50.

BEYNƏLXALQ SANKSIYALAR: LIBERALİZM VƏ REALİZM NƏZƏRİYYƏLƏRİNDƏ

Adil Rəcəbli

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan

a_radjabli@mail.ru

Summary

INTERNATIONAL SANCTIONS: IN THE THEORIES OF LIBERALISM AND REALISM

Conceptual and methodological aspects of this study include an analysis of the theories of international relations in the context of their approaches regarding the nature of forceful methods of maintaining the world order. Particular attention is paid to the conceptual analysis of such methods as international sanctions.

The liberal/neoliberal/institutional approach to understanding sanctions is based on the theory of interdependence. According to liberalism, the consequences of sanctions must be measured not only from the point of view of international security, but also from the point of view of international cooperation. Realism/neorealism views sanctions in terms of supremacy of nation, sovereignty and territoriality. Sanctions as forceful methods are aimed at protecting and preserving world order and national interests.

Key words: *sanction, realism/neorealism, liberalism/ neoliberalism, power, independence*

Резюме

МЕЖДУНАРОДНЫЕ САНКЦИИ: В ТЕОРИЯХ ЛИБЕРАЛИЗМА И РЕАЛИЗМА

Концептуальные и методологические аспекты данного исследования включает анализ теорий международных отношений в контексте подходов в отношении природы силовых способов сохранения мирового порядка. Особое внимание уделяется на концептуальный анализ таких способов как международные санкции.

Либеральный/институциональный подход в понимании санкций опирается на теорию взаимозависимости. Согласно либерализму последствия санкций необходимо измерить с точки зрения не только международной безопасности, также и с точки зрения международного сотрудничества. Реализм/неореализм рассматривают санкции с точки зрения верховенства государства, суверенитета и территориальности. Санкции как силовые способы направлены на защиту и сохранения мирового порядка и национальных интересов.

Ключевые слова: *санкция, реализм, неореализм, либерализм, неолиберализм, власть, независимость.*

Müasir dünya siyasətində beynəlxalq sanksiyaların mahiyyəti, təyinatı, məqsədləri, tətbiqi və nəticələri ilə bağlı məsələlər sosial-siyasi elmlərdə müxtəlif nəzəri, konseptual yanaşmalar və bu məsələlər ətrafında elmi mübahisələr yaradır. Beynəlxalq aktorların, xüsusən də beynəlxalq proseslərə təsir gücünə malik fəal oyunçuların (BMT, Aİ, aparıcı dövlətlər (ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Türkiyə,

Azərbaycan və b.) fəaliyyətlərində müxtəlif istiqamətli müvafiq sanksiyaların artmaqda olan çəkisi tədqiqat mövzusunun aktuallığına dəlalət edir. Beynəlxalq sanksiyaların tətbiqi mexanizmlərinin işləkliyinin və səmərəliyinin əldə olunmasında onların kollektiv tətbiqlərinin rolu və təsiri çox böyükdür. Sanksiya strategiyası beynəlxalq aktorları dünya siyasətinin fəal və əsas oyunçusuna çevirir. Beynəlxalq siyasi elmlərdə sanksiyaların anlayışı, mahiyyəti, təsnifatı, strukturu, məzmunu, hüquqi əsasları və tətbiqi ilə bağlı elmi yanaşmalar (liberalizm, realizm, institusionalizm, strukturalizm və s.) və elmi mübahisələr həm dünya aktorlarının beynəlxalq strategiyası, həm qlobal beynəlxalq proseslər, həm də sanksiyalarla bağlı nəzəri fikirlərin inkişafı haqqında biliklər əldə etməyə, beynəlxalq siyasəti (xüsusən də münaqişə və əməkdaşlıq məsələlərini) dərk etməyə, mövcud elmi mübahisələrin təhlilini aparmaq imkanını genişləndirir. Mövzunun aktuallığı onun praktik əhəmiyyəti ilə də şərtlənir. Belə ki, beynəlxalq sanksiyalara dair konsepsiyalar və elmi mübahisələr haqqında əldə edilən hərtərəfli biliklər nəinki beynəlxalq aktorların, o cümlədən Azərbaycanın praktik xarici siyasət davranışlarını təhlil etməyə imkan verir. Tədqiqat sualı: Beynəlxalq sanksiyalar dünya düzümünün sabitliyi baxımından rəşional sayıla bilərmi?

1. Beynəlxalq sanksiyalar dair ümumi praktiki yanaşma

Beynəlxalq sanksiyalar tarix boyu beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunduğundan siyasi elmlərdə bu anlayış dövlətlərarası münasibətlərin təbii xüsusiyyəti kimi qəbul edilir. Amerika tədqiqatçıları Qeri Hafbauer, Cefri Skot və Kimberli Elliot beynəlxalq sanksiyaların universallığını onların statistik göstəriciləri və beynəlxalq mühitdə iqtisadi amilin artması tendensiyası ilə əsaslandırırırlar. Əsas arqument olaraq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq beynəlxalq münasibətlərdə müxtəlif dövlətlərə qarşı sanksiyaların sayında artma dinamikası meylini olmasını (bütövlükdə 170 sanksiya) göstərir [3, 248]. Müasir siyasi nəzəriyyələrin beynəlxalq sanksiyalara dair izahatları və yanaşmalarının öyrənilməsi sanksiyaların anlayışlarını açıqlamaq və dərk etməyə imkan verir. Beynəlxalq praktikada, o cümlədən beynəlxalq hüquqda sanksiya anlayışı ilə bağlı konkret tərif verilmir. Belə hal isə əslində elmi nəzəriyyələrdə sanksiyalarla bağlı müxtəlif yanaşmaların, konsepsiyaların mövcudluğuna dəlalət edir. Beynəlxalq praktikada sanksiya cəza, məcbureddici və məhdudlaşdırıcı təsir xarakterli tədbir kimi göstərilir. “Sərhədsiz həkimlər” beynəlxalq təşkilatın verdiyi təfsirdə qeyd olunur ki, “Sanksiyalar dövlətlər arasında mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün beynəlxalq hüququ tərəfindən müəyyən edilən tədbirlərin bir hissəsidir. Sanksiyalar hərbi təhdid və ya müharibə aktı kimi baxılmır”. [6] Sanksiyalar sahəsində tanınmış tədqiqatçı M.Doksi onların mahiyyətini belə açıqlayır: “Normaların pozulması nəticəsində çəkilən cəza kimi sanksiyalar norma və qaydalara aid olmalı, tətbiq edilməli və simvolik və ya real neqativ gücə malik olmalıdırlar. Əgər sanksiyalar hüquqi cəza xarakteri daşımalıdırlarsa, onların tətbiqi də hansısa şəkildə sanksiyalı əsasə malik olmalıdır. Bu isə həmin anda hakimiyyətin tam olmadığı beynəlxalq səviyyədə problemi daha da ağırlaşdırır” [1, 274].

Beynəlxalq sanksiyalara dair liberal/neoliberal yanaşma: Sanksiyaların anlayışının açıqlanması onların tədqiqinə dair metodoloji aspektlərə əsaslanır. Həmin metodoloji aspektlər nəzəri kateqoriyaları, yanaşmaları, konseptləri, elmi məktəbləri və ya tədqiqat ənənələrini, o cümlədən kompleks tədqiqat metodlarını əhatə edir. Beynəlxalq sanksiyaların anlayışına dair əsas konseptual yanaşmaları liberalizm, realizm və konstruktivizm nəzəriyyələrində irəli sürülür. Bu nəzəri yanaşmalarda müxtəliflik, rəqabət və fikir ayrılığı “Böyük debatlar” adını almışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən əminliklə vurğulamaq olar ki, sanksiyaların anlayışı və digər aspektləri ilə bağlı siyasi elmlərdə vahid mövqe mövcud deyil. Sanksiyaların anlayışının açıqlanması ilə bağlı hansısa bir nəzəriyyəyə söykənmək düzgün olmazdı. Hər konseptual yanaşma sanksiyaların mahiyyəti ilə bağlı güclü və zəif tərəflərə malikdir.

Liberal yanaşmaya görə beynəlxalq sanksiyalar iqtisadi mahiyyətə (zənginlik və faydalıq üstünlüyü) malik olan məcburetmə siyasi vasitələrdir [5, 16]. Sanksiya anlayışına dair liberal yanaşma onun mahiyyətini liberal nöqtəyi-nəzərdən açıqlamaq imkanı verir. Belə ki, liberalizmə görə sanksiyalar beynəlxalq (dünya) düzümündə sabitliyin pozulması amili olduğundan onu mahiyyəti əməkdaşlıq yox, münaqişə xarakteri daşıyır. Liberalizmə görə beynəlxalq münasibətlərdə sülh maraqlar balansına söykənir. Bu isə öz növbəsində aktorlar arasında qarşılıqlı asılılıq vəziyyəti yaradır. Beləliklə,

liberalizmin qarşılıqlı bağlılıq prinsipi sanksiyaların destruktiv mahiyyətini əsaslandırmaq üçün metodoloji əsas kimi qəbul edilir. Liberalizmə görə sanksiyalar məcburetmə vasitəsi olaraq güc vasitəsidir və qarşılıqlı asılılıq prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir, yəni aktorlar arasında qarşılıqlı asılılıq vəziyyəti rəşional dünya düzümüdür ki, həmin düzümə ziddiyyətlər nəticəsində yaranan itkilər potensial qələbədə əldə edilən faydalarda çoxdur. Neoliberal institusionalizm nəzəriyyəsinin tanınmış nümayəndələrindən olan Robert Ouen Kohen və Josef Nyenin fikirlərinə görə “gücün (bura sanksiyalar da daxildir - A.R.) tətbiqi 4 şərtin nəticəsinə görə iri dövlətlər üçün getdikcə baha başa gəlməkdədir: nüvə qarşılıq riski (2022-2023-cü illərdə Rusiyanın Qərbin sanksiyalarına qarşı cavab olaraq zərurət yarandıqda nüvə silahına müraciət edə biləcəyi potensialına malik olmasını daim vurğulaması); kasıb və ya zəif ölkələrdə insanların müqaviməti; iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün qeyri-müəyyən və, ola bilsin ki, neqativ fəsadlar; güc tətbiqindən yaranan insan əziyyətlərinə (“human costs”) qarşı dövlət daxilində münasibət” [4, 727].

Neoliberal institusionalizm nəzəriyyəsinin digər tanınmış nümayəndələrindən olan P.Uilson (Peter Wilson) hesab edir ki, sanksiya beynəlxalq normativli institut olaraq yox, “suverenliyin, ərazililiyin və beynəlxalq hüququn əsas institutlarının qorunması və dəstəklənməsi məqsədi daşıyan “prosedur” xarakterli institut olaraq, yəni diplomatiya, ticarət və müharibə kimi baxılmalıdır” [8, 126].

Beləliklə, liberalizmə görə beynəlxalq sanksiyalar Dünya Düzümünün qeyri-təbii vəziyyətidir. Sanksiyalar güc vasitəsi olaraq beynəlxalq birliyin qeri-stabilitliyini artırır və beynəlxalq ziddiyyətləri daha da dərinləşdirir. Liberalizm gücün tətbiqində əsas subyekt olaraq dövləti görür. Dövlətlərarası münasibətlərin sabitliyində təhlükəsizlik amili ilə yanaşı iqtisadi sahədə əməkdaşlığı da əsas amil kimi qəbul edir. Sanksiyalar güc vasitəsi kimi təhlükəsizliyin təminatı məqsədilə istifadə oluna bilər. Lakin beynəlxalq əməkdaşlığa xələl gətirə bilər. Sanksiyaların neqativ fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün liberalistlərə görə dövlətlərin demokratik (respublika) olması əməkdaşlığın imkanlarını artırır və güc vasitələrindən istifadəni istisna edir.

Beynəlxalq sanksiyalara dair realist/neorealist yanaşma: Realizm nəzəriyyəsinə görə beynəlxalq aktorlar öz fəaliyyətlərində milli maraqlarını güdürlər və beynəlxalq təsirlərə reaksiya verirlər. Realizm beynəlxalq güc vasitələrini, o cümlədən sanksiyaları beynəlxalq sabitliyi təmin edən amil kimi səciyyələndirir. Realizmə görə dövlətlər beynəlxalq sanksiyalara məruz qalmamaq üçün “öz resurslarına söykənməli və beynəlxalq sistemdə nisbi mövqelərini saxlamağa cəhd etməli, hətta lazım gələrsə yüksək iqtisadi itkilər hesabına” siyasət yeritməlidirlər [4, 729].

Amerikalı politoloq, neorealizm nəzəriyyəsinin nümayəndəsi Kennet Nil Uolts (Kenneth Nil Waltz) güc vasitələrinə, o cümlədən sanksiyalara dair liberal yanaşmanı tənqid edərək vurğulayır ki, dövlətlər arasında “sosial əlaqələr sıx olduqca ekstremal effekt daha yüksək olur, və digərlərin maraqlarını nəzərə almamaq, öz maraqlarını düşünməklə həyata keçirtmək mümkün deyil” [7, 14]. Həmin konseptual yanaşmanı əsas götürərək qeyd etmək lazımdır ki, realist/neorealistlər sanksiyaları Dünya düzümünün təbii xüsusiyyəti kimi qəbul edirlər və onları milli mənafehlərin təminatında hərbi güc vasitələrindən sonra əsas güc vasitələri kimi səciyyələndirirlər. Amerika tədqiqatçısı Josef M.Grieko (Joseph M. Grieco) beynəlxalq əməkdaşlığın mütləq yox, nisbi xarakterə malik olduğunu vurğulayır. Həmin arqumentə söykənərək, J. Grieko qeyd edir ki, “anarxiya və qarışıq maraqlar qarşısında dövlətlər arasında nisbi əməkdaşlıq [...] sanksiyalar vasitəsi ilə inkişaf etdirilə bilər” [2, 495].

Beləliklə, realizm/neorealizm beynəlxalq münasibətlərdə sanksiyaların tətbiqini beynəlxalq mühitin təbiəti ilə əlaqələndirir, onları təhlükəsizliyin təminatında və milli maraqların təminatında əsas güc vasitəsi kimi səciyyələndirirlər.

Nəticə: Əsas nəticə olaraq belə qənaəət gəlinir ki, nəzəri yanaşmalarda sanksiyalar beynəlxalq münasibətlərdə qəbul olunmuş qayda və davranışları dəyişməz saxlamaq məqsədi ilə təbii qanunauyğunluq kimi əsaslandırılır. Tədqiqat sualının cavabı ondan ibarətdir ki, Beynəlxalq sanksiyalar dünya düzümünün sabitliyi baxımdan rəşional sayıla bilməz. Sanksiyalar ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdiklərindən mahiyyət etibarilə qeyri-rasional təbiətə malikdirlər.

Ədəbiyyat

1. Doxey M. International Sanctions in Theory and Practice. In: Case Western Reserve Journal of International Law. Schoole of Law. Case Western Reserve University. Vol.15, Is.2, 1983. Pp. 273-288.
2. Grieco J.M. Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism. In: International Organization, Vol. 42, No. 3 (Summer, 1988), pp. 485-507 / http://lib.jnu.ac.in/sites/default/files/RefrenceFile/Anarchy_and_the_Limits_of_Cooperation_A.pdf
3. Hufbauer Gary, Schott Jeffrey et al. Economic Sanctions Reconsidered. 3rd Ed., PIP: Washington, DC., 2009 / https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/863-435/mod_resource/content/0/Gary%20Clyde%20Hufbauer%20Jeffrey%20J.%20Schott%20Kimberly%20Ann%20Elliott%20Barbara%20Oegg-Economic%20Sanctions%20Reconsidered%202008.pdf
4. Keohane R.O. and Nye J.S. Power and Interdependence Revisited. International Organization, Vol. 41, No. 4 (Autumn, 1987), p. 725-753 / https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4093127/mod_resource/content/1/Keohane%20Nye%201987.pdf
5. Moravcsik A. Liberal International Relations Theory: A Social Scientific Assessment. WCIA, Harvard University, Cambridge. Paper No. 01-02, April 2001, 53 p. / https://wcfia.harvard.edu/files/wcfia/files/607_moravcsik.pdf
6. Sanctions. Médecins Sans Frontières / <https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/sanctions-diplomatic-economic-or-military>
7. Waltz K.N. Structural Realism after the Cold War. In Journal: International Security. Vol. 25. No. 1, 2000, p. 5-41. P.14 / http://www.columbia.edu/itc/sipa/U6800/readings-sm/Waltz_Structural%20Realism.pdf
8. Wilson P. and Yao J. International sanctions as a primary institution of international society. In: Knudsen et.al. International organization in the anarchical society: the institutional structure of world order. Palgrave Studies in International Relations. London, 2018, pp. 126-148 / https://eprints.lse.ac.uk/88582/1/Wilson_International%20Sanctions_Accepted.pdf

AZƏRBAYCAN HÜQUQ VƏ İQTİSADİYYAT SİSTEMİNİN MÜASİR DÜNYA NİZAMINDA YERİ

Əli Rəhmanov

“Meynə Group” MMC, hüquqşünas

Azərbaycan

alirahmanov49@gmail.com

Summary

THE PLACE OF THE AZERBAIJAN LEGAL AND ECONOMIC SYSTEM IN THE MODERN WORLD ORDER

In the globalized world, Azerbaijan, with its advanced legal system and economy, is currently in the partnership interest of leading countries. Our country is a constant supporter of international peace and cooperation. In this way, all important steps are taken, whether domestic or foreign. Over the past years, Azerbaijan has made significant progress towards building a democracy, a legal state, a civil society, and a solid-based economy, and this development continues. The holding of the UN "COP29" Conference in Baku in the coming months is a testimony of how important our country is in the international arena.

Key words: UN and Azerbaijan; death penalty; progress of legal system; economy; Contract of the Century

Резюме

МЕСТО ПРАВОВОЙ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В СОВРЕМЕННОМ МИРОВОМ ПОРЯДКЕ

В глобализованном мире Азербайджан с его развитой правовой системой и экономикой в настоящее время находится в партнерских интересах ведущих стран. Наша страна является постоянным сторонником междуна-

ного мира и сотрудничества. Таким образом предпринимаются все важные шаги, как внутри страны, так и за рубежом. За последние годы Азербайджан добился значительного прогресса в построении демократии, правового государства, гражданского общества и прочной экономики, и это развитие продолжается. Проведение конференции ООН «КОП29» в Баку в ближайшие месяцы является свидетельством того, насколько важна наша страна на международной арене.

Ключевые слова: ООН и Азербайджан; смертная казнь; прогресс легальной системы; экономика; контракт века

Dünya nizamının qorunmasının ən əsas və bir o qədər də incə tərəfləri beynəlxalq arenada aktor kimi çıxış edən dövlətlərin hüquq və iqtisadiyyat sistemləridir. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı mərhələdə ölkələr arasında qlobal münasibətlərin qurulmasında beynəlxalq hüquq sistemi çox önəmli rol oynamışdır. Məhz İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından əvvəl beynəlxalq hüququn getdikcə öz təsirlərini itirməsi, bu zəifləmənin fonunda dövlətlərin daha geniş iqtisadiyyata sahib olma arzusu bu müharibəni qaçılmaz edən faktorlardan, bəlkə də, ən birincisi idi.

Keçən əsrin sonlarında müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra Azərbaycan 2 mart 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının daimi üzvü olmuşdur. Əsas vəzifəsi dünyada dövlətlərarası sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək və millətlər arasında əməkdaşlıq əlaqələrini gücləndirmək olan BMT-ə üzv olmaq gənc ölkəmizə qlobal müstəvidə çox dərin faydalar qatdı. Təşkilatın təqdim etdiyi mexanizmlərdən istifadə edərək mərhum sabiq prezident Heydər Əliyev Birinci Qarabağ müharibəsinin ölkəyə gətirdiyi zülm və erməni terrorizmi barədə dünya ictimaiyyətinə öz səsinə duyurdu. Məhz BMT ilə olan əməkdaşlığın gətirdiyi ən bariz nəticələrdən biri erməni qoşunlarını Qarabağdan dərhal və qeyd-şərtsiz çıxmasını özündə əks etdirən Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsi qəbul edildi. Ölkəmiz beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə hörmətlə yanaşaraq, habelə sülhün və atəşkəsin hökm sürməsində maraqlı olaraq, uzun illər ərzində bu qətnamələrin icrasını gözlədi.

Yeni dünya hüquq nizamının qurulmasında liberalizm, daha dəqiq desək, insan hüquqları faktoru daha qabarıq şəkildə təmsil olundu. Müstəqilliyin əldə olunmasından sonra gənc dövlət Azərbaycan Respublikasının ən böyük siyasi missiyalarından biri qloballaşmaq və bir dövlət kimi özünü tanıtmak idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin ölkə idarəçiliyi prinsiplərində ölkənin beynəlxalq sistemdə uğurla təmsil olunması, demokratiyanın, bilavasitə insan hüquq və azadlıqlarının ölkə ərazisində bərqərar olması əsas yerləri təşkil edirdi. Odur ki, Azərbaycan Ümumilli Liderin rəhbərliyi ilə Avropa Şurasının üzvü oldu. Demokratiya və insan hüquq və azadlıqları sahəsində öz aparıcı, bir o qədər də sərt mövqeyini sərgiləyən Avropa Şurasının Azərbaycan Respublikası qarşısında əsas öhdəlik kimi qoyduğu vəzifə ölkənin cinayət hüququnda ölüm hökmünün cəza tədbiri olaraq qadağan edilməsi idi. Buna əsas səbəb 1983-cü ildə qəbul olunmuş İnsan Hüquqlarında dair Konvensiyadır. Bu Konvensiyanın 6 sayılı protokolunun 1-ci maddəsinə əsasən heç bir fərd ölüm hökmü ilə cəzalandırıla bilməz[1]. Ölüm hökmünün cəza tədbiri olaraq ləğv edilməsi təkcə Azərbaycan üçün deyil Avropa Şurasına üzv olan bütün ölkələr üçün ən əsas tələblərdən biridir. Bu mütərəqqi addımı atmaqla Azərbaycan Şərqdə ölüm hökmünü ləğv edən ilk dövlət oldu və dünya hüquq sisteminə qabaqcıl yerini möhkəmləndirdi.

Qloballaşan dünyanın gətirdiyi yeniliklər ölkənin hüquq sisteminin dəyişdirilərək müasirləşdirilməsi üçün zəmin olmuşdur. Müstəqilliyin əldə edilməsindən bəri keçən 30 il müddətində Azərbaycan onlarla konvensiyalar, aktlar, protokollar və s. başqa beynəlxalq əhəmiyyətli sənədləri ratifikasiya etmişdir. Bunların nəticəsində gənc ölkə beynəlxalq praktikalardan müvəffəqiyyətlə yararlanmış və öz hüquq sistemini təkmilləşdirmişdir.

Hüququn bəzi sahələrində atılan mütərəqqi addımlar hətta inkişaf etmiş əksər Avropa ölkələrini bu baxımdan geridə qoymuşdur. 2019-cu ildə korporativ hüquqi sahədə atılan addımlar Azərbaycanda MMC-in onlayn qurulmasını mümkün etmişdir. Aparılan islahatlar nəticəsində sahibkarlar sadə prosedurla evlərində oturaraq sadəcə internetə çıxış, öz adlarına qeydiyyatda olan mobil nömrə və kompüterlə bir hüquqi şəxsin sahibi ola bilərlər. Onlayn şirkət açılması haqqında qanun layihəsi Qərb ölkələrinə Avropa Parlamentinin və Avropa Şurasının 2019/1151 sayılı Direktivi ilə integrasiya etdi. Belə ki Avropa İttifaqının üzvləri bu qanun layihəsini öz ölkələrinin hüquq sisteminə uyğun şəkildə tətbiq etməli idilər. Qanun layihəsinin qüvvəyə minməsi ölkələr tərəfindən fərqli zaman kəsirlərində

həyata keçirildi. Məsələn, Almaniyada bu qanun layihəsinin müddəaları yerli qanunvericiliyə uyğunlaşdırılaraq 1 avqust 2022-ci ildə qüvvəyə mindi.

Bu həmçinin ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisinə yönəlmiş bir addım idi. Bununla biznes fəaliyyətlərinin rəsmiləşdirilməsi daha da asanlaşdı. İslahatlar nəticəsində Dünya Bankının 2019-cu ildə açıqladığı “DoingBusiness” hesabatında “Startingbusiness”(binezə başlama) göstəricisi üzrə sıralamada Azərbaycan 190 ölkə arasından 9-cu yerdə qərarlaşıb [2]. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi statistikalara əsasən, 2022-ci ildə hüquqi şəxs statusu olan müəssisələrin işə dövrüyyəsi 2021-ci illə müqayisədə 33,5% artmışdır. Bu rəqəm 2023-cü ildə 15,6% olmuşdur [3].

Bundan əlavə, Azərbaycan hökumətlərarası komissiyalar, BMT-nin müvafiq qurum və təşkilatları, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Dünya İqtisadi Forumu kimi həm beynəlxalq, həm də Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi regional qurumlarla sıx iqtisadi əməkdaşlıq edir. Beynəlxalq Maliyyə institutları arasında Dünya Bankı ilə Azərbaycanın münasibətləri xüsusilə vurğulanmalıdır. Dünya Bankına olan üzvlüyün tarixi 1992-ci ilə dayanır. 1996-cı ildən bu yana Bankın Azərbaycanda nümayəndəliyi mövcuddur və Bank tərəfindən 52 layihə üzrə dövlət zəmanətli kreditlər ayrılmışdır. Bunlardan 3 layihənin icrası hazırda da davam etməkdədir[4].

Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra hələ 1994-cü ildə 7 ölkədən 11 beynəlxalq səviyyəli neft şirkətləri ilə Xəzər dənizindən çıxan neftin hasilatının pay bölgüsü üzrə haqqında maddi dəyəri 7,4 milyard dollar olan “Əsrin müqaviləsi” imzalanmaqla Azərbaycan beynəlxalq iqtisadiyyatına ilk böyük addımını atdı. Bu cəmi 3 il müstəqil xarici siyasət yürüdən dövlət üçün çox mütərəqqi bir hadisə idi. Məhz dövrün güclü siyasətçisi olan sabiq prezident cənab Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycan global iqtisadi müstəvidə önəmli yerlərdən birini tutmağa başladı. 2002-ci ildə uğurlu xarici və daxili siyasətin verdiyi təkanla Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin əsası qoyuldu. Bu layihə Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkanın təqdim etdiyi fürsətlərdən maksimum yararlanmaqla ölkənin enerji mübadiləsində bir dəhlizə çevrilməsində önəmli rol oynadı[5].

Ötən ildə 121 ölkəyə məhsul ixracı və 184 ölkədən məhsul idxalı etməklə deyə bilərik ki, Azərbaycan dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrdə aktiv və sadıq tərəfdaşlardan biri olaraq yüksələn aktordur. 2023-cü il üzrə ticarət dövrüyyəsinin ümumi dəyəri 44868,5 milyon dollar təşkil etmişdir və bunun 61,5%-i ixrac olunan məhsulların payına düşür. Azərbaycanın xarici ticarət dövrüyyəsi həcminə görə müvafiq olaraq İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Çin, Almaniya, İsrail, Hindistan, Yunanıstan, ABŞ, İspaniya və s. yüksək iqtisadi göstəriciləri və dünyanın istər geosiyasi, istərsə də iqtisadi proseslərində önəmli güc balansları olan ölkələrlədir[6].

Neft ölkəsi olan Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsulların böyük qismini neft və qaz məhsulları təşkil etsə də, ölkədə qeyri-neft sektoruna diqqət durmadan artırılır və bu sahədə vaxt keçdikcə yeni nailiyyətlər əldə edilir. Qeyri-neft qaz məhsullarının ixrac rəqəmləri ildən ilə artırılır. 2022-ci illə müqayisədə keçən il qeyri-neft qaz məhsullarının ixracı 3,9% artırılaraq 3348 milyon dollara çatdırılmışdır.

İqtisadi göstəricilərin yüksək olması bütün dövlətlərin bir nömrəli vəzifəsidir. Məhz güclü iqtisadiyyat güclü dövlətin təməlidir. Dövlət həmçinin cəmiyyətdə hüquq təminatçısıdır. Sadəcə güclü dövlətlər cəmiyyətini yüksək təchizatlı hüquq sistemi ilə təmin edə bilər. Azərbaycan keçən illər ərzində öz gücünü daim artırmaq yolu ilə irəliləmişdir. Hazırda ölkəmizin çox şəffaf hüquq sistemi və möhkəm dayanıqlı iqtisadi göstərici var. Lakin unutmamaq olmas ki, dünyanın siyasi, iqtisadi və hüquqi balansı dəyişildikcə hüquq və iqtisadi sistemlər bu balansla uyğunlaşdırılmalı və daim inkişaf etdirilməlidir. Yeni anlayışlara hüquqi tənziyyətmin verilməsi, dəyişən dünya iqtisadiyyatına dair analizlərin aparılması dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın qarşısına qoyduğu əsas hədəflər olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İnsan Hüquqlarına dair Avropa Konvensiyası-EuropeanConvention on HumanRights (coe.int)
2. Rankings (doingbusiness.org)
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi-Pərakəndə ticarət və xidmətlər sahəsinin inkişafı (2022-ci il) (economy.gov.az)

4. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi-Dünya Bankı (economy.gov.az)
5. Neft və qaz layihələri » AZƏRBAYCAN » Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi (president.az)
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi-Xarici ticarət əlaqələri haqqında (stat.gov.az)

MÜASİR AZƏRBAYCANIN PUL-KREDİT SİYASƏTİ (NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏR)

Mətanət Şadliniskaya
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim
Azərbaycan
sh.metanet@gmail.com

Summary

CREDIT POLICY OF MODERN AZERBAIJAN (NON-CASH PAYMENTS)

Over the past few decades, the settlement scheme between the buyer and the seller, both domestically and abroad, has undergone fundamental changes. These changes are facilitated by the services of bank cards. The Central Bank of Azerbaijan plays a decisive role in promoting and refining cashless payment systems through regulatory oversight, infrastructure development, collaboration with stakeholders, and consumer education. By these means, the Central Bank aims to create a more efficient and secure payment ecosystem. The evolution of financial systems in the digital age is very important for economic development. Cashless payments have become a cornerstone of the modern economy, offering efficiency, security and convenience. The Central Bank plays a key role in facilitating the transition to cashless payments in Azerbaijan.

Key words: Azerbaijani economy, banking system, national currency, cashless payments, development prospects.

Резюме

КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (БЕЗНАЛИЧНЫЕ РАСЧЕТЫ)

Эволюция финансовых систем в эпоху цифровых технологий имеет решающее значение для экономического развития. Безналичные платежи стали краеугольным камнем современной экономики, предлагая эффективность, безопасность и удобство. Центральный банк играет важную роль в содействии переходу на безналичные расчеты в Азербайджане. За последние десятилетия схема расчетов между покупателем и продавцом радикально изменилась как внутри страны, так и за рубежом. Этим изменениям служат пластиковые карты банков. Центральный банк Азербайджана играет решающую роль в продвижении и совершенствовании системы безналичных платежей, и стремится создать более эффективную, инклюзивную безопасную платежную экосистему.

Ключевые слова: экономика Азербайджана, банковская система, национальная валюта, безналичные расчеты, перспективы развития.

Hər bir ölkə iqtisadiyyatının şah damarı qanunvericiliyə uyğun, səmərəli, perspektivli, düzgün, dəqiq qurulmuş bank, pul - kredit sistemidir. Azərbaycan Respublikasının bank sistemi "Banklar haqqında" qanunla tənzimlənir və qanunvericiliyə görə iqipilləlidir: AR-in Mərkəzi Bankı və kredit təşkilatı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçid dövründən başlayaraq kredit- bank müəssisələrinin sürətli. artımı müşahidə olunurdu. Bu gün bank kapitalı ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində özünü göstərir.

Müasir həyatımızda pul-iqtisadi həyatımızın mühüm bir atributudur. Əmtəə və xidmət ticarətində (daxili və ya beynəlxalq ticarətdə) hesablaşmalar pul ödənişləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Pul ödənişləri nağd və nağdsız formalarını daşıyır. Maliyyə sistemlərinin rəqəmsal texnologiyalar dövründə inkişafının təkamülü iqtisadi inkişaf üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Nağdsız ödənişlər müasir iqtisadiyyatın əsaslarından biri olaraq, effektivlik, təhlükəsizlik və rahatlıq təklif edir. Mərkəzi bank Azərbaycanda nağdsız hesablaşmalara keçidə kömək etməkdə mühüm rol oynayır. Nağdsız ödənişlər - fiziki nağd pulun mübadiləsi olmadan elektron yolla həyata keçirilən əməliyyatlardır, onlar kredit/debet kartları, mobil ödənişlər, internet bankçılığı və elektron pul köçürmələri kimi müxtəlif metodları əhatə edir. Nağdsız əməliyyatlar bir sıra üstünlüklərə malikdir.

Azərbaycanda nağdsız hesablaşmaların son illərdə artması, bu sahədə müvafiq dövlət qurumları tərəfindən, xüsusən Mərkəzi bank, vergi orqanları və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin və maarifləndirici fəaliyyətin uğurlu nəticəsidir. Ticarət, xidmət və ictimai iaşə obyektlərində POS-terminalların quraşdırılmasını təmin etməklə yanaşı, ölkədə fəaliyyət göstərən banklarla birgə texniki və informasiya-maarifləndirici işlər də aparılır. Aparılan iqtisadi siyasət gələcəyin əsas vəzifələrindən biri olan nağdsız hesablaşmaları stimullaşdırmaq, həmçinin dövlət orqanlarına vergilərin, rüsumların, icarə haqqının və digər ödənişlərin birbaşa ödənilməsi yolu ilə nağd pul dövriyyəsinə minimuma endirmək işlərini genişləndirməkdir. «Azərbaycanda POS-terminalların quraşdırılması, istifadəsi və tətbiqi Qaydaları»na əsasən, 2012-ci il 4 oktyabr tarixli Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiqlənmişdir, ölkədə POS-terminalların quraşdırılması prosesi 2020-ci ilin sonuna qədər gücləndirilmiş qaydada təşkil edilmişdir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlər bu sahədə ciddi dəyişikliklərin, inkişafın baş verəcəyi barədə əminliklə danışmağa əsas verir. Hökumət cəmiyyətdə, o cümlədən vergilərin ödənilməsindən yayınma və korrupsiyaya qarşı mübarizəni genişləndirmək niyyətindədir, müasir mexanizmlərdən istifadə edərək. [3;11-12] Nağdsız hesablaşmaların təkmilləşdirilməsində yeniliklərin geniş tətbiqi xüsusi yer tutur. Bu sahədəki innovasiya dəyişikliklərinin mahiyyəti aşağıdakı şəkildə xülasə edilə bilər: 1) "Çoxşəxəli fəaliyyət" – yeni və ənənəvi texnologiyaların və alətlərin birləşdirilməsi; 2) Özünə xidmət; 3) Uzaqdan xidmət; 4) İnternetdən istifadə; 5) Çağrı mərkəzlərinin yaradılması və effektiv fəaliyyətinin qurulması

2019-cu ildə Mərkəzi Bank tərəfindən "Bank hesablarının açılması, idarə edilməsi və bağlanması Qaydaları" qəbul edilmişdir. Bu qaydalara bank hesablarının uzaqdan açılması ilə bağlı bölmələrin daxil edilməsi müasir təkmilləşdirmə yolunda çox vacib bir addım olmuşdur. Beləliklə, fiziki şəxslər hər hansı məhdudiyyətsiz, elektron imzalar və video görüntülər istifadə edərək və ya yalnız şəxsiyyət vəsiqəsi ilə video yedəkləmə və ya uyğun məlumatlar vasitəsilə və ya müəyyən məhdudiyyətlər ilə, illik ümumi məbləğ olaraq 6000 manat və ya aylıq əməliyyatlar üçün 500 manat məbləğində bank hesabları açə bilərlər. Mərkəzi Bank tərəfindən "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, Ani Ödəniş Sistemi (AÖS) yaradılmışdır. [8]

Bu gün üçün ölkədə fəaliyyət göstərən bütün bankların inteqrasiyası planlaşdırılan infrastrukturadır. Sistemə qoşulan bankların müştəriləri bankın elektron kanalları və ya AniPay mobil tətbiqi vasitəsilə öz bank hesablarını AÖS-də qeydiyyatdan keçirə və istifadə edə bilərlər. Belə olduqda ödəyicilərin ödənişləri rahat şəkildə həyata keçirmələri üçün sadə identifikasiya metodları, mobil telefon nömrələri, elektron poçt ünvanları, şəxsiyyət vəsiqəsinin fin-kodu və VÖEN istifadə edilir. İqtisadi subyektlərdə, ictimai iaşə müəssisələrində ödənişlər QR-kod ilə kassa aparatlarından və AÖS-ə inteqrasiya edilmiş POS-terminallardan həyata keçirilir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı nağdsız ödənişlərin təşviq edilməsinin maliyyə əlçatanlığına kömək, kölgə iqtisadiyyatının azaldılması və şəffaflığın artırılması üçün önəmini qəbul edib. Bu məqsədlə, o, nağdsız ödəniş ekosisteminə daha effektiv keçidi asanlaşdırmaq üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirib. [4; 32]. Mərkəzi Bank, bankları və müəssisələri nağdsız hesablaşmalara keçməyə təşviq etmək üçün maliyyə stimulları və dəstək mexanizmləri təqdim edir. Bu stimullar tranzaksiya haqlarında endirimlər, infrastruktur investisiyaları üçün sübvansiyalar və ya elektron ödənişlərin təşviqi üçün vergi güzəştlərini əhatə edə bilər. Azərbaycan Mərkəzi Bankının nağdsız hesablaşmaların təşviqi iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli nəticələrə malikdir. Mərkəzi Bank maliyyə əlçatanlığını təşviq edir və formal maliyyə sisteminə iştirakı asanlaşdırır. Belə bir keçid fərdlərin və kiçik biznesin imkanlarını genişləndirərək, iqtisadi inkişafı və yoxsulluğun azaldılmasını təşviq edir. İnkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşları uzun müddət əvvəl bank plastik kartlarının üstünlüklərini anlamış və onlar artıq illərdir əmtəələrin, xidmətlərin ödənişində istifadə edirlər. Kartlar yalnız bankomatlar vasitəsilə nağd pul çıxarmaq deyil, həm də elektron ödənişlərlə aviabiletləri və otelləri ödəmək üçün istifadə olunur. Plastik kart, elektron bank xidmətləri sisteminin ən məşhur ödəniş vasitələrindən birinə çevrilib. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının araşdırılması, Clobal Insight Inc. şirkəti tərəfindən makroiqtisadi miqyasda elektron bank xidmətlərinin istifadəsinin müsbət aspektləri

göstərir ki, bu da iqtisadiyyatın effektivliyinin və böyüməsinin artmasına kömək edir. Bank sistemində nağdsız hesablaşmaların plastik kartlar vasitəsilə həyata keçirilməsinə dair qanunvericilik və normativ baza aşağıdakılardır: 1) Hüquqi şəxslər və hüquqi məkanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi; 2) Kartların kütləvi buraxılışına, o cümlədən əməkhaqqı xidmətlərinin əhaliyə nağdsız ödənilməsinə başlanğıc şəraitin yaradılması; 3) Ömtəələrin və xidmətlərin ödənişi üçün vahid informasiya məkanının yaradılması; 4) Likvidliyin optimallaşdırılması və bütün növ risklərin azaldılması üçün hesablaşma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.

Kartlarla bağlı sənədlərin nəzərdən keçirilməsi və sənədlərin hazırlanması üçün aşağıdakı sahələri tənzimləyən hüquqi vasitələr vacibdir: 1) Müəssisələrin iqtisadi dəstəklənməsi proqramının hazırlanması; 2) Sənədlərin saxlanması üçün normativ sənədlərin hazırlanması; 3) Bank olmayan və birləşdirilmiş plastik kartlarla iş üzrə qaydaları tənzimləyən normativ sənədlərin hazırlanması və s.

Son illərdə ölkədə rəqəmsal ödəniş ekosisteminin yaradılması istiqamətində aparılan işlər nəticəsində, kontaktsiz ödənişlərin infrastrukturunda əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edilmişdir. Belə ki, dövrüdə olan ödəniş kartlarının 26%-i (2,3 milyon ədəd) və POS-terminallarının 53%-i kontaktsiz ödənişləri dəstəkləyir [8]. 2023-cü ildə illik limit immiqrantlar üçün istehsalı artırılıb. Müqayisə üçün, 2018-ci ilin müvafiq dövründə bu göstəricilər müvafiq olaraq 7% və 32% təşkil etmişdir. Pandemiya dövründə Azərbaycanda, bütün ölkələrdə olduğu kimi, rəqəmsallaşma, kontaktsiz ödənişlər, elektron ticarət və elektron bank xidmətlərinə olan tələbat daha da aktuallaşmışdır. Pandemiya zamanı səthlərə toxunmaq yolu ilə virusun yayılması əhali arasında POS-terminallara toxunmadan kontaktsiz ödənişlərə üstünlük verilməsinə səbəb olmuşdur. Əhalinin kontaktsiz ödənişləri həyata keçirmə imkanlarını artırmaq məqsədilə dünyanın bir çox ölkələrində kontaktsiz kartlarla nağdsız əməliyyatlar üçün limitlər PIN-kod daxil etmədən artırılmışdır. [3; 39-40].

Ölkədə kontaktsiz kartların infrastrukturunun genişləndirilməsi strategiyasına uyğun olaraq, Mərkəzi Bank yaxın zamanda bütün bank kartları və POS-terminallarında kontaktsiz ödənişləri dəstəkləmək üçün bank sektoru ilə əməkdaşlığını daima davam etdirir və son illərdə əməliyyat limitlərini daha çox artırır [8].

Ədəbiyyat

1. Əliyeva A.S, Abbasova V.A, Tusai A.A (2011) İnternet bankçılığının yenilikçi xüsusiyyətləri texnologiya. "Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın yenilikçi inkişafı" mövzusunda beynəlxalq konfrans. AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı, 31 mart. S. 177-180.
2. Tağıyev X.R. Azərbaycanda elektron bankçılıq xidmətləri - mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri // Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 2013, № 3. səh.179194.
3. Крахмалев С.В. Современная банковская практика проведения международных платежей. –М.: ГроссМедиа, 2016. No 3, С. 31.
4. Курагин В. Печатная реклама пластиковых карточек // Мир карточек. –2015. –N16. – с.12.
5. Яныгин С.А. (2019) Методы внедрения банковских карт: сборник / С.А. Яныгин – М.: Перспектива. – 281 с.
6. Sales, S. Adriana, Rogerio A. Lucca. (2016). Evaluating Systemic Risk in a Retail
7. Clearinghouse- Tke ConJagion Mobil. Erişim: 23 Haziran, Financial Stability Report, Brasil, pp.81-86
7. Sawyer, David. ve John Trundle. (2018). Core Principles for Systemically Important Payment Systems
<https://www.cbar.az/press-release-2707/odnis-kartlari>

NATO-AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞI: ÖLKƏMİZDƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATI KİMİ

Naibə Şəmşiyeva

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun müəllimi

Azərbaycan

naibashamshiyeva04@mail.ru

Summary

NATO-AZERBAIJAN COOPERATION: AS A GUARANTEE OF SECURITY IN OUR COUNTRY

The article is dedicated to the study of the history, main characteristics, areas, directions and forms of manifestation of the current cooperation between the Republic of Azerbaijan and NATO, which plays an important role in protecting the security interests of our country. The article mentions that the relations and cooperation established with the North Atlantic Bloc are of great importance for the independent state of Azerbaijan. By joining the “Partnership for Peace” program, our republic gained the opportunity to enter the collective security system of the world through various structures and institutions of NATO, and to harmonize its security with the international security system. Currently, the cooperation between Azerbaijan and NATO is developing in an upward direction. The next visit of NATO Secretary General Jens Stoltenberg to Azerbaijan on March 18-19, 2024 indicates further deepening of relations between the alliance and our country.

Key words: *security, NATO, SNT, partnership, political dialogue, DEEP.*

Резюме

СОТРУДНИЧЕСТВО НАТО-АЗЕРБАЙДЖАН: КАК ГАРАНТИЯ БЕЗОПАСНОСТИ В НАШЕЙ СТРАНЕ

Статья посвящена изучению истории, основных характеристик, сфер, направлений и форм проявления нынешнего сотрудничества между Азербайджанской Республикой и НАТО, которое играет важную роль в защите интересов безопасности нашей страны. В статье отмечается, что связи и сотрудничество, установленные с Североатлантическим блоком, имеют большое значение для независимого государства Азербайджан. Присоединившись к программе «Партнерство ради мира», наша республика получила возможность войти в систему коллективной безопасности мира через различные структуры и институты НАТО, гармонизировать свою безопасность с системой международной безопасности. В настоящее время сотрудничество между Азербайджаном и НАТО развивается в восходящем направлении. Очередной визит генерального секретаря НАТО Йенса Столтенберга в Азербайджан 18-19 марта 2024 года свидетельствует о дальнейшем углублении отношений между альянсом и нашей страной.

Ключевые слова: *безопасность, НАТО, СНТ, партнерство, политический диалог, ГЛУБОКИЙ.*

Yaşadığımız dövrdə təhdid zamanı, məkanı və mənbəyi öncədən bəlli olmayan mücərrəd bir anlayışa çevrilmişdir. İnsanın sosio-bioloji varlıq kimi sosial ehtiyac meyarları zaman keçdikcə dəyişir, lakin təhlükəsizlik hər zaman onun ümumi ehtiyacları içərisində ən üst sırada yer alır. Məhz bu baxımdan da sülhə və təhlükəsizliyinə olan ehtiyac dünya səhnəsinə qədəm qoymuş bütün dövlətlər üçün daim obyektiv bir zərurət, labüd bir tələbat kimi çıxış edir.

Ötən əsrin sonlarında keçmiş SSRİ-nin süquta uğraması ilə dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan da özünün çoxvektorlu xarici siyasət strategiyasını müəyyənləşdirərkən təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət ayırmağa başladı. Bunun bir neçə obyektiv və subyektiv səbəbi vardı. Belə ki, yaşadığımız regionun həm daxilindən, həm xaricindən qaynaqlanan potensial təhdid və təhlükələr ölkəmiz üçün bu məsələni ən üstün prioritetə çevirmişdi. XX əsrin sonlarında dünyada meydana gələn iyirmi səkkiz münaqişədən dördünün (separatçılıq zəminində baş verən Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və Çeçenistan münaqişələri) məhz Cənubi Qafqazda meydana gəlməsi ölkəmizdə təhlükəsizlik anlayışına yeni yanaşma tələb edirdi. Geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi baxımdan mühüm əlverişli bir regionda (zəngin karbohidrogen yataqları, Rusiya, Türkiyə və İran kimi böyük dövlətlərlə həmsərhəd olması və s.) yerləşməsi, digər tərəfdən qonşu Ermənistanın xarici havadarlarına arxalanaraq reallaşdırdığı və daim genişlənən hərbi ekspansiya siyasəti ölkəmiz üçün təhlükənin miqyasını hər ötən gün daha da artırırdı. Bütün alternativ vasitələri sınaqdan keçirmiş Respublikamız üçün bu durumda öz milli təhlükəsizliyinin qaranlıq kimi Avro-Atlantik məkana integrasiya yeganə həll variantı kimi görünürdü.

Azərbaycan, müasir dünyanın ən nüfuzlu hərbi alyansı, hazırda dünya jandarmı funksiyasını öz üzərinə götürmüş NATO ilə əlaqələrə xüsusi önəm verərək, bu əməkdaşlığı özünün yürütdüyü səmərəli və balanslaşdırılmış xarici siyasət xətti üçün mühüm faktor hesab edirdi. NATO ilə yaradılan əlaqələrin və əməkdaşlığın müstəqil Azərbaycan dövləti üçün mühüm əhəmiyyəti əvvəla ondan ibarət idi ki,

Respublikamız SNT proqramına qoşulmaqla həm NATO-nun müxtəlif struktur və institutları vasitəsilə dünyanın kollektiv təhlükəsizlik sisteminə daxil olmaq imkanı qazanırdı. Digər tərəfdən proqramda iştirak ölkəmizə həmçinin NATO-nun hərbi strukturları ilə Azərbaycan ordusunun sülh naminə əməkdaşlıq, birgə təlim və manevrlər keçirmək, onların ordu quruculuğu təcrübəsindən bəhrələnmək, kadr hazırlığı və s. sahələrdə birgə hərəkət etmək imkanı verirdi. Bundan başqa, NATO ilə əməkdaşlıq çərçivəsində ölkəmiz Qafqaz regionunda strateji balans və təhlükəsizlik sistemi yaratmaq, münaqişəli məsələləri beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həll etmək imkanı da əldə etmiş olurdu. [4; 5, 7]

Azərbaycanla NATO arasında ilk təmasların tarixi ölkəmizin NATO-nun yeni yaradılmış məşvərətçi forumuna – Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (1997-ci ildən Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurası adlanır) qoşulduğu 1992-ci ilin mart ayına təsadüf edir. Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında məzmunlu tərəfdaşlığın əsası isə ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən ABŞ-ın o dövrlük prezidenti Bill Klintonun təşəbbüsü ilə yaradılmış, postsovet və Şərqi Avropa ölkələri (Varşava Təşkilatının üzvü olan dövlətlər), habelə bir sıra bitərəf Qərbi Avropa dövlətləri üçün NATO ilə müasir tərəfdaşlığın yeni forması kimi çıxış edən NATO “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramının 4 may 1994-cü il tarixində Çərçivə Sənədinin imzalanması ilə qoyulmuşdur. [1, 4]

Azərbaycanın NATO ilə fərdi tərəfdaşlığının məqsəd və prinsipləri əsas etibarilə Azərbaycanın SNT Təqdimat Sənədi (1996), Planlaşdırma və Analiz Prosesi (1997) və Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planında (2004) öz əksini tapmışdır.

NATO və Azərbaycan 2008-ci ildə NATO standartlarını ölkənin peşəkar Hərbi Təhsil (PME) müəssisələrinin tədris metodologiyalarına və kurikulumlarına inteqrasiya etmək üçün birgə razılaşdırılmış Müdafiə Təhsilinin Təkmilləşdirilməsi Proqramı (DEEP) üzərində işə başlayıb. DEEP həmçinin Azərbaycanda yeni yaradılmış dil tədris mərkəzini dəstəkləyir. [2, 154]

NATO-nun Avro-Atlantik Fəlakətlərə Cavab Koordinasiya Mərkəzi (EADRCC) ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan milli mülki fəvqəladə halları və fəlakətlərin idarə edilməsi imkanlarını inkişaf etdirir. [2, 156]

1995-ci ildən Azərbaycan NATO-nun Sülh və Təhlükəsizlik Naminə Elm (SPS) Proqramı çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Praktiki əməkdaşlığın aparıcı sahələrinə kibermüdafiə və terrorla mübarizə daxildir. Əməkdaşlığın əsas istiqamətini isə informasiyaya çıxışın yaxşılaşdırılması və informasiya sızmalarının qarşısının alınması təşkil edir. [3, 226]

Ölkəmizin NATO ilə qarşılıqlı maraqlar əsasında əməkdaşlığının əsas tərəfləri Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında və Hərbi Doktrinasında öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanın hərbi qanunvericiliyi ötən illər ərzində NATO standartlarından faydalanaraq köklü şəkildə təkmilləşdirilmişdir.

Azərbaycanla NATO arasında əməkdaşlıq hazırda da müxtəlif sahələr üzrə yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. 18-19 mart 2024-cü il tarixlərində NATO-nun baş katibi Yens Stoltenberqin Azərbaycana baş tutan səfəri isə alyansla ölkəmiz arasında əlaqələrin daha da dərinləşməsindən xəbər verir. Azərbaycan Prezidenti ilə baş katib arasında danışıqların əsas istiqamətlərini Azərbaycan-NATO tərəfdaşlığının perspektivləri, hərbi əlaqələr, Azərbaycan-Ermənistan sülh danışıqları, enerji təhlükəsizliyi, regional təhlükəsizlik məsələləri təşkil etmişdir. Yens Stoltenberq Bakı görüşünü belə interpretasiya etmişdir: “Azərbaycan NATO-nun çoxdankı tərəfdaşdır və mən tərəfdaşlığı daha da gücləndirməyi səbirsizliklə gözləyirəm. Cənubi Qafqazda sülh və sabitlik daha geniş mənada təhlükəsizlik üçün vacibdir”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığı strateji xarakter daşıyır // Azərbaycan.- 2005.- 8 fevral.- s.4.
2. Əliyev Y. NATO-Azərbaycan münasibətləri və inkişaf perspektivləri // Azərbaycan Avropa əlaqələri: Mövcud problemlər və əməkdaşlığın əsas istiqamətləri.- B.: 2005.- Şirvanəşr.-s.154-156.
3. Əzimli, A. Azərbaycan-NATO münasibətləri:(1992-2000).- B.: Adiloğlu, 2001.- 226 s.
4. İbrahimova M. Azərbaycan-NATO əlaqələri. Milli kitabxana, - 2008 <https://nato-pfp.mfa.gov.az/az/content/3/azerbaycan-ve-nato>
5. Rüstəmov İ. NATO-Azərbaycan əlaqələri genişlənir. Ədalət qəzeti, - 2009.s. 7

VIRTUAL INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION

Larisa Smolinchuk

National Aviation University

PhD, Associate Professor

Ukraine

aspirant06@ukr.net

Summary

The main trends of internationalization of higher education at the present stage are considered. The importance of internationalization for improving the quality of teaching and research in higher education, national and international competitiveness of universities is pointed out. The possibilities of using Internet technologies to implement the tasks of internationalization of higher education in modern conditions are revealed. Virtual internationalization is described; it makes it possible to fully realize the potential of web technologies in the development of communications, training and international cooperation, and also allows universities to strengthen their presence in the international education market.

Key words: *higher education, integration, international cooperation, internationalization, virtual internationalization.*

Резюме

ВИРТУАЛЬНАЯ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Рассматриваются основные тенденции интернационализации высшего образования на современном этапе. Указывается на значение интернационализации для повышения качества обучения и исследований в высшей школе, национальной и международной конкурентоспособности университетов. Раскрываются возможности использования интернет-технологий для реализации задач интернационализации высшего образования в современных условиях. Описывается виртуальная интернационализация, которая позволяет полностью реализовать потенциальные возможности веб-технологий в развитии коммуникаций, обучения и международного сотрудничества, а также позволяет университетам усилить свое присутствие на международном рынке образования.

Ключевые слова: *высшее образование, интеграция, международное сотрудничество, интернационализация, виртуальная интернационализация.*

One of the key factors in the transformation of higher education has become its internationalization. Internationalization extends to almost all aspects of educational activities, affecting educational programs and standards, systems of certification and quality control of training, educational management and training technologies.

Developed countries consider internationalization as one of the most important directions of their educational policy, the development and implementation of which takes into account, first of all, national interests, as well as the needs and real capabilities of their own education system.

There are many definitions describing the phenomenon of internationalization of higher education from different perspectives. Some authors focus on sectoral, national and institutional strategies and measures developed to integrate international, intercultural or global aspects into existing educational programs. Others focus on improving the quality of education, the growth of the innovative and entrepreneurial segment and the associated management approach to higher education, increasing the export of educational services by attracting foreign students, as well as the development and development of partner programs and international research projects.

The most relevant today is the definition of H. De Wit and F. Hunter, which combines different views on the internationalization of higher education and complements the well-known definition proposed by J. Knight. In particular, he considers the internationalization of higher education as a purposeful process of integrating the so-called «international dimension» into the tasks, functions and methods of higher education; the purpose of such integration is both to improve the quality of education and scientific research of participants in the educational process, as well as the social (public) effect.

Most researchers focus on the existence of so-called *external* and *internal* internationalization. Internal internationalization is understood as the process of exchange of educational products and services between countries (academic mobility). Internal internationalization is the integration of international components into various segments of the educational process of the university.

Recently, many researchers have started talking about *integrated internationalization*. In fact, we are talking about systematic activities to fill the functionality of higher education with generally significant (global) content and prospects. Complex internationalization, obviously, should affect all subsystems of higher education, influencing not only the university educational process itself, but also external relations (the system of socio-cultural partnership).

Admittedly, the main events in the course of internationalization unfold at the university level. They should develop and implement effective programs and plans for international activities in the global educational space to improve educational and scientific activities, increase competitiveness in the new internationalized educational environment [2].

Universities have different approaches to choosing an internationalization strategy and determining how comprehensive it should be. There is no universal «best model». The best model for a particular university will be one that takes into account its values, mission, institutional culture and capabilities.

The pandemic and military conflicts have become serious challenges to the internationalization of higher education. Since the implementation of traditional types of international activities of universities, including physical mobility, is limited, universities are looking for new or expanding existing opportunities to ensure internationalization, in particular, the development of virtual internationalization of education.

Virtual internationalization of higher education makes it possible to fully realize the potential opportunities that web technologies provide for the development of communication, learning and cooperation, allowing groups and individual students to study and meet with teachers and each other, being at any distance from each other. It brings a qualitatively new experience to the educational process, namely, international virtual mobility, when students from different countries can work on joint educational projects. The result of virtual exchanges is the development of intercultural, foreign language and digital competencies, media literacy, which increases the competitiveness of graduates in the labor market [1].

The technological capabilities available today allow us to ensure a high level of effective interaction in virtually any area of the university's work. International web conferences, Internet forums, guest video lectures, wiki-projects, online contests, and Internet simulations have become common practice for Ukrainian universities today. Various tools of common software are constantly being developed for the organization and planning of projects, knowledge management, dissemination of the results of common work, which allows achieving a higher level of internationalization [3].

Virtual internationalization shifts the focus from the problems of financing to the issues of electronic and language literacy of students and teachers, as well as their professional qualifications.

Virtual internationalization is an opportunity for universities to strengthen their presence in the international education market and increase the success of their own international tasks through the use of electronic means of information exchange.

References

1. Bruhn E. (2020). Virtual Internationalization in Higher Education. (Doctoral dissertation). Available at: https://www.academia.edu/44196720/Virtual_Internationalization_in_%20Higher_Education
2. Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи : матер. II міжнар. наук.практ. конф., м. Маріуполь, 18-19 квітня 2018 р. – Маріуполь : МДУ, 2018. – 646 с.
3. Стратегія інтернаціоналізації співробітництва в галузі освіти Національного авіаційного університету на 2018-2028 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://imco.nau.edu.ua/wp-content/uploads/2019/05/internationalization_strategy.pdf.

VIII BÖLMƏ

MÜASİR DÖVRÜN FİLOLOJİ TƏMAYÜLLƏRİ

NAXÇIVAN VƏ İNGİLİS FOLKLOR ÖRNEKLƏRİNDƏN ƏLDƏ OLUNAN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülvira Abbasova

AMEA Naxçıvan Bölməsi, aparıcı mütəxəssis
Azərbaycan
gulvira_abbasova@mail.ru

Summary

STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS OBTAINED FROM EXAMPLES OF NAKCHIVAN AND ENGLISH FOLKLORE

The article deals with the structural-semantic features of phraseological units collected from English and Nakhchivan folklore materials, and the similarities and differences of these units in two languages with different systems. The main feature of idioms is that the constituent parts are inseparable and completely different from their lexical meaning. An idiom is a set of phraseological phrases in a language. Idioms which play an important role in phraseological units, are semantically divided into three semi-groups: real, lexical, literal idioms. In this article, it is investigated the characteristic features of these semi-groups, and examples of these idioms in English and their equivalents in the Nakhchivan dialect.

Key words: *Nakhchivan, English, Phraseological combination, semantics, idiom*

Резюме

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ, ПОЛУЧЕННАЯ НА ПРИМЕРАХ НАХЧИВАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ФОЛЬКЛОРА

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности фразеологизмов, собранных из материалов английского и нахчыванского фольклора, а также сходства и различия этих единиц в двух языках разных систем. Основная особенность идиом состоит в том, что составные части неразделимы и совершенно отличны от своего лексического значения. Идиома – это совокупность фразеологических словосочетаний в языке. Фразеологизмы, играющие важную роль во фразеологизмах, семантически делятся на три полугруппы: реальные, лексические и буквальные фразеологизмы. В данной статье исследуются характерные особенности этих полугрупп, а также примеры этих идиом на английском языке и их эквиваленты в нахчыванском диалекте.

Ключевые слова: *Нахчыван, английский язык, фразеологическое сочетание, семантика, идиома.*

“Frazеologiya” mənşəcə yunan sözüdür. Pharasis (ifadə, ibarə) və logos (elm) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu termin dildə olan frazeoloji söz birləşmələrinin cəmini bildirir [1, s. 405]. Frazеoloji vahidlərin bir növü olan idiomlar məndə mövzuya ifadəlilik verən, mənanı qüvvətləndirmək üçün təsirli vasitədir. İdiomlar həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşmələridir. İdiomlar haqqında vahid fikir formalaşdırmaq mümkündür. Belə ki, idiomların əsas xüsusiyyəti onların tərkib hissələrinin ayrılmaz olması və idiomun leksik mənası ilə onun tərkibindəki sözlərin mənası arasında heç bir əlaqənin olmamasıdır. İdiomları semantik cəhətdən bir neçə yarımqruplara bölmək mümkündür. Apardığımız araşdırmada ingilis dilində bu növ idiomlara aid nümunələr və onların Naxçıvan folklorunda qarşılığını müəyyən etmişik.

- 1) *əsl (frazеoloji) idiomlar*
- 2) *leksik idiomlar*

3) *hərfi idiomlar*

Əsl (frazoloji) idiomlar, məcazi mənada işlənən, başa düşülməsi çətin olan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn idiomlar nəzərdə tutulur. Belə söz birləşmələri tam idiomatik xüsusiyyətlərə malik olur və kontekst daxilində işlənən mənanı ifadə edir.

Gild refined gold - “Ələkçiyə qıl vermək” [2, 227].

Cut somebody's dead - qulaqardına vurmaq [2, 226]

Get on one's nerves - nalı, mıxı vurmaq [2, 226]

Get one's cap at somebody - hamam suyu ilə özünə dost tutmaq [2, 224]

Swan around-burnu yelli olmaq [2, 227]

Busyboby-bir ağacda oturub min birini silkələmək [2, 224]

Cheapskate- Çömləktə noxut saymaq, qılı qırx yerə bölmək [2, 225]

Climb the walls // go bananas-burnuna duzlu su qoymaq [2, 225]

Leksik idiomlar (semi-idioms) - Komponentlərdən biri qismən və ya tamamilə öz həqiqi mənasını saxlayan idiomlardır. Əsl idiomlarda hərfi mənanın mövcudluğu qeyri-mümkün olduğu halda, leksik idiomların tərkibində hərfi və məcazi mənalı söz olur. Məcazi mənalı söz həmin birləşmə daxilində məcazi mənə daşıyır, ayrılıqda işləndikdə isə yalnız hərfi mənə ifadə edir. Bu tip idiomların leksik idiom adlanmasının səbəbi tərkibindəki bəzi komponentlərin müstəqil leksik mənasının olması, digər komponentlərin isə həmin birləşmə tərkibində yeni leksik mənə qazanmasıdır.

Send a shiver down one's spine- gözünün odunu almaq [2, 224]

Too see red - əlindən zəncir çeynəmək, cin atına minmək [2, 226]

Take the bull by the horns – kirpikləri ilə od götürmək [2, 228]

Pull the wool over somebody's eyes-gözə kül üfürmək [2, 236]

Make one's life a misery- anadan əmədiyini burnundan gətirmək [2, 226]

Add more fuel to the fire – qırx qazana çalası olmaq [2, 225]

Take pains to do something-xətir üçün xəstə yatmaq [2, 228]

Get your knickers in a twist-tüstüsü təpəsindən çıxmaq [2, 225]

Bend over backwards-çörəyi daşdan çıxmaq [2, 225]

Be left holding the baby-Qüsul suyunu başqasının başına tökmək [2, 224]

Follow in one's footsteps-ayran içib ayrı düşmək [2, 226]

Butter someone up – iynənin ulduzunda keçmək, züü tutmaq [2, 225, 227]

Go pear // shaped-arzusu gözündə qalmaq [2, 226]

When all is said and done-gönü suya vermək [2, 224]

Beat about/ around the bush-nala-mıxa vurmaq [2, 226]

İngilis dillində leksik idiomlara aid kifayət qədər nümunələr tapmaq mümkündür. Həmçinin, Naxçıvan folklor örnəklərindən alqış, qarğış, xalq hikmətləri və s. kimi nümunələrə nəzər saldıqda leksik idiomlara aid ifadələr görə bilərik. Məsələn, “pis gözə gəlməyəsən”, “bağlı qapıların açılsın”, “min budağ olasan” (3-cü ant, s. 100). Qeyd etdiyimiz ifadələrdə “pis göz”, “bağlı qapı”, “min budağ” söz birləşmələri leksik idiomlara aid etmək olar.

İdiomların digər yarımqrupuna **hərfi idiomlar (literal idioms)** daxildir ki, onların bütün komponentləri müəyyən dərəcədə öz hərfi mənalərini saxlayır, lakin bütöv birləşmənin konkret mövzu çərçivəsində məcaziliyi olur. Hərfi idiomların mənasını başa düşmək frazeoloji və leksik idiomlarla müqayisədə daha asandır. Belə idiomlara misal olaraq, merry Christmas, a happy holidayvə s. göstərmək olar. Əslində ilk baxışdan bu kimi ifadələr sırf idiom deyildirlər, lakin birləşmə bütövlükdə məcazilik ifadə etdiyindən onları hərfi idiomlar qrupuna daxil etmək olar.

Frazeologizmlər dilin zəngin xəzinəsi hesab edilir. İstər İngilis dili, istərsə də azərbaycan dilində bu zəngin xəzinənin daim öyrənilib araşdırılmasına ehtiyac vardır. Biz də öz növbəmizdə frazeologizmlərin semantik cəhətdən müxtəlifsystemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində (Naxçıvan dialekt və folklore nümunələri əsasında) araşdırmağa çalışmışıq.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyası. Ankara: İKSAD Publishing House, 2022, 460 s.
2. Naxçıvan folkloru antologiyası. 3 cildə, II cild. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2011, 488 s.
3. Vəliyeva N. Azərbaycanca - İngiliscə - Rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Qafqaz Universitetinin Nəşri, 2006, 163 s.

DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA İNSAN VƏ TƏBİƏT MÖVZUSUNUN TƏKAMÜLÜ

Xalidə Abbasova

Bakı Slavyan Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
abbasova_xalida@mail.ru

Summary

THE EVOLUTION OF THE THEME OF MAN AND NATURE IN WORLD LITERATURE

The article examines the attitude to nature in the works of antiquity (the epics “Iliad” and “Odyssey” by Homer), in the age of Enlightenment (D. Defoe “Robinson Crusoe”) the unity of Man and Nature, the ruthless attitude of man to nature in the works of representatives of the era of Romanticism and realism (J. London “The Call of the Ancestors” and A.S.Exupery “The Little Prince”), a description in the science fiction works of the twentieth century of the future tragic consequences of the damage we caused to nature (R. Bradbury “And the thunder broke...”).

Man is a child of nature, therefore, the existence of humanity outside of nature and without nature is impossible. A person should always remember that he is the most perfect creation of nature and that he trusts her with his future.

Key words: literature, man, nature, subject, evolution

Резюме

ЭВОЛЮЦИЯ ТЕМЫ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматривается отношение к природе в произведениях античности (эпосы «Илиада» и «Одиссея» Гомера), в эпоху Просвещения (Д. Дефо «Робинзон Крузо») единство Человека и Природы, безжалостное отношение человека к природе в произведениях представителей эпохи романтизма и реализма (Дж. Лондон «Зов предков» и А.С. Экзюпери «Маленький принц»), описание в научно-фантастических произведениях XX века будущих трагических последствий нанесенного нами ущерба природе (Р. Брэдбери «И грянул гром...»).

Человек-дитя природы, поэтому существование человечества вне природы и без природы невозможно. Человек всегда должен помнить, что он является самым совершенным творением природы и что он доверяет ей свое будущее.

Ключевые слова: литература, человек, природа, предмет, эволюция

Bildiyimiz kimi, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının - COP29-un Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası bu il Azərbaycanda keçirilir və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamına görə 2024-cü il Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilmişdir. Cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində Təbiət və İnsanın qarşılıqlı əlaqəsi problemləri yalnız elm adamlarını deyil, yazıçıları da narahat edirdi. Bədii əsərlərdə bu əlaqənin əsas prinsipləri haqqında fikirlər əks olunurdu, müxtəlif səbəblərin təsiri altında dəyişən ətraf mühitin təsvirləri yer alırdı.

İnsan təbiətin övladıdır, buna görə təbiətdən kənarda və təbiət olmadan bəşəriyyətin mövcudluğu mümkün deyildir. İnsan hər zaman təbiətin ən mükəmməl əsəri olduğunu və gələcəyini ona həvalə etdiyini xatırlamalıdır.

Qədim insanın qarşılaşdığı, diqqətini çəkən və şüurunu narahat edən ilk suallar Təbiət, onun özü və bənzərləri ilə bağlı idi. Qədim insanı əhatə edən təbiət həm lütfkar, həm də sərt, bəzən də qəddar idi. Çünki təbiətin qədim insana məlum olmayan qanunları onun üçün dəhşətli sirlərlə dolu idi. Onun xəyal gücü fantastik canlılar yaradırdı. Bu canlılar hansı formada olsalar belə, hamısı insandan daha güclü idilər, hamısı onun həyatını öz əllərində saxlamağı bacarırdılar.

Yunan mifologiyasının tanrıları tədricən insana bənzər görünüş aldılar. Bu, cəmiyyətin iqtisadi və mədəni inkişafı ilə birlikdə baş verdi. Matriarxat cəmiyyətin daha qədim dövründə, insan təbiətdən daha çox asılı olduqda, onun elementlərindən qorxaraq insan tanrıları dəhşətli heyvan şəklində təsvir edirdi, məsələn, Ximera, Meduza, Yexidna, Sfinks və s. Patriarxat dövründə, icmalar böyüdükdə və böyük qəbilələrə birləşdikdə, insanlar təbiət qarşısında daha güclü oldu. Burada qədim yunanlar liderlərin öz xalqına çəkdiqləri qədər gözəl, əzəmətli və güclü tanrılarla xarakterizə olunan yeni bir mifologiya yaratdılar.

Antik dövr qəhrəmanları və insanlaşmış tanrılar haqqında bütün miflər Homerin eposlarında, yunanların qəhrəmanlıq dastanlarında təmsil olunur. “İliada”nın qəhrəmanları Axilles və Hektor eposda fiziki cəhətdən gücü, çevikliyi və eyni zamanda qəddarlığı ilə seçilən qəhrəman hərbi liderlər kimi çıxış edirlər. Axilles, yolunda olan hər şeyi məhv edən sürətli səs-küylü, dağlardan axıb-gələn bir axınla müqayisə olunur. Axilles gücü və çevikliyinə görə qartala bənzədilir. Dastanda təbiət və insan vəhdətdədir, hər şey təbiət hadisələri ilə müqayisə olunur.

Dünya şöhrətli yazıçı Daniel Defonun “Robinson Kruzo” romanı “təbii insan” haqqında fikirlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Roman Robinzonun dəniz səyahətindən, onun kimsəsiz adadakı həyatından bəhs edir. Romanın əsas mövzusu İnsanın Təbiətlə mübarizəsidir. Lakin bu mübarizə o qədər qeyri-adi şəraitdə baş verir ki, hər bir ən adi fakt – masa və stulun hazırlanması, və ya saxsı qabların düzəldilməsi – Robinzonun insani həyat şəraitinin yaradılması uğrunda mübarizəsi yeni qəhrəmanlıq addımı kimi qəbul edilir [1].

Macəra janrında yazılmış əsər təhkiyənin sadəliyi ilə seçilir və təsvir olunan hadisələrin, qəhrəmanın başına gələn hadisələrin inandırıcı verilməsi və təbiiliyi romanının başlıca bədii xüsusiyyətlərindəndir.

Defonun qəhrəmanı, maarifçilərin müasir insan haqqında “təbii” insan haqqında fikirlərinin canlı təcəssümüdür. Lakin yenidən və sıfırdan həyata başlamağa məcbur olan Robinzon, bütün gücü ilə ona xas olan “ev” vərdişlərini qorumağa çalışır. Hər şeydən məhrum olmuş Robinzon yeni həyata başlamadı, əvvəlki həyatını davam etdirmək üçün lazım olan şərtləri bərpa etdi.

XXI əsrdə bəşəriyyət həqiqətən ən böyük texniki nailiyyətlərin şahidi olur və buna baxmayaraq, təbiəti özünə ram etməyə məcbur edən və öz əlləri ilə ən ibtidai alətlər və cihazların köməyi ilə kimsəsiz adada olduqca dözümlü yaşayış şəraiti yaratmağı bacaran tənha Robinzonun qələbələrinə heyran qalmamaq mümkün deyil. Beləliklə, Robinzon Kruzo kimsəsiz adada “vəhşi”yə çevrilmir və ümitsizliyə qapılmaz. Biz burada iki qarşı-qarşıya qoyulmuş tərəfləri - İnsan və Təbiət tərəflərini aydın sezirik.

Defo qəhrəmanının timsalında göstərir ki, iradə və zəhmət sayəsində zəkaya sahib insan nəinki təbii fəlakətləri dəf edə bilər, o, həm də ətrafdakı təbiət dünyasını özünə tabe edə bilər, sərvətindən istifadə edərkən onu çoxalda bilər. Əvvəldən sivil insan olan Robinzon təbiətlə harmoniyaya nail olur. Bu şəraitdə yalnız ruhən sağlam insan sağ qala bilərdi. Sağlamlıq insan ekologiyasının əsas anlayışlarından biridir. Müasir tərifi görə, sağlamlıq yalnız xəstəliklərin və ya fiziki qüsurların olmaması deyil. Sağlamlıq anlamı tam fiziki, zehni və sosial rifahın vəhdətini təşkil edir.

Müasir dünyada planetin müxtəlif nöqtəsində ətraf mühit nəzərəcarpacaq dərəcədə mənfiyə doğru dəyişir, təbii fəlakətlərin sayı çoxalır, insanın biosferə təsiri artır. Təbii ehtiyatlardan intensiv istifadə sosial ehtiyacların artması və sənaye istehsalının davamlı artması ilə əlaqələndirilir. İndiki mərhələdə insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi antropogen ekosid kimi xarakterizə edilə bilər, yəni insan həyatı və hətta mövcudluğu üçün lazım olan şərtlər məhv edilir. Bu baxımdan Defo öz əsərində insan və təbiətin qarşılıqlı vəhdətini göstərərək hələ də aktualdır.

Öz əsərlərində romantizmlə realizmin vəhdətini yaratmış digər ingilis yazıçısı Cek London öz hekayələrində İnsan övladını və Təbiəti müqayisə edir. Yazıçı, göstərir ki, İnsan bütün canlıların amansız təqibini dayandırmasa başına nələr gələ bilər. Gizli mətnaltı ilə London İnsanı Təbiəti məhv etməyi dayandıрмаğa çağırır. London öz əsərlərində qeyri-adi süjetlərə müraciət etmir, gözəl ifadələrdən də istifadə etmir, lakin o, çox adi, bəsit dildə indi nə baş verdiyini və bir neçə ildən sonra nə

ola biləcəyindən danışır. Londonun dövründə “ekologiya” sözü hələ məlum deyildi, lakin müəllif hələ o zaman insan fəaliyyətinin nəticələrini sanki bir neçə onilliklər öncədən təsvir edə bilmişdi.

Londonun “Əcdadların harayı” əsərində əsas qəhrəman Bak adlı qoyun itidir. Təəssüf ki, əsərin qəhrəmanı Bak şaxtalı bəyaz sükunət altında ac-yalavac sürünən, min-bir kələk, güc yolu ilə yalnız kapital toplamaq niyyətində olan insanların vəhşi xislətinin qurbanına çevrilir. Çek London insanların acımasız üzünü açmaq üçün Bak adlı qoyun itinin həyatını təsvir etməklə bizə göstərir. Müəllif sanki oxucunu inandırmağa çalışır ki, yer üzündə ən böyük yırtıcı elə insanın özüdür.

Fransız yazıçısı Antuan de Sent-Ekzüperinin “Balaca şahzadə” əsəri allegorik hekayə olsa belə bizləri yaşadığımız planeti qorumağa çağırır. Bu kədərli, lakin kədərli olduğu qədər də ibrətamiz, insani nağıl uşaqlardan çox böyükələr üçün nəzərdə tutulub.

Əsərin proloqunda oxuyuruq: “Bütün böyükələr uşaq olublar, amma bunu hamısı xatırlamır” [2, 4]. Hekayədə insan həyatında yer alan ən vacib şeylərdən bəhs olunur. Dostluq, sevgi, sədaqət, insanın bütün canlılar aləmi qarşısında məsuliyyəti. Bu ecəzkar hekayəni oxuyaraq gülümsəyirik və eyni zamanda kədərlənirik. Şübhəsiz ki, oxucu həmişə ağılla dərk oluna bilinməyəcək şeylər haqqında düşünməyə məcbur olur. Balaca şahzadənin dediyi kimi “ürəyinizlə görəcəksiniz”, oxucu “ürəyi ilə görməyə” başlayır.

Təbiət üçün hər bir kiçik varlıq, hər ot vacibdir. Buna görə hər bir hərəkətimizin nəticəsi vardır. Hər bir hərəkət həm mənfi, həm də müsbət nəticələrə səbəb olur. Təbiətdə hər şey bir-birinə bağlıdır və hər bir heyvan, hər bitki, hətta qida zəncirindəki ən kiçik böcək də planetin ekosisteminə özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. İnsan bu sistemin bir hissəsi və Yer üzündə həyatın ən yüksək forması kimi ətraf mühiti özünə tabe etməməli, əksinə təbii müxtəlifliklə ahəngdar birgə yaşayış yollarını tapmalıdır. Əks təqdirdə, keçmişdə baş vermiş kiçik səhvimiz gələcək üçün fəlakətlə nəticələnə bilər.

“Texnoloji tərəqqi bəşəriyyətə həmişə fayda verirmi?” - bu bizi düşündürən əsas suallardandır. Texnoloji tərəqqi fərqli, qarışıq olaylara səbəb olan prosesdir. Bir tərəfdən, texnoloji tərəqqi XX əsrdə insanların həyatını xeyli asanlaşdırdı: elmin inkişafı sayəsində ev işlərini yerinə yetirmək daha asan oldu, internetdən istifadə etmək mümkün oldu, bunun köməyi ilə öz növbəsində evdən çıxmadan təhsil ala bilərsiniz və müxtəlif ölkələrdən olan insanlarla maneəsiz ünsiyyət qura bilərsiniz.

Rey Bredberinin “Və göy guruldadı...” əsərində biz bu yüksək texnologiyaların insanlara necə təsir etdiyini görürük. Əsərdə belə bir fikir irəli sürülür ki, bəşəriyyətə zamanda səyahət etmək imkanı verildi. Artıq insan övladı keçmişdə baş verənləri öyrənə bilər, əcdadların həyatını öz gözlərilə görə bilər. Beləliklə, baş qəhrəman, dinosavru öldürmək üçün zamanda səyahət edən Ekels, qorxudan cığırda çıxır və təsadüfən kəpənəyi öldürür, bu da hekayənin bütün gedişatını dəyişdirir: “tarazlığı poza biləcək zərif kiçik bir məxluq...” [3, 134]. Həvəskar ovçu Ekkels, bir neçə ovçu ilə birlikdə Mezozoy erasında böyük miqdarda pul qazanmaq üçün safariyə yollanır. Safari rəhbəri Travis xəbərdarlıq edir:

“Əgər siz bir siçanı ayağınızla əzsəz, bütün yerin görünüşü dəyişəcək, taleyimiz kökündən təhrif olunacaq, bu bir zəlzələyə bərabər olacaqdır. Bir mağara adamının ölümü, bətnində boğulan bir milyard nəslinin ölümüdür. Bəlkə də yeddi təpə üzərində Roma olmayacaq. Avropa əbədi olaraq keçilməz qaranlıq meşə olaraq qalacaq, yalnız Asiyada parlaq həyat çiçək açacaqdır. Siçanın üstünə addım atan zaman piramidaları əzəcəksiniz. Siçanın üstünə addım atanda Böyük Kanyon ölçüsündə əbədi bir çuxur əmələ gələcək. Kraliça Elizabet olmayacaq, Vaşinqton Delavərdən keçməyəcək, Amerika Birləşmiş Ştatları ümumiyyətlə yaranmayacaq. Buna görə diqqətli olun. Cığırda qalın. Heç vaxt ondan ayrılmayın” [3, 134]. Bu hekayə, inkişaf etmiş texnologiyalar sayəsində bir insanın sonsuz görünən imkanlara sahib olmasının bariz nümunəsidir. Müəllif bizə çatdırmaq istəyir ki, texnoloji tərəqqi hər zaman faydalı olmur. İnkişafın həyata yalnız yaxşı şeylər gətirməsi üçün hər kəs hərəkətlərinin nəticələri barədə düşünməlidir. Bundan əlavə, canlı ünsiyyəti unutmaq olmaz.

Ədəbiyyat

1. Defo D. Robinson Kruzo. Bakı: “Öndər nəşriyyatı”. 2004. 464 s.

2. Sent-Ekzüperi A. Balaca şahzadə. Logos Nəşriyyatı, İngiliscə –Azərbaycanca qarşılıqlı hazırlanmış Əsərlər Seriyası. 216 s.

3. Брэдли Р. И грянул гром... Сборник научно-фантастических повестей и рассказов / Составитель К. К. Андреев. - М.: Знание, 1963. - с. 221-235.

ЭКОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ РКИ

Sevinc Abbasova

Bakı Slavyan Universiteti
baş müəllim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan
sevinc.ismaylova.1978@mail.ru

Summary

ECOLINGUISTIC APPROACH TO TEACHING RFL

Linguistic trends in the study and research of linguistic phenomena have changed greatly in recent decades. Mainly, today there have been several approaches to solving the problems of mastering foreign coherent speech. The article discusses a new, ecolinguistic approach to teaching Russian as a foreign language. The specificity of the new approach is determined by its special emphasis on identifying negative linguistic phenomena and concern for the purity of the language norm. In this regard, the ecology of language faces such pressing problems as those related to negative changes and expansion of the boundaries of usage, where all components of the substandard have recently become more active. These phenomena require an ecolinguistic approach to the formation and formation of lexical and, more broadly, linguocultural competencies of students.

Key words: *ecolinguistics, substandard, invective (destruction) of language, ecolinguistic approach, ecology of language.*

Xülasə

RFL DİLİNİN TƏDRİSİNƏ EKOLİŇQVİSTİK YANAŞMA

Dil hadisələrinin öyrənilməsi və tədqiqində linqvistik təmayüllər son onilliklərdə çox dəyişmişdir. Əsasən, bu gün xarici ardıcıl nitqin mənimsənilməsi problemlərinin həllinə bir neçə yanaşma var. Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisinə, ekolinqvistik yanaşmadan bəhs edilir. Yeni yanaşmanın spesifikliyi onun mənfi linqvistik hadisələrin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi önəm verməsi və dil normasının saflığına qayğı ilə müəyyən edilir. Bununla əlaqədar olaraq, dil ekologiyası mənfi dəyişikliklər və dil vahidlərinin seçimi baxımından keyfiyyətsizliyin bütün komponentlərinin son vaxtlar aktivləşdiyi istifadə sərhədlərinin genişlənməsi kimi aktual problemlərlə üzləşir. Bu hadisələr tələbələrin leksik və daha geniş mənada linqvomədəni kompetensiyalarının formalaşması və təkamül tapmasına ekolinqvistik yanaşma tələb edir.

Açar sözlər: *ekodilçilik, substandart, dilin ipektivasiyası (məhv edilməsi), ekolinqvistik yanaşma, dilin ekologiyası.*

Современный этап развития филологической науки в области преподавания русского языка как иностранного (так и неродного) характеризуется тем, что исследователи по-разному подходят к проблеме усвоения связной русской речи иностранными гражданами. При этом, с одной стороны, отмечают как влияние очень различных факторов (начиная от речемыслительных до экстралингвистических), с другой стороны, чаще говорят о внедрении новых технологий и инновационных подходов в методологию преподавания РКИ. В этом отношении, в последнее время внимание исследователей всё чаще привлекает достижения и разработки нового лингвистического направления – эколингвистики. Не вникая в историю и подробности становления и развития эколингвистики, так как в этой области уже сегодня существует достаточное количество исследовательских работ как зарубежных, так и русских учёных [см.: 2], рассмотрим проблему интеграции достижений эколингвистики в процесс обучения РКИ, в систему языкового образования.

Как известно, сегодня в методике преподавания РКИ и РКН, в основном, предпочтение отдается традиционному коммуникативному и более современному лингвокультурологическому подходам: если первый подход основное внимание уделяет практическому усвоению навыков и умений связной иностранной речи (коммуникации), то второй подход нацелен на необходимости

изучения иностранного языка через культуру и национальную самобытность народа изучаемого языка. Именно на этих двух концептуально разных подходах построены, можно сказать, все ныне существующие учебные пособия и учебники по изучению РКИ (правда, есть некоторые пособия, в которых предприняты попытки внедрения более инновационных методик, таких как кейсовая методика, мультимедийные технологии, новейшие аудиовизуальные программные обеспечения и т.п.). В итоге многие учебные пособия или повторяют концепции традиционных учебников 60-70-х гг. прошлого века (усвоить иностранный язык путем перевода текстов и решения упражнений), или же, наоборот, слишком загружены лингвокультурологическими константами (изучение концептов и идеологем, национальных реалий и фрагментов картины мира и т.п.). В итоге преподавание РКИ сводится или к усвоению минимальных переводческих навыков, или же иностранной культурной аккультурации.

Именно в русле подобных процессов, когда в сфере функционирующего языка начинают происходить деструктивные процессы, исследователей начали волновать такие проблемы, как экология языка, широкое проникновение субстандартов (арго, молодёжные сленги и другие ненормированные лексические единицы) в систему языка и т.п. Под деструктивными явлениями Ю.В. Бец имеет в виду «инвективацию языка и шире – проникновение в узус элементов субстандарта, активность конфликтогенных единиц, влияние глобализационных процессов вообще и наплыв англо-американизмов в частности, влияние массовой культуры и, как следствие, снижение порога нормативности». [1, 57] Отметим, что эти процессы естественны, так как современный масштаб информационно-коммуникационной арены так широк, что в систему функционирующего языка проникают как позитивные элементы, так и негативные. До сих пор противостоянием негативным проявлениям в языке занимались отдельные частные отделы языкознания (стилистика, лексика и т.п.), не имеющие прямого выхода на практику преподавания РКИ. В последнее время в связи с развитием и расширением границ эколингвистических исследований данная функция стала объектом эколингвистики.

Эколингвистический подход в преподавании РКИ предполагает соблюдение одного, единого принципа – «охрана здоровья языка». Этот принцип предусматривает необходимость блокировки негативных проявлений в языке (в особенности, в его лексическом фонде, такие как новейшие сленги, ненужные тавтологические выражения и обороты, «не привившие» неологизмы и т.п.). Как правильно замечает Ю.В. Бец, «социально-культурный фон, в котором изучается русский язык, нередко порождает языковую небрежность, «глухоту» к прагматическим и стилевым нюансам». [1, 66] Данная проблема усложняется еще тем, что современная языковая ситуация характеризуется определенным размытием границ литературного языка, что, естественно, требует уже иных подходов к методике преподавания РКИ. Однако это не значит, что указанный нами эколингвистический подход при обучении русскому языку как иностранному нарушает первичные языковые традиции, не способен обеспечить лингвокультурное разнообразие учебного материала, игнорирует традиционные и страноведческие составляющие практики преподавания РКИ. Наоборот, «лингвоэкологические параметры русского языка, безусловно, значимы для межкультурной коммуникации и для преподавания РКИ» и «в свете новых реалий XXI века встает вопрос о том, какие реализации современного русского языка следует признать приемлемыми для целей лингводидактики, насколько язык современной литературы и медийных текстов пригоден для обучения РКИ. [1, 58]

Существенной особенностью эколингвистического подхода к грамматическим явлениям и коммуникативным особенностям русского языка как иностранного является забота о тех факторах и нормах языка, которые имеют социокультурную, этно-национальную и политико-общественную значимость и являются константами русской культуры. К вопросам, требующим эколингвистической защиты, многие исследователи относят, в основном, круг проблем лексического и фразеологического характера, среди которых исследователи выделяют следующие: [3, 209]

- «забвение семантически ценных слов и фразеологизмов»;

- «семантическая ущербность словоупотребления»;
- «синдром ненужных заимствований» (кстати, многие подобные заимствования всё же смогли закрепиться в современных словарях);
- «утрата знаковой целесообразности в сфере аббревиации»;
- «проблема идеологических речевых штампов»;
- «эвфемизация речи» и «агрессия языка канцеляризмами»;
- «технократизм и негуманистичность социальной мысли»;
- «языковой цинизм, жаргонизация и вульгаризация речи».

Круг подобных проблем можно расширить: интенсивное распространение сквернословия и арго даже в общественных сферах коммуникации, утрата многих языковых и культурных ценностей носителями языка, популяризация кодифицированных разговорных клише, масштабные нарушения языковой нормы и языкового узуса, скудные представления паремно-фразеологического фонда на уроках РКИ и т.п. Так, например, среди проблем усвоения лексической системы русского языка обучающимися можно отметить некоторую группу слов или терминов, которые воспринимаются участниками коммуникации противоречиво, в искаженном значении или двояко. Ср.: демагог, реформатор, демократия, модератор, имперский, национализм, элита, верхушка, демократ, элитарный и мн. др., которые в зависимости от их употребления в политическом, социальном или бытовом дискурсе могут принимать порой противоположные, искажённые значения и смыслы, которые могут привести к неправильной коммуникации, к разрыву диалога культур. С другой стороны, эти процессы свидетельствуют о трагичных последствиях в языковой ситуации, о расколе языковой личности, о содержательном идеологическом и мировоззренческом расколе языковой общности, препятствующему не только диалогу языков и культур, но и развитию и более чистой модернизации самой языковой системы в целом.

Вышеуказанные проблемы разной степени научно-теоретической и методико-практической значимости, которые имеют непосредственное отношение и к усвоению навыков иностранной связной речи, не исчерпывают всю остроту и весь объем поставленной задачи перед эколингвистикой. Эколингвистические проблемы постоянно обновляются, перечень экоязыковых проблем регулярно расширяется, так как изменяется, образно говоря, сама экология языка, экологическая ситуация вокруг языковой нормы и сферы его функционирования. В связи с этим эколингвистический подход в преподавании РКИ также нуждается в постоянном обновлении, в регулярной корректировке дидактических приемов и методов обучения и усвоения языкового материала и т.п. Следовательно, эколингвистический подход в преподавании РКИ имеет комплексующий и интеграционный аспект, обеспечивая при этом целостность и успешность процесса обучения, чистоту и корректность языкового образования. Вот почему «количество и уровень имеющихся эколингвистических исследований побуждают согласиться с теми, кто считает, что сегодня можно говорить о эколингвистике не в терминах гипотетического будущего времени, как о лакуне в лингвистике, а как о научной отрасли, заявившей свои права на самостоятельное существование и занявшей определенную лингвистическую нишу». [3, 224]

Литература

1. Бец Ю.В. Лингвоэкологические параметры в преподавании русского языка как иностранного // Филология: научные исследования. – 2021. – № 4. – С. 57-67.
2. Брусенская Л.А., Куликова Э.Г. Экологическая лингвистика. Монография. – М.: Флинта: Наука, – 2016. – 184 с.
3. Сковородников А.П. О предмете эколингвистики применительно к состоянию современного русского языка // Экология языка и коммуникативная практика. – 2013. – № 1. – С. 205-233.

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦ СГЛАГОЛАМИ ПОСТУПАТЕЛЬНОГО, ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОГО И ВРАЩАТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ПОЛЬСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Самира Абдуллаева

Бакинский славянский университет

старший преподаватель

Азербайджан

samira.abdullayeva.79@mail.ru

Xülasə

FRASEOLOJİ BİRDƏLƏRİN EKVVALENTLİYİ POLŞA VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PROGRESSİV, ARALIQ VƏ FİRLANMA HƏRƏKƏTİNİN FELLƏRİ

Məqalə polyak və Azərbaycan dillərində əsasını hərəkət fellərinin təşkil etdiyi frazeoloji vahidlərin tədqiqinə həsr edilmişdir. Təhlil polyak və Azərbaycan dillərində hərəkətin müxtəlif xüsusiyyətlərini bildirən (irəli, yırğalanma, fırlanma) leksemlər, semantik strukturlar daxil olmaqla müxtəlif prinsiplər üzrə aparılmışdır. Tərkibində hərəkət feili olan və struktur və semantik cəhətdən eynilik təşkilədən frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlili tədqiq olunan dillərdə həm tam, həm də qismən uyğunluğun mövcud olduğunu görməyə imkan verir.

Açar sözlər: polyak, Azərbaycan, feil, hərəkət, frazeologizm

Summary

EQUIVALENCE OF PHRASEOLOGICAL UNITS VERBS OF PROGRESSIVE, SEQUENTIAL AND ROTATIONAL MOTION IN POLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

This article is devoted to the study of phraseological units with the main action verb in the Polish and Azerbaijani languages. The analysis was carried out according to the following principle: from lexemes denoting various characteristics of movement (forward, oscillatory, rotational) in the Polish and Azerbaijani languages to semantic structures. A comparative analysis of phraseological units containing a verb of action and structurally and semantically identical allows us to see that they find both complete and partial correspondence in the studied languages.

Key words: Polish, Azerbaijani, verb, action, phraseology

Во всех языках мира глаголы являются самой многочисленной и самой динамичной группой лексики, что мотивировано не только лингвистическими, экстралингвистическими факторами, но и логико-предметной мотивированностью их значения. Без сомнения, в синтаксисе языка пальма первенства предоставлена глаголу, ибо он представляет собой структурно-семантический центр высказывания, способный назвать не только конкретное действие, но и целостно обозначить ситуацию. Полностью согласна с мнением лингвистов, что глагол – это центр предложения.

Настоящая статья представляет собой компактный этюд из представленного нами к защите диссертационного исследования контрастивного порядка на материале глаголов движения в польском и азербайджанском языках. Мы задались целью изучить состав данной лексико-семантической группы глаголов, а также ее способность обобщенно отражать действительность движущейся пространстве и времени материи во фразеологизмах обоих языков.

Обращение к научной литературе позволило выявить достаточное количество исследований сугубо теоретического, практического (лексикографического), а также контрастивного, сравнительно-сопоставительного характера. К сожалению, среди них мало или практически нет сравнительно-сопоставительных работ по азербайджанскому и польскому языкам. Общая и частные глагольная семантика и фразеология представлена такими именами как Тагиев М.Т., Оруджов А.А., Виноградов В.В., Солнцев В.М., Байрамов Г.А., Телия В.Н., Гак В.Л., Махмудова Г.Ч., Гасымова Р.Г. [1], Минович А. [3], Степанов Е.Н [4], Агрелль С., Ямалова В.В., Ибрагимова В.Л., Мансимзаде С.А. [2] и др.

В научной литературе есть ряд подходов к классификации лексико-семантической группы глаголов движения: по скорости действия, по виду действия, по характеру действия и т.п. В основу анализа нами взята классификация глаголов по характеру действия. Мы придерживаемся точки зрения лингвистов, считающих, что семантическое поле движения распадается на

следующие три семантических класса движения: поступательное, колебательное и вращательное. Именно на основе такой дифференциации составлена картотека, малая часть которой вошла в следующую ниже таблицу. Исходной единицей таблицы стали польские глаголы движения указанных классов, во второй графе дан фразеологизм /фразеологизмы с ними и, наконец, мы постарались подобрать польскому фразеологизму максимально близкий по значению азербайджанский аналог.

Глагол движения в польском языке с переводом на азерб. и рус.	Фразеологизм в польском языке	Соответствие в азербайджанском языке
Поступательное движение		
płynać/üzmək (плыть)	płynać pod prąd <i>досл. плыть против течения</i>	axına qarşı üzmək
podchodzić/ yaxınlaşmaq (подходить)	żołądek podchodzi do gardła komuś <i>досл. желудок подкатывает к горлу</i>	ödü ağzına gəlmək
wędrować/veyllənməkdə olmaq (бродить)	wędro wać po bezdrożach <i>досл. бродить по бездорожью</i>	maneələri aşib keçmək
wychodzić/çıxmaq (выходить)	coś wychodzi na jaw <i>досл. становится явным</i>	əyan olmaq, üzə çıxmaq
odpływać/ üzüb getmək, üzərək uzaqlaşmaq (отплывать)	krw odpływa z twarzy komuś <i>досл. кровь отплывает от лица</i>	qanı qaçmaq
pędzić/sürətlə getmək, yüyürmək; çarmaq, qaçmaq (мчаться)	pędzić jak wiatr <i>(мчаться как ветер)</i>	işıq surəti ilə getmək/qaçmaq
skakać/tullanmaqatlanmaq, horpanmaq, sıçramaq (прыгать)	skakać z deszczu pod rynnę <i>досл. прыгать из дождя под желобок</i>	yağışdan çıxıb yağmura düşmək
biec/qaçmaq, yüyürmək, sürətlə getmək (бежать)	ieć na oślep <i>досл. бежать вслепую</i>	gözü bağlı qaçmaq
Колебательное движение		
trząść /yırğalamaq, əsdirmək, sirkələmək (трясти)	ktos trząsie portkami <i>досл. трести портками</i>	(qorxudan) dizləri titrəyir/əsir, (qorxudan) əl-ayağı titrəyir/əsir
trząść się /əsmək (трястись)	aż się uszy trzęsą <i>досл. за ушами трещит</i>	iştahası açılmaq
depczeć/bir ayağını götürüb obirini qoymaq (топтать)	depczeć po piętach <i>досл. идти по пяткам</i>	1.izine düşmək, 2.yerində saymaq (bir yerdə durmaq).
kołysać się /yellənmək, yırğalanmaq (качаться)	kołysać się jak wahadło <i>досл. качаться как маятник</i>	yelkən kimi yellənmək
Вращательное движение		
kręcić się/ fırlanmaq (крутиться)	1.ktoś kręci się w kółko <i>досл. кружиться над одними тем же местом</i> 2.łza się w oku kręci <i>досл. слеза в глазу крутится</i>	1.yerində saymaq;irəli getməmək, bir yerdə durmaq). 2.gözləri yaşla dolmaq
krażyć się / dövrə vurmaq (кружиться)	coś krąży po głowie komuś <i>досл. какая-то мысль в голове кружится</i>	ağlına gəlmək, xəyala gəlmək, fikrə gəlmək

В нашей картотеке в обоих языках больше глаголов с семантикой **последовательного движения**, которые с учетом семы «характер движения» обозначают горизонтальное и вертикальное движения. К этому классу относятся польские и азербайджанские глаголы *płynąć/üzmək* (плыть); *wychodzić/çıxmaq* (выходить), *odpływać/üzüb getmək* (отплывать), *wędrować/veyllənmək*, *dolaşmaq* (бродить), *pędzić/sürətlə getmək, yüyürmək*, *qaçmaq* (мчаться), *podchodzić/yaxınlaşmaq* (подходить), *skakać/tullanmaq*, *atlanmaq* и т.п., а также фразеологические единицы с ними (см. таблицу). В силу требований к объему статьи в таблицу мы включили польские глаголы с одним-двумя фразеологизмами. В нее не вошли основной глагол *uciekać/qaçmaq*, *qaçıb getmək* – с тремя; *przechodzić/keçmək*, *aşmaq* – с четырьмя и основной глагол *iść/getmək* с 13-ью фразеологизмами: *coś idzie jak po maśle /yağ kimi getmək*; *coś idzie na marne/faydasız, mənasız etmək*; *ść pod młotek/hərraca çıxartmaq*; *coś idzie jak z kamienia/daşdan çıxmaq*; *coś idzie w dół/enişə doğru getmək*; *coś idzie w górę/yoxuşa doğru irəlləmək*; *coś idzie w świat/el-ələmə əyan olmaq*; *iść spać/toyuqlarla bir yatmaq* и т.п.

Класс глаголов последовательного движения противопоставлен глаголам **колебательного движения**, при котором тело колеблется либо на одном месте, либо же в пределах некоего ограниченного пространства. Сюда относятся польские и азербайджанские глаголы *trząść/yığalamaq*, *əsdirmək*, *sirkələmək* (трясти), *trząść się/əsmək* (трястись), *depceć/bir ayağını götürüb o biri ayağını qoymaq* (топтаться), *kołysać się /yellən-mək*, *yığalanmaq* (качаться) и т.п., а также фразеологические единицы с ними: *ktoś trzęsie portkami/(qorxudan) dizləri titrəyir/əsir*, *(qorxudan) əl-ayağı titrəyir /əsir*, *aż się uszy trzęsq/iştahası açılmaq*; *depceć/bir ayağını götürüb o biri ayağını qoymaq*; *depceć po piętach* 1. izine düşmək, 2. yerində saymaq, *kołysać się jak wahadło/yelkən kimi yellənmək*. Вне таблицы остался польский глагол *rozhuścić/ silkələmək* и фразеологизм *rozhuścić woobraźnię* (досл. рассказывать воображение), которому мы не нашли соответствия в азербайджанском языке.

Класс глаголов последовательного движения противопоставлен и глаголам **вращательного движения**, при котором тело описывает окружность вокруг центра, например: глагол *kręcić się/fırlanmaq* фразеологизмы: 1. *ktoś kręci się w kółko/bir yerdə durmaq*; 2. *İza się w oku kręci/gözləri yaşla dolmaq*; глагол *krążyć się/dövrə vurmaq* оборот *coś krąży po głowie komu/ağlına gəlmək*.

Таким образом, сопоставительный анализ глаголов движения в польском и азербайджанском языках исходит из универсального характера базовых семем группы. Анализ картотеки фразеологизмов польского языка с ядерными глаголами движения позволяет видеть, что практически все глаголы находят себе пару в сопоставляемом языке. При этом различия затрагивают как объём подгрупп, так и степень эквивалентности компонентов и значений польских и азербайджанских фразеологизмов с глаголом движения. Во фразеологизмах обоих языков многие глаголы движения приобрели или переносное значение, а некоторые – и коннотацию. Во фразеологических единицах языков находим разные компоненты для обозначения одного и того же фразеологизованного значения.

Литература

1. Гасимова, Р.Г. Сравнительно-контрастивная характеристика глаголов движения // Системная семантика языковых единиц, Баку, Мутарджим 1998, с. 28-35.
2. Мансимзаде С.А. Фразеологические единицы со стержневым словом глаголом движения в азербайджанском и английском языках: сравнительный анализ // <https://www.gramota.net/materials/2/2013/4-1/31.html>, 2013
3. Мирович, А., Большой русско-польский словарь // А. Мирович, И. Дулевич, И. Грек-Пабис, И. Марыняк / Варшава: Wiedza Powszechna, 2004. т.1., 863 с.; Варшава: Wiedza Powszechna, 2004. т.1., 863 с.
4. Степанов, Е.Н. Глаголы движения в современном русском и польском языках / Польша, Слов'янський збірник, 2015, Вып. 19, с. 217-229

BAYATILARDA İDARƏ ƏLAQƏLİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN POETİK İMKANLARI

Gülqız Adilova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllimi

Azərbaycan

gulagh2@gmail.com

Summary

POETIC POSSIBILITIES OF NOUN COMBINATIONS WITH CONTROL RELATION IN BAYATIES

As a syntactic construction, the noun compounds whose common meaning emerges through the syntactic relations between the parties and express the nominative meaning are used in various poetic meanings in bayaties. The connection between the words making up the combinations in the context, the ability to create syntactic relations with the parts of speech, the melodic arrangement of the sounds in the verses, the expressiveness brought to the general content by the stale structure become an important indicator of the

poetic syntax of the nominal combinations.

Since the general meaning of word combinations is manifested on the basis of syntactic relations, the role of syntactic relations, including control relations, is great in the study of nominal combinations.

Key words: bayaty, word combination, poetic moment, syntactic relation, control relation

Резюме

ПОЭТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РОДСТВЕННЫХ ИМЕННЫХ СОЧЕТАНИЙ В БАЯТЫ

В качестве синтаксической конструкции в старинных книгах в различных поэтических значениях употребляются именное соединения, общее значение которых возникает через синтаксические отношения между сторонами и выражает номинативное значение. Связь между словами, образующими сложные соединения в контексте, умение создавать синтаксические отношения с членами предложения, мелодическое расположение звуков в стихах, выразительность, привнесенная в общее содержание устаревшей структурой, становятся важным показателем поэтического синтаксиса сложных слов. Поскольку общее значение словосочетаний проявляется на основе синтаксических отношений, в том числе его роль управления, при изучении именной фразы велика.

Ключевые слова: баяты, словосочетание, поэтический момент, синтаксическая связь, управляющая связь.

Dilçilikdə ismi birləşmələrin substantiv və atributiv model əsasında qurulduğu, tərəflər arasındakı sintaktik əlaqə üsullarına görə üç növü olduğu göstərilir. Bu bölgü hələ orta əsrlərdən bəri dilçiliyə dair əsərlərdə əksini tapmışdır. Q. Kazımov ismi birləşmələrin inkişaf tarixindən bəhs edərək XIV əsrdə yaşamış Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “Türk dillərinin dərkətmə kitabı”na istinad edərək yazır ki, hələ çox qədim dövrlərdən ilk qrammatika müəlliflərində sözlərin yanaşma, uzlaşma və idarə əlaqələri ilə birləşmə barədə müəyyən təsəvvür olmuş, bu sahədə əsas qanunauyğunluqları daim nəzərə almışlar[3, 21].

Azərbaycan dilində ismi birləşmənin poetik imkanlarının üzə çıxarılmasında idarə əlaqəsi ilə yaranan birləşmələr spesifikliyi ilə seçilir. “Azərbaycan dilində digər sintaktik əlaqə üsullarına (uzlaşma, yanaşma) nisbətən idarə əlaqəsi daha geniş sahəni əhatə edir... Çünki idarə edici sözlər cümlədəki digər sözlərin əksəriyyətini öz ətrafına toplaya bilmək qabiliyyətinə malikdir”[5,59]. Bayatılarda idarə əlaqəli ismi birləşmələr asılı tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə rəngarəngdir. Bu müxtəliflik isim, sifət və saylarla ifadə olunan əsas tərəfin asılı tərəfdən ismin yerlik, yönlük və çıxışlıq hal şəkilçilərindən birinin tələb etməsi ilə bağlıdır. Müşahidələr göstərir ki, bayatıların dilində yerlik hallı idarə əlaqəli birləşmələr daha çox işlənmişdir. Ancaq asılı tərəfi yönlük, çıxışlıq halda olan idarə əlaqəli ismi birləşmələr də işlənməsi ilə seçilir.

a) asılı tərəfi ismin yönlük halında olan:

Yara qonaq gedəndə,

Gecə uzun olaydı [1, 105].

Yar məni yada saldı,

Dağlara səda saldı [1,105].

Nümunələrdə *yara qonaq*, *dağlara səda* birləşmələri belə birləşmələrdəndir.

Bayatılarda asılı tərəfi yönük halda olan elə idarə əlaqəli ismi birləşmələrə də rast gəlinir ki, arasına digər cümlə üzvü daxil olur:

Dağlar düşübdü dara,

Bu dərdə yoxdu çarə [1, 30].

Bu dərdə yoxdu çarə - cümləsində *dərdə çarə* idarə əlaqəli birləşmənin əsas tərəfi ilə asılı tərəfi arasına nitqdə emosionallığı artırmaq məqsədi ilə cümlənin xəbəri daxil olmuşdur.

b) asılı tərəfi yerlik halda olan:

Dəryada var balıqlar,

Bağdadda xurmalıqlar [2, 131].

Sadə konstruksiyalarda verilmiş mürəkkəb cümlənin birinci komponenti

Dəryada balıqlar var şəklində olmalıdır. İkinci cümlədə xəbər buraxıldığı üçün idarə əlaqəli birləşmə nominativ cümlə modelinə oxşardır. Bayatıların dilində bu kimi hadisələr poetik məqamlar yaradan vasitələr kimi ortaya çıxır və bayatıların linqvistik - poetik sintaksisində sintaktik vasitələrin bədii dəyərini müəyyənləşdirir:

Bağında yarpaq sarı,

Gül sarı, yarpaq sarı [1, 109].

Dəryada çirəq yanar,

Baxıqca irəq yanar [2, 131].

Burada *bağında yarpaq, dəryada çirəq* birləşmələrindəki ikinci tərəflər aid olduqları cümlələrin mübtədaları, birinci tərəflər məkan bildirən obyektlərdir.

c) asılı tərəfi ismin çıxışlıq halında olan:

Qızılğüldən don biçdim,

Tər qönçədən yaxası [1, 109].

Nəsr dilindən fərqli olaraq poetik nitqdə idarə əlaqəli birləşmələrin strukturu daxil olduğu cümlənin normativ sintaksisinə təsir edir. Y. Seyidov söz birləşməsinin dilin qrammatik quruluşunun mənzərəsini, sabitliyini, inkişaf meyillərini əks etdirməklə yanaşı, sözlərin əlaqələnmə qaydaları və bu qaydalarda iştirak edən vasitələrdə əmələ gələn dəyişiklikləri meydana çıxarmaq üçün əhəmiyyətli material və imkan verdiyini bildirir [6, 7].

İçdik dərd ayağından,

Dostam dərdə yaxından.

Qəm başından Bikəsin,

Tutmuş dərd ayağından [1, 26].

Bayatıda dərd piyaləsindən içib *dərdə dost* olan lirik qəhrəmanın yaşadığı hadisələrin onda dərin emosional hisslər doğurması təsvir olunur. Dərd, kədər hiss olunan emosiyaların təsiri ilə *cümlənin normal sintaktik konstruksiyaları pozulmuş* və nəticədə dildə bir sıra sintaktik hadisələr baş vermişdir. Əslində, bayatı mətnindəki son cümlələrin və tərkiblərindəki söz birləşmələrinin normal konstruksiyası belə olmalıdır: *Bikəsin başından qəm, ayağından dərd* tutmuşdur. Bayatıdakı idarə əlaqəli *dərdə dost* birləşməsinin əsas tərəfinin tələbinə görə asılı tərəf ismin yönük hal şəkilçisini qəbul etmiş, *başından qəm, ayağından dərd* birləşmələrində isə əsas tərəfin tələbinə uyğun olaraq ismin çıxışlıq hal şəkilçilərini qəbul etmişdir. İ.Kazımov xalq dilinin ümumi mənzərəsini əks etdirən poetik mətnlərdə bu cür sintaktik hadisələrin başvermə səbəblərini şərh edərək bu hadisələrin dilin normal təbiətindən doğduğunu, sintaktik hadisələrin mahiyyətini dilin normal qanunlarından kənara çıxma halları təşkil etdiyini və bu hadisənin ilk növbədə ekspressiv - dinamik sintaksisin obyekt olduğunu bildirir. Müəllif həmçinin bu hadisənin güclü ekspressiya doğurduğunu və onun səbəblərini danışıq prosesində, bədii mətnin içərisində axtarmaq lazım gəldiyini, təyin olunma aktların həmin əsasə görə müəyyənləşdiyini göstərir [4, 3].

Göründüyü kimi, poetik nitqdə sintaktik hadisələr xalqın elmi və poetik təfəkkürünün paralel inkişafının göstəricisidir. İnsan real həyat hadisələrini və bu hadisələr nəticəsində düşdüyü psixoloji durumu əks etdirmək üçün daha güclü təsiredici sözlərdən istifadə etməklə ekspressivliyi artırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bayatıları. Tərtib edənlər: Abdullayev B., Babazadə Q., Məmmədli E. / B.Abdullayev., Q.Babazadə., E.Məmmədli., –Bakı: “XXI-Yeni Nəşrlər Evi”, -2004. -304 s.
2. Bayatılar. Tərtib edən: Vəliyev V. –Bakı: -1985, -112 s.
3. Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi / Q.Kazımov. –Bakı: “Elm”. -2019. -608 s.
4. Kazımov, İ. Türk dillərində sintaktik hadisələr və onların təzahür formaları / İ.Kazımov. Türkologiya jurnalı. –Bakı: -2010 № 1-2. -s. 3-21.
5. Müasir Azərbaycan Dili. III cild Sintaksis. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. –Bakı: -1981. -443 səh.
6. Seyidov, Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 1992. - 408 s. 1992. -408 s.

TƏRCÜMƏ MƏTNİNİN UYĞUNLUQ MƏSƏLƏSİ

İslam Ağakərimov

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
agakerimov54@mail.ru

Summary

ISSUE OF COMPATIBILITY OF THE TRANSLATION TEXT

The article with the problems of the levels correspondence between the source and target text, where the opinions of various translation specialists are comparatively analyzed on this issue (particularly Barkhudarov S., Eger G., Naid E., Popovich A., Schweitzer V., Nelyubin V/ and so on). In the course of analyzing the positions of famous Russian and European translation theorists, it especially dwells on the issue of ideal equivalence and its difference from dynamic equivalence. It is noted that the role of stylistic and genre peculiarities of the translation text is a priority, as taking into account the commencement of the translation. At the same time, an attempt is made to establish the positive and controversial aspects of the views of the above-mentioned scientists on the issue.

Key words: *correspond, text, communication speaker, ideal equivalents.*

Резюме

ВОПРОС СОВМЕСТИМОСТИ ПЕРЕВОДНОГО ТЕКСТА

В статье речь идет о проблемах уровней соответствий исходного и переводящего текстов, где сопоставительно анализируются мнения различных специалистов-переводоведов (в частности, Бархударова С., Егера Г., Найды Е., Поповича А., В. Швейцера, В. Нелюбина и др.) по этому вопросу. По ходу анализа позиций известных русских и европейских теоретиков перевода особо останавливается над вопросом идеальной эквивалентности и ее отличие от динамической эквивалентности. Отмечается о приоритетности роли стилистических и жанровых своеобразий текста перевода, а также учета компетентности переводчика. При этом делается попытка установить положительные и спорные стороны воззрений вышеупомянутых ученых по данной проблеме.

Ключевые слова: *переписка, текст, коммуникативный спикер, идеальные эквиваленты.*

Mültikultural ölkə kimi Azərbaycan Respublikasında bütün xalqların mədəni irsinə dərin hörmət və həssaslıqla yanaşılır. Bunun bariz nümunələrini bədii tərcümə mətnlərində də aydın görmək olar. Orijinalın əks etdirdiyi təkrarsız milli koloritin bütün dolğunluğu ilə ikinci dildə verilməsi başlıca şərt kimi mütərcim qarşısında qoyulur. Ancaq unutmək olmaz ki, bu son dərəcədə çətin və məsuliyyətli səviyyənin əldə edilməsi o qədər də asan başa gəlmir. Tərcümədə müqayisə olunan mətnlərin uyğunluq səviyyəsi həmin prosesin praktik nəticəsini müəyyənləşdirən əsas meyar kimi çıxış etməsi məsələsi bu gün mütəxəssislər tərəfindən birmənalı dəyərləndirilmədiyindən, bu barədə yaranmış fərqli və ziddiyətli yanaşmalar istər-istəməz müasir tərcüməşünaslıq baxımından mövcud problemə müəyyən aydınlığın gətirilməsini tələb edir.

Bəzi tərcüməşünaslar, o cümlədən S.Barxudarov, [1,75-125] V.Komissarov. [2, 135-157] və digərləri tam, qismən uyğunluq və uyğunluğun olmadığı kimi səviyyələri irəli sürürlər, digərləri

(S.Ketford və başqaları) situativ, yaxud kontekstual, habelə transformasiya yolu ilə əldə olunmuş uyğunluqlar üzərində xüsusi dayanırlar.

Tərcümə və orijinal mətnlərin uyğunluğunun birbaşa üslub ekvivalentliyindən keçməsinə təkzib-olunmaz fakt kimi təhlil edən A.Popoviç ön plana makrostilistikanın və mikrostilistikanın əhatə etdikləri elementləri qeyd etsə də, onun araşdırmalarında bu elementlər arasındakı bağlılıq məsələsi, bir növ açıq qalır. [5, 86-93] Qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməşünaslıqda üslub anlayışı bilavasitə tərcümə mətninin janr xüsusiyyətləri ilə bağlılıq təşkil edir. Məhz elə bu səbəbdən əksər tərcümə nəzəriyyəçiləri mütərcim strategiyasının formalaşmasında ilk istinad nöqtəsi kimi mətnin janr spesifikasiyasını götürürlər. Həmin tərcümə mətni müvafiq registerlə xarakterizə olunur ki, bu da mətnin üslubi baxımdan aşağı səviyyəsini təşkil edən söz və cümlələrin seçiminə əsas yaradır. Əlbəttə, leksik vahidlərin üslubi baxımdan janra müvafiq seçilməsi məsələsində ciddi sədd qoymaq düzgün olmazdı. Belə ki, bütün janrların tərkibində istifadə olunmuş leksika vahid ədəbi dilin resurslarından qaynaqlanır. Bütün bunlarla belə, mütərcim orijinala maksimum yaxınlığa nail olmaq vəzifəsini öz üzərinə götürməklə sözün müvafiq registerindən yerli yerində istifadə etməyi bacarmalıdır. Onun yetərinə söz ehtiyatı olmadığı halda tərcümədə janrların üslubi özünəməxsusluqları təhrif olunur, hətta digər janrlarla onun arasında olan hədd bir növ, hamarlanmış olardı.

Mətnin hər iki (orijinal və tərcümə) variantlarda üslubunun uyğunluğunu mütəxəssislər stilistik struktur baxımından təhlillə başlayırlar. Bunu onlar əsasən *makro və mikro strukturlar* deyilən iki hissəyə bölürlər.

Tərcümənin tək dillərərsə deyil, həm də mədəniyyətlərərsə akt olduğunu nəzərə alsaq, mətnin üslubunun ən aşağı səviyyəsi olan söz və cümlədən tutmuş ta mövzunun və kompozisiyanın vahidliyi kimi makrostilistik pilləni diqqət mərkəzində saxlanılmaqla dinamik ekvivalentliyə nail olmaq şərtidir.

Dinamik ekvivalentlik əsas etibar ilə, mətnin mühüm nüvəsini təşkil edən informasiyanın erilməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan, mütəxəssislərin bəziləri (Şveyser, Rozensveyq) haqlı olaraq hesab edirlər ki, tərcümə variantının oxucuları mətni qavrayan zaman “orijinalın dilinin daşıyıcılarının yaşadıkları hissi yaşamaladırlar” [4, 79-99] deyimi sıradan söz səviyyəsində qalmamalıdır. Başqa sözlə desək, mütərcim semantik amillərlə məhdudlaşmamalı və eyni səviyyədə pragmatik faktorı daima diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Mətnin stilistik və interpretasiya (mədəniyyət kodlarının) strukturunu təşkil edən bütün bu sadalanan makrostilistik və mikrostilistik faktorlarla yanaşı fərdi mütərcim imkanları tədqiqatçılar tərəfindən heç də həmişə yetərinə dəyərləndirilmir. [7, 174] Ancaq bədii tərcümə praktikası və onun nəzəri baxımdan təhlili əyani sürətdə göstərir ki, bu yerdə mütərcim səriştəliliyinin və onun yaradıcılıq potensialının nəzərə alınması həlledici amildir.

Mütərcim orijinalın bədii təsvir vasitələrinin invariantlığının adekvatlığına nail olmaqdan ötrü ən müxtəlif vasitələr, yollar axtarır. Bu halda o orijinalın bədii - təsvir imkanlarını gücləndirə, yaxud zəiflədə bilər, hətta məxəz mətnin bədii-estetik xüsusiyyətlərini heçə endirə bilər. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, mütərcim orijinalın bütün bədii təsvir vasitələrini yenidən yaratmaq imkanına sahib deyil. Çünki dillər, mədəniyyətlər və ənənələr fərqlidirlər. Oxşar yanaşmanı biz V. Kollerdə də müşahidə edirik. Bütövlükdə, mövcud mənzərəyə nəzərə alsaq, görürük ki, bəzi mütəxəssislərin, o cümlədən G.Yegerin “ideal ekvivalentlik” modeli də ziddiyətsiz deyildir. Lakin G.Yegerdən fərqli olaraq V.Kollervə eləcə də E. Nayda [6, 54-67] mətnin uyğunluğunu denotativ, konnotativ və mətn-söz formaları kimi başa düşürlər.

Ancaq bütün bu mülahizələrin ümumi qüsuru ondadır ki, mütəxəssislərin çoxu mətnlərin uyğunluğu ilə bağlı bütün vacib amilləri sanki bir düz xətt üzərində təsvir etməyə üstünlük verirlər. Xatırladaq ki, üstünlük verilən hətta V.Kollerin təqdim etdiyi model ardıcılıq baxımından müəyyən ziddiyyətlər təşkil edir. Başqa sözlə desək, alim ierarxiya məhfumunu bir növ diqqətdən qaçırr. Nəzərə almaq lazımdır ki, əksər tərcüməşünaslar, o cümlədən V.Komissarov, A. Şveyser, Minyar-Beloruçev və digərləri yuxarıda adını çəkdiyimiz üç məqamı--denotativ, konnotativ, mətn-söz ekvivalentliyini əsas götürməklə müəyyən mənada, ortaqlıq mövqə sərgiləyirlər.

Beləliklə, səriştəli mütərcim orijinala maksimum uyğunluğa nail olmaqda leksi-qrammatik, pragmatik (konnotativ) transformasiyalarla yanaşı, yaradıcı şəkildə "tərcümə olunmayan" leksikanın, frazeologiyanın semantikasını vermək, yaxud əvəz etmək üçün tərcümə dilinin resurlarına yaradıcı şəkildə müraciət edir. Təbii ki, mütərcimin belə leksik transformasiyalara – "subsidiyaya" (A.Popoviç) müraciət etməsi tamamilə qanunauyğun və labüt hal kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Бархударов А.С. Язык и перевод. М. Международные отношения. 1975.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода. М. ВШ. 1990.
3. Нелюбин В. Хухуни Т. Наука о переводе. М. «Филинта» 2018
4. Nida E.A. Language structure and translation, Leiden, 1969.
5. Попович А. Теория художественного перевода. М. ВШ. 1980.
6. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. М. «Наука». 1988.
7. Yegger G. Translation und Übersetzungstheorie. Halle. (Saale), 1975.

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ HEKAYƏLƏRİNDƏ YUXU MOTİVİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Nigar Ağayeva

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Azərbaycan

niqaraqeva1988@gmail.com

Summary

GENERAL APPROACH TO THE DREAM CONCEPT IN THE PERIOD OF DEMOCRACY

The use of dreams in fiction has always been active. In the literature of the ancient times, dreams mostly indicated the future. As time progressed, the theme of sleep used in literature also differed. A dream is used as a motif in the stories of M. Jalil and Y. V. Chamanzaminli, two writers of the republic period. The dream motif makes the reader feel the political, historical and religious atmosphere of the time. In M. Jalil's story "Freedom in Iran", the character understands freedom as a "gift". In the story "Elder" by Y.V. Chamanzaminli, the motif of a dream was used to highlight the class differences of people.

Key words: Azerbaijan, literature, dream, story, M. Jalil, Y.V. Chamanzaminli

Резюме

ОБЩИЙ ВЗГЛЯД НА МОТИВ СНА В РАССКАЗАХ ЭПОХИ АДР

Использование мотива сна всегда было актуальным в художественной литературе. В древней литературе сны преимущественно обозначали будущее. С течением времени тема сна, используемая в литературе, также менялась. Сон используется как мотив в рассказах двух писателей в период приобретения Азербайджаном независимости М. Джалиля и Ю.В. Чаманзаминли. Мотив сна дает читателю почувствовать политическую, историческую и религиозную атмосферу того времени. В рассказе М. Джалиля «Свобода в Иране» герой понимает свободу как «дар». В рассказе Ю. В. Чаманзаминли «Старец» мотив сна использован для выделения различий между сословиями людей.

Ключевые слова: Азербайджан, литература, мечта, история, М. Джалиль, Ю. В. Чаманзаминли

Yuxu mövzusu bədii ədəbiyyatda hər bir dövrdə aktual olmuşdur. Ədəbiyyatın ilk formalaşmağa başladığı dövrdə yuxu daha çox mistik abu-havada özünü göstərirdi. Daha sonralar bədii təxəyyül inkişaf etdikcə yuxuya yeni prizmadan yanaşılmış və yuxular bədii əsərlərdə fərqli məqsədlər və priyomlar kimi istifadə edilməyə başlanmışdır. Məsələn, orta dövrdə buta almaq, sevdiyi qızın uzaq diyarda olduğundan xəbər tutmaq və s. bədii ədəbiyyatdakı yuxuların əsasını təşkil edirdi. Zaman irəlilədikcə baş verən tarixi siyasi hadisələr bədii əsərlərdə istifadə edilən yuxu motivinin də sujetini formalaşdırmağa başlayırdı. Belə ki, ədəbiyyatda yuxu ilə həm obrazın daxili aləmini, həm də yazıcının açıq şəkildə ifadə edə bilmədiyi bir sıra siyasi, tarixi hadisələri ifadə etmək mümkün olurdu.

Bu məqaləmizdə Cəlil Məmmədquluzadənin və Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin hekayələrində yuxu motivini araşdırmağa və təhlil etməyə çalışacağıq. İyirminci əsrin əvvəlləri, xüsusən Cümhuriyyət dövrü kimi tarixə düşmüş 1918-20-ci illərə nəzər salsaq görürük ki, bu dövr milli oyanış, tənqidi fikrlərin yüksəldiyi bir dövr olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərinin qüdrətli yazıçılarından olan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında hekayələrin yerini ayrıca qeyd etmək istərdik. Cəlil Məmmədquluzadənin 1905-ci ildən sonrakı yaradıcılığında, o cümlədən hekayələrində İranda və İran Azərbaycanında cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələr mühüm yer tutmağa başlamışdır. Qüdrətli yazıçının hekayələri onu kiçik janrın böyük ustadı kimi tanıtmışdır. [1] Məqaləmizin əsas obyekti yuxular olduğu üçün yazıçının yuxudan istifadə etdiyi hekayələri daha çox təhlilə cəlb edəcəyik. Bu hekayələrindən biri də "İranda hüriyyət" hekayəsidir. "İranda hüriyyət" şah hökuməti tərəfindən 1906-cı ilin avqustunda verilmiş hüriyyətlə əlaqədar yazılmışdır. Hekayə özünün bəzi xüsusiyyətləri ilə, xüsusən zəhmətkeşlərin avamlığını tənqid baxımından "Usta Zeynal" hekayəsi ilə yaxından səsləşir.

Hekayənin qısa mətni belədir ki, ailəsinə baxa bilməyən Kərbəlayı Məmmədəli Cənub Azərbaycandan Şimal Azərbaycana gəlir. Ancaq burada tək qalması onu ikinci dəfə ailəsindən gizlin evlənməyə məcbur edir. Bu zaman xəbər yayılır ki, İrana hüriyyət verilib. Hər kəs kimi hüriyyəti bir "pay" olaraq başa düşən Kərbəlayı Məmmədəli Cənub Azərbaycandakı arvadına məktub yazdıraraq payının göndərilməsini istəyir. Məktubu yazan Məşədi Molla Həsən evləndiyini və payını istədiyini yazan başqa bir adamın məktubu ilə onu dəyişik göndərir. Hekayənin sonunda Kərbəlayı Məmmədəlinin ikinci yoldaşı Pərinisə yuxuda eşşək üzərində iri qarpız çuvalı görür və onu xeyirə bərəkətə yozur. Ancaq, yuxunun üzərindən bir neçə saat keçir və küçə qapısı açılır, uzaqdan Kərbəlayı Məmmədəlinin birinci yoldaşı eşşək üzərində və yanında qardaşı görünür və qovğa başlayır. Hekayə bununla bitir. [1,123-128]

Hekayənin sonunda Kərbəlayı Məmmədəlinin ikinci həyat yoldaşı olan Pərinisənin gördüyü yuxusunu yozmaq üçün hekayədəki bir neçə məsələni təhlil etmək yerinə düşər. Təhkiyəçi hekayənin əvvəlində belə bir cümlə istifadə edir. "Ax, başı bəlalı kağızlar! Dünya və aləmi bir-birinə vurdunuz! Kaş sizi yazanın barmaqları quruya idi və sizi yazıb xalqı bu qədər bəlalara salmaya idi!" [1, 125] Bu cümlə tədqiqatçılar tərəfindən kənarda qalsa da düşünürəm ki, hekayənin əsas düyün nöqtəsi və yazıçının demək istədiyi məsələ məhz burada sətraltı ifadə ediləndir. Xüsusən qeyd edilən "xalqı bəlalara salmaq" ifadəsi məsələnin dərinliyini ortaya qoyur. Bizim fikrimizcə bəlkə də M.Cəlil bu ifadəni işlətmək ilə o dövrdə siyasi sənədlərdə bir səhvin baş verməsini, və bu səhvin nəticəsində ölkənin iki hissəyə parçalanmasını oxucuya çatdırmaq istəmişdir. "Bəzi tədqiqatçılar hekayəni təhlil edərkən Pərinisənin gördüyü yuxunun rəmzi xarakter daşdığını bildirir və bunu hekayənin süjet xəttinin bədii inkişafından doğan bir final kimi qələmə verir". [2,6] Bizim qənaətimizcə, hekayənin sonunda görülməli və yanlış yozulan yuxu da məhz bu hadisəni oxucuya gizli şəkildə çatdırır.

İkinci hekayə olan "Molla Fəzləli" hekayəsində yuxugörmə olmasa da, obrazın yatmaq istəyi, yuxusuna belə demək mümkünsə haram qatan qonağın olması marağı cəlb edir. Hekayənin qısa məğzi budur ki, İrandan Molla Fəzləli adlı molla gəlir və qonaqlanmalıdır. Onu Molla Nəsrəddingilə yönəldirlər. Ancaq Molla Fəzləli yatmaq zamanı gələndə Molla Nəsrəddin və onun yoldaşının yuxusuna haram qatır, qoymur ki yatsınlar. Molla Nəsrəddini götürüb "hamama" aparır. Daha sonra Molla Fəzləlini evləndirmək qərarına gəlirlər. Molla Nəsrəddinin arvadının dayısı qızı Xeyransanı Molla Fəzləliyə siğə etsələr də, yenə də Fəzləli onları yatmağa qoymur. Molla Fəzləli gecə yarısı Molla Nəsrəddin ilə birlikdə hamama gedir. Ən sonda Molla Nəsrəddin bezir daha gəlməyəcəyini deyir. Bundan inciyən İranlı qonaq Molla Fəzləli Xeyransanın təlağını geri verib vətəni İrana qaydır. [1,207-211]

Bu hekayədə Axund Molla Nəsrəddin yuxu görməsə də obrazın tez-tez yatmaq istəyi, "dəxi mənə şirin yuxudan bidar eləmə" deməsi də yuxulama, yatma ancaq qonağın yatmağa imkan verməməsi məsələsi, bizim fikrimizcə, dövrün yuxudan ayılmaq istəməyən yatmış insanların tənqididir. Məsələni, hekayədə iranlı qonağı olan Molla Fəzləli haqqında Axund Molla Nəsrəddinin belə bir fikri var "dəxi arxayın idim ki, bu beş-on günü o da mənim evimdə rahat qalacaq və mən də öz otağımda öz əhli-xanəmlə rahat yatacağam" [1, 209]. Yəni yatmaqdan ötrü axundu razı salmağa, rahatlığını təmin etməyə çalışan Molla Nəsrəddinin bu hal vəziyyəti, bizim fikrimizcə, bir ölkədə baş verən hadisələrə işarə etməkdir. Molla rejmini tənqid edən bu hekayənin sonunda Molla Fəzləlinin getməsi bizim fikrimizcə simvolik olaraq da olsa "molla rejminin" ölkədən çıxıb getməsi anlamını daşıyır.

Çox zaman yuxu ilə bağlı əsərləri araşdırarkən belə bir qanunauyğunluğa rast gəlirik. Belə ki, yuxuda adətən həqiqətdə ola biləcək şeylərin bir çoxu iştirak etsə də, bəzi məsələlər heç də reallığa

uyğun gəlmir. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Yuxu” hekayəsində olduğu kimi. Bu hekayə qısa, yığcam bir hekayə olsa da, obraz iki dəfə yuxu görür, yaxud gördüyünü zənn edir. Hekayənin qısa mətni budur ki, Yas mərasiminə gedən bir nəfər nəql edir ki, mərasimdə əlinə Quranı alıb oxumaq istəyərkən onu yuxu tutur, bir müddət sonra ev yiyəsi Kəblə Tağı gəlib onu yuxudan ayıldır. Daha sonra evinə getmək qərarına gələndə Kəblə Tağı onun övrəti Bilqeysi qadınların olduğu yerdən çağırmaqlarını istəyir. “Çarşovlu övrət” nəql edən kişinin ardına düşür və yolda birdən qadın dayanır, getmir. Kişi qəzəblənsə də, bu səfər qadın çevrilib geriye gedir. Kişi bunu da yuxu zənn edir. Ancaq sonra məlum olur ki, bu Bilqeys onun övrəti Bilqeys deyil. Qayıdıb öz övrətini götürür və onu danlaya-danlaya evə gətirir. Adından bəlli olduğu kimi, hekayənin əsas məğzini yuxu təşkil edir. Bu hekayədə M.Cəlil iki əsas məsələyə toxunur. Bunlardan biri çadra, digəri isə yuxu, yuxulu insan. Bildiyimiz kimi, yuxudan ayılan adam biraz fikri dağınıq olur. Yuxulu vəziyyətdə evinə getmək istəyən bu kişi də həm yuxulu olduğundan, həm də qadını çadralı olduğundan onu tanımır. Burada yazıçı çadranı qadını tanımaz hala gətirdiyi üçün tənqid etdiyi kimi, yuxudan da bir priyom kimi istifadə edərək dolayı yolla cahilliyi tənqid edir. Yəni, yuxunu burada bir fikrin dağınıqlığına səbəb kimi göstərsə də, əslində yuxulu insan həqiqəti xəyaldan ayıra bilmədiyi kimi, cahil insan da gerçəyi, həqiqəti saxtadan, illuziyadan ayıra bilmir. Və bu o həddə çatır ki, insan öz həqiqətini belə səhv salır, həqiqi yoldaşını səhv saldığı kimi. Hekayənin davamında təhkiyəçinin arxasına düşüb gedən qadın yolun fərqli olduğunu görür və geri qayıtmaq istəyir. Bu zaman təhkiyəçi fikrləşir ki, bəlkə bu da yuxudur, və “birdən bir səs məni yuxudan oyatdı” deməsi də həqiqətlə xəyal arasında olan insanların düşdüyü vəziyyəti ifadə etməyə çalışır. Məqalədə digər problem olan çarşab hadisəsinə də qısa toxunsaq bu bizə Molla Nəsrəddin jurnalındakı bir karikaturanı xatırladır: “Əcnəbi bizim bu ərazilərə gəlib çıxır, qadın əcnəbini görən kimi yerə çökür ki, əcnəbi onu görməsin, əcnəbi baxır və sual verir: “bu nədir”? Yəni burada əcnəbi bilmir o qaraltı kimi gördüyü nədir. Geri qayıdanda əcnəbi görür ki, həmin qaraltı bu səfər ayağa qalxır. Və deyir ki, “deyəsən adamdır”. [3] Bu da çadranın qadınları necə çətin vəziyyətə-tanınmaz hala saldığını göstərir.

Y.V. Çəmənşəminli də hekayələrində yuxudan bilvasitə, yaxud dolayı yolla istifadə etmişdir. “Məlikməmməd nağılı”, “Ağ buxaqda qara xal”, “Əziz” kimi hekayələrində yuxu öləri olsa da, onun 1910-cu ildə yazdığı “Ağsaqqal” adlı hekayəsindəki yuxu motivi diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Hekayənin qısa məcmusu budur ki, bir qarı əsnaf oğluna bəy qızı almaq niyyətinə düşür. O, bilir ki, əsnafa bəylər heç vaxt qız vermirlər. Ancaq qarının gördüyü yuxu onu cəsarətləndirir və bəy qapısına elçi düşür. Gördüyü yuxu isə, “Samanlıqda at arpa çuvalını iyləyib, şıllağa qalxdı və ayağı mehtərin aftafasına dəyib töküldü”. [4,89] Yuxuda gördüyü atı murad, aftafanı təmizlik, suyu aydınlıq kimi yozsa da, şıllaq məsələsini yozma bilməyib yəqin toy bayramdır, şadlıqdır deyərək öz aləmində yozur.

Eyvanında xanımıyla qəlyan çəkən Alipaşa qarının elçi gəldiyini görəndə qəzəbini güclə də olsa basdırır və ona kinayə ilə “bizim də bir böyüyümüz var, ağsaqqal var, deyərik, görək o nə məsləhət görür. Qarı qapıdan çıxanda it qarının üstünə cumub onu didib parçalamağa başlayır, canını güclə qurtarmağa çalışan zaman bəyin əmri ilə iti bağlayırlar. Ağsaqqal bir təbəssümlə qarıya dönüb dedi: Bacı görünür ki, “ağsaqqal” qızı verməyə razı deyil. Və qarı üç gün sonra vəfat edir. Yazıçı sonda yozula bilməyən atın şıllağını yozaraq deyir: Yuxuda at şıllağı görmək titrədir, ölmək mənasında imiş!.. [4,91]

Hekayədən də göründüyü kimi, burada yazıçı təbəqələşən cəmiyyəti, insanları ələ salan, harınlamış bəyləri ön plana çəkir. Yuxudan bir vasitə kimi istifadə edərək yazıçı həmçinin oxucuya “çiy iş tutmamağı”, “ac toyuğun yuxusunda darı görməsini” bir növü xatırladır.

Yazıcının 1911-ci ildə qələmə aldığı “Yuxu” hekayəsi də olduqca maraqlıdır. Hekayə adından bəlli olduğu kimi, yuxuda baş verir. Fatma adlı 19 yaşına yeni qədəm qoymuş gənc qızı anası ərə getmədiyi üçün danlayır. Fatma anasının tənəsindən yorulub yuxulayır. Və yuxuda qonşu qarının onu varlı adama ərə verəcək deyib aldatması ilə iki arvadı olan bir kişiye ərə verdiyini, zülmələr çəkdiyini, ata evinə qayıda bilmədiyini, boşanmaq istəsə də mollaının “qadın kişinin malıdır” deyib talaqını vermədiyini, babasına sığınarkən onu qovmalarını görür. “Fatma qocaldığını duyur, başı ağrıyır, üzü qırıq... “vay cavanlıq” deyər qışqırır.... Və qışqırır yuxudan ayılır. [4,136]

Bu hekayədə yazıçı əlbəttə ki, molla rejmini, dini xürafatların ailə kimi müqəddəs bir qurumu necə məhv etdiyini göstərir. Hadisələri yuxuda göstərmək və sonda obrazı ayılmaq ilə hekayənin təsir gücü artırır, bununla bir növ oxucunu ayıldır.

Çəmənzəminlinin digər “Xanın qəzəbi” adlı hekəsində isə Xan sarayında mehtər Zaman bayatı deyir, bu vaxt xan yuxudan ayılır və qəzəbindən ömr verir ki, Zamanı dar ağacından assınlar və ac quşlara yem eləsinlər. Zaman isə öz yavıqlısı ilə görüşməyə gedirdi. Və görüşdən qayıdanda Zamana məsələni deyirlər. Zaman nə qədər xanın ayağına yığılıb yalvar yaxar etsə də, onu dar ağacından asıb quşlara yem edirlər. Eşik ağası Zamanın zarılısına dözməyib xana yalvarır ki, bağışlasın. Xanın hirsli soyuduğu üçün bağışlasa da, Zaman artıq ölmüşdü. İlk baxışda sadə bir süjet xətti olan bu hekayədə, hər dövr üçün aktual olan eyibləri vurğulayır. Necə ki M.Cəlilin “Yuxu” hekayəsində yuxudan ayılma da yuxulu olduğu üçün öz “övrətini” səhv salır, xan da yuxudan ayılma da yuxudan tam ayılmadan “yuxulu” halda qərar verir və sonradan peşmanlıq çəkir. Burada da yenə də yazıçı yuxulu, yatmış hökmdarların dəqiq və vicdanlı qərar verə bilməməsinə xüsusi diqqəti çəkir.

Bu qənətə gəlmək olar ki, M.Cəlil və Y.V.Çəmənzmənli hekayələrində istər obrazın gördüyü, yozduğu, yaxud yoza bilmədiyini yuxular, istərsə də yuxunun təsiri hər birisi dövrün baş verən hadisələrinə işarə etmək, oxucuya dövrün abu-havasını hiss etdirməyə çalışmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Azərneşr, 1951, 244 s.
2. Gülbəniz Babayeva. Mirzə Cəlilin “İranda hüriyyət” hekayəsi: mütləqiyyətdən istiqlaliyyətə, 525-ci qəzet, 2019, 15 mart, s. 6
3. Molla Nəsrəddin jurnalı. №38, 22 dekabr, 1906.
4. Yusif Vəzir Çəmənzmənli. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, Avrasiya press, 2005, 360 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ DÖVLƏT DİLİ KİMİ: STATUSU, İŞLƏNMƏSİ VƏ NORMATİV-HÜQUQİ BAZASI

Yaşar Alxasov

Bakı Slavyan Universiteti, fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
a-yashar@rambler.ru

Summary

AZERBAIJANI AS THE STATE LANGUAGE: STATUS, FUNCTIONING AND REGULATORY FRAMEWORK

The Azerbaijani language, along with our national flag, coat of arms and anthem, is one of the main attributes of our independent statehood. According to the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the State takes care of its application, preservation and development. In recent years, with the complete restoration of the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan and the re-election of Mr. Ilham Aliyev to the post of President of the Republic of Azerbaijan, a new period in the historical, cultural, economic and political life of our country has begun. And this, in turn, requires a more sensitive approach to the functioning, development and preservation of the Azerbaijani language as the state language, strict observance of language norms in various speech situations. The article analyzes such issues as the status, regulatory framework, and functioning of the Azerbaijani language as the state language through the prism of violations of the norms of the literary language.

Key words: *the Azerbaijani language as the state language, violation of the norms of the language, status, regulatory framework, functioning of the language, Constitution.*

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК КАК ГОСУДАРСТВЕННЫЙ: СТАТУС, ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА

Азербайджанский язык, наряду с нашим государственным флагом, гербом и гимном, является одним из главных атрибутов нашей независимой государственности. Согласно Конституции Азербайджанской Республики, государство заботится о его применении, сохранении и развитии. В последние годы с полным восстановлением территориальной

целостности Азербайджанской Республики, переизбранием господина Ильхама Алиева на пост Президента Азербайджанской Республики начался новый период в историко-культурной и экономико-политической жизни нашей страны. А это, в свою очередь, требует более чуткого подхода к функционированию, развитию и сохранению азербайджанского языка как государственного, строгого соблюдения языковых норм в различных речевых ситуациях. В статье проводится анализ таких вопросов, статус, нормативно-правовая база, функционирование азербайджанского языка как государственного через призму нарушения норм литературного языка.

Ключевые слова: азербайджанский язык как государственный, нарушение норм языка, статус, нормативно-правовая база, функционирование языка, Конституция.

Azərbaycan dili, dövlət bayrağımız, gerbimiz və himnimizlə yanaşı, müstəqil dövlətçiliyimizin başlıca atributlarından biridir. Azərbaycan dövləti onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyacının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Bu müddəa 1995-ci ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsində öz əksini tapmışdır [2].

Son illər Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tam bərpa olunması, 2024-cü il fevralın 7-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkiləri zamanı cənab İlham Əliyevin 91, 12 faiz səsle yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə seçilməsi ilə ölkəmizin tarixi-mədəni və iqtisadi-siyasi həyatında yeni dövr başlandı. Bu isə öz növbəsində dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin işlənməsi, inkişafı və qorunmasına daha həssas yanaşmağı, müxtəlif nitq situasiyalarında dil normalarına ciddi əməl edilməsini tələb edir.

Elmi-siyasi və publisistik ədəbiyyatın, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin təhlili Azərbaycan dilinin işlədilməsi, dil normalarına riayət olunmaması ilə bağlı bir sıra məqamları aşkarladı.

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ iqtisadi rayonunun əsas şəhəri kimi “Xankəndi” sözü ikinci növ təyini sözbirləşməsi modeli əsasında “xan” və “kənd” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Dilimizdə bu məhsuldar sözdüzəltmə üsulu ilə yaranmış xeyli söz (*ayaqqabı, quşbaşı, dağüstü, qəbirüstü, dağətəyi, dilucu, başağrısı, başdaşı, masabəyi, meşəbəyi, toybəyi, əlaltı, qoltuqaltı, dəvəquşu, baramaqurdu, əməkhaqqı, suiti, suçiçəyi, çölgöyərçini, çölpişiyi* və s.), o cümlədən xüsusi isim (*Pirallahı, Qalaaltı* (Şabran), *Qayabaşı* (Şəki), *Daşaltı* (Şuşa), *Qobuüstü* (Ağdaş), *Pəriöglü* (Ağdam), *Kəndyeri* (Kəlbəcər), *Bazardüzü*(dağ) və s.) mövcuddur. Elmi mənbələrdə qeyd olunur ki, Xankədi şəhəri “XVIII əsrin axırlarında Qarabağ xanlarının istirahəti üçün yaşayış məskəni kimi salınmışdır. Xanların fəaliyyətinə maksimum şərait yaradılması üçün məskən xanlığın paytaxtı Pənahabadın (indiki Şuşanın) 10 kilometrliyində, nisbətən dağ ətəyində salınır. İlk illər yeni yaşayış məskəninə ancaq xan ailəsi və onun yaxınları yaşadığından el arasında “Xanın kəndi” kimi tanınır. Qısa bir müddətdən sonra isə “Xankəndi” adını alır” [5]. “Xankəndi” sözünün fonetik-qrammatik əlamətlərini ümumiləşdirsək, onun yığcam xarakteristikası alınır: o, bir vurğu ilə tələffüz olunur, sadə söz kimi hallanır, bitişik yazılır, söz birləşməsi deyil, mürəkkəb sözdür. Məlum qrammatik normaya görə, sonu *-i, -ı, -u, -ü* mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənən mürəkkəb sözlər (xüsusi isimlər) yönlük halda *-ya, -yə*, yerlik halda *-da, -də*, çıxışlıq halda *-dan, -dən* şəkilçiləri qəbul edir. Müqayisə et: *Xankəndiyə, Xankəndidə, Xankəndidən; Pirallahıya, Pirallahıda, Pirallahıdan; Daşaltıya, Daşaltıda, Daşaltıdan; Qayabaşıya, Qayabaşıda, Qayabaşıdan; Bazardüzüyə, Bazardüzüdə, Bazardüzüdən; Qobuüstüyə, Qobuüstüdə, Qobuüstüdən; Pəriöglüyə, Pəriöglüdə, Pəriöglüdan, Pəriöglü* və s. Azərbaycan dilinin bu məlum qrammatik normasının şifahi və yazılı nitqdə xeyli pozulması hallarına rast gəlinir: 1) yönlük halda: *Xankəndinə* qayıdış regionun iqtisadi dirçəlişinə şərait yaradacaq “(Xalq qəzeti”, 31.10.2023); Və əlbəttə, ciddi ehtiyac olanda həmin yolla *Xankəndinə* silah-sursat da, canlı qüvvə də, yaxud mitinqdə iştirak etmək üçün Vardanyanın sponsorluğuyla Ermənistandan bir neçə günə minlərlə erməni də daşıya bilərlər (“Yeni sabah”, 15.01.2023); 2) yerlik halda: *Xankəndində* keçirilən futbol oyunu rəmzi mənalara zəngin idi (“Azertac”, 23.12.2023); Prezident İlham Əliyev *Xankəndində* bayraq qaldırmaqla yazdığı Qarabağ dastanının nöqtəsini qoydu (“Azertac”, 16.10.2023); *Xankəndində* 2013-cü il Azərbaycan prezident seçkiləri (Vikipediya); *Xankəndində* işləməyə işçilər axtarılır (“Oxu24.com”, 28.02.2024); *Xankəndində* hərbi parad uğurla baş tutdu (<https://yapsuraxani.org.az/xank%C9%99ndind%C9%99-h%C9%99rbi-parad-ugurla-bas-tutdu>); 3) çıxışlıq halda: 1917-ci ildə Rusiya imperiyasında baş verən Oktyabr inqilabından sonra Cənubi Qafqazda

cərəyan edən mürəkkəb proseslər *Xankəndindən* də yan ötmədi (<https://az.wikipedia.org/wiki/Xank%C9%99ndi>); Məhz həmin tarixdə *Xankəndindən* sonuncu azərbaycanlı ailələr qovulub. Yasəmən İsmayılova da *Xankəndindən* didərgin düşən soydaşlarımızdan biridir (“Modern.az”, 28.12.2019); *Xankəndindən* böyük qaçış başlayıb - Tək qurtuluş yolu isə Bakıya aparır (“Yeni Müsavat”, 08.04.2023), İlham Əliyev *Xankəndindən* danışır: “Artsax” adında dövlət yoxdur, olmayıb, olmayacaq da” (Report, 26.02.2021); Ermənilərin *Xankəndindən* qovduğu ruslar da geri qayıdacaq (“Yeni sabah”, 26.11.2020), Rusiya mətbuatı: Ermənilər *Xankəndindən* kütləvi şəkildə qaçır (“Oxu.az”, 29.07.2020) və s.

“Soyqırımı” sözü rəsmi olaraq Azərbaycan dilində 2004-cü ildə qeydə alınmışdır [1, s.582]. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində türk dilindəki “soyqırım” sözünün təsiri altında mediada və bədii-publisistik ədəbiyyatda “soyqırım” kimi fəal şəkildə işlənirdi. Nədənsə lüğətə “soyqırımı” kimi daxil edilmişdir. Hesab edirik ki, “soyqırım” sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik-qrammatik normalarına tam cavab verən uğurlu sözdür. Əvvəla, “soyqırım” türk dilləri üçün çox məhsuldar olan “isim + feildən düzəldilmiş isim” sözdüzəltmə modelində yaradılmışdır (bax. qazax dilində *яққуім* – ayaqqabı, türk dilində *soykırım* – soyqırım); ikincisi, Azərbaycan dilində bu üsulla yaranmış xeyli söz var (bax: *atəşkəs, üstqurum, subasar, Daşkəsən* və s.).

Azərbaycan telekanallarında “*Tütün məhsullarının istifadəsi səhhətinizə zərərdir*” kimi antireklam xarakterli yazı göstərilir. Ərəb mənşəli “*istifadə*” sözü cümlədə və sözbirləşməsində özündən əvvəl işlədilən sözün həmişə ismin çıxışlıq halda olmasını nəzərdə tutur. Bu, Azərbaycan dilinin üç sintaktik rabitə növündən biri olan idarə əlaqəsinin tələbidir. Həmin cümlə belə olmalıdır: “*Tütün məhsullarından istifadə səhhətinizə zərərdir*”.

“Report” informasiya agentliyinin 6 dekabr, 2021-ci il tarixli məlumatında oxuyuruq: ““Report” xəbər verir ki, Prezident İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva Ulu Öndər Heydər Əliyevin Quba şəhərinin mərkəzində ucaldılmış abidəsini ziyarət edərək önünə gül dəstəsi qoyublar” [6]. Bu cümlədə “qızları” sözü tək halda olmaqla “onların qızı” kimi işlədilməlidir. İsmi cəm forması leksik-qrammatik kateqoriya kimi real fikrin ifadəsi kimi çıxış edir, ona görə də əslində tək olan bir predmetin cəm şəklində verilməsi məntiqi cəhətdən dil-nitq dioxotamiyasının koqnitiv mahiyyətinə ziddir.

Elm və Təhsil Nazirliyinin xətti ilə 2021-2022 dərslərindən başlayaraq 9-cu siniflərdə “Zəfər tarixi” fənni tədris olunur [7]. Azərbaycan dövlətçiliyinin, millətimizin və xalqımızın ən parlaq səhifəsinə həsr edilmiş bu didaktik vəsaitdə kobud: a) leksik səhvlər: “Şərqi Zəngəzur” əvəzinə “*Şərq Zəngəzur*” [s. 87], “Çexiya Respublikası” əvəzinə “*Çex Respublikası*” [s.87], “eşelon” əvəzinə “*eşalon*” [s. 63] və s.; b) orfoqrafik və qrammatik səhvlər: “Orta əsr” əvəzinə “*orta əsr*” [s. 98, 101], “inşa edilmiş” əvəzinə “*inşa edilən*” [s. 100], “azad edilmiş” əvəzinə “*azad edilən*” [s. 100] rast gəlinir.

Azərbaycan dilinin işlədilməsi, dil normalarına riayət olunmaması ilə bağlı xeyli faktlarının mövcudluğu bu həssas ideoloji məsələyə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında indiki hüquqi-normativ baza bu sahədə müvafiq qanunvericiliyə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, 2002-ci ildə qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun 19-cu maddəsində bildirilir ki, “Bu Qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar” [3].

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 533-cü maddəsində qeyd olunur ki, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı təbliğat aparılması, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərilməsi, onun istifadə sahəsinin məhdudlaşdırılmasına cəhd edilməsi, habelə Azərbaycan dilinin latın əlifbasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə fiziki şəxslər min manatdan min beş yüz manatadək məbləğdə, vəzifəli şəxslər iki min beş yüz manatdan dörd min manatadək məbləğdə, hüquqi şəxslər on iki min manatdan on altı min manatadək məbləğdə cərimə edilir.

Media məhsullarında və reklam daşıyıcılarında dövlət dili normalarının pozulmasına görə fiziki şəxslər yüz manatdan iki yüz manatadək məbləğdə, vəzifəli şəxslər üç yüz manatdan dörd yüz manatadək məbləğdə, hüquqi şəxslər beş yüz manatdan min manatadək məbləğdə cərimə edilir [4].

Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı dövlətin əsas strateji vəzifələrindən biridir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı dövlət dilini bilməli, şifahi və yazılı nitq formalarında dilin normalarına ciddi əməl etməklə, sevməli və qorumaqlıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. – Bakı: Lider nəşriyyat, 2004. – 728 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, 2001. – 46s.
3. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: Qanun, 2003. – 24s.
4. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi. – Bakı: Elm və təhsil, 2021. – 177 s.
5. Mirzəzadə Aydın Xankəndi – Azərbaycanın mirvari şəhəri // 525-ci qəzet. – 2010. – 16 fevral. –S.6.
6. Zəfər tarixi. Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün dərs vəsaiti/ tərtibçilər: Talib Talıblı, Ramil Tanrıverdi, Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Hafiz Cabbarov; elmi redaktorlar: Anar İsgəndərov, Qasım Hacıyev. – Bakı: Şərq-Qərb, 2022. – 112 s.
7. <https://report.az/daxili-siyaset/prezident-ilham-eliyev-ve-birinci-xanim-mehriban-eliyeva-quba-rayonuna-sefere-gedibler/>

ВОСТОЧНЫЕ ЭПИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ БАШКИРСКИХ РОМАНАХ

Заки Алибаев

Башкирский государственный педагогический университет

кандидат филологических наук, доцент,

Республика Башкортостан

alibaev.zaki@mail.ru

Резюме

В данной статье исследуются истоки и большие традиции башкирского искусства слова в рамках восточной литературы. На истоке башкирской прозы можно выделить элементы трех стилевых пластов. Восточные эпические традиции жанрообразующие каноны по всей день играют важную роль в развитии современной башкирской литературы. На сегодня многие башкирские романы продолжают традиции тюркоязычной восточной литературы.

Ключевые слова: Жанр, роман, композиция, сюжет, герой, персонаж, исторические события, башкирская литература.

Summary

EASTERN EPIC TRADITIONS IN MODERN BASHKIR NOVELS

In given article it is investigated sources and the big traditions of the Bashkir art of a word within the limits of east literature. On a source of the Bashkir prose it is possible to allocate elements of three style layers. East epic traditions жанрообразующие canons on all put play an important role in development of the modern Bashkir literature. For today many Bashkir novels continue traditions тюркоязычной east literature.

Key words: east epic traditions, the Bashkir novel, a genre originality, a composition, plot.

Современная литература не поддается описанию в традиционных рамках понимания эволюции только как непрерывной борьбы нового со старым, как смены канонизированных форм, их разрешением и образованием принципиально иных. При анализе современного литературного процесса значительный интерес в методологическом плане представляет поиск и объяснения своеобразных «парадигм творчества», тех исходных концептуально-мыслительных посылок, которые отражаются в различных видах искусств, прежде всего в виде канонов. «Поиски

аналогий, - как пишет академик Д.С. Лихачёв, - один из основных приёмов историко-литературного и искусствоведческого анализа» [5,30]. Поскольку в литературе средневекового Востока исходные посылки, как правило, закреплены в виде канонов и носит универсальный, мировоззренческий характер.

«Для башкирской литературы, как восточный и тюркоязычный, подобный европейский синтез был неизбежен» [3,45]. На истоке башкирской прозы можно выделить элементы трех стиливых пластов. Бесспорно, связь прозы с национальным фольклором проявилось во всем его облике. Не зря один из основоположников изучения башкирского романа А. Вахитов утверждает: «В фольклоре сосредоточен культурный, эмоциональный и нравственный опыт веков» [4,113]. Таким образом, будучи своеобразным спутником народной жизни, башкирский фольклор развивался в сторону реалистического изображения действительности, что свойственно жанру прозы. Творческий синтез ещё двух направлений – традиции западных и восточных литератур переплетаются со своеобразными формами, жанрами, метафоричностью, структурами в башкирской эпической прозе.

«В крупных эпических формах, в первых башкирских романах – «Солдаты», «Красногвардейцы», «Красноармейцы» А. Тагирова, «Кровь» Д. Юлтыя, «Кудей» И.Насыри, «Поворот» Г. Хайри – становление структуры – поэтически сопровождалось также взаимодействием восточных и западных начал. Как известно, композиция восточной прозы развивалась, чаще всего, в двух направлениях: либо множество событий, эпизодов собиралось вокруг, одного сюжетного стержня – “рамки” (так называемая “обрамленная повесть”), либо широкое применение “ящичной композиции” – “сказки в сказке”, вставной новеллы (“Синдбаднамэ”, “Тысяча и одна ночь”). В конечном счете подобной структурой определялись жанровые формы восточной прозы: дастан (сказочные романы), кисса (романтические, любовно-приключенческие повести), хикаят, латифа (анекдот), масал (притча) и другие. В той или иной форме мотивы подобных восточных эпических структур мы видим почти во всех жанрах башкирской прозы, в том числе и в романах.[3,404].

В башкирских романах есть все атрибуты восточной прозы: метафоричность, орнаментальность, гротеск, прием контраста, символика, романтизм. Структуры романа напоминают характерные типы восточной “ящичной композиции” с обрамленным сюжетом. Такие типы романов были написаны 30-е годы XX века. Роман Г.Хайри “Поворот”, и И.Насыри “Кудей” имеют ящичную композицию с обрамленным сюжетом. Произведения построены как бы из самостоятельных повествований – “ящичков”: многие главы посвящены лишь одному герою. Все главы, как и в восточных эпических формах, обрамляются прологом – символикой о двух берегах бренности, где идет смертельная схватка добра и зла.

Известный востоковед Р.Баимов выделяет две основные традиции восточной литературы, которые имеют большое значение для башкирской литературы и оказали огромное влияние. Это, во-первых: в композиции: обрамленный сюжет, или ящичная композиция; во-вторых: в содержательной сфере [3,145]. «Ящичная композиция» с обрамленным сюжетом встречается в прозе А.Хакимова, Н.Мусина, Б.Рафикова. В романах «Вихрь», «Нет спасения от бури», «Караван» отдельные главы представляют, как бы своеобразные «ящички» - рассказы об отдельных героях обрамляются образом главного героя произведения. [2,28]

В основе всех этих романов лежит главный конфликт той эпохи, которая оставила глубокий след в памяти народа. Изучение не только фактического, архивно – исторического материала, но и фольклора, обычаев и привычек, обрядов и ритуалов народа, языка той или иной эпохи, местного ландшафта, географических и этнографических особенностей пройденного периода – вот что присуще историческим романам. Они хронологически охватывают не только ближайшие века, но и события давности. В этом отношении положительно отличается роман А.Хакимова “Сауровацкатулка” и “Плач домбры”. Автор знает историю своего народа, что позволило ему исследовать взаимоотношения различных родов и племен народа или иной стадии исторического процесса, выявить причины и следствия их столкновений и противоречий, проследить

судьбу башкирских родов на фоне той исторической эпохи, которую олицетворяет Хромой Тимур и Тохтамыш Тимир, Котло и Едигей, а также начинающее набирать мощь и силу Московское государство.

Для А.Хакимова фольклор и шежере – лишь вспомогательный материал, на изображаемый период он смотрит через документы и исследования, отражающие деятельность исторических личностей. С этой позиции он старается представить, на какой стадии развития находился его народ и окружающие его соседние племена. Сюжет романа зарождается как конкретное. Образное выражение идейно – художественный концепции авторе.

Писатель воссоздает жизнь и борьбу башкир конца XIV – первой половины XV веков, когда последние, используя ославление Золотой Орды после поражения Тохтамыша от Тимура, сделали попытку освободиться из - под власти жестоких угнетателей.

Главным героем произведения является народ. Автор исследует его жизнь, труд и борьбу за лучшее будущее. Яркими и живыми предстают перед читателем достойные представители народа – Булякбай, Кыуандык, Кумуш – Тамсы, Янбай и др. Очень колоритны и сами образы муллы Сайфулмулюка, хитрого и жестокого в достижении своих коварных целей, а также Кылтас – Зирака, патриарха старой веры рода Усерген. Сюжет романа насыщен яркими эпизодами из жизни простых людей. Роман завершается поражением башкирского рода Усерген. Но это поражение является началом многовековой, напряженной борьбы много страдального башкирского народа за свое национальное освобождение. Эта борьба завершается победой башкирского народа совместно с другими народами лишь много столетий спустя.

Как известно, в последние годы наше общество стало больше обращать внимание на проблемы нравственности, а также избегать шаблонности в изображении действительности. Это отражается и в романах, в частности, при изображении «героя нашего времени». В романе показан человек в процессе жизни, в её разнообразных наиболее сложных и моментах. Понятно, что взаимодействие человека с жизнью с тем, как он может себя в ней обнаружить, какими сторонами он связан, - это величина бесконечно исторически переменное.

Поэтому в характере современного героя отражаются разносторонние и сложные исторические аспекты эпохи. На первый план выходит конфликт героя и общества. Содержание художественных конфликтов в современной прозе постоянно обогащается благодаря новому осмыслению исторической темы. В романах А.Хакимова «Плач домбры», «Саурова шкатулка», Б.Рафикова «Кунгак», «В ожидании конца света», «Карасакал», Я.Хамматова «Северные Амуры», «Сырдарья», сюжетные линии таковы, что образы противостоящих друг другу героев не выступают столь рельефно сквозь образы наших современников. Да и опыт истории совместно с опытом литературы свидетельствует как в горниле исторических событий силы добра и зла, созидания и разрушения схлестывается подчас так неожиданно, непредсказуемо, что требуется хорошая художническая проницательность, чтобы осмыслить, объяснить, оценить правду историй и правду отдельных событий. И соотнести то и другое.

В 1980 – е годы, с изменением общественного строя, в освещении той эпохи начинает преобладать критический реализм. На первый план выходит проблематика, которая ранее или совсем умалчивалась, или преподносилась однобоко. Выход в свет романов “Вихрь”, “Нет спасения от бури” А.Хакимова, “Пришел чтобы не уйти” М.Хайдарова, “Остались только следы крови”, “Актамыр” Т.Хисамова явилось значительным событием в башкирской прозе.

В отличие от многих других произведений, главные герои вышеназванных романов не были однозначно положительными. Внутри этой группы также наблюдаются принципиальные различия: эволюция образов героев идет от неоднозначно положительного к однозначно положительному, что соответствует нормам социалистического реализма. Но эволюция образов героев направлена от однозначно положительного к неоднозначно положительному, что соответствует методу социалистического реализма и безусловно свидетельствует о смелости авторов.

Особенность романов А.Хакимова, М.Хайдарова, Г.Хисамова состоит в том, это центральный конфликт собирает в свой фокус все условные проблемы, характерные черты той эпохи.

В романах А.Хакимова идет рассказ о событиях гражданской войны, коллективизации и о том, как эти события повлияли на судьбу башкирской интеллигенции. Искандар из романа “Вихрь”, Нурислам и Шаргия из романа “Нет спасения от бури”, Шаих из романа “Остались только следы крови” попали под жернова репрессий из – за того, что они оценивали события по – иному т.е. более объективно.

В этих романах противоречия времени накладываются на конфликт поколений, взглядов и отношений. В романе особое место уделяется анализу разных конфликтных ситуаций и раскрытию образов героев.

Подводя итог, можно сказать белые пятна истории годы революции, годы гражданской войны, репрессии и культ личности не только нашли отражение в башкирской литературе, но именно благодаря этому удалось открыть новые горизонты развития литературы, выявить новые конфликты.

Война – большой политический конфликт. Тема Отечественной войны открыла в современной литературе совершенно новые типы конфликтов и противоречий. Большим вкладом в развитие башкирской литературы о Великой Отечественной войне стали романы А.Хакимова “Млечный путь”, Т.Сагитова “Аманат”, И.Абдуллина “А солнце все не заходит”, Р.Байбулатова “Ветры пустыни”, А.Агафаровой “Невесты”, Н.Мусина “Белый олень на синей горе”.

В произведениях, вышедших сразу после окончания войны, события изображались однобоко, поверхностно, на первый план выступало описание батальных картин, отдельных фактов.

В современных произведениях война является источником глубоких размышлений и переживаний, когда обнажаются человечность и гуманизм или же, напротив, мелочность и никчемность человека. Война рассматривается как период, который по – своему определяет морально – этические нормы. И время, и пространство здесь получают новое содержание, обогащаются светом социально – философским мотивами.

Современный башкирский роман – это целый художественный мир с большим идейно – эстетическим и социально – нравственным содержанием, с разнообразными типами формы, богатыми поэтическим арсеналом. Обогащение в последние годы идейно – тематического, эстетического и художественного арсенала башкирского романа, его стремление проникнуть в разные сферы жизни, утвердить во всей полноте процесс рождения и укрепления на башкирской земле нового общества – все это говорит о силе и мощи этого жанра, о расширении его творческих возможностей. Благодаря этому множатся жанровые типы романа, художественное содержание его становится более посвящено проблемам сегодняшнего дня. В произведениях силен исследовательский аналитический подход к явлениям жизни.

Вместе с обновлением содержания наблюдаются и определенные изменения в форме.

При изучении идейно – тематического содержания, жанровых типов, средств изображения сразу бросается в глаза то, что, во – первых, расширяются возможности жанра в освоении новых пластов народной жизни, во – вторых это активность воздействует и на жанровую суть романа. В современном башкирском романе очень сильна публицистичность. Она дает о себе знать не только в авторских отступлениях, но и во всей художественной структуре произведений. Это обстоятельство порой несколько оттесняет даже элемент психологического анализа. В – третьих, освоение новых жизненных реалий приводит некоторых малоопытных молодых авторов к прямолинейному построению сюжета на манер очерка. От этого страдает художественная сторона, глубина обобщения. Однако обращение романистов к современным темам является существенным достижением башкирской прозы. Темы современности своей широтой, разнообразием обогатила и идейно – эстетическое содержание и типы жанра, открыла возможность новых форм художественного отображения.

Проблема романа, его дальнейшее становление в системе эпических форм литературы будет, конечно, вызывать необходимость поисков все новых и новых аспектов исследования. Эволюция поэтики и жанрово – стилевой природы конфликта романа отражает особенности литературного процесса.

Формируясь в условиях новой действительности, башкирский роман впитывал в себя все новые черты жизни. Вместе с тем он вырос, на почве фольклорных, восточных традиций, на опыте других жанров башкирской прозы. Говоря об основных тенденциях развития башкирского романа, следует обратить внимание на то, что он становится все более проблемным и эпическим. Проблематическая масштабность связано не только с широтой, но и с глубиной изображения жизни, с совершенствованием формы романа. Это достигается в одних романах остротой постановки больших морально – этических проблем, в других – новыми художественными средствами изображения времени и образов, в-третьих – историческим анализом жизни народа.

Взросшая в современных романах внимательность к нравственно-психологическому развитию личности сказалась на формах коллизий, на построениях характеров. В отличие от других произведений действия героев в романах Р.Баимова, Д.Булякова, Р.Султангареева, Н.Мусина, А.Хакимова, из которых соткана сюжетная линия, опираются не только на определенные противоречия, но и на внутренний психологизм персонажей, т. е. драматизм. Драматизм современных прозаиков реализуется не только в открытом действии или поступке, сколько в психологическом состоянии героя в восприятии и оценке жизненной коллизии самими авторами [1,45].

Вполне самостоятельные по духу, тематике и мировоззрению, книги Р.Баимова, Д.Булякова, А.Хакимова, Н.Мусина, Я.Хамматова в то же, время, характеризуется единым подходом в определении главного действующего начала произведений. Этим началом является богатый внутренний мир героя, обуславливающий фабулу произведения.

Освоение новых пластов жизни усилило в современной литературе ощущение многосложности мира и человека, «перепутанности» социально-бытовых причин и следствий. Не потому ли герой Р.Баимова ищет ответы на злободневные вопросы, а герой А.Хакимова открывает новые пласты жизни? И, надо отметить, что в основе всех произведений лежат нравственные искания.

Проблема башкирского романа, влияние восточных эпических традиций, его дальнейшее становление в системе эпических форм литературы в этих условиях будет, конечно, выдвигать все новые и новые аспекты исследования. Ибо эволюция, жанрово – стилевая природа, поэтика романа отражают не только особенности литературного процесса, национальных междужанровых отношений и процесс становления реалистического письма в целом, но проливают свет и на своеобразие его интернациональных связей и взаимодействий.

В заключение следует сказать, что восточные эпические традиции жанрообразующие каноны по всей день играют важную роль в развитии современной башкирской литературы. Их роль и формообразующее значение определяется аналогией литературного процесса с процессами в других видах искусств.

Литература

1. Алибаев З. А. Природа конфликта в современных башкирских романах. Уфа, БГУ, 1997.
2. Алибаев З. А. Поэтика современных башкирских романов. -Уфа: Самрау, 2020. -286 с.
3. Баимов Р. Н. Великие лики и литературные памятники Востока. Уфа, Гилем, 2005.
4. Вахитов А. Х. Башкирский советский район. Москва., Наука, 1978.
5. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Москва., Наука, 1979.

“YANMAQ” LEKSİK VAHİDİNİN YARATDIĞI SEMANTİK SAHƏLƏR

Günəl Allahverdiyeva

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Azərbaycan

al_gunel@mail.ru

Summary

SEMANTIC FIELDS CREATED BY THE LEXICAL UNIT «TO BURN»

“Unacceptability” is abstract in nature and refers to an extremely broad semantic field. The concretization of an abstract concept must be carried out in a specific language and specific lexical units. This time we chose the word “to burn” as the central role. Since the unit burn expresses both physical and spiritual fire, it could be realized in a concrete and figurative sense. If we are not talking about a lexical unit, but about a corresponding concept, then we can come to the conclusion that the concept of “burning” in the modern Azerbaijani language is expressed in the lexical unit “to burn” and is verbalized through it.

Key words: verbalization, concept, lexical unit, nominative meaning, metonymy character.

Резюме

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОЛЯ, СОЗДАВАЕМЫЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЕЙ «ГОРЕТЬ»

«Неприемлемость» имеет абстрактный характер и отнесена к чрезвычайно широкому смысловому полю. Конкретизация абстрактного понятия должна осуществляться на конкретном языке и на конкретных лексических единицах. На этот раз в качестве центральной роли мы выбрали слово «гореть». Поскольку единица *гореть* выражает как физический, так и духовный огонь, то можно было реализовать его в конкретном и переносном смысле. Если речь идет не о лексической единице, а о соответствующем понятии, то можно прийти к выводу, что понятие «горение» в современном азербайджанском языке выражено в лексической единице «гореть» и вербализуется через нее.

Ключевые слова: вербализация, концепт, лексическая единица, номинативное значение, признак метонимии.

“Xoşagəlməzlik” mücərrəd səciyyə daşıyaraq son dərəcə geniş mənə sahəsinə aid edilir. Mücərrəd anlayışın konkretləşməsi konkret dildə və konkret leksik vahidlər üzrə aparılmalıdır. Məhz mərkəz rolu bu dəfə “yanmaq” sözünü seçmişik. Leksik vahid həm fiziki, həm də mənəvi yanğını bildirdiyi kimi, konkret və məcazi mənalarda reallaşa bilmişdir. Leksik vahiddən yox, müvafiq konseptdən danışsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Azərbaycan dilində “yanmaq” konsepti *yanmaq* leksik vahidində ifadə olunur və onun vasitəsi ilə verballaşır.

Yanmaq leksemi ADİL-də 14 mənada qeydə alınır və bu mənaların hamısı müstəqil səciyyə daşıyır. Leksemin birinci və əsas nominativ mənası bu cür müəyyən olunur: “*Odlanmaq, alovlanmaq, od tutmaq, tutuşmaq*” [2; 4, 526]. Burada əslində mənəni təsvir edən definisiya verilmir. Odlanmaq, alovlanmaq, od tutmaq əslində eyni növ və eyni tipli leksemlərdir. Buna baxmayaraq, *yanmaq* sözünün nominativ mənası aydınlaşır. Odlə bilavasitə təmasda olmağın nəticəsi, yəni sadəcə od tutmaq yox, yanmaq od tutmağın nəticəsidir.

Sözün ikinci mənası da, fikrimizcə, nominativ sayıla bilər. Bu mənada söhbət əşyanın xarab olmasından gedir, təbii ki, od üstə qalmaqdan. Lüğət nümunə olaraq, *Ət yandı, Çörəklər yandı* ifadələrini verir [2; 4, 526]. Qeyd etmək lazımdır ki, lüğəvi təsvirin əsasını leksik mənənin denotatı təşkil edirsə, çörəyin və ətin yanması müxtəlif olur. Hər halda məqalədə birinci və ikinci mənə, görünür ki, proses və onun nəticəsi kimi fərqləndirilir.

Üçüncü mənə əslində metonimik səciyyə daşıyır və işıqla bağlıdır: “ışıq vermək”. Dördüncü mənə “par-par parıldamaq” kimi izah olunur. Beşinci: “Bərk qızdırması, hərarəti olmaq”. Altıncı: “Görünmək, nümayan olmaq, qızaranaq parlamaq // Nura qər q olmaq, işıqlanmaq”. Yeddinci: “Günəş şüalarının təsirindən rəngi qaralmaq”. Səkkizinci: “Yağışsızlıqdan, quraqlıqdan məhv olmaq, qurumaq”. Doqquzuncu: “Bərk susuzluq hiss etmək”. Onuncu: *məc.* “Birisinə qarşı qəzəbi, kini, acığı olmaq”. On birincisi: *məc.* “Güclü bir hissi, ehtirası ifadə etmək”. On ikinci: *dan.* “Hədəyə çıxmaq, boşa getmək, heçə çıxmaq; uduzmaq”. On üçüncü: *məc.* “Çox ələm və kədər çəkmək, hicran çəkmək”. Nəhayət, *yanmaq* feilinin on dördüncü mənasını ADİL “*Bəzi sözlərə qoşularaq frazeoloji ifadələr düzəldilir; məc.: əlindən yanmaq, oduna yanmaq, canı yanmaq*” [2; 4, 527].

Bu lüğət məqaləsi ilə bağlı müəyyən fikirlər söylənilə bilər. Məsələn, sonuncu mənənin reallığı və

bununla bağlı lüğətdəki təsvir, fikrimizcə, inandırıcı deyil. “Bəzi sözlərə qoşularaq frazeoloji ifadələr düzəldilir” ifadəsi nə deməkdir, başa düşmək çox çətinidir. Əgər frazeoloji vahid düzəlsə, onda həmin frazeoloji vahidləri göstərin və onların mənalarını müəyyən edin. Belə halda 14-cü mənə nə deməkdir və onun yanmaq feilinə nə dəxli var. Yox, əgər söhbət yanmaq feilinin 14-cü mənasından gedirsə, onda yanmaq feilinin həmin bu 14-cü mənasını müəyyən edin, “bəzi sözlərə qoşularaq frazeoloji ifadələr düzəldilir”-in və həmin frazeoloji vahidlərin sözün semantikasına nə dəxli var. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahiddən söhbət gedəndə leksik semantikaya toxunmaq olmaz. Frazeoloji semantika qlobal səciyyə daşıyır və onun tərkibindəki sözlər yalnız etimoloji baxımdan müvafiq leksemlərlə bağlıdır. Hətta frazeoloji vahidin qlobal semantikasındakı komponenti olduğu leksemin semantikasının izləri qalırsa da (məsələn, motivasiyasını itirməyən frazeoloslardakı kimi) leksemin mənasından danışmaq tamamilə səhvdir. Çünki frazeoloji vahidin daxili kontekstində sözün mənası qalmır.

Göstərilən 14 mənadan yalnız üçündə ADİL-in tərtibçiləri məcazilik görür. Məsələn, 12-ci mənə danışq üslubu ilə əlaqələndirilir. Lakin təsvir olunan sememdə açıq-aşkar məcazi səciyyə duyulur. Yanmaq sözünün əsas nominativ mənası “alovlanmaq” və nəticə etibarilə məhv olmaqdırsa, yaxud ikinci mənası (yenə də nominativ) yanıb xarab olmaqdırsa, niyə “hədərə çıxmaq” məcazi olmasın. Məcazilik, ümumiyyətlə, eyni işarənin ikinci dəfə və yeni funksiyada işlənməsi ilə bağlıdır. Pulun hədəyə çıxmasının odla tutuşmaqla, odlanmaqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Yaxud qumarda uduzmağın alovlanmaqla əlaqəsi yoxdur. Lakin azərbaycanlıların kütləvi düşüncəsi uduzmağı bildirmək üçün *yanmaq* feilindən ikinci dərəcəli nominasiya vahidi kimi yenidən istifadə edir, bu isə mental assosiasiyaya əsaslanır. Fikrimizcə, “hədərə çıxmaq, boşa getmək, heçə çıxmaq; uduzmaq” mənasının *yanmaq* feilinin semantik strukturunda məcaz olmasında şübhə ola bilməz.

Ümumiyyətlə, nominativ mənalarla məcazi mənaların fərqləndirilməsi dilçilikdə dəqiq metodlara əsaslanmalıdır. Burada ümumi təsəvvürlərdən qaçmaq zəruridir. Bunu elə *yanmaq* feilinin misalında göstərmək olar. Məsələn, alovla, odla, hətta günəşlə təmasdan söhbət gedəndə bu mənaların hamısı nominativ sayıla bilər. “Alov”, “od” konsepti sememdə bilavasitə nümayiş olunmursa, deməli, söhbət yalnız məcazdan gedə bilər, belə hallarda ikinci dərəcəli nominasiya müşahidə olunur.

Göstərilən nöqsanlara baxmayaraq, ADİL-dəki məqalə Azərbaycan dilindəki *yanmaq* feilinin semantik quruluşunu düzgün açıqlayır. İlk növbədə məlum olur ki, “yanmaq” konsepti Azərbaycan təfəkküründə mərkəz yerlərdən birini tutur. Bunu bizim atəşpərəst keçmişimizlə əlaqələndirmək olar və, bəlkə də, mifoloqlar məhz bu fərziyyəni üstün tutarlar. Lakin, fikrimizcə, yanmağın və odun azərbaycanlılar üçün bu qədər vacib olması ümumbəşər səciyyə daşıyır və məntiqi hətta ontoloji səbəblərə malikdir.

Azərbaycan dilində *yanmaq* sözünün 5 derivatı qeyd olunur: *yanma, yana-yana, yanmalı, yanmaz, yanmış* [2; 4, 526-527]. Əslində Azərbaycan dilində bütün bu mənalar verilir, yəni semantik sistem həmin denotatları işarələyir, lakin leksik sistemdə bunlar geniş təqdim olunmur.

ADİL sadəcə qeyd edir ki, *yanmaq* feili bəzi frazeoloji ifadələrin tərkibində işlənir və, yuxarıda göstəriləni kimi, bu hadisə nədənsə *yanmaq* feilinin 14-cü mənası kimi qeydə alınır. Ə.Ə.Orucovun “Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğətində” *yana-yana qalmaq, yandırır tökmək, yandırır külə dönmək* [3, 155], *ürəyi yanmaq* [3, 221], *ciyəri yanmaq/odlanmaq* [3, 244] frazeoloji vahidləri göstərilir. Əlbəttə, bu frazeoloji vahidlərin semantik strukturlarında fiziki hadisədən psixoloji hadisəyə doğru inkişafı izləmək olar. Bu cür semantik inkişaf qəlibi, fikrimizcə, universal hadisə kimi dəyərləndirilməlidir, yəni məntiqi əsasən malik olaraq bütün dünya dillərinə şamil edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, V. Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. – Bakı: Elm, 2012, 187 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. – 1 cild. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 744 s. – 4 cild. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 712 s.
3. Orucov, Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. – Bakı: Elm, – 1976. – 247 s.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV VƏ AZƏRBAYCANŞÜNASLIQ

Leyla Allahverdiyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti, fiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
lela_leyla@mail.ru

Summary

MIRZA FATALI AKHUNDOV AND ISSUES OF AZERBAIJANI STUDIES

The article is dedicated to Mirza Fatali Akhundov, one of the greatest intellectuals of his time, who was foundations of national drama and realistic fiction in Azerbaijan in the second half of the 19th century and his services in Azerbaijani literature. The National Theater was also based on works written by the author and later compiled under the name “Tamsilat”. The article evaluates the services rendered by the playwright in literary, historical, pedagogical, psychological, ideological, linguistic, social, philosophical and other fields in Azerbaijan, and the ideas of Azerbaijan from the point of view of our modern era.

Key words: *Mirza Fatali Akhundov, Azerbaijani studies, literature, drama, comedy*

Резюме

МИРЗА ФАТАЛИ АХУНDOV И ВОПРОСЫ АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЕ

Статья посвящена Мирзе Фатали Ахундову, одному из крупнейших интеллектуалов своего времени, заложившему основы национальной драматургии и реалистической художественной прозы в Азербайджане во второй половине XIX века, и его заслугам в азербайджановедении. Национальный театр также был основан на произведениях, написанных автором и позднее объединенных под названием «Тамсилат». В этом смысле в статье оцениваются заслуги, оказанные драматургом в литературной, исторической, педагогической, психологической, идеологической, языковой, публицистической, социальной, философской и других областях в Азербайджане, а в более широком смысле – идеи азербайджановедения с точки зрения нашей современной эпохи.

Ключевые слова: *Мирза Фатали Ахундов, азербайджановедение, литература, драма, комедия*

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan ədəbiyyatının ən qabaqcıl ənənələrini davam etdirərək təkcə bir yazıçı və şair kimi deyil, həm də alim, filosof, ictimai xadim kimi çıxış edir, bütün yaradıcılığının qayəsini Azərbaycan xalqının xoşbəxt həyatının təmin edilməsində, Azərbaycançılıq məfkurəsinin inkişaf etdirilməsində görürdü. Ədəbiyyat, fəlsəfə, əlifba, ədəbi dil, teatr, mətbuat, təhsil və mədəniyyətin demək olar ki, bütün sahələrini, ictimai düşüncənin bütün aspektlərini əhatə edən zəngin yaradıcılığı o zaman üçün qloballaşma, modernləşmə sistemi səciyyəsi daşmışdır. Əslində islahatları ilə inqilab yolunda olan M.F.Axundov Azərbaycan məfkurəsində yeni bir sistemin – Avropa düşüncə tərzinin bünövrəsini qoymuşdur.

XIX əsrin I yarısında M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı və dövrün digər ədiblərinin simasında ədəbiyyatımızda başlanan yeniləşmə, maarifçilik, müasirləşmə prosesi əsrin II yarısında M.F.Axundovun təmsalında ən yüksək pilləyə çatdı. Ancaq Azərbaycan deyil, ümumilikdə qərb və şərq ədəbiyyatına dərinlən bələd olan M.F.Axundzadə bu bilik və dünyagörüşündən istifadə edərək canlı realist təsvir üsulları və həmçinin realizmin elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamış, dram və nəsr əsərlərində bu düşüncələri də ifadə etməklə onun ədəbi cərəyan və yaradıcılıq metoduna çevrilməsinə nail olmuşdur. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan, ümumiyyətlə, şərq xalqları ədəbiyyatında müstəqil ədəbi mərhələnin banisi olmağa nail ola bilmişdir. Bundan başqa M.F.Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında açıq düşüncə tərzinin ən qüdrətli nümayəndəsi olmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonrakı tarixi gedişində də M.F.Axundovun xidmətləri böyük olmuşdur. Vətənpərvər dramaturq tarixi-siyasi görüşlər zamanı birbaşa tərcüməçi-şərqşünas kimi iştirak etmiş, doğma xalqının çətin günlərini ürək ağrısı ilə yaşamışdır. O, tarixi prosesdə iştirakçı olmaqla bərabər, həmin dövrdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində açılan yeni tipli məktəblərdə müəllimlik etmiş, bu məktəblər üçün əlifba islahatını yorulmadan uzun illərlə müdafiə etmiş, realist nəsrin və milli dramaturgiyanın banisi olmuş, yeni açılan teatrda birinci dəfə onun komediyaları səhnələşdirilmiş, milli mətbuatın yaranması ilə “Səbuhi” təxəllüsü ilə məqalələr yazmış, o zamankı maarifpərvər inqilabın öndə gedən üzvlərindən biri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, həmin dövr və dövrün qabaqcıl ziyalılarından olan M.F.Axundovun Azərbaycanşü-

naslıq sahəsində xidmətlərindən bəhs edərkən akademik N.Cəfərov bunları qeyd etmişdir: "XIX əsrdə Ə.Nəbati, Q.Zakir, nəhayət Azərbaycanın Şimalı və Cənubunu həm həyatında, həm də yaradıcılığında birləşdirən M.F.Axundov.. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb ədəbi-ideoloji proseslər.. Düzdür, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Şimalda Rusiya, Qərb düşüncə tərz, rus dili.. Cənubda İran, Şərq düşüncə tərz, fars dili.. Azərbaycanı həm siyasi, həm də mənəvi-ideoloji baxımdan ikiyə parçalamağa cəhd edir (XIX əsr Azərbaycanın ən böyük mütəfəkkiri "Qərb"də Axundov, "Şərq"də Axundzadə olur!), lakin XX əsrin əvvəllərində ədəbi-ictimai (milli!) oyanma Azərbaycan məsələsinə vahid hadisə olaraq yanaşır.." [3, 50-51].

Akademik N.Cəfərov bu fikirlərində çox haqlı idi. Həqiqətən də o zamanlar ədəbi-ideoloji baxımdan ikiyə parçalanmış Azərbaycanın milli oyanış prosesində M.F.Axundov Azərbaycançılıq məsələlərində vahid bir mövqedən yanaşmış, nicatı yalnız xalqın maariflənməsində görmüşdür.

M.F.Axundovun maarifçi-realist görüşləri Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişafında da müstəsna rol oynamış, müasir qərb ədəbiyyatı janrlarının - dram, roman, hekayə, novella, povest, poema və s. yazılmasına güclü təsir göstərmişdir. Xalqın maariflənməsində, çağdaş ədəbi-mədəni, elmi dəyərlərə qovuşmasında sənətin və ədəbiyyatın roluna yüksək qiymət verən M.F.Axundov Şərqdə ilk dəfə dram janrında əsərlər yaratmışdır. Onun 1850-1855-ci illər arasında yaratdığı, sonralar "Təmsilat" adı altında birləşdirdiyi 6 komediyası 1859-cu ildə Tiflisdə nəşr edilmişdir. Kitabın əvvəlində dramaturq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dramın əsasını qoyduğunu qeyd etsə də, təvazökarlıqla dramaturgiyanı özünə yaradıcılıq istiqaməti seçmədiyini vurğulamış, nümunələr gətirməklə gələcəkdə onun yeni ədəbi qüvvələr tərəfindən inkişaf etdirilməsini arzu etmişdir.

Böyük ədib həmçinin, Azərbaycan ədəbi dil tarixində dramaturqa qədərki və ondan sonrakı dil vahidlərinin də müqayisə obyektinə olmuşdur. Onun yazı üslubu XIX əsrin II yarısında həm dramaturgiyada, həm nəsr, həm publisistika və həm də dərsliklərdə öz güclü təsirini göstərmişdir. Dramaturqun bütün yaradıcılığı istənilən şaxələrdə bir məqsədə-hərərətlə sevdidi xalqının maariflənməsinə xidmət etmişdir.

Bundan əlavə, komediyalarında Azərbaycan qadınlarının simasında ilk dəfə Şərq qadınlarının səhnə obrazları yaradılmışdır. XIX əsrdə teatr səhnəsində Azərbaycan qadınının səhnədə kişilərlə birlikdə gülüb danışmasını göstərmək həqiqətən hünər tələb edirdi. Azərbaycan maarifçiləri öz dövrünə görə bu böyük işi də ədibin komediyalarını səhnəyə çıxarmaqla reallaşdırmağı bacardılar. O, ümumiyyətlə, qadın-kəş bərabərliyini, qız övladlarının da oğlan övladları kimi məktəbə getmələrinə icazə verilməsini şiddətlə müdafiə edirdi. Hətta M.F.Axundov o zamanlar geniş yayılmış çoxarvadlılıq məsələsinə də vurğulamış, öz vətəndaş mövqeyini obrazların dili ilə göstərmişdir. O, bu qanunlara icazə verənləri də kəskin qınamış və qeyd etmişdir ki, çoxarvadlılıq istər ictimai, istər siyasi, istər mənəvi, istər hüquqi, istərsə də tibbi baxımdan mənfi nəticələr verir.

Mənbələrin birində görkəmli dramaturq C.Cabbarlının M.F.Axundov haqqında yazdığı qeydlərdən oxuyuruq: "Mirzə Fətəli Axundov əski sxolastik ədəbiyyatdan, Şərqin yekrəng, qəzəl, qəsidə və rübai ədəbiyyatından birinci olaraq ayrılıb yeni bir ədəbiyyat şəklinə ayaq basan və Azərbaycan teatr ədəbiyyatının ilk təməl daşını qoyan ədibdir. Bəlli olduğu üzrə Azərbaycan ədəbiyyatı Füzulidən sonra öz orijinallığını itirmiş bir halda idi. Beləliklə, ədəbiyyat getdikcə həyatdan uzaqlaşır, bayağı həyat torpağından üzülür, bayağılaşır, düşkünləşir və çıxılmaz bir tilsim içərisində çırpınırdı. Birinci olaraq bu cadulanmış gedişə qarşı çıxan, bu saxlanmaz axını toxdadan, bu çıxılmaz yoldan çıxan və bu qırıılmaz qəzəl və qəsidə tilsimini qıran Mirzə Fətəli Axundov olub..." [4, 15].

C.Cabbarlının qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan bir axının istiqamətini dəyişə bilmək görkəmli ədib M.F.Axundova müəssər olmuşdur. Bütün bu xidmətləri mütəfəkkirin Azərbaycançılıq istiqamətində gördüyü işlərin nəticəsi də adlandırmaq olar.

M.F.Axundov bu geniş fəaliyyəti ilə yalnız Azərbaycan hüdudları daxilində deyil, şərq xalqları ədəbiyyatında da bir dönüş yarada bilmişdir. Bununla belə, ədəbiyyatda bir ədəbi məktəb yaratmağa müvəffəq ola bilmişdir. Sonralar bu ədəbi məktəbi N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, H.Z.Marağayi, N.Nərimanov, M.Ə.Talıbov və başqa görkəmli yetirmələr davam etdirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri, I, II və III cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, 296, 376, 296 s.
2. Araslı H. Mirzə Fətəli Axundov, Bakı, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı Nəşriyyatı, 1938, 53 s.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslıq məsələləri. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2001, 111 s.
4. Kamranqızı L. M.F.Axundov: xalq ədəbiyyatından realizmə qədər. Bakı, Elm, 2012, 502 s.
5. Qasımzadə F.S. Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı, Bakı, Azərnəşr, 1962, 379 s.
6. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 2006, 212 s.

СОДЕРЖАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ЕЕ МЕСТО В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Малахат Аллахвердиева

Бакинский славянский университет
доктор философии по филологическим наукам, доцент
Азербайджан
malahat1967@gmail.com

Xülasə

LİNGVO-MƏDƏNİ SÜRƏTƏMLƏRİN MƏZMUNU VƏ ONUN XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏKİ YERİ

Məqalədə xarici dilin kommunikativ səriştəsi araşdırılır, onun tərif, strukturu və məzmunu verilir. Xarici dil kommunikativ səriştəsi linqvistik, təhsil, kompensasiya və sosial-mədəni səriştələrdən ibarətdir. Kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsinin məqsədi mükəmməl kommunikativ aktdır. Bu məqsədə çatmaq üçün vasitələr kommunikativ səriştənin komponentləridir (lingvistik bilik və nitq bacarıqları, təlimin linqvistik və mədəni komponenti və s.). Xarici dil öz daxilində təkcə linqvistik biliklər sistemini deyil, həm də sosial normalar, əxlaqi dəyərlər və insanlar arasındakı münasibətlərin məcmusu haqqında biliklər sistemini daşıyır.

Açar sözlər: *xarici dil kommunikativ səriştəsi, kommunikativ səriştənin komponentləri, linqvistik və sosial-mədəni səriştələr.*

Summary

CONTENT OF LINGUOCULTURAL COMPETENCE AND ITS PLACE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

The article examines foreign language communicative competence, gives its definition, structure and content. Foreign language communicative competence consists of linguistic, educational, compensatory and socio-cultural competences. The purpose of forming a communicative competence is a perfect communicative act. The means to achieve this goal are the components of communicative competence (language knowledge and speech skills, the linguistic and cultural component of learning, etc.). A foreign language carries not only a system of linguistic knowledge, but also a system of knowledge about social norms, moral values, and the totality of relations between people. And this knowledge can be provided by linguoculturology, which is located at the junction of language and culture.

Key words: *foreign language communicative competence, components of communicative competence, linguistic and socio-cultural competences.*

Любая знаковая система характеризуется такими фундаментальными понятиями, как компетентность, предполагающая знание и использование системы, применение единиц этой системы в деятельности. Переход от индивидуального использования к лингвокультурной компетентности как социально значимой системе позволяет глубоко понять природу культурного значения, которое несет в себе тот или иной языковой знак.

Структура лингвокультурологической компетенции предполагает два уровня: языковой и неязыковой, предполагающий особенности культурной действительности, ее применения и использования. Например, выражение "*barmaqla saymaq*" / "*посчитать по пальцам*" существует во многих языках, совпадая по компонентному составу и общему значению, но на неязыковом уровне его можно трактовать по-разному. Так, у азербайджанцев этот счет происходит, складывая пальцы, а у французов - разворачивая их. Система знаков должна раскрывать систему

реальных знаний о культуре, представленную в виде модели. В этой модели непосредственная языковая картина мира как компетенция углубляется в лингвокультурологическую картину мира, в систему знаний о культуре, отраженную в том или ином национальном языке. Поэтому для расшифровки языковых знаков и выражений требуются нелингвистические методы.

Прагматический аспект цели обучения иностранному языку заключается в том, чтобы помочь учащимся овладеть этнокультурными ценностями страны, язык которой изучается; знаниями, позволяющими практическое использование иностранного языка в ситуациях межкультурного взаимопонимания; содержание привычек и умений составляет коммуникативную компетентность обучаемого. Концепция коммуникативной компетентности стала результатом попыток установить границы между академическими и базовыми межличностными коммуникативными навыками человека.

Формирование умения вступать в общение на иностранном языке в процессе обучения иностранному языку с помощью коммуникативного подхода или, другими словами, коммуникативная компетентность предполагает умение использовать все виды речевой деятельности: чтение, речь (монолог, диалог), аудирование, письмо.

Ведущим компонентом коммуникативной компетенции являются речевые (коммуникативные) навыки. Они формируются на основе языковых навыков и умений; знаний, относящихся к лингвострановедению и страноведению.

Коммуникативная компетентность включает в себя следующие важные навыки [1, 40]:

- чтение и понимание простых аутентичных текстов (понимание и полное понимание основного содержания);
- умение устно общаться в стандартных ситуациях в учебно-трудовой, культурной, бытовой сферах;
- умение в устной и краткой форме рассказать о себе, об окружающих, высказать свое мнение, оценить ситуацию;
- составление элементарной информации (письма) в письменной форме.

Иноязычная коммуникативная компетентность - это определенный уровень владения языковыми, речевыми и социокультурными знаниями, привычками и умениями, позволяющий обучаемому разумно и целенаправленно регулировать свое речевое поведение в зависимости от ситуации общения. «Иноязычная коммуникативная компетентность необходима и достаточна для упорядоченного решения обучающимися практических коммуникативных вопросов в изучаемых ситуациях бытового, педагогического, научного, делового, политического и социально-политического общения, для развития способностей и качеств, необходимых для коммуникативного и социокультурного развития» [3, 65].

Иноязычная коммуникативная компетенция имеет сложную **структуру** и включает в себя ряд компетенций. **Лингвистическая компетенция** - одна из основных составляющих коммуникативной компетенции. Ее содержание составляет умение человека правильно строить грамматические формы и синтаксические конструкции в соответствии с нормами конкретного языка. Как один из основных компонентов коммуникативной компетенции лингвистическая компетенция подразделяется на *языковую* и *речевую* компетенции. *Языковая компетенция* предполагает владение знаниями в области языковой системы (в пределах программного минимума), навыки использования этих знаний. *Речевая компетентность* предполагает владение нормами речевого поведения (во всех видах речевой деятельности).

Учебная компетенция - это способность и готовность человека осуществлять учебную деятельность в процессе освоения иностранного языка как учебного предмета. Важность учебной компетентности для обучающегося заключается в следующем: организует и оптимизирует самостоятельную работу учащихся над языком; сокращает временные, физические и умственные затраты на занятия над иностранным языком; повышает качество общения на иностранном языке; повышает интерес к предмету. В **содержание** процесса формирования учебной компетенции входит:

- обобщенные, имеющиеся на практике знания о рациональных методах выполнения учебного труда, о существующих вариантах выполнения учебных действий при отсутствии заданного алгоритма;

- оценивание собственного начального положения в области рациональной организации учебной деятельности, выбор методов учебной деятельности, более соответствующих личностным особенностям, формирование и активное использование индивидуально-рационального набора умений и навыков обучения, самостоятельный контроль правильности этого выбора;

- специальные обучающие навыки для овладения общением на иностранном языке: рациональная организация запоминания иноязычного материала, самостоятельная активизация языкового материала, контроль межпредметных связей, работа в паре при выполнении иноязычных действий, видение трудностей при работе над языковыми элементами.

Компенсаторная компетенция - это способность преодолевать трудности в создании выражений на иностранном языке, т. е. ее формирование направлено на преодоление недостатков в собственном знании иностранного языка, навыках и умениях. Важность компенсирующей компетенции заключается в следующем: позволяет преодолеть трудности, возникающие в связи с незнанием языковых единиц, непониманием социокультурных единиц; дает самостоятельность, позволяет преодолеть языковой барьер; развивает свою коммуникативную компетентность на родном языке [2, 170]. *Содержание* процесса формирования компенсаторной компетенции включает в себя:

- вербальные и невербальные средства компенсации недостатков в общении (синонимы, перифразы, мимика, жесты, движения тела), компенсирующие стратегии - модели речевого поведения, набор речевых действий для повторного достижения поставленной коммуникативной задачи;

- умение использовать синонимы, перифразы, названия видов, обобщающие слова; навыки и умения использования аналогий, ассоциаций, словарного запаса, словообразовательных знаний, навыки и умения описания; навыки и умения повторять слова, задавать вопросы, обращаться за помощью к человеку, с которым вы общаетесь.

Социокультурная компетентность - это способность строить речевое и неречевое поведение с учетом норм носителей изучаемого языка.

Важность социокультурной компетентности прослеживается: в познании национального менталитета, картины мира; в преодолении культурологических трудностей; в осознании того, что расширяются представления о собственном мировоззрении, о другом социокультурном единстве. Социокультурная компетентность подразделяется на три вида:

- *социолингвистическая компетентность* предполагает способность осуществлять выбор языковой формы, адекватной условиям коммуникативного акта, то есть ситуации общения, целям и намерениям общающихся, их социальным ролям.

- *Культурологическая компетенция* предполагает освоение учащимися национально-культурных особенностей страны, в которой изучается язык, и умение строить свое речевое и неречевое поведение в соответствии с этой спецификой. Учащимися предполагается овладение следующими сведениями: о языковой стране, о ее географическом положении, природных условиях, достопримечательностях, государственном устройстве, о национальных особенностях культуры и быта языковой страны, об особенностях речевого и неречевого поведения носителей иностранного языка.

- *Лингвострановедческая компетенция* предполагает овладение безэквивалентной лексикой (в пределах изучаемых предметов) и приемами ее передачи на родном языке; овладение фоновой лексикой, реалиями, характерной для текстов, используемых в процессе обучения, приемами передачи реалий родного языка на иностранном языке (в пределах изучаемых предметов) [2, 175].

В процессе общения имеет место ориентация на социальные характеристики речевого партнера: его статус, положение, роль в ситуации, что проявляется в выборе альтернативных речевых средств со стратификаторами и речевыми ограничителями.

Литература

1. Niftəliyeva, A. Linqvokulturologiyaya giriş. Bakı: Mütərcim. 2017. – 128s.
2. Астапова, Н.О. Лингвистические аспекты межкультурной коммуникации. Барнаул: АГУ. 2007. – 256 с.
3. Гальскова, Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Москва: АРКТИ. 2003. – 192с.

KROSMƏDƏNİ ÜNSİYYƏT DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNİ FORMALAŞDIRAN VASİTƏ KİMİ

Vəfa Allahverdiyeva

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan
vefabsu@mail.ru

Резюме

КРОССКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Настоящая статья посвящена исследованию процесса кросскультурной коммуникации. Кросскультурная коммуникация представляет собой чрезвычайно сложный феномен, объективное изучение которого предполагает комплексный учет социокультурных характеристик условий и участников коммуникации, когнитивных механизмов и коммуникативно-поведенческих стратегий, используемых в процессе коммуникации, в том числе вербальных и невербальных средств достижения целей коммуникации. В условиях растущей глобализации и расширения границ диалога культур лингвистические основы кросскультурной коммуникации, включающие языковую картину мира, становятся определяющим условием изучения коммуникативной деятельности, так как позволяют учитывать одновременно человеческий фактор и смысловое содержание деятельности общения. Знание и понимание актуальности кросскультурной коммуникации помогает нам поднять и расширить уровень нашей культуры и успешность нашего делового сотрудничества.

Ключевые слова: язык, культура, народ, кросскультурная коммуникация, языковая картина мира.

Summary

CROSS-CULTURAL COMMUNICATION AS A MEANS OF FORMING A LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

This article is devoted to the study of the process of cross-cultural communication. Cross-cultural communication is an extremely complex phenomenon, the objective study of which requires a comprehensive consideration of the sociocultural characteristics of the conditions and participants in communication, cognitive mechanisms and communicative-behavioral strategies used in the communication process, including verbal and non-verbal means of achieving communication goals. In the context of growing globalization and the expansion of the boundaries of dialogue between cultures, the linguistic foundations of cross-cultural communication, including the linguistic picture of the world, become the determining condition for the study of communicative activity, as they allow us to simultaneously take into account the human factor and the semantic content of communication activity.

Key words: language, culture, people, cross-cultural communication, linguistic picture of the world.

Dil krosmədəni ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Krosmədəni ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən insanların ünsiyyətidir. Y.M. Vereşagin və V.G. Kostomarov “Dil və mədəniyyət” əsərində mədəniyyətlərarası ünsiyyəti “müxtəlif milli mədəniyyətlərə mənsub olan kommunikativ aktın iki iştirakçısının adekvat qarşılıqlı anlaşması” kimi müəyyən edir [2, 177].

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi prosesləri ilə bağlı əsas məsələlərin öyrənilməsi dil nəzəriyyəsinin, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi və təcrübəsinin fundamental problemlərindən biridir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət son dərəcə mürəkkəb bir fenomendir, onun obyektiv öyrənilməsi ünsiyyət şəraitinin və iştirakçıların sosial-mədəni xüsusiyyətlərinin, ünsiyyət prosesində istifadə olunan koqnitiv mexanizmlərin və kommunikativ-davranış strategiyalarının, o cümlədən ünsiyyətə nail olmaq üçün verbal və qeyri-verbal vasitələrin hərtərəfli nəzərə alınmasını tələb edir [4, 118]. Hazırda

inkişaf edən qloballaşma prosesi müxtəlif ölkələrin, xalqların və onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə gətirib çıxarır.

İstənilən milli mədəniyyətin xüsusiyyətləri ümumbəşəri işarə sistemi – çoxşaxəli hadisə olan dil vasitəsilə özünü göstərir, çünki dil təkcə ünsiyyət və təfəkkür vasitəsi kimi xidmət etmir, o, həm də mədəni-tarixi hadisədir, sosial yaddaşın mühüm tərkib hissəsidir. Mədəniyyət və dil semiotik sistemlər kimi bir-biri ilə daimi dialoqda mövcuddur. Xalqın dünyagörüşü dil sisteminə, onun ifadə vasitələrində, stereotiplərində, etalonlarında, simvollarında ifadə olunur. Dil nəsil-dən-nəslə mədəni və milli münasibətləri ötürür, xalqın adət-ənənələrini qoruyub saxlayır. Dil mədəniyyətin güzgüsüdür, o, yalnız insanı əhatə edən real dünyanı, real həyat şəraitini deyil, həm də xalqın sosial özünüdərkini, mentalitetini, milli xarakterini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, əxlaqını, dəyərlər sistemini, dünyagörüşünü, dünyanı hissetmə qabiliyyətini əks etdirir.

Dünya ilə dil arasında düşünən insan, dil daşıyıcısı dayanır. Dünyanı hiss orqanları ilə qəbul və dərk edən və bu əsasda dünya haqqında təsəvvürlər sistemini yaradan insandır. Onları öz şüurundan keçirərək, bu qavrayışın nəticələrini dərk edərək dilin köməyi ilə nitq kollektivinin digər üzvlərinə ötürür. Başqa sözlə, reallıqla dil arasında təfəkkür dayanır. Real aləmdən məfhuma, daha sonra isə şifahi (söz vasitəsilə) ifadəyə gedən yol müxtəlif xalqlar arasında fərqlidir ki, bu da tarix, coğrafiya, bu xalqların məişət xüsusiyyətlərinin fərqliliyi və müvafiq olaraq onların ictimai şüurunun inkişafındakı fərqlərlə bağlıdır.

Hər bir dil reallığı digər dillərdən bir qədər fərqli təsvir edərək özünəməxsus dil mənzərəsini yaradır. Dilçilikdə dünyanın dil mənzərəsi, bir qayda olaraq, dünyanın müəyyən bir dil kollektivi tərəfindən tarixən formalaşmış təsviri, dünya haqqında dil vasitəsilə sabitləşmiş təsəvvürlər toplusu, müəyyən bir dil çərçivəsində kainatın konseptuallaşdırmasının müəyyən bir yolu kimi başa düşülür [3, 201].

Beləliklə, eyni anlayış müxtəlif dillərdə müxtəlif linqvistik ifadə formalarına malik olur. Eyni anlayışı ifadə edən müxtəlif dillərdəki sözlər semantik tutumuna görə fərqlənə bilər və reallığın müxtəlif hissələrini əhatə edə bilər. Hər bir nitq cəmiyyətində həmişə dünyanın həm maddi, həm də mənəvi həyatın mədəni irsi olan özünəməxsus dil mənzərəsi formalaşır. İstənilən dildə danışarkən özünü sərbəst hiss etməkdən ötrü bir neçə ifadəni elementar tələffüz etmək bacarığı kifayət deyil; yalnız dili öyrənilən ölkənin sosial adətlərini deyil, həm də mədəni fonunu bilmək lazımdır. Mədəniyyətlərarası səriştəlilik mədəniyyət baxımından müxtəlif vəziyyəti idarə etmək bacarığı kimi çıxış edir.

S. Uorfun linqvistik nisbilik fərziyyəsinə uyğun olaraq, müxtəlif xalqların və millətlərin dili və düşüncə tərzini bir-birinə bağlıdır. Dili mənimsəməklə, dilin daşıyıcısı onu əhatə edən dünyaya uyğun münasibəti mənimsəyir. Bu münasibət doğma dilin quruluşunda da özünü göstərir. Dillər ətrafındakı reallığı fərqli şəkildə əks etdirdiyindən, dil daşıyıcıları da bu reallığa fərqli münasibət bəsləyirlər.

İşgüzar və ümumi mədəni qarşılıqlı fəaliyyət strategiyasının effektivliyi bizdən, bizim mədəniyyətlərin müxtəlifliyini və müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin tarixi və mədəni təcrübəsinin zənginliyini nə dərəcədə dərk edib başa düşməyimizdən asılıdır. Məhz krosmədəni ünsiyyətin aktuallığı haqqında bilik və anlayış mədəniyyətimizin səviyyəsini və işgüzar əməkdaşlığımızın uğurunu yüksəltməyə və genişləndirməyə kömək edir. Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin məna və formalarının müxtəlifliyi və çoxmənalılığı digər insanları tanımaq, beynəlxalq əməkdaşlıq və ünsiyyət şəraitində özümüzü tanımaq və üzə çıxarmaq istəyimizə səbəb olmalıdır. İstər cəmiyyətdə, istərsə də biznesdə digər insanların mədəni köklərinə və milli xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək bizə həmsöhbətlərin təkliflərimizə reaksiyasını qabaqcadan görməyə, mümkün səhvlərə yol verməməyə, mədəni fərqlərimizi hər iki tərəfin və işin xeyrinə istifadə etməyə imkan verir. Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin (eləcə də özümüzün) əsas xüsusiyyətləri haqqında praktiki biliklər bizə bir-birimizi başa düşməyə, güclü tərəflərimizi qiymətləndirməyə və əvvəllər çatışmazlıq kimi görünən bəzi milli xüsusiyyətləri qəbul etməyə kömək edir.

Təcrübədə mədəniyyət müəyyən bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi sırf milli bir hadisə deyil. Bəzi ölkələrdə regional xüsusiyyətlər o qədər güclüdür ki, milli xüsusiyyətləri arxa plana keçirir. Məsələn, Milanın iş adamları, siciliyalılardan daha çox Avstriyalılar və fransızlarla ünsiyyət qurmağı asan bacarırlar. Bir çox subkulturaya sahib bir ölkə olan ABŞ-da irqi və dil fərqləri əhalinin üç əsas

kateqoriyasını meydana gətirdi: afroamerikalılar, latın amerikalılar və ingilis dilli “ağlar”.Bəzi hallarda şəhərlər o qədər güclü mədəni kimliyə malik olurlar ki, bu da regional xüsusiyyətləri üstələyir. Məsələn, aksent və həyat tərzı baxımından liverpullular ətrafdakı şımallılardan çox fərqlidirlər.

Mədəni birliklər ayrı-ayrı dövlətlərin və millətlərin sərhədlərini aşdı bilər, onların hüdudlarından kənara çıxa bilər və yalnız coğrafi cəhətdən fərqlənə bilməz. Məsələn, müsəlmanlar və xristianlar müxtəlif mədəniyyət qruplarıdır, eyni şeyi mühəndislər və mühasiblər haqqında da demək olar.Oksford, Kembriç və Harvard universitetlərinin məzunları hesab edirlər ki, onlar bir-birindən mədəni icmalar kimi fərqlənirlər.Bu və ya digər dərəcədə çoxlarımızın həyatı korporativ mədəniyyət tərəfindən müəyyən edilir. Bu, Yaponiyada xüsusilə güclüdür.İtaliya, İspaniya və Çin kimi digər ölkələrdə ailə mədəniyyəti daha vacib hesab olunur.Mədəniyyətin ilkin elementi özünəməxsus şəxsi mədəniyyətinə malik olan fərddir.Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa və Avstraliya kimi ölkələrdə şəxsi fikirlərə böyük hörmətlə yanaşılır.

“İnsanların mədəniyyət üzrə bölgüsünün bəlkə də ən ümumi meyarı milli, dini, korporativ və peşə deyil, gender fərqliliyinə– cinsə görədir” [1, 52].Tamamilə mümkündür ki, öz dünyagörüşündə italyan qadını italyan kişisindən daha çox alman qadınına yaxın olsun.Uşaqılıqda öyrəndiyimiz dəyərlər məkana və zamana olan müəyyən köklü münasibətimizi, digər insanların statusunu necə müəyyənləşdirdiyimizi, müxtəlif liderlik növlərinə necə reaksiya verdiyimizi və sosial quruluşumuzu və işimizi bu münasibətlərə uyğun olaraq necə təşkil etdiyimizi formalaşdırır. Zövqləbağlı ümumi rəyin ola bilməyəcəyi fikrinə sadıq qalaraq belə qənaətə gəlirik ki, mədəni dəyərlər yaxşı və ya pis, məntiqli və ya irrasional ola bilməz.İngilis, amerikalı və çinli – hamısı özlərini ağıllı və normal insanlar hesab edirlər.Məhz krosmədəni aktiv qarşılıqlı əlaqə özümüzü normal qəbul etdiyimiz kimi digər insanları da “normal” qəbul etməyimizə kömək edir, bizə onlara başqa cür baxmağı öyrədir.

Dil mühüm kroskommunikativ fəaliyyət vasitəsidir, lakin heç bir halda işgüzar görüşlərdə və danışıqlar zamanı istifadə olunan yeganə vasitə deyil. Dinləmə bacarıqları da ünsiyyətdə vacib amildir və onları anlamaq bizim üçün ticarət, marketinq və reklamın bəzi maraqlı tərəflərini ortaya qoyur. Hesab olunur ki, biz informasiyanın 80%-dən çoxunu bədən dili və davranış hərəkətləri ilə ötürürük. İşgüzar və qeyri-işgüzar ünsiyyət dilinin özü ilham mənbəyinə və sabahın rəhbərləri üçün mədəniyyətlərarası təlimin əvəzolunmaz vasitəsinə çevrilir. Empatiya, həssaslıq, nəzakət hissi, anlayış, incəlik və müsbət münasibət multikultural, çoxmədəniyyətli ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssisinin ən vacib resurslarıdır.

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil. Dil nitq aktında müxtəlif səviyyələrdə ifadə olunan üç əsas, təbii olaraq, bir-biri ilə sıx əlaqəli ölçülərə sahibdir. Dil, hər şeydən əvvəl, mənanın daşıyıcısı və yaradıcısıdır. Zehni fəaliyyətlə sıx və ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Əksər insanların düşündüyündən fərqli olaraq, dil sadəcə olaraq sintaktik koda görə bir-birinə bağlanmış sözlər toplusundan ibarət qrammatik quruluş deyil; dil həm də və hər şeydən əvvəl hisslərimizə əsaslanan məna yaratmaqdır. Dili bir tərəfə, mədəniyyəti digər bir tərəfə qoymaq və dili dəyişdirməklə bu mədəniyyəti qorumaq mümkün deyil. Axı mədəniyyətlər qapalı icmalar deyil, həm qarşılıqlı mübadilə, həm də toqquşma şəraitində bir-biri ilə daim sürünmədə olan açıq sistemlərdir. Mədəniyyətlər digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirdə formalaşır, inkişaf edir və yox olur. Beləliklə, öz mədəniyyətinə və digər mədəniyyətlərə nüfuz etməyin yalnız üç yolu var: tərcümə, incəsənət və dil.

Müasir kommunikatıv dilçiliyin son məqsədi dilin mərhələlərlə əldə edilən kommunikatıv cəhətinin mənimsənilməsidir. Ünsiyyət həmsöhbətdən, sözün məqsədindən və ya onun baş verdiyi şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Kommunikativ səriştə danışanların bir-biri ilə uğurlu ünsiyyət qurması üçün lazım olan bilikləri ifadə edir.Kommunikativ səriştəyə sahib olmaq sizə nə vaxt danışmalı olduğunuzu, nə vaxt danışa biləcəyinizi,nədən danışa biləcəyinizi, kimlə, hansı məqamda,harada və necə danışa biləcəyinizi anlamağa kömək edir.

Bu gün hər zamankından daha çox müasir dillərin öyrənilməsi öyrənənin intellektual və insani cəhətdən zənginləşməsində həlledici rol oynayır, ona təkcə dil müxtəlifliyini deyil, həm də onu ümumi qəbul edilmiş dəyərlərin qurulmasına yönəltmək üçün müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin bir-birini tamamlamalarıdır.

layan xarakterini açır. Bu gün müasir bir dil öyrənmək dünyanı və digər insanları dərk etməyin yollarını kəşf etmək deməkdir.

Beləliklə, qəbul edilən nitq mesajını başa düşmək üçün bu və ya digər dili yalnız qrammatik və leksik baxımdan bilmək kifayət deyil. Dilini öyrəndiyimiz tərəfdaşlarla mədəniyyət və sivilizasiya haqqında ümumi biliklərə sahib olmaq lazımdır; təkcə söz aləmində deyil, jest sahəsində də informasiyaya malik olmaq lazımdır, çünki şifahi və qeyri-verbal ünsiyyət paralel olaraq mövcuddur və bir-birini tamamlayır.

Ədəbiyyat

1. Ağabəyli V. Linqvokulturologiya və gender məsələləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Zəngəzurda, 2023. – 76 s.
2. Верещагин Е.М. Язык и культура/ Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Индрик, 2005.– 1040 с.
3. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А. Корнилов. – М.: Высшая школа, 2003. – 259 с.
4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб. пособие) – М.: Слово/Slovo, 2000.–624 с.

ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN QARABAĞ HEKAYƏLƏRİNDƏ VƏTƏNƏ QAYIDIŞ

Heyran Amanova

Azərbaycan Dillər Universiteti, müəllim

Azərbaycan

heyranamanova86@gmail.com

Summary

RETURN TO HOMELAND IN KARABAGH STORIES BY ELCHIN HUSEINBEYL

ElchinHuseynbeyli was one of the authors who highlighted the Karabakh theme in Azerbaijani literature during its independence. In the article, the stories written by the writer after the Second Karabakh War are involved in the research. The fierce battle scenes with cannons and bullets are not described; instead, the bitter consequences of the war are brought to life. The theme of the writer's stories "Hiccup in Silence", "Baby sucking a soldier's finger", "As if waiting to be shot from behind" were investigated and the return of our soldiers to the homeland was highly appreciated. The stories are interpreted in terms of theme, idea, style and issues. Highlights such as the author's choice of the episode, their vividness and originality and events were emphasized

Key words: *story, war, motherland, occupation, freedom.*

Резюме

ВОЗВРАЩЕНИЕ НА РОДИНУ В КАРАБАХЕ ИСТОРИИ ЭЛЬЧИНА ГУСЕЙНБЕЙЛИ

Эльчин Гусейнбейли является одним из авторов, проливших свет на Карабахскую тему в литературе периода независимости Азербайджана. В статье исследованы рассказы, написанные писателем после Второй Карабахской войны. Пушки, пули в историях не изображены сцены ожесточенных боев, в которые он был брошен, а оживлены горькие последствия войны. Исследована тема рассказов писателя «Икота в молчании», «Малыш, сосущий солдатский палец», «Как будто ожидая выстрела сзади» и высоко оценено возвращение наших солдат на родину. Рассказы по теме, идеям, стилю и проблематике прокомментировал. Авторский выбор приемы, эпизода и событий, яркость, оригинальность и т.д. внимание какосновные моменты выделены.

Ключевые слова: *рассказ, война, Родина, оккупация, свобода.*

Müharibə istənilən cəmiyyət üçün ağır fəsadlarla müşayiət olunan, insanlarda fiziki və psixoloji problemləri ortaya çıxaran travmatik faktordur. Müharibə həqiqətləri üzə çıxardıb işıqlandırmaq, hadisələri düzgün qiymətləndirmək baxımından tarixçi və jurnalistlərlə bərabər ədəbiyyatçı yazarların da üzərinə məsul bir vəzifə qoyur.

Müasir Azərbaycan nəsrində Qarabağ mövzusu ilə bağlı silsilə hekayələr yazan və bu hekayələrdə daha çox vətən sevgisi, yurd həsrəti, torpaq və insan itkisi ilə barışmazlıq mövqeyi sərgiləyən sənətkarlardan biri də “Qaraçuxa” ədəbi təxəllüsü ilə yazan Elçin Hüseynbəylidir. Yazıçı Qarabağ

hadisələri ilə bağlı nəsr əsərlərini “Ağ.Qara” (2013), “Gözünə gün düşür...” (2018) kitablarında toplayıb nəsr etdirmişdir. Yazıçı hər iki kitabda toplanan əsərlərində Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə baş verən hadisələri öz baxış bucağından qiymətləndirir.

Çağdaş Azərbaycan nəsrinin ən aktual problemlərindən biri də heç şübhəsiz ki, 44 günlük Vətən müharibəsində qeyrətli oğullarımızın bütün dünyaya sərgilədiyi qəhrəmanlıq eposunu bədiiləşdir-məkdir. Otuz illik həsrətin uğurlu və inamlı qələbəsi olaraq bu mövzunu fərqli rakurslardan işıqlandırıb erməni xislətini bütün dünyaya çatdırmaq ədəbiyyatın əsas prioritetlərindən hesab olunur. Yaradıcılığında Qarabağ müharibəsinə xüsusi yer vermiş Elçin Hüseynbəyli çağdaş dövrdə də bu mövzuyla bağlı üç hekayəsini yazmışdır: “Sükutda hıçqırtı” (2020), “Əsgər barmağını əmən körpə” (2021), “Arxadan vuracağını gözləyirmiş kimi” (2021)

“Sükutda hıçqırtı” hekayəsində Birinci Qarabağ müharibəsinin başlanmasından öncə baş verən münaqişələr və bundan doğan psixoloji sarsıntılar, hadisələrin dinamikası ilə bütünlük qazanır. Ailə daxilində cərəyan edən hadisələr fonunda ictimai-siyasi problemlərə toxunan yazıçı hər zaman olduğu kimi, yenə də humanist mövqeyini sərgiləyir. İnsan taleləri, bu talelərin xoşbəxtliyinə kölgə salan müharibə və onun amansız qanunları, depressiv izləri, acı nəticələri pislənir. Daha doğrusu, yazıçı situa-siyanı fiziki zorakılıqla bərabər mənəvi, psixoloji sarsıntıların bədii həqiqətlərlə arqumentləşdirilməsi şəklində təqdim edir. Hekayə yazıcının daha öncə ironik dillə yazmış olduğu “Şımallı gəlin” heka-yəsindəki hadisələrlə səsləşsə də, buradakı sujet daha da dramatikləşdirilmiş, faciəvi çalarlarla zənginlik qazanmışdır. Müəllif təhlil obyektinə çevirdiyi obrazlar və onların daxili aləmi, ruhi sarsıntıları, zaman və mühitin tələbilə hərəkət edən davranışları özünüifadə faktoru kimi şərtləndirir.

Hekayədə Zahir kənddə baş qaldıran münaqişədən dolayı ailə böyüklərinin qərarı ilə yoldaşı Siranuşu atası evinə göndərmək məcburiyyətində qalır. Çıxılmazlıq duyğusu ilə çarpışan Zahirin daxili “mən”i ilə xarici “mən”i arasındakı hiss və duyğular onun ruhi iztirablarını daha da artırır. Müəllif Zahirin mənəvi iztirablarının dözülməz ağırlığını onun bu qərarı verməyə gələrkən otağın təsvirində də yansıdır. “İşıqlar yenə sönmüşdü, içəri ala-qaranlıq idi. Siranuş lampanı da yandırmamışdı” [2].

Akad. Muxtar İmanov obrazların daxili aləmi ilə interyerin əlaqəsini belə ümumiləşdirir: “psixolo-gizmi özünün ayrılmaz keyfiyyətinə çevirən, bədii inikasdə personajların dünyaduyumuna əsaslanan realist nəsr interyerin, məsələn, müəyyən evin içindəki əşyaların təsvirini ayrı-ayrı “mən”lərin daxilindəki duyğuların ifadə vasitəsi kimi götürmək imkanından səxavətlə istifadə edir”. [1, 60]

İstər Zahir, istər atası və anası, istərsə də Siranuş düşükləri vəziyyətdə bir-birilərini günahlandırmır, sadəcə çıxış yolları axtarır, problemin həlli istiqamətində münaqişənin (müharibə hələ qarşıda idi) acı nəticələrini dərk edirdilər. Hekayənin sonluğu təsirlidir, Zahir oğlu balaca Kamili ağlamağına dözməyib onu Siranuşun yanına aparır, qayıdanda isə biz onun qaranlıqda hıçqırıqlarını eşidirik. Müəllif obrazın psixologizmini təbiət, məkan, zaman komponentlərinin harmoniyası vəhdətində üzə çıxarır. Uzun-uzadı təsvirlər, pafoslu danışiq, obrazlı ifadələr yazıcının yazı üslubu üçün xarakterik deyil.

“Əsgər barmağını əmən körpə” hekayəsi sanki “Sükutda hıçqırtı” əsərinin məntiqi davamı kimi yazılıb. Müəllif aradan keçən otuz illik bir zaman fərqi eyni məkan daxilində cərəyan edən hadisələrin gedişatında göstərməyə çalışır. Fərqli nüanslar müharibənin mahiyyətində və obrazların psixoloji və fiziki hazırlıqlarında da özünü biruzə verir. Birinci hekayədə erməni-azərbaycan münasibətləri münaqişə şəklində təsvir olunurdusa, ikinci hekayədə uzun müddət işğal altında qalan torpaqlarımızın geri qaytarılmasına yönəlik irimiqyaslı müharibə şəklində təqdim olunur. Bu həm də Elçin Hüseyn-bəylinin əsərlərində ilk dəfə olaraq özünü göstərən əzəli torpaqlarımızı işğaldan azad edən rəşadətli ordumuzun vətənə qayıdışı, Böyük Zəfərə doğru atılan addımların başlanğıcı idi.

“Əsgər barmağını əmən körpə” hekayəsinin motivləri İkinci Qarabağmüharibəsi dövründə yaşanmış real hadisə ilə səsləşir. Müəllif təhkiyəsi komandır obrazının dili ilə təqdim edilir. Hadisələr kəşfiyyat qrupuna rəhbərlik edən komandır və tabeliyində olan qrup üzvlərinin ermənilər tərəfindən boşaldılmış evlərdən birində kimsəsiz qalmış bir körpəni tapması ilə təsvir olunur. Yazıçı iki nüansa diqqət çəkir: şəhid qanları ilə suvarılmış torpaqlarımıza qayıdışımız və erməni qadınlarının övladlarına olan münasibəti. Burada istər istəməz müəllifin yaratdığı “Firuzə qaşlı xəncər”, “Atəş səsləri qulağımda”, “Ölən gözlərdə də ümid var” hekayələrindəki fədakar ana obrazlarını xatırlatmağa ehtiyac duyulur.

Elçin Hüseynbəyli əsgərlərin psixoloji vəziyyəti və travmatik hallarını iki fərqli obraz vasitəsilə əyanlaşdırır. Namazov düşmənin unudub getdiyi uşağa sahib çıxıb onu məhdud imkanları ilə yedizdirərək qarşı tərəfə təhvil verməyi düşünürsə, Həsənov düşmən uşaq olsa belə aman verməməyi, tapıldığı yerdə də qoyub getməyi fikirləşir. Sonda Namazovun erməni snayperi tərəfindən vurulmasını onun cismən ölsə də mənən yaşayan humanist ideyalarının məntiqi yekunu kimi qiymətləndirmək olar. Müəllif onun ölümü ilə iki hekayə arasındakı əlaqəni aşkara çıxardır və məlum olur ki, Namazov obrazı “Sükutda hıçqırtı” hekayəsindəki Siranuş və Zahirin oğlu Kamildir. Ümumiyyətlə, Qarabağ müharibəsində vaxtından tez böyüyən, uşaqlığını doya-doya yaşamayan, psixoloji baxımdan dərin travmalar alan və bu travmatik düşüncələrlə yaşamaq məcburiyyətində qalan yaşı az, yükü çox olan bir nəsil yetişdi. Kamil hər iki valideyninin müsbət insani keyfiyyətlərinə sahib olduğu üçün günahsız insan qətlinə, ölümə tərk edilən sahipsiz körpənin acı taleyinə biganə qala bilmir. Ölüm anında belə körpəni xəbər alması, onunla maraqlanması obrazın mənəvi zənginliyindən xəbər verir. Körpəyə öz adının verilməsini istəməsi isə bu adı daşıyacaq körpənin də mənəvi dəyərlərlə böyüyəcəyinə inamın qayəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Sənətkarın İkinci Qarabağ müharibəsinə həsr etdiyi növbəti hekayəsi “Arxadan vuracağını gözləyirmiş kimi” adlanır. Bu hekayədə də öncəkində olduğu kimi müəllif komandir obrazının təhkiyəsilə danışır. Əgər Birinci Qarabağ müharibəsilə bağlı yazdığı hekayələrdə ermənilər tərəfindən ələ keçirilən azərbaycanlılara qarşı qeyri-insani rəftar göstərilirsə, ikinci dövr hekayələrdə əsgərlərimiz tərəfindən ələ keçirilən sırayı erməni xalqının nümayəndələrinə humanist münasibət sərgilənir. Elçin Hüseynbəyli Qarabağla bağlı yazdığı hekayələrdə düşmənin simasını, niyyətini və əməllərini Qarabağ sakinlərinin xoşbəxt dünəni və faciəli bugünü fonunda təsvir edərək ortaya çıxardır. Bu priyom vasitəsilə Qarabağla bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmaqla haqlı mövqeyimizi sərgiləyir.

Hekayədə müharibənin qızğın bir vaxtında əsgərlərimiz tərəfindən bir evdə iki uşağı ilə gizlənmiş erməni qadının psixoloji vəziyyəti təsvir olunur. Müəllif qadının hekayə boyu gözündə qorxu, uşaqlarını sinəsinə sıxmış, sona qədər susqun vəziyyətdə bədii portretini yaradır. Lakin bu susqunluq belə müharibənin dəhşətlərini ifadə etməyə kifayətdir. İstər-istəməz hekayə oxucuda 1990-cı illərdəki Qarabağ döyüşlərini, xüsusən də qadınlarımızın acı taleyini xatırladır. Lakin Azərbaycan əsgərləri erməni vandallarından fərqli olaraq mübarizəni əliyalın insanlar üzərində deyil də, əlisilahlı həmcinsləri ilə aparmağı bacaran yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlə seçilən özəlliyə sahibdirlər.

Hekayələrdə qürur doğuran məqam odur ki, artıq mövzularda yurd nisgili, vətən həsrəti, ermənilər tərəfindən zorakılıqlara məruz qalan həmvətənlərimizin aqibəti deyil, 30 illik həsrəti sonlandırmağa gələn güclü, əzmlı ordumuzun mübarizliyi təqdim olunur. İnanırıq ki, təkcə Elçin Hüseynbəylinin deyil, bütün şair və yazıçılarımızın Qarabağla bağlı yazacaqları əsərlərin mövzu dairəsi böyük qaydışın zəfər sevinci ilə bütünlük qazanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. İmanov Muxtar. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, 2021, 168 s.
2. <https://www.azadshusha.com/uncategorized/8676/>

НЕНОРМА В СПЕЦИАЛЬНЫХ СЛОВАРЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ибрагимпаша Бабаев

Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии, доцент

Азербайджан

ibabayev @ gmail.com

Xülasə

RUS DİLİNİN XÜSUSİ LÜĞƏTLƏRİNDƏ QEYRİ-NORMA

Məqalə rus dilinin çətinliklərini izah edən lüğətlərə həsr olunub. Qeyd olunur ki, norma anlayışı nisbi səciyyə daşıyır. Eləcə də “çətinlik” anlayışı da nisbidir. Lüğətlər adətən normanı verir və izah edir.

Açar sözlər: grammatika, çətinlik, norma, kodifikasiya, sistemləşdirmə

Summary

NOTSTANDART IN SPECIAL DICTIONARIES OF RUSSIAN LANGUAGE

The article deals with difficulties of Russian language. It is marked that notion of norm has relative character. Notion “difficulty” also is relative. Dictionaries usually gives and explain norm.

Key words: *grammar, difficulty, norm, codification, systematization*

Объектом нашего исследования в настоящей статье служат «Словарь трудностейрусского языка» Д.Э.Розенталя и М.А.Теленковой (М.: Русский язык, 1986) и «Словарь грамматических трудностей русского языка» Т.Ф.Ефремовой и В.Г.Костомарова (М.:Русский язык,1986).

Словарь Д.Э.Розенталя и М.А.Теленковой полностью соответствует своему названию. В нем собраны и проанализированы действительно трудные случаи самого разного характера. Здесь и произношение, и паронимия, и вариантность, колебания в роде, написание и т.д.

Бросается в глаза стремление авторов систематизировать трудности. Однако в данном случае речь идет не столько о речевых ошибках, сколько о трудностях, запрограммированных функционирующей системой. В связи с этим Д.Э. Розенталь и М.А.Теленкова пишут: «Сложным является само понятие «языковая трудность». Вряд ли можно найти объективный критерий для определения этого понятия, когда речь идет о словаре, предназначенном для широкого круга читателей, с различными знаниями, навыками и подготовкой в области русского языка» [2, 3].

Приведенное высказывание совершенно однозначно свидетельствует об абстрактно-теоретическом характере материала словаря. На это следует обратить внимание по той причине, что здесь наглядно прослеживается различие между нормативным словарем трудностей и словарем орфологическим. Дело в том, что последний исходит из конкретных нарушений языковых норм. Кроме того, не всегда нарушение нормы должно быть связано с трудностью. Трудность имеет чисто языковую причину, т. е. она объективна, хотя может и не приводить к нарушению нормы. Речевая ошибка может быть связана и не с трудностью, она может быть предопределена различными закономерностями. Именно поэтому она и имеет воспроизводимый характер.

Языковые единицы в словаре приводятся в алфавитном порядке, но тематически никакой системности не наблюдается. Например, «А нескл. Как название буквы, так и название звука, употр. в ср.р. В этомслове пишется одно а. В слове Гаага произносится долгое а.А – но. Союзы а и но не совпадают в следующих случаях..... Аббат. Аббатиса. Аббревиатура, буквенная аббревиатура (СССР). Звуковая аббревиатура (вуз) 1. Согласование сказуемого с аббревиатурой-подлежащим... П.Согласование с аббревиатурой-определяемым словом. Авось-либо. Разг... Адаптация-Адоптация. Различаются значением. Адаптация 1....2.... Адоптация» (2, 13-17).

Словарь носит смешанный характер, он не систематизирует трудности, речевые ошибки в нем вообще не учитываются. Словарь носит чисто нормативный и кодифицирующий характер. Более удачным было бы тематическое разграничение материала. Алфавитный характер подачи материала облегчает работу с ним; поскольку отсутствуют тематические разделы, предполагается, что в сомнительных случаях читатель ищет соответствующую единицу языка не по природе вопроса, а по первой букве. Когда приводится слово без каких-либо помет и объяснений, то нужно считать, что вызывает затруднение его написание и т.д. Вопрос в том, что не приводятся, скажем, все слова русского языка, написание которых вызывает затруднение. Подбор материала отражает авторское видение трудностей русского языка по всем уровням; иначе не могло и быть, так как теоретического определения *трудности* авторы не дают.

«Словарь грамматических трудностей русского языка» Т.Ф.Ефремовой и В.Г.Костомарова отличается некоторыми теоретическими предпосылками, обращающими на себя внимание. Уже в самом начале, в разделе «От авторов» ставится вопрос о содержании понятия «трудность», ответ на который весьма характерен. Авторы пишут: «Единицей, определившей жанр данного словаря, стала грамматическая трудность. Несомненно, корректнее было бы говорить не о трудностях и трудном материале, а, соответственно, о сложностях и сложном материале, поскольку понятие трудности, как субъективное, обусловленное интеллектуальной деятельностью отдельного человека, является понятием психолингвистическим, лингвистическим же является

объективное, присущее языку понятие сложности. Точнее было бы и всё лексикографическое пособие назвать «Словарем морфологических сложностей русского языка» [1, 3].

В этих рассуждениях авторов Словаря наглядно демонстрируется принципиальное отличие нормативных и орфологических словарей. Совершенно правы авторы, разграничивая трудность и сложность, носящую объективный характер. Если бы под *трудностью* понималась конкретная устойчивая речевая ошибка, то и она носила бы объективный характер. Однако именно в силу указанных авторами причин так называемые *словари трудностей* отличаются от словарей не-правильностей XIX в., или, например, от словаря «Правильность русской речи» под редакцией С.И.Ожегова. Эти последние в определенной степени систематизируют речевые ошибки, в то время как словари трудностей нашего времени исходят из абстрактно понимаемой трудности языкового материала.

Как отмечают авторы, в словаре учитываются трудности двоякого рода. К трудностям первого рода относятся факты, представляющие сложность и для носителей русского языка, или прежде всего для носителей русского языка. Здесь и должна идти речь о тех фактах, сложность которых, по мнению авторов, носит объективный характер. Во втором случае учитываются проблемы, стоящие перед изучающими русский язык как неродной [1, 4].

Таким образом, совершенно очевидно, что авторы Словаря ставят перед собой две разные задачи. Если в первом случае эти сложности могут быть систематизированы (например, как указывают сами авторы, расхождения в семантике соотносимых форм, определение рода несклоняемых существительных и т.д.), то во втором случае для систематизации фактов необходимо учитывать закономерности самых разных языков, являющихся родными для изучающих русский язык как неродной. В противном случае лексикографы всё равно исходят из абстрактного понимания сложности. В этом случае просто невозможно разграничивать указанные выше два рода трудностей, т.е. для носителей русского языка и для изучающих русский как неродной.

Так или иначе составители Словаря систематизируют объективные, с их точки зрения, трудности. Например, «Для существительных, вошедших в словник данного словаря, характерны 10 трудных явлений, которые сопровождают образование или функционирование форм: 1) передвижение ударения; 2) чередование гласных и (или) согласных; 3) утрата или появление беглых гласных; 4) наличие вариантов падежных форм; 5) различие форм с неодинаковыми окончаниями в зависимости от значения или лексической сочетаемости соответствующих слов; 6) нестандартное образование форм; 7) отсутствие или неупотребительность отдельных, обязательных с точки зрения русской языковой системы форм; 8) определение рода несклоняемых существительных; 9) согласование склоняемых нарицательных существительных общего рода; 10) согласование существительных мужского рода, используемых для называния лиц женского пола» [1, 6-7].

Далее составители Словаря определяют трудности по отношению к прилагательным, где речь идет о кратких формах, сравнительных и превосходных формах [1, 7]. Для глаголов выделяется 10 так называемых заголовочных единиц, соответствующих определенным формам. Например, несовершенный вид, настоящее и будущее простое время, прошедшее время, повелительное наклонение, действительное причастие настоящего времени, действительное причастие прошедшего времени, страдательное причастие настоящего времени, страдательное причастие прошедшего времени, деепричастие несовершенного вида, деепричастие совершенного вида [1, 8].

Положительным фактором следует считать стремление лексикографов систематизировать и конкретизировать так называемую грамматическую трудность русского языка. Однако они не дают никакой мотивации, не приводится никаких аргументов для обоснования трудности, т.е. читателю остается только верить, что перечисленные случаи действительно являются трудными, составляют трудность. В этом случае реакция читателя, как человека, интересующегося вопросами культуры речи, так и специалиста, не может быть адекватной. Например, если трудные случаи, определяемые для существительных, не вызывают особых возражений, то иначе обстоит

дело с прилагательными и глаголами. Если в первом случае на передний план выходит явление, то во втором и третьем – конкретные слова. Если же критерием начинают выступать конкретные слова, то размывается вообще понятие объективной языковой сложности, независимой от конкретных языковых единиц.

Отличительной особенностью данного Словаря является также его тематическое построение. То есть словарная статья соответствует как трудности, так и лексической единице. В соответствии с этим Словарь делится на две части. В первой части каждая словарная статья соответствует определенной трудности, во второй части – на каждое слово даются объяснения с пометами, охватывающими всю совокупность трудностей.

Сам по себе такой метод может быть только одобрен. Возникает вопрос лишь о критерии включения слов во вторую часть. С другой стороны, не устраняется и вопрос о характере трудности в первой части. Хотя, как мы помним, авторы Словаря и говорят о сложностях для носителей языка и иностранцев, в целом подобное разграничение носит довольно расплывчатый характер. Например, в разделе «Родительный падеж множественного числа» читаем: «В процессе образования формы родительного падежа множественного числа у имен существительных наблюдается: А – передвижение ударения; Б – появление беглых гласных; В – нестандартное образование формы; Г – различие форм в зависимости от значения или лексической сочетаемости соответствующих слов; Д – отсутствие формы родительного падежа множественного числа» [1, 47-48].

На передвижение ударения приводятся слова *бороды – бород, волосы – волос, головы – голов, полосы – полос*, или *войска – войск, глаза – глаз, дела – дел, дрова – дров* и т.д. Непонятно, каков, например, в данном случае критерий разграничения трудности для носителей русского языка и изучающих его как неродной. Вряд ли кто-то из носителей русского языка не знает, что при образовании родительного падежа множественного числа в слове *волосы* ударение переходит с первого слога на второй. Знают это хотя бы потому, что существует семантическое разграничение омографов *волос* и *волос*. Если же речь идет об изучающих русский язык как неродной, то следует значительно расширить круг явлений, включаемых в словарь. С другой стороны, передвижение ударения с окончания на основу в приведенных выше примерах вообще не актуально как для носителей языка, так и для иностранцев, так как здесь ударение никак иначе и не поставишь. Например, *глаза – глаз*. Таким образом, получается, что составители Словаря описывают не трудность русского языка, а просто систему русского языка, его закономерности, в данном случае – акцентологические нормы.

То же самое относится и к другим разделам Словаря. Например, в разделе «Страдательное причастие прошедшего времени» даются формы «*арестовать: арестовал-арестованный, взорвать: взорвал-взорванный; воспитать: воспитал-воспитанный*» [1, 146-147].

Совершенно ясно, что и здесь о трудностях русского языка речи быть не может. Если предполагаются носители языка, то для них это обычные формы. Что касается изучающих русский язык как неродной, то важно понять, что для них трудным в русском языке является всё. Особой же трудности в образовании указанных форм не существует. В этом случае скорее всего мы имеем дело с описанием системы русского языка, определенных его парадигм, но не его трудностей. То же самое относится и к другим разделам словаря. Например, в разделе «Деепричастие совершенного вида»: «*войти: войдут – войдя, вывести: выведут – выведя, выйти: выйдут – выйдя*» [1, 165].

Вторая часть словаря трудностей называется «Словарь». Хотя предполагается, что и первая часть также имеет отношение к Словарю, тем не менее, видимо, и сами авторы понимают, что первая часть больше напоминает грамматику русского языка. Во второй части в алфавитном порядке даются определенные слова, образование грамматических форм которых, по мнению авторов, связано с некоторыми трудностями. Например, «Запад, -а, м. мн. нет (1.3.E1) ...Записывать нес. –св. записать...Конь, коня, м. I.род.ед.коня (1.1.A1) 2.род.мн. коней (1.4.A3a) 3.дат.мн.коням, но командаю коням! 4.твор.мн. конями 5.предл. мн. на конях» [1, 248].

Уже на первый взгляд видно, что образование соответствующих форм никаких трудностей не вызывает. Таким образом, составителям Словаря не удалось решить проблему разграничения трудности и объективной языковой сложности, о которой они говорили в предисловии.

Различие между трудностью и сложностью оказалось лишь на словах. Выход здесь был один: следовать орфологическому принципу и систематизировать речевые ошибки. Однако такой цели авторы себе не ставили, по той простой причине, что теории орфологии в русском языкознании не существует, и никто до сих пор не разграничивал цели и задачи нормативных и орфологических словарей.

Указание на то, что словарь предназначен не только для носителей русского языка, но и для изучающих русский язык как неродной, для авторов Словаря является спасательным кругом. В этом случае на вопрос о том, почему в Словарь включены вовсе не трудные случаи формообразования, они ответят, что это трудно для иностранцев, изучающих русский язык. При этом в самом Словаре никакого разграничения трудностей для русских и нерусских, естественно, просто нет. Получается, что и сложность, определяемая авторами как объективная, ничем не отличается от трудности, называемой ими субъективной. И в случае сложности все зависит от интеллектуальной деятельности человека, степени его образованности и других подобных факторов. Таким образом, можно еще раз убедиться в том, что разграничение нормативных и орфологических словарей носит совершенно закономерный и объективный характер. Первые, как мы все время убеждаемся, исходят, из описания системы норм, пусть даже ее отдельных участков, отвлеченно рассматриваемых как трудные. Вторые – по материалам живой речи собирают и систематизируют устойчивые отклонения от системы норм, пытаются их объяснить как языковое явление. Словарь Грамматических трудностей русского языка является обычным нормативным пособием. Первая часть этого пособия вообще имеет мало отношения к лексикографическому источнику. Она больше соответствует пособию по грамматике. В Словаре представлено описание системы норм по отдельным участкам. Слова, приводимые во второй части в алфавитном порядке, на наш взгляд, не подвергаются строгому отбору с точки зрения критерия трудности образования грамматических форм.

Таким образом, рассматриваемый Словарь, несмотря на то, что слово *трудность* выведено в его название, не продолжает традицию так называемых *словарей неправильностей*. Однако анализ подобных словарей в целом имеет значение для интересующей нас проблемы. Прежде всего это необходимо для дифференциации лексикографической традиции, что в конечном счете способствует определению границ орфологии.

Словарь грамматических трудностей русского языка представляет собой обычное нормативное пособие, средство кодификации и утверждения нормы.

Литература

1. Ефремова Т.Ф., Костомаров В.Г.. Словарь грамматических трудностей русского языка. М.:Русский язык,1986.
2. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь трудностейрусского языка. М.: Русский язык, 1986.

İCTİMAİ-SİYASİ DİSKURSUN KOQNITIV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nigar Babayeva

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
nigar_79@hotmail.com

Summary

COGNITIVE CHARACTERISTICS OF SOCIO-POLITICAL DISCOURSE

Discourse, like text, is an example of communicative speech. In fact, the terms text and discourse are synonymous terms. However, in certain nuances, the term discourse is a broader concept than the term text. According to some researchers, oral speech, dialogue, and process belong to discourse. The text is a written text and is in the form of a monologue. There are different types of discourse. One of them is socio-political discourse. The discussion of socio-political problems takes place in the socio-political discourse. Socio-political discourse is conducted on two main levels - within the framework of numerous professional and non-professional communities.

The article talks about public-political discourse and its professional and non-professional types. Various scientific sources were used in the creation of the article.

Key words: *discourse, politics, cognitive, professional, non-professional*

Резюме

КОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Дискурс, как и текст, является примером коммуникативной речи. Фактически термины «текст» и «дискурс» являются синонимами. Однако в некоторых нюансах термин «дискурс» представляет собой более широкое понятие, чем термин «текст». По мнению некоторых исследователей, к дискурсу относятся устная речь, диалог и процесс. Текст представляет собой письменный текст и имеет форму монолога. Существуют разные типы дискурса. Одним из них является общественно-политический дискурс. Обсуждение общественно-политических проблем происходит в общественно-политическом дискурсе. Социально-политический дискурс ведется на двух основных уровнях – в рамках многочисленных профессиональных и непрофессиональных сообществ.

В статье говорится об общественно-политическом дискурсе, его профессиональных и непрофессиональных видах. При создании статьи использовались различные научные источники.

Ключевые слова: *дискурс, политика, когнитивный, профессиональный, непрофессиональный*

Mətn kimi diskurs da rəhbərli nitq nümunəsi sayılır. Əslində mətn və diskurs terminləri bir-birlərinə sinonim olan terminlərdir. Lakin müəyyən nüanslarda diskurs termini mətn terminindən daha geniş anlayışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, şifahi nitq, dialoq, proses məhz diskursa aiddir. Mətn isə yazılı mətn olub monoloq şəklində olur. Ə. Abdullayev diskursa belə tərif verir: “ Diskurs prosesi və nəticəni özündə birləşdirən daha geniş fəaliyyət növü kimi dərk edilir. Diskurs dedikdə prosesi və nəticəni özündə birləşdirən, əslində həm linqvistik, həm də ekstralingvistik planda verballaşdırılmış və nitqdüşündürücü fəaliyyət nəzərdə tutulur”[1,181]. Fikrimizcə, elmi ədəbiyyatda diskursa verilmiş ən mükəmməl təriflərdən biri budur. Beləliklə diskurs danışanla dinləyən arasında baş verən kommunikativ hadisədir. Bu kommunikativ hadisə isə müxtəlif növlərdə mövcud ola bilər. Diskurs konkret danışığı bildirir. Geniş və dar mənada diskurs konkret şəraitdə reallaşır və konkret obyektlərə aid olur.

Diskursun müxtəlif növləri mövcuddur. Bunlardan biri də ictimai-siyasi diskursdur. İctimai-siyasi problemlərin müzakirəsi ictimai-siyasi diskursda reallaşır. İctimai-siyasi diskurs isə iki əsas səviyyədə - çoxsaylı peşəkar və qeyri-peşəkar icmalar çərçivəsində aparılır.

Qeyri-peşəkar diskursa KİV-də jurnalist reportajları, televiziya şoularında və internet kanallarında, tok-şoularda və xəbər proqramlarında çıxışlar aiddir. Burada, yəni qeyri-peşəkar ictimai-siyasi diskursda manipulasiyanın da böyük rolu vardır. Manipulasiya birbaşa təfəkkürlə əlaqəlidir. Bu haqda K. Həbibova yazır: “Dil səviyyəsində manipulyasiyanın təzahürü dominantlıq təşkil edir. Belə ki, bu, artıq qeyd etdiyimiz kimi gizli təsirin təminatçısıdır və bu təsir manipulyasiya obyektinin ona aid, ona mənsub olmayan istək və arzuları formalaşdıran təsir formasıdır” [2,8].

Qeyri-peşəkar diskurs iştirakçıların daha az ciddi seçimi ilə xarakterizə olunur. Qeyri-peşəkar diskurs dedikdə adi insanların, jurnalistlərin, vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin və politoloq və sosioloqların elmi ictimaiyyətinin peşəkar nümayəndələri ilə yanaşı, cəmiyyətin siyasi elm və sosiolo-

giya ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan digər sahələrinin, habelə siyasi elmlərin peşəkar nümayəndələrinin “qarışıq” iştirakı nəzərdə tutulur. Qeyri-peşəkar diskursa əsasən qəzetlərdə, jurnallarda, teleseriallarda, televiziya, radioda və s. rast gəlinir.

Qeyri-peşəkar nitqi peşəkar diskursla müqayisə etdikdə, onun daha az rəsmi olduğunu görmək olar. Qeyri-peşəkar diskurs ekspressivliklə xarakterizə olunur, çünki hədəf auditoriyaya yönəldilmişdir, buna görə də terminlərdən az istifadə olunur. Nəticə etibarı ilə, terminlər qeyri-peşəkar diskursda peşəkar diskursda olmayan bir sıra xüsusiyyətlərə malik olur” [4,187].

Qeyri-peşəkar nitqin spesifikliyi diskursun məqsədi; diskurs dəyərləri; diskursun tematik strukturu; ünsiyyət şərtləri; diskursun rol strukturu; diskursiv strategiyalar; janr quruluşu; stilistik dizayn; intertekstual qarşılıqlı əlaqə...”dən asılıdır [5,s.41]. Peşəkar nöqtəyi-nəzərdən qeyri-peşəkar diskurs təcrübəsini müşahidə etmək, adətən, insanı sosial-siyasi problemlərin anlaşılmazlıq dərəcəsi ilə təəccübləndirir. Əslində, yerli sakinlər xarici siyasətdən və beynəlxalq münasibətlərdən praktiki olaraq heç nə başa düşmürlər. Yerli sakinlərin inamlı fikirləri və bəyanatları, bir qayda olaraq, siyasətçilərin emosional təsdiqi və rəddinə, onların işlətdiyi fərdi ifadələrinə, ideoloji uyğunluğuna və ya vizual imicinə uyğun gəlir. Bununla belə, qeyri-peşəkar diskursun özünəməxsus xüsusi vəzifələri var. Bu vəzifələr gərginliyin dərəcəsini azaltmaq, ictimai rəy formalaşdırmaq, yerli sakinlərin sosial-siyasi diskursunun bu və ya digər dərəcədə öhdəsindən gələn rəsmi ideologiyayı bərqərar etməkdir.

Peşəkar ictimai-siyasi diskurs xüsusi analitik və didaktik vəzifələri yerinə yetirir: “ünsiyyət kimi diskurs... müəyyən diskursiv təcrübələrin gedişində (sosiologiyada, sosial semiotikada və politologiyada)... diskurs nitq kommunikasiyasının bir növü kimi (məntiqdə, fəlsəfə, sosiologiya, kommunikasiya nəzəriyyəsi) və pedaqogikada diskursun kontekst kimi başa düşülül” [3,25].

İctimai-siyasi diskursun peşəkar iştirakçıları diplom almış və müvafiq peşə sahələrində çalışan politoloqlar, sosioloqlar, tarixçilər və s., digər peşələrin ixtisaslı nümayəndələri -jurnalistlər, mühəndislər, həkimlər, siyasətçilərdir.

Haqlı olaraq qeyd edilir ki: “Diskursun peşəkar qəbul edilməsi üçün aşağıdakı komponentlər lazımdır: peşəkar fəaliyyət sahəsi, ünsiyyət iştirakçıları - mütəxəssislər və ya kommunikantların ümumi biliyi. Mütəxəssislərin peşəkar ünsiyyətində müəyyən fəaliyyət sahəsinin xüsusi linqvistik vahidləri mütləq olmalıdır: terminlər, nitq klişələri, sabit sintaktik strukturlar və s.” [3,26].

İştirakçıların - peşəkar və qeyri-peşəkar icmalarının nümayəndələrinin - çıxışları qeyri-peşəkar diskursun müxtəlif formalarında iştirak etmək üçün əsaslılıq və etibarlılıq səviyyələrini azaldır, polyarlaşma səviyyələrini artırır. Barışmaz dəyər-normativ “ziddiyyətlər”, stiqləşmə (opponentlərin əsassız “etiketlənməsi”) və diskursda yüksək peşəkar ekspert qiymətləndirmələrinin “səpələnməsi” diskursu onu qeyri-peşəkar və qeyri-elmi edir.

İstər peşəkar, istərsə də qeyri-peşəkar diskurs daim onları müəyyən edən, rəşional və tənqidi qiymətləndirilməyən norma və ənənələr, baş verənlərə dair hazır fikir və izahatlar, ideoloji, dini, ezoterik və fəlsəfi amillərdən qaynaqlanır. Bununla belə, peşəkar və qeyri-peşəkar ictimai-siyasi diskurs üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş bu amillərin iştirak dərəcəsi fərqli olmalıdır.

Peşəkar diskurs, tərifi və məqsədə görə, üstünlük təşkil edən dəyərlərdən, normalardan, ənənələrdən, stereotiplərdən və qərəzlərdən, ideoloji, dini, ezoterik və fəlsəfi “hazır cavablardan” asılı olmayaraq daha sərbəst olmalıdır.

Bununla belə, dəqiq elmlərdən fərqli olaraq, ictimai-siyasi diskursda sosial təyin olunmuş dəyər-normativ-ənənəvi, ideoloji, dini, ezoterik və fəlsəfi təsbitlərin təsiri çox böyük gücə malikdir, əksər hallarda peşəkarlığı və elmi xarakteri məhv edərək, diskursun tamamilə qeyri-peşəkarlaşmasına qədər elmi xarakter alır [6,60].

Məsələn, Rusiya politologiyasında, sosiologiyasında, tarix və mədəniyyətşünaslığında Qərbin xüsusiyyətlərinə dair müzakirələr Rusiyanın mənəvi-əxlaqi, sosial, mədəni, hərbi, diplomatik, iqtisadi və s. üstünlüyü “ideyası ilə qurulur”, bu da Qərb ideologiyalarının, ilk növbədə, “liberalizm”, “plüralist demokratiya” və “rifah dövləti”nin tənqidinə və təhrif olunmuş şəkildə qəbul edilməsinə gətirib çıxarır. Və onlarla əlaqəli çoxsaylı ideyalar, yanaşmalar, konsepsiyalar, nəzəriyyələr və doktrinalar - bütün bunlar Qərb tənqidi və həyat tərzinin əsasını təşkil edir.

Bir cəmiyyətdə, bir şəhərdə və müzakirənin aparıldığı bir məkanda eyni vaxtda onlarla tamamilə bir-birinə uyğun gəlməyən fikirlər mümkündür, onların arasında heç bir əlaqə yoxdur.

İlk olaraq həmsöhbəti eşitmək niyyəti olmadığı üçün eyni vaxtda bir neçə ifadə verilə bilər (lakin məşhur deyimə uyğun olaraq, “xorda oxumaq yaxşıdır, fikir isə ayrıca ifadə edilməlidir”). Heç kimin heç kəsi eşitmədiyi diskursun konstruktiv nəticəyə - problemlərin real həlli istiqamətində konkret ictimai-siyasi aktorların real fəaliyyətinə gətirib çıxarmaq şansı yoxdur.

Əsas koqnitiv və kommunikativ problem diskurs iştirakçılarının terminləri, əsasən, təsvir olunan ictimai-siyasi hadisələri ifadə etmək üçün istifadə olunan mücərrəd anlayışları başa düşməkdə fərqlərdir. “Kapitalizm”, “liberal dəyərlər”, “liberalizm”, “sivilizasiya”, “demokratiya”, “siyasi proses”, “siyasi institutlar”, “vətənpərvərlik”, “konservatizm”, “millətçilik”, “inqilabçı-isləhatçı-mürtəce”, “solçular – sağçılar” və bir çox digər əsas anlayışlar müxtəlif iştirakçıların şüurunda tamamilə fərqli reallığı əks etdirir.

Sosioloji və siyasi elmləri sürətlə mənimsəmiş minlərlə sertifikatlı menecerlər, mühəndislər və müəllimlər minimum namizəd imtahanlarından keçmək, heç vaxt sosial elmlər sahəsinin peşəkarı olmayacaq, həyatları boyu ictimai-siyasi diskursa şübhəli töhfələr verməkdə davam edərək, heç bir peşə mənası olmayan ideoloji stereotipləri və şablonları yayımlayıb təbliğ edirlər.

İctimai-siyasi diskursun daha şüurlu metodoloji və koqnitiv strukturlaşdırılmasının zəruriliyindən danışmaq daha məntiqlidir ki, bu çərçivədə ictimai-siyasi diskurs iştirakçılarının hazırda məhz nəyi və nə üçün etdiklərini anlamaqda daha böyük qarşılıqlı ardıcılığa və vahidliyə nail olmaq olar. Ümumi terminoloji aparata baxmayaraq, təhsil fondundakı boşluqlar əsas məfhumların arxasında hər kəsin fərqli bir realıq görməsinə, yəni əslində diskursun metodoloji və koqnitiv problemlərinin miqyası ilə bağlı ortaq dil və anlayışın olmamasına gətirib çıxarır.

İctimai-siyasi diskursun pəşəkar və qeyri-pəşəkar növlərinin inkişafında modernləşmənin də böyük rolu vardır. Modernləşmə prosesini sosial, siyasi, mədəni, texniki və iqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid kimi təqdim etmək olar. Modernləşməni başa düşmək üçün müxtəlif yanaşmalarda konvergensiya və ya əksinə, ənənəvi dəyərlərin sabitliyinə diqqət yetirilir. Müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi inkişafında ümumi elementlər (texniki yeniliklər, əhalinin təhsil səviyyəsinin və gəlirlərinin yüksəldilməsi və s.) mövcuddur, lakin sivilizasiyanın müəyyən ediciləri və xüsusiyyətləri həlledici rol oynamaqda davam edir.

Sosial elm adamlarının diskursundakı açar sözlər siyahısından koqnitiv struktur - sosial və humanitar biliklər yalnız XXI əsrdə daha mürəkkəbləşdiyindən elmi məqalələr üçün bir tələb kimi ortaya çıxdı, – sosial elm adamları əsas anlayışlar arasında alternativ və əlavə səbəb-nəticə əlaqələrini əyani şəkildə göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: 2011, S. 181
2. Həbibova K. Nitqdə manipulyasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 8.
3. Биче-оол Ч.В., Мальцева В.М. Профессиональный и непрофессиональный дискурс: к определению понятий // Вестник ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2017, № 21, с. 25.
4. Косарина А.А., Федотова А.Е. Политическая терминология и номенклатура в рамках непрофессионального дискурса // Вестник МГУЛ. 2015, № 4, с. 187.
5. Тубалова И.В. Специфика организации дискурсов повседневности // Вестник Томского государственного университета, 2011, № 4(16), с. 41.
6. Феофанов К.А. Цивилизационные детерминанты квазинаучности в российских социально-гуманитарных знаниях // Социально-гуманитарные знания, 2017, № 3, с. 55-70.

ŞUŞA İNZİBATI-ƏRAZI VAHİDİNİN TOPONİMLƏRİ

Tünzalə Baxşıyeva

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, baş elmi işçi, filologiya elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan
Tunzale-111@mail.ru

Summary

TOPONYMS OF SHUSHA ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL UNIT

The toponyms of the area included in the administrative-territorial unit of Shusha region are interesting due to their lexical-semantic features. These names originated in a way typical of Turkish thinking. As a part of Azerbaijan's toponymic system, it has passed the historical development path. Settlement names are formed on the basis of different word groups: lexical units indicating personal names, ethnonyms, plant and animal names, geographical structure of the object, etc. Ancient Turkish language elements have been preserved in some oikonyms. The toponymic system of the area is rich in Turkish paleotoponyms and phonetic, lexical, lexical-semantic, grammatical elements preserved in those names.

Key words: *Azerbaijan, settlement, toponym, lexical units.*

Резюме

ТОПОНИМЫ ШУШИНСКОЙ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЕДИНИЦЫ

Топонимы местности, входящей в административно-территориальную единицу Шушинского района, интересны своими лексико-семантическими особенностями. Эти имена возникли способом типичным для турецкого мышления. Являясь частью топонимической системы Азербайджана, он прошел исторический путь развития. Названия населенных пунктов образуются на основе разных групп слов: лексические единицы, обозначающие личные имена, этнонимы, названия растений и животных, географическую структуру объекта и т. д. В некоторых топонимах сохранились древнетюркские языковые элементы. Топонимическая система территории богата турецкими палеотопонимами и сохранившимися в этих названиях фонетическими, лексическими, лексико-семантическими, грамматическими элементами.

Ключевые слова: *Азербайджан, поселение, топоним, лексическая единица, древний.*

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Şuşa şəhərinin təməli Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən 1752-ci ildə qoyulmuşdur. İlk vaxtlar Şuşa adı ilə paralel olaraq həm də Pənahabad adı işlənmişdir. Pənahəli xan çox mühüm strateji mövqedə məskunlaşan yaşayış məntəqəsinin ətrafına möhkəm müdafiə divarı çəkdirmişdi. Getdikcə əhalisi sürətlə artan şəhər xalq arasında Qala adı (ətrafına qala divarları çəkildiyinə görə) ilə də məşhur idi. XIX əsrin ortalarında şəhər Qazançılı, Əylisli, Meqrili, Sara, Dərə, Çiləbərd, Ağırməhlə, Kurtlar, Culfa, Qutluqçuxur, Hacı Yusifli, Mərdinli, Cuhudlar, Saatlı, Qutmamayı, Xoca Mərcanlı və Hamamarasıməhəllələrindən ibarət idi. Şuşa adını şiş (dik, iti uclu zirvə) sözü ilə bağlı yaranması ehtimalını irəli sürürlər. Klassik ədəbiyyata aid nümunələrdə şəhərin adına Şişə variantında rast gəlinir.

Şuşa inzibati-ərazi vahidinə bir şəhər, bir qəsəbə və otuz yeddi kənd daxildir. İnzibati mərkəzi Şuşa şəhəridir. Şuşa inzibati ərazi vahidinə Daşaltı kəndi, Göytala kəndi, Xanlı kəndi, Həsənabad kəndi, İmamqulular kəndi, Xəlfəli kəndi, Xəlfəlik kəndi, Armudlu kəndi, Dükənlər kəndi, Qarabulaq kəndi, Laçınlar kəndi, Mirzələr kəndi, Şuşulu kəndi, Zamanpəyəsi kəndi, Qaladərəsi kəndi, Böyük Qaladərəsi kəndi, Kiçik Qaladərəsi kəndi, Qaybalı kəndi, Qaybalıkkəndi, Xudaverdilər kəndi, Nağılar kəndi, Quşçular kəndi, Yuxarı Quşçular kəndi, Aşağı Quşçular, Malibəyli, Sarıbəbə kəndi, Səfixanlar kəndi, Allahqulular, Həsənqulular, Xanlıqəyə k, Şırlan kəndi, Ağbulaq k., Cəmillər k., Çaykənd k., İmanlar k., Məmişlər k., Paşalar k., Turabxan k., Zarisli kəndi, Nəbilər k., Turşsu qəsəbəsi daxildir. Şuşada 17 məhəllə (Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur məhəllə, Dörd çinar, Dördlər qurdu, Hacı Yusifli, Çöl Qala, Qurdlar, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçilər, Hamamqabağı, Mərdinli və Təzə məhəllə) olmuşdur. Şuşanı dillər əzbəri edən həm də Cıdır düzüdür. Şuşa şəhərinin yaxınlığında yerləşən, tarixən cıdır yarışlarının keçirildiyi yerdir.

Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan toponimlər xalqımızın keçmişini özündə yaşadaraq əsrlərdir ki, eldən-elə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bəzən yanlış fikrin, mülahizələrin aradan qalxması üçün mikrotoponimləri araşdırmaq lazım gəlir. Şuşa şəhərinin məhəllələrindən biri Qurdlar adlanır ki, bu da qədim qurd tayfasının burada məskunlaşması barədə

məlumatı özündə yaşadır. Toponimlərin mühüm olması onun makrotoponim, yaxud mikrotoponim olmasından asılı deyil.

Məlumdur ki, toponimik araşdırmanın qiyməti tədqiqatdan alınan nəticələrin xalqa, onun tarixinə, dilinə xidmət etməsi ilə ölçülür. Bu toponimlərin tədqiqinin elmi əhəmiyyəti ilə yanaşı həm də siyasi əhəmiyyəti vardır. Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan toponimlərin türklər tərəfindən adlandırılması çox qədim dövrlərə aiddir. Xalqın etnogenezi, tarixi ilə bağlı mübahisəli məsələlərin həllində bu cür toponimlərin rolu əvəzsizdir.

Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan toponimlər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə maraq doğurur. Bu adlar türk təfəkkürünə xas olan şəkildə yaranmış və Azərbaycan toponimik sisteminin tərkib hissəsi kimi tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yaşayış məntəqə adları müxtəlif söz qrupları əsasında formalaşmışdır: şəxs adları, etnonimlər, bitki və heyvan adları, obyektin coğrafi quruluşu və s. bildirən leksik vahidlər və s. Bəzi oykonimlərdə qədim türk dil elementləri mühafizə olunmuşdur.

Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan oykonimlərin müəyyən bir hissəsi antroponimlər əsasında yaranmışdır. Antroponimlər əsasında formalaşan oykonimlərin yaranma səbəbləri müxtəlifdir. Yaşayış məntəqəsi tarixin müxtəlif dövrlərində ərazinin mənsub olduğu şəxsin və ya kəndin təməlini qoyan adamın yaxud orada yaşayan tanınmış sakinin adını daşıya bilər. A.Qurbanov yalnız şəxs adlarından yaranan toponimlər haqqında yazır: «Yalnız şəxs adlarından – antroponimlərdən ibarət olan yaşayış məntəqə adları toponimlərin yaranmasında mövcud olan müəyyən qanunauyğunluğa ziddir. Tədqiqat göstərir ki, hazırda yalnız şəxs adından ibarət yer adları heç də yarandığı formada bizə gəlib çatmamışdır. Zaman keçdikcə bu toponimlər təhrifə məruz qalmış və əvvəlcə mürəkkəb tərkibli toponimin bir komponenti düşmüşdür» [2, 324].

Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan antropooykonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: -Cəmlilik bildirən -lar, -lər şəkilçisi ilə formalaşan antropooykonimlər: Məmişlər, İmanlar, Nəbilər, Xudavərdilər, İmanqulular, Cəmillər, Allahqulular, Həsənqulular, Səfixanlar. Allahqulular (oyk.) - Keçmiş adı Allahquluşağıdır. Mənsubluq bildirən -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisini sadə şəxs adlarına əlavə etməklə yaranan antropooykonimlər: Xəlfəli, -Mürəkkəb şəxs adlarından yaranmış antropooykonimlər: Turabxan. -- abad sözünün iştirakı ilə yaranan antropooykonimlər: Həsənabad. -şəxs adlarına yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən komponentlərin əlavə edilməsi ilə yaranan antropooykonimlər: Zamanpəyəsi.

Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan toponimlərin bir qismi rəng bildirən sözlər əsasında formalaşır. Qədim türk mənəblərinə əsaslanmaqla rənglərin çoxunun bütün türk dillərində eyni mənada işləndiyini söyləmək olar. Rənglərin özünəməxsus dili vardır, belə ki, hər bir millətin dünyagörüşünə, düşüncəsinə, adət-ənənələrinə görə rəng anlayışında fərqli məqamlar var. “Orxon-Yenisey abidələri”, “Divani- Lügat-it Türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi qədim milli abidələr bir daha təsdiq edir ki, türk xalqlarının rənglərə önəm vermə mədəniyyətinin tarixi qədimdir, bu da öz izlərini toponimlərdə qoymuşdur. Çox vaxt bu rənglər toponimlərin müəyyən edici elementləri kimi çıxış edir. Azərbaycan toponimlərinin tərkibində uzaq keçmişdən üzü bəri toponimik vahidlərdə rəng adları çox işlənmiş və onlar mənalarında fərqli semantikalar ifadə etmişlər. Azərbaycan dilinin toponimik sisteminə türk dil rəng mənzərəsi semantik baxımından seçilir. B.Budaqov rənglərdən yaranan coğrafi adları xromonimlər adlandırır. [1, 210] Rəng bildirən sözlər hidronimlərin tərkibində müxtəlif mənalar daşıyır. İnsanlar keçmişdə bulaqların, içməli suyu olan çayların kənarlarında məskən salmış, həmin əraziləri bulaqların, çayların adı ilə adlandırmışlar. Beləliklə, zaman keçdikcə bir çox hidronim oykonimlərə çevrilmişdir. Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan Qarabulaq kəndi belə toponimlərdəndir.

Türkdilli əhalinin yerləşdiyi ərazilərdə demək olar ki, oxşar nominasiyalarda, areal toponimlərdə rəng bildirən leksik vahidlərə rast gəlinir ki, bu da müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələri arasında toponimlərin formalaşmasında ümumi tendensiya olduğunu mövcud olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir. Bütün türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə oronimlər daşın, qayanın görünüşünə, rənginə görə adlandırılıb. Məsələn, Sarıbaba.

Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan toponimlərin əksəriyyəti coğrafi adların

tərkibində rəngdən başqa bir sıra qədim mənalarnı da qoruyub saxlamışdır. Rəng bildirən sözlər toponimin həcmi, böyüklüyünü, kiçikliyini, hündürlüyünü, alçaqlığını, bitki örtüyünü, suxurlarının rəngini, suyunun keyfiyyətini və s. göstərir. Ərazinin rəng bildirən toponimləri əsasən iki söz əsasında yaranır, demək olar ki, quruluşuna görə mürəkkəb sözdür. Adətən, bütün toponimlərdə rəng bildirən sözlər əvvəldə gəlir. Məsələn; Ağbulaq, Göytala, Qarabulaq, Sarıbaba.

Etnooykonimlər xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Şuşa ərazisindəki bir sıra toponimlərin tərkibində türk mənşəli qəbilə və tayfa adları öz əksini tapmışdır. Hər hansı bir tayfanın, qəbilənin tarixi xalqın, onun dilinin, mədəniyyətinin tarixidir. Tarix boyu müxtəlif türk tayfalarının bir-birinə qaynayıb qarışması, miqrasiyası ərazinin toponimiyasında öz izlərini qoymuşdur. Türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqi türk dilli xalqların etnogenezində, dillərinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfaları, etnosları müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Ərazidəki Yuxarı Quşçular, Aşağı Quşçular etnooykonimidir. Quşçu qədim türk tayfalarından biridir. Gürcüstanda Quşçu etnotoponimləri vardır. Quşçu tayfasının adı ilə bağlı yaranmış etnotoponimlər Azərbaycanda, Orta Asiyada, Gürcüstanda, Ermənistanda, Şimali Qafqazda, Türkiyədə, Əfqanıstanda və Cənubi Azərbaycanda geniş yayılmışdır.

Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan qeydə alınan yaşayış məntəqə adlarının bir qismi hidronimlər əsasında formalaşmışdır: Çaykənd, Turşsu, Qarabulaq, Ağbulaq və s. Qədim zamanlardan türk xalqları suya çox böyük əhəmiyyət vermişlər. Ərazinin bitki örtüyü toponimik sistemdə əksini tapmışdır: Armudlu kəndi. Toponimlərin bir qismi yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlər vasitəsilə yaranmışdır: Xanlıqpəyə, Zamanpəyəsi. Ərazinin toponimiyasında relyef bildirən sözlər geniş yer tutur: Daşaltı, Qaladərəsi kəndi, Böyük Qaladərəsi kəndi, Kiçik Qaladərəsi kəndi.

Aparılan araşdırmada faktlarla sübut edilir ki, Şuşa şəhərinin inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan türk mənşəli toponimlər daha qədimdir. Ərazinin toponimik sistemi türk paleotoponimləri və həmin adlarda mühafizə olunmuş qədim dövr fonetik, leksik, leksik-semantik, qrammatik elementlərlə zəngindir. Ərazinin toponimiyasında toponimlərin formalaşmasında iştirak edən sözlərə, onların müxtəlif fonetik formalarına qohum türk dillərində rast gəlinir.

Ədəbiyyat

1. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1994, 272 s.
2. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 595 s.

L.N.TOLSTOYUN “ANNA KARENİNA” VƏ M.S.ORDUBADİNİN “DUMANLI TƏBRİZ” ROMANLARINDA PSIXOLOGİZM MƏSƏLƏLƏRİ

Nəsib Cəbrayılov

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan

c.nesib@mail.ru

Summary

ISSUES OF PSYCHOLOGISM IN L.N. TOLSTOY'S "ANNA KARENINA" AND M.S. ORDUBADI'S "FOGGY TABRİZ" NOVELS

In the article an attempt at a comparative study of the problem of psychologism in the novels “Anna Karenina” by L.N.Tolstoy and “Foggy Tabriz” by M.S. Ordubadi is made. This topic is studied in literary criticism for the first time and therefore seems very relevant and topical. In the study the ideological and philosophical similarity of both writers in their approach to issues of psychologism, attitude towards literary characters, human and family problems are revealed. Comparative study allows us to explore deeply the ideological content of both novels, as well as the psychological condition of the heroes, their characteristic features, human peculiarities, and closeness to each other. The study let come to conclusion that both writers have done a great work in terms of developing the genre of the historical novel, deepening of psychologism and revealing attitudes to family issues. This creative position made it possible to create immortal works such as “War and Peace”, “Anna Karenina”, “Sword and Pen”, “Foggy Tabriz” and others.

Key words: comparative study, psychologism, historical novel, personage, genre.

Резюме
ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИЗМА В РОМАНАХ Л.Н. ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА» И
М.С. ОРДУБАДИ «ТУМАННЫЙ ТАБРИЗ»

В статье предпринята попытка сопоставительного изучения проблемы психологизма в романах «Анна Каренина» Л. Н. Толстого и «Тебриз туманный» М.С.Ордубади. Названная тема изучается в литературоведении впервые и поэтому представляется очень актуальной. В ходе исследования выявляется идейно-философская близость обоих писателей в их подходе к вопросам психологизма, отношении к литературным персонажам, проблемам человека и семьи.

Сопоставительное изучение позволяет глубоко исследовать идейное содержание обоих романов, а также психологическое состояние героев, их характерные особенности, человеческие качества, близость друг к другу. Исследование закономерно подводит к выводу, что оба писателя проделали огромную работу в плане развития жанра исторического романа, углубления психологизма и раскрытия отношения к семейным вопросам. Эта творческая позиция позволила создать бессмертные произведения, такие как «Война и мир», «Анна Каренина», «Меч и перо», «Тебриз туманный» и другие.

Ключевые слова: сопоставительное изучение, психологизм, исторический роман, персонаж, жанр.

Məqalədə ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə olaraq, L.N.Tolstoyun “Anna Karenina” və M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanlarında psixologizm məsələlərinin müqayisəli təhlilinə təşəbbüs göstərilmişdir. Mövzu ilk dəfə təhlil olunduğu üçün çox aktualdır. Təhlil zamanı ədəbi xarakterlərə, insan və ailə məsələlərinə münasibətdə hər iki yazıcının ideya-fəlsəfi cəhətdən bir-birinə yaxınlığı üzə çıxarılmışdır. Müqayisəli şəkildə təhlil hər iki romanı və onların qəhrəmanlarının psixoloji durumunu, xarakterik xüsusiyyətlərini, insani keyfiyyətlərini, bir-birinə yaxınlığını dərinlən araşdırmağa imkan vermişdir.

Hər iki romanda kifayət qədər vacib, taleyüklü məqamlar, situasiyalar var ki, onları müqayisəli şəkildə təhlil etmək çox maraqlıdır. Məsələn, Anna Kareninanın monoloqlarını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, həyatının ən məsuliyyətli və həlledici məqamlarında – onunla Vronski arasında ixtilafın yarandığı anlarda monoloqlar Annanın daxili dünyasını, bütün narahatlıqlarını, psixoloji durumunu və onunla birgə həyatı haqqındakı düşüncələrini ehtiva edir. Doğrudan da, “Anna Karenina” romanında qəhrəmanların xarakterlərini açmaq, psixoloji durumunu göstərmək üçün monoloji bədii yanaşmanın imkanları çox genişdir. Qəhrəmanların özünüifadə formaları ilə dünyagörüşləri, bəzən də hərəkətləri arasında, uyğunluq, bağlılıq var və onlar arasındakı bu münasibətlər adamın gözü önündə canlanır və hiss olunur. A.Y.Qorelov özünün “Rus yazıçılarının öçerkləri” adlı kitabında L.N.Tolstoyun qəhrəmanları haqqında yazır: “Müəllif öz qəhrəmanlarını dolayı yolla müşayiət edir, daha çox onların hərəkətlərinə, düşüncələrinə öz münasibətini açıq şəkildə bildirir”[6, 496].

Ümumiyyətlə, insanın monoloq və dialoqlara böyük ehtiyacı vardır. Çünki onlar bəzən insanı həyatın qayğılarından, ağrı-acıdan, gərgin psixoloji durumdan uzaqlaşmağa kömək edir. Monoloq və dialoqlar vasitəsilə insan bəzən əsəblərini, ruhunu sakitləşdirir, bəzən də çözülməyən problemlərini həll edir. Hərdən də insan psixoloji cəhətdən elə bir vəziyyətdə olur ki, o, az qalır ki, ağacla da, daşla da, əşya ilə də dialoqa girsin, dərini, kədrini bölüşsün. Dialoqlar, bəlkə də, problemlərin çözülməsi üçün bir açar rolunu oynayır. Monoloji durum özünüqapanmaya, özünütəhlilə, tənhalığa, dialoji durum isə bölüşməyə, həmfikir axtarmağa xidmət edir. Məsələn, bu baxımdan “Dumanlı Təbriz” romanının aparıcı qəhrəmanlarından biri olan Ninanın ruhunun sakitləşməsi, əsəbi cəhətdən gərginliyinin aradan qaldırılmasına onunla Əbülhəsən arasındakı dialoqlar səbəb olur. Dialoq onlar arasında sülh, sakitlik, qarşılıqlı anlaşma yaradır, gərginliyi əridib yox edir. Bir sözlə, monoloq və dialoqlar əsərdə obrazlar arasındakı mənəvi-psixoloji durumun stabilləşməsinə, əsərin ideya-bədii cəhətdən zənginləşməsinə xidmət edən vasitələrdəndir.

“Anna Karenina” romanındakı əsas qəhrəmanlardan olan Konstantin Levin və Kiti arasındakı münasibətlər “Dumanlı Təbriz” romanındakı Əbülhəsənlə Nina arasındakı münasibətlərə və onların gələcək talelərinə, aqibətlərinə çox bənzəyir. “Dumanlı Təbriz” romanının əvvəlində əlvan Şərq süfrəsi arxasında oturub Araz çayını seyr edən Əbülhəsənlə Nina arasında başlayan dialoqlar, həm də eyni zamanda onların daxili monoloqlarına qarışmış və qəhrəmanların bir-birini yaxından tanıması üçün zəmin yaratmışdır. Əbülhəsən bəy Nina xanımın danışarkən, Konstantin Levin kimi, xəyallara qapılır, onun suallarına cavab verə-verə, daxili monoloqlarında Ninanın xarakterinin dərin qatlarını açmağa,

onu bir az da yaxından öyrənməyə çalışır. Konstantin Levin də Kitini dərinləndirərək tanımaq, onunla gələcəkdə ailə həyatı qurmaq üçün uzun zaman mücadilə edir, tərəddüdlər, sıxıntılar, yuxusuz gecələr keçirir. Hadisələr elə cərəyan edir ki, Kiti Vronski ilə Konstantin Levin arasında seçim etməli, onlardan birinə aşiq olduğunu etiraf etməli idi. Kiti əvvəlcə düzgün seçim edə bilmir: o, Levini yox, Vronskini seçir. Və bu uğursuz seçim onun üçün çox baha başa gəlir. Anna Kareninani görə Vronski Kitini həmişəlik unudur. Kitinin psixoloji durumu gərginləşir, uzun müddət xəstələnir və ağır günlər yaşayır. Konstantin Levin isə taleyindən küsərək, kəndə - təbiətin qoynuna çəkilir, insanlardan bir az uzaq düşərək, təsərrüfatla məşğul olur. Levinin Kiti ilə münasibətləri sonradan bərpa olur və onların məhəbbət fəlsəfəsi müsbət sonluqla nəticələnir. Onlar yenidən bir-birinə aşiq olur, ailə həyatı qurur və xoşbəxt yaşayırlar.

“Dumanlı Təbriz” romanında dastanlar, romanlar, min bir gecələr dünyası, əsrarəngiz təbiəti olan Şərq haqqında anlayışı olmayan Ninanın gözünü açmaq, ona həqiqəti söyləmək üçün Əbülhəsən fürsət axtarır. O, Ninanın daxili dünyasına yol tapmaq, onun içindəki Şərq haqqındakı qaranlıq məqamları işıqlandırmağa çalışır. Onlar arasındakı kiçik bir dialoqa nəzər yetirək. Gecə Araz çayının yanında Rusiya sahilindəki ulduz kimi parıldayan elektrik lampalarını seyr edən Nina deyir: “Məncə, o işıqlar son işıqlardır, bu qaranlıq isə yeni ayaq basdığımız dünyanın əbədi qaranlığıdır” [2, 13]. Əbülhəsən isə sanki Ninanın daxili aləminə nüfuz edərək, onun qəlbindən keçənləri özü hiss etdiyi kimi əvvəlcə daxili monoloqunda saf-çürük edir, sonra isə təhkiyəçi kimi oxuculara çatdırır: “İrəni o qədər də qaranlıq bilməyiniz. Burada da işıqlı günlər görəcəksiniz” [2, 13]. Bir sözlə, L.N.Tolstoydan fərqli olaraq, M.S.Ordubadı qəhrəmanların daxili monoloqlarını sanki oxuculara birbaşa nəql eləyir, onlarla fikirlərini bölüşür. Bu, M.S.Ordubadıya xas olan yeni bir bədii priyomdur.

Hər iki yazıcının romanlarında monoloqlar qəhrəmanların bir-biriylə mükəlliməyə girmələri üçün zəmin yaradır, onların psixoloji baxımdan hadisələrin gedişatına uyğun hərəkət etmələrini və yaxud verəcəkləri qərarları, onların fikir və düşüncələrini tənzimləyir. Qəhrəmanların monoloji özünüdərk dialoji məqamlarda üstünlüyünü o saat büruzə verir. Dialoji qarşıdurmalarda hərdən psixoloji durum o qədər gərginləşir ki, qəhrəmanın yenidən monoloji vəziyyətə qayıtmağına böyük ehtiyac yaranır. Romanda qəhrəmanların bütün hərəkətləri, bütün düşüncələri: onların həm monoloqları, həm də dialoqları sanki həmişə müəllifin nəzarəti altında baş verir. Müəllif qəhrəmanların mövqelərini bildirmələri üçün onları özbaşına buraxmır: gah təhkiyəçi, gah qəhrəmanın monoloqu, gah da başqaları ilə dialoqları vasitəsilə onların qəlblərinin dərinliyinə nüfuz edir, taleyüklü məsələlərinin həllində onlara yardımçı olur. M.Q.Qocayev haqlı olaraq qeyd edir ki, L.N.Tolstoy romanlarında “müəllif sözü qəhrəman sözündən yüksəkdə durur və əsərdəki müxtəlif ideyaları və mövqeləri ortaqlığa gətirir” [1, 11]. Bir sözlə, romanın həm monoloji, həm də dialoji qatlarında qəhrəmanların mövqeləri müəllif mövqeyinə tabe olur.

Tolstoyun fikrincə, Annanın faciəsinin əsas səbəbi onun xalqdan, Tanrıdan təcrid olması, xalqın mənəvi-etik prinsiplərindən, adət-ənənələrindən uzaq düşməsi və ilahi həqiqəti unutmasıdır. “Allah əzab verir və onu daşımaq üçün də güc verir” [4, 256], lakin Anna əzaba dözmədi və bütün gücünü ehtirasa əritdi. Anna və Vronskinin birliyi ehtirasa əsaslanırdı və elə ona görə də V.S. Solovyov qeyd etdiyi kimi, “qarşılıqlı güclü ehtiras nəsil artımı olmadan faciəli sona gətirib çıxarır” [7, 499].

Hər iki romanın müqayisəli təhlili göstərir ki, Əbülhəsən bəy, Konstantin Levin kimi, ehtiraslarını nəzarətdə saxlamağı bacaran, vicdanlı, qadınlara qarşı çox mərhəmətli, həm də işgüzar, başladığı işin məsuliyyətini anlayan və sonda ədalətli qərarlar verməyi bacaran bir qəhrəman idi. Əbülhəsən bəy həmişə vicdanının səsinə qulaq asan, milli zəminə bağlı olan, vətənpərvər, vətəninin azadlığı uğrunda ölümə də hazır olan, mərhəmətli, ədalətli bir qəhrəmandır. Bütün roman boyu biz bunun şahidi oluruq. O, eyni zamanda həm Nina, həm də miss Hanna ilə sevgi münasibətlərini elə qurmuşdu ki, onların qarşısında alnı açıq, üzü ağ, vicdanı təmiz, əxlaqı saf, əqidəsi düz idi. Əbülhəsən hər iki qızdan – həm Nina, həm də miss Hannadan şəxsi maraqları üçün istifadə etmək niyyətində deyildi. O, milli mənafeyi, milli dəyərləri, vətənin azadlığını dünyanın bütün dəyərlərindən üstün tuturdu. Hər iki qızdan məqsədyönlü istifadə edərək, Nina ilə Rusiya, miss Hanna vasitəsilə də Amerika ilə gələcək əlaqələrini,

planlarını hazırlamaq, hər iki dövlət ilə İran arasındakı münasibətlərin və İrandakı münaqişələrin gələcək taleyində zəruri olan planlarını həyata keçirmək niyyətində idi.

Anna, şübhəsiz ki, təhtəşüür səviyyəsində buraxdığı səhləri, öz günahlarını tam dərk edir və elə ona görə də özünü ölümə hazırlayırdı. “Aleksy Aleksandroviçin də, Seryojanın da biabırçılıq və rüsvayçılığını, mənim də dəhşətli rüsvayçılığımı bu ölüm yuya bilər. Ölsəm o peşman olar, təəssüf edər, məni sevir, mənim üçün iztirab çəkər” [4, 378]. Göründüyü kimi, Anna bu daxili monoloqda ərinə və oğluna qarşı günah işlətdiyini etiraf edir, həm də ondan - Vronskidən qisas almaq istəyir. O, özünü öldürməyi, intihar etməyi öz aləmində Vronskidən qisas almaq kimi qiymətləndirirdi. Mis Hanna kimi, Anna Karenina da öz sevgisinin əlində əsir olan, öz ehtiraslarının quluna çevrilən bir adam idi. Anna yalnız öz şəxsi maraqları, ehtirasları, məhəbbəti uğrunda mübarizə aparırdı, miss Hanna isə həm məhəbbəti, həm də ictimai fəaliyyəti nəminə çalışırdı. Anna Karenina Vronskiyə olan sevgisinə görə öz oğlundan, ərindən, ailəsindən imtina etdi, kübar cəmiyyətindəki mövqeyini, hörmət və izzətini itirdi, miss Hanna isə Əbülhəsən bəyə görə atasından, anasından əl çəkdi, göz yaşları içində yuxusuz gecələr keçirdi, casusluq etdi, cəmiyyətdə, insanların ona olan rəğbətini itirdi. Anna Vronskini hər kəsə, hər şeyə görə, miss Hanna isə Əbülhəsən bəyi Ninaya qısqanırdı. Hər iki qadın qısqançlıq dənizinə qərq olmuşdular. Onların hərəsi qısqançlığına bir cür şəkil verir, don geyindirir, psixoloji durumunu gərginləşdirir və qısqançlıqlarını söndürmək üçün fürsət axtarırdılar.

Annanın Vronskiyə olan məhəbbəti sonda nifrətə çevrilən zaman o, Vronskidən qisas almaq niyyətinə düşdüyü kimi, miss Hanna da Əbülhəsən bəydən qarşılıqlı məhəbbət görmədiyinə görə onu evindən qovmağı planlaşdırır. “O (Əbülhəsən bəy – N.C.) bir daha mənim yanıma gələn kimi qovacağam! Qoy mənim qəlbimi bəndə salmasın, qoy mənə rahatlıq versin” [3, 595]. Anna hərdən Vronski ilə barışmaq, onunla yenidən münasibətlərini bərpa etmək istədiyi kimi, miss Hanna da Əbülhəsən bəylə yenidən danışmaq, barışmaq, taleyini və öz nicatını, müqəddəratını, gələcək həyatını müəyyənləşdirmək fikrinə düşürdü.

Təhlildən belə qənaətə gəlmək olar ki, hər iki yazıçı yaradıcılığında psixologizm və ailə məsələlərinə münasibət baxımından, eləcə də tarixi roman janrının inkişafı istiqamətində böyük işlər görmüş və “Hərb və sülh”, “Anna Karenina”, “Qılınç və qələm”, “Dumanlı Təbriz” və s. kimi ölməz əsərlər yaratmışlar.

M.S.Ordubadi və L.N.Tolstoyu bir-birinə yaxınlaşdıran məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, hər iki yazıçının yaradıcılığında psixologizm və ailə məsələlərinə, tarixi mövzuya, insan probleminə, ölkədəki ictimai-siyasi hadisələrə münasibətdə çox yaxınlıq var və onların romanlarında bu məsələlərə geniş yer verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Baxtin M.M. Dostoyevski poetikasının problemləri. Rus dilindən tərcümə, giriş məqalə və qeydlər M.Q.Qocayevindir. Bakı, “Kitab aləmi” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2005, 384 səh.
2. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. Roman. İki kitabda. Birinci kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1985, 270 səh.
3. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. Roman. İki kitabda. İkinci kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1985, 730 səh.
4. Tolstoy L.N. Əsərləri. 14 cildə. 8-ci cild. Anna Karenina. I kitab. I-IV hissələr. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1980. 579 səh.
5. Tolstoy L.N. Əsərləri. 14 cildə. 9-cu cild. Anna Karenina. II kitab. V-VIII hissələr. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1981. 466 səh.
6. Горелов А.Е. Очерки о русских писателях. Третье издание. Л., «Советский писатель», 1968, 698 стр.
7. Соловьев В.С. Сочинения. В 2-х т. – Т.2. – М.: “Мысль”, 1990.- 882 с.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР КАК НАУЧНАЯ КАТЕГОРИЯ: ДЕФИНИЦИЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА, МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ СПЕЦИФИКА

Чжан Сюнь

Белорусский государственный университет, аспирант
Республика Беларусь
zhangxun008@qq.com

Резюме

Рассмотрено понятие «национальный характер». Показано, что исследованием понятия «национальный характер» занимаются различные области научного знания: психология, этнолингвистика, литературоведение, фольклористика, культурология. Фольклор является одним из важнейших источников для исследования черт национального характера, поскольку представляет собой творчество коллективного сознания. Все виды устного народного творчества дают богатый материал для изучения национального характера.

Ключевые слова: национальный характер, фольклор, дефиниция, черты национального характера, междисциплинарность, ментальность.

Summary

NATIONAL CHARACTER AS A SCIENTIFIC CATEGORY: DEFINITION, CHARACTERISTICS, INTERDISCIPLINARY SPECIFICITY

The concept of "national character" is considered. It is shown that various areas of scientific knowledge are engaged in the study of the concept of "national character": psychology, ethnolinguistics, literary criticism, folklore, culturology. Folklore is one of the most important sources for the study of national character traits, since it represents the creativity of the collective consciousness. All types of oral folk art provide rich material for studying the national character.

Key words: national character, folklore, definition, national character traits, interdisciplinarity, mentality.

На современном этапе в социогуманитарной научной парадигме существуют различные подходы к изучению национального характера: от превалирования территориально-географического фактора до опоры на социальные факторы как ведущие в этом вопросе.

Исследователи также обращают внимание на то, что в изучении национального характера важно учитывать стереотипизацию национальных черт. Как отмечает П. И. Смирнов, «национальный характер – это выражение национальной идентичности» [3,105]. «В стереотипах видны черты народа, которые определяют его характер, проявляясь и закрепляясь в наследии материальной и духовной культуры» [3,105]. В стереотипах отражаются условия существования народа, особенности его истории и преемственность национальных черт в поколениях. Этностереотипам посвящены работы С. М. Арутюняна [1], С. Г. Тер-Минасовой [4]. Материал для изучения стереотипных представлений о национальном характере исследователи берут из принципиально разных источников [подробнее см.: 4], из которых наиболее существенными являются:

- национальный язык;
- художественная литература;
- записки путешественников;
- фольклор, в его составе – международные анекдоты и другие виды и жанры.

Национальный язык рассматривается как необходимый источник изучения черт национального характера и этностереотипов. Данную область изучает особая наука – этнолингвистика. Она рассматривает черты национального характера, которые нашли свое отражение в лексике. И здесь следует сказать о языковой картине мира, которая у каждого этноса своя, особенная. Общеизвестно, что представления об окружающей действительности и организации жизни закрепляются в языке. А сами эти представления отличаются у всех народов.

В современной психологии характер рассматривается как определенная целостная структура. С точки зрения психологов, национальный характер – это не что иное, как социально-психологическое явление, которое способно отражать поведение и мышление человека как представителя этноса, а также следование национальным традициям и обычаям, жизненным целям группы людей одного этноса. Считаем целесообразным принять за дефиницию данного понятия

с точки зрения психологии следующее определение Р. Б. Мункуевой: «национальный характер – это система проявления устойчивых особенностей, присущих членам определенного национального (этнического) сообщества, с учетом специфики их психологических и социальных качеств» [2, 33]. Р. Б. Мункуева считает, что «структура национального характера включает в себя:

- характерные особенности темперамента;
- характерные проявления эмоций, чувств;
- национальные предрассудки;
- распространенные привычки, традиции, стереотипы;
- особенности поведения;
- ценностные ориентации;
- потребности и вкусы;
- ритуалы.

Таким образом, под национальным характером подразумевается, прежде всего, система моральных (социокультурных) норм» [2, с. 34]. Это значит, что изучение национального характера начинается с изучения менталитета и культуры определенного этноса.

Литературоведение также интересуется вопросом о специфике национального характера. Так, например, литературоведы выделяют записки путешественников как источник сведений о национальном характере. Это люди, посетившие другие страны, после возвращения домой описывают свои впечатления о той стране, которую они увидели. Эти записки, как правило, содержат оценку и описание людей, с которыми путешественник встречался. В таких путевых заметках авторы обычно рассуждают об общих чертах характера, а не о характере отдельных представителей этноса. Поскольку путевые заметки рассчитаны на чтение их своим родным читателем, автор акцентирует внимание именно на чертах чужого национального характера, которые не свойственны чертам родного народа.

Художественная литература – весьма интересный источник для экспликации информации о национальном характере в литературоведении. Если посмотреть шире, то не только литература, но и живопись, кино, СМИ как продукты культуры могут быть источниками для исследования национального характера. При культурологическом подходе необходимо понимать, что ученый рассматривает менталитет элиты этноса, которая создавала (создает) шедевры и являлась (является) выразителем национального характера. Культура в целом и литература как ее часть способны оказывать большое влияние на формирование у человека определенного мировоззрения. Представление о том, каким он является, формируется у человека по мере чтения произведений, прослушивания песен и под.

Фольклористика изучает народные легенды, сказки и былины, которые, являясь неотъемлемой частью фольклора, учат тому, какие поступки нужно совершать на благо народа, чтобы проявить те или иные качества национального характера. В фольклоре наиболее полно отразились национальные черты характера этноса, однако в последнее время его пытаются подменить «суррогатом». Это заметно в мультипликации (особенно зарубежной), которая как будто стремится уничтожить устоявшиеся правила, разрушить сознание и мировосприятие ребенка. А если изменить детей, то со временем изменятся и черты национального характера.

Международные анекдоты также являются важным источником получения информации о национальном характере определенного этноса. Есть множество анекдотов, построенных по одному образцу: представители разных этносов, находясь в похожих ситуациях, по-разному на нее реагируют, однако в полном соответствии с чертами их национального характера, известными создателям анекдотов.

Как видим, среди всех источников, используемых для изучения стереотипных представлений о национальном характере, фольклору отведено особое место. Очевидно, что появление поговорок и пословиц у определенного этноса не случайно. В них можно выявить наиболее яркие черты национального характера. Соответственно, анализ национальных пословиц дает исчерпывающий материал для любого исследователя, описывающего национальный характер.

Таким образом, понятие «национальный характер» активно исследуется в современном социогуманитарном дискурсе. Изучением национального характера занимаются этнолингвистика, психология, литературоведение, фольклористика, культурология. Комплексное изучение национального характера может стать основой сохранения идентичности и взаимопонимания народов. Фольклор является приоритетным источником для исследования черт национального характера в силу коллективного характера устного народного творчества.

Литература

1. Арутюнян, С. М. Нация и психический склад / С. М. Арутюнян. – Краснодар, 1966.
2. Мункуева, Р.Б. Понятие национального характера / Р. Б. Мункуева, Ю. А. Серебрякова // Вестник БГУ. – 2018. – № 3. – С. 32-37.
3. Смирнов, П. И. Социология личности / П. И. Смирнов. – СПб., 2001.
4. Тер-Минасова, С. Г. Язык и международная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М., 2000. – 345 с.

К ПРОБЛЕМЕ ТЮРКСКОГО КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ТИПА В ИСТОРИИ МИРОВЫХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Тельман Джафаров

Бакинский славянский университет, доктор филологических наук, профессор
Азербайджан
telman_jafarov@mail.ru

Xülasə

DÜNYA SİVİLİZASIYALARI TARİXİNDƏ TÜRK MƏDƏNİ-TARİXİ TİP PROBLEMİ HAQQINDA

Məruzədə rus filosofu N.Danilevskinin “Rusiya və Avropa” kitabında təqdim olunan tarixi-mədəni tiplər, onun irəli sürdüyü tarixi sivilizasiyalar konsepsiyası təhlil edilir. Sonrakı dövrlərdə müzakirəyə çıxarılan O.Şpenqlerin və A.Toynbinin konsepsiyaları, bütövlükdə, bu müstəvidə gedən diskussiyalara, həmçinin F.M.Dostoyevskiyə istinad edilir. Türk tarixi-mədəni tipinin bu konsepsiyalarda layiqli yer tuta bilməməsinin əsas səbəbi kimi slavyan tarixi-mədəni tipinin qabardılması vurğulanır.

Açar sözlər: N.Danilevski, “Rusiya və Avropa”, tarixi-mədəni tip, xaç yürüşləri, slavyanlar.

Summary

ON THE PROBLEM OF THE TURKIC CULTURAL-HISTORICAL TYPE IN THE HISTORY OF WORLD CIVILIZATIONS

The report analyzes the historical-cultural types presented in the book "Russia and Europe" by the Russian philosopher N. Danilevsky, and the concept of historical civilizations put forward by him. The concepts of O. Spengler and A. Toynbee, which were brought up for discussion in later periods, are generally referred to discussions on this level, as well as F. M. Dostoyevsky. The main reason why the Turkish historical-cultural type cannot take a proper place in these concepts is the emphasis on the Slavic historical-cultural type.

Key words: N. Danilevsky, “Russia and Europe”, cultural and historical type, crusades, Slavs.

Термин «культурно-исторический тип» принадлежит Николаю Данилевскому, русскому философу, учёному-естественнику, жившему в XIX веке. В книге «Россия и Европа» (1869) им была выдвинута теория культурно-исторических типов. В качестве философа истории Н.Я.Данилевский явился родоначальником теории цивилизаций (синоним: теория «локальных цивилизаций»), автором первого её варианта – теории культурно-исторических типов» (2, 6). Исходя из этой характеристики, С.И.Бажов – автор предисловия к последнему изданию указанной книги называет историю «биографией» самобытных и независимых культурно-исторических типов (цивилизаций), а также приводит перечисленные в книге Данилевского десять «полноценных» культурно-исторических типов: 1) египетский; 2) китайский; 3) ассирийско-вавилонско-финикийский, халдейский или древнесемитический; 4) индийский; 5) иранский; 6) еврейский; 7)

греческий; 8) римский; 9) новосемитический или арабийский; 10) германо-романский или европейский, и два американских типа: мексиканский и перуанский, погибших «насильственной смертью» до завершения цикла развития. [2, 8]

Данное издание книги Н.Данилевского (2) интересно для нас со точки зрения: 1) изменений представлений о культурно-исторических типах за прошедшее время; 2) нового прочтения теории цивилизаций; 3) значения книги «Россия и Европа» для рационального понимания и завершения дискуссий о характере сегодняшнего миропорядка, о его перспективах; 4) уязвимости данной теории, несомненно, повлиявшей на последующие за ней концепции развития цивилизаций К.Леонтьева, О.Шпенглера, А.Тойнби, К.Ясперса, А.Агаоглу, Б.Расселя и др.

Чтобы обосновать и мотивировать ответы на эти вопросы, прежде обратимся к V главе книги [2, 125-150], где представлены и прокомментированы пять законов движения и развития культурно-исторических типов. *По первому закону* Н.Данилевского, «всякое племя или семейство народов, характеризующееся отдельным языком или группой языков...» владеет «самобытным культурно-историческим типом». *По его второму закону*, любой самобытный культурно-исторический тип может зародиться и развиваться, имея политическую независимость. *По третьему закону* Н.Данилевского, каждый культурно-исторический тип самобытен, неповторим, однако он «вырабатывает» свою цивилизацию «при большем или меньшем влиянии чуждых, ему предшествовавших или современных цивилизаций». *Четвёртый закон* культурно-исторических типов, по мнению русского учёного, предполагает, что присущие каждому типу этнографические элементы «достигают полноты, разнообразия и богатства» при существовании федерации или политической системы государств. Философ-естественник ход развития культурно-исторических типов уподобляет периоду цветения и плодоношения многолетних одноплодных растений. Свой *пятый закон* он строит на том, что после неопределённо продолжительного роста культурно-исторические типы достигают бурного развития и процветания, но за короткий срок происходит их истощение и угасание.

Комментируя первые два закона, Н.Данилевский не сомневается в их закономерности. При этом заставляет сомневаться утверждение русского учёного о том, что ко времени выдвижения им теории культурно-исторических типов, т.е. ко второй половине XIX века, «все же прочие сколько-нибудь значительные племена не образовали самобытных цивилизаций», в числе которых он называет и тюркские племена, которые, по мнению учёного, «живя в странах, малоудобных для культуры, не вышли из состояния дикости или кочевничества». Якобы «эти племена остались на степени этнографического материала, т.е. вовсе не участвовали в исторической жизни или возвышались только до степени разрушительных исторических элементов» (2, 127). Это утверждение было выдвинуто в тот исторический период, когда ещё всю Европу, христианский мир объединяла борьба с многовековым присутствием тюркской Османской империи в трёх частях света, а также имело место противостояние не только политическому, но и культурному и религиозному присутствию тюркского государства. А Россия продолжала процесс вытеснения Османской империи из славянских земель, в разгаре были русско-турецкие войны. Россия боролась за право лидерства на этих территориях. В то же время Европа опасалась значительного усиления Российской империи на Балканах, на Ближнем Востоке. Это было время, когда Россия активно включилась в борьбу за осуществление политической теории «Москва – Шрим», перенесение столицы империи из Санкт-Петербурга в Константинополь (Стамбул), завершение начатого с 1380 года с битвы на Куликовом поле процесса превращения Московской Руси в евразийское государство. В противостояние романо-германской и тюрко-исламской цивилизаций в Европе вмешалась Россия, намеренная создать в освободившихся от турецкого присутствия землях славянский союз. Поэтому Н.Данилевскому важно было не только показать непринадлежность России Европе, романо-германскому миру, но и обосновать процесс созревания и процветания славянской цивилизации на базе византийской, появление нового культурно-исторического типа – славянского. В то же время России необходимо было довести дело до конца: поддержав освободительные войны восточных и западных славян, всякими силами

завоевать их любовь, не дать возможности какой-то части славян вступить в союз с какой-либо страной романо-германского мира. Но вмешательство европейских государств в Крымскую кампанию (1853-1856 гг.) помешало осуществлению российских планов.

Последующие концепции и воззрения о культурно-исторических типах исходили из первоначальной теории о них, так как последующие теоретики находились под сильным влиянием русского философа. Каждая новая версия данной концепции имела собственную общественно-политическую, экономическую и идеологическую платформу и создавалась учёными с совершенно разными профессиональными и идеологическими интересами. Они по-разному и представляют историю развития цивилизаций и культур. Н.Данилевским как это яркий русский славянофил, отразивший в своих взглядах идеи и настроения русской интеллигенции второй половины XIX века, был сторонником греко-славянского пути развития и расширения Европы. Будучи современником Н.Данилевского, К.Леонтьев, российский дипломат в Греции, более скептически и трезво относился к славянофильским иллюзиям учёного. Искренность и доверчивость славян Восточной Европы и Балкан вопреки стараниям России вызывали у него сомнение. Он предложил союз России с Византией. Концепция О.Шпенглера появилась в годы Первой Мировой войны, а А.Тойнби – перед началом Второй Мировой. Параллельно с ними выдвигались другие воззрения на счёт развития и существования культурно-исторических типов культур. Когда О.Шпенглер заговорил о закате европейской (западной) цивилизации, азербайджанский идеолог тюркизма А.Агаоглу утверждал об её доминантной роли (1, 24-36).

Появившиеся в последующие десятилетия работы А.Тойнби, К.Ясперса, Б.Расселя и др. также представляли историю развития и угасания цивилизаций однобоко.

Мы не претендуем на полноту разъяснений и трактовок разных концепций истории цивилизаций, разграничения определений «цивилизация» и «культура», «культурно-исторический тип». История изучения вопроса показала, что хотя всё начинается с концепции Н.Данилевского, с его концепции, философия и литература Западной Европы задолго до него размышляла о сути человеческих цивилизаций, об их возникновении, развитии, упадке и гибели. Тюрки, по мнению этих учёных, являются «разрушителями» цивилизаций или представляют «застывшие» цивилизации, или же мельком обозначаются не совсем определёнными типами под названиями («кочевая» и «оттоманская» цивилизации). Парадокс в том, что ни один из авторов в списке основных культурно-исторических типов не называет тюркский.

Почему применяемые к тюркам термины не относятся к другим цивилизациям, к тем же романо-германской, к участникам крестовых походов, вырезавших сотни тысяч православных христиан и мусульман, разрушивших до основания тот же Константинополь, задолго до завоевания его турками в 1453 году? Если тюркский культурно-исторический тип, по нашему мнению, имеет право быть названным в числе основных по той простой причине, что отвечает всем пяти законам движения и развития культурно-исторических типов, утверждённым пионером этих теорий Н.Данилевским, то почему его последователи О.Шпенглер и А.Тойнби, не опровергли его. Ведь давным-давно прошли времена, когда все занимались опровержением мнения «поскоблите русского, и окажется татарин». С другой стороны, сегодня в Европе, в славянском мире, в Евразии утвердился совершенно другой миропорядок. Потеряло свою актуальность утверждение Ф.Достоевского: «Не может Россия изменить великой идее, завещанной ей рядом веков и которой следовала она до сих пор неуклонно. Эта идея есть, между прочим, и всеединение славян; но всеединение это – не захват и не насилие, а ради всеслужения человечеству...». Прав великий писатель в том, что силы России в этом направлении «довольно ошибочно направлялись». (3, 258)

Мы согласны с тем мнением, что «...в контексте современной методологии культуры концепции Данилевского, Шпенглера и Тойнби вполне рабочие и востребованы (4). Поэтому за основу своих взглядов и будущих разысканий по поводу тюркского культурно-исторического типа мы берём именно эти концепции.

Литература

1. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. – Bakı: Mütərcim, 2006. – S. 24-36.
2. Бажов С.И. Предисловие // Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Москва: Издательство АСТ: ОГИЗ, 2023. – С.3-22.
3. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Москва: Издательство АСТ: ОГИЗ, 2023, 624 с.
4. Достоевский Ф.М. Дневник писателя: избранные страницы. – М.: Современник, 1989, 557 с.
5. Равочкин Н.Н. Культурологические теории Данилевского, Тойнби и Шпенглера в контексте современной методологии культуры // <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturologicheskie-teorii-danilevskogo-toynbi-i-shpenglera-v-kontekste-sovremennoy-metodologii-kultury>

MİRZƏ BALA MƏHƏMMƏDZADƏNİN “ON DƏFƏ ÖLDÜRÜLƏN” HEKAYƏSİNDƏ QIRMIZI TERRORUN İFŞASI

Aysel Əfəndiyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi

Azərbaycan

aysel.efendiyeva92@gmail.com

Summary

THE EXPOSURE OF RED TERROR IN THE STORY

“KILLED TEN TIMES” BY MIRZA BALA MAHAMMADZADE

The exposure of the Bolshevik regime, its anti-human nature, cruelty, bloodshed has always been one of the leading motives in the Azerbaijan emigration literature. In this regard, the story “Killed ten times” by M.B. Mahammadzade, is one of the works that occupies an important place both in the author's own creation and in the emigration literary prose as a whole.

In this work, the events skillfully described, including the red terror carried out by Cheka officials in the localities, are evaluated as a fact that exposes the cruelty, inhumanity of the regime established by the Bolsheviks in Azerbaijan as a whole.

Key words: Mirza Bala Mahammadzade, emigration prose, story, bolshevik regime, red terror.

РАЗОБЛАЧЕНИЕ КРАСНОГО ТЕРРОРА В РАССКАЗЕ МИРЗЫ БАЛА МОХАММАДЗАДЕ “ДЕСЯТЬ РАЗ УБИТЫЙ”

Резюме

Ведущей темой азербайджанской эмигрантской литературы является разоблачение большевистского режима, его антигуманной сущности, жестокости и кровавости.

С этой точки зрения рассказ “Десять раз убитый” принадлежащий перу М.Б. Мохаммедзаде, одного из выдающихся деятелей национального движения Азербайджана, занимает значительное место как в творчестве самого автора, так во всей эмигрантской художественной прозе.

Мастерски описанные в данном произведении события; красный террор, осуществленный местными чиновниками ЧК, оценивается как факт, обличающий жестокость и бесчеловечность установленного в Азербайджане большевистского режима.

Ключевые слова: Мирза Бала Махаммадзаде, эмиграционная проза, повесть, большевистский режим, красный террор.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında bolşevik rejiminin, onun antibəşər mahiyyətinin, qəddarlıq və qaniçənliyinin ifşası daim aparıcı motivlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan, milli Azərbaycan hərəkatının görkəmli simalarından M.B. Məhəmmədzaadənin Mim. Mirza Bala imzası ilə “Yeni Kafkasya” məcmuəsində dərc edilən “On dəfə öldürülən” [2] hekayəsi həm müəllifin öz yaradıcılığında, həm də bütövlükdə mühacirət bədii nəsrində önəmli yer tutan əsərlərdəndir. İranda mühacir həyatı yaşayarkən sözügedən məcmuənin redaksiyası ilə sıx əlaqə saxlayan müəllif hekayəni çap üçün Rəştdən göndərmişdir. Həcmə kiçik, lakin süjet, ideya-məzmun cəhətdən mükəmməl olan bu əsərdə ustalılıqla təsvir olunan olaylar, o cümlədən Çekanın yerlərdəki məmurlarının həyata keçirdiyi qırmızı terror, bütövlükdə bolşeviklərin Azərbaycanda bərqərar etdikləri rejimin qəddarlığını, insanlığa zidd mahiyyətini ifşa edən fakt kimi dəyərləndirilir.

Mərkəzi Bolşevik Çekası Azərbaycandakı bütün şöbələrinə bolşeviklərin əleyhinə məqalələr yazan, bununla da azəri-türk xalqının bolşevizmə qarşı çıxmağına səbəb olan Əli Məhəmməd oğlunun axtarılması və tapıldığı anda dərhal qətl edilməsinə dair bir əmrnamə göndərir: *“Müsavət dövründə bolşeviklər əleyhində məqalələr yazan azərbaycanlı, türk, milliyyətəpərvərmühərrir Əli Məhəmməd oğlu qaçıb gizlənmişdir. Bir çox kommunistlərin həbsinə və azəri-türk xalqının bolşevizm əleyhinə çevrilməsinə səbəb olan bu şəxsi aramalı və bulunca həmişə qətl etməlidir”*[3, 94].

Çeka məmurları gecə-gündüz hər tərəfi axtarsalar da mühərrir, millətçi Əli Məhəmməd adlı birini tapa bilmirlər. Mərkəzə belə birisinin tapılmadığı haqda məlumat verilir. Mərkəz isə ısrarla onun tapılmasını tələb edir və çox alçaq bir iş əl ataraq, Azərbaycanda nə qədər Əli Məhəmməd oğlu adlı şəxs varsa, hamısının həbs edilməsi əmrini verir.

Beləliklə, Çeka “düşmən ovu”na çıxır, hər yerdə Əli Məhəmməd oğlu axtarılır, “təlimat”a uyğun sorğu-sual edilir, sonra bəziləri ya həbsdən azad olunur, ya da yerindəcə güllələnir. Gəncədə mağazada işləyən, himayəsində böyük bir ailə olan Əli Məhəmməd nə qədər yalvarıb-yaxarsa da, günahsız olduğunu sübut etməyə çalışsa da, xeyri olmur. *“Bir iki gün sonra Gəncə Çekası Bakıdakı Mərkəzi Çekaya Sovet düşməni Əli Məhəmməd oğlunun bulunubqurşunadüzüldüyünü xəbər veriyordu”* [3, 94]. Bu zaman aydın olur ki, Gəncə Çekasının həbs etdiyi həmin şəxsin “günahı” yalnız Əli Məhəmməd oğlu olmasındadır.

Təəssüf ki, məsələ bununla bitmir. Şəkidə, Lənkəranda, Salyanda, Şamaxıda, Qubada, Qazaxda, Göyçayda, bir sözlə Azərbaycanın bir çox bölgələrində Əli Məhəmməd oğlu adında olanların hamısı həbs edilir. Bütün həyatını ibadətdə keçirən Qarabağ sakini Molla Qaffar Əli Məhəmməd oğlu da Çeka tərəfindən həbs edilərək, işgəncələr altında sorğu-suala çəkilir.

- “Adın nədir?
- Molla Qaffar.
- Atanızın adı.
- Əli Məhəmməd” [3, 95].

Bu dəfə də Qarabağ Çekası “düşməni” ifşa edərək güllələdiyini Bakı Çekasına fəxrlə xəbər verir. Göründüyü kimi, Əli Məhəmməd oğlu, Əli Məhəmmədin oğlu olmaq, türk, müsəlman, savadlı olmaq kifayətdir ki, qısa sorğu-sualdan sonra güllələnəsin. Bu minvalla Azərbaycanın bir çox bölgələrindən Bakı Çekasına eyni məzmununda məlumatlar göndərilir. Beləliklə, günahsız bir neçə Əli Məhəmməd oğlu adını daşıyan soydaşımız sovet hakimiyyətinin əleyhinə çıxan “düşmən” kimi güllələnir. Bölgələrdən bu məzmunlu çoxsaylı məktubların Bakı Çekasına getdiyi bir zamanda onlar Mərkəzdən belə bir əmr alırlar: *“Çoxdan bəri hər tərəfdə aranan proletar sinfinin düşməni, əks-ixtilalçı Məhəmməd oğlu Əli Bakıda kəşf olunduğu və qətl edildiyi üçün başqa Əli Məhəmməd oğullarını sərbəst buraxınız”*[3, 95]. Bütün bunlar isə mövcud quruluşun, həqiqətən də, zülmkar, qaniçən, antibəşər olduğuna dəlilət edən faktlardır.

Mühacirətşünas alim Nikpur Cabbarlı günahsız insanların şahidsiz-sübutsuz bu cür qanlarına qəltan edilməsi kimi qəddar davranışların hakimiyyətə humanist şüarlarla gələn bolşeviklərin nəzərində, əslində insan həyatının nə qədər ucuz və əhəmiyyətsiz olduğunugöstərdiyini qeyd edərək yazır: *“Mirzə Balanın hekayə boyu oxucuya aşılamaq istədiyi həqiqət də məhz budur”* [1, 75].

“On dəfə öldürülən” əsərini “Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq” adlı monoqrafiyasında geniş şəkildə təhlil edən filologiya elmləri doktoru Şahbaz Şamioğlu isə bu qənaətdədir: *“Sovet siyasi rejimi üçün insan anlayışı, insan faktoru yerli-dibli yoxdur. İnsanın taleyini insanlıqdan tamamilə uzaq, daşürəkliklər həll edirlər. Onlar üçün ən vacib məsələ “yuxarı”dan gələn əmrlərin dərhal və sözsüz icra olunmasıdır. Bu zaman qarşıdakı insanın fikrini öyrənmək, onu dinləmək barədə onların “qanun kitabı”nda bircə kəlmə də yoxdur...”*[4, 20]. Eyni zamanda, müəllif sözügedən hekayəni “Gürcüstan” qəzetinin 16 yanvar 1993-cü il tarixli sayında dərc olunmuş Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan “Saçxeredən xəbər verirlər” adlı bir əlyazma ilə müqayisə edir. Əlyazmada qeyd olunur ki, qaçaqçılıq fəaliyyətinə başlayan Alı Mustafanın və onun dəstəsinin tutulması haqqında hökumət tərəfindən əmr verilir. Orada da eynən, “On dəfə öldürülən” hekayəsində

olduğu kimi, Alı Mustafanın yerinə, ad bənzərliyinə görə Mustafa Alı həbs edilir və sonda məlum olur ki, o tamamilə başqa günahsız bir şəxsdir.

Beləliklə, söylədiklərimizi yekunlaşdıraraq, belə bir qənaətimizi ifadə edə bilərik ki, “On dəfə öldürülən” hekayəsində minlərlə günahsızın qanına bais olan kütləvi və fərdi terrorlar həyata keçirən, birbaşa mərkəzdən (Moskvadan) idarə edilən Çekantimsalında bütövlükdə bolşevik rejiminin amansız və əcaib iş üslubu ifşa edilir. Fikrimizcə, minlərlə soydaşımızın faciəli taleyindən, istiqlal qəhrəmanlarının sarsılmaz əqidəsindən bəhs edən, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini canlandıran, bolşevik rejiminin mənfur simasını üzə çıxaran ədəbi nümunələr, o cümlədən M.B. Məhəmməd zadəninsözügədən əsəri gənc nəslin vətənpərvərlik, istiqlalsevərlik, dövlətçiliyə sədaqət ruhunda tərbiyəsində əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı, N. Azərbaycan mühacirət nəşri / N. Cabbarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 140 s.
2. Mehmetzade, M.B. On dəfə öldürülən // – İstanbul: Yeni Kafkasya, – yıl 3, – 1341, 15 kanun-evvel – 1341, 29 cəməziyül-evvel (1925, 15 dekabr). sayı 6, – s. 15-16.
3. Mehmetzade, M.B. On dəfə öldürülən // – Bakı: Yeni Kafkasya (transfoneliterasiyalı nəşr), – 2018. c. III. – s. 94-95.
4. Şamıoğlu, Ş. Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq / Ş. Şamıoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 332 s.

PEYZAJ VƏ ONUN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA FUNKSIYALARI

Suad Əfəndiyeva

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan
suad180402@gmail.com

Summary

LANDSCAPE AND ITS FUNCTIONS IN FICTION

Landscape is an important element in a literary text that helps the reader to penetrate into the space of an artistic work. As part of the works, the landscape can perform various functions. The landscape creates a certain atmosphere and mood, can have a symbolic meaning and convey certain ideas or emotions. The article attempts to highlight the problem of studying nature in literary studies, examines the relationship between the concepts of nature and landscape, and identifies their distinctive features. The review form traces the process of formation and development of the landscape in different literary periods. In modern literary studies, the study of the role of nature in the writer's artistic world continues, new methodological and ecocritical approaches are being developed.

Key words: *nature, literature, landscape, ecocritics, functions of landscape*

Резюме

ПЕЙЗАЖ И ЕГО ФУНКЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ХУДОЖЕСТВЕНИИ

Пейзаж – важный элемент в художественном тексте, который помогает читателю проникнуть в пространство художественного произведения. В составе произведений пейзаж может выполнять различные функции. Пейзаж создает определенную атмосферу и настроение, может иметь символическое значение и передавать определенные идеи или эмоции. В статье дается попытка освещения проблемы изучения природы в литературоведении, рассматривается соотношение понятий природа и пейзаж, выявляются их отличительные черты. В обзорной форме прослеживается процесс становления и развития пейзажа в разные литературные периоды. В современном литературоведении продолжается изучение роли природы в художественном мире писателя, вырабатываются новые методологические – экокритические подходы.

Ключевые слова: *природа, литература, пейзаж, экокритика, функции ландшафта*

Ədəbiyyatda təbiət müxtəlif formalarda verilir. Bir tərəfdən təbiətin mifoloji aspektdən gücünün, qüvvəsinin poetik təcəssümü kimi çıxış edir, digər tərəfdən - heyvanların, bitkilərin obrazları vasitəsilə (əsasən nağıllarda, təmsillərdə) və, nəhayət, birbaşa peyzaj şəklində verilir.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda təbiət və peyzaj anlayışları fərqləndirilir. *Peyzaj* (fransız dilindən *pays* - ölkə, yer deməkdir) geniş mənada təbiətin bir parçası kimi başa düşülür; dar mənada isə əsas mövzusu təbiət olaraq təsviri sənətin janrı kimi çıxış edir. Təbiət maddi dünyanın mövcudluğunun ilkin formasıdır. "Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti" peyzajı insanı əhatə edən təbiətin təsviri olaraq "zəhəri dünyanın hər hansı bir açıq məkanı" kimi təyin edir [2, 732]. İnsanın yaratdığı hər şey təbiətin yalnız kiçik bir hissəsidir. Peyzaj insan tərəfindən dəyişdirilmiş təbii mühitdir.

Ədəbiyyatın ilkin çağlarında və folklor nümunələrində təbiət obrazları peyzajdan kənar verilir. Təbiət hadisələri mifoloji obrazlarla, "personifikasiş" (şəxsləndirilərək) insan obrazlarını təəcəssüm edirdi: qəhrəmanlar - qartal, şir ilə, qoşun – qara bulud ilə, qılıncın parıltısı – şimşəyin çaxması ilə müqaisə edilirdi. İnsan obrazları təbiət hadisələri ilə müqaisədə verilir.

XVIII əsrə qədər ədəbiyyatda peyzaj təsvirlərinə çox yer verilmirdi. Peyzajın yaranması və meydana gəlməsi, bədii ədəbiyyatın ayrılmaz bir parçasına çevrilməsi XVIII əsrdə baş verir (xüsusilə sentimentalizm dövründə). Lakin o zaman bu təsvirlər müəyyən olunmuş stereotip və klişelərdən, janrın məzmunundan çox asılı idi (səyahətnamə, elegiya və s.) [5, 220].

Peyzaj yazıcının üslubundan, hansı ədəbi cərəyandan çıxış etməsindən, ədəbi metodundan, əsərin janrı və növündən asılıdır. Məsələn, romantizm cərəyanında yazılan əsərlərdə peyzajın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır: qeyri-adi ekzotik aləm real gerçəkliklə ziddiyyətdə verilir. Bu tipli peyzaj təsvirləri romantik qəhrəmanın təbiətinə xas idi: iztirab çəkən, melanxolik qəhrəmanın daxili aləmi bu cür peyzaj təsvirləri vasitəsilə real həyatla xəyal arasındakı ikidünyalılıq, nifaqı əks etdirirdi.

Peyzajın təsviri xarakteri XIX əsrin ilk çağlarında dəyişmişdir. Bundan sonra təbiət təsvirləri heç bir şərti səciyyə daşımırdı və hər hansısa konkret janrla bağlı deyildi. Təbiətin təsvirində artıq fərdi müəllif baxışı prinsipi formalaşmışdır və hər bir yazıcının yaradıcılığı özünəməxsus təbiət təsvirləri ilə seçilirdi: İ.S.Turgenev, L.N.Tolstoy, F.M.Dostoyevski, İ.A.Bunin və s. Realist yazıçıların əsərlərində peyzaj əsərin əsas mahiyyəti ilə bağlı olmasa da, lakin önəmli səciyyə daşıyan ideya-bədii əhəmiyyətini kəsb edirdi.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq peyzaj (həm şeirdə, həm də nəsrə) tamamilə yeni semantikada çıxış edir. "Qeyri-müəyyənlik", "sərhədlilik", "ikimənalılıq" kateqoriyaları önə çıxır və bulanıq konturları, ambivalent dəyəri, vizual və intellektual qeyri-sabitliyi ilə seçilən təbiət təsvirləri yer alır [4, 293]. Tanınmış polyak alimi, ədəbiyyatşünas Yeji Farino qeyd edir ki, "XIX əsrin peyzaj təsvirləri atmosfer hadisələrindən, işıqlandırılmalardan və zaman göstəricilərdən (sutka və ya ilin fəslə) kənar şəkildə xüsusi təhrif olmadan verilmədi, XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərindəki peyzaj bu şəkildə göstərilir: hava və günün zamanı burada ön plana çıxır və peyzajın obyektiv məzmunu ikinci dərəcəli rol oynamağa başlayır" (tərcümə - S.Ə.) Atmosfer hadisələrindən ilk növbədə qaranlıq, duman, buludlu səma, külək, yağış, çovğun verilir; zaman göstəricilərindən — aləqəranlıq, gecə, payız, qış verilir. Bir tərəfdən, bütün bu hadisələr dünyəvi mövcudluğun kədərini və soyuqluğunu, keçiciliyini ifadə edir; digər tərəfdən, "imməterial varlığın elçiləri kimi çıxış edir".

Modernist və əsasən də postmodernist ədəbiyyatında təbiətdən uzaqlaşma, kənarlaşma prosesi daha da kəskin xarakter alır; burada canlı təbiətlə bağlılığın zəiflənməsi, müasir ədəbi şüurun şəhər cəmiyyətində qapanması ilə əlaqədardır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda ekotənqid nəzəriyyəsi təbiətə fəlsəfi yanaşmamətodoloji prinsiplərinə əsaslanaraq yaranmışdır. Ekotənqidi yanaşmanın nəzəriyyəçilərindən biri fin alimi Mika Perkiömyaki qeyd edir ki, bu metodologiya mədəniyyət və fiziki mühit arasındakı əlaqəyə diqqət yetirir. "Ekotənqid üçün önəmli olan odur ki, bir təsvir obyektə olaraq biz təbiətə hansı mənaları veririk və bu mənalar bizim təbiətə olan münasibətimizə necə təsir edir" [3, 282]. Ekotənqid bəşəriyyətin biosferə dağıdıcı təsiri ilə bağlı narahatlığını vurğulayır. "Ekotənqidin ədəbiyyatşünaslığa yanaşması biosentrikdir: bəşəriyyətin ehtiyacları digər növlərin ehtiyaclarından daha çox qiymətləndirilmir" (tərcümə - S.Ə.) [3, 282].

Başqa sözlə desək, ekotənqid təbiətə bədii əsər çərçivəsində insan fəaliyyətinin "qurbanı" kimi baxır, ədəbi mətnlərdə təəcəssüm olunan ekoloji təhlükəsizlik tarixini öyrənir, personajı ətraf mühitin mürəkkəb iyerarxiyasında, təbiətə təsirində müsbət və ya mənfi rolunu qiymətləndirir. Bu metodologiya

çərçivəsində təbiət özü xüsusi mətnin – ekomətnin “təşkilatçı”-sı kimi çıxış edərək ətraf mühiti böhran vəziyyətində təsvir edən mətn kimibəşə düşülür (Amerika ədəbiyyatşünası Lourens Byuel) [1, 25].

Beləliklə, peyzaj bədii əsərlərdə müxtəlif funksiya daşıyır:

1. Peyzaj əsərlərdə hadisələrin inkişafı üçün emosional fon olaraq çıxış edir;
2. Peyzaj qəhrəmanların həyat və məişətlərini təyin edən amil kimi çıxış edir; bu mənada təbiət və insan bir-birindən ayrılmaz varlıq kimi, bütöv tamlıq kimi çıxış edir. Burada insanın əmək fəaliyyəti əsas götürülür.

3. Peyzaj əsərlərdə qəhrəmanın müəyyən mənəvi vəziyyətini ya onun xarakterinin hər hansı bir xüsusiyyətlərinin nəzərə çarpması funksiyasını icra edir. Burada təbiət təsvirləri ilə həmahənglik və yaxud ziddiyyət yaradılır. Məs.: Leylinin ölümünün qış fəslində əks etdirilməsi təbiətlə insan arasındakı harmoniyanın təcəssümüdür.

4. Peyzaj əsərin emosional təsirini gücləndirərək onun ideya məzmununu dərinləşdirir, yazıçının ali məqsədinin açılmasına imkan yaradır;

5. Peyzaj əsərin süjet xəttlərinin inkişafına təkan verən bir vasitədir və süjetin bir ünsürü kimi çıxış edə bilər. Peyzaj bədii əsərlərin məzmununa daxil olaraq, milli şüurun və ictimai həqiqətin parçası kimi çıxış edir.

6. Peyzaj əsərlərdə sosial rol, simvolik və alleqorik səciyyə (Dədə Palıd obrazı), kompozisiya və ya lirik həsiyyə rolu (insan taleyi), poetik və yaxud estetik rol (təbiəti rənglərlə, səslərlə, bədii obrazlarla təsvir etmək) oynaya bilər.

7. Peyzajın funksiyası yazıçının bədii dünyasındakı remarkalı, fraqmentar, parçalanmış təsvirlərdən ibarət deyil, bu və ya digər şəkildə müəllifin və qəhrəmanın şüurunda ortaya çıxan mürəkkəb dünyagörüşün təcəssümü olan mətnaltı sualların açıqlanmasına yönəlmiş fəlsəfi səciyyəli anlamdır [1, 26].

Təbiətlə dialoq insanın bədii əsər aləmindəki yerini, xarakterini, mahiyyətini ifadə edir. Bununla da ədəbi əsərin bədii aləmində təbiət insanın və həyatın dərkətmə formasını təyin edən meyara çevrilir, müəyyən dünyagörüşün məhsulu kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Богач, Д.А. Проблемы понимания образа природы в литературоведческой науке [Электронный ресурс] // Вестник Челябинского государственного университета. 2017. № 6 (402). Филологические науки. Вып. 106. С. 22—29 URL: <https://lyceum88.ru/problemu-ponimaniya-obraza-prirody-v-literaturovedcheskoy-nauke.pdf>

2. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. Институт научн. информации по общественным наукам РАН. — М.: НПК «Интелвак», 2001. — 1600 стб.

3. Перкиёмяки, М. Река как главная экологическая метафора в «Царь-рыбе» В. Астафьева / Сибирская идентичность в зеркале литературного текста. Тропы, топосы, жанровые формы XIX–XXI веков: коллект. моногр. Отв. ред. Н. В. Ковтун. — М., 2015. — с. 277–296.

4. Фарино, Е. Введение в литературоведение: Учебное пособие / Е. Фарино. — СПб.: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2004. — 639 с.

5. Хализев, В.Е. Теория литературы: учебник для студ. высш. учеб. заведений / В.Е. Хализев. — 5-изд., испр. и доп. М.: Академия, 2009. — 432 с.

DİLÇİLİKDƏ YENİ BİR SAHƏ - EKOLİNGVİSTİKA (TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ)

Şəhla Əhmədova

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan

Shahla_ahmad@mail.ru

Sevinc Kərimova

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan

sevinc.karimova.1985@mail.ru

Summary

ECOLINGUISTICS - AS A NEW FIELD OF LINGUISTICS

The article talks about the essence of ecolinguistics, which is a new field of linguistics, and the specific terminology of this field is investigated first. Along with the term ecolinguistics, the terms linguoecology and language ecology are also explained and their different features are shown.

Key words: *ecolinguistics, linguoecology, ecology of language, ecological linguistics*

Резюме

ЭКОЛИНГВИСТИКА - КАК НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

В статье говорится о сущности эколингвистики, которая является новым направлением языкознания, и в первую очередь исследуется специфика терминологии этого направления. Наряду с термином «эколингвистика» также поясняются термины «лингвоэкология» и «экология языка» и показаны их различные особенности.

Ключевые слова: *эколингвистика, лингвоэкология, экология языка, экологическая лингвистика*

Qloballaşma dövründədil və ətraf mühit məsələləri yeni müstəvidə təzahür edir və bununla bağlı dilçilikdə yeni bir təmayül - ekolinqvistika meydana gəlir və artıq dilçilik sahəsi kimi formalaşır. Hələ terminologiyasının formalaşmaması hər bir yeni yaranan sahə kimi busahənin də səciyyəvi cəhətidir. Məqsəd və vəzifələrini müəyyən etməzdən əvvəl onun adının üzərində bir araşdırma aparmağa ehtiyac duyulur.

Son vaxtlara qədər ekolinqvistika sözünün tezliyi çox aşağı idi. Son zamanlar bu termin Azərbaycan dilində işlənməyə başlayıb. Dilin ekologiyası, ekolinqvistika kimi terminlər bir mənalı anlaşılmır.

Hal-hazırda dilçilikdə bu sahə ilə bağlı bir sıra sinonim terminlər mövcuddur. Onlardan ən geniş yayılmışı “ekolinqvistika” və “linqvoekologiya”dır. Təbii ki, hansı terminin daha uğurlu və məqsəduyğun olduğunu o sahədə daha dərinədən aparılacaq çoxşəxli tədqiqatlar göstərəcək. Lakin terminin adlandırdığı sahənin predmeti ilə birbaşa əlaqəsi də danılmazdır. Bu sahənin adlandırılması həmin məsələyə hansı istiqamətdən yanaşmağımıza bağlıdır. Fikrimizcə, ekolinqvistika linqvoekologiya ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Çünki ekologiya termini linqvistikadan daha əhatəli olubmüxtəlif sosial-humanitar sahələri özündə ehtiva edər, yaxud da həmin sahələrdə öz əksini tapa bilər. Linqvoekologiyanın predmeti isə konkret olaraq dilin ekologiyasıdır. Son illərdə Avropa, həmçinin Rus dilçiliyində bu sahə ilə bağlı aparılan tədqiqat işlərində linqvoekologiyaya (dilin ekologiyasına) ekolinqvistikanın bir qolu kimi və dillərin ekoloji cəhətdən nizamlanmış kompleks öyrənilməsi cəhətdən yanaşılır.

Avstriyalı dilçi Alvin Fill ekolinqvistikanı bir neçə sahələrə bölmüş və hər birini müvafiq terminlərlə adlandırmışdır:

1. Ekolinqvistika
2. Dilin ekologiyası
3. Ekoloji linqvistika
4. Linqvistik ekologiya[2]

İlk baxışdan bir-birinə çox bənzəyən bu anlayışlar arasında kəskin xətt çəkmək, onları bir-birindən tam ayrı şəkildə öyrənmək, təbii ki, mümkün deyil. Lakin bu sahələrin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, ekolinqvistika bu sahədə olan bütün istiqamətləri, yəni ekologiya və linqvistikanı özündə birləşdirir. Dilin ekologiyası isə dilin çoxcəhətliliyini qorumaq məqsədilə dillər

arasındakı əlaqəni tədqiq edir. Ekoloji linqvistika bu sahələrdən fərqli olaraq ekologiyanın termin və prinsiplərini dilə gətirir. Qeyd edək ki, son zamanlar dildə geniş yayılmış ekosistem ifadəsi də belə terminlərdəndir. Linqvistik ekologiya gəldikdə isə bu sahənin predmeti dil ilə ekoloji məsələlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu təhlil ümumi şəkildə onu deməyə imkan verir ki, biz dilə ya ekoloji cəhətdən nəzər salmalı, ya da ekologiyanı linqvistik cəhətdən öyrənməliyik. “Hazırkı dövrdə ekoloji problemlər dedikdə səhvən ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri başa düşülür. Çoxlarında bu qarışıq fikirlər insanın ətraf mühitə hiss olunacaq dərəcədə böyük təsirindən qaynaqlanır” [4].

Ümumiyyətlə ekologiya termini dillə əlaqəli şəkildə ilk dəfə Con Trim tərəfindən təqdim edilmişdir. Daha sonralar bu anlayış dilçilikdə Eynar Haunqenin “Dilin ekologiya (1972)” kitabından sonra geniş yayılmağa başlamışdır. Haunqen hesab edir ki, ekologiyanın predmeti psixoloji və sosioloji situasiyaların müvafiq dilə təsirini tədqiqi və nəticələridir. Alim ilk dəfə olaraq ənənəvi ekologiya anlayışını dil üzərinə köçürərək dilin ekoloji problemlərini formalaşdırmış, müəyyən formul halına gətirmişdir. Ümumiyyətlə, dilə bioloji varlıq kimi yanaşan tədqiqatçılar bir dilin öz əhatəsi və başqa dillərlə qarşılıqlı şəkildə doğulduğunu, inkişaf etdiyini, yaşadığını və öldüyünü qeyd edirlər. Dilə ümumi şəkildə belə yanaşma əslində ayrı-ayrılıqda bir çox dillərin məhvinin qarşısının alınmasına yönəlir. Bu istiqamətdə aparılan işlərdən biri də Harald Haarmanın ekoloji sistemə yeddi faktorun cəmi kimi yanaşmasıdır. Bunlar demografik, sosial, siyasi, mədəni, psixoloji, interaksion və linqvistik amillərdir. Həqiqətən də məsələyə əhatəli baxdıqda dilə ekoloji cəhətdən yanaşmanın vacibliyini və əhəmiyyətini aydın şəkildə görmüş oluruq. Əgər ekologiya insanla ətraf aləm arasında, həmçinin canlı aləmlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinə və onun mühafizəsinə əsaslanırsa, ekolinqvistika təfəkkür və dil, dil və cəmiyyət, dillərarası münasibətin tənzimlənməsinə və qorunmasına istiqamətlənir.

Bu zaman dillə cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir ortaya çıxır. Bir tərəfdən dil cəmiyyəti geniş mənada linqvistik vahidlərlə təmizləməyə, saflaşdırmağa çalışır, digər tərəfdən də özünü cəmiyyətin dilin inkişafına, yaşamasına mənfi təsir göstərən xoşagəlməz faktorlardan qorumağa çalışır. Bu zaman bu məsələnin həlli yolları ekolinqvistikanın, daha dəqiq desək, bu məqam üçün konkret olaraq onun bir qolu olan linqvoekologiyanın üzərinə düşür. Fikrimizcə, müasir dilçiliyin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də düzgün ekoloji linqvistik mühitin yaradılmasıdır.

Ədəbiyyat

1. <https://web.archive.org/web/20160304061929/http://ecolinguistics.ru/index.php?lang=>
2. https://web.archive.org/web/20081206011529/http://www.vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v4/v4_index.htm
3. <https://web.archive.org/web/20140304092451/http://ecoling.sfu-kras.ru/>
4. <https://web.archive.org/web/20081025132101/http://lexis-asu.narod.ru/our-works/index.htm>
5. <https://images.app.goo.gl/KgekSDSXcnG1Sqy48>
6. <https://images.app.goo.gl/AmhTNq4mjcxWYfCD8>
7. <https://fact-info.az/21573-ekolinqvistika-termini.html>
8. <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34018>
9. <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34018>
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/ekolinqvistika-kak-novoe-napravlenie-v-yazykoznanii-hhi-veka>

СВЯЗНЫЙ ТЕКСТ И ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Фидан Алиева

Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии, доцент

Азербайджан

aliyevafidan@hotmail.com

Summary

The article examines the role of a connected text in teaching Russian as a foreign language. The combination of independent sentences in a coherent text has its own characteristics. In order to master the structure of Russian speech, one must master not only the structural and semantic differences between individual sentences, but also the mechanism for connecting them to each other in the structure of the text. When teaching Russian as a foreign language, it is necessary to equip students with the basic ways and means of communication between sentences of the text. Therefore, when selecting grammatical material, one should not lose sight of the patterns of combination of sentences in a coherent text. Studying the basic ways and means of connecting sentences in a text helps to expand the speech capabilities of Azerbaijani students and increase their interest in the Russian language.

Key words: *Russian as a foreign language, connected text, sentence, context*

Xülasə

ƏLAQƏLİ MƏTN VƏ TƏLƏBƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİ RUS DİLİ XARİCİ DİL KİMİ

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində əlaqəli mətnin rolu nəzərdən keçirilir. Əlaqəli mətnə müstəqil cümlələrin birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Rus dilində nitqin quruluşunu bilmək üçün yalnız ayrı-ayrı cümlələrin struktur-məna fərqlərini deyil, həm də onların mətnin strukturunda birləşmə mexanizmini mənimsəmək lazımdır. Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində mətnin cümlələri arasında əsas əlaqə üsul və vasitələri haqqında tələbələrə öyrətmək lazımdır. Bu səbəbdən grammatik materialı seçərkən əlaqəli mətnə cümlələrin birləşmə qanunauyğunluqlarını nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Mətnə cümlələrin birləşməsinin əsas üsul və vasitələrinin öyrənilməsi azərbaycanlı tələbələrin rus dilində nitqinin inkişafına və onların rus dilinə marağının artırılmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: *Rus dili xarici dil kimi, əlaqəli mətn, cümlə, kontekst*

Проблема развития русской речи студентов-азербайджанцев является одной из важных и актуальных в теории и практике обучения русскому языку. Самая благодатная почва для развития связной речи – занятия по практическому русскому языку, которые дают преподавателю максимальную возможность для работы над текстом разных типов. Это имеет особый смысл в связи с усилением внимания к изучению коммуникативного аспекта синтаксиса. В процессе анализа текстов разных типов и стилей речи формируются основные коммуникативные умения студентов. Поэтому в последние годы в методической науке и практике преподавания русского языка как иностранного так остро стоит вопрос об усилении синтаксической направленности обучения, а также практического изучения ряда синтаксических понятий [4, 72].

Всякая работа по развитию русской речи студентов-азербайджанцев должна быть главным образом работой над связным текстом. Ведь не секрет, что многие студенты-азербайджанцы, правильно составляя отдельные предложения для подкрепления грамматических правил русского языка, нередко затрудняются в употреблении подобных же конструкций в связной речи. Объясняется это тем, что для овладения навыком связной речи недостаточно усвоить построение предложения; надо уметь еще сочетать предложения друг с другом, располагать их в известной последовательности, используя для этого определенный порядок слов, интонацию и прочие грамматические средства [1]. Иначе говоря, соединение самостоятельных предложений в целом тексте имеет свои специфические особенности, несводимые к особенностям синтаксической связи слов в составе простых или сложных предложений. Поэтому возникает настоятельная необходимость в ознакомлении студентов с общими закономерностями построения связных текстов.

Наблюдения показывают, что немало речевых ошибок связано с нарушением норм построения цельного текста, а именно: 1) отсутствием связи между предложениями и абзацами; 2) неумением структурно соотносить самостоятельные предложения в составе связного целого; 3)

неправильным порядком слов в предложении, обусловленным невниманием к связям данного предложения с соседними предложениями; 4) однообразием синтаксических построений.

Одну из главных причин отмеченных недостатков следует усматривать в отсутствии целенаправленной работы по овладению правилами построения связных текстов на протяжении всего периода обучения учащихся-азербайджанцев.

Отсутствие планомерной и систематической работы над структурой цельных высказываний объясняется тем, что при традиционном подходе к развитию речи учащихся самой крупной единицей языка, рассматриваемой на занятиях по русскому языку как иностранному, оказывается предложение, а не связный текст. Причина такого положения кроется в том, что при разработке лингвистических основ обучения русскому языку как иностранному исследователи опираются в основном на традицию в науке о языке, не осмеливающуюся подниматься выше предложения и, по сути дела, игнорирующую сложные образования, в которых предложения выступают как исходные единицы. Лингвистика прошлого занималась в основном коренными, центральными для синтаксиса вопросами словосочетания и предложения. Что касается связного текста, то его изучение играет большую роль в развитии русской речи студентов-азербайджанцев.

Признание работы над связным текстом как основы развития речевых умений учащихся не означает игнорирование специфики работы над предложением. Работа над предложением (типовой фразой), как и словарная работа, рассматривается как важнейший компонент формирования у учащихся навыков связной речи «Оптимальный результат обучения русской речи достигается при таком владении речью, при котором в речи учащихся чередуются сверхфразовые единства и самостоятельные предложения» [2, 89].

Перенос центра тяжести занятий по русскому языку с предложения на более широкий контекст обусловлен и оправдан тем, что при этом у учащегося обостряется чутье к языку, ибо, строя связное высказывание, он будет стремиться к разнообразию используемых синтаксических конструкций, а это не может не стимулировать его внимание и интерес к структурным особенностям предложений. Нисколько не умаляя значения работы над конструктивным составом отдельного предложения (для достижения автоматизма в употреблении предложения в сложных условиях речевой деятельности надо знать и его структурные различия, и лексическую наполняемость), вместе с тем особо следует подчеркнуть, что без осознания закономерностей функционирования предложения в разных типах контекста и без многократного употребления его в связных высказываниях при выражении собственных мыслей невозможно подлинное усвоение данного вида предложения. Есть основания думать, что если работа над связным текстом и его компонентами составляет ядро речевого развития, то работа над отдельными предложениями играет вспомогательную роль и составляет основное содержание подготовительного этапа.

Связность речи – это функционально-семантическая категория, выражающая информационно-лексическую последовательность высказываний посредством использования системы единиц всех уровней языка и определенных способов употребления этих единиц, выступающих в функции средств выражения этой категории. Опираясь на представление о тексте как линейно строящейся речи (его процессуальность), и одновременно как высшем коммуникативном целом (его результативность), связность рассматривается как основной признак текста [3]. В связи с этим следует отметить, что коммуникативное членение выступает организатором связности текста. С помощью коммуникативного членения прекращается один вид связности – внутренняя связность – на границах отдельных высказываний, а также устанавливается другой вид связности, внешний для высказывания, но внутренний для относительно самостоятельной группы высказываний (сверхфразовых единств или целого текста).

Тип текста и характер межфразовых связей – явления взаимообусловленные; типы текстов и коммуникативно-синтаксические типы предложений находятся в состоянии взаимодействия и взаимозависимости. Выявление особенностей функционирования единиц связной речи позволяет сформулировать правила их образования и использования в речи, а реализация этих правил приводит к коммуникативной правильности речи студентов-азербайджанцев на уровне текста.

Литература

1. Аджигирей А.К. Изучение грамматического явления на материале связных текстов // Русский язык в национальной школе», 1974, № 2.
2. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты: Москва: Русский язык, 1981, 112 с.
3. Мамедов Н.Ш. Текст и коммуникация. Учебное пособие. – Баку: Мутарджим, 2019, 252 с.
4. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Под ред. А.Н.Щукина. Москва: Русский язык, 2003.

AZƏRBAYCANDA RUS ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ (XX əsrin II yarısı – XXI əsrin əvvəli)

Lətafət Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, doktorant
letafeteliyeva@mail.ru

Summary

RESEARCH OF RUSSIAN LITERATURE IN AZERBAIJAN MAIN DIRECTIONS (second half of the 20th century - beginning of the 21st century)

The article discusses the issues of studying Russian literature of the second half of the twentieth century - the beginning of the twenty-first century in Azerbaijani literary studies. The following main directions are noted: study of the work of individual representatives of Russian literature and the main trends in Russian literature of this period; study of theoretical problems based on Russian and Azerbaijani literature; comparative analysis of the work of individual Russian and Azerbaijani writers; analysis of Russian-Azerbaijani literary relations; study of the state and level of translated literature.

Key words: *Russian literature, Azerbaijani literature, literature studies, literature analysis, literature translations*

Резюме

ИССЛЕДОВАНИЕ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ (вторая половина 20 века – начало 21 века)

В статье рассматриваются вопросы исследования русской литературы второй половины XX века – начала XXI века в азербайджанском литературоведении. Отмечаются следующие основные направления: изучение творчества отдельных представителей русской литературы и основных тенденций в русской литературе данного периода; постановка теоретических проблем на материале русской и азербайджанской литератур; сопоставительный анализ творчества отдельных русских и азербайджанских писателей; анализ русско-азербайджанских литературных взаимосвязей; изучение состояния и уровня переводной литературы.

Ключевые слова: *русская литература, азербайджанская литература, литературоведение, литературный анализ, художественный перевод*

Müxtəlif milli ədəbiyyatların başqa ölkənin ədəbiyyatşünasları tərəfindən maraq dairəsinə düşməsi və mənimsənilməsi, bununla sıx bağlı millətlərarası ədəbi əlaqələr, onların müxtəlif aspektləri bütün dövrlərdə ədəbiyyatşünaslığın aktual, çoxşaxəli problemlərindən biri olmuşdur. Bu proses müxtəlif tarixi zaman kontekstində özünün dərk olunmasını, araşdırılmasını tələb edir. Hər bir mərhələdə qarşılıqlı əlaqələrin forması fərdi xarakter daşıyır, bir sıra amillərlə şərtlənmiş spesifik cəhətlərə malikdir. Hər bir xalqın digər xalqlarla mədəni əlaqələrinin tarixi də fərqlidir.

Azərbaycan və Rusiya arasında mədəni əlaqələr təqribən iki əsrdir ki, inkişaf edir. Bu qarşılıqlı fəaliyyət mövcud problemin tədqiqatçıları üçün geniş meydan açır. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri bir çox inkişaf mərhələsi keçmişdir, onlardan biri də sovet və postsovet dövrlərini özündə ehtiva edən XX əsrə təsadüf edir. Sovet məkanında dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasən totalitar rejim tərəfindən müəyyənləşdirilir və idarə olunurdu. Lakin bu şəraitdə də mədəni mübadiləni, ədəbiyyatları əlaqələndirən məfhumların öyrənilməsini özündə cəmləşdirən qarşılıqlı fəaliyyətlə bağlı kifayət qədər müsbət proseslər həyata keçirilir və hal-hazırda, müstəqillik dövründə də keçirilməkdədir.

XX əsrin II yarısı – XXI əsrin əvvəli rus ədəbiyyatının ən maraqlı və ən çox mübahisə doğuran mərhələlərindən biridir. O, özündə sovet dövrünün “ottepel” (1950-60-cı illər), sonra “durgunluq”

(1970-80-cı illər) adlanan mərhələlərini, nəhayət “yenidənqurma” proseslərindən başlayan “postsovet” (1990-XXI əsrin əvvəli) dövrünü ehtiva edir. Rus ədəbiyyatının bu dövrü, xüsusilə bədii nəsr, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidində elmi cəhətdən kifayət qədər öyrənilmişdir və ayrı-ayrı ədəbi nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsas meyar kimi, bir tərəfdən mənimsənilən ədəbiyyatın, xüsusilə seçilən dövr, rus ədəbiyyatının, və onu mənimsəyən Azərbaycan ədəbi, mədəni, siyasi və s. mühitin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi elmi cəhətdən maraq doğurur.

Rus ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbi mühitində yeri, rolu, statusunun müəyyənəşdirilməsi olduqca maraqlı bir sahə olaraq hansı bir zaman kəsiyində tədqiqat üçün yeni perspektivlər açır. Sovet və postsovet dövründə baş verən siyasi, ictimai, ədəbi-estetik dəyişikliklər, onların ədəbi əlaqələrə təsiri problemi, həyata keçirilən tərcümələr də Azərbaycan ədəbiyyatşünasları, tənqidçiləri və tərcüməşünasların diqqət mərkəzində olmuş və onları maraqlı elmi ümumiləşdirmələrə gətirib çıxarmışdır. Bu da öz növbəsində müasir rus ədəbiyyatının Azərbaycanda resepsiyasına təsir göstərmiş, bu ədəbiyyatın öyrənilməsi üçün yeni metod və yanaşmaların işlənməsini ortaya qoymuşdur.

XX əsrin II yarısında başlamış və postsovet dövrünü də ehtiva edən zaman kəsiyində rus ədəbiyyatının Azərbaycanda öyrənilməsi, qavranılması ədəbiyyatşünaslığımızın böyük və ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Bu materialın təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan alimləri tərəfindən bu dövrdə rus ədəbiyyatına dair aparılan elmi araşdırmalarını şərti olaraq aşağıda göstərilən beş istiqamətdə aparılır: 1) rus ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığının müxtəlif aspektlərdən tədqiqi; 2) rus və Azərbaycan ədəbiyyatı materialı əsasında ədəbiyyatşünaslığın ayrı-ayrı nəzəri problemlərinin araşdırılması; 3) rus və Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığının müqayisəli öyrənilməsi; 4) Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin ümumi mənzərəsinin yaradılması və dəyərləndirilməsi; 5) Azərbaycan-rus, rus-Azərbaycan bədii tərcümələrinin ayrı-ayrı nümunələrinin, yaxud ümumi vəziyyətinin və problemlərinin təhlili.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının sözü gedən dövr rus ədəbiyyatı və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı bir sıra namizədlik dissertasiyaların mövzusu təşkil etmişdir. Məsələn, F.S.Naciyanın Yuri Bondarev, E.A.Ələsgərovanın Yuri Trifonov, Z.Q.Əliyevanın Valentin Rasputin, P.İ.Məmmədovanın Lyudmila Ulitskaya, M.R.Mustafayevanın Lyudmila Petpuşevskaya, N.İ. Bunyadovanın Yuri Rolyakov, V.K.Pzalının XX əsr rus nəsrinin bədii axtarışları, Q.R.Məcidovanın rus postmodernist ədəbiyyatı, Ü.S.Bəxşəliyevanın rus ədəbiyyatında postrealizm, S.H.Əliyevanın ən yeni rus nəsrində simvolikanın funksiyaları və s. Həmçinin bu və başqa müəlliflərin bir sıra məqalələri və kitabları rus ədəbiyyatının təhlilinə həsr olunmuşdur, o cümlədən ən yeni dövrünü də işıqlandıran kitablar işıq üzü görmüşdür [5, 7].

Bir sıra ədəbiyyatşünaslarımız müxtəlif problemlərin həlli üçün təhlil materialı qismində həm rus, həm Azərbaycan ədəbiyyatına müraciət edirlər. Belə müqayisəli araşdırmaya ədəbiyyatşünaslığımızda daha çox müraciət olunur. Bu yanaşma əsasında yazılan və müdafiə olunan çox saylı dissertasiyalarla bərabər monoqrafiyalar da dərc edilir. Burada biz F.S.Naciyeva [8], S.Ə. Qafarova [6], Z.Ə. Vəliyeva [4], L.F.Əhmədova [2], S.C.Novruzəliyevanın [9] və s. monoqrafiyalarının adını çəkə bilərik.

Ayrı-ayrı rus və Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən müqayisəli şəkildə də araşdırılır. Məsələn, S.Məmmədov Y.Bondarev və İ.Şıxlı, A.Məmmədov və Y.Trifonov, A.Bitov və Anar; V. Bunyadova V.Rasputin və M.Süleymanlı, D.Tahirova Anar və Y.Trifonovun yaradıcılıqlarını müqayisə edərək araşdırmışlar.

Müasir dövrdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin ümumi mənzərəsinə, əsas mərhələlərinə, dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işləri də ədəbiyyatşünaslığımızda yer almışdır. Belə tədqiqatlar toplusu, dissertasiya və bir çox məqalələr şəklində ədəbiyyatşünaslığımızda mövcuddur.

Müasir rus ədəbiyyatının Azərbaycanda öyrənilməsi məsələləri rus-Azərbaycan və Azərbaycan-rus tərcümələri materialı əsasında da aparılır. Burada İ.A.Ağayevanın dissertyasiyasını göstərmək olar [1].

Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycanda rus ədəbiyyatının təkcə fərqli milli ədəbi hadisə kimi yox, həm də ümumbəşər mədəniyyətin əsas elementlərindən biri kimi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqaisədə öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Hər hansı bir dünya ədəbiyyatının öyrənilməsi və qavranılmasında onun

başqa ədəbi mühitlərdə, digər ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən qiymətləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Bu proses həm öyrənilən ədəbiyyat, həm də öyrənən ədəbiyyatşünaslıq üçün elmi cəhətdən bir çox perspektivli tədqiqat istiqamətləri müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Агаева И.А. Проблемы перевода современной русской прозы на азербайджанский язык (на материале перевода романа Ю.В.Бондарева «Берег»). АКД, Баку, 2007.
2. Ахмедова Л.Ф. Город, нравственность, литература. «Городская проза» в русской и азербайджанской литературе. Баку, 2006, 244 с.
3. Бунядова В.Ш. Национальный мир и художественная литература. Опыт типологического сопоставления на материале прозы В.Распутина и М.Сулейманлы. Баку: Нурлан, 2005, 116 с.
4. Велиева З.А. Поэтический феномен русской и азербайджанской прозы 60-80-х годов XX века. Баку: Китаб алэми, 2006, 260 с.
5. Гаджиев А.А. Русская проза. Вторая половина XX века. Опыт мифопоэтического толкования. Учебное пособие. Баку: Китаб алэми, 2003-192 с.; Сетература: история, типология и поэтика русской сетевой литературы. Тезисы лекций. Баку: Мутарджим, 2012- 76 с.
6. Гафарова С.А. Актуальные проблемы современной жанрологии (типология синкретических жанров в русской и азербайджанской прозе II половины XX века). Баку: Китаб алэми, 2003, 266 с.
7. Наджиева Ф.С. Русская литература сегодня. Очерки о новейшей русской литературе. Баку: Мутарджим, 2015, 120 с. и др.
8. Наджиева Ф.С. История в русской и азербайджанской прозе 1970-80-х годов. Баку: Элм, 1992, 119 с.; Современность истории и история современности. Типы отношений к истории и современности в русской и азербайджанской прозе 1970-1980-х годов. Баку: Мутарджим, 2012, 268 с.
9. Новрузалиева С.Дж. Жанры и стили современной драматургии (опыт типологического анализа русской и азербайджанской драматургии последней трети XX века). Баку: Китаб алэми, 2007.- 116 с.

MÜASİR ƏDƏBİYYATDA TƏBİƏT ARAŞDIRMALARI PROBLEMİ: EKO-ƏDƏBİYYATIN ÖYRƏNİLMƏSİ ASPEKTLƏRİ

Sevinc Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan
f.seva79@mail.ru

Summary

THE PROBLEM OF NATURE RESEARCH IN MODERN LITERATURE: ASPECTS OF LEARNING ECO-LITERATURE

Recently, especially at the end of the 20th century, the negative impact of serious natural and man-made disasters on the environment, climate change, pollution of water bodies and the atmosphere have caused great concern in the world. This big problem has led to the creation of a special section in fiction - eco-literature and, in general, new genres and fields in literary studies (eco-criticism, eco-prose, eco-poetry, etc.). Modern science confirms the idea of ecologists about the interconnection and interdependence of the elements of nature, therefore we believe that literature that focuses on human connections with non-human entities in nature can be called ecological literature, or ecoliterature.

Key words: *ecology, environment, ecoliterature, ecoprose, ecocriticism, ecodrama*

Резюме

ПРОБЛЕМА ПРИРОДОИССЛЕДОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭКО-ЛИТЕРАТУРЫ

В последнее время, особенно в конце XX века, большую тревогу в мире вызывают негативное влияние серьезных природных и техногенных катастроф на окружающую среду, изменение климата, загрязнение водоемов и

атмосферы. Эта большая проблема привела к созданию в художественной литературе специального раздела - эко-литературы и вообще новых жанров и направлений литературоведения (экокритицизма, экопрозы, экопоэзии и т. д.). Современная наука подтверждает идею экологов о взаимосвязи и взаимозависимости элементов природы, что литература, в центре внимания которой находятся связи человека с нечеловеческими образованиями в естественной природе, включая реки, горы и т.д., можно назвать экологической литературой, или эколитеатурой.

Ключевые слова: экология, окружающая среда, эколитеатура, экопроза, экокритицизм, экодрама

1992-ci ildən etibarən ABŞ-da rəsmən eko-tənqid kimi adlanan ədəbi-tənqidi cərəyan formalaşmışdır. Bu istiqamət hələ çox gənc olduğu üçün, əsas aspektlərlə bağlı davamlı mübahisələr gedir. Beləliklə, alimlər elmi tədqiqat sistemində bu istiqamətin yeri barədə dəqiq qərar qəbul etməyiblər. Bu istiqaməti sırf ədəbiyyata aid olduğunu hesab etmək lazımdır, yoxsa başqa sahələrə də aid etmək olar? Məsələn, ətraf mühit tədqiqatlarına, humanitar və ya ictimai elmlərə. Tədqiqat mövzusu ilə bağlı sual da açıq qalır. "Eko mətn" anlayışı tam olaraq tərtib edilməyib. Lakin alimlər hesab edirlər ki, XIX əsrdə təbiətin təsvirinə həsr olunmuş bədii əsərləri eko mətnlərə aid etmək olmaz. Buna baxmayaraq, təbiətlə fərqi qarşılaşmaları nəql edən mətnləri və müəlliflərin diqqətini insan fəaliyyətinin ətraf mühitə vurduğu zərər ilə bağlı suallara yönəldən mətnlərlə fərqləndirmək zəruridir[6].

Ekoloji ədəbiyyat və ya eko-ədəbiyyat – təbiət aləmində baş verənlərin bir-biri ilə əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı ideyası müəllifin təkcə insanın deyil, bütün təbiətin daxili dəyərini dərk etdiyi əsərləri əhatə edir. Müəllif ekoloji fəlakətin baş verə biləcəyindən xəbərdardır və təbiətin qalan hissəsi ilə insanın harmonik mövcudluğu üçün əsas tapmağa çalışır. Müəlliflər bütövlükdə dünyanın fəaliyyətini izah edə biləcək universal qanun axtarmaq əvəzinə, dünyanın pluralizmini qəbul edir, əşyalar arasındakı əlaqələrin müxtəlif interpretasiyalarına imkan verir və xətti determinizmi inkar edirlər. Eko-ədəbiyyat anlayışı ilə bilavasitə bağlı, "təbiət haqqında ədəbiyyat", "təbiət haqqında sənədli ədəbiyyat", "ekopoetizm", "ətraf mühit haqqında ədəbiyyat", "təbii-fəlsəfi və ekosofik ədəbiyyat" kimi terminlər meydana gəlmişdir. Tədqiqatın nəticələrindən təbiət haqqında müxtəlif dilli ədəbiyyatların müqayisəli təhlili ilə maraqlananlar istifadə edə bilirlər. Bəzi ölkələr arasında dialoqa nail olmaq yolunda çətinliklər qarşısında mədəniyyətləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq üçün yollar axtarmaq, indiki zamanda, xüsusilə aktualdır. Eko-tənqid müxtəlif mədəniyyətlərin təbiətlə bağlı baxışlarının ümumiliyini anlamaq üçün deyil, həm də hər birimizin ekosofik təsəvvürlərinin formalaşması üçün məlumat verə bilər.

Professor Skot Slovik ekoədəbiyyatda üç böyük kateqoriya ayırır: "ecofiction" (ətraf mühit haqqında bədii nəsr), "ecopoetry" (eko-poeziya) və "non-fiction nature writing" (qeyri-bədii ədəbiyyat)[3]. Slovik hər üç kateqoriyaya aid olan müəlliflərin siyahısını vermişdir. Birinci siyahıya Rudolfo Anayo, Ernest Hemenqueyi, Toni Morrisonu, Villa Karteri və s.; ikinciye Qeri Snayderi, Robert Frostu, Cudit Raytı və s.; üçüncüyə Henri Toro, Con Myuiri və s. aid etmişdir. Bu üç iri kateqoriyadan başqa, o "environmental drama"(eko-dram), "green film" (eko-film) və məşhurlar "yaşıl" mədəniyyətin hissəsi olan musiqini "oral narratives" (şifahi təhkiyə)[6] kimi növlərdə ayırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müəlliflərin yaradıcılığını hər hansı bir kateqoriyaya aid etmək olmaz. Məsələn, Toro həm esse yazırdı, həm də poetik əsərlər yaradırdı, bəzi şairlər isə esse janrına müraciət edirdilər (Gerri Snayder, Vendel Berri və s.).

Ekofiction (həmçinin "eko-fantastika") — təbiəti (qeyri-insan) və ya ətraf mühitə yönəlmiş (insanın təbiətə təsiri) bədii əsərlərini əhatə edən ədəbiyyatın bir qoludur. Bu superjanrın köklərini klassik, pastoral, magik realizm, heyvan metamorfozu, elmi-fantastika və digər janrlarda görmək mümkün olsa da, ekofiction termini 1970-ci illərə qədər məşhurlaşmadı. Müxtəlif hərəkətlər ətraf mühit və təbiət ədəbiyyatının partlaması üçün platforma yaratdı. Bu isə ekotənqidin inkişafına təkan verdi. Eko-tənqid ədəbiyyatın və ətraf mühitin diferensial nöqteyi-nəzərdən öyrənilməsidir. Burada ədəbiyyatşünaslar ətraf mühit məsələlərini əyani şəkildə əks edən mətnləri təhlil edir və təbiətin ədəbiyyatla bağlı müxtəlif yolları araşdırırlar. Ekoloqlar iddia edirlər ki, "çox zaman insan və ekosistem arasındakı münasibətlər daha erkən ədəbiyyatda istifadə olunmayıb"[5].

XX əsrin sonunda ədəbiyyatın daha bir janr – eko-nəsr məşhurlaşmağa başladı. Bu janrda diqqət insan və təbiət arasındakı münasibətlərə yönəldildi.

Eko-nəsr – bədii ədəbiyyatın janrıdır, burada bütün hadisələrin, hətta hekayənin əsas qəhrəmanı ətraf mühit sayılır. İnsanın təbiətə təsiri ilə bağlı bir çox ictimai əhəmiyyətli mövzuları özündə əks

etdirir: iqlim dəyişikliyi, su hövzələrinin və havanın çirklənməsi, insan tərəfindən daim meşələrin qırılması və s. Həmçinin bu janrdakı bir çox kitablarda baş qəhrəmanla ətraf mühit arasındakı əlaqə və onların bir-birinə təsiri haqqında danışılır.

Biz bu gün tanıdığımız formada eko-nəsr janrı 1900-cü illərə qədər inkişaf etməmişdi. Bütün bunlar ictimai və ətraf mühitə həssas olan yazıçıların, yəni Epton Sinklərin "Cəngəllik" və Cek Londonun "Əcdadların harayı" əsərləri ilə başladı. Bir əsr ərzində Corc R. Stüart və Rey Bredberi kimi elmi-fantastika yazıçıları yer üzünü epidemiyalardan və təbii fəlakətlərdən sonra insan məhvinin astanasında göstərdilər.

Bəlkə də eko-nəsr üçün vacib impuls, 1962-ci ildə Reyçel Karsonun "Səssiz bahar" nəşri ilə verilmişdir [4]. Həmin vaxt yazıçılar ədəbiyyat vasitəsilə dünyanı dəyişə biləcəklərinə əmin idilər. Yazıçı öz kitabında pestisidlərin ətraf mühitə, xüsusilə quşlara zərərli təsirindən bəhs edir. Kitab insanları ətraf mühitlə bağlı problemlər barədə düşünməyə vadar etdi və pestisidlər ilə bağlı qanunvericiliyin dəyişdirilməsinə təkan verdi. Daha sonra - bütün Birləşmiş Ştatlarda kənd təsərrüfatı sahəsində zərərli həşəratların məhv edilməsi üçün dərmanlardan istifadəsinə tam qadağa qoyuldu.

"Eko-nəsr" termininin özü 1960-1970-ci illərdə, artıq ekologiyanın müstəqil bir elm kimi tanınmasından sonra meydana gəlmişdir. Ətraf mühitin qorunması uğrunda mübarizə aparılması nəzər nöqtəsi zərurətə çevrilmişdi. Ətraf mühitin digər hərəkətləri ilə birlikdə bu janr tez bir zamanda məşhurlaşdı. Hesab olunur ki, eko-nəsr öz əsasını hələ erkən ədəbiyyatda götürür: mifologiya, antik ədəbiyyat. Çünki demək olar ki, hər dövrdə təbiəti ucalmaq və ya insanın ətraf dünyaya necə təsir etdiyini göstərmək üçün qələmi götürən təbiət sevnələri olub.

Bu janr bir çox üslublardan ibarətdir: başlıca olaraq modernizm, postmodernizm, realizm və magik realizm. Buna görə də bir çox ədəbi janrlar: detektiv hekayələr, məhəbbət romanları, elmi-fantastika və fentezi ilə kəsişə bilər.

Eko-nəsr təbiət hekayəsinin baş qəhrəmanına çevrilir və bununla da insanın ətraf aləmlə əlaqəsini göstərir. Bu janrdakı hekayələr çox vaxt uydurma yerlərdə baş verir və əsərin süjeti onlarla insan münasibətləri ətrafında qurulur [1]. Lakin sanki hekayə özü insanı təbiət aləminə aparır, oxucu ilə birlikdə nəfəs alır və qəhrəmanın hər addımına təsir edir.

Lakin janra xas olan fantaziyalara baxmayaraq, oxucunun hadisələrin baş verdiyi bütün yerlərin həqiqətən də mövcud olduğunu düşünməsi üçün kifayət qədər real təsvir olmalıdır, çünki yalnız belə insanı ətraf mühitin problemləri barədə düşünməyə vadar edən yeganə yoldur. İnsanın ətraf mühit qarşısında məsuliyyəti isə ekonəsrin ən vacib ideyalardan biridir. Çox zaman bu janrın romanlarının süjetləri antiutopiyaya bənzəyir, burda klimatik fəlakətlər hadisələrdən əvvəl baş verir. Çünki məhz bu yolla oxucunu mümkün gələcəkdə baş verə biləcək kataklizmlərlə qorxuya salmaq və indiki dövrdəki problemlər haqqında düşünməyə vadar etmək olar.

Eko-nəsr artıq uzun müddətdir ki, insanların həyatını yaxşılaşdırmağa kömək edir. Hətta bir ara alimlər araşdırma aparmışlar ki, bədii ədəbiyyatın təsiri nəticəsində oxucular canlılar və iqlim dəyişikliyinə görə daha çox narahat edə bilər, həmçinin insanların ətraf mühitlə bağlı məsələlər barədə məlumatlılığını artırır. Məsələn, 2016-cı ildə dünyamızı dəyişən 9 roman siyahısına eko-nəsr kimi təsnif edilə bilən iki kitab daxil edilib: Con Steynbekin "Qəzəb salxımları", Epton Sinklərin "Cəngəllik" əsəri. Hər iki roman tez bir zamanda məşhurlaşdı və hal-hazırda klassik ədəbiyyatın nümunələri hesab olunur [2].

"Cəngəllik" romanı ədəbiyyatın bu dünyanı necə dəyişə biləcəyinin canlı nümunəsidir. Çıxaqoda və Amerikanın digər sənaye şəhərlərində mühacirlərin ağır iş şəraiti və istismarı haqqında romandır. Epton Sinklər bir anda bir neçə problemə diqqət cəkməyi bacarmışdı. Oxucular istehsalda yoluxmuş ətlə bağlı məlumatlara dərhal reaksiya verdilər. Çünki təbii ki, onlar sağlamlıqları üçün təhlükəli olan əti yemək istəmirdilər. Xalq arasında baş verən etirazdan sonra bir anda insanların təhlükəsizliyinə zəmanət verə biləcək iki qanun qəbul edildi: ət yoxlaması haqqında qanun və təmiz qida və dərman vasitələri haqqında qanun. Lakin müəllif özü uşaq və qadınların istismarı problemini, eləcə də zavodlarda cəhənnəm iş şəraitini üzə çıxarmaq istəyirdi. Bu problem hələ də həll olunmasa da, Sinklər "Cəngəllik" romanı sayəsində diqqəti ona cəlb etməyə müvəffəq olmuşdu.

Hər il dünya əhalisi üçün ətraf mühitlə bağlı problemlər getdikcə daha da kəskinləşir: dünyada təbiətə mənfi təsirimizə görə narahatlıq getdikcə artır. Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı suallar da

ortaya çıxır. Bir çox insanlar bunun sadəcə siyasət məsələsi olduğunu düşünür. Lakin ədəbiyyat ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəmizin anlaşılması üçün mühüm rol oynayır. Eko-ədəbiyyatda ədəbiyyat və ətraf mühit bir araya gəlir.

Ədəbiyyat

1. Смирнова А.И. Актуальные проблемы изучения современной натурфилософской прозы // Природа и человек в художественной литературе : материалы Всерос. науч. конф. Волгоград : Издательство ВолГУ, 2001. С. 5–13
2. Murphy P.D. Ecocritical Explorations in Literary and Cultural Studies: Fences, Boundaries, and Fields. Plymouth : Lexington Books, 2009. 217 p.
3. Slovic S. Literature // A Companion to Environmental Philosophy. Malden, Oxford : Blackwell Publishing Ltd., 2001. P. 251–263.
4. Baldick Ch. Ecocriticism // The Oxford Dictionary of Literary Terms. Oxford University Press, 2008. Oxford Reference Online. National Library of Australia. URL: <http://www.oxfordreference.com.rp.nla.gov.au/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t56.e359> (дата обращения: 13.03.2024).
5. Devall B., Drengson A., Schroll M. The Deep Ecology Movement: Origins, Development, and Future Prospects (Toward a Transpersonal Ecosophy) // International Journal of Transpersonal Studies. 2011. № 30 (1–2). P. 101–117. URL: <http://www.transpersonalstudies.org/Images/Repository/ijts/Downloads/Drengson-Devall.pdf> (дата обращения: 26.02.2024).
6. Slovic S. The Third Wave of Ecocriticism: North American Reflections on the Current Phase of the Discipline // Ecozone. 2010. № 1. P. 4–10. URL: <http://www.ecozona.eu/index.php/journal/article/view/19/64> (дата обращения: 02.02.2024).

МИР СКВОЗЬ ВОСПРИЯТИЕ ЭКСЦЕНТРИЧНОГО ХУДОЖНИКА В ПРОЗЕ РУССКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ XX ВЕКА

Афер Ализаде

Азербайджанская государственная академия искусств

доктор философии по филологии, доцент

Азербайджан

Alizadeafer@rambler.ru

Summary

THE WORLD THROUGH THE PERCEPTION OF AN ECCENTRIC ARTIST IN THE PROSE OF RUSSIAN AND ENGLISH WRITERS OF THE XX CENTURY

The craziness and insanity of a creative person as a protest against the imperfection of life, the image of an eccentric artist who plunges into hysteria by being moved from one reality to another is a topic of deep interest both for Russian and English writers. An artist's addiction to art, creative process, paints is a special form of madness. In the prose works analyzed in the article, the attention is focused on non-standard feelings, thoughts and behavior, expressive eness, inspiration, self-isolation, unique understanding of the surrounding world, personality change, abstract thinking and imaginative obsession of fine art masters.

Key words: *artist, creativity, landscape, the portrait master, madness.*

Xülasə

DÜNYA EKSENTRİK ARTISTIN DAVRANIŞI İLƏ XX ƏSRİN RUS VƏ İNGİLİS YAZIÇILARININ NƏSRİNDƏ

Yaradıcı insanın həyatın qeyri-mükəmməliyinə etirazı kimi çılgınlıq və dəlisovluğu, bir reallıqdan digər reallığa çəkilərək istəriyaya qərq olan eksentrik rəssam obrazı rus və ingilis yazıçılarına dərin maraq kəsb edən mövzudur. Rəssamın incəsənətə, yaradıcı prosesə olan mübtəlalığı çılgınlığın xüsusi bir formasıdır. Məqalədə təhlil olunan nəsr əsərlərində diqqət mərkəzində təsviri sənət ustalarının qeyri-standart duyğu, düşüncə və davranışları, ekspressiyası, özünə qapalılığı, ətraf aləmi özünəməxsus tərzdə dərk, şəxsiyyət dəyişkənliyi, abstrakt təfəkkür və obrazlı təxəyyülü inkişaf etdirən qarabasmalardır.

Açar sözlər: *rəssam, yaradıcılıq, mənzərə, portretustası, dəlilik.*

Безумие творческого человека как протест несовершенству жизни, образ впадающего в истерию эксцентричного художника, из одной реальности переносящегося в другую, глубоко интересуют И. Бунина, К. Паустовского, А. Кристи и Г. Честертон. Одержимость очарованного творчеством художника – особый вид сумасшествия, в котором имеют местодушевное самоистязание, экспрессия, погружение в себя, нестандартное восприятие действительности, раздвоение личности, перепады настроения, апатия, резко сменяющаяся творческим подъемом и лихорадочным возбуждением, галлюцинации, ведущие к интенсивному развитию воображения и интуиции.

Образ неуравновешенного творца встречаем в рассказе Ивана Бунина «Безумный художник» (1921). В писателе явственно проступает тоска по дому и родным просторам. Рассмотрим более подробно сюжет рассказа. Художник, переживший личную трагедию, потерявший жену и первенца, мечется мыслью воплотить замысел на полотне: обуреваемый навязчивой идеей написать бессмертное творение о рождении младенца Иисуса, он в облике богоматери намеревается воскресить умершую при родах любимую женщину. Через крайнюю углубленность во внутренний мир своих героев он пытается постичь скрытые пласты жизни. Однако вместо изначально задуманных светозарных ликов серафимов на картине предстают кровавые видения – нелепые образы, символизирующие боль и ужас.

Безумие как состояние наваждения, жизнь и деятельность художника на пределе эмоций и физических возможностей волнуют так же Константина Паустовского в психологической повести «Исаак Левитан» (1937). Бесправие, гонение и высылка из России сопровождают блистательного художника XIX века, выразителя русского пейзажа. Еврейский юноша подвергается открытой неприязни и неприятию своего таланта еще будучи учеником Алексея Саврасова. Не-русский человек не должен браться за русский пейзаж. Этой тонкой константе могут коснуться исключительно коренные русские художники – таково с угрозой серьезных последствий заявление, адресованное окружением, погруженному в содержание неизмеримых русских далей художнику, *«робкому певцу русской природы»* [1; 12]. Так возникают у знающего Россию до сердцевины Левитана ведущие к развитию психической болезни уныние и нетерпимость.

К мировидению одного из величайших портретистов XIX века обращается Паустовский в повести «Орест Кипренский» (1937). Университетами предоставленного самому себе юного дарования выступают набережная Невы, сады Ораниенбума, рассказы матросов из морской богадельни, Императорская Академия художеств. В них он упорно ищет созидательные начала, причастность к которым и формируют его духовный склад. На его образование особо влияют занятия Д. Левицкого, руководителя портретного класса, и наставления Г. Угрюмова, исторического живописца. Со страстью и строгостью Кипренский следует совету Г.-Ф. Дуайена, признанного мастера декоративной живописи, исполняющего в то время должность ректора, *«изучать лица людей и краски своего века»*, чтобы быть подлинным живописцем своего времени [2; 106]. Вскоре галерею полотен Кипренского дополняют автопортреты и портреты его современников, в числе которых люди, оставившие яркий след в истории и искусстве России – поэты, меценаты, знатоки живописи, актеры. Талант Кипренского как первоклассного мастера портрета достигает полного выражения в Риме, где он совершенствует художественное мастерство. Стремительно растет его слава в Женеве. Проживая жизнь баловня судьбы и модного художника, он завоевывает высшие круги Петербурга, однако признание вскоре заменяется травлей и забвением. Обласканный властью, имевший высшие государственные награды и почести, мастер портрета предается жестокой опале. На смерть крупнейшей фигуры русской портретной живописи не откликнутся ни в высшем свете, ни в газетах.

В повести подчеркнута проступают такие качества Кипренского, как неустойчивость и неуравновешенность. Он истощает себя громким именем. Утрате памяти и *«медленному умиранию»* способствуют также загадочная смерть его натурщицы и слуги, начавшиеся расследования, пристрастие к выпивке [2; 125].

Скрытое родство творческого и преступного получает дальнейшее развитие в английской прозе первой трети XX века. Неуравновешенность, переходящая в реальную патологию психики и выливающаяся в чудовищное преступление, обнаруживается в романе Агаты Кристи «Убийство в доме викария» (1930). Болезненная корысть получает свое выражение в образе талантливого художника Лоуренса Реддинга, проникнутого скепсисом, коренящимся в убеждении, что человеческая природа и общество изначально несовершенны. Изучая живопись по велению сердца, что дает ему возможность вникнуть не только в основы искусства, но и в психологию человека, он становится свидетелем большинства поступков, на какие могут быть способны люди. Реддинг проживает трудную жизнь в поисках призвания. Даже заняв заслуженную нишу в среде художников, он, в конечном итоге, оказывается в духовном тупике. Меркантильные интересы, ненасытность, стремление к обогащению, извлечение выгоды берут верх. Сговорившись со своей любовницей Анной Протеро, Реддинг с преувеличенным чувством собственной значимости отваживается на умышленное убийство. Соотношение божественного дара и порочности интересует Гилберта Кийта Честертона в рассказе «Злой рок семьи Дарнуэй», входящем в серию «Недоверчивость отца Брауна» (1926). Художник-пейзажист Мартин Вуд принимает предложение distinguished семейства Лондона отреставрировать фамильные портреты отпрысков прославленного рода Дарнуэйев. Но не только первые образцы английской портретной живописи волнуют изощренный ум художника. В расчетливом Вуде пробуждается чутье охотника. Раз согрешив, он полностью оказывается во власти этого дьявольского желания. Жажда богатства, нездоровое желание бросить тень на своего соперника, талантливого реставратора Гарри Пейна, у него граничит с безумием. Хладнокровно убив последнего потомка Дарнуэйев, он намеренно связывает это убийство с несуществующим семейным проклятием старинного рода.

Герой Честертона четко следует своим принципам – жить ради удовлетворения своих преступных потребностей. Для него нет других законов помимо собственных желаний. Он с легкостью, без угрызания совести обходит нравственность и закон.

Представленные произведения направлены на прояснение тонких взаимосвязей видимого и невидимого в творчестве непредсказуемого художника – бытия и небытия, вечного и временного, уверенности в успехе и осознании собственного несовершенства. Художник конфликтует со стандартами мышления современного ему общества. Своей творческой деятельностью он встречает мощное сопротивление. Он прилагает максимальные усилия добиваться признания этого мира и возможности творить согласно своим принципам и убеждениям. Художник держится изо всех сил, усилием воли пытается раздвинуть горизонты выбранной сферы, несмотря на все барьеры, которые возводит на его пути общество потребления. В поисках человеческого в человеке он концентрирует свои мысли на самоанализе. Безумие художника – многоаспектный феномен. Оно одно из проявлений современной реальности, оттого и безумие человека искусства предстает как особый вид сумасшествия. Безумие неуравновешенного художника есть протест несовершенству жизни. Состояние наваждения у художника – это не что иное, как ясность духа и мышления. *Художник неумного темперамента живет очень напряженной внутренней жизнью. Художнику свойственно желание заглянуть за грань. На художественном уровне и в философском аспекте безумие – это душевное испытание большого таланта, которому невыносимо все обыденное и приземленное.*

Литература

1. Паустовский К. Исаак Левитан: повесть / К. Паустовский. – Ленинград: Искусство, – 1961. – 32 с.
2. Паустовский К. Орест Кипренский: повесть / К. Паустовский. Повести и рассказы. – Ленинград: Художественная литература, – 1985. – 320 с.

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ ZAMAN ANLAYIŞININ NİTQ HİSSƏLƏRİ İLƏ İFADƏSİ

Günəl Əlizadə

Bakı Slavyan Universiteti, dissertant

Azərbaycan

zg.alizade@mail.ru

Summary

CONCEPT OF TIME IN PROVERBS EXPRESSION WITH PARTS OF SPEECH

The article is devoted to the expression of the concept of time in proverbs with different parts of speech. These instructive sayings bring joy to the heart. Proverbs with national characteristics and color cannot be translated into other languages due to these characteristics, therefore they are considered the wisdom treasure of this or that nation. These philosophical ideas are born from the depths of the soul of each nation, and are polished by passing from language to language for centuries. Here, dozens of proverbs that express the concept of time through nouns, adjectives, adverbs, verbs, conjunctions are analyzed. Although the concept of time is expressed by different parts of speech in these definite ideas, regardless of the life conditions and period in which it was created, they do not have a specific concept of time, they reflect general time, can be used in different situations, and are distinguished by their functionality.

Key words: *proverbs, time, noun, adjective, adverb, verb, postposition*

Резюме

ПОНЯТИЕ ВРЕМЕНИ В ПОСЛОВИЯХ ВЫРАЖЕНИЕ ЧАСТЯМИ РЕЧИ

Статья посвящена выражению понятия времени в пословицах. Эти поучительные изречения приносят радость сердцу. Имеющие национальные особенности и колорит, пословицы не могут быть переведены на другие языки, и считаются сокровищем мудрости того или иного народа. Эти философские мысли рождаются из глубины души каждого народа и веками шлифуются, переходя из уст в уста. В данной статье анализируются десятки пословиц, выражающих понятие времени через имена существительные, прилагательные, наречия, глаголы и послелоги. Однако, несмотря на это пословицы не имеют конкретного понятия времени, они отражают общее время независимо от жизненных условий и периода, в который были созданы. Эти мудрые изречения могут употребляться в разных ситуациях и отличаются своей функциональностью.

Ключевые слова: *пословицы, время, существительное, прилагательное, наречие, глагол, послелог.*

Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatının həcmə kiçik, mənacə geniş hikmət toplusudur. Xalqın bəzən nikbin, bəzən bədbin əhval-ruhiyyəsini əks etdirən bu müdrik kəlamlar müxtəlif təcrübələr nəticəsində yaranmış, uzun yollar keçərək əcdadlarımızın canlı nəfəsini bizə çatdırmışdır. Atalar sözlərinin toplanmasında misilsiz xidməti olan alimlərdən S.Əlizadə “Oğuznamə” toplusunda “Müdrikliyin sönməz işığı” adlı ön sözdə qeyd edir: “Atalar sözləri bugünkü oxucuya nə verir, hər bir pəremik vahidin ən qiymətli cəhəti nədədir: yığcamlığında, nəsihətamiz ruhunda, obrazlılığında, ahəngindəmi və ya dərin ictimai-fəlsəfi məzmununda? Əlbəttə, bu xüsusiyyətlərin ideal vəhdətində!” [5, 7].

Bizlər hikmətli sözlərə o qədər vərdiş etmişik ki, gündəlik nitqimizdə tez-tez xalq müdrikliyinin göstəriciləri, xalq zəka və düşüncəsinin, xalq həyat təcrübəsinin nəticələri sayılan atalar sözlərinə müxtəlif şəraitlərdə müraciət edirik. Son dərəcə yığcam, lakonik, konkret, hakimənə fikirlər sayılan müdrik sözlərdə də adi cümlələrdə olduğu kimi zaman anlayışı əsasən feil vasitəsilə verilir.

Məlumdur ki, feilin üç zamanı var. Atalar sözlərində üç zamanın da qrammatik göstəriciləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Belə ki, şifahi şəkildə yaranan və nəsildən nəslə keçərək günümüzə də öz işləkliyini itirməyən atalar sözləri və məsəllərdə həm şühidi keçmiş zamana, həm də nəqli keçmiş zamana aid yüzlərlə nümunə mövcuddur: Qələndər dərd əlindən dağa çıxdı, dedilər – bəxtəvər yaylağa çıxdı [4, 377]; Danışanda gül incidi, gül dərəndə gül incidi [2, 30]; Qarğadan gözəl quş istədilər, balasını gösdətdi [4, 366] nümunələri şühidi keçmiş, Kitabı satıb, gəncəfə alıb [4, 347]; At ölüb, itlərin bayramıdır [4, 80] nümunələri isə nəqli keçmiş zamanla ifadə olunmuşdur.

Atalar sözləri və məsəllər milli ədəbi dilin əsas laylarından birini təşkil edir. Onlar xalq yaradıcılığının, adət-ənənələrinin qısa və ifadəli şəklinin güzgüsüdür. Bu hikmətli kəamlarda indiki zamanın qrammatik göstəriciləri əks olunur: Qəm insanı əridir [4, 377]; Yeyilən yeyilir, qonağım küsülü gedir [4, 565]; Yaxasını bit yeyir, çuxasını gen geyir [4, 536].

İnsanın hiss və həyəcanını, arzu və istəklərini, düşüncəsini əks etdirməkdə aciz olan adi nitqi gözəlləşdirməyə xidmət edən atalar sözləri və məsəllər daha çox qeyri-qəti gələcəklə ifadə olunur: Qəm qəmi çəkər, nəm nəmi [4, 377]; Yer oturan kişi ilə şərəflənər [4, 561]; Kor at *gecə* də otlar [4, 347]; Yıxılan ağaca balta çalan çox olar [4, 565].

Tərkibində qeyri-qəti gələcəyin inkar formasının mövcud olduğu atalar sözləri də kifayət qədərdir: Yeyin gedən yol kəsməz [4, 565]; Fitrə-zəkat verməklə cənnəti satın almaq olmaz [4, 256]; Oğul günahsız olmaz, ata mərhəmətsiz [4, 442] və s.

Qəti gələcək zamanlı atalar sözləri də mövcuddur: Uşağı yüz öyrət, gördüyündeyəcək [3, 157]; Arvad malı alçaq qapı kimidi, girəndə də başına dəyəcək, çıxanda da [1, 37]; Ölümü görəcəksən ki, bayılmağa razı olasan [1, 196].

Məlumdur ki, dilimizdə isimlər üstünlük təşkil edir. Atalar sözləri və məsəllərdə də temporal isimlər tez-tez qarşımıza çıxır: *Zaman* keçər, söz qalar [2,27]; Dediyni deyir, demədiyni *gedər-gəlməz vaxta* saxlayır [2,32]; Vətənin bir *qışı* qübrətin yüz *baharından* yaxşıdır [2,13]; *Gündüz* yarasaya gecədir [5, 147]; Hər *gecənin* bir gündüzü var [1, 126]; Yazın hərəkəti, payızın bərəkəti [4, 558].

Sərhədsiz aləm sayılan atalar sözləri ən böyük hikmətləri hərtərəfli, dərin və sadə şəkildə ifadə edir. Bu incilərdə zaman anlayışının qoşmalarla ifadəsi çoxluq təşkil edir: Qara qız *bəzənincə*, toy əldən gedər [4,362]; Kök *arıqlayana kimi*, arığın canı çıxar [4,351]; *Acığın əvvəli* dəlilik, axırı peşmanlıq [2,45]; Tülkü tülküliyə *bildirincə*, dərisin boğazından çıxardılar [1, 224].

Dərin və təsirli ifadələr məcmuəsi olan hikmətli kəlamlarda xalq ruhunun sərrastlığı, axıcılıq ön plandadır və fikir daim canlıdır. Atalar sözlərində zaman anlayışı feili bağlamada və feili bağlama tərkiblərində də əks olunur: *Yer yiyəsiz olanda*, donuz təpəyə çıxar [4, 562]; *Yeyəndə* çeynə, *danişanda* fikirləş [4, 564]; Aşığın sözü qurtaranda yarım-yarım çağırar [2,26]; Köç qayıdanda sürünün arxası irəli düşər [2,18]; *Axmaq sükut edəndə* ağıllı görsənər [2,33].

Azərbaycan dilində istifadə olunan bəzi zaman zərfləri semantika baxımından feilin qrammatik zamanlarını konkretləşdirir. Atalar sözlərində istifadə olunan *indi* sözü indiki zamanı; *dünən*, *əvvəl* və s. sözləri keçmiş zamanı; *sabah*, *sonra* və s. zərfləri isə gələcək zamanı ifadə edir: Dəlilər dünyanı əkdilər, ağıllılar *indi* cüt qoşur [2,44]; Söz söylədiyin adamı tanı, *sonra* ona söz söylə [2, 23]; Ağsaqqal sözünün *axıra* saxlar [2,25]; *Əvvəl* düşün, *sonra* danış [2,31]; Bu günün işini *sabaha* saxlama [2,27]; Dünya mənim deyən *dünən* gəldik yasından [1, 96]; Bu gün sən deyərsən, *sabah* sənə deyərlər [2,31] və s.

Bununla yanaşı, dilimizdə ümumi zaman anlayışını ifadə edən zərflərin istifadə olunduğu atalar sözləri də var: Yəhər atın belində *həmişə* qalmaz [4, 565]; *Heç vaxt* heç vax demə [4,324]; Ağıllı dostunu *hər zaman* xatırlar, axmaq işi düşəndə [2,36]; Dəliyə *gündə* bayramdır [2,44].

Söz *tez* yayılar [2,23]; Əmanət ata minən *tez* düşər [4, 243] kimi atalar sözlərində isə zamanın işləkliyi ön plana çəkilir.

Dilimizdə elə atalar sözləri vardır ki, zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən yaranmışdır, onlarda zaman anlayışını ifadə edən heç bir göstərici olmasa da tərkib hissələrindəki iş, hərəkət və hadisələrin eyni zamanda baş verdiyi anlaşılır: Hirs gəlir, üz qaralır, hirs gedir, üz qaralır [2,46].

Atalar sözlərində zaman anlayışı ifadə edən sifətlər də var, lakin belə atalar sözləri azlıq təşkil edir: *Bugünkü* bağır-övkə sabahın yağlı tikəsindən irəlidir [1, 67]; *Builki* sərcə bildirki sərcəyə civ-civ öyrədir [1, 67]; Bugünkü söz *sabahkı* sözün körpüsüdür [1, 67]; *Sonrakı* peşmançılıq fayda verməz [1, 210].

Bu ibrətamiz kəlamlar qəlbi rıqqətə gətirir, milli xüsusiyyətlərə və koloritə malik olan atalar sözləri bu xüsusiyyətlərinə görə digər dillərə tərcümə oluna bilmir, bu səbəbdən bu və ya digər xalqın öz hikmət xəzinəsi sayılır. Bu fəlsəfi fikirlər hər bir xalqın ruhunun dərinliklərindən doğur, əsrlər boyu el arasında dildən dilə dolaşaraq cilalanır. Bu qəti fikirlərdə zaman anlayışı müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunsada, yarandığı həyat şəraitindən və dövrdən asılı olmayaraq onlarda konkret zaman anlayışı yoxdur, onlar özündə ümumi zaman əks etdirir, müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə oluna bilirlər və öz işləkliyi ilə seçilirlər.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü / tərt. ed. C.Bəydili – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – 264 s.

2. Atalar sözü / tərt. ed. Ə.Hüseynzadə – Bakı:Yazıçı, –1981. – 336 s.
3. Azərbaycan folkloru: (məktəblilər üçün seçmələr) / tərt. ed. B. Abdulla – Bakı: Şərq– Qərb, 2005. – 360 s.
4. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti / tərt. ed. İ.Həmidov – Bakı: OKA Ofset, – 2004. – 586 s.
5. Oğuznamə / tərt. ed. S.Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 216 s.

XVIII ƏSR LİRİKASINDA KLASSİK ŞEİR ŞƏKİLLƏRİNİN İŞLƏNMƏ TEZLİYİ

Fidan Əlizadə

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçisi
Azərbaycan
piriyeva.fidan@inbox.ru

Summary

CLASSICS IN LYRICS OF THE 18TH CENTURY FREQUENCY OF DEVELOPMENT OF POETRY IMAGES

In the 18th century, our classical poetry, written in our native language, already had a five-hundred-year treasure. For these centuries, our outstanding masters of the word have enriched the classical poetry of Azerbaijan with such lyrical genres as kasida, rubai, tuyug, muhammas, musaddas, muashshar, mustazad, murabbe, tahmis, tashdir, tasdis. In the article, the changes in the ratio of the frequency of development of the genres of classic divan poetry in Azerbaijani lyric poetry of the 18th century, the main reasons and consequences of this are investigated. During the research, work was carried out on the texts, historical-comparative, inductive and deductive methods of research were used.

Key words: *poetry, poem, genre, gazelle, muhammas.*

Резюме

КЛАССИКА В ЛИРИКЕ XVIII ВЕКА ЧАСТОТА РАЗВИТИЯ ПОЭЗИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ

В XVIII веке наша классическая поэзия, написанная на родном языке, уже имела пятисотлетний клад. За эти столетия наши выдающиеся мастера слова обогатили классическую поэзию Азербайджана такими лирическими жанрами, как касыда, рубай, туюг, мухаммас, мусаддас, муашшар, мустазад, мураббе, тахмис, ташдир, тасдис.

В статье исследуются изменения соотношения частоты развития жанров классической диванной поэзии в азербайджанской лирике XVIII века, основные причины и последствия этого.

В ходе исследования проводилась работа над текстами, использовались историко-сравнительный, индуктивный и дедуктивный методы исследования.

Ключевые слова: *поэзия, поэма, жанр, газель, Мухаммад.*

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında məzmun və təsvir obyektinə münasibət baxımından olduğu kimi, şeir şəkillərinin işlənmə nisbəti etibarilə də müəyyən dəyişiklik baş verirdi.

Qəzəl janrı XVIII əsrdə də şairlərin yaradıcılığında özünüifadənin ən yaxşı formalarından biri olaraq qalmaqda idi. Sözügedən mərhələdə yazılmış qəzəllərin təhlili zamanı diqqəti cəlb edən ilk cəhət onlarda dil və üslub baxımından sadələşməyə, xəlqiləşməyə doğru nəzərəçarpan dəyişikliyin olmasıdır. Məsələn, aşağıdakı qəzəl formal cəhətdən klassik qəzəl janrının bütün tələblərinə - vəzn, təqtilər, rədif, qafiyə, beytin tamlığı - tam cavab verir. Təbii ki, leksik tərkibi etibarilə də şeirdə ərəb-fars sözləri çoxluq təşkil edir. Lakin bu sözlərin əksəriyyəti xalq tərəfindən geniş işlənən, danışığ dilimizə daxil olmuş, ümumişləklilik statusu qazanmış sözlərdir. Ən əsası isə hərəkət bildirən sözlər, feillər milli dilin lüğət tərkibinə məxsus kəlmələrdən seçilmişdir.

Saçına uymuş xəyalım, çünki ənbər bu kimi,

Ol səbəbdən incəlib qəddim olubdur mu kimi [4, 149].

Sevgilinin saçı ənbər bu – xoş ətirli xüsusi növ düyü – kimi ətir saçdığı üçün xəyalım onun əsiri olmuş, yəni hər an onu düşünürəm, heç ağılımdan çıxmır. Bu səbəbdən, yəni fikir çəkməkdən qəddim incəlib mu kimi, yəni tük kimi (sevgilinin saçının bir teli kimi) olub. Bir cümlə ilə desək, saçının fikrini etməkdən qəddim saçının tükünə bənzər olub. Məlumdur ki, bir bənzətmə ilə (mu kimi) iki (və daha artıq) mənaya işarə divan şeirinin başlıca keyfiyyətlərindəndir.

XVIII əsr lirikasında klassik janrların işlədilməsində müşahidə olunan bir nüansı qeyd etmək lazımdır: bəzi şeir şəkilləri poeziya səhnəsini tərk edirlər. Akademik Həmid Araslı bu xüsusda yazırdı: “*Qəsidələr unudulduqca müxəmməs, habelə müstəzad yazmağa həvəs çoxalırdı. ...Aşıq şeirinin əsas forması olan qoşmada çox şairlər qələmini sınayırdı. Şairlər indiyədək yalnız folklorda işlənən gəraylı, təcnis, bayatı kimi janrlara da həvəs göstərirdilər*” [1, 40-41].

Həqiqətən də, XVIII əsrdə, misal üçün, **qəsidə** nümunələrinə çox nadir hallarda rast gəlinir. Bu mərhələdə qəsidələri hardasa tarixi mənzumələr əvəz edir, müxəmməs geniş vüsət alır və s. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında qəsidə janrından danışsaq, Arif Şirvaninin ictimai-sosial məzmunlu, şikayət və etiraz notları ilə, bir az da didaktik əhval-ruhiyyədə, həkimanə əda ilə yazılmış “Ey mənə tənə vuran Mustafa xani-Şirvan” misrası ilə başlayan qəsidəsini (məzmun baxımından əsəri tarixi mənzumə də adlandırmaq olar) nümunə göstərə bilərik.

*Ey mənə tənə vuran Mustafa xani-Şirvan,
Bax bu dibaçeyi-məzmunum eşit, ərzimi qan!* [2, 234].

XVIII əsr lirikasında şeir dilinin xəlkiləşdiyini və ictimai motivlərin nəzmin əsas mövzularından birinə çevrildiyini bütün klassik janrlar səviyyəsində görürük. Eyni proses **müstəzad** janrında da getmişdir. XVIII əsr lirikasında daha çox Vaqifin, sonra isə Molla Vəli Vidadi, Nişat Şirvani və Ağə Məsihi Şirvaninin müstəzad janrına müraciət etdiyini görürük:

*Novruzı-bahar oldu, cəhan tazə-tər oldu,
Rəf oldu ələmlər.
Dağıldı bu şadlıq xəbəri dərbədar oldu
Yandı oda qəmlər.
...Ey xəstə Vidadi, bu gün etməzmi sənə rəhm
Sultani-zəmanə?
Bu eydi-mübarəkdə ki, dünya xəbər oldu,
Saçıldı dirəmlər* [2, 327-328].

XVIII əsrdə ən çox işlək olan, əvvəlki dövrlərə görə say etibarilə artan və bu yüzillikdə yüksəliş dövrü keçirən janr **müxəmməs**dir desək, yəqin ki, mübahisə doğurmaz. Nailə Mustafayeva da yazır ki, “*Azərbaycan ədəbiyyatında keçid dövrü sayılan bu əsrdə baş verən “janr yenidənqurması” prosesinin bir özəlliyi də vardır: Qəzəlin fəaliyyət dairəsi qoşma fonunda məhdudlaşır, qəsidə, qitə, mərsiyədən istifadə isə xeyli azalır, lakin klassik janr olan müxəmməsin tətbiq sahələri genişlənir*” (3, 26). XVIII əsrdə yazılmış müxəmməslər mövzu etibarilə məhdud deyildir. Həm məhəbbət, həm ictimai motivli müxəmməslər yetərincədir. Bu dövrdə qələmə alınmış müxəmməslərdə tarixi hadisələrin əksi, şəxsiyyətlərin adlarının çəkilməsi səciyyəvidir.

Bəzən “iki şairin bir əsəri” də adlandırılan və bir şairin qəzəlinə başqa bir şairin məzmun, ideya, vəzn, qəfiyə və rədifə saxlamaqla üç misra əlavə etməklə yaranan, hər bəndi beş misradan ibarət olan şeir şəklinə - beşləmə anlamında işlənən **təxmisə** XVIII əsr Azərbaycan lirikasında az da olsa, rast gəlinir. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təxmisin ən maraqlı nümunələrini Məhcür Şirvani və Ağə Məsihi Şirvani yaratmışdır.

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında klassik şeir şəkillərindən olan **tərcibənd** janrında yazılmış nümunələrə, çox olmasa da, rast gəlirik. Dövrün ədəbi panoramasında tərcibənd janrına nümunə olacaq ən parlaq əsər Vaqifin İbrahim xanın oğlu Cavadın ölümünə yazdığı və ağı məzmunlu “Nagahan bir dərdə düşdün, olmadı dərman, Cavad” misrası ilə başlayan şeiridir. Şeir son üç misrası hər bəndin sonunda eynilə təkrarlanır.

*...Səndən ötrü xan Cavad, sərdar Cavad, sultan Cavad!
Sərbəsər geysin qara bundan geri dövrən, Cavad!
Oldu çün nazik vücudun xak ilə yeksan, Cavad!* [4, 216].

Vaqif bu əsərində gənc Cavad xanın ölümündən hiss etdiyi şəxsi kədəri ilə yanaşı, bütün Qarabağ əhlinin pərişan olduğunu, İbrahim xanın dərddən belə büküldüyünü xalq üçün tamamilə anlaşıqlı dildə, real cizgilərlə qələmə almışdır.

XVIII əsr lirikasında **mürəbbə** janrına nümunə olaraq Nişat Şirvaninin ictimai-sosial məzmunlu “Görmədim” rədifli şeirini göstərə bilərik.

Hər təbibə söylədim dərdim, dəvasın görmədim.

Möhnətü dərdü qəmin heç intəhasın görmədim.

Bu cəhanın bir həqiqi aşinasın görmədim,

Hər kimin çəkdim cəfasın bir vəfasın görmədim [2, 202].

XVIII əsr lirikasında işlədilən janrlardan biri də **müəşşərdir**. Bu yüzillikdə yazılmış müəşşərlərdən danışarkən Məhcur Şirvaninin “Gəl, vəqtdir” rədifli (hər bəndində on bir misra vardır) və Molla Pənah Vaqifin “Ey büti-tutizəban, gəl ki məqalın istərim” misrası ilə başlayan şeirlər üzərində dayanmaq lazımdır.

XVIII əsr hələ klassik şeir şəkillərinin kiçik istisnalarla bütün şairlərin yaradıcılığında davam etdirildiyi yüzillikdir. Bu mərhələdə Azərbaycan klassik poeziyası ənənə üzərində inkişafını davam etdirmiş, bu dövrə qədər mövcud olmuş formalardan yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu yüzillikdə klassik divan şeiri janrlarında yazılan şeirlər xalq şeiri üslubunda yazılan lirik örnəklərdən çox vaxt sadəcə forması, şəkli xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məzmun və leksika baxımından isə lirikanın hər iki qolunun bir-birini tamamladığı şübhəsizdir.

Ədəbiyyat

1. Araslı, H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ali məktəblər üçün dərslik) / H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, –1956. 324 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeiri / tərt. ed. Cahangir Qəhrəmanov. – Bakı: Şərq-Qərb, üç cildə, c. III, – 2005. – 456 s.
3. Mustafayeva, Nailə. XVIII əsr Azərbaycan müxəmməsçiliyinin səciyyəvi xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi əsərlər, – 2018. № 1 (6), – s.26-37.
4. Vaqif, Molla Pənah. Əsərləri // tərt. ed. Həmid Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 264 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YENİ (FƏAL) TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

Fatma Əsədova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

fatma.asadova.70@mail.ru

Summary

APPLICATION OF NEW (ACTIVE) LEARNING METHODS IN THE PROCESS OF TEACHING THE AZERBAIJAN LANGUAGE

The XXI century is the age of technological struggle and information society. The development of communication technologies, scientific and technical progress, and the processes of integration in the world have led to taking steps to update the content of education based on modern requirements. Currently, the traditional science-oriented education system in our country has ended its era. New approaches have been applied to the education system in our republic and the foundation of a modern strategy has been laid at all levels of education.

As in other developed countries, the "Foundation of Curriculum Policy" has been laid in our country. Work has been done in the field of examining the state of general education and determining directions for future activities in the educational innovation stage of curriculum reforms. The main goal of the modern training process applied in education is to increase the quality and efficiency of teaching, to train students who can master logically, apply, and find a way out in problematic situations. Certainly, to achieve this goal, an active/interactive lesson should be used, which includes modern teaching methods.

Key words: training methods, education concept, interactive method, thinking independently, working models, competency.

Резюме

**ПРИМЕНЕНИЕ НОВЫХ (АКТИВНЫХ) МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ**

XXI век – век технологической борьбы, информационного общества. Развитие коммуникационных технологий, научно-технический прогресс, интеграционные процессы в мире привели к шагам по обновлению содержания образования на основе современных требований. В настоящее время традиционная предметно-ориентированная система образования в нашей стране завершила свою эпоху.

В системе образования нашей республики применены новые подходы и заложен фундамент современной стратегии на всех уровнях образования.

Как и в других развитых странах, в нашей стране заложен «Фундамент политики курикулума». На образовательно-инновационном этапе реформирования курикулума проводилась работа в области изучения состояния общего образования и определения направлений дальнейшей деятельности. Основной целью современного учебного процесса, применяемого в образовании, является повышение качества и эффективности обучения, подготовка студентов, способных логически осваивать, применять, находить выход в проблемных ситуациях. Конечно, для достижения этой цели следует использовать активно-интерактивный урок, включающий современные методы обучения.

Ключевые слова: методы обучения, образовательная концепция, интерактивный метод, самостоятельное мышление, рабочие модели, компетентность.

Dövlət müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonra, demək olar ki, bütün sahələrdə islahatlar aparıldı. Təbii ki, bu islahatlar təhsil sistemindən də yan ötə bilməzdi. Təhsil ölkəmizin inkişafında onu təşkil edən əsas amillərdən biridir. Azərbaycan təhsilinin coşqun yüksəlişi, sözün əsl mənasında inkişaf mərhələsi Ümummilli lider, ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etməyə başladığı ilk illərdən təhsilin qarşısında duran bütün problemləri həll etməyə, təhsilin daha da təkmilləşməsi üçün dövlət səviyyəsində proqramların hazırlanması üçün tapşırıqlar verdi. Məhz onun söyləri ilə Azərbaycanın təhsil sistemindəki böhranın qarşısı alındı, təhsilin qarşısında geniş inkişaf üfüqləri açıldı. Təhsilin inkişafı yolunda müəyyən addımlar atıldı, islahatlar keçirildi, bir sıra fərmanlar verildi. Bunu da böyük sevinc hissi ilə qeyd etməliyik ki, əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan təhsil strategiyası bu günümüzdə prezident İlhan Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilir.

XXI əsr texnoloji mübarizə əsri, informasiya cəmiyyətidir. Kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, elmi-texniki yüksəliş, dünyada gedən integrasiya prosesləri, təhsilin məzmununun müasir tələblər zəminində yeniləşdirilməsi yolunda addımlar atılmasına səbəb oldu. Hal-hazırda ölkəmizdə ənənəvi-fənyönlü təhsil sistemi öz dövrünü başa vurmuşdur. Respublikamızda təhsil sisteminə yeni yanaşmalar tətbiq olunmuş və təhsilin bütün pillələrində müasir strategiyanın əsası qoyulmuşdur.

Digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də “Kurikulum siyasətinin əsası” qoyulmuşdur. “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin Konsepsiyası” (Milli Kurikulum) 30 oktyabr 2006-cı ildə Nazirlər Kabinetinin 233 nömrəli qərarı ilə tədqiq olundu və bununla da Azərbaycanda dərin düşüncəli, təşəbbüskar, tədqiqatçılıq bacarığına sahib, müasir təfəkkürlü, nəzəri və praktik biliklərə sahib, geniş dünyagörüşünə malik mütəxəssislər, milli kadrlar, tələbələr ordusu yetişməyə başladı.

Hal-hazırda təhsilin əsas məqsədi: milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmətlə yanaşan, azərbaycançılıq və vətənpərvərlik ideyalarına yiyələnən, ölkənin milli əxlaq normalarına və demokratiya prinsiplərinə hörmət edən, sərbəst və yaradıcı düşünən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli, təşəbbüs və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran mütəxəssis-kadrlar hazırlamaqdır.

“Kurikulum təhsil proqramıdır. Kurikulum təhsilin məzmununu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Yəni kurikulum şagirdə nə öyrədəcəyi, nəyi öyrənəcəyi, təlim-tədris prosesinin necə qurulacağı, həmçinin əldə olunmuş nailiyyətlərin necə qiymətləndiriləcəyi ilə bağlı məsələləri özündə cəmləşdirən sənəddir” [10, 6]. Hal-hazırda, ana dilinin tədrisi kurikulum çərçivəsində yeni məzmun və yeni təhsil standartları ilə həyata keçirilir. Təhsilin hər bir pilləsində prinsiplərə, strategiyalara uyğun tədris həyata keçirilir. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin təfəkkürünü, müstəqilliyini inkişaf etdirmək üçün müəllimə böyük imkanlar yaradır. Azərbaycan dili müəllimi bu imkanlardan məharətlə istifadə etməklə şagirdlərin təfəkkürünü, müstəqilliyini, yaradıcılığını, tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Təlimin tərbiyəedici xarakteri, bütün təlim fənləri kimi öncə, Azərbaycan dili fənninə aiddir. Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərə təkcə

bilik verməklə kifayətlənə bilməz. Bu dərslərin şagirdlərin yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnmək işinə lazımı təsir göstərmək imkanları vardır” [6, 38].

Şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, fikirlərini dəlillərlə izah etmək, problemə faktlarla yanaşmaq, əməkdaşlıq etməyi öyrənmək və problemin həllinə birgə yol axtarmaq üçün müasir təlim texnologiyalarından istifadə edilir. Təlim metodları şagirdlərə aktiv şəkildə öyrənməyi, qarşılıqlı çalışmağı, əməkdaşlıq etməyi, biliklərin yaradıcı tətbiqini aşılayır. Bu metodların tətbiqi şagirdlərdə özünəinamı artırır, şəxsiyyətlərarası münasibətləri yaxşılaşdırır, sərbəst və müstəqil mənimsəmə qabiliyyətini formalaşdırır. İnteraktiv təlimin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri dərs prosesində bütün şagirdlərin diqqət mərkəzində olmasıdır. Yəni eyni zamanda həm çalışqan, aktiv, həm də zəif, passiv şagirdlər yaradıcı fəaliyyət göstərirlər. Fəal təlimin təşkili, mexanizmi, prinsipləri ənənəvi təhsildən əsaslı şəkildə fərqlənir. Fəal dərsdən yeni yanaşmalar tələb olunur. Bu da onunla bağlıdır ki, təhsil, onun xüsusiyyəti, mahiyyət, təşkili daima yenilənir və təkmilləşir. Bir çox tədqiqatçılar, metodistlər də təsdiq edirlər ki, dövrün tələblərinə uyğun olaraq pedaqoji prosesdə yeni yanaşma tərzləri meydana çıxır. Elə məhz interaktiv təlimin interaktivliyi yeni təlim metodlarından, yeni yanaşmalardan istifadədir.

“2012-ci ildə çap edilmiş”Müəllimlər üçün vəsait”də interaktiv təlimdə geniş yayılmış bir sıra metod və üsulların tətbiq edilməsi təklif olunur” [4, 22].

“V sinif Azərbaycan dili metodik vəsaitində isə qeyd edilir ki, kurikulumda təsbit olunmuş məzmun standartlarının reallaşması yeni və rəngarəng çalışma modellərinin tətbiqini tələb edir” [3, 19].

Dərsin təşkili zamanı vacib məsələlərdən biri də düzgün metodun seçilməsidir. Dərsdə bu metodların tətbiqi şagirdlərdə məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü formalaşdırır. Son illərdə demək olar ki, bütün müəllimlər yeni təlim texnologiyalarından istifadə edir. Bu zaman onların dərsi praktik və səmərəli təşkil olunur. Şagirdlərin meyl və maraqlarına uyğun olan müxtəlif təlim metodlarından istifadə düşünmə qabiliyyətini fəallaşdırmaq üçün daha məqsədəuyğundur. İnteraktiv metodla standartları reallaşdırılması ən səmərəli yollardan biridir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, interaktiv metod məqsəd deyil, üsul, vasitədir. Bu baxımdan müəllim dərsin məqsədini reallaşdırmaq üçün ən yaxşı yolu özü seçməlidir. Dərs prosesində müəllim bir neçə, müxtəlif təlim metodlarından və texnologiyalardan istifadə edə bilər. Bu məzmununda tədris olunan dərslərdə əvvəlcədən istiqamət verəcək motivasiya yaradılır. Motivasiya, problemə problem olan məsələnin qoyulmasıdır.

Müəllim tədris prosesində sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə hərəkət edir: problemli vəziyyəti yaradır, şagirdlərə tədqiqat məqsədlərinin qoyulmasında yol göstərir, biliklərə nail olmağın və öyrənməyin yollarını öyrədir. Şagirdləri kifayət qədər çox məlumatlarla tanış etməyə, lazımsız, ikinci dərəcəli məlumatlarla yükləməyə vadar edən zəhnə və yaddaşa əsaslanan təlimdən fərqli olaraq şagirdlərdə mücərrəd təfəkkürü, mülahizə qabiliyyətini, düşüncəni kamilləşdirmək, tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürün bir-biri ilə hərtərəfli əlaqələndirilməsinə yönəldilən müasir təlim metodlarından istifadə edilməsi müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına geniş imkan yaradır. Mənimsəmə ilə bərabər, tədqiqatçılıq, axtarış etmək imkanlarının genişləndirilməsinə yönəldilən bu cür fəaliyyətlərlə məşğul olmaq müəllimi sözün əsl mənasında novator müəllimə çevirir. Şagirdlər isə öz növbəsində müəllimin onlara göstərdiyi yola uyğun hərəkət edir, fəaliyyət göstərir. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, interaktiv təlimşagirdi obyekt kimi qəbul etmir, onu subyekt kimi göstərir. Yəni şagird ön plana çəkilir. Təlim zamanı şagirdi fəaliyyətə məcbur etmək yox, təhrik etmək, sövq etmək lazımdır. Şagirdin mövqeyi kəşf xarakterli, tədqiqatçı xüsusiyyəti daşıyır. Buna görə də şagird müəllimin istiqamətinə əsasən kiçik tədqiqatlara qoşulur, tədqiqatlar aparır, konkret nəticə əldə edirlər. Şagird gəldiyi nəticələri qiymətləndirərək ona tamamilə arxayın olur.

Təlim –təhsil fəaliyyətinin əsasında və aparılmasında müəllim fəaliyyətinə aid olan pedaqoji işlərin texnologiyasının nəzərdə saxlanması çox vacibdir.İlk növbədə müəllim həmin texnologiyaları, qarşıda duran,həll edilməsi gərəkən işlərin necə, hansı formada və şəraitdə həll olunmasını yaxşı bilməlidir. Sonra məqsəddən nəticəyə qədər olan 45 dəqiqəlik akademik dərs saatının və onun proseslərinin necə, hansı formada keçirilməsini aydın şəkildə qavramalıdır. Təhsilin humanistlik prinsipinə əsaslanaraq aparılan pedaqoji prosesdə şagirdlərin öz düşüncələrini müstəqil şəkildə bildirmək, yaradıcılıq prosesinə daxil olmaq, əldə etməyə çalışmaq, tapmaq, nəticə çıxarmaq, informasiya mübadiləsi

aparmaq və s. kimi məsələlərə geniş şərait yaratdığından müəllimin şagirdlərlə yaxın əməkdaşlıq şəraitində çalışması xüsusi həlqə alır.

“İnteraktiv təlim metodlarının tətbiq edildiyi dərslər zamanı təlim iki tərəfin (müəllim və şagird) də eyni zamanda fəal olduğu xarakteri daşıyır” [9]. İnteraktiv təlim prosesində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətləri və dünyagörüşləri inkişaf edir. İnteraktiv öyrənmə prosesində şagirdlərmüstəqil şəkildə düşünmə qabiliyyətinə yiyələnir, təcrübələr aparır, həll yollarının düzgünlüyünü öyrənir, müqayisə aparmaqla məlumatların daha düzgün mənimsənilməsinə nail olurlar.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, interaktiv metod və üsullar haqqında şagirdlərin əksəriyyəti məlumatla sahibdir. Həm müəllim, həm də şagirdlər bu üsulları rahatlıqla tətbiq və istifadə edə bilirlər. Bu metod və üsullar dərslərin mərhələlərinə uyğun şəkildə tətbiq edilərsə, dərslər bir o qədər uğurlu olar. Fəal dərslərin mərhələlərində motivasiya elə təşkil edilməlidir ki, şagirdlərin diqqəti dərslə cəlb edilsin və onlar müəllimin izahına ehtiyac duymadan mövzu haqqında təsəvvürə sahib olsunlar. Müəllim motivasiyaya uyğun müxtəlif video-çarxlardan, illüstrasiyalardan, müxtəlif iş üsullarında (beyin həmləsi, venn diaqramı, klaster, anlayışın çıxarılması, biblə və s.) istifadə edə bilər. Tədqiqatın aparılması, informasiyanın mübadiləsi, müzakirəsi, yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində də müxtəlif rəngarəng iş üsullarından istifadə edilir.

Fəal təlimdə müəllimin bələdçi mövqeyindən çıxış etməsi şagirdlərin müstəqil düşünmələrinə, tədqiqatçı və yaradıcı kimi yetişmələrinə, təxəyyülün inkişafına zəmin yaradır ki, bu da hazırda təlimin qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

İnteraktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi təhsil proqramlarının konseptual modellərinin layihələrin uğuru onu tətbiq edən müəllimin təhsilverənin pedaqoji səriştəliyi ilə şərtlənir. Müəllimlərdə pedaqoji səriştəliyin formalaşması bu gün olduqca aktual məsələdir. Ali məktəblərdə təhsil alan tələbələr – gələcək müəllimlər səriştə və bacarıqların inkişafına xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. “Kurikulum “elmi-metodikjurnal,2008, №4, 2008, 152səh.
2. “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” AR Qanunu. 25dekabr 1991-ci il
3. Azərbaycan dili (V sinif), Müəllimlər üçün metodik vəsait,Bakı, Altunkitab, 2020
4. Azərbaycan dili (VI sinif), Müəllimlər üçün metodik vəsait,Bakı,Altunkitab, 2012
5. Azərbaycan Respublikasında “Dövlət dili” haqqında AR Qanunu 22dekabr 1992
6. Bəliyev. H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası,Bakı,2014, 380səh
7. İlyasov. M. Müəllim peşəkarlığı və səriştəliliyinin müasir problemləri, Bakı, Elm və Təhsil, 2018
8. Kərimov Y. Ana dilintədrisimetodikası, Bakı, 2003
9. Məmmədova V.Filologiyaməsələləri, №7,2019
10. TƏİM, Maksimum, Təhsilnəşriyyat-poliqrafiya, 2023, 203səh
- 11.Veyisova Z. Fəal/İnteraktivtəlim, Müəllimlərüçünvəsait, Bakı, Çarşıoğlu,2013
12. Zeynalov S. Dərslə problem-situasiya və şagirdlərin idrak fəallığının inkişafı, Bakı,2013.

HƏSƏN MİRZƏNİN ŞEİRLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN İZLƏRİ VƏ ONLARIN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəhanə Əsgərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim

Azərbaycan

shahanaasgarova@gmail.com

Summary

WESTERN AZERBAIJAN TRACES AND THEIR STYLE CHARACTERISTICS IN HASSAN MIRZA'S POEMS

In fiction, writers and poets create more expressive emotional, effective expressions by using figurative units. Because of this, they use stylistic figures, which have colorful stylistic possibilities. Attention was paid to the elaboration of stylistic

figures in the poetry of Hasan Mirza. Among the topics that Hasan Mirza is dealing with, longing for the Homeland, homesickness, and pain related to lost lands occupy a special place. The poet skillfully used various stylistic figures in the poems he wrote on this topic. Several examples of poems taken from the poet's work have been reviewed. In these examples, the author found a way to the reader's heart by resorting to the most used stylistic figures, personification, address, antithesis and repetition.

Key words: style, figure, homeland, figurativeness, metaphorical meaning

Резюме
СЛЕДЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ
В СТИХИЯХ ХАСАНА МИРЗЫ

В художественной литературе писатели и поэты используют образные единицы, благодаря чему создают более экспрессивные, эмоциональные, воздействующие выражения. Для этого они применяют стилистические фигуры, обладающие разнообразными стилистическими возможностями. В поэзии Гасана Мирзы внимание уделено аспектам разработки стилистических фигур. Среди тем, с которыми работал Гасан Мирза, особое место занимает тоска по Родине, тоска по дому, боль из-за утраченных земель. В стихах, написанных на эту тему, поэт искусно использует различные стилистические фигуры. В этих примерах автор больше всего использовал стилистические фигуры, олицетворение, обращения, а также обращался к антитезе и различным видам повторов, за счет чего нашел дорогу к сердцу читателя.

Ключевые слова: стиль, рисунок, родина, образность, метафорический смысл.

Həsən Mirzə Qərbi Azərbaycanın qədim torpağı olan Dərələyəzin Azərbaycan elminə bəxş etdiyi görkəmli alimdir. Şairin şeirlərində Dərələyəzdə olan kəndlər, tarixi abidələr, pirlər, qalalar, yayalaqlar, güllü – çiçəkli meşələr yada salınır. Bu yerin adət - ənənələrindən, buradakı insanların dostluğa sədaqətindən, qorxmaz, yenilməz olmalarından söz açılır (2;3). Düşmənin tapdağında olan doğma yurdu Dərələyəzin dərini qələmə alan şair müxtəlif üslubi fiqurlardan istifadə edərək mükəmməl nəzm nümunələri yaratmışdır. Üslubi fiqurlar əsərə obrazlılıq, emosionallıq və ifadəlilik verir. Poetikada geniş istifadə olunan fiqurlardan biri də ritorik sual. Ritorik sual cavab tələb etməyən sualdır. Şair bu bədii priyomdan məharətlə istifadə edərək mükəmməl nümunələr qələmə almışdır.

Ey ana torpağım, ey can diyarım,
*Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən – pərən olub el, Dərələyəz!
Yaram göz – göz olub bil, Dərələyəz!*

Bu şeir nümunəsində şair cənnət məkan, dağ vüqarlı Dərələyəz dərini qələmə almışdır. Göründüyü kimi sual əvəzliyinin inversiyası baş vermiş yəni sual əvəzliyi yerini dəyişmiş və məntiqi vurğu onun üzərində düşmüşdür.

Lalələr örpək şalıdır,
Çiçəklər xalça, xalıdır,
Həsən Mirzə qonağıdır,
De qalsınmı səndə, dağlar?

“De qalsınmı səndə, dağlar? misrasında şair çiçəkli, laləli doğma elinin dağlarına müraciət edərən, ritorik sualdan istifadə etmişdir. Yurdu düşmənin tapdağında qalan şair vətən həsrətini ifadə etmək üçün təkririn müxtəlif növlərindən istifadə etmişdir. Aşağıda qeyd olunan nümunədə təkririn növlərindən biri olan epiforadan istifadə olunmuşdur. Epifora (eyni sonluq) eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənən və ya bir – birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin , abzasların sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur (1;78).

Parçalanıb, şaqqalanıb vətənim,
Tapdalanıb, hey talanıb vətənim,
Tonqallara çox qalanıb vətənim,
Töksəm dərya olar gölə dərdimi.

Qərbi Azərbaycan motivləri Həsən Mirzə davamçısı olan Mahirə Nağıqızının da şeirlərində öz əksini tapmışdır.

*Dərələz şenliyi, Göyçə, Ağbaba,
O ağır ellərin boşaldı bir – bir.*

*Yetiş hayımıza Xan Heydər baba,
Sənsən loğmanımız, dərman səndədir.*

Dərələz şənliyi (obası), Göyçə, Ağbaba Qərbi Azərbaycan torpaqlarıdır

Bədii ədəbiyyatda cansız isimlərin canlı təsvirinin yaradılmasından geniş istifadə olunur. Bu üslubi fiqur təcəssüm adlanır. Şair təcəssümdən istifadə edərək doğma yurdla bağlı arzularını belə dilə gətirmişdir.

*Göyçə göldən duman enə,
Göytəpədə çən sürünə,
Yağışdan sonra görünə,
Göy qurşağı səndə, dağlar!*

Qeyd edək ki, şairin vətən həsrəti, vətən arzusu, yurd sevgisi əks olunan şeirlərində xitabdan geniş şəkildə istifadə olunub. Xitabdan məişət üslubunda, bədii, publisistik hətta rəsmi işgüzar üslublarda da istifadə olunur. Bədii əsərlərdə emosionallıq, obrazlılıq yaratmaq üçün xitaba müraciət olunur. Xitab vasitəsilə müraciət olunana ya informasiya ötürülür ya da cavabı tələb olunmayan sual verilir, hiss həyəcan ifadə olunur. Bədii əsərlərdə xitab, insanlara, başqa canlılara, cansız varlıqlara, mücərrəd anlayışlara və s müraciət olunaraq, əsərin təsir gücünü artırmağa, emosionnal çalarlar yaratmağa xidmət edir. Həsən Mirzənin doğulub boya – başa çatdığı torpaqların dağlarına müraciəti buna bariz nümunədir.

*Yağılar əlində qalmısan əsir,
Sənəmi dağlayır bu dağın, dağlar
Həsrətdən ürəyim sızlayır, əsir,
Tez götür sənəmdən bu dağı, dağlar!*

*Soğanlını, Göytəpəni gəzmirəm,
Süsən – sünbül, bənövşəni dərmirəm,
Versə çıxıb Göyçə gölün görmürəm,
Mən necə yaşadım bu dağı, dağlar?!*

“Mən necə yaşadım bu dağı, dağlar?! Bu misrada dağlara müraciət edərək cavab almaq məqsədi daşımayan bədii sualdan istifadə olunmuşdur. “Dərələyəz” şeirində də şair bu üslubu fiqurdan istifadə edərək qələmə aldığı misralarla hər bir oxucunun ürəyinə yol tapmışdır.

*Düşmən əlindəsən gələ bilmirəm,
Axan göz yaşını silə bilmirəm,
Dərd məni öldürür, ölə bilmirəm,
Aylarım olubdu il, Dərələyəz!
Sənsiz lal olubdu dil, Dərələyəz!*

Şair Vers dağı, Göyçə gölü, Dərələyəz toponimlərinin adını çəkmişdir. Şairin deyişmələrində də xitablardan istifadə olunmuşdur.

*A Mehdi! Bilirsən şair deyiləm,
Sənin tək deyəm söz Dərələyəzdə.
Yaddan çıxanları yada sahrım,
Sən bir də dolan, gəz Dərələyəzdə.*

Bədii əsərlərdə fikrin daha dolğun ifadə edilməsinə, qüvvətləndirilməsinə xidmət edən üslubu fiqurlardan biri də antitezadır. Antiteza təzadlı fikirlərin qarşı – qarşıya qoyunmasından yaranır. Şair hadisələr arasındakı ziddiyyətləri ifadə etmək üçün antitezadan istifadə etmişdir.

*Xoş baharın qışa dönüb,
Yanan çıraqların sönüb,
Zamananın üzü dönüb,
Sənsə dönmə, Dərələyəz!*

Şair təzadlı fikirlərdən, xitabdan istifadə edərək zamanədən gileyini dilə gətirmişdir. *Yetişib çox aşıq Horsda, Sallıda,*

*Herherdə, Ərgəzdə, Zeytədə, Culda,
Çeşidlər vurula, xalça, xalıda
Üstən asıla saz, Dərələyəzdə.*

Dörd misradan ibarət bir şeir parçası bizə Qərbi Azərbaycan haqqında xeyli informasiya verir. İlk olaraq qeyd olunan yer adları bizə əzəli torpaqlarımız haqqında məlumat verir. Bu torpaqlarda saza, aşığa böyük hörmət edildiyinin də şahidi olur. Həsən Mirzə şeirlərində vətən sevgisi, vətən dərdi yüksək emosionallıq, obrazlılıqla ifadə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Aytən Bəylərova “Bədii dildə üslubi fiqurlar” Bakı 2008
2. Həsən Mirzəyev “Hanı o səndədi el, Dərələyəz?! Bakı “Elm” 2007
3. Mahirə Nağıqızı “Salam olsun” Bakı 2020

SƏMƏD VURĞUNUN “İNSAN” PYESİNDƏ MÜHARİBƏ FƏLAKƏTLƏRİNİN FONUNDA MİLLİ XARAKTERLƏRİN TƏZAHÜRÜ

Rəna Əyyubova

Baki Slavyan Universiteti, dosent
Azərbaycan
rana.ayyubova.h@bsu-uni.edu.az

Summary

Samad Vurgun was a great national poet, literary critic, prominent public figure who brought the spirit of Azerbaijanism to poetry and was awarded the title of the first national poet of Azerbaijan. His extremely rich, diverse literary heritage is a huge treasure. Optimism, struggle, clarity of meaning are the main characteristic features of his poems.

Key word: Drama, war, disaster, nationality.

Резюме

Самед Вургун был великим национальным поэтом, литературным критиком, видным общественным деятелем, привнесшим в поэзию дух азербайджанизма и удостоенным звания первого национального поэта Азербайджана. Его чрезвычайно богатое и разнообразное литературное наследие представляет собой огромное сокровище. Оптимизм, борьба, ясность смысла — основные характерные черты его стихов.

Ключевые слова: Драма, война, катастрофа, национальность.

Bədii ədəbiyyatda dramatik növün özünəməxsus xüsusi yeri var. Dramatik növdə yazılan əsərlər lirik və epik növdə yazılan əsərlərdən mürəkkəbliyinə və çətinliyinə görə fərqlənir. Dramatik növün yaranması, təşəkkülü antik dövrə təsadüf edir. Tarixi köklərinə nəzər saldıqda qədim yunan mədəniyyəti ilə bağlılığı meydana çıxır. Dram əsərləri antik dövr ədəbiyyatının aparıcı janrları olmuşdur. Homerin, Esxilin, Sofoklun, Aristofanın əsərlərində özünü əks etdirən dramatik ünsürlər sonralar bu janrın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir.

Azərbaycan dramaturgiyasının bir əsirlik yaşı var. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın yaranması M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda teatr sənətinin inşafında əvəzsiz rolu olan M.F. Axundov 1850- 1855-ci illərdə yazdığı altı komediya ilə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, türk- müsəlman dünyasında dramaturgiyanın banisidir. Qələmə aldığı komediyaları ilə

Şərq aləminə dram yazmağın nümunəsini göstərmişdir. Türk-müsəlman dünyasında dramaturgiya M.F.Axundov dramaturgiyasının ənənələri işığında yayılıb və inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycan dramaturgiyası sosial, əxlaqi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına, marifçilik ideyalarını təbliğ edilməsinə xidmət edirdi.

Ədəbiyyatımızın dramaturgiya sahəsində 1930-1940-cı illər yüksəliş dövrü olmuşdur. Bu zaman teatrlarımızda dramaturji cəhətdən mükəmməl, yüksək bədii səviyyəli əsərlərlə zəngin idi. Müasirlik dramaturgiyamızın əsas mövzusu tarixi keçmişimiz-xalqın inqilabi mübarizəsi öz əksini tapmışdır.

Cəfər Cabarlinın “Almaz”, “1905-ci ildə”, “Yaşar”, “Dönüş”, Hüseyn Cavidin “Dəli Knyaz”, “Telli saz”, “Səyavuş”, “Xəyyam” pyeslərində ictimai motivlər, mütərəqqi görüşlər, həyatilik getdikcə qüvvətlənirdi. 30-cu illərin ikinci yarısında Cəfər Cabbarlinın realist ənənələrini davam etdirən Mirzə İbrahimov və Səməd Vurğun kimi sənətkarlar dram əsərləri yazmağa başladılar. S.Vurğunun Vəqif, İlyas Əfəndiyevin Xurşudbanu Natəvan, B.Vahabzadənin Fəryad, Mehdi Hüseynin Nizami və başqa sənətkarları misal göstərə bilərik.

Bu dövrdə qələmə alınan dram əsərlərinə nəzər yetirdikdə dramaturqların tarixi hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə daha çox müraciət etdərək öz fikir və ideyalarını bu aspektdə təqdim edirdilər.

S. Vurğun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində silinməz izlər qoyan böyük sənətkardır. Sənətkarın bədii irsi müasir Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının zənginləşməsində mühim rol oynamışdır.

Milli xarakter problemi S.Vurğun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. S.Vurğun qələmə aldığı bütün əsərlərində insanın mənsub olduğu milli dəyərləri, adət və ənənələrin təbliğatçısı olmuşdur. Onun yaratdığı insan surətləri milli adətlərin, ənənələrin daşıyıcıları, təbliğçiləridir. İnsana yaraşmayan mənfi xüsusiyyətlər, xərəkətlər ümumbəşəri əxlaqi-mənəvi dəyərlər zəmnində ifşa olunur, onların yad mahiyyəti açıqlıb göstərilir. S.Vurğun milli xarakteri açıb göstərmək üçün əsərin ümumi süjet xəttini, hadisələrin məntiqi ardıcılığına xələl gətirmədən ustalıqla müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişdir. Milli xüsusiyyətlər yaradılan obrazların simasında əks etdirilir və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərlə əlaqələndirilir.

S.Vurğun “İnsan” dramında dünyanı, bəşəriyyəti xilas edəcək, bəşəriyyətin taleyini insanların taleyindən üstün tutacaq, humanist ideyalar təbliğ edəcək, şərhəldən kənara çıxıb ümumbəşəri ideyalar haqqında düşünsə də, milli xarakter, adət-ənənələrə laqeyd qalmamış, fürsət düşdükcə onu vurğulamağı vacib saymışdır.

Əsərdə yaradılan müsbət qəhrəmanların və digər personajların timsalında ümumiləşdirilmiş cəhətlər loruulla milli xarakter ortaya çıxır, öyrənilir, tədqiq edilir. “Təsadüfi deyil ki” müsbət qəhrəman haqqında danqılımda, onun müxtəlif tipləri sadalananda sosial tənii şəxsiyyət, epoxanın müəyyən tipi, milli xarakter və xalq xarakteri terminlərinə də rast gəlirik [4, 27].

S.Vurğun yaratdığı obrazları o qədər canlı, o qədər təbii yaratmışdır ki, onlardakı milli xüsusiyyətlər yad, süni təsurat yaratmır, əksinə hadisələrin təbii

gedişində ortaya çıxmışdır. Bu aspektdən baxdıqda “İnsan” dramı diqqəti cəlb edir. S.Vurğun “İnsan” dramında milli xarakter məsələlərini əsas ideyada, ideyanın daşıyıcısında deyil də, digər personaj və xarakterlərdə əks etdirmişdir. Sənətkarın əsərdə təsvir etdiyi Səhər obrazında Azərbaycan qadınlarının xas səciyyəvi milli xarakteri canlandırmışdır. Azərbaycan qadınlarının pak və təmizliyi, əhd-peymanə sadiqliyi, abır-həyası, vəfası, milli adət və ənənələrə riayət etməsi kimi cəhətlər Səhər obrazında ümumiləşdirilmişdir.

S.Vurğun yaradıcılığında insan hər zaman mərkəzdə dayanmış, aparıcı mövzu olmuşdur. İnsan məhfumunu onun əsərlərində qəhrəmanlıq və vətən anlayışları ilə bərabər tutulmuşdur. Müasir mövzuda yazılan “İnsan” dramı sənətkarın çoxdankı ırzularının, həyat, insanlıq və bəşəriyyətlə bağlı fikir və düşüncələrinin poetik və dramatik ifadəsidir. Şair pyesi 1945-ci ildə qələmə alsada, insan mövzusu onu əvvəllərdə düşündürmüş, həm şeir yaradıcılığında, həm də poemalarında özünə yer tapmışdır.

“İnsan! O, müqəddəs bir kainatdır.

O, saf qəlbi pozan yalnız həyatdır” [11, 37].

misrələrini yazan sənətkar insan, həyat haqqında fəlsəfi düşünərək, ədəbiyyatın sabitləşmiş mövzusu olan insanı canlandırmaq, onun surətini yaratmaq, ədəbiyyatın əbədi mövzusu olan insanı canlandırmaq qərarına gəlmişdir.

S.Vurğun insan xarakterindəki dəyişiklikləri, onun daxili aləmini, həyata, cəmiyyətə, insana münasibətindəki səmimiyyəti əsas götürərək “İnsan” dramında insan surətlərini müharibə ilə imtahan edir və bu imtahandan qalib çıxan insanları tərənnüm edir.

“İnsan” dramını qələmə alan sənətkarın məqsədi müasir insan obrazı yaratmaq, onun gələcəklə bağlı fikir və düşüncələrini, gələcək nəsillərin həyata baxışlarını müəyyənləşdirməkdir. Dramın ilk re-markasında insanın böyüklüyünü əks etdirən yeni bir dövr canlandırılır. Bu dövr uydurma mahiyyət daşıyır. Hadisələr təxminən 30 il sonra baş verir. Şair fəlsəfi kateqoriyadan istifadə edərək 1941-ci ildən

30 il keçməsi barəsində əvvəlcədən heç bir məlumat vermir. Beləliklə zamanın əbədilik və sonsuzluq xüsusiyyətlərindən bəhrələnir. Remarkanın ikinci cümləsi hadisələrin baş verəcyi məkanı göstərir. Qara dənizin sahillərində salınmış "Qardaşlıq şəhəri" təsvir edilir. Şəhərin "Qardaşlıq şəhəri" adlandırılması insanların bir-birinə yaxınlaşması, birlik, bərabərlik kimi ideyaların təbliğ edilməsinə işarə edirdi. Bu şəhər müharibə zamanı dağıdılıb, məhv edilmiş, xarabalığa çevrilmişdir. Müxtəlif millətlərdən olan qəhrəmanların qanı bu torpağa çilənmişdir. Zaman keçdikcə bir-birindən fərqli olan müxtəlif xalqların oğulları əl-ələ verib bu şəhəri yenidən dirçəlmişlər. Dramda təsvir olunan məkanda milli, irqi heç bir fərq yoxdur, bütün insanlar bərabərdir. Sülh və əmin-amanlıq içərisində yaşayırlar. Milliyyətindən aslı olmayaraq bütün insanlar bir-birilərinə xoş münasibət bəsləyir, mehriban yaşayırlar. Xalqların qardaşlığı, birliyi ön plana çəkilmiş, müxtəlif xalqlara xas spəsfik xüsusiyyətlər obrazların timsalında verilmişdir.

S.Vurğun dramda biri-birindən maraqlı, rəngə-rang surətlər yaratmışdır. Şahbaz, Səhər, Valentin, Mariya, Dildar, İslam, Cəlal, Güloğlan, Tatyana, Kiçik Şahbaz surətləri xeyrin təmsilçiləri, Albert, Fon Hols, Amaliya, Hans və digər obrazların timsalında isə şər qüvvələr-faşizmə canlandırılmışdır.

Şahbaz əsərdə xəyallar aləminə daha çox meyil edən, real həyatla, həyatın qaydaları ilə barışa bilməyən gənc bir filosof obrazıdır. Filosof Şahbaz müharibə və bu müharibənin insanların həyatında, xalqların tarixində oynadığı rolu, törətdiyi dəhşətlər haqqında düşünür.

Toplar, təyyarələr gəlmiş baş-başa,
Al qana qərq olmuş bütün kainat.
Bu ki, həqiqətdir.... deyil tamaşa.

Bu sual ümumbəşəri məzmun daşıyır və müasir dövrümüzə səsleşir. Şahbaz müharibənin törətdiyi fəlakətləri, bəlaları açıqca ifadə edir. O, insanların qarşı-qarşıya gəlib bir-birini öldürməsinə, dünyanın qana qərq olmasına etiraz edib, "Müqəddəs həyatın" məhv olmasını istəmir.

Dramın birinci hissəsinin əvvəllərində dünya şən, xoşbəxt, səbirli, şad insanların timsalında çox gözəl yer kimi göstərilir. Bu N.Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasında təsvir edilən "Xoşbəxtlər ölkəsi"ni xatırladır. Həyat gözəldir və insan bu gözəlliklərin içərisində özünü xoşbəxt sayır. Memar Valentin obrazının dilindən verilən misralara diqqət yetirdikdə insanların şad və xoşbəxt yaşadığı "Qardaşlıq şəhəri"nin birdən-birə yaranmadığı, "min bahar" keçirməklə yanaşı, "min boranlı qışı" da yaşadığına işarə var. Hadisələrin gedişatından, obrazların dialoqlarından, söhbətlərindən tökülən qanların səbəbi, nəticəsi, insan həyatının mənası və mahiyyəti, müqəddəs amal və istəklərin məğzi, bu yolda aparılan mübarizələr, itgilər, əldə edilən qalibiyyətlərdən bəhs ediləcəyindən xəbər verir.

Alman filosofu və faşist təbliğat naziri Albertlə qarşılaşan Şahbazın möhkəm xarakteri, dönməz iradəsi aydın görünür. Albertin dediyi sözlərə nəzər salaq. O düşünür ki, insan üçün dürüstlük, dostluq, sədaqət kimi keyfiyyətlər zəiflikdir, acizlikdir. İnsan o zaman güclüdür ki, onun silahı var. Kimin süngüsü və bombası çoxdursa o güclüdür və onun vicdana ehtiyacı yoxdur. Şahbaz öz əqidəsindən dönməyərək bu fikirlərə öz etirazını bildirir, Nitschenin fəlsəfəsini inkar edir. Faşizmin törətdiyi cinayətlər, fəlakətlər, vəhşiliklər Şahbazda etiraz hissi doğurur.

Şahbaz deyir: "Əhriman sevsə də yalnız zülməti, Hörmüzün eşqidir insan qüdrəti". Xeyirlə şərin mübarizəsinin hələ də davam etdiyini anlayan və həyatı hər şeydən uca tutan Şahbaz üçün faşist ideologu olub şəərəfsiz yaşamaqdansa ölmək daha üstündür.

İkinci şəklin əvvəllərində insan ruhunun mürəkkəb xüsusiyyətləri Səhər obrazının timsalında əks olunmuşdur. Səhər obrazı müharibənin insanların həyatına vurduğu ağır zərbələri, onların başına gələn fəlakətləri dərk etməklə bərabər daha çox ərinin və özünün taleyi onu narahat edir. O, Şahbazın cəbhəyə getməsinə heç istəmir.

Onu deyirəm ki, sən də çağrılısan
Günümüz nə olar? [11, 235]

Dramda Səhər obrazı mərkəzi surətlərdən biridir. O, yalnızca Şahbazın həyat yoldaşı deyil, həm də sədaqətli ömür-gün yoldaşdır. Şahbazın ölümündən sonra 30 il yaşayasa da onun yoxluğu ilə barışa bilmir. Ərinə olan sevgisi, sədaqəti ona "Hicran nəğməsi"ni bəstələdir, oğlu Kiçik Şahbazın toyunda "Hicran nəməsi"nin sədaları altında bu dünyadan köçür.

Valentin rus xalqının nümayəndəsi idi. Onun həyat yoldaşı faşistlərə boyun əymiş, onlara satılmışdır. Səhər haqqında yuxarıdakı sözləri söyləyən Valentinin azərbaycanlı qadının xarakterindəki milli xüsusiyyətləri, azərbaycan xalqına xas cəhətləri göstərir.

İslam, Cəlal, Dildar, Güloğlan obrazları əsərdə öz milli xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Cəlal obrazı şairdir və öz şeirləri ilə döyüş yoldaşlarını Vətəni düşməndən qorumağa səsləyir, eyni zamanda "toy duvağı açılmamış gəlinlərin naləsi", "dağ döşündə yaz çiçəyi", "son baharın laləsi" ifadələrini işlətməklə müharibənin törətdiyi fəlakətlərin Azərbaycanda, Azərbaycan mühitində təzahürünü canlandırır. S.Vurğun burda "Vətən" deyəndə həm də Azərbaycanı nəzərdə tutur. Bu obrazların timsalında Azərbaycan xalqının faşizmə qarşı apardığı qəhrəmancasına mübarizəsini göstərmişdir.

Valentin rus xalqının nümayəndəsi idi. Onun həyat yoldaşı faşistlərə boyun əymiş, onlara satılmışdır. Səhər haqqında yuxarıdakı sözləri söyləyən Valentinin azərbaycanlı qadının xarakterindəki milli xüsusiyyətləri, azərbaycan xalqına xas cəhətləri göstərir.

İslam, Cəlal, Dildar, Güloğlan obrazları əsərdə öz milli xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Cəlal obrazı şairdir və öz şeirləri ilə döyüş yoldaşlarını Vətəni düşməndən qorumağa səsləyir, eyni zamanda "toy duvağı açılmamış gəlinlərin naləsi", "dağ döşündə yaz çiçəyi", "son baharın laləsi" ifadələrini işlətməklə müharibənin törətdiyi fəlakətlərin Azərbaycanda, Azərbaycan mühitində təzahürünü canlandırır. S.Vurğun burda "Vətən" deyəndə həm də Azərbaycanı nəzərdə tutur. Bu obrazların timsalında Azərbaycan xalqının faşizmə qarşı apardığı qəhrəmancasına mübarizəsini göstərmişdir.

Əsərin aparıcı qüvvəsinin xeyirlə şərin mübarizəsi olduğu aydınlaşır. Bu mübarizədə iki cəbhədə vuruşanlar-xeyir tərəfdarları və şərin təmsilçiləri arasındakı ölüm-qalım savaşıdır. Xeyirin qələbəsi və bu qələbəyə hopmuş kədər, "Hicran simfoniyası" qələbənin ağır itkilər hesabına yarandığını göstərir. Dramın ideya yükünü özündə birləşdirən leymotiv bu mübarizənin üzərində qurulmuşdur.

S.Vurğun "İnsan" dramında dünyanı, bəşəriyyəti xilas edəcək, bəşəriyyətin taleyini insanların taleyindən üstün tutacaq, humanist ideyalar təbliğ edəcək, şərhəldən kənara çıxıb ümumbəşəri ideyalar haqqında düşünsə də, milli xarakter, adət-ənənələrə laqeyd qalmamış, fürsət düşdükcə onu vurğulamağı vacib saymışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev C. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı, 1986. 209s.
2. Abdullayev C. Səməd Vurğun poetikası. Bakı "Gənclik", 1976, s 160
3. Abdullayev C. "İnsan" pyesi haqqında //ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, № 5, s 56-66
4. Abdullayev C. Səməd Vurğunun tarixi pyeslərində sənətkarlıq məsələləri. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolları. Elmi əsərlərin toplusu. ADU-nun nəşri, Bakı, 1982, s 132
5. Aristotel. Poetika. Bakı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974
6. Azərbaycan dramaturgiyasının antologiyası. Bakı "Sərq-Qərb", 2007. 471s.
7. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı, 1981, s.102
8. Əlimirzəyev X. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası. Bakı, Yazıçı, 1979
9. Əlioğlu M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı, Azərənəşr, 1975
10. M.Arif. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı, 1964, s.168
11. S.Vurğun. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənət işçilərinin qarşısında duran vəzifələr. Bakı, 1972
12. Talıbzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, Yazıçı, 1978. s. 379
13. Tağıyev R. Xatirələrdə yaşayanlar. B., Azərənəşr, 1985, s.231
14. Zeynal Xəlil. S.Vurğun haqqında xatirə və düşüncələr. Yeni fikir, 1990

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ (ТИПОЛОГИЯ, ФУНКЦИИ)

Эльхан Азимов

Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина

доктор педагогических наук, профессор

Россия, Москва

azimov@yandex.ru

Xülasə

RUS DİLİNİN XARİC DİL KİMİ TƏDRİSİNDƏ SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏR (TİPOLOGİYA, FUNKSIYALAR)

Məqalənin məqsədi İnternetdə sosial şəbəkələrin təhlili və tələbələrin kommunikativ ehtiyaclarının öyrənilməsi əsasında rus dilinin tədrisində sosial xidmətlərin linqvodidaktik potensialını əsaslandırmaqdır. Tədqiqat materialı rus dilinin tədrisində istifadə olunan müxtəlif sosial xidmət növlərinə əsaslanır.

Açar sözlər: Rus dili xarici dil kimi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, rus dilinin tədrisi metodikası, sosial xidmətlər, distant təhsil

Summary

SOCIAL NETWORKS IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE (TYPOLOGY, FUNCTIONS)

The purpose of the article is to substantiate the linguodidactic potential of social services in teaching the Russian language based on the analysis of social networks on the Internet and the study of the communicative needs of students. The research material is based on various types of social services that are used in teaching the Russian language.

Key words: Russian as a foreign language, information and communication technologies, Russian language, Russian language teaching methodology, social services, distance teaching

В теории и практике преподавания языков компьютерные технологии играют важную роль. Интерес вызывают электронные учебники, образовательные порталы, дистанционные курсы, компьютерные тесты, особенно социальные сети [1]. Известно, что современная молодежь проводит в них большую часть своего времени. Содержание информации, взаимодействие с пользователями во многом определяется функциональными возможностями социальных сетей.

Под термином социальная сеть понимают многопользовательский интерактивный веб-сайт, контент создают непосредственные участники сети. Сайт является особой электронной средой, позволяющей вести общение людям, которых объединяют общие интересы, проблемы и др., между которыми устанавливаются социальные связи, взаимоотношения.

Социальные сети занимают чуть ли не главное место в жизни у молодежи, часто заменив привычное обучение в аудитории. В России насчитывается десятки миллионов пользователей социальных сетей. Наиболее популярные причины использования социальных медиа: коммуникация с семьей/друзьями/знакомыми — 60,3%, прослушивание музыкальных клипов — 30,7%, развлечения и мемы — 30,2%;

Социальные сети, как правило, предоставляют пользователям следующие возможности:

- указать информацию о себе (участники указывают школу, институт, дату рождения, любимые занятия, книги, кинофильмы); вступать в диалог с другими участниками; комментировать события, новости;
- описать отношения между двумя пользователями (например, участники могут быть обозначены как друзья, члены семьи, друзья друзей и т.п.);
- делиться с другими участниками значимыми для них материалами (например, фотографиями, документами, ссылками, презентациями и т.д.).

Социальная сеть предоставляет ряд популярных функциональных возможностей, например:

- создавать частные тематические сообщества разных типов для целей коммуникации, получения информации, совместной деятельности;
- публиковать материалы, необходимые для учебы, работы с учащимися, в том числе и для их открытого комментирования и обсуждения в сообществе;

– поддерживать создание постоянных ссылок на другие ресурсы, которые всегда находятся на главной странице сообщества.

Сообщества, созданные на базе социальной сети пользователями, могут выступать в качестве вспомогательной платформы для общения преподавателей русского языка. Преподаватель языка может подписаться на эти сообщества, чтобы получать новости, участвовать в создании и развитии отдельных социальных сервисов или сайтов.

Сообщества пользователей отличаются по тематикам и интересам участников, которых объединяет не только определенная область знаний, но и желание сотрудничать в процессе применения этих знаний на практике. Анализ социальных сетей позволяет выделять тематику ресурса, его популярность (посещаемость), способы взаимодействия с пользователями, характеристику участников и организаторов онлайн курса и др. Принципиальной характеристикой общения в социальных сетях является его неформальный характер, с одной стороны, необходимость соблюдения определенных правил поведения и общения, с другой.

Рассмотрим некоторые из этих сетей с точки зрения лингводидактического потенциала в обучении РКИ.

Сервисы, в которых публикуются короткие 15- и 60-секундные ролики на различные темы фоновой музыки. Пользователи могут отредактировать видео перед загрузкой в сервис, ускорить его или замедлить демонстрацию, сохранить варианты. Такие приложения пользуются большой популярностью среди молодежи. Авторы роликов указывают на те или иные трудности, связанные с изучением языков, предлагают свои методические решения, часто шутивого характера, формулируют рекомендации по изучению русского языка. Анализ видеозаписей позволяет выделить трудности и проблемы, связанные с изучением русского языка. Многие из этих трудностей хорошо известны преподавателям русского языка (например, глаголы движения, предлоги, речевой этикет и др.).

Telegram. Это кроссплатформенная система обмена сообщениями (мессенджер), позволяющая обмениваться текстовыми, голосовыми и видео-сообщениями, фотографиями, файлами различных форматов. Также можно совершать трансляции в каналах и группах, организовывать конференции. Количество активных пользователей сервиса постоянно растет. В создании материалов для социальной сети принимают участие преподаватели русского языка. Популярен канал https://t.me/rki_dlya_vsex, где можно найти информацию о пособиях по русскому языку. С помощью канала <https://t.me/kafedrarki> можно познакомиться с учебными материалами, лекциями, подготовленными преподавателями Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина.

Социальная сеть «YouTube». Преподаватель русского языка, владеющий электронной почтой, может создать свой образовательный канал на YouTube. В обучении русскому языку как иностранному в настоящее время эта сеть активно используется. Об этом свидетельствует количество обращений к русскоязычным учебным ресурсам. См., например, сайты, посвященные изучению русского языка как иностранного, которые созданы в последнее время: 1. «Материалы для изучения русского языка как иностранного» - <https://languageteacher.school>; 2. «О русском по-русски» - <https://www.youtube.com/watch?v=MqV9yi9Xukk>. Информативным является канал «Conversational Russian» (<http://www.youtube.com/channel/UCC2Bt2rxY7-19ywalxTHevg>), в котором размещены курсы, которые созданы преподавателями Государственного института русского языка им. А. С. Пушкина.

Анализ той или иной социальной сети позволяет определить портрет пользователя каждой отдельной социальной сети. Небольшие видеоролики пользуются популярностью у молодежи, в первую очередь студенческой, которая обсуждает трудности и проблемы, возникающие при изучении русского языка (например, использование глаголов надеть или одеть, использование частиц не- и ни и др.). В Телеграм-канале публикуются развернутые мнения, оценки, проводятся дискуссии, связанные с изучением языка, формируются группы, связанные с изучением или преподаванием русского языка. В Контакте, Youtube представлены онлайн-курсы, вебинары,

дискуссионные клубы. Авторами выступают не только преподаватели русского языка, но и студенты и аспиранты.

Ресурсы социальных сетей выполняют различные функции:

1. Обыгрывание различных трудностей, возникающих при изучении русского языка (развлекательная функция);
2. Информирование о трудностях, с которыми сталкиваются изучающие русский язык (информационная функция);
3. Поддержка самостоятельного изучения языка (организационная функция);
4. Создание сообществ по изучению РКИ для профессионального общения (коммуникационная функция).

Использование того или иного социального сервиса по многом определяет портрет пользователя, например:

1. В Телеграм-канале публикуются развернутые мнения, оценки, связанные с изучением языка.
2. В Контакте, Youtube представлены онлайн-курсы, вебинары, дискуссионные клубы.
3. Образовательные порталы (например, портал «Образование на русском») предлагают дистанционные курсы повышения квалификации с привлечением дидактических возможностей социальных сетей.

Литература

1. Азимов Э.Г. Использование информационно-коммуникационных технологий в обучении русскому языку как иностранному. – М.: Русский язык. Курсы, 2022. – 392 с.

FÜZYON MƏTBƏXİ

Kəmalə Əzizova

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Azərbaycan

ezizlikemale85@gmail.com

Summary

FUSION CUISINE

Culinary culture changes and renews over decades. The best example of this is fusion cuisine. This Culinary culture, known as "fusion cuisine" in the world, is a new concept born from the synthesis of the cuisine of different countries. The word fusion is of English origin and means mixing, joining. The main essence of fusion cuisine is the formation of a cuisine that creates new and different flavors by bringing together the culinary traditions of the peoples of the world and "mixing" them. This process, in turn, gives rise to new, interesting culinary terms such as curry pudding and soy ice cream. An example of this cuisine is Tex-Mex, which combines Mexican and Southwestern American cuisines, and Hawaiian cuisine, which is a mixture of the cuisines of many island nations. There is no doubt that the future of culinary culture will develop closely related to fusion cuisine.

Key words: *Culinary culture, Regional fusion, Hawaiian cuisine, Fusion sushi, Asian fusion.*

Резюме

КУХНЯ ФЬЮЖН

Кулинарная культура меняется и обновляется на протяжении десятилетий. Лучшим примером этого является кухня фьюжн. Эта кулинарная культура, известная в мире как «кухня фьюжн», представляет собой новую концепцию, рожденную в результате синтеза кухонь разных стран. Слово fusion имеет английское происхождение и означает смешение, соединение. Основная суть кухни фьюжн – формирование кухни, создающей новые и разнообразные вкусы путем объединения кулинарных традиций народов мира и «смешивания» их. Этот процесс, в свою очередь, порождает новые интересные кулинарные термины, такие как карри-пудинг и соевое мороженое. Примером такой кухни является техасско-мексиканская кухня, сочетающая в себе кухни Мексики и Юго-Западной Америки, а также гавайская кухня, представляющая собой смесь кухонь многих островных государств. Нет сомнений, что будущее кулинарной культуры будет тесно связано с кухней фьюжн.

Ключевые слова: *Кулинарная культура, Региональный фьюжн, Гавайская кухня, Суши-фьюжн, Азиатский фьюжн.*

Bəşəriyyətə Yaradan tərəfindən yaradıcılığın və mütərəqqi düşüncənin ecazkar xüsusiyyəti bəxş edilmişdir. Həyatın bütün sahələrinə aid olan bu xüsusiyyət yaşamın təməlini təşkil edən qida mədəniyyətində də özünü göstərir. Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində həyatımızda bir sıra yeniliklər meydana gəlir. Bu yeniliklər yaşam tərzimizə dərinlən təsir edir. Mətbəx mədəniyyəti onilliklər ərzində fərqli bir toxunuşla dəyişir, yenilənir. Buna ən gözəl nümunə füzyon mətbəxidir desək, yanılmazıq. Son illərdə məsafələrin qısalması ilə insanların daha çox səyahət etməsi, qlobal televiziya yayımları nəticəsində insanlar fərqli mətbəxlərlə tanışmaq və müxtəlif xalqlara məxsus yemək ənənələrini birləşdirmək imkanı əldə etdilər. Dünyada “fusion cuisine” kimi tanınan bu mətbəx mədəniyyəti, müxtəlif ölkələrin mətbəxinin sintezindən yaranmış yeni bir anlayışdır. Fusion sözü ingilis mənşəli olub, qarışma, birləşmə anlamına gəlir. Sadə şəkildə ifadə etsək, füzyon mətbəxinin əsas məğzini dünya xalqlarının mətbəx ənənələrini bir araya gətirərək, bir növ “qarışdıraraq” yeni və fərqli ləzzətlər kəsb edən bir mətbəxin formalaşması təşkil edir. Yaxın Şərq mətbəxinə aid bir yeməyin Qərbi Amerika üsulu ilə bişirilərək, Fransız soslariyla servis edilməsi füzyon mətbəxinə gözəl nümunə ola bilər. Təbii ki bu proses öz növbəsində *körili pudding, soyalı dondurma* və s. kimi yeni, maraqlı kulinariya terminlərinin meydana çıxmasına səbəb olur, ki bu terminlərin də beynəlmiləl termin statusu alması çox daha ehtimal olunandır. Türk yazar Rəfiqə Birgül türk füzyon mətbəxindən danışarkən qeyd edir: “*Füzyon mətbəxinə üç fərqli şəkildə rast gəlmək olar: Bunlardan birincisi fərqli mədəniyyətlərə sahib, lakin yaxın bölgələrdə olan xalqların yeməklərinin qarışımıdır. “Eklektik” deyə adlandırılan ikinci formada bir mətbəx mədəniyyəti əsas kimi digər xalqların mətbəxində mövcud olan yeməklərin hazırlanma formalarından və ərzaqlarından da istifadə olunur. Sonuncu isə, hər hansı bir xalqın mətbəxi aparıcı olmadan bütün dünya mətbəxlərinin bir araya gətirilməsidir*” [1, 34].

Olduqca maraqlı və yaradıcılıq tələb edən füzyon mətbəxinin yeni bir sahə kimi dilin leksik qatına təsirsiz ötürülməyəcəyi şübhəsizdir. Bir anlamda mətbəxin beynəlmilləşməsi olan füzyon mətbəxi yeni bir termin kimi formalaşsa da, illərlə gedən qloballaşma prosesinin nəticəsidir.

Regional füzyon bir bölgənin və ya daha kiçik bölgələrin fərqli mətbəxlərinin birləşməsidir. Bu qəbildən olan Asiya füzyon restoranlarının Amerika və İngiltərənin bir sıra bölgələrində məşhurlaşması bu mətbəxə aid kulinariya terminlərinin həmin regionlarda yayılmasına şərait yaradır.

Avropa mətbəxinin müxtəlif nümunələrindən, eləcə də Avropada hazırlanan xarici yeməklərin satışı ilə məşhur mağazalardan ilham alan Kaliforniya mətbəxi qeyri ənənəvi qidalardan *kaliforniya pizzası* kimi ənənəvi yeməklər yaradan mədəniyyətlərin qaynaşması hesab edilir. Bu kimi mətbəxlərə nümunə olaraq Meksika və Cənub-qərbi Amerika mətbəxlərini özündə birləşdirən *Tex-Mex* və bir çox ada xalqlarına məxsus mətbəxlərin qarışımı olan *Havay mətbəxini* misal göstərmək olar.

İngiltərə mətbəxinə məxsus Yahudi, Fransız, Belçika mətbəx xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən *kartofla balıq qızartması (Fish and chips)* da erkən füzyon mətbəxinin bir nümunəsi hesab oluna bilər.

Ümumiyyətlə dünya ölkələrində aktiv miqrant axını və mədəniyyətlərin sürətli integrasiyası nəticəsində füzyon mətbəxinin yeni nümunələri kəşf edilir, kafe və restoranlarda normaya çevrilir.

Füzyon mətbəxinin nümunəsi kimi İtalyan və Meksika mətbəxlərini birləşdirən *taco-pizza* həm də yeni bir kulinariya termini hesab edilə bilər. Müəyyən bir mətbəx mədəniyyətinə əsaslanan, lakin başqa bir mətbəxin zövq və üsulları ilə hazırlanan bu yemək növü *çedar ədviyyatlı pendir, salsa, qovrulmuş lobya* və digər adi tako maddələrindən hazırlanır. Oxşar mətbəx nümunəsi kimi *füzyon suşi* yeməyini də göstərmək olar. Müxtəlif düyü növləri, pendir, salsa, ədvalı doğranmış quzu ətinin üzüm yarpağına bükülməsi ilə hazırlanan füzyon suşi dolmanı xatırladır.

Füzyon mətbəxi fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan müxtəlif millətlərin yaşadığı böyük şəhərlər üçün daha xarakterikdir.

Füzyon mətbəxini tənqid edənlər bəzən onu “hərc-mərclik mətbəxi” də adlandırırlar və aşpazların dad və ləzzətdən daha çox yeniliyə fikir verdiklərini qeyd edirlər.

Son illərdə Kaliforniyaya Asiya, Latin Amerikası, Avropa və dünyanın digər ölkələrindən tayı bərabəri olmayan miqrasiya dalğasının nəticəsi olaraq bir zamanlar İtaliya yeməklərindən ilhamlanan əyalət mətbəxi indi Avropa mətbəxini Yaponiya, Asiya, Meksika və digərlərinin mətbəx ənənələri ilə birləşdirir.

İnsanların yüz illərdir mətbəx ənənələri mirasını qarşılıqlı şəkildə alıb verdiyini nəzərə alsaq, füzyon mətbəxinin köklərinin keçmişə dayandığını demək olar. Lakin bu anlayış 1970-ci ildən bir çox fransız aşpazlarının ənənəvi fransız yeməklərini Asiya mətbəxindən, xüsusilə də Vyetnam və Çindən gələn yeməklərlə birləşdirərək yeni yemək növləri təqdim etməsi ilə məşhurlaşmışdır. Bu termin ilk dəfə məşhur aşpaz Norman Van Aikin tərəfindən işlədilmişdir. Öncə Asiya füzyonu, sonra isə çoxsaylı fərqli füzyon mətbəxləri ortaya çıxmışdır. Daha sonra bu anlayış digər Avropa ölkələri və Amerika ərazisində geniş yayılmağa başladı.

Füzyon mətbəxinin ən gözəl nümunələri Avropa və Asiya mətbəx nümunələrinin birləşməsindən yaranan yeməklər hesab olunur. Həddən artıq fərqli mətbəx ənənələrinə sahib bu iki kontinentin yüzilliklər ərzində formalaşmış yemək bişirmə üsul və ənənələrini birləşdirməklə ortaya təəccübləndirici yemək növləri çıxmışdır.

Mətbəx mədəniyyətinin gələcəyinin füzyon mətbəxi ilə sıx bağlı şəkildə inkişaf edəcəyinə heç bir şübhə yoxdur.

Daha çox Hindistan mətbəxinə müraciət edərək bu sahədə dəyərli nümunələr yaradan İngiltərənin gələcəkdə özünəməxsus Füzyon mətbəxi nümunələri də təqdim edəcəyi aydındır.

Mükəmməl və yenilikçi bir tərz olan füzyon mətbəxi kulinariya sahəsində yeni bir cığır açmaqla yanaşı, dilin leksik sistemində də yeni kulinariya terminlərinin meydana gəlməsinə təkan verəcəkdir.

İmigrasiya nəticəsində meydana çıxan füzyon mətbəxinə nümunə olaraq Perudakı Yapon və ya Nikku mətbəxini misal göstərmək olar. Nikku mətbəxi Yapon və Peru mətbəxinin qarışımı hesab edilir.

Füzyon mətbəxinin yaranması *Volfgang Puk* və onun məşhur *Buffalo Chikcen Spring Roll* və *BBQ nachos* kimi yemək nümunələri ilə də əlaqələndirilir. Bu mətbəx nümunələri o qədər geniş yayılmışdır ki, faktiki olaraq onların ilkin variantını müəyyənləşdirmək demək olar ki, mümkün deyil. Bununla belə, ən məşhur nümunə çinlilərə məxsus, *spagettinin* də öz varlığını borclu *olduğu ərişdə (noddles)* yeməyi hesab oluna bilər.

Kulinariya tarixçisi “Mətbəx və İmperiya. Dünya tarixində mətbəx” əsərinin yazarı Rasel Raudan yazır: “*Yeni yeməklər icad etmək həqiqətən də çətindir. Lakin yeni metodlar icad etmək isə daha da çətindir*” [5].

Demək olar ki, bütün qidalar füzyon mətbəxinə daxildir. Lakin bəzi füzyon yeməkləri ilə qarışıq keçmişə malik yeməklər arasında müəyyən fərq var. Yaponiyada *ramen* və ya Hindistanda *körri* kimi çox milliləşdirilmiş yeməklər əslində müstəmləkə və miqarasiya nəticəsində bir araya gələn mətbəxlərin qaynaşmasının məhsuludur.

“A Culinary Of Discovery” əsərinin müəllifi qeyd edir: “*Kütlələr qarışıqda qaynaşma qaçınılmazdır. Tipik bir Vyetnam küçə yeməyi olan Banh mi bu mətbəxin ən yaxşı nümunələrindəndir; yoxsa sendviç? Sendviç həvəskarlarının sevimlisi olan bu yemək fransız çörəyində at, turşu tərəvəzlər, bibər və kişnişdən ibarətdir. Forması və tərkibi ilə bu yemək müstəmləkə Fransası ilə Vyetnam mətbəxinin qarışığıdır*” [6].

Bir sıra ölkələrdə qonşu xalqlara məxsus mətbəx nümunələrini təqdim edən restoranlar şəbəkəsinin fəaliyyəti də füzyon mətbəxinin inkişafına təkan verən amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Birgül, R. Refika'nın Mutfağı / Cooking New Istanbul Style. – İstanbul, – 2010. – 372 s.
2. Ögel, B. Türk kültür tarihine giriş. Türklerde yemek kültürü: [13 ciltte] / B.Ögel. – İstanbul: Milli eğitim basımevi, Kültür eserleri, – 1978. 4 c. – 456 s.
3. Türklerde yemek adabi və kültürü: [elektron resurs]/<http://sifalibitkideposu.com/turklerde-yemek-adabi-ve-kulturu/>
4. Alan, W. A short guide to English Style/ W.Alan.– London: Oxford University Press, –1961.
5. Culnaria: The United States: A Culinary Discovery Hardcover – October 1, 1998: [elelctronic resource]/ <https://www.amazon.com/Culnaria-United-States-Culinary-Discovery/dp/3829002599>
6. Sorry, Wolfgang, Fusion Foods Have Been With Us for Centuries: [elelctronic resource]/ <https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/sorry-wolfgang-fusion-foods-have-been-with-us-for-centuries-17238814/>

İNGİLİS DİLİNDƏN ALINMA SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏ PRİNSİPLƏRİ

Samirə Hacıyeva

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim
Azərbaycan
samire_65@mail.ru

Summary

PRINCIPLES OF TRANSLATION OF ENGLISH BORROW WORDS

The article deals with the difficulties in the expression and translation of the English borrowed words and terminology into our language. Such foreign words, which have entered the vocabulary of the Azerbaijani language for years, have different spelling, phonetic, grammatical and semantic formats at different levels in both language systems that create certain difficulties in the translation process. In the scientific article the author clarified these problems with the examples taking into account the specific features of them.

Key words: *loanwords, term, foreign words, semantics, phonetic acquisition, tracing.*

Резюме

ПРИНЦИПЫ ПЕРЕВОДА АНГЛОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ

В изучаемой статье говорится о трудностях, которые возникают при проявлении слов английского происхождения и англоязычных терминов в азербайджанском языке и их переводе на наш язык. Такие иностранные слова, вошедшие с течением времени в лексику азербайджанского языка, имеют различные орфографические, фонетические, грамматические и семантические форматы на разных уровнях они в обеих языковых системах создают определенные трудности в процессе перевода. Автор уточнил данные вопросы на основе примеров, приведенных в научной статье, имея ввиду указанных особенностей.

Ключевые слова: *заимствования, термин, иностранные слова, семантика, фонетическое усвоение, калькирование.*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri altında dəyişmiş, alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Cəmiyyətin başqa ölkələrə inteqrasiyası, müasir dövrdəki elmi-texniki-tərəqqi prosesi, çağdaş dünyamızda yeni siyasi üfqlərin açılması, inkişaf edən siyasi-ictimai münasibətlər alınma sözlərin dilimizə daxil olmasını sürətləndirmişdir. Dilçi alimlər, tədqiqatçılar bu məsələlər üzrə yeni və maraqlı tədqiqatlar aparırlar. Dillər arasındakı leksik sistemlər müxtəlif dil qruplarında təmsil olunduğundan Avropa mənşəli alınma sözlərin müxtəlif aspektlərdən tədqiqinə olan tələbatı artırmışdır.

Azərbaycan ingilis dili əlaqələri uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə mövcudluğu, ingilis dilindən sözlərdə bədii tərcümənin özünəməxsus rol oynaması bu amillərin təsiri ilə leksik sistemdə baş vermiş dəyişikliklərin spesifik xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də sözlərin baxımından öyrənilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Dilimizə rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən, o cümlədən ingilis dilindən həm müvafiq sözlər daxil olmuş, həm də dillərin təsiri ilə Azərbaycan dilinin özündə yeni anlayış ifadə edən leksik vahidlər yaranmışdır.

İngilis dilindəki söz və terminlərə Azərbaycan dilində uyğun qarşılıq müəyyən edildiyi zaman onda ya alınmaların işlənməsinə ehtiyac qalmır, ya da paralel işlənmə hadisəsi baş verir. Məsələn, *oppozisiya* əvəzinə - *müxalifət*, *vaterpol* əvəzinə - *su polosu*, *intervü* əvəzinə - *müsahibə*, *partnyor* əvəzinə - *tərəf*, *müqabil* terminlərindən geniş istifadə edildiyi kimi, onların bir çoxunun paralel işlənməsi müşahidə olunur.

Rus, eləcə də Azərbaycan dilindəki ingilis sözlərinin ayrılması, nəşri, yaranma tarixi və etimologiyasını hərtərəfli öyrənmək çətinlik yaradır, ingilis dünyanın lüğət tərkibi yekcins olmayıb, digər german dilləri ilə paralellik təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində sözlərin yaranma prosesi davam edir [2,10].

Qeyd edək ki, son dövrlərdəki alınmaların çoxu müasir həyatın aktual cəhətlərini əks etdirən ingilis mənşəli sözlərdir. Bu sözlər dilimizdə yayılma dərəcəsinə və işlənmə tezliyinə görə müxtəlif mövqedə durur. Onların bəziləri son illərdə Azərbaycan dilində elə məhsuldar işləkliyə malikdir ki, hamının istifadə etdiyi ümumişlək sözlər qrupunda yer almaqla yanaşı, dil daşıyıcıları tərəfindən asan başa düşülür. Məsələn, *komfort*, *futbol*, *boks*, *xokkey*, *bifşteks*, *lider*, *lift*, *menecer*, *konveyf konteyner*, *dispetçer*, *vağzal*, *kloun*, *doker*, *detektiv*, *caz*, *qol*, *doping*, *kabel*, *layner*, *autsayder*, *blok*, *mikser*, *avrol*,

ballast, banknot, boykot, bulfanq, bufer, büdcə, nokaut, nokdaun, liliput, centlmen, ballast, dollar, klub, moqekan, cunqli, pioner, mitinq, miçman, tennis, kovboy, avtokar, alliqator, barmen, buklet, kompüter, lider, boykot, spiker, şou və s. belə alınmalardandır.

Başqa sözlər də müxtəlif üslublarda bu və ya digər dərəcədə istifadə olunmaqdadır. İndi də ingilis dilindən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan bəzi alınmaların leksik-semantik səciyyəsinin araşdırılmasına keçək: [7,25]

Bullii sözü («cərimə zərbəsi» deməkdir) - Azərbaycan mətbuat dilində keçən əsrin 70-ci illərindən sonra işlənməyə başlamışdır. Şübhəsiz, bu leksik vahidin dilimizdə (xüsusilə idman şərhlərində) işlənməsi rus dilinin təsiri ilə bağlıdır. *Bullit* - ingilis dilindəki «bullet» ismindəndir və bu dilə fransız dilindən (*boulette*) keçmişdir. Maraqlıdır ki, fransız dilində də bu leksik vahid latın mənşəli hesab olunur. Məşhur Oxford lüğətinə görə, bu söz ingilis dilinə XVI əsrdə keçmişdir. Müasir ingilis dilində *bullet* leksik vahidi «mərmə, güllə, kiçik top» mənasını bildirir. Azərbaycan dilində idman termini kimi *bullit* sözündən «cərimə zərbəsi» mənasında istifadə olunması çox güman ki, terminin rus dilində də bu mənada işlənməsi ilə əlaqədardır. Əlavə edək ki, *bullit* termini Azərbaycan mətbuatında ilk dövrdə «cərimə zərbəsi» ifadəsi ilə yanaşı işlənmişdir. Müxtəlif idman növlərindəki cərimə zərbələri bir-birindən fərqlənir. *Bullit* - buzüstü xokkey oyununa aid cərimə zərbəsinə verilmiş addır. Xokkeydə 70-ci illərdən əvvəl bu zərbə futbolda olduğu kimi *penalti* adlanırdı. Hazırda da bu iki söz paralel olaraq işlənir.

Brifinq - əsasən publisist üslubda ictimai-siyasi termin olaraq İngilis- Amerika reallığı ilə əlaqədar işlənməkdədir. Bu leksik vahid Azərbaycan ümumxalq dilinə keçmədiyindən işlənməsi də məhdud xarakterdədir, lakin buna baxmayaraq bütövlükdə dilimiz üçün tam mənimsənilmiş sözlərdən hesab edilə bilər. *Brifinq* sözü elmi ədəbiyyatda amerikanizm (*briefinq*) kimi qeyd olunur, ingilis dilinin “to brief” fəlidən yaranmış, ingilis dilinə də fransız dilindən (*brif*) keçmişdir. İlk dövrlərdə həmin leksik vahid ingilis dilində «kral məktubu» mənasında işlənmiş, daha sonralar isə semantik cəhətdən inkişaf edərək digər mənələrdə də çıxış etməyə başlamışdır. *Brief* morfeminin əsas mənası «qısa, yığcam» deməkdir; mənaları Azərbaycan dilindəki «xülasə, təlimat» anlayışlarına uyğun gəlir. *Brifinq* sözü Azərbaycan dilində dövlət nümayəndələrinin jurnalistlərlə təlimat xarakterli müşavirəsi məqamında işlədilir. Bu müşavirənin məqsədi, əslində dövlət məmurlarının çıxışlarına təbliğat istiqaməti verməkdir. *Brifinq* sözünün dilimizdə işlənməsi publisistik nitqlə məhdudlaşır. Bu söz daha çox siyasi terminlərə yaxınlaşır. İ. Aydınovun izahına görə, *brifinq* - xarici siyasət idarəsinin, beynəlxalq təşkilatların rəsmi nümayəndələrinin mətbuat vasitələri ilə qısamüddətli görüşüdür (3,200). Mətbuat dilindəki nümunələr də bu fikri təsdiq edir: «Prezidentlərin rəsmi görüşündən sonra jurnalistlər üçün *brifinq* keçirilmişdir. *Brifinqdə* jurnalistlərə görüşdə toxunulmuş əsas məsələlər barədə qısa məlumat verilmişdir» [1,46]

Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələləri üçün dildə müəyyən tematik qrupların aktuallaşması səciyyəvidir. Keçən əsrin ikinci yarısında informasiya bolluğu və eləcə də informasiya sənayesi yeni peşələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. Bütün dünyada bir sıra müəssisələrdə proqramlaşdırma kursları yarandı və «elektron texnikası», «elektron-hesablama maşınları», nəhayət «kompüter» kimi söz və ifadələr təkcə elmi ədəbiyyatda deyil, hətta ədəbi dildə də işlənməyə başladı.

Kompüter - ingilis dilindəki «hesablamaq» mənalı «compute» fəlidəndir.

Bu leksikvahidinrusdilindəkitranskripsiyasıbelədir: «kompöter». Oxford lüğətinə görə, «compute» fəliingilisdilində 1961-ci ildənişlədilir. Həmin lüğətdə*Computers*sözününəşağıdakımənalarıverilmişdir: 1) sayan, 2) rəsədxanadahesablamaaparanvə s. Oxford lüğətində*Computer*leksikvahidinin «elektron-hesablamamaşını» mənasınarastgəlmirik. Bu mənaya sonrakı lüğətlərdə təsadüf edirik. Bu lüğətdə *Computer* morfeminin iki mənası verilmişdir: 1) hesablayan insan, yaxud əşya; 2) aliriyazıyyatın mürəkkəb əməliyyatlarını yüksəksürətləyerinəyətirməyəqadirolan mexaniki, yaxud electron aparat. İşlənmə tezliyinə görə nə qədər yüksək olsa da, bu söz rus və Azərbaycan dillərinə aid əvvəlkilüğətlərdə qeydə alınmır. Bu da hesablama texnikası vasitəsinin ötən əsrin 80-ci illərində dilimizə keçməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycanda 1993-cü ildə çapdan çıxmış informatika lüğətində *computer* sözündə yerini almışdır. Bu sözün izahında onun electron hesablama maşını olması qeyd edilmiş və «bax: EHM» - qeydiverilmişdir. [8,4]

Tərcümə yolu ilə ingiliscədən alınmış sözlərin arasında elələri vardır ki, onlar istər ingilis, istərsə də

Azərbaycan dilinin müasir dövrün dəyişlək deyildir. Lakin bu sözlərhər ikidilin lüğət tərkibində qalır və ara-sıra işlənir.

Ledi (lady [leidi]) - İngiltərədə, lordun arvadına, eləcədə aristocrat təbəqəyə mənsub yaşlı ərli qadınlara; *Miledi* (miledi [mileidi]) - İngiltərədə yuxarı təbəqənin ərde olan nisbətən cavan yaşda olan qadınlara hörmət və ehtiramla edilən müraciət formasıdır. *Milord* (Milord [miloird]) - İngiltərədə yüksək təbəqədən olan kişilərə müraciət formasıdır. [5,77]

Xarici sözlər lüğətində *ledi* ingilis mənşəli söz kimiv erilmişdir. Əsasında *ledi* sözü duran *miledi* isəhəmbu, həmdə S.İ.Ojeqovun lüğətində fransız dilinə mənsub söz kimi göstərilir. Bunun layanaşı, həmin sözün «my lady» (mənimledim) birləşməsində əmələgəldiyi qeyd olunur. «My lady» birləşməsinin hər ikikomponentinin ingilis dilinə aid olduğu halda, həmin birləşmədən yaranan və bitişik yazılan *milady* «miledi» sözününfransızmənsəliolmasışübhədoğurur. Həmlədi, həmdə*miledi* ləksikvahidləriingilisyazıçıvəşairlərininəsərlərindəvəonlarınAzərbaycandilinə etdikləri tərcümələrdə işləkdir: [6,28]

«Bu *ledi* isə az qala hər gecə keşikçiyə bir şey bağışlamalı olur. Sizin bu şux *lediniz* çox yüngül qadındır. Budur sizin *lediniz*, ser. Ayılı gecələrdə *sonnet* qoşmaqdan... Özüdə həmin *lediyə*»;

«*Miledi*, mənə qəzəbiniz tutmasın». «Ser, sizində bu adətiniz elə *milord* Pembrokun adəti kimidir!» [6,76]

Sözün mənimsənilməsi mürəkkəb, çoxpilləli prosesdir. Bu prosesin tralinqivistik və ekstralinqivistik amillər təsir göstərir. Eyni zamanda çox dilli əlaqələrin mövcudluğu şəraitində boş söz yuvalarının doldurulmasında bir neçə mənə dil iştirak edə bilər. Bəzən belə təsir müxtəlif obyekt dillərlə bağlı hibrid alınmalara yol açır. [4,14]

Bu günkü reallıqlar bizi dövrü mətbuatda, reklam-informasiya materiallarında işlənən ingilisdilli termin-söz və ifadələrin tərcüməsinə daha diqqətlə və dəqiqliklə yanaşmağa məcbur edir.

Dilçilik ədəbiyyatlarında *kalka üsulu* barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. M.Qasımova görə, kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulan sözlər, yaxud ifadələrdir. Bir qrup dilçi alim kalka üsulunda üç anlayışın qarşılıqlı münasibətinin aydınlaşdırılmasının birinci dərəcəli məsələ olduğunu qeyd edərək, bu anlayışları aşağıdakılara bölürlər: *kalka, alınma, tərcümə*. M.İsmayilovanın fikrincə, qeyd olunan anlayışlarda prosesin nəticəsi kimi yanaşmaqdan asılı olmayaraq oxşar cəhətlər vardır. Lakin hər üç halda başqa dildəki vahidin qarşılığını tapmaq tələb olunur. [4,24]

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tərcümədə ingilisdilli və ingilis mənşəli termin-sözün adekvatlığını təmin etmək üçün Azərbaycan dilinin norma və qaydalarına maksimum əməl olunmalıdır. Alınma termin-sözün tərcüməsi zamanı onun hərfi mənası deyil, ləksik mənası əsas götürülməlidir; Əgər alınma termin-söz terminləşibse, xüsusi yeni anlayış, yaxud hadisənin adını ifadə edirsə, onun kalka üsulu ilə verilməsi, yaxud transliterasiya olunması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Abasquliyev T.Ə. İngilis dilindəki ərəb mənşəli sözlərdə baş vermiş fonetik dəyişikliklərin ümumi səciyyəsi və səbəbləri //Metodika və dilçilik, II buraxılış Bakı, 1976.
2. Adilov V. Termin və ümumişlək söz // Terminologiya məsələləri. Bakı,Elm, 1990.
3. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli ləksik alınmalar. Bakı, ADU, 1989, s.95.
4. Dəmirçizadə Ə.M. “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1984, s. 308
5. Tağızadə N.Ə. Dildə sözləmə prosesi haqqında // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqatlar, Bakı, 2003, №2, s. 229-232.
6. Nəzirli K.İ. İngilis mənşəli termin-sözlərin alınmasında tərcümənin rolu // Dil və Ədəbiyyat nəzəri elmi-metodik jurnal, Bakı, 2003, №1.
7. Акуленко В.В. Вопросы интернациональных слов и элементов в терминологии. Вопросы языкознание, 1961, №3, с. 61-67

8. Гак В.Г. Споставительная лексикология. Москва, 1977.
9. Герд А.С. Еще раз о значении термина. Воронеж, Изд-ва ВГУ, 1980, с. 3-9.

ЖАНР СКАЗКИ В ТВОРЧЕСТВЕ А.С.ПУШКИНА A.S.PUŞKİNİN YARADICILIĞINDA NAĞİL JANRI

Наиля Хандан

Бакинский славянский университет, кандидат филологических наук, доцент

Азербайджан

khandan.nailya@mail.ru

Xülasə

Məqalədə A.S.Puşkinin orijinal janrda olan ədəbi nağıl nümunələri təhlil edilir. Puşkinin yaradıcılığında bu janra xas olan ən məşhur əsərlərinin nümunəsindən istifadə edərək, onların forma və məzmununun qısa təhlili aparılır. Şairin poetika, dil sahəsindəki yeniliyi, folklor və xalq nağılları ilə əlaqələri, ümumiyyətlə, Puşkinin bu əsərlərinin tipoloji xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

Açar sözlər: Puşkin, ədəbi nağıl, janr, folklor, ədəbiyyat.

Summary

THE FAIRY TALE GENRE IN THE WORKS OF A.S. PUSHKIN

The article analyzes the fairy tales of A.S. Pushkin, which are examples of the original genre - the literary fairy tale. Using the example of the most famous works of this genre in Pushkin's work, a brief analysis of their form and content is carried out. The poet's innovation in the field of poetics, language, connections with folklore and folk tales, and, in general, the typological features of these works of Pushkin are revealed.

Key words: Pushkin, literary fairy tale, genre, folklore, literature.

В 1831 году в Царском Селе происходил «поединок сказочников», в котором в качестве соперников выступали Жуковский и Пушкин. В результате этого поединка появилась «Сказка о царе Салтане» Пушкина и три сказки Жуковского: «Спящая царевна», «Сказка о царе Берендее», «Война мышей и лягушек» [7]. Это положило начало обращения А.С.Пушкина, использовавшего в своём творчестве самые разные жанры, к ещё одному жанру – литературной сказке. Образцы этого интереснейшего жанра составляют одно из значимых мест в наследии великого русского поэта и вызывают неизменный и неугасающий интерес читателей и исследователей [2, 4].

Исследователи по времени написания выделяют две группы сказок Пушкина: ранние, написанные до 1925 года, и поздние – с 1830 по 1834 год. Первой была сказка «Бова», написанная ещё в лице в 1914 году [7]. Пушкин делает попытку, вслед за А. Радищевым, переложить древнерусскую сказку о Бове. Но в отличие от него Пушкин придаёт сюжету сатирическую окраску. Некоторые мотивы и детали этой сказки легли позднее в основу поэмы «Руслан и Людмила». Одним из ранних опытов писателя была и написанная в 1922 сказка «Царь Никита и сорок его дочерей». Нескромная по своему сюжету сказка Пушкина сохранилась лишь в черновой тетради и дошла до нас лишь в рукописных копиях. Написана сказка тем же стихотворным размером, что и последующие – четырёхстопным хореем.

По мнению известного исследователя творчества Пушкина С.Бонди и некоторых других, ранние сказки Пушкина были «лишены подлинной народности, свойственной зрелому пушкинскому творчеству» [7]. Именно поэтому они не привлекали внимания учёных, которые, в основном, говоря о жанре сказке в творчестве поэта, обращались к его «поздним сказкам» Пушкина. Это такие сказки, как «Как весенней теплою порою», или «О медведихе», «Сказка о попе и работнике его Балде» (1830), «Сказка о царе Салтане, о сыне славном и могучем Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди» (1831), «Сказка о рыбаке и рыбке» (1833), «Сказка о мёртвой царевне и о семи богатырях» (1833), «Сказка о золотом петушке» (1834).

«Сказка о медведихе», которая писалась в Болдино, осенью 1939 года, осталась незавершённой. По своему стилю она является наиболее народной, так как написана в форме народной песни или причитания. Сюжет основан на гибели медведихи и её трёх медвежат и поминках, которые

устраивает медведь. Интересна здесь характеристика зверей, которые собрались на поминки. Каждый из них олицетворяет того или иного представителя социального сословия. Также в Болдино была написана «Сказка о попе и работнике его Балде». Сюжет о жадном попе и перехитрившем его работнике, очень распространен в народных сказках. Пушкин дал очень близкую подлиннику обработку. Он усилил социальное звучание сказки и создал сатиру на служителей церкви. Особенно ярко показан образ работника Балды, где Пушкиным наряду с хитростью персонажа показано и его трудолюбие («работает за семерых»). Это не понравилось цензуре, и сказка, написанная в 1930 году, увидела свет лишь в 1840 году в переработке Жуковского, который заменил образ попа на образ купца – «Жил-был купец Кузьма Остолоп по прозвищу осиновый лоб».

Первой появилась в печати «Сказка о царе Салтане» (1832). Задуманная ещё в 1828, она была написана в 1831 году. В этой сказке Пушкина соединены две темы: традиционная для сказок судьба оклеветанной жены и тема идеального мирского государства. На острове, где правит Гвидон, «все богаты, изоб нет, везде палаты». Как и все сказки Пушкина, она носит социальный характер. Здесь исследователями было замечено сатирическое снижение образа царя. Но заканчивается эта сказка не моралистическим выводом, а торжеством добра над злом.

Знаменитая «Сказка о рыбаке и рыбке», написанная в 1833 году, была напечатана в 1935 году. В центре – распространенный во всех сказках мира сюжет о старухе, наказанной за её безудержное стремление к богатству и власти. Но Пушкин вносит в этот сюжет ряд изменений. Действие в этой сказке происходит на берегу моря, как в немецких сказках, а не в лесу, как в русских сказках. Но в отличие от немецкой «камбалы» Пушкин вводит в сказку образ «золотой рыбки», которая является в русской мифологии символом богатства и изобилия. Здесь вновь наблюдается сатирическая направленность мысли автора. Но теперь это уже сатира на крепостничество, олицетворением которого выступает старуха, а старик показан как воплощение народного начала.

«Сказка о мёртвой царевне», написанная в 1833, была напечатана в 1834 году. Это свободная обработка русской народной сказки с использованием элементов из немецкого фольклора. В этой сказке особенно заметна гуманистическая направленность пушкинских сказок. Вместе с тем она также сатирична, как и все сказки Пушкина. Объектом сатиры здесь является образ царицы-мачехи, олицетворяющей зло мира, а потому и обреченной на гибель, а добро в лице царевны торжествует. Это наиболее поэтическая, полная тонкого лиризма сказка Пушкина.

«Сказка о золотом петушке» – последняя сказка Пушкина, написанная в 1934 году. В её основу положен не сюжет народной сказки, а чисто литературный источник – «Легенда об арабском звездочёте» В.Ирвинга, на основе которого Пушкин создаёт сказку, близкую устной народной поэзии. Сказка носит шуточный характер и примыкает к народным сказкам о том, какая страшная сила – женская красота. Этот смысл выражен в шуточной концовке: «Сказка ложь, да в ней намёк // Добрым молодцам урок». Подробный анализ поэтики этой сказки дан одним из известных исследователей творчества Пушкина, в частности, его сказок, В.Э.Вацуру [3].

Можно сказать, что все рассмотренные нами сказки А.С.Пушкина объединяет занимательный сюжет, яркая образность, доступность изложения, сатирическая доминанта, глубокий философский смысл. Все сказки основываются на фольклоре. В них много элементов самых разных жанров народной поэзии – песен, заклинаний, заговоров, причитаний. Часто используются такие приёмы народной сказки, как одноплановость композиции, троекратное повторение, диалогическая речь и т.п.

Вместе с тем, в сказки вводятся авторские приёмы, позволяющие наполнить традиционную сказочную поэтику социальными и психологическими коллизиями. Может именно поэтому они не теряют своей значимости на протяжении всего времени, начиная с момента их появления, вызывая интерес читательской аудитории самых разных возрастов.

Существенным отступлением от типа народной сказки и новаторством Пушкина было то, что он придавал им стихотворную форму. Как и в «Евгении Онегине», где в стихотворную форму был облечён традиционный жанр прозаического романа. Кроме того, если в народных сказках действие сосредоточено на центральном герое, то в сказках Пушкина мы наблюдаем нарушение

однолинейного построения сюжета. Иногда в центр повествования, где в народной сказке всегда стоит активный положительный герой, Пушкин выдвигает сатирического героя.

По своему стилю, по форме написания сказки Пушкина обычно подразделяют на два типа. Первый отличается тем, что в своих сказках Пушкин стремится воспроизвести не только содержание, но и формы народного стиха, языка и стиля («Сказка о попе», «Сказка о Медведихе» и «Сказка о рыбаке и рыбке»). Поэт здесь перевоплощается в народного сказителя. Он не допускает в этих сказках ничего чуждого народной поэзии.

Второй тип сказок в творчестве Пушкина, представленный сказками «О царе Салтане», «О мёртвой царевне», «О золотом петушке», отличается большей литературностью, написан равномерным стихом (четырёхстопный хорей с парными рифмами). В этих сказках употребляются иной раз сугубо литературные поэтические выражения и обороты, но по общему духу, по мотивам и сюжетам, образам героев сказки эти сохраняют народный характер.

Подводя итоги, можно утверждать, что сказки Пушкина – это не просто переложение сюжета народных сказок в литературную форму, а совершенно самостоятельный, сложный по своему составу жанр литературной сказки, созданной великим поэтом, типологические особенности которой нуждаются в дальнейшем специальном изучении.

Литература

1. Азадовский М. Литература и фольклор. Москва, 1935.
2. Бонди С. Сказки Пушкина // Пушкин А.С. Собр. соч. в 10 тт., т.3. Москва, 1975, с. 467-481.
3. Вацура В. Сказка о Золотом Петушке (опыт анализа сюжетной семантики) // Пушкинская пора. СПб, 2000.
4. Зуева Т. Сказки Пушкина. Москва, 1992.
5. Литературная сказка. История, теория, поэтика. Москва, 1996.
6. Пропп В. Морфология сказки. Москва, 1969.
7. Пушкин в воспоминаниях современников. В 2-х тт. Составитель В.Э.Вацура. Москва, 1985.
8. Сказки братьев Гримм. Москва, 1998.

ИНДЕКС УСТОЙЧИВОСТИ РУССКОГО ЯЗЫКА В СТРАНАХ ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА: РУССКИЙ ЯЗЫК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Светлана Камышева

Государственный институт русского языка им.А.С. Пушкина

кандидат филологических наук, доцент

Россия

skamysheva@yandex.ru

Резюме

В статье рассматриваются показатели, являющиеся инструментом оценки положения русского языка в странах постсоветского пространства, в том числе в Республике Азербайджан. К их числу относятся: русский язык в государственно-общественной сфере, сфере образования, научной коммуникации, СМИ и пространстве культуры.

В соответствии с Индексом устойчивости русского языка в странах постсоветского пространства Республика Азербайджан находится на пятой позиции, уступая лишь Республике Беларусь, Республике Казахстан, Киргизской Республике и Республике Таджикистан.

Ключевые слова: языковая политика, индекс устойчивости русского в странах постсоветского пространства, индекс глобальной конкурентоспособности

Summary

INDEX OF SUSTAINABILITY OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN THE POST-SOVIET COUNTRIES: RUSSIAN LANGUAGE IN AZERBAIJAN

The article considers the indicators that are tool for assessing the position of the Russian language in the countries of the post-Soviet space, including Azerbaijan. These include: the Russian language in the state-public sphere, education, scientific communication, mass media and cultural space.

According to the Index of Russian language sustainability in the countries of the post-Soviet space, the Republic of Azerbaijan is on the fifth position, second only to the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Tajikistan.

Key words: *Language Policy, Index of the position of the Russian Language in the world, global competitiveness index.*

Центром языковой политики и международного образования Государственного института русского языка имени А.С. Пушкина подготовлен Индекс устойчивости русского языка в странах постсоветского пространства (УС-индекс) – 2023 [1]. Высчитан по прозрачной формуле интегральный показатель, основанный на анализе данных сферы государственных и общественных коммуникаций, науки и образования, обобщенно показывающий степень устойчивости русского языка в зарубежной стране, в том числе в Азербайджанской Республике.

Функционирование русского языка в государственно-общественной сфере определяется юридическим аспектом положения русского языка в странах СНГ, его статусом, зафиксированным в конституциях этих государств. Параметр учитывает конституционный статус русского языка в зарубежных странах и статус русского языка в государственной коммуникации. В основу положены следующие показатели:

- статус русского языка в конституции;
- наличие русскоязычных сайтов или версий официальных сайтов высших органов государственной власти;
- наличие русскоязычной версии портала государственных услуг.

Показатели оценивались в баллах: 0–1 (для показателей 1 и 3) до 4 (для показателя 2). Оценка статуса русского языка производилась по комплексному баллу, соответствующему этим трем показателям.

Русский язык не упоминается отдельно и не имеет конституционного статуса в Азербайджанской Республике. Между тем все сайты государственной власти имеют русскоязычную версию. По этому показателю страна получает комплексный балл – 4.

Образовательный аспект положения русского языка в странах постсоветского пространства является наиболее ярким показателем языковой политики этих стран. Роль и место русского языка в образовании на территории стран постсоветского пространства характеризует отношение государства и общества к русскому языку как к цели и средству обучения как в настоящее время, так и в долгосрочной перспективе. Показатели данного параметра способны отразить тенденции, связанные с тенденциями сохранения или изменения фактического статуса русского языка в отдельно взятой стране в долгосрочной перспективе (на одно или два поколения).

Перечень показателей в рамках данного параметра претерпел изменения в количественном отношении, кроме показателей:

- удельный вес обучавшихся на русском языке школьников в республиках бывшего СССР;
- удельный вес учителей русского языка и литературы в общей численности педагогов в республиках бывшего СССР;
- удельный вес обучавшихся на русском языке студентов вузов в республиках на территории бывшего СССР.

Был введен новый показатель: «Изучение русского языка студентами из СНГ в вузах России».

За 31 год общая доля школьников, обучающихся на русском языке в странах постсоветского пространства (без учета РФ), сократилась до 20 % — вдвое по сравнению с 1990/1991 учебным годом. В абсолютных цифрах их число уменьшилось с 9,2 млн до 4,06 млн человек.

Следует отметить важную тенденцию: в последнее десятилетие общее число школьников, обучающихся на русском языке, стало постепенно увеличиваться, в основном за счет республик Центральной Азии (Узбекистан, Киргизия, Таджикистан, Казахстан), а также Азербайджана, что связано не только с демографическим фактором, но и с высокой конкурентоспособностью образования на русском языке и существующими исторически сложившимися общественными предпочтениями.

В Азербайджанской Республике доля обучающихся на русском языке в 1990/1991 учебном году составила 17,95, в 2020/2021 учебном году – 9,1%. Произошло изменение доли обучающихся на русском языке в школах страны за 31 год в сторону уменьшения на 49,2 %. По этому показателю Азербайджанская Республика в Индексе-2023 занимает 10 место.

Значительную роль в процессе сохранения позиций русского языка на постсоветском пространстве играют учителя-русисты.

Общая численность учителей школ в Азербайджанской Республике в 2020/2021 учебном году составила 156,1 тысячу человек.

Число учителей русского языка и литературы в 2020/2021 учебном году в Азербайджанской Республике составило 6113 человек.

Доля учителей русского языка и литературы в общей численности школьных педагогов – 3,9%.

За период с 1990/1991 учебного года число студентов вузов, обучающихся на русском языке в бывших союзных республиках, уменьшилось в 2 раза — до 716 тыс. человек, что составило в 2020/2021 учебном году 19,1 % всего контингента студентов вузов данных стран. Значительное уменьшение доли русскоязычного сектора связано прежде всего с существенным увеличением общего числа обучающихся в высших учебных заведениях (с 2,3 до 3,8 млн).

Русский язык очень ограниченно используется в вузах Азербайджанской Республики. По сравнению с 1990/1991 учебным годом, из стран, где русский язык сохранился в сфере ВПО, в абсолютных цифрах на 28 тыс. стало меньше русскоязычных студентов в вузах страны. Доля обучающихся на русском языке в вузах Азербайджанской Республики в 1990/1991 гг. составила 52 %, в 2020/2021 гг. – 13%. Мы отмечаем уменьшение доли обучающихся на русском языке за 31 год на 75%. По этим показателям страна занимает 6 место в рейтинге.

Всего обучающихся в РФ по программам ВПО студентов из Азербайджанской Республики в 2020/2021 учебном году – 7692 человек. Изучавших русский язык на курсах за этот период – 167 человек. Доля от общего числа обучающихся в РФ по программам ВПО у Азербайджанской Республики – 2,2%.

Число студентов республики, выбравших русский язык и литературу как специальность в 2020/2021 учебном году, – 80 человек. Доля студентов от общего числа обучающихся в РФ по этой программе составила 1,0%.

В целом на основании статистических данных можно сделать вывод: за время, прошедшее с 1991 г., численность обучающихся на русском языке в республиках на территории бывшего СССР сократилась более чем вдвое на всех ступенях образования.

В 2020/2021 гг. по параметру «Русский язык в сфере образования» можно констатировать изменение позиции Азербайджанской Республики (отмечается положительная динамика): страна переместилась с двенадцатой позиции, которую занимала в 2019/2020 учебном году, на девятую.

В качестве показателей по параметру «Русский язык в научной коммуникации» рассмотрены общедоступные количественные данные Международной базы данных научных публикаций Scopus, а также базы данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

В этом параметре релевантны следующие показатели:

По показателю «Индекс Хирша у 1% наиболее публикуемых и цитируемых авторов (РИНЦ)» в Азербайджанской Республике средний индекс Хирша у топ 1% авторов – 20,5 (8 позиция в рейтинге).

По показателю «Доля публикаций на русском языке в Scopus» Азербайджанская Республика находится на 5 месте (после Республики Белоруссия, Республики Таджикистан, Киргизской Республики, Туркменистана). Удельный вес публикаций на русском языке в общем количестве публикаций 2022 года с аффилиацией организаций страны в Scopus – 7,69%.

По показателю «Доля публикаций на русском языке в области науки «Медицина» в Scopus» Азербайджанская Республика занимает 4 место (после Республики Белоруссия, Республики Казахстан, Киргизской Республики). Удельный вес публикаций на русском языке в общем количестве публикаций 2022 года в области науки «Медицина» здесь составляет 22,78%.

По показателю «Доля публикаций на русском языке в области «Науки о земле» в Scopus» Азербайджанская Республика находится на 1 месте. Удельный вес публикаций на русском языке в общем количестве публикаций 2022 года в области науки «Науки о земле» составляет 39,63%.

Как видим, почти по всем показателям Азербайджанская Республика относится к странам, в национальной науке которых русский язык играет важную роль и остается одним из ведущих языков научных публикаций, сохраняя значительную долю даже в публикациях, индексируемых в международных базах данных.

По итоговому показателю Азербайджанская Республика (в Индексе-2023 занимает 4 место в рейтинге после Республики Белоруссия, Республики Армения, Киргизской Республики и Республики Таджикистан (эти республики делят 3 место)).

По степени присутствия русского языка в медиапространстве можно выделить четыре группы стран: страны с очень высокой долей русскоязычных СМИ (63,1 % — 79,7 %), страны с высокой долей (45 % — 50 %), страны с умеренной долей (35 % — 38,4 %) и страны с низкой долей (20 % и менее). Азербайджанская Республика входит в третью группу стран. Сравнительный анализ данных за 1990 г. и 2022 г. позволил констатировать изменение доли печатных и электронных СМИ в стране на русском языке, включая двуязычные, за 31 год в сторону значительного увеличения – +92 % (20 % — 38,4 %)

В перечне стран постсоветского пространства по этому показателю Азербайджанская Республика занимает 5 место. Список возглавляет Республика Белоруссия, далее располагаются Республика Казахстан, Республика Таджикистан и Киргизская Республика.

Также в Индексе-2023 впервые был рассмотрен параметр «Русский язык в пространстве культуры». В нем используются следующие показатели: «Театры», «Музеи», «Библиотеки». По тематике исследования названного параметра были изучены авторитетные письменные источники и публикации в СМИ, широко использованы методы обработки открытых данных, анкетирования, официального запроса и независимого опроса, статистической и математической обработки данных, уникальной интегральной методики, разработанной авторами «Индекса положения русского языка в мире».

Таким образом, на основании статистических данных, Азербайджанская Республика входит в группу стран, в которых итоговый показатель параметра составляет от 10 до 20 баллов. В них русский язык продолжает функционировать в пространстве культуры достаточно широко. В Индексе-2023 по сравнению с Индексом-2022 зафиксирована положительная динамика в рейтинге страны: изменение позиции на 1 пункт: Азербайджанская Республика (УС-индекс – 3,33) перешла с 6 на 5 место, расположившись после Республики Белоруссия (УС-индекс – 16,67), Республики Казахстан (УС-индекс – 6,67), Киргизской Республики (УС-индекс – 6,25) и Республики Таджикистан (УС-индекс – 5,26).

Литература

1. Индекс положения русского языка в мире: Индекс глобальной конкурентоспособности (ГК -Индекс), Индекс устойчивости в странах постсоветского пространства (УС-Индекс). Выпуск 3 / авт. – сост. А.Л. Арефьев, В.А. Жильцов, С.Ю. Камышева, Т.В. Нестерова, А.А. Филиппова; под ред. С.Ю. Камышевой. – Москва: Государственный институт русского языка имю А.С. Пушкина, 2023. – 70, [2] с.

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ КОНТАКТЫ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Илаха Гасанова

Бакинский славянский университет, доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджан
ailaxa@list.ru

Xülasə

RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİ ZAMANI MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI TƏMASLAR

Təqdim olunan məqalə Mədəniyyətlərarası kommunikasiya Azərbaycanda ünsiyyətin xüsusi növü kimi öyrənilməsi aspektində beynəlxalq əlaqələrin rolu məsələsinə həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, ictimai quruluşu bir çox mədəniyyətləri birləşdirən ölkələr arasında beynəlxalq əlaqələr qurulur. Məhz belə şəraitdə dili öyrənən şəxsiyyətin müxtəlif milli mədəniyyətlər sisteminə daxil edilməsi baş verir, burada mədəniyyətlərarası əlaqələrə böyük diqqət verilir, çünki onlar mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın inkişaf mənbəsidir.

Müəllif tədris-didaktik material qismində rus şairlərindən birinin tərcümeyi-halından bəzi hissələrini təklif edir.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası təmaslar, Azərbaycan mədəniyyəti, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, tədris-didaktik material.*

Summary

INTERCULTURAL CONTACTS IN THE PROCESS OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

This article focuses on the role of international attitude in teaching Russian as a foreign language. The article shows that international contacts are established between countries whose social structure is multicultural. In these conditions, the student's personality is included in the system of different national cultures, where much attention is paid to intercultural contacts, which are the source of the development of intercultural communication.

As educational and didactic material, the author offered fragments of the biography of one of the Russian poets.

Key words: *international contacts, Azerbaijani culture, intercultural communication, educational and didactic material.*

В настоящее время стремительно развиваются международные контакты, а проблема формирования межкультурного образования становится ценностью мира глобализации. Актуальность проблемы усиливается тем, что международные контакты устанавливаются между странами, общественное устройство которых является поликультурным [1]. В этих условиях происходит включение личности обучаемого в систему разных национальных культур, где большое внимание уделяется межкультурным контактам, являющимся источником развития межкультурной коммуникации.

Деятели литературы и искусства России проявляли глубокий интерес к азербайджанской культуре, укладу жизни и к основам азербайджанского языка [3]. История сохранила много фактов о пребывании в Азербайджане таких представителей русской культуры как: М.Магомаев, С.Есенин, В.В.Маяковский, А.М.Горького, М.Ю.Лермонтов и многих других, чье творчество в какой-то степени связано с Азербайджаном и азербайджанцами.

Легче и интересней для студентов-азербайджанцев предлагаемый нами материал будет усваиваться, если его преподнести, опираясь на знание культуры своего родного народа. Поэтому в качестве учебно-дидактического материала мы предлагаем фрагмент биографии одного из самых известных поэтов мировой величины.

Михаил Юрьевич Лермонтов (1814-1841)

1. Прочитайте данные слова и словосочетания:

малолетний возраст – *kiçik yaş*

впоследствии пригодится – *sonralar lazım olar*

последующие годы – *sonrakı illər*

в ряду – *sıralarında*

приговорили к смерти – *ölümə məhkum etdilər*

палач – *cəllad*

2. Определите род существительных. Поставьте их во множественном числе. Образец:

писатель (м.р.) – писатели

Поэт - ..., край - ..., биография - ..., ссылка - ..., год - ..., поездка - ..., территория - ..., письмо - ..., язык - ..., сказка - ..., запись - ...

3. Образуйте прилагательные. Подчеркните суффиксы. *Образец: писатель – писательский*

Поэт – ..., тема - ..., Кавказ - ..., Лермонтов - ..., Шуша - ..., Куба - ..., Шемаха - ..., письмо - ..., культура - ..., история - ..., традиция - ...

4. Определите вид глаголов. *Образец: видеть – увидать*

Простить - ..., погибнуть - ..., создать - ..., посетить - ..., писать - ..., переехать - ..., составить - ..., изучать - ..., встречаться - ..., употребить - ...

5. Прослушайте (прочитайте) текст. Определите, какая информация о М.Ю. Лермонтове является для вас новой.

В ряду выдающихся писателей и поэтов, обратившихся к теме Кавказа, был также М.Ю.Лермонтов. Он с детских лет был связан с этим краем своей биографией. Будущий поэт увидел Кавказ в малолетнем возрасте во время поездок на Кавказские Минеральные воды, куда бабушка возила его для поправки здоровья.

В начале девятнадцатого века в России жили и творили два великих Поэта – Пушкин и Лермонтов. Они не были знакомы, но знали друг о друге.

Когда великий русский поэт Александр Сергеевич Пушкин в тысяча восемьсот тридцать седьмом (1837) году был убит на дуэли, М.Ю. Лермонтов осудил убийцу Пушкина в своих стихах «Смерть поэта». Конечно же, царские палачи не смогли простить Лермонтову этого обвинения, и поэт был сослан на Кавказ. Ссылки эти интересны для нас тем, что в эти годы Лермонтов побывал и на территории Azerbaijan. Россия поняла, что ссылка эта – смерть, что и случилось. За время пребывания в ссылке в тысяча восемьсот тридцать седьмом (1837) и тысяча восемьсот сорок первом (1841) годах им были созданы такие произведения, как «Кал-лы», «Аул Бастунджи», «Измаил – бей», «Хаджи Абрек», «Демон», «Мцыри», «Беглец», «Герой нашего времени», «Кавказ» и др. В произведениях поэта встречается много азербайджанских слов: *yaman, vallah, uox, namaz, oqlan, yaxşı, urus* и др.

«Наконец, меня перевезли обратно в гвардию... Поверишь ли, я находился до сих пор в непрерывном странствии, то на перекладной, то верхом; изъездил всё вдоль, от Кизляра до Тамани, переехал горы, был в Шуше, Кубе, в Шемахе. Хороших людей здесь много...

Начал учиться по-татарски (азербайджанский) язык, который здесь, и вообще в Азии, необходим, как французский в Европе, - да жаль не доучусь, а впоследствии могло бы пригодиться. Я уже составлял планы ехать в Мекку, в Персию...» - так писал М.Ю.Лермонтов своему другу С.А.Раевскому.

Изучение азербайджанского языка, по словам поэта, пригодилось ему. «Путешествуя по Azerbaijanу, Лермонтов в Шемахе смог со слов ашига Оруджа записать известную азербайджанскую сказку «Ашyg Гариб» с помощью своих знакомых «учёного татарина Али и Ахмета». Сказка «Ашик-Кериб», к сожалению, увидавшая свет лишь после смерти поэта, была опубликована в тысяча восемьсот сорок шестом (1846) году. В приведенной записи, а также во многих других произведениях Лермонтов употребляет слово «татарин». У поэта слово «татарское» употребляется в более широком смысле – в значении «восточное», «азиатское», «мусульманское». Лермонтов любил Кавказ. Из стихотворения «Валерик», видно, что его тянуло к восточной философии и религии:

... я жизнь постиг;
Судьбе как турок иль татарин
За все я равно благодарен;
У Бога счастья не прошу

И молча зло переносу
Быть может, небеса Востока
Меня с ученьем их пророка
Невольно сблизили ...

Лермонтов имел личные и творческие связи с Азербайджаном. Будучи в Азербайджане, он был знаком с представителями азербайджанской литературы, изучал азербайджанский язык и культуру.

Азербайджанский народ, имеющий многовековую историю и культуру, гордится богатыми традициями литературного сотрудничества с другими народами.

6. Ответьте на вопросы по содержанию текста.

1. Кто еще обратился к теме Кавказа? 2. Когда Лермонтов впервые увидел Кавказ? 3. Почему поэт был сослан на Кавказ? 4. Какие произведения были написаны им на Кавказе? 5. О чем писал М.Лермонтов другу С.А.Раевскому? 6. В каких городах Азербайджана был поэт? 7. С кем был знаком Лермонтов в Азербайджане? 8. Кто обучал его азербайджанскому языку? 9. Какую сказку записал Лермонтов в Азербайджане? 10. Чем гордится азербайджанский народ?

7. Объясните смысл эпиграфа к тексту. Почему поэт так сказал о Кавказе? Эти строки великого поэта, разумеется, касаются и Азербайджана.

8. Разыграйте диалог, между двумя поэтами.

- Я рад познакомиться с вами. В вашем имени есть слово Мирза. Я уже знаком с несколькими людьми, в чьих именах стоит «Мирза».- Аббас-Мирза, Хосров-Мирза и Вы – Мирза.

- Слово «Мирза» перед именем, как у меня, выражает ученость.

- Вы – татарин?

- Нет. Но так нас, азербайджанцев, называют, объединяя под этим именем всех мусульман.

- У вас очень длинное имя. Нельзя ли покороче? Я – просто Мишель.

- А я – Фет-Али.

- А можно просто Али?

- Вам дозволено.

9. Назовите произведения М.Ю.Лермонтова, которые вы читали (на русском и азербайджанском языках).

10. Прочитайте отрывок из стихотворения М.Ю.Лермонтова, посвященный Кавказу. Можно ли по стихотворению судить об отношении Лермонтова к Кавказу? Обоснуйте свои ответы.

Приветствую тебя, Кавказ седой!

Твоим горам я путник не чужой.

Они меня в младенчестве носили

И к небесам пустыни приучили ...

Верна там дружба, но вернее мщенье;

Там за добро – добро, и кровь – за кровь,

И ненависть безмерна, как любовь.

11. Разделите текст «М.Ю.Лермонтов» на смысловые части. Выпишите из каждой части ключевые слова.

12. Перескажите содержание текста, используя ключевые слова.

Литература

1. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. Харьков: ВШ, 1998.

2. Ермашина Н.Д. Культурология. М., 2006, 430с.

3. Тхорик В.И. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. М., 2005, 260с.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ПРАВСТВЕННО-ВОЛЕВЫЕ КАЧЕСТВА ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Шаргия Гасанова

Бакинский славянский университет
доктор философии по филологии, доцент
Азербайджан
hasanovashargiya@gmail.com

Xülasə

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNSAN XARAKTERİNİN MƏNƏVİ-İRADİKEYFİYYƏTLƏRİNİ GÖSTƏRƏN LEKSİK VAHİDLƏR

Məqalə iradi xarakter əlamətlərini təyin edən leksik vasitələrin təhlilinə həsr edilmişdir. İnsanın iradi keyfiyyətlərini ifadə edən sözlər, aparıcı mövqe tutan "insan xarakteri" semantik sahəsinin mikrosahələrindən birinin bir hissəsidir. Mikrosahənin tərkibi müxtəlif nitq hissələri ilə formalaşır: isimlər, sifətlər, feillər, zərflər. "Könüllü xarakter əlamətləri" mikrosahəsinin bütün elementləri morfoloji mənsubiyyətdəki fərqlərə baxmayaraq, əlaməti (xarakter əlamətini) göstərir. Mikrosahənin strukturunun semantikasının müxtəlifliyinə və geniş uyğunluğuna görə sifətlər tərəfindən təşkil edildiyi fərziyyəsi sübut edilmişdir. Sifətlərin paradigmatik əlaqələri (ilk növbədə sinonim və antonimik) mikrosahənin strukturunu təşkil etməyə və onun elementlərinin mənasını aydınlaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: *semantik sahə, mikrosahə, leksema, sistem əlaqələri, sinonimlər, antonimlər.*

Summary

LEXICAL UNITS INDICATING MORAL-VOLITIONAL QUALITIES OF HUMAN CHARACTER IN THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The article is an analysis of lexical means denominating volitional character traits. Words denoting human willpower, belong to one of the microfield in the semantic field "Human character," occupying a leading position in it. Composition of the microfield is formed by different parts of speech: nouns, adjectives, verbs, adverbs, etc. All elements in the microfield "Volitional traits" indicate features (traits), despite their morphological differences. The assumption has been advanced and proved that the structure of the microfield is organized by adjectives, owing to the diversity of their semantics, wide compatibility. Paradigmatic relations of adjectives (primarily synonymous and antonymous) allow to order the microfield structure, to clarify the meaning of its elements

Key words: *semantic field, microfield, lexeme, systemic relations, synonyms, antonyms.*

Семантическая структура лексем микрополя «Нравственно-волевые качества человека» – широка и многопланова и прежде всего включает в себя эмоционально-оценочный элемент. Это такая структурная модель, которая построена по принципу «человек + оценочный признак» и в своих главных вариантах несёт потенциальную возможность пополнения состава ЛСГ в целом и общем новыми лексемами централизованного поля «Характер человека». В составе данного лексико-семантического поля по сравнению с лексемами, отражающими наиболее общие черты характера человека, а также отношение его к вещам, самому себе или окружающим, нравственно-волевые качества, безусловно, обладают более выраженными оттенками оценочности [2,29].

В свою очередь система оценочного словообразования современного русского и азербайджанского языков характеризуется как некоторой общностью, так и различием в определённых своих категориальных значениях. Например, можно выделить отдельные расхождения в аспекте продуктивности, регулярности, частотности употребления экспрессивных словообразовательных типов двух языков. Кроме того, позиции оценки по шкале «хорошо» или «плохо» не являются в данном случае константными, потому что некоторые слова с течением времени под влиянием сугубо лингвистических, а также определённых экстралингвистических факторов могут их частично и полностью утратить. Вместе с тем стилистически нейтральные в эмоционально-оценочном отношении слова могут перейти в разряд эмоционально-оценочных.

Нравственно-волевые качества характера человека представляют его прежде всего как самостоятельную (самодостаточную, или самооценную) личность, раскрывающуюся во всём

своём разнообразии, то есть со своими индивидуальными чертами. Несложно установить, что, с одной стороны, это такие социально значимые волевые черты, которые отражают именно нравственную позицию человека по отношению к чему-либо (шире – философскую проблему нравственного выбора вообще), а с другой – волю, в основном выражающуюся в его идейных внутренних убеждениях. Иными словами, нравственно волевые качества выявляют самую суть человека. Ведь они неразрывно взаимосвязаны, так как нравственность возникнет из воли, а воля в свою очередь как бы нацеливает на нравственность.

В данной статье лингвистическому анализу будут подвергнуты такие характерные лексемы, как *сильный* (*güvətli*), *честный*, или *правдивый* (*namuslu*), *открытый*, в значении *откровенности* (*açıq danışma*), *решительный*, *смелый*, *отважный*, *мужественный*, *храбрый*, (*qoşa*) *бойкий* (*zırək*), *боевой* (*döyüş*), *деловой* (*iş*), *отчаянный*, *напористый*, *упорный*, *настырный*, *непреклонный* (*fəda*), *дисциплинированный* (*fənn*), *стойкий* (*davamlı*) (стойк = борющийся за свою идею).

Нравственно-волевые качества характера человека в современном русском и азербайджанском языках в основном представлены многочисленной группой имён прилагательных. Однако присутствуют и такие слова, как *упорный* – твёрдо, или стойчески стоящий на своём решении – *стойк* и некоторые другие, на которые также частично будет направлено наше внимание [4,3].

Попутно заметим, что приведённые лексемы выражают исключительно индивидуальные признаки; они присущи только человеку и не подлежат прямой переадресовке. В нашем случае языковой материал сопротивляется этому процессу в том смысле слова, что искусственное соотнесение указанных лексем с человеком, характеризующих его отношение к профессии, семье или коллегам, отнесёт их в разряд другой лексико-семантической группы.

Интересно отметить и такое явление: если лексемы, выражающие общие черты характера человека с отрицательной либо положительной коннотацией, без нарушения логико-смыслового содержания можно транспонировать в виде экспрессивных предикатных слов, типа *молоток* (в значении молодец), *пьянь* (собирательно и об одном человеке), *недоносок* (о человеке неполноценном умственно или физически), *икаф* (о большом человеке), *кирюха* (о пьянице), *ханыга*, *ханурик* (в значении прощелыга), *кореш* (дружок) и некоторые другие.

Характерно, что та же «операция» не проходит и в азербайджанском языке. Более того, различения наблюдаются и внутри самих значений. Например, *молоток* как нравственно-волевое качество в просторечном значении *молодец* и в стилистически сниженном (жаргонном) контексте не тождественно слову *çəkiç*. Можно сказать только *afərin* (в просторечном варианте *əlaçı*). Нет также прямой аналогии выражениям *кирюха*, *ханыга* или *ханурик*. Пьяница в просторечном варианте может быть заменён разве что лексемами *sərxoş* (*sərxoşluq*).

«Секрет» заключается в том, что названные нами лексемы, как правило, моновалентны, они не обладают той степенью маркированности, которая позволяет их свободно перемещать в границах различных стилистических пластов. Иными словами, такие лексемы, как *честный*, *решительный*, *мужественный*, *смелый*, *отважный*, *моральный* и другие (и соответственно их азербайджанский эквивалент) строго закреплёны в современном литературном русском и азербайджанском языках, и их употребление в разговорной речи, и тем более в жаргонных вариантах, практически недопустимо.

Нравственно-волевые качества характера являются основой и вместе с тем гарантом решительности и непреклонности его действий. Считаем, что значительно проще, но главное, целесообразнее рассмотреть это правило на примере русских и азербайджанских пословиц, устойчивых выражений, поговорок и т.д. Ведь общеупотребительный характер позволяет сделать более правильные обобщения. В качестве иллюстративного материала приведём некоторые из них, чья внутренняя структура не отличается особой сложностью или двусмысленностью [3].

Zəhmətcörəkgətirər, təbəllikasmaq, zəhmətdamıyedirir, təbəllikisəkorlayır, işləməyəndişləməz. Труд приносит хлеб, лень голод. Труд человека кормит, а лень портит. Здесь ключевым словом является труд, поэтому указанную лексему правомерно включить в лексико-

семантическое поле «Человек трудолюбивый». Приведённая пословица подтверждает хрестоматийное правило, гласящее: труд облагораживает человека, а лень портит. Оправданием включения данной лексемы в семантическое поле «Человек трудолюбивый» служит то обстоятельство, что труд, бесспорно, подразумевает также смелость, отвагу, мужество, решимость, упорство в достижении намеченной цели. Трудолюбивый человек в то же самое время, конечно, одновременно и упорный, в известном смысле решительный, тогда как *лентяй*, лишён мужества, решительности и упорства.

Иногда сфера действия, казалось бы, синонимичных лексем, отражающих нравственно-волевые качества характера, оказывается в такой степени широкой, что близкие значения между ними заметно стираются [1]. Поэтому отметим, что близость значений слов – весьма широкое понятие. Например, такие слова, как *честный, смелый, храбрый, отважный, сметливый, решительный, бесстрашный, расторопный, корректный, правдивый, искренний* и т.п. сближены значениями, поскольку называют различные положительные качества человека.

Таким образом, непосредственно перед лингвистическим анализом считаем крайне необходимым подчеркнуть актуальность состава искомой лексики в целом. Названные и многие другие лексические единицы рассматриваются как содержащие в себе характеристики поведения личности с точки зрения его собственных оценок, а также значимости нравственного выбора с позиций окружающих.

Литература

1. Гусейнов Ф.Г. Лексическая и грамматическая синонимия в русском языке. Сборник научных трудов - Баку, 1987, 184 с.
2. Ержанов М. Лексико-семантическая группа слов, описывающих внешность человека в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук - Алма-Ата, 1988, 29 с.
3. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. - М.: Наука, 1965, 186 с.
4. Межжерина А.В. Прилагательные со значением моральной оценки лица (на древнерусском хронологическом срезе). Автореф. канд. филол. наук. Киев. 1992, 17 с.

RECOVERY OF THE ECONOMY IN THE TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION

Albina Hashimova

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport
head lecturer
Azerbaijan
Albina-hesimova@mail.ru

Xülasə

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADİYYATIN QURTARMASI

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişi üzrə tədbirlər, orada uzun müddətli perspektiv üçün yeni "inkişaf ocağı" formalaşdırmağa köklənmişdir. Son illərdə qəbul olunmuş və əsasən uğurla həyata keçirilən hökumət proqramları, o cümlədən yoxsulluğun azaldılması, regionların sosial iqtisadi inkişafı, ortavəki kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin üstün inkişafı üzrə başqa istiqamətlərdəki dövlət proqramları, post-konflikt rayonların resurs potensialının təsərrüfat dövrünə daxil olunması sayəsində öz məntiqi davamını tapacaq və bitkin hala gələcəkdir.

Açar sözlər: işğaldan azad edilmiş ərazilər, yaşıl iqtisadiyyat, investisiya, iqtisadi artım, regional iqtisadi-ticarət.

Резюме

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЭКОНОМИКИ НА ТЕРРИТОРИЯХ, ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ

Меры по экономическому возрождению освобожденных территорий должны быть направлены на формирование там нового «центра развития» на долгосрочную перспективу. Включены государственные программы, принятые и преимущественно успешно реализуемые в последние годы, в том числе по снижению уровня бедности, социально-экономическому развитию регионов, поддержке среднего и малого предпринимательства, государст-

венные программы по опережающему развитию ненефтяных секторов экономики и по другим направлениям. в экономическом цикле ресурсного потенциала постконфликтных регионов. оно найдет свое логическое продолжение и исчерпается.

Ключевые слова: территории, освобожденные от оккупации, зеленая экономика, инвестиции, экономический рост, региональная экономико-торговая деятельность.

Azerbaijan has declared Karabakh, which has large oil reserves, as a "green energy zone". A quarter of Azerbaijan's local water resources, that is, about 2.56 billion cubic meters of water per year, is formed in Karabakh. The main water arteries of the region, such as Tarter, Bazarchay (Bergushadchay), Hekari and other small rivers, have great hydropower potential. The solar energy potential of Karabakh is estimated at 3000-4000 MW, and the wind energy potential is estimated at 300-500 MW. Khudafarin HPP and Qiz Galasi HPP, built jointly with Iran, will have a total capacity of 280 MW, and HPPs in Kalbajar and Lachin regions will have a capacity of 120 MW, which will allow the region to rely on "green energy". In addition, thermal water reserves of 3093 thousand m³ in Kalbajar region and 412 m³ per day in Shusha have significant potential for the development of green energy. The main issue here is not only obtaining energy from green sources, but also using the most efficient and intelligent systems for energy transmission, distribution and consumption. The government's focus on strengthening environmental protection in Karabakh, which Azerbaijan has declared a green zone, is the country's most consistent response to the challenge of global climate change[1,5-6].

As a result of massive deforestation during the occupation, the total forest area was reduced to 174 thousand hectares. Restoration of forests, including Karagel and Basitchay state reserves, as well as Gubadli, Arazboyu, Dashalti and Lachin state reserves, is already underway in Azerbaijan. Forests will make an invaluable contribution to the work done in the direction of reducing climate change, desertification, degradation of biodiversity and the imbalance of gases in the atmosphere, as well as contribute to the socio-economic development of Karabakh. The involvement of state and non-state investments in the reconstruction of Karabakh lays the foundation for sustainable economic growth.

In 2021, the state investment of 1.3 billion dollars in Karabakh will increase the potential non-oil GDP. The results will be clear: new capital assets - roads, electricity, gas and other infrastructure will contribute to economic growth and increase the potential of the economy in the future. State investments will play the role of a catalyst in Karabakh and create a foundation for non-state investments. The flow of investments aimed at the reconstruction of Karabakh has already started from Turkey, Italy, Great Britain, Pakistan and Israel. Karabakh has great potential for the development of mining, metallurgy, food processing, knitting, tourism, agriculture, and green energy sectors[2, 11-12].

The settlement of the Karabakh conflict paves the way for the revival of regional economic-trade relations and the revival of transport-communication relations. The increase in economic activity in the region, as well as in the countries of the South Caucasus, serves the interests of all parties interested in the development of the North-South and East-West transport corridors. Regional projects in the Nakhchivan corridor will complement each other. The Nakhchivan Corridor will end the isolation of the landlocked autocracy, while also providing a closer connection between Asia and Europe. Based on the unused potential of the region, Azerbaijan is turning Karabakh into a platform for development, peace and security. Azerbaijan also announced plans to restore the Christian and Muslim heritage of Karabakh after the devastating effects of the last war and occupation as an example of tolerance and multiculturalism [3, 7-8].

The successful implementation of the new oil and gas strategy and the dynamic growth of oil and gas exports have allowed Azerbaijan to become one of the reliable partners in energy security not only in Europe, but also in the world. It is gratifying that in the UN's "Sustainable Development - 2021" report, Azerbaijan ranked 55th among 193 participating countries. Over the years, Azerbaijan has maintained a positive balance in foreign trade. Currently, the country's foreign exchange reserves are 53 billion dollars, which ensured the country's economic and political independence. All these achievements turned into a historic victory in the Karabakh war, and this victory ended with the liberation of our lands from 30 years of occupation and the restoration of territorial integrity. At the same time, the

decrease in the economy in 2020 was 4.3%, the budget was under some pressure due to the need to increase defense costs related to the war with Armenia and increase health care costs related to COVID-19. Due to the low price of oil in the world markets during the year, the export earnings decreased significantly. At the same time, there was complete uncertainty as to when the COVID would subside and the situation would stabilize. According to the information of the Republican State Statistics Committee, the number of industrial enterprises operating in 2015-2020 increased by 131.2 percent mainly due to private enterprises. During this period, the number of joint ventures increased by 153.3%, and the number of foreign enterprises by 158.1%. In general, 83.6% of all enterprises operating in 2020 belong to the non-state sector, while in 2015 this share was 77.7% [4, 99-101].

Today, the utilization of production capacities is around 50 percent, which means that we can double the production in the existing production facilities. Moreover, the intellectual potential of the country allows to increase the burden of the economy and increase production. There is no objective limit to economic growth.

Building a new road to Shusha is a strategic issue. During the Soviet period, the roads leading to this city were built as if they were connected to the part of the former autonomous region where Armenians lived. Currently, the roads through Lachin Corridor and Khankendi continue to exist, but so far we use them accompanied by peacekeepers, while the work on the revival of Shusha requires active and free transport links. Although the Azerbaijani side does not limit itself here either - caravans carrying construction materials and other cargoes, even military convoys use all available roads to enrage the local Armenians.

According to the information provided by the State Highway Agency, the length of the new road will be 101.5 kilometers and the width will be 37.7 meters. The main part of the highway will consist of four lanes. The project also envisages the construction of a spare lane with an additional wide section in each direction. That is, the road will have six lanes with spare lanes. According to the project, the new highway starts from the village of Ahmadbeyli and passes through the territories of Fuzuli, Khojavand and Khojaly regions that were freed from occupation. It will cover more than 20 settlements, including the cities of Fuzuli and Shusha. The new road will be connected to Fuzuli airport, from where a new road to Isa Bulag is planned. Also, Topkhana is adjacent to the forest area. [5, 287-289].

In order to complete the construction of the road to Shusha in a short time, the project is conditionally divided into 5 parts. In the first stage, a new two-lane gravel service road has already been put into use in order to ensure the smooth and safe movement of traffic on the Fuzuli-Shusha route. It is planned to put the road into full use at the end of this year - at the beginning of next year.

Another important road project in Karabakh is the Toganali-Kalbajar road, which is planned to be extended to Lachin district in the future. Several tunnels will be built here due to the difficult terrain and altitude conditions. Preparation works are being carried out on the Horadiz-Zangilan-Gubadli-Lachin highway project.

It should be noted that Azerbaijan already has great experience in the field of construction of airports. In addition, all international airports of the republic have categories up to the third category of ICAO and are equipped with the most modern equipment. According to the efficiency of air transport, the country ranks 12th in the world.

It is also planned to restore the railway network of Karabakh. This work takes more time than building a highway, but there is no doubt that it will be done. The new railway will run from Horadiz to Fuzuli and from there to Shusha [6, 392-393].

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan2030:sosial-iqtisadiinkişafadairMilliPrioritetlər", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmişdir.
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. AR Prezidentinin Sərəncamı// 22 iyul 2022.
3. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət

Proqramı. AR Prezidentinin Sərəncamı// 16 noyabr 2022

4. Əliyev Ə.B. Xidmətsahələrinin iqtisadiyyatı. - Dərs vəsaiti. Bakı, “Təhsil”, 2017, 136s.

5. Rəhmanov. F.P. Sosial sfera və sosial siyasət Dərs vəsaiti Bakı 2021.

6. Rəhmanov. F.P, Süleymanov. E.B. “Azərbaycan iqtisadiyyatı: makroiqtisadi analiz” Bakı-2021 səh:404.

EKO-TƏNQİD: MÜASİR ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN YENİ İSTİQAMƏTİ

Fatma Hüseynova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan

Summary

In the XX-century, Environmental Research increased rapidly. Experts divide eco-criticism into three stages. The first stage falls on the 90s of the last century. At this stage, mostly nature in American literature and romanticism in European literature, Victorian times were analyzed. At the first stage, critics examined literary texts in order to form environmental awareness. The second stage begins in the 2000s. At this stage, such important areas of research as class, race, gender have included environmental problems in their ranks. Drawing on the analysis of urban life with natural Ethics in literary texts in an ecological context is one of the main topics of the second stage. The third stage of eco-criticism in the modern period continues with the involvement of some sub-species, areas emerging in the new era in the analysis.

Key words: *ecology, eco-criticism, eco-literature, eco-prose, nature.*

Резюме

В последние периоды 20-го века, в частности, в 1990-е годы, взаимосвязь между литературой и окружающей средой начала изучаться в тех же рамках, что и дисциплина. Наиболее существенным фактором, повлиявшим на возникновение экокритики, является деградация природы и отражение опасных для жизни событий в литературных произведениях, а также индустриализация. Увеличение числа факторов, угрожающих жизни, неуклонно расширяет рамки экокритики или теории экологической критики. Экокритика, охват которой постепенно расширяется, имеет большое значение с точки зрения предложения возможных решений этих проблем. Цель данного исследования - объяснить теорию экокритики, подчеркнув взаимосвязь между литературой и окружающей средой как междисциплинарный метод, и изучить применение этой критики. Когда в 1970-х годах экологическое движение начало набирать политическую силу, экологическая литературная критика переросла в активную деятельность и привела к распространению экологического сознания. Различные тексты современной эпохи (после 1900 года) описывали меняющиеся тенденции таким образом.

Ключевые слова: *экология, экокритика, эколитература, экопроза, природа.*

Sənayenin inkişafı, əhalinin artması və şəhərləşmə ilə birlikdə ekoloji tarazlığın pisləşməsi, XXI əsrin ən böyük problemləri arasında yer tutmaqdadır. Bununla yanaşı ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olan təşkilatlar, fəallar və könüllülər hər bir platformada problemin miqyasını təsvir edir və həll yollarını axtarırlar. Dünyadakı hər kəsi maraqlandıran bu məsələyə ədəbiyyatçılar da öz növbələrində fərqiindəlik qazandırmaq, məlumatlandırmaq üçün müraciyyət etməyə başladılar və çox sayda ekokritik mətnlər yazılmağa başladı. Ekoloji tənqid terminini isə birinci dəfə 1978-ci ildə yazdığı “**Ədəbiyyat və ekologiya**” məqaləsində **Vilyam Rukert** işlədib. XXI əsrin ədəbi tənqidində aktual meyllərdən biri də **eko-kritisizm** (ekoloji tənqid) modelidir. Xüsusilə 1980-ci ildən sonra ədəbiyyatın tez-tez işlənən istiqamətlərdən birinə çevrildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eko-tənqid şüuruyla yazılmış əsərlərlə bərabər, arxa planda ekoloji şüurun şübhə altına alındığı əsərlər də yazılmışdır.

Sənaye inqilabından sonra böyük miqyas qazanan sənayeləşmə, texnologiyanın inkişafı özünü birlikdə bəşəriyyətin təbiətdən qopmasına səbəb oldu və insanın ətraf mühitə yad baxışı əsrimizin ən vacib siyasi və sosial probleminə çevrildi. Hətta bir qrup alim planetimizin sona çatacağı fikrini irəli sürərək kosmosdakı digər yaşayış yerlərini araşdırmağa yönəldilər. Hal-hazırda yaşaya biləcəyimiz yeganə planet olan Yer, asit yağışları, birdəfəlik plastik qablar, qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi, növlərin yox olması və əkin sahələrinin tikintilər üçün istifadəyə verilməsi kimi problemlər səbəbiylə

sürətlə yox olmağa yaxınlaşır. Eko-tənqid isə bu mənada düşünür ki, ədəbiyyatın insanlara təsir gücündən faydalanıb eko-sistemə verilən zərərləri azalda bilərik.

Təbiət mövzusu ədəbiyyatda hər zaman əhəmiyyət daşıyıb, ancaq buna baxmayaraq ekoloji həssaslıqla yazılan əsərləri sevgi, eşq, həsrət və ya təklik kimi mövzular daha çox əvəz etmişdir. Klassik ədəbiyyatla müqayisədə şifahi xalq ədəbiyyatı təbiəti ön plana çıxartdı, xüsusən təbiətin və insanın Sufi düşüncəsini birləşdirən şeirlər yazıldı. Buna misal olaraq aşırıq ədəbiyyatını göstərə bilərik. Aşırıq şeirlərində təkəçi çiçəyə, ağaca, quşa olan sevginin təzahürü yox, eyni zamanda kainat haqqında təsəvvürlər var. Koroğlu, Aşırıq Ələsgər və Aşırıq Veysəl kimi ozanların yaradıcılığında bu həssaslığı açıq-aydın görmək mümkündür.

Kristofer Manes 1992-ci ildə nəşr olunan "təbiət və sükut" adlı məqaləsinə, mövcud ekoloji yanaşmanın "təbiətin sükutuyla", başqa sözlə, yalnız insanın danışa bilən statusa sahib olması həqiqətiylə üzləşməlidir" deyər başlayır.

"Bizim kimi toplumların dünyagörüşündə (və ümumiyyətlə savadlı cəmiyyətlərdə) təbiət sakitdir. Yəni danışmaq bacarığı yalnız insana məxsus bir imtiyaz kimi qəbul olunur və qorunur. Ancaq animist düşüncənin hakim olduğu mədəniyyətlərdə bunun əksi düşünülür. yəni ruha etiqad edərək, onların heyvanların, insanların həyatına, ətraf aləmin predmetinə və hadisələrinə təsir gücünə inanan cəmiyyətlərdə görürük ki, təkəçi insanlar deyil, heyvanlar, bitkilər və hətta qayalar, çaylar və s. kimi "cansız" varlıqlar da "danışa bilən", hətta bəzən insanlara yaxşı və ya pis, lakin başa düşülən mesajlar verən subyektlər kimi qəbul edilir. Burada insan dilindən əlavə quşların, küləklərin və şəlalələrin dilləri var." (7)

Manesin sözlərinə görə, Ekologiya təbiəti susduran humanizmə (insanmərkəzçi düşüncəyə) meydan oxuyaraq bu realılıqla üzləşmişdir. Bununla belə bu yanaşma rəşional düşüncələr tərəfindən də tənqiddə mətuz qaldı. Digər tərəfdən Manesin əsas məqsədi, təbiəti susduran, orta əsrlər və İntibah dövrünün müxtəlif stereotiplərin zamanla dəyişərək "insan"-ın dünyanın yeganə sahibi və danışa biləni olması fikrini aradan qaldırmaq olmuşdur. Onun fikrincə ekoloji etika humanizm (insanmərkəzçilik!) modellərini üstələyəcək bir dil öyrənməlidir. Və eko-tənqid bu cür düşüncələri rəşionalizmə qarşı hesab eləmir və bəşər övladını yeganə danışa bilən, təbiətin əşrəfi, sahibi olması fikrini təkzib edir; təbiətlə yenidən əlaqə qura biləcəyimiz bir düşüncə sisteminə ehtiyac olduğumuzu ifadə edir. Bunun baş verməsi üçün ilk növbədə insan, təbiətin bir hissəsi olduğunu anlamalıdır. Eko-tənqid təbiətdəki bütün canlıların səslərini insanda əks olunduğu fikrini önə çəkərək, təbiətlə yenidən əlaqə qura biləcəyimiz, təbiətdəki insanı yenidən tanıya biləcəyimiz bir düşüncə sisteminə ehtiyac olduğumuzu vurğulayır. Dünyaca məşhur eko-fəal olan Jon Muir-in dediyi kimi, "bize dünyanın yalnız insanlar üçün olduğunu dedilər, amma həqiqətlər bu fərziyəni heç də dəstəkləmir"

Ekokirtik janrda qələmə alınan bütün yazıların mövzusu eynidir, belə ki, yadlaşdığımız təbiəti yenidən görə bilmək, səsinə yenidən eşitmək, onda baş verən bütün prosesləri dərk edə bilmək və təbiətə aid olan hər şeyi qorumaq ən çox təbliğ olunan düşüncədir. Zərər verdiyimiz və uzaqlaşdığımız təbiətə yenidən necə qayıdacağıq? Yaşadığımız bölgələrdə təbiət haqlarının müdafiəsinə necə qalxmalıyıq?... Bu sualların cavabları ətraf mühitlə bağlı əsərləri oxumaqla, təbiətin min bir dildə çatdırdığı "mesajları" anlamaq və bu mesajları təbliğ etməklə tapıla bilər. Bu cür əsərlər "susdurulmuş" təbiətə səs qatacaq, eko-ədəbiyyat və eko-tənqid kimi yanaşmaların inkişafına töhvə verəcək.

Ədəbiyyat

1. "What is ecocriticism? – Environmental Humanities Center" (İngilizce). 8 Kasım 2023 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 26 Şubat 2020.
2. Meeker, Joseph W. (1972). The Comedy of Survival: Studies in Literary Ecology. New York. ISBN 9780816516865.
3. "Ecocriticism". obo (İngilizce). 19 Ekim 2022 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 4 Ekim 2021.
4. The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology. Athens, Georgia: University of Georgia Press. 1996. ss. xxviii. ISBN 9-780-8203-1781-6.

5. Glotfelty & Fromm 1996, p. xviii
6. Glotfelty & Fromm 1996, p. xxxi
7. https://www.pdcnet.org/enviroethics/content/enviroethics_1992_0014_0004_0339_0350

FRANSIZ DİLİNDƏ METAFORAVƏ METONİMİYANIN TƏDQIQINƏFƏRQLİ YANAŞMALAR

Bəsti İbrahimova

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim
Azərbaycan
ibrahimova-1968@mail.ru

Summary

METAPHOR AND METONYMY IN FRENCH DIFFERENT APPROACHES TO RESEARCH

This article is devoted to the study of metaphor and metonymy, one of the actual problems of modern linguistics, and their stylistic meaning, aspects of formation, as well as at the text level.

Various theories of metaphors and metonyms, which have a special place in cognitive linguistics, and their expression methods are discussed.

Here are the theoretical ideas of a number of linguistic philosophers and examples of the authors' works. The practical importance of the topic is that the study of metaphor and metonymy is one of the problems that began in antiquity and is now more widely studied than in the past.

Key words: *Metaphorical expression, informal explanation, figurative expression, figurative naming, metonymic expression.*

Резюме

МЕТАФОРА И МЕТОНИМИЯ НА ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ РАЗНЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ

Данная статья посвящена изучению метафоры и метонимии, одной из актуальных проблем современного языкознания, их стилистического значения, аспектов формирования, а также на уровне текста.

Обсуждаются различные теории метафор и метонимов, занимающие особое место в когнитивной лингвистике, и способы их выражения.

Здесь представлены теоретические идеи ряда философов-лингвистов и примеры работ авторов. Практическая значимость темы состоит в том, что изучение метафоры и метонимии является одной из проблем, начавшейся еще в античности и сейчас изучаемой шире, чем раньше.

Ключевые слова: *Метафорическое выражение, неформальное объяснение, образное выражение, образное именование, метонимическое выражение.*

Metafora və metonimiyaya aid tədqiqatlar antik dövrdən başlanmış və bu gün əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq daha geniş öyrənilən problemlərdən biridir. Şübhəsiz ki, bu problem Azərbaycan dilçiliyində və fransaşünaslıqda diqqətdən kənarda qalmamışdır və bu dillərdə metafora və metonimiya məsələsinə çoxlu tədqiqat işləri həsr olunmuşdur. Metafora ilk dövrlərdə məcazlar sistemində diqqət mərkəzinə çəkilmiş, metonimiya və metafora adlandırılan iki növdə fərqləndirilmişdir.

Nəticə etibarilə, metonimik ifadə bu üslub fiqurunun başa düşülməsində əsas olan istinad sahəsinin həlli ilə təyin olunur. Metafora semantik sahənin dəyişdirilməsini tələb etdiyi halda, metonimiyanın başa düşülməsi yalnız istinad sahəsinin dəyişdirilməsini tələb edir. Bu, bizə əksər hallarda çoxmənalı isim daxilində qalmağa imkan verir.

Məcəzi mənanın daşıyıcısı isə hamısında yaşayır söz kateqoriyalarında bizdə belə təəssürat yaranır ki, metonimik məcazi məna daşıyıcısı əksər hallarda isimdə yaşayır. Fikrimizi sübut edən çoxlu misallar var. Beləliklə, bir tərəfdən metafora kimi işlənən misalları qeyd edə bilərik: *Les vagues jappent (Dalğalar hürür); La parole trop puissante me tua (Çox güclü söz məni öldürdü); La forêt a mangé le ciel (Məşəşəmanı yedi)*, və s. Digər tərəfdən, metonimiyaya aid misal gətirə bilərik, məs: *J'ai quitté la robe pour l'épée (Mən paltarı qılınc üçün buraxdım); Boire la mort (Ölümünə içmək); Il est parti après avoir fini son verre (İçkisini bitirdikdən sonra getdi); Il a lu Hugo (O, Hüqonu oxudu); Rodrigue, as-tu du cœur? (Rodriga, sənin ürəyin varmı?)* və s.

Eynilə, bizim maraqlarımız sinekdoxaya toxunsa da, məqsədimiz bu deyil, üstəlik, metonimiya şəklində nümunələr təqdim etməkdir: *j'ai vu trente voiles (Mən otuz yelkən gördüm); périr par le fer (dəmir tərəfindən məhv olmaq)*, və s. burada da üslub fiqurunun məna daşıyıcısı həmişə isimdir.

Metonimiya və metafora

Metonimiya tez-tez müəyyən edilir və metafora ilə də müqayisə edilir. Beləliklə, biz bu məcazın bəzi izahlarını metafora ilə müqayisə edəcəyik. Başlamaq üçün P.Saint-Dizierin metonimiya ilə bağlı məqaləsində qeyri-rəsmi izahını verəcəyik. Onun sözlərinə görə, istinad funksiyası bir subyektin digərini təmsil etmək üçün istifadəsinə icazə verir. İstifadə olunan obyekt ilə istinad obyektinin arasındakı əlaqə “əsasən iki növdür: paradigmatik hissə-bütöv əlaqə (qismən bütövlükdə və ya bütövlükdə hissəyə qarşı istifadə olunur) və funksional münasibətlərin açıq toplusu. “ [6]

Bu məqalədən saxladığımız şey, aşağıdakı misalda olduğu kimi həm metaforik, həm də metonimik ifadə ola bilən üslubi ifadədir: “*L'Europe croit à la démocratie*” (“Avropa demokratiyaya inanır”), burada bizim ilk olaraq metafora (insan kimi görünən coğrafi varlıq), sonra metonimiya (Avropa sakinləri demokratiyaya inanırlar) kimi verdikimiz nümunələr diqqəti cəlb edir. Bu Saint-Dizier nümunəsi və onun təcəssümünə əsaslanan metaforik izah, təcəssümün məcazi mənaya aid üslubi fiqur olması fikrimizi gücləndirir.

Öz növbəsində A.Fuqner Ridning əsasən metafora və metonimiyanın idrak roluna diqqət yetirir. Hazırda bizi maraqlandıran metonimiyanı izah etmək üçün o, koqnitivistlərə müraciət edir və bu ruhda yanaşma təklif edir: “Metonimiya terminini ritorikadan götürən koqnitivistlər ona üslubi fiqurdan daha geniş rol verirlər. Metonimiyanın istinad prosesi olması ilə yanaşı, onlar burada mənanı dərk etmək üçün ümumi mexanizm görürlər. Metonimiya bütün mətnlərdə, nə olursa olsun, təsadüfi şəkildə deyil, müntəzəm və daimi şəkildə mövcuddur. Metonimiya sırf linqvistik hadisə deyil, o, düşüncə və fəaliyyət tərzimizin əsasında duran konseptual sistemlərin tərkib hissəsidir. Təcrübəmizə əsaslanaraq, konseptual metonimiya anlayışa çıxışı təmin edən düşüncə prosesidir. [3;17]

“Metonimiya bir konseptual varlığın digər konseptual varlığa əqli çıxışı təmin etdiyi idrak prosesidir. İş prinsipi bu sahə daxilində iki qurum arasında əlaqənin qurulduğu yaxınlıq prinsipidir. Bitişikliyin təbiəti konseptualdır, çünki metonimiya subyektin öz ekstralingvistik biliklərini səfərbər etdiyi zehni təmsili çağırır. Bu barədə A. Fugner Ridning misallarını və öz şərhlərini verir. Metonimiyanın koqnitiv nəzəriyyəsi ilə bağlı onun nöqteyi-nəzəri ilə razılaşsaq da, seçilmiş nümunələr və xüsusilə onun yenidən şərhləri ilə bağlı bəzi qeydlərə yol veririk. Metafora və metonimiya arasında aydın fərq qoymağın bəzən çətin olduğunu düşünən Gibbs araşdırmalarından başlayaraq, o, metafora ilə metonimiya arasında əsl fərqi tapmaq üçün oxşarlıq testini təklif edir ki, bunu Fugner Ridning də qəbul edir. O, aşağıdakı misalları verir: *I am a one man's dog. Lesandwich au jambon attend l'addition.*

Daha sonra “*I am like one man's dog*”. (“Mən bir insanın iti kimiəm”) deməyin mümkün olduğunu söyləyərək Gibbs oxşarlıq testini tətbiq edir. Digər tərəfdən, “*Le sandwich au jambon est comme une personne qui attend l'addition*”. (“Vətəncəli sendviç hesabı gözləyən adama bənzəyir”) demək mümkün deyil. [5]

Bir tərəfdən biz metaforik anlayışın oxşarlığa, metonimiyanın isə bitişikliyə əsaslandığı fikrini bölüşürük, digər tərəfdən, metaforanı qısaldılmış anlayış kimi təyin edən testi, şübhəsiz ki, qəbul edə bilmərik, bu, birinci misalın izahında belədir.

Metonimiyanın üslubi təşkilini vurğulamaq istədik. Metafora semantik yerdəyişmə tələb etdiyi halda, “metonimiya istinad dəyişikliyi üzərində işləyir; semik təşkilat dəyişdirilmir, lakin istinad köçürülür”, Guernetərəfindən qeyd edildiyi kimi, istinad dəyişikliyi məntiqə, təcrübəyə, təyinatə və s. əsaslanaraq metonimik anlayışı təmin edir. [7]

Bu mövzunun məqsədlərindən biri də metonimiyanın linqvistik izahatlarını, stilistlərin izahlarını, eləcə də ədəbi izahları işıqlandırmaqdır. Sözügedən izahatların bir-birini tamamladığını nümayiş etdirərək, bu əsas nitq fiqurunun tutarlı görüntüsünə çatmağa çalışacağıq.

Hər hansı bir fiqur, əslində, iki mərhələdə deşifrə prosesini əhatə edir, birincisi anomaliyanın qavranılması, ikincisi isə oxşarlıq, bitişiklik və s. əlaqələrin qurulduğu paradigmatik sahənin tədqiqi yolu ilə onun düzəldilməsidir, bunun sayəsində ifadəni məqbul semantik şərhə təmin etməyə qadir olan

məna kəşf ediləcəkdir. Əgər bu təsvir mümkün deyilsə, ifadə absurda qaytarılacaq. İstənilən əyilmə məna dəyişikliyi ilə özünün azaldılmasını tələb edir. Koenin bu izahatına sadəcə bir qeyd əlavə edirik: əslində o, hər hansı konkret fiqur müəyyən etmir, ümumən fiqurun başa düşülməsi prosesindən danışır. Vurğulamaq istədiyimiz, metaforanı başa düşməkdə çox vacib gördüyümüz, lakin bir qədər də bizə metonimiya mövcud olan bu “şifrənin açılması prosesi”dir. [1; 21-23]

Əgər metaforik istifadəmetonimik və ya sinekdotal oxunuş yaratmırsa, bu, istifadənin eyni ol-maması ilə bağlıdır, hətta hər iki halda bu, yersiz kateqoriyalı istifadədir. Metonimiya/sinekdoxa vəziyyətində sui-istifadə ondan qaynaqlanır hadisə kateqoriyasının uyğun olmayan kateqoriyanın başqa hadisəsi üçün istifadəsi, metaforada isə hadisənin adətən onun üçün nəzərdə tutulmayan kateqoriyaya salınmasıdır. Bu tərifdə vurğuladığımız şey metafora və metonimiya arasındakı fərqi təsviridir ki, bu da onların anlayışı ilə bağlı bizim baxışımıza uyğun gəlir. Q.Kleyberin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, metafora “bir hadisənin adətən onun üçün nəzərdə tutulmayan kateqoriyaya aid edilməsini” tələb edir. Bu, metaforanı başa düşmək üçün onda açıq şəkildə təklif olunmayan bir obraz yaratmaq fikirlərimizi sübut edir.[6;132]

Digər tərəfdən, metonimiya “uyğun olmayan kateqoriyanı başqa bir haldan” istifadə etməklə başa düşülür ki, bu da bizi ortaq fikir olmadan iki leksem arasında əlaqə axtarmaq vəziyyətinə salmır və uyğun bir kateqoriyaya aid olmayan iki hadisə arasında edilən mesajın şifrəsini açarkən bizə istinad yolunu bildirir.

K.Turatye özünün “Semantika” əsərində metonimik prosesi belə izah edir: “Metonimiya ilə yayılma qəti şəkildə öz məzmununu dəyişmir. O zaman leksem yayılma dəyişmir, istinad dəyişir. Onun yayılması öz adi istinadını deyil, obyektiv və ya mədəni cəhətdən bu adi istinadla bağlı olan və normal olaraq başqa leksemin yayılmasına uyğun gələn istinadı bildirir”. Adi istinadla obyektiv şəkildə əlaqəli olan istinad metonimiyanın universal anlayışına istinad edir, adi istinadla mədəni əlaqədə olan istinad isə əhalinin tipik anlayışına istinad edir. [10;75]

Dilçi C.Fromilhag əvvəlcə metafora və metonimiya arasındakı fərqi izah edir: “ metonimiya və sinekdoxa məntiqi assosiasiyalara, obyektiv əlaqələrə əsaslanır, təyin edilmiş istinadların yenidən təsnifatı yoxdur. Metafora isə, öz növbəsində, analogi assosiasiyalardan, subyektiv münasibətlərdən ibarətdir ”. [4; 61].

Bəziləri həmçinin sinekdoxanı metonimiyanın xüsusi halı kimi görməyi təklif etdilər; lakin sinek-doxada referentlər arasında ayrılmaz əlaqə, işarələnlər arasında məntiqi zəruri müqəddimə əlaqəsi mövcuddur: məs : “cygne ” (“qu quşu”) “quşu” ; “ingénu ” (“ixtiraçı”) “insan”ı ; “les celtes ” (“keltlər”) “kelti” ; “pain » (“ çörək”) dedikdə isə “yemək” və s. nəzərdə tutur”. [9]

Metonimiyanın müxtəlif formaları qədimdən bu günə qədər təsvir edilmişdir. Başlangıç nöqtəmiz kimi biz C.Dumarse tərəfindən qurulan metonimiyanın müxtəlif formalarını götürdük. Məqsədimiz Azərbaycan dilində ekvivalent nümunələri tapmaqdır. Beləliklə, bu məqalənin digər məqsədi fransız və azərbaycan dillərində metonimik formalar arasında paralellik yaratmaqdır.[4; 65]

O, həm də qrammatik hesab edilsə də, üslub fiqurlarının təsviri və izahı yolunu ilk çəkən Du-marsais olduğuna inanırıq. C.Dümarsais “Les Tropes” əsərində metonimiyanın tərifini dəqiq vermir, biz onu həqiqi mənada təyin etməkdənsə, təsvir etdiyini deyirik. Bununla belə, o, qədim dövrlərdən öz dövrünə qədər ədəbiyyatdan götürülmüş çoxsaylı nümunələrdən istifadə edir. O, metonimiyanın izahına ümumi şəkildə başlayır: “Metonimiya sözü adın köçürülməsi və ya dəyişməsi, bir adın digərinə keçməsi deməkdir (πετωδία: adın dəyişməsi; Ηετά, tərkibində işarələr dəyişən və όά'οπα, isimdən)”. Bu mənada bu rəqəmə bütün digər üslub fiqurları daxildir; çünki bütün üslub fiqurlarında sözün öz mənasında alınmaması başqa bir sözlə ifadə oluna biləcək bir fikri oyadır. Metafora isə bənzətmə və oxşarlıqlar üzərində oynayaraq bir sözə ümumiyyətlə başqasına aid edilən məna ver-məkdən ibarət nitq şəkildir. [2; 96]

Ədəbiyyat

1. Cohen, J. 1970. Théorie de la figure. – Communication, 6.
2. Dumarsais, C.Ch. 1988. Les Tropes. Repr. de l'édition de 1729. Paris.
3. Fougner-Rydning, A. 2003. La métonymie conceptuelle.- RomanskForum, 17, 1.

4. Fromilhague, C. 1995. Les Figures de style. Nathan.
5. Gibbs, R.W.; G.J.Steen (eds.). 1999. Metaphor in Cognitive Linguistics. Amsterdam/ Philadelphia
6. Kleiber, G. 1999. Une métaphore qui ronronne n'est pas toujours un chatteux. In: N. Charbonnel, G. Kleiber (éds): La métaphore entre philosophie et rhétorique. Paris, 83-134.
7. Le Guerne, M. 1973. Sémantique de la métaphore et de la métonymie. Paris.
8. Rečnik književnih termina. 1986. Beograd.(Serbiya ; Ədəbiyyat terminləri lüğəti. 1986. Belqrad).
9. Saint-Dizier, P. 2006. Métonymie. In: D. Godard, L. Roussarie et F. Corblin (éd.): Sémanticopédie : dictionnaire de sémantique. GDR sémantique & Modélisation,CNRS, [http : // www. semantique-gdr.net/dico/](http://www.semantique-gdr.net/dico/).
10. Touratier, Ch. 2000. La sémantique. Paris.

AZƏRBAYCANDA ÜMUMTÜRK TOPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI

Arzu Kərimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim
Azərbaycan
arzu.k@mail.ru

Summary

RESEARCH OF NATIONAL TURKISH NAMES IN AZERBAIJAN

Toponyms are the nation's national and spiritual wealth. The set of geographical names of any country is called toponymy of that country or territory. Ancient Turkic elements form the basis of a certain part of the names of geographical objects located in the territory of Azerbaijan. Although those elements remaining in the toponyms are archaic from the point of view of modern language, the tradition is more or less manifested in our Turkish languages, dialects and dialects. Ancient Turkish lexical elements preserved in Azerbaijani toponyms can be found both as an independent toponymic name and as a component of a complex word that serves to clarify the names of geographical objects in one way or another.

Key words: *Toponyms, oikonym, Turkish, written monuments, etymology.*

Резюме

ИССЛЕДОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТУРЕЦКИХ ИМЕН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Топонимы – национальное и духовное богатство народа. Совокупность географических названий любой страны называется топонимикой этой страны или территории. Древнетюркские элементы составляют основу определенной части названий географических объектов, расположенных на территории Азербайджана. Хотя те элементы, оставшиеся в топонимах, являются архаичными с точки зрения современного языка, традиция более или менее проявляется в наших турецких языках, диалектах. Древнетюркские лексические элементы, сохранившиеся в азербайджанских топонимах, могут встречаться как в виде самостоятельного топонимического названия, так и в составе сложного слова, служащего тем или иным образом для уточнения названий географических объектов

Ключевые слова: *Топонимы, ойконимы, тюркский язык, письменные памятники, этимология.*

Toponimlər xalqın milli və mədəni sərvətidir. Hər hansı bir ölkənin coğrafi adlarının məcmuunu həmin ölkənin və yaxud da ərazinin toponimiyası adlanır. Coğrafi obyektə heç vaxt səbəbsiz və təsadüfi olaraq ad verilmir. Toponimlər şüurlu fəaliyyətin, ictimai-iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi yaranan ictimai məhsuldur. Deməli, mənasız, “göydən düşmə” toponim ola bilməz. Lakin məlum olan bütün coğrafi adların heç də hamısının məna və mənşəyi indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Buna görə də toponimlərin öyrənilməsi bütöv bir elmi-tədqiqat işidir.

Toponimlərin məna və mənşəyi, düzgün yazılışı, qrammatik quruluşu, yaranma və inkişaf qanunauyğunluqlarından bəhs edən elm sahəsi toponimika adlanır. Toponimika elminin bilavasitə mövzusu, tədqiqat obyekti coğrafi adlar, yəni toponimlərdir. Dilçi-toponimist T.M.Əhmədov deyirdi ki, toponimlər bizim keçmişimizdir. [1, 36]

“Toponimika” bir termin kimi XIX əsrin sonlarından etibarən işlənsə də, müxtəlif toponimik məsələlər çox qədim dövrlərdən, hətə antik yunan alimlərindən başlayaraq bu günədək bir sıra tarixçi, dilçi və coğrafiyaşünasların əsərlərində bu və ya digər şəkildə əks olunmuşdur. [4, 178-179]

Azərbaycan ərazisində yerləşən coğrafi obyektlərin adlarının müəyyən hissəsinin əsasını qədim türk elementləri təşkil edir. Toponimlərdə qalan həmin elementlər müasir dil nöqtəyi-nəzərdən arxaik olsa da, qohum türk dillərində, dialekt və şivələrimizdə az və ya çox dərəcədə özünü göstərir. Azərbaycan toponimlərində mühafizə olunan qədim türk leksik elementlərinə həm müstəqil toponimik ad kimi, həm də coğrafi obyekt adlarını bu və ya digər cəhətdən aydınlaşdırmağa xidmət edən mürəkkəb sözün tərkib hissəsi kimi rast gəlinir.

İzini coğrafi adların tərkibində saxlayan belə elementlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

“Cağan”. Bu türk mənşəli qədim sözdür və yazılı abidələrimizdə, lüğətlərdə “kasıb, yoxsul” anlamında cığan şəklində qeydə alınmışdır. Cağan leksik vahidi Azərbaycan ədəbi dilində işlənir. Bu söz müasir türk dillərindən çuvaş və özbək dillərində müstəqil mənalı leksem kimi geniş dairədə fəaliyyət göstərir.

Cığan sözü Azərbaycan dilinin Göyçay, Abşeron şivələrində eyni mənada və eyni fonetik qəlibdə işlənərkəndir.

“Tərhan” qədim türklərdə titul olmuşdur. Rəsmi titul mənasında işləklidən düşəndən sonra toponimikada, canlı danışqda metaforlaşmış semantikada yaşayır. Azərbaycan toponimiyasında tərhan komponentli iki toponimə təsadüf olunur: Laçın rayonunda Tərhanlı və Tarxanyalı oykonimində. Tarixdə məşhur olan Göytürk dövlətinin hakimiyyəti VII əsrin sonları, VIII əsrin birinci yarısını əhatə edir. Həmin dövrdə türk xalqlarının bir hissəsi Mərkəzi Asiyada məskunlaşmışdılar. Məşhur Orxon-Yenisey yazılı abidələri də həmin türklərin bizim zamanəmizə gəlib çıxmış yadigarlarıdır. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazıya alınmış abidələrdəki toponimlər də məhz buna görə, əsasən Mərkəzi Asiya ərazisi ilə bağlıdır. Toponimikada toponimlərin təsnifi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu təsnifatlar içərisində professor Afad Qurbanovun bölgüsü daha əhatəlidir. Həmin təsnif əsasında burada Orxon-Yenisey yazılı abidələrindəki oykonimlər, oronimlər, hidronimlər, etnotoponimlər, antrotoponimlər və s. təsvir və təhlil olunur. [5, 198]

Abidələrdəki toponimlərin əhatə etdiyi region çox geniş olduğundan burada işlənmiş toponimlər etimoloji cəhətdən rəngarəngdir. Eyni zamanda türk mənşəli toponimlərin özləri də yaranmasına görə qədim dövrlərlə bağlı olduğuna görə bəzən həmin toponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini incələmək o qədər də asan olmur. Abidələrin dilində aşağıdakı coğrafi terminlər işlədilmişdir: balıq (şəhər), el (dövlət), tağ (dağ), kol (göl), uğuz (çay), tapuy (dəniz), yış (məşəli dağ), baş (zirvə), kapiğ (dağ keçidi) və s. Türk dünyasının mədəni, mədəni və tarixi birliyi bir neçə şərtlərlə müəyyənləşir. Onlardan biri də ortaq türk yer adlarıdır. [4, 220-221]

Türk xalqlarının tarixini, ictimai, iqtisadi və sosial hadisələrini əks etdirən yer adları minilliklərdən keçərək, bəzən də müxtəlif təhriflərə uğrayaraq durula-durula günümüzə qədər gəlib çatmışdır. İlk türk vətəni sayılan Anau, Qərbi və Şərqi Türkünstan, ən başlıcası isə Tyan-Şanın qərb və şimal yamaqları ilə Aral gölü ərazisindən dünyanın müxtəlif yerlərinə – münbit və məhsuldar sahələrə yayılan türklər özləri ilə “torpağın dili”ni–yer adlarını da aparmışlar. Məsələn, Ağsu– Azərbaycanın rayon və çay adıdır; Aksu– Qazaxıstanda çay adıdır; Aksay– Rusiya Federasiyasının Rostov vilayətində çay adıdır. Aydın– Azərbaycan Respublikasının Qonaqkənd rayonunda kənd adıdır. Eyni zamanda Türkiyə Respublikasının cənub-qərbində yerləşən şəhər də Aydın adlanır. Aydın vilayəti öncə Xətitlər, sonra frikiyalılar, lidyalılar və farsların əsarətində olmuşdur. XIII əsrin sonlarında Məntəşe Bəyi Bizansdan aldığı şəhər daha sonra Aydınogulları Bəyliyinə hakimiyyətinə keçir. 1308-ci ildən etibarən 100 il bu bəyliyin himayəsi altında qalır. XV əsrdən Osmanlı dövlətində bir vilayət kimi fəaliyyət göstərir. Birinci Dünya müharibəsi dövründə, 1919-cu ildə yunan ordusu tərəfindən işğal olunaraq yandırılır. 13 may 1919-cu ildən 7 sentyabr 1922-ci illər arasında Qurtuluş müharibəsi keçirən Aydın vilayəti 7 sentyabr 1922-ci ildən tam azadlığa çıxır. Aşağıdakı ortaq türk yer adlarına diqqət yetirək: Ağbulaq, Akbulak – bunlara Azərbaycan, Türkiyə, Qərbi Azərbaycan və Qazaxıstanda rast gəlirik. Ağdaş, Aktas, Oktoş – Azərbaycan, Türkiyə, İran,

Qazaxıstan, Özbəkistan, Başqırdıstan; Ağsu, Aksu– Azərbaycan, Türkiyə, Dağıstan, Qazaxıstan, Rusiya Federasiyasının Rostov şəhərində rast gəlmək olar. Armudlu– Azərbaycan, türkiyə, Gürcüstan; Atabəy– Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Türkmənistan; Boyat – Azərbaycan, Türkiyə, İran;

Qazançı – Azərbaycan, Türkiyə, Tacikistan, Türkmənistan, Başqırdıstan; Qalacıq – Azərbaycan, Türkiyə, İran, Dağıstan; Göynük – Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Başqırdıstan; Muşlan, Muş – Azərbaycan, Türkiyə; Poladlı, Polad – Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan; Xələc – Azərbaycan, İran, Özbəkistan, Türkmənistan, Qərbi Azərbaycanda; Ulaş, Ulaşlı – Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Dağıstan; Həkəri, Hakari – Azərbaycan, Türkiyə, İran, Tacikistan; Çıraqlı – Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Tacikistan, Qırğızıstan, Dağıstan; Şamlı – Azərbaycan, Türkiyə, İran, Qərbi Azərbaycan ərazisində və s.

Bəlli olduğu kimi, adi sözlərin, lüğət vahidlərinin onomastik vahidlərə keçməsinə müəyyən qanunauyğunluqlar özünü göstərir. Bunları müəyyənləşdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, dilcə qohum olan xalqların toponim sisteminin müqayisəli şəkildə araşdırılması gərəkdir. Bu baxımdan türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdəki toponimlər arasında oxşar və fərqli cəhətlərin aşkar edilməsi toponimlərin tipoloji cəhətlərinin açılmasında da xeyli yardım edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov T. “Azərbaycan toponimikasının əsasları”, BDU nəşriyyatı, 1991, 312 s.
2. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı, "Gənclik", 1984, 128 s.
3. Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika, № 11, Bakı, 1992.
4. Qurbanov A. “Türkoloji dilçilik”, Bakı, AMEA-nın nəşri, 2019, 488 s.
5. Qurbanov A. “Azərbaycan dilinin onomologiyası”, AMEA-nın nəşri, I cild (2 cildə). Bakı, 2019, 280 səh.
6. Məşədiyev Q. “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri”, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1990.

РАЗДВОЕНИЕ СОЗНАНИЯ ГЕРОЯ В РОМАНЕ «ЕВРЕЙ ЗЮСС» Л.ФЕЙХТВАНГЕРА

Салима Гасимова

Бакинский славянский университет, доктор филологических наук, доцент
Азербайджан
sali13@list.ru

Xülasə

L.FEYXTVANGERİN “YƏHUDİ ZÜSS” ROMANINDA QƏHRƏMANIN ŞÜURUNUN BİFURKASIYASI

Məqalədə alman yazıçısı L. Feyxtvangerin “Yəhudi Züss” romanından baş qəhrəman obrazı ədəbi təhlilə cəlb olunub. Qəhrəmanın şüurunun bifurkasiyası göstərilir. Ziddiyyətlərdə boğulan qəhrəman mənəvi cəhətdən təmizlənməyə ehtiyacı hiss edir. Sərhəd situasiyasında şüuraltı səviyyədə Züssdəyişir. Qəhrəman bir növ yenidən doğulur, mənəvi cəhətdən təmizlənir.

Açar sözlər: L. Feyxtvanger, tarixi roman, Alman ədəbiyyatı, “Yəhudi Züss”.

Summary

THE SPLIT CONSCIOUSNESS OF THE HERO IN THE NOVEL “THE JEWSUESS” BUL.FEUCHTWANGER

The article analyzed the image of the JewSuess from the novel by the German writer L.Feuchtwanger. Shows the split consciousness of the hero. Torn by contradictions, he feels the need to cleanse himself. At the border crossing point, on a subconscious level, Suess is a sharp fracture. He is reborn, mentally cleared.

Key words: L.Feuchtwanger, the historical novel, German literature, “Jew Suss”.

Начиная с романов «Безобразная герцогиня» и «Еврей Зюсс», критики отмечают наступление нового этапа в творческом развитии немецкого писателя. И дело не только в том, что Л.Фейхтвангер был и оставался до конца своих дней преданным одному жанру – историческому роману. Важнее подчеркнуть, что анализируемое произведение представляет собой сочетание публицистического выступления с глубоким реалистическим раскрытием социальной действительности. Привычная для пера немецкого писателя-полемиста стремление сравнивать и сопоставлять, сталкивать различные идеи и настроения в обществе имеют в романе «Еврей Зюсс» особое значение.

Как видим из текста произведения, еврей Зюсс беззащитно обворовывает свой народ. Черты сводничества, лакейской лести, откровенного презрения к законности и справедливости и другой негатив позволяют ему в течение некоторого времени добиться признания неограниченных прав сильного. Власть Иосифа Зюсса Оппенгеймера однозначно держится на богатстве. Но Л.Фейхтвангер в этом романе к тому же показал в лице главного героя ещё и черты беспредельного эгоизма. Всё вышеотмеченное положено автором в основание деятельности этого персонажа. Л.Фейхтвангер даёт почувствовать, что природное начало Зюсса при отмеченных обстоятельствах не исчерпывается только деляческими подлыми чертами. Оказывается, подспудно в нём жило стремление к познанию жизненных истин. И в целях воссоздания объективного портрета личности, такая двойственная позиция также чётко очерчена автором. Не зря Л.Фейхтвангер сосредоточил внимание на том, что Зюсс любит беседовать с умным и добрым Габриелем, который был воспитателем его дочери Ноэми. Знания, которые передал ему Габриэль, безусловно, пригодились ему после смерти дочери. Зюсс тайно ненавидит герцога, поэтому метко и очень хладнокровно наносит ему заблаговременно рассчитанный удар. Но в самый пограничный момент на подсознательном уровне у главного героя происходит резкий перелом. Он становится спокойным и кротким, более того, из деятельного человека он превращается в пассивного созерцателя событий.

История никогда не должна быть обращена к низменным инстинктам, обывательским представлениям и мещанской морали. Против таких принципов и выступает автор романа «Еврей Зюсс». Поэтому главный герой порою обнаруживает такие признаки, которые и отображают двойственность его натуры. В глубине его души, как следует из текста, иногда прорывалось «сокровенное», скрытый от многих других глаз уголок, который, как выясняется позже, составил его подлинную сущность. Но показательно для человека такого склада характера, что сам он очень редко заглядывал в этот «потайной уголок», тщательно стараясь его скрыть от других людей, да и от самого себя тоже. Отгородилось у Зюсса доброе от злого пеленой непроницаемой. Но Фейхтвангер не даёт нам, читателям, навсегда забыть об этом, вспоминает в отдельных ремарках или эпизодах. Так, еврей с болью вспоминает о преждевременной гибели любимой женщины, которая стала «светочем в жизни его». Глубокое чувство к матери Ноэми он «скрывал от себя и от всего света, как нечто неподходящее»[3], мешающее спокойно идти по пути, который сам для себя избрал. Добрым и отзывчивым выглядит он, когда думает о самых близких.

Иосиф Зюссволею судьбы и благодаря своим личностным данным в романе Л.Фейхтвангера оказывается вознесённым на вершину успеха. Удача сопутствует ему во многих делах. Однако на его пути возникает ряд событий, подвергающих испытанию на верность и твердость принятому им самим кодексу правил. Образ Зюсса построен таким образом, чтобы на социальном фоне его благополучия и успехов ярче оттенить народные страдания и невзгоды. В своей непомерной гордыне герой не замечает этого. Первым серьёзным испытанием на прочность его веры оказывается решение вопроса о евреях Зелигмане, против которого было выдвинуто обвинение в ритуальном убийстве. По вполне понятным причинам Зюсс обязан был выступать в защиту представителей своей нации, тем самым предотвращая нависшую над евреями Вюртембергского графства погрому.

Однако необходимо указать на факторы раздвоения сознания героя. С одной стороны, спасти от возможных погромов от Зюсса требует Габриэль, а в его лице и все прочие евреи. Но, твёрдо избрав себе господина и покровителя (Карла-Александра) он не желает поддаваться любым другим искушениям. С другой стороны, внутренний голос требует вступить за Зелигмана. Вышеуказанное нами «сокровенное начало» в человеке вновь заявляет о себе, требуя вступления в свои права. Вместе с тем протестантская Германия эпохи Раннего Возрождения, в которой свирепствовал дух язычества, идущего вразрез иудейско-христианскому вероисповеданию, обязывала воздерживаться от защиты еврейского населения.

И Зюсс раздвоился во всех указанных отношениях. Раздираемый противоречиями, он чувствует некоторую потребность в том, чтобы морально очиститься, например, предстать перед своей дочерью «чистым, как стеклышко, и даже глаза, привыкшие видеть только цветы и ясное

небо, не нашли бы на нем самой мельчайшей пылинки»[3]. Но сделать над собой такого рода усилие было очень сложно в психологическом плане, так как противоречило его честлюбивым замыслам. В конце концов заступничество за Зелигмана могло окончательно испортить Зюссу карьеру. Вот так герой вступает в жестокую схватку с самим собой. Однако в итоге всё-таки побеждает, как выражается автор, чувство «сокровенное». Иосиф Зюсс на карту ставит своё будущее, спасая Зелигмана. Конечно до полной победы нравственности над безнравственностью ещё очень далеко. В поступке Зюсса не столько искренности и мужества, сколько самолюбования, своего рода напускного позирования.

Итак, первая, хотя и очень малая победа над самим собой, была одержана Иосифом Зюссом после грандиозного волевого усилия. Впервые оказав соотечественнику реальную помощь, Зюсс отчасти сокращает свою деятельность, то есть отстраняется от католического заговора. Автор ясно даёт понять, что героем был сделан только первый небольшой шаг; но для подчёркнутого перерождения надо было перенести ему еще одно сильное потрясение. Оно не замедлило себя ждать, когда Иосиф Зюсс теряет дочь Ноэми.

Между тем гибель Ноэми всё же изменяет его облик. Отныне он как бы сбрасывает с себя маску «комедианта» и становится, по указанию автора, самим собой. Но одно действие тесно связано с другим. Поэтому с потерей Ноэми Зюсс теряет одновременно и вкус к власти, успеху. Под конец романа он понимает: «Весь путь мой был ложным»[3]. Ложью обернулась также и месть Карлу-Александру за гибель его родной дочери. Вот такими оказались факторы, содействующие частичному перерождению еврея Зюсса. По истечении некоторого времени уже совсем новые мысли целиком овладевают Зюссом: «Что-то в нем постепенно таяло, растворялось и смягчалось. Боль. Сладостная, тягучая, до наслаждения мучительная, которая сжимала всё его тело. И хотелось отдаться воле событий, броситься и плыть по течению. Не желать, а впервые в жизни просто отдаться волне. Блаженное и безвольное растворение. И словно кровь действительно вытекала из его тела, а с нею вместе уходило и всё напряжение желаний и тоски. И тогда он словно бы чувствовал, как погружается в блаженную, болезненную и безграничную истину»[3].

Итак, образ Иосифа Зюсса, который, хотя и действует в определенной исторической эпохе, создан писателем как своеобразный «предупредительный» сигнал для будущего. Исторические сочинения или нет, но все романы Л.Фейхтвангера – это романы-предупреждения. Прежде всего своим сатирическим острием нацелены на подступ к развитию темы фашизма.

Литература

1. Наумова Г.В. Личность и история в концепции Л.Фейхтвангера. Санкт-Петербург, 1992.
2. Фейхтвангер Л. // Затонский Д. Художественные ориентиры XX века. М.: Сов. Писатель, 1988.
3. Фейхтвангер Л. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т. 3. М.: Художественная литература, 1989.

МНОГООГРАННОСТЬ МОТИВОВ В РОМАНЕ М. А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»

Вусаля Гасымова

Бакинский славянский университет, старший преподаватель

доктор философии по филологическим наукам

Азербайджан

xcnab34@gmail.com

Xülasə

ROMANDA MÜXTƏLİF MOTİVLƏR

M. A. Bulqakov “Usta və Marqarita”

Mixail Bulqakovun “Master və Marqarita” əsərində 30-cu illər Moskvada baş verən hadisələr fonunda sovet quruluşunun insanların düşüncə tərzinə göstərdiyi təsir ən vacib məqamlardan biridir. Məhz belə qarma-qarışıq vaxtda şeytanın gəlişi təsadüf hesab edilə bilməz. Əsərdə həyatı əks etdirən kateqoriyaların bir-birinə ziddiyyət təşkil etməsi və bunun fantastika, reallıq vasitəsi ilə çatdırılması onu təkrarsız bir sənət əsəri edir. Bulqakov təzadların harmoniyasından yaranan həyatı göstərməklə insan faktorunu irəli sürərək, onun öz gücsüzlüyü ilə mübarizə apararaq qalib gələ biləcəyini göstərməyə çalışır. Xeyirxahlığın və mərhəmətin, sevginin və cəsarətin, zülməti aydınlandıracağına inanır.

Açar sözlər: roman, aspekt, yaxşı, pis, fantastik

Summary

VARIETY OF MOTIVES IN THE NOVEL

M. A. BULGAKOV “THE MASTER AND MARGARITA”

In Mikhail Bulgakov's work "The Master and Margarita", one of the most important points is the influence of the Soviet system on the way of thinking of people against the background of the events that took place in Moscow in the 1930s. It is in such a chaotic time that the arrival of the devil cannot be considered a coincidence. The contrasting organization of categories reflecting life in the work and its delivery through fiction and reality make it a unique work of art. By showing the life created by the harmony of contrasts, Bulgakov puts forward the human factor and tries to show that he can win by fighting his own weakness. He believes that kindness and compassion, love and courage will clear the darkness.

Key words: novel, aspect, good, evil, fantastic

Основные нравственно-философские и социально-этические аспекты романа, открывают московские главы, где Булгаков показывает нам все недостатки общества, в плане нравственного, этического, социального и других пластов, которые играют важнейшую роль в формировании и становлении личности. Описывая Москву 20 - 30-х годов, автор показывает насколько искажена роль творчества в обществе, ограничения при подборе тем из-за существующей цензуры, нарушение, которой карается ссылкой, не возможность вольно создавать произведения, даже затрагивать волнующие писателя проблемы. Как отмечает Ольга Солоухина: «Авторство всегда связано с осознанием своей личности, своего имени» [4,176]. Члены привилегированного общества, которые не сочли Мастера достойным быть среди них и доводят его до отчаяния, а далее уже в психиатрическую больницу и тем самым окончательно рушат его изнутри, убив в нем надежду.

Автор знакомит нас с Мастером в 13 главе, у которого нет предыстории, и настоящее имя, которого до конца романа останется тайной, совмещает в себе творческий дух и надежды Булгакова, также является обобщенным лицом, вобрав в себя судьбу многих писателей тех времен, которые были лишены возможности свободно творить на родине. Булгаковский герой, не только писатель, но в то же время и философ, который пытается выйти из замкнутого круга, однако каждая его попытка не увенчается успехом. Его роман, хоть и принесла ему много бед, но стала частью его жизни. «В мастере, безусловно, есть некоторые черты его создателя – Булгакова, но между ними и немало различий. Булгаков вовсе не был таким замкнутым человеком, каким выведен мастер в романе, не был подавленным жизненными невзгодами» [3,56]. Он понимает, что не может больше реализоваться, как личность и отстраняется от общества, перестает ощущать радость и имеет неприязнь по отношению к самому себе, который завершается не принятием себя и обесцениванием своего труда и таланта.

Булгаковский герой в своем романе затрагивает вечные вопросы, которые беспокоили его, ведь он жил в безбожной Москве и не понимал причину того, почему люди в обществе стали столь жестокими по отношению друг к другу. Мастер подобно своему создателю сжег свой роман, который по его мнению разрушил его жизнь. Впоследствии появилась всеми известная цитата, которую впервые упомянул Воланд в разговоре с Мастером, после бала у Сатаны - «Рукописи не горят». Булгаков возложил в данную фразу огромное значение, тем самым подчеркивая, что великое остается на все века и ни при каком обстоятельстве не исчезает. «Однако поистине не только книги, но и слова имеют свою судьбу» [2,112]. В данной фразе, закрепилось вечность истины, которому не страшен даже огонь, наоборот в романе рукописи подобны Фениксу, возрожденный из огня, озаряет очи своего творца.

При глубоком рассмотрении данной тематики, мы сталкиваемся с тем, что подобное действие было совершено ранее Гоголем, когда тот сжег второй том «Мертвые души» ещё за долго до Булгакова и Мастера. Разумеется, под данной фразой имеется ввиду, что человеческие мысли, бессмертные идеи, переживания не могут взять и пропасть с поля зрения, также выводя на первый план ценность человека. В целом творчество, в которое автор вложил душу, оно обязательно будет вечно жить в сердцах людей. Мастер в отличие от массолитовских лжеписателей таких, как Михаил Александрович Берлиоз, был творческой личностью и не искал выгоду в творчестве искажая её изначальную функцию и роль в жизни человека. Образ булгаковского героя противопоставляется другим и создаёт четкий контраст, разграничивающий талант от бездарности в романе, ведь весь концепт данного произведения строится на противопоставлениях, начиная от добра и зла, до времени, повествуемом в романе. Тем самым, Булгаков, не случайно ставит противоречия в повествовании романа, причиной этому служит его цель, показать пороки общества, то, как они убивают в себе и в других веру во всевышнего, также какие они алчные, меркантильные, что даже умудрялись обмануть и перехитрить самого сатану. Современников интересует, исключительно, земная жизнь, поскольку считают, что они управляют собственной жизнью, также складывается такое мнение будто бы они вечные и не хотят осознать ничего более.

В произведениях Булгакова, в большинстве случаев, присутствует мистика, феерия, некая загадочность и изумительная полемика, которые служат формой повествования его шедевров всех времен. Не раз он отзывался о себе так: «Я писатель мистический» [5,139]. Фантастика занимает доминирующую позицию на страницах романа и является основным оружием Булгакова в борьбе с критиками. Основываясь на сатирическую базу идей, разнообразные и ошеломительные образы, детали и потустороннюю силу, автор обличает пороки своего времени, выводя её на чистую воду, через призму мистики. К примеру, одним из них является Воланд, его своенравная фигура не утратила своей роли вершителя судеб на страницах романа, также, как и его свита, будучи нечистой силой, были ошарашены московским обществом, так как они стали хуже нечистей и принялись его исправлять. Как и отмечается в эпиграфе романа: «Я - часть той силы, что вечно хочет зла и вечно совершает благо» [1,3].

Без внимания не осталось разоблачение гордыни и распутства, в лице почетнейшего гостя, Аркадия Аполлоновича Семплеярова, когда тот высокомерно повелевал разоблачить фокусы магов, отметив, что нельзя верить в то чего не существует, однако, по итогу, сам был опозорен тем, что его жена, мадам Семплеярова узнала об обмане и измене мужа с молоденькой начинающей артисткой Милице Покобатько. Этот эпизод, отражает то, как молоденькие актрисы того времени становились успешными за счет богатых содержателей. Опять затрагивается тема обесценивания творчества, получается так, что в актрисы брали любовниц, нежели талантливых. На вопрос, какова цена искусства, Булгаков отвечает, показывая в романе, что кто-то унижая себя достигает своих целей, а кто-то подобно Мастеру возвышается вкладывая душу и озаряя путь к истине.

Фигуры дьяволов встречаются на страницах многих произведений, авторами которых являются Гусейн Джавид, Иоганн Гёте, Мария Корелли, Гофман и другие писатели, как русской, так и зарубежной литературы. Булгаков создал новый образ сатаны, который прибыл в Москву, чтобы узнать на сколько изменились люди внутренне с давних пор, здесь же осознает, что люди

стали хуже сатаны. Начинает им проповедовать евангелию и приходит к выводу, что если человек, не верующий в Господа, значить не признает и его существование. Михаил Афанасьевич, выбрав «Варьете», намекает на то, что это место центром искусства быть не может, ведь искусство не должно состоять из обычных фокусов или трюков, политических взглядов, лицемерных людей, не имеющих таланта и неудачных шуток Бенгальского. Здесь мы видим, что искажается не только понятие творчество, но и стираются границы искусства, эстетические и этические установки.

Литература

- 1.Булгаков М.А «Мастер и Маргарита». Баку: Азернешр, 1988, 320 с.
- 2.Галинская И. Л. Загадки известных книг: [о Д. Сэлинджере и М. Булгакове]. – Москва: Наука, 1986. – 126 с. – (Из истории мировой культуры)
- 3.Соколов Б.В. К вопросу об источниках романа Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» // Философские науки. 1987. № 12, с. 52-64.
- 4.Солоухина О. Образ художника и время. Традиции русской литературы в романе М.Булгакова «Мастер и Маргарита». // Москва, 1987. № 3, с. 173-181.
- 5.Смирнов Ю. Мистика и реальность сатанического бала (в романе М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита») // Памир, 1988. № 9, с. 139 - 163.

QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN SONUNDA DODAQLANMA XİDMƏTİNİN YARANMASI VƏ İTMƏSİ, SAİTLƏR AHƏNGİNİN POZULMASINDA QALINLAŞMA MEYLİNİN AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜ

Röya Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim
Azərbaycan
omerqehreman@mail.ru

Summary

THE EMERGENCE AND DISAPPEARANCE OF LIPSTICIZATION AT THE END OF ANCIENT TURKISH WORDS, THE MANIFESTATION OF THE THICKENING TENDENCY IN DISRUPTION OF VOWELS IN THE DIALECTS OF AZERBAIJAN

The emergence and disappearance of the sign of lipping-smacking at the end of ancient Turkish words, and the manifestation of thickening signs in the violation of vowel harmony are among the ancient phonetic features of Turkish dialects. This feature has been manifested in the Azerbaijani literary language since ancient times, as well as in the dialects and shives. In the article these phonetic features are investigated in two directions: 1) the appearance and disappearance of the sign of lipping-smacking in ancient Turkish words; 2) Tendency of thickening in violation of vowel harmony. Both characteristic phonetic features are found both in the language of the ancient monuments of the Turkish languages and in the materials of modern Azerbaijani dialects.

Key words: *ancient Turkish words, dialects of the Azerbaijani language, ancient monuments, emergence and disappearance of the sign of labialization in vowel sounds, violation of vowel harmony.*

Резюме

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ИСЧЕЗНОВЕНИЕ ЛИПСТИЦИЗАЦИИ В КОНЦЕ ДРЕВНЕ-ТУРЕЦКИХ СЛОВ, ПРОЯВЛЕНИЕ ТЕНДЕНЦИИ К УПЛОТНЕНИЮ В НАРУШЕНИИ ГЛАСНЫХ СЛОВ В ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

К числу древних фонетических особенностей тюркских диалектов относятся появление и исчезновение знака лабилизации в конце древнетурецких слов, а также проявление знаков сгущения при нарушении гармонии гласных. Эта особенность проявлялась в азербайджанском литературном языке с древних времен, а также в диалектах и шивах. В статье эти фонетические особенности исследуются в двух направлениях: 1) появление и исчезновение признака причмокивания в древнетурецких словах; 2) Тенденция к сгущению при нарушении гармонии гласных. Обе характерные фонетические особенности встречаются как в языке древних памятников тюркских языков, так и в материалах современных азербайджанских диалектов.

Ключевые слова: *древние турецкие слова, диалекты азербайджанского языка, древние памятники, появление и исчезновение признака лабилизации в гласных звуках, нарушение гармонии гласных.*

Qədim türk sözlərinin sonunda dodaqlanma əlamətinin yaranması və itməsi, saitlər ahənginin pozulmasında qalınlaşma meylinin təzahür etməsi bu gün Azərbaycan saitlərinin bəzilərinə özünü göstərən fonetik hadisələrdəndir. Söz sonunda dodaqlanma əlamətinin yaranması və itməsi ilə bağlı fonetik hadisələrdən Azərbaycan tarixi dialektologiyasında E.Əzizov bəhs etmiş və onları labiallaşma və delabiallaşma adları altında izah edərək göstərmişdir ki, labiallaşma üçün “ı > u”; “i > ü” sait əvəzlənmələri, delabiallaşma üçün isə “ı > u”; “i > ü” sait keçidləri əsas hesab olunur və tədqiqatçı “Kitabi-Dədə Qorqud”da labiallaşmaya dair “*alub, qarşu, atun, əlüm, belümüz, bilür, gedüb, eşidüb, gəlür*” kimi nümunələri, delabiallaşmaya dair və yenə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da “*ordı, durdı, körpi, bökli, öldi, gördilər*” kimi söz örnəkləri verilmişdir [1, 140]. Nəsiminin dilində (*oyunçı, qopdı, qutı, qonşu, gülin, quşı*) [3, 203] rast gəlirik.

Labiallaşma və delabiallaşma hadisələri ahəng qanunu ilə bağlı fonetik dəyişikliklərlə əlaqəli olub, eyni bir səsin həm qalın, həm incə, həm dodaqlanan, həm dodaqlanmayan səsləri bildirməsi bu haqda müəyyən tarixi linqvistik fikirlər söyləməyə imkan verir. Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərində ahəng qanunun pozulması damaq ahənginə əsaslanır və tədqiqata cəlb olunmuş leksik vahidlərin fonetik tərkibi əsasən bir və ya ikihecalı olub, bir qayda olaraq ahəng qanununa tabe olurlar. Lakin ahəng qanununa görə söz köklərinə 2 və 4 variantlı şəkilçilərin artırılması zamanı bir sıra maraqlı cəhətlər meydana çıxır ki, labiallaşma və delabiallaşma fonetik hadisələri bu cür reallaşdırılır. Söz sonunda dodaqlanma əlamətinin itməsi dodaq ahənginin xarakterik əlaməti kimi Orxon-Yenisey abidələrində, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında özünü göstərir. Məs: *azuq-azık, katun – katın, kernü – geri, yinçi – inci* və s. (orxon abidələri; *artuq – artıq, yağmur – yağımur, yarbuz – yarpız, katun – kadın, kozi – quzu, konşu – qonşu, yadı – yada, köçdi – köçdü* və s.) [4 – 101; 141; 143]. Qədim yazılı abidələrimizin dilində dodaqlanma əlamətinin itməsi ilə bağlı işlənmiş *doğrı, qonşi, körpi, tutuşdı, urdular, düşdilər* və s. onlarla sözlər “i > ü” delabiallaşma hadisəsini gerçəkləşdirməklə formalaşdığı dövrlərdə dialekt areallarında da belə fonetik meyllərin mövcudluğunu təsdiqləyir. Belə delabiallaşma hadisəsi bəzi türkçələr üçün də xarakterikdir. “i > ü” labiallaşma fonetik hadisəsi Azərbaycan dilinin Dərbənd, Bakı, Meğri, Lerik, Meğri, Quba dialekt və şivələri üçün də səciyyəvidir. Göründüyü kimi, istər tarixi dövrlərdəki sözlərdə, istərsə də dialekt və şivə materiallarındakı sözlərin fonetik tərkibində “i > ü” labiallaşma hadisəsinin təsvirində dodaq ahəngi ciddi olmamışdır. Söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələrini saitlər ahənginin qaydalarından kənara çıxma halları kimi qiymətləndirən E.Əzizov yazır ki, Mahmud Kaşğarının qeydinə görə, türklər “bardam” deyirlər – bu qaydaya müvafiqdir. Oğuzlar və başqaları “bardam” deyirlər – bu qaydaya uyğun deyil. Lakin oğuzlar “keldüm, bardım” deyirlər ki, bu qaydaya heç uyğun deyil [2, 175]. E.Əzizovun nəzərinə, Azərbaycan dilində dodaqlanan saitlərə görə ahəngin gözlənilməsi ixtiyaridir (ardıcılıq olmaya da bilər, ola da bilər), dilə görə fərqlənən saitlərin ahəngi (qalınlıq – incəlik ahəngi) isə mütləqdir, əlbəttə istisnalar da mövcuddur” [1, 145] ki, tədqiqatçının bu fikrinə biz də şərikik.

Söz sonunda dodaqlanma xidmətinin yaranması və itməsi (labiallaşma və delabiallaşma), saitlər ahənginin pozulmasında qalınlaşma meyli qədim türk sözlərində həm tarixi ədəbi dil norması, həm də real dil – dialekt zəminində olmuş və hazırda da Azərbaycan dilinin Təbriz və Şirvan dialektlərində və digər şivələrində də bu fonetik xüsusiyyətlər özünü mühafizə edib saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 398 s.
2. Kaşğari M. Divani-lügət-it-türk, IV cild. Bakı, “Ozan”, 2006, 762 s.
3. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, “Elm”, 1970, 568 s.
4. Mehdiyeva S. “Şəhriyar” dastanı və xalq frazeologiyası. Azərbaycan EA Xəbərləri, 1986, № 3, s.88-90.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR VƏ KLASSİK İRS PROBLEMİ

Ulduz Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
baş müəllim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan
ulduzkahraman1@gmail.com

Summary

MIRZA ALAKBAR SABIR AND THE PROBLEM OF CLASSICAL HERITAGE

M.A. Sabir is one of the figures who laid the foundation of a new literary school in poetry, rendering unparalleled service in the development of realism in the 20th century Azerbaijani literature. During his lifetime, he had a strong influence on the literary development not only in Azerbaijan, but also in several countries of the Middle East. Indeed, Sabir opened a gap of a century between the old poetry and the new poetry, that is, the work done by Sabir was equal to the work done in a whole century. If Sabir had been content with writing old ghazals, he would have been one of the forgotten epigonists. Sabir's creativity is divided into two major stages: 1) Sabir walking on the path of previous poets; 2) Sabir, which starts a new, unique road from that road, which has its own set of lines.

Sabir is inextricably linked with classical Azerbaijani literature. His work is a continuation of the traditions of classical Azerbaijani literature in the 20th century, during the revolutions. Sabir is an artist firmly connected with the national traditions of Azerbaijani literature.

Key words: *classical heritage, Mirza Alakbar Sabir, literature, satire, innovation*

Резюме

МИРЗА АЛЕКПЕР САБИР И ПРОБЛЕМА КЛАССИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

М.А.Сабир — один из деятелей, заложивших основы новой литературной школы в поэзии, оказавший беспримерную услугу развитию реализма в азербайджанской литературе XX века. При жизни он оказал сильное влияние на развитие литературы не только в Азербайджане, но и в ряде стран Ближнего Востока. Действительно, Сабир открыл вековую пропасть между старой поэзией и новой поэзией, то есть работа, проделанная Сабиром, была равна работе, проделанной за целое столетие. Если бы Сабир довольствовался написанием старинных газелей, он был бы одним из забытых эпигонистов. Творчество Сабира делится на два основных этапа: 1) Сабир идет по пути предшествующих поэтов; 2) Сабир, от которого начинается новая, уникальная дорога, имеющая свой набор линий.

Сабир неразрывно связан с классической азербайджанской литературой. Его творчество является продолжением традиций классической азербайджанской литературы XX века, в годы революций. Сабир — художник, прочно связанный с национальными традициями азербайджанской литературы.

Ключевые слова: *классическое наследие, Мирза Алекпер Сабир, литература, сатира, новаторство.*

M.Ə.Sabir XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişafında misilsiz xidmət göstərərək, şeirdə yeni ədəbi məktəbin əsasını qoyan simalardan biridir. O, hələ öz sağlığında nəinki Azərbaycanda, həm də Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində ədəbi inkişafa qüvvətli təsir göstərmişdir. Sabir və klassik irs məsələsi müasir Sabirşünaslığın diqqət yetirdiyi problemlərdən biridir. Bununla əlaqədar olaraq Sabirin klassik irsə münasibəti və ondan faydalanması xüsusi tədqiqat mövzudur.

XX əsrin əvvəllərində yeni, realist şeir Azərbaycan tənqidini məşğul edən problemlərdən biri idi. Yeni şeir necə olmalıdır? – sualı ədəbi ictimaiyyəti son zamanlar narahat edirdi. Çox çəkmir ki, Azərbaycan şeir tarixində Sabir kimi istedad meydana daxil olur və bununla da – Sabir şeirləri “təzə şeir necə olmalıdır?” – sualına ən yaxşı cavab olur. Sabir haqqında yazılan ilk yazılar, məqalələr də bu fikrimizi təsdiq edir.

N.Paşayeva göstərmişdir ki, Sabirin klassik poeziya ənənələrindən istifadə edərək yazdığı satiraları tədqiqatlarda müxtəlif terminlərlə səciyyələndirilmişdir. A.Səhhət bu satiraları nəzireyi-təməssüxrənə, Ə.Şərif əsasən, parodiya, Ə.Cəfər isə təhzil adlandırmışdır. Sabir ilə əlaqədar başqa tədqiqatlarda isə bunların daha çox nəzirə adlandırıldığına rast gəlirik. Əsas məqsəd şairin klassiklərə nə məqsədlə müraciət etdiyini araşdırmaq olduğu üçün, bu təyinlər üzərində dayanmağı zəruri bilmirik. Sabirin özünün şərti olaraq nəzirə adlandırdığı bu şeirlərində böyük sənətkarların ən yaxşı poetik nümunələrindən öz fikrini daha təsirli ifadə etmək, daha oynaq, daha elastik forma yaratmaq üçün bir ədəbi üsul kimi istifadə etdiyi aydındır. Təsədüfi deyil ki, Sabir həmin şeirlərini nə nəzireyi-təməssüxrənə, nə parodiya, nə də təhzil adlandırmışdır.

M.Ə. Sabir 1905-ci ilə qədər, yəni məşhur “Beynəlmiləl” şerinə qədər klassik ənənələrdən yaxa qurtara bilməmiş, daha çox qəzəl, qəsidə, mərsiyə yazmaqla məşğul olmuşdur. Ancaq əsrin birinci onilliyində baş verən sosial-siyasi hadisələr şairi vaxtı ötmüş poetik normaların buxovundan xilas etdi, onu Yaxın Şərq poeziyasında inqilabi satiranın banisinə çevirdi. Bundan sonra Sabir klassiklərə tamamilə başqa məqsədlə üz tutdu. Bu da dövrün tələbindən irəli gəlirdi.

Ə.Cəfərə istinadən demək olar ki, Sabirin məlum olan əsərləri arasında “nəzirə” adlandırılan üç şeiri, “cavab” adlandırılan dörd şeiri, “təxmis” və “bənzətmə” adlandırılan iki şeirini göstərmək olar. Əslində bu təzmin, cavab, təxmis də poetik səciyyələri etibarlı ilə nəzirə adlandırılanlardan fərqli deyil. Yalnız insanlara deyil, şeirlərə də həcv yazmış olan Sabirin bu əsərləri on səkkiz şairin adı ilə əlaqədardır: Ricaizadə Mahmud Əkrəm, Qızdırmalı, Məhəmməd Hadi, Füzuli, Namiq Kamal, Abdulla Cövdət, Sədi, Firdovsi, Raci, Dəli Şair imzalı, Gop-gop imzalı, Seyid Əzim Şirvani, Nasih, Ağə Məsihi Şirvani, Məşədi Sijimqulu (Əli Nəzmi), Məhəmmədzadə, Əbdülxalq Cənnəti, “Şairlərimizə nəzirə”.

Füzuli: Can vermə gəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır,

Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır!

Sabir: Təhsili-ülum etmə ki, elm afəti-candır...

Elm afəti-can olduğu məşhuri-cahandır... (Cəfər Əkrəm 1962, 57)

Burada Füzulinin eşq-məhəbbət mövzusunda yazılan şerinə Sabir elm, mədəniyyət, təhsillə cavab vermişdir. Göründüyü kimi sözlərin əvəz olunması nəticəsində Füzuli şeiri Sabirin olmuşdur. Sabir Füzuli şeirindən özünə lazım olan sözləri çıxarır, öz sözlərini həmin sətirlərə yerləşdirir, şeirin məgzini özünüküləşdirir. Bununla da Füzulinin lirik şeiri satirik don geyinərək Sabirin şeirinə çevrilir.

Ağə Məsihi Şirvani: Sənə zahirdir, əya, heyyü xəbirü dana,

Olsa hər mazivü müstəqbulü məfxi peyda

Tövbə, ya rəbb, xəta rahinə getdiklərimə!

Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə!

M.Ə. Sabir: Cəmət:

Zilli-Sultan, bura say döydürüb aldıqlarını!

Söyüb aldıqlarını, söydürüb aldıqlarını!

Zilli-Sultan:

Tövbə, əttövbə, xəta rahinə getdiklərimə!

Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə! (Cəfər Əkrəm 1962, 59)

Dini mövzuda olan Ağə Məsihi Şirvaninin “Tövbənamə”si tərci-bənddir. Məsnəvi formasındadır. Sabirin tövbənaməsi isə nəzirədən çox bənzətmə formasındadır. Dini mövzuda olan Ağə Məsihi Şirvaninin şeirinə Sabir satirik cavab vermişdir. Sabirin Zilli-Sultan obrazı İran inqilabının qəddar düşmənidir. O, Məhəmmədli şahın atası Müzəffərəddin şahın qardaşı idi. Qacar sülaləsinə mənsub olan bu şahzadənin özbaşınalığı, ölkədə törətdiyi qanlı cinayətlərin qabarıq şəkildə təzahürünü Sabir cəmət ilə qarşılaşdırma, üzləşdirmə əsasında vermişdir. Bu dialoq vasitəsilə Sabir öz satirik fikirlərini ifadə etmişdir. Nümunələr A.Səhhətin fikrini də təsdiq edir: “Sabir əfəndi müqəllid deyil, bəlkə elə mücəddiddir ki, köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsrlik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də, o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsarət qalmadı. Bir kərə düşünülsün, ədəbiyyatımızda nə qədər böyük bir təsir, nə qədər əzim bir inqilab vücudə gətirmiş!”. (İbrahimov Mirzə 1962, 115)

Həqiqətən Sabir köhnə şeirlə yeni şerinin arasında bir əsrlik uçurum açdı, yəni Sabirin gördüyü iş bütöv bir əsrdə görülən işə bərabərdir. Əgər Sabir də köhnə qəzəllər yazmaqla kifayətlənsəydi, unudulmuş epiqonçulardan biri olardı. Sabir yaradıcılığını iki böyük mərhələyə ayırırlar: 1) özündən əvvəlki şairlərin keçdiyi yolda addımlayan Sabir; 2) həmin yoldan yeni, özünəməxsus yol başlayan, öz dəsti-xətti olan Sabir.

1. Özündən əvvəlki şairlərin keçdiyi yolda addımlayan Sabir Füzuli məktəbinin iştirakçısıdır. Uzun müddət öz müəllimini yamsılamışdır. Bu 1905-ci ilə qədər davam etmiş və Sabir otuz illik əsrlikdən yaxa qurtara bilməmişdir, Sabir özünü Füzuli kəməndində dolaşdırırdı.

2. Həmin yoldan yeni, özünəməxsus yol başlayan, öz dəsti-xətti olan Sabir müstəqil həyat yollarında bu məktəbdən aldığı biliklərdən çox müvəffəqiyyətlə istifadə edir. “Molla Nəsrəddin”in və

onu yaradan 1905-ci ilin inqilabi şəraiti Sabiri Füzuli şərinədən kənara atdı. Sabirin nəzirə prinsipi belə tamamilə başqalaşır. Tərs mənada nəzirə ilə klassiklərdən öz məqsədi üçün istifadə etdi. Bu da şeir tariximizdə yeni hadisə kimi qiymətləndirildi.

Füzuli: Ah eylədiyim səvi-xuramanın üçündür,

Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür.

Sabir: Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,

Qan ağladığım qəhveyi-fincanın üçündür. (Hophopnamə, 2004, 82)

Sabir tədqiqatçıları adətən ikinci Sabirdən danışır, birinci Sabiri həmişə kölgədə qoyurlar. Sabir də bu son dövrün siması kimi yüksəldi.

Klassik şerimizdə dini əsərlər sırasında növhələr sayca üstünlük təşkil edir. Lüğətdə növhəni bir adama həsr olunmuş ağı kimi tərcümə edirlər. Çox vaxt mərsiyə adlandırılır. Sabir yaradıcılığında da müxtəlif məzmunlu növhələrə rast gəlinir. Sabirin növhələri çap olunmasa da, camaat arasında daim ağızdan-ağıza keçib yayılmışdır. Növhələrdən görünür ki, Sabir Quranı, şəriəti, hədisləri, Kərbəla müsibətini çox gözəl bilirmiş.

M.İbrahimova istinadən demək olar ki, Sabir klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatının gözəl, bədii ənənələrinə etirazlıq göstərmədi, onları məhəbbətlə öyrəndi və mənimsəmədi. Lakin onları mexaniki olaraq təkrar etmədi, inkişaf etdirdi, yeni fikirləri, yeni həyatı, yeni dövrü kəskin və qabarıq əks etdirmək üçün yeni bədii priyomlarla zənginləşdirdi. Sabirdə formanın, ənənənin və milli xüsusiyyətinin yaxşı-pisliyini müəyyən edən yeganə və ən doğru bir mizan verdi.

Qəzəllərə yazdığı parodiyalarında M.Ə.Sabir şeirləri hazır poetik materialından istifadə yolu ilə bir növ müasir həyat məsələlərinə toxunur, yeni qəzəl-parodiya janrı yaradır. Uzun müddət ənənəvi üslubun təsiri altında qəzəl-qəsidə yazan Sabir 1905-ci ildən sonra bu üslubun imkanların yeni vəzifələr istiqamətinə yönəltdi. Köhnə qəzəl səpkisində yazdığı şeirlər Sabiri mənəvi cəhətdən təmin etmirdi. Öz fikirlərini bu ənənəyə sığışdırma bilmirdi. Onun yeni ruhlu, müasir və kəsərli şeir janrına ehtiyacı vardır. Satira onun axtarış tapdığı janr idi. Sabirin böyüklüyü ondadır ki, onun qəhrəmanları satirik xasiyyətdə özünü ifadə yolu ilə səciyyələndirirdi. Lakin, köhnə şeirlərdə bu lirik xasiyyətdə idi.

Hacı Əbüllhəsən Raci: Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə hüsni-dilbər olaydı,

Nə ayinə, nə səfa, ey könül, nə cövhər olaydı.

M.Ə. Sabir: Nə dərs olaydı, nə məktəb, nə elmü-sənət olaydı!

Nə dərse, məktəbə, elmə, filanə hacət olaydı! (Xəndan Cəfər, 1962, 102)

Racinin lirik janrda, məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəldə Sabir satirik planda elm-məktəb mövzusunda bənzətmə-satirasını yazmışdır. Sabirin şeiri ilə Racinin şeiri yalnız vəzn və rədif üzrə deyil, qafiyə üzrə də birləşir. Raci və Sabirin şeirlərini formal bənzətmə saymaq olar. Fərqli xüsusiyyətləri isə aşağıdakı kimidir: Racinin şeirində əsas məfhumlar – eşq, aşiq, hüsni, naz, gəmə, didəyi-tər, zülf, şanə, şəm, pərvanə, xal, rəqs və s. Sabirin şeirində əsas məfhumlar – dərs, məktəb, elm, sənət, dəftər, qələm, müəllim, üsuli-cədid, millət, qəzet, mətbəə, jurnal və s.

M.Hüseyn qeyd etmişdir: “O ... “nəzirələr” adı ilə köhnə şeir formalarını öz məhdud cığırından çıxmağa və yeni məzmununa xidmət etməyə məcbur olmuşdur. Bu səbəbə görə də Sabir həqiqi bir novator kimi parlanmışdır”. İstər bədii təsvir vasitələri, istər dil və üslub, istərsə də, şeirin şəkli baxımından Sabir poeziyasında tamamilə yeni, özünəməxsus bir yol, bir məktəb yaratmışdır.

Füzulidən iki əsr sonra M.P.Vaqif Füzulinin çıxılmaz yolundan çıxıb qəzəl və qəsidə tilsimini sındırdı, ədəbiyyatımızın tarixinə “Vaqif ədəbi məktəbi” adı ilə daxil olmuş yeni bir ədəbi məktəb yaratdı. Füzulidən üç əsr sonra M.F.Axundov öz dühası ilə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni olan bir ədəbi məktəbin binasını qoydu. Özündən sonra gələn yazıçıların, hətta Sabirin də yaradıcılığı üçün möhkəm təməl daşı olan milli zəmin hazırladı. Lakin bu da həqiqətdir ki, şeirdə Füzuli “tilsimi” M.P.Vaqifdən və M.F.Axundovdan sonra da davam edirdi. Yenə də epigonçuluq öz işini görür, “Füzuliyane” qəzəllər təxmislər yazılır, bir çox şairlər üzlərini irəliyə yox, geriye tutub, o böyük dahiyyə çatmağa can atırdılar. Şeir tariximizdə ən böyük cərəyanları açan Füzuli və Vaqifdən sonra Sabir ən ictimai və demokratik - realist Azərbaycan şerinin banisi, başçısı və klassiki olmuşdur.

Yeni poeziyanın problemlərinin, ideya-estetik vəzifələrin həllində Sabir klassik şeirin təcrübəsinə arxalanırdı. Buna görə də onun poeziyada açdığı yeni yol heç də klassik ədəbiyyat və ənənəyə qarşı üsyan və etiraz deyildi. Gerçəkliyin yeniliyi Sabirin təmsalında Azərbaycan şeirini “köhnə şeirdən bir əsr” uzaqlaşdırdı. Lakin bu yolda Sabir qətiyyənlə klassikadan ayrılmadı, böyük poeziya ənənələrindən əlaqəsini üzmədi. Klassik şeirdə həmişəyaşar obrazlar vardır ki, onlara Sabirin qəzəllərində də rast gəlinir.

Bəs Sabir nə üçün klassiklərə müraciət etmişdir? 1) Bu klassiklər xalqa çox yaxın idi. Xalq onları sevirdi. Ona görə də klassiklərin şeirləri xalqın dilində əzbər idi. 2) Sabir zəhmətkeşləri dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrə hazırlamalı idi. Bunun üçün də Füzulinin, Nəbatinin, Nizaminin, Ağa Məsih Şirvaninin, Xəqaninin, Vəqifin şeirlərindən qidalanmağa ehtiyacı var idi. Qidalanaraq da yeni bir şəkildə tərs mənada nəzirə adı ilə onları xalqa qaytardı.

Aparılan təhlillərdən də göründüyü kimi, Sabir klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Onun yaradıcılığı XX əsrdə-inqilablar dövründə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələrinin davamıdır. Sabir Azərbaycan ədəbiyyatının milli ənənələrlə möhkəm bağlı olan bir sənətkardır. Tarix Sabirin üzərinə böyük bir vəzifə qoymuşdu. O da bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlməyi bacardı. Buna görə də XX əsr üçün yeni olan janrın – satiranın banisinə çevrildi. Sabir ədəbi məktəbinin təməlini qoydu.

Ədəbiyyat

1. Cəfər Əkrəm (1962) Sabirin yaradıcılığında təhiz, nəzirə və bənzətmələr, Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, №5.
2. Əli Akif (1999) M.Ə.Sabirin satira sənətkarlığı, Bakı
3. Xəndan Cəfər (1962) Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı
4. İbrahimov Mirzə (1962) Böyük şairimiz Sabir, Azərbaycan SSR Elmlə Akademiyası nəşriyyatı, Bakı
5. Paşayeva Nərgiz (1997) Sabir novatorluğu, Mütərcim, Bakı
6. Sabir, (2004) Hophopnamə, I və II cild, Şərq-Qərb, Bakı

FARS DİLLİ POEZİYADA AƏRBAYCAN ÜSLUBUNUN YARANMASI

İbrahim Quliyev

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
Ibrahimquliyev27@gmail.com

Summary

EMERGENCE OF ARABIAN STYLE IN PERSIAN POETRY

In the article, the reasons for the emergence of the Azerbaijani style of Persian language poetry, the political-economic and socio-cultural situation in Ganja in the 10th-12th centuries, and other historical factors that determined the emergence of a new poetic school were analyzed. The author is not only based on the opinions of Azerbaijani scholars regarding the problem, but expresses his opinion on the opinions of literary critics of both Iranian and Western countries, entering into polemics when appropriate. In the article, the problems of the Azerbaijani style suppressing the Khorasan style, which prevailed until the 12th century, and influencing the Persian language poetry as a whole are widely investigated, and the advantages of the new style are summarized and presented in the form of a thesis.

Key words: "Khamse", Nizami Ganjavi, image, Khorasan style, Seljuk era

Резюме

ВОЗНИКНОВЕНИЕ АРАБСКОГО СТИЛЯ В ПЕРСИДСКОЙ ПОЭЗИИ

В статье рассмотрены причины возникновения азербайджанского стиля персидской поэзии, политико-экономическая и социокультурная ситуация в Гяндже в X-XII веках, а также другие исторические факторы, определившие возникновение новой поэтической школы. Автор не только опирается на мнения азербайджанских ученых по поводу проблемы, но выражает свое мнение на мнениях литературных критиков как иранских, так и западных стран, вступая при необходимости в полемику. В статье широко исследуются проблемы азербайджанского

стиля, подавляющего хорасанский стиль, господствовавшего до XII века, и влияющего на персидскоязычную поэзию в целом, а также обобщаются и представлены преимущества нового стиля в виде тезис.

Ключевые слова: «Хамса», Низами Гянджеви, изображение, хорасанский стиль, эпоха Сельджуков

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin kəlamının, obrazlarının, nəhəng epik səhnələrinin səhrinə düşərək onun yolu ilə gedib, “Xəmsə” yaratmaq istəy’nə .airl’rin əksəriyyətinin ərsəyə gətirdikləri əsərlər zamanın sınaqlarından çıxıb bilməmiş, onlardan yalnız çox az bir hissəsi yaşamaq hüququ qazanmışdır. İran alimi Vəhid Dəstgərdi haqlı olaraq yazır: “Nizami divanı böyük bir xırmandır, bütün aliməqam söz xiridarları və zamanənin alimləri oradan salxımlar toplamış, məzmun və məna oğurlamışlar” [1,nl].

XIII əsr təzkirəçisi Övfi “Lübab ül-Əlbab”da yazır: “Nizami Gəncəvinin “Sırlar xəzinəsi”nin sətirləri arasında gizlənən incə mətləblərin üzə çıxsa, aşiqlərin qəlbi sağalar, qıyıqgözlər Türküstandakı “Leyli və Məcnun” nəzminin mənasının üzərindən pərdəni qaldırsalar, dövrən aqillərinin ağıllarını ovlayarlar, çünki (o) sözün şirinliyində fəzilət tacı idi [1,qu]

Yeri gəlmişkən, ilk dəfə olaraq Övfi “Leyli və Məcnun”un ərəb yox, məhz türk dastanı olduğunu qeyd etmişdir. Onun bu fikrini A.Krımski də «Низами и его изучение» (Nizami və onun öyrənilməsi) adlı əsərində təkrar edirdi [2,142].

Şəms Qeys Nizamidən təqribən əlli il sonra onun qəzəllərinin məclislərdə oxunduğunu “Əl müəccəm”in müşakelə bəhri hissəsində belə qeyd edir: “Nəzm və nəsrə əli olan, bəzi təfsirləri xoş avazla şərh edən yaradıcılıqda istədiynə nail olmuş istedad əhli bir dost məclisindən rəqiblərin getdiyini və məclisin ümumi gözəllikdən boş qaldığını görəndə Nizaminin “Xosrov və Şirin”indən bir neçə beyti xoş və dilkəş bir avazla oxudu və bir neçə zərif (incə şəxs) onu xəfif bir ritmlə müşaiyət etdi və məclis onun adı ilə xətm olundu.[1,ft]

Şərq poeziyasının bir neçə yüzillik üçün ədəbi-bədii paradigmasını cızmış Nizami Gəncəvinin öz əsərlərində hələ onun öz dövründə ədəbi-mühitə təsir etdiyini sübut edən kifayət qədər faktlara rast gəlirik. Onun “Xəmsə”sinin təsiri ilə yazılan əsərlərin konkret sayını bu gün müəyyən etmək çox çətindir. Şərq ədəbiyyatı zaman-zaman bu böyük Azərbaycan şairinin təsiri altında olmuş, xüsusilə, epik poeziya mövzu və üslub baxımından “Xəmsə” ənənələri üzərində formalaşmışdır.

Orta çağ İran, Hindistan, tacik, əfqan, urdu ədəbiyyatı nümunələrinin dəyəri yalnız Nizami əsərləri ilə müqayisədə müəyyən olunurdu. Nizami “Xəmsə”sinə cavab yazan şairlərin tam siyahısı indiyədək bəlli deyil. Nizaminin davamçıları araşdıran mərhum Q.Əliyev müxtəlif millətlərə mənsub olan 288 orta əsr şairinin bu böyük mütəfəkkirin mövzu və süjetindən, ideya-məzmun məziyyətlərindən bəhrələndiyini qeyd etmişdir [3,332]

Həmid Araslı Hindistanda artıq XIII əsrdə Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) kimi qüdrətli bir şairin Nizami məktəbini davam etdirdiyini bildirir və sonra əlavə edir ki, şairin öz vətəni Azərbaycanda bu işə yalnız XIV əsrin ikinci yarısında start verilmişdir.[4,105]

Nizaminin fars epik ədəbiyyatına təsirinin güclənməsini alim doğru olaraq təkcə mövzu, süjet, kompozisiya xüsusiyyətləri ilə bağlamır. Bu, həm də həmin dövrdə meydana çıxan, Nizami və Xaqani tərəfindən formalaşdırılan və kamilləşdirilən, dil, deyim, obraz və islam ruhu ilə fərqlənən Azərbaycan səbkinin (üslubunun) üstünlükləri ilə bağlı idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, fars ədəbiyyatında Azərbaycan səbki məsələsi ilə Səid Nəfisi, Vəhid Dəstgərdi, doktor Şəmisə, doktor Yəqub Ajand, dünyaca məşhur Yan Ripka və digərləri məşğul olmuşlar. Yan Ripka “Səlcuqlar və monqollar dövründə İran ədəbiyyatı” əsərinin ikinci fəslini “Azərbaycan üslubu” adlandırmış və həmin üslubun xüsusiyyətlərindən ətraflı danışmışdır. Lakin bəzi İran tədqiqatçıları məsələni polemika müstəvisinə çəkərək yeni üslubun yaranmasını Xorasan səbkinin “dəyişilməsi” kimi Səlcuqlar dövlətinin meydana gəlməsi ilə bağlamışlar. O, Səlcuqların işarəsi ilə “Şahnamə”lərə hücum edildiyini, onların tənqidə məruz qaldığını bildirir. Hətta Ünsüri, Fərruxi, Əmir Məzi kimi böyük şairlərin birbaşa “Şahnamə” dastanlarını yalan, Firdovsinin işini hiyləgər hesab etməyə başladıklarını deyir. Onun sözündən belə çıxır ki, yeni Azərbaycan üslubunu səlcuqlar formalaşdırmışlar. O, Azərbaycan üslubunun müstəqilliyini də ziddiyyətli şəkildə təqdim edir və yazır: “Azərbaycan üslubu baxmayaraq ki, müstəqildir, onun dil əsasını həmin Xorasan dili, ədəbi fikir və məzmun baxımından isə o, daha çox İraq səbkinə yaxındır” [5,142].

Təxminən eyni fikri XX əsr İran ədəbiyyatının nəhənglərindən sayılan Məliküşşüəra Bahar da dəstəkləyir [6, 65]. Halbuki bu üslub qısa müddət ərzində Hindistana qədər gedib çatmışdı. Bəzi tədqiqatçıların Qətran Təbrizidən [7,778] [8,97], digərlərinin isə Əbül Əla Gəncəvidən başladığını iddia etdikləri [9,85] bu üslubu azərbaycanlı şairlərin yaratması birmənalıdır.

Azərbaycan səpki yeni poetik düşüncənin genişlənməsinə təkan verdi, bu səbk çərçivəsində meydana çıxan obrazlar canlı, real, həyati olması ilə, dilin rəvanlığı, zənginliyi ilə fərqlənirdi, o, Xorasan səbki kimi sadəcə keçmişə bağlanıb qalmır, İran tarixi, yarımfik şahlar, onların mədhi ilə kifayətlənmirdi. Müasir ingilis nizamışünası Kristine van Rümbeke doğru olaraq XII əsrdə meydana gələn “Azərbaycan fars poetik məktəbi”ni elmə maraq fonunda bədii rəqabətin nəticəsi kimi dəyərləndirmişdir [10, 235]

Azərbaycan səpkinin sürətlə yayılmasını və fars ədəbiyyatı üzərində güclü təsirə malik olmasını araşdıran Oksford Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin müəllimi, tanınmış nizamışünas alim Julie Skott Meisami “Yeddi gözəl: Orta çağ fars romanı” adlı əsərində yazır ki, Nizaminin yaşayıb yaratdığı region yenidən fars dilində əhəmiyyətli ədəbi fəaliyyət meydanına çevirilmişdi. Fars dilində poeziya ilk dəfə X-XI əsrlərdə Şərqdə, Buxarada Samanilərin və onların Şərqi İran və Əfqanıstanda mərkəzləşkəzləmiş davamçıları Qəznəvilərin saraylarında çiçəkləndi. 1040-cı ildə Qəznəvilər türksəlcuqlar tərəfindən məğlubiyyətə uğradılarda və sonuncu hakimiyyətlərini Qərbə, əsasən ərəbdilli İraqa doğru genişləndirəndə fars ədəbi fəaliyyəti də eyni şəkildə Qərbə, səlcuqların sarayına doğru irəlilədi. Çoxlu dillərdə və dialektlərdə danışılan Azərbaycanda əsas dil yerli dialekt olan azəri dili idi; ancaq türklərin Qərbə miqrasiyasının genişlənməsi ilə XI əsrdə türk dili də genişləndi. XII əsrdə səlcuqlar region üzərində nəzarəti ələ alanda onların vilayət rəhbərləri, praktiki olaraq yerli müstəqil hakimlər fars yazılı dilini təşviq etməyə başladılar. XII əsrin ortalarına doğru əksər böyük şairlər onların himayədarlığından bəhrələndilər və öz ritorik incəliyi, metafordan novatorcasına istifadəsi, texniki terminologiya və xristian obrazları ilə “Xorasan”, yaxud “Şərq” üslubu ilə ziddiyyət təşkil edən fars dilində poeziyanın Azərbaycan üslubu meydana gəldi [11, 307]

Doğrudur, burada müəllif “o zaman Azərbaycanda çoxlu dil və dialektlər vardı”, “ilkin yerdə azəri dili dayanırdı” kimi ziddiyyətli fikirlər səsləndirsə də, amma onun Azərbaycan səbkinin Şərqdə Xorasan və Qərbdə İraq səbkini üstələməsi fikri ilə razlaşmamaq mümkün deyil. Bu üslubda möhtəşəm əsərlər yaranır, onlar köhnə fars ədəbi ənənələrini sıradan çıxarırdı. Biz burada bir neçə məsələnin üzərində dayanmaq istəyirik: azəri dili, Azərbaycan səbkinin İraq səbkinin bir hissəsi olması və dəri dili məsələsi. Əksər tədqiqatçılar İraq səbki ilə Azərbaycan səbkinin eyni vaxtda yarandığını iddia edir, amma iranlı tədqiqatçılar Vala İsmail Hakimi və İsmail Lo Hüseyn VI əsrdə meydana çıxan səbkələrin tədqiqlərinə həsr olunmuş əsərində yazar: “Fars dəri dilinin nüfuzu altında olan İraqi-əcəmdə İraq üslubu adlanan yeni üslubun xatırlanması uzun müddət çəkdi. Amma dili İranın Şərqi və Mərkəzinin rəsmi dilindən fərqlənən və xalqı türk dilində danışan Azərbaycan dərhal, daha doğrusu həmin 6-cı əsrdə (hicri-qəməri) öz qüdrətli yazıçıların, şairlərinin yeni bədii obrazları, neologizmlərini, öz mədəniyyətinin köhnə mirasını Xorasanda yayılan ədəbiyyata uyğunlaşdıraraq yeni şivə və təşəbbüslər ortaya gətirdi. Beləliklə, qısa zamanda (Azərbaycan) öz şəir üslubunun avazını və yeni üslubunu yaxın və uzaq həməsrlərinin qulağına çatdırdı” [12,58]

Məqalənin növbəti cümləsində fikirlər konkretləşdirilir. Yeni ədəbi dairələrdə Azərbaycanla birgə İraqi-əcəmdə də eyni vaxtda yeni üslub formalaşma dövründə idi. Oxşar şəraitdən istifadə edərək Azərbaycan kimi fars dilinin və ədəbiyyatının təkamülü baş verməkdə idi [12,59]

Bu iki səbkin hansının birinci yaranması ətrafında mübahisələr bu gün də davam edir. “Nizaminin təkmilləşdirdiyi bu səbkələrin eyniyyəti və ya əsas-törəmə münasibəti xüsusi, təfərrüatlı və obyektiv araşdırma və dəyərləndirməyə möhtacdır”-deyənlər də vardır [13]

Təbii ki, bu mövzuda istənilən qədər polemika aparmaq olar, amma sonda bir həqiqət etiraf olunmalıdır ki, yeni üslubu Azərbaycan sənətkarları yaradırdılar. Həmin üslubun əvvəlki Xorasan səbkindən fərqi göstərmək üçün bəzi ümumləşdirmələr aparmalıyıq:

Azərbaycan üslubunun Xorasan üslubundan dil baxımından fərqi:

1. Yeni söz birləşmələrinin və incə poetik tərkiblərin yaradılması;

2. Türk sözlərinə, söz birləşmələrinə və istilahlara geniş yer verilməsi;
3. Türk zərbülməsəllərinin, atalar sözlərinin, xalq deyimlərinin məzmunundan istifadə edilməsi;
4. Ərəb tərkiblərinin artması, hədis və ayələrdən geniş istifadə edilməsi;
5. Müxtəlif elmlərə məxsus terminologiyadan istifadəyə yer verilməsi;
6. Yerli xalq mərasim və adətlərindən tez-tez söhbət açılması və danışiq dilindən gələn söz və ifadələrin çoxalması;

Nəzəri baxımdan fərqi:

1. Dini istilahlara və fikirlərə, məzhəb məsələlərinə diqqət yetirilməsi;
2. Yunan fəlsəfəsi ilə mübahisələr və bir çox məsələlərdə onun eretik sayılması;
3. Sufizmin yerli təriqət ənənələrinin ədəbiyyatda təzahürü;
4. Xristianlığa, onun təlmih və islahatlarına diqqət yetirilməsi;
5. Yeni üslubda yaranmış əsərlərin kompozisiyasına xalq rəvayətlərinin və təmsillərin daxil edilməsi;
6. Dövrün şairlərinin şeirlərinə və həyatına diqqət yetirilməsi;
7. Əsl şeirin tərifinin verilməsi. Məmduh, bazar əhli haqqında söhbətlər aparılması, şairin əməyinə qiymət verilməməsi;
8. İctimai məsələlərin poeziyada əks etdirilməsi və zamanın tənqidinin genişlənməsi;

Ədəbi baxımdan:

1. Romançılıq ənənəsinin genişlənməsi: Şəxsiyyətin yetişməsi, formalaşması, sevgi, döyüş və qəhrəmanlıq səhnələrinin təsvirində psixoloji məqamların önə çıxarılması. Bu ənənənin iranlıların, türklərin, hind farsdillilərinin böyük hissəsi tərəfindən təqlid edilməsi;
2. Qəsidələrdə tərfi real təsvirlərin əvəz etməsi, şairlərin uzun-uzadı söz demək yerinə təbiət mənzərələrinə meydan verməsi: gecə və gündüzün, gülün, ağacın, quşun, sübhün təsvirlərinin genişlənməsi. Bu səhnələrə görə hətta Xaqaniyə “sübh şairi” deyilməsi;
3. Nizami tərəfindən müğinninamələr və saqinamələrin yaradılması;
4. Dövrün poeziyasının zəngin musiqi ritminin yaradılması. Şairlərin şeirdə musiqi ritminə xüsusi əhəmiyyət verməsi, mükəmməl qafiyələrin, təkrirlərin hesabına səs və sözün nəğməsinin yaradılması;
5. Qəzəlin yeni məzmununda üzə çıxması;

Bəzi fars alimlərinin təəssübkeşlikdən doğan fikirlərini bir kənara qoyub, Azərbaycan səbkinin son dərəcə əhəmiyyətli əsərlərin ərsəyə gəlməsində, ədəbiyyatın canlı, hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsində böyük rol oynadığını qeyd etməliyik. Azərbaycan səbkinin ən böyük üstünlüklərindən biri də, mənz onun bu xüsusiyyəti, həyatı, ədəbi qəhrəmanları daim hərəkətdə, permanent inkişaf və tərəqqi prosesində götürməsində idi. A.O.Makovelski “Nizamiana” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Nizami XII əsrdə Şərq və Qərbdə hakim olan metafizik konsepsiyanın əksinə olaraq daimi hərəkət və ümumi dəyişmə haqqında parlaq fikirlər irəli sürmüşdür. Nizami bildirir ki, dünya daima yeninin doğulması və köhnənin ölməsindən ibarətdir” [14.35] Həqiqətən, Nizaminin qəhrəmanları səhnəyə daxil olduğu andan oranı tərk etdiyi ana qədər nəhəng bir inkişaf yolu keçir, bu, bəşəri humanizmə doğru, insanlığa doğru inkişaf yolu idi. Bu, Azərbaycan poeziya məktəbinin qanunauyğunluğu idi.

Ədəbiyyat

1. دستگردی وحید. گنجینه گنجوی یا دفتر هفتم نظامی گنجوی (مشمتمل بر شرح حال کال نظامی و فرهنگ لغات و کنایات دیوان قصیده و غزل و رباعیت وی)، تهران، ۱۳۱۸، ص. نل
2. Крымский А. "Низами и его изучение"// Nizami, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1947, səh.142, 192 səh.
3. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М.: Наука, 1985. — 332 с.
4. H.Araslı. “Nizaminin Azərbaycan müəqibləri”//Nizami. Məqalələr məcmuəsi, Bakı, Azərbaycan SSREA nəşriyyatı, 1947, 192 s..
5. دکتر سیروس شمیس، سبک شناسی شعر، تهران، ۱۳۸۲، ص ۱۴۲
6. بهار ملک الشعرای، سبک شناسی، تهران، ۱۳۸۲، ص. ۶۵

7. J. Rypka. Poets and prose writers of the late saljuq and mongol periods // The Cambridge history of Iran, Volume 5 / J. A. Boyle. — Cambridge University Press, 1968. — 778 c.;
8. M. V. McDonald. The Religious and Social Views Nizami of Ganjeh // Iran, Vol. 1 (1963), pp. 97-101. - British Institute of Persian Studies
9. 102-84 صفحه 1382 شهریور 17 شماره 6، دورہ 6، سبک ادیباجانی در شعر فارسی دورہ 6، شماره 17 شهریور 1382 صفحه 102-84
10. Kristine van Ruymbeke. Cambridge University Press, 2007. - 235 c. - ISBN 0521873649, 9780521873642/
11. J Julie Scott Meisami. The haft paykar: a medieval Persian romance. — Oxford University Press, 1995. — 307 c. — ISBN 0192831844.
12. حاکمی والا اسماعیل، اسماعیل لوحسین سبک ادیباجانی و نموده‌های فنی آن در شعر قرن 6 (ه. ق) بهارستان سخن (ادبیات فارسی) سال: 1392 | دورہ: 9 | شماره: 21 صفحات: 57-78، ص. ۵۸
13. Səadət Şıxıyeva. Ədəbiyyat qəzeti.- 2021.- 26 iyun. S. 18-21).
14. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fəşəfə İnstitutunun əsərləri c.I, səh. 35

TƏRCÜMƏDƏ FORMAL VƏ DİNAMİK YÖNÜMLÜ EKİVALENTLİK PROBLEMİ

İradə Quliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, dosent
Azərbaycan
İrada.tofiq@gmail.com

Summary

THE PROBLEM OF FORMAL AND DYNAMIC EQUIVALENCE IN THE TRANSLATION PROCESS

The main topic of the article is to study the issue of formal and dynamic equivalence in translation process. In the article the ways and means of solving problems that arise when translating materials containing formal and dynamic equivalents are discussed. To achieve the mentioned aim, it seems appropriate to identify methods of these difficulties overcoming.

So, at the end, the author comes to the conclusion that in the translation process the translator can use one or another translation option only if he is confident, quite sure in its complete equivalence. At the same time, not being able to use an absolutely exact equivalent, the translator either does not translate these expressions or substitute them in the translation with other, more acceptable expressions equivalent to the original.

Key words: translation studies, oral translation, formal, dynamic, equivalence.

Резюме

ПРОБЛЕМА ФОРМАЛЬНОЙ И ДИНАМИЧЕСКОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

Основной темой статьи «Проблема формальной и динамической эквивалентности в процессе перевода» является изучение вопроса формальной и динамической эквивалентности. В статье рассматриваются пути и способы решения проблем, возникающих при переводе материалов, содержащих формальные и динамические эквиваленты. Для достижения указанной цели представляется целесообразным определение способов преодоления указанных сложностей. В заключение автор приходит к выводу, что в процессе перевода переводчик может употребить тот или иной вариант перевода только будучи уверенным в его полной эквивалентности. Вместе с тем, не имея возможности использовать абсолютно точный эквивалент, переводчик либо не переводит эти выражения, либо заменяет их в переводе другими, более приемлемыми выражениями, эквивалентными оригиналу.

Ключевые слова: переводоведение, устный перевод, формальный, динамический, эквивалентность.

Tərcümə qloballaşma şəraitində getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən dillərarası ünsiyyətin tərkib hissəsidir. Tərcümə sahəsində ən mühüm məsələlərdən biri də tərcümə ekvivalentliyinə nail olmaqdır. Tərcümə ekvivalentliyi tərcümənin orijinal mətnin mənasını başqa dilə nə dərəcədə dəqiq və tam çatdırdığını ifadə edən anlayışdır. Tərcümə təkcə ayrı-ayrı sözləri və ya ifadələri olduğu kimi tərcümə etmək deyil, həm də orijinalın strukturunu, üslubunu və kontekstinə qorumaqdır.

Azərbaycanda tərcümə işini tənzimləyəcək, dünya ədəbiyyatını Azərbaycanda, milli ədəbiyyatımızı dünyada tanıdacaq dövlət qurumunun yaradılması ideyası ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1981-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında səsləndirilib (12 iyun 1981-ci il).

Ulu öndərin tərcümə sahəsinə verdiyi böyük önəm, bu sahənin ölkənin mədəni-maarifçi durumu üçün vacibliyi, eləcə də xalqlar, dillər və ədəbiyyatlar arasında qarşılıqlı mübadilələrin əhəmiyyəti barədə irəli sürdüyü parlaq fikir və ideyaları bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. [1,5]

Tərcümənin əsas vəzifəsi mətnin məna və üslubi keyfiyyətlərini qoruyub saxlamaqla onu düzgün, dəqiq və adekvat şəkildə tərcümə etməkdir. Düzgün ifadə üsulların seçilməsi tərcümənin özəyini təşkil edir. Üslub deyərkən tərcümə olunan mətnin hərfi və ya sərbəst şəkildə olması nəzərdə tutulur. Məhz buna görə də tərcümə prosesində olan mətnin mənasını, məzmununu onun səviyyəsini aydınlaşdırmaq üçün ekvivalentlik anlayışından istifadə olunur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, müasir tərcüməşünaslıqda ekvivalentlik anlayışı əsas anlayış kimi səciyyələndirilir.

Tərcümə prosesində formal və dinamik ekvivalentlərin doğru təyin edilməsi, tərcümənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün ən əsas amillərdəndir. Tərcümənin ekvivalentliyi beynəlxalq kommunikasiyalar, biznes, elmi tədqiqatlar və digər fəaliyyət sahələri üçün vacibdir. Tərcümə prosesində ekvivalentliyin öyrənilməsi, beynəlxalq kommunikasiyaların və qlobal bilik mübadiləsinin tərkib hissəsi olduğu üçün, aktual bir mövzudur. Hər gün milyonlarla mətn bir dildən digərinə tərcümə olunduğundan, tərcümə insanlar və mədəniyyətlər arasında effektiv ünsiyyət vasitəsidir.

Formal ekvivalent, mətnin qrammatik və leksikal səviyyədə dəqiqliklə tərcümə edilməsi ilə əlaqədar olan bir kateqoriyadır. Mətnin mümkün qədər dəqiqliklə tərcümə edilməsi, formal ekvivalentin müəyyən edilməsinin vacibliyini artırır. Bu kateqoriya, mətnin mənasını mümkün qədər dəqiqliklə ifadə edərkən, tərcümənin dil səviyyəsi və mətnin xarakteristikaları əsasında da müəyyən edilir.

Dinamik ekvivalent isə, mətnin məzmununa uyğun olan məlumatları tərcümə edir. Mətnin semantikliyi, bədii xüsusiyyətləri, təqdim edilən fikirlərin mətnin məzmununa uyğunluğu kimi faktorlar, dinamik ekvivalentin müəyyən edilməsində vacibliyini artırır. Bu kateqoriya, tərcümə mətnin orijinal mənasını əlavə məlumatlarla daha dəqiqliklə ifadə etməsinə imkan verir.

Azərbaycanlı dilçi alim, tərcüməçi Q.H.Bayramov ekvivalentlik anlayışının tərifini fikrini vurğulamışdır, bədii tərcümədə ekvivalentlik anlayışına dair öz yanaşma tərzini bildirmişdir:

“Hədəf dilin normalarına riayət etməklə məxəz mətnin məzmununu dəyişmədən onun hədəf dilə transflomasiyasına ekvivalent tərcümə deyilir” şəklində qeyd etmişdir. Eyni zamanda “Ekvivalent tərcüməyə ekvivalentlərə əsaslanan, ekvivalentlər əsasında qurulmuş tərcümə də demək olar” [5,25].

Görkəmli Amerikalı linqvistlərdən Y.Naydaekvivalentliyi iki növünün olduğunu göstərir. Bunlardan biri formal ekvivalent digəri isə dinamik ekvivalent adlanır. Formal ekvivalentlikdən danışarkən qeyd edirik ki, burada orijinal və tərcümə olunan dil mətnləri arasında məzmun və forma maksimum dərəcədə orijinala yaxın olmalıdır. Bununla da sözlərin və ifadələrin orijinaldan tərcümə olunan dilə dəyişdirilmədən ötürülməsi və orijinalın strukturunun qorunması nəzərdə tutulur. Dinamik ekvivalentlik dedikdə isə burada təsir daha çox önəmlidir, yəni orijinal mətn oxuyucuya necə təəssürat bağışlayırsa, tərcümə olunan mətn də həmin təəssürata ekvivalent olmalıdır. Dinamik ekvivalentlik “auditoriyanın reaksiyasına” yönəldilmiş ekvivalentlikdir.

Rus alimi A.V. Fyodorov qeyd edib ki, tərcümədə ekvivalentliyə nail olmaq həmişə mümkün olmur və tərcümədə orijinalın bəzi xüsusiyyətləri itirilə bilər. Bununla belə, o hesab edirdi ki, tərcüməçi mətnin orijinal mənasını başqa dilə çatdırmaq üçün mümkün olan ən böyük ekvivalentliyə can atmalıdır. Yəni, tərcümədə ekvivalentlik tərcüməçinin orijinal mətnin mənasını nə qədər dəqiq çatdırmasından, onun funksiyalarını və xüsusiyyətlərini tərcümə olunan dildə qoruyub saxlamasından asılıdır. [2,145]

Qeyd etdiyimiz kimi tərcümənin məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq ekvivalentliyə müxtəlif səviyyələrdə - leksik, qrammatik, üslubi və s. səviyyədə nail olmaq mümkündür. Orijinal və tərcümə olunan dillərin fərqləri orijinal məzmunun tam saxlanmasını məhdudlaşdırma bilər. Keyfiyyətli tərcümə yaratmaq üçün əsas amillərdən biri də tərcümə prosesində dilin mədəni və tarixi xüsusiyyətlərini nəzərə alınmasıdır. Tərcümənin orijinala ekvivalentliyi həmişə nisbi anlayışdır. Və nisbilik səviyyəsi tamamilə fərqli ola bilər. Tərcümənin məqsədi mətni kiminsə qavrayışına uyğunlaşdırmaq deyil, orijinalın məzmununu, funksiyalarını, üslubunu, stilistik, kommunikativ və bədii dəyərlərini qoruyub düzfün formada onu ötürməkdir. Əgər tərcüməçi məqsədə nail olarsa, o zaman tərcümə mətnin dil mühitində qavranılması ilə orijinal mətnin dil mühitində qavranılması nisbətində bərabər olacaqdır. Orijinal mətnin

tərkibi tərcümə olunan dildə qorunub saxlanılır, lakin dil xüsusiyyətləri məzmunca üst-üstə düşərək daxili formalarına görə fərqlənə bilər. Dinamik ekvivalentlik dilin sosial, mədəni və kommunikativ kontekstlərin təsiri altında dəyişə bilər. Bu anlayışa görə, orijinalda olan mesajın tərcümə mətninə ötürülməsi önəmli səciyyə daşıyır. Dinamik ekvivalentlik kontekstin əhəmiyyətini vurğulamaqla dilin mənasını izah edən anlayışdır.

Q. Qaçeçiladzenin fikrinə görə: “Tərcümə məsələlərini həll edə bilmək üçün orijinalın dilini və əsərin tərcümə olunduğu dili gözəl bilmək, eləcə də orijinalın meydana gəldiyi dövrün sosial şəraitini xüsusi olaraq öyrənmək lazımdır. Bu şərtlərə əməl olunması, bədii tərcümənin müasir nəzəriyyəsinin və tədrisinin əsasını təşkil etməlidir” [4, 27].

Ekvivalentlik anlayışı tərcümə prosesinin əvəzedilməz hissəsidir və müasir dövrdə öz aktuallığını qoruyub saxlayan bir mövzudur. Formal və dinamik ekvivalentliyin tərcümə növlərində işlənmə qaydaları, məsələn formal ekvivalent daha çox rəsmi formada, siyasi, hüquqi, iqtisadi, elmi-texniki mətnlərdə əks olunduğu halda, dinamik ekvivalentlik daha çox özünü bədii əsərlərdə göstərmiş olduğu vurğulanır. Əsasən tərcüməçi hər iki dilin qaydalarına dərinlən yiyələnəlməlidir. Beləliklə, formal və dinamik yönümlü materialların müqayisəli təhlili tərcüməçinin dərin bilik və bacarıqlarının vacibliyini, o cümlədən ən dəqiq və effektiv tərcümənin nəticəsini əldə etmək üçün müxtəlif yanaşma və metodların tətbiqinin zəruriliyini nümayiş etdirir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir dil unikaldır, yəni hər dilin öz lüğəti, qramatik və semantik quruluşu və mədəniyyəti mövcuddur, heç bir dil quruluşu bir- biri ilə üst-üstə düşmür və tərcümə olunan mətnin tam əminliklə orijinal mətnlə eyni olduğunu söyləmək mümkün deyil. Ümimiyyətlə tərcümə ekvivalentliyində orijinal mətnin məzmununu tərcümə olunan dilə köçürmək zəruri şərt hesab edilir. Yüksək keyfiyyətli ekvivalentlikdə məzmunu ötürməklə yanaşı dilin qrammatik, semantik və lingvistik ekvivalentliyinin nəzərə alınması önəmli səciyyə daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası. Bakı, 2018. 583 s.
2. А.В. Федоров. Введение в теорию перевода. Москва, 1953. 334 с.
3. F. Əsgərov. Bədii tərcümə prinsipləri. Bakı, 2009. 122 s.
4. Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика. 1973. 280 стр.
5. Q. H. Bayramov - Tərcümə sənəti. dərs vəsaiti. Bakı, 2008. 251 s.

FEİLİN TƏDRSİ PROSESİNDƏ ÜSLUBİYYAT ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Rəvanə Quliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

quliyeva.ravana@mail.ru

Summary

ON STYLE IN THE PROCESS OF TEACHING THE VERB WORKS CARRIED OUT

The verb, which is the main part of speech, has a great role in our speech. The verb differs from other parts of speech by the richness of its stylistic possibilities. Stylistic richness is mainly related to synonyms. Although synonymous verbs are mostly interchangeable, they are not exactly the same. The teacher should also work on stylistics in the teaching of each topic related to the verb. In this case, you can use the examples and works of fiction.

Key words: written and oral speech, stylistic richness of the verb, polysemy of the verb, synonyms, dynamism of the action.

Резюме

О СТИЛЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГЛАГОЛУ ВЫПОЛНЕННЫЕ РАБОТЫ

Глагол, являющийся основной частью речи, играет в нашей речи большую роль. Глагол отличается от других частей речи богатством своих стилистических возможностей. Стилистическое богатство связано главным образом с синонимами. Хотя синонимические глаголы в большинстве случаев взаимозаменяемы, они не совсем одинаковы.

Преподавателю также следует поработать над стилистикой преподавания каждой темы, связанной с глаголом. В этом случае можно использовать примеры и произведения художественной литературы.

Ключевые слова: письменная и устная речь, стилистическое богатство глагола, многозначность глагола, синонимы, динамичность действия.

Məlum olduğu kimi, dilimizdə olan hər bir nitq hissəsinin istər yazılı, istərsə də şifahi nitqimizdə öz rolu vardır.

Əsas nitq hissələrindən biri olan feilin nitqdəki rolu isə daha böyükdür. Belə ki, nitqin əsas vahidi olan cümlələrdə məhz feil xüsusi olaraq iştirak edir. Dilimizdəki feillər istər leksik, istərsə də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edir [2, 13].

Öz üslubi imkanlarının zənginliyi ilə də feil digər nitq hissələrindən fərqlənərək üstünlük təşkil edir. Feilin üslubi zənginliyi əsas etibarilə sinonimliklə bağlıdır. Yazılı və şifahi nitqdə eyni hərəkət bir-birinə yaxın olan, demək olar ki, bir mənanı ifadə edən sözlərlə ifadə oluna bilər. Məsələn: qaçmaq-yüymək; qulaq asmaq-dinləmək; baxmaq-seyr etmək-təməşə etmək; oturmaq-əyləşmək; işləmək-çalışmaq; bitirmək-tamamlamaq; izah etmək-anlatmaq-başə salmaq; oxşamaq-bənzəmək və s. belə misalların sayını artırmaq da olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mənacə bir-birinə yaxın olan bu sözlər əsasən bir-birilə əvəz oluna bilsələr də, cümlə daxilində heç də həmişə biri digərinin yerində tam şəkildə işləmə bilmir. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

1. Biz müəllimi diqqətlə *dinləyirdik*.
2. Biz müəllimə diqqətlə *qulaq asırdıq*.
3. Qardaşım BDU-nun tarix fakültəsini *bitirmişdir*.
4. Divardakı saat dəqiq *işləyir*.

Göründüyü kimi, birinci və ikinci cümlələrdə *dinləyirdik* və *qulaq asırdıq* feilləri asanlıqla bir-birini əvəz edə bilər və mənaya da heç bir xələl gətirmir.

Üçüncü və dördüncü misallarda isə bitirmişdir və işləyir feilləri sinonimləri olan *tamamlamışdır*, *çalışır* feilləri ilə əvəz oluna bilər. Onların hər biri öz incə üslubi mənasına görə digərindən fərqlənir.

Deməli, feil bəhsi tədris olunarkən onun qrammatik əlamətlərini mənimsətməklə bərabər müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərini də öyrətməyi unutmamalıyıq.

“feil haqqında ümumi məlumat” mövzusu tədris olunarkən şagirdləri elə tapşırıqlar üzərində işlətmək lazımdır ki, bu çalışmalar onların feillərin nitqdəki məna rolunu, fikrin ifadəsində əsas təşkil etməsini daha ətraflı şəkildə anlamalarına kömək etsin. Feil hərəkətin dinamikliyini ifadə edir. Dinamik hərəkət isə öz növbəsində müəyyən bir işlə, hadisə ilə əlaqədar fikri daha aydın və ətraflı anlamağa yardımçı olur. Bu baxımdan şagirdlərin diqqətini aşağıdakı şeir parçasına yönəltmək olar:

Çıxdı günəş, doldu cahan nur ilə
Cütçü sürür tarlada cüt şur ilə
Atlar, öküzlər kotana güc vurur
Gah yeriyir, gah yıxılır, gah durur.

Göründüyü kimi, M.Ə.Sabir burada günəşin çıxması, cahanın nurla dolması, cütçünün tarlada cüt sürməsi, atların, öküzlərin kotana güc vurması, yeriməsi, yıxılması, durması kimi hərəkətləri təsvir etməklə müəyyən bir səhnə haqqında oxucuda obrazlı təsəvvür yaratmış, feillərin köməyi ilə canlı bir lövhə çəkmişdir. Məhz burada hərəkətin müxtəlif dəyişkən vəziyyətini ifadə etmək kimi necə üslubi-dinamik imkana malik olmasını görürük.

Feilin semantik baxımdan öyrənilməsindən məlumdur ki, eyni bir feil müxtəlif cümlələrdə müxtəlif mənalarda işləmə bilər. Bununla bağlı müəllimin feilin çoxmənalılığından bəhs etməsi yerinə düşər: [1, 243].

1. Meyvə əlimdən yerə düşdü.
2. Küçədə vurhavur düşdü.
3. Bu hərəkətinə görə gözümdən düşdü.
4. Kəndə səs düşdü.

Yuxarıdakı cümlələrdə *düşdü* feili müxtəlif mənalarda işlədilmişdir.

Feilin zamanları keçilərkən keçmiş zamanı ifadə edən –dı⁴; –mış⁴; –ıb⁴ şəkilçilərinin üslubi xüsusiyyətlərini şagirdlərə izah etmək vacib məsələdir. Göstərilən bu şəkilçilərin incə məna fərqi

bilməyən şagirdlər bu şəkildə feilləri öz nitqlərində qeyri-dəqiq işlədə bilirlər. Bunun qarşısını almaq üçün müəllim göstərməlidir ki, -dı⁴ şəkilçilərini qəbul edən aldı, gəldi, uçdu, düşdü kimi feillər hərəkətin danışanın gözü qarşısında icra olunduğunu, -mış⁴ şəkilçilərini qəbul edən yazmış, gəlmiş, qorumuş, görmüş feilləri hərəkətin icrası haqqında başqasından eşitmək yolu ilə danışıldığını, -ıb⁴ şəkilçilərini qəbul edən alıv, gəlib, qonub, görüb feilləri isə hərəkətin icrasının bitdiyini bildirir.

İndiki zaman feillərinin tədrisi zamanı şagirdlərə izah edilməlidir ki, indiki zamanda olan feillər həm də hərəkətin daimiliyini bildirir və mənaca gələcək zamana yaxınlaşır:

1. Günlər keçdikcə havalar soyuyur.
2. Biz sabah Moskva şəhərinə uçuruq.

Yuxarıdakı misallarda *soyuyur*, *uçuruq* feilləri formal əlamətinə görə indiki zamanı bildirir, lakin onlarda eyni zamanda gələcəklə bağlılıq da özünü göstərir.

Qeyd etməliyik ki, eyni hal formaca qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən feillərdə də müşahidə olunur. Yəni qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən müəyyən feillərdə hərəkətin daimiliyi özünü göstərir. Belə hallara daha çox atalar sözlərində təsadüf edilir.

1. Cücəni payızda sayarlar.
2. Su axar, çuxuru tapar.
3. Dost başa baxar, düşmən ayağa.
4. Dost gəlişi bayram olar.
5. Haqq nazilər, amma üzülməz.

Bu cümlələrdəki feillər hərəkətin qeyri-qəti gələcəkdə icra olunacağını bildirsə də daha çox daimilik ifadə edir.

Bu kimi məsələlərin şagirdlərə izah olunması, şübhəsiz ki, onların feilin zamanları ilə bağlı üslub vərdişlərinin inkişaf etməsinə öz müsbət təsirini göstərir.

Dil faktlarının təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, feillərin şəxsə görə dəyişməsində də müəyyən üslubi vəziyyət özünü göstərir.

Məlumdur ki, -san(-sən) şəkilçisi feilin bütün mənə növləri üzrə, feilin hər üç zamanında, lazım, arzu, vacib formalarında ikinci şəxsin təkini bildirir. Şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, əslində ikinci şəxsin təkini bildirən feillər işlənmə yerinə görə çoxluq, ümumilik ifadə edə bilir. Məsələn:

1. Nə əkərsən, onu biçərsən.
2. Qocaya hörmət et, sən də qocalacaqsan.
3. Cəfa çəkməsən, səfa görməzsən.

Feilin şəxs kateqoriyasının tədrisində üslubiyyətlə bağlı daha bir məsələnin üzərində dayanmaq olar. Nitqin təsir gücünü artırmaq məqsədilə bəzən birinci şəxsə aid hərəkət ikinci şəxsin şəkli əlamətini qəbul edən feillərlə ifadə olunur. Müəllim qeyd etməlidir ki, belə hallara əsasən danışığ dilində və əbədi əsərlərdəki obrazların dilində təsadüf olunur:

1. Özümü danladım: yağışımı görməmişən, göy gurultusumu eşitməmişən? (Ə.Qasımov).

Göründüyü kimi burada müəllif nitqin emosionallığını artırmaq məqsədilə birinci şəxsə aid olan hərəkəti ikinci şəxsin şəkilçiləri ilə vermişdir.

Bəzən birinci şəxs nitqində işlətdiyi feilləri kənar şəxsin, daha doğrusu III şəxsin dilindən təqdim edir: sənə dedilər ki, sabah gələsən.

Adətən, belə vəziyyətə deyilənlərə birinci dəfədən əməl olunmayabda, yəni təkrar olunan cümlələrdə rast gəlinir.

Belə incə məqamlar müvafiq mövzuların tədrisində şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır.

Beləliklə, feil tədris olunarkən onun üslubi imkanları arxa planda qalmamalı, bu nitq hissəsinin nitq prosesindəki rolu da şagirdlərə mənimsədilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə. Bakı, Maarif, 1976.

Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Bakı, Maarif, 1983.

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN BƏDİİ-FƏLSƏFİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRB DÜNYAGÖRÜŞÜ

Aytəkin Qurbanova

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Azərbaycan

qurbanovaaytekin038@gmail.com

Summary

AHMAD BEY AGAYEV'S LITERARY-PHILOSOPHICAL WORKS ON THE EASTERN AND WESTERN WORLDVIEWS

The topic of East and West has always been of special importance in the literary and philosophical works of Ahmad bey Agayev, especially in the modern era, amidst globalization conditions. The comparative analysis of Eastern and Western worldviews in literary and philosophical thought has been one of the main subjects of literary criticism. In his literary and philosophical creativity, Ahmad bey Agayev explored the East and West worldview in his works such as “Who am I?”, “Three Cultures”, “In the Land of Free People”, etc., assessing the values of different civilizations. He drew inspiration from Western European thinkers such as C. Milton, C. Locke, S. Montesquieu, J.J. Rousseau, aiming to promote values like freedom of speech, thought pluralism, and free society. In “Who am I?” Agayev compares and contrasts the worldviews, perspectives on life, desires, and thinking styles of Eastern and Western individuals through the lens of a single person.

Key words: *literary-philosophical, East and West, “Three Cultures”, altruism, worldviews.*

Резюме

ВОСТОЧНОЕ И ЗАПАДНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКИХ ПРОИЗВЕ- ДЕНИЯХ АХМЕД БЕКА АГАОГЛУ

Тема Востока и Запада всегда имеет особое значение в условиях глобализации, в том числе и в современное время. Сравнительный анализ темы Востока и Запада в художественной и литературно-философской мысли был одной из основных тем литературоведения. Восточная и западная мировоззрения Ахмет-бея Агаоглу была сравнительно исследована в его художественно-философских трудах «Кто я», «Три культуры», «В стране свободных людей» и др. и стала важной с точки зрения оценки ценностей отдельных цивилизаций. В своих художественно-философских произведениях, как М.Ф.Ахундзаде, Дж.Мильтон, Дж.Локк, С.Монтескье, Ж.Ж.Руссо и др. воспользовался опытом других западноевропейских мыслителей, пытался утвердить такие ценности, как свободное общество, свобода слова, плюрализм идей. В работе «Что есть я», А. Агаоглу сравнил мировоззрение, взгляды на жизнь, мечты и стремления, образ мышления восточных и западных людей на примере отдельного человека.

Ключевые слова: *Художественно-философский, Восток-Запад, «Три культуры», альтруизм, мировоззрение.*

Şərq və Qərb mövzusu həmişə, o cümlədən müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şərq istər fəlsəfə, istərsə də, ədəbiyyat sahəsində zəngin ənənəyə malik olsa da, müasir dünyada daha çox Qərb mədəniyyətinin əsirinə çevrilmişdir. Hətta Şərq və Qərb mövzusunun bədii ədəbiyyat və ədəbi-fəlsəfi fikirdə müqayisəli şəkildə təhlili ədəbiyyatşünaslığın əsas mövzularından biri olmuşdur. Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində yaşayan Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində Şərq intibahı və Qərb renesansından sonra dünya mədəniyyətinin iki qütbü arasındakı elmi, fəlsəfi, ədəbi, ictimai-siyasi düşüncə tərzı və sosial həyat sferasında ortaya çıxan ziddiyyətlərin şərhı öz əksını tapmışdır. Bu mütəfəkkirlərdən biri millətinin mənafeyi uğrunda mübarizə aparan, türkçülük ideologiyasının banisi, Şərq və Qərb dünyasına daha yaxından bələd olan və müqayisə edən Əhməd bəy Ağaoğludur. O, bədii-fəlsəfi yaradıcılığında M.F.Axundzadə kimi C.Milton, C.Lokk, Ş.Monteskyo, J.J.Russo və s. başqa Qərbi Avropa mütəfəkkirlərindən bəhrələnmiş, azad cəmiyyət, söz azadlığı, fikir plüralizmi kimi dəyərlərin bərqərar olmasına çalışmışdır. Avropalı müəssirləri Ə.Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi irsində avropalaşma konsepsiyasının formalaşmasında, inkişaf etməsində böyük rol oynamışlar. Eyni zamanda, o, Avropanı ancaq avropalılardan öyrəndiyi halda, Şərqi həm avropalı yazıçıların, həm də şərqli mütəfəkkirlərin əsərlərindən öyrənmiş və Şərq haqqında ilk sistemli bilgiləri kifayət qədər zəngin dünyagörüşə malik görkəmli mütəfəkkir Cəmaləddin Əfqanıdən almışdır. C.Əfqani Şərqdə dövlətçilik məsələsində özünün təlimini irəli sürmüş və Şərqi modernləşməsi yolunda ciddi mübarizələr aparmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Mən kiməm?”, “Üç mədəniyyət”, “Sərbəst insanlar ölkəsində” və s. bədii-fəlsəfi əsərləri Şərq və Qərb dünyagörüşünə müqayisəli şəkildə yanaşmaq, ayrı-ayrı sivilizasiya-

ların dəyərlərini qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, o, Şərqlə Qərbin müqayisəli təhlilinə "İslamda Qadın" məqaləsində dətoxunmuşdur. O, qadınların təhsil alması ilə cəmiyyətin daha tez inkişaf edəcəyini, xüsusilə müsəlman qadının uşaqlarına sağlam xarakter və iradə aşılama biləcəyini yalnız savadlı ana, həyat yoldaşı kimi yerinə yetirəcəyinə inanırdı. Burada dünyada dəyişən qadın hüquqlarının Şərqdəki vəziyyətindən, Qərb cəmiyyətindəki dəyişim cəmiyyətdəki həyat şəraitinin çətinləşməsi, ailə həyatında kişinin nüfuzunun azalması, qadının özü haqqında düşünməsi və kişilərlə bərabər çalışması nəticəsində baş verməklə göstərmişdir. [4, 53] Hətta Ə. Ağaoğlu yaponların tərəqqi etməsini, elm və texnika sahəsində tanınmalarını Qərb mühitinə daxil olarkən bəlli bir üsul, bəlli bir metodla Qərb mədəniyyətinə aid ünsürlərin qəbul edilməsi ilə əlaqələndirmişdir. [4, 47] Şərqlin geri qalmasını fərdin əzilməsi, fərdə sərbəst düşünmək və sərbəst fəaliyyət göstərmək imkanının verilməməsi, Qərbin tərəqqi etməsini isə fərdi hürriliyətlərin getdikcə artmasında görürdü. Biz Ə. Ağaoğlunun əsərlərində dünyagörüşünün mürəkkəb və ziddiyyətli olduğunu şahidi oluruq.

Ə. Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi irsinin ən kamil nümunələrindən biri "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəridir. Əsər "Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim" epigrafi ilə başlaması Ə. Ağaoğlunun azadlığa nə qədər dəyər, önəm verdiyini sübut edir. Azadlığın əsasını fikir təmizliyində, söz təmizliyində və hərəkət təmizliyində görür və azadlığı yüksək bir vergi adlandırır. Əlbəttə, azadlıq bir mədəniyyət, bir sivilizasiya məsələsidir. Əsərin qəhrəmanı zəncirlərini qıraraq əsirlikdən azad olduqdan sonra qarşısında iki yol ayrığı görür və buraya sancılmış dirəkdə bir yazı qeyd olunmuşdur:

Sol tərəfə gedən yol azadlıq yoludur.

Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.

Təbii ki, əsərin qəhrəmanı Azadlıq yolunu seçdiyi üçün sol tərəfə getməklə Sərbəst insanlar ölkəsinə gəlməsi və burada kim olması, "daxili halqalarını da qırıb atmısanmı" sualları ilə qarşılaşması, bütün suallara "hə" cavabı aldıqdan sonra keşikçilər onu Sərbəst insanlar ölkəsinə daxil olmuşdur. Müəllif burada fərdlərin həmrəylik, birlik, fədakarlıq məsələlərinə toxunmuş və həmrəy, birliyə olmaqla türkün sahib olduğu areala şahidi oluruq. O, Sərbəst insanlar ölkəsinin müdrikləri sayılan Pirlərlə söhbətində türkün tarixi keçmişindən, əcdadlarının "daşqın bir qanın həmlələri ilə" Şərqa, Qərbə, Şimala, Cənuba yayıldıqlarını, dövlətlər qurduqlarını, mədəniyyətlər meydana gətirdiklərini öyrənir. Amma bu belə davam etmədiyi halda qanımız qarışdı, qurultay dağıldı, ocağımız söndü. Ancaq, aramızdan "mərd üzlü, sarısaçlı, aslan bağışlı" birisi çıxaraq yad elləri yurddan qovdu. Əsərin qəhrəmanı o vaxt zindanda əsir olduğunu və Tanrı peyğəmbərinin səsinə eşidib cana gələrək, zəncirləri qıraraq bu diyara gəldiyini bilirdi ki, müəllif burada "əsir" dedikdə özünü, "Tanrı peyğəmbəri" dedikdə Mustafa Kamal Atatürkü nəzərdə tutmuşdur. [1, 213]

Sonra Ə. Ağaoğlu əsərdə yalanı, riyakarlığı və yaltaqlığı insanın ən pis cəhətləri kimi diqqətə çatdırır. Yalanı xalqın içərisindən qaldırmağın əsas yolunu tərbiyə məsələsində görür ki, tərbiyəyə ailədən və məktəbdən başlanmasını əsas yol hesab edir. Sərbəst insanlar ölkəsinin qanununa görə isə "yaltaq və riyakar şəxslər daşa basmaq kimi müdhiş bir cəza ilə cəzalanırlar".

Biz əsərdə yenidən Ə. Ağaoğlunun Şərq-Qərb dünyagörüşünü klassik divan ədəbiyyatına, qəsidə janrına olan münasibətində də görürük. Şərq xalqının qəsidə janrına üstünlük verməsini yaltaqlıq, illətlərin ən dəhşətlisi, millətə pislik kimi qiymətləndirir. O, klassik divan ədəbiyyatına, qəsidə janrına münasibətini "qulluq göstərmə və yaltaqlıq, Şərq xalqlarını mənən gəmirib yeyən illətlərin ən qorxulusu, ən dəhşətlisidir. İlan zəhəri kim ta beynin və qəlbin içinə qədər yeriyyir, bədəni çürüdür və iflic eləyir. Şərq qəsidəxanaları özləri də hiss etmədən və fərqi nə varmadan millətlərinə ən pislik edən insanlardır. Yazdıqları yazılarda parlaqlıq nə qədərdirsə, törətdikləri mənəvi təxribat o qədərdir, çünki, o nisbətdə cazibəli olmuş, təqlidçi və davamçılar tapmışdır. Çox qəribədir ki, bu qəsidələr azad olmaq istəyən qeyri xalqların məktəblərində də hələ bədii nümunə kimi oxutulmaqdadır"[2, 195] O, çıxış yolunu Qərbdən ibrət götürməyə çağırır: "İngilis qanunu hələ XV əsrdən bəri kralın mədh olunmasını da tənqid edilməsi qədər qadağan etmişdir. Bu da azad olmaq istəyən bir millətin hərəkəti..."[2, 196]

Bədii-fəlsəfi əsərlərindən biri də "Mən kiməm" əsəridir. Bu əsərdə "Mən kiməm" əsərində Ə. Ağaoğlu bir fərdin timsalında Şərq və Qərb insanının dünyagörüşlərini, həyata baxışlarını, arzu və istəklərini, təfəkkür tərzlərini, altruizim və egoizm kontekstində qarşılaşdıraraq, müqayisə etmişdir. XX

əsrin əvvəllərində Ə. Ağaoğlu Qərbin elm, mədəniyyət, o cümlədən, siyasi həyatdakı üstünlüyünü qəbul etsə də, XIX əsr Şərq maarifçiliyini və bu maarifçilərdən İ. Qutqaşınlı, M. F. Axundzadə, Ə. İshaqın və s. Şərq və Qərb mövzusunda ilk dəfə olaraq fikirlərini konseptual istiqamətdə davam etdirdiklərini də nəzərə çatdırmış və onların fikirlərini qiymətləndirmişdir.

“Mən kiməm” bədii-fəlsəfi əsərində Şərq və Qərb qarşılaşdırmasının nəticəsi kimi “mən kiməm?” sualına cavab tapılır və o, maraqlı bir metoddan istifadə edir: “mən içimlə Çölümü qarşı qarşıya gətirərək onları özbaşlarına buraxdım, yeganə işim yalnız gördüklərimi və eşitdiklərimi gördüklərim kimi qeyd etmək oldu” [2, 43]. O, içi ilə Çölü arasındakı fərq və bir-birini inkar etməsi, zahiri ilə batini arasında ağ ilə qara arasında olan fərqi olmasından dəhşətə gələrək bildirir ki, Çölü eqoist, içi altruistdir. Eqoizmin altruizmə qalib gəlməsinin səbəbini müəllif bunların insanla bərabər doğulan bioloji amil kimi qiymətləndirir. Müəllif burada yenə Şərq və Qərb cəmiyyətlərini qarşılaşdırır, altruizm baxımından Qərb güclü, Qərbdə hər kəs haqqında düşünüldüyünü və Şərqdə milyonların içərisindəki insanın tək-tənha, xəstə olması haqqında heç kimin düşünmədiyini önə çəkir. Müəllif bunun səbəblərini aşağıdakı kimi göstərir:

1. Ailə və ailədə qadının vəziyyəti

2. Məktəb və ədəbiyyatın təsiri

3. Çox uzun sürən istibdadın təsiri. [2, 55] Buradan belə nəticə çıxardırıq ki, güclü eqoizm güclü Çöl yaradır və bu Çöl içə qalib gəlir. İnsanda yarıma, yalançılıq, riyarlıq, qorxaqlıq, hərislik duyğusu kimi iyrənclikləri də məhz eqoizm yaradır.

Ə. Ağaoğlu əsərdə Qərb cəmiyyətinin sürətlə inkişaf etməsinin səbəbini şəxsi mənafehin ümumi mənafehdən arxada durmasını göstərmiş və vurğulamışdır ki, cəmiyyətin mənafehi həmişə şəxsi mənafehdən üstün olmalıdır. Haqlı olaraq, prof. Şahbaz Şamioğlu “Mən kiməm” əsərini Ə. Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi irsinin ən dəyərli nümunəsi hesab etmiş, əsərin cəmiyyət haqqında sosial-siyasi düşüncələrinin bədii-fəlsəfi baxımından əhəmiyyətli hesab etmişdir. [5, 48]

“Mən kiməm” əsərində Ə. Ağaoğlu Kalfin, Monten, Lüter, Rafaello, Leonardo da Vinçi və s. Qərb ədiblərinin fikirlərini yüksək qiymətləndirmiş və eyni zamanda, bu əsərdə Qərb tərbiyəsinin var olmasını Sokratların, Katonların və Brutların sayəsində var olduğunu qeyd etmişdir.

Müəllifin bədii-fəlsəfi əsərlərində Qərb Renessansının Şərq üzərində dərin izlər buraxması açıq aşkar nəzərə çarpır. “Qərbdə olub bitən bu dərin dəyişikliklərdən Şərq xəbərsizdir, o hələ də əski qabığının içində əski ruhunu, əski düşüncə, əski təhəssüs, əski yaşayış tərzlərini saxlamışdır ki, Ə. Ağaoğluməhz müvazinətsizliyinin Şərq ilə Qərbdə o gündən başladığını qeyd etmişdir. Halbuki, XVI əsrə qədər üstünlük Şərqdə olmuş, Şərqin ən mühüm parçası türklərin əlində olmuşdur. “Qərbdə Osmanlı türklər, ortada Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Qacarlar, Əfşarlar, Şərqdə özbəklər, İlhanilər, Gürqanilər - bu geniş dünyanın sakinləri, bunlar idi”. [2, 123]

XX əsrin əvvəllərində türk dünyasının böyük fikir adamı olan, Qərb dəyərlərini mənimsəyən Ə. Ağaoğlu yaradıcılığında Şərq və Qərb dünyagörüşü qarşılaşdırılmış, müqayisə edilmiş, xalqın milli şüurunun hansı istiqamətdə formalaşması məsələlərində müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Onun ideyaları, irəli sürdüyü fikirlər hesab edirik ki, aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Bədirxan Əhmədli. Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatı: Təşəkkülü, Problemləri, Şəxsiyyətləri, Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 376 səh
2. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 391 səh
3. Əhməd bəy Ağaoğlu. Sərbəst İnsanlar Ölkəsində, İlk nəşr: 1930, İstanbul, 71 səh.
4. Gülsərən Akalın. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı, AzAtaM, 2004, 164 səh
5. Şahbaz Şamioğlu. Azərbaycan Mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq, Bakı, “Elm və təhsil”, 2023, 328 səh
6. Nəhəng fikir və əməl adamlarımızdan biri – Əhməd bəy Ağaoğlu: metodik vəsait, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, F. Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, Bakı, 2019, 35 səh

SAXTALAŞDIRILMIŞ TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR

Gülənə Qurbanova

Mingəçevir Dövlət Universiteti, müəllim
Azərbaycan
gulnara.qurbanova@mdu.edu.az

Summary

COUNTERNAMES OF TURKISH ORIGIN

Historical facts were deliberately falsified in the toponym dictionaries compiled by Armenian authors, and the etymological analyzes of toponyms of Turkish origin of Western Azerbaijan were wrongly indicated. The main policy of Armenia was to turn the country into a mono-ethnic state. The Armenians who follow this policy did everything in their power to expel Azerbaijanis from their villages, the merciless genocide they committed against Azerbaijan was a part of the policy. The Armenians were not satisfied with the merciless genocide and deportations, even a biased policy against place names was applied, history was falsified and distorted, and thousands of Azerbaijani place names were erased from the map.

Key words: toponym, history, deportation, genocide, term

Резюме

НАЗВАНИЯ ТУРЕЦКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В топонимических словарях, составленных армянскими авторами, сознательно фальсифицировались исторические факты, неверно указывались этимологические анализы топонимов тюркского происхождения Западного Азербайджана. Основная политика Армении заключалась в превращении страны в моноэтническое государство. Армяне, проводившие эту политику, сделали все возможное, чтобы изгнать азербайджанцев из своих сел, частью этой политики был совершенный ими беспощадный геноцид против Азербайджана. Армяне не были удовлетворены беспощадным геноцидом и депортациями, применялась даже предвзятая политика в отношении топонимов, фальсифицировалась и искажалась история, тысячи азербайджанских топонимов были стерты с карт.

Ключевые слова: топоним, история, депортация, геноцид, термин.

*Gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan
soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri
tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaq!
İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

Qərbi Azərbaycan termini coğrafi anlam kimi indiki Ermənistan adlanan ərazini bildirir. İlk dəfə Qərbi Azərbaycan məfhumu termin kimi prof. Süleyman Əliyarov tərəfindən işlənmişdir. 1988-ci ildə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqları olan indiki Ermənistandan qovulduqdan sonra Qərbi Azərbaycan coğrafi termini sıx işlədilməyə başladı.

Qərbi Azərbaycan torpağı görkəmli şəxsiyyətlər, elm, incəsənət və siyasi xadimlər yetişdirib. Qərbi Azərbaycan torpaqlarının qədim tarixə malik olmasını VII əsrə aid olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı da sübut edir. Belə ki, dastanda adları çəkilən Şirökuvən, Altuntaxt, Göyçə gölü Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşir.

Köklü sakinləri azərbaycanlılar olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarına xaricdən çoxlu sayda ermənilər köçürülmüşdür. Sakinləri Azərbaycan türkləri olan Qərbi Azərbaycan toponimlərinin çoxu türk mənşəli yer adlarıdır. Azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından deportasiya etdikdən sonra burada olan yer, göl və çay adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Erməni və rus mənbələrinə əsasən Türkmənçay müqaviləsindən sonra bu ərazilərə İrandan, Türkiyədən ermənilər köçürülmüşdür. Burada yaşayan azərbaycanlılar isə 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə öz el-obalarından deportasiya olunmuşlar [2].

Xalqın, tayfanın adını özündə yaşadan toponimlər sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən türk mənşəli tayfalar yaşamışlar. Bu ərazidə yaşayan türk mənşəli tayfalar kimmerlər, saklar, quqar, qarqar, peçeneqlər, kəngərlər və s. tayfalar olmuşlar.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda yaradılan xanlıqlardan biri İrəvan xanlığı idi. İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Surməli, Dərəkənd-Parçenis, Saatlı, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karpibes, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalı. Bu

mahallardan ərazicə nisbətən kiçik mahal Saatlı mahalı idi. Ərazicə və əali sayına görə böyük mahal Göyçə mahalı idi. Göyçə gölü ətrafında yerləşən rayonlar bu mahala daxil idilər [1].

1827-ci ildə İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olundu. Bu dövrdə mənşəcə erməni olan X.Y.Lazerev “Erməni dövləti” yaradılması haqqında layihə hazırlayıb I Nikolaya təqdim etmişdir. I Nikolay 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv etdi əvəzində Azərbaycan qədim torpaqlarında “Erməni vilayəti” yaratdı və bu vilayət 4 dairəyə bölündü: İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabad. 1840-cı ildə senator F.K.Qani yeni layihə təqdim etdi və çar I Nikolay bu layihəni qəbul etdi. 1840-cı ildə Erməni vilayəti ləğv edildi. İrəvan, Naxçıvan qəzaları və Ordubad dairəsi yaradıldı. 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası yaradıldı və İrəvan şəhəri quberniyanın mərkəzinə çevrildi. İrəvan quberniyasına 7 qəza aid idi: Aleksandropol qəzası, Eçmiədzin, İrəvan, Yeni Bəyazid, Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz.

Erməni dövləti yaratmaq arzusu ilə yaşayan erməni tacirləri və siyasətçiləri çar Rusiyasının hökmdarları ilə sıx əlaqələr qurur və onlara hədiyyələr göndərirdilər. I Pyotrun dövründə ermənilər çalışırdılar ki, İrəvan Rusiyaya qatılsın, bunun üçün ilk növbədə İrəvan azərbaycanlılardan azad olunmalı idi. İrəvanın Rusiyaya qatılması ilə Ermənistan dövlətini qura bilərdilər. Ermənilər min bir hiyləyə əl atır, satqınlıq edirdilər ki, İrəvan müsəlmanlardan azad edilib, ruslar burada möhkəmlənsinlər. Rusiya Qərbi Azərbaycanda dayaqlarını möhkəmlətmək üçün 1828-ci ildən rusları bu əraziyə köçürməyə başladı və beləliklə, bu ərazidə yaşayan azərbaycanlılar Rusiyadan dəstək alan ermənilər tərəfindən sıxışdırılmağa başladılar. İrəvan ermənilərin köçürülməsinin ideoloqlarından birincisi rus yazıçısı A.S.Qriboyedov olmuşdur. Ermənilər XIX-XX əsrlərdə İrəvan, Türkiyədən, Suriyadan, Livandan, ABŞ-dən, Misirdən və Fransadan köçürülmüşlər.

İndiki Ermənistan ərazisində yaşayan əhali 1831-ci ildən başlayaraq 1873, 1886-cı illərdə siyahıya alınmışdır. Siyahıya alınma sənədlərindən məlum olur ki, illər keçdikcə burada yaşayan azərbaycanlıların sayı azalmış, müxtəlif yerlərdən köçürülmüş ermənilərin sayı isə artmışdır. 1905-1906-cı, 1918-1920-ci, 1948-1953 və 1988-1989-cu illərdə ermənilər azərbaycanlıları öz el-obalarından qovmuşlar, sonuncu 1988-1989-cu il deportasiyasından sonra Ermənistanda 1 nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır [3].

Bu illərdə Ermənistan azərbaycanlıları deportasiya etməklə kifayətlənməmişlər, həmçinin müxtəlif kəndlərdə azərbaycanlıları öldürmüş, kəndləri yandırmışlar.

Ermənistanın yürütdüyü başlıca siyasət ölkəni monoetnik dövlətə çevirmək idi. Bu siyasəti yürüdən ermənilər əllərindən gələni etmişlər ki, azərbaycanlıları öz obalarından qovsunlar, onların Azərbaycana qarşı törətdikləri amansız soyqırım siyasətin bir parçası idi. Ermənilər amansız soyqırım və deportasiyalar ilə kifayətlənməmiş, hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş, tarixi saxtalaşdırıb təhrif etmiş, minlərlə Azərbaycan yer adları xəritədən silinmişdir.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yürütdükləri digər siyasət ayrıseçkilik siyasəti idi. Azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdikləri kəndlərdə yeni məktəb binaları tikilmir, xəstəxanalar bağlanır, bir sözlə azərbaycanlılara qarşı mənəvi genosid həyata keçirirdilər.

Erməni müəlliflərinin tərtib etdikləri toponim lüğətlərdə tarixi faktlar qəsdən saxtalaşdırmış, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin etimoloji təhlilləri səhv göstərilmişdir.

Erməni mənfuralarının saxtakarlığı ucbatından türk mənşəli toponimlər Axtala, Abaran, Barana və b. toponimlər erməni mənşəli toponim kimi göstərilmişdir. Azərbaycan tədqiqatçıları 1990-cı ildən başlayaraq Ermənistanın türk mənşəli toponimlərin araşdırılmasına böyük diqqət ayırmışlar və bir neçə toponim lüğətlər hazırlamışlar. Ş.Mirmahmudova “Ermənistanda türk mənşəli yer adları” lüğəti, akad. B.Budaqov, Q.Qeybullayev “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”, Ə.Rüstəmov “Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları”, Q. Məşədiyev “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri”, B.Budaqov “Elim, obam mənim”, “Çobankərə eli”, Q.Qeybullayev “Qədim türklər və Ermənistan”, A.Bayramov “Qədim oğuz ellərinin-Ağbaba, Şörəyel Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları”, H.Mirzəyev “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” adlı əsərlər Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərin öyrənilməsində xüsusi yeri vardır.

Hələ məktəb illərində anadan olduğum yerin toponimi məni maraqlandırmışdır. Şəxsiyyət vəsiqəmdə Tumanyankimi qeyd olunan yerin adı əslində türk mənşəli addır. Allahverdi-Tiflis quberni-

yasının Loru-Pəmbək qəzasında kənd, indiki Ermənistanda inzibati ərazi vahidi-rayon və rayon mərkəzi idi. Rayon kimi 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1939-cu ildə şəhər, 1963-cü ildə isə respublika tabeliyində şəhər statusu verilmişdir.

Tarixən Quqark əyalətinə daxil olmuşdur. Sonralar Baqratilərin, Zakarianların, IX əsrdən sonra səlcuqların, monqol-tatarların tərkibinə daxil olmuş, XVIII əsrdə Nadir şah Əfşarın tabeliyi altında olmuşdur. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Tiflis quberniyasının Loru-Borçalı qəzasında 1920-1929-cu illərdə Loru-Pəmbək qəzasının tərkibinə daxil olmuşdur. Borçalı çayının sahilində yerləşir. Əsas sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Burada azərbaycanlılarla yanaşı, yunanlar və ermənilər də yaşamışdır. Ermənilər 1828-ci ildən sonra buraya köçürülmüşdür. Yunanlar burada olan filiz mədənlərində işləmək üçün gəlmişlər.

Toponim borçalı türk tayfasına mənsub olan allahverdi etnonimi əsasında əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Ermənistan SSR AS RH-nın 1909-1969-cu il fərmanı ilə adı dəyişdirilmiş, erməni yazıçısı Hovanes Tumanyanın adı ilə Tumanyan qoyulmuşdur. Rayon mərkəzindən Tona (Debed) çayı axıb gedir.

Ermənistan ərazisində olan toponimlərin tədqiqi göstərir ki, bu toponimlər türk mənşəli adlardır. Bu isə sübut edir ki, Ermənistan ərazisi Azərbaycanın doğma torpaqlarıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 696 səh. 1
2. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994, 102 səh.
3. Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı, Bakı: Gənclik, 1996, 172 səh.

TRENDS OF HYPERTEXT FICTION

Tamar Mebuke

Georgian Technical University

Ph.D. Professor

Georgia, Tbilisi

mebuket@yahoo.com

Xülasə

HİPERMƏTN FİKTƏLƏRİNİN MEYDƏLƏRİ

Kağız ədəbiyyatdan elektron ədəbiyyata və ya hipermətn bədii ədəbiyyata keçid rəqəmsal texnologiyanın inkişafı və onun təmin etdiyi imkanların araşdırılması ilə paralel gedir. Məqalədə müxtəlif sinesteziya formalarını və müxtəlif semiotik sistemlərin birləşmələrini özündə birləşdirən sinkretik formalar vasitəsilə sonralar leksikalardan və onlar arasında elektron əlaqədən ibarət olan ilk əsərlərdən hipermətn fantastika formalarının təkamülü və onların xüsusiyyətləri izlənilir. yeni platformada yaradılmış ənənəvi ədəbi əsərlər və bir neçə semiotik sistemin birləşməsindən ibarət hibrid formaları təmsil edən alt siniflərə bölünür.

Açar sözlər: hipermətn bədii ədəbiyyat, elektron ədəbiyyat, sinesteziya, sinkretik formalar.

Резюме

ТЕНДЕНЦИИ ГИПЕРТЕКСТОВОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ

Переход от традиционной литературы к электронной, или художественной литературе гипертекста, происходит параллельно с развитием цифровых технологий и исследованием возможностей, которые они предоставляют. В статье прослеживается эволюция форм гипертекстовой художественной литературы и ее особенности от первых произведений, состоявших из лексий и электронных связей между ними, через синкретические формы, вобравшие в себя различные формы синестезии и сочетания различных семиотических систем, к формам сетевой художественной литературы, которые в дальнейшем имеют тенденцию делиться на подклассы традиционных литературных произведений, созданных на новой платформе, и те, которые представляют собой гибридные формы, сочетание нескольких семиотических систем.

Ключевые слова: гипертекстовая художественная литература, электронная литература, синестезия, синкретические формы.

After five centuries of print literature we are now evidencing emergence of electronic literature, which develops in parallel with the evolution of digital computers which have engendered new ways of reading and writing that undergo transformation together with the evolution of digital technology. Questions whether new literature is truly literature, whether literary quality is possible in digital media, how digital culture will influence the future of writing, or *whether the dissemination methods of the Internet and World Wide Web, by opening possibilities of publication to everyone, will result in a flood of worthless drive*[10, 4] still continue to trouble those who are worried about the future of our culture.

The main properties of electronic literature are that it is created on a computer, is meant to be read on a computer, is accompanied by elements of contemporary culture, such as computer games, digital arts, graphic design, other kinds of electronic visual effects, films and animations. That is, electronic literature is hybrid by nature, as it is composed of parts taken from diverse traditions and semiotic systems. Possibilities of the net encourage creative abilities of users leading to innovative writings that reflect experiments with the net and influence the way literature evolves. Passive readers are transformed into active users of a text, as a net structure of computer-mediated texts permits every point of a text to be connected with any other point leading to creative and nonuniform ways of reading computer-mediated texts. Theodor Nelson's term "*hypertext*" was coined for such innovative way of composing a text that may be read in a sequence chosen by the reader, instead of following the sequence premeditated by the writer. Searching and finding add a gambling element to the process of reading. Hyperlink and a feedback loop between the reader and the text[7, 22], as well as non-linear approach to time represent main peculiarities of electronic fiction together with a code [11, 5] that needs to be activated in order to read the text.

As the structure of a hypertext enables readers to link and access text fragments that are joined by a variety of types of association, or cause-effect relations to one another through a web of nodes, it creates a possibility to show an overall picture of connected and parallel events integrated into a united picture of a fictional world. By making a choice from a number of available options of links, a reader makes a leap in time and, consequently, in space, that is changes a chronotope[2, 84] -- a constitutive unit of form and content which incorporates spatial and temporal parameters into a system of coordinates for a narrative action, and serves the background on which actions unfold and images are depicted. Anachronous nature of narration in hypertext fiction is characterized by constant changes of time dimension from present to flashbacks and forwards causing changes of space dimension, and resulting in constant change of chronotopes. If organized into a network of fragments and connections between them a linked structure of a hypertext at a static level resembles a mosaic of chronotopes, then the process of reading a hypertext likens it to looking into a kaleidoscope, when at each turn a new picture is created from already available parts. As a result, instead of finishing reading a hypertext, "*the reader either exhausts the text, or the text exhausts the reader*"[1].

For the first texts of hyperfiction authors used a computer screen as a page to write a text that consists of blocks, or "*lexias*"[3] and electronic links connecting them (e. g. the first literary hypertext "*afternoon, a story*" by Michael Joyce (1987) [12], online sketch *Lasting Image* by Carolyn Guyer and Michael Joyce (2000)) [9]. In further works authors started to use more complicated forms of composition. In *Twelve Blue* (1996) [14], another hypertext by Michael Joyce, a flow of associational thinking is expressed by surfing the Web. In the next hypertext by Michael Joyce, *Twilight, A Symphony* (1996) [13] further experiments with the net were expressed through a shift toward virtual reality worlds of narrative storytelling. On the whole, Bolter and Joyce, authors of hypertext fiction, regard hypertext as a "*new kind of flexible, interactive fiction, a continuation of the modern tradition of experimental literature in print.*" [4, 41]

With the move to the Web, the nature of electronic literature was modified by fuller use of the multi-modal capabilities of the Web, such as colour, sound graphics and animation. Instead of hypertext links authors started to use a wide variety of navigation schemes and interface metaphors that de-emphasized the link as such. David Ciccoricco's[5,7] term "*network fiction*" defines this type of digital fiction that "*makes use of hypertext technology in order to create emergent and recombinatory narratives.*"

Another form of electronic fiction, Interactive Fiction, incorporates to a large extent game elements. Works of interactive fiction also use a variety of techniques, including graphics, animation, visual display, and “modifications of traditional literary devices.” Possibilities provided by modern cell phones led to literary forms based on mobile technologies, ranging from short fiction works delivered serially over cell phones to location-specific narratives that are supported by GPS technologies, and are sometimes called locative narratives. The next stage in the history of electronic literature was The CAVE -- a site for interactive literature and a creative writing. It is performed in a three-dimensional space where users wear virtual reality goggles and operate with wands. These works enact literature as a full-body experience that includes kinetic, haptic, proprioceptive and dimensional perceptions [10,11].

All above mentioned “hybrid forms” of literature activate different forms of human perception, which, in our opinion, may be explained by the role the computer has started to play in the life of man. As nowadays people spend more of their time in virtual reality than in the real world, in which perception of reality comes through our senses, inclusion of colour, sound and various visual aids into electronic media makes interaction with computer more natural and life less estranged from reality by activating the work of human senses while interacting with the Web. Creation of literary works for tablets and smartphones that require a touchscreen included the third sense – touch into interaction between man and electronic media, thus activating three out of five basic human senses. Perception of such works becomes synaesthetic, merging both virtual and real worlds, and making the virtual world even more exciting by the possibilities it offers the users.

However, as Hayles [10, 18-19] argues, though this multimodality of digital works of art challenges writers, users, and critics to combine diverse expertise to interpret and understand the aesthetic strategies and possibilities of electronic literature, when a work is reconceived to take advantage of the behavioral, visual, and/or sonic capabilities of the Web, the result is not a Web “version” but a completely different artistic form that should be evaluated in its own terms with a critical approach appropriate to the specificity of the medium.

The above mentioned forms do not represent a complete list of the forms of electronic literature, which simultaneously continue and disrupt print conventions and need special study of the differences that make them distinctive from print. Nevertheless, as my research has shown, after extensive experiments with the net, some authors begin to come back to composing their works either in the way peculiar to traditional literary works, works that evoke aesthetic experience through language, as it is peculiar to traditional literary works, also adding some compositional possibilities the net provides, while others continue to further experiment with syncretic, hybrid forms of computer art. Lynda Clark’s *Writers Are Not Strangers* (2018) [6], *Subcutaneous*, a novel by Aaron A. Reed (2020) [15], Annie Grosshans’s hypertext essay *The World Is Not Done Yet* (2018, 2020) [8] from the Fourth Volume of Electronic Literature Collection composed at Washington State University (2020) represent the example of the former and indicate to a return to traditional literary forms while including into their composition some techniques the net offers. These works reflect inventive ways of using new media for creating remarkable works of fiction that are attributed to the age-old literary genres, though use new means for their composition and reflect the search of possibilities the net provides. It seems that syncretic forms of computer-generated literary texts tend to split into subclasses of literary works created on a new platform and those that represent hybrid forms, a combination of various semiotic systems.

References

1. Aarseth, Espen J. *Cybertext. Perspectives on Ergodic Literature*. The Johns Hopkins University Press Ltd., London, 1997. – 208 p.
2. Bakhtin, Mikhail. *Forms of time and of the chronotope in the novel*. In: *The Dialogic Imagination*. Austin: Univ. Texas Press, 1981: 84–258.
3. Barthes, Roland. *S/Z*. Farrar, Straus and Giroux, 1974. – 271 p.
4. Bolter, Jay and Joyce, Michael. *Hypertext and Creative Writing*. University of North Carolina, 1987. DOI:[10.1145/317426.317431](https://doi.org/10.1145/317426.317431)

5. Ciccoricco, David. *Reading Network Fiction*. The University of Alabama Press, 2007. <https://readingnetworkfiction.wordpress.com>
6. Clark, Linda. *Writers Are Not Strangers*. Electronic Literature Collection. Volume 4. Electronic Literature Organization, 2022. e-ISSN 1932-2022, Washington State University, Vancouver, WA USA, 2018.
7. Eskelinen, Markku. *Cybertext Poetics: The Critical Landscape of New Media Literary Theory*. London: Bloomsbury Publishing USA, 2012. – 472 p.
8. Grosshans, Annie. *The World Is Not Done Yet*. Electronic Literature Collection. Volume 4. Electronic Literature Organization, 2022. e-ISSN 1932-2022, Washington State University, Vancouver, WA USA, 2018, 2020.
9. Guyer, Carolyn & Joyce Michael. *Lasting Image*. Hosting website: Eastgate Systems inc. Hosting website URL: <http://www.eastgate.com> . 2000. Date of last consultation: August 29, 2006.
10. Hayles, Katherine N. *Electronic Literature: What is it?* The Electronic Literature Organization. v1.0 January 2, 2007.
11. Hayles, Katherine N. *Electronic Literature*. New Horizons for the Literary. University of Notre Dame Press, 2008. – 223 p.
12. Joyce, Michael. «Afternoon, A Story» Hypertext fiction. The Eastgate Press, Cambridge, MA, 1990.
13. Joyce, Michael. «Twilight, A Symphony» Eastgate Systems. 1996. <<http://www.eastgate.com/catalog/Twilight.html>>(29 Oct. 2000)
14. Joyce, Michael. «Twelve Blue.» Eastgate Systems. Co-published with *Postmodern Culture* world-wide-web hyperfiction. *Postmodern Culture* and Eastgate Systems (Co-published). 1996 and 1997. <<http://www.evergreenreview.com/102/evexcite/joyce/nojoyce.html>> (27 Oct. 2000)
15. Reed, Aaron A. *Subcutaneous*. Electronic Literature Collection. Volume 4. Electronic Literature Organization, 2022. e-ISSN 1932-2022, Washington State University, Vancouver, WA USA, 2020.

ПОИСК ИСТИННЫХ ЖИЗНЕННЫХ НАЧАЛ В СОВРЕМЕННОЙ ПРОЗЕ НА РУБЕЖЕ ВЕКОВ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА С.ШАРГУНОВА)

Губа Меджидова

Бакинский славянский университет
доктор философии по филологическим наукам, доцент
Азербайджан
quba.mecid@mail.ru

Summary

THE SEARCH OF TRUE LIFE PRINCIPLES IN MODERN PROSE AT THE TURN OF THE CENTURIES (BASED ON THE EXAMPLE OF S. SHARGUNOV'S WORK)

The features and criteria common to the “specility of cruel prose” publishmentis being searched in the article and is analysed on the basis of the writer S.Sharqunov novels. In initial stages we can see the relation of “specility of cruel prose” with political process, and spesific artistic peculiarities. Modern writers, often, base their artistic views on historical facts, documents. Rouse interest to the political and social problems in Sharqunov works and one the main subject of his activities was criticism of social unjustness.

Key words: *modern prose, post-realism, social problems, documentary art, character*

Xülasə

ƏSİRLƏRİN ƏVVƏŞİNDƏ MÜASİR NƏSRDƏ HƏQİQİ HƏYAT PRİNSİPLƏRİNİN AXTARIŞI (S.ŞARQUNOVUN ƏSƏRLƏRİ NÜMUNƏSİ ƏSASINDA)

Məqalədə “sərt nəsrinə” xas olan xüsusiyyətlər və meyarlar araşdırılır və rus yazıçısı Sergey Shargunovun əsərləri əsasında təhlil edilir. İlk mərhələdə “sərt nəsrin” siyasi proseslərlə bağlılığı, milli özünəməxsusluğu, spesifik xüsusiyyətləri şərh olunur. Çox vaxt müasir yazıçılar öz bədii dünyalarını tarixi faktlara, sənədlərə əsaslanırlar. S.Shargunov əsərlərində

siyasi, sosial problemlərə maraq artır və onun bu dövr yaradıcılığının əsas mövzularından biri sosial ədalətsizliyin tənqidi olur.

Açar sözlər: müasir nəsr; postrealizm, sosial problem, sənədli, xarakter

С начала 1990-х годов в русской литературе появляется новое явление, которое получило определение постреализма. Принципиальная и отличительная новизна постреализма видится в том, что в его основе лежит стремление молодого поколения художников выдвинуть новое литературное направление, которое основывалось на пренебрежении к постмодернизму, и шире - на отрицании традиции. Основной чертой стиля «нового реализма» является особое и тщательное акцентирование писателями документального, автобиографического и автопсихологического начал. Автор намеренно ничего не меняя в обстоятельствах своей судьбы, предстаёт героем художественного текста, ищет художественности в собственной повседневности, совершает попытку сблизить художественность и документальность. Однако, отмечая особенности развития современной прозы, учитываются не только внешние обстоятельства, но и внутреннее мироощущение художника. Реальность воспринимается как объективная данность, совокупность множества обстоятельств, влияющих на человеческую судьбу. Среди представителей данного направления следует отметить С. Шаргунова, А.Карасева, А.Бабченко, Г.Садулаева, З.Прилепина, М. Елизарова, Р.Сенчина, Д.Гуцко и некоторые другие. Представители обновленного реалистического направления сосредотачивают свое внимание на описании быта и материально-предметной стороны жизни. Фантастика и абсурд уступают место реальности; изображается обычный человек, представитель «массы», недопущение отвлечённости, абстрактности. По определению С. Шаргунова, «новый реализм в том смысле нов, что более откровенен и резок, нежели классический, впитывает в себя актуальные интеллектуальные поиски, психологические откровения, языковые приемы, отражает более динамичную стилистически жизнь» [4,23].

Так, автор Сергей Шаргунов уверенно говорит о том, что современному человеку не нужна серьезная литература. Герои современной литературы существуют в непреодолимом единстве времени и пространства наших дней. Массовая культура с неудержимым потоком информации, в центре которой человек, - вот что преобладает в современном обществе. Средний человек становится «значительней и интересней любых самых бесподобных текстов». При этом сам писатель находится не в «пыльном углу» экзистенциальных иллюзий, а может управлять государством. Главное достоинство новой литературы во «власти описания», ощущении «силы слова» [4,55]. Писатель говорит о том, что человеку нового века не интересна и не нужна серьезная литература, что классика не актуальна для современного читателя. Преимуществом нового направления стала «сила слова», авторы пытаются смело и уверенно высказываться о государстве.

Во многих его произведениях герои сталкиваются с вопросами о том, кто они на самом деле, и как найти свое определенное место в жизни. Нередко, читая произведения последних лет, чувствуешь как герои романов и повестей постреализма находятся в состоянии кризиса, когда им кажется, что жизнь лишена смысла и они не могут найти свою важную истинную цель. Так современный писатель - постреалист Сергей Шаргунов в книге «Ура!» акцентирует внимание читателей на значимости мелочей и повседневности, которые, как он считает, составляют настоящую современную жизнь. Он отвергает идею о том, что истинный смысл жизни может быть найден только изображении эпохальных событий и высоких целей. В произведении «Ура!» исключена фантастика, что характерно и свойственна для нового реализма, герои изображены в реалистических обстоятельствах. Детство для главного героя «Ура!» является именно той ценностью, которую надо усердно и целенаправленно завоевывать, она не дана сама собой. Овладеть незабываемым детством можно тогда, с точки зрения Шаргунова, когда появится именно такой поэт, который его воспоет: «Наше прекрасное, времен распада империи детство дождется своего поэта» [3,18]. Герои повести, типичные молодые представители своего поколения, которые, наперекор всему, по- своему развивались и выросли во время стремительных социальных и экономических изменений в России на рубеже XX – XXI веков. В книге автором много внимания уделяется описанию масштабных протестов и социальных движений в России в начале

2000-х годов. Во всех этих событиях автор является активным участником этих движений. Он в своих записях передает атмосферу своих личных переживаний, любовных отношений, дружбу, работу и участие в массовых акциях протеста. Описывает свой путь к самопознанию и осознанию своих ценностей, который он проходит вместе со своими героями в контексте социальных и политических перемещений в России. Одной из главных тем романа является поиск своего места в обществе, а также поиск истинного смысла и ценностей в жизни. Павел, главный герой произведения, описывает свой путь к пониманию того, что происходит в России и в мире, и пытается определиться с собственными взглядами на жизнь и общество. Повесть Шаргунова «Ура!» звучит как протест против жестокого современного мира, где отсутствует отзывчивость. Она представляет новое поколение, которое так и не может найти себя в постсоветском обществе и неистово ищет свое место в новой России. Все чаще задумываешься о мире, где слепо поклоняются деньгам, алкоголю и наркотикам, и герою Шаргунова Павлу удастся найти свое место, несмотря на то что физиологическая ненадежность удерживает его на пределе между выбором враждебного мира и идеальным миром героя. Читая роман, нередко чувствуется некое восприятие самим автором отторженности от главного героя. Эта отторженность писателя проявляется прежде всего в описываемых предметах и окружении героя. Настораживает подробное изображение жизненных уродств, которые бросаются при чтении в глаза читателю. Порой на страницах повести живого человека намеренно заслоняют маской вора, бандита, проститутки, взяточника. В произведении Шаргунова «Ура!» ярко выражена психологическая экзистенциальность главного героя, его взгляды и мысли на вещи из современной жестокой реальности, идеологическую и политическую свободу, «типажи» из современной реальности, окружающую предметность и лаконичность. Именно так создается грустное впечатление, что это – единственная реальность, что таковы и есть все окружающие обыкновенные люди. Шаргунов этим подробным описанием целенаправленно пытается докричаться до людей. Ведь рушится вековая система ценностей, теряется красота души, на смену красоте стремительно приходит все побеждающее уродство.

Таким образом, символика персонажей в романе помогает читателю лучше понимать основные идеи произведения и заставляет глубже проникнуть в его смысл. Произведение демонстрирует особую разновидность изучения творчества Шаргунова. Автор также использует свою роль в романе, чтобы обращаться к читателю, задавать вопросы и провоцировать размышления. Например, он обсуждает проблемы современного общества, такие как коррупция, бедность, насилие и отчуждение, и призывает читателей к действию и изменениям. Роль автора заключается в том, чтобы создать более глубокую и реалистичную картину мира и привлечь внимание читателей на важные социальные проблемы. Повесть «Ура!» — это еще один пример того, как Шаргунов исследует психологические состояния героев. Примечательно то, что внешне автор строит свое яркое повествование предельно свободно. Герой ничем не ограничен в своих поступках и действиях, суждениях. Сергей Шаргунов ведет повествование о своем герое так энергично, с таким азартом и трепетом, которая способна заразить каждого читателя. При чтении бросается в глаза вся юношеская злость героя, агрессия во всех ее проявлениях. Все повествование как бы поддерживая заявленную тональность в названии самой повести «Ура» пестрит избытком восклицаний и междометий. Это своего рода, демонстрация силы стиля писателя, некоего подобия жизненного опыта, правда, довольно виртуального. Но выход из сложившейся ситуации это не уход от действительности. В своих произведениях Сергей Шаргунов пытается воссоздать именно тот реальный мир, который является эквивалентом современного общества и который ему удастся удачно воплотить на страницах своих книг. У современного человека должны быть силы, способные изменить мир вокруг себя. Если у мира будет надежда, то у человечества есть будущее. По книгам Шаргунова можно пройти по новейшей истории, так как автор является участником многих политических действий. Сергей Шаргунов сумел и продолжает убедительно показывать стороны реального мира в своих произведениях.

Литература

1. Серова.А. Новый реализм как художественное течение в русской литературе XXI века. Нижний Новгород: ННГУ, 2015.
2. Шаргунов С.А. Ура! : Москва.Изд. Альпина нон- фикшн, 2012, 208 с.
3. Шаргунов С.А. Отрицание траура // Новый мир. 2001. № 12
4. Шаргунов С. А. «Новые реалисты» поименно // Литературная газета. № 25. 2004
5. Ширяев В. Новому реализму - новую критику // Литературная Россия. — 2010. —№2-3

ЛИЧНОСТЬ В ПРОСТРАНСТВЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ: ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОВРЕМЕННОГО СПЕЦИАЛИСТА

Александр Морозов

Института государственной службы Академии управления
доктор филологических наук, профессор
Республика Беларусь
morozoff.bel@mail.ru

Татьяна Морозова

Белорусский государственный университет
кандидат филологических наук, доцент
Республика Беларусь
morota2012@yandex.by

Резюме

Феномен коммуникативной компетентности рассмотрен в качестве важнейшего фактора повышения эффективности профессиональной деятельности современного специалиста и элемента его позитивного имиджа. Показано, что развитие коммуникативной компетентности в структуре личностных детерминант специалиста принципиально важно не только в процессе коммуникации, но и при осуществлении двух других важных сторон делового общения – перцептивной (оценка партнера по общению) и интерактивной (направленной на совершение совместных действий). Авторы приходят к выводу, что дальнейшее совершенствование коммуникативной компетентности будущих специалистов в образовательном процессе высших учебных заведений должно быть основано на инновационной составляющей коммуникационного менеджмента.

Ключевые слова: коммуникация, профессиональная деятельность, коммуникативная компетентность, деловое общение, коммуникационный менеджмент.

Summary

PERSONALITY IN THE SPACE OF LANGUAGE AND CULTURE: DETERMINANTS OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF A MODERN SPECIALIST

The phenomenon of communicative competence is considered as the most important factor in improving the efficiency of professional activity of a modern specialist and an element of his positive image. It is shown that the development of communicative competence in the structure of personal determinants of a specialist is fundamentally important not only in the process of communication, but also in the implementation of two other important aspects of business communication – perceptual (evaluation of a communication partner) and interactive (aimed at performing joint actions). The authors come to the conclusion that further improvement of the communicative competence of future specialists in the educational process of higher educational institutions should be based on the innovative component of communication management.

Key words: communication, professional activity, communicative competence, business communication, communication management.

Коммуникативную компетентность специалиста составляет набор стратегий, приемов и технологий делового общения, необходимых для эффективной профессиональной деятель-

ности. В свою очередь, деловое общение – это сложный многоплановый процесс развития контактов между людьми в служебной сфере. Его участники выступают в официальных статусах и ориентированы на достижение цели и конкретных задач профессиональной деятельности посредством продуктивного взаимодействия.

По сути, коммуникативную компетентность современного специалиста определяют:

- теоретические знания фундаментальных основ делового общения;
- методологические знания принципов и моделей коммуникаций и их возможных трансформаций в конкретных условиях профессиональной деятельности;
- технологические знания оптимальных методов, средств и форм осуществления монологических и диалогических видов делового общения.

Как нами было показано ранее [3, с. 161], исходным мотивом, составляющим основу мотивационного механизма формирования коммуникативной компетентности специалиста, является осознание того факта, что в современных социально-экономических условиях развитая коммуникативная культура способствует повышению эффективности жизнедеятельности и становится составной частью позитивного имиджа специалиста (под имиджем понимается сформировавшийся образ личности с присущими ей ценностными характеристиками, оказывающими определенное воздействие на окружающих).

Основные признаки коммуникативной компетентности современного специалиста: 1) оперативная и адекватная ориентировка в ситуации взаимодействия при деловом общении; 2) культура вербальной, невербальной и паравербальной составляющих коммуникации; 3) мастерство подготовки и произнесения публичной речи с использованием приемов диалогизации; 4) целенаправленное стремление понять друг друга в контексте конкретной ситуации делового общения; 5) учет социального статуса коммуникантов и возможных межкультурных различий; 6) установка при взаимодействии не только на деловой результат, но и на партнёра, его интересы; 7) психологическая уверенность в себе (не переходящая в самоуверенность); 8) умение организовывать и поддерживать продуктивное взаимодействие с общественностью, в том числе с помощью средств массовой информации и коммуникации; 9) владение приемами эффективной обратной связи; 10) умение управлять отрицательными и положительными эмоциями на всех этапах делового общения.

Все виды делового общения имеют общие основные функции и соответствующие стороны:

1. Коммуникативная функция. Собственно коммуникативная сторона общения (или коммуникация в узком смысле этого слова) заключается в обмене информацией между партнёрами по общению, передаче и приёме знаний, идей, мнений, чувств.

2. Интерактивная функция. Интерактивная сторона общения подразумевает некоторую общую для её участников деятельность (обмен действиями), то есть организацию межличностного взаимодействия.

3. Перцептивная функция. Подразумевает процесс познания либо восприятия друг друга собеседниками в процессе общения.

Все перечисленные функции делового общения настолько связаны между собой, что практически не встречаются по отдельности. Роль каждой функции зависит от конкретных целей и задач профессиональной деятельности, поставленных собеседниками перед началом любого вида делового общения.

В настоящее время в научной и учебно-методической литературе коммуникативная компетентность описывается в виде совокупности следующих компонентов:

- языковой компонент (формирование лексических и грамматических навыков);
- речевой компонент (смысловое, логическое построение высказываний, умение аргументировать свою позицию, вести дискуссию, задавать вопросы, слушать, устанавливать контакт);
- учебно-познавательный компонент (умение работать с информацией);
- социокультурный компонент (культура коммуникации в условиях сотрудничества (в том числе на международном уровне), умение выслушать партнёра, учитывать его интересы и позицию);

– этикетный компонент [1; 2; 4].

Такие навыки являются основными составляющими профессиональной культуры: для того, чтобы быть эффективными и эффективными, современным специалистам принципиально важно владеть технологиями ведения основных видов монологического и диалогического делового общения. Вместе с тем, мы считаем, что формирование коммуникативной компетентности будущих специалистов в учебном процессе высших учебных заведений должно быть основано на инновационной составляющей коммуникационного менеджмента – самостоятельного вида современного менеджмента в условиях развития информационного общества, который ориентирован на достижение эффективной коммуникации как внутри организации, так и между организацией и ее внешней средой путем реализации вырабатываемой коммуникационной политики.

Особенностью коммуникационного менеджмента является то, что в его рамках система управления информационными процессами не рассматривается исключительно с точки зрения наличия определенных технических средств осуществления и элементов коммуникации (отправитель информации, сообщение, каналы передачи, помехи, получатель информации, обратная связь), а акцентируется внимание на социальном аспекте технологии управления, где определяющая роль принадлежит человеческому фактору, прежде всего, личности специалиста, обладающему необходимыми навыками инновационной деятельности. Поэтому в настоящее время ключевое значение для поступательного развития как отдельных организаций (учреждений, предприятий, компаний), так и общества в целом имеет инновационная составляющая коммуникационного менеджмента в качестве детерминанты коммуникативной компетентности современных специалистов, выпускников высших учебных заведений.

Литература

1. Багдасарьян, И.С. Формирование коммуникативной компетенции менеджера: психолого-педагогические аспекты / И. С. Багдасарьян, Г. В. Дудкина – Красноярск: Изд-во Сибирского федерального университета, 2012. – 190 с.
2. Кузнецов, И.Н. Деловое общение. Деловой этикет / И. Н.Кузнецов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. – 212 с.
3. Морозов, А.В. Формирование коммуникативной компетентности современного специалиста в высших учебных заведениях Республики Беларусь и Российской Федерации / А. В. Морозов, Л.Р. Данакари, С.И. Ивентьев // Образование и социальная динамика: сборник научных трудов VIII Международной научно-теоретической конференции, посвященной памяти доктора философских наук, профессора Т.Н. Брысиной, Ульяновск, 23-24 сентября 2022 г. / под ред. М.П. Волкова. – Ульяновск: УлГТУ, 2022. – С. 160-168.
4. Тимченко, Н. М. Психология и этика делового общения / Н. М. Тимченко. – М. – Берлин : Директ-Медиа, 2016 . – 480 с.

XX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YASINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN DERİVATOLOJİ PROBLEMLƏRİ (R.RZANIN YARADICILIĞI ÜZRƏ)

Zeynəb Məmiyeva

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Azərbaycan

zeyneb.isali@gmail.com

Summary

DERIVATIZATION PROBLEMS OF AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY (ON THE CREATIVITY OF R.RZA)

The vocabulary of the language is constantly updated. Changes in life are reflected in the language and are always developed and improved. But these changes do not affect all areas of linguistics. Language vocabulary is an area that has undergone more changes than other areas. Since relations between nations have expanded since ancient times, borrowing between languages becomes necessary.

This is a necessary process for borrowing new words and phrases in the vocabulary of the language associated with new achievements and new concepts. From this point of view, the vocabulary of the language is enriched mainly in two ways; the first is the national language, which is the product of the people; the other is borrowing from other languages. The main goal of linguistics is the development of issues that are among the important tasks of the era, due to the internal capabilities of the language in order to reveal all the richness of the native language. Since the mid-twentieth century, R. Rza conducted a comprehensive analysis to protect our language. First of all, he tried to enrich the vocabulary of his native language at the expense of his own capabilities.

Key words: *Rasul Rza, loanwords, language, linguistics, neologisms*

Резюме

ПРОБЛЕМЫ ДЕРИВАТИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА (О ТВОРЧЕСТВЕ Р.РЗА)

Словарный состав языка постоянно обновляется. Изменения в жизни отражаются на языке и всегда развиваются и совершенствуются. Но эти изменения не влияют на все области лингвистики. Лексика языка – это та область, которая претерпела больше изменений, чем другие области. Поскольку с древних времен взаимоотношения между народами расширяются, заимствования между языками становятся необходимыми.

Это необходимый процесс для заимствований новых слов и фраз в словарном составе языка связан с новыми достижениями и новыми понятиями. С этой точки зрения словарный состав языка обогащается в основном двумя способами; первый – это национальный язык, который является продуктом народа; другой – заимствования с других языков. Основной целью лингвистики является разработка вопросов, которые входят в число важных задач эпохи, за счет внутренних возможностей языка, чтобы раскрыть все богатство родного языка. С середины двадцатого века Р.Рза провел всесторонний анализ с целью защиты нашего языка. Прежде всего он пытался обогатить словарный запас родного языка за счет собственных возможностей.

Ключевые слова: *заимствованные слова, лингвистика, неологизмы, Расул Рза, язык*

Sözü gedən tarixi mərhələdə, xüsusilə də 1960-cı illərdə ədəbi dilimizdə özləşmə meyilləri güclənmiş və bu proses yeni söz yaradıcılığına böyük imkanlar açmışdır. S. Vurğun, S. Rüstəm, Mir Cəlal, M. Rahim, H. Mehdi, Ə. Əbdülhəsən, S. Rəhman, İ. Əfəndiyev, R. Rza, O. Sarıvəlli, M. Dilbazi, N. Rəfibəyli kimi yazıçılar bu prosesdə fəallığı ilə seçilmiş, onlarla yeni sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Söz yaradıcılığındakı fəallığından başqa, o, mövzu ilə bağlı gərəqli, bütün zamanlar üçüncü qiymətli olan söz və fikirlərlə ədəbi tənqidi fikirlər salnaməsinə yeni səhifələr yazmış və dilimizdə seçkin keyfiyyətlər gətirmişdir. O vaxta qədər dilimizdə işlənməyən, milli dil bazası əsasında dilin daxili imkanları hesabına yeni yaradılan sözlər həmin keyfiyyətin zirvəsində dayanır.

Sovet dövlətinin dil siyasətindən danışarkən bir çox dillərin inkişafına diqqət yetirərkən görürük ki, diqqət heç Sovet ərazisini əhatə etməmişdir. Rus dili hegemon dil olduğundan əhali arasında yayılması üçün xüsusi proqramlar, ləhiyələr hazırlanırdı. Bunun nəticəsində əhali arasında məcburi ikidillilik yaradılaraq yerli dil əhəmiyyəti itirdi, məhəlli xarakter daşımağa başladı. Necə desək, bilinçsizlikdən monolingvizmə keçid sürətlə inkişaf edirdi. Təbii ki, təkcə dövlət strukturlarında işləyən hər bir kəsin

bu dili öyrənməyin zərurətini yaradır, hətta orduda, kütləvi informasiya məkanında özünü açıq-aşkar göstərirdi. Bu tarixi proses nəticəsində milliyyətə rus olmayan əhalinin böyük bir hissəsi rus dilini öz ana dili kimi qəbul edirdi. Rus dilini dövlət dairələrində sənədləşmə işləri bu dillə aparılırdı.

1960-cı illərin Azərbaycan ədəbi dil mənzərəsini təsvir edərkən əsl canlanma dövrü kimi qiymətləndirilir. Bu dövrə aid yazı nümunələrində artıq fəal şəkildə lüzumsuz ərəb-fars, türk mənşəli sözlərin istifadəsi sıradan çıxmağa başlamışdır. Dövrün ictimai həyatında baş verən hadisələrlə əlaqədar yeni söz və söz birləşmələri işlənməyə başlanmışdır. Daha çox lüğət tərkibinin zənginləşməsi canlı dildən, dialektlərdən rusca sözlərin, terminlərə milli qarşılıqlıqlar axtarılması ilə başladı.

1930-cu illərdən fərqi olaraq daha çox daxili imkanlar hesabına yaranan sözlər mühüm yer tuturdu. Bu da öz növbəsində dilin inkişafında ən başlıca istiqamət kimi hesab olunurdu. Bu istiqamət iki inkişaf xətti üzrə: dildə yeni söz birləşmələrinin yaranması, digəri isə yeni sözlərin yaranması idi. Bununla yanaşı Azərbaycan dilinin ümumxalq dili və yazılı dil əsasında qurularaq inkişaf istiqaməti üzrə başlandığı görünür. Belə bir şəraitdə yeni düzəltmə sözlər və mürəkkəb sözlər yaranmağa başladı, bununla yanaşı az da olsa ərəb-fars mənşəli alınmalar da istifadə olunurdu.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranan söz birləşmələri əsasən həmin dövrün sosial dəyişmələri və inkişaf perspektivlərinin təsiri ilə yaranmış söz birləşmələrinin əsas tərəfinin ifadə komponentlərinə görə qruplaşdırmaq olar: komponentləri milli sözlərdən ibarət olanlar, komponentləri milli və ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olanlar, komponentləri ərəb-fars mənşəli alınmalardan ibarət olanlar.

Azərbaycan ümumxalq milli lüğət tərkibi olduqca müxtəlifdir. Lüğət tərkibində elə sözlər var ki, onların alınma olduğunu biz yalnız tədqiqat nəticəsində müəyyən edə bilərik. Ümumişlək sözlər tərkibinə daxil olaraq gündəlik həyatımızda işlədilir və tanınırlıq. Bununla yanaşı bəzi alınma sözlər var ki, onların məhdud işlənmə dairəsi vəziyyətində qalaraq bir vaxtdan sonra müəyyən səbəblərə görə öz işləkliyi itmişdir.

Bədii əsərin dili hər söz və ifadəni sevmir. Sənətkar əvvəl sözü seçir, onun poetik imkanlarına fikir verir, aydınlıq və sadəliyinə önəm verir. Bədii ədəbiyyatda obrazlılığın ifadə vasitəsi kimi müqayisələrdən geniş istifadə olunur. R. Rzanın şeir yaradıcılığında maraqlı və orijinal müqayisələrə rast gəlirik. Bu müqayisələr əsasən leksik və qrammatik vasitələr əsasında qurularaq müxtəlif müqayisə obyektləri və müqayisə obrazları yaradır. Bunlardan böyük bir hissəsi yazıçının qələminin məhsuludur: xəzan üfürür yarpaqları [2,9], yaşıl məxmər üstünə tökülmüş mirvari danələri kimi [2,18], güllər ətir bükülü, [2,34], dili yasaq olanlar, [2,34] züly tutanlar [2,42], üflənən şam şöləsi kimi [2,50], dilsiz sual [2,42], qızıl zehli ətəyi [2,53], kölgələr boy atır [2,57], kölgələr qucaqlaşır [2,57], boğazıma qurğuşun kimi [2,81], baharlanıb çöl [3,83], xırdalanmış ömrüm [2,86], ürək dilli tanış [2,88] ürəyimdə yuvalanıb nisgil [2,96], mayalı xəmir kimi dodaqlarım [2,116], sısqa qamış belli daxma [2,119], dar qulaqlar [2,121], məxməri pivə kimi [2,138], kalafa ağız [2,139], köhnətas kəndi, qeyrətkeşov [2,142], darısqal qılığından [2,147], süpürgə qabağına düşmüş qalıq kimi [2,149], gicəvari yel kimi [2,171], paltarı alışımdı-yandımdandır [2,178], cılız ürək [2,188] Göstərdiyimiz müqayisələr struktur baxımından maraqlıdır.

R. Rza milli dilimizin zənginləşdirilməsində xüsusi rol oynayan dilçilərimizdənndir. İndiyə qədər işlənməyən, heç bir yerdə rast gəlmədiyimiz yeni sözləri gətirərək müxtəlif çalarlı sözlər yaratmışdır. Bəzən bir sözü fonetik, morfoloji dəyişikliklərə uğradaraq sözə yeni məna, yeni həyat vermişdir. Həmin dövrün qələm sahibləri içərisində alınma sözləri eynilə işlədənələr də az deyildi. Onların fikrincə sözün hansı dilə mənsub olduğunu nəzərə alınaraq heç bir əməliyyat aparmadan (dil qanunlarına uyğunlaşmadan) işlətməyin tərəfdarı olmuşlar. R. Rza bu cür yanaşmalara qarşı çıxaraq sərt tənqid edirdi. Deməli, alınmalar yalnız zəruri tələbatla əlaqəli işlənməlidir: girəsən yağışlığa [2,28] yapışıqlıdır, eşidimlidir nəğmələrin muğamatbazam, nəğməçi olmaq [2,13], vurğuda qələm tək [2,52], çimişmək [2,45], yelpinc [2,43], bir dolumda [2,56], insanxana [2,86], zamandaş, dünyadaş [3,89], həmboy [2,104], şirçi [2,119], əsrdaş [2,120], cəbhədaşlarıma [2,117], vaxtdaşlarıam [2,129], həməsrım [2,130], piyala göz, miyana gözlər [2,164], süddəş [2,168], xalq gündə yubileyləyir [2,172], bollu-bollu sağılır [2,174], romançı [2,179], soyutqan [2,181], öyüncüm [2,184]

R.Rzanın əsərlərində üslubi məqamlarına görə rəngarəng xüsusiyyətə malik olan dialektlər xüsusi ustalıqla yazılması ilə seçilir, əsərin mövzusunun açılmasına yönələrək dilin poetik imkanlarını əks etdirir. Bu baxımdan ümumxalq dilin bir qolu olan dialektlərə yüksək münasibət göstərmiş, dialektləri dilin təbiiliyini artıran, milliliyi gücləndirən bir fakt olaraq əsərlərin bədii keyfiyyətinə müsbət təsir edən vahidlər kimi dəyərləndirmişdir. Lakin o, dialektlərə ehtiyatla yanaşmağın tərəfdaşı olmuş, onlardan lazımi səviyyədə istifadəyə üstünlük vermişdir: nigaran dolaşıqdan, [2,28] kabab təpşirmək [2,30], şumal pöhrə [2,52], ley şığıdı yuvaya [2,51], haqlamaq, [2,48] cəngə ot [2,46], it marıq vermir [2,45], züy tutanlar [2,43], yağlı-yavan yemək [2,42], ağ şüləyin bir parçasını [2,62], hərləc [2,86], şülək-şülək yollar [2,93], eyzən [2,96], cüzamlı bir xəstə [2,103], cılxa nöqsan [2,103], yarımaq (yaltaxlanmaq) [2,129], köşə [2,138], təlx olur [2,139], pörşələndi [2,145], mururla [2,146], əynəmli yollar [2,159] kösöv [2,165], pişpişi [2,172], həpənd olur [2,177], bəxtigirə [2,179], cabaca [2,182], cunalı kəkliyim [2,188], sanı [2,221] (*köhnəlmis sözlər*: nimdaş, milis [2,125], boğazını arıtdı [2,178], büsat [2,182])

R.Rzanın təkrar və qoşa sözlərdən istifadə etməsi canlı xalq danışığından bəhrələndiyi- xəlqiliyinin ifadəsidir. şırım-şırım yarası [2, 7], yığın-yığın yarası, [2,11], yarpaq-yarpaq buz, [2,16], iynə-iynə qar [2,84], uğum-uğum, buğum-buğum [2, 94], maddım-maddım [2, 188]

R.Rzanın yaradıcılığına bütöv bir şəkildə izlədikdə istər açıq-aşkar, istərsə də mətnaltı çalarlarla millət dil təəssübkeşliyini görməmək mümkün deyil. Ötən əsrin ortalarında Azərbaycan milli dilinin təbliği və qorunması uğrunda aparan mübarizəni öz milləti, xalqı üçün ideoloji məktəb çevirmişdir. Əsasən 20-ci illərdən fəaliyyətini daha da gücləndirən şair publisistikası ilə milli ictimai şüurun formalaşmasına, dil məsələlərini qaldırmışdır. Bütün çətinlik maneələrə baxmayaraq əsl mahiyyətini açılmasına xidmət edən yeni-yeni əsərləri yazılarla mübarizəni davam etdirirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (Oçerklər) red. Şirəliyev M.Ş, Budaqova X.İ. Bakı-1970, 127-128
2. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, Öndər Nəşriyyatı, 2005
3. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı, Bakı-1980
4. Həsənova S.Q. Ədəbi dil məsələləri (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU, 2011
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962
6. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2005
7. Adilov M. "Sənətkar və söz", Bakı-1984
10. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı, 1970
11. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Dörd cildə. IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
12. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962
13. İsmayılova G. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilin lüğət tərkibinin vəziyyəti və inkişafı. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, III hissə, Bakı, 1982
14. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, "Elm" 2012
15. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2005
16. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992
17. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Dörd cildə. IV cild. Bakı-2007
18. Cəlilqızı Z. Azərbaycanda dil quruculuğu. Bakı, 2000
19. Xudiyev N. Azərbaycan dilinin sovet dövrü, Bakı, 1989
20. Talıbov Q. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi. Bakı-1988

HÜSEYN RAZİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR OBRAZLARI

Elxan Məmmədov

AMEA Naxçıvan Bölməsi

direktor müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Azərbaycan,

elxan.yurdoglu@yahoo.com

Summary

FOLKLORE IMAGES CREATED BY HUSSAIN RAZI

Oral folk literature has always served as a source for written literature. Poets and writers were influenced by examples of oral folk literature in terms of theme, subject, and image. Since the 50s of the last century, Huseyn Razi, who is one of the signatures distinguished by his words and poetry in the literary environment of Azerbaijan, also used folklore in a creative way. It is possible to find quite a lot of folklore images in the poems, poems, drama works of the poet who was born and grew up in Nakhchivan and was engaged in creativity in the Nakhchivan region throughout his life. In this sense, referring to Huseyn Razi's work, whose 100th anniversary will be celebrated this year, we involved the possibility of using folklore images of the poet throughout the article.

Key words: *Huseyn Razi, poet, poetry, folklore, image.*

Резюме

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ОБРАЗЫ, СОЗДАННЫЕ ХУССАИНОМ РАЗИ

Устная народная литература всегда служила источником письменной литературы. Поэты и писатели находились под влиянием образов устной народной литературы с точки зрения темы, сюжета и образа. Начиная с 50-х годов прошлого века, Гусейн Рази, являющийся одним из выдающихся своим словом и поэзией в литературной среде Азербайджана, также творчески использовал фольклор. В стихах, поэмах, драматических произведениях поэта, родившегося и выросшего в Нахчыване и всю свою жизнь занимавшегося творчеством в Нахчыванском крае, можно найти довольно много фольклорных образов. В этом смысле, обращаясь к творчеству Гусейна Рази, 100-летний юбилей которого будет отмечаться в этом году, мы задействовали возможность использования фольклорных образов поэта на протяжении всей статьи.

Ключевые слова: *Гусейн Рази, поэт, поэзия, фольклор, образ.*

Bütün dövrlərdə yazılı ədəbiyyat folklordan qaynaqlanaraq inkişaf edib. Azərbaycan poeziyasının dəyərli simalarından biri Hüseyn Razi də yaradıcılığının mənbəyini folklordan götürərək dəyərli əsərlər ortaya qoymuşdur.

1924-cü ildə Ordubad rayonunun Dəstə kəndində dünyaya gələn şair ömür sürdüyü 74 il ərzində ədəbi yaradıcılığın müxtəlif sahələrində qələmini sınamışdır. Onun yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının şirin üslubunu, maraqlı mövzularını, müxtəlif motivlərini, yaddaqalan obrazlarını müşahidə etmək mümkündür. Folklordan gələn obrazlar şairin əsərlərinə daxil olmaqla müəllifin demək istədiyi fikrin ifadəsində ona köməklik edir. Şairin ilk tədqiqatçısı, dosent Nadir İsmayılovun dediyi kimi: “O, öz yaradıcılığında xalq şeiri ənənələrindən, aşiq şeirlərinin ən müxtəlif formalarından istifadə etmiş, məzmunla formanın vəhdətini nümayiş etdirməyə çalışmışdır” [1, 100].

İlk olaraq şairin dastanlardan irəli gələn obrazlardan istifadəsinə diqqət edək. “Canlı tonqal” kitabındakı “Vətən” şeirində oxuyuruq:

Şeir sənətində bu nurlu yurdun

Alovlu ürəklər vəcdə gəlibdir.

Vətən dağlarına Dədə Qorqudun

Vurğunun saçları səpələnibdir [4, 7]

Dağların zirvəsindəki qarı Dədə Qorqudun saçlarının bəyazlığa bənzədən şair folklor obrazının xarici görünüşündən məharətlə istifadə etmişdir.

Təbiət obrazları arasında çayların, dağların, göllərin də xüsusi yeri var. Xüsusilə Naxçıvan bölgəsində Araz çayı, Arapaçay bayatılarda, nəğmələrdə, əfsanələrdə obrazlaşmışdır. “Arpa çayı” [4, 24] şeirində də bu obrazlılığı müşahidə edirik. Şeirdə Araz çayı, Xançoban kimi folklor obrazları da diqqət çəkir.

“Bənövşə” şeirində şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə aşığı yaradıcılığında kifayət qədər müraciət edilən böynubükük bənövşəninobrazını görürük:

Elə ki, saçağı dağılır çənin,
Düşür yamaclara, döşlərə çin-çin, –
Dilqəmin, Abbasın, yanıq Kərəmin
Aşığı Qurbaninin dərdi bənövşə [4, 44].

Hüseyn Razinin irihəcmli əsərlərində də dastanlardan tanıdığımız folklor obrazlarını görmək mümkündür. “Koroğlunun Karpat səfəri” poemasının adından da göründüyü kimi Koroğlu obrazı poemanın əsas qəhrəmanıdır:

Baxıram heyərlə məğrur heykələ,
Bizim Koroğludur Qıratın üstə [4, 65]

Bundan başqa poemanın müxtəlif bəndlərində “Yollara göz dikən Nigar xanımın”, “Deyir yenilməzdir qoç Koroğlular” (4,s.66), “Düratın, Qıratın nal səslərini”, “Koroğlu timsallı igidlərimiz”, “Canlanır gözümdə milyon Koroğlu”, “Qızmış Qıratın üstündə, Koroğlum Eyvazım düşür”, “Giziroğlu çox havalı, Bəlli Əhməd dağ qartalı” kimi misraların hər biri bizə Koroğlu dastanının obrazlarını yada salır. Bununla da şair öz qəhrəmanını xalq dastanının obrazları ilə müqayisədə, bənzətmədə təqdim edərək uğurlu əsər yaratmağa nail ola bilmişdir.

Polkovnik Nemət kimi Buhenvəld qəhrəmanı, məktəb yoldaşı Əkbər Ağayev də Hüseyn Razinin gözündə Koroğlu misallıdır:

Qıratından salınan,
Misri qılıncı əlindən alınan

Koroğlu kimi, - [8, 10] deyərək həbsə atılan Əkbəri xalq qəhrəmanı ilə müqayisə edən şair fikirlərini dilə gətirir.

Koroğlu obrazına “Bağlıyam” adlı qoşmada bir daha rast gəlirik:

“Koroğluyam, “Cəngi” mənim havamdır,
Dəlilərin nərəsinə bağlıyam (6, s.33).

Hüseyn Razinin şeirlərində Koroğlu obrazını təkcə əlində qılınc at belində görmürük. Onu həm də sazını telləndirən aşığı kimi müşahidə edirik:

Sədəfli sazını çəkib tarıma,
Səsləndi Koroğlu, coşdu dəlilər [7, 111].

“Keçəl Həməzə” şeiri isə bütünlüklə Koroğlu dastanının obrazları ilə dolub daşır. Hər bənddə Koroğlunu, Keçəl Həməzəni, Dəmirçioğlunu, Gizioğlunu, Eyvazı, Nigarı, Həsən xanı görürük. Demək istədiyi mətləbin ifadəsində bu obrazların hər biri şairə köməklik edirlər. Şeirin ümumi məğzi isə ilk iki misrada aydınlaşır:

Koroğlu tayfası yaman seyrəlib,
Nəsli şaxələnilir Keçəl Həməzənin [3, 247-248].

“Koroğlunun Karpat səfəri” poemasında “meydan oxudular əjdahalara” misrasında nağıl obrazı ilə qarşılaşırıq [4, 55]. “Həmişəbahar” şeirində isə ağ div obrazı yer alıb. Şair qışı ağ divə bənzədən rəng simvolikasına üstünlük verir.

Həyətdə qış cəngavərlə süpürləşən,
Qırılmaz tilsimə düşən
Ağ div kimi kəhildəyir [6, 48].

Arpaçay inşaatçılarına həsr etdiyi “Dağlarda dəniz” şeirində bir neçə obraz əfsanələrdən, nağıllardan, nəğmələrdən süzülüb şairin şeirlərinə qonaq gəlir:

Şığıyır sahildən sahilə qartal, -
Cəsur zümrüd quşu düşür yadıma (6, s.66), yaxdu:
Dəli bir inadla köpürür sular
Dağlarda əks edir Saranın səsi [6, 67].

Azərbaycan ədəbiyyatında, ictimai-siyasi həyatında, maarifçilik hərəkətində milli və fədakar mövqeyi ilə seçilən Nəriman Nərimanova həsr olunmuş “Doktor Nəriman” şeirinin bir bəndində oxuyuruq:

O, qılnc qaldırdı Koroğlu kimi
Qanlı əjdahalar səltənətinə [6, 73].

Təkcə elə iki misradakı folklor obrazları bizi dastanlardan çıxıb əfsanə və nağıllarda qorxulu varlığa çevrilən əjdahalarüzərinə aparır. Beləliklə də obrazlardan uğurla istifadə edən şair fikirlərini sərrast şəkildə ifadə etməyi bacarır.

“Aşıq Qərib” [8, 89] şeirinin adı belə bizə dastana boylanmaq və həmin obrazı düşünmək üçün kifayət edirsə, “Əsli və Kərəm” dastanında dağlar aşan Kərəmin yaşadıklarını “Səsləşən dağlar” şeirində bir daha xatırlayırıq:

“Gədəklər var, hər baxanda
Yada düşür Əsli deyib dağlar aşan
Yazıq Kərəm” [8, 25].

Naxçıvandan bəhs edən “Bu yerlər” şeirində Hüseyn Razi dastan qəhrəmanları, eləcə də əfsanələrdən tanıdığımız obrazları təqdim etməklə bu yerləri vəsf edir. Heykəlləşmiş Xançobanın Sarası” [7, 27] deyən şair növbəti bəndlərdə də obrazlardan istifadə edir.

Şairin “Fələstin” şeirində bugününümüzün mənzərəsi tarixin müxtəlif dolaylarından keçib gəlir. Fələstin xalqının mübarizə əzmini folklor obrazından istifadə etməklə “Haqqımızı əjdahalar çətin uda” [7, 73] deyərək ifadə edir.

“Sahil həsrəti” poemasında hamımızın əzbər bildiyimiz bir nağılın ən sevimli obrazı şairə öz fikrini ifadə etməkdə köməklik edir:

Elə bil yolunu Məlikməmmədin

Zülmət quyusunda kəsir əjdaha [7, 233]. Nağıllardan yaxşı tanıdığımız Məlikməmməd də, əjdaha da Hüseyn Razinin şeirlərində təsadüfi daxil olurlar.

Şairin şeirlərində daxili məni ilə mübarizədə təqdim olunan İblisin əjdahaya bənzədildiyini də görürük. “Kəsib əjdahatək bəndi, bərəni” [5, 39] misrasında iblisin şairin qarşısını hər yerdə kəsdiyi ifadəsi özünə yer tapıb.

Bir başqa şeirdə XX əsri canlı bir div kimi təqdim edən şair, canının atom şüşəsində gizlədildiyini deməklə çox təsirli bir mənzərə yarada bilmişdir. “Divdir, atom şüşəsindən gizlənilib canı” [5, 41].

Bütün bunları oxuduqca Muxtar Qasımzadənin “H. Razi öz yaradıcılığında çoxəsrlik mədəniyyətimizə, qəhrəmanlıqla dolu tarixi keçmişimizə, milli sərvət və etnoqrafiyamıza böyük məhəbbətlə yanaşır” [2, 35] fikirlərinə haqq verirsən.

Ümumiyyətlə belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Hüseyn Razi şeirlərinin üslubi keyfiyyətləri onu xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırır. Burada folklor obrazlarından yaradıcı yararlanma, məharətlə istifadənin də rolu böyükdür.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov Nadir. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 2003, 248 s.
2. Hüseyn Razi: Biblioqrafiya (Tərtib edən: Fərman Xəlilov). Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 304 s.
3. Xatirələr işığında (Tərtib edən: Rafiq Oday). Bakı: Nurlan, 2004, 256 s.
4. Razi Hüseyn. Canlı tonqal. Bakı: Azərnəşr, 1977, 94 s.
5. Razi Hüseyn. Gözün aydın. Bakı: Azərbaycan, 1996, 230 s.
6. Razi Hüseyn. Həmişəbahar. Bakı: Azərnəşr, 1974, 240 s.
7. Razi Hüseyn. Sahil həsrəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 292 s.
8. Razi Hüseyn. Səsləşən dağlar. Bakı: Azərnəşr, 1970, 148 s.

О СПОСОБАХ СВЯЗИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТЕКСТЕ

Насирага Мамедов

Бакинский славянский университет
доктор филологических наук, профессор
Азербайджан
nesiragam@bk.ru

Xülasə

MƏTNDƏ CÜMLƏLƏRİ BAĞLAMA YOLLARI HAQQINDA

Məqalədə mətnin strukturunda cümlələrin əlaqə üsulları nəzərdən keçirilir. Mətdə cümlələrin əlaqəsi özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Cümlələrin əlaqəsi, əsasən, iki üsulla həyata keçir: zəncirvari üsul və paralel üsul. Mürəkkəb sintaktik bütövdə cümlələr arasında zəncirvari əlaqənin xüsusiyyəti onların struktur əlaqəsinin, yəni əvvəlki cümlənin müəyyən elementinin sonrakı cümlədə təkrar edilməsindən ibarətdir. Zəncirvari əlaqə əlaqəli mətdə fikrin ardıcılığını əks etdirir. Zəncirvari əlaqədə cümlənin biri sanki o biri cümlədən əmələ gəlir, onu tamamlayır və inkişaf etdirir. Paralel əlaqədə cümlələr sanki yanaşı düzülür və məna əlaqəsində vəhdət təşkil edir. Bu cümlələr, adətən, xəbərin tərz-zaman formalarının vəhdəti və onların strukturunun sintaktik paralelizmi ilə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: *mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv, cümlə, zəncirvari əlaqə, paralel əlaqə*

Summary

ABOUT WAYS TO CONNECT SENTENCES IN THE TEXT

The article discusses ways of connecting sentences in the structure of a text. The combination of sentences in the text has its own characteristics. There are mainly two types of connection between sentences: chain connection and parallel connection. The specificity of the chain connection between sentences in a complex syntactic whole lies in their structural correlation, that is, in the repetition of any element of the previous sentence in the subsequent one. A chain connection reflects the sequential development of thought in a coherent text. In a chain connection, one sentence seems to follow from another, complements and develops it. In a parallel connection, the sentences seem to be juxtaposed, forming a semantic unity. These sentences are usually characterized by the unity of aspectual forms of the predicates and the syntactic parallelism of their structure.

Key words: *text, complex syntactic whole, sentence, chain connection, parallel connection*

Как известно, предложение, изъятое из окружающего его контекста, как правило, неполно, несамостоятельно и приобретает полный свой смысл лишь в речи, что только очень немногие предложения, специально рассчитанные на обособленное существование и предельную полноту мысли (пословицы, афоризмы, сентенции), отличаются замкнутостью содержания и структурной независимостью. «Однако и их самостоятельность, как справедливо отмечает И.Р.Гальперин, в значительной степени относительная: они всегда ориентированы на окружение» [1, 76].

Свою действительную жизнь предложение приобретает лишь в составе сложного синтаксического целого, представляющего собой сочетание нескольких предложений (простых и сложных) и характеризующегося смысловой и структурной спаянностью компонентов. Таким образом, в потоке речи каждое отдельное предложение не выступает как полностью самостоятельная единица общения, а как строевой элемент сложного целого, неразрывно связанный с остальными.

Межфразовые связи сложны и многообразны. Они пронизывают каждое предложение в связном целом, наслаиваясь друг на друга, что дает основание говорить об их «переплетенности», о «ткани» текста. С этой точки зрения особый интерес представляют основные способы связи предложений в тексте и наиболее обиходные средства выражения этих связей [3; 5].

Самым распространенным способом связи в сложных синтаксических целых является цепная. Специфика цепной связи между самостоятельными предложениями в сложном целом заключается в их структурной соотнесенности, т. е. в повторении, развертывании части структуры, какого-либо члена предыдущего предложения в последующем. Иначе говоря, у двух или нескольких по смыслу объединенных предложений имеется общий член, общее слово, с помощью которого одно предложение как бы цепляется за другое. Таким общим для разных предложений может быть не любое слово предыдущего предложения, а то слово, на котором делается

логическое ударение, слово, важное в смысловом отношении для данной части текста. Это может быть и подлежащее, и сказуемое, и второстепенный член предложения. Например:

Цветы ранней весны не славятся сильным запахом. Они чуть пахнут медом, а больше десной свежестью. Запах это приманка для насекомых. Насекомые переносят цветочную пыльцу с цветка на цветок (Н.Надеждина).

По мнению Г.Я.Солганика, грамматическая цепная связь отражает последовательное движение, развитие мысли в связной речи... Двигателем мысли обычно является предикат суждения – новое знание о предмете. И выделяемое, акцентируемое в предложении слово и является предикатом суждения и, в свою очередь, определяется новым предикатом. Так образуется непрерывное движение, цепь мыслей в связной речи [5, 66]. Следовательно, при цепной связи одно суждение как бы вытекает из другого, дополняет, развивает его, давая начало следующему. И это движение мысли в тесно спаянной группе суждений (логическое единство) получает структурное выражение в предложениях или в лексическом повторе, т. е. в одинаковом лексическом оформлении соотносящихся членов смежных предложений, или в замещении местоимением упоминавшегося в предыдущем предложении имени, или в замене повторяющегося слова синонимом. Например: *У моего брата была овчарка. Овчарку звали Альмой. – У моего брата была овчарка. Ее звали Альмой. – У моего брата была овчарка. Собаку звали Альмой.*

Объектом самого пристального изучения должны стать цепные связи посредством лексического повтора (главным образом в устной речи) и местоименные связи, характеризующиеся простотой механизма образования и стилистической нейтральностью [4]. Использование местоимений (личных, притяжательных, указательных) в роли анафористических средств соединения предложений заметно расширяет ресурсы цепной связи, делает ее весьма гибкой и разнообразной. Необходимо объяснить учащимся закономерности построения связных высказываний (склонение имен, изучение местоимений, наречий, союзов, частиц, второстепенных членов предложения, вводных слов).

Если подавляющее большинство структурных видов цепной связи сводится к выражению отношений между субъектами, между субъектом и объектом (подлежащее – дополнение, подлежащее – подлежащее, дополнение – дополнение), то неразумно пренебрегать при изучении подлежащего или дополнения функциями этих членов предложения как связующих средств в тексте. Надо показать учащимся, как подлежащее или дополнение предыдущего предложения превращается в последующем в подлежащее или дополнение (и наоборот), ср.: *Маленький катер «Морской охотник» попал в беду. Он был послан для почтовой операции к берегу, захваченному врагом. В пути его встретил шторм. Катер пробился сквозь снег, пургу и седые волны, вздыбленные жестоким ветром. Он обледенел и сколол лед...* (Л.Соболев).

Здесь связь первого предложения со вторым цепная местоименная (подлежащее – подлежащее), связь второго с третьим также цепная местоименная (подлежащее – дополнение), связь третьего с четвертым – посредством лексического повтора (дополнение – подлежащее) и т. д.

Изучение и других грамматических категорий (наречий, союзов, предлогов, вводных слов) под углом зрения естественного функционирования в связной речи помогает учащимся осознать их роль как связующих средств при оформлении высказываний [2]. Например, наречия, употребляемые при выражении событий, происходящих во временной последовательности (*сначала, сперва, потом, затем, вскоре, ранее, позднее*), или средства логической организации текста (*поэтому, с этой целью, таким образом, однако, во-первых, во-вторых*).

Кроме цепной связи в сложных синтаксических целых имеется и другая связь между предложениями. Это параллельная, связь. Существо параллельной связи состоит в том, что предложения не сцепляются одно с другим, а как бы соплагаются, составляя в смысловом отношении единство; эти предложения характеризуются обычно единством видо-временных форм сказуемых и синтаксическим параллелизмом их структур, например: *Далеко разносится в роще веселая песенка голосистого дрозда. С дерева на дерево перелетают пестрые синички. Чудесным ковром расстилаются под березами голубые и белые подснежники* (И.Соколов-Микитов).

Итак, требование к овладению связной речью, наряду с другими важными аспектами работы над цельным высказыванием, предполагает изучение основных способов и средств соединения предложений в тексте. Это может способствовать расширению речевых возможностей учащихся и повышению их интереса к русскому языку.

Литература

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 139 с.
2. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. Москва: Русский язык, 1981, 112 с.
3. Лосева Л.М. Как строится текст. Москва: Просвещение. 1980, 94 с.
4. Мамедов Н.Ш. Текст и языковая коммуникация. Учебное пособие. Баку: Мутарджим, 2019, 252 с.
5. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). Москва: Высшая школа, 1974, 214 с.

HƏSƏN MİRZƏNİN DEYİŞMƏLƏRİNDƏ DƏRƏLƏYƏZ HƏSRƏTİ

Razim Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
r_mamedli@mail.ru

Summary

LONGING FOR DARALAYAZ IN HASAN MİRZAYEV'S SPEECHES

Doctor of philology, professor Hasan Mirza is an outstanding linguist, an educated social and political figure, as well as a skilled connoisseur of folk creativity and a wise elder. He gained great respect among the people with his broad worldview, quick response, ability to write poems on the spot. He had a special liking for love poetry. He himself wrote valuable poetic examples in various forms of love poems, especially in the form of garay, couplets and wrangling. Hasan Mirza's wranglings with the other folk artists are quite interesting. The main part of his wranglings consist the view to lite, people and modern history.

Key words: *Hasan Mirza, folk creativity, poetry, wrangling, Daralayaz, spiritual feelings.*

Резюме

ТОСКА ПО ДАРАЛАЯЗУ В ВЫСТУПЛЕНИЯХ ГАСАНА МИРЗАЕВА

Доктор филологических наук, профессор Гасан Мирза – выдающийся лингвист, образованный общественно-политический деятель, а также искусный знаток народного творчества и мудрый старец. Он завоевал большое уважение в народе своим широким мировоззрением, быстрой реакцией, умением писать стихи на месте. Особо тяготел он к любовной лирике. Сам он создал ценные поэтические образцы в различных формах любовных стихов, особенно в форме герайлы, куплетов. Весьма интересны поэтические диалоги пререкания Хасана Мирзы с другими народными исполнителями. Основную часть его рассуждений составляют взгляды на жизнь, народ и современную историю.

Ключевые слова: *Хасан Мирза, народное творчество, поэзия, поэтический диалог, Даралаяз, духовные чувства.*

Azərbaycan aşığı şeiri məzmunca zəngin olduğu kimi formaca da çox rəngarəngdir. Gəraylı, qoşma, tənris, ustadnamə, müxəmməs, vücudnamə, divanı və s. Azərbaycan aşığı şeirinin əsas şəkillərini təşkil edir. Aşığı poeziyasında geniş yayılmış şəkillərdən biri də deyişmədir. Tədqiqatlarda göstərilir ki, “deyişmə aşığın sənətkarlıq bacarığını, istedadını, dünyagörüşünü, biliyini nümayiş etdirmək üçün mühüm vasitələrdən biridir. Deyişmə zamanı aşıqlar müxtəlif şeirlərdən istifadə edir. Məsələn: hərbə-zorba, qıfılənd, tənris, ustadnamə, dodaqdəyməz və s.” [1, 267].

Xalq şairi O.Sarıvəlli “Qüdrətli şair, ustad sənətkar” kitabında yazırdı ki, “aşiq poeziyasının həttə lirik, aşiqanə şeirlərində də tez- tez ictimai motivlər, zamanənin siyasi və fikri mübarizələri öz əksini tapmışdır” [2, 31]. Bu fikirləri Qərbi Azərbaycanın bir hissəsi olan Dərələyəzin tarixini, onun köçkün əhalisinin dərdlərini məharətlə tərənnüm edən el ağsaqqalı, aşiq poeziyasının mahir bilicisi, qiymətli poetik nümunələr müəllifi, dilçi alim, professor Həsən Mirzənin qələmindən çıxan şeirlərə də şamil etmək olar. O, istedadlı el sənətkarı olaraq ağı, geniş dünyagörüşü, təcrübəsi, hazırcavablığı ilə xalq arasında hörmət qazanmışdır. Onun şeirlərinin böyük əksəriyyətini yaxşılıq və ədaləti təlqin edən gözəl poetik nümunələr hesab etmək olar. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Həsən Mirzə heç vaxt özünü nə şair, nə də aşiq kimi təqdim etməmişdir. Lakin onun şeirləri insanları yaşamağa, mübarizəyə çağıran ictimai xarakterli poetik nümunələr kimi dillər əzbəri olmuş və bu gün də sevilə-sevilə oxunur.

Həsən Mirzənin qoşmaları mövzuların rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun şeirlərində tez- tez ictimai motivlər, zamanənin siyasi mübarizələri də geniş şəkildə öz əksini tapır. Şairin istedadlı sənətkar aşiq Mehdi ilə “Qaldı”- “Qalmaz” deyişməsi bu qəbildəndir. Deyişmədə erməni quldurlarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi vəhşiliklər, xüsusilə də el sənətkarının tarixi ata- baba yurdu olan Dərələyəzdən soydaşlarımızın qovulması, tarixi torpaqlarımızda ermənilərin məskunlaşmasından söhbət açılır və bu ədalətsizliyin gec- tez bərpa olunacağı inamı, ruh yüksəkliyi tərənnüm olunur. Aşiq Mehdinin bədbin notlarla ifadə etdiyi fikirlərə el sənətkarı Həsən Mirzə yüksək əhvali- ruhiyyə ilə cavab verir, onu ruhdan düşməməyə çağırır:

Aşiq Mehdi

Gəl sənə söyləyim əziz qardaşım,
Vətən Dərələyəz Xaçoya qaldı.
Qumlunun bulağı, Muradtəpəsi,
Məryəmin dığası Vaçoya qaldı.

Həsən Mirzə

Aşiq Mehdi, məğrur dayan, məğrur dur
Vətən Dərələyəz Xaçoya qalmaz.
Qumlunun bulağı, Muradtəpəsi,
Məryəmin dığası Vaçoya qalmaz.
Aşiq Mehdi
Yazın yaylağı, Culun havası,
Kəkliyin xınası, qartal yuvası,
Meşənin nərgizi, dağlar laylası,
Arama, Markara, Açoya qaldı.

Həsən Mirzə

Aç tarixini keçmişinə nəzər sal
Göytürkləri, Atillanı yada sal,
Teymurləngdən, Bayaziddən qılnc al,
Döyüş, vuruş, yurdun Açoya qalmaz.

Müdrək el ağsaqqalı olan Həsən Mirzə öz həmkarına ruhdan düşməməyi, xalqımızın şanlı tarixinə nəzər salmağı, Vətən üçün döyüşməyi, vuruşmağı ona tövsiyyə edir. O, böyük uzaqgörənliklə bildirir ki, xalqımız əsrlər boyu qanlı müharibələrlə üzləşib, torpağımıza göz tikənlərin gözünü töküüb. Ona görə də müvəqqəti uğursuzluğu faciəyə çevirməməyi, xəyallarla yaşamağı deyil, mübarizə əzmini yüksəltməyi məsləhət bilir. Şair onu da bildirir ki, tezliklə düşməndən intiqam alınmasa nə əcdadlarının ruhu, nə də gənc nəsillər onları bağışlayar.

Aşiq Mehdi

Qayaların əksi, igid nərəsi,
Əynicə yaylağı, Cığın dərəsi,
Beçənin şan balı, yağın kərəsi
Andoya, Samsona, Qıncoya qaldı.

Həsən Mirzə

Vətən yada qalsa, Tomris qan ağlar,
Babək daş məzarda od tutub yanar,
Şah Xətəin bil ki, Allahı danar,
Hünər göstər, yuvan Qıncoya qalmaz.

Bədbinlik ruhu ilə nikbinlik amili qarşı- qarşıya qoyulan bu deyişmədə diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, Həsən Mirzənin cavablarında ümidləri sönməyə qoymayan ruh yüksəkliyi çox inandırıcı görünür. O, fikirlərini Atatürk, Səttərxan kimi tarixi şəxsiyyətlərin zəfərləri, çağdaş dövrün böyük siyasətçisi, ulu öndər Heydər Əliyev kimi mərd sərkərdənin nailiyyətləri ilə əlaqələndirir. Bütün bu amillər də elə- obaya, oxuculara nikbin ruh aşılayır, xalqımızın məğlubedilməz olduqlarını insanlara aşılamaq bilir və inandırır ki, gec- tez bu mübarizədə xalqımız qələbə qazanacaq, soydaşlarımız tarixi yurdlarına qayıdacaqlar.

Aşıq Mehdi

Balbaşın qaymağı, küpənin yağı,
Arıncın balığı, palıd ocağı,
Keçə alaçığı, Qısırın dağı,
Qarnikə, Sərkizə, Qısdaya qaldı.

Həsən Mirzə

Atatürkün qeyrətini bilir hay,
Səttərxanın cürətini bilir hay,
Heydərimin qüdrətini bilir hay,
Qorxma, ərələr yurdu Laçoya qalmaz.

“Cənnət Dərələyəz, o gözəl məkan”ın haylara qalmayacağını uzaqgörənliklə müəyyənləşdirən şair Dədə Qorqud gözən qədim olayların, süsənlilə- sünbüllü yaşıl yaylaqların, lilparlı, yarpızlı şır- şır bulaqların qəhrəman oğullarımızın şücaəti sayəsində tezliklə azad olunacaq inamı deyişmənin məzmununu daha da gücləndirir.

Həsən Mirzə “Qaldı”- “Qalmaz” deyişməsinin necə ərsəyə gəlməsi haqqında yazır: “1994- cü il yazın əvvəli idi. Aşıq Mehdi Tərtərdən Bakıya, mənim yanıma gəlmişdi. O, həddindən artıq pərişan idi. Mən səbəbini soruşanda o dedi: “Həsən müəllim! 1949- cu ildən 1988- ci ilə kimi hər yay doğulub boya- başa çatdığını Dərələyəzin yaylaqlarına getmiş, oranın havasını udub ətrini qoxlamışam. Lakin 6 ildir ki, o yerlərin üzünə həsrət qalmışam... Bununla bağlı bir qoşma da yazmışam. İstəyirəm, sənə oxuyam. O, qoşmanı oxuyanda mən də çox pərişan oldum və ona dedim ki, Mehdi nə üçün mənim doğma kəndimə məxsus məşhur yaylaqları, dağları qələmə almamışam. Bu zaman bədahətən dedim: “Soğanlı, Vers dağı, Təkəndürən, Ətəyi bənövşə, başı çən, duman.” Sonunu düzəltmək üçün Mehdi mənə macal vermədi. O da bədahətən dedi: “Göy dağın yaylağı, Qızıyətərqaçan, Surevrə, Vahrama, Qıqoya qaldı.” Sonra mən ona dedim ki, Mehdi qoşman yaxşıdır, lakin bir qədər ümitsizlik vardır. Birini də “Qalmaz” rədifli ilə yazsan yaxşı olar. O, mənə cavab verdi ki, onu da sən yaz və bunlar deyişmə şəklində yadigar qalsın...” [4, 271].

Həsən Mirzənin şeirləri arasında aşıq Mehdi ilə “Dərələyəzdə” rədifli deyişməsi də sənədli- poetik nümunə kimi çox qiymətlidir. Burada ulu Dərələyəz mahalının yaşayış məskənlərindən, tarixi abidələrindən, yer- yurd adlarından bəhs edilir. El ağsaqqalı yazır ki, “1995- ci ilin yanvarında aşıq Mehdi mən işləyən universitetə gəlmişdi. Onunla Dərələyəz haqqında çox söhbətlərimiz oldu. Mən ona dedim ki, ermənilər Dərələyəzdə olan kəndlərin adını dəyişir və bu yer- yurd adlarını tarixdən silmək istəyirlər. Sən bu kəndləri nəzmə çək, mən də bu tarixi adlarımızı elmi cəhətdən şərh edirəm. Bu bizim Dərələyəz torpağına, Dərələyəz elinə ən yaxşı xidmətimiz olar.” Aşıq Mehdi el ağsaqqalının sözünü yerə salmır, tezliklə mövzu ilə bağlı 23 bənd qoşmanı H.Mirzəyə təqdim edir. O da şeiri bəyənir, lakin ərazi ilə bağlı bəzi məqamları da poetikləşdirməyi məsləhət bilir. Şairin “Mən necə unudum belə dərdimi” sərlövhəli kitabında oxuyuruq: “Aşıq Mehdi öz şairlik istedadı ilə Dərələyəzdəki kəndləri çox yaxşı tərənnüm etmişdi. Mən Mehdiyə dedim ki, kəndlərin tərənnümü çox yaxşıdır. Lakin Dərələyəzin tarixi, burada baş verən tarixi hadisələr, bu elin adət- ənənələri, coğrafi mühiti, tanınmış adamlarını da

qısa şəkildə nəzmə çəkmək vacibdir. Bu yük ikimizin boynuna düşür. Xahiş edirəm, bunları da nəzmə çək. Biz bunları yazmasaq gələcək nəsil bizi bağışlamaz.” [4, 271]. Lakin bu “yükün” ağırlığını və məsuliyyətini anlayan aşiq Mehdi bu təklifi qəbul etməyə tərəddüd edir. Belə olan təqdirdə Həsən Mirzə bu işi öz öhdəsinə götürür, təklif etdiyi sahələripotetizmdir. İki el sənətkarının növbəti görüşündə məsləhətləşmələrdən sonra qoşmaları deyişmə şəkildə verməyi məqsəduyğun hesab edirlər. Fikrimizcə, qəbul edilən qərar doğru idi. Çünki bu deyişmədə Dərələyəz mahalının tarixi coğrafiyası, yaşayış məskənləri, burada yaşayan elin adət- ənənələri, müdrik, qəhrəman şəxsiyyətləri çox aydın şəkildə bədii təsvirini tapır. “Dərələyəzdə” deyişməsində bu mahalın tarixi, onun flora və faunası oxucuların hafizəsinə həkk olunur.

Aşiq Mehdi

Atam Muradtəpə, anam Bolbulaq,

Yaraşır deməyə söz Dərələzdə.

Yayın istisində xəstə istəsə,

Taparsan cıncıldan buz Dərələzdə

Həsən Mirzə

A Mehdi! Bilirsən şair deyiləm,

Sənintək deyəm söz Dərələyəzdə.

Yaddan çıxanları yada salıram,

Sən bir də dolan, göz Dərələyəzdə.

Deyişmədə Aşiq Mehdi səksəndən çox dağ, kənd, bulaq, yaylaq, çay və s. yaşayış məskənindən, Həsən Mirzə isə yetmişə yaxın el ağsaqqalı, el qəhrəmanları, aşıqlar, tarix abidələr, alban məbədləri, karvansara, qala və s. mənəvi və maddi mədəniyyət abidələrimizdən söhbət açmış, onları bir daha yaddaşlara həkk etmişlər.

Aşiq Mehdi

Bülbülölən o yerlərin xalı dağ,

Yanx, Əyər dövlətidi, malı dağ,

Alxanpəyə vətənimin balı dağ,

Nemətdən süfrəyə düz Dərələzdə.

Həsən Mirzə

Dağa qartal tək qonan Qoşavəng,

Cəvizdən elə pay verən Güneyvəng,

Alban yadigarı- ulu Şadıvəng,

Deyir gəl mənə göz Dərələyəzdə.

Vətən dərdi, ayrı düşdüyü torpağın həsrəti qəlbində qara qanlar axıdan istedadlı şairə Səadət Buta “Ay Həsən Mirzə”- “Buta” deyişməsində dərdi- qəm əlindən bərbad olduğunu, özünü yandıran od olduğunu, doğma vətəni ulu Başkeçiddə yad olduğunu, eldən aralı düşdüyünü, qəlbi sızıldaya- sızıldaya qələmə aldığını bildirir. “Göyçə gölünün sinəsində çarpaz dağ, Qarabağın bəxtinin qara bağ olduğunu, yurdundan başdan- başa qəm oylağınaçevrildiyini poetik dillə təsvir edir, Araz məlalı olan Səadət Buta el ağsaqqalı Həsən Mirzədən imdad diləyir, kömək istəyir.

Buta

Alimsən, aqilsən, şairsən, qardaş,

Canımda od, alov, kipriyimdə yaş,

Vurub gözümü tökdü, kim düzəltdi qaş

Başı bəlahıyam, ay Həsən Mirzə!

Həsən Mirzə

Qoşmaları yana- yana yazırsan,

Sözlərini qatıb qana yazırsan,

Hikmətləri ruha- cana yazırsan,

Şeirimizə çələng hörürsən, Buta!

Buta

Həmzələr fəndilə aldı Qıratı,
Koroğlu bəyənib minməz Düratı,
Çən, duman bürüyüb eli, elatı,
Bağrı paralıyam, ay Həsən Mirzə!
Həsən Mirzə
Yurdum əldən gedib dözə bilmirəm,
Ağsaqqaltək eldə gözə bilmirəm,
Toy- düyündə daha süzə bilmirəm,
Sən bu dərdə necə dözsən, Buta?!

Həsən Mirzənin deyişmə yaradıcılığını rəvnəqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də “onun şifahi xalq ədəbiyyatını- aşiq ədəbiyyatını dərinlən bilməsi, folklor nümunələrini, xalq dastanlarını ətraflı təhlil etmək bacarığına qadir olması” ilə bağlıdır. Bu məziyyətlərinə görə ictimai- siyasi lirika şairin deyişmələrinin əsas mövzularından birinə çevrilir. Yaşadığı dövrün bütün ziddiyyətləri onun digər poetik nümunələrində olduğu kimi deyişmələrində də öz bədii ifadəsini tapır.

Fikrimizcə, H.Mirzənin deyişmələri onun həyata, insanlara, keçmişə, müasirliyə baxışını əks etdirən mənəvi duyğularının bədii ifadəsidir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 2019, s.269
2. Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar, Bakı, 1971, s.31
3. Hacıbəyov Ü. Əsərləri, II cild, Bakı, 1998.
4. Mirzə H. Mən necə unudum belə dərdimi, Bakı, 2004
5. Mirzə H. Seçilmiş əsərləri, 10- cu cild, Bakı, 2013
6. Məmmədov R. Səadət Butanın poeziyasında Həsən Mirzə obrazı, “Filoloq” qəzeti, 26 noyabr 2022- ci il.

ТВОРЧЕСТВО НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ: РУССКОЯЗЫЧНАЯ ПОЭЗИЯ ГРУЗИИ

Татьяна Мегрелишвили

Грузинский технический университет
доктор филологических наук, профессор
Грузия, Тбилиси
tatamegre@gmail.com

Xülasə

MİLLİ AZLIQLARIN YARADICILIĞI: GÜRCÜSTANIN RUS DİLLİ ŞEİRİ

Gürcüstanda rusdilli ədəbiyyatın nəzərdən keçirilən fenomenini məqalədə trans mədəniyyəti konsepsiyası çərçivəsində konseptuallaşdırılıb. Məqalədə bu məsələnin tədqiqinin bəzi nəticələri ümumiləşdirilmiş, həmçinin hazırkı mərhələdə tədqiq olunan fenomenin inkişafı üçün paradigmanın hərəkətinin xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: rusdilli ədəbiyyat, transkultura, postsovet məkanı, konsepsiya sferası

Summary

CREATIVITY OF NATIONAL MINORITIES: RUSSIAN-SPEAKING POETRY OF GEORGIA

The considered phenomenon of the Russian-language literature of Georgia is interpreted in the article within the framework of the concept of trans culture. The article summarizes some results of the study of this issue, and also indicates the features of the movement of the paradigm of development of the phenomenon under study at the present stage.

Key words: Russian-language literature, transculture, post-Soviet space, concept sphere

Вследствие распада СССР изменились пространственные параметры существовавшего в Грузии на протяжении почти двух веков культурного пространства, что привело к образованию

русскоязычной литературной диаспоры в Грузии – специфическому явлению культурного репертуара современной Грузии.

Постижение русскоязычной литературы Грузии связано с экстралитературоведческими факторами, играющими в современном культурном процессе немаловажную роль. Среди них можно выделить: предпосылки возникновения и развития русскоязычной поэзии Грузии; изменение типов культурного сознания современного социума; многоуровневость и неоднородность собственно поэтического процесса.

Общие направления, ныне определяющие литературный быт русскоязычного поэтического Тбилиси, изучены [3; 4; 5] в контексте господствующей аксиологической парадигмы, которая представляется отражением новых социальных явлений в историческом процессе развития цивилизации и одновременно отражением нового типа сознания личности, живущей в переходную культурную эпоху на стыке двух культур.

На сегодня можно утверждать, что в Грузии фиксируется культурное явление, которое следует именовать русскоязычной литературой Тбилиси, потому что Тбилиси стал очагом ее локализации. Это явление требует описания и изучения [2, 43-50; 3, 566-576].

Обозревая пространство поэтических текстов, создаваемых представителями русскоязычного литературного Тбилиси, нельзя не заметить, что весь корпус текстов можно условно разделить на, мягко говоря, «наивную словесность» и на тексты реальных мастеров. И этому есть свое объяснение. Для большинства лиц, чьи тексты можно обозначить, как наивные, занятия литературой стали следствием травмы, вызванной стремительно меняющейся жизнью.

Высший ряд составляет творчество реальных мастеров. На сегодня существует как бы три поколения таких авторов: те, чье поэтическое творчество начиналось еще в 1980-е годы; авторы, пришедшие в поэзию в 1990-е, и те, кто вошел в литературу уже в 2000-е годы. Из этих авторов каждый интересен особой тональностью своих произведений и ярко выраженной индивидуальной тематикой.

Так или иначе, рубеж тысячелетия провел четкую границу в сфере художественного дискурса в русскоязычной литературе Грузии: на сегодня можно утверждать, что художественная парадигма прошлого века уступила место иной, сложившейся на наших глазах парадигме.

Каковы же основные особенности этой художественной парадигмы? Она сформировалась как отражение новых мировоззренческих установок, иного взгляда на мир, который все чаще проявлял себя в личности творца. И если попытаться сопоставить два типа художественного видения русскоязычной литературы Грузии – прошлого и современного, – то главным отличием второго от первого следует признать центральную методологическую установку на интерпретацию самого прошлого культурного дискурса как семиотического процесса, реализующегося в различных видах дискурсивных практик.

Важной особенностью художественной парадигмы, в рамках которой функционирует русскоязычная литература Тбилиси, следует признать отказ от веры в метарассказы, симуляции общего делания жизни в пользу независимости и свободы личной самореализации. Тут важнейшим моментом представляется понимание того факта, что общество прошлого было одержимо идеей общности, приматом коллективного над индивидуальным. Индивидуализм осуждался как тягчайший грех. Общественное ставилось выше личного. В текстах авторов русскоязычной литературы Грузии наблюдается тенденция к реабилитации права личности на индивидуальную жизнь (см., к примеру, лирику Зураба Гоциридзе [1]).

Уход в пространство индивидуального особенно характерен для молодого поколения русскоязычных литераторов Грузии. В большинстве своем это молодые люди до 35 лет с высшим образованием, иногда полученным за границей в престижных вузах (к примеру, И.Кескюль, Д.Мониава). Практически все они успешно работают по основной специальности, и их социальная судьба складывается благополучно. Поэзия для многих из них – способ концептуализации мира, в котором четко отмечается примат индивидуального над общественным.

Одной из центральных тем русскоязычной поэзии Грузии является тема родного города – Тбилиси. Практически у всех авторов есть стихотворения о Тбилиси, который в их текстах является хронотопом эпохи. Надо отметить, что город действительно является символом изменений, произошедших в Грузии за последние 25 лет, и летопись этих изменений запечатлена в том числе в текстах русскоязычных поэтов [6].

Одним из центральных культурных концептов поэзии русскоязычного Тбилиси является концепт Россия. Этот культурный концепт претерпевает сложную трансформацию в каждом индивидуальном творческом сознании. Общим же полем для всех авторов является восприятие этого концепта сквозь призму новых межкультурных дискурсивных практик. Тема России в поэтических текстах русскоязычного литературного Тбилиси обретает следующее наполнение:

- далекая историческая родина, на которую не может вернуться заблудившееся дитя;
- пространство культурной памяти; символ великой русской культуры прошлого, хронотопом которой становится Петербург XIX столетия.

Итак, как можно определить культурную идентичность современной русскоязычной литературы Грузии? Наиболее продуктивным ракурсом осмысления феномена современной русскоязычной литературы Грузии представляется восприятие ее творческого продукта как явления транскультуры, в котором нашли свое художественное воплощение особенности постмодерного мировидения человека. Тенденции художественного творчества современной эпохи, определяемой как постмодерность, давно отчетливо проявили себя в литературном творчестве. В этом смысле русскоязычная литература Грузии представляет собой часть общечеловеческого художественного творчества, обладающую характерными особенностями, которые суть отражение новых мировоззренческих установок.

Литература

1. Гоциридзе Зураб. Стихи. – Тбилиси, 2012. 58 с.
2. Мегрелишвили Т. Русскоязычный литературный Тбилиси как явление современного межкультурного дискурса – Stereotypes in Literatures and Cultures. International Reception Studies. Peter Land Internationaler Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main – Berlin – Bruxelles – NewYork – Oxford – Wien. 2010. 297 P. ISBN978-3-631-60448-9 – с.43-50.
3. Мегрелишвили Т. Русскоязычная поэзия – разновидность культурного репертуара в современной Грузии. – «Русистика: язык, культура, перевод». Сб. Научных трудов. София. – Софийский гос. университет им. Климента Охридского. Изд-во «Исток-Запад». 2012. с. 566-576/ ISBN 978-619-152-022-0
4. Мегрелишвили Т. Концептосфера и дискурс в русскоязычной поэзии Грузии — “Polilog: Studia Neofilologichne”, № 7, 2017, с. 177- 188
5. Мегрелишвили Т. Модели авторского сознания в современной русскоязычной литературе Грузии - «Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES)». Volume 2, Issue 1, March 2017 – Russian Department, Middlebury College, Middlebury, Vermont 05753, USA, ISSN-2470-1262. с.24-37.
6. Мониава Димитрий. Стихотворения. – Тбилиси, 2002. 60 с.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Самира Меджидова

Бакинский славянский университет, педагог

Азербайджан

a.samira2112@gmail.com

Xülasə

AZƏRBAYCAN DİLİNİN YARANMA TARİXİ

“Azərbaycan dilinin yaranma tarixi” mövzusunda hazırlanan bu tezis işində dilin formalaşması müxtəlif mədəniyyətlərin, etnik qrupların və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində olan rolu təhlil edilir. İlk dövrlərdə Azərbaycan ərazisi, çeşidi Türk qruplarının yaşadığı bir məkan olmuşdur. Bu, Türk dilinin əsasını təşkil edən bir faktordur. Tarix boyu, Azərbaycan ərazisi, İran, Türk, Qacar, Osmanlı, Rusiya və digər imperiyaların hakimiyyəti altında olmuşdur. Bu dövrlərdə fərqli mədəniyyətlərin və dillərin təsiri altında qalmışdır. İslam dini və mədəniyyəti də Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır və bu da dilin inkişafında önəmli bir rol oynamışdır.

Açar sözlər: ədəbi dil, alınma sözlər, sintaktik fərqlər, elmi araşdırmalar, dil istiqamətləri.

Summary

THE HISTORY OF THE CREATION OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

In the thesison the topic "The history of the creation of the Azerbaijani language", is analyzed the formation of the language as a result of the interaction of different cultures, ethnic groups and languages. In the early times, the territory of Azerbaijan was a place where various Turkic groups lived. This is a factor that forms the basis of the Turkish language. Throughout history, the territory of Azerbaijan has been under the rule of Iranian, Turkish, Qajar, Ottoman, Russian and other empires. During these times, it was influenced by different cultures and languages. Islamic religion and culture are also widespread in the territory of Azerbaijan, and this has played an important role in the development of the language.

Key word: literary language, borrowed words, syntactic differences, scientific studies, language directions.

По генеалогической классификации азербайджанский язык является одним из тюркских языков, принадлежит к огузской группе этой языковой семьи и вместе со своими ближайшими родственниками - тюркскими, туркменскими и гагаузскими языками образует юго-западную группу тюркских языков по территориальному принципу. Как и у всех языков, входящих в эту группу, все корни слов являются самостоятельными словами, имеющими собственное лексическое и грамматическое значение; грамматические значения и грамматические отношения всегда выражаются через корень слова и однозначные суффиксы, следующие за корнем [2, 29].

Тюрки, составляющие этническую основу азербайджанского народа, начали появляться на территории современного Азербайджана еще до нашей эры и с начала первого тысячелетия были древними обитателями этой земли вместе с многочисленными племенами других народов. Происхождение. Возникновение азербайджанского языка тюркского происхождения и народа, говорящего на этом языке, иными словами, превращение этого языка в общее средство общения, было длительным процессом, продолжавшимся несколько столетий. По мере увеличения числа тюркских племен в этническом составе населения, а также их экономического, политического и культурного влияния расширялась сфера применения языка, а значит, и различные этнические группы, способные сохранить некоторые этнические и антропологические особенности и сегодня. объединились в нацию, имеющую общее культурное, духовное и религиозное единство [2, 32].

Азербайджанский язык – один из древних литературных языков, претерпевший большое развитие. Если язык эпоса «Китаби-Деде Горгуд» рассматривать как устный тип нашего литературного языка, то возраст языка, служащего в настоящее время средством общения народа, можно считать более 1300 лет. Согласно имеющимся материалам, история письменного литературного языка Азербайджана начинается в XIII веке [2, 36].

Литературный язык Азербайджана в своем почти 800-летнем развитии охватывает два основных периода. Первый период, который называется старым периодом, охватывает период с 13 века по 18 век, а второй период, который можно назвать новым периодом, охватывает период с 18 века до наших дней. Территория, обслуживаемая азербайджанским литературным

языком в первый период, примечательна своими размерами. Этот язык, который был придворным и военным языком азербайджанских государств, таких как Джалаиры, Карагоюны, Аггоюны и Сефеvidы того периода, служил литературным языком во всей Восточной Азии. Азербайджанский литературный язык этого периода отличается от современного азербайджанского языка своими экстралингвистическими особенностями, а также внутрилингвистическими особенностями [5, 29].

Первое из лексических отличий состоит в том, что в азербайджанском языке первого периода много арабских и персидских слов. Языковые стили того времени, особенно ведущий поэтический жанр и средства, обусловили приток большого количества заимствованных слов в наш литературный язык. Во втором периоде возникновение школы реалистической поэзии, литературного метода реализма как творческого метода и становление его как ведущего творческого метода привели к уходу заимствованных слов, которые не могли быть включены в основную словарный запас нашего языка.

Во-вторых, ряд слов древне-азербайджанского литературного языка, общего с османским языком (*şimdi, şöylə, şu, kəndivə* s.), в новую эпоху полностью утратили свою функциональность. Это стало результатом полного завершения события разделения (дифференциации) в области турецких литературных языков [6, 31].

Различия между периодами также сильны на фонетическом уровне. Таким образом, новая эпоха характеризуется стабилизацией литературного языка Азербайджана, а также фонемного состава. Характерный для первого периода параллелизм гласных *o//a* и согласных *h//q//x* уже приводит к превосходству первых букв (*o* и *h*) [3, 129].

Структура словосочетаний в старо-азербайджанском языке в основном соответствовала синтаксической модели арабского и персидского языков: *fəslī-gül* (*gül fəslī*), *tərki-təriqi-eşq* (*eşq təriqinin* (*yolunun*) *tərki*), *daxili-əhli-kamal* (*kamal əhlinə daxil*) То есть определяющее слово употребляется после определяющего слова. Второй период в азербайджанском языке совершенно противоположный: определяющее слово определено и всегда употребляется перед определяемым словом. В качестве еще одного синтаксического различия, если в первом периоде больше употребляются придаточные сложные предложения, где придаточная часть расположена внутри главного предложения (*kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm*), то в новом периоде мы видим, что вместо соединений этого типа используется больше глагольно-прилагательных [6, 38].

Новая эра. Азербайджанский язык вступает на путь большого развития на втором этапе своего развития (этап становления и развития национального литературного языка). Помимо стихов, на этом языке пишутся прозаические и драматические произведения, издаются газеты и журналы, он также используется в некоторых официальных документах и научных исследованиях. К нему проявляли интерес и иностранцы, русские и немцы, приехавшие в то время в Азербайджан, некоторые из них начали изучать этот язык. Например, русские поэты Лермонтов, Бестужев-Марлинский, немецкий востоковед Боденштедт. Последний выучил азербайджанский язык у азербайджанского поэта XIX века Мирзы Шафи, перевел его стихи на немецкий язык и опубликовал их отдельной книгой в Берлине. Хотя переводные словари и грамматические исследования, связанные со староазербайджанским языком, проводились еще в середине века, научные труды и учебники, связанные с азербайджанским языком, начали писать с XIX века. Известен труд Мирзы Казымбея «Общая грамматика тюрко-татарского языка», написанный на русском языке. Учебники М.Вазирова, Л.Будагова, Г.Макарова, Н.Нариманова, М.Л. Мамедова, С.М.Ганиева по азербайджанскому языку написаны также на русском языке. У Л.Будагова также есть двухтомный словарь («Сравнительный словарь турецко-татарских языков»). Ценный труд М.Афшара по азербайджанскому языку под названием «*Fənni-sərfi-türki*» («Грамматика турецкого языка») написан на азербайджанском языке [5, 147-148].

Развитие и проблемы азербайджанского языка во многом связаны с XX веком. Именно в этот период литературный язык Азербайджана сталкивается с уникальной проблемой. Начиная

с начала века в литературном языке проявляются три тенденции и три направления. Конечно, в большей степени это касается языка художественных произведений и прессы.

1. Первая тенденция, тенденция максимально отождествлять литературный язык с просторечием. Это проявляется в трудах журнала «Молла Насреддин» и его сотрудников (Дж.Мамедгулузаде, А.Хагвердиев и др.). Здесь берется отличие литературного языка от разговорного языка, диалектов. Люди легко понимают этот язык.

2. Тенденция к созданию литературного языка, основанного в большей степени на традициях османского (ныне турецкого) и древнеазербайджанского языков. Это отражено в языке произведений многих журналов и газет, таких как «Füyuzat» и «Nəyat» и в основном тех, кто работает в этой редакции (А.Гусейнзаде, Сабрибейзаде и др.). Люди с трудом понимают этот литературный язык. Этот язык был почти неотличим от турецкого литературного языка того времени.

3. Тенденция к созданию литературного языка на основе понятных всем норм литературного языка. Этот язык был языком, не терпевшим никакого диалектного влияния. Этот язык создали такие поэты и писатели, как А.Шайк, Ч.Джаббарлы, С.Гусейн, А.Саххат. Такая ситуация в области литературного языка продолжалась с начала века до 1930-х годов [5, 166].

Одним из важных событий языковой жизни на третьем, то есть современном, этапе новой эпохи азербайджанского литературного языка является обретение азербайджанским литературным языком статуса государственного [4, 42].

Гейдар Алиев, общенациональный лидер азербайджанского народа, внес большой вклад в провозглашение азербайджанского языка государственным языком страны. Как известно, деятельность в области государственного языка началась с первых дней 1969-го года, когда к руководству страной пришел Гейдар Алиев. Гейдар Алиев, обладающий глубоким знанием литературного и разговорного языка Азербайджана, хорошо знаком с богатым словарным запасом этого языка и способен эффективно использовать его грамматические возможности на встречах высокого уровня, например, на юбилейном собрании, посвященный 50-летию БГУ, опять же на партийной конференции того же университета, на высоком государственном уровне. Он выступал с блестящими речами на родном языке на других собраниях и снискал к себе большое уважение и любовь. Он прекрасно знал, что это большое уважение и любовь, которые он в то же время приобрел, порождает большое уважение и любовь к языку, которым он пользуется и на котором говорит, - государственному языку Азербайджана. Все это, естественно, способствовало созданию в стране сильной государственно-языковой атмосферы [4, 57].

Литература

1. Ализаде А., Научный стиль азербайджанского литературного языка (1901-1920 годы). Баку, 1997.
2. Асланов В. К истории литературного языка Азербайджана. Баку, 2002.
3. Ахундов А. Историческая фонетика азербайджанского языка. Баку, 1973.
4. Гейдар Алиев о языке и язык Гейдара Алиева. /Ред. Б. Набиев. Баку, 1998.
5. Гурбанов А. Современный азербайджанский литературный язык. В 2-х томах. Баку, 2003.
6. Демирчизаде А. История азербайджанского литературного языка. Баку, 1979, часть 1.
7. Сеидов Ю. Грамматика азербайджанского языка. Баку, 2000.

NAĞIL MƏTNLƏRİNDƏ MEDIAL FORMULLARIN KOQNİTİV ŞƏRTLƏNDİRMƏSİ (SKRIPT VƏ XRONOTOP KORRELYASIYASI KONTEKSTİNDƏ)

Sevinc Mirzəyeva

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

h.nazli2002@gmail.com

Summary

COGNITIVE CONDITIONING OF MEDIA FORMULAS IN FAIRY TALE TEXTS (IN THE CONTEXT OF SCRIPT AND CHRONOTOPE CORRELATION)

The article talks about fairy-tale formulas that are widely used in fairy-tale texts. Among these formulas medial formula takes a special place. Examples of using of the medial formula for the transition from one chronotope coordinate to another for the sake of script transition are reflected in the article.

Key words: folk tales, medial formula, chronotop, the script, cognitive conditioning.

Резюме

КОГНИТИВНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ МЕДИАФОРМУЛ В СКАЗОЧНЫХ ТЕКСТАХ (В КОНТЕКСТЕ СЦЕНАРИЯ И ХРОНОТОПНОЙ СООТНОШЕННОСТИ)

В статье говорится о сказочных формулах, которые широко используются в сказочных текстах. Среди этих формул особое место занимают медиальные формулы. В статье отражены примеры использования медиальной сказочной формулы перехода от одной координаты хронотопа к другой ради сценарного перехода.

Ключевые слова: народные сказки, медиальная формула, хронотоп, сценарий, когнитивная обусловленность.

Məlumdur ki, xalq nağılları özlüyündə xalqın linqvokulturoloji kod sistemini, etnomental yaddaşını dolğun şəkildə əks etdirirlər. Eləcə də, nağıllar universal təfəkkür modellərini arxaik kodlarını hişf edə bilir və onların verballaşmış reliktd formalarını yaşadaraq günümüzədək gətirib çıxara bilirlər. Bu mənada xalq nağıl mətnlərində yer alan inisial, medial və sonluq formullar maraqlı tədqiqat materialını təşkil edir. Özü də onlar dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın, ümumiyyətlə, koqnitiv elmlər konqlameratının ortaql maraql dairəsinə daxil ola bilirlər.

“Şehirli nağıl morfologiyası”nı və “nağılın tarixi köklərini” araşdırmış məşhur filoloql alim V.Y.Poppun araşdırmasından məlumdur ki, nağıl kompozisiyası qəhrəmanın məkən yerdəyişməsinə əsaslanır. [1, 69-142]. Yəni nağıl qəhrəmanın müəyyən məkən koordinatlarından digər məkən koordinatlarına keçid etməsi nağıl mətnlərinin özəl formulları ilə reallaşan modellərdə, daşlaşmış ifadələrdə həllini tapa bilir. Bu mənada şehirli nağıllar xronotopunun universallığından danışmaq mümkündür. [2, 15-18]. Mifoloji və şehirli dünya mənzərəsinin verballaşma mexanizmlərini araşdırmış dilçilərin qeyd etdiyi kimi, bu məqam özlüyündə mifik düşüncə tərzinin, ətraf aləmdən qəbul olunan informasiyanın strukturlaşmasında və koteqorallaşmasında arxaik modellərin universallığı ilə şərtlənir. Nağılları mifologiyadan və eləcə də məişət nağıllarını şehirli nağıllardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən birinin məhz, zaman axarının mətn süjetinə uyğun şəkildə “tənzimləmə” bilməsi məqamı olduğu qeyd edilir. [3, 48-54]. Bu zaman günləri, illəri, hətta qərinə və əsrləri əhatə edən zaman kəsimindən digər zaman diliminə keçid “sürətləndirilə” bilər: Nağıl dili yüyrek olar, nağılda illər, qərinələr bir dəqiqədə gəlib keçər, adamlar bir dəqiqədə böyürlər. [4]. Marafıdır ki, Azərbaycan nağıllarında bu qəbildən “sürətləndirici” formullar təkcə şehirli nağıllarda istifadə edilmir. Biz, “nağıl dili yüyrek olar” – tipli medial formullara məişət və sevgi nağıllarında da tez-tez təsadüf edirik ki, bu da, öz növbəsində o qanunauyğunluqla şərtlənir və nağılçı nağıl süjetinin izafi paralel süjet xəttləri, əlavə məlumatlarla yüklənməməsi üçün xronotopik keçidə yol verir. Bu zaman mətn çərçivəsində skript gerçəkləşir. Nümunəyə diqqət edək: Nağıl dili yüyrek olar, amma iş yüyrek olmaz. İbrahim üç il yol getdi, mənzil keçdi, axırda gəlib gül olan bağın yanına çıxdı. Bu bağın yanında yeddi gün, yeddi gecə dolandı, içəri girməyə yol tapmadı. [5]. Müqayisə edək: Oğlanın adını dərviş dedi ki, Qəmər qoydular. Qəməri dayəyə tapşırtdılar. Nağıl dili yüyrek olar. Bir gün, beş gün, Qəmər gəlib səkkiz yaşa çatdı. Onu yaxşı mollaya tapşırır məktəbə göndərdilər. [6]. Eyni xronotop mahiyyətli medial formulun birinci halda şehirli nağılda, ikinci halda isə sevgi nağılında istifadəsini izləyirik. Lakin əyani şəkildə göründüyü

kimi, onların arasında heç bir fərq təzahür tapmır. Hər iki halda biz, skript keçidinin gerçəkləşməsi naminə, yəni bir xronotop koordinatlarından digərinə keçid naminə medial nağıl formulundan istifadə olunduğunu müşahidə edirik.

Ədəbiyyat

1. Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. (Собрание трудов В. Я. Проппа.). - М.: Лабиринт, 1998. - С. 69-142.
2. Соловьева Н. В. Реализация категории оппозиции в фольклорном дискурсе (на материале английского и русского языков): автореферат диссертации ... доктора филологических наук: 10.02.20 / Соловьева Н.В./ Москва: ГОУ ВО МО Московский государственный областной университет], 2019, 46 с.
3. Соловьева Н.В. Особенности пространственно-временной организации мифологической и сказочной картин мира // Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2016. № 10(64): в 3-х ч. Ч. 3. С. 48-54. https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2016_10-3_13.pdf
4. "Tapdıq" nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-197.html>
5. Yetim İbrahim və sövdəgər <http://www.nagillar.az/article/a-200.html>
6. "Şəms-Qəmər" nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-196.html>

TÜRK VƏ QAQAUZ DİLLƏRİNDƏ GEYİMLƏ BAĞLI ETNOQRAFİZMLƏRİN LİNGVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aygül Mirzəyeva

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutu, dissertant
Azərbaycan
Mirzeli89@mail.ru

Summary

LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF ETHNOGRAPHISM RELATED TO CLOTHES IN TURKISH AND GAGAZIAN LANGUAGES

The uniqueness of clothing culture distinguishes peoples from others. This is a manifestation of the diversity of the concept of clothing that exists in people's worldview. This worldview is formed by a system of values based on history and culture. In such clothes, the geographical environment, climatic conditions, religion, gender, and the type of business they are engaged in are reflected in such clothes. Since clothing is considered an element of material culture, clothing names also have linguacultural significance. While studying the linguistic and cultural characteristics of ethnographicisms related to clothing in Turkic and Gagauz languages, we determine the influence of other cultures on the culture of the Turkic and Gagauz peoples, and its manifestation in the lexical composition of the language.

Key words: language, culture, clothing, ethnography, vocabulary.

Резюме

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНОГРАФИЗМА, СВЯЗАННОГО С ОДЕЖДОЙ, В ТУРЕЦКОМ И ГАГАЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Уникальность культуры одежды отличает народы от других. В этом проявляется многообразие понятия одежды, существующее в мировоззрении людей. Это мировоззрение формируется системой ценностей, основанной на истории и культуре. В такой одежде отражаются географическая среда, климатические условия, религия, пол и вид бизнеса, которым они занимаются. Поскольку одежда считается элементом материальной культуры, названия одежды также имеют лингвокультурное значение. Изучая лингвокультурные особенности этнографизмов, связанных с одеждой в тюркских и гагаузских языках, мы определяем влияние других культур на культуру тюркских и гагаузских народов, его проявление в лексическом составе языка.

Ключевые слова: язык, культура, одежда, этнография, лексика.

Hər bir xalq öz dilinin leksik fondunda, ilk növbədə, mədəniyyətinin, məişətinin özünəməxsus anlayışlarını mühafizə edib saxlayır. Çünki onun mövcudluğu, spesifikliyi məhz bu anlayışların varlığı

ilə ölçülür. Geyimlər maddi mədəniyyət ünsürü hesab olunduğu üçün geyim adları linqvokulturoloji mahiyyət daşıyır. Geyim mədəniyyətinin özünəməxsusluğu xalqları digərlərindən fərqləndirir. Bu, insanların dünyagörüşündə mövcud olan geyim anlayışının müxtəlifliyinin təzahürüdür. Bu dünyagörüşünü tarix və mədəniyyət əsasında yaranan dəyərlər sistemi formalaşdırır. İnsanların yaşadığı coğrafi mühit, iqlim şəraiti, mənsub olduğu din, cinsi, hətta məşğul olduğu təsərrüfat növləri belə geyimlərdə öz əksini tapır. Məsələn, Çində daha çox ipək və pambıq parçalardan istifadə edildiyi halda, qədim türklər yun, xəz və dəri materialdan olan paltarlar geymişlər. Xalqların qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində bəzi geyim növləri digər xalqlar tərəfindən də mənimsənilib istifadə olunsada, bəzi geyimlər öz spesifikasiyi ilə seçilir. Hindlilərin milli qadın geyimi olan *sari*, yaponlarda *kimono*, ərəblərin kişi baş geyimi olan *keffiyə*, şotlandların milli kişi geyimi olan *kilt* və s. milli mənsubiyyət barədə açıq informasiya verir. Bundan başqa, geyim insanın hansı sosial təbəqəyə mənsub olduğuna dair təsəvvür yaratmaq xüsusiyyətinə də malikdir.

Türk və qaqauz dillərində geyimlə bağlı etnoqrafizmlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini öyrənərkən türk və qaqauz xalqının mədəniyyətinə digər mədəniyyətlərin təsiri və bunun dilin leksik tərkibində təzahürünü də müəyyən etmiş oluruq. Qədim dövrdə bu dillərdə geyim adlarının ortaq olduğu müşahidə olunur. Lakin sonrakı dövrlərdə türk və qaqauz xalqları fərqli geyim tərzinə yiyələnmişlər. Bu xalqlar arasında mövcud olan din müxtəlifliyi, fərqli tarixi şərait dildə yeni etnoqrafizmlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Geyim adlarından danışarkən buraya üst geyimləri, paltar, baş geyimləri, ayaq geyimləri, zinət və digər bəzək əşyalarının adları aid edilir. Bu geyimlər də, öz növbəsində, cinsiyyətə, istifadə yerinə və s. əlamətlərə görə ayrılır. Müasir türk dilində *geyim* sözünün qarşılığı olaraq *giysi*, *kıyafət*, *giyim* sözləri işlənir. “Güncel Türkçe Sözlük”də *giysi* sözünün izahı aşağıdakı kimi verilir: “*Her türlü giyim əşyası; giyecek, giyim, giyit, don (I), çul, üst, elbise, kılık kıyafet, kıyafet, esvap, libas, ruba, urba*”. [11] Qaqauz dilində *geyim* sözünü ifadə etmək üçün *giyecek*, *kostüm*, bolqar dilindən alınmış *ruba* sözləri işlədilir. Məsələn, yaz rubası (yay paltarı), asker rubası (hərbi geyim), gelin rubası (gəlin paltarı), uşak rubası (uşaq paltarı) və s. [4, 32]

Qədim türk dilində *ton*, *tonug*; *kedüm*, *kedgü* sözləri geyim mənasını ifadə etmişdir. XI-XII əsr abidələrində *ton* sözünün köməyi ilə yaranan bir neçə söz və söz birləşmələri işlənmişdir: *tonug* (geyim), *yamaqlıq ton* (yamalı geyim), *oluq ton* (köhnəlmiş paltar), *eteklig ton* (ətəkli geyim), *tonçı* (dərzi), *kedindi ton* (çox geyilən paltar), *kulak ton* (qolları qısa paltar), *tonluk* (paltarlıq) parça, *taşton* (üst paltar). [9]

“Divani-lüğətit türk”də keçən bir sıra geyim adlarına nəzər salaq: “*Kedük=dəbilqənin altına geyilən tükdən toxunmuş təsək*”; “*Kedük=yağmurluq, plaş. Bax\ kedhük; Kedhgü: geyiləcək hər hansı paltar*”; “*Bərtü=üstə geyibn xırqə, xalat, fartuk. Bax: partu*”; “*Eşük=bürgü, örtü, üstən geyilən, bürünülən hər nəsnə*”; “*Samda =ayağa geyilən səndəl, başmaq (çigilcə)*”; “*Yişim=soyuqda dizlərə geyilən dizlik*”; “*Kedhti: ər ton kedhti = adam paltar geyindi*”. [5, 378]

Türk dilinin geyimlə bağlı etnoqrafizmləri arasında türkmənşəli sözlər azlıq təşkil edir. Belə ki, geyim adlarının çoxu ərəb, fars, fransız, macar, ingilis, rus, yapon, bolqar, yunan və s. dillərdən alınmışdır. Eyni zamanda türk dilindən də bir sıra başqa dillərə geyim adlarının keçdiyini qeyd etməliyik. Türk dilində geyim adları: *aba*, *atlet*, *ceket*, *cübbe*, *fermene*, *kombinezon*, *papak*, *şapka*, *takke*, *papyon*, *parka*, *patik*, *peçe*, *pelerin*, *penye*, *postal*, *kostüm*, *kravat*, *kundura*, *küləh*, *kürk*, *fes*, *filar*, *fistan*, *frak*, *fular*, *galoş*, *çakşır*, *çarık*, *çember*, *bandana* və s.

Əksəriyyəti sadə söz olan etnoqrafizmlərdən başqa, -lık, -luk şəkilçilərinin köməyi ilə isimlərdən düzələn geyim adları da az deyil. Bu şəkilçilər əsasən geyimin bədənə hansı nəhiyəsinə geyinilməsi, geyinilmə məqsədi və yeri ilə bağlı mənə daşıyır. Məsələn: *arkalık*, *başlık*, *boyunluk*, *kolluk*, *kulaklık*, *önlük*, *paçalık*, *rüzgârlık*, *sabahlık*, *gecelik*, *gelinlik*, *göğüslük*, *terlik*, *üstlük*, *yabanlık*, *yağmurluk* və s. Feil köklərindən düzələn geyim adları isə əsasən geyimin geyilmə tərzilə bağlı yaranmışdır: *atki*, *başmak*, *belek*, *bürgü*, *bürümcük*, *cepken*, *çatki*, *çekme*, *çelme*, *çıkma*, *çizme*, *kıvrak*, *koparan*, *kundak*, *kuşak*, *sargaç*, *sarık*, *sıkma*, *takım*, *tulum*, *yaşmak*, *yeldirme* və s.

Türk xalqının geyim mədəniyyətindəki özünəməxsusluq Osmanlı imperiyası dönmində və sonrakı dövrlərdə xüsusilə nəzərə çarpmaqdadır. Osmanlı dönmində qadın, kişi və uşaq geyimləri bir-birindən çox fərqlənməmiş, əsasən *şalvar*, *köynək*, *iç* və *çöl qaftandan* ibarət olmuşdur. Osmanlı geyimlərinin ən mühüm xüsusiyyəti geniş, uzun və qat-qat olmasıdır. Saray adamlarının geyimi isə sadə xalqdan olduqca fərqlənmişdir. Saray qadınları *entari*, *harmaniyə* və *şalvar* geymiş, üzərinə qalın *kəmə*r istifadə etmişlər. Bu geyimlərin üzərindən isə *hırka* və *qaftanlar* geymişlər.

Bu dövrdə istifadə olunan zinət əşyalarının adlarına misal olaraq *hotoz*, *kemer*, *istefan* (*hotoz*), *zülüflük*, *enselik*, *saç bağı*, *gerdanlık*, *iğne*, *çelenk*, *küpe*, *bilezik*, *yüzük*, *zehgir*, *mühür*, *nişan*, *halhal*, *pazubent*, *düğme*, *çaprast*, *zincir*, *saat*, *köstek*, *kemer*, *kemer tokası* və s. çəkə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı sarayında qadınlarla yanaşı, kişilər də zinət əşyalarından geniş istifadə etmişlər.

Cümhuriyyət dönmində geyim tərzində müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, Avropaya meyillilik geyimlərdə də özünü göstərmişdir. Bu dövrdə *şapka* geyinmək dəb halını almış və “Kılık kıyafet kanunu”nda *şapka* geyilməsi haqda, daha sonra isə “şapka kanunu” adlı ayrıca qanun çıxmışdır.

Türk dilində işlənən “*alafranga*” və “*alaturka*” sözləri avropalaşma dövründə geyim və yaşayış tərzindəki müxtəlifliyi ifadə etmək üçün işlədilmişir. Qərb mədəniyyəti və həyat təzi “*alafranga*” (ital., *alla franca*), Osmanlı-türk həyat təzini ifadə etmək üçün isə “*alaturka*” (ital., *alla turca*) sözlərindən istifadə olunmuşdur.

Qaqauz dilində geyimlərlə bağlı etnoqrafizmlər bunlardır: *gölmek*, *don*, *anteri*, *kontoş*, *mamauka*, *fes*, *fistan*, *çember*, *baris*, *bondiça*, *emeni*, *şorap*, *belli*, *baska*, *fita*, *küpe*, *bilezik*, *boncuk*, *sedef*, *stavro*, *çarık*, *kürk*, *keptar*, *aba*, *batik*, *şalinka*, *kastör*, *etek*, *kofta*, *çukman*, *çupak*, *kapt*, *kazakinka*, *iç gölmää*, *yen*, *mintan*, *jilet*, *dulama*, *dolayka* və s.

Qaqauz qadın geyiminin vacib hissələrindən biri *önlükdür*. Önlüyün *fita* və *farta* növləri vardır. Fartanın fitadan fərqi ondan ibarətdir ki, üzərinə ciblər tikilir və müxtəlif naxışlar vurulur. Geyim üzərindən önlük geyinilməsi ev işlərində əlverişli olduğu kimi, eyni zamanda bayramlarda bəzək üçün də geyinilir.

Kuşak, *yelek*, *mintan* da kişi geyimlərinin vacib detallarındandır. Yelek bu gün də aktual geyim növüdür. Rabia Uçkun mintanın daha qədim geyim növü olduğunu, yelekin mintanın dəyişikliyə uğramış forması olduğunu qeyd edir. Gənclər kilsəyə gedərkən və ya bayramlarda *mintan* geyinirlər. Qısa pencək olan *antire* və ya *aba* da ənənəvi kişi geyimlərindəndir. “Moskovun *antire*, Manovun *kontoş* olaraq qeyd etdiyi bu geyimlər görünüş baxımdan eyni paltar növüdür”. [10, 171]

Türk və qaqauz dillərində geyimlə bağlı etnoqrafizmləri öyrənərkən qədim dövrdə geyimlərin, buna görə də geyim adlarının ortaq olduğu müşahidə olunur. Lakin sonrakı dövrlərdə türk və qaqauz xalqları müxtəlif şəraitlərdə yaşadıkları üçün fərqli geyim tərzinə yiyələnmişlər. Bu xalqlar arasında mövcud olan din müxtəlifliyi, fərqli tarixi şərait dildə yeni etnoqrafizmlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Bessarabiyada yaşayan qaqauz türklərinin geyimləri Bolqarıstandakı qaqauz türklərinin geyimlərindən fərqlənir. Bu da müxtəlif mədəniyyətlərin təsiri ilə izah olunur. Eyni zamanda türklərin milli geyimləri də ölkədaxili bölgələrə əsasən müxtəliflik göstərir.

Ədəbiyyat

1. Bahaeddin Ö. Türk kültür tarihine giriş, V cilt, Ankara, 1991, 440 s.
2. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1959, 157 s.
3. Hasarlı, Gülđen. Ocakoğlu, Nuran və Kıcıroğlu, Bahriye. “XVIII. Ve XIX Yy. Osmanlı Sarayı Kadın Giysileri Ve Bir Modernizasyon Çalışması.” Ulusal Meslek Yüksekokulları Öğrenci Sempozyumu. Düzce. 2010.
4. Karanfil G. Gagauz leksikologiyası. Ankara, 2013, 224 s.
5. Kaşğari M. Divanü-luğat-it-türk”. tərcüməçi: R.Əsgər. 4 cildə, I cild, 512 s.
6. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası, II cild, Bakı, “Təknur” mətbəəsi, 2010, 400 s.
7. Məmmədli İ. “Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası”. Bakı “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2009, 272 s.

8. Ocakoğlu N. Osmanlı Sarayı Kadın Giysileri Ve Günümüz Giysi Tasarımına Bir Uyarılma. 2018, Ulakbilge, 6 (30), s. 1537-1548
9. Şəbnəm Həsənli-Qəribova. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. Bakı, 2015, 325 s.
10. Uçkun R. Gagauz Halk Kültüründe Geleneksel Kadın ve Erkek Giyimi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 10(2), 2010, 165-172
11. <https://sozluk.gov.tr/>

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ «СТИХОТВОРЕНИЙ В ПРОЗЕ» И.С.ТУРГЕНЕВА

Арзу Мурадова

Бакинский славянский университет, референт

Азербайджан

Arzu.mooradova@gmail.com

Xülasə

İ.S. TURGENEVİN YARADICILIĞINDA

“NƏSİRFORMASINDA ŞEİR” JANRININ BƏDİİ ORJİNALLIĞI

Məqalədə İ.S. Turgenevin yaradıcılığında "nəsr formasında şeir" janrının xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, onun unikallığı və rus ədəbiyyatının inkişafına təsiri vurğulanır. Turgenevin poetik üsluba xas olan lirik əhval-ruhiyyə və duyğuları ifadə etmək üçün nəsr formasından istifadə etməsi diqqət mərkəzindədir. Nəsr formasında şeirlərin dil və struktur xüsusiyyətləri, obrazların formalaşmasında, estetik təəssüratların ötürülməsində rolu təhlil edilir. Məqalədə İ.S. Turgenevin yaradıcılığına xas olan janr xüsusiyyətləri və estetik prinsiplərin təhlili təqdim olunur.

Açar sözlər: İ.S. Turgenev, şeir, ədəbiyyat, nəsr, janr

Summary

ARTISTIC ORIGINALITY OF “PROSE POEMS” BY I.S. TURGENEV

The article examines the features of the genre of “prose poems” in Turgenev’s work, emphasizing its originality and influence on the development of Russian literature. Turgenev’s use of prose form to express the lyrical mood and emotions in her poetic style is the focus of attention. The linguistic and structural features of poems in prose form, their role in the formation of images and the transmission of aesthetic impressions are analyzed.

Key words: I.S. Turgenev, poetry, literature, prose, genre

«Стихотворения в прозе» занимают особое место в творчестве Тургенева и в истории литературы. Этим объясняется непреходящий интерес исследователей к этому произведению. Можно сказать, что тургеневедами поставлены и во много разрешены проблемы, связанные с изучением этого произведения.

В русской литературе у Тургенева, автора «Стихотворений в прозе», фактически нет предшественников. Можно лишь с большой осторожностью говорить как о предпосылках жанра, введенного в русскую литературу Тургеновым, и о некоторых тенденциях в стихах и в прозе, получивших свое отчетливое выражение в новом жанре. В образцах русской литературы, к которым мог обращаться Тургенев, указывалось на некоторые страницы Гоголя. Также было обращено внимание и на раннюю практику создания русской лирической прозы, например у Карамзина.

«Стихотворения в прозе» И.С. Тургенева, по своей структуре являясь довольно сложным сплавом поэзии и прозы, мелодичности и ритмичности, лаконичной формы и глубины мысли, были отмечены печатью необычной стилистической изысканности, представляя собой особенный, едва ли не единственный феномен не только в русской литературе, но и в мировой. Тем не менее, некоторые исследователи не раз говорили о связи тургеновских «Сенилий» с рядом явлений европейских литератур XIX века. Исследователи провели ряд сопоставлений некоторых его стихотворений в прозе с трудами Бодлера, Леопарди, Шопенгауэра, Гейне и других.

Отношение самого И.С. Тургенева к своим стихотворениям в прозе было весьма противоречивым и неоднозначным. Современники Тургенева были уверены в том, что, несмотря на его

подчеркнутое внешнее равнодушие к «Стихотворениям в прозе», автор всё же придавал большое значение этому циклу своих творений. Мы можем заметить, что в оглавлении к большой тетради чернового автографа Тургенев называет свои стихотворения «Posthuma» («Посмертные»). В этой же тетради, на полях черновика, он указал на их жанровый признак: «Стихотворения без рифм и размера». Однако на заглавном листе рукописи, посланной им для набора в «Вестник Европы», было тщательно и узорно выведено: «Senilia» («Старческое»), а ниже - «40 стихотворений в прозе» в качестве подзаголовка. В воспоминаниях М.М. Стасюлевича читаем: «На выражение моего удивления: что это такое может быть? - он объяснил, что это нечто вроде того, что художник называет эскизами, этюдами с натуры, которыми они потом пользуются, когда пишут большую картину» [1, 849]. Вместе с тем Тургенев рассматривал свои миниатюры и как вещи в известной степени законченные, существующие отдельно друг от друга. Видимо, промежуточность жанра, его неопределенность и новизна заставили автора колебаться в оценке. В одном случае это эскиз, в другом - законченная вещь. Любопытно, что в нескольких письмах Тургенев иногда называет стихотворения в прозе «зигзагами». Название «Стихотворений в прозе» «зигзагами» имело, на наш взгляд, целью подчеркнуть контрастность тем и мотивов, образов и интонаций.

В предисловии же редакции к первой публикации «Сенилий» было дано иное определение: «Мимолетные заметки, мысли, образы, которые отмечались у него на листках под тем или другим впечатлением текущей жизни, как его личной или общественной за последние пять лет» [1, 473].

Стремление И.С. Тургенева выразить свой духовный мир в форме лирической миниатюры определила общий характер повествования, необычность образов, особенности композиции и стиля, всю поэтику стихотворений в прозе. Жанр стихотворения в прозе, как никакой другой, требует от писателя огромного мастерства, а его малый объем – предельный краткости и точности в выборе художественных приемов, при этом композиция, являющаяся одним из основных средств воплощения авторского замысла, играет в нём особо важную роль.

Контраст – один из излюбленных композиционных приемов Тургенева. Но иногда его ассоциации основаны не на противопоставлениях, а на сходстве, и потому некоторые миниатюры представляют собой некие развернутые сравнения. К числу таких стихотворений можно отнести «Камень», «Песочные часы», «Гад», «Без гнезда» и другие.

Сложное многообразие своих дум И.С. Тургенев словно излагает то в виде сна или видения, то в виде лирического рассказа, размышления, то в виде развернутого сравнения. Чаще всего он оформляет свои миниатюры как фантастические видения и сны или как лирические рассказы-зарисовки, которые ближе к жанровым картинам. В «Стихотворениях в прозе» великого русского писателя словно переплетаются два начала: критико-реальное и мистико-фантастическое. В своеобразной форме видений и снов он будто передавал сложные настроения, которые волновали его сознание.

Возникает отдельный вопрос: являются ли «Стихотворения в прозе» циклом? Большинство исследователей не ставят под сомнение тот факт, что «Стихотворения в прозе», несмотря на кажущуюся отрывочность отдельных стихотворений, представляет собой словно единое, стройное композиционное целое.

«В «Стихотворениях в прозе», – пишет С. Шаталов, – непременно ставится и разрешается проблема, выходящая из рамки каждого отдельного слагаемого: не вмещаясь в них, раскрываясь в каждом из них лишь частично, она лишь в рамках всего цикла находит то освещение и раскрытие, которое представляется художнику исчерпывающим» [2, 150].

Тематика «Стихотворений в прозе», без всяких сомнений, многообразна. Тут увлечение поэзией и прелестью молодой жизни и любви; тонкое и свежее чувство природы, преклонение перед силой самоотверженной любви и перед величием подвига; горячее сочувствие всем, кто обделен жизнью, и горькое сознание собственного одиночества; тяжкое чувство от сознания лживости, глупости людской, трепетный ужас перед величием и беспощадностью стихийных сил

природы; спасительное и неиссякающее чувство горячей любви к Родине, к великому языку и литературе народа.

Внутренняя задача «Стихотворений в прозе» — словно быть лирическим послесловием к романам. Но таким «послесловием», чтобы складывался особый, самостоятельный жанр. «Стихотворения в прозе» на рубеже -1870-80-х годов ответили этой задаче полнее, чем собственно проза и собственно стихи. Проза воспринимается в стихотворении в прозе как поэзия не столько в силу внешних сходств со стихом, сколько в результате максимального использования и раскрытия ритмических ресурсов самой прозы.

В жанре стихотворения в прозе именно характер содержания определяет ритм и логику повествования и таким образом речь освобождается от прозаической, будничной отрывистости, и бывает облагорожена в синтаксическом и лексическом плане.

Таким образом, исследователями определено жанровое своеобразие «Стихотворений в прозе» И.С. Тургенева в их обусловленности теми философскими и эстетическими проблемами, которые волновали Тургенева, рассмотрено такие важные вопросы, как композиционно – жанровые особенности «Стихотворений в прозе», прослежены истоки и причины появления этого жанра в творчестве И.С. Тургенева, даны весьма существенные наблюдения над образом лирического героя тургеневских миниатюр, над стилем Тургенева — автора «Стихотворений в прозе», освещена проблема единства тургеневского цикла, что дает возможность проследить эволюцию жанра стихотворения в прозе в последующей литературе.

Литература

1. Стасюлевич М., Из воспоминаний о последних днях И.С. Тургенева, / Вестник Европы. – 1883, № 10, с. 849-860.
2. Шаталов С.Е., Проблемы поэтики И.С.Тургенева. М.: Просвещение, 1969, 328 с.

QƏDİM İNGİLİS DİLİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANDAN İSTİFADƏNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Aynur Muradova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan

Aynur_Muradova@unec.edu.az

Summary

FUTURE TENSE IN OLD ENGLISH

This presented article examines the main linguistic devices used to express future tense in the Old English period. The category of future time, which is a part of the concept of time, reflects a unique concept of time along with the present and past tenses within this system. The article describes the ways of expressing the future tense in various texts, as well as its specific features.

Key words: *future, prediction; desire; modal meaning; a marker of the future*

Резюме

БУДУЩЕЕ ВРЕМЯ В СТАРОАНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В представленной статье рассматриваются основные лингвистические средства, использовавшиеся для выражения будущего времени в древнеанглийском языке. Категория будущего времени, входящая в состав понятия времени, отражает уникальное понятие времени наряду с настоящим и прошедшим временем внутри этой системы. В статье описаны способы выражения будущего времени в различных текстах, а также его специфические особенности.

Ключевые слова: *будущее; прогноз; желание; модальное значение; знак будущего*

İngilis dili tarixində gələcək zamanı ifadə edən konstruksiyaların qrammatikləşməsi problemi tək-cə anqlo-sakson dünyasının həyatı haqqında məlumat mənbəyi kimi deyil, həm də yazı abidəsi kimi tədqiqatlar üçün böyük maraq doğuraraq ingilisdilli bədii ədəbiyyatın inkişafında müəyyən mərhələni əks etdirir.

Gələcək konstruksiyaların paradiqmalaşma dərəcəsini qiymətləndirərkən gələcək zaman kateqoriyasının modallığa olan yaxınlığını qeyd etmək lazımdır. Əgər belə yaxınlıq olmasaydı, modal məsdər birləşmələri əsasında gələcəyin analitik formalarının inkişafı qeyri-mümkün olardı.

Günümüzdə müasir dillərdə gələcək zamanla ifadə olunan fikirlər qədim german dillərində modal ifadə vasitələri ilə ötürülürdü. Bu fikirlər niyyət və ya planlaşdırılan hərəkət, proqnozlar və ya öngürmə mənalarıdır. Gələcəklə bağlı ifadələr ingilis dilində gələcək zaman formalarından çox indiki zaman formalarından istifadə etməklə ifadə edilir. Məsələn:

The train arrives at 8. We are leaving tomorrow. (Qatar saat 8-də çatır. Sabah yola düşürük.)

Müasir german dillərindəki modal feillərin əksəriyyəti qədim dillərdə məhdud leksiko-qrammatik qrup təşkil edən preterite-present feillərə qayıdır. Qədim ingilis dilində on iki preterite-present feil var idi. Bu qrup feillərdə indiki zaman güclü feillərin preterite (keçmiş zaman) formasına, preterite isə ikinci dərəcəli formalaşmaya malik idi. Modal, yəni qiymətləndirici mənaları olan dörd feil: *cunnan* - bacarmaq, *culan* – borclu (məcbur) olmaq, *maȝan* - bacarmaq, *mot/moste* – bacaram/bacardım (məsdəri yox idi) mövcud idi. Sonralar *willan* – istəmək, *arzu* etmək feili preterite-present feillər qrupuna qoşuldu. Qeyri-modal semantikalı altı feil Erkən Müasir İngilis Dili dövründə istifadədən çıxdı. *Dar*, *durren* feilləri standart feillərə qoşuldu. “Malik olmaq” feili qeyri-modal semantikanın iki standart feilini əmələ gətirdi və onun *ought* forması (ahte) “olmalıdır”, “vacibdir” mənalarını aldı və kontekstlərdə bu vahid formada işlənməyə başladı.

Bu dövrdə ingilis dilinin şifahi nitq sisteminin inkişafının ümumi tendensiyalarına uyğun olaraq yaranan sintetik formaların yeni analitik vasitələrlə əvəzlənməsi prosesi başlandı. *Wolde-nin* məsdər ilə birləşməsi *willan* modal felinin məsdərlə birləşmiş formasından yaranmışdır. Qrammatik kateqoriyaları ifadə edən analitik vasitələrin inkişafına məruz qalan *willan* modal feili digər fellərin məsdəri ilə birləşərək çox vaxt mənasını zəiflətməmiş və tədricən yaranan analitik formaların köməkçi feilinə çevrilmişdir. O, gələcəyi ifadə etmək və nisbi gələcək hərəkəti çatdırmaq üçün geniş istifadə olunurdu. Lakin nisbi gələcəyin mənası əsasən asılı şəraitdə açıldığına görə *willan* feilinin digər feillərlə birləşməsi bu şərtlərin təsiri altında baş vermişdir. *Willan* feili məsdər ilə birləşərək, tabeli mürəkkəb budaq cümləsi daxilində subjunctive mood (felin *arzu* şəkli) və zamanların uzlaşması qanunauyğunluqlarına tabe olaraq keçmiş zaman subjunctive mood formasını almışdır. Nəticədə, nisbi gələcək hərəkəti ifadə etmək üçün məsdər ilə *wolde* birləşməsi yarandı və bu forma dildə daha da möhkəmləndi:

Macedonium cu flæt Eunem and Pison ...wolden winnan on hie ... [Orosius]

Makedoniyalılar öyrəndilər ki, İumen və Piso onlara qarşı müharibəyə başlayacaq...

Lakin “*arzu*, *istək*” mənasına gələn modal fellərdən gələcək zamanı yaradan köməkçi feilləri kimi istifadə edərkən bəzən, kontekstin modallıq məzmunu bu feillərin ilkin mənası ilə üst-üstə düşə bilər və bu halda *istək* mənası onu etməyə hazır olmaq mənasına çevrilir.

“*Willan*” feili, *arzu* və niyyət mənasına əlavə olaraq: “*Ond to ælcum bicepstole on minum rice wille ane onsendan*” - “və səltənətimdəki hər yepiskopluğa bir (kitab) göndərəcəyəm” (İncil-Gospel) qədim ingilis dilində gələcək zamanda baş verəcək hər hansı bir hərəkəti və ya sözü yerinə yetirməyə hazır olmaq kimi də ifadə etmişdir.

“*Hie willaȝ ȝow to gafole gāras sellan*” - “Onlar sizə xərac olaraq ancaq nizə verəcəklər” (İncil-Gospel).

Kontekstin modal məzmununun *willan* feilinin leksik mənası ilə üst-üstə düşmədiyi və ya tamamilə zidd olduğu hallarda, bu, artıq qədim ingilis dili dövründən başlayan, *wolde-nin* infinitivlə birləşərək *willan* feilinin desemantizasiya (mənanın tam və ya qismən itməsi) prosesinin sübutu olaraq təzahür edir:

fla com se dæg azimorum on flam hi woldon hyra eastron gewyrcean ... (Gospel)

Pasxa quzusunun kəsilməli (-malı, -məli – felin əmr şəkli) olduğu gün gəldi...

Lakin məcburiyyət (-malı, -məli) və *arzu* mənaları təkcə gələcək zamana deyil, həm də subjunctive mood - tabelik halına yaxındır. Belə ki, bir çox hallarda dildə mövcud olan qeyri-real şəraiti keçmiş zaman subjunctive mood-un şərt budaq cümlələri ilə ifadə edildiyi üçün dilin ifadə vasitələrinin analitik

inkişafa meyilli olması nəticəsində yuxarıda qeyd olunan birləşmənin willan modal felinin keçmiş zaman forması mənaca ona yaxın olan şərti qeyri-reallıq funksiyasını (ehtimalsızlıq) öz üzərinə götürdü:

....gif se hiredes ealdor wiste hwænne se fleof cuman wolde, witodlice he wacude and ne geflafude flæt man his hus underdulfe (Gospel)

....ev sahibi oğrunun nə vaxt gələcəyini bilsəydi, oyaq olardı və evinin dağıdılmasına (zərər vurulmasına) icazə verməzdi.

Beləliklə, qədim ingilis dilində “wolde + məsdər” birləşməsi həm gələcək zaman mənasını, həm də şərti qeyri-reallıq (ehtimal) mənasını ifadə edə bilirdi. Əlavə etmək lazımdır ki, “willan” modal felinin “wolde” formasının artıq o dövrdə dildə tez-tez qismən və ya tamamilə desemantizasiya (mənanın tam və ya qismən itməsi) edilməsi, sonradan leksik mənanın tamamilə itirilməsinə və “wolde” (would) formasının müasir ingilis dilində köməkçi feil kateqoriyasına keçməsinə səbəb oldu.

“Shall” “Will” fellərin təhlili, hərəkətin könüllü və ya qeyri-ixtiyari xarakterindən asılı olaraq, bu fellərin gələcək mənada işlədilməsi tendensiyasını müəyyən etməyə imkan verir. “Will” ilə olan birləşmələr icrası danışanın iradəsindən asılı olan hərəkətləri bildirir. “Shall” ilə olan birləşmələr, danışanın təsir edə bilməyəcəyi obyektiv amillər əsasında gələcəkdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan hərəkətləri ifadə edir. Bu, hər hansı bir vəziyyət, taleyi və ya digər insanların iradəsi ola bilər. Misal üçün,

To-day I wile fro Denmark fle.

Myn harm I wol confesse.

Syn (since) I shal bigynne the game...Here I wile on boke swere, at nevre more ne shal I bere ayen e, loverd, sheld nespere. (Havelock the Dane)

Bu ifadə tərzı Şekspirin dilində kök salmış və bu günə qədər gəlib çatmışdır. Baxmayaraq ki, bu yalnız Briyaniya standartlı İngilis dilində keçərlidir.

XIV-XVII əsrlərdə “shall” ilə olan birləşmələr gələcək zaman və subjektiv mood -un əsas qrammatik modelinə çevrilsə də, sonralar (16-17-ci əsrlərdən) həmin konstruksiyalar “will” ilə əvəz edilmişdir. Bu proseslərin oxşar işıqlandırılmasına T.A. Rastorguyevin əsərlərində rast gəlinir. [1,131]. K.Brunnerə görə orta əsr ingiliscəsində *mot* və *mun* gələcək zaman mənasında da işlənmişdir [4, 88] və Şekspirin dilində, E. Abbottun hesab etdiyi kimi, “must” sadə gələcək zaman mənasında istifadə edilmişdir [3; 222]. Bu ifadə tərzı bir sıra İngiltərə ləhcələrində *vust*-un variantı kimi qorunub saxlanılır. Yorkşir dialektlərində birinci fel (shall) insanın iradəsi ilə bağlı zərurəti, ikincisi isə (will) məntiqi və ya təbii zərurəti ifadə edir.

İcrası nətiqin iradəsindən asılı olan hərəkətləri “will” ilə olan birləşmələr, “shall” ilə olan birləşmələr isə nətiqin bilmədiyi obyektiv faktlar əsasında gələcəkdə həyata keçirilməsi proqnozlaşdırılan hərəkətləri bildirir (şəraiti, başqa insanların iradəsini, taleyi və s.). Feillərin bu mənada istifadə Şekspirin dilində təsbit edildi və yalnız Britaniya Standart İngilis dilində olmasına baxmayaraq, bu günə qədər qorunub saxlanılır. Məlumdur ki, 18-ci əsrdə normativ qrammatika cərəyanını əsas tutan dilçilər “will” ilə ifadə edilən formadansa, birinci şəxsə ifadə olunan “shall” formasının daha düzgün olduğunu elan etdilər. Bununla belə, həm “shall” in birinci şəxslə istifadə qaydası, həm də hərəkətin könüllü və qeyri-iradi xarakteri arasındakı fərqə əsaslanan qayda müasir ingilis dilində nəzərə alınmır. Gələcəyi ifadə edən vasitələrin standartlaşdırılması tendensiyası shall-in və onun ixtisar olunmuş variantının (‘ll - gələcəyin göstəricisi kimi) istifadə tezliyini durmadan will-in xeyrinə artırır.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, semantikaş gələcək modal mənaya yaxın olan iradə (will) və öhdəlik (shall) felləri ilə olan birləşmələrin istifadəsi və gələcək zamanın analitik formalarının inkişafındakı ümumi tendensiyalar bütün german dilləri üçün xarakterikdir.

Ədəbiyyat

1. Rastorguyeva T.A. Dilin morfoloji sistemində variasiya və tarixi dəyişikliklər. M., 1980. 131 s.
2. Suxomlina T.A. Gələcək kateqoriyası və onun linqvistik təzahürü vasitələri: filologiya üzrə tezis. Samara, 2007. 173 s.
3. Abbott A. Şekspir qrammatikası. London, 1979. 222 s.
4. Brunner K. Orta İngilis Qrammatikasının Konturları. Kembridj, 1963. 88 s.

TƏBİƏTƏ MÜNASİBƏT İNSAN MƏNƏVİYYƏTİNİN ÖLÇÜSÜ KİMİ (MİR CƏLAL PAŞAYEV VƏ ÇİNGİZ AYTMAOVUN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

Bella Musayeva

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan
bella-musaeva@rambler.ru

Summary

THE RELATIONSHIP OF HUMAN SPIRITUALITY TO NATURE LIKE HIS BREAD (BASED ON THE WORKS OF MIR JALAL PASHAYEV AND CHINGIZ AYTMAOV)

In the modern era, when the problems of ecology and nature protection have faced humanity with particular acuteness, artistic literature has a huge educational potential. In the article on the material of works of outstanding representatives of Azerbaijani literature, Mir Jalal Pashaev ("Manifesto of a Young Man") and Kyrgyz literature of Chingiz Aitmatov ("White steamboat"), the manifestation of human qualities of heroes through their attitude to nature is considered. Special attention is paid to the display of high artistic skill of the writers in the description of nature, which is aimed at instilling in the reader love for nature and awareness of the need for a careful attitude towards it.

Key words: nature, spirituality, source of life, protect, forest

Резюме

ОТНОШЕНИЕ ДУХОВНОСТИ ЧЕЛОВЕКА К ПРИРОДЕ НРАВИТСЯ ЕГО ХЛЕБ (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ МИР ДЖАЛАЛА ПАШАЕВА И ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА)

В современную эпоху, когда перед человечеством с особой остротой встали проблемы экологии, защиты природы, огромным воспитательным потенциалом обладает художественная литература. В статье на материале произведений выдающихся представителей азербайджанской литературы Мир Джалала Пашаева («Манифест молодого человека») и киргизской литературы Чингиза Айтматова («Белый пароход») рассматривается проявление человеческих качеств героев через отношения к природе. Особое внимание уделяется показу высокого художественного мастерства писателей в описании природы, что направлено на воспитание в читателе любви к природе и осознание необходимости бережного отношения к ней.

Ключевые слова: природа, духовность, источник жизни, защита, лес

Müasir dövrün ən ağırlı problemlərindən biri iqtisadiyyatın, texnologiyanın sahibkarlığın inkişafı nəticəsində təbiətə qarşı amansız münasibətin güclənməsidir, və bu səbəbdən də insanın təbiətə vurduğu zərər gün-gündən artır, meşələrqırıqlaraq yer üzünün yaşıl örtüyü məhv olması təhlükəsi yaradır, nadir heyvanlar öldürülərək məhv olmaq həddinə çatır, və sair və ilaxir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2024 il respublikamızda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik” ili elan edilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Onu da qeyd etmək ki, təbiətin qorunması uğrunda gedən mübarizədə bədii ədəbiyyat misilsiz imkanlara malikdir. Məlumdur ki, təbiət mənzərəsinin əksi, başqa sözlə desək, peyzay ədəbi əsərin forma ünsürlərindən biridir və bir çox funksiya daşıyır. Belə ki, o, əsərin məzmununu, qayəsini aydınlaşdırmaq üçün vacib bədii vasitədir, oxucunu müəyyən əhval-ruhiyəyə kökləyir, qəhrəmanların daxili aləmini açıqlanmasına yardım edir, müəllifin fikrini izah edir, genişləndirir.

Təbiət lövhələri bədii ədəbiyyatda qədim dövrlərdən öz əksini tapmışdır. Biz bunu qədim türk eposu “Dədə Qorqud” dastanında da müşahidə edə bilərik. Buradainsan həyatının ağaclardan, sudan, dağlardan, quşlardan və s. təbiət hadisələri ilə sıx bağlılığı göstərilir

*Sübh erkən durmuşsan,
ağ ormana girmişsən.
Ağ qovağın budağından
yırğalanıb keçmişsən ,*

“Dədə Qorqud” eposunda insanın təbiətin sanki övladı olması vurğulanır. Təbiət bir ana kimi insanın harayına gəlir, onun sağlamlığını qoruyur, ona şəfa gətirir. Məsələn, “Dirsə xan

oğlu Buğac boyunda” Xızır Buğacın yarasını üç dəfə sıgallayıb deyir: “Oğlan, qorxma, sənə bu yaradan ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi ilə ananın südü sənə yarana məlhəmdir”. Dastandan yüzlərlə belə misal gətirmək olar. Beləliklə, qədim dövrlərdən ədəbiyyatda təbiətin insan üçün əhəmiyyəti xüsusi vurğulanırdı və, əlbəttə ki, insanın da təbiətə qarşı münasibəti həssas və diqqətli olmasının labüdlüyü təsdiqlənirdi.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, təbiət lövhələlərinin əksi ədəbiyyat əsərlərində bir çox funksionu yerinə yetirir, və bu funksionlardan biri, bəlkə də elə birincisi, obrazların daxili aləmini, fərqli xüsusiyyətlərini aşkar etmək və təbiətə məhəbbət hissini gücləndirməkdir. Belə ki, təbiətə olan münasibət hər bir zaman insanın mənəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. İntibah dövrünün məşhur italyan rəssamı və heykəltəraşı Leonardo da Vinçi təbiətin maarifləndirici, tərbiyəvi imkanları haqqında belə də deyirdi “Təbiət hər şeyə o qədər diqqət yetirib ki, hər yerdə öyrənmək üçün bir şey tapırsan”. XIX əsrin məşhur rus rəssamı Nikolay Rerix isə insanın təbiətə yanaşmasını onun daxili xüsusiyyəti ilə uzlaşdırırdı: “Təbiətin səsləri ona açıq ürəklə daxil olanlar üçün səslənir”. Rus yazıçısı M.Prışvinin sözləri ilə desək, insan təbiətin bir hissəsidir və onun qanunlarına tabe olmağa məcburdur, məhz təbiətdə insan həyatın sevincini, onun mənasını və məqsədini dərk edir, təbiətin fonunda onun mənəvi və fiziki imkanları aşkarlanır”

Bu nöqteyi-nəzərdən türk dünyasının görkəmli nümayəndələri Azərbaycanın xalq yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin və Qırğızstanın xalq yazıçısı Ç. Aytmatovun əsərləri təhlil üçün zəngin material verir.

Mir Cəlal Paşayev ədəbiyyata şair kimi gəlsə də, onun bədii istedadı məhz nəsr əsərlərində parladı. Filologiya elmləri doktoru, professor Aqil Hacıyevin yazdığı kimi: “Mir Cəlal nəsr XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələdir. Bu, təkcə yazıcının parlaq və orijinal yaradıcılığı kimi deyil, həm də Azərbaycan xalqının bugünkü müstəqilliyə qədəm qoyduğu mürəkkəb yolun real əksi kimi maraqlıdır [3, s.5] .

Nəsr yaradıcılığını kiçik hekayələrlə başlayan yazıçı “Diriliş adamı”, “Bir gəncin manifesti”, “Açıq kitab”, “Yolların apardığı yer” və s. kimi irihəcmli romanlar yaratmışdır”. Amma hansı janrdan işləməsindən asılı olmayaraq, hər birində ana xətt aydın görünür - insana sevgi, onun taleyinə qayğı, bütövlükdə cəmiyyətin həyatı ilə bağlı qaygıları. Mir Cəlal öz əsərlərində zamanımızın aktual problemlərinə toxunur, mənəvi-əxlaqi problemlər qoyur və həll edir. Bu əsərlər güclü tərbiyəvi potensiala malikdir. Ana yurdun gözəlliyini böyük məharətlə təsvir edən yazıçı Mir Cəlal yaradıcılığının bədii üsullarından biri təbiət lövhələri vasitəsilə fikrini oxuculara çatdırmaq idi. Vətənpərvər yazıçı-bədii dilin bütün vasitələrindən istifadə edərək doğma yurdun hər qarışını, onun meşələrini, torpağını, dərələrini, çaylarını elə böyük məhəbbətlə əks edir ki, sanki oxucu onları əyani olaraq görür, onun cazibəsini hiss edir, və bununla müəllif öz sevgisini oxucularına da ötürmək istəyir. Bəlkə də oxucu bu dərələrin, bu meşələrin yanından dəfələrlə laqeyd keçib, onlara diqqət yetirməyib, ancaq Mir Cəlalın zərif, incə epitetlərlə, maraqlı təşbehlərlə yaratdığı mənzərə onu bu gözəlliyi yenidən duymağa, ona qarşı diqqətli olmağa çağırır.

« Bağçalar dərəsinin sağ tayında cənubə doğru uzanıb gedən və təzəcə şumlanan əkin yerləri məxmər kəmə kimi dağıları qucumaqda idi. Zəmilərdən qalxan nəmli torpaq qoxusu yenidən açılan bənövşə quzuçiçəyi ətrinə qarışaraq havaya bir təzəlik mülayimlik gətirmişdi. ...Cida boyu qalxan günəş cənubə axan müxtəlif biçimli, müxtəlif şəkili, əlvan buludlar arxasında gah çıraq kimi yanır, gah köz kimi sönür gah kəhrəba kimi saralır, gah sədəf kimi parıldayırdı” [2, 15] Onun qələmi altında cansız təbiət belə canlanır, yazıçı onları insana məxsus hisslər və xüsusiyyətlərlə təsvir edir "Meşənin arasından axan sular yaşıllıqlarda gümüş kimi işıldayıb qayaların altına soxulur. Bir az yuxarıda, az qala torpaqdan üzülmüş, üstünü xəzəl basmış, lakin nazik budaqlarını göyə uzadan, yaşamaq istəyən kollar görünür. Onların dibində tək-tək baş qaldıran bənövşələr yoldan ötənlərə baxır", və yaxud “Buludlu göy intizar çəkən bir qəlb kimi çırpınır bir an da eyni vəziyyətdə qalmırdı. Gördüyümüz kimik, burada insan və təbiətin vəhdəti nümayiş edilir.

Yazıçı təbiətin gözəlliyini təsvir etməklə yanaşı çox vacib bir fikri də vurğulayır: təbiət insan üçün həyat mənbəyidir, onu yaşamaq üçün zəruri olan qida ilə təmin edir. “Bir gəncin manifesti”

romanının personajının bu torpağı əkib, biçib, becərib ailəsini dolandırmaq arzusu onun oxuduğu mahnıda öz əksini tapır. .

Dolayda kəklik qovdum
Dağda yemlikdən doydum
Mənə bol ruzu verən
Torpağa nişan qoydum [2, 16]

Pedaqogika üzrə fəlsəfə elmləri doktoru, dosent Allahverdi Eminov Mir Cəlal yaradıcılığında təbiət mövzusunun araşdıraraq yazır: “Mir Cəlal təbiətdə axtardığı və gördüyü predmetlərə həyatın ifadəçisi kimi yanaşır, onun nəzərinə zahirən diqqəti cəlb etməyən, atılıb qalmış hansısa daş parçası onun üçün canlıdır, həyatı öz anlayışında görmək istəyir, həyatı ifadə edir, yaxud həyatı xatırladır, bu məqamda gözəlliklə xeyirxahlıq bir-birini tamamlayır” [1,18]

Təbiətin gözəlliyi ilə xeyirxahlıq kimi bir xüsusiyyətin birləşməsini biz Qırğızstanın xalq yazıçısı Ç. Aytmatovun əsərlərində də görürük. Məsələn, yazıçının məşhur əsəri “Ağ gəmi” povestində ki Ana Maral haqqında əfsanədə təbiət gözəlliklə əlaqələndirilir və gözəllik yaxşılıq, humanizm anlayışları ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olduğu göstərilir. İnsanlara sevinc, arzuların yerinə yetirilməsini gətirə biləcək Ana Maral qeyri-adi dərəcədə gözəldir. Aytmatovun sözləri ilə desək, onun balalarının gözlərinin gözəlliyinə "göydəki ulduzlara həsəd aparırdı".

Bundan əlavə Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti” və Ç. Aytmatovun “Ağ gəmi” əsərlərində bir çox oxşarlıq tapmaq olar. Məsələn, Mir Cəlalı balaca qəhrəmanı Baharla Çingiz Aytmatovun səkkiz yaşlı qəhrəmanı Oğlan (müəllif öz qəhrəmanına ad vermir. Onu konkret yox, ümumiləşmiş bir obraz kimi təqdim edir) ilə doğmalaşdıran onların canlı təbiətə olan məhəbbətidir. Bunların hər ikisi hələ fidan dövrlərində olmaqlarına baxmayaraq həyatın acı üzü ilə rastlaşıblar, aycaq onların qəlbi heç də kobudlaşmayıb, çəkdikləri əzab-əziyyətə baxmayaraq həyata, təbiətə olan sevgini saxlaya biliblər, gözəlliyə həssasdırlar. Bahar körpə ceyranı nəvazişlə sığallayır, onu uşaq kimi oxşayır, onu zalım insanlardan qoruyur, Oğlan isə Ana Maralı və onun balalarının gəlişinə, daha doğrusu, qayıdışına nə qədər sevinir, çünki Ana maral onun üçün saflıq, səadət, ədalət və gözəllik rəmzi idi.

Aytmatovun əsas qəhrəmanı Oğlan tənhadır, tənhalıqdan əzab çəkir, hətta bu boşluğu sanki təbiətin yardımı ilə doldurmaq istəyir, təbiəti köməyə çağırır. O, ağacları, gülləri, otları, hətta daşları da öz zəngin təxayülündə canlandırır, onların içində özünə dost tapır, onlarla dərdləşir, öz istək və arzuları ilə bölüşür. Povestdə Oğlanın dili ilə verilən bu sözlərə diqqət yetirək: “Şiralcinlər vəfalıdır. Ələlxüsus, o vaxt ki, kim isə sənin xətrinə dəyib və səni göz yaşları boğur, ancaq istəmərsən ki, bunu başqaları görsün, onda ən yaxşısı şiralcinlərin kölgəsində gizlənməkdir.” [4, 593]

Yerib gəlmişkən, onu da deyək ki, Fransada yaşayıb yaradan, fransız dilində yazan, Banin təxəllüsü ilə məşhurlaşan azərbaycanlı yazıçı Ümbülbani Əsədullayevanın (Banin) “Qafqaz günləri” əsərində də biz eyni üsulu görə bilərik. Uşaqlıq illərini xatırlayan, anasız böyüyən və isti nəvazişə ehtiyac duyan balaca Ümbülbani də o zaman Bakı bağlarının meynələri altında uzanıb xəyalən düşünərdi ki, meynə yarpaqları babasının əlləridir və onun çiynlərini məhəbbətlə sığallayır. Bununla da təsəlli tapardı.

Qeyd etdiyimiz kimi, təbiətə münasibət insanın daxili aləminin, xarakterinin göstəricisidir. Təsədüfi deyil ki, Ç. Aytmatovun “Ağ gəmi” povestində əzəzil, rüşvətxor, daim sərxoş, mənəviyyət-dən uzaq olan Orozqul ona tapşırılmış nadir ağacları qormağ əvəzinə qoruğun ağaclarını vəhşicəsinə qırıb satır: onun üçün meşə gəlir mənbəyidir, gözəlliyi ilə valeh edən Ana Maral isə ancaq qarnını doyduran qida məhsulu. Onun tam əksi olan mülayim, xeyirxah, hər kəsin köməyinə gəlməyə hazır olan Mömin baba isə hər ağacın qaydına qalır, onlara canlı məxluq kimi yanaşır, onları əzizləyir.

Orozqul kimi insanlar Ana Maralın gözəlliyini, qürurlu duruşunu, ulduzların həsəd apardığı gözlərini qiymətləndirə bilərdimi? Əsla yox, çünki Orozqul Marala ancaq qarnını doyduran bir məhsul kimi baxır. Eynən də “Bir gəncin manifesti” əsərində ingilislər, dahi Səməd Vurğunun təsvir etdiyi Azərbaycan çöllərinin gözəli ceyranın qədrini bilə bilərdimi? Ceyran onlar üçün yalnız bir oyuncaq idi. Bunlara bənzər adamlar maralları öldürərək, çoxəsrlilik qorunan meşələri kəsərək gözəlliyi məhv etdilər. Buna görə də maralların acı taleyi haqqında hekayəni tamamlayan Ç. Aytma-

tov öz kədərini xalq əfsanələri və mahnılarının poetik üslubunda yazılmış sözlər ilə ifadə edir: Artıq marallar yoxa çıxdı.. Dağlar maralsız qaldı. Maral böyürtüsü nə gecə yarısı eşidildi, nə də sübh çağı... Meşələrdə, talalarda otlayan buynuzlarını brlinə sıxıb qaçan, yarqanlardan sıçrayıb quş kimi uçan marallar gözə dəymədi... Elə insanlar dünyaya gəldi ki, bütün ömrü böyu bir maral da görə bilmədi. Marallar haqqında yalnız nağıllarda eşitdilər və məqbərələrdə buynuzlarını görürdülər " [4,636]. Bu sözlərdə gələcək nəsillərin əxlaqı üçün həyəcan duyulur - təbiət məhv olur, yəni gözəllik məhv olur, insanlar gələcəkdə ruhun gözəlliyini itirməyəcəklərmi?

Onu da deyək ki, İnsanın təbiətə zərərli təsiri Aytmatovun bir çox əsərlərində həyəcanla əks olunur . Bu xüsusilə yazıçının son əsəri “ Dağlar çökəndə” romanında özünü göstərir.

Beləliklə, M.C.Paşayev və Çingiz Aytmatov öz əsərlərində təbiət lövhələrinə geniş yer verərək, təbiətə münasibəti insan mənəviyyatının göstəricisi kimi səciyyələndirirlər və güclü tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdilər.

Ədəbiyyat

1. Eminov Allahverdi Mir Cəlal nəsrində təbiət: dolğun təsvirlər, canlı lövhələr // 525-ci qəzet.- 2022.- 16 aprel
2. Mir Cəlal Paşayev., II cild. Bakı, 2008. - 462 s.
3. Мир Джалал Пашаев. Роман. Рассказы. Лирические миниатюры. Баку: Чалышоглу, 2007. – 453 с.
4. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2009.-760 s.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПОРТРЕТ КАК ЖАНР В ТВОРЧЕСТВЕ МАРКА АЛДАНОВА

Флора Наджиева

Бакинский славянский университет
доктор филологических наук, профессор
Азербайджан
flora_nadji@mail.ru

Xülasə

ƏDƏBİ PORTRET JANR KİMİ MARK ALDANOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Məqalədə ədəbi portret janrından söhbət gedir. “Birinci dalğa” rus muhacirat ədəbiyyatının nümayəndəsi yazıçı Mark Aldanovun bu janrda yazılmış əsərləri təhlil edilir. Tarixi romanları ilə tanınan yazıçı həm də məşhur tarixi və siyasi xadimlərin “ədəbi portretləri”ni yaradıb. Bütün bu əsərlər M.Aldanova xas olan xüsusi yaradıcılıq üslubu (səmimi intonasiya, obyektivliyə cəhd, ironiya və s.) ilə seçilir.

Açar sözlər: Mark Aldanov, rus muhacirat ədəbiyyatı, janr, ədəbi portret

Summary

LITERARY PORTRAIT AS A GENRE IN THE WORK OF MARK ALDANOV

The article is devoted to the genre of literary portrait. The works of this genre in the works of the “first wave” Russian diaspora writer Mark Aldanov are analyzed. Known for his historical novels, the writer also created many “literary portraits” of famous historical and political figures. All these works are distinguished by the special creative manner inherent in M. Aldanov (confidential intonation, desire for objectivity, irony, etc.).

Key words: Mark Aldanov, literature of Russian abroad, genre, literary portrait

Литературный портрет – это один из своеобразных жанров мемуарной литературы. В них автором создаются, вернее, воссоздаются образы его современников. Этот жанр обладает как информативно-познавательной, так и художественной силой воздействия на читателя, так как сочетает в себе как документальное, так и художественное начала. литературного портрета широко распространён в мировой литературе, его традиции можно проследить и в русской литературе, начиная с XIX века (Герцен, Короленко, Горький).

Марк Алданов, представитель русской литературной эмиграции «первой волны», просла-

вившийся своими историческими романами, также обращается к жанру литературного портрета. Он создаёт множество великолепных образцов этого жанра, занявших достойное место в его литературном наследии. Литературные портреты М.Алданова, пользующиеся неизменным успехом у современников, востребованы и сегодня. Они высоко оцениваются исследователями (Седых), включаются во многие издания произведений М.Алданова, а также выходят отдельными сборниками [2].

Одним из первых произведений этого жанра стало «Убийство Урицкого» (журнал «Современные записки», 1923 г.), которым Алданов выдвигает свою версию причины этого убийства, совершенного молодым человеком Леонидом Каннегисером. Опровергая этническую подоплёку, Алданов считает, и это подтверждается его очерком, что причиной была горячая любовь к России, а также чувство еврея, желавшего перед русским народом, перед историей противопоставить своё имя имени Урицкого.

Литературные портреты М.Алданова преимущественно посвящены не людям искусства, а политикам, общественным деятелям, порой даже не совсем известным. Но в каждом из них присутствует не только характеристика тех или иных персонажей, но и глубокие размышления автора о современной ему жизни, даже если эти портреты и затрагивали самые далёкие пласты прошлого. Так, например, в литературном портрете «Дюк Эммануил Осипович де Ришелье», содержатся размышления автора об эмиграции, о судьбах людей, живущих на чужбине. Сам познавший тяготы жизни вдали от родины, Алданов выносит вердикт: «Эмиграция – не бегство и, конечно, не преступление. Эмиграция – несчастье» [2, т.1, 25-26].

Алданов в своих литературных портретах всегда стремится к объективности в описании того или иного лица или исторического события. Например, в литературном портрете, названном «Ванна Марата», где речь идёт о тайне убийства Марата, он пишет: «В подвальном этаже музея восковых фигур Гревена изображена в естественную величину сцена убийства Марата. Весьма осведомлённые историки писали в своё время, что она изображена довольно точно. Это замечание нужно, однако, приписать снисходительности историков. Левая часть сцены действительно почти не оставляет желать лучшего в смысле точности, но правая целиком выдумана» [2, т.1, 125].

Обращается М.Алданов и к образу Сталина («Сталин»), где отчётливо просматривается ещё одна особенность литературных портретов писателя. Создавая облик Сталина, он параллельно обращается и к его окружению – большевистским вожакам (Ленину, Камо, Троцкому). Это нужно для того, чтобы ярче подчеркнуть его индивидуальность. «Сталин залит кровью так густо, как никто другой из ныне живущих людей, за исключением Троцкого и Зиновьева. Но свойство редкой силы воли и бесстрашия, по совести, отрицать в нём не могу. Для Сталина не только чужая жизнь копейка, но и его собственная, – этим он резко отличается от многих других большевиков» [2, т.2, 127].

В некоторых случаях М.Алданов, характеризуя своих героев, прибегает к иронии, делая её одним из действенных средств раскрытия характера той или иной исторической личности. Это в полной мере присутствует в характеристике Троцкого: «Вся Октябрьская революция была, так сказать, бенефисом Троцкого. По крайней мере, он, говоря о ней в ту пору и впоследствии, неизменно держал себя как «бенефициант» – как бенефициант подчеркнуто скромный и растроганно-тактичный. Он взволнованно раскланивался с современниками и с историей, взволнованно принимал букеты и часть их передавал другим участникам спектакля, заботливо выбирая для этого букетики похуже и участников побездарней» [2, т.2, 136].

Алданов создал и одноименный литературный портрет Гитлера. Он начинает раскрывать его образ задолго до прихода к власти: «В ту пору и в Германии и вне её было обязательно говорить о нынешнем диктаторе не иначе, как о человеке ничтожном и неумном. Мысль о том, что его планы могут увенчаться успехом, ничего, кроме смеха, не вызывала. Последовавшие события показали, как неоснователен был такой взгляд, и тогда казавшийся мне странным» [2, т.2, 143].

Алданов завершает свой портрет Гитлера словами: «..на целых периодах в жизни того или другого народа человечество бывает учится: вот как не надо делать историю!» [2, т.2, 167].

Литературные портреты М.Алданова отличаются особой доверительной интонацией. Он словно приглашает читателя вместе с ним поразмыслить над теми или иными вопросами истории, политики, помогает ему увидеть наиболее объективный и достоверный облик того или другого исторического лица, политического деятеля, той или иной личности. Очень интересно прокомментировал эту взаимосвязь читателя и писателя на примере творчества М.Алданова Г.Адамович в своей статье «Одиночество и свобода»: «Автор незаметно даёт читателю почувствовать, что его, читательское, суждение может оказаться столь же интересным, ценным, как его собственное» (1, с. 708), и далее: «У него – особый, редкий дар: он как бы непрерывно заполняет пустоты в читательском сознании, ни на минуту его не отпуская, но при этом нисколько его не утомляя» [1, 707].

Но, пожалуй, самой характерной чертой алдановского творчества является, по общепринятому мнению, то, что всё, написанное Алдановым, окутано его ироническим отношением, особенно в отношении создаваемых им героев. Это, можно сказать, составляет одну из самых основных черт его искусства создания полнокровных, достоверных героев. Это в полной мере отразилось почти во всех литературных портретах Марка Алданова. Этот жанр, наряду с историческими романами и повестями писателя, занял значимое место в его творчестве, а великолепные образцы этого жанра по праву считаются одними из лучших в ряду произведений подобного рода в мировой литературе.

Литература

1. Адамович Г. Одиночество и свобода // М.А.Алданов. Ключ. Бегство. Пещера. М.: Захаров, 2002.
2. Алданов М. Портреты. В 2-х тт. Москва: Захаров, 2007.
3. Никоненко Ст. Вступительное слово // М.А.Алданов. Большая Лубянка. М.: Олма-Пресс, 2002.
4. Седых А. М.А.Алданов // М.А.Алданов. Девятое термидора. Чёртов мост. Заговор. Святая Елена. М.: Захаров, 2002, с.646-647.

METAFOR VƏ METONİMİYANIN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Günəl Nağıyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan

gunel.yusifova@yahoo.com

Summary

DISTINCTION BETWEEN METAPHOR AND METONYMY

Both metaphor and metonymy, encountered in both speech and writing, share similarities, but also possess certain differences. While metonymy presents an association between two concepts, the term metaphor is based on similarity of understandings. When people use metonymy, they usually do not aim to transfer qualities from one reference to another as in metaphor. Both metaphor and metonymy involve substituting one word for another. However, in metonymy, the substituted word is referenced more clearly. In metaphor, the writer compares two different objects to create unusual or imaginary similarities.

Key words: *metaphor, metonymy, rhetorical device, speech, language, style.*

Резюме

РАЗЛИЧИЕ МЕТАФОРЫ И МЕТОНИМИИ

Фигуры речи, встречающиеся как в устной, так и в письменной речи - метафора и метонимия, имеют как определенные различия, так и схожие черты. В то время как метонимия представляет собой ассоциацию между двумя понятиями, термин метафора основан на аналогичном сходстве понятий. Когда люди используют метонимию, они обычно не хотят передавать качества от одного объекта к другому, как в случае с метафорой. И метафора, и метонимия - это замена одного слова другим. Однако в метонимии заменяемое упоминается более

четко. В метафоре же писатель сравнивает два разных объекта, чтобы создать необычное или воображаемое сходство.

Ключевые слова: метафора, метонимия, риторический прием, речь, язык, стиль.

İngilis dilində bir-biri ilə oxşar olan və eyni zamanda aralarında müəyyən fərqlər olan iki nitq fiquru var: metafor və metonimiya. Hər iki figur həm danışığda, həm də yazıda rast gəlinir. Xüsusilə yazılı diskursda metafor və metonimiya yazıçıların istifadə etdiyi üslubi vasitələrdəndir.

Metafor - sözün və ya ifadənin hərfi mənada tətbiq oluna bilməyən obyektə və ya hərəkətə tətbiq olunduğu nitq fiqurudur.

İngilis dilinin Kembric lüğətində yazılır: “Metafora ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinir. Hər hansı bir şəxs və ya obyektə oxşar xüsusiyyətlərə malik hesab edilən bir məfhumə istinad edərək bir insanı və ya obyekti təsvir edən ifadədir” [1].

R. Dirvens yazır: “Metafor ritorik təsir yaratmaq üçün bir şeyə birbaşa istinad edərək digərini xatırladan nitq fiqurudur” [2, s. 22]. O, iki fərqli fikir arasında gizli oxşarlıqların müəyyən edilməsini təmin edə bilər. Metaforlar adətən oxşarlıq və ya bənzətmə yaratmaq üçün işlədirlər.

Metaforlar adətən digər nitq fiqurları, məsələn antiteza, hiperbola, metonimiya ilə müqayisə edilir. Biz bu tezisdə metaforu metonimiya ilə müqayisə edirik.

Metafor metonimiyadan fərqlidir, iki termin bir-birindən fərqli olan düşüncə tərzini nümayiş etdirir.

Metonimiya – hər hansı bir konseptin adının onunla məna cəhətdən bağlı olan digər bir ad və ya ifadə ilə əvəzlənməsidir.

Hər iki üslubi vasitə qədim zamanlardan günümüzdə qədər həm yazılı, həm də şifahi nitqdə geniş işlədilir.

K.Burk metonimiyayı dörd əsas trop növlərindən biri kimi təqdim edir: metafor, metonimiya, sinekdoxa və ironiya [3, s. 503]. O, “A Grammar of Motives” kitabında onların hər biri haqqında geniş məlumat verir.

R. Yakobson tropda əsas dixotomiyanın metafor və metonimiya arasında olduğunu iddia etdiyi halda, K.Burk əsas fərqliliyin ironiya ilə sinekdoxa arasında olduğunu iddia edir [5, s. 106].

Hər iki nitq fiquru gündəlik nitqdə istifadə olunmaqla yanaşı, şeirlərdə və bir çox bədii əsərlərdə geniş şəkildə işlədilir. Yunan və Latin ritorika alimləri metafor və metonimiyanın öyrənilməsində mühüm rol oynayıblar.

Metonimiya iki anlayış arasındakı assosiasiyayı təqdim etdiyi halda, metafor termini anlayışların analogi oxşarlığına əsaslanır. İnsanlar metonimiyadan istifadə etdikdə, adətən metaforda olduğu kimi, keyfiyyətləri bir istinaddan digərinə ötürmək istəyirlər.

İngilis dilində metonimiyayı aydın izah etmək üçün aşağıdakı nümunələri verə bilərik:

Dish – “a whole plate of food” əvəzinə istifadə oluna bilər. Hand – “assistance” termininin əvəzinə, tongue – “language” termininin əvəzinə işlədilər bilər [4].

Metonimiya yeni təsvirlər yaratmaq, sözləri, ifadələri daha güclü və təsirli etmək və mürəkkəb ideyanı və ya duyğuları daha yığcam şəkildə çatdırmaqla yazını (nitqi) gücləndirə bilər. Bir şeyi digəri ilə əvəz etməklə, yeni konseptlər formalaşdırmaq olur. Metonimiya sadə söz seçiminə daha dərin məna və ya mürəkkəblilik verə bilər. Məsələn, ingilis dilində *crown* sözü çox zaman *king* və *queen* sözlərinin əvəzinə metonimiya kimi işlədilir.

Həm metafor, həm də metonimiya bir sözün digəri ilə əvəz edilməsidir. Lakin metonimiyada əvəz edilən sözə (ifadəyə) daha aydın istinad edilir. Metaforda isə yazıçı qeyri-adi və ya xəyali oxşarlıqları yaratmaq üçün iki fərqli obyekti müqayisə edir.

Hər iki nitq fiquruna aid nümunə təqdim edək:

Metafor:

All the world's a stage. And all the men and women merely players; they have their exits and their entrances. And one man in his time plays many parts, His acts being seven ages (W.Shakespeare).

Books are the mirror of the soul (V.Woolf).

America has tossed its cap over the wall of space (John.F.Kennedy) [6].

Metonimiya:

Friends, Romans, countrymen, lend me your ears (W.Shakespeare. Julius Ceasar).

Bu nümunədə *ears* sözü *attention* və ya *listening* mənasında metonimiya kimi istifadə olunub.

As I drift back into the sleep, I cannot help thinking that it is a wonderful thing to be right about the world (R.Russo. Straight Man) [4].

Bu nümunədə *world* sözü metonimiya kimi işlədilir.

Hər iki nitq fiqurunu istifadə etməyin əhəmiyyətini belə müəyyən etmək olur:

- 1) yazıya (yaxud danışığa) yaradıcılıq əlavə etmək;
- 2) emosionallıq formalaşdırmaq;
- 3) təsvirin gücündən istifadə etmək;
- 4) fikir oyatmaq və s.

Ədəbiyyat

1. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/metaphor>
2. Dirvens, R. et al. *Metaphor and metonymy in contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2002, 220 p.
3. Kenneth, B. *A Grammar of Motives*. New York: Prentice Hall Inc. pp. 503-09, 1998.
4. *Metonymy - Examples and Definition of Metonymy. Literary Devices*. 2020-08-12. Retrieved 2021-03-22.
5. Jakobson, R. *Selected Writings: Word and Language*, Vol 2. The Hague: Mouton, 1971, 340 p.
6. *Metaphor - Examples and Definition of Metonymy. Literary Devices*. 2020-08-12. Retrieved 2021-03-22.
7. <https://byjus.com/english/metaphor/>

ТЮРКИЗМЫ-НЕОЛОГИЗМЫ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Мушгюназ Нагиева

Бакинский Славянский Университет, диссертант, преподаватель
mushgunaz_90@mail.ru

Xülasə

UKRAYNA DİLİNDƏ TÜRKÇÜLÜM-NEOLOGİZM

Məqalə XXI əsr türkçülülərinə həsr olunub. ukrayna dilində. Bu məsələ ilə bağlı son araşdırmaları təhlil edir. Türkçülülər türk dünyasının flora və faunasını, həyat həqiqətlərini, adət-ənənələrini adlandırmaq üçün götürülüb. Neoloji lüğətin tematik təsnifatı təbii, kulinariya, ictimai-siyasi və inzibati, maddi və mənəvi mədəniyyət lüğətinə aparılmışdır. Bu qruplardan ən çox alınma leksemin olmasını təhlil edilən dildə belə anlayışların olmaması ilə izah edirik. Mücərrəd lüğətə aid olan qrup və cisimlərin və onların hərəkətlərinin xüsusiyyətlərini bildiren sözlər qrupunda az sayda türk neologizmləri müəyyən edilir.

Açar sözlər: *тюркизм, неологизм, вкрапление, общеупотребительная лексика, степень адаптации.*

Summary

TURKISM-NEOLOGISM IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is devoted to the Turkisms of the XXI century in the Ukrainian language. It analyses the latest research on this issue in the Ukrainian language. The quantitative amount of Turkisms extracted from lexicographical sources showed that they constitute 104 units. Turkisms were borrowed in connection with the need for naming of flora and fauna, the realities of life, traditions and customs of the Turkic world. The main types of borrowings were established in the work, namely, proper Turkisms and hybrid words. A thematic classification of neological vocabulary, which is divided into natural, culinary, socio-political and administrative, and vocabulary of material and spiritual culture, has been carried out. The largest number of the borrowed lexemes of these groups is explained by the absence of such words in the analyzed language. A small number of Turkic neologisms are distinguished in a group that belongs to the abstract vocabulary and a group of words denoting the signs of objects and their actions.

Key words: *Turkism, neologism, inclusion, commonly used lexis, degree of adaptation.*

Современное развитие украинского языка отличается усвоением новых слов различных сфер человеческой деятельности, особенно английского языка, что связано с активными глобализационными процессами. Однако неологизмы-заимствования из неиндоевропейских языков, в частности тюркских, не были еще предметом достаточного освещения в украинском и других славянских языках, что обуславливает актуальность исследования.

«Неологизмы появляются в языке: во-первых, как собственно новообразования – путем словообразования на основе имеющихся в этом языке морфем, переосмысления слова и лексикализации словосочетания; во-вторых, как относительные новообразования – вследствие заимствования языковых единиц из других языков...» [12, с. 408-409]. В исследовании рассматриваются относительные новообразования в украинском языке – тюркизмы-неологизмы. В статье используется определения понятия «неологизм», взятым из энциклопедии «Украинский язык» и А.Д. Мешкова. В частности, по мнению А.Д. Мешкова, «... неологизмы – это слова какого-либо периода, которые являются новыми по отношению к предыдущему периоду; слова, новые для этой разновидности языка (литературного языка, диалекта); не только новые слова, но и новые значения слов (лексико-семантические варианты слова), а также новые фразеологические или устойчивые сочетания слов; единицы, возникающие из собственных элементов этого языка» [6, с. 11-19]. «Неологизм – слово, а также его отдельное значение, выражения, которые появились в языке на этом этапе его развития или были употреблены только в определенном акте речи, тексте или языке конкретного автора» [12, с. 408]. Путем сплошной выборки из словарей новой лексики, словарей иностранных слов и «Словаря украинского языка в 20-ти томах» было выделено 104 лексемы. Заимствование тюркской лексики обусловлено преимущественно необходимостью номинации новых понятий в результате знакомства с реалиями, явлениями и событиями материальной, духовной, естественной, административной и общественно-политической жизни представителей тюркских народов. Некоторые тюркизмы-неологизмы используются с целью экспрессивно-стилистической окраски (например, лексемы баул, джигит). Распределение лексем по тематическим группам показало, что больше всего заимствовались тюркизмы, принадлежащие к природной (28,85%), кулинарной лексики (21,15%), лексики на обозначение материальной и духовной культуры (21,15%), общественно-политической и административной лексики (13,5%), лексики, обозначающей признаки предметов (10,57%). Наибольший процент именно этих заимствованных слов объясняем отсутствием подобных понятий в рассматриваемом языке. Меньше тюркизмов-неологизмов выделено в таких группах, как абстрактная лексика (1,9%) и слова, которые называют действия предметов (2,88%).

Природная лексика охватывает следующее: 1) названия растений (бамя «однолетнее травянистое растение семейства мальвовых» [8, с. 92]); 2) названия животных (джейран «парнокопытное степное животное рода газелей» [8, с. 218]; сайгак «парнокопытное животное семьи полых» [8, с. 606]); 3) названия насекомых (каракурт «паук с черным тельцем и красными пятнами на брюшке самца и молодежи» [9]); 4) названия рыб (калкан «ценная промысловая рыба рода камбаловидных» [8, с. 325]); 5) природные объекты, явления (круг «горная порода, разновидность отбельных глин» [8, с.351]). В кулинарную лексику причисляем следующее: 1) блюда, мясные изделия (люля-кебаб «острое восточное блюдо в форме небольших котлет или колбасок преимущественно из бараньего фарша» [9]); 2) молочные продукты и напитки (йогурт «кисломолочный пищевой продукт с разнообразными наполнителями» [10, с. 97]); 3) сладости и сушеные фрукты (курага «сушеные без косточек абрикосы» [8, с. 397]). К материальной и духовной культуре относим следующее: 1) орудия, изделия (мангал «длинная узкая глубокая жаровня на ножках преимущественно для приготовления шашлыков» [9]); 2) сооружения (балаган «легкое здание для временного пользования (торговли, выставки)» [9]); 3) денежные единицы (куруш «разменная монета в Турции и Саудовской Аравии» [9]); 4) музыкальные инструменты (домра «щипковый музыкальный инструмент с деревянным корпусом овальной формы, подобный гитаре» [9]); 5) праздники (байрам «религиозный праздник у мусульман» [8, с. 88]). К административной и общественно-политической лексике относятся следующие

группы слов: 1) органы власти, управления (курултай «у тюркских и монгольских народов – орган народного представительства, общенациональный съезд, в ходе которого решают важнейшие проблемы нации» [9]); 2) административные единицы (кишлак)- I) «село в Узбекистане и Таджикистане»; II) «зимнее поселение у кочевых народов» [8, с. 350]; 3) названия лиц, профессий, титулы (басмач «участник вооруженной группировки» [8, с. 97]).

Большинство тюркизмов являются существительными (90 лексем): бастурма «восточное блюдо из вяленого или жареного мяса, нарезанного большими кусками» [8, с. 97]; майдан «площадь» [2, с. 126] и другие. Вторую по численности группу образуют прилагательные (всего 11 лексем). К примеру: баликовый, джигитский, йогуртовый, бергамотный, карагачевой [9]. Наименьшую группу составляют глаголы (3 лексема): балаганить, джигитировать, майданить. Общеупотребительная лексика активно участвует в процессах адаптации, словообразования, образования синонимов. На эту часть лексики приходится 34,62% лексем от общего количества. Это такие слова, как, например, йогурт (является широко распространенным словом, наблюдается изменение значения лексемы в речи-реципиенте, ведь в турецком языке обозначает «несладкий кисломолочный напиток без наполнителей», а в украинском языке употребляется в значении «сладкого кисломолочного продукта» наполнителями), шашлык (слово активно участвует в словообразовании: шашлычный, шашлычный) и другие. Вкрапления служат для эмоционально-экспрессивной окраски и демонстрируют степень владения иноязычной лексикой. На долю такой лексики приходится 4,8% тюркизмов: ага, джигит, баул и другие. Наибольшую группу составляют экзотизмы (60,58%), которые служат для передачи национального колорита, быта, устройства, традиций, флоры и фауны. К примеру: айран, бамя, карагана, калкан, люля-кебаб. Частично адаптированные лексемы составляют большинство, чем полностью адаптированные лексемы, что объясняется недостаточно древним заимствованием, экзотичностью лексики, неустановленными графическими формами и отсутствием синонимов. Например, лексема бешбармак частично адаптирована, поскольку частично ассимилировалась фонетически (ударение падает на последний слог) и морфологически, но не адаптировалась лексически (применяется на обозначение экзотического блюда, не участвует в словообразовании и нет синонимов). Однако наблюдаются также полностью адаптированные лексемы. Например: балык <кртат. balyk или тур. balık [5, с. 127]. Слово адаптировалось лексически (в речи- изменило свое значение, ведь употребляется не только как «просоленной и провяленной (иногда еще и прикопченной) спинки крупной красной рыбы», но и «прикопченного куска мяса»; участвует в словообразовании) – баликовый), фонетически (приспособилось к фонетической системе) и морфологически; площадь < заимствование из тюркских языков; каз., туркм. maida «свободное, ровное место», кртат. mäidan, тур. meidan «арена, площадь; открытое место» происходит от перс. mejdan «площадь, арена» [5, с. 361].

Итак, комплексное исследование тюркизмов ХХІ ст. в украинском языке показало, что в связи с глобализационными процессами и прямым контактом с представителями тюркского мира выросло количество тюркских лексем. Тюркизмы заимствовались с целью номинации новых слов и понятий в результате знакомства с реалиями материальной и духовной жизни тюркского народа, а также для передачи национального колорита, отсюда в языке многочисленные экзотизмы. Некоторые лексемы заимствовались с целью экспрессивно-стилистической окраски – так называемые вкрапления. Однако выделена также общеупотребительная лексика, свидетельствующая о активном приспособлении заимствованных лексем в языке. Большинство частично адаптированных тюркизмов указывает на то, что процесс их адаптации продолжается и зависит от продолжительности существования лексем в языке.

Литература

1. Английские неологизмы. Киев: «Наукова думка», 1983. 172 с.
2. Балог В.О., Лозова Н.Є., Тименко Л.О., Тищенко О.М. Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 280 с.
3. Гаркавец А.Н. Тюркские языки на Украине. Киев: «Наукова думка», 1988. 176 с. 4. Кри-мський А.Ю. Тюрки, їх мови та літератури. Твори. Т.

4. Київ: «Наукова думка», 1974. С. 447–583.
5. Мельничук О.С. та ін. Етимологічний словник української мови: в 7 т. К.: «Наукова думка», 1982–2012. Т. 1–6.
6. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. Москва: «Наука», 1976. 245 с.
7. Морозов С.М., Шкарапута Л.М. Словник іншомовних слів. Київ: «Наукова думка», 2000. 664 с.
8. Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. Київ: «Довіра», 2006. 789 с.
9. Словник української мови у 20-ти томах. Київ: «Наукова думка». URL: <http://services.ulif.org.ua/exp/Entry/index?wordid=2172&page=96>.
10. Туровська Л.В., Василькова Л.М. Нові слова та значення: словник. Київ: «Довіра», 2008. 271 с.
11. Тюркизмы в восточнославянских языках. Москва: «Наука», 1974. 300 с.
12. Українська мова: енциклопедія. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 820 с.
13. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. 2003. Т. 1–7.

MUXTAR ŞAXANOVUN “ÇİNGİZ XANIN SİRRİ” MƏNZUM ROMANINDA BAŞ QƏHRƏMANIN MƏNƏVİ TƏLATÜMLƏRİNİN ƏKSI

Lamiyə Nəsirova

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi
Azərbaycan
nasiroff11@gmail.com

Summary

REFLECTION OF SPIRITUAL DISTURBANCE OF THE MAIN CHARACTER IN "THE SECRET OF GENGHIS KHAN" BY MUKHTAR SHAKHANOV

In the work “The Secret of Genghis Khan” by Mukhtar Shakhanov, the historical prototype of Genghis Khan came to the fore in his artistic image, especially in terms of describing the inner world. In the image of Genghis Khan one sees traces of despotism, lost spirituality and an angry character. The writer described the massacres committed by Genghis Khan and the dire consequences of his bloody policies, in direct and related connection with his image as a ruler. The boundless anger and hatred of the ruler towards the enemy, the selfish nature of devaluing human life for the sake of his personal intentions are revealed. The massacre carried out by the Kagan by the force of despotism and power is an example of the blows inflicted on human destinies by the occupation policy, which he pursued with great anger and enthusiasm. In the poetic novel, the artistic image of the ruler reveals a thirst for glory, anger, malice and hatred, and by the end of the work, helplessness.

Key words: Mukhtar Shakhanov, poetic novel, despotism, Genghis Khan, literary-artistic image

Резюме

ОТРАЖЕНИЕ ДУХОВНОЙ ТРЕВОЖНОСТИ ГЛАВНОГО ГЕРОЯ В «ТАЙНЕ ЧИНГИСХАНА» МУХТАРА ШАХАНОВА

В произведении «Тайна Чингисхана» Мухтара Шаханова на первый план в его художественном образе, особенно в плане описания внутреннего мира, вышел исторический прототип Чингисхана. В образе Чингисхана можно увидеть следы деспотизма, утраченной духовности и гневливого характера. Писатель описал массовые убийства, совершенные Чингисханом, и тяжелые последствия его кровавой политики, в прямой и связанной с ним связи с его имиджем правителя. Раскрыты безграничная злоба и ненависть правителя к врагу, корыстный характер обесценивания человеческой жизни ради своих личных намерений. Резня, учиненная каганом силой деспотизма и власти, является примером ударов, наносимых человеческим судьбам оккупационной политикой, которую он проводил с великим гневом и энтузиазмом. В поэтическом романе в художественном образе правителя проявляются жажда славы, гнев, злоба и ненависть, а к концу произведения – беспомощность.

Ключевые слова: Мухтар Шаханов, поэтический роман, деспотизм, Чингисхан, литературно-художественный образ.

Dünya ədəbiyyatında dövrünün ən böyük tarixi şəxsiyyəti olan Çingiz xanın ədəbi obrazı bədii əsərlərdə tarixi kontekstdə təsvir olunmaqla bərabər, mənəvi-daxili aləminin və xarakterinin geniş şəkildə təhlili ilə yaddaqalandır. *“Roman müəllifi bəlli olan tarixi hadisəni qəhrəmanların şüuru daxilindən ifadə etməlidir. Bu çox vacibdir. Çünki tarixi hadisənin meydana gəlməsi tarixi şəxsiyyətin inşası deməkdir”*[3, 70].

Çingiz xanın bədii obrazı sırf daxili-mənəvi aləminin əksi baxımından Muxtar Şaxanovun “Çingiz xanın sirri” əsərində öz əksini tapmışdır. Dünya ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, Qazaxıstanın xalq yazıçısı, türk xalqları arasında “Dünyanın ən yaxşı şairi” mükafatının qalibi Muxtar Şaxanov müasir qazax şeirinin ən parlaq nümayəndəsidir. *“Muxtar Şaxanov müasir problemlərin ədəbi-fəlsəfi yoldan mənimsənilməsi baxımından yeni üfüqlər açan nadir şairlərdəndir”* [2, 15]. Yazıçının bu fəlsəfi dramı onun “Cəzalandırılan Yaddaşın Kosmoformulu” adlı romanının bir bölümüdür. Əsərdə insanlığın ən vacib və gərəkli problemləri ələ alınmış, mənəvi məsələlər incəliklə təhlil edilmişdir.

İnsani münasibətlərin və obrazların sırf daxili-mənəvi aləminin əksi baxımından “Çingiz xanın sirri” mənzum romanı həm də fəlsəfi dramdır. Romanda iqtidar və ölüm ön planda göstərilmiş, yazıçı nəql olunan əhvalatlara xüsusilə əxlaqi və mənəvi baxımdan yanaşmışdır. Romanın əsas ideyası despotizmə, bütün zülüm və istilalara baxmayaraq, bilikli, ziyalı insanların qorunub saxlanması və dəyərləndirilməsinin mütləq əhəmiyyət daşımasıdır. Məhz bu ziyalılar cəmiyyətin qurucusu və sarsılmaz təməlinin bünövrəsi hesab olunmalıdır. Əsərdə Roma və Yunan imperiyasından Fransız kralına, orta əsrlər Çingiz xanın idarəetmə qanunlarından müasir dövlətlərin iqtidar quruculuğuna doğru mövcud olan siyasi rejimin düşündürücü-mənəvi tərəfləri qələmə alınmışdır. Mənəvi zənginlikdən uzaq bənzər düşüncə diktatorluğuna malik idarəçiləri birləşdirən ortaq cəhət hakimiyyətin sərhədsiz qatı qanunlar və mərhəmətsizliklə idarə edilməsidir.

Yazıçı “Çingiz xanın sirri” mənzum romanında baş qəhrəmanı monqol hökmdarını özünəməxsus bədii təxəyyüllə müəyyən qədər fərqli biçimdə təsvir etmiş, onun apardığı istilalara və ya döyüşlərə geniş yer verməmişdir. Müəllif əsərdə hökmdarın əsasən daxili aləminin öyrənilməsinə, mənəviyyatla bağlı məsələlərə və Çingiz xanın ailədaxili münasibətlərinin bədii dillə təsvirinə üstünlük vermişdir. Romanda böyük sərkərdə, apardığı siyasətlə dünyanı lərzəyə salan hökmdarın həyatının son günləri obrazlı şəkildə qələmə alınmışdır. Hökmdarın bədii obrazı mənəvi aləminin təhlili ilə bərabər, həyatı boyunca sadıq qaldığı fikir və düşüncələri ilə əsərdə yaddaqalan qəhrəman kimi öz əksini tapmaqdadır. Yazıçı Çingiz xan obrazını işğalçı, böyük qətləmlərin səbəbkarı olaraq əsərdə belə xarakterizə edir:

*“İşğalçı,
Başqalarının kədərini
Duymayan,
Günahı ucbatından
Bir neçə milyon
Günahsız insan
Həyata göz yummuşdur”* [1, 139].

Müəllif nəql olunan əhvalatları hökmdarın sərhəd tanımayan siyasətinin qurbanı olmuş, ziyalı insanların ümumiləşmiş obrazı kimi elm adamı Aybarın timsalında və talan olunmuş şəhərlərin aqibətini Otrar şəhərinin nümunəsində təsvir etmişdir.

Əsərin “Çingiz xan ilə gedən sirr” bölümündə Çingiz xanın ədəbi-bədii obrazının geniş təhlili hökmdarın xarakterinin mühüm cizgilərini bütünlüklə ortaya çıxarmaqdadır. Çingiz xan dərmanı olmayan bir xəstəliyə tutulmuş, bütün təbib və həkimlərin cəhdlərinə baxmayaraq, onun xəstəliyinə çarə tapılmamışdır. Məhz bu bölümdən etibarən Çingiz xanın obrazı və onun nəslinin davamçıları genetik koda bağlı olaraq nəsil-dən-nəsilə ötürülən tiranlıq, despotizm, şöhrətpərəstlik kimi bir çox bələlərin daşıyıcısı olaraq təsvir edilmişdir. Əsərdə Çingiz xanın tarixi prototipi onun bədii obrazında xüsusilə daxili aləminin təsviri baxımından bütünlüklə ön plana çıxmışdır. Yazıçı Çingiz xanın törətdiyi qətləmlər və apardığı qanlı siyasətin ağır nəticələrini onun hökmdar obrazı ilə birbaşa və əlaqəli şəkildə qələmə almışdır. Əsərdə hökmdarın düşməne qarşı bəslədiyi sərhədsiz kin və nifrəti, şəxsi niyyətləri üçün insan həyatını dəyərsizləşdirən eqoist xarakteri ulu babası Təbayın ruhu ilə söhbətində öz ifadəsini tapır:

*“Qanında yetərli
Yaxşılıq və şəfqət
Olmadığı üçün sən
Anadan zalım və tərs
Doğulmuş,
Sonralar,
Dünyanın dörd bir tərəfində,
Qəddarcasına,
Qan və gözyaşı
Çayları axıtmışsan”* [1, 167].

Romanın əsas kulminasiya nöqtəsi Çingiz xanla Akerkenin görüşü təsvir edilən hissəsidir. Çingiz xan üçün tək çıxış yolu Akerkeni yola gətirmək və xəstəliyinin əlacı olan dərmanı ondan öyrənməkdir. Lakin Akerke Çingiz xanın bugünə qədər tanıdığı bütün qadınlardan fərqli olan, onun istəklərinə boyun əyməyən, dözümlü və iffətli bir qadın obrazıdır. Çingiz xanın qanlı siyasətinin şahidi olan Akerke onun bu çarəsiz xəstəlikdən qurtulacağı təqdirdə öz amansız əməllərinə davam edəcəyinə əmindir. Çingiz xanın həyatı Akerkenin əllərindədir. Hökmdar öz həyatının xilasını üçün ona Otrar şəhərinin sultanlığını belə təklif edir, amma Akerke sözündən dönmür və Çingiz xanın yanından qürurlu bir şəkildə uzaqlaşır.

Romanda Çingiz xanla Akerke arasında iqtidar və həyata dair keçən təqdirəlayiq və ibrətamiz dialoqlar baş qəhrəmanın bütün müsbət və mənfi tərəflərini ortaya qoymaqladır. Yazıçı Akerkenin dili ilə hökmdarın obrazında qəddar, işğalçı və qaniçən xarakterini, onun əməllərinin ağır nəticələrini təsvir etmişdir. Fərasəti, sadıqlığı, sözündən dönməzliyi ilə seçilən Akerke obrazı hökmdar Çingiz xana əsaslı suallar verməkdən çəkinmir. Onun diktator rejimini, illərlə apardığı işğalçı siyasətini cəsarətlə dilə gətirir və tənqid edir. Yazıçı Akerkeni təsvir etməklə Çingiz xanın bədii obrazının bütün mühüm cizgilərinin üzə çıxmasına nail olmuşdur. Hökmdarın illərlə hər kəsdən gizlətdiyi hadisələri bildiyini söyləyərək onu heyrətləndirməyi bacaran Akerke Çingiz xanın davranışlarının şeytani əməllər olduğunu böyük bir cəsarətlə dilə gətirir:

*“ - Bunlar sizin hərəkətlərinizin üç
Şeytani qüvvə tərəfindən
Yönləndirildiyinə işarə etməkdədir:
Başqasının sevincinə qarşı
İlan nifrəti;
Sərhəd tanımayan,
Bitməyən şöhrət düşkünlüyü
Və yüksək
Hüduzsuz cazibə... ”* [1, 207].

Mənzum romanda hökmdarın bədii obrazında şöhrət düşkünlüyü, qəzəb, kin və nifrət, əsərin sonlarına doğru isə acizlik görülməkdədir. Əsərdə Çingiz xan obrazında despotizmin, itirilmiş mənəviyyətin və qəzəblə dolu xislətin izləri görülməkdədir. Xaqanın despotizm və iqtidarın gücü ilə törətdiyi qətləmlər, böyük qəzəb və coşğunluqla yürütdüyü işğalçı siyasətinin insan talelərinə vurduğu zərbələrin nümunəsidir.

Ədəbiyyat

- 1.Şahanov, M. Cengiz hanın sırrı. – İstanbul: Da Yayıncılık, - 2001. - 296 s.
- 2.Şaxanov, M. Həqiqət formulu və məhəbbətin Everest zirvəsi:dostum qardaşım Ç.Aytmatov barədə esse; tərc.ed. Ş.Əliyev; red. V.Əkbər. - Бишкек. Улуу Тоолор. – 2014 - 336 s.
- 3.Yavuz, H. Tarihî Roman Ancak Belli Bir Tasarımdan Yola Çıkılarak Yazılabilir // Hürriyet Gösteri, Sayı: 197-198, Nisan - Mayıs, -s.69-71

О ПЕРЕВОДЕ ПРИМЕЧАНИЙ К «КРЫМСКИМ СОНЕТАМ» АДАМА МИЦКЕВИЧА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Рафиг Новрузов

Бакинский славянский университет
доктор филологических наук, профессор
Азербайджан
rafignovruzov52@gmail.com

Summary

ON THE TRANSLATION OF NOTES TO THE “CRIMEAN SONNETS” BY ADAM MITSKEVICH INTO THE AZERBAIJANI LANGUAGE

This article is devoted to the analysis of translations of notes to the “Crimean Sonnets” by Adam Mickiewicz into the Azerbaijani language. It is known that the cycle of “Crimean Sonnets” was published in 1826 in Moscow. “Crimean Sonnets” were a kind of beginning of romantic poetry in Polish literature, which was a challenge against the rules of classicism. For the first time, a new lyrical hero bursts into Polish poetry, full of a world of spiritual experiences, sometimes in conflict with life circumstances and the environment. Naturally, this lyrical hero embodies the poet’s own experiences and reflects his spiritual aspirations. The inner world of the lyrical hero was determined by the poet’s impressions from his trip to Crimea. At the same time, it was the ideological function of the cycle that served as the poet’s appeal to the oriental style. Mickiewicz, through depicting the greatness of nature, magnificent landscapes, through the prism of a European, but with an internal acceptance of Eastern understanding, creates his own poetic cosmogony. You can approach the analysis of the poet’s texts in different ways, but to deny their oriental stylization, in our opinion, would not be correct. It is not difficult to imagine that this kind of poetic texts require translators to pay close attention to all the details of the original. One of these features is the author’s and editor’s notes to the main text. They not only serve the reader’s full perception of a foreign text, but also reveal the necessary background knowledge. Thus, in this article, through comparative analysis, correspondences or omissions in the transmission of notes to the text are identified.

Key words: poem, original and translation notes, analysis, omissions.

Xülasə

ADAM MİTSKEVİÇİN “KRİM SONETLƏRİNƏ” QEYDLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ HAQQINDA

Məqalə Adam Mitskeviçin “Kırım sonetləri”nə yazdığı qeydlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə həsr edilmişdir. Məlumdur ki, “Kırım sonetləri” silsiləsi 1826-cı ildə Moskvada nəşr edilmişdir. “Kırım sonetləri” Polyak ədəbiyyatında klassisizm qaydalarına zidd olan romantik poeziyanın bir növ başlanğıcı idi. Polyak ədəbiyyatına ilk dəfə mənəvi təcrübələr dünyası ilə dolu, bəzən həyat şəraiti və ətraf mühitlə ziddiyyət təşkil edən yeni lirik qəhrəman daxil olur. Təbii ki, bu lirik qəhrəman şairin öz yaşadıqlarını təcəssüm etdirir, əsərdə onun mənəvi istəkləri əks olunur. Lirik qəhrəmanın daxili aləmi şairin Kırma səfərindən təsüatları ilə müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda, şairin Şərq üslubuna müraciəti dövrün ideoloji funksiyası idi. Mitskeviç təbiətin əzəmətinə, möhtəşəm mənzərələrini avropalı prizmadan təsvir etməklə, lakin Şərq dərrakəsini daxilədən qəbul etməklə öz poetik kosmoqoniyasını yaradır. Şairin mətnlərinin təhlilinə müxtəlif cür yanaşmaq olar, lakin onların Şərq üslubunu inkar etmək, fikrimizcə, düzgün olmaz. Təsəvvür etmək çətin deyil ki, belə poetik mətnlər tərcüməçilərdən orijinalın bütün detallarına diqqətlə yanaşmağı tələb edir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də müəllifin və redaktorun əsas mətnə qeydləridir. Onlar yalnız innovativ mətnin oxucu tərəfindən tam başa düşülməsinə xidmət etmir, həmçinin əsas lazımı bilikləri ortaya qoyur. Məqalədə müqayisəli təhlil yolu ilə qeydlərin mətnə ötürülməsindəki uyğunluqlar və çatışmazlıqlar müəyyən edilir.

Açar sözlər: şeir, orijinal və tərcümə qeydləri, təhlillər, buraxılışlar.

Настоящая статья посвящена анализу переводов примечаний к «Крымским сонетам» Адама Мицкевича на азербайджанский язык. Известно, что цикл «Крымских сонет» опубликованы в 1826 году в Москве. «Крымские сонеты» явились своего рода началом романтической поэзии в польской литературе, которая была вызовом против правил классицизма. Впервые в польскую поэзию врывается новый лирический герой, полный миром духовных переживаний, находящийся порой в противоречии с жизненными обстоятельствами и окружающей средой. Естественно, что в этом лирическом герое воплощены переживания самого поэта, отражены его духовные устремления. Внутренний мир лирического героя определялся впечатлениями поэта от поездки по Крыму. Вместе с тем именно идеологическая функция цикла послужила обращением поэта к ориентальному стилю. Мицкевич через изображение величия природы, великолепных

пейзажей, через призму европейца, но с внутренним приятием восточного осмысления создает свою поэтическую космогонию. Можно по-разному подходить к анализу текстов поэта, но отрицать их восточную стилизацию, на наш взгляд, будет не верным. Не трудно себе представить, что такого рода поэтические тексты требуют от переводчиков внимательного отношения ко всем деталям подлинника. Одной из таких особенностей являются авторские и редакторские примечания к основному тексту. Они не только служат полноценному восприятию читателем инонационального текста, но и раскрывают необходимые фоновые знания. Таким образом, в настоящей статье посредством сравнительно-сопоставительного анализа выявляются соответствия или же упущения в передаче примечаний к тексту.

В ходе исследования подтверждаются указанные в теории перевода трудности поэтического перевода, обусловленные порождением нового текста на азербайджанском языке, то есть другими словами переводчик выступает в качестве соавтора произведения. Конечный результат, восприятие переводного текста, зависит от стратегии переводчика. В этом аспекте исключительным фактом является создание коммуникативно-равноценного текста. А для его достижения следует учитывать, что текст носит цельный характер, поэтому он требует соблюдения этой цельности на другом языке. Эта цельность предполагает и верную передачу примечаний автора, переводчика или редактора, расширяющую информацию об историческом прошлом, о его элементах и деталях, которые должны способствовать эквивалентному восприятию иноязычного читателя, национального колорита, выраженного в реалиях.

Перевод произведений Адама Мицкевича на азербайджанский язык, сделанные поэтом Сабиром Рустамханлы, под названием «Избранные произведения», был опубликован в 1985 году. В книгу вошли «Крымские сонеты», любовная лирика, баллады, романсы и поэма «Пан Тадеуш». С самого начала отметим, что эти переводы по своему охвату произведений были началом ознакомления с наследием выдающегося польского поэта. Более того, как отмечает автор предисловия к книге переводов профессор Муртуз Садыхов, отличительной чертой ее является подстрочный перевод польских текстов, сделанных Г.Абдуллабековой, которые «оказали помощь в приближении художественных произведений оригиналу» [6, с. 8]. Как видим, выход этой книги был своего рода явлением для азербайджанской литературы. Мы в своих научных изысканиях, а конкретно в книге «Восточные этюды», исследовали проблемы переводов «Крымских сонет» на азербайджанский язык.

Как мы уже отметили выше, впервые «Крымские сонеты» были переведены на азербайджанский язык и вышли отдельным изданием (издательство «Язычы») в 1985 году. В последующем, а именно в 1998 году, издательством «Мутарджим» была выпущена книга на азербайджанском языке, куда были включены как «Крымские сонеты», лирические стихи, так и поэма «Pan Tadeusz» («Пан Тадеуш»). Таким образом, самые популярные произведения Мицкевича в двух изданиях были представлены азербайджанскому читателю в переводе одного из современных азербайджанских поэтов Сабира Рустамханлы. Прежде чем перейти к анализу текстов перевода необходимо подчеркнуть немаловажный переводческий прием: оба издания снабжены не только предисловием о творчестве и значении поэзии Адама Мицкевича, но и переводом собственных примечаний к оригиналу. Кроме того, как отмечает в предисловии ко второму изданию профессор Муртуз Садыхов, отличительной особенностью перевода является текст подстрочного перевода с польского языка Г.Абдуллабековой, который естественным образом послужил основой эквивалентного перевода (Mitskeviç, 2006).

На первый взгляд, исполнение перевода на азербайджанском языке может показаться не сложным, ибо ориентальная поэзия польского поэта передается одним из восточных языков и благоприятствует восприятию реципиента. Однако, кажущаяся легкость является иллюзорной. Добавим к сказанному мысль о том, что мировосприятие, мироощущение автора-европейца, пишущего на восточную тематику, все-таки отличается от миропонимания восточного человека. Более того, польский язык с поэтическим словесным арсеналом, орнаментикой, архитектоникой отличается от тех же структурных особенностей азербайджанского языка. Достаточно вспом-

нить множество переводов польского поэта на родственный русский язык еще при жизни поэта и в последующие времена. По этому поводу уместно вспомнить оценку Ф. Булгарина относительно перевода «Крымских сонетов» И. И. Козлова в «Северной пчеле»: «Крымские сонеты Мицкевича принадлежат к небольшому числу тех счастливых подражаний Музы Европейской Музе Востока, которые свидетельствуют о необыкновенной гибкости дарования в подражателе, умевшем рассыпать в стихах своих все яркие цветы поэзии, придать им всю смелость выражений и оборотов, которыми отличаются кассиды поэтов арабских. Но Мицкевич в сих сонетах и в Фарисе явился, можно сказать, творцом нового рода поэзии: поэзии самобытной, в духе восточных народов. Состязаться с ним на сем поприще даже переводами его же произведений есть труд весьма немаловажный, подвергающий переводчика беспрестанной борьбе с препятствиями, которые противопоставят ему отважный полет и своенравная сжатость Поэта Польского. Со всем тем г. Козлов часто весьма удачно передавал в русских стихах прекрасные стихи подлинника. Заметим, однако же, что он не везде и даже редко придерживался трудной формы, выбранной Мицкевичем. Но мы благодарны нашему поэту-прелателю и за то, что он в прекрасных подражаниях знакомит нас довольно близко с сими играми воображения Европейского, сильно согретого знойным солнцем Востока» [1, с. 2]. Замечание Булгарина подводит нас к мысли, что текст оригинала изобилует реалиями, которым необходимо дать соответствующие объяснения, уточнения, заметки для лучшего понимания читателем. Кроме этого, сам автор «Крымских сонетов» дает разъяснения к некоторым реалиям. Естественно, что переводчики текста на другие языки обязательно должны следовать и указанным авторским примечаниям.

В начале уточним значения термина «реалия». Известны многие толкования учеными этого термина, но наиболее принятым, на наш взгляд, является определение, данное С. Влаховым и С. Флориным: реалии – «слова (и словосочетания) называющие объекты, характерные для жизни (быта, культуры, социального и исторического развития) одного народа и чуждые другому; будучи носителями национального и/или исторического колорита, они, как правило, не имеют точных соответствий (эквивалентов) в других языках, а, следовательно, не поддаются переводу “на общем основании”, требуя особого подхода» [2, с. 47]. Как видим, характеристика, данная реалиям, еще раз подтверждает, что они являются инструментом фоновых знаний, дополняющих представление о картине мира. Обратимся к сравнительно-сопоставительному анализу текстов.

В «Аккерманских степях» («*Stepy Akkermanskіe*») привлекает внимание строка «*Omijamkoraloweostrowyburzani*», к которой Мицкевич дает уточнение: „*Ostrowyburzani.*” *Na Ukrainiei Pobereżunazywają burzanami wielkie krzakiziele, które wczasie lata kwiatemokrytenadają przyjemną rozmaitość płaszczyznom*» («Остров бурьяна» - На Украине и в Побережье бурьяном называют крупные травянистые кусты, которые летом покрываются цветами и придают степному фону приятное разнообразие») [5, с. 29]. Переводчик в конце книги к строке «*Mərcan rəngli kolluqlar*» дает эквивалентный перевод: «*Ukraynada və sahil boyu yerlərdə hündür kolluqlar var ki, yayda onlar çiçəklə örtülür və uzaqdan səhranın fonunda çox xoşa gələn bir şəkildə seçilirlər*» [6, с. 227].

Стихотворение «*Widok gór ze stepów Kozłowa*» («Вид гор из степей Козлова») представляет собой диалог между Пилигримом и Мирзой, ассоциирующимся с древними диалогами ученика с учителем, простолюдина, непросвещенного – с мудрецом, посвященным, путешественника – с путеводителем. В обращении Пилигрима к Мирзе, удивленного сказочной картиной ледяных громад, представляющих дивный трон для серафимов, созданные деянием Дива над Крымом, чтобы преградить путь звездам с восхода на закат:

Tam!... czy Allah postawił ścianę morze lodu?
Czy aniołom tron odlał z zamrożonej chmury?
Czy Diwy z ćwierci lądu dźwignęli te mury,*
Aby gwiazd karawanę nie puszczać ze wschodu?

Автор незнакомом у польскому читателю слову «*Diwy*» дает следующее примечание: «*Diwy*» *Diwy, podług starożytniej mitologii Persów, złośliwe geniusze, które niegdyś panowały na ziemi, potem wygnane przez aniołów, mieszkają teraz na końcu świata za górą Kaf*». Хотя азербайджанскому

читателю это слово известно еще с детских сказочных повествований, переводчик сохраняет верность подлиннику и оставляет объяснение: «*Div – qədim fars mifologiyasına görə bir vaxtlar yer üzərində hökmdarlıq etmiş, sonralar mələklər tərəfindən qovulmuş və indi Qaf dağının arxasında, dünyanın qurtaracağında yaşayan şəhər qüvvələr*» [6, с. 227]. Здесь же (*Na szczycie jaka łuna!*¹⁶ *pożar Carogrodu! // Czy Allah, gdy noc chylat rozciągnęła bury, // Dla światów, żeglujących po morzu natury, // Tę latarnię zawiesił śród niebios obwodu?*) Мицкевич объясняет и выражения «*Na szczycie jaka łuna!*¹⁶ *pożar Carogrodu!*», «*chylat*» и «*Czatyrdah*»: «*Na szczycie jaka łuna!... — wierzchołki Czatyrdahu po zachodzie słońca, skutkiem odbijających się promieni, przez czas jakiś zdają się być w ogniu; chylat — suknia honorowa, którą sultan obdarza wielkich urzędników państwa; To Czatyrdah — najwyższa w paśmie gór krymskich na brzegu południowym; daje się widzieć zdaleka, niemal na 200 wiorst, z różnych stron, w postaci olbrzymiej chmury sinawego koloru* [5, с. 47]. Весь приведенный материал, по мнению автора произведения, должен служить более глубокому постижению поэтического текста читателем. Отрадно, что переводчику удалось полностью передать авторские примечания. Вместе с тем, на наш взгляд, большинству реалий следовало бы дать и редакторские примечания. Кстати, электронный вариант цикла сонет на польском языке снабжен этими заметками. Дальнейшие наши исследования подтверждают необходимость их раскрытия и для азербайджанского читателя. В качестве примера возьмем два сонета «*Bakczysaraj*» и «*Bakczysaraj w pocy*». К названию первого сонета редакция дает подробное пояснение: «*Bakczysaraj (Pałacogrodów), gniazdo iskarbnicatatarszczyzny, leży w kotlinie przetrniętej rzeczki Czuruk-su (Zatęchławoda), podobno położeniem doczeskiego Karlsbadu. Na końcu głównej ulicy wznosi się fantastyczny pałac chanów, o kolorowych oknach, osłoniętych buketami liści. W niszach ciągną się kamienne, ławy, jakby podsienia, gdzie interesanci malej rangi wyczekiwali na przejście księcia. Na parterze głównego korpusu pałacowego, w przedpokoju sali sądowej, znajduje się słynna Selsebil, czyli Fontanna łez. Składa się ona z wielukamiennych zbiorników, piętrzących się w kształcie piramid. Uroczą kaskada spada z najwyższego basenu w następny, i ściekając tak kolejno z jednego w drugi, w coraz to subtelniejszych strugach, spada wreszcie w ostatnią jakby kroplami łez. Stąd nazwa tego zabytku... Na pustym rozdrożu rozchodzących się uliczek, na nierównym placu poza obrębem dworca, stoi wielka, okrągła, kopułą zakończona kaplica, z krzyżem w półksiężycu. To grób M. Potockiej, legendarnej branki polskiej, której poeta poświęcił osobny sonet. Z jej pamięcią związane są w Bakczysaraju: kapliczka z krzyżem zatkniętym w półksiężyc, owa fontanna i mauzoleum. Zaraz za meczetem wznosi się okrągła budowla z kopułą. Tam pod grobowcami z marmuru spoczywają popioły zmarłych chanów (Rzętkowski)*» (Sonety krymskie). В данном пространном примечании один из авторов редакции Жентковский раскрывает перед читателем картину Бахчисарая, гнездо и сокровищнице татарской культуры, название которой переводится с татарского как «Дворец садов». Описывается вся картина дворца, вплоть до его расположения. Становится известным, что дворец лежит в долине реки Чурук-су (Непроходимая вода), которая сравнивается с расположением чешского Карлсбада. Фантастический ханский дворец, увешанный букетами листьев, находится в конце улицы. Здесь же расставлены скамейки для «низкоранговых гостей» для ожидания приема князя. Особую примечательность дворца составляет так называемый Селсебиль, или Фонтан слез, представляющий множества резервуаров, создающих через переходящие в друг друга бассейны каскад фонтанов, напоминающих капли слез. Отсюда и берет название фонтана. Достопримечательностью комплекса является круглая часовня с изображением на куполе крест в полумесяце, где находится могила легендарной польской невольницы М. Потоцкой, которой посвящается отдельный сонет. Не далеко, за мечетью под мраморными гробницами покоятся высокопоставленные ханы и султаны.

Примечание, как и положено, не только раскрывает смысл названия города, но и осмысливает все ключевые слова сонета. Для основного переводного текста они оказались бы не лишними, а, наоборот, усилили бы воздействие на читателя. К сожалению, переводчик ограничивается кратким сообщением о том, что Бахчисарай, окруженный со всех сторон горами, был в свое

время столицей крымских ханов: «*Hər tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş vadiyə bir vaxtlar Krim xanlarının paytaxtı olmuş Baxçasaray şəhəri yerləşir*» [6, c.228].

В сонете «*Bakczysarajwnocy*» (“Бахчасарайда гесэ”) поэт быстроту молнии сравнивает с образом Фариса: «*Podnamiotemciemności; niekiedy zichszytu /Budzi się błyskawica ipędem Farysa /Przelatujemilczqepustyniębłękitu*» (). В переводе эти строки передаются следующим образом: «*Hərdən şimşək boylanır gecə yapıncısından, / Bir faris sürətilə ötüb keçir həmin an, / Uçur səssiz uçuyan mavi düzlərə sarı...*» (15). Перевод по своему качеству не вызывает сомнений. Однако, азербайджанский читатель вряд ли поймет смысл имени Фарис. В оригинале читателю на помощь приходит объяснение автора: «*pędem Farysa — Farys, rycerzu Arabów Beduinów*» (Sonety krymskie). Переводчик, видимо, упустил из вида ценное пояснение к быстроте Фариса, являющегося рыцарем у арабов-бедуинов. Читатель перевода может оказаться перед дилеммой выбора между персонажем древнегреческой мифологии, сыном Гермеса и данаиды Филодамии и арабским легендарным всадником, воином, рыцарем. Поэтому примечания к этому слову обязательно нужны. Более того, следовало бы отметить, что Мицкевич был автором поэмы «Фарис» (1829), являющимся гимном борьбы бесстрашного героя со стихийными силами во имя достижения Высшей Цели и посвященная эмиру Тадж-уль-Фехра, то есть известному под этим именем на Востоке графу Вацлаву Жевускому. Напомним, что строки касыды «Как туча он, мой черный конь ретивый. // Звезда на лбу его денницею горит; // Как перья страуса, летит по ветру грива, // Сверкают молнии из-под копыт», содержащие описание коня, являются переводом арабского четверостишия, помещенного в примечаниях к “Арабской антологии” Лагранжа [7].

Таким образом, исследование показывает, что в переводе на азербайджанский язык авторские и редакторские примечания к основному тексту не всегда находят свое отражение, что, естественно, выражается на полноценном восприятии читателем.

Литература

1. Булгарин, Ф. (1829), «Северная пчела», No 135, 2.
2. Влахов С., Флорин С. Непере译имое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986. – 341 с.
3. Гете, Иоганн Вольфганг (1988), Западнo-восточный диван, М.: Наука, 137.
4. Makowski, Stanislaw (1998). Romantyzm, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 540.
5. Мицкевич, Адам (1976), Сонеты, Ленинград: Наука, 29.
6. Mitskeviç, Adam Mitskeviç (2006), Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb”, 11.
7. Стихотворения и поэмы - Мицкевич Адам Режим чтения: https://royallib.com/read/mitskevich_adam/stihotvoreniya_i_poemi.html#38912

OMONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI İLƏ BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR

Fidan Nuruyeva

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

Azərbaycan

fidansamadli9@gmail.com

Summary

SOME PROBLEMS RELATING TO THE FORMATION WAYS OF HOMONYMS

Homonyms can be classified into three types according to the way they are formed. Homonyms created by lexical-semantic way, homonyms created by morphological way and homonyms created by syntactic way. Homonyms created in ways other than the lexical-semantic way can sometimes confuse readers. Morphologically formed homonyms are words that are formed through lexical suffixes and create a homonymy feature, and syntactically created homonyms are words that are formed by combining two or more words and create a homonymy feature. Since this type of homonyms is a product of word creation, it is more correct to call them "derivative homonyms". Syntactic homonyms should mean words that change

depending on their function in the sentence, and morphological homonyms should mean homofoms that are identical to each other in terms of form and do not create the feature of complete homonymy.

Ke ywords: *lexical-semantic homonym, syntactic homonym, morphological homonym, derivational homonym*

Резюме

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ СО СПОСОБАМИ ОБРАЗОВАНИЯ ОМОНИМОВ

По способу образования омонимы можно разделить на три типа. Омонимы, созданные лексико-семантическим путем, омонимы, созданные морфологическим путем, и омонимы, созданные синтаксическим путем. Омонимы, созданные не лексико-семантическим способом, иногда могут сбить с толку читателей. Морфологически образованные омонимы — это слова, образованные посредством лексических суффиксов и создающие признак омонимии, а синтаксически образованные омонимы — это слова, образованные путем соединения двух и более слов и создающие признак омонимии. Поскольку этот вид омонимов является продуктом словотворчества, их правильнее называть «производными омонимами». Синтаксические омонимы должны обозначать слова, которые изменяются в зависимости от их функции в предложении, а морфологические омонимы — гомоформы, тождественные друг другу по форме и не создающие признака полной омонимии.

Ключевые слова: *лексико-семантический омоним, синтаксический омоним, морфологический омоним, словообразовательный омоним.*

Omonim sözlərin əmələgəlmə yolları bütün dillərdə ümumi və xüsusi ola bilər. Ümumi cəhət dillərin hər birinə xasdır. Lakin xüsusi cəhət isə dilin öz xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Omonim sözlər ümumilikdə dilin öz daxili imkanları hesabına əmələ gəlir. Lakin alınma sözlər hesabında dildə omonimləşmə prosesi gedə bilər.

Azərbaycan ədəbi dilində omonim sözlərin formalaşması, yəni yaranması ilə əlaqədar qarşıya bir sıra problemlər çıxır. Bizcə bu problemlərdən ən başlıcası isə onların yaranmasına dair verilən müxtəlif təsnifatlardır. Omonimlərin yaranmasına dair verilən bu bölgələr aydın məsələdir ki, ali məktəb tələbələrində müəyyən anlaşılmaqlar yaradır. Belə ki, dilçi alimlər hər biri ayrı-ayrılıqda omonim sözlərə dair təsnifatlar təqdim etmişlər. Eyni zamanda omonimlərin yaranma yolları ilə bağlı bir problemdə onların adlandırılmasında baş verir.

İlk öncə gəlin akademik Həsərət Həsənovun verdiyi bölgü ilə tanış olaq. Onun qeydlərinə əsasən Azərbaycan ədəbi dilində olan omonim sözlər əmələgəlmə yoluna görə əsasən üç cür təsnif olunur. 1. *Leksik yolla yaranan omonimlər*; 2. *Morfoloji yolla yaranan omonimlər*; 3. *Sintaktik yolla yaranan omonimlər*.

Leksik yolla yaranan omonimlər. Bu yolla əmələ gələn omonimləri müqayisə etdikdə görürük ki, onlar öz sadəliyi və tarixiliyi ilə digərlərindən əsaslı sürətdə fərqlənirlər. Bunların əmələ gəlməsində heç bir qrammatik və sözyaratma vasitəsi, sintaktik əlaqə rol oynamır. Bu omonimləri ümumi şəkildə belə izah etmək olar: *Hər hansı fonetik və ya qrammatik tələb əsasında yox, yalnız semantikaya əsasən əmələ gələn omonimlər leksik omonimlər adlanır* [4, s. 12]. Omonimiya hadisəsinin ən ümumiləşmiş tipi elə leksik -semantik omonimlərdir. Bu cür omonimlərə *mürəkkəb, bal, yaz, yol, dal, al* və s. sözləri nümunə kimi qeyd etmək olar.

Morfoloji yolla yaranan omonimlər. Morfoloji yolla omonimlərin yaranması haqqında məlumata Afad Qurbanovun qeydlərində də rast gəlmək olar, lakin o, morfoloji yolla omonimlərin əmələ gəlməsi qaydasını ayrıca bir əmələgəlmə üsulu kimi yox, leksik omonimlərin yaranma üsullarından biri olan dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan omonimlərin tərkibində verir.

Leksik şəkilçilər hesabına yaranan omonimlər ədəbi dilimizdə daha geniş yayılmışdır. Bu cür omonimlərdə amili kimi müəyyən edilir, ancaq xüsusi leksik vahidlər sırasına daxil deyildir. Bu yolla yaranan omonimlər həmişə törəməsözlərlə birləşdirilir. Morfoloji yolla yaranan omonimlərdə məhz şəkilçi ilə yaranan omonimlərə aiddir. Burada əsas şəkilçi rolunu leksik, yəni sözdüzəldici şəkilçilər oynayır. Bu yolla yaranan omonimlərin kökü omonim ola da bilər, olmaya da. *Boylu, bağlı, donluq, sağlıq, sona* və s. bu qəbildən olan sözləri morfoloji yolla yaranan omonimlərə nümunə kimi vermək olar.

İndi isə gəlin “*morfoloji yolla yaranan omonimlər*” haqqında öz fikirimizi bildirək. Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla yaranan omonimlər haqqında məlumatı yuxarıda ümumiləşmiş formada təqdim etdik. Lakin bizim fikrimizcə burada bəzi məlumatları daha da aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. İlk öncə gəlin dilçiliyin “Morfologiya” bölməsində nədən bəhs edilir onu yada salaq.

Bildiyimiz kimi morfolojiya dildə olan sözlərin formasını öyrənən bir bəhstir. Yunancadan “elm” və “forma” sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Morfolojiya dilçilikdə nitq hissələri və onların dəyişilmə qaydalarını öyrənir. Bizim fikrimizcə sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranan sözlərin omonimliyi morfoloji yolla yaranan omonimlərə daxil edilməməlidir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi morfolojiya bəhsində sözlərin forması öyrənilməsi üçün buraya Müasir Azərbaycan dilində işlənən, yazılışı və tələffüzü eyni, lakin kökləri müxtəlif olan sözləri daxil edə bilərik ki, bu sözlərdə *omoformlar* adlanır. Məsələn, *əsər* sözünü buna misal göstərmək olar. Bu söz insan əməyi, insan yaradıcılığı, icadı mənasında işləndikdə sadəcə bir kökdən ibarət götürülür. Forma və səslənmə baxımından eynilik təşkil edən *əsər* sözü isə əs feilinin qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi artırılmış formasıdır.

Sintaktik yolla yaranan omonimlər: Azərbaycan ədəbi dilində istifadə olunan omonimlərin bir qismi sintaktik yolla əmələ gələn omonimlərdir. *Aypara* sözünün buna misal olaraq göstərmək olar. Ümumilikdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı dedikdə mürəkkəb yolla yaranan sözlər nəzərdə tutulur. Yəni sintaktik yolla omonimlərin əmələ gəlməsi dedikdə mürəkkəb sözün omonimlik xüsusiyyətinə malik olması nəzərdə tutulur. *Aypara* sözü ay və para sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bir sözdür. *Alacəhrə*, *quşqonmaz*, *danabaş*, *ikiüzlü* və s. bu qəbildən olan sözlərdə sintaktik yolla yaranan omonimlərə daxil etmək olar.

Yuxarıda morfoloji omonimlərlə bağlı öz fikrimizi əsaslandırdıq. Belə bir məqama eyni ilə sintaktik yolla yaranan omonimlərdə də rast gəlmək olar. Belə ki, sintaktik yolla yaranan omonimlər adı altında mürəkkəb söz yaradıcılığı vasitəsilə yaranan omonimlər verilir. Lakin yuxarıda da qeyd olunduğu kimi istər düzəltmə, istərsə də mürəkkəb sözlər omonim cərgə yaradarkən onları “*derivatoloji yolla yaranan omonimlər*” adı altında tədqiq etmək daha doğru olar. Çünki məlum olduğu kimi hər hansı bir sözdən yeni söz yaranır və təbii olaraq derivatoloji hadisə hesab edilməlidir. Bəs sintaktik yolla yaranan omonimlər dedikdə nəyi nəzərdə tuta bilərik? Sintaktik omonimlər əsasən sözün funksiyasından aslı olaraq dəyişən sözləri aid etmək olar. Akademik Həsərət Həsənov bu barədə funksional omonimlər adı altında bəhs edir. Nümunələr verməklə bunu daha da aydın izah edə bilərik. *Yaxşı* sözü cümlədə həm sifət, həm də zərf kimi işləyə bilər. Bildiyimiz kimi bu söz isimdən əvvəl gəlib onu izah etdikdə sifət, feildən əvvəl gəlib onu izah etdikdə isə zərf funksiyasını yerinə yetirir. Yəni bu söz cümlədə funksiyasından aslı olaraq onun aid olduğu nitq hissəsində dəyişir. Məhz sintaktik yolla yaranan omonimlərə bu cür omonimlər daxil edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan Dili II hissə. Bakı “Şərq-Qərb” 2007, 192 s.
2. Əfəndiyeva T. Omonimlər və onların üslubi xüsusiyyətləri. Bakı :Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası 1970, N4, s. 11- 20.
3. Həsənov H. Azərbaycan Dilinin Omonimlər Lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb” 2007, 168s.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası. Bakı 2005, 452 s.
5. Qurbanov A. Ümumi Dilçilik I cild. Bakı 2019, 448 s.

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ DERİVATİV TƏKAMÜLƏ TƏSİR EDƏN FAKTORLAR

Faidə Omarova

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, redaktor
Azərbaycan
Filfay-6786@mail.ru

Summary

FACTORS AFFECTING DERIVATIONAL EVOLUTION IN TURKIC LANGUAGES OF THE KIPCHAK GROUP

The Turkish languages are influenced by any modifications and advancements in global linguistics. As a result of historical development, there have been many scientific innovations in the word creation of Turkic languages of the Kipchak group. Nevertheless, there has been limited research on the process of derivational evolution in the root words of the Kipchak group of Turkic languages. The primary objective of this paper is to examine the elements that influence the evolution of derivatives and to offer comprehensive information about them.

The factors that influence the evolution of derivatives can be categorized as internal and external causes. The primary objective of derivativeology is to analyse the underlying factors that drive derivative processes.

Key words: *Kazakh language, Kyrgyz language, word creation, evolution, factors.*

Резюме

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ ЭВОЛЮЦИЮ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЫ

Любые изменения и новшества в мировой лингвистике оказывают влияние и на тюркские языки. В результате исторического развития в словотворчестве тюркских языков кыпчакской группы произошло немало научных новшеств. Однако процесс деривационной эволюции, происходящий в корневых словах тюркских языков кыпчакской группы, изучен недостаточно. Основная цель статьи — исследовать факторы, влияющие на эволюцию производных, дать о них общую информацию.

Факторы, влияющие на эволюцию производных, сгруппированы как внутренние и внешние причины. Одной из основных задач дериватологии является исследование внутренних причин деривативных процессов.

Ключевые слова: *казахский язык, кыргызский язык, словотворчество, эволюция, факторы.*

Söz əmələ gəlmə proseslərinin tədqiqi kifayət qədər uzun tarixə malikdir. Hələ Platon Sokratın adı ilə Hermogenlə etdiyi dialoqunda sözlərin necə yaranması haqqında və müəllifinin kim olması ilə maraqlanır. Sokrata görə sözü qanunverici yaradır və yeni yaranmış söz əşyanın mahiyyətini, yəni ideyasını özündə daşımalıdır. Ümumiyyətlə, derivatologiyada, yəni sözyaradıcılığında öyrənilən materialın təhlilinin iki əsas və əhəməti sahəsi vardır. Birinci, təsviri (ilk növbədə yeni yaranmış leksik vahidin sintaqmatik aspektlə bağlılığı) sahədə diqqət mərkəzində yeni söz yaradan vahidlə törəmə vahid arasındakı münasibət durur, onların morphemik və sözyaradıcı quruluşunun spesifikasiyi üzə çıxarılır. İkinci, paradiqmatik sahədə isə sözyaradıcılığın müəyyən edilməsi və təsviri, sözəmələgətirmə vasitələr arasında əlaqə, adlandırma kimi məsələlər işıqlandırılır. Ancaq son dövrlər sözyaradıcılığı proseslərində yeni yanaşmalar, proseslər və vahidlər (onomasioloji, yuva, sosiolingvistik, koqnitiv və s.) əmələ gəlmişdir.

Söz əmələ gəlmə sistemində (sadə vahidlər ilə yanaşı) paradiqmatik əlaqələrin həyata keçirilməsini təmsil edən mürəkkəb vahidlər mövcuddur. Bu vahidlərə sözyaradıcı növlər, sözyaradıcı kateqoriyalar, sözyaradıcı yuvalar, sözyaradıcı paradiqma kimi vahidlər daxildir. Sözyaradıcı növ dedikdə söz yaradan vahidlə törəmə söz arasında mövcud olan kompleks sözyaradıcılığı vahididir. Sözyaradıcı paradiqma XX əsrin 70-ci illərindən istifadə olunmağa başlamışdır. A.N.Tixonov bu ifadəni sözyaradıcı yuva məfhumuna sinonim kimi işlətmişdir. [4]

Dünya dilçiliyində baş verən istənilən dəyişiklik, yenilik türk dillərinə də öz təsirini göstərir. Qıpçaq qrupu türk dillərinin sözyaradıcılığında da tarixi inkişaf nəticəsində bir çox elmi yeniliklər olmuşdur. Lakin qıpçaq qrupu türk dillərinə aid kök sözlərdə baş verən derivativ təkamül prosesi, demək olar ki, o qədər də tədqiq olunmamışdır. Məqalədə əsas məqsəd derivativ təkamülə təsir edən faktorları araşdırmaq, onlar haqqında ümumi məlumat verməkdir.

Bildiyimizi kimi, dil cəmiyyətdə mövcud olur. Buna görə də cəmiyyətdə baş verən hər hansı

yenilik mütləq dilə öz təsirini göstərir. Qıpçaq qrupu türk dillərinin sözyaradıcılığına təsir edən faktorlar həm dildaxili, həm də dilxarici ola bilər. Ümumiyyətlə, yeni sözlərin yaranması həm dilin öz daxili hesablarına, həm də başqa dillərin o dilə təsiri nəticəsində baş verir. Bir çox dilçilər qeyd edirlər ki, dilin lüğət tərkibi ilk növbədə öz daxili resursları hesabına zənginləşir. Bunlardan ən əsası sözyaradıcılığı prosesidir.

Derivatologiya daxilində linqvistik vahidlərin formalaşması psixoloji xarakter daşıyan nitq-idrak prosesləri kimi nəzərdən keçirilir. Bu proseslər mürəkkəb və çoxşaxəli olduğuna görə müxtəlif nöqtədən nəzərdən təhlil etmək olar: fizioloji (hansı fizioloji formalarda ifadə olunur), psixoloji (hansı psixoloji dəyişikliklərə səbəb olan vəziyyətlər olur), psixolinqvistik və linqvistik.

Bəs derivativ proseslərin öyrənilməsində psixolinqvistik və linqvistik yanaşmalar arasındakı fərq nədir? Psixolinqvistika dil vahidlərini danışan – dinləyici arasında olan kommunikativ fəaliyyətin nəticəsi kimi tədqiq edir. Belə ki onun mövzusu natiqlərin kommunikativ fəaliyyətidir. Dil vahidlərinin formalaşmasını təhlil edərkən psixolinqvistikanın əsas məqsədi kommunikativ, ilk növbədə nitq və sözlərin yaranması üçün psixoloji şəraiti müəyyən etməkdir. [2; 14]

Dil vahidlərinin yaranmasının linqvistik anlayışı bu prosesi daxilədən, yəni dil vahidləri daxilində öyrənməyi nəzərdə tutur. Dilçiliyin əsas məqsədi dil vahidinin formalaşması qaydalarını sırf dil baxımından müəyyən etməkdir. Beləliklə, deyilənlərdən də aydın oldu ki, derivatologiyada linqvistlər sözyaradıcılığının daxili qaydalarına diqqət yetirir, psixolinqvistlər isə bəzən konkret aydın olmayan xarici şərtləri əsas götürürlər. Bu, sözyaradıcılığı sahəsində linqvistika və psixolinqvistika arasında əsas fərqlənmə xəttidir.

Türk dillərində, o cümlədən qıpçaq qrupu türk dillərindəki türk mənşəli sözlərin fonomorfoloji strukturunda tarixən bir sıra dəyişiklik olmuşdur. Bu dəyişikliklər dilin sözyaradıcılığı nümunələri əsasında baş vermişdir. Buna görə derivativ formalarda bir kökdən əmələ gələn yeni sözlərdə kökün özü ilə bağlı müəyyən semantik çalarlar qorunub saxlanılır. Bu cür köklərin etimoloji aspektdə müəyyən edilməsi sözlərin ilkin semantik yuvalarının aşkara çıxarılmasına imkan yaradır.

Qeyd etdiyimiz kimi derivativ təkamülə təsir edən faktorlar daxili və xarici səbəblər kimi qruplaşdırılır. Derivatologiyanın əsas vəzifələrindən biri derivativ proseslərin daxili səbəblərini araşdırmaqdan ibarətdir. Məlumdur ki, dil kimi mürəkkəb obyektlər bir sıra səbəblərin təsiri ilə inkişaf edir, buna görə inkişafın konkret nəticəsini əvvəldən söyləmək çətindir. Lakin obyektin inkişafına təsir edən səbəblər sırasından ən vacibləri, yəni obyektin inkişaf istiqamətini müəyyən edən səbəb seçilir.

Daxili derivativlər zamanı kök morfemlərdə sait və samitlərin dəyişməsi baş verir. Bu dəyişmə nəticəsində yeni mənalı sözlər yaranır. Lakin bəzi bu tip sözlər müasir dildə öz semantik müstəqilliyini itirmişdir. Buna görə belə köklərin mənalı yalnız onların törəmə formaları vasitəsi ilə açılır. Beləliklə, törəmə köklərin bu və ya digər semantik yuvaya aid olması semantika və struktur əsasında müəyyən edilir. [3; 542-544] Məsələn, “toğra” sözü vaxtilə “toğ” şəklində olmuşdur. Sonradan sait və samit dəyişməsi nəticəsində “tuğ” – qılınç sözü yaranmışdır. Bu söz doğramaq mənası ilə bağlı olmuşdur və hazırda da qıpçaq qrupu türk dillərində bu sözün fərqli variantlarına rast gəlmək olar: qazax dilində - turay, kumik dilində - tuvra və s.

Türk dillərində, o cümlədən qıpçaq qrupu türk dillərində sözyaradıcılığında xarici faktorun iki növü vardır. Onlardan birincisi müstəqil məna daşıyan kökdən yaranan yeni sözlər, ikincisi müstəqil mənası olmayan kökdən əmələ gələn derivatlardır. Bu tip sözyaradıcılığının müstəqil mənası olan sözlərdən yaranan yeni sözlər müasir derivatologiyayı əks etdirirlər. Bu sözlərdə kök və affiksləri aydın şəkildə görmək olur.

Digər qrup sözlərdə isə affikslər sözdən ayrılır və sözyaradıcılığında iştirak etmir. Məsələn, qazax dilində “buyrik” - əmr, “buyrek” – böyrək, “tırnak” – dırnaq və s. bu kimi sözlərdə -ruq, -rek, -an kimi affikslər öz müstəqil funksiyasını itirib, daha sözyaradıcılığında iştirak etməsə də, bir zamanlar affiks kimi müstəqil formada mövcud olmuşdur.

Qıpçaq qrupu türk dillərində yeni sözlərin yaranmasına təsir edən aspektlərdən biri də dildaxili və dilxarici təsirlərdir. Yəni yeni sözlər ya dilin öz hesabına yaranır, ya da digər dillərdən mənimsənilir. Belə ki, bir sıra tarixi və ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq hər hansı dil başqa bir dilin (dillərin)

təsirinə məruz qalır. Qıpçaq qrupu türk dillərindən olan qazax dilinə nəzər salsaq görürük ki, Qazaxıstan dövləti müstəqillik qazanandan sonra (1991-ci il) bir çox yeni sözlər yaranmışdır. Həmin sözlər həm xarici təsirlər nəticəsində, həm də bəzi köhnəlmiş sözlərin yeni məna ilə dilə qayıtması yolu ilə yaranmışdır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, müstəqillik dövründə qazax dilində yeni sözlərin formalaşmasının ən məhsuldar yolları bunlardır: 1) affiks üsulu (qazax dilində bu, əsasən, şəkilçilərdir); 2) birləşmə; 3) başqa dillərdən mənimsəmə.

Dildə dəyişikliklərə səbəb olan və dil sistemindəki zəif bəndlərin yerdəyişməsinə kömək edən, bəzən isə onların tamamilə yox olmasına səbəb olan çoxsaylı daxili və xarici amillər dilçilər üçün həmişə xüsusi maraq doğurmuşdur. Dildaxili hadisələrə aşağıdakılar daxildir: tələffüzü çətin olan bir neçə samitin birləşməsi; sait səslərdən ibarət eyni hecaların bir yerdə birləşməsi; sözün fonetik quruluşunu təyin etmək üçün heç bir xüsusi funksiya yerinə yetirməyən elementlərin hər hansı mövqedə birləşməsi; mənaların onlara xas olmayan ayrı-ayrı qrammatik formalar tərəfindən mənimsənilməsi; semantik sinkretizm; sinonim formaların artıqlığı; qrammatik omonimlik; bəzi sintaktik strukturların məhdud semantikasi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil quruluşunun mürəkkəb elementlərinin təbiəti ziddiyyətlərlə doludur. Belə ki, çoxmənalılıq bir tərəfdən faydalıdır, çünki bu, dil vahidlərinin sayının azalmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə aqqlütinativ dillərin hər bir mənənin öz ayrıca formasının olması prinsipini pozur.

Qıpçaq qrupu türk dillərindən olan qırğız dilində derivatologiya məsələlərinə XX əsin 30-40-cı illərində qrammatika haqqında bəzi tədqiqat işlərinin yaranması ilə toxunulmuşdur. Bunun banisi görkəmli alim Qasım Tınıstanov olmuşdur. Alim nitq hissələrini iki böyük qrupa ayırmışdır. Bundan başqa, o, “nominal söz növlərini” – kök nominal sözlərə (kitep, takta), kompozit isimlərə (koyçu, bas-kıç), - fleksiya nominal sözlərə (malda, malçıda) ayırmışdır. Q.Tınıstanov qırğız dilinə aid söz köklərinin 4 qrupunu müəyyən etmişdir: 1) birkomponentli kök və ya birkomponentli söz (at, kitab, kağız); 2) ikikomponentli kök və ya ikikomponentli söz (bala-bakıra, jilt-oyult, toru ala, bariş-gəliş); 3) qoşa əsas və ya qoşa söz (jolbaşçı, jel boo); 4) qısaldılmış kök və ya qısaldılmış söz. [1; 40] Q.Tınıstanov 1934-cü ildə yazdığı “Qırğız dilinin morfologiyası” kitabında sözyaradıcılığında iştirak edən affikslər haqqında da məlumat vermişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, qıpçaq qrupu türk dillərində, o cümlədən qırğız dilində derivativ təkamülə dilxarici amillər də təsir edir. Son zamanlara kimi alimlər qırğız dilində yeni sözlərin yaranmasında ön şəkilçilər haqqında heç bir məlumat verməmişdilər. Çünki türk dillərində şəkilçilər, əsasən söz kökündən sonra artırılır. Amma digər dillərin təsiri nəticəsində artıq söz kökünün əvvəlinə də şəkilçi artırmaqla yeni sözlər yaratmaq mümkündür. Qırğız dilində belə ön şəkilçiyə fars dilindən keçən “bey” prefiksini göstərmək olar. Qırğız dilində qeyd etdiyimiz prefikslə mənfi mənalı, yaxud da hal-vəziyyət ifadə edən kifayət qədər sözlər vardır. Məsələn, beybaş – nadinc, beytartıp – nizamsız, beymaza – narahat, beymaral – nasaz və s. [5; 34]

Beləliklə, qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax və qırğız dilləri üzərində apardığımız tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, derivativ təkamül bütün türk dillərində oxşar olmuşdur. Təkamülə təsir edən əsas aspektlər isə dildaxili və dilxarici faktorlardır. Tarixi inkişaf nəticəsində sözyaradıcılığında bir sıra fərqlilik və yeniliklər yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. Абдулвалиев, И. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили морфология, Бишкек: Айбек фирмасы, 1997, 296.
2. Мурзин Л. Н. Основы дериватологии, Пермь, 1984, 58.
3. Тахмазов З. И. Деривация корневых слов в тюркских языках. Бюллетень науки и практики / Bulletin of Science and Practice, Т. 4. №11. 2018, 542-544
4. Тихонов А.Н. Морфема как значимая часть слова // НДВИШ Филол. науки. 1971. № 6. 39–52
5. Уметов К. К. Краткое сопоставление словообразования существительных в немецком и кыргызском языках, World Science, № 4(8), Vol.5, April 2016 33-36

İ.SUNDARESANIN “TAC MAHAL” TRILOGİYASINDA BABURLU İMPERİYASININ PAYTAXTLARININ BƏDİİ ƏKSI

Leyla Primova

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, böyük laborant

Azərbaycan

leyla.pirimova@mail.ru

Summary

THE ARTISTIC REFLECTION OF THE CAPITALS OF THE BABURID EMPIRE IN THE "TAJ MAHAL" TRILOGY BY I. SUNDARESAN

In the Baburid State, which was established in 1526 in India, the capital city was changed from time to time due to political, economic and social reasons. In this context, the cities of Agra, Delhi, Fatehpur Sikri and Lahore have assumed capital positions at different times. However, in the event of a change or relocation of the capital, the star of the city, which was previously the capital, never faded and its vitality continued since Agra and Delhi, as well as being commercial attractions, were built on ancient history. Fatehpur Sikri hosted religious and spiritual personalities. Lahore, on the other hand, had the task of being an important intersection connecting land trade with other regions of India, as well as being of military importance with its geostrategic location.

Key words: Baburid capitals, Agra, Delhi, Fatehpur Sikri, Lahore

Резюме

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ СТОЛИЦ ИМПЕРИИ БАБУРА В ТРИЛОГИИ «ТАДЖ-МАХАЛ» И. СУНДАРЕСАНА

В государстве Бабуридов, основанном в 1526 году в Индии, столица время от времени менялась по политическим, экономическим и социальным причинам. В этом контексте города Агра, Дели, Фатехпур-Сикри и Лахор в разное время занимали столичные позиции. Однако в случае изменения или переноса столицы звезда города, который ранее был столицей, никогда не угасала и его жизненная сила продолжалась, поскольку Агра и Дели, будучи коммерческими достопримечательностями, были построены на древней истории. Фатехпур-Сикри принимал религиозных и духовных деятелей. Лахор, с другой стороны, должен был стать важным перекрестком, соединяющим сухопутную торговлю с другими регионами Индии, а также иметь военное значение благодаря своему геостратегическому положению.

Ключевые слова: столицы Бабуридов, Агра, Дели, Фатехпур-Сикри, Лахор.

Tarixi romanları ilə tanınan İndü Sundaresan qələmə aldığı “Tac Mahal” trilogiyasında türk-hind imperiyası olan baburlulardan bəhs edir. Yazar romanda bir sıra məsələlərdən bəhs edərkən imperiyaya paytaxlıq edən şəhərlərin önəmini də vurğulayır. Baburlu dövləti müəyyən siyasi, iqtisadi, sosial səbəblərə görə bir neçə dəfə paytaxt dəyişdirmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu baxımdan, Aqra, Dehli, Fətihpur Sikri və Lahor şəhərləri müxtəlif zamanlarda Baburlu imperiyasının paytaxtı olmuşdur. İmperiyanın paytaxt dəyişikliyi etməsi ya da başqa bir yerə daşınması zamanı əvvəlki paytaxt olan şəhərin ulduzu heç bir zaman sönməmiş, canlılığı davam etmişdir. Yazıçı “Tac Mahal” trilogiyasında imperiyanın paytaxtlarından biri olan Aqrada baş verən hadisələri, onun təbiəti, şəhərdəki tikilləri təsvir edir. Şəhər Yamuna çayının sahilində yerləşdiyindən təbii olaraq yazıçı bu çayın şəhərin həyatındakı yerini də vurğulayır. Müəllif Aqranın paytaxt şəhər olduğundan hökmdarların burada bir-birindən əzəmətli, göz oxşayan tikililər inşa etməsindən bəhs edir. Belə ki, Aqra qalasının hasarları içində Yamuna çayına baxan altı saray yerləşirdi və bunların hər birinin sahibləriylə eyniləşən, özlərinə məxsus memarı tərzli vardı. Yazıçı yazır: “Bəzilərinə qalanın бүrcələrindəki döyüş meydanlarında tikilmiş, mərmər balkon və veradalar vardı. Bəziləri isə, elə qala kimi qırmızı qum daşından inşa edilmişdi və qalaya lütf verirdi. Hərəm saraylarındakı bu qumdaşı və mərmər binalar, bundan başqa minlərlə və güzgülərlə bəzədilən naxışlar, imperiyanın ehtişam rəmzlərindəndir” [2, 20-21]. İmperator Əkbər Aqraya ilk gəldiyində Yamuna çayı sahillərində, əhəmiyyətsiz və təsadüfi inşa edilmiş, divarları dağınıq xırda bir qala qalmışdı. Bu imperator Əkbərin 1570-ci ildə Aqradakı sakit Yamuna çayının sahillərində, Lil Qila, yəni Qızıl Qala kimi məşhurlaşan qalası idi. Qala yerlə bir edilir və stratejik vəziyyəti mükəmməl olduğundan, yerinə üç qapılı, yeni bir qala inşa edilir. Çay boyunca uzanan qala

bir km olardı. Qala divarları, yerli karxanalarından gətirilmiş qırmızı qum daşıyla hörülür və çay kənarından yetmiş qədəm yüksəkdə yer alır. Əkbərin köhnə qalanı sökməkdə məqsədi, inşa ediləcək yenisiylə Babur imperiyasının əzəmətinə nümayiş etdirməkdir.

Yazıçı tarixi mənbələrə dərinləndirən bələd olduğundan Aqrada yerləşən baburlulara məxsus bağların təsvirinə də yer verir. İ.Sundareshan "Güllər şöli" romanında Zahara bağdan bəhs edir. Bu təsvirdə moğol bağlarını fərqləndirən xüsusiyyətlər də verilir: "Moğol bağlarını fərqləndirən suydü; sakitləşdirici bir sükunətlə şırıldayaraq axan sullar fantanlardan püskürtülürdü. Zahara bağı şərqdən qərbə, şimaldan cənuba uzanır və mərkəzdə kəsişən su kanalları ilə dörd çeyrək dairəyə ayrılırdı. Buna görə də bağlara, dörd bağ mənasına ifadə edən *çarbağ* adı verilmişdi. Kanallar, bitki və ağacların ehtiyacı olan suyu təmin etməklə yanaşı düzənliklərdə düz yerlərdə özünü biruzə verən yayın istisinin qarşısını alaraq fərahlıq yaradırdı" [2, 249].

Trilogiyanın süjet xəttiylə əlaqədar olaraq İ.Sundareshan Aqrada baş verən digər tarixi hadisələri də təsvir edir. Aqra, Cahangir ilə Mehrunishinin, Cahan şah ilə Ərcümənd Banunun, Şəhriyar ilə Ladlinin, Nadirə və Daranın toylarına, Cahangir, Cahan şah və Əurəngzibin taxta keçmələrinə, fil döyüşlərinə, hökmdarların ad günlərində tərəzidə çəkilmələrinə, dövlətin xəzinəsinin necə qorunduğuna, yayılan vəba epidemiyası kimi hadisələrə səhnə olur. Ədib Aqrada Əkbər şah tərəfindən inşa edilən müxtəlif dinləri bir araya toplayan İbadətxananın təsvirinə də yer ayırır.

Romanda haqqında geniş təsvirlər verilən İmperiyaya paytaxtlıq etmiş şəhərlərdən biri də Dehliyədir. Babur şahdan sonra Humayun şah paytaxtı Dehliyə köçürmüşdü. 1558-ci ildə naibi Bayram xanla birlikdə Əkbər Dehlini tərk edir. 1648-ci ildə Şah Cahanın yeni paytaxtı Şahcahanabad, Dehli yenidən paytaxt olur [1, 25]. Yazıçı da böyük ustalıqla bu tarixi faktlardan trilogiyasında istifadə edərək "Kölgə şahzadə" romanında Şah Cahanın paytaxtı Aqradan öz adına inşa etdirdiyi bu şəhərə köçürməsinə təsvir edir [3, 253].

Baburlu imperiyanın paytaxtlarından biri də Fatehpur Sikridir. İndu Sundareshan istər "İyirminci arvad", istərsə də "Güllərin ziyafəti" romanlarında Sikri şəhərinə geniş yer ayırır. Qucəratın fəthiylə də şəhərin adına zəfər mənasına gələn Fatehpur əlavə edilmiş, Fatehpur Sikriyə çevrilmişdi. Ədib şəhərin necə inşa edilməsini təsvir edir. Memar və mühəndislər Əkbərin əmirlərini tərəddüdlə qarşılayır. Bura imperiyanın paytaxtı Aqradan xeyli uzaqda idi. Amma Əkbər onlara Fatehpur Sikrinin bir gün paytaxt olacağından bəhs edir. Orada adı sanı bilinən heç kim yaşamırdı. Amma imperator özünə oranı məskən seçincə yaşamış olacağını söyləyir. Ona su qaynaqlarının yoxluğundan bəhs olununca, Əkbər onlara göl qazmalarını əmr edir. Onlarda əmri yerinə yetirirlər. Çox geniş bir göl qazılaraq içi su ilə doldurulur. 1571-ci ildə Səlimin doğumundan iki il sonra Sikridə bir məscidin və imperiya sarayının təməllərini qoyur. İmperiya mənsubları Fatehpur Sikrini on beş il müddətində iqamətgah olaraq istifadə edir. Amma hər keçən il gölün suları azalıb, gözlənilən yağışlar yağmayınca və toz şəhərin qırmızı qum daşından binalarını və hər şeyi darıxdırıcı bir qəhvərenginə çevirincə, Əkbər şəhəri tərk etmə zamanının gəldiyini anlayır. Əkbərin paytaxtı Aqradan Fatehpur Sikriyə daşmasından on beş il sonra şəhər tərk edilir və şimal qərbdən, Özbəkistan kralından gələn təhdidi nəzarətdə saxlamaq üçün sarayını Lahor şəhərinə köçürür. Nə özü, nə də o zamankı saray əyanları bir daha Sikriyə geri dönmür. Lahor Baburlu imperiyasında tutduğu əhəmiyyətli yeri ilə seçilən paytaxtlardan biridir. "İyirminci arvad" romanında yazıçı şahzadə Səlimin toy hazırlıqlarını təsvir edərkən toyun keçiriləcək yerin Lahor şəhəri olduğunun göstərir və buranın məşhur Moti (hind dilində inci deməkdir) bazarını təsvir edir. Yazıçı Lahorun nə səbəblə paytaxta döndüyü haqqında məlumat verir. Belə ki, imperator Əkbərin cəsusları, Özbək kralı Abdullah xanın Hindistanı istila etmə niyyətində olduğunu xəbərini çatdırırlar. Bu zaman Fatehpur Sikri rəsmən paytaxt idi, amma ölkənin cənub-qərbində yer aldığı üçün imperatorun rahat bir şəkildə hərəkət etməsi baxımından çox uzaqda qalırdı. Əkbər, Özbək kralına qarşı səfərə yaxın mövqe tutmaq üçün Lahoru seçdi. Beləliklə, imperator bütün ətrafiylə yenidən qurulmuş Fatehpur Sikri şəhərini tərk edib Lahora yollandı. Lahorda Səlimin ilk arvadı şahzadə Man Bai, Xosrov adı verilən bir erkək övlad dünyaya gətirdi. "İyirminci arvad" romanında şahzadə Səlimin toy mərasimi, övladının dünyaya gəlməsi, Səlimin atasına sui-qəsd təşkil etməsi, kralın və əyyanların Dekkanda gedən döyüşlərə görə Lahoru tərk etməsi, şahzadə Xosrovun Lahora qaçması, Cahangirin üsyançıları məğlub edib Lahora

təmtəraqlı şəkildə daxil olması, Xürrəmin Ərcümənd Banu ilə nişanlanması, Lahorun mülayim havası, Cahangirin Mehrünisə üçün saldırdığı Dilküş bağılı əlaqəli hadisələr Lahor şəhərində gerçəkləşir. “Güllərin ziyafəti” romanında yazıçı Fatehpur Sikridən paytaxtın Lahora köçürülməsini, Lahorun imperiyanın qış məkanı olması barədə məlumat verir. Dehlidən sonra burada da vəba epidemiyasının yayıldığı, hökmdar və iyirminci arvadının Mehabat xanın əsirliyindən qurtulularaq Lahora getmələri və Cahangirin burada dəfn olunması, Mehrünisənin Lahora sürgün edilməsi, Əbülün burada dəfn olunması kimi hadisələr öz əksini tapır. “Kölgə şahzadə” romanında Cahanaranın Kəşmirə səfəri əsnasında Lahora getməsi hadisəsindən istifadə edən müəllif Cahangirin məzarının burada olduğunu göstərir həmçinin, Cahanara ilə Mehrünisə görüşdürərək Mehrünisənin də Lahorda yaşamasını oxucularının diqqətinə çatdırır.

Lahor tutduğu mövqe baxımından Orta Asiya və Orta Şərq ilə ticarətdə önəmli bir mərkəzə çevirilmişdi. 1582-ci ildə Baburlu imperiyasını ziyarət edən Monserrat Ata Lahorun Asiya və ya Avropadakı hər hansı bir şəhərdən (həmçinin ziyarət etdiyi Aqra, Dehli və Fatehpur Sikridən belə) daha böyük və zəngin olduğunu düşünürdü. O yazırdı: “Şəhər böyüklük və zənginlik baxımından həm Asiya, həm də Avropada rəqibsizdir” [1, 27]. Bir zamanlar adından ehtişamla bəhs olunan şəhərlər öz əvvəlki görkəmini itirsədə, buradakı türk-müsəlman izləri ilə günümüzdə belə möhtəşəmliyi ilə göz oxşamağa davam edir.

Ədəbiyyat

1. Ali, Lamine Hashim. The Culture of the Mughal Capital Cities: 1556 to 1658. University of Sydney, March - 2005, - s.25
2. Sundaesan İndü. Güllər Şöleni. Çev. Nuran Birand Gözaydın. Literatür Yayınları, İstanbul, 2006
3. Sundaesan İndü. Shadow Princess. Washington square Press. New York. 2010

LITERARY LINKS BETWEEN FRANCE AND AZERBAIJAN: J.B.MOLIÈRE AND MIRZA FATALI AKHUNDOV

Lucie Rene Philip

Université slave de Bakou, doctorant

Azerbaïdjan

theoriyliterature@mail.ru

Xülasə

FRANSA İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİN TARİXİ: J.B.MOLIÈRE VƏ M.F.AXUNDZADƏ

Bu məqalə Fransa və Azərbaycan arasında ədəbi əlaqələrin və mədəni dialoqun tarixinə həsr olunub. Xüsusilə iki yazıçı J.B.Moliere və M.F.Axundzadənin ədəbi-dramaturq əlaqələri araşdırılır. Hər iki yazıçı öz əsərlərində insanın və cəmiyyətin riyakarlığını, tamahkarlığını, xəsisliyini və digər qüsurlarını ələ salırlar.

Açar sözlər: Dramaturgiya, komediya, milli kolorit, realizm, intertekstuallıq, arxetip, müqayisəli ədəbiyyat.

Резюме

ИСТОРИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ ФРАНЦИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ: Ж.Б.МОЛЬЕР И М.Ф.АХУНДЗАДЕ

Настоящая статья посвящена истории литературных контактов и культурного диалога между Францией и Азербайджаном. В частности, рассматриваются литературные и драматургические связи двух писателей Ж.Б.Мольера и М.Ф.Ахундзаде. В своих произведениях оба писателя высмеивают лицемерие, жадность, скупость и другие пороки человека и общества.

Ключевые слова: Драматургия, комедия, национальный колорит, реализм, интертекстуальность, архетип, сравнительное литературоведение.

“It is literature that best explains the human being,” writes Sergio Kokis, a Quebec writer. Literature enlightens us about ourselves, about our own faults, it highlights the failings of a society by using

laughter and satire in particular. Thanks to reading literary works from different countries, a rapprochement between peoples takes place in us through aesthetics and imagination by appealing to our empathy. Due to its universality and its roots in a specific culture, literature provides access to knowledge of man and the world. We will focus on the literary dialogue between France and Azerbaijan. To do this we will look at the origin of these links by focusing on the period from the 17th to the 19th century. Indeed, France and Azerbaijan have a literary tradition dating back to ancient times. The links of this tradition are scientific, cultural, literary or even artistic and have continued to be enriched over the centuries.

Research was carried out to deepen these links, their relevance and their proximity. This is particularly the case of Rauf Ismailov who published an essay entitled "French and Azerbaijani literary links". Published in 1983, this research traces the existence of a rich literary tradition between the two countries from the 17th to the 20th century. In this article, we will focus on the Azerbaijani playwright Mirza Fatali Akhundov, nicknamed the "Oriental Molière." » An article written by Dadachova.C published in Azerbaijan in 2013 explored the influence that French playwright Molière had on Akhundov's comedies.

We will demonstrate that the literary archetypes of the characters of Molière and Akhundov paint the human being in all its colors. To do this, it is necessary to study the specificity of each archetype and the context in which the comedies of the two playwrights were written in order to see where these archetypes meet and where they differ.

Firstly, we will focus on the development of Turkish-Azerbaijani literature in France and the repercussions that this may have had on French cultural and literary life. Secondly, we will try to understand when Azerbaijan began to draw inspiration from French writers and philosophers and how this influenced its own literature and instilled the idea of progress within its civilization, in a fairly Muslim world. skeptical of new ideas and scientific progress. Finally, our attention will focus on the comparative literary analysis of the archetypes of the characters of the comedies of the Azerbaijani writer Mirza Fatali Akhundov written in the 19th century with those of the 17th century French playwright, Jean-baptiste Molière.

I.Literary links between the two countries

Research on Azerbaijani literature and Europe dates back to the 17th century. The French literary tradition dating back to the 11th century with the chivalrous novels of Chrétien de Troyes found a certain echo with the work of Nizami Gandjavi, a great Azerbaijani thinker and writer of the 13th century. In the style of Chrétien de Troyes, his epic "Iskander" recounts the exploits of Alexandre Le Grand. However, there is no extensive research that can prove this comparison.

In 1712 a collection of Persian tales was published in Paris by Petit de la Croix.

An orientalist from the 17th century, he took up the subject of the 7 portraits of Nizami in his tales.

The 18th century in France is called the Age of Enlightenment. French philosophers such as Voltaire, Diderot or Montesquieu were able to influence Azerbaijani writers of the 19th and 20th centuries through the materialist philosophical school of thought. The French playwright Alain-René Lesage will be inspired by the subject of Nizami the 7 portraits to create with d'Orneval an opera entitled "The Princess of China" performed for the first time in 1729. It is the era of Chinoiserie theatrical. Another playwright, this time Italian, is also inspired by it in his work "The Princess Tupondot. » Finally, in the 19th century the German writer Schiller who was inspired by the Italian joined the subject of the fourth story.

II. The 19th century: an open door in the history of Franco-Azerbaijani literary relations.

The birth of Azerbaijani theater dates back to the end of the 19th century. On March 22, 1873, the second day of the Nozrouz festival, Mirza Fatali Akhundov's play "The Khan of Lankaran" was performed. This event was a first in the entire Near and Middle East. The theater began to develop with the staging of Akhundov's comedies. His comedies opened a new stage in the development of Azerbaijani literature. His European-inspired pieces are written in Azeri Turkish. He presents himself as the master of comedy in his country. Molière and Gogol had an influence on his creative activity. His worldview was formed by Eastern progressive ideas, Russian philosophy and the materialist ideas of French philosophers of the 18th century.

Mirza Fatali Akhundov presents himself as the theoretician of Azerbaijani dramaturgy. The soul of Molière inhabits his works, he defines in his works the curves of realism in literature and adds the Azerbaijani national color. He brought a new form to Azerbaijani literature and thus laid the foundations of national Azerbaijani literature. Indeed, it describes the Azerbaijani people as they are, in the most concrete possible realism.

III. Comparison of the archetypes of literary characters of Molière and Akhundov

On the one hand, comedy has the task of painting characters, timeless but updated: the miser, the ridiculous lover, the misanthrope, the imaginary. On the other hand, it depicts morals, such as social states and their hierarchy, parent/child relationships, the failings of a profession in its relationship to money, the master/servant relationship, etc.

The plays of Molière, a 17th century French playwright, are perceived as comic thanks to the exaggerated features of the characters. Molière uses archetypes to elicit audience laughter at the expense of universal human flaws.

We can wonder why Moliéresque humor persists through the centuries. First of all, it highlights our own failings which are embodied in an archetypal character. Then, his characters hide a reality of human nature which is found in every civilization. Indeed, the archetype of a character is based on a strong representative image that is recognizable by each society. Finally, Molière's characters are so real that they have crossed the ages to be renewed in staging rewrites, adapted to each era: Alceste, Harpagon, Don Juan, or even Monsieur Jourdain. They are painted from nature. They appear to us as new, in harmony with the contemporary area because they trace a continuity between the past, the present and the future.

Sganarelle represents vanity, selfishness, brutality. In *The Doctor Despite Himself*, Sganarelle is venal, tyrannical, interested, incompetent, selfish and deceitful. He wears a mask while pretending to be a doctor, Sganarelle wants to cajole everyone to gain something from it. We can compare the behavior of Sganarelle with that of Mullah Ibrahim Kheli the alchemist whose comedy bears the same name. Through the archetype of the false sorcerer Akhundov denounces the beliefs, superstitions and ignorance of the people that the Mullah wants to cajole by carrying out spells or astrologers' predictions. In the work *The Magnificent Lovers*, Molière puts astrology on trial thanks to the character Anaxarch, a charlatan astrologer.

We can see in the figure of Mullah Ibrahim the character of the dervish Mesteli Chah, religious swindler and specialist in black magic who performs incantations to impress his audience, ready to do anything to make Mr. Jordan leave. On the other hand, in France in the 17th century, Molière in turn criticized the sciences which he saw as occult sciences. In *The Imaginary Patient* Molière develops a whole range of medical jargon to emphasize the absurd side of doctors.

The theme of avarice was often discussed in world literature before Akhundov. Among the most famous types of miser is Euclion, a character from Plautus in his comedy *The Aulular* which dates from around 200 years before Jesus Christ. Harpagon in *The Miser* by Molière, *The Miserly Knight* by Pushkin or even Plouchkine in *Dead Souls* by Gogol. Akhundov was familiar with the archetype of the miser created by the great authors of world literature, but it was something completely new for Azerbaijani literature. In a study devoted to the analysis of Pushkin's *The Miserly Knight*, Belinsky wrote on this subject: The passion of avarice is not a new idea, but genius can rejuvenate what is old. The concept of the miser is one, but it can be embodied in infinitely variable types”.

Akhundov gave new content to an old theme, created a new type of miser and presenting both traits typical of misers of world literature but with deeply national traits. Like all misers, Hadi Gara is worried about his money, he only thinks about his profit, and is constantly afraid of running out of money. Unlike Harpagon in Molière's *The Miser* who is only concerned with family issues around marriage, Akhundov's Hadji Gara is above all an Azeri merchant, he is ready to do anything to earn a profit. He is going to embark on a robbery adventure with people he does not know. In the end he finds himself alone and cannot cope. Money is not a solution to everything. He lacks humanity, fraternity, life

experience. Money cuts him off from the world and from others. It mixes religion, idolatry and profit. "I venerate you ! And what will become of my goods?"

Harpagon and Hadji Gara both starve their families and their animals to save their money. Molière develops a comedy of character and morals. Harpagon is tyrannical and irrational. He presents to us the vices of man taken to the extreme. It becomes a disease. He who has money can impose his will on his fellow men.

The archetypes of Molière and Akhundov refer to our own human weakness. We laugh at ourselves, at our failings and our own misery. In each the characters of the two playwrights exist within us.

Thanks to the translation of Akhundov's comedies by Louis Bazin, France was able to promote Azerbaijani art and culture in France and introduce the literary public to the Caucasus and all its magic. However, the question of the reception of Akhundov's work in French raises questions. In fact, translators do not always have perfect knowledge of the Azeri language, which is why they resort to Persian. As a result, the translations of his comedies into French are not accurate because they have somewhat lost the color of their original language, Azeri. Does translation as the reception of archetypes create new archetypes? Archetypes that resemble us. That we define by our values, our culture, our language. From the translation we appropriate the archetypes, they become subjective.

Littérature

1. Кулиев В. Публикуются впервые. Новые документы о М. Ф. Ахундове // Литературный Азербайджан. — 1987. — № 12.
2. М.Рафили. М. Ф. Ахундов. — Баку, 1957
3. Г. Н. Бояджиев. Жан Батист Мольер // Мольер. Собрание сочинений в двух томах. Т. 1. — М.: ГИХЛ, 1957.
4. Эдмон и Жюль де Гонкур. Дневник. Записки о литературной жизни. Избранные страницы в 2 томах. Т. I. — М.: Художественная литература, 1964.

«НАША ЛИТЕРАТУРА И КУЛЬТУРА – НАЦИОНАЛЬНОЕ БОГАТСТВО» (Гейдар Алиев)

Зенфира Рустамова

Бакинский славянский университет, доктор филологических наук , профессор
Азербайджан
zenrust@mail.ru

Summary

“OUR LITERATURE AND CULTURE – NATIONAL WEALTH”

(Heydar Aliyev)

The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, always focused attention on creating and studying literature. His idea of drawing on past experience to create a new culture has prompted us to reassess the Azeri literary document, "The Book of Dede Korkut," and to compare it to a historical document from another nation, in this case, "The Teaching" by Vladimir Monomach."

This article outlines topics for analyzing remarks made by two representatives from different epochs, cultures, religions, and mentalities: the eastern sage Dede Korkut and Grand Prince of Kievan Rus Vladimir Monomach. Interestingly, both Dede Korkut and Vladimir Monomach often think along the same lines and arrive at similar conclusions. In effect, their thoughts – despite inherent time gaps and culture differences – remain relevant and vibrant for us today.

Key words: Vladimir Monomach, Dede Korkut, wisdom, ethical, values

Xülasə

“ƏDƏBİYYATIMIZ VƏ MƏDƏNİYYƏTİMİZ - MİLLİ SƏRVƏT”

(Heydər Əliyev)

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev milli ədəbiyyatın yaradılmasına, onun öyrənilməsinə həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun yeni mədəniyyət yaradılan zaman keçmişin təcrübəsinin nəzərə alınmasının zəruri olduğu

barədə fikri bizi Azərbaycanın ədəbi abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət etməyə və onu başqa xalqın tarixi abidəsi olan Vladimir Monomaxın «Nəsihət» əsəri ilə tutuşdurmağa sövq etdi.

Tezislərdə müxtəlif dövr, mədəniyyət, inanc və mentalitet nümayəndələrinin Kiyev Rus Dövlətinin knyazı Vladimir Monomax və Şərq müdriki Dədə Qorqudun fikirlərinin müqayisə edilməsi üçün əsas mövzular müəyyənləşdirilir. Burada qeyd olunur ki, Kiyev knyazı ilə Dədə Qorqud çox vaxt eyni istiqamətdə düşünür və oxşar nəticələrə gəlirlər. Vurğulanır ki, bu insanları bir-birindən ayıran zaman və mədəniyyətə baxmayaraq, onların bir çox düşüncələri oxşar olmaqla yanaşı, həm də çox aktualdır.

Açar sözlər: Vladimir Monomaç, Dədə Qorqud, hikmət, etik, dəyərlər

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев всегда уделял особое внимание литературе, считая ее одним из самых могучих и действенных средств воспитания умов. Он считал, что «нельзя создавать новую культуру, не усвоив, не переработав всех богатств, созданных талантом и трудом предшествующих поколений» и что долг литераторов поставить историю народа «на службу его современной культуре». [1]

Идея Гейдара Алиева обусловила наше обращение к историческому памятнику азербайджанского народа «Китаби Деде Коркут» и подтолкнула к сравнению с историческим памятником другого народа – «Поучением» князя Киевской Руси Владимира Мономаха.

Владимир Мономах и Деде Коркут... Представители разных эпох, культур и верований. Один – наделенный официальной властью мудрый князь. Другой – белобородый старец, мудрый советчик и наставник как наделенных властью ханов, так и простых людей. Один – могущественный правитель Киевской Руси (XI-XII века), владения которого были тогда самыми обширными в Европе. [3] Другой – неформальный лидер, идеолог огузских племен, обитавших на Сыр-Дарье и перекочевавших в X-XI веках на территорию нынешнего Азербайджана.

Феодальная раздробленность, начавшаяся на Руси с X века, повлекла за собой непрекращающиеся долгие годы междоусобные войны, которые подрывали основы государства, делали Киевскую Русь слабой. Владимир Мономах, правивший Русью с 1113 по 1125 год, в проводимой политике опирался на провозглашенный на Любечском съезде принцип «каждо да держит отчину свою» и требовал «... совместное решение основных вопросов на княжеских съездах, ... взаимное уважение к правам младших и старших». [3] Он сумел на какое-то время сплотить княжества и свести к минимуму войны между ними. Мономах старался опереть свою политику на христианскую мораль, идеологию, считая, что соблюдение моральной дисциплины может привести к должным результатам. «Вот почему этой идеологии Мономах и придал такое большое значение, заботясь о писателях, покровительствуя летописанию, укрепляя церковь ... и лично занимаясь писательской деятельностью». [3]

В 12-ти сказаниях азербайджанского эпоса «Китаби Деде Коркут» отображен прежде всего быт кочевых огузов, живших на территории нынешнего Азербайджана в X-XI веках. Жизнь племен сопровождалась бесконечными войнами как между самими племенами, внешними огузами и внутренними огузами, так и с соседними племенами. И вот наставления умудренного летами Деде Коркута, одного из центральных сквозных персонажей эпоса, были связаны, в первую очередь, с необходимостью прекратить эти губительные набеги, осесть на земле, положить конец кочевому образу жизни.

Итак, мудрый политик, миротворец, справедливый и сильный Владимир Мономах и белобородый мудрец Деде Коркут. Какими же истинами апеллировали эти два авторитета, отделенные друг от друга эпохами, могли бы быть в чем-то схожи их слова и насколько они актуальны сегодня?

Соблюдая принятый литературный этикет своего времени, Мономах перед началом работы над «Поучением» обращается к Богу: «Сидя на саях, помыслил я в душе своей и воздал хвалу Богу, который меня до этих дней, грешного, сохранил». [4] Деде Коркут говорит: «Если не помолиться Богу, дело не удастся». [2, 11] Но по сути, обращение к Всевышнему – это не только дань литературному этикету, это, прежде всего, надежда на благословение от него и духовную поддержку.

Дальновидный Мономах, опасаясь начала войн между князьями после его кончины, ослабления и распада княжества, пытается во избежание этого пробудить в князьях добрые начала:

«Уклонись от зла, сотвори добро». [4] Мудрый старец Деде Коркут призывает соплеменников задуматься над тем, что может оставить человек после своей земной жизни – добрые дела и добрую память или дурные дела и дурную память?

Киевский князь, несмотря на свое положение правителя, не гнушался никаким трудом. Он обличал губительную леность и прославлял трудолюбие. Восточный мудрец сетовал по этому поводу: «... что за польза сыну от имущества отца, если нет царя в голове?» [2, 12], если сын не знает, что нужно трудиться во избежание потери оставленного отцом.

Многие этические нормы, соблюдать которые призывали в свое время Владимир Мономах и Деде Коркут, приобрели со временем универсальный характер: «при старых молчать, премудрых слушать, старшим покоряться», «старых чтить, как отца...» [4], без благословения старших не начинать ни одно дело. Оба умудренных жизнью человека обязывают молодых уметь держать слово чести и оставаться верным данной клятве до конца.

Предостережение Мономаха и Коркута о гордыне как об одном из тяжелейших человеческих грехов и о недопустимости лжи пронизывает «Поучение» и «Китаби Деде Коркут»: «Гордых людей Бог не любит; человеку, высоко поднимающему грудь, счастья не будет». [2, 11] «Лучшим богатырем считается тот, кто, совершая подвиги, не гордится ими, хвалит только других». [2, 115] «Лживым речам лучше бы на этом свете не появляться; правдивым людям лучше бы жить трижды тридцать десятилетий». [2, 12]

В этических нормах разных народов особое место отводится отношению к гостю. Владимир Мономах и Деде Коркут, требуя соблюдения особого отношения к гостям, объясняют это тем, что «... они, проходя, прославят человека по всем землям, или добрым, или злым» [4], «... с кобзой в руке, от народа к народу, от бека к беку идет певец (гость – З. Р.); кто из мужей отважен, кто негоден, знает певец». [2, 12]

Так о каких же ценностях говорят эти два, умудренных жизнью, человека? – О ценностях, которые, прошли испытание временем, эпохами и культурами и приобрели статус вечных, общечеловеческих, непреходящих; о ценностях, которые не просто дошли до наших дней, но и будут жить долго.

Нормы христианской и исламской морали, нормы этические, на которые опирались и о которых говорили князь Владимир Мономах и Деде Коркут, заставляют нас задуматься о своем отношении к миру, о взаимоотношениях с людьми, помогают в наше сложно-запутанное время сделать правильный выбор, быть ответственными, различать добро и зло, порядочность и безнравственность, ценить истину и все истинное, не терять надежду и не впадать в отчаяние, а главное – оставаться человеком, сохранять в себе человеческое и гуманное начала во всех случаях жизни. И потому-то не следует сбрасывать с весов истории и культуры мудрость, пришедшую к нам из глубины веков. Всегда стоит обратиться к предыдущему опыту человечества в поисках ответов даже на злободневные вопросы и в поисках решения насущных проблем.

На X съезде (1997) писательского объединения Азербайджана Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев выступил с речью: «Наша литература и культура – национальное богатство и интеллектуальная собственность нашего народа», в которой подчеркнул, что «художественная литература мыслится нам как, могучий поток народного интеллекта, несущий в себе через века и исторические эпохи мысль народа, его гуманистические идеалы, мечты и чаяния, волю к свободе». [1]

Одним из таких произведений, «впадающих» в «полноводную реку народной жизни» является и «Китаби Деде Коркут», пронесшая «через века и исторические эпохи мысль народа, его гуманистические идеалы, мечты и чаяния, волю к свободе».

Литература

1. Алиев, Гейдар. Речь на X съезде писательского объединения Азербайджана. (1997). URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/9165216.html>

2. Книга моего деда Коркута / огузский героический эпос. Перевод В. В. Бартольда. (1962). М., Л.: Изд-во АН СССР, 300 с.
3. Лихачев, Д. С. Великое наследие. URL: <http://www.infoliolib.info/philol/lihachev/great5.html>
4. Поучение Владимира Мономаха / Подготовка текста О. В. Творогова, перевод и комментарии Д. С. Лихачева. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4874>

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASININ TƏDRİSİNƏ DAİR BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Gülgəz Salmanova

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
gulgez67@mail.ru

Summary

SOME CONSIDERATIONS ON THE TEACHING OF TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

The article talks about them ethods of teaching the subject of translation theory and practice at a level that can meet the standards resulting from the late stdecision of the government of the Republic on education. The articlere commend sorganicallycombining heoretical and practical knowledg eduring training of future translators. It is noted thatthe effectiveness of practical translation shouldbe just ified by cientific-pedagogical arguments.In the current article, it is pointed out that comparison is the most important method, whether during practical translation, in the teaching process, or at the level of theoreet icalanalysis of the translated text with the original.

Key words: *translation, method, analyze, comparison teaching*

Резюме

О ПРЕПОДАВАНИИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

В статье говорится о методах преподавания предмета теории и практики перевода на уровне, который может соответствовать стандартам, принятымив последнемуказе правительства Республики об образовании. В статье рекомендуется совмещение теоретических и практических знаний в период обучения будущих переводчиков. Отмечается, что эффективность практического перевода должна быть обоснована научно-педагогическими аргументами. В данной статье указывается, что сравнение является важнейшим методом как при практическом переводе, так и в процессе обучения, а также на уровне теоретического анализа переведенного текста с оригиналом.

Ключевые слова: *перевод, метод, теория, практика*

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Təhsil standartlarına” dair məlum qərarı ölkənin pedaqoji kollektivi qarşısında ciddi vəzifələr qoyur. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, “təhsil millətin gələcəyidir”. Ancaq qeyd etməliyik ki, təhsilin mövcud tələbləri bəzən yetərincə dəyərləndirilmir. Fikrimiz, əsla hansısa tədris müəssisəsini tənqid etmək deyildir. Ancaq məsələ burasındadır ki, ölkəmizin ən müxtəlif ali təhsil müəssisələrindən Bakı Slavyan Universitetinin magistratura şöbəsinə qəbul olunmuş tələbələrle yaxından təmas zamanı aydın olur ki, tərcüməçilik ixtisasının tədrisində fərqli metodlar mövcuddur. Bəzi universitetlərin bakalavr pilləsində tərcümənin tədrisində əsas diqqəti daha çox praktik tərcüməyə yönəldirlər, ixtisasın nəzəri aspektlərini isə ikinci plana çəkirlər.

Şübhə yox ki, mütərcimin praktik hazırlığı həlledici şərtədir. Ancaq bir faktı da unutmaq olmaz ki, peşəkar tərcüməçilik üçün bu kifayət etmir. Heç kim üçün sırr deyil ki, bu gün tərcümə mətninin redaktəsinin və tənqidinin funksiyalarını əsasən mütərcimlərin özləri yerinə yetirirlər. Bu sahələrə məsul olan şəxslərin fəaliyyəti bir çox hallarda, formal xarakter daşıyır desək, yəqin ki, bizi qınamazlar. Dediklərimizi kifayət qədər sayda tərcümə nəşrləri sübut edir.

Tərcümə tarixindən çoxsaylı nümunələr sübut edir ki, tərcümənin tənqidi və nəzəri aspektləri ilə mütərcimlərin özlərinin məşğul olması daha səmərəli nəticələrə gətirib çıxarır. Bünovrəsi Siseron, Drayden, Kramer kimi mütərcim-nəzəriyyəçilər tərəfindən qoyulmuş bu nəcib ənənələr bu gün də uğurla davam etdirilir. Təbii ki, gələcək mütərcim bu imkanlara ali məktəb auditoriyalarında topladığı

nəzəri və praktiki bilikləri qarşılıqlı şəkildə daima zənginləşdirərək nail ola bilər. Yəni hər şey tədris illərindən formalaşmağa başlayır.

Müqayisə metodu tərcümə nəzəriyyəsinin tədrisi və onun praktik icrasının spesifikasından irəli gəlir. Bunların hamısının bütövlükdə, müqayisə metodu üzərində qurulması faktı heç kimdə şübhə doğurmamalıdır. Dünyaca məşhur dilçi alim İ.A. Boduen de Kurtene yazırdı ki, “müqayisə bütün elmlər üçün mühüm sayılan əməliyyatdır, ümumiyyətlə, təfəkkür prosesi ona əsaslanır, və yalnız müqayisənin köməyi ilə hər hansı bir baxımdan həmcins faktorları ümumiləşdirmək və müəyyən qanunauyğunluqları barədə nəticə çıxarmaq olar” [1, 51].

Praktik və nəzəri baxımdan hər bir mütərcim bilinqvist rolunda çıxış edərək, ilk növbədə, orijinalın və tərcümənin məxsus olduğu dillərin qanunauyğunluqlarını müqayisə edir və optimal variantı seçməyə çalışır. Lakin mətnin informasiya tutumunu reseptora çatdırmaq üçün sırf lingvistik vasitə kifayət etmir. Bunu bədii tərcümədə daha qabarıq şəkildə müşahidə etmək olar. Başqa sözlə desək, orijinal mətnin tam interpretasiyası geniş ekstralingvistik faktorların nəzəri baxımdan dəyərləndirilməsini tələb edir. Təbii ki, mütərcim mətnin makro və mikro strukturunun ekvivalentliyi məsələsini bütün bunlardan sonra həll edə bilər.

Əlbəttə, bu sadalanan faktlardan öncə gələcək tərcüməçi tədris prosesində sosial-mədəni aspektin mahiyyətini, digər tərəfdən mətnin dilini təşkil edən mövzu və obrazlı stilistik vasitələrin vahidliyini, habelə hadisələrin cərəyan etdiyi yeri və məkanı yetərinə dəyərləndirməyi öyrənməlidir. Şübhə yox ki, bu sadalananlarla yanaşı mütərcim lazımi yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır ki, orijinalın bədii təsvir vasitələrinin adekvat invariantını axtarıb tapa bilsin.

Xatırladaq ki, gələcək mütərcim bu nəzəri praktiki biliklərə müəllimin nəzarəti altında yiyələnə bilər. Müşahidələr göstərir ki, bir sıra nəzəri mülahizələr müəllimin ilkin, yaxud əlavə izahatını tələb edir.

Tərcümənin tədris prosesi bir qayda olaraq, nəzəri biliklərin bir növ tətbiqi ilə müşayiət olunur. Əgər gələcək mütərcim mətnin janrı spesifikası, yaxud üslub xüsusiyyətləri haqqında yetərinə nəzəri biliklərə malik deyilsə, onların tərcümədə necə qorunması haqqında müstəqil fikir yürüdə bilməz.

Bu gün universitetimizin tərcümənin tədrisi ilə məşğul olan fakültələrin yuxarı kurslarında təhsil alan tələbələrə xüsusi fənn kurslarının azad seçmək imkanının verilməsi bu sahədə tədrisin yeni çalarlarla zənginləşməsinə dəlalət edir. Bakı Slavyan Universitetində ənənəyə çevrilmiş bu yenilik gələcəkdə tərcüməçinin sevdiyi və bacardığı istiqamətlər üzrə seçim etməsinə şərait yaradar. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bakalavr pilləsinin II və III kurslarında tədris olunan “Tərcümə nəzəriyyəsi”, “Ümumi və xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi anlayışı” fənləri tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının zamanla səsləşən aktual problemlərinin öyrənilməsinə ortaya qoymaqla, gələcək tərcüməşünaslar qarşısında tamamilə yeni və maraqlı axtarışlar üçün geniş perspektivlər vəd edir. Bakalavr pilləsində xüsusi kurs kimi tədris olunan “Ümumi və xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi anlayışı” fənni gələcək mütərcimlərin tərcümə dilçilik bilik səviyyələrinin və praktik vərdişlərinin yüksəldilməsi məqsədilə tədris planına daxil edilmişdir. Kursun başlıca vəzifəsi milli dildə təhsil almış tələbələrə tərcümə nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərini, metodlarını yiyələndirmək, dogma və əcnəbi dillərində olan ümumi, oxşar və səciyyəvi xüsusiyyətləri aşkarlayıb onları dərinləndirən öyrətmək, tərcüməçi ixtisasını seçmiş tələbələrin lüğət ehtiyatlarını artırmaq, ikinci dilin qanunauyğunluqlarını daha dərinləndirən öyrətmək və əldə edilmiş biliklərdən praktik tərcümə işində istifadə etməkdir.

Sonda xatırladaq ki, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kursunun tədrisi ilə bağlı yuxarıda gətirilən faktlar bir daha onu deməyə əsas verir ki, bu gün istənilən fənnin tədrisi zamanı dövlət və hökumətimizin pedaqoji kollektiv qarşısında qoyduğu vəzifələrə ciddi riayət etməklə qabaqcıl beynəlxalq standartlara, yaxud zamanın tələblərinə cavab vermək olar.

Ədəbiyyat

1. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. М.: Наука, 1963.
2. Нелюбин Л.Л., Хухуни Г.Т. Наука о переводе. М.: Флинта, 2006.

ŞAH İSMAYIL XƏTAYİ DİLİNİN SAY KOMPONENTLİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİ

Əsmər Səfərli

Bakı Slavyan Universiteti, laborantı

Azərbaycan

esi.seferli@mail.ru

Summary

PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS WITH NUMERICAL COMPONENTS OF SHAH ISMAIL KHATAI LANGUAGE

In the language of Shah Ismail Khatayi, almost all the numbers used in our language are present. The attitude of these numbers to phraseology is different. Some numbers are involved in the formation of phraseological units, and some do not form a phraseological unit. Somatic phraseological units with numerical components used in the language of Shah Ismail Khatayi constitute a certain part of the phraseology of the Khatayi language. Almost all of the phraseological units with the number component (except for the phraseological units with the accusative number component) have preserved their existence in modern Azerbaijani Turkish today with certain lexical changes without losing their ancient meaning.

Key words: *Shah Ismayil Khatayi, Azerbaijani language, phraseological combination, number, text building tools*

Резюме

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ КОМПОНЕНТАМИ ШАХ ИСМАИЛ-ХАТАЙСКОГО ЯЗЫКА

В языке шаха Исмаила Хатаи присутствуют почти все цифры, используемые в нашем языке. Отношение этих чисел к фразеологии различно. Некоторые числа участвуют в образовании фразеологизма, а некоторые не образуют фразеологизм. Соматические фразеологизмы с числовыми компонентами, используемые в языке Шаха Исмаила Хатаи, составляют определенную часть фразеологии хатайского языка. Почти все фразеологизмы с числительным компонентом (за исключением фразеологизмов с винительным числительным компонентом) сохранили свое существование и в современном азербайджанском турецком языке с определенными лексическими изменениями, не потеряв при этом своего древнего значения.

Ключевые слова: *Шах Исмаил Хатаи, азербайджанский язык, фразеологическое сочетание, число, средства построения текста*

XVI yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Şah İsmayıl Xətayidir. Şah İsmayıl Xətayinin zəngin ədəbi-bədii irsi vardır. Bu irs zəngin söz xəzinəsinə malikdir. Bu söz xəzinəsinin müəyyən hissəsini saylar təşkil edir. Xətayinin dilində işlənən sayları mənşəyinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1) Azərbaycan – türk mənşəli saylar: bir, iki, üç, dörd, yedi (yeddi), səkkiz (səkkiz), qırx, yetmiş, yetmiş iki, doqsan doqquz, yüz, min və s.

2) alınma-fars mənşəli saylar : yek (tək, bir), yekta, du (iki), çar (dörd), həft, həşt, noh (doqquz), səd (yüz), hezar (min) və s.

Qeyd edilən miqdar sayları (həm azərbaycan – türk , həm alınma- fars) Şah İsmayıl Xətayinin dilində həm frazeoloji vahidlərin yaranmasında yaxından iştirak edir, həm də mətn qurucu vasitə kimi özünü göstərir. Mətnqurucu vasitə kimi çıxış edən miqdar sayları əsasən həqiqi mənada işlənir və mətnə üslubi rəng qatır.

Yedi damu, səkkiz cənnət nişanı, Xamusu səndədir anla bəyanı. [5, 217]

Şəhidlər üstə düşən nur həqiqün, Ki, üçlər, yedilər, qırxlar həqiqün. [5, 218]

Şəhla bola ol du çeşmi nərgis,

Rux tazazəvü tər çü bərgi-şümşad. [5, 285]

Dörd qapı, qırx məkan , yetmiş iki qat, Məhəbbət dediyin təcəlleyi zad. [5, 306]

Nümunələrdən də göründüyü kimi mətnə işlənən miqdar sayları həqiqi mənədadır və mətnqurucu xüsusiyyətə malikdir.

Bəzi tədqiqatçılar sayların frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirakına şübhə ilə yanaşır və qeyd edirlər ki, bu tipli frazeoloji vahidlərin sayı dildə çox azdır. H.Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” adlı monoqrafiyasında tərkibində say olan frazeoloji birləşmələrin kəmiyyət etibarilə az olduğunu qeyd edərək göstərir ki, “bu qəbildən olan sabit birləşmələr olduqca məhduddur və fərqlən-

dirici əlamətinə görə bunları tiplərinə ayırmaq da məqsədəuyğun deyildir: bir nəfəsə, bir sözlə, birdən ikiyə, dörd yan, həftə səkkiz mən doqquz, bir köndən (ürəkdən) min könlə (ürəyə), dördnala (çapmaq).” [2,112] Lakin müəllifin bu fikri ilə N.Bağırov razılaşmır. O qeyd edir ki, “Həm Azərbaycan dilində, həm də digər türk dillərində frazeoloji vahidlərin tərkibində saylar çox fəal rola malikdir və frazeoloji vahidlərin məzmununun formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Frazeoloji vahidlərin tərkibində miqdar sayları daha çox işlənir. Sayların strukturuna gəldikdə isə sadə saylar frazeoloji vahidlər üçün daha da xarakterikdir. Azərbaycan dilində həm frazeoloji vahidlərin, həm də paremioloji vahidlərin tərkibində bir, iki, üç, dörd, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, qırx, əlli, yetmiş, doxsan doqquz, yüz, min, az, çox və s. sayları özünü daha çox göstərir (məsələn, əldən qalan, əlli il qalar; qırxında öyrənən gərunda çalar və s.).” [1,106] N.Bağırovun fikri ilə razılaşmaq olar. Çünki həm müasir Azərbaycan dilində, həm də Şah İsmayıl Xətayinin dilində frazeoloji vahidlərin tərkibində saylar çox fəal rola malikdir və frazeoloji vahidlərin məzmununun formalaşmasına ciddi təsir göstərir.

Bir sayının iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər

Şah İsmayıl Xətayinin dilində bir sayının iştirakı ilə müxtəlif frazeoloji vahidlər yaranır. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi Xətayinin dilində də bir sayı frazeoloji vahidlərin yaranmasında aktiv iştirak edir.

R.Y.Xəlilov *bir* sayının iştirakı ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr haqqında belə bir fikir söyləyir, “bir sayı, demək olar ki, sabit söz birləşmələri daxilində müstəqil şəkildə çıxış edə bilmir. Görünür, həmin sayın sinonimləri (tək, yalnız, təkcə və s.) buna imkan vermir” [3,55]. Xəlilovun bu fikrinə zidd olaraq N.R.Bağırov qeyd edir ki, “tədqiqatçının bu mülahizəsi ilə razılaşmaq qeyri-mümkündür. Azərbaycan dilinin, o cümlədən, digər türk dillərinin frazeoloji xəritəsini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə tərkibində *bir* sayı olan onlarla frazeoloji vahidin mövcud olduğunu görürük” [1,106]. Fikrimizcə, müəllifin bir sayı ilə söylədiyi mülahizə daha doğrudur. Çünki tək və yalnız sözləri (sayları) dilimizdə demək olar ki frazeoloji birləşmələrin yaranmasında aktiv iştirak etmir.

Başuma mənim bir iş gəlir, Eşq atəşi yürəgim dəlidir [5,245]

Ol gəmə ki, tir fəşanə, Bir sinə gərək ana nişanə [5,262]

Salus kimi əridibən daş, Bir barmağ açub sirrin edir faş [5,269]

Kamilmidir cahil sözünə uyan? Bir başdan ağlamaq ömrədir ziyan [5,305]

Bir soyu soylamaq gərək, Bir acı doylamaq gərək,

Bir dildən söyləmək gərək, Fırıştələr bilməz ola. [5,320]

Sözünü bir söyləyənin, Sözünü edər sağ bir söz,

Pir nəfəsin dinləyənin, Yüzünü edər ağ bir söz [5,321]

Q.Mahmudovanın fikrincə, “bir” bütövlük, vahidlik bildirir. Vahid Allah mənası verir [4, 245]

“İki” sayının iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələr:

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin fikrincə iki rəqəmi dualizmə işarədir.

Yüzün ikidir, biri siyəhdir, Hər ruyi-siyah pur günəhdir. [5,269]

İki başdan mühibb, yar olmayınca [5,305]

Birinin iki yerdə gər əli olsa, Faydası olmaz ol gər Əli olsa [5,308]

Bu yolun yolçusu olayım dersen, Əldə iki qarpız tutmalı degil [5,309]

Başdır gövdəyi götürən, Ayaq mənzilə yetirən,

Dürlü məsləhət bitirən, İki ələ nəzər eylə [5, 319]

İki əlin qızıl qanda, Çox günahlar vardır məndə,

Ya ilahi , kərəm səndə, Düşgün qula nəzər eylə [5,319]

“Yüz” sayının iştirakı ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr:

Bir busəsinə canü dil istər bəha səni,

Gərçi birinə yüz dilü yüz dilü canım bəha gəlür [5,55]

Görəli ol məh yüzün başımda yüz sevda düşər,

Rüxlərin manəndi ancaq bir güli həmrə düşər [5,64]

Dil ara aşılıqım pünhan ikən, sən ey pəri,

Xəlcə ara sən ani yüz dillərdə dastan eylədin [5,112]

Ey sənəm, yüzündə müşkin zülfini dağıtmagıl, Bağrımın yüz dağı üstə bir dəxi dağı etməgil [5,114]
Qıldı mını – xəstəni məlamət, Başuma qopardı yüz qıyamət [5,258]

Şəd (yüz) sayının iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər:

Bu gün mən bir büti – məhparə gördüm,
Əlində yürəgim şəd parə gördüm [5,136]
Dəmə saldı can quşun, şəd parə qıldı dilləri,
Ta qəmər yüzində ol zülfi pərişan eylədi [5,173]
Cığərim şəd parədir qəmzən oxundan, ey sənəm,
Kırpigi müjgandan özgə sevmədim, sevmən dəxi [5,186]
Yar, eşqin bağrımın ta çəkdi yüz dağı üstünə,
Atəşi –hicrin bu dağın çəkdi bir dağı üstünə [5,156]

Min sayının iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələr

İnanma zülfi əhdinə, Xətayi, Kim, anin bir başıvü, min dili var [5,92]

İki müxtəlif sayın iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər

İki müxtəlif sayın iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələrin tərkibində, əsasən bir və min sayları iştirak edir.

Şahi – mərđanın yolunda çox kişi vardır, vəliAfərin ol başə kim, min başə bir baş oynadır [5, 62]

Tanrı ilə min bir kəlam söyləşən, Əli Mədinədə, Musa Turdadır. [5, 315]

Şah İsmayıl Xətayinin dilindədilimizdə işlənən sayların demək olar ki, hamısı iştirak edir. Bu sayların frazeologiyaya münasibəti müxtəlifdir. Bəzi saylar frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir, bəziləri isə frazeoloji vahid yaratmır. Şah İsmayıl Xətayinin dilində işlənən say komponentli somatik frazeoloji vahidlər Xətayi dilinin frazeologiyasının müəyyən qismini təşkil edir. Saay komponentli frazeoloji vahidlərin demək olar ki, hamısı (alınma say komponentli frazeoloji vahidlərdən başqa) öz qədim mənasını itirmədən müəyyən leksik dəyişikliklə bu gün də öz varlığını müasir Azərbaycan türkcəsində qoruyub saxlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Bağirov N.R. Somatic phrases with the component numerals in turkic languages summary. // Theoretical&Applied Science. Education and innovation. –Scranton, USA. –2016. –11(43). – Pp. 105-110.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları,Bakı; Maarif, -1978,-174 s.
3. Xəlilov, R.Y. Saylar./ R.Y. Xəlilov.- Bakı: Azərnəşr, -1978,- 73s.
4. Mahmudova, Q. Türk dillərinin frazeologiyası./ Q.Mahmudova. II c.- Bakı: Nurlan, - 2009,- 296 s.
5. Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə nəmərđ körpüsündən,Bakı, Yazıçı,-1988,- 344s.

КАТЕГОРИЯ ПАДЕЖА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Джамиля Сафарова

Бакинский славянский университет, старший преподаватель

Азербайджан

jamiliasafarova@gmail.com

Xülasə

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ HAL KATEQORİYASI

Sözlər arasındakı hər hansı əlaqə hal şəklində fleksiya ilə ifadə edilir. Məqalədə Azərbaycan və rus dillərinin iş kateqoriyaları müqayisə və təhlil edilir; isim hallarında oxşar və fərqləndirici xüsusiyyətlər üzə çıxır. Rus dilində ismə xas olan bütün kateqoriyalar (sayı, hal və cins) yalnız bir hal sonluğu ilə ifadə edilə bilər: bir sonluq eyni vaxtda bir neçə qrammatik məna ifadə edir. Qeyd olunur ki, hətta müqayisə edilən dillərdə oxşar hal formalarında bir dilin mənaları digər dildə tam əks olunmur (nominativ hal istisna olmaqla).

Açar sözlər: Azərbaycan və rus dilləri, müqayisəli qrammatika, isimlərin hallanması, affikslər, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər.

Summary

CASE CATEGORY IN AZERBAIJAN AND RUSSIAN LANGUAGES

Any relationship between words is expressed by inflection in the form of a case. The article compares and analyzes the case categories of the Azerbaijani and Russian languages; identifies similar and distinctive features in the cases of nouns. In Russian, all categories inherent in a noun (numbers, cases, and gender) can be expressed only through one case ending: one ending expresses several grammatical meanings at the same time. It is noted that even in similar case forms in the compared languages, the meanings of one language in another are not fully reflected (except for the nominative case).

Key words: Azerbaijani and Russian languages, comparative grammar, case of nouns, affixes, similar and distinctive features.

На четвертом курсе БСУ преподают «Сравнительную грамматику». Студенты, не вполне овладевшие русским языком, сталкиваются с трудностями при усвоении грамматики. Данная статья имеет практическую направленность, а именно: помочь студентам освоить одну из тем по сравнительной грамматике. В этом отношении интересно сравнение категории падежа, одной из распространенных категорий в языках, относящихся к разным типам: азербайджанском (агглютинативном) и русском (флективном). Категория падежа по-разному проявляется в азербайджанском и русском языках. Мы рассмотрим только морфологические словоизменения.

При произнесении слова меняется не корень, а окончание. «В азербайджанском языке окончание существует вне слова, так как корень слова равен слову. Поэтому при склонении слово не изменяется, окончание падежа добавляется к слову и не проникает в него, служа для установления грамматической связи. Именно из-за того, что окончание существует вне слова, в азербайджанском языке в падеже проявляется только фонетическое изменение» [1, 72]. Окончание может быть добавлено к каждому слову с одинаковым успехом. Для того, чтобы две гласные не выступали рядом, окончание употребляется в разных вариантах: -a, -ə, -ya, -uə, -in, -in, -nin, -nən и т.д. В азербайджанском языке замена последнего звука существительных, оканчивающихся на согласные q, k, на согласные q, u в случаях притяжательного (родительного), направленного (дательного) и винительного падежей также должна рассматриваться как фонетическое изменение, вызванное сочетанием этих согласных с гласными. А в русском языке, где слово состоит из корня и аффикса/окончания, изменяющееся в падеже окончание отражается в составе слова и изменяет само слово в целом. В этом языке существительные делятся на 3 типа в зависимости от окончания категории рода. Поэтому при склонении окончание в слове также изменяется в зависимости от каждого типа.

Категория падежа - это словоизменятельная категория имен существительных, то есть любое отношение между словами выражается словоизменением в форме падежа. В азербайджанском языке в словосочетаниях: *tələbənin kitabı*; *tələbəyə vermək*; *tələbəni görmək*; *tələbədə axtarmaq*; *tələbədən almaq* - в зависимости от выражаемых отношений мы видим существительное *tələbə* в разных падежах. Здесь не заметны признаки других категорий, присущих

существительному. Для выражения признаков, присущих другим категориям, необходимо использовать их окончания. В слове "*tələbələri mindir*" собраны аффиксы всех категорий, присущих существительному в азербайджанском языке (категория числа *-lar*²; принадлежности *-im*; родительного падежа – *in*; сказуемости *-dir*).

Основными грамматическими категориями в русском языке являются категории падежа, числа и рода, по отдельности каждая из которых имеет свой морфологический признак. Однако окончание падежа в русском языке отражает все эти категории, чего мы не видим в азербайджанском языке: "*Студентам*". Поскольку окончание падежа различается по роду и числу, в этом примере окончание *-ам* указывает именно на множественное число дательного падежа. Так что, в русском языке все категории, присущие существительному, могут быть выражены только через одно падежное окончание: одно окончание выражает одновременно несколько грамматических значений.

Отметим, что даже в сходных падежных формах в сопоставляемых языках, не полностью отражаются значения одного языка в другом (кроме именительного падежа). Даже если иногда падежное значение в одном языке отражается в другом, оно не тождественно. Например, хотя значение, которое отражает местный падеж, может проявляться во всех падежах в русском языке (кроме именительного падежа), в отдельности у него нет собственного эквивалента. Или слова, отвечающие на вопросы родительного падежа русского языка, могут стоять в азербайджанском языке в родительном, дательном, винительном, местном или исходном падежах. Или один падеж часто заменяет другой с помощью присоединяемого к нему послелога. Предлоги в русском языке являются одними из тех грамматических средств, которые создают разнообразие в системе склонения этого языка.

1. Именительный падеж русского языка требует только именительный падеж в азербайджанском языке: *Солдаты ушли на фронт* - *Əsgərlər cəbhəyə getdilər*.

2. Как мы уже отмечали, для выражения **родительного** падежа русского языка слова в азербайджанском языке могут стоять в родительном, дательном, винительном, местном или исходном падежах. *Yiyəlik hal*: Портфель **папы** лежал на столе - *Atamın portfeli stolun üstündə idi*; *Yönlük hal*: **До утра** больной не спал - *Xəstə səhərə qədər yatmadı*; *Təsirlik hal*: Они видели **полицейского** на посту - *onlar polisi postda gördülər*; *Yerlik hal*: Дети сидели **возле костра** - *Uşaqlar tonqahın ətrafında oturmuşdular*; *Çıxışlıq hal*: Она взяла карандаш **у подружки** - *o rəfiqəsindən karandaş aldı*.

3. Значение, выраженное **дательным** падежом русского языка, в азербайджанском языке может выражаться падежами направленности, воздействия (винительным), местным или исходными падежами. *Yönlük hal*/Дательный падеж: Егерь подошел к дереву - *məşəbəyi ağaca yaxınlaşdı*; *Təsirlik hal*: Шоферу грузит опасность – *Sürücünü təhlükə gözləyir*; *Yerlik hal* (Местный падеж): Говорят в Москве, а слышат по всей стране – *Moskvada danışır, bütün ölkədə eşidirlər*; *Çıxışlıq hal* (исходный падеж): Народ мстил врагам – *Xalq düşmənlərdən intiqamaldı*.

4. Для отражения значения, выражаемого **винительным** падежом, в азербайджанском языке требуются родительный падеж, падеж направленности, винительный, местный или исходный падежи. *Yiyəlik hal*: В нашем учреждении надо искоренить **бюрократизм** - *Sizin müəssisədə bürokratizimin kökünü kəsmək lazımdır*. *Yönlük hal*: В **Москву** съехалась молодёжь всего мира - *Bütün dünyanın gəncləri Moskvaya toplaşmışdılar*. *Təsirlik hal*: Чабан полностью сохраняет свою отару и перегоняет ее на пастбища - *Çoban öz sürüsünü bütünlüklə qoruyur və onu otlaqlara qovur*. *Yerlik hal*: Солнце спряталось за тучу.- (*Günəş buludun dahında gizləndi*). *Çıxışlıq hal*: Лейла просила подружку о помощи - *Leyla rəfiqəsindən kömək istədi*.

5. Творительный падеж может отражаться падежами направленности, воздействия, местным или исходным падежами в азербайджанском языке. *Yönlük hal*: Доктор следил за пульсом больного - *Həkim xəstənin nəbzinə nəzarət edirdi*; *Təsirlik hal*: В критический момент он овладел собой - *Gərgin dəqiqədə o özünü ələ aldı*; *Yerlik hal*: Глубоко под землёй находится залежи нефти

- **Yerin dərin qatlarında** neft yataqları yerləşir. Çıxışlıq hal: Мать глубоко опечалилась этим известием - Ana bu **xəbərdən** çox kədərləndi.

6. Предложный падеж выражается в азербайджанском языке падежом направленности и местным падежом. Yönlük hal: Не нужно жалеть о прошлом - **keçmişə** heyfslənmək lazım deyil; Yerlik hal: Мы были в библиотеке - Biz **kitabxanada** idik.

При рассмотрении примеров выявляются интересные моменты, на основании которых мы видим ряд **сходных и отличительных особенностей** в падежной системе азербайджанского и русского языков. Существительные в русском языке помимо собственных основных вопросов отвечают и на другие вопросы. В русском языке падеж, требующий другого, не соответствующего в азербайджанском языке, в основном требует этих дополнительных вопросов. Родительный падеж хотя и сохраняет притяжательное содержание, но при этом указывает и на причину, место, время, направление действия и т.д. Поэтому он отличается от притяжательного падежа в азербайджанском языке. Притяжательный падеж не зависит от действия. Поэтому он не зависит от глаголов, а склоняется в зависимости от существительного. В то время как в родительном падеже русского языка слово склоняется как в зависимости от существительного (чей? чья? чьё?), так и изменяется по требованию глаголов, как и все остальные падежи.

Одна из особенностей русского языка в этой категории - наличие в нем падежей, выражающих неопределенность. Неопределенные притяжательный и винительный падежи в азербайджанском языке при переводе принимают аффиксы падежа или выступают в качестве прилагательных. Именительный, местный и винительный падежи в азербайджанском языке не могут употребляться с послелогом. А в русском языке только именительный падеж употребляется без предлога (но опять же есть исключения).

Отличительные черты: 1) хотя в русском языке предлоги употребляются во всех падежах, в азербайджанском языке послелог присоединяется к притяжательному и направленному падежам; 2) в азербайджанском языке при склонении местоимений, прилагательных, числительных происходит явление субстантивации, но в русском языке склонение прилагательных, числительных, местоимений не считается явлением субстантивации; 3) в азербайджанском языке есть безаффиксный неопределенный притяжательный и аффиксальный неопределенный винительный падежи, в то время как в русском языке нет подобных падежей.

Но, несмотря на то, что сравниваемые нами языки относятся к типологически различным группам, сходства в них тоже имеются. Выявленное **сходство** в системе падежей можно обобщить следующим образом: а) в обоих языках склоняются существительные и субстантивированные слова; б) падежи употребляются в основном по требованию глаголов, а иногда и существительных (*портфель учителя - müəllimin portfeli*).

Литература

1. Aydəmirova F.Q. Azərbaycan və rus dillərində hal kateqoriyası s. 72-76.// Kontrastiv morfolojiya: elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi /AzSSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi. S. M. Kirov adına Azərb. Dövlət Un-ti ; red. hey. Ə. Ə. Rəcəbov, V. Ə. Mərdanov, A. A. Axundov, M. İ. Adilov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1987. 96 s.

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ QADIN GEYİMLƏRİ ADLARININ LİNGVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Selcan Akden

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

Azərbaycan

selcan.akden@hotmail.com

Summary

OGUZ GROUP IN TURKISH LANGUAGES

A LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF WOMEN'S CLOTHES NAMES

The article is devoted to the linguistic and cultural analysis of the names of women's clothing in Turkish languages by the Oguz group. Different names of women's clothing in Azerbaijani, Turkish, Gagauz, and Turkmen languages are analyzed. The research conducted on the names of clothes in the Turkic languages of the Oghuz group allows us to say that the protection of material-cultural examples inherited from ancestors since ancient times, as well as the names of clothes, which are an integral part of the household lexicon, and passed on to the present day is only and only in the consciousness of the peoples. made possible thanks to semiotic sign codes.

Key words: *Turkic languages, clothing names, women's clothing, linguistic and cultural analysis.*

Резюме

ГРУППА ОГУЗ НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ

Статья посвящена лингвокультурологическому анализу названий женской одежды в тюркских языках группы Огузов. Анализируются различные названия женской одежды в азербайджанском, турецком, гагаузском и туркменском языках. Проведенные исследования названий одежды в тюркских языках огузской группы позволяют говорить о защите материально-культурных образцов, унаследованных от предков с древнейших времен, а также названий одежды, являющихся неотъемлемой частью бытовой лексики, и дошедшая до наших дней только и только в сознании народов стала возможной благодаря семиотическим знаковым кодам.

Ключевые слова: *тюркские языки, названия одежды, женская одежда, лингвокультурологический анализ.*

Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, geyim və geyim adları oğuz qrupu türklərinin də yaşadıkları müxtəlif bölgələrin etnoqrafik xüsusiyyətlərini ifadə etməklə, sahib şəxsin yaşı, ailə və sosial-ictimai statusunu bildirməyə xidmət etmişdir: cavan qız, evli və yaşlı qadınların geyimləri arasındakı fərqlər özünüvarlı ailədən olanların bahalı parçalardan tikilmiş gözəl və rəngarəng, yaşlı qadınların isə sadə və bəzəksiz geyimlərində kəskin surətdə göstərirdi.

Müəyyən xalqların həyatında olduğu kimi, sənaye və sənayedə yaranan inqilablar, texnologiyanın inkişafı, kütləvi informasiya vasitələrinin yayılması və qloballaşma kimi səbəblər qağauz qadın və kişi geyimlərinin istehlak vasitəsi kimi görülməsi ilə nəticələndi [7, 176].

Moldaviya qağauz qadınlarının ənənəvi yay geyim dəsti uzun *ич зельме* adlı alt köynəyi, onun üstündən geyinilən qolsuz *чукман* (sarafan tipli geyim) və fartukdan ibarətdir. Payız və qışda uzunqol paltar və üstündən dəri parçadan tikilən *менман / минман* geyinirdilər. Qolu dirsəyə qədər olan kofta və dizdən yuxarı olmayan yubkadan ibarət geyim dəsti *баскалы руба* adlanır. Onların geyimi hava şərtlərinə görə deyil, gündəlik və dini bayramlara görə idi. Pasxada təzə paltar geymək mütləq idi; bu, qağauzların geyim mədəniyyətinin məişətin digər sahələri (mərasimlər, toy və s.) ilə təmasını göstərən vasitələrdən idi. Yubkanın aşağı hissəsi bilərəkdən ağır parçalardan tikilirdi ki, qızlar rəqs edərkən ətraflarında gümbəzəoxşar dairə alınsın; bununla da, onlar geyimdən daha çox özlərini nümayiş etdirmiş olurdular.

Bessarabiya qağauz qadınlarında geyimində bənzərlik vardı: onların arxaik bayram, bayır-bacəq geyim kompleksi tunikaşəkilli köynəkdən–(*зълмек*) vəenli şalvarolan alabəzək dondan– (*чумал don*) ibarət idi. Köynəyin üstündən *qolsuz anteri / entarivə* qızıl saplarla müxtəlif naxışlar vurulan *kontoşadlanan* gödəkcə (kurtka) geyinmək mütləq idi.

Geyim kompleksini isə *мамыка/ mamuka* adlanan yaylıq və *фес / фəs* (yaylıqla çalma şəklində bağlanan baş geyimi) tamamlamalı idi. Hazırda bu geyim dəsti arxaikləşərək istifadədən çıxsə da, qağauz xalqının əfsanə və rəvayətləri və qədim folklor nümunələrində xatırlanır.

Kətan parçadan tikilən *зълмек* (köynək) və onun üstündən geyinilən və tikilişinə görə müxtəlif cür

adlanan qolsuz paltar – **чукман** (*енсиз чукман, колсуз фистан, енсиз фистан*) qadınların gündəlik geyimi idi. Onun üstündən tünd rəngli yun, ya da **satın** və **reps**dən tikilən fartuklar taxılırdı. Soyuq havalarda içinə yun **ватин** tikilən mahud kofta üstündən **кенман** / **кептар**, **бондица** / **bonditsa**, **күрк** / **kürk**, **ноукина** / **poškina** adlanan qolsuz xəz geyinirdilər. Paltarlar iki taxta parçadan yaxalıqsız biçilir, **насмь** / **pastu** tikilişi ilə **топль** / **toplu**, **буршук** / **bürüşük** adlanan бүkmələrlə bəzədilir, yubkanın orta hissəsindən **өртмеч** / **örtmeç**, **өртмечпазва** / **örtmeç pazva** adlanan yarığının açılıb-bağlanan yuxarı hissəsinə düymə qoyulurdu. Daha qədimlərdə **хастарлык** / **astarlıq**da qoyulan **чукман** / **çukman** doqquz taxtadan geniş biçilir, kiçik бүzmələrlə yuxarı hissəyə birləşdirilir, üstündən **fartuk** / **önlük** taxılırdı; bu, qadınlar arasında yaş fərqi əsas göstəricisi idi. Gənc qız və qadınların geyimi 2-3, yaşlı qadınlarınkı isə 9 cərgə zolaqlı lentlərlə bəzədilirdi. Geyim dekoruna ağbirçək qadınlar tərəfindən ciddi nəzarət edilirdi.

Etnoqraf Вакарелски Христо Томов qaqaуз geyimlərini bolqarların **рокло** / **roklo** adlı geyim növünə bənzətsə də, oradakı elementlərin türk mədəniyyəti ün-sürü ilə sıx bağlı olduğunu göstərmişdir [6, 34].

Həftəsonu və bayram günlərində paltar üstündən geyinilən və yundan hörülmüş önlüyə **фыта** / **fita** deyilirdi. Hazırda fabrik istehsalı olan bu cür önlüklər **фарма** / **farta** adlanır. Fıta və farta arasındakı yeganə fərq – fartada cibin olmasıdır. Fartanın ağ rəngi cavan qızlar, tünd rəngdə olanları yaşlılar üçün nəzərdə tutulur [3, 4].

Türkiyə qadınlarının geydiyi **şalvar ve içlik** / **içlik** adlarından bugünə qədər dilin lüğət tərkibində işlənir; bunların adları yalnız ərazi bölgülərinə görə fərqlənir. Mehmet Önderin yazdığına görə, “*Kürklü etekçe ve entariler Konya ve civarında genellikle evlenmiş zengin aile kadınları tarafından giyilmiştir*” (2, 29).

M.Tekin Koçkar yaxa modeli yuvarlaq olan **іçliklərin** kaftanın içinə geyildiyini, uzun qollu, yarım, ya da qolsuz ola bildiyini göstərir [1, 93].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, E.N.Studenetskaya Qafqaz köçmənlərinin içlik yerinə **чуба** / **çubade** deyilən korset taxdıqlarını, eləcə də evlənənə qədər onu çıxarmadıqlarını, hətta yaşlandıqları zamanda da **korse** sayəsində dik qamətli qaldıqlarını yazır (5).

Üst köynəyi – çiyinüstü, düz biçimi, çiyini tikişsiz və rəngbərəng qoltuqaltından ibarət geyimdir. Bu köynəklər əsasən qanovuzdan və digər ipək parçalardan tikilirdi.

Çəpkən – çiyinüstü, astarlı və yalançı qolları malik olan qadın üst geyimidir. Bu geyim tirmədən, məxmərdən olurdu.

Arxalıq – çiyinüstü, uzun, beli ensiz gödəkcədir.

Ləbbadə – çiyinüstü üst gödəkçəsidir. Bu geyimin sıırıqlı astarı vardı; əsasən tirmə, məxmərdən tikilirdi.

Güləcə – qadın çiyinüstü üst geyimidir. Bu geyim astarlı olur və tirmədən, məxmərdən tikilirdi.

Baharı – sıırıqlı astarda qadın çiyinüstü üst geyimidir. Əsasən məxmərdən tikilirdi.

Kürdü – qadın üst geyimidir. Bu geyim tirmədən, məxmərdən tikilirdi, xəz dəri və sıx naxışlarla bəzənilirdi.

Eşmək – qadın sıırıqlı üst geyimidir, tirmədən və məxmərdən tikilirdi. Bu geyimin yaxası, ətəyi və qolları safsar xəzdərisilə, qızılı şəbəkə torla və şəridlə bəzənilirdi.

Qadın bel üst geyimi – bir neçə tuman, **cütbalaqdan** və **çaxçurdan** ibarət idi. Şəhərlərdə qadın evdən çıxanda tumanın üstündən **çaxçur** geyərdilər.

Tədqiqat oğuz qrupu türk dillərinin hər biri üçün xarakterik alt, üst geyim adlarının aşağıdakı kimi qruplaşdırılmasına imkan verir:

Azərb.: *köynək, üst köynəyi, can köynəyi, alt köynəyi, at köynəyi, şəltə, cüt tuman, darbalaq, cütbalaq, arxalıq, küləcə, don, ləbbadə, tuman (10-12 taxtalı tuman), üst tuman, çəpkən, kürdü, Xorasan kürdü, baharı, çaxçur, nimtənə, zivini, cübbə, yaşmaq, tülbənd, duvaq, yazma/yaşma; güləcə, eşmək,*

Türk: *kürk, kaftan, içlik, içlik altı – çuba (korse), tuhtüy, entari, bindallı, ferace, salvar/don, önlük, düğme, üçetek, bindallı üçetek, fistan, bindallı fistan, göğüslük ve fermane.*

Qaqaуз: *аба, сарафан, кофта, хастарлы кофта, дүүмә, гергеф, гергефлифыста, тантели-лифыста, топлуджуклуфуста, топлуджуклуфистан, жилетка, берта, фыта, ыанаачоран, колан, чакчур, флани, кептар, седефбонджук.*

Türkmənlər üçün **don** və xəzdən tikilmiş **xalat** şubalar, ənənəvi olaraq qara şalvar və yaxası və boynu müxtəlif tikililərlə bəzənən **keteni** (ağ köynək), **tuman**, **paltar-xalatlar** xarakterik olmuşdur. Qadınların geydiyi köynəklər uzun biçilir və bəzək ornamentləri ilə seçilirdi.

Müasir geyim arenasında aşağıdakı geyim adları (idman geyimləri, gündəlik geyimlər) lüğət tərkibində sabitləşmişdir: gödəkçələr; paltolar; bleyzer / pencək; pelerin, jiletlər, pləş / frenç; dublyonka / xəz; denim - pencəklər, şortlar, ətəklər, şalvarlar; çantalar (bel çantası, klətç, aşıрма çanta, əl çantası), aksesuarlar; top/trikotaj -jaketlər, poluverlər, toplar, cemperlər, bluzlar, köynəklər, sviterlər, t-shirt, svitşotlar; alt/çimərlik geyimi; ayaqqabılar (derbilər, slip-onlar, loferlər, uzunboğaz, yarımboğaz, hündürdaban, espadrillər, platformalar, baletkalar, mul, qayıqvarı sandəllər, krossovkalar).

Oğuz qrupu türk dillərində geyim adları üzrə aparılan tədqiqat onu deməyə imkan verir ki, qədim dövrlərdən bu yana əcdadlardan miras qalan maddi-mədəniyyət nümunələrinin, o cümlədən məişət leksikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan geyim adlarının mühafizə edilərək bugününüzə ötürülməsi yalnız və yalnız xalqların təhtəşüurunda qalan semiotik işarəvi kodlar sayəsində mümkün olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Koçkar M.Tekin. Eskişehir ve yöresinde Kafkasya göçmenlerinin giyim, kuşam ve süslenme kültürü. Sempozyum mater. 2008, s.93.
2. Önder, Mehmet. ‘Konya’da Kadın Giyimleri’, Türk Etnografya Dergisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, sayı: IV, Ankara, 1961, s.29.
3. Маруневич/Збирня М.В.Материальная культура гагаузов. XIX – начало XX в. – Кишинёв: Штиинца, 1988. -192 с.
4. Маруневич М.В. Правда о гагаузском народе как о самобытном этносе и его этнической территории. – Комрат, 1993. -15 с.
5. Студенечкая Е.Н.Одежда народов Северного Кавказа XVIII-XX вв. Москва, Наука. 1989 г. -288 с.
6. Томов Вакарелски Христо. Etnografia Bulgarii, Wroclaw, 1965, s.34.
7. Uçkun Rabiya. Qaqauz Halk kültüründə geleneksel kadın ve erkek giyimi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi// Jurnal of Turkish World Studies, X/2(Kış 2010) , s.165-172) s.176.

ROMANTİK POEZİYADA VƏTƏN ANLAYIŞI, TƏBİƏT-İNSAN VƏ İNSAN-TƏBİƏT FAKTORU (A.SƏHHƏT YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Xanım Sultanova

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, dosent

Azərbaycan

sultanovaxanim@gmail.com

Summary

CONCEPT OF HOMELAND, NATURE-HUMAN AND HUMAN-NATURE FACTOR IN ROMANTIC POETRY (BASED ON A. HEALTH CREATIVITY)

In the article, the work of A. Sahhat, a prominent representative of the romantic poetry of Azerbaijan, was explored in the research, and the concept of "Motherland", which became clear in his literary and scientific heritage, was investigated from the mythopoetic aspect. The poet's poems "Spring", "Summer", "Autumn", "Winter" dedicated to the seasons of the year define the nature-human and human-nature factors. In his works related to nature descriptions, the celebration of the ethnographic features, national-spiritual culture of the Azerbaijani people, and the description of the surface and subsurface resources in a specific manner were valued as the product of artistic and poetic thinking.

It has been confirmed by the author that the romantic poems of A. Sahhat's lyrics, breathing with realism, played a major role in the events of the modern era, especially in the 44-day Patriotic War.

Key words: *romantic poetry, ethnographic feature, bright future, mythological model of the world, semantic core.*

Резюме
КОНЦЕПЦИЯ РОДИНЫ, ПРИРОДЫ-ЧЕЛОВЕКА И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА
В РОМАНТИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ
(НА ОСНОВЕ А. ЗДОРОВЬЕ ТВОРЧЕСТВА)

В статье в мифопоэтическом аспекте рассматривается понятие «Родина» в литературно-научном наследии одного из видных представителей азербайджанской романтизма А.Саххата. В стихотворениях поэта «Весна», «Лето», «Осень», «Зима», посвящённых временам года, идентифицируются факторы природа-человек, человек-природа. В своеобразном изображении природы нашли отражение этнографические черты азербайджанского народа, национально-культурные ценности, исчерпаемые и неисчерпаемые природные ресурсы. Чарующая сила и естественность слова были проанализированы в статье поэта «Что такое новый стих» и стихотворении «Сыну».

Автором доказано, что романтические стихи А. Саххата, полные реализма, сыграли большую роль в событиях современной эпохи, особенно в 44-дневной Отечественной войне.

Ключевые слова: романтическая поэзия, этнографическая особенность, светлое будущее, мифологическая модель мира, семантическое ядро.

XX yüzil Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan şair-publisist-tərcüməçi-həkim A.Səhhət keşməkeşli həyat yolu keçmişdir. 44 illik ömür yolu keçmiş sənətkar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində zəngin irs qoyub getmişdir.

Şair özünün publisistik məqalələri və bədii yaradıcılığı ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizdə sanballı mövqeyə malik simadır.

A.Səhhətin həyat və yaradıcılığın elmi araşdırıcısı etmiş akademik Kamal Talıbzadənin fikirlərindən məlum olur ki, şair xalqımızın təfəkkürünə qüvvətli təsir göstərmiş, XX əsr şeirinə yeni xüsusiyyətlər gətirmişdir [5,24].

Azərbaycan romantik poeziyasını A.Səhhətsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Əsrarəngiz təxəyyülün məhsulu olan şeirlər onun incə ruhundan, kövrək qəlbindən xəbər verir. Digər romantiklər kimi onun da bütün məsələlərə özünəməxsus baxışı vardı. Bu məsələlərdən biri ana vətənin təbiətidir. Demək olar ki, əksər ədəbiyyatşünaslar A.Səhhəti təbiət şairi adlandırmaqda səhv etməmişlər. Dövrünün mütəfəkkir şəxsiyyətləri də A.Səhhət lirikasının əsas xüsusiyyətinin təbiət olduğunu qeyd etmişlər.

O, Vətənin dilbər guşələrinin faunasının, florasının təsvirini elə şövqlə verir ki, oxucu qeyri-ixtiyari özünü bu cənnət məkanın qoynunda hiss edir:

O yerdə kim, qara quşu, tərlanı-/Adlanmışdır Qaf dağının sultanı. /O yerdə kim, vardır qalın ormanlar;/Dağlarında gəzir vəhşi ceyranlar./O yerdə kim, göyün üzü şəffafdır;/Çəşmələri qayət sərin, safdır [5,84].

Şair, “ormanında meyvəli ağaclardan, şaqqıldayan qırqovuldan, turacdən, çəməndə cəh-cəh vuran bülbüllərdən” söz açdıqca vəcdə gəlir. Azərbaycan torpağının üstündə və altında yatan xəzinə ilə fəxr edir.

Hər küncündə bir cür xəzinə yatmış,/ Torpağını xaliq qızıl yaratmış,/ Cəmədir hər cürə lətafətləri,/ Tamam etmiş həq onda nemətləri [5,81].

Dünya ədəbiyyatında elə bir şair tapılmaz ki, öz Vətəninə şeir həsr etməsin. Hər şairin özünəməxsus bədii poetik üslubu, öz bədii ifadə tərz, öz yolu var. A.Səhhət isə Vətəni körpə balası kimi əzizləyən, sevdiyi mələyi kimi oxşayan, nəfəsinin kəsilməyindən qorxaraq, qəfildən itirə biləcəyi xəstə anası kimi keşiyini çəkən nadir, bəlkə də yeganə sənətkardır:

Mən Vətəni canım kimi sevirəm,/ Ruhum, atım qanım kimi sevirəm [5,81].

Akademik İsa Həbibbəyli A.Səhhət yaradıcılığı haqqında yazır: “Vətən mövzusu, millət və Vətən Abbas Səhhətin yaradıcılığının şah damarını, əsas ana xəttini təşkil edir” [2,93]. M. Əliyev isə haqlı olaraq demişdir ki, “Vətən məhəbbəti Abbas Səhhət şeirinin iliyinə, qanına işləmişdir”. Alim başqa bir tədqiqatında göstərir ki, “vətəndaş şair “ Vətən ” şeiri ilə ana Vətəni sevməyin ən mükəmməl himnini yaratmışdır” [1,384].

Vətən mövzusu şairin bütün yaradıcılığında axarlı olaraq izlənilir. O, 1905-ci ildə A.Şaiqin “Vətən” şeirinə cavab olaraq yazdığı mənzum məktubunda oxuculara üç vətən təqdim edir. Birinci vətəni - İslam dininin ehkamları müqəddəs sayılan qədim müsəlman Şərqi, ikincisi yaşadığı dövrün

“xəstə-hal” vətəni, üçüncü isə gələcəyini xoşbəxt gördüyü Vətən. Şair hər bir halda oxucusunu Vətənin parlaq gələcəyinə inanmağa səsləyir.

1909-cu ildə yazdığı “Vətən” şeiri hər bir azərbaycanlının dilinin əzbəri olan əziz şeirdir. Vətənin insanların ilkin mifik dünya duyumu ilə əlaqəli olduğunu A.Səhhətin şeirinin semantik nüvəsində aşkarlamaq çətin deyil.

“Vətən” mifologeminin kosmoloji dünya modelinin semiotik konstruksiyasında xüsusi yer tutduğunu və mifoloji düşüncəni, ümumiyyətlə, “vətən” mifologeminin uyğun paradigmalardan kənarda təsəvvür etmək mümkün olmadığını göstərən professor S.Rzasoy bu xüsudə üç cəhətin nəzərə alınmasını bildirir:

a) “Vətən” anlayışının mifoloji mətnlərdə ilk yaşayış məskəni kimi kosmoloji kontiniumun əsas obrazlarından biri olmasını;

b) “Vətən” anlayışının mifoloji xronotopun kosmosu təşkil edən hissəsi olmasını;

c) “Vətən” anlayışının mifoloji dünya modelində “biz” və “bizim dünya” anlayışlarının məkani sturukturunu təşkil etməsini [3,31].

Qeyd edək ki, A.Səhhətin şeirində “vətən” mifologeminin bütün bu əlamətlərini görmək mümkündür. Vətən şairin dünya haqqında təsəvvürlər sisteminə və buna inikası olaraq şeirin poetik dünya modelində ona doğma olan dünyanın məkani sturuktur obrazıdır. Şairlə Vətən arasında münasibət Aşıq-Məşuq modelinə əsaslanır. O, şeirdə Vətəni “sevgili məhbub” obrazında təqdim edir:

Könlümün sevgili məhbubu mənim, / Vətənimdir, vətənimdir, vətənim [4,35].

Sənətkar vətəni, eyni zamanda, hər bir insanı doğan, ona süd verib böyüdən, qucağında, sinəsi üstündə bəsləyən ana obrazında təsvir edir:

Anadır hər kişiye öz vətəni, / Bəsləyib sinəsi üstündə onu [4,35].

Şeirdə Vətənin ana obrazında təsviri ilə bağlı işlənmiş bütün bədii vəsflər öz kökləri etibarilə mifik ana kultu haqqında təsəvvürlərə gedib çıxır. Dilimizdəki “ana torpaq” ifadəsi də buradan gəlib.

Şairin lirikası təbiət təsvirləri ilə süslənmişdir. O, vətənin iqlimini, ayrı-ayrı fəsilərini təsvir etdiyi şeirlərdə elə ecəzkar lövhələr yarada bilir ki, oxucu hansı fəslin daha gözəl olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. Bu sənətkarın söz ilə işləmə texnologiyasıdır. Şair hər bir fəslin spesifik qanunlarını bədii elementlərə çevirərək, sanki rəssam fırçası ilə sənət nümunəsi yaradır. Qarşımızda “yerin, göyün havasını qızdıran”, “xələiqin libasını dəyişdirən”, “bəzəkli-düzəkli bağın rənglənən fəzası”, “yaşıllanan, həm allanan, çiçəklənən şükufələr” onun yaz fəslinə həsr etdiyi şeirdə öz əksini tapır. O, eyni zamanda arandan yaylağa köç edən el camaatını da unutmur.

İnək, camış, qoyun-quzu çıxar naxırda otlağa, / Köçər arandan el, gedər yavaş-yavaşca yaylağa. / Taxıl yerin şum eyləyib əkin əkər əkinçilər, / Əlində dəryaz ot biçər mayıs ayı biçinçilər [5,46].

İsti yay günündə “dan yerinin açılmağından”, “səmaya doğru açılan alovdan”, “istidən taqəti kəsilmiş quşların kölgəlik axtarmağından”, “divar dibində uyqu vuran xoruz, toyuqdan”, “yavaş-yavaş dəyən dadlı gilə, albalı, kəhl, ətirli sarı heyvalardan” söz açdığı “Yay” şeirində zəhmətkeş xalqın məşğuliyyətini də qələmə alır.

Naxırçılar qaramalı sürüb sərin suya salar, / ...Bürünməsilə alınının tərini əkinçilər silər, / Hərərətin sərinlədən havada bir külək dilər [5,46].

“Payız” şeirində isə şair üçün bu mövsümün gözəlliyi tək saralan yarpaqlarda, yığılan meyvələrdə, bazarlarda satılan turp, kələm, kök, soğanda yox, ən əsası, onun bu fəsildə uşaqların məktəbə gedib maariflənməsindədir:

O vaxt şəhri qəryənin məkatibi güşad olur, / Oxumağa uşaqların həvəsləri ziyad olur [5,47].

Başqa şairlər üçün kədər, düşüncə fəslə A.Səhhətin sevinc və tərəqqi fəslidir. Göründüyü kimi, şair demək olar ki, hər bir şeirində maariflənmə, tərəqqini ön plana çəkir. Çünki maariflənmə onun yaradıcı axtarışlarının əsas ideya-estetik mahiyyətini təşkil edirdi.

Qış fəslində şair təbiətin yuxuya daldığı vaxt daha çox məişət problemlərinə toxunur. O, “Qış” şeirində gəliş-gedişin çətin vaxtlarında insanların təbii resurslardan neçə istifadə etmək qaydalarını nəzmə çəkir. “Donmuş dəyirman”dan, “buz bağlamış sular”dan söz açarkən təzə yağmış qarı anbara yığıb ailəsinin su ehtiyatını təmin edən, “cahanı başqa bir hüzn aldığı zaman”, “sükuta qər q olmuş

meşə”də insanlara istiliyi təmin etməyə çıxan odunçuların əməyindən söz açır, insan-təbiət, təbiət-insan faktorunu ortaya qoyur:

Donar şirin sular bütün, düşəndə şaxta onlara./ Məşəqqət ilə sındırıb qarı yığarlar ambara./ ...Geyər cırıq bürünməsin soyuqda titrəyər, əsər/ Gedər odunçu meşəyə, ağac qırar, odun kəsər [5,47].

A.Səhhətin “Yaz”, “Yay”, “Payız”, “Qış” şeirləri sadəcə fəsillərin təsviri ilə tamamlanmır. Burada bir xalqın etnoqrafik xüsusiyyətləri, milli-mənəvi-mədəni dəyərləri haqqında təəssürat oyanır. Doğrudan da, akademik K.Talıbzadənin qeyd etdiyi kimi, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təbiət təsvirləri sahəsində Səhhət qədər müvəffəq olan ikinci bir şair, demək olar ki, yoxdur. Onun bədii istedadı burada qüvvətli bir şəkildə üzə çıxır”[5,22].

Təbiət vurğunu olan sənətkarın əsərləri əsasən təbiilik və səmimiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Doğrudan da, A.Səhhətin kədəri də, sevinci də özünəməxsus səmimiyyəti ilə seçilir. Onun lirikasında içdən gələn təbiilik son dərəcə güclü olduğuna görə oxucusuna təsir qüvvəsi də yüksəkdir. Şairin bəlağətli ifadələrinin sirri oxucu qəlbinə hakim olmaq istəyindədir. Onun poeziyası başdan-başa bəlağətə bürünmüş təbiilikdir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən məlum olur ki, A.Səhhət romantikası real gələcəyə ümidli olan romantikadır. Şairin “ışıqlı gələcəyə” inamı tarixin bütün məqamlarında gerçəkliyə söykənir. Elə buna görə də onun gözlədiyi və inandığı xoşbəxt gələcək bu gün Vətən üçün vuran ürəklərdə, düşünən beyinlərdə, döyüşən igidlərin əməllərində reallaşdı, şairin “xəyali-ələmi” gerçəkləşdi. Uzun illər sonra 44 günlük müharibə də qazandığımız Zəfər gününü Qarabağımızın Cıdır düzündə qeyd etdiyimiz “Xarı bülbül” festivalının açılışı məhz, A.Səhhətin “Vətən” şeiri ilə başladı (14 may 2021-ci il).

Düşünürük ki, şairin “Əsl şeir necə olmalıdır?” məqaləsində çatdırmaq istədiyi “təbii hiss-həyəcan”-ı oxucuya aşılamağın özütəbiilikdən və sevgidən irəli gəlir kimi fikri bir daha öz təsdiqini tapdı [5, 243]. Əlbəttə, insan ürəkdən sevəndə sevdirməyi bacarır. A.Səhhət bir əsr sonra belə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Vətəni sevdirməyi bacaran, sevgisi ilə zəfərə yol açan şair kimi əbədləşdi.

Beləliklə, məqalədə A.Səhhət yaradıcılığı realizmlə nəfəs alan romantik şeirlər kimi tədqiqata cəlb olunmaqla bərabər, həmin əsərlərdə insan-təbiət, təbiət-insan faktoru araşdırıldı. İnsan hissələrinə təsir qüvvəsinin yaradıcı şəxsin səmimiyyəti və təbiiliyinin nəticəsi olduğu ehtimal kimi müəyyənləşdirildi.

Ədəbiyyat

1. Əlioğlu, M. Ədəbi fragmentlər. /M.Əlioğlu – Bakı : Gənclik, -1974,-176
2. Həbibbəyli, İ. Məsləki tərcümeyi halı olan şair Abbas Səhhət. /İ. Həbibbəyli. Əsərləri 10 cildə - c.2 -Bakı: Elm və Təhsil, -2017,- 1068 s.
3. Rzasoy S. Folklorda Vətən obrazının mifoloji semantikasi. // “Dədə Qorqud” jurn., №2, -2017,– s. 29-35.
4. Səhhət A. Əsərləri 2 cildə, - c.1 - /Tərtib və qeydlərin, ön sözün müəllifi: K.Talıbzadə/ A.Səhhət. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1975, - 314s.
5. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri /A. Səhhət. – Bakı: Lider nəşriyyatı, – 2005, 453 s.
6. Talıbzadə, K. Abbas Səhhət. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, –Bakı, 1955, 192 s.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZOONİMLƏRLƏ OLAN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günay Süleymanova

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Azərbaycan

gunayenglish@gmail.com

Summary

STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS WITH ZOONYM IN ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

In the article the characteristics of the formation of animal names, the primary and secondary figurative meaning of zoonyms are characterized. It refers to the characteristics of phraseological units formed by zoonyms and the structural-semantic characteristics of phraseological combinations with zoonyms in English and Azerbaijani languages. Phraseological units of the Azerbaijani and English languages containing zoonyms are frequent and in most cases turn out to be similar in meaning. The differences between them relate mainly to the figurative form, the way of reflecting a specific view of the world around. In English, the metaphorical use of words - zoonyms is more widely represented, verbs derived from them are more actively used.

Key words: *phraseological units, zoonyms, zoometaphorisms, structure, lexics*

Резюме

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ С ЗООНИМОМ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье охарактеризованы особенности образования названий животных, первичное и вторичное переносное значение зоонимов. Речь идет о характеристиках фразеологизмов, образованных зоонимами, и структурно-семантических характеристиках фразеологических сочетаний с зоонимами в английском и азербайджанском языках. Фразеологизмы азербайджанского и английского языков, содержащие зоонимы, являются частотными и оказываются в большинстве случаев схожими по смыслу. Различия между ними касаются в основном образной формы, способа отражения специфического взгляда на окружающий мир. В английском языке шире представлено метафорическое употребление слов – зоонимов, активнее используются глаголы, производные от них.

Ключевые слова: *фразеологизмы, зоонимы, зоометафоризмы, структура, лексика.*

Zoometaforizmlər heyvan, quş, həşərat adlarından yarandığı üçün onların quruluş və strukturundan danışmaq - əslində elə zoonimlərin quruluş və strukturundan danışmaq deməkdir.

Aytən Hacıyeva “Zoometaforizmlər” adlı monoqrafiyasında apardığı tədqiqat nəticəsində göstərmişdir ki, bəzi zoonimik adlar ya dildən tamamilə çıxmış, ya da tədqiq edilən dillərdə işlənməsə də, bəzi qohum dillərdə, hələlik, qalmaqdadır. Məsələn, *çin* (quş), *bağa*, *sığır*, *inən* (dişi dəvə), *pilic* (cücə), *sırtlan* (goreşən, qəbireşən), *süklən* (qırqovul), *tüy* (dovdaq), *keyik* (ceyran, cüyür), *kiş* (samur), *qarlaquc* (qaranquş), *qaplan*, *buğra* (ikiillik düyü, türkməncə: dəvə balası, döllük), *tuncu* (“Koroğlu”da), *böri* // *börü*, *qədim türk dillərində*: “*borı*” (canavar, qurd), *oqşuk* (birillik dəvə), *torun* (ikiillik dəvə), *buqurçi* (üçillik dəvə), *dönən* (3-4 yaşlı dəvə), *tulan* (5 yaşlı heyvan) və s. Qədim və orta əsr yazılı mənbələrdə işlənsə də, müasir Azərbaycan ədəbi dilində ümumanlaşmış deyildir və izahlı tədqiqinə ehtiyac duyulur. Bu cərgəyə quşlar və həşəratlarla da bağlı xeyli ümumi zoonim əlavə etmək olar [3, 36].

İngilis dilində zoonimik ləksik vahidlər struktur baxımından sadə, düzəltmə, mürəkkəb formalara malikdirlər. sadə zoonimik vahidlər tarixən ingilis dilinə formalaşmış və bu gün də ingilis dilinin lüğət tərkibində özünə yer almış dil vahidləridir. Məsələn: *eagle*, *dog*, *fish*, *cat*, *horse* və s.

İngilis dilinin lüğət tərkibində sadə zoonimik vahidlər keyfiyyətə çoxluq təşkil edir. Buraya daxil olan zoonimik ləksik vahidlərin original olaraq mürəkkəb və düzəltmə quruluşlu olmasından asılı olmayaraq sadə şəkilli zoonimik vahid kimi formalaşmış və onlar sadə - struktur formasında bu və ya digər heyvan adlandırılması zamanı istifadə olunur: *falcon*, *green anaconda*, *hedgehog*, *nightingale* və s.

Müasir ingilis dilində yalnız ləksik söz köklərindən ibarət olan sadə zoonimik vahidlər də vardır:

Məsələn: *bird* – quş, *lion* – şir, *tiger* – şir, *pələng*, *horse* – at, *dog* – it və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizm kimi ən çox işlənən sadə zoonimlərə, yəni hərfi mənada olan heyvan adlarına nəzər salaq:

adder – gürzə, ape – meymun, bear – ayı, bee – arı, bird – quş, bull – öküz, butterfly – kəpənək, calf – buzov, camel – dəvə, chicken – cücə, cock – xoruz, cow – inək, crocodile – timsah, dog – it, duck – ördək, eagle – qartal, elephant – fil, fish – balıq, fly – milçək, fox – tülkü, goat – keçi, goose – qaz, hen – toyuq, horse – at, kid – çəpiş, leech – zəli, lion – şir, mole – köstəbə, monkey – meymun, ox – öküz, kəl, pig – donuz, rabbit – dovşan, sheep – qoyun, snail – ilbiz, snake – ilan, tiger – pələng, whale – balina, wolf – canavar və s.

İngilis dilində bu cür sadə zoonimlərdən konversiya yolu ilə çoxlu miqdarda düzəltmə, mürəkkəb və mürəkkəb-törəmə leksemlər əmələ gəlir. Məsələn: *dead horse* – faydasız iş, *hot dog* – sosiska, *coons' age* – insanın yaşlı vaxtı (преклонный возраст), *snail's trot* – tısbağa (ilbiz) yerışı və s.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ingilis dilində bəzi sadə quruluşlu zoonimik adlar dilimizdə mürəkkəb və ya düzəltmə, eləcə də əksi olaraq ifadə olunmasını müşahidə etmək olar. Məsələn: *Ostrich – dəvəquşu, Donkey – uzunqulaq*

İngilis dilində mürəkkəb zoonimlərin yaranmasında iştirak edən sözdüzəldici şəkilçilər öz müxtəlifliyi və yaratdığı zoonimlərin tematik rəngarəngliyi ilə seçilir. İngilis dilində düzəltmə zoonimik adların yaranması həm prefiks, həm də suffikslərdən istifadə olunur: *Acr-, acro-, ad-, be-, cra-* və s. – *beehive* (arı pətəyi), *cobweb* (hörümçək toru) və s.

Azərbaycan dilində zoonimlərin yaranmasında aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə zoonimlər yaranır:

1) -a, -ə şəkilçisi vasitəsilə zoonimlər: *bağa, dur(n)a // turra, tula, zağa, dolaşa, buğra* (nəsil artıran dəvə), *pıspısa, mığmığa, circırama, təkə (döllük), kələ, cöngə, düyə, qəcələ* və s.

2) -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: *tazı, arı, qağayı, şamayı (balıq), keçi, ditdili, çəki (balıq)* və s.

3) -aq, -ək, -q, -k şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: *yalquzaq, balaq* (6 aya qədər camış balası), *köşək* (1 yaşadək dəvə balası), *eşşək, inək, köpək* və s.

4) -ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçisi ilə, əsasən, vokativ sözlərdən heyvan adları düzəldilir: *küçük* (6 aya qədər), *qancıq, pişik, xotuq, qoduq*,

5) -ız, -iz, uz, -üz; az, -əz şəkilçiləri ilə düzələn zoonimlər: *öküz*, ingiliscə: *ox; donuz // donquz, xoruz, kələz* və s.

İngilis dilində mürəkkəb zoonim adlar isim+isim, sifət+isim, isim+sifət strukturuna malik olmaqla yaranırlar. Məsələn: *Anglefish, beekeeper, beeswax, blackbird, bobcat, bobtail, bulldog, catfish, earthworm, honeybee, icefish, rockfish*.

Ümumiləşdirilmiş heyvan adları vasitəsilə canlının bəlli bir xüsusiyyəti davranışı, xarici təsviri birbaşa, ya da dolayısı ilə insanların üzərinə köçürülür. Zoometaforizmlər insanların simasını aşkar etməyə, bu və ya digər özünəməxsus xüsusiyyətlərini daha da bitgin ifadə etməyə şərtləndirən zoonimlərdir. Zoonimin idiomatik mənada işlənməsinin əsas səbəbi leksemin mənasının canlıya uyğun gəlməsidir. Dil faktlarının araşdırılması göstərir ki, leksik vahidin ifadə etdiyi idiomatiklik ifadə olunan canlının ümumiləşdirilmiş, səciyyəvi və xarakterik bir əlaməti əsasında formalaşır.

Məlumdur ki, idiomlaşma aid olduğu xalqın həyat tərzinə, milli xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədədir. Məsələn, ingilis dilində “*pig*” leksik vahidini Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan “*donuz*” zoomorfemi ilə qarşılaşdıraraq. İngilis dilində “*pig*” zoometaforizmi ingilis dilində üç mənada işlənir – *abırsız-adəbsiz-pinti*. Ən çox işlədilən mənfi xarakterli zoometaforizmlərdən biridir. Dilimizdə isə “*donuz*” leksemi iki mənada işlənir ki, bunlardan biri ingilis dilində “*pig*” sözünün ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir, yəni “*pinti, səliqəsiz*” mənasını verir, ikinci mənada isə “*kobud*”, “*qanmaz*” mənasını verir. Zoomorfemin ifadə etdiyi idiomatiklik onun törəmələrinə də aid olur. Zoomorfemin törəmələri fərqli semantik mənə da ifadə edə bilər. Məsələn:

As greedy as a pig - donuz kimi acgöz; *Buy a pig in a poke* – (torbada pişik almaq) dəryada balıq sevdası etmək; *kəsilməmiş qarpız almaq*; *örtülü bazar; dostluğu pozar*; *Pigs in clover* – yüksək mövqə tutmayan insanlar; *Roque was bleeding like a pig* [5, 194].

Ev heyvanlarının adları müstəvisində yaranmış zoometaforizmlər fərqli sistemli dillərdə eyniyyət təşkil edir, ancaq onların obrazlı semantikaları hər zaman heç də uyğun olmur. İngilis dilində ev heyvanlarının adlarını bildirən sadə zoonimlər bunlardır: *Cat (pişik); horse (at); hog (erkək donuz);*

lamb (quzu); sheep (qoyun); dog (it); ass (eşşək, uzunqulaq); bull (buğa, öküz); calf (dana, buzov); cow (inək); donkey (uzunqulaq); filly (madyan); goat (keçi); hound (it); jade (yabı); kid (çəpiş); mare (madyan); mule (qatır); ox (öküz); pig (donuz); pup (küçük); swine (donuz), fish (balıq) və s.

*She bowed and soft flesh of her breasts hung loose and curved like **cow udders**” [5, 70]. ‘Whoopeeeeee!’ They shouted. They were like wild **bulls** running down the goat path towards town.” [5, 69].*

*My mother cared for them like a **mother hen** cared for her **chicks**, even though the hawk of war has flown away” [5, 64].*

*They called him **Horse** because his face looked like the face of the **horse**, and he was always stomping at the ground [5, 35].*

***Horse** grinned with his ugly **horse teeth** [5, 199].*

*When we ran to meet our father after his day’s work he said we looked like **goats**, cabroncitos and cabritos” [5, 33].*

*“I was so startled and frightened that I jumped like a wounded **rabbit**, but he made no move to catch me [5, 187].*

Azərbaycan ədəbiyyatında da bəzi zoonimlərə rast gəlmək olar:

***Köpək** qaya kölgəsində yatar, elə bilər öz kölgəsidir! [10, 152].*

*....kəfəni boynuna dolayıb mır-mır mırıldanmış, quduz **it** kimi yan-yərəsini tutmağa başlamışdır [10, 136].*

*Bircə allahsız oğluna yol tapsaydıq, bircə bunu, körpə **quzunu** duza öyrədən kimi rüşvətə öyrədə bilsəydik..... [10, 136].*

*Vallah, bu kəndlərdə deyilən kimi, **keçinin** əcəli gələndə çobanın çomağına sürtünən kimi, bu da bizim əl-qolumuza dolaşır ha!.. [10, 107].*

*Əşi, toylar bizi **xoruz**a yük elədi [9, 200].*

İngilis və Azərbaycan dillərində elə zoonim tərkibli frazeoloji birləşmələr də var ki, bu dil vahidlərinin müqayisəsi zamanı aydın olur ki, onlar mənaca ya qismən uyğun gəlir və yaxud heç uyğun gəlmir, mənaca tamamilə fərqlənir. Bu fərqli cəhət tərcümə zamanı bəzi dolaşıqlığa, fikrin düzgün çatdırılmamasına səbəb olur. Məsələn, *qurd, canavar* – ‘*wolf*’ zoometaforizmi həm Azərbaycan, həm də ingilis (habelə rus) dilində ikinci dərəcəli obraz olub, zalım, yırtıcı, qaniçən, acgöz adamları xarakterizə etmək üçün işlədilir.

Qurd kimi gəlmirmək (hərsliliklə, yemək); to wolf – acgözlüklə yemək; qız dalınca düşmək və s. Lakin ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində “qurd” həm də cəsur, qoçaq, mərd, döyüşkən adamı da bildirir: *Allahverdi dığalarla döyüşə qurd kimi girir; qurd kimi də döyüşürdü* (“Xalq qəzeti”). İngilis dilində isə ‘*wolf*’ zoonimi ilə əlaqədar bir neçə idiomlar mövcuddur. Bəzilərinə nəzər salaq: ***Wolf in sheep’s clothing*** - qoyun dərisi geymiş canavar. *It’s easy to see why people who don’t know him think he is probably a wolf in sheep’s clothing. In fact, he is really a gentleman” [8, 92]. **keep the wolf from the door*** – özünü ən təməl səviyyədə saxlamaq. *My friend’s part-time job is enough for him to **keep the wolf from the door**. He is an old **wolf** who drags around the ground where he has made his kill. [5, 189].*

Tədqiqatın zoonimlərlə yaranmış idiomların şərhini bunu deməyə əsas verir ki, idiomatik ifadələri tərkibində daşıyan atalar sözlərini və onların tərkib hissələri olan idiomları, zoometaforizmləri eyni üsullarla tərcümə etmək olmaz. Onların hər birinə fərdi yanaşılmalı və onlara rast gəldikdə həmin idiomlaşmış vahidlərin, habelə atalar sözlərinin işlənmə yerinə nəzər yetirərək, Azərbaycan dilinə müvafiq metodla uyğunlaşdırılmamış qarşılığını tapmaq gərəkdir. Dilimizdə bu və ya digər idiomlaşmış ifadələrin və yaxud atalar sözlərinin hər hansı bir metodla tərcüməsini reallaşdırmaq mümkün olmadıqda isə onların izahını vermək optimal variant kimi götürülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Azərbaycan zoonimləri haqqında. - ADU-nun “Elmi əsərlər”i (Dil və ədəbiyyat seriyası), Bakı, 1979, №2, səh.14-20.

2. Atalar sözlərinin semantik və tematik bölgüsü, “Blimsel Eksem”, № 2, Ankara, 2010

3. Aytən Kamal qızı Hacıyeva. «Zoometaforizmlər (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Bakı, «Nurlan», 2006, – 151 səh.

Bədii ədəbiyyat:

4. Agatha Christie. Miss Marple: The Complete Short Stories. London, 1997, 368 pp.

5. Anaya R.A. Bless me, Ultima : NY : Warner Books, 1972. 262 p.

6. Galsworthy, John. The Forsyte Saga. Dover: Courier Dover Publications, 2004. 504 p.

7. Oscar Wilde. The picture of Dorian Gray. Moscow, 1963 – 286 pp.

8. Shelley Vance. Laflın Something to Crow about. Washington. 1993, 294 pp

9. Əbülhəsən Ə. Tamaşa qarının nəvələri. Bakı, 1973, 289 s.

10. Süleyman Rəhimov. Mehman. Bakı, 1981, 316 s.

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Tünzalə Süleymanova
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
abbasova_xalida@mail.ru

Xülasə

İNGİLİS ƏDƏBİYYATI ƏSƏRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ TARİXİNDƏN

Məqalədə Azərbaycanda ədəbi tərcümənin tarixi və ənənələrindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Azərbaycanda əsrlər boyu ərəb və fars dillərindən mükəmməl tərcümələr edilib, lakin Qərbi-Avropa və slavyan ədəbiyyatı nümunələri Azərbaycan dilinə bilavasitə orijinaldan deyil, rus dilinə edilmiş tərcümələrdən çevrilib. Bu hal təbii tarixi amillərlə şərtlənirdi. Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra dünya ədəbiyyatının ən gözəl inciləri orijinal dildən tərcümə edilir və bu da Azərbaycanda tərcümə sənətinin inkişafına və təkmilləşməsinə güclü təkan verir.

Açar sözlər: “*ikili tərcümə*”, *dilçilik, dil, ingilis ədəbiyyatı, orijinal.*

Summary

FROM THE HISTORY OF THE TRANSLATION OF WORKS OF ENGLISH LITERATURE INTO AZERBAIJANI

In the article the history and traditions of literature translation in spoken about. It's pointed out, that the works of Arabian and Persian literature were translated into Azerbaijani for centuries, but samples of West-European and Slavic literature were translated into Azerbaijani not from original, but from translations into Russian. This fact was conditioned by historical reasons, but in independence period in Azerbaijan Republic the translation activity intensified and now most outstanding works of world literature are translated from original and this fact promotes the development and perfection of translation in Azerbaijan.

Key words: «*double translation*», *linguistics, language, English literature, original.*

Перевод является одним из наиболее распространенных видов человеческой деятельности и существует с древнейших времен. Переводческая деятельность сыграла очень важную роль как в истории отдельных народов, так и в мировой культуре и истории в целом. Однако, начиная со второй половины XX века, переводческая деятельность приобрела небывалый размах и быстро развивалась. Несомненно, такая ситуация была связана с глобальными историческими событиями, произошедшими в XX веке, и расширением международных отношений. Эти отношения включали широкое политическое, научное и культурное сотрудничество. Конечно, важнейшей сферой культурных связей был перевод произведений художественной литературы. Перевод художественной литературы, особенно поэзии, является одной из наиболее сложных сфер искусства перевода. Перевод является искусством, не только потому, что его «объектом» является художественное произведение.

Художественная литература имеет один, существенный аспект, отличающий ее от других видов искусства, таких как изобразительное искусство или музыка. Этот аспект связан, прежде

всего, с особенностями перевода литературных произведений на другие языки и с требованиями, предъявляемыми именно к художественному переводу [3, 27]. Литературное произведение должно быть переведено на ПЯ таким образом, чтобы до широкой читательской аудитории, являющейся носителем другого языка были донесены не только вербальное содержание, т.е. событийная сторона произведения, но также его дух, атмосфера, эмоциональная сторона.

Следовательно, при переводе литературных произведений, в отличие от других видов перевода, выявляются более глубокие и серьезные трудности. Между художественным образом и языковой категорией в литературном произведении существует тесная связь. В художественной литературе форма языка создает тесную связь с содержанием произведения и системой образов и определяет характер их восприятия [5, 7]. Следует также отметить, что понятие «содержание» в художественной литературе более сложное и глубокое. Поэтому отражение указанных особенностей в переводе литературного произведения становится очень сложной задачей. Создание переводного текста высокого уровня невозможно без учета названных особенностей, без понимания их сути.

Азербайджан имеет очень богатые традиции в области перевода. Переводы с арабского и персидского языков стали неотъемлемой частью азербайджанской науки и художественного творчества, а в XX веке эти традиции уже развивались как целая школа. Что касается переводов западноевропейских и славянских языков, в этой сфере сложилась несколько иная ситуация. Так, в силу известных исторических причин произведения классиков западноевропейской литературы переводились на азербайджанский язык с переводов на русский язык. Здесь представляется уместным привести исторический факт. В 1881 году, 13 января, наместник Кавказа принял официальное решение об открытии начальных школ для обучения кавказских народов на национальном языке, в том числе на азербайджанском [4, 21].

В результате усилий и деятельности азербайджанских просветителей русский язык широко распространился среди населения и каждый читатель, владеющий русским языком, имел возможность познакомиться с образцами западноевропейской литературы. В результате указанных исторических и культурологических факторов в Азербайджане сформировался очень интересный и серьезный феномен- перевод со второго языка, т.н. «двойной период» [5, 7]. Что означает перевод со второго языка? Под переводом на второй язык подразумевается перевод произведения, уже переведенного с одного языка (например, любого европейского языка) на третий язык. То есть азербайджанский переводчик-специалист переводит уже переведенное произведение на свой родной язык.

Азербайджанский язык по праву считается одним из наиболее развитых языков мира. На азербайджанском языке созданы литературные произведения, вошедшие в сокровищницу мировой литературы и имеющие непреходящее значение. Азербайджанский язык обладает чрезвычайно широкими, поистине неисчерпаемыми возможностями и анализ переводов образцов мировой литературы на азербайджанский язык подтверждают этот факт. Так, переводы на русский язык выступали в определенном смысле первоисточником для азербайджанских переводчиков, однако близость азербайджанских переводов к оригиналу, умение переводчика донести до азербайджанского читателя дух литературного произведения, конечно же, вызывает восхищение.

Это неудивительно, ведь до сих пор произведения западноевропейской литературы переводились на азербайджанский язык величайшими представителями азербайджанской литературы - Самедом Вургуном, Джафаром Джаббарлы, М.Тахмасибом, А.Джавадом, М.Мушфигом, М.Рзагулузаде и другими выдающимися художниками слова. Несомненно, творческий стиль этих мастеров проявился и в переводных произведениях.

После обретения Азербайджаном независимости вопросам переводной уделяется внимание на государственном уровне, принимаются серьезные меры по переводу произведений мировой литературы на азербайджанский язык непосредственно с оригинала. Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева «Об издании произведений выдающихся представителей мировой литературы на азербайджанском языке» от 24 августа 2007 года, шедевры миро-

вой литературы были переведены на азербайджанский язык с оригинала. Этот указ имеет историческое значение и сыграл большую роль в популяризации мировой литературы и развитии переводческой деятельности в Азербайджане.

С этой точки зрения перевод английской (и шире- англоязычной литературы) на азербайджанский язык представляет особый интерес. Здесь следует отметить, что в Великобритании всегда наблюдался повышенный интерес к азербайджанской литературе. Комплексный перевод классической азербайджанской литературы на западноевропейские языки, в том числе на английский, начался в XVII столетии, а в XVIII веке принял более интенсивную форму. Основа востоковедения как самостоятельной отрасли науки была заложена переводами произведений Низами Гянджеви на английский язык.

С этой точки зрения переводы с английского привлекают внимание. Так, английский язык используется в качестве официального государственного языка во многих странах, помимо Англии и США, и в этих странах на английском языке созданы выдающиеся литературные произведения мирового уровня, которые по праву входят в сокровищницу мировой литературы. Принимая во внимание особенности английского языка в каждой из англоязычных стран, в частности в США, становится ясно, они значительно усложняют работу переводчика, и предполагают применение глубоких фоновых знаний.

В настоящее время на азербайджанский язык переведены произведения корифеев мировой литературы, Дж.Оруэлл, С.Моем, Т.Элиот, Э. Хемингуэй, Джек Лондон, У.Фолкнер, Ф. Скотт Фицджеральд и др. Особо следует отметить имена профессиональных переводчиков Вилята Гулиева и Джемшида Джемшидова. Переводчики, не упускающие даже самых тонких моментов переводческого процесса, помимо изучения и продолжения классического переводческого наследия, вносят неоценимый вклад услугу в дело развития и расширения литературных связей между народами и формирования современной школы перевода.

Ədəbiyyat

1. Abasquliyev, T. İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin qrammatik əsasları / T. Abasquliyev. – Bakı: Elm, – 1971. – 144 s.
2. Acalov, A. Bədii tərcümənin bəzi məsələləri // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1973, – 14 iyul. – s. 21.
3. Bayramov, Q. Tərcümə sənəti. Ali məktəb tələbələri üçün *tərcümə nəzəriyyəsi* üzrə dərslik. / Q. Bayramov. – Bakı: OKA Ofset, – 2008, – 218 s.
4. Barsuk, L.Y. və b. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə vəsaiti. (Qiyabiçilər üçün). – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1966. – 70 s.
5. Ахмедова, С.Н. Особенности перевода художественных текстов // Филология и литературоведение. – 2014. № 8, – с.11

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ СЛОВО МАНАТ В РУССКОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ

Таваккюль Шукюрбейли

Бакинский славянский университет
доктор филологических наук, профессор
Азербайджан
tshukurbeyli@mail.ru

Xülasə

AZƏRBAYCAN SÖZÜ MANAT RUS DİLİNDƏN MƏTNLƏRDƏ

Məqalədə manat sözünün rusdilli mətnlərdə miqdar sayları ilə düzgün işlədilməməsindən bəhs edilir. Belə ki, əgər Azərbaycan dilində 1 manat, 2, 3, 4 manat, 5, 10, 100 manat işlənirsə, rus dilində tam əksinə 1 manat, 2, 3, 4 manata, 5, 10, 100 manatov kimi işlənməlidir. Əksər hallarda biz bunun əksini görürük: Препарат доступен всего за 5 манат. Препарат распространяется по 39 манат. А я тут успел заработать около 25 000 манатвə s.

Açar sözlər: manat, Azərbaycan dili, rus dili, söz birləşməsi, say, isim.

Summary

AZERBAIJANI WORD MANAT IN RUSSIAN LANGUAGE TEXTS

The article explains the right usage of the word “manat” with cardinal numerals in Russian texts. Thus, if in Azerbaijani we use 1 manat, 2,3,4 manat, 5,10,100 manat, on the contrary in Russian we must use 1 манат, 2,3,4 маната, 5,10,100 манатов.

However in most cases we can see the opposite: Препарат доступен всего за 5 манат. Препарат распространяется по 39 манат. А я тут успел заработать около 25 000 манат, etc.

Key words: *manat, Azerbaijani language, Russian language, word, word combination, noun, numeral*

Слова **манат** (*manat*) в азербайджанском языке обозначает денежную единицу Азербайджанской Республики. *Bir manat, beş manat, on manat, iyirmi manat, əlli manat, yüz manat, iki yüz manat* – таковы наименования существующих в настоящее время купюр национальной валюты.

Как правило, названия национальных валют в других языках, в том числе и в русском языке, употребляются без перевода: *доллар, песо, риал, динар, франк, лира* и т. д. Такие слова составляют группу экзотизмов. Они, переходя в русский язык, приобрели его грамматические свойства, но не освоены им лексически, т.е. выражаемые ими понятия относятся к другому народу. Так, доллар – это американская валюта, песо – испанская, риал – название валюты Бразилии, динар – валюта Арабского халифата, франк – Это Швейцарская валюта, лира – это денежная единица Турции¹ и т. д.

Вернёмся к манату. Это слово освоено русским языком а) графически – передаётся русскими буквами; б) фонетически – в произношении и ударении нет отклонения, ударение неподвижное, всегда находится на втором слоге; в) грамматически – оно существительное мужского рода, имеет формы единственного и множественного числа, изменяется по второму склонению, употребляется во всех падежных формах.

Слово **манат** сочетается с количественными числительными по правилам русского языка: один манат, два (три, четыре) маната, пять (шесть, десять, сто ...) манатов.

Падежные формы слова **манат**

Падежи	Единственное число	Множественное число
Именительный падеж	манáт	манáт-ы
Родительный падеж	манáт-а	манáт-ов
Дательный падеж	манáт-у	манáт-ам
Винительный падеж	манáт	манáт-ы
Творительный падеж	манáт-ом	манáт-ами
Предложный падеж	манáт-е	манáт-ах

Указанные правила изменения слова **манат** по падежам закреплены в современном русском языке и соблюдаются в письменной и устной речи.

В единственном числе: *Свою историю манат (И. п.) ведёт с первой половины XX века. По мере роста нефтяных цен курс маната рос (Р. п.). Курс доллара США к Азербайджанскому манату (Д.п.)...*

Во множественном числе: *Выпущены первые монеты (И.п.). С 1 января 2006 года на территории Азербайджана началось использование новых манатов (Р.п.). Стоимости 1 доллара к манатам (Д. п.). Обменять рублю манаты (В. п.). Российские рубли в Азербайджанских манатах (П.п.).*

Однако в последнее время зачастую нарушаются нормы употребления слова **манат**. Это выражается в том, что оно воспринимается как слово неизменяемое, неосвоенное русским язы-

ком, что напоминает употребление в речи, например, слова **евро**, которое и является таковым (ср., *курс евро, пятьсот евро* и т.д.). Использование слово **манат** как неизменяемое слово особенно чаще встречается в рекламных текстах. Обратимся к примерам (Примеры взяты из интернет-ресурсов).

Препарат доступен всего за 5 манат(надо: Препарат доступен всего за 5 манатов). *Кто может заказать «Costaflex» по льготной цене 5 манат* (надо:... по цене 5 манатов). *Сейчас "Tibettea" распространяется по специальной государственной программе всего за 5 манат* (надо: ... за 5 манатов).

700 манат дохода на двоих (надо бы: 700 манатов дохода на двоих).

Препарат распространяется по 39 манат (надо: Препарат распространяется по 39 манатов). *Новая цена: 29 манат* (надо: 29 манатов) и т. д.

Здесь, видимо, сказывается то обстоятельство, что в азербайджанском языке отличие от русского при сочетании с количественными числительными слово манат не изменяется: 1(bir) manat, 2, 3, 4 (iki, üç, dört) manat, 5 (beş) manat, 10 (on) manat, 27 (iyirmi yeddi) manat... ср., в русском: 1 рубль, 2, 3, 4 рубля, 5рублей, 10 рублей, 27 рублей и соответственно по таким же правилам при сочетании с числительными изменяется слово манат: 1 манат (именительный падеж единственного числа), 2, 3, 4 маната (родительный падеж единственного числа), 5, 10, 27 манатов (родительный падеж множественного числа). Таковы правила.

Однако нестандартное употребление слова **манат** с числительными в русскоязычных текстах продолжается (В примерах сохраняется орфография оригинала).

Добраться из столицы до мавзолея можно четырьмя способами:

1. *На такси:*

а) *персональном за 35-50 манат (20-30 долларов);*

б) *с тремя попутчиками, до 10 манат (6\$) с человека.*

2. *На государственном автобусе, с бакинского автовокзала, за 1.8 манат (1\$). Маршрут Баку-Исмаиллы, ходят каждый час.*

3. *На частном микроавтобусе, в основном 20-местные Мерседесы, за 3 маната. Отправляются, также с автовокзала, по мере наполнения.*

4. *Арендовав машину. Эконом класс, уровня HYUNDAI ACCENT, обойдется в 50 манат/сутки + 15-20 манат бензин (туда-обратно).*

5. *В случае поездки на автобусе надо будет еще брать такси от трассы – пара манат. Можно и пешочком, если любите пешие прогулки.*

В этом тексте примечательно, что слова одного и того же лексико-грамматического класса употреблены по-разному: ср. 1а) *за 35 – 50 манат, но 20 – 30 долларов*, хотя денежные единицы – и манат, и доллар оба мужского рода, и оба склоняются одинаково, следовательно, должно быть *за 30 – 50 манатов (20 – 30 долларов)*. Только в одном примере количественно-падежное сочетание употреблено верно: 3. *На частном микроавтобусе, в основном 20-местные Мерседесы, за 3 маната.*

Продолжим.

1) *Может местные водилы подумали, что у туристов нет с собой манат (азербайджанская валюта).*

2) *Мы заплатили 200 манат за проезд из Баку в Габалу и обратно.*

3) *А я тут успел заработать около 25 000 манат, В первый день я увидела доход 200 манат за сутки, это, между прочим, моя ежемесячная премия. Сейчас, конечно, для меня это смешные цифры, ведь в месяц я зарабатываю порядка 30 000 манат.*

4) *Хлебопечь 248.00 манат*

5) *Конкретно ваши сотрудники предлагали поставить на него цену в 140 манат!*

6) *Что протаскиваете вы, уважаемый ... в Милли Меджлисе? Зарплату в 5000 манат?*

7) *Евгений Иванович произвел попытку положить на карточку Узпромстройбанка 17 400 манат, выделив на это 1 млн. манат. Было предоставлено 21 млн. манат.*

8) Средняя зарплата в Баку 300 манат, но за такие деньги уже никто работать не соглашается. 300-400 манат, и эти деньги люди получают, работая в шестидневку по 10 часов в день – вынужденно.

9) А в гостевом доме ... за одну ночь для двоих гостей цена будет составлять всего 30 манат.

10) Отделалась штрафом в 50 манат.

11) В этом случае вас оштрафуют на 50 манат

12) ...с пенсиями по 150-200 манат (менее 100 долларов) в месяц.

13) Для них 1000 - 2000 манат – копейки. ОҮҮВАЯ

14) Цены на обычные квартиры по республике сегодня в среднем составляют 1000-1500 манатов за квадратный метр.

15) Один квадратный метр - 350 манатов.

16) За последний надо будет доплатить еще 600 манатов.

17) Мы знаем, что 2242 манат. Откуда такие цены?

Приведённые примеры иллюстрируют то, что в употреблении слова **манат** с числительными в русскоязычных текстах существует разноречие. Так, в примере 1) слово употреблено самостоятельно, без числительных, но и в этом случае требует формы родительного падежа множественного числа: *нет манатов* (ср., *нет долларов, нет денег*). В 16)-м нужно было *2242 маната*, во 2)– 13)-х примерах необходимо было написать *манатов*. Лишь в трёх случаях наблюдается правильное употребление слова **манат** с количественными числительными: *1000 – 1500 манатов; 350 манатов; 600 манатов*.

По всей вероятности, составители текстов (микротекстов) при оформлении манат с количественными числительными исходят из правила родного языка – в азербайджанском языке в подобных сочетаниях слово **манат** (да и существительные вообще) употребляется в единственном числе именительного падежа: *bir manat, üç manat, beş manat, yüz manat* и т. д. Поэтому и пишут 1 манат, 3 манат, 5 манат, 100 манат. Не находя иного объяснения, мы приходим к такому выводу.

Приведём также примеры русскоязычного официального текста, где соблюдаются нормы употребления слова **манат** (приводится с сокращениями.).

«...1 манат посвящен культуре и украшен национальными музыкальными инструментами. 5 манатов символизируют вклад страны в мировую литературу: на банкноте изображены фасад здания Музея азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви. 10 манатов посвящены государственным традициям и украшены символической картой старого Баку. На 20 манатах – щит, меч и шлем (считается, что эта банкнота иллюстрирует современную внешнюю политику государства). 50 манатов отображают стремление Азербайджана к прогрессу. 100 манатов – представляет собой символику экономического прогресса: силуэты древних строений, постройки середины XX века и современные здания из стекла и бетона.»

Литература

1. Большой экономический словарь. – М.: Институт новой экономики, 1997.
2. Интернет- ресурсы.
3. Королев Н. Русско-английский словарь. М., 2019.
4. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. 2-е изд., испр. – М.: ИНФРА-М., 1999.
5. Тришин В. Н. Словарь синонимов. М., 2013.

КОНЦЕПТ ФАУСТИАНЫ В МИФОЛОГИЧЕСКОМ И ФИЛОСОФСКОМ АСПЕКТАХ

Татьяна Супранкова

Белорусский государственный университет, старший преподаватель
Республика Беларусь
tatsupr@tut.by

Резюме

В статье показана специфика возникновения топик фаустианы и ее формирование и эволюция в эпоху Ренессанса, Нового и Новейшего времени. Проанализированы основные аспекты, которые разовьют миф в сложнейшие философские концепции.

Ключевые слова: фаустиана, философия, топос, мифология, литература.

Summary

THE CONCEPT OF FAUSTIANA IN MYTHOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS

The article examines the discovery of the specifics of the emergence of Faust-concept topics and its formation and evolution in the Renaissance, Modern and Modern times. The author will analyze the main aspects that will develop the myth into the most complex philosophical concepts.

Key words: Faust-concept, philosophy, topos, miphology, literature.

Художественная литература за все время своего существования создала много образов, ставших «вечными», образами-архетипами или топосами (как их принято называть в литературоведении). Еще в древние времена писатели Древней Греции, обрабатывая мифосюжеты в эпосе, лирике либо драматургии, создали шедевры, к которым обращались в последующие эпохи. И обращались не только представители литературного творчества, а деятели культуры, увековечивая эти образы в музыке, скульптуре, живописи, графике, в сценических постановках. Также некоторым из них суждено было стать философскими концептами, как, например, комплекса Эдипа или Электры.

Образ чернокнижника Фауста появляется на немецкой почве еще во времена позднего Средневековья. И уже в самых первых литературных версиях легенды образ главного героя не только овеян мифами, но и становится привлекательным. В письменной фиксации версии легенды «История доктора Иоганна Фауста, знаменитого чародея и чернокнижника», которая была обработана анонимным автором и издана в 1587 г. в Франкфурте Шписом, Фауст представлен как негативный герой, занимающийся волшебством, что противоречит духу христианской церкви и осуждается.

В эпоху «бури и натиска» уже через два столетия большое количество литераторов прибегает к переложению фабулы народной легенды. Появляются «Фауст, его жизнь, деяния и низвержение в ад» Максимилиана Клингера (1790), сценки Якоба Ленца, драма «Жизнь и смерть доктора Фауста» Фридриха Мюллера, «Иоганн Фауст» Пауля Вейдмана, план пьесы и несколько сцен о Фаусте Готхальда Эфраима Лессинга, которые либо соглашались с первоначальной фабулой, либо, как Лессинг, считали, что главный герой заслуживает оправдания, так как в эпоху Просвещения пылкий ум не мог быть осужден. Опираясь на философию Рене Декарта о примате разума («Cogito ergo sum») и на идею эмпирического познания мира Фрэнсиса Бэкона («Scientia potentia est»), образ Фауста приобретает не просто положительные коннотации, он – герой вполне положительный, потому что нельзя накладывать анафему на тех, кто стремится постичь правду и тайны света разумом, свободным от всяких догм и предрассудков, при этом даже можно и заключить договор с чертом и заставить его служить твоим целям.

Замысел Лессинга в первую очередь взял на вооружение его современник и соотечественник Иоганн Вольфганг фон Гёте, создавший целостный и завершённый образ главного героя, а также шедевр фаустианы в мировой литературе. Для него работа над этим произведением стала делом всей жизни и длилась около шестидесяти лет, вплоть до смерти. Гёте вслед за своим

предшественником Лессингом в качестве главной идеи произведения рассматривает причину оправдания Фауста в его стремлении к познанию мира, в попытках найти правду, постичь истину.

Новой была и интерпретация образа Мефистофеля: «Часть силы той, что без числа // Творит добро, всему желая зла» (пер. Б. Пастернака) [1]. Он – не черт народных легенд, а диалектическое единство добра и зла. Великий мыслитель просвещения И.В. Гёте первым создает в «Фаусте» из мифа философскую концепцию. Каждый его образ – сложный и неоднозначный. Например, союз Фауста и античной красавицы Елены нельзя воспринимать как банальное сожительство, как это было в народной легенде, когда Фауст требует от черта доставить ему более красивую из женщин. Этот союз по Гёте – путь его эпохи, его времени к более прекрасным формам, которые породила Античность. Но взять можно только формы, новая эпоха наполнит их новым содержанием. Поэтому символичен конец в истории Фауста и Елены: она исчезает, а в его руках остается ее одежда.

Немецкий философ Фридрих Ницше, оказавший значительное влияние на эстетику искусства и литературы декаданса и модернизма, ярко проинтерпретировал гётевскую идею о сверхчеловеке в произведении «Так говорил Заратустра» («Also sprach Zarathustra»), но в отличие от гётевского героя, живущего в мире с человеком, Ницше призывает преодолеть человека. Если в Фаусте Гёте живут «две души», в которых борется добро и зло, то Заратустра становится «по ту сторону добра и зла». Заратустра, как и Фауст, жаждет высшего познания. Но, если Фауста не устраивают просто книжные знания и он пытается постичь мир во всей его полноте, вызывая духов, заключив договор с Мефистофелем, пройдя через любовь и мир животных страстей, через испытание властью и строительство лучшего будущего на земле, то Заратустра во время своего затворничества постигает новое познание, которое должно привести человечество к новой эре сверхчеловека. Фауст гётевской эпохи (Нового времени) не осознает себя вне деятельности в этом мире, на благо людей, на благо обществу. Его последнее желание – увидеть «народ свободный на земле свободной», к чему стремилась вся эпоха Просвещения, все революции Нового времени. Цель Заратустры – преодолеть человека, старый мир с его шаблонами и ментальными установками. Его философия направлена в первую очередь на индивида и в XX веке можно увидеть, как эти индивиды, проинтерпретировав идеи Ницше, «решили» проблему сверхлюдей (Uebersmenschen) и недолудей (Untermenschen).

Немецкий культуролог XX века. Освальд Шпенглер, считавший своими духовными учителями Гёте и Ницше, создал концепцию культуры и цивилизации в основательном философском и культурологическом труде «Закат Европы» («Der Untergang des Abendlandes»). Закат (в значении «упадок») не понимается автором как уничтожение физическое, но как «завершение», переход от культуры к цивилизации, поскольку последняя не может создать ничего нового, а только интерпретировать существующие формы и артефакты. Цивилизация является последней стадией существования культуры, которая, как живой организм, проходит стадии рождения и проживания, которая длится приблизительно тысячу – полторы тысячи лет.

Освальд Шпенглер, как и русский культуролог Николай Данилевский, выделяет восемь больших (высоких) культур. Данилевский в фундаментальном труде «Россия и Европа» насчитывает десять основных и два дополнительных культурно-исторических типа. Романо-германский (или европейский) тип культуры по М. Данилевскому соответствует западной культуре в концепции О. Шпенглера, которую немецкий исследователь предлагает назвать фаустовской. Западноевропейская культура противопоставляется исследователям статической «аполлоновской» культуры античности: она не пластична, а динамична, музыкальна, в ней пространство борется с материей. Она берет начало с северного кельтского и германского эпоса, продолжается в камерной музыке, контрапункте, пространственной живописи (вершина которого – творчество Рембрандта). Фаустовская культура достигает необычайной степени абстракции и символизма, а научно-технический прогресс (нельзя забывать, что творчество Шпенглера было обусловлено Первой мировой войной, после которой и появляется в мир «Закат Европы») рассматривается как жажда овладения миром, господства в нем.

Фаустовскую душу Шпенглер характеризует как безграничное пространство, «телом» которого является западная культура. Она прорастает из германской язычества, из Вальхаллы, которая не привязана к конкретному месту. Это душа одиночества, поэтому западноевропейская культура-культура индивидуализма.

Интересной в этом плане интерпретацией предстает фаустиана в творчестве нобелевского лауреата Томаса Манна, который после окончания Второй мировой войны закончит роман «Доктор Фаустус», где представит свою философию договора гения с дьяволом. Как верный ученик И.В. Гёте писатель стремится создать свою рецепцию известного мифа. Только его задачей было показать не столько универсальную, сколько современную ему ситуацию, Германию и немецкое общество, где одаренные люди впускают infernalное в свою жизнь. Следуя логике Освальда Шпенглера, перед нами представлен Фауст конца европейской цивилизации (если Фауста народной легенды рассматривать как героя ее начала (Средневековья). Фаустус-Левекюн (сверхчеловек) – образ собирательный, в нем синтезирована биография Ф. Ницше, А. Шёнберга и других выдающихся представителей эпохи. Автор занимает позицию Серенуса Цейтблома, члена Левекюна, олицетворяющего старые гуманистические ценности. Сам роман является попыткой осмыслить вину Германии.

Родившись в позднем Средневековье, тоpos фаустианы проходит нелегкий путь своего развития от мифа до сложнейших осмыслений философами XIX–XX веков и создания концепций развития европейской (фаустовской) цивилизации, от мифа до сложных философских концепций.

Литература

1. Гёте И. В. Фауст / пер. с нем. Б. Пастернака. М.: Художественная литература, 1969.

СЮЖУЕНО-ОБРАЗНАЯ СПЕЦИФИКА ВОПЛОЩЕНИЯ ДИАЛОГА КУЛЬТУР В «ШЛЯХТИЧЕ ЗАВАЛЬНЕ» ЯНА БАРЩЕВСКОГО

Анастасия Сьянова

Белорусский государственный университет, аспирант

Республика Беларусь

syanovanastassia@gmail.com

Резюме

Рассмотрены черты язычества и христианства, нашедшие свое отражение в построении сюжетной канвы фантастических рассказов и в выборе персонажей произведения «Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастических повествованиях» Яна Барщевского в контексте диалога культур. Каждый образ и сюжет оценивается, с одной стороны, – с точки зрения обывателя, знакомого с особенностями белорусской мифологии, и, с другой стороны, – с позиции человека, придерживающегося христианских заповедей.

Ключевые слова: Ян Барщевский, «Шляхтич Завальня», сюжет, образ, диалог культур.

Summary

PLOT-FIGURATIVE SPECIFICITY OF THE EMBODIMENT OF THE DIALOGUE OF CULTURES IN “SHLYAKHTICH ZAWALVNA” BY JAN BARSCHEWSKY

The features of paganism and Christianity, which were reflected in the construction of the subject canvas of fantastic stories and in the choice of characters in the work "Shlyakhtich Zavalnya, or Belarus in fantastic narratives" by Jan Barshchewsky in the context of the dialogue of cultures, are considered. Each image and subject is assessed, on the one hand, – from the point of view of the layman, familiar with the features of Belarusian mythology, and, on the other hand, – from the position of a person who adheres to Christian commandments.

Key words: Yan Barshchewsky, "Shlyakhtich Zavalnya", subject, image, dialogue of cultures.

В статье проведен анализ произведения белорусского писателя Яна Барщевского «Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастических повествованиях» в контексте воплощения диалога

культур в сюжетно-образном поле произведения. Автор данной статьи опирается на теорию диалога культур, разработанную М. М. Бахтиным и представленную в его работах «Эстетика словесного творчества» (1979) и «Проблемы поэтики Достоевского» (1979). Согласно Бахтину, при встрече двух культур происходит не слияние, а их взаимное обогащение: «Чужая культура только в глазах другой культуры раскрывает себя полнее и глубже... Один смысл раскрывает свои глубины, встретившись и соприкоснувшись с другим, чужим смыслом: между ними начинается как бы *диалог*, который преодолевает замкнутость и односторонность этих смыслов, этих культур» [1,334-335]. В литературном произведении это взаимообогащение выражается в поэтике и специфике художественного мира, создаваемого писателем или поэтом.

При подготовке статьи автор опирается на исследования белорусского литературоведа Н. В. Хаустовича (монография «Мастацкі метад Яна Баршчэўскага», 2003), статьи Т. И. Шамякиной о фольклорных особенностях «Шляхтича Завальня» («Міфалагічна-фальклорная аснова вобраза белай сарокі ў кнізе Я. Баршчэўскага "Шляхціч Завальня"», 2011), работы Д. О. Винохова из серии с названием «Загадки Яна Барщевского...», представляющие собой не только художественный, но и текстологический анализ произведений писателя.

Актуальность исследования цикла рассказов «Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастических повествованиях» Яна Барщевского в выбранном ключе обусловлена необходимостью объединения разрозненных подходов к изучению творчества Барщевского в литературоведении.

Разные авторы подчеркивают ярко выраженную фольклорную направленность произведений и акцентируют основное внимание на социально-исторических предпосылках создания ситуаций и персонажей, характерных для Беларуси рубежа XVIII – XIX веков. Так, в частности, главенствующее в литературоведении представление о том, что ключевые образы Плачки и Белой Сороки соотносятся в «Шляхтиче Завальне» исключительно с историческим контекстом, требуют пересмотра. Автор статьи соглашается в этом вопросе с утверждением Д. О. Винохова («Загадки Яна Барщевского: основной вопрос “Шляхтича Завальня”», 2019), что Плачка и Белая Сорока выступают идейными антагонистами, но и имеют отсылки как к фольклорным персонажам (полудница и русалка – мифологические прототипы Плачки, сорока – предвестник несчастья в народных сказаниях), так и к христианским образам (Плачка – Богородица, льющая слезы над своим народом, и ее противник – Белая Сорока, которую можно сравнить с красавицей-искусительницей Лилит).

Примечательно, что героями повествований являются чаще простые крестьяне. Через их поступки и суждения автор дает свою оценку окружающей действительности. Паны же выступают по большей части антагонистами, подчиняются правилам Белой Сороки и преступают запреты. Наряду с людьми (пан-чернокнижник, рыбак Родька, кузнечиха Авгинья, ведьма Прокседа и др.) в рассказах действуют существа из фольклорных легенд и преданий: змеи, волколаки, разные духи (огненные, страждущие, нечистые). Даже неодушевленные предметы (жабер-трава, кричащие на голове волосы, родимое пятно, чудесный посох) становятся отдельными героями рассказов. При этом фольклорные предания подвергаются авторской обработке и оцениваются с позиции христианской морали.

Сами рассказы, представляющие собой отдельные целостные произведения, напоминают по структуре и композиции христианские легенды-притчи. В этом аспекте автор статьи склонен согласиться с доводами И. Ф. Штейнера: «... Агульная схема многіх апавяданняў Яна Баршчэўскага нагадвае трохчастковыя хрысціянскія легенды. Першы яе кампанент – грэх, учынены ў адпаведнасці з тымі ці іншымі абставінамі. Затым ідзе пакаранне грэшніка і, урэшце, ягонае “прозрение, обретение благодати”» [2, 93]. Кроме того, некоторые фантастические повести близки по сюжету христианским легендам об испытании духа (легенда о Сыне Бури, о волколаке Марке, о Варьке с родимым пятном на губе), когда главный герой вынужден проходить испытания, чтобы показать свою стойкость и верность моральным принципам, строящимся опять же на христианских ценностях.

Диалогичность произведения «Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастических

повествованиях» рассматривается автором статьи как в рамках столкновения различных культурных начал в тексте (народная мифологическая традиция и христианская этика), так и в контексте установления диалога с читателем через понятные образы и сюжеты, что соответствует теории М. М. Бахтина о диалоге культур в литературном произведении. Ян Барщевский опирается на фольклорные (по сути языческие) представления и легенды, при этом утверждая главенство христианских этических норм. Мифологические и христианские образы и сюжеты органично вплетаются автором в канву повествования, дополняют и взаимообогащают друг друга. Таким образом, диалог культур находит свое воплощение в сюжетно-образной специфике «Шляхтича Завальни» Яна Барщевского.

Литература

1. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. М.: Искусство, 1997. – 424 с.
2. Штэйнер І. Ф. Шматмоўная літаратура Беларусі XIX стагоддзя / І. Ф. Штэйнер. – Мн: Беларуская навука, 2002. – 171 с.

DOSTOYEVSKİNİN “ŞEYTANLAR” ROMANINDA “HOMER GÜLÜŞÜ” VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ İNTERPETASIYASI

Mahrux Tağıyeva

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
mahrux_tagiyeva@live.ru

Резюме

“ГОМЕРИЧЕСКИЙ СМЕХ” В РОМАНЕ ДОСТОЕВСКОГО “БЕСЫ” И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Достоевский за все свое творчество дважды использовал словосочетание «гомерический хохот». Один из этих случаев выпадает на долю романа «Бесы». В статье рассматривается способ перевода фразеологизма с русского языка на азербайджанский. Сравнивая исходный и переведенный тексты приходим к выводу, что билингвист сталкивается с затруднениями при передаче данной фразы и в итоге переводит только вторую часть фразеологического оборота, т.е. слово «хохот». А определяющее слово «гомерический» остается без внимания, хотя именно оно несет смысловую нагрузку, указывает на убогость, злорадность, продолжительность и масштабность происходящей ситуации.

Ключевые слова: Гомерический смех, оригинальные и переводные тексты, этимология фразеологии, греческая мифология, калька.

Summary

“HOMERIC LAUGHTER” IN DOSTOYEVSKY’S NOVEL DEVILS” AND ITS INTERPRETATION IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Dostoyevsky used the phrase “Homeric laughter” twice throughout his work. One of these cases occurs in the novel “Devils”. The article discusses the method of translating phraseological units from Russian into Azerbaijani. Comparing the source and translated texts, we come to the conclusion that the bilingualist encounters difficulties in conveying this phrase and ultimately translates only the second part of the phraseological phrase, i.e. the word “laughter”. And the defining word “Homeric” remains unnoticed, although it is it that carries the semantic load, indicating the wretchedness, malevolence, duration and scale of the ongoing situation.

Key words: Homeric laughter; original and translated texts, etimologi of phraseology, Greek mythology, kalka.

Dostoyevski mətninin müəlləsi və dərkçi oxucusundan xüsusi hazırlıq tələb edir. Belə ki, dahi rus realistin əsərlərində istər dini terminlər və mərasimlər, istər rus milli adət-ənənələri və realiləri, istərsə də xalqın ruhundan, kökündən süzülüb gələn sifahi xalq yaradıcılığının bənzərsiz nümunələri və yalnız rus xalqına aid olan digər linqvo-kulturoloji anlayışlar yetərincə öz əksini tapmışdır. Bura ideomatik ifadələri, frazeoloji birləşmələri və s. əlavə etmək məqsəduyğun olardı. Frazeoloji söz birləşmələri bədii mətni rəvnəqləndirən, onun emosional ekspesivliyini artıran, nitqi zənginləşdirən sabit ifadələrdir.

Zaman keçdikcə bu birləşmələrin meydana gəlməsi tarixi və mənşəyi unudulur, onlar artıq məcazi mənə daşıyırlar və bu ifadələr “məcazi mənə daşdığından hərfi tərcüməyə tabe olmur, bu təqdirdə onların Azərbaycan dilində qarşılığını tapmaq məsələsi aktuallaşır” [3, 127].

Yazıçı “Şeytanlar” əsərində frazeoloji söz birləşmələrindən kifayət qədər istifadə etmişdir. Romanın 2011-ci ildə ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə olunduğunu və bu istiqamətdə cəmi bir necə eimi-tədqiqi məqalənin yazıldığını nəzərə alaraq, araşdırılan məsələnin aktuallığı vurğulanmalıdır. Əsərin mütərcimi M.Q. Qocayev tərcüməsi xüsusilə cətinlik yaradan frazeoloji birləşmələri bir neçə üsul ilə Azərbaycan dilinə çevirmişdir: 1) ekvivalentini dilimizdə taparaq; 2) daşdığı leksik mənəni ötürərək; 3) kalkadan istifadə edərək və s. Orijinal və tərcümə mətnlərini cümləbəcümmlə müqayisəsi bəzi rus frazeoloji birləşmələrinin Azərbaycan dilində diqqətdən kənarda qaldığını söyləməyə əsas verir.

XIX əsr rus ədəbiyyatında “гомерический смех” ifadəsinə dəfələrlə rast gəlinir: İ.A. Qonçarov “Adi hadisə”, İ.S. Turqenevin “Ərəfədə”, L.N. Tolstoyun “Yeniyetməlik”, A.P. Çexov “Nə isə”, F.M. Dostoyevskinin “Polzunkov” və “Şeytanlar” əsərlərində. Maraqlıdır, tərkibində “gülüş” sözü olan frazeoloji birləşmə niyə məhz Homerin adı ilə bağlıdır? Yaradıcılığına tragizm və dramatism hopmuş Qədim Yunan şairinin əsərlərinə yumor, yaxud da şən, məzəli səhnələr xas deyil. Onun məşhur “Odisseyə” və “İlliada” poemalarında cəmi üç dəfə gülüş səhnəsi ilə qarşılaşırıq ki, onlar da ironiya, sarkazm və istehza ehtiva edir. Bu əsərlərdəki gülüş sağlam gülüş deyil, həтта qəddar və alçaldıcıdır. Homerin əsərlərində bu cür gülmək sadə insalara yox, allahlara məxsusdur. Bu, adi şənəlmə prosesi deyil, güclü, yeri-göyü lərzəyə salan, gözdən yaş gələnədək davam edən, uzunsürən bir aktdır.

“İlliada” poemasındakı epizodlardan birində Olimp allahları bayram süfrəsində toplanır və dəmirçilik Allahı Hefest masaların ətrafında qaçaraq, onlara şərab süzür. Burada bir məqam var – Hefest axsaq idi və onun vurnuxaraq bir masadan digərinə axsaya-axsaya qaçması allahların uzunmüddətli, güclü gülüşünə səbəb olur. İkinci epizod sevgi və gözəllik ilahəsi Afroditanın və onun məşuqu müharibə Allahı Aresin düşdüyü qeyri-adi vəziyyətlə bağlıdır. Afroditanın əri Hefest onu iş başında yaxalamaq üçün hiylə əl atır. O, gözəgörməyəcək qədər nazik, lakin çox möhkəm tor düzəldir və onu öz çarpayısının üstündə quraşdırır. Bu tora düşən Afrodita və Ares öncədən dəvət olunmuş allahların ardı-arası kəsilmək bilməyən alçaldıcı gülüşünə səbəb olurlar. Üçüncü misal “Odisseyə” əsərindən olub, arvadı Penelopaya elçi düşmüş Odisseyin tərkiləşməsi, İr ilə onu ələ salaraq döyüşməsi və qalib gəlməsi səhnəsidir. İr məğlubluqla barışmayaraq, xeyli vaxt dabanlarını yerə döyür. Tamaşanı təşkil edən İlahə Afina Pallada hər kəsi cazibədar baxışları ilə bitmək bilməyən çılğın, fasiləsiz, qaraqışqırıqla müşayiət olunan gülüşə sövq edir.

Beləliklə, “гомерический смех” ifadəsinin ilk mənəsi yalnızca allahların ildırımsayağı lərzəyə salan gülüşü olmayıb. Bu gülüşə təhrik edən hadisələri araşdırdığımız zaman görürük ki, o, həm də riyakarlıq, qəddarlıq, pislik və habelə insanlığa yaraşmayan səbəblərdən törəyib. Belə olduğu halda bu frazeoloji birləşməni dilimizə necə çevirmək olar? Etimologiyasını izlədiyimiz bu frazeoloji birləşməni Azərbaycan dilində hansı ədəbi qəlib bütövlükdə ehtiva edə bilər? Suallara cavabı bədi ədəbiyyatda axtaraq.

Dostoyevskinin “Şeytanlar” romanında məcara, əyləncə axtaran, əsasən aristokratlardan ibarət qadın-kişili bir dəstə insan toplanaraq, qələndərlik edən, güşənişin həyatı yaşayan Semyon Yakovleviçi görməyə, onun sözlərini eşitməyə gedir. Hamılıqla onun otağına daxil olurlar. Bər-bəzəkli kök bir xanım əyləncə naminə dəfələrlə Semyon Yakovleviçinin digər insanlara söylədiklərini bölərək, “mənə də bir şey bəyan edin” deyir. Bu vaxt bayaqdan ona fikir verməməyə çalışan Semyon Yakovleviç hədsiz dərəcədə ədəbsiz, olduqca qəzəbli və aydın şəkildə nalayiq bir söz işlədir. Hadisələrin sonrakı cərəyanını əsərdə izləyək: “Bizim xanımlar çaxnaşdılar və bayıra qaçdılar, kavalərlər qəhqəhəylə güldülər” [1, 333]. İqtibası orijinal mətnə tərəq: “Наши дамы взвизгнули и бросились стремглав бегом вон, кавалеры гомерически захохотали” [5, 260]. Müqayisədən məlum olur ki, mütərcim “гомерически захохотали” ifadəsini “qəhqəhəylə güldülər” formasında tərcümə etmişdir. Belə olduğu təqdirdə hadisənin emosionallığı, daşdığı ədəbsizlik, yaratdığı rezonans orijinalda olduğundan sönük qalır. Daha doğrusu, tərcüməçi sadəcə “захохотали” sözünü çevirmiş, “гомерически” kəlməsi isə diqqətdən kənarda qalmışdır. L.H. Səmədovanın təəbirincə, mütərcim “образlı ifadələrin tərcüməsində əlavələrin,

ixtisarların, əvəzləmələrin, izahların tədbiqi zamanı ifrata uymamalıdır” [2, 97]. M.İ. Mixelsonun frazeoloji lüğətində “гомерический смех” ifadəsinin mənası “sönməz, dayandırılmaz, eşidilməmiş” [4] kəlmələri ilə verilmişdir. Nəzərə alsaq ki, rus dilində təyin funksiyasını daşıyan adlardan ibarət birləşmələr (“бальзаковский возраст”, “вольтеровское кресло” və s.) mövcuddur və onların təyin hissəsi tərcümədə adəti üzrə olduğu kimi, yəni kalka variantında qalır, bu halda “гомерический хохот” birləşməsi də “Homer gülüşü”, yaxud “homersayağı gülüş” kimi təqdim oluna bilər.

“Şeytanlar” romanının Azərbaycan dilinə ilk tərcüməsi və onun tədqiqi bu əsərin azərbaycandilli oxucu və tədqiqatçıları üçün əvəzolunmaz mənbədir. M. Qocayevin mütərcimliyi sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və tərcüməşünaslığı dünya klassikləri sırasında özünə əbədi yer tutan “Şeytanlar” kimi şedevrəyə tanış olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Dostoyevski F.M. Seçilmiş əsərləri üç cildə, III cild: Şeytanlar. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2011. – 704 s.
2. Səmədova L.H. Tərcümə mətninin redaktəsi. Bakı: “Sabah”, 2016. – 124 s.
3. Tağıyeva M.M. Fyodor Dostoyevski Azərbaycan dilində. Bakı: “Mütərcim”, 2020. – 224 s.
4. Большой толково-фразеологический словарь Михельсона – https://dic.academic.ru/dic.nsf/michelson_new/2054/гомерически
5. Достоевский Ф.М. ПСС в 30-ти томах. Т. 10. – Ленинград: “Наука”, 1974. – 520 с.

К ВОПРОСУ СЕМАНТИЗАЦИИ КОНТЕКСТУАЛЬНО-БЕЗЛИЧНЫХ ГЛАГОЛОВ РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ СЛОВАРЕ

Офелия Тагиева

Бакинский славянский университет
доктор философии по филологии, доцент
Азербайджан
ofeliya.salimova@yandex.com

Xülasə

RUS-AZƏRBAYCAN LÜĞƏTİNDƏ KONTEKSTAL-ŞƏXSİS FEİLLƏRİN SEMANTLAŞMASI MƏSƏLƏSİNDƏ

İkidilli leksikoqrafiyanın çətin məsələlərindən biri şəxssiz feillərin leksik-qrammatik və leksik-semantik xüsusiyyətlərinin bir dildən digər dilə, bu halda rus dilindən Azərbaycan dilinə köçürülməsidir, çünki bu dillər müxtəlif sistemli dillərə aiddir. Burada lingvistik hadisələrin ötürülməsi üçün ən optimal variantı tapmaq lazımdır.

Məqalə rusca-azərbaycanca lüğətdə rus dilinin kontekstual şəxssiz feillərinin mənalарının təsvirinə həsr edilmişdir. Burada rus dilinin şəxsi feilləri Azərbaycan dilinin şəxsi feilləri ilə müqayisə edilir və onların rus və azərbaycan dillərində təsviri zamanı yaranan problemlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: *semantizasiya, şəxsi feillər, şəxssizlik, şəxssiz istifadə, kontekstual şəxssiz feillər*

Summary

ON THE ISSUE OF SEMANTIZATION OF CONTEXTUALLY IMPERSONAL VERBS IN THE RUSSIAN-AZERBAIJANI DICTIONARY

One of the difficult issues of bilingual lexicography is the transfer of lexical-grammatical and lexical-semantic features of impersonal verbs from one language to another, in this case from Russian to Azerbaijani, because these languages belong to different system languages. It is necessary to find the most optimal option for language events.

The article is devoted to the description of the meaning of the personal verb *sofcon* textually in the Russian language in the Russian-Azerbaijani dictionary. Here personal verbs of the Russian language are compared with personal verbs of the Azerbaijani language and the problems arising during their description in the Russian-Azerbaijani language are discussed.

Key words: *semantization, personal verbs, impersonality, impersonal use, contextual impersonal verbs*

В современном русском языке довольно часто встречаются и безличные глаголы. Безличные глаголы – это глаголы, которые не имеют конкретного подлежащего в предложении. Они

употребляются для выражения общих действий, процессов или явлений, а не действий, совершаемых определённым лицом или предметом. Например: «*Завтра будет холодно*», «*Мне хочется есть*», «*Ночью стало прохладно*». Безличные глаголы встречаются в различных контекстах и формах, но общий их признак – отсутствие определённого подлежащего в предложении. По характеру значения безличные глаголы делятся на собственно безличные и контекстуально безличные. Собственно безличные глаголы отличаются тем, что безличное значение не зависит от их окружения, они существуют в лексической системе как самостоятельные единицы языка. Безличность – их единственное значение.

Контекстуально-безличные глаголы – это особый вид безличных глаголов, которые приобретают свой смысл и значение в зависимости от контекста, в котором они употребляются. Их семантика не зависит от конкретного субъекта или объекта действия, а определяется общим контекстом высказывания. Вне контекста они остаются личными. Глаголы этой группы так и называют: личные глаголы в безличном употреблении или безличное значение личных глаголов. Примеры контекстуально-безличных глаголов: **Бывает:** «*Бывает, что люди меняются*»; **Случается:** «*Случается, что жизнь приносит неожиданные повороты*»; **Требуется:** «*На этой работе требуется большой труд и усилия*»; **Приходится:** «*Иногда приходится идти на компромисс ради успеха*»; **Становится:** «*Вечером становится прохладно, поэтому лучше надеть теплую кофту*».

В данной статье нами рассматриваются способы передачи значений безличного употребления личных глаголов в РАС (Русско-азербайджанском словаре)[2].

При семантизации контекстуально-безличных глаголов в РАС требуется особый подход. Здесь необходимо пользоваться различными семантико-стилистическими приемами, так как исследуемые безличные глаголы неоднородны как по семантике, так и по сфере их употребления и стилистической характеристике. Кроме того, необходим тщательный анализ соответствующего иллюстративного материала, без которого передать значение безличности не представляется возможным.

Значительную группу составляют личные глаголы, которые в одном из своих значений имеют *безличное употребление*. Личное и безличное употребления характеризуются тем, что в пределах одного и того же значения глагол выступает в подлежащей и бесподлежащей конструкциях: *голова болит – болит под ложечкой, что-то бурчало – бурчало в животе, Катя влекла его к себе – меня влекло на Волгу, соленая вода воняла – в сенах воняло, небо чуть вызвездило – на дворе вызвездило* и т.д.

Синтаксическая конструкция типа *голова болит* является личной, а конструкция типа *болит под ложечкой* – безличной. Реагирует ли на эту особенность употребления личных глаголов анализируемый нами Русско-азербайджанский словарь?

Рассмотрим словарные статьи в нём. Но сначала перечислим личные глаголы, имеющие безличное употребление. Это следующие глаголы: *болеть*, *влечь*², *выйти*, *вынести*, *вытянуть*, *дергать*, *дуть*, *жесть*, *забрать*¹, *забелеть*, *задувать*³, *закачать*¹, *закрепить*, *замести*, *запорошить*¹, *засветлеть*, *засосать*¹, *засыпать*, *затянуть*¹, *клонить*, *колотить*, *контузить*, *ломать*, *манить*, *мерзить*, *мести*, *моросить*, *мыть*, *накапать*, *намести*, *намыть*, *атопить*¹, *обить*, *обволочь*, *опалить*, *осенить* и многие другие.

Приведём словарные статьи РАС[2], в которых одно из значений глаголов данной подгруппы употребляется в *безличном значении*.

БОЛЕТЬ² – *несов.* ağrımaq, incimək, ağrı hiss etmək*

БЫВАТЬ – *несов.* olmaq; в пустынях бывают сильные ветры – səhralarda şiddətli külək əsir;

ВЫЗВЕЗДИТЬ – *сов. безл.* ulduzlarla örtülmək (göy);

ДРАТЬ – *несов.* 1. cırmaq; 2. yırtmaq, dağıtmaq; 3. parçalamaq, öldürmək; 4. qoparmaq; 5. soymaq; 6. qazımaq; 7. şallaqlamaq; 8. dartmaq; 9. göynətmək, yandırmaq; 10. qaçmaq, əkilmək, götürülmək.

* Здесь и далее материал РАС отмечается в том объёме, который достаточен для установления смыслового содержания переводимого слова.

ЗАВОЛОЧЬ – сов. 1. *bürümək, örtmək*; 2. безл. *dolmaq*; глаза заволокло слезами *gözləri(m) yaşla*; 3. *sürükləmək, sürümək, sürüyüb aparmaq*.

ЗАДУВАТЬ³ – несов. *baх* задуть 1. *üfləmək, üfləyib alısdırmaq*; 2. *yandırmaq*.

ЗАКИДАТЬ¹ – 1. *atmaq, tullamaq*; 2. *sıçratmaq, basmaq, yandırmaq* и т.д.

Таким образом, в переводах русско-азербайджанского словаря личное и безличное употребления глаголов не разграничиваются. Все случаи безличного употребления как бы растворяются в значениях личного глагола.

Интересно проследить, отражаются ли безличные конструкции русского глагола в двуязычном словаре. Глагол *занести* при личном значении «занести, засыпать (снегом, песком и т.п.). Но след их вьюга замела» имеет безличное употребление. Снегом замело все дороги. Попробуем перевести оба предложения: 1. *Onların izini çovğun örtmüşdü*; 2. *Bütün yollar qarla örtülmüşdü*.

Как и в русском языке, первые предложения личные, а вторые – безличные: *снегом замело – qarla örtülmüşdü* (на уровне инфинитива получится: *замести снегом – qarla örtülmək*).

Сопоставим переводы значений того же глагола в РАС[2]: «Замести – сов. 1. *süpürmək, süpürüb yığmaq*; 2. *örtmək, basmaq*; снегом замело дорогу *yolu qar örtmüşdür (basmışdır)*». Во-первых, 1. *süpürmək* – неправильно, так как *замести* обозначает не *подмести*, а подметая, убрать в сторону, собрать в одно место (МАС[3]) – т.е. *kənara yığmaq; bir yerə toplamaq*; во-вторых, *süpürərək*, перевод и пример во втором значении не соответствуют друг другу: *örtmək, basmaq* – отражают личное значение, а предложение *снегом замело дорогу* – является безличным, его перевод получился личным (*yolu qar örtmüşdür*) – *qar* – подлежащее, *örtmüşdür* – сказуемое. Возможный вариант перевода второго значения: «2. *örtmək, basmaq // örtülmək*».

Глагол *запорошить* имеет одно значение, один оттенок и безличное употребление: Покрыть тонким слоем чего-л. сыпучего // Засорить чем-л. сыпучим (глаза, уши); (в безличном употреблении...) РАС[2]: сов. 1. *narın yağmaq, səpələmək (qar)*; 2. *narın qar basmaq (örtmək)*. В обеих словарных статьях раскрывается семантика глагола *запорошить*, но трудно их сопоставить – как будто объясняются разные глаголы. Почему-то все значения связываются в РАС[2] только со *снегом*. Ср., в МАС[3]: Толстые руки её, засученные по локоть были запорошены мукою. Или: ... пылью ему запорошило глаза. В переводах возможны варианты: *gözlərinə toz vurdu // gözlərinə toz doldu // gözləri tozlandı // gözlərini toz örtüdü* и т.д. Среди вариантов можно подобрать и соответствующие безличные конструкции: *снегом запорошило землю – yerin üzü qarla örtüldü*.

Итак, анализ материалов Русско-азербайджанского словаря показывал: 1. В русской части словника безличность глаголов отмечается грамматической пометой «безл.» (безличное), однако наблюдается и некоторая непоследовательность в фиксации указанной пометы; 2. При лексикографировании безличных глаголов не всегда чётко разграничиваются личные и безличные глаголы, что приводит к заблуждению читателя словаря, так как он ошибочно может употребить глаголы, не имеющие личных форм, как личные; 3. Определенная часть безличных глаголов (типа подбавить, пуржить и др.) не вошла в его словник, тогда как академические (полные) двуязычные словари должны полнее отражать лексический состав входного (русского) языка; 4. Переводы безличных глаголов не всегда соответствуют безличному значению русских глаголов, отсутствие пометы, свидетельствующей о безличности соответствующих значений или их оттенков, снижают информативную полноценность переводного словаря.

Литература

1. Розенталь Д.Э. и др. Современный русский язык. М., 2000.
2. Русско-азербайджанский словарь в 3-х томах под ред. А.А.Оруджева, Изд. 6-е, Баку, 2005.
3. Словарь русского языка в 4-х т. Изд. 3-е. Т. I. М., 1999.
4. Шамхаллы Л.Г. Выразители безличности глагола и их роль в исследовании безличных конструкций современного русского языка // Филологический сборник. Баку, 2001.

ЗНАЧИМОСТЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВУЗА

Vəfa Tağızadə

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

Azərbaycan

6500_95@mail.ru

Xülasə

MÜASİR UNIVERSİTET TƏHSİL SİSTEMİNDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının əsas istiqamətləri təhlil edilir və ali təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin yeni şəraitdə işləməyə hazırlığı qiymətləndirilir. Rəqəmsal bacarıqların və təhsil texnologiyalarının inkişafı müasir cəmiyyətdə, o cümlədən təhsilin yaxşılaşdırılması kontekstində mühüm rol oynayır. Ənənəvi tədris metodları, xüsusən də sürətli yenilənməsi və dəyişdirilməsinə zərər alınmaqla materiallı tələbələrə tam ötürmək üçün kifayət etmir. Məqalədə tələbələr tərəfindən tədris məlumatlarının uğurla mənimsənilməsi üçün effektiv tədris metodlarından istifadənin vacibliyi vurğulanır. Məqalənin məqsədi müəllimin müasir rəqəmsal texnologiyalara yiyələnmə səviyyəsi ilə pedaqoji fəaliyyətinin son nəticəsi arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: *rəqəmsal təhsil texnologiyaları, müasir tədris metodu, internet resursları, kompüter texnologiyaları, multimedia.*

Summary

THE IMPORTANCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE MODERN UNIVERSITY EDUCATION SYSTEM

This article analyzes the main directions of digitalization of education and evaluates the readiness of teachers of higher educational institutions to work in new conditions. The development of digital skills and educational technologies plays an important role in modern society, including in the context of improving education. Traditional teaching methods are becoming insufficient for the full transfer of material to students, especially given its rapid updating and change. The article emphasizes the importance of using effective teaching methods for the successful assimilation of educational information by students. The purpose of the article is to identify the relationship between the teacher's level of proficiency in modern digital technologies and the end result of their teaching activities.

Key words: *digital educational technologies, modern way of learning, Internet resources, computer technologies, multimedia.*

В современной эпохе научно-технического прогресса стремительное развитие цифровизации управления и образования обусловлено глубоким изменением образовательных технологий, улучшением доступа к информационным ресурсам, внедрением мультимедийного оборудования в различные области жизни, включая сферу образования.

В «Государственной стратегии по развитию образования в Азербайджанской Республике» указано, что одной из основных целей является создание в Азербайджане единой национальной образовательной среды, которая будет основана на современных информационных и коммуникационных технологиях и позволит обеспечить доступ к качественному образованию для всех слоев населения. Необходимо изучить готовность преподавателей высших учебных заведений к адаптации к цифровой трансформации образования, поскольку они являются ключевым звеном педагогического сообщества и ответственны за подготовку высококвалифицированных специалистов. Одной из главных задач преподавателя является не только передача знаний новому поколению по своему предмету, но и развитие у обучаемых способностей к самостоятельному мышлению, а также умение самостоятельно решать возникающие проблемы. На сегодняшний день педагог выступает не только в роли носителя готовых знаний, но и в организаторско-познавательной и исследовательской деятельности учащихся. Следует отметить важность педагогических способностей преподавателя, которые проявляются в его изобретательности при планировании и проведении учебно-тренировочного процесса, способствуя достижению лучших результатов и повышению мотивации студентов к посещению занятий [3,104].

Традиционный метод обучения, основанный на передаче информации от преподавателя к студенту напрямую, уступает эффективности в современном обществе, где ключевым является развитие навыков самостоятельного поиска и анализа информации.

Создание цифровых образовательных ресурсов значительно упрощает задачи преподавателей и студентов. Благодаря созданию электронных образовательных ресурсов, таких как

цифровые учебники и мультимедийные материалы, появилась возможность постоянного доступа к необходимой информации. Цифровые учебники мультимедийные материалы предоставляют материал в различных формах, включая текст, графику, фотографии, видео, звук и анимацию. Благодаря такому подходу задействуются в сети по восприятия учащихся, закладывается основа для их мышления и практической деятельности[1,43].

В процессе проведения занятия преподаватель может использовать современные цифровые технологии для наглядного представления учебного материала. Например, при помощи интерактивной доски он может демонстрировать студентам разнообразные презентации, видео, анимации, документальные фильмы и прочие образовательные материалы. Кроме того, студенты также имеют возможность показывать свои собственные мультимедийные проекты другим учащимся, что способствует развитию их творческих, технологических и прочих навыков.

Для успешной информатизации и цифровизации вузам необходимо уделить большое внимание оснащению аудиторий компьютерной техникой. Компьютерные классы являются важной и довольно затратной частью инфраструктуры любого университета. Следовательно, обучение сотрудников навыкам работы с информационными системами становится важным шагом на пути к цифровой трансформации образования.

Таким образом, процесс цифрового преобразования системы высшего профессионального образования неизбежно и стремительно продвигается, улучшая доступность и качество образования, что в конечном итоге способствует формированию квалифицированных специалистов, востребованных на рынке труда, обладающих глубокими теоретическими знаниями и практическим опытом.

Литературы

1. Авадаева И.В. Методологические основы формирования современной цифровой образовательной среды монография / И.В. Авадаева, С.К. Анисимова-Ткалич [и др.]. – Н. Новгород: Профессиональная наука, 2018. – 165 с [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scipro.ru/conf/monographeeducation-1.pdf>.
2. Адзиев Х. Г., Алиев Б. А., Алиев Ш. М., Казимова Э.А., Муслимов С. Ш., Хаджиалиев К. И., Эфендиев И.И. Новые технологии образования (сборник избранных статей) – Махачкала: ИПЦ ДГУ, 2009.-225 с.
3. Лешкевич С.А. Профессионально важные качества преподавателя физической культуры, влияющие на учебный процесс в вузе / С.А. Лешкевич // Гуманитарно-педагогическое образование: СевГУ. – 2019. – Т. 5. №3. – С. 104–109.

ЭЛЕМЕНТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО МИФА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МОДЕЛИ МИРА КАЗАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ О.БОКЕЕВА И М.МАГАУИНА)

Серик Тахан Шешенбайулы

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилёва
доктор филологических наук, профессор, Республика Казахстан, Астана
takhan_serik@mail.ru

Ботокз Сиренова Ахметовна

Евразийский гуманитарный институт им. А.К. Кусаинова, старший преподаватель
Республика Казахстан, Астана
sirenovaba@mail.ru

Summary

ELEMENTS OF NATIONAL MYTH IN THE ARTISTIC MODEL OF THE WORLD OF KAZAKH WRITERS (BASED ON THE WORKS OF O. BOKEYEV AND M. MAGAUIN)

The article, based on an analysis of the works by Kazakh writers O. Bokeev and M. Magauin, examines the issues of depicting the national model of the world in mythological form. The meaning of an archetype, sacredness and patriarchy in world modeling through plot, compositional and poetic means is explored to identify the features of authorial mythical

thinking characteristic of the mode of artistic expression in O. Bokeev's stories and in M. Magauin's novel “Sary Kazak”. Archetypal images appear in the works as a form of searching for human universalities in the depths of the local and private, as well as a form of combining the national and personal with the transpersonal and universal. Sacredness is conceptualized as a property that has been oriented since ancient times to the syncretic perception of the surrounding world, which is not divided into micro- and macrocosm. Patriarchy is recognized as the original environment for the transformation of universal moral laws in the national cosmos.

Key words: *national model of the world, myth, archetype, sacredness, patriarchy.*

Резюме

В статье на материале анализа произведений казахских писателей О.Бокеева и М.Магауина рассматриваются вопросы изображения национальной модели мира в мифологической форме. В контексте раскрытия особенностей авторского мифомышления, характеризующего модус художественности в повестях О.Бокеева и романе М.Магауина «Сары казак», уделяется внимание определению значения архетипа, сакральности и патриархальности в миромоделировании сюжетно-композиционными и поэтическими средствами. Архетипичные образы предстают в произведениях формой поиска общечеловеческого в глубинах местного и частного, формой соединения национально-личностного с трансперсонально-общечеловеческим. Сакральность осмысливается как свойство, издревле ориентированное на синкретическое восприятие окружающего мира, не разделяемого на микро – и макрокосм. Патриархальность признается изначальной средой трансформации общечеловеческих нравственных законов в национальном космосе.

Ключевые слова: *национальная модель мира, миф, архетип, сакральность, патриархат.*

В тексте воплощается художественный способ освоения реальной действительности на основе субъективной духовности и эстетизме языковой художественной картины мира. В нем также на основе образного способа осмысления действительности представляется художественная модель мира. Свою модель мира как художественный образ универсума казахов предлагают в своих прозаических произведениях О.Бокеев и М.Магауин.

Миромоделирование у этих авторов основывается на описании национального быта своего народа, в этом творческом процессе они могут обойтись без привлечения элементов мифа, органически встроенного в народную культуру, при пристальном внимании «просвечивающего» в самых простых стереотипах народного поведения, в целом объясняющего особенности мышления каждого представителя этноса. Мифологический материал в их произведениях уточняет основную авторскую мысль, способствует более точному пониманию творческого замысла соединить в ткани художественного текста разные повествовательные планы. Поэтика образов целого ряда произведений современных писателей-казахов предопределяется художественными приемами, порожденными творческой установкой на мышление мифами.

Мифомышление в повествовательном нарративе дает возможность автору выверить мифом современное состояние общественных отношений, определить положение простого человека в переживаемом им сегодня круговороте мировых событий и повседневных дел, дать возможность соотнести его глубинно личностные переживания с национальным космосом. Мышление мифами порождает художественную модель мира, в котором сакрально все. Сакральность как свойство чуждо логике, издревле ориентировано на синкретическое восприятие окружающего мира, в котором нет деления на микро – и макрокосм.

Большое значение мифу в структуре современного человеческого сознания придает О.Бокеев. На основе мифа выстроен событийный ряд его повестей «Отзовись, мой жеребенок» (1972) [1] и «Снежная девушка» (1980) [2].

В первой повести возвращение героя в родные края актуализирует в его душе родовые воспоминания и народные легенды, и читатель становится свидетелем процесса реконструкции национального генотипа, состоящего из верности памяти, следований зову родной крови, признании себя неразрывной частицей данного национального пространственно-временного ареала. Притчево-мифологические структуры у Бокеева архетипичны. Архетип становится формой поиска общечеловеческого, всеобщего в глубинах местного и частного, формой соединения национально-личностного с трансперсонально-общечеловеческим на уровне психологии творчества.

На синтезе мифа и реальности выстроена авторская концепция личности современника в другой повести автора – «Снежная девушка». Затерянное в горах отделение колхоза осталось в середине зимы без корма для скота. Управляющий вынужден послать трех парней на тракторе за заготовленным сеном на отдаленных угодьях. Парни из-за непогоды и трудностей передвижения по заснеженным алтайским горам вынуждены остановиться на отдаленной зимовке, принадлежащей старику-отщепенцу Конкаю, слывшему злым, жестоким и вероломным. Главному герою Нуру во сне является снежная девушка из народного предания, которая предупреждает о близости физической и нравственной гибели, призывает к свободе от приземленного и низменного, что несет с собой Конкай, и освобождает от пут смерти. Она призывает героя к бдительности к экспансии конкайства в душах людей. Переход повествования в мифологическое измерение проявляется в обретении народным символом добра и милосердия – снежной девушкой реальных очертаний в глазах главного героя, что отражает рост его гражданской зрелости, эволюцию нравственных чувств. Мы становимся свидетелями символического слияния героя с людьми для совместной борьбы с развращающим души конкайством. Побуждающие героя к действиям или суду совести над собой и другими реальные обстоятельства спонтанно перемещаются в духовную плоскость, где миф, память и другие метафизические абстракции реструктурируют причинно-следственные отношения в жизни человека.

Патриархальность как источник, поддерживающий процессы структурирования национальной модели мира в сознании современника, находится в центре внимания художественного повествования М.Магауина в романе «Сары казак»(1990)[4].

Главный герой – Стамбек Даулеткельдиев выходец из русского дворянского рода, основатель которого казах, в далеком прошлом добровольно принявший русское подданство. До возвращения в казахскую среду он носил фамилию Станислав Юрьевич В., активно участвовал в русском революционном движении, был приговорен к ссылке, совершил побег оказался среди степных кочевников. Его приняли в казахское племя, глава которого признал в нем родственника и назначил его наследником. В героя заговорила казахская кровь. Герой воспринимает патриархальную среду казахов как идиллию, которую надо защищать от внешнего разрушительного воздействия русской колониальной администрации. Первые события в романе относятся к рубежу 19-20 веков, когда лишения и невзгоды казахского народа в составе русской империи достигли опасных для его существования пределов, но то, что стало происходить в Степи после первой русской революции и в период Советской власти предстают под пером Магауина как страшный социально-исторический эксперимент, до основания уничтожающий быт и уклад казахов как самобытной нации, обрекающий ее на историческое беспамятство и потерю идентичности. Стамбек переполняется восхищением от твердой решимости новообретённого им народа сохранить верность своим традициям, его верой в обусловленность своих крепких нравственно-этических устоев историческими воспоминаниями о подвигах почитаемых батыров времен Золотой Орды. Поэтика мифов о благоденствии и величии казахского народа в средние века способствует моделированию такой картины мира в романе Магауина, когда вера героя в идеальность общественного строя казахов в далеком историческом прошлом придает ему большие силы в борьбе с советским строем в настоящем. Из философских размышлений главного персонажа можно вывести аналогичное сюжетно-смысловое строение классических утопических сочинений европейских мыслителей от Платона до Томаса Мора. Следует согласиться с выводом исследователя Е. Еркин о том, что мир идиллических патриархальных отношений, обретенный и защищаемый Стамбеком Даулеткельдиевым, – это утопия, а окружающий его степную ойкумену советский мир, – антиутопия [3].

Таким образом, в контексте миромоделирования в романе Магауина «Сары казак» просматривается закономерность осмысления патриархальности в ключе положительной оценочности. Автор исходит из понимания взаимообусловленности привязанности к национальным традициям с крепостью нравственно-этических устоев. Патриархальность признается им изначальной средой

трансформации общечеловеческих нравственных законов в национальном космосе, и современный интерес к ее канонам есть, безусловно, признак гуманизации общества.

В обобщающем плане следует подчеркнуть большую значимость в модусе художественности анализируемых произведений О.Бокеева и М.Магауина актуализации национальной модели мира, предстающей в мифологической форме. Авторы особо акцентируют на мифе как универсальном носителе духовных ценностей казахской нации. Стремление идеализировать свои духовные ценности присуще каждому народу, и в том, как этнос представляет себе пути достижения гармонии в мире, объективно неосуществимой в реальной действительности, можно видеть нечто общее с идеализацией своих ценностей духа всеми народами и этносами на земле. Так проявляется всемирность содержательной стороны феномена духовности нации, заключающейся в том, что все люди с самого момента своего появления на земле начали испытывать потребность в ценностных максимах, необходимых для обретения цели и смысла жизни.

Литература

1. Бокеев О. Қайдасың, қасқа құлыным. – Алматы: Жазушы, 1973.
2. Бокеев О. Поющие барханы. – Москва: Советский писатель, 1981.
3. Еркін Ерзат. «Сары қазақ» романындағы утопиялық ойдың сарыны. Әдебиет порталы, 2012 жыл, мамыр / https://adebiportal.kz/kz/news/view/sari_kazak_romanindagi_utopiyalik_oidin_sarini__23155– электронный источник.
4. Магауин М. Шақан-Шері және басқа шығармалар. 1982-1991. –Алматы: Жазушы, 1993.

ABOUT SOME ASPECTS OF PHRASAL VERBS IN MODERN ENGLISH

Gunay Tahmazova

Baku Slavic University, lecturer
Azerbaijan
tehmezovagunay@mail.ru

Xülasə

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ FEİLLƏRİN BƏZİ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR

Təqdim olunan məqalədə müəyyən alt qruplar da daxil olmaqla, ingilis frazeoloji feillərinin bir neçə tematik qrupunun komponentləri qısaca araşdırılır. İlk növbədə onların mütəşəkkil və mürəkkəb leksik-semantik birliyi təmsil etdiyi müəyyən edilir. Bəzi hallarda bir daxili vəziyyətdən digərinə keçid mümkündür. Digərində isə onlar yalnız fərz edilir, yəni proqnozlaşdırılır, üçüncüsü isə ya qeyri-mümkündür, ya da ümumiyyətlə çətinidir. Beləliklə, onların semantikasının ikililiyi təsdiqlənir. Aydındır ki, ingilis fraza feilləri sıfırdan yarana bilməz. Üstəlik, funksional məqsədlərini ayrıca göstərmək üçün onlar sadalanır.

Açar sözlər: hərəkət feilləri, komponentlər, frazeoloji feillər, kommunikasiya, qruplar.

Резюме

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В представленной статье кратко рассматриваются компоненты нескольких тематических групп английских фразовых глаголов, включая отдельные подгруппы. Прежде всего определяется, что они представляют собой организованную и сложную лексико-семантическую единицу. В некоторых случаях возможен переход из одного внутреннего состояния в другое. В другом они лишь предполагаются, т. е. прогнозируются, а в третьем они либо невозможны, либо вообще трудны. Таким образом, подтверждается двойственность их семантики. Очевидно, что английские фразовые глаголы невозможно создать с нуля. Более того, они перечислены отдельно, чтобы показать их функциональное назначение.

Ключевые слова: action verbs, components, phrasal verbs, communication, groups.

In the second decade of the XXI century, the interests of researchers in the field of phrasal verbs in linguistics are aimed not only at lexical and grammatical semantics separately, but also at identifying links between them, as well as at updating lexical and grammatical meanings in statements. Outside of

nationality, phrasal verbs are a specific area of modern linguistics. It has a double focus. On the one hand, within the framework of semantics and pragmatics, they must be separated from the non-phrasal system of Modern English as a whole. On the other hand, on the contrary, divide them into groups. Although these two bodies of research work, of course, closely interact, in the latter case, scientists more often use a denotative (thematic) approach based primarily on the definition of states, actions, processes and events. This approach is based primarily on the identification of identical word components (semantic constructs) in the semantic structure of the verb, which can be grouped into semantic groups. Abramova believes that “the centre of semantics and pragmatics of phrasal verbal vocabulary is a super-paradigm that includes verbs of action, state, movement and relationship” [7, 129-130].

What are phrasal verbs? According to the textbook definition, they are a combination of a verb with a preposition, a verb with an adverb, or three parts of speech named simultaneously. A phrasal verb in Modern English is one member of a sentence, or rather, one whole semantic unit. In addition, it is known that such sentences can contain a direct and indirect complement to the verb. It should also be noted that the phonetic sound of the term which we are interested in fully justifies its functional purpose; their semantics and pragmatics allow them to be part of English phraseological units. Which, in fact, is what this article is about. Combinatorics, clearly, does not have any original and even more unique character (such a connection between different parts of speech can be indicated in another subject of scientific research). However, the possibility of creating English phraseological units makes this object especially valuable, important and relevant.

It is significant that phrasal verbs in Modern English are very ambiguous, which allows them to be classified and differentiated in a causal connection. Namely, firstly, the actions of any subjects are determined by their attitude to certain events, facts, phenomena. Secondly, the actions of the subjects who brought either him or other participants in the events into a certain physical or emotionally expressive state. Moreover, the causal connection can also be represented in the opposite direction.

Thus, phrasal verbal semantics in Modern English is able to lead to a certain state of subjects or objects, and thereby determines its subject/object relationship to certain actions. In dictionaries, as well as English dictionaries, the actions of phrasal verbal semantic themes and their components are subject to certain definitions. For example, in the line of establishing human activity, impact, influence on certain events, actions, etc.

The appeal to them can be reasoned by modern scientists with general information of an explicit nature about a particular linguistic sign. Of course, the definitions themselves can also be incomplete, since these are still fragmentary pieces of human knowledge about the meanings of certain words, in our case, verbs. This is mainly due to the fact that they only implicitly represent semantic representations of human knowledge about the conceptual structure of this language. And at the same time, of course, something important from the defined word may be missed. Nevertheless, even this fragmentary knowledge allows us to correlate the “external” variants of the meanings of words recorded in the dictionary definitions of the English language with their semantic constructs – the deep meanings represented in the language of thought. The meanings of words recorded in dictionary entries are actualized in the context of statements, and they, as a rule, represent a kind of semantic blocks (“bundles”, as modern linguists often express it), which are interpreted by the recipient of information. Following this path, scientists, studying both phrasal verbs themselves and their components, that is, auxiliary components in the English language, take into account the context, purely linguistic and extra-linguistic factors.

The present definition, as it seems to us, allows us to identify a number of semantically definitely significant blocks. Real events or phenomena (facts) can point to processes, manifest themselves in the form of some kind of activity (doing a things), take into account goals and intentions (with the wishes or intention), achievements (the gaining), the desired result. English action verbs belong to the so-called poly-marker (or in other words, polygamous) lexical units with a nuclear (key) component in their composition. They almost always point to the processivity (a fact of process) and fix the causal connection between the speaker’s well-founded communicative intentions and the achieved result. There are five verb subgroups in this group. In particular, they are recorded by M.S. Gilyarov. He wrote: “This

subgroup consists of phrasal verbs of action, mainly indicating the conscious nature of a person's actions, and therefore, he implements acts of their free will” [9, 483].

The prototypical meaning of the verbs of this (conditionally the first) thematic group contains the semantic marker “behave”. He composes, the backbone, to the example of the phraseology “something [somebody] that one causes to happen, an act”. The semantic invariant of this subgroup is the concept of “behaviour”, which accordingly describes a person's lifestyle or actions, including certain actions in life situations. Action in such cases is equivalent to behavior, which always involves active human reactions to the circumstances.

The second subgroup of action verbs necessarily contains the semantic marker movement (or move). These can be components of phrasal verbs – *to land (land in)*, *to climb (climb up, climb down)*, *to pass (pass on, pass away)*, etc. The third group consists of verbs with the semantic concept of “a physical person or an emotional impact”. This includes those tokens that are marked with the semantic marker “impact”. These are the components of the phrasal verbs *to break (break into, break down)*, *to hold (hold up, hold on)*, etc. The fourth subgroup is verbs with the obligatory semantic concept of “work” as a type of activity that directly indicates work or the functioning of some mechanisms. They include the verbs *to write (write down or write something down)*, *to get (get off, get on, get out)*, etc. N.A. Vapnik notes the specific features of this subgroup. He notes that the verb “work”, “is active in itself, and therefore it is often included in English phraseological units. Moreover, “the focus of attention”, the scientist continues, “as a rule, are the so-called “reference objects” with functional openness. For phrasal English verbs of this subgroup, a certain number of procedural actions and meanings are especially significant: that is, the beginning of work, the course and, finally, the final” [8, 14].

The fifth subgroup includes phrasal verb components with the invariant concept of “events”. Consequently, scientists include in it such tokens that contain “event” as a mandatory semantic marker. Here we will include the components of phrasal verbs, such as: *to set (set up)*, *to go (go on)*, *to pick (pick up)*, etc.

So, it follows the above-mentioned statement that the five thematic groups of verbs with their corresponding components represent a semantically organized and complex unity of various lexemes. Movement forms their linguistic essence, thereby illustrating that their thematic variability of action is very high.

References

1. Cambridge dictionary / <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/-english/phrasal-verb>
2. Habermas J. On the Pragmatics of Communication. Massachusetts: The MIT Press, 2002, 231 p.
3. Longman Dictionary of Contemporary English. 4th ed. Pearson Education, 2007. 1180 p
4. Smitterberg Erik. The progressive and phrasal verbs. Evidence of colloquialization in nineteenth-century English? // Studies in Language Variation / Ed. by Terttu Nevalainen [et al.]. Amsterdam/Philadelphia, 2008. Vol. 2.
5. Swan M. Practical English Usage. Oxford: Oxford University Press, 2006. 658 p.
6. The Oxford Thesaurus – An A-Z Dictionary of Synonyms. N. Y.: Oxford University Press, 2010. 2062 p
7. Абрамова Т.В. Национальная специфика культуры речевого общения в косвенных речевых актах // Язык и социальная среда: межвузовский сборник научных трудов. Серия: Теоретическая и прикладная лингвистика. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. Выпуск № 2. С. 127-135.
8. Вапник Н.А. Концепт «Трудовая деятельность человека» в лексико-фразеологической системе английского, немецкого и русского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М.: МГОУ, 2015, 23 с.
9. Гиляров М.С. Биологический энциклопедический словарь (БЭС). Издание 2-е. исправленное и дополненное. М.: Советская энциклопедия, 1989, 864 с.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ В ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ОСТРОВНОГО ГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНА

Галина Удалых

Бакинский славянский университет
доктор филологических наук, профессор
Азербайджан
udalikh_galina@rambler.ru

Summary

INTERACTION OF CULTURAL CODES IN THE VOCABULARY OF THE RUSSIAN ISLAND SPEAK OF AZERBAIJAN

This article describes the verbalization cultural code in the vocabulary of the Russian island dialect of Azerbaijan. Metaphorical models of transferring names to phenomena of animate and inanimate nature are considered. It is concluded that the anthropomorphic code is a sign of cultural identity in the Russian island dialect of Azerbaijan. Its reality and viability are confirmed by the fact that it is transmitted in the individual consciousness of a dialectal linguistic personality and can serve as a key to understanding culturally significant aspects of the perception of the world.

Key words: Russian island dialect, linguistic personality, cultural code, metaphorical models, kinship terms.

Xülasə

RUSİYA ADASI LÜĞƏT XALKOSUNDA MƏDƏNİYYƏT KODLARININ QARŞILIĞI AZƏRBAYCANDAN DANIŞIR

Bu məqalədə Azərbaycanın rus ada dialektinin lüğətində mədəni kodun verballaşması təsvir edilir. Canlı və cansız təbiət hadisələrinə adların köçürülməsinin metaforik modelləri nəzərdən keçirilir. Belə qənaətə gəlinirki, antropomorfik kod Azərbaycanın rus ada ləhcəsində mədəni özünə məxsusluq əlamətidir. Onun reallığı və həyat qabiliyyəti dialektikdil şəxsiyyətinin fərdi şüurun da tərcümə olunduğu və dünyanın qavrayışının mədəni əhəmiyyətli aspektlərini başa düşmək üçün əsas rol oynaya bilməsi ilə təsdiqlənir.

Açar sözlər: Rus ada dialekti, linqvistik şəxsiyyət, mədəni kod, metaforik modellər, qohumluq terminləri.

Культурный код – это совокупность имен или их сочетаний, которые в добавление к собственным языковым значениям несут культурные смыслы, выступая в роли знаков культуры. Культурный код используется носителями языка для описания материального, духовного, реального и ирреального начала в пространстве культуры, являясь способом концептуализации окружающего мира. Культурный код формируется на основе базовых ценностей народа и определяет своеобразие национальной психологии, проявляющейся в поступках, позиции, поведении. Культурные коды активно исследуются в лингвистике. Так, В. В. Красных предложена следующая классификация основных культурных кодов: соматический, предметный, пространственный, биоморфный, временной и духовный. По ее мнению, «существуют три основных объекта познания и описания, принадлежащие миру: 1) сам человек, 2) окружающий мир (пространство и заполняющие его предметы в самом широком смысле), 3) время» [4, 7]. Данные коды составляют «тезаурус культуры» [6, 20] и могут полностью описать указанные объекты познания мира. Безусловным своеобразием обладает актуализация культурных кодов в диалекте, который представляет собой сложную в культурном отношении систему, характеризующуюся использованием разных культурных кодов. В процессе коммуникативной деятельности носитель языка познает окружающий мир и преобразует существующую в сознании языковую картину мира, вводя новую етафорическую категоризацию в представление уже известных и новых феноменов при помощи метафор.

В современной антропологической парадигме лингвистического знания язык изучается в тесной связи с этнокультурой, и в центре внимания лингвистики оказывается сам человек как носитель определенного сознания, связанного с особенностями его мышления), языка и культуры.

Языковая картина мира носителей русского островного говора Азербайджана носит антропоцентрический характер. Это проявляется в наличии значительного количества слов, репрезентирующих антропоморфный культурный код в лексике. Под антропоморфным культурным

кодом понимается перенос свойств и качеств человека, его имени, наименований частей тела на предметы живой и неживой природы. Антропоморфность определяют как основной принцип метафорической номинации объектов, объясняя это особенностями когнитивных процессов в сфере чувственно воспринимаемого: человеку проще понимать, объяснять и оценивать объекты, сопоставляя их с самим собой.

В островном говоре выделяется ряд метафор, служащих основанием для создания метафорических моделей, с помощью которых носители говора членят, структурируют и оценивают окружающую действительность. В результате метафоризации образуются новые собственно номинативные и образно-экспрессивные значения. Для антропоморфных метафор сферой-источником является анатомия и физиология человеческого тела, совершаемые им действия, а также отдельные его части и органы.

В семантической сфере «Бытовая действительность» реализуются следующие антропоморфные метафорические модели: **человек–предмет**. Основой служат физические характеристики человека, свойства и качества характера, а также социальные признаки. В русском островном говоре молокане называют *малышкой* «рыболовную сеть в виде зонта» [2, 238]; *двурұшником* «рубанок, которым работают сразу два человека» [2, 104]. *Князёк* – это 1. Навес над дверью дома длиной 50 см. 2. Часть речной трубы, проходящая под потолком [2, 198]; *беду́н*. Широкая юбка [2, 37], в названии которой репрезентируется дескриптивный признак «бесформенность» – свойство одежды жителей пустыни; **часть тела человека –предмет**: *маку́шечка* «висячая петля» [2, 237], *ушки* 1. Ручки (котла и другой домашней утвари). 2. Приспособление для подвешивания [2, 436].

Антропоморфные метафоры используются молочанами в семантической сфере «Растительный и животный мир». Здесь реализуются антропоморфные метафорические модели типа: **человек – растение**: *ба́рыня* 1. Боярышник. 3. Ягоды боярышника [2, 34]; *бо́ярыня*. Боярышник [2, 49], ярко-красные плоды которого свисают гроздьями и создают иллюзию того, что кустарник, подобно девушке, украшен красными сережками; сорт яблок *цыганка* [2, 457], вероятно, назван так за многоцветную («цыганскую») окраску: гладкая, блестящая кожица яблок бледно-желтого цвета по всей поверхности залита буро-красным румянцем, а также покрыта большими светлыми крапинками; **часть телачеловека–растение**: *колéнце*. Травянистое лекарственное растение [2, 200] характеризуется суставчатым (узелковым) строением стебля; **действиячеловека – растение**: *балабо́лка*. Подснежник [2, 30], где метафорический перенос имени обусловлен ассоциативным сходством скорости роста цветов с быстрым распространением слухов, пересудов среди людей. С другой стороны, балаболка (болоболка) в северных говорах обозначает еще, по определению Даля, «то, что болтается, висюлька, подвеска, повислый цветок и т. д.» [3, т.1, 104], а также некоторые другие растения, которые содержат в себе сравнение с бубенцами, шариками, например, кувшинку. Таким образом, в данном случае можно определить такой источник переноса, как: **предмет– растение**. Реализуются также модели **свойства человека – растение**: *ба́бий ум* «растение *Gypsophila paniculata*, сем. гвоздичных» [2, 27], или перекасти-поле. В этой номинации, очевидно, представлена стереотипная характеристика женщин: склонность к сплетням, переменчивость в суждениях.

Антропоморфный культурный код обнаруживается также в терминах родства, которые выступают в сфере «Человек» в антропоморфных метафорических моделях: **человек – род деятельности**: *ба́бка*¹. 1. Женщина, принимающая роды. 2. Знахарка [2, 27]; **человек – религиозные воззрения**: *бра́т*². Духобор [2, 49]; **человек – часть человеческого тела**: *ба́бка*³. Щиколотка [2, 28]; **человек – мифические существа**: *баба́йка*. Мифическое существо, которым запугивают детей. Ср. *баба́й*¹. Дедушка, *азерб. *baба*; *баба́й*². То же, что бабайка [2, 27]. Русский островной говор Азербайджана является смешанным по своей основе, но в нем преобладает южновеликорусское наречие. В связи с этим отметим, что в мифологической традиции казаков существует демонический образ *бабая* – страшного деда, которого призывают для устрашения детей, если они не слушаются, капризничают. Женской разновидностью персонажа является *бабайка* –

страшная бабка, которой пугают детей [5, 173]. Термины кровного родства могут накладываться на термины свойства: так, в островном говоре словом *батенька* обозначается свёкор [1, 36], а словом *мáмушка* – свекровь [2, 239].

В сфере «Бытовая действительность» реализуются антропоморфные метафорические модели: **человек – название блюда**: *ба́бка*². 1. Каша, приготовленная из муки и масла. 2. Мучное блюдо с тертым картофелем, запеченное в духовке [2, 27]; **человек – сельскохозяйственные приемы и способы работы**: *ба́бка*⁴. Название укладки снопов в поле [2, 28];

человек – часть дома: *ма́тка*². 1. Брус, потолочная балка. 2. Жердь, на которую вешают связки лука, чеснока для сушки [2, 241];

Для семантической сферы «Растительный и животный мир» характерны антропоморфные метафорические модели: **человек – насекомое**: *де́тка*. Молодая пчела [2, 109]; **человек – растение**: *мать-трава*. Мать- и-мачеха [1, 241]; **человек – животное**: *ма́тка*¹. Овца [2, 241]; *аспид* – бран. о человеке [2, 25], где значение *аспид* «ядовитая змея» приобретает значение «хитрый и коварный человек». В разговорах на религиозную тему в слове *аспид* реализуется значение, восходящее к Библии: *дьявол*. Таким образом, в этом прочтении перед нами предстает теоморфная метафорическая модель: **животное – мифическое существо**.

В русском островном говоре выделяется также *биоморфный* культурный код, связанный со всеми живыми существами, обитающими в окружающем человека мире. Сферой-источником является широко понимаемый мир животных, включающий рыб, птиц, насекомых, земноводных и другие виды живых существ. Распространены следующие биоморфные метафорические модели: **насекомое – растение**. Название такого растения, как *ба́бочкин хлеб* «клевер» [2, 28] связано с тем, что это растение является прекрасным медоносом и привлекает насекомых, в частности, бабочек, своим нектаром; **животное – растение**: *мышíный горóх*. Лапчатка (растение) [2, 255]; *кото́вник* «многолетнее травянистое растение» [2, 209] называют также кошачьей мятой, так как растение содержит эфирные масла, придающие ему лимонный запах, и этим привлекает кошек; *бычíнный* «вид кустарника или дерева, прутья которого используются для парения в бане в качестве веника» [2, 58]; *коровя́к* «двухлетнее растение с колосовидным золотистым соцветием» [2, 207], побеги которого ест скот, поэтому его применяют для силосования; *ко́нский щáвель*. Некислый щавель [2, 204]. Наличие зоонима *конь* в ряде фитонимов разносистемных языков может быть объяснено тем, что растения достигают 1,5 м. в высоту [1, 163-165]. См. также: *во́лчник* «кустарник семейства волчниковых с розовыми цветами (плод – овальная сочная костянка красного цвета)» [2, 7]; *во́лчьи ягоды* [2, 75]. В этих названиях актуализируется отрицательная оценка волка, в связи с чем почти все без исключения ядовитые растения носят названия волчьих. Термин *волчьи ягоды* обозначает ядовитость растений и в английском языке: *wolfberry*; **птица – растение**. Например, название *воробéйник* «многолетнее травянистое растение семейства бурачниковых с желтовато-белыми или фиолетово-синими цветами» [2, 76] обладает неясной этимологией, но вероятным является предположение, что семена этого растения (блестящие твердые орешки) клюют воробьи и другие птицы. Ср. народные названия этого растения: *воро́быное семя*, *журавлиное семя*. В названии реализуется также сема уменьшительности: растение относится к мелким растениям (10-20 см. высотой), что соответствует принципу обозначения мелких растений с помощью названий мелких зверьков и птиц; *а́истник* «растение семейства журавельниковых» [2, 19] называется так по сходству плода растения с длинным клювом птицы.

Антропоморфный, биоморфный и другие культурные коды являются знаком культурной идентичности в русском островном говоре Азербайджана. Их реальность и жизнеспособность подтверждаются тем, что они транслируются в индивидуальном сознании диалектной языковой личности. Взаимодействие культурных кодов, которые переплетаются для конструирования общего смысла сообщения, может служить ключом к пониманию культурно значимых аспектов восприятия мира.

Литература

1. Артамонов В.И. Щавелек, кобыльник, квасец... // Наука и жизнь, 1996, №12. С.163-165.
2. Гулиева Л.Г., Гейдарова Э.А. Лексикон русского островного говора Азербайджана. Баку: АВРОПА, 2014.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1989–1991. Т.1, 1989.
4. Красных В. В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 19. М., 2001. С. 5-19.
5. Лалаева Д.И. Наименования мифологических персонажей в народной культуре донского казачества// Лингвистическая экология: проблематика исчезающих языков и культур в истории и современности. Матер. междун. научн. конференции. Ставрополь, 2014. С.165-173.
6. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры// Филология в контексте культуры. М.: Языки русской культуры, 1999. С.13-24.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СИМВОЛИКА «НОВОЙ ПРОЗЫ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КОНЦА XX ВЕКА

Zemfira Vəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və
Dünya ədəbiyyatı kafedrasının professoru
Azərbaycan
zema-veliyeva@mail.ru

Xülasə

XX ƏSRİN SONU AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA “YENİ NƏSRİN” BƏDİİ SİMBOLİKASI

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Azərbaycan nəsrinə Anar, S.Əhmədov, Ç.Hüseynov, Elçin, Y.Səmədoğlunun və bu nəslin bəzi başqa yazıçılarının ilk əsərlərindən o qədər güclü təəssürat yaratdı ki, ədəbiyyatşünaslar psixologizmi, povestin süjetsizliyini, dilin lakonizmini və bədii simvolizmi vurğulayan "yeni nəsr"dən danışirlər. Deyilənlərdən aydın görmək üçün Ç.Hüseynovun «Магомед, Мамед, Мамаш» hekayəsinə müraciət olunub, burada yeni povest forması ilk növbədə qeyri-sxematik, həyəcanverici məzmun deməkdir, simvolizmin məzmunu vasitəsilə maraqlı süjet, kompozisiya və üslub həlli öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *poetika, nəsr, estetik kateqoriya, milli ədəbiyyat, psixologizm, simvolizm, yaradıcılıq üslubu, poetik sistem*

Summary

ARTISTIC SYMBOLICS OF THE “NEW PROSE” OF AZERBAIJANI LITERATURE AT THE END OF THE XX CENTURY

The Azerbaijani prose of the period we are considering made such a strong impression from the first works of Anar, S.Akhmedov, Ch.Huseynov, Elchin, Y.Samedogly and some other writers of this generation that it allowed literary scholars talk about "new prose", in which psychologism, plotless storytelling, laconicism of language and artistic symbolism stood out.

To clearly verify what has been said, let us turn to the story Ch. Huseynova «Magomed, Mamed, Mamish», in which the new form of storytelling means, first of all, non-schematic, exciting content, which has found an interesting plot-compositional and stylistic solution through the content of symbolism.

Key words: *poetics, prose, aesthetic category, national literature, psychologism, symbolism, creative style, poetic system*

60-70-е годы XX века были переломным моментом для всех национальных литератур, в том числе и для азербайджанской. Писателям надоело писать традиционно, а читатели устали читать то, что им предлагали. Все хотели перемен. Человек пресытился, слушая и читая напыщенные оды, воспевающие рабочего, колхозника, хлопкороба, шахтера, шофера... Читателю хотелось в художественных произведениях увидеть себя – человека. Стереотипы положительных героев обескровили литературу, способствуя тому, что бы была подорвана и утеряна вера в высокое назначение искусства слова, «найти в человеке человека» (М.Достоевский).

Азербайджанская проза, рассматриваемого нами периода, с первых произведений Анара, С.Ахмедова, Ч.Гусейнова, Эльчина, Ю.Самедоглу и некоторых других писателей этого поколения произвели столь сильное впечатление, что позволили литературоведам говорить о «новой прозе», в которой выделялся психологизм, преимущественная бессюжетность повествования, лаконизм языка, художественная символика.

Как в свое время представители литературной школы Молла Насреддина привнесли в духовную литературу образы простых людей, человечность которых до той поры была никому неизвестна, так во второй половине XX века в словесное искусство влился целый поток новых образов – живых, «не представляющих собой некий ходячий набор положительных» черт.

Многие творческие стили, литературно-художественные тенденции, поэтические системы, «активные» в 60-х годах, были продолжены и развиты в 70-90-е годы.

Как слова «все мы вышли из «Шинели» Гоголя» отражают последовательное развитие мощного творческого начала в русской литературе, так и слова «все мы вышли из «Почтового ящика» Джалила Мамедкулизаде» выражают аналогичное положение в азербайджанской литературе.

Чтобы наглядно убедиться в сказанном, обратимся к повести Ч.Гусейнова «Магомед, Мамед, Мамиш», в которой новая форма повествования означает прежде всего несхематичное, волнующее содержание, нашедшее интересное сюжетно-композиционное и стилистическое решение через содержание символики.

Семантическая отмеченность конца, поиски ответа на вопрос «где выход», «в чем цель человечества?» характерны для прозы Ч. Гусейнова. В повести «Магомед Мамед Мамиш», в котором есть два таких решения: в первом варианте Мамед продолжает борьбу и погибает, во втором – отступает и остается живым. Такой многовариантностью подчеркивается важность именно конца, читатель ориентируется на концовку.

Писатель пошел в романе как будто «проторенной дорожкой», интерпретируя достаточно привычный для литературы тех лет конфликт прогрессивный рабочий – консервативный администратор, который тем не менее стал в романе совсем не упрощенно стереотипным именно благодаря разрушению привычных представлений богатой символикой.

Система символической образности романа раскрывается через его эпилог, который похож на пролог, потому что требует вновь осмыслить все повествование, являясь ключом к «шифру» этого произведения. Эпилог не случайно начинается с возвращения к образцу «углового дома», похожего на старый, но еще крепкий корабль. В начале этот образ – это только родной дом Мамиша, в который он возвращается после службы в армии (дом отца в Туркмении для него «чужой»). В этом доме есть комната матери Мамиша «его единственной, что вдохнула в него жизнь». Однако, это родной дом и для Гейбата, Али, Хусниё и Хасая. Если иметь в виду только последнее обстоятельство, то можно, как считали некоторые литературоведы, воспринимать «угловой дом» как символ «всего уходящего, прошлого». Однако «угловой дом», его судьба – это еще и весь Азербайджан, судьба как бы всей республики. Более того, и образ Мамиша в эпилоге уже не просто образ одного из Бахтияровых, а символический образ вообще азербайджанца (не случайно имя Мамед многими за пределами республики воспринимается наподобие имени Иван для русских). Эта «расшифровка» подтверждается и следующими фрагментами романа. В начале романа: «На Каспии – полуостров, похожий, как это видится с космической высоты, на чуть загнутый клюв диковинной морской птицы. На полуострове – угловой дом, в угловом доме - Мамиш». В «необычной» девятой главе Саттар говорит о Мамише: «Нет, не без корней он, не перекасти – поле, он связан с этой землей, которую любил, с родным городом, таким прекрасным!.. Мамиш в каждом из нас, и каждый из нас в Мамише». И немного дальше он добавляет: «Он ваш и частица ваша в нем!»

Однако и образ «углового дома» - всей страны и Мамиша – представителя нации этой страны созданы автором, конечно, для того, чтобы продемонстрировать свое умение создавать художественные обобщения. Наиболее интересно то, как через эти образы Ч.Гусейнов

выражает свои представления о возможных путях развития нации, которые выявляются в концовке эпилога, в котором Мамиш куда-то идет, затем – «запахло шашлыком» и, наконец, сообщается, что запах шашлыка обманчив: то ли барашек на вертеле, то ли осла клеймят. Как можно понять символическое значение данной концовки?

Как известно из романа Мамиша угощал шашлыком у Бахтияровых (Хасая, Аги и Гейбата) и у Тая, пригласившего однажды в гости всех членов своей интернациональной бригады. Следовательно, Мамиш либо должен идти к Бахтияровым, либо к Тая. Каждое из этих возможных «угощений» может иметь непростые последствия («то ли барашек ...»!) Если Мамиш идет к Бахтияровым, то это означает, что он должен забыть о своих друзьях, о любимой работе на «морском», потому что друзья больше не простят Мамишу того, что он не хочет рассказать всю правду о своих родственниках. В то же время сами Бахтияровы готовы «простить» Мамишу все его «прегрешения» если он «покается»: «Пусть остынет, уgomонится. Тогда прижмут как дитяню, к груди, не бросят же сына родной сестры, какой бы непутевой она не была». Если же Мамиш идет на «шашлык» к Таю, то есть становится на путь разоблачения Бахтияровых, то в этом случае возникают другие сложности: Бахтияровы, несомненно, будут жестоко сопротивляться, тем более, что Хасай имеет «наверху» достаточно влиятельных покровителей, под угрозой окажется дом Хасая, в котором, среди прочих – любимые мамием Рена и Октай, возможно, не будет одобрения этому поступку Мамиша со стороны его матери («Хасай же тебе как отец родной», «да выйдет тебе боком материнское молоко»). Это сложности, которые возникают в нашем представлении в связи с рассмотрением концовки эпилога в плане «семейного, родственного» конфликта между Хасаем и Мамием.

Однако символичность этой концовки выходит за пределы «семейного» конфликта. В связи с обобщенным содержанием ранее рассмотренных образов ее можно понять и как возможные пути развития нации в будущем под руководством таких, как Хасай и ему подобных. Но, если по выражению Саттара «сор из избы» не выносить», то «угловому дому», как символу непотопляемости, похожему на старый, но еще крепкий корабль, суждено потонуть.

Литература

1. Гаджиев А.А. Поэтика современной прозы. Баку: Мутарджим, 1997, 204 с.
2. Гейбуллаева Р.М. Волк как символ – архетип в западной и восточной литературах// Материалы научной конференции Восток-Запад: типология и диалог культур (15-18 ноября 1999 г.). Баку: Мутарджим, 2001, с. 36-43.
3. Касумзаде И. Назвать вещи своими именами// Литературный Азербайджан, 1988, № 9, с.112-120.
4. Кулиев В.М. Пути прозы, труды прозы// Литературный Азербайджан, 1988, №4, с.99-119.
5. Наджиева Ф.С. История в русской и азербайджанской советской прозе 70-80-х годов. Баку: Элм, 1991, 119 с.
6. Самедоглу Ю. День казни. М.: Советский писатель, 1988, 558 с.
7. Теории, школы, концепции: (Критические анализы): Художественная рецензия и герменевтика. АН СССР. Институт мировой литературы им. М.Горького. М.: Наука, 1985, 288 с.

БЕЛОРУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ В КОНТЕКСТЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

Наталья Яковенко

Институт языкознания им. Якуба Коласа Национальной академии наук
ведущий научный сотрудник доктор филологических наук
Республика Беларусь
natayakavenka@tut.by

Резюме

Автором представленных тезисов дается краткий анализ современных белорусско-азербайджанских литературных связей, осуществляемых посредством художественного перевода. Анализируются работы азербайджанских ученых Абузара Багирова и Мустафы Искандерзаде, приводятся примеры из переводов с азербайджанского и белорусского языков на русский, а также значимые факты о переводах художественных произведений азербайджанской литературы на белорусский язык.

Ключевые слова: Беларусь, Азербайджан, литературные связи, художественный перевод.

Summary

BELARUSIAN-AZERBAIJANI LITERARY RELATIONS IN THE CONTEXT OF LITERARY TRANSLATION

The author of the abstract gives a brief analysis of the modern Belarusian-Azerbaijani literary relations carried out by means of literary translation. The works of Azerbaijani scientists Abuzar Bagirov and Mustafa Iskanderzade are analyzed. The examples of translations from Azerbaijani and Belarusian into Russian are given as well as the significant facts about the translations of literary works of Azerbaijani literature into Belarusian.

Key words: Belarus, Azerbaijan, literary relations, literary translation.

Мировое культурное развитие невозможно без переводной литературы, с помощью которой, таким же образом как с помощью оригинальной, происходит обмен духовными ценностями. Художественный перевод помогает осмыслению важных проблем общечеловеческого, государственного и общественного порядка, дает возможность приобщения к инациональным культурным традициям, а значит расширяет перспективы человеческого общества в целом. Соответственно и востребованность фундаментальных переводоведческих работ обусловлена необходимостью осмысления общих закономерностей, возможностей, сложностей мирового и национального литературного процесса, значительной потребностью в выяснении функций художественного перевода, освещении его роли в накоплении художественных ценностей, преемственности и усвоении художественных традиций и, что особенно важно, определения его места и роли в истории национальной литературы.

С нашей точки зрения, важным вкладом в науку о переводе стали работы азербайджанских ученых: Карабаглы Земфиры Алияр кызы (кандидатская диссертация «Художественный перевод как фактор обогащения национальных литератур» (1989)); Рафика Новрузова (монография «Художественный перевод и проблемы взаимодействия и взаимообогащения литератур», Баку, 1990); Мустафы Искандерзаде (монография «Мастерство художественного перевода (на примере творчества Константина Симонова и других авторов в 1930–1970 годы)», Баку, 2013); Абузара Багирова (статья «История художественного перевода азербайджанской литературы на русский язык в контексте русско-азербайджанского культурного диалога», опубликованная в журнале «Преподаватель XXI век», 2017).

Кроме обстоятельно изложенной истории развития художественного перевода в Азербайджане и русско-азербайджанских литературных связей, эти исследования содержат ряд важных теоретических положений и интересных фактов, определенным образом перекликающихся с фактами русско-белорусского и белорусско-русского художественного перевода.

Так, например, несмотря на отсутствие тесных дружеских связей, подобных тем, что объединяли Константина Симонова с азербайджанским поэтом Самедом Вургуном, а через них и две национальные литературы, творчество К. Симонова представляло интерес и для бело-

русских писателей-переводчиков, в частности, для популярного прозаика Анатолия Кудравца, который перевел на белорусский язык повесть К. Симонова «Дни и ночи». Выбор произведения для перевода был не случаен – существует близость творческой манеры и мироощущения писателей: художественное отражение действительности у обоих авторов происходит через поток сознания и чувств, военная реальность передается исторически, психологически и по-философски. В повести Константина Симонова «Дни и ночи» – такая же трагическая тональность и жестокая, неумолимая, безжалостная сила военных обстоятельств, как, например, в рассказе Анатолия Кудравца «Холод в начале весны».

Обратимся к еще одному заинтересовавшему нас факту. Абузар Багиров со ссылкой на сына народного поэта Азербайджана Расула Рзы, народного писателя Азербайджана Анара «в качестве яркого, неповторимого примера» [2, 432–433] приводит строки из стихотворения Расула Рзы «Огни зажглись» в переводе Анны Ахматовой:

...Пусть с глаз твоих страха тень
исчезнет навсегда,
От черной тучи на небе
не видно ни следа.
Пусть окна все раскроются,
свет увидишь ты!
Его мы силой вырвали
из лап темноты... [Цит. по: 2, 433]

«Безусловно, – пишет Абузар Багиров, – по его [Анара] мнению, такие примеры переводов автоматически включают инациональное произведение в золотой фонд русской поэзии» [2, 433].

Не имея возможности сравнить перевод с оригиналом и не зная мнения российских литературоведов относительного цитируемого переводного произведения, отметим, что, к сожалению, не можем столь оптимистично отозваться о выполненном Анной Ахматовой белорусско-русском переводе стихотворения «Клены в пальцах своих золотых...» Владимира Дубовко, которого народный поэт Беларуси Янка Купала называл «белорусским Пушкиным». Вольный перевод стихотворения представляет собой талантливое художественное произведение, но при этом очень слабо отражает оригинал. В подтверждение сказанному ниже приводим первую и последнюю из шести строф оригинала с подстрочным переводом и с переводом Анны Ахматовой.

Владимир Дубовка:

Пальцы жоўтых кляновых лістоў.
мкнуцца восень схапіць за шыю.
Не парушаць яе хараство,
не парушаць лісты залатыя.
<...>
Дзесь далёка галосіць сава,
небакрай апракінуўся жалем.
Людзі любяць душу прасаваць,
калі гэта душа чужая [4, 118].

Подстрочный перевод:

Пальцы желтых кленовых листьев
стремятся осень схватить за шею.
Не нарушат ее красоту,
не нарушат листья золотые.
<...>
Где-то далеко голосит сова,

небосвод опрокинулся скорбью.
Люди любят душу утюжить,
если эта душа чужая.

Перевод Анны Ахматовой:

Клены в пальцах своих золотых
держат осень с ее красотой.
Осень властвует в рощах густых,
ограждаясь листвой золотою.
<...>

Красота возвратится назад,
на земле ей ничто не помеха.
Отшумит, отойдет листопад,
и рассыплется грустное эхо [3, 110].

Авторский текст всегда переосмысливается переводчиком и «пересоздается» в «новую версию», которая существует отдельно от автора и его читателя и адресована переводчиком исключительно своему читателю. Поэтому переводной литературный текст может быть принят и понятен как самостоятельное произведение только в культурном и литературном пространстве «пересоздания». В этом заключается особенность художественного перевода как сложного и не до конца изученного коммуникативного феномена.

«Процесс взаимосвязи, взаимовлияния национальных литератур – одна из главных закономерностей развития всей мировой культуры, – пишет Мустафа Искандерзаде. – Каждая литература самобытна, то есть национально определена, специфична, но в то же время она развивается, испытывает влияние мирового культурного процесса. В этом и заключается диалектика культуры – не только самобытность и общечеловечность, но и их единство» [5, 10]. Важные в первую очередь для развития национальных культур белорусского и азербайджанского народов белорусско-азербайджанские литературные связи были бы неполноценны без непосредственных литературных контактов, осуществляемых с помощью художественного перевода. В последнее время в переводе на белорусский изданы произведения азербайджанских авторов – главного редактора журнала «Баку» Лейлы Алиевой, Чингиза Али оглу, который к тому же является членом Союза писателей Беларуси и имеет почетную награду Республики Беларусь – медаль Франциска Скорины, Севиндж Нурукызы и многих других, чьи произведения вошли в Антологию азербайджанской поэзии на белорусском языке.

Кроме того, в феврале 2023 года в Минске состоялась встреча председателя Союза писателей Беларуси Александра Карлюкевича с главным редактором международного журнала «Мой Азербайджан», известным политологом и публицистом Эмилем Насирли, в ходе которой «была достигнута договоренность о более широком освещении вопросов гуманитарного сотрудничества Беларуси и Азербайджана» [1]. Будем надеяться, что договоренность поможет существенно обогатить литературы Беларуси и Азербайджана через взаимное освоение и творческое переосмысление инонациональных художественных приобретений.

Литература

1. Алесь Карлюкевіч сустрэўся з галоўным рэдактарам часопіса «Мой Азербайджан» Эмілем Насірлі [Электронный ресурс] / Звезда. – Режим доступа: <https://zviazda.by/be/news/20230216/1676531856-alesya-karlyukevich-sustreusya-z-galounym-redaktaram-chasopisa-moy>. – Дата доступа: 22.03.2023.
2. Багиров, А. История художественного перевода азербайджанской литературы на русский язык в контексте русско-азербайджанского культурного диалога / А. Багиров // Преподаватель XXI век. – 2017. – С. 427–438.

3. Беларусь моя: Сборник стихотворений белорусских поэтов в переводах ленинградцев. – Ленинград : Лениздат, 1983. – 240 с.
4. Дубоўка, У. Збор твораў у 2 тамах : Т. 1. Вершы. Паэмы. Пераклады / У. Дубоўка. – Мінск : Лімарыус, 2017. – 484 с.
5. Искандерзаде, М. Мастерство художественного перевода (на примере творчества Константина Симонова и других авторов в 1930–1970 годы) / М. Искандерзаде. – Баку, 2013. – 128 с.

BUILDING INTERCULTURAL COMPETENCIES: NEW STRATEGIES AND APPROACHES IN EDUCATION

Mayya Cəfərquliyeva
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim
Azərbaycan
jafarguliyeva.mayya@gmail.com

Xülasə **MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SÜRƏTƏMLƏRİN QURULMUŞU:** **TƏHSİLDƏ YENİ STRATEGİYA VƏ YANAŞMALAR**

Məqalə müasir dövrdə insanlar arasında ünsiyyət və birgə yaşayışın əsasını təşkil edən mədəni xüsusiyyətlər və fərqlər haqqında maarifləndirməyə yönəlmiş interkultural təhsilə yeni yanaşmaların tədqiqinə həsr edilmişdir. Tədqiqatda mədəni müxtəliflik çərçivəsində sülh şəraitində birgə yaşayışın keyfiyyətini və effektivliyini artırmaq üçün səriştələrin formalaşmasında təhsilin həlledici rolun qeyd olunur. Həmçinin, bu istiqamətdə mövcud beynəlxalq təcrübələr və yeni üsullar öyrənilir. Tədqiqat nəticələrində multikultural təhsil prosesində istifadə olunan xüsusi tədris vasitələrini, eləcə də tələbələrin çox mədəniyyətli cəmiyyətə inteqrasiyası üçün lazım olan bilik, bacarıq, dəyərlər və münasibətlər vurğulanır.

Açar sözlər: multikulturalizm, interkultural təhsil, strategiya, yeni yanaşmalar

Резюме **ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ:** **НОВЫЕ СТРАТЕГИИ И ПОДХОДЫ В ОБРАЗОВАНИИ**

Статья посвящена анализу подходов к межкультурному образованию, направленных на формирование осознания культурных особенностей и различий как основы взаимодействия между людьми. В данной статье подчеркивается роль образования в формировании компетенций для повышения качества и эффективности мирного сосуществования в рамках культурного разнообразия. Результаты исследования подчеркивают конкретные инструменты обучения, используемые в межкультурном образовательном процессе, а также знания, навыки, ценности и отношения, которые учащиеся должны полностью интегрировать в общество.

Ключевые слова: мультикультурализм, межкультурное образование, стратегия, новые подходы.

In the second decade of the 21st century, culture, cultural characteristics and differences, intercultural communication and interaction became central aspects of people's life. This is due to the fundamental changes that have occurred in the modern world: economic and political integration is actively developing, interaction in educational and social spheres is growing, mass communications are influencing, business connections are being established, and an engagement across countries and continents has become possible. Intercultural communication is closely woven into all spheres of social life: work, school, family, entertainment. Constant intercultural contacts occur at very different levels, and this leads to close contact between different cultures. Therefore, the problems of eliminating “cultural misunderstanding”, increasing the effectiveness of interaction between representatives of different cultures, that is, achieving competent intercultural interaction, are becoming especially relevant in the modern sociocultural situation. Issues of intercultural competence began to be explored in the Western world, especially in the United States, back in the mid-twentieth century. The formation of intercultural competence (ICC), that is, a positive attitude towards the presence of various ethnocultural groups in society, is today one of the most pressing tasks for modern states, which are increasingly becoming multiethnic. This is precisely what researchers emphasize that in order to survive in modern world; people need to understand different cultures. Understanding different cultures

helps people adapt to unfamiliar environments in which they meet, work and live with others who have different cultures. Adaptation and positive attitudes towards different cultures push people to take on different roles in a mixed society. Thus, acquiring intercultural competence, that is, the ability to change thinking, attitudes and norms of behavior so as to be open and flexible in relation to other cultures, becomes a critical task for people, the solution of which makes it possible to survive in the globalized society of the 21st century.

Intercultural competence can be defined as a person's ability to communicate effectively with representatives of other cultures, that is, to achieve one's communication goals and at the same time meet the expectations of one's partners. Most researchers emphasize the importance of the categories "effectiveness" and "adequacy" (appropriateness) in determining competence. Efficiency can be explained as the achievement of goals and desired results in communication; adequacy – as the absence of violations of significant rules operating in a given cultural context and compliance with the expectations of the opposite party. Education plays crucial role in formation of competencies to increase quality and effectiveness of interaction within cultural diversity. To carry out effective intercultural communication, a person must have linguistic, communicative and cultural knowledge and skills. He must be able to select linguistic means in the process of communication, comply with accepted norms of behavior in a given culture, be able to direct the conversation in the right direction, clearly express his thoughts and understand the thoughts of the interlocutor, etc. As a result of this, the effectiveness of interaction is achieved, the set goals are realized, and that is, the person becomes competent in conducting intercultural dialogue [4].

Analyzing the role of tolerance in intercultural communication, scholars consider it as a person's ability to respond correctly to something new, unknown or unpredictable. For example, some people's attitude towards a situation is positive, while others react to it nervously, irritably or even hostilely. Some people view a new situation as a challenge, they feel normal even if something unexpected or unpredictable takes place, and quickly adapt to the demands of the surrounding reality. A competent intercultural communicator can cope with the nervousness and irritation that accompany new and unfamiliar situations and can quickly adapt to the changing demands of the situation.

The main educational strategies in modern intercultural education are Global education, Preventive education, "equity teaching", Peace education as well as specific educational praxes aiming on abilities to ignore extremes in the society, role-playings on "adopt a live and let live" attitudes, developing soft skills and strengthening emotional intelligence of students [6]. Equality principle is crucial to achieve the 2030 Agenda for Sustainable Development, which is a policy framework that involves the international community and multiple stakeholders, including higher education institutions. The 2030 Agenda envisions a world of "universal respect for human rights and human dignity" in which "everyone enjoys full equality and in which all legal, social and economic barriers to empowerment are eliminated". It defines equality not only as a fundamental human right, but also as a necessary foundation for a peaceful, prosperous and sustainable world [1].

For example, if we consider that the primary goal of global education is to prepare students to be effective and responsible citizens in a society, the main competencies that this education should transfer to the learners are:

- to be aware of the global world and has a sense of personal role and mission;
- to respect others' values and diversity;
- to be committed to social justice issue;
- to be integrated to the community at different levels;
- to collaborate with others to make the world better in terms of equality and sustainability;
- to be responsible over own actions [5].

Banks proposes specific teaching tools for that kind of education that includes the knowledge, skills, values and attitudes that learners need both to participate fully in a intercultural society and secure a more just, inclusive and sustainable world than the one they have inherited [2]. These include understanding and perceptions of social justice and equity, critical thinking, and respect for others.

Researcher focuses on the need for intercultural education to be integrated in a systematic way throughout the teaching plans preferably starting in the early education [3].

References

1. Alred, G., Byram, M. and Fleming, M. (2002), *Intercultural Experience and Education, Multilingual Matters, Clevedon.*
2. Banks, J. (2004), “Teaching for social justice, diversity and citizenship in a global world”, *The Educational Forum*, Vol. 68, pp. 289-298.
3. Banks, J., (Ed.) (2009), *The Routledge International Companion to Multicultural Education*, Routledge, New York, NY.
4. Hill, I. (2012), “Evolution of education for international mindedness”, *Journal of Research in International Education*, Vol. 11 No. 3, pp. 245-261.
5. Killick, D. (2015), *Developing the Global Student: Higher Education in an Era of Globalization*, Routledge, Abingdon.
6. Yemini, M. and Fulop, A. (2015), “The international, global and intercultural dimensions in schools: an analysis of four internationalised Israeli schools”, *Globalisation, Societies and Education*, Vol. 13 No. 4, pp. 528-552.

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ:

tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş

XV Beynəlxalq elmi konfransın materialları

Bakı Slavyan Universiteti – 2024